

№ 90

(№ 1)

הכרם

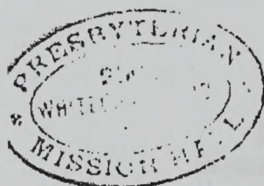
ספר־שנתי

לחקר תולדות ישראל וספרותו.

ונלוו אליו:

ספורים, שירים וגם ידיעות העולם.

(תרמ"ח)

יוצא לאור

על ידי

אלעזר אטלאס.

ווארשא

בדפוס ר' יצחק גאלדמאן נ"י.

שנת תרמ"ח לפ"ק

ГАКЕРЕМЪ.

Еврейскій Историко-литературный и промышленный сборникъ.

Изданіе Л. АТЛАСА.

ВАРШАВА

Въ Типографіи И. Гольдмана, Мурановская 22.

1887.

Дозволено Цензурою.
Варшава 7 Ноября 1887 года.

תוכן הענינים

חלק הספרות.

חלק הידיעות והספורים .

הירח והכוכבים

או

הריב"ש ובני דורו.

מאת הכורם

בראשית המאה האחת עשרה, זרחה השמש לבני יעקב אשר בספרד, הערביים אשר הלכו לרחבי ארצות הקדם — בראשית צמיחת דתם החדשה — בחרב שלופה בידיהם, לרדד לפניהם גוים ולהביאם במסורת דתם; הערביים האלה אם כי באו כמנצחים גם לארצות המערב — ארצה ספרד, אבל שמה החלה אש קנאתם להכבות לאט לאט, ורוח הסבלנות לכל בעל דת אחרת, לקחה את מקומה. הגבורים המנצחים האלה, הביאו בכנפיהם שמש צדקה ומרפא לבני יעקב במצבם החמרי; וכנגד זה הביאו שבויים אחדים — מארבעת השבויים הידועים — אשר המקרה האכזר השליכם להארץ הזאת, אור גדול במושבות בני ישראל, בחייהם הרוחני. אם יומו של הקב"ה הוא אלף שנה, אבל יומו של ישראל בארץ ספרד, היה רק כארבע מאות שנה. השמש עשתה אה דרכה הלאה על חוג השמים, אחרי הבקר — בקר לא עבות, בא גם הצהרים ברוב הדרו, אבל מאז החלו צללי הערב לנטות, והעת אשר אנחנו עומדים בה — אחרית המאה הארבע עשרה — כבר ארא לילה!

אם נשקיף על פני תולדות היהודים בספרד במאה הארבע עשרה, על מצבם החמרי והרוחני גם יחד, נראה כי גם בצעדם מעלות רבות אחורנית ממעלות הצלחתם, הלכו גם כן שלובי יד כמועד עלותם בראשונה. הרב ר' שלמה בן אדרת, הרב ר' אהרן הלוי והרא"ש, כבר עזבו את הארץ ברבע הראשון להמאה ההיא, ובמשך חמשים שנה גם עקבות תלמידיהם לא נודעו, בלי הניח אחריהם אנשים אשר יקומו תחתיהם לעמוד בראש גלות ירושלים אשר בספרד. חכמת ישראל בפילוסופיא גם כן ירדה פלאים בעת ההיא, ונצטמצמה רק בהמבארים האחדים לספרי החכם אבן עזרא, ואשר גם המה לא יוכלו להתפאר כי עלו למרום הקרי לבו. ובעמדתם המדיני כבר נראה את עקבות העש הקרב ובא לאכול אותם בכל פה, כי לרגלי מלחמות האחים על דבר הממלכה בקסטיליה, נצערו ונמכו היהודים יושבי הארץ ההיא עד מאד, עד כי באחרית המאה (1391) הקיפה הרעה את כל ארץ ספרד ועד האי מיורקה הגיעה; השנה הזאת, אשר בה התחוללו הרעמים והפרעות על ראש מאות קהלות ישראל, התותה תו אדום בתולדות היהודים בספרד, להבדיל בין היום ובין הלילה!

השמש תצעד בצעדי און מעל חוג השמים, וכגבורים מהירות תרוץ אורח מערבה, להסתר שמה מתחת להאופק, עד בוא עתה לזרוח ביום השני מארץ הקדם — והנה יראה ויעלה הירח, המבשר את בוא הלילה, והוא גם הוא יאיר את חשכתה. הירח אשר עלה

הארבע עשרה — הוא הוא הרב רבינו יצחק בר ששת, יכונה גם ברפ״ת, אשר עליו ירינו את אבן פנת מאמרנו.

* * *

מפני כי לא נצמצם בזה את תוג מבטנו רק על הרב „בר־ששת" בלבד, אבל חפצנו לעבור במעוף עין גם על „בני דורו", כי על כן נמצא לנכון לתאר בקצרה את תכונת הארץ וחלוקתה לממלכות נבדלות בעת ההיא; כן להעלות בחשבון את מספר בני ישראל בימים הראשונים, המובים מאלה האחרונים, ולדעת את ערכם ביחש מספר התושבים הנוצרים.

חצי־האי הפירינאי אשר משכנו הוא בקרן דרומית מערבית אירופא, ואשר עתה תשתרענה עליו רק שתי הממלכות — שפניה ופורטוגל, חצי־האי הזה נחלק אז — במאה הארבע עשרה — לממלכות נפרדות ושונות אשה מרעותה. לפאת דרומה בארץ עוד נשאר ניר לבית הערבים, ועשו שמה ממלכה שפלה על שם העיר הבירה — גרנדה. צפונה לגרנדה עמדה הממלכה הנוצרית — קסטיליה, ממלכה נכבדה ביחש הראשונה; היא גם היא נחלקה לשתי נפות: הישנה והחדשה, ועליהן נספחו גם נוף אנד־לוסיה ועוד ממלכות קטנות; טולידה (טוליטולא) היא עיר הבירה, ושניה לה בורגאָס בקסטיליה הישנה. בקרן מורחית צפונית לקסטיליה, החזיקה עוד מעמד ממלכה קטנה בשם נאווארא, ועיר הבירה בתוכה היא — פמפלונה. מורחה לכלן תשתרע ממלכת ארגניה, ואשר כללה בקרבה גם את קטלוניא וגם את וולנסיאה; ערי הבירות — ברצלונה בקטלוניא, וסרגסה בארגניה. אליה יחשבו גם האיים העומדים בים מנגד לה, בשם — איי הבאלעארים, והגדול בהם הוא האי מיורקה עם עיר הבירה פלמה.

על פי האפר הנשאר מן העצים אחרי השרפם, נוכל לשער גם את כמותם הראשון; כן אם נרצה לדעת את מספר היהודים בהארצות הנפרדות האלה בכלל, עלינו ללכת עוד צעדים אחדים בדברי ימי העולם, ומן הפליטה הנשארת נשפוט על הקודם. סופרי דברי ימי היהודים בספרד, הביאו לנו רשימה מהמס ששלמו היהודים יושבי הנפות השונות בקסטיליה, לשנת 1474 למה״נ. והנה בשנה הואת הביאו לבית האוצר סך 450,000 מארוודים; ואם נחשוב 30 דינרים — 3 מרוודים לגלגלת, נמצא חשבון כי בקסטיליה היו באחרית המאה החמש עשרה (דהיינו מעט קודם גלותם השלמה) כמאה וחמשים אלף נפש מישראל. כמאתים שנה מלפנים (1290), יאמר סופר דברי הימים, הביאו היהודים יושבי הארץ הזאת בערך 2¼ מיליאָן מרווידים למס הגלגלת; ולפי זה עלה אז מספר נפשותיהם בערך שמנה מאות אלפים בקסטיליה לבדה (גראֶטץ חלק ח׳ צד 234). באשר הרדיפות ההנה פשטו כמעט בכל ארצות ספרד, לממלכותיה השונות, בערך אחד; על כן לא תעבור ההשערה את הגבול, אם תחליט, כי גם בהארצות האחרות נמעטו היהודים בערך הזה שראינו בקסטיליה; ועתה אם הגבר ראה עני בעת הגרוש — דון יצחק אברבנאל, יעיד: „וילכו בלא כח שלש מאות אלף רגלי, העם אשר אנכי בקרבו", מה נוכל לשפוט כי בעת זרחה השמש להיהודים בספרד, עלה מספרם עד מיליאָן וחצי. הדבר הזה — כי נמעטו על ידי הרדיפות ועמדו על החמישית — לא רחוק הוא בעינינו, כי לפי עדות סופר הדורות בעל היוחסין (דפוס ווארשא ד׳ ע״ז) המירו את דתם יותר מארבע מאות אלף יהודים, בשתי שנות הרדיפות — קנ״א וקע״ב, מלבד הרונים לרבבות. אם כי המספר השוה מאתים אלף

לנו על מספר נורא מהנפשות שאבדו מתוך קהלות ישראל אשר בספרד; ומה שנמצא ביוחסין השלם (הוצאת פיליפווסקי ד' רכ"ה) על הגזרה משנת קנ"א: „והמירו דתם יותר מד' אלפים יהודים", הוא בודאי טעות הדפוס ונתחלפה רי"ש בדל"ת, כי מהתוצאות הרבות והגדולות שנראה אחריה, נשפוט כי גם נפילתה היתה לפי גדלה אז; אבל ד' אלפים נפשות ישראל אם עזבו את הדגל מה הוא? כי יפעל כל כך לרעה על כל היהודים בספרד? את מספר מפקד יתר התושבים בעת ההיא, יקצבו ספרי דברי הימים על ערך משלשה עד שבעה מיליאן; ומזה יעלה כי בתור הזהב להיהודים בספרד, היה עת מספרם ביחש יתר התושבים, כעשרים אחוז למאה (20%) ויותר, מספר נכבד ודי לעורר שנאה וקנאה בלב השכנים החושבים את עצמם כתושבים, והיהודי הגר בתוכם הוא לשכים בעיניהם. זאת היא הארץ אשר נוליך אליה עתה את הקורא וזה מספר יושביה בעת ההיא. עתה נשוב לראות את הירח בחדושו — הוא הריב"ש!

מתי היה המולד? המקרה לא הביא את הריב"ש אף פעם אחת, לציין בתשובותיו בדרך אגב מתי נולד, או להשאיר אחריו איזה רמז אשר ממנו נוכל להבין וללמד בהיקש על השנה שבה ראה את אור החלד. ד"ר גראֶטץ בספרו (חלק ח צד 33) קבע את שנת הולדתו בערך ה' אלפים וע' ליצירה; וכאשר נמצא אותו חתום בתשובותיו בשנת ה' קס"ז (סי' קע"ט), מזה יצא לו כי האריך ימים עד מאה שנה בערך. היסוד שעליו בנה גראֶטץ את קביעות הולדתו, הוא מה שמצא ציון (כ"י ביבלותיקה בודען, קטלוג צד 224): „אנכי היום בן שמונים שנה ראיתי לפנים בני עליה"; ואשר הציון הזה מתיחס להמחלקת בדבר הרבנות הראשית בצרפת, שהיתה בודאי קודם שנת הקנ"א, כי אז כבר ברח הריב"ש לאפריקה, על כן יצא לו לד"ר גראֶטץ מה שיצא; אבל בההוצאה הזאת כבר שדא בה נרגא הח' שזח"ה בהמזכיר (שנה י"ג צד 74), כי באמת הדברים בהקטלוג לא להריב"ש המה, אבל — להרב ר' משה חלאוה בדורו; במה יפה כחו של גראֶטץ? עד כי גם בהוצאה השניה מספרו הניח הדברים כבראשונה? לא נדע פשר דבר. הד"ר קויפמאן (גראֶטצ,ס מאָנאַטשריפט, 1882 צד 183) הביא עוד ראיה מחייבת לסתור את החלטת גראֶטץ, מה שהזקין את הריב"ש בלא עת. מיום המות נדע את יום הולדו! עדה המצבה אשר הוקמה ונתחדשה בשנות השלשים להמאה הזאת על קבר הריב"ש אשר מחוץ לחומת העיר אלגיר, אצל חוף הים. על המצבה החדשה כתוב בשפת עברית וצרפתית כדברים האלה:

בתים אלו (היו) כתובים על מצבת מו"ר הריב"ש זי"ע, יסדו החכם הגדול ר' אבא מרי אבן כספי ז"ל ופטירת הרב ז"ל היתה שנת כי לקח. ורמוז הוא בבתים על מצבתו. (ר' וד' פשוטים)

מְאֹד רָגְזָה תֵּבֵל,
וְצִיץ הַיָּקָר נָבֵל,
וְלָבְשׁוּ סוּת אֵבֶל,
מְאוֹרִים בַּשַּׁחַק.

שְׂרָפִים יֶהֱמָיוּן,
בְּרֶגֶשׁ יֶאֱתָיוּן,

בְּקוֹל מַר יִבְכָּיוּן,
לְדוֹד מֶנּוּ יִרְחַק.

כְּמָה סָר הוֹד לֶקַח,
וְנֶהְפַּךְ יֵין רֶקַח
לְרַעַל. כִּי לָקַח
אֱלֹהִים אֶת יִצְחָק.

צָלוֹת אִוָּה אֶל עָל,	כְּאֵלִים יֵחָשֵׁב,
בְּטוּב חֶלֶד גָּעַל,	לְרִנָּתָם יַקְשִׁיב,
וְתוֹם צֶדֶק פָּעַל,	בְּסֵתֶר הוֹד יוֹשֵׁב
בְּכִסֵּא יָהּ הוּחָק.	בְּשָׁמַיִם יִשְׂחָק.

(החרוזים האלה לא נעתקו ככה בשלמותם, על המצבה שהוקמה מחדש; אבל נמצאו ע"י הר"מ אדעלמאן מירושלים, בקינה אחת כ"י להר"ר שמואל הדיין מאלגיר, שמה נעתקו מהישנה מלה במלה).

אחריהם כתוב כדברים האלה:

הוקמה המצבה הזאת לכבוד אדוננו וגאוננו פ"ה ע"ה תל שהכל פונין אליו הרב הגדול רבינו יצחק זיע"א ב"ר הרב ר' ששת זיע"א. המּבֹן (?) ה' תרל"ב ליצירה.

ובשפת צרפת:

Ce monument a été restauré par la communauté israélite d'Alger en l'honneur du Rabbin Isac bar Chichat né en Espagne, dicédé a Alger en 1408, dans sa 82 année. Alger le 11 Aout 1862 (?).

ועתה הלא אבן מקיר תזעק, כי לא הגיע הריב"ש רק לימי הגבורות. ואם מת בשנת ה' קס"ח בן שתים ושמונים שנה, יצא לנו מזה כי נולד בשנת ה' פ"ו ליצירה, שהוא 1326 למה"נ. — אשכחן שנה שמת בה! חדש מנא לן? תא שמע מה שיספר הפרופיסור לחכמת הציירים — ווילהעלם גענץ מברלין. באחד מימי פיברואר הלך הפרופיסור על יד המצבה הזאת, והנה מחזה יקר, מחזה נאדר בקדש, משך את עיניו אליה; היהודים יושבי אלגיר — גרים ותושבים, אנשים ונשים, זקן וילד — נאספו ובאו הנה לחלק כבוד לעצמות רבינו הריב"ש ולחונן את עפרו; אלה מזה יקריבו מכספם נדבה לקופת הצדקה התלויה, ואלה מזה יעלו נרות להאיר בהנפש הבנויה על קברו; וכה פעלה עליו התמונה הזאת, עד כי לקח לו הפרופיסור את העבודה לתאר אותה בחרט על הגליון, והיא שעמדה במראות־הצובאות להמלאכות־היפות בברלין. החזיון הזה הנשנה כפעם בפעם ביום אחד קבוע בשנה — יאמר גענטץ — אות היא כי נשארת הקבלה מדור דור בפי יהודי אלגיר, לזכרון יום מות רבינו הריב"ש, והוא בחדש שבט (פיברואר) בערך. את היום לא הודיע לנו הפרופיסור (ראה על כל זה דברי הפרופיסור קויפמאן, במ"ע החדשי לד"ר גראֶטץ .1882 p. 86, 1883 p. 190).

אמנם כן, אנחנו מצדנו לא נוכל עוד לקבוע מסמרות גם בהציון הזה: כי הריב"ש מת בשנת ה' קס"ח (1408 למה"נ). וזה הדבר! הריב"ש בתשובותיו האחרונות (לפנינו בסי' קע"ח והלאה) יאמר: „שאלת מעשה אירע כי בני קהלנו (הוניין) ישצ"ו הסכימו „באלה ובשבועה שלא יטעון אחד מהם חטה לארץ אדום בנמל הוניין עד עבור שנה „תמימה, ואחרי כן נתחרטנו כי ראינו שיש לנו להתחזק במסחר, יען נביא לאדוננו „המלך יר"ה אשר צריך ממגדנות ובגדים למצוא חן בעיניו. ואין דרך לעשות זאת רק „בשלחנו החטה, כי מכֻּבָּה רב ומהמכס אנחנו מנכים את אשר לנו ברשותו". על זה ישיב: „נראה שהסכימו עליה מפני שהיו הצבור בסכנה מחמת טעינת החטה בנמל „ההוא, לפי שהמון הישמעאלים היו מרננין עליהם על זה מאד, והיו מעלילים שהיו „עושים זה לעזור העמים הצריכים להטה ההיא לדוגיאות, והיו חושבים שעושים „אותם כדי לבא עליהם. וכבר היה הנכבד רבי אברהם ברבי יוסף י"א על זה בסכנה

„עם אנשי תלמסאן, עד שהוצרך לבוא חדר בחדר להחבא ימים לפי הנשמע. ועתה „שעברה הסכנה ההיא שכבר נתגלה ונודע לכל כי הדוגיאות ההם „שעשו אז העמים לא היו כנגד הישמעאלים". ועתה הלא רק השקפה קלה דיה להכיר כי דברי התשובה הזאת, נמשכים על המעשה של יואַן I מלך פרטוגל שבנה אניות מלחמה בלי שידע כל איש איה פניהן מועדות, ואשר המשורר העברי בשפת ספרדית, ר' יהודה ניתרו, רמז בשיריו כי את העיר צייטא (Ceuta) בקרן מערבית אפריקה שם לו המלך ההוא למטרה, וזה היה בשנת 1412 למה"נ (עי' גראֶטץ חלק שמיני, מהדורא הראשונה צד 52). ולפי זה עלינו לאמר כי הריב"ש חיה עוד איזה שנים אחרי השנה הנזכרת (1412)? ועוד זכר לדבר יש מה שכתב התשב"ץ (ח"ג סי' י"ד): „וגם הוא ז"ל (הריב"ש) כשדברו לו אשת הרב ר' חסדאי ז"ל, שנשאת לאניוסף חכים נ"ע ממיורקה, ומת זקן מופלג לא רצה לישא אותה"; ־וידוע הוא כי הרב חסדאי קרשקש גמר את ספרו אור ה' בחדש זיו שנת מאה ושבעים לפרט אלף הששי (1410 למה"נ). אלא שיש לישב זאת בדוחק, כי כוונת התשב"ץ היא על רבי חסדאי אחר, והוא: הרב ר' חסדאי שלמה שנשא ונתן עם הריב"ש, מטודילה ומבלנסיאה. או אולי באמת טעות נזרקה בהעתקת המצבה? אבל מפני שאין ספק מוציא מידי הציון הודאי, על כן עשינו גם אנחנו את המצבה ליסוד, עד כי יתברר הדבר ממקורות אחרים.

אם זמן הולדתו כבר נודע לנו, נבוא עתה למקום מולדתו. ד"ר גראֶטץ יאמר, בלי כל יסוד, כי הוא נולד בברצלונה. מה שהביאו לגראֶטץ להחליט כן, נראה כי גם בזה נסמך על הציון שהביא מקטלוג ליידען: „ובבחרותי נבדלתי מברצלונה (צ"ל נגדלתי בברצלונה) בבית מדרשו של הרשב"א". אבל כפי מה שהבאנו למעלה (צד 3), ראינו כי המה דברי הר"ר משה חלאוה; כן מה שיציין בהערה שם לראיה: „בסי' שצ"ד נראה כי מוצאו מברצלונה", לא ימצא המעיין שמה כל דמות ראיה על זה; הן מה שיאמר הריב"ש: „גם אני מקטלוניא כמוך ועירי היתה עיר גדולה לחכמים וגדולים יותר מעירך", וכן הלאה: „מה שכתבתי בבאור הלשון ההוא לרב רבי חסדאי נ"ר זה לי חמש שנים בהיותי בברצלונה"; כל אלה יוכיח לנו רק זה, כי קודם ששם כסאו רבנותו בסרגסה, היה מקום דירתו בברצלונה (וכן מוכח מן עוד כמה מקומות בתשובותיו), אבל כי נולד שמה עוד לא מצאנו רמז כל שהוא. אמנם אנחנו מצאנו בתשב"ץ (ח"ב סי' קכ"ח): „ומה שהזקיק להרב ז"ל (הריב"ש) לזה, הוא מה שאמר לנו כי בבלנסיאה „עיר מולדתו בא לו קודם הגזרה שלמה מטיש ואמר לו לגזור תענית, לפי „שהיה רואה שרפה גדולה בבית הרב ז"ל, ולא חשש לדבריו כלל, ונתחרט על זה „בראותו כי בא החלום ברוב ענין". הציון הזה כמו שהוא סותר את דברי גראֶטץ בדבר מקום מולדתו, כן הוא סותר את דבריו בענין שבתו של הריב"ש בבלנסיאה. בהערה שם יאמר גראֶטץ: „בשנת קמ"ו לא היה עוד בבלנסיאה, כנראה מסי' שס"ו (צ"ל רס"ו); לפי זה לא היה בבלנסיאה רק זמן קצר, בערך שנות ק"מ—קמ"ד". והנה עיקר הוכחתו של גראֶטץ מתשובה זו, היא: שנכתבה לדון שלמיאש נשיא י"א, וכפי הנראה מראש התשובה היה דר בבלנסיאה. אבל באמת אין כל ראיה משם, כי זה „דון שלמיאש נשיא" שקדש על ידי שליח את האשה מארונה מארלדי (בצרפת), ויצא קול כי נתקדשה כבר לאחר, אפשר כי הלך אחר אשתו לארלדי, ולשם כתב הריב"ש את תשובתו מבלנסיאה. וזכר לדבר יש, כי בסוף התשובה יעיר הריב"ש למוסר את קהל ארלדי על הנבלות שתעשינה בקרב בני עדתם — אות הוא כי התשובה נשלחה לארלדי. וכבר נראה מהתשב"ץ שהבאנו, כי בשעת הגזרה והוא בשנת קנ"א, היה הריב"ש בבלנסיאה עיר מולדתו. אמנם כן, נמצא את הריב"ש יאמר בתשובתו (סי'

רצ"ו) : „עתה כבואי ושובי אל ביתי מ א ר ץ מולדתי", וכאשר נראה הלאה מקומו הוא עתה בבלנסיאה, ולפי זה מוכרחים אנו לאמר : כי בלנסיאה אינה עיר מולדתו ? בכל זאת לסתירה מ ו ח ל ט ת לא תחשב זאת — באחת, כי התשובות לא תשמורנה את הסדר, ויוכל היות כי נכתבה בסרגסה ; וזאת שנית כי אולי ט"ס הוא וצ"ל : „אל ביתי ו א ר ץ מולדתי", כי נאמן עלינו התשב"ץ האומר בפירוש : „בלנסיאה עיר מולדתו" . בתלתא זימני הוה חזקה ! גם בפעם השלישית שסמך עצמו גראֶטץ על הציון מקטולוג ליידען : „הן אני נתישבתי בעיר טרטושה זה שלשים וחמש שנים לא רדפתי אחרי השררה", ועל פי זה יאמר הלאה, כי אחרי בלנסיאה בחר לשבת ב ט ר ט ו ש ה ; גם בפעם הזאת לא קלע אל המטרה, והריב"ש כיון שעלה על כסא הרבנות בבלנסיאה שוב לא ירד ממנו, עד כי שנת הגזרה באה באה, ואז ברח לאפריקה.

בשני קצות התקופה הראשונה מימי חיי הריב"ש נגענו עתה — הוא נולד בבלנסיאה בשנת ה' פ"ו, וברח מבלנסיאה לאפריקה בשעת הגזרה, בשנת ה' קנ"א לב"ע . אבל מה היה עמו באותן הימים בינתיים ? על הדבר הזה נמצא לנו רק מפתח אחד, והוא ספר תשובותיו המכיל ח מ ש מ א ו ת ו ש מ ו נ ה ע ש ר סימנים, שבהם נטבעו קורות ימי חייו הפרטיים והרוחניים עד עלותו השמים באלגיר עיר מנוחתו האחרונה . למורת רוחנו נשחת המפתח בעד החוקרים מרוב ימים, עד כי נלאה למצוא בו הפתח — כל עין תראה בו בהשקפה הראשונה, כי סימני התשובות לא באו אלינו כסדר שיצאו מתחת ידי הריב"ש, אבל בלולים יעלו לפנינו, ואין מוקדם ומאוחר בתורה ; כי על כן בכדי שנוכל ליכנס בטרקלין תולדתו, עלינו לתקן את עצמנו בפרוזדור — להעביר רוח בקרת על פני הספר, ולהוכיח כפי האפשרות, את קדמות ואיחור התשובות ההנה על פי סדר ימי שני חייו .

כבר העירו על זה החוקרים (יה"ש בהחלוץ ח"א צד 28, וגראֶטץ ח"ח צד 34), כי הסימנים ה ר א ש ו נ י ם בהספר (סי' א' — קפ"ו) הן הנה תשובותיו ה א ח ר ו נ ו ת שכתבן בהיותו כבר באפריקה. ד"ר יאולוס (במ"ע החדשי לגראֶטץ 1875 p. 320) העיר על עוד דבר פלא, כי הגאונים המזכירים את ספר תשובותיו, יחלקו אותו לשלשה חלקים ; בשו"ת יכין ובועז (ח"ב סי' נ"ג) יזכיר את חלק ראשון מתשו' הריב"ש, ובס' שם הגדולים (ח"א אות יו"ד, № 379) : „ויש לו תשובות ג' חלקים ומרן בבית יוסף מזכיר התשובותיו מח"ג (הוא שלא בדיוק, כי הב"י מביא את כל השלשה חלקים מהריב"ש, כמו שנראה הלאה) ; ואנכי הצעיר ראיתי תשובות הריב"ש ח"ג כ"י, והם חלק אחד מקובץ ס' תשובות הריב"ש שבידינו כסדרן" . ונפלא הוא כי תשו' הריב"ש כמו שהן לפנינו כולא בחדא מחתא מחתינהו ? גם אנחנו נעיר על פלא עוד יותר גדול, כי נמצא בספר התשב"ץ (ח"א סי' י"ג) : „מסתגאנים אל זקן הקהל ר' מכלוף בן חנין י"א, השואל הזה שאל שאלה זו להריב"ש ח ל ק ש ל י ש י סי' קמ"ה" ; וכן נמצאת באמת בתשובותיו שלפנינו גם כן בסי' קמ"ה, מה שאין בהם כל זכר מחלקים ? לפתרון כל החידות האלה נראה לנו לשער, כי בראשונה נחלקו התשובות בשלשה חלקים, וכל חלק וחלק בסימנים מיוחדים, כמו בד"מ ס' התשב"ץ מבן דורו הר"ר שמעון בר צמח דוראן ; ורק אחרי כן כאשר באו לסדר אותן בדפוס, אספו את שלשת החלקים ויחברום לקובץ אחד ההולך כפי סדר הסימנים בזה אחר זה. והנה ראינו בתשב"ץ כי סי' קמ"ה יחשב לחלק השלישי מהריב"ש, על כן אפשר לשער כי החלק הזה שהכיל כל התשובות שהשיב הריב"ש בהיותו באפריקה — קפ"ו סימנים במספר, נסדרו בשגגת המדפים לעמוד בראש. סי' קמ"ה מתשו' הריב"ש לא ללמד על אי־סדר התשובות בלבד יצא, כמו שהראינו בזה, אבל ללמד גם על איזה בלבול בשמות השואלים יצא — בתשב"ץ שם נאמר : כי

השואל הזה (ר׳ מכלוף) שאל שאלה זו להריב״ש, אבל בהריב״ש שם ערוכה התשובה למקום אחר ולאיש אחר, והוא: „פלסיט. לחתני החכם ר׳ יצחק בונפוש בן שאלתיאל נר״ו", הכתוב בראש סי׳ קל״ג, וכל הסימנים הבאים אחריו עד קמ״ה בכלל נמשכים עליו? כאשר יבין המעיין שם. על פי שנים עדים יקום דבר! עוד עדות אחת נביא מתשו׳ הריב״ש בעצמו, כי השאלה נשאלה מר׳ מכלוף הנ״ל ממסתגאנים, ולא מחתנו ר׳ יצחק מפלסיט. בסי׳ קע״ט בהריב״ש,* נראתה השאלה עוד הפעם: „מסתגאנים לרבי שמואל בר רבי סעדיה מדיני י״א", ושמה יאמר הריב״ש כדברים האלה: „בריב זה כבר שאלני עליו ר׳ מכלוף „בן חנין, ולו ידעתי שהוא בעל דבר לא הייתי משיב לו וכו׳, אבל ר׳ מכלוף הנזכר „עשה בערמה וסדר השאלה כאלו הריב הוא בין שני אנשים אחרים, ובהיות הוא ממונה „לזקן על הקהל ההוא וכו׳, אמנם ראיתי והבנתי בשאלתו כי הוא היה מהפך בזכות „היורש ומרבה בטענותיו ומעלים טענות הסוחר, וכן אמרתי לו בסוף תשובתו (סי׳ „קמ״ה)". מזה נראה ברור, כי נחסר שמה באמצע הסימנים קל״ג—קמ״ה, שם השואל האחר ר׳ מכלוף, ונתיחסו כולם בטעות על חתנו ר׳ יצחק בפלסיט. לפי הנראה החסרון הזה הוא בראש סי׳ קמ״א, ששם תחלנה השאלות בדבר הירושה, מה שאין כן הקודמות הנה פרטיות באיזה מנהגי ישראל. אמנם כן, לפי מנהג היהודים בעת ההיא — להקרא בשני שמות עברי וערבי שאין להם כל יחס ודמיון זה לזה, יכולנו לאמר, כי זה ר׳ מכלוף בשמו הערבי הוא הוא ר׳ יצחק העברי; אבל בסי׳ קע״ט נמצא גם שמו העברי של ר׳ מכלוף והוא: „רבי סעדיה ב״ר שאול בן חנין"; לא נשאר לנו אפוא, רק לאמר כי חסר שמה בריש סי׳ קמ״א שם השואל ר׳ מכלוף.

חכם עדיף מנביא! ד״ר יאולוס במקום הנזכר למעלה, שרט שריטה, ואמר — כי התשובה סי׳ ש״ם בהנדפס היא היא ה ר א ש ו נ ה מחלק ה ר א ש ו ן! היסוד שעליו הטביע השערתו זאת, הוא מה שמצא את התשובות מסי׳ א׳ עד קפ״ו — המכילות את החלק השלישי — הולכות לפי סדר השנים. מזה יחליט כי שלשת החלקים נסדרו חלק חלק לבדו על פי המקומות ששכן במו הריב״ש, והמה: א) התשובות שכתב מברצלונה ופרגוסה; ב) התשובות — מולנסיאה; ג) התשובות מאפריקה. על פי זה הלך וצעד בהן לפי רמזי השנים, והעלה כי החלק ה ר א ש ו ן יחל מסי׳ ש״ם ונמשך ככה עד הסוף (סי׳ תקי״ח); אבל בזה לא נגמר החלק לפי דעתו, וחושב עוד את התשובות מסי׳ קפ״ז עד סי׳ רכ״א להמשך ממנו. התשובות ההנה מקיפות את כל הזמן שישב הריב״ש בסרגוסה. מסי׳ רכ״ב והלאה יראה עקבות הריב״ש בולנסיאה, על כן יתחיל לפי דעתו החלק ה ש נ י הנמשך והולך עד סי׳ שנ״ט. וכאשר כבר אמרנו למעלה — התשובות מסי׳ א׳ עד קפ״ו הן הנה החלק ה ש ל י ש י! אמנם כן, קלע החכם הזה אל השערה ולא החטיא— כי הסי׳ ש״ם הוא הראשון — אבל לא מטעמיה. במה שיחשוב כי התשובות תלכנה ע״פ סדר השנים, לא נוכל לקבוע מסמרות; ובד״מ נמצא בסוף התשובה סי׳ שפ״ז, יאמר הוא ואחיו ר׳ יהודה בר ששת: „ואם ימצא (ר׳ עמרם אפרתי) בדברינו נטיה בדבר קטן או גדול מדברי ב׳ ה מ א ו ר ו ת ה ג ד ו ל י ם מ ו ר י נ ו ו ר ב י נ ו יש׳ צו׳ הנה אנחנו משימים לאל מלתנו". מלשון הזה נראה ברור כי רבו ר׳ פרץ הכהן היה עוד בחיים חיתו, ובסי׳ שע״ה הקודם מזה יזכיר את הר״ר פרץ הכהן בברכת המתים? ובסי׳ ש״ם אם כי לא יזכיר ב פ י ר ו ש שכבר מת רבו זה, אבל מ כ ל ל א נוכיח ממה שיאמר שם: „אוצר ה׳ יבוא לפני מורנו הרב רבינו נסים נר״ו דאיהו דיינא וממנו תצא תורה ודבר ה׳ בפיהו אמת", כי הרב ר״פ כבר נפטר לבית עולמו? וכן נמצא הלאה עוד בכמה מקומות אי־סדרים כאלה, אבל נחשוב למותר להטפל במו, אחרי שאין בידנו לרפא את השברים ולהביאם בסדרם הנכון — ועתה לפי שיטת הד״ר יאולוס היה לנו

לאמר כי הסי' שפ"ז הוא הראשון בחלק הזה? אבל באמת אין סדר מוחלט למשנתו בהקדם ואיחור השנים, והתשובה סי' ש"ם היא היא הראשונה בסדר הסימנים כמו שנראה בזה.

עוד מפתח אחד נמצא לנו אל השאלה הזאת, ורק באשמת החושבים לתקן נתקלקל, עד כי כבר עתה מאד להשתמש בו, והוא — ספר הבית יוסף על הטור! הב"י מביא את תשובות הריב"ש כפעם בפעם; ורק המגיהים בדפוסים האחרונים תקנו בכל פעם בספר הבית יוסף, בכדי לכוונו עם הסימנים שבתשובות הריב"ש הנדפס. לפנינו מונח עתה ספר הטור עם בית יוסף ודרכי משה הנדפס בברלין (שנת תס"ב), בו לא חלו עוד ידי כל מגיה לתקנו, ועל כן מצאנו בו פתרון ברור להשאלה הזאת. ביורה דעה (הלכות נדרים סי' רכ"ח) מביא הב"י את הריב"ש כמה פעמים: בח"א סי' י"א — „על טעמי הירושלמי איכא בינייהו דללישנא מפני הבושה כל שאין הנדר וכו'", והוא בהנדפס סי' ש"ע; בח"א סי' קנ"ב — „בתשובה על אחד שנשבע ע"ד הקהל גדולים וקטנים והיה בהתרתו דבר מצוה וכו'", והוא בנדפס סי' תקי"א; בח"א סי' ל"ו — „מה שכתבתי בעל דעת רבים שצריך שיפרוט הרבים ההם", והוא בסי' שצ"ה לפנינו; בח"א סי' ס"ג — „אם היה הקהל ההוא להתיר חרמיהם וכו'", והוא בסי' תכ"ב; בח"א סי' פ"ג (צ"ל ס"ג) — „אין החרם נתר ולא ההסכמה בטלה מפני צווי הגזבר", והוא גם כן בסי' תכ"ב; בח"א סי' צ"ח — „מה שהזכירו על דעת המחמיר שבקהל", והוא בסי' תנ"ז; בח"א סי' מ"ז — „דהא דאין נשאל לחכם שבעיר דוקא להתיר לו ביחיד", והוא בסי' ת"ו. ועתה ינסה נא הקורא להעמיד תחת הסי' ש"ם, חלק ראשון סי' א', ואז ימצא את כל התשובות מכוונות להציונים שזכר הבית יוסף! גם בדבר התחלת חלק השני נמצא את הפתח במקום ההוא. בסימן הנזכר בב"י יאמר: בח"ב סי' י"ב — „נראה שזה הנשבע להזמין בתו לנשואין", והוא בסי' קצ"ח בהנדפס; בח"ב סי' ט' — „ואם היה בלשון ההסכמה ספק ראוי להחמיר", והוא בנדפס סי' קצ"ה. ויצא לנו מזה כי הד"ר יאולום לא דרש יפה, במה שמשך את התשובות מסימן קפ"ז עד רכ"א לחלק הראשון; אבל כמו שנראה יתחיל החלק השני מזה הסימן, ועל ידו יכוונו להציונים שבבית יוסף. על החלק השלישי כבר הוכחנו על פי התשב"ץ, כי הוא מתחיל מסי' א' בהנדפס ונמשך עד סי' קפ"ו, ששם יתחיל החלק השני; והבית יוסף הוא תנא דמסייע על זה, בהביאו במקום הנזכר: בח"ג סי' קע"ח — „אם היתה ההסכמה גדר לרבים", והוא בהנדפס גם כן בסי' קע"ח. אבל מה שיביא שם: בח"ג סי' צ"ו — מה שראוי לחוש בהיתר זה שהתירו הקהל", ולא נמצא שמה בהריב"ש; הוא ט"ס בבית יוסף וצ"ל: בח"ב סי' צ"ו, והוא מכוון לסימן רפ"ב בנדפס — 186 + 96 = 282.

נפלא הדבר, כי אם אחרי הראיות הבולטות האלה נניח את הטור יורה דעה ונקח את הטור אבן העזר או חשן המשפט בידינו, כי אז אחרת נראה. באה"ע סי' א' יאמר הבית יוסף: בתשו' הריב"ש בסי' צ"א — „והיכא דאפשר ליה למיקם בסיפוקייהו ורוצה לישא אחרת"; ובסי' י"ז שם יאמר: בתשו' הריב"ש בסי' תק"ח — „על מי שהעיד שאברהם פארח ממלכות קסטיליה". ובחו"מ סי' מ' יאמר: בתשו' הריב"ש בסי' קס"א — „אע"פ שרבינו חננאל כתב דכי אמרינן בשטרי הקנאה דמשעת קנין שעבד נפשיה"; ובסי' מ"ו שם: בתשו' הריב"ש בסי' תצ"ו — „אפילו חתמו שטר יכולין הם להעיד". בכל אלה הציונים לא יזכיר הבית יוסף כלל שתשו' הריב"ש נחלקת לחלקים, ובאמת נמצאים המה מכוונים בהנדפס בכל המקומות שהראה? בעמדנו על האבן העזר, עלינו לזכור זאת האחת, כי תשובת הריב"ש נדפס בפעם הראשונה בקושטנטינה בשנת ש"ז (עי' באוצר הספרים אות ש' № 113); ומעתה יותר הקשר בנקל —

הר"י קארו כתב את ספרו בית יוסף על טור יורה דעה באיזה שנים קודם שכתב על אבן העזר וחשן המשפט, וכמו שנדפס גם כן בכמה שנים קודם (עי' אוצר הספרים אות ט' № 61); ועל כן מוכרחים אנו לשער כי בספרו על יו"ד השתמש בתשו' הריב"ש כ ת ב י ד, שהיה בשלשה חלקים עם סימנים מיוחדים לכל חלק; אבל לא כן בעת כתבו על אה"ע וחו"מ, כבר היה בידו ה נ ד פ ס בקושטנטינה בעת ההיא, ששם נתאחדו כל התשובות תחת ציון וסדר אחד, ולכן רשם בספרו כמו שנמצא בדפוס. וכנגד זה נראה את הבעל ד ר כ י מ ש ה שהוא השתמש גם ביורה דעה בתשו' הריב"ש ה נ ד פ ס ו ת ויאמר שם (סי' רכ"ח): הריב"ש בסי' תל"ב — „דעל דעת המקום דאין לו התרה כלל לדעת הרמב"ן", והוא מכוון להנדפס.

כבר הערנו למעלה כי התשובות לא תשמורנה את הסדר לפי הזמן שנכתבו, ועל כן לחנם יגע הד"ר יאולוס במכ"ע שם להוכיח ולמצוא את הסדר הקבוע בהנה; וכמו שנכשל כבר בהלכה מעין זו בדבר תשובות הר"ר צמח דוראן (התשב"ץ), גם שמה חפץ למצוא את השיטה הזאת (במכ"ע הנ"ל p. 173, 1875). אבל כל רואה יראה ויוכח מהתשו' בעצמן שאין להן כל סדר, והא ראיה כי בתשובה הראשונה יחתום א"ע: „יושב אלגזאיר שמעון ב"ר צמח ז ל ה" ה", בסי' ט' יחתום: „שמעון בה"ר צמח נ ר" ו, ובסי' כ"ח — „שמעון בן החכם רבי צמח ה כ "מ"! והעיקר הוא כי הגאונים האלה בסדרם את תשובותיהם, הלכו בעקבות רבינו הקדוש בסדור המשנה, והוא: לסדר בראש את המסכתות הגדולות בכמות, ואחרי כן את הקטנות שבהנה; כן עשו המה — ויסדרו את תשובותיהם הארוכות בראש ואחריהן הקצרות קצרות ביותר. ומזה יצא לנו ערך נפלא בחלקי תשובותיהם — בהריב"ש ובהתשב"ץ גם יחד, כי החלקים הראשונים יחזיקו בדפים מ ר ו ב י ם ובתשובות מ ע ט ו ת במספר, וחלופיהם בהאחרונים! *) אמנם כן, לפי טבע ורוח האדם, תלוי גם הסדר הזה ברב או במעט בסדר השנים. האדם בימי עלומיו כחו חדש עמו, ומרחוק אם יריח מלחמה, יחגור מיד חרבו על ירך הודו והדרו — כאשר יביאהו המקרה לבוא במשא ומתן של הלכה, יראה את כחו וגבורתו לפרש ידיו ולשחות בים התלמוד הגדול והנורא; אבל לא כן הוא כאשר יקרבו לאט לאט ימי הזקנה; תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים דעתם מתישבת עליהם, גם השואלים ירבו מיום ליום, ואין עתותיהם בידם להשתרע על כל דבר ודבר ברחבה — מאז והלאה תחלנה התשובות להתקמץ, הפלפול יצעד אחורנית, ופסק ההלכה יירש את מקומו. ועל כן עם כי התשובות כשהן לבדנה לא תשמורנה את סדר השנים ב ה ח ל ט, בכל זאת יצאו החלקים בדרך כ ל ל על פי סדר השנים: החלק הראשון בתשובותיהם הראשונות, והשני והשלישי — בהאחרונות!

נתנה ראש ונשובה אל תולדתו הפרטית! כאשר הראינו למעלה נולד הריב"ש בבלנסיאה, אבל האם האריכה שבתו שמה שנים רבות? זאת היא שאלה שאין בידינו לתת פתרון מוחלט עליה. מדבריו (סי' קנ"ז): „וכבר קרה לי בהיותי בסרקסטה שבא לשם החכם הישיש דון יוסף ן' שושאן ז"ל, אשר כבר ראיתי אותו ב ב ל נ ס י א ה",

---

*) בהריב"ש (דפוס ווילנא תרל"ט) יכילו החלקים (כפי שחלקנו אותם למעלה): א', ב', ג' — דפים: ס"ג + נ"ה + מ"ד = קס"ב, וסימנים: קנ"ט + קע"ג + קפ"ו = תקי"ח. ובהתשב"ץ (דפוס אמשטרדם תק"ח) יכילו החלקים: א', ב', ג' — דפים: פ"ט, ס"ז, ס"ו, וסימנים: קע"ח, רל"ז, שכ"ז.

נראה כי בהיותו בפעם הראשונה בבלנסיאה — קודם שבתו בברצלונה ובסרגסה — כבר היה לגבר בגוברין והתראה עם החכם ן׳ שושאן. אבל גם להאריך את ימי שבתו שמה אי אפשר, כי נמצא אותו ואת משפחתו — אמו ואחיו — יושבים ישיבת קבע בברצלונה; והוא יצק שמה מים על ידי המאורות הגדולים — הרב ר׳ חסדאי בר׳ יהודה קרשקש והרב רבינו פרץ ב״ר יצחק הכהן ורבינו נסים גירונדי (על שני האחרונים יעיד בדרך אגב (סי׳ רי״ט): „וכך שמעתי לרבינו הרב ר׳ פרץ הכהן והר״ן ז״ל, שהיו עוברים לפני התבה ביום הכפורים״) שלשת רבותיו אלה אם כי יזכיר את כל אחד ואחד בשם רבי ומורי, אבל אין די מלים בפיו כאשר יבוא לדבר בשבח האחרון — הוא הר״ן; את הראשון יזכיר תמיד בברכת המתים, מזה נראה כי לא זכה לשמש לפניו הרבה, כי אם מת בעוד שהיה הריב״ש עוד צעיר לימים; וגם שנותיו מכוונות לזה, כי הרב ר׳ חסדאי הנזכר הוא אביו זקנו של הרב דון חסדאי קרשקש בעל „אור ה׳״, בן דורו של הריב״ש (בתשו׳ סי׳ כ״ה). גם את השני אם כי יזכיר אותו פעם אחת עודנו בחיים חייתו (סי׳ שפ״ז), בכל זאת רובי תורותיו שאב לפי הנראה מרבו האחרון ודברי הר״ן בפיו תמיד. הוא התנשא כארי על כל מי שרצה לפגוע מעט בכבוד רבו היקר לו מחייו. כאשר ר׳ שלמה הצרפתי תקע אהלו אל האי מיורקה, ומשם בא בחליפות מכתבים עם הריב״ש כשהוא יושב אצל רבו בברצלונה, וכאשר קצר מעט בשבחו של הר״ן, אז ישיב לו הריב״ש כדברים האלה (סי׳ שע״ה): „לולא ה׳ צבאות הותיר לנו שריד דָּבָר אחד „לדור, הוא מורנו הרב הגדול רבינו נסים נר״ו, היה כאחד מהם לדעת טוב טעם ודעת, „בקי בשלשה סדרים ודמי ליה כמאן דמנחי בכיסתיה, ודעתו רחבה מני ים „ושכלו זך וישר, אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל ואין להשוות, כלם לפניו כקליפת „השום וכגרגר שומשם. ואם דמית היה תהיה כמהו באמרך: היה בדעתך יהיה לך כאח „בריע, ועל דעת כן נתישבת אצל גבולו; הן זאת לא צדקת — חוץ מכבודך — ואף אם „גבהת כגבהת שמים, ישנו גבוה מעל גבוה״. ועוד יוסיף לאמר (סי׳ שע״ו): „ולכן הארכתי אליך בספר קצת שבחו ולא כטפה מן הים, כי אם באנו לכתוב אין אנו מספיקין״. אביו ר׳ ששת לפי הנראה מת בימי עלומיו, גם לא היה כחו גדול כל כך במלחמתה של תורה; כי בנו זה ר׳ יצחק לא יזכירנו על דל שפתיו, ולא יאמר דבר הלכה משמו. ויוכל היות כי אחרי מות אביו תקעה אמו את אהלה לברצלונה ביחד עם בניה, ותשב שם עד יום מותה, וכמו שיזכיר את מות אמו הורתו (בסוף סי׳ תי״ב): „והאיחור היה לסבת הגיעתני שמועה קשה העדר גבירתי הורתי הכ״מ בברצלונה, וכל שלשים עמדתי בבכיה ואנחה הייתי נבהל״; הזמן שהוא עומד בתשובתו זו הוא בשנים הראשונות לבואו בסרגסה, והוא בערך ה׳ קל״ה—ה׳ ק״מ ליצירה. על ידי מלתא דבדיחותא שנזרקה מפי הריב״ש באחת מתשובותיו (סי׳ רצ״ה, להחכם אנוידאל אפרים במיורקה): „אף „כי בזמן הזה אני רואה ששעורו של אדם בינוני צריך לפחות עשרים סאה, לא כמו „ששערת אתה למחציתם; אבל אומר לך בבדיחותא שסבת ההתחלפות שביני לבינך „בזה, הוא שכל אחד בעצמו שער״; נודע לנו כי בר ששת היה איש גדל הקומה ובריא הבשר, עד כי ישער את שעור המקוה בכפלים משיעורו של אנוידאל אפרים הקטן ממנו בגופו כמו ברוחו.

אמנם כן, החכם גראֶטץ הלביש את בר ששת בטלית שאולה מר׳ משה חלאוה: „לא רדפתי אחר השררה״ (למעלה צד 6), אבל באמת היא לפי מדתו וכאילו נעשתה בעבורו. הריב״ש גם הוא לא רדף אחר השררה, ובחר בחיי עמל ועבודה להביא טרף לביתו, מלקבל עליו את עול השררה — הרבנות; הלא כה דבריו לר׳ שלמה הצרפתי (סי׳ שע״ו): „אתה יושב אהלים ומלאכתך נעשית ע״י אחרים ואין מחריד ומטריד, ואני

„דרך ארץ על צוארי; מצורף כי זה קרוב לה' חדשים קמו אנשים בני בליעל מקרבנו „והעלילו הרב הגדול רבינו נסים נר"ו וששה נכבדים מן הקהל ובתוכם החכם דון חסדאי „נ"ר ואני ואחי י"א, ומסרו אותנו למלכות, ועדין אנחנו נתונים בערבון על לא חמס". וכן בתשובתו השניה (סי' שע"ז) לבן מחלוקתו של ר' שלמה הנזכר, הוא ר' אנוידאל אפרים במיורקה, יאמר: „לרוב טרדות הקיפוני זה החורף עם קצת מנכבדי הקהל, אשר „קמו עלינו מפריצי בני עמנו ומסרונו למלכות על לא חמס, גם רוח אפינו משיח ה' מורינו „נ"ר נלכד בשחיתותם, נתפש עד כה אשר עזרנו ה' ויצאנו נקיים". בר־ששת קרב כבר לשנות העצה (קרוב לבן חמשים), ונמצאהו עוד בברצלונה יושב ומתחמם כנגד אורו של רבו הר"ן ז"ל; אף כי שמו הטוב כבר נודע למרחוק, וחכמים רבים פנו אליו בשאלותיהם, והוא עודנה נתון תחת עול דרך ארץ. בתשובתו לר' משה הלוי בן אלקבץ בקלעת איוב (סי' שפ"א), אשר לפי הנראה גם היא האחרונה שהשיב מברצלונה, ירמוז כבר על עזבו את העיר שישב בה עד עתה, וכי נכון הוא לתקוע את אהלו לאחרת, הלא כה יאמר: „כי ידעת הגביר י"א כעת רבות טרדותי ולבי על נסעי ואין לי פנאי לעיין בזה לאטי". יוכל היות כי על ידי המסירה למלכות ורוב הטרדות שזכר למעלה, נתדלדלה פרנסתו והוכרח לקחת את עול הרבנות על צוארו — ואז בא לסרגסה! לדעת בהחלט את הזמן שקבל עליו את משרת הרבנות בראשונה, אין בידינו; אבל כנראה מתשובותיו הראשונות מסרגסה, היה בערך ה' ק"ל — קל"ד. בתשובתו (סי' שפ"ב) יציע את דבריו לפני מורו הר"ן בדבר גט חליצה שנעשה בדונייאש ובא לפניו בסרקסטה, והיה זמנו חמשת אלפים ומאה וארבע וחסר ממנו שלשים; ואחרי כן בתשובתו (סי' שפ"ה) לר' חסדאי ב"ר שלמה בטודילה, בענין הגט חליצה זה, ואמר: „עוררוהו בברצלונה לרבינו הרב רבינו נסים ז"ל הכ"מ והודה בו". מזה יצא לנו זמן פטירת הר"ן ה' קל"ד — קל"ה; וכאשר נמצא את הריב"ש (סי' שפ"ח) שכתב להר"ן תיכף בבואו לסרקסטה, וגם הר"ן השיב לו (סי' ש"צ), נראה ברור כי בא שמה באיזה שנים קודם פטירת הר"ן, והוא הזמן שאמרנו למעלה.

גם בסרגסה לא מצא את המנוחה אשר בקש, ותלאות רבות עברו עליו מבית ומבחוץ. מבית — כי מת עליו אחיו הצעיר ממנו הרב ר' יהודה בר ששת, הוא דון קרשקש ברפת היושב בברצלונה. בתשובתו לרב חסדאי בר שלמה (סי' שצ"ה): „אין מתום בבשרי מפני זעמי ובעצמי אין שלום כי גדול הכאב מאד וכו', בהגיגי תבער אש והאח לפני מבוערת, כסאו כשמש נגדי בהלו נרו עלי ראשי בראש מרומים עלי קרת", ובסוף התשובה (סי' שצ"ז): „נשבר ונדכה על כבודו כי גלה ממנו עודנו באבו נקטף". מעט קודם לכן מת — לפי הנראה — בן אחיו זה והוא כבן שמונה עשרה שנה, ואם כי נזכר זאת בתשובה מאוחרת (סי' תט"ז): „עם היות לבי בל עמי לשמועת כי באה נפקד מן החכם אחי נר"ו בברצלונה בנו הגדול והוא וכו'"; אבל מלשונו הסתמי: החכם אחי, נראה כי כוונתו על אחיו הנזכר כמה פעמים ממנו, והוא: ר' יהודה דון קרשקש ברפת. ובדרך אגב ראינו גם פה כי התשובות לא תשמורנה את הסדר בהחלט, כי על דבר מות אחיו כבר הזכיר מקודם (סי' שצ"ה). כן באותו הפרק מתה אמו הורתו בברצלונה (סי' תי"ב) כאשר כבר הזכרנו למעלה. האבלות התכופות שבאו על הריב"ש כתומן בזמן קצר, תתן אותנו לשער כי שררה אז מגפה בברצלונה וסביבותיה, וזכר לדבר נמצא על זה בתשובתו (סי' תי"ג); בה סדר את טענותיו בעבור בתו האלמנה שמתת בעלה באורגיל, וחפצה לגבות את כתובתה מנכסי חותנה על פי התנאים שהתנו בשעת השדוכין, וז"ל: „שאלה סדרתי על ריב היקרה בתי תם ושניתי את

השמות וכו'"; ובאמצע התשובה יאמר: „וכבר היה נהוג בברצלונה קודם המגפה הראשונה"; ממה שיסמן את הזמן בהמגפה הראשונה, מראה לדעת כי גם עתה היתה שעת מגפה ר"ל. התשובה הזאת תורנו לדעת כי גם אחרי שעזב הריב"ש את ברצלונה, לא חדלו עוד שונאיו שמה מלהציקהו במקום שהיה לאל ידם, ונוסף על מצוקותיו בביתו ומשפחתו הוסיפו עוד הרע עמו גם מבחוץ; כי כאשר באה בתו האלמנה לגבות כתובתה, קמו מחרחרי ריב ואנשי מדון להונות אותה מנחלתה. אחרי שערך הריב"ש את תשובתו על דבר הטענות של שני הצדדים, נס לעזרה בדבר הזה לשארו הקרוב אליו הרב שאלתיאל חן, אשר זה מעט עזב את ברצלונה, וכה יאמר אליו (סי' תט"ו): „ובידך לתקן אם אב אתה ואם אדונים אתה ואם אח ואוהב אתה..... „ובהיותך בברצלונה בע"ה בקרוב יראה לך בני י"א קונדרס טענותי ואז תוכל לעזור על „האמת ומבשרך לא תתעלם, ואם יסיתוך אנשי מצותי ובעלי ריבי „ועוזריהם לרעה, אל תאבה להם, יפתוך ולא יוכלו לך וכו'". ובסרגסה האם רועה היה הריב"ש בשושנים? מיד בראשית בואו הנה נמצאהו מתאונן באזני רבו הר"ן, על אחד הדיינים היושב עמו בדין (סי' שפ"ב): „וזה הר' יוסף בן דוד נ"ר הרים גבנונים לפניו „למישור, נים ולא נים תיר ולא תיר יורה יורה יתיר יתיר, לא יירא משכוני נפשית „ומגרב בתחבולות יעשה לו מלחמה, בחצים ובקשת יבא שמה ישב במארב, לא „בן אנבי עמדי". האיש ההפכפך הזה ר' יוסף בן דוד אשר לא שם לו בספרות התלמודית, הסב בכל פעם מחלת לב להריב"ש הצדיק ואיש האמת — כאשר קנא הריב"ש לה' צבאות בדבר האיש יצחק בן עצפורה בסרגסה (סי' שצ"ה): „אשר נדר ונשבע כן (לבלי „ליקח שום אשה להיות חשוקתו או פלגשו) בקחתו צלעתו הכבודה מברצלונה ועתה עבר „על הכל, ואני בקנאתי לה' צבאות וגם למען לא יאבד כל אשר לו באותה הקדשה אשר „לקח ויעבור שארו ובנו אשר הוא צנוע ומעלי ולומד לפני, וכי אשתו היהודיה היא „דודת הכבודה אשת הנשא הנעלה אחי זצ"ל... ויד החכם הרב רבינו יוסף בן דוד נ"ר „היתה אתי, בזה בגלוי, אך בסתר לפחדו ואימתו ומורך לבבו היה מתנצל עם האיש „ההוא ואומר כי לא מלבו רק שהוא עונה אמן על כרחו לדברי, גם לא היה מתרחק ממנו „כראוי... גם בקש (יצחק הנזכר) מן הגזבר יכריח אותו להבטיחו לבל אעשה דבר כנגדו „במעשה או בדבור כמשפט חקי ארגון לכל מבקש... וכן עשיתי כי אין שום „תחבולה להמלט ולהתנצל מעשות הבטחה כזו בשום פנים לפי משפט הארץ". המעשים האלה יתנו עדיהם על צדקות הריב"ש עוד יותר, כי אף אם כאשר ראינו הר' יוסף הזה חתר תמיד חתירות תחת כסא כבודו, בכל זאת במקום שנגע מעט בכבוד שמים, לא מנע הריב"ש את עצמו מלקחת אותו לעזרתו. בתשובתו לרבי דוד בן שועיב (סי' תק"ח): „בדבר הנבלה והתועבה עשתה אורדוניא אשת אברהם פארח... „הרימותי קולי ואקרא צוחתי ככרוכיא בשוקים וברחובות, קראתי הרב רבי יוסף נ"ר „וקבצנו גדולי הקהל... חזרנו לחקור העד הראשון בפני הברורים והרב רבי „יוסף נ"ר ואני".

בתשובה הזאת (סי' תק"ח) שנכתבה בסרגסה בשנת קל"ט כמו שמוכח מסופה, יחתום כמעט החלק הראשון מתשובותיו הנמשך עד סי' תקי"ח. ד"ר יאולוס (במקום הנזכר) הביא את התשובה לאות כי הריב"ש היה עוד בסרגסה, אבל עשה עצמו כלא ידע שהביא בזה מעשה לסתור על עיקר הדבר שהוא בא עליו, והוא: „כי התשובות הולכות לפי סדר השנים", מפני כי בתשובה אחת הקודמת (סי' תצ"א) נמצא מפורש: „ועתה שנת חמשת אלפים קמ"ב! ובטרם נפרד מהחלק הזה עלינו לברר עוד שנים ושלשה ציונים ממספרי השנה הנמצאים בו. בתשובה (סי' שע"ג) יכתוב הריב"ש לרבי חסדאי שלמה

בטודילה: „גם כי שמעתי יצאת את העיר להמלט על נפשך מדבר באפל יהלוך להחיש מפלט ומקום תחנותך לא הוגד לי ואת עיר המקלט, ות״ל שבת אל ביתך שלום״; ובתשובה (סי׳ תמ״ה) יכתוב אליו לבלנסיאה: „הפעם אודה את ה׳ הפליא חסדו לך „הוציאך מאפלת טודילה ומחשכיה אשר כמה אימות מות עיר ובהלות נפלו עליהם מיום „צאתך משם, מחוץ שכלה חרב הקשטלאנש שבי ובזה, ומחררים איסת האינגלישיש השוכנים באהליהם״. לא ידענו איזה רוח עבר על הד״ר גראֶטץ (הלק ח׳, נאָטע 2) לסבך את שתי התשובות ההנה ביחד, ולקבוע אותנה בזמן אחר? ועל כן ימשש שמה למצוא דרך לצאת, אבל נלאה למצוא הפתח; ובאמת רחוקים זה מזה המעשים האלה במקומם ובזמנם — בערך עשר שנים, כאשר נראה לפנינו. התשובה הראשונה נכתבה בודאי בהיות עוד הריב״ש בברצלונה, וכמו שיאמר: „וגם עלינו כזה וכזה עבר בחורף שעבר, העלילונו ומסרונו למלכות לסבה קרובה לשלך״, והיא היא אותה המסירה בעצמה שזכר בתשובותיו (סי׳ שע״ו ושע״ז), אשר בה נלכד גם הר״ן ודון חסדאי ואחיו קרשקש ברפת, והם היו כולם בברצלונה; ומזה נוכל לשער גם את הזמן שהיתה זאת בערך שנת ה׳ ק״ל. מושבו של רבי חסדאי היה אז בטודילה, ורק בסבת הדבר ברח מן העיר לזמן מה ואחרי כן שב אל ביתו שלום. אבל לא כן היא התשובה השניה שנכתבה מיד אחרי שנת ה׳ קל״ח (אחרי המועד! אם הוא אחרי סכות? או פסח? אי אפשר להחליט), אחרי מלחמות האנגלים עם הקשטילים בקיץ ובעת האסיף לשנת 1378 (= ה׳ קל״ח — ל״ט) כמובא שם בגראֶטץ במקומו, ואז היה הריב״ש כבר מכמה שנים בסרגסה, והרב חסדאי שלמה תקע את אהלו בקביעות בעת ההיא — מטודילה לעיר בלנסיאה, ועל זה שמח הריב״ש כי יצא מאפלת טודילה ומחשכיה. התשובה הזאת תתן לנו עוד ציון אחד לתולדות הריב״ש, והוא: הזמן שבו ערך את תשובתו הראשונה. כבר הזכרנו את התשובה (סי׳ שפ״ז) לרבי עמרם אפרתי, כי לפי הנראה היא הקודמת לכל שאר תשובותיו; ומעתה נודע לנו הזמן שבו ערכוה הוא ואחיו, כי בדבריו לרבי חסדאי שלמה יאמר: „וזה קרוב לעשר שנים ראינו דבריו אלה (של ר׳ עמרם אפרתי) בברצלונה אני ואחי ז״ל והוקשה לנו״; צא וחשוב כעשר שנה למפרע ותמצא כי נכתבה בשנת ה׳ קכ״ט, ובדרך אגב תמצא ידנו לקבוע זמן למות רבי פרץ רבו, כי אם בשנת קכ״ט היה עוד בחיים, ואחרי כן בכל שאר תשובותיו יזכירו בברכת המתים, יצא לנו מזה כי מת בשנה זו או שלאחריה — היא שנת ה׳ ק״ל.

עתה נשוב צעדים אחדים אחורנית, ונבוא אל החלק השני מתשובותיו המשתרעות מסי׳ קפ״ז עד סי׳ שנ״ט. נוסף על דאבון לבו שהסב לו הר׳ יוסף בן דוד הדיין הנזכר, קמו עליו מרעים מבני העיר שנראו אליו בתחלה כאחים וריעים וימררו חייו, עד כי בתשובתו לדון שלמה הלוי דבורגש (סי׳ קפ״ז) יאמר תיכף בפתיחתה: „ואם לבי בל עמי כי חדלו קרובי ולא זכרו ברית אחים וריעים״, ועוד בפתיחה אחרת (סי׳ קצ״ב): „אם היות לבי בל עמי ואזני הכבד ועיני השע, כי פתחו עלי פי מרמה ופי רשע, ממוצא דברי אל עם הקדש להתם חטאת ולכלה הפשע״; מזה ראינו כי הוו סני האי צורבא מרבנן במתיה משום דמוכח להו במילי דשמיא. עד כמה גברו מצוקותיו אלה נוכל לשפוט מזה: כי החליט בדעתו לעזוב את העיר הגדולה סרגסה שישב בה כבר יותר מעשר שנים, ולנוע אל קלעת איוב (קלטיוד) הקטנה ממנה. בסוף התשובה הנזכרת יתנחם ויאמר: „הן אמת כי קיימתי עם „הקהל קלעת איוב, וכבר שלחו לי ת״ק דינרין להוצאת הדרך כי כן היו התנאים, וגם אני „שלחתי שם כל ספרי, ויש לי להיות שם ראש חדש ניסן. אמנם עתה נתחדש כי הקהל

„הזה יצ"ו נפקחו עיניהם ולבשו קנאה ושנים ושלשה שהיו מקטרגים התנחמו, וכלם „עתה לב אחר ושפה אחת לעכבני על כרחי בכח המלכות; ודעתם לשלוח שנים „מנכבדי הקהל לקלעת איוב לבקש מהם לפייסם ולרצותם שיתירוני, לא אדע איך יפול „דבר; אכן דעתי לקיים את מאמרי להם, ומוצא שפתי לא אשנה, אם לא מדעתם „ורצונם". לפי הנראה הפיקו בני סרגסה את רצונם בזה, והריב"ש נשאר על מקומו כבראשונה, כי לא נמצא אותו בכל תשובותיו שירמוז על שבתו בקלעת איוב; ואדרבה עוד יזכיר גם הלאה את סרגסה כמקום שבתו. בתשובה (סי' קצ"ד): „הגיע לידי כתבך ערב שבועות פה סרקסטה", ובאחרת (סי' ר"ב) יחתום: „נאום החותמים גוערים בעובר בזה, יצחק בר ששת זלה"ה, יוסף בר דוד נ"ע", אם כן מוכח מזה כי היה עוד בסרגסה מקום מתנגדו לפעמים הר' יוסף הנזכר; כן ישיב תשובות לשואלים אחרים מקלעת איוב, ומזה — כי לא היה שם.

עוד פעם ד"ר יאולום! כבר הזכרנו למעלה (צד 7) את דעת החכם הזה, כי מסי' רכ"ב והלאה יחל חלק השני מתשובותיו, וכי מאז נמצא את עקבות הריב"ש בבלנסיאה. אבל כמו שהוכחנו שם מהבית יוסף על דבריו הראשונים כי אין להם כל יסוד, כן נראה עתה כי ליתנהו להנהו כללי דכייל הד"ר בדבר עקבות הריב"ש. בתשובה (סי' ר"מ) לחכם ר' יהודה בן אשר, יאמר: „קותה נפשנו מאז בא תבא ברנה לנשואין עם הנכבדים ההם, ויהי כבאם ואור פניך אין אתנו נפשנו נבהלה מאד, והמעולה דון שלמה הלוי י"א המאיר עינינו הודיענו כי העכבה היתה לטובתך". זה ר' שלמה הוא האיש שהשיב לו למעלה (סי' קפ"ז) ויאמר לו בסוף הפתיחה: „כי עוד חזון למועד פנים בפנים צדק נחזה, עין בעין נראה תמונה לנגד עינינו"; ועתה הגע בעצמך, אם זאת התשובה נכתבה בסרגסה כדברינו למעלה, אם כן מוכרח הוא כי גם תשובה השניה (סי' ר"מ) כתב הריב"ש בהיותו עדנה בסרגסה. כן מסוף התשובה נראה כדברינו, שם יאמר: „ועם היות הנעלה דון שמואל בנבנשת י"א בשרני היות כבודך בשוריאה ופניך מועדות לבא אצלנו", וזה לא יתכן לאמר רק אם ישב הריב"ש בסרגסה הקרובה לשוריאה, אבל לא כן הוא אם שנה את מקומו לבלנסיאה — מדינה אחרת הרחוקה הרבה ממנה. אמנם כן, אם נלך עוד צעדים אחדים בתשובותיו (סי' רנ"ו), נראה כי כבר עזב הריב"ש את סרגסה, שם יאמר: „וכמו שהעלמתי עין בסרקסטה במה שנהגו התר הנאה", ואם כן נראה מזה ברור כי הוא עתה במקום אחר; אבל להחליט בעבור זה כי כל התשובות מסי' זה ואילך נכתבו בבלנסיאה, גם כן אי אפשר; מפני כי גם במקום הזה נמצא אותנה שלא כסדרי השנה: התשובה (סי' רס"ד) נכתבה בשנת ה' קמ"ט (מ"ב שנה אחרי ה' ק"ז), ובתשובה שאחריה (סי' רס"ו) נזכר הזמן ה' קמ"ז? על כל פנים זאת נוכל להחליט בודאי כי בשנים האחרונות לשבתו בספרד, אוה את בלנסיאה למושב לו, כמו שנראה בכמה תשובות פה ושם. לרבי שלמה ראובן בקלעת איוב (סי' רפ"ז) יאמר: „אף כי שם תהיה קרוב אל הרב השלם חסדאי נר"ו אשר נטע אהלי אפדנו סרקסטיה עתה מקרוב". בסי' ש"ו יזכיר בפירוש: „כמו היום בבלנסיאה", ובסי' ש"ט: „ואודיעך כי בן בני ז"ל שלום לו, זה לי שנה וחצי הביאותיו מברצלונה פה ולנסיה", נראה מזה כי הוא ישב שמה כבר לא פחות מזה ואולי עוד יותר? להר' הנפריר שלדין (סי' שי"ט) יאמר: „כאשר הייתי תמיד על זה בסרקסטה מתוכח בתוכחות על עון עם הטבח הפושע הידוע", ובחתימתו (סי' שכ"א): „הן בעודני בסרקסטה על פני דברת ועשית כנגדי כל אשר יכולת, והיית תמיד מספר בגנותי בפני מבקשי רעתי, בחשבך „למצוא חן בעיניהם בזה וכו', אף כי אחרי נסעי משם עשית מה שעשית ודברת מה „שדברת וכו', כי אם בראש הומיות בפתחי שערים בעיר".

הריב"ש בפרנסה רבו כמו רבו באחרית ימי שבתו שמה, ותחת כי בעת חפץ אז לעזוב את העיר ולתקוע את אהלו לקלעת איוב, רצו הקהל לעכבו בכח המלכות וגם השנים ושלשה המקטרגים התנחמו; לא כן עתה נמצא אותם יפערו עליו פיהם בראש הומיות, גם כי כבר עזב את העיר.—

בבלנסיאה — לפי הנראה — מצא את המנוחה ואת המרגוע, כי בכל תשובותיו שכתב בהיותו שמה, לא נמצאהו מתאונן עוד על מחרחרי ריב בעדתו. פרנסתו גם היא היתה לו ברוחה בבלנסיאה, עד כי היה יכול להלוות מעותיו לאחרים, וכמו שיעיד עליו התשב"ץ (ח"ג סי' ס"ד): „וגם הוא בעצמו (הריב"ש) גבה חוב שהיו חייבין לו בבלנסיא בכתב יד לוה". אבל מנוחתו היתה עד ארגיעה, לא היו ימים מועטים והשנה הנוראה — שנת ה' קנ"א באה, וליהודים יושבי ספרד נהפך הגלגל, ובתוכם גם להאחד המיוחד שבהם — הוא הריב"ש!

פה עמוד עמדי קורא נכבד! בטרם נעבור את הים הגדול, הוא הים התיכון המפריד בין ספרד הקתולית אשר קאה את יושביה היהודים, ובין אפריקה הערבית שפתחה את זרועותיה לקבל באהבה את הפלטים והנדחים האלה; עלינו לשים עין על מצב היהודים בספרד בחמרי ומוסרי בטרם באו עליהם ימי הרעה — היא שנת ה' קנ"א! כי מהשנה הזאת והלאה ישתנה מקום המחזה — חיי ופעלי הריב"ש — ויעתק מספרד לאפריקה, ואנחנו באשר נצא ממנה לא נוסיף עוד ראות את פניה.

על מצבם החומרי — לפי הנראה — לא היה להם ליהודי ספרד מה להתאונן, כי באשר נראה פה ושם חיו חיים טובים מאד. הריב"ש בתשובתו לרבי שמואל חלאיו (סימן קנ"ג): „אתה שערת באנשי מיורקה שעשיריה היו להם בתים מלאים כל טוב אוצרות „כסף וסחורה ומטמוני מסתרים מרגליות ורוב פנינים ומערות מלאות דינרי „זהב, ואשר אין לו כל אלה אף יהיו לו חפצים ותכשיטים ואלפי זהב ואומנות „נקיה להרויח בה פרנסתו והותר, נקרא עני. אבל תשער בתושבי הארץ הזאת „(באפריקה) שאינם מספיקים ללחם צר ומים במשורה ועל הארץ ישנים או על שטיח עור, „ובכסות יום מתכסים בלילה, ומלבושיהם טלאי על גב טלאי ורובם הולכים יחפים". ושמא תאמר כי הזהב היה במיורקה בזול מאד? בא וראה מה שיאמר התשב"ץ (ח"ג סי' ע"ד): „ובענין מה ששאלת שבכתובה שנעשית ביורקה וכתוב בה רייאל"ש וכו', כי הזהב הוא מקום היוקר בארץ אדום ומקום הזול בארץ הזאת, כי מהארץ הזאת יוצא הזהב לארץ אדום". אמנם כן, לא נוכל להביא ראיה על כל ארץ ספרד, מהאי מיורקה היושב בתוך הים על דרך העולה לארצות המזרח, אשר המסחר עמהן עלה בפורחת ויכול אז להתחרות עם ערי המסחר הגדולות באיטליה; אבל גם בארצות ספרד פנימה אותותיהן לא ינכרו, כי ראו שמה את המנוחה כי טוב — וישמן ישורון ויבעט! דרכי חייהם המוסריים יתנו עדיהם על מצבם החומרי. הריב"ש יאנח מקירות לבו (סי' שע"א): „כי בעונותינו משרבו זחוחי הלב ופורקי עול יראת שמים מעליהם ונותני חתיתם בארץ החיים, וגם בשרידים גברה חנופה". ולהלן (סי' שע"ג) הוא אומר: „ועל המורים כהלכה ודבר ה' בפיהם אמת הן לריב ומצה יריבו, ובמעל הזה היתה ראשונה יד השרים והסגנים העשירים והמיוחסים. אין ארי נוהם מתוך קופה של תבן אלא מתוך קופה של בשר, ועל כן שחתו את דרכם על הארץ, עד שהריב"ש יצעק מכאב לב (סי' תכ"ה): „באו ונצווח על דורנו שאין דומה יפה וגדולי הדור העלם יעלימו את עיניהם, פן יכשלו בני פריצי עמנו בזרות ותצא אש ומצאה קוצים". ועוד (סי' רצ"ז): „אלא שכבר הורגלו בו ונעשה להם כהתר ולא ישמעו בזה לקול מוכיח". המאור שבתורה

לא יכול להחזירם למוטב, כי לא ראו אותו כלל, וכמו שנמצאהו אומר (סי' ל"ז): „ונראה שהמנהג ההוא (שיתפלל השליח צבור ביום הזכרון מיד עם הצבור יחד) נכנס בארצות ההם (בארגון ובקסטיליה) מפני שרובן עמי הארץ, ולא ידעו להתפלל אפילו מתוך הספר אלא בעמל גדול". ובמקום אחר הוא אומר (סי' שצ"ד): „כי חי נפשי בעירנו „זאת (סרגסה) שהיא עיר ואם בישראל ויש בה אנשים חכמים ונבונים וידועים, גם כן יש „בה רבים מעמי הארץ אין עושין סוכה בחג הסכות וכל החג אוכלין חוץ לסוכה, רק „שבלילה הראשון מקדשין באיזו סוכה או שומעין הקדוש מפי המקדש בסכתו והולכים „להם, ומדעתי כמו כן עושים שכמותם בשאר מקומות ארגון. ראה אתה איך הם „בקיאין ברקדוקי מצות, שבמצוה מפורסמת כזו טועים זה הטעות"! צחוק הקוביא היה פרוץ ביניהם באופן נורא מאד, עד כי יאמר (סי' רפ"א): „ואפשר להקל בזה (בהנודר שלא לצחוק) יען הצחוק תקיף יצריה עד שהרגיל בו קרוב לאנוס וכו', ורבים מעמי הארץ נשבעו עליו ונוקשו, עברו עליו ולא נענשו". על פי השקפתו זאת, לא מצא חן בעיניו מה שקהל קאליר קנסו למצחק אחד מבני קהלתם, שצחק במצות ומעמד מלך סיציליאה והרויח סך מאה וששים פרחים, כי יתן את כל הסך הזה להקדש. ויאמר (סי' קע"א): „די היה להענישו מפני שנתראה במקום הצחוק כנגד הסכמת הקהל, „בעשרים או בשלשים פרחים, לא בסך הגדול והנורא ההוא אשר כל שומעו „תצילנה אזניו, כי התורה חסה על ממונם של ישראל". כשפלותם ברוחם המוסרי כן שפלה היתה השכלתם גם לפי ערך העת ההיא, עד כי לעדה נכבדה כמו טירול לא היה לה סופר יודע לכתוב כן שתים או שלש דלתות, ויאמר (סי' תנ"ב): „נפלאתי על קהל „נכבד כמוהו ועדה כלם קדושים, איך לא יתנו אל לבם לשכור להם סופר יודע ספר שלא „יצא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, כי באמת להיותי חס על כבודם לא אביתי להראות „הקונדרס ההוא לאיש זולתו. בענין הצואה הכתובה בלעגי שפה ובלשון אחרת הראיתיה „לנכבדים אשר פה אשר הם בקיאים בלשון ערבי המבינים בכל מלות הלשון ההוא בדקדוק, „לא הבינו דבר מן הצואה ההיא להיותה מלאה שבושים וטעיות ותהי בעיני כדברי הספר החתום, וכן היתה בעיניהם". ויצא לנו מזה בדרך אגב כי הריב"ש ידע את לשון הערבית. על מעוט ידיעתם במלאכת הכתיבה, יעיד לנו עוד ציון אחד (סי' תע"ז): „ונתן השליח שני דינרין לסופר המעתיק קונדרס זה". התשובה הזאת כמו שהיא לפנינו עתה ברפוס תכיל פחות מדף אחד וחצי, ולפי שכר העבודה בעת ההיא שכר גדול הוא לסופר המעתיק. כחתימה להשקפתנו על מצב היהודים, עלינו להביא ציון אחד נפלא במינו, המראה לנו בתמונה בולטת על יחס היהודים בדרכי חייהם אל שכניהם הנוצרים. בתשובה (סי' ר"ז): „ראובן ודינה אשתו היו מתעצמין בדין ובתביעות רבות וברוו להם „נוצרי אחד נכבד לדיין ולפשרן בקומפרומ"ש, עשו מזה בגופן שלהם בקיומין וחיזוקין וקנסים „לקבל עליהם כל מה שיפסוק ויגזור ביניהם הן דין הן פשרה; והדיין ההוא פסק דינו ביניהם „דרך פשרה בגופן שלהם, ונתפרסם הפסק דין ההוא לכל אחת מהכתות, והודו בו וקבלוהו „וקיימוהו עליהם". והנה ברפוס ווילנא כתוב ערבי במקום נוצרי, אבל ברור כי שגגה פשוטה היא זו — כי השם שיקרא בו הדיין הזה בתוך התשובה (דון דומניקו פלומר) יוכיח עליו כי נוצרי היה. על מקום המעשה הזה איה איפו היה, אי אפשר להחליט מאומה ממקום התשובה, כי כבר אמרנו פעמים רבות שאין סדר למשנתן, וביחוד ראשית החלק השני הזה שיכיל את זמן מעברו של הריב"ש מסרגסה לבלנסיאה; כן מתוכה לא נוכל להכריע מה שנמצא עד אחד חתום על הצואה בשם: „אלעזר בר ר' עזרא ז"ל בן אלעזר"! כי כבר שרא בו נרגא הריב"ש בעצמו בתשובתו (סי' מ"ו): „כי כבר ידעת יש משפחה בסרקסטה נקראת בני אלעזר, וכן בבלנסיאה וכן במיורקה

ושלשתן חלוקות זו מזו". יהיה איפה שיהיה, על כל פנים ראינו, כי שני אנשים עבוים נצים בעיר גדולה של ישראל, לא מצאו להם פשרן מקרב אחיהם, ומסרו את כל תביעותיהם לאיש נוצרי, וגם אחרי כן קבלו עליהם את פסק דינו בנפש חפצה. הדבר הזה יוכיח לנו למדי על התקרבות הדעות שהיתה אז בין היהודים והנוצרים, ויחיו כאחים ורֵעים יחד בשלום, עד שגם הריב"ש לא ראה בזה עמל, וישא ויתן בדברי הפסק של הנוצרי וידייק בלשונו כמו בפסק־דין של ישראל. ועוד מעשה יתאר לנו יפה את דרכי תלמיד חכם אחד, ואם כי לפי דברי הריב"ש (סי' רט"ז): „חוץ מכבודו לא עשה פועל חכם לשלח מדנים תחלה", אין מביאין ראיה ממנו, מכל מקום זכר לדבר עלינו לעשות. זה לשון הריב"ש (שם): „שאלתם ראובן הוא בחזקת תלמיד חכם „בינינו, ועל עסק משא ומתן שהיה לו עם שמעון קראו ראובן לשמעון רשע גמור, וכאשר „שמע שמעון את דבריו השיב לו שוטה וכו', ולמחרת אמר (ראובן) לקצת יהודים אל „תדברו עם שמעון שהוא בנדוי על שחרפני וגדפני אתמול וכו'. ולקצת ימים הלך ראובן „לאיש אחד מסריסי הגובירנדור ועשה לו שטר מתנה מקנם ליטרא זהב שאמר „לו שיש לו על שמעון על חרפתו הנזכרת ושיתבענה לעצמו מפני הגובירנדור". מזה נוכל גם כן לשפוט מעט על הרוח אשר שרר אז בין התלמידי חכמים ובין הסריסים הנוצרים — .

אחרי אשר הקורא ראה כבמראה את פני הדור ההוא מכל עבריו, ישפוט מעצמו על התוצאות הרבות והרעות, כי גם הנה לא יצאו מגדרי הטבע. מצבו הטוב של ישראל בספרד ועמדתו הגבוהה, העיר לאט לאט רגשי קנאה בלב המון העם. הקנאה הבשילה אשכולותיה ותהי לשנאה גלויה אל היהודים, עד כי ביום אחד (15 מאֶרץ 1391 למה"נ) יצא הכהן הקנאי פֿירננדא מרטינץ להטיף להעם בשיבילא, דברי שנאה ומשטמה על היהודים עם עברתו מאז, והעם שמע בקולו ויתנפל על היהודים היושבים לבטח לעשות אתם כלה. הפעם צלחה עוד בידי השרים והאצילים לעצור בעד הרעה, לבלי תעבור את גבול שיבילא והלאה; אבל הכהן הזה לא חדל משלוח פיו ולשונו ביהודים כמקדם, עד כי העיר את העם שנית (6 יוני 1391) וישתרע על רבע היהודים ויצת אש בשעריו וביהודים עשה זבח נורא, עד כי משבעת אלפים משפחות ישראל (ערך שלשים אלף נפש) שמה, נשארו רק מתי מספר; ארבעת אלפים נפש נפלו בחרב, ורובם קבלו עליהם את דת הנוצרית למראה עין. משם פשתה הנגע על כל ארצות ספרד — ביום שבעה עשר בתמוז (20 יוני) התקומם העם על היהודים בטוליטולה (טולידה הבירה), ודמי היהודים נשפכו שמה כמים; ובתוך המומתים על קדוש השם, נמצא גם הרב ר' יהודה בן אשר. בדבר הזה לא ישרה בעינינו מה שיאמר גראֶטץ: „הר"ר יהודה בן אשר השני דור רביעי להרא"ש, אשר חי בבורגש ובמקרה בא לטולידה, שחט בידיו את חותנתו ואת אשתו ואחרי כן שלח יד בנפשו" (חלק ח' צד 65); כי מלבד שמורה דרכו בזה — הוא בעל היוחסין — לפי הנראה נכשל גם הוא בשמועה שאינה הוגנת, עוד רחוק הדבר לאמר על זה ר' יהודה בן אשר כי היה דור רביעי של הרא"ש, כי בתשובותיו האחרות בהריב"ש (סי' ר"מ, רפ"ה) שמביא שמה את דברי הרא"ש לא יתיחס עליו כלל, שאין זה מדרך הראשונים גם האחרונים; גם לא המקרה הביא את הר"ר יהודה הזה לטולידה, כי נמצא את הריב"ש (סי' רפ"ה, רפ"ו, רצ"א) משיב לו לטוליטולה (טולידה), מוכח מזה כי שם היה מושבו הקבוע באחרית ימיו. מקסטיליה שטפו ועברו הפרעות לארגוניה, ותהי ראשית מלאכתן (ז' אב = 9 יולי) במדינת בלנסיאה. בעיר הבירה בלנסיאה לא נשארה מחמשת אלפי נפש ישראל אף אחת; מעטים מהם נהרגו, ורובם — עזבו את דתם. משם התגלגלה הרעה עד האי

מיורקה, ובעיר הבירה פלמה נפלו בשלש מאות חלל (א׳ אלול = 2 אוגוסט). אם גם הרב וידאל אפרים נפל לפני בני עולה ביום ההוא — כדברי גרֶאטץ — אי אפשר להחליט עוד, כי הריב״ש (סי׳ פ״ב) לא יקרא אותו בשם הקדוש; ומה שהתשב״ץ יכנהו כן, אפשר מפני שהיה רבו נתן לו שם כבוד כזה. שלשת ימים אחרי כן יצא המשחית בערי קטלוניה, מעיר הבירה ברצלונה החלו וביתר הקהלות, כמו לורידה, גירונה ועוד, התמו.

התרפית ביום צרה צר כחכה, כל המרפה עצמו מדברי תורה אין בו כח לעמוד ביום צרה (ברכות ד׳ ס״ג)! בני ספרד — בדור ההוא — מפני שהתרפו עצמם בדברי תורה, לא היה בהם כח לעמוד על דתם ביום צרה. מיום הלך ישראל בגולה, לא אחת ושתים התחוללו פרעות על ראשו; גם נוסעי הצלב שרטו שרטות עמוקות בבשר יעקב הקטן והדל; בכל זאת לא ידעה תולדות ישראל מתולדות רעות כאלה שהוציא לנו הדור הזה שאנו עומדים בו, והמה — האנוסים! „והמירו דתם יותר ממאתים אלף יהודים״, יאמר ר׳ אברהם זכותי בעל היוחסין. מספר נורא כזה שהוא בערך חמשים אלף בתי אבות, לא היו כולם אצילים ושרים, אשר נוכל לאמר עליהם כי חסו על משרותיהם הגדולות, אבל בודאי היו רובם מהמון העם וכמו שיאמר גם כן הריב״ש (סי׳ ד׳): „ולא יצאו להמלט על נפשם כאשר עשו רבים מהם עשירים ומהם עניים מרודים״; והמה לא עמדו בנסיון כאחיהם באשכנז, אשר שחטו בידיהם איש את רעהו לבלי לנפול בידי השואפים לדמם, וינסו למצוא מחסה תחת כנפי דת הקתולית — העדים האלמים האלה יעידו לנו בלי אמר ודברים על רוח ישראל בספרד בעת ההיא — אחרי דור הפילוסופים!

שבר יד או שבר רגל כי יהיה באדם, ובא הרופא ויחתוך אותה בפעם אחת ולא ישנה, לא ימרר בכה את חיי הבעל־מום הזה, מאשר ישאר האבר המדולדל תלוי בגופו — כי אז יסב לו מרירת רוח תמידית מלבד היסורים אשר עליו לשאת ולסבול בכל רגע. כן המשפחות האלה שנקרעו מעל בית יעקב, לו עשו זאת מרצונם הטוב — לבחור להם דת אחרת באמת ובתמים, כי אז הוציא עם ישראל אנחה אחת גדולה על אבדן אחדים מאבריו, והעת המביאה מרפא בכנפיה לכל נשבר ונדכה, רפאה אחרי כן גם את ישראל מכל תחלואיו אלה. אבל לא כן היה עם היהודים האנוסים האלה, המה נשארו כאברים המדולדלים תלוים עוד בגוף הישראלי — בקרב לבם פנימה היו יהודים נאמנים, ולמראה עין חיצוני — נוצרים; ממין תערובות כזה לא ידע ישראל עד היום ההוא. על ידי אלה האנוסים עלו על אופק הרבנות שאלות הדשות אשר לא שערון אבותינו מעולם, והוא: היחש בעניני דת שונים אל מומרים כאלה! כל עין בוחנת תדמע בקראה את השאלות הראשונות בתשובת הריב״ש (סי׳ א׳ — ו׳, י״א — י״ד, מ״ג) על דבר קדושין, גיטין, חליצה, עדות, ומגען של האנוסים האלה, ואשר נראה כי גם הוא בעצמו לא ידע להגיד פשר דבר בפסק מוחלט. ובאמת האם אפשר להביא את כל האנוסים בחדא מחתא? וכמו שמצאנו באנוס אחד גופא יאמר התשב״ץ (ח״ב סי׳ ר״א): „זה כתבתי אל „הרב רבי יצחק בר ששת זלה״ה ששאל ממני אם היה מותר לו לאכול גבינה מיד אנוס „אחד שהיה חשוד לאכול והיה בעיני הרב ז״ל שאינו חשוד להאכיל והיה רוצה לאכול וכו׳, „ואני אסרתי עליו וסמך עלי בזה״. ובמקום אחר אומר התשב״ץ (ח״א סי׳ ס״ו): „ויש בענין נאמנותן ומגען (של האנוסים) דבר קשה מאד לא אסביר סברות בזה״. וגם הריב״ש אחרי שראה כי הרבה קלקלו מעשיהם אחרי כן, יאמר (סי׳ י״א): „ולכן באלו „האנוסים וכו׳, ראוי לחקור הרבה בענינם כי יש מהם שהיה יכולת בידם לצאת מן הארץ „וכו׳, ולא עוד אלא שרודפים אחרי היהודים האומללים אשר ביניהם להעלילם וכו׳. אלה

„הרשעים מוסרים אותם למלכות כמו ששמענו מקצתם אשר בבלנסיאה וברצלונה". — שאלות במו אלה הלא רק במקריות תחשבנה בחיי האדם — בין אדם לחברו, מעתה צא ולמד קל וחומר לחיי המשפחה הפנימיים, איך הדבר הזה יעכיר בכל רגע את רוח בני המשפחה הנבקעה לרסיסים למראה החיצוני, וקשורים בקרבת בשר ורוח פנימה? מורה מאד מצב ישראל בעת ההיא!

* * *

והנה אם כי לא באנו בזה לכתוב תולדה כללית מדור ההוא, רק מה שנוגע מעט בחיי הריב"ש או בספר תשובותיו, בכל זאת נביא המערכה — בטרם נצא מספרד — איש אחד אשר אין לו חלק ונחלה אתנו, מפני שהד"ר גרעטץ קרב אותו בזרוע, והוא: שלמה הלוי דבורגש!

דבר גדול השמיענו ד"ר גרעטץ בספרו (חלק ח' צד 84) כי שלמה הלוי דבורגש שהמיר דתו ונקרא בשם „פולוש בירגינזים", או „פולוש די שאנטה מאריא", הוא הוא הרב ר' שלמה הלוי דבורגש שאליו כתב הריב"ש תשובות אחדות בראש החלק השני מספרו (לפנינו הוא מסי' קפ"ז — קצ"ב). ואם כי הבליע זאת בנעימה בלשון ספק: לפי הנראה (wie es scheint), אבל ממהלך דבריו בספור כל תולדותיו נראה כי כן יחליט באמת, ובהערה שם יאמר: „שמו העצמי והכנוי והמקום יעידו כי זהו שלמון הלוי בורגינזים". אמנם כן, על זאת לא נעיר כל תמהון כי רב גדול ונכבד בדורו, לא יעמוד בנסיון בעת צר, וכי גם הוא יבחר בחיים תחת מחסה דת אחרת בעת החרב עופפה על פניו, כי כן מצאנו דוגמתו אז עוד רב אחד שעשה ככה, והוא: „ר' מרדכי נגאר הרב במיורקה", וכמו שנמצא בתשב"ץ (חלק ב' סי' רכ"ה בסופו): „גם השואל (הרב ר' מרדכי נגאר) נלכד בשחיתותם ונאנס להמיר כבודו ואחרי כן יצא"; אבל מזאת תסלד הנפש היפה לאמר, כי האנוס הזה יהפך אחרי כן לרודף עד חרמה את אחיו בני בריתו מלפנים, וכאשר יתאר שמה גרעטץ את מעשיו בארוכה. החדוש הזה — לדעתנו — יש בו די כח לבדו — בלי מופתים מתנגדיים זולתו — להוציא הגזרה שוה של גרעטץ מחזקתה. ואולם נכבד הדבר הזה מאד בעינינו, כי על כן לא נאמר די בהטענה השוללת הזאת, אבל נביא עוד טענה מחייבת להפקיע את הרב ר' שלמה הלוי מידי שעבוד.

נפלאים המה דרכי גרעטץ בחקירותיו, הוא לא ישים את לבו על מצב וטבע הדבר שהוא עומד עליו: האם אפשר להקרות כן מצד מהלך הענין? אבל הוא יכריח את הדבר ויחליט שקרה כן על פי כח איזה ציון שמצא. הנה כבר הזכרנו למעלה את דעתו בדבר שנת הולדת הריב"ש כי היתה בערך ה"א וע' ליצירה; שנת הולדת המומר „שנטה מריה" ידענו בדיוק, והיא: 52 — 1351 למה"נ (ה"א קי"א — י"ב לב"ע) כמובא בגרעטץ שם במקומו. נמצא לפי זה כי הריב"ש היה זקן ממנו בארבעים שנה; ועתה נשאל, היתכן כי הריב"ש בעת כתבו את תשובותיו מסרגסה, להרב ר' שלמה הלוי דבורגוש, שהיה אז כבר זקן בא בימים, ויאמר כלשון הזה: „מה נכבד היום מה טוב ומה נעים „בא זכרוני לפניך ואהיה שעשועים וכו', ומי לא ידע בכל אלה כי לא מחכמתי שאלת על „זה כי שערי בינה ננעלו לפני וכו', מה ידענו ולא תדע? ולך נתכנו מחשבות השכל „וכו', ולמגמר ממר מהדרנא תיובתא". היתכן כי השואל הזה הוא הוא המומר „שנטה מריה" שהיה אז צעיר לימים כבן שלשים ולא יותר? ואף לפי מה שהוכחנו למעלה כי הריב"ש נולד בשנת ה"א פ"ו, בכל זאת היה לכל הפחות למעלה מחמשים בעת כתבו את התשובות ההנה, ואם כן איך אפשר להעלות על הדעת כי יוציא הריב"ש מפיו מלים כאלה לאיש צעיר כשנטה מריה? ומלבד זה לא נמצא בראייתו של גרעטץ: „משמו העצמי

והכנוי והמקום", את סימניו המובהקים — כי מי זה לא ידע שכמה אנשים נמצאים בעיר אחת בעלי משפחה אחת בשם ובכנוי אחד, כמו בני אחים ודודיהם וכדומה? ובפרט שהכנוי „הלוי" איננו מן הכנויים המיוחדים למשפחות. אחרי הצעת הדברים האלה נראה לנו באין כל ספק, כי המומר „שנטה מריה" לא זה הוא הרב ר' „שלמה הלוי דבורגוש" ריע הריב"ש.

תרי תמיהי מידכר דכירי אינשי! להראות על דרכו הנפלאה של גראֶטץ, נביא עוד לדוגמא אחת מהשערותיו ששוברה בצדה מדבריו במקום אחר, ואשר גם היא נוגעת במעט לתולדות הריב"ש. בהערה השלישית לחלק השמיני מספרו, עורר הד"ר גראֶטץ חקירה בדבר החכמים שלקחו חלק בהויכוח הנודע בטרטושה (בשנת 1413 = ה"א קע"ג). מקורים לזה נמצאו שנים: אחד רומי ואחד עברי בספר שבט יהודה (סימן מ'). בהויכוח ליום החמשה וששים נמצא בהמקור הרומי: tuncque magister *Salomon Judaeus Rabbi Aljamae Dertusensis*, אבל בשבט יהודה (שם) לא נזכר כלל השם שלמה בין המתוכחים; ועל כן ישער גראֶטץ כי הוא המשורר ר' שלמה בן ראובן בונפיד בן דורו של הריב"ש, והוא הוא אן שלמה ראובן שאליו כתב הריב"ש (סי' רכ"א רפ"ז, של"א, שמ"ה), והוא החכם בונגואה (וצ"ל בונפיד) המוזכר בשבט יהודה; וכן מה שנמצא במקור הרומי: Salomon *Judaeus*, הוא ט"ס דמוכח לדעתו, כי מאי קא משמע לן שהרב דטרטושא היה יהודי, וצ"ל: Bonfed, ראה שם כל דבריו בארוכה. והנה אם כי התוצאה הפלפולית הזאת חדודה היא, אבל נשאל את גראֶטץ לדידך דאמרת כי הריב"ש מת בשנת ה"א קס"ז, אי אפשר לאמר עוד כי המשורר ר' שלמה בונפיד שחבר שיר ומליצה בעת הויכוח בטרטושה (בשנת ה"א קע"ג) הוא אן שלמה ראובן שהריב"ש מזכירו בברכת המתים (סוף סי' ק"ה)? ולהפך אם נרצה להחזיק את החבל בראש האחד הזה — כי ר' שלמה בונפיד ואן שלמה ראובן אחד הוא — הרי נמצא לנו סמך אל הספק שעוררנו למעלה (צד 5) בשנת מות הריב"ש! עתה נפן נא לצד האחר בדבריו, מה שמגיה בשני המקירים גם יחד: בונפיד תחת בונגואה, Bonfed תחת Judaeus, והוא דבר קשה מאד, על כן נביא השערה אחרת תחתיה אולי תמצא חן בעיני החוקרים. בתשובות הריב"ש (סימן קע"א) נמצאת תשובה ערוכה להרב ר' יהודה בן דוד, בדבר הצחוק של דאוו"ש שצחק איש אחד במצות מלך זיציליאה, ובתוך דבריו מובא הלשון שאמרו לאיש ההוא: „כי אתה יודע שאין בזאת האי אלא רב אחד מרנא ורבנא מאישטרי „בונגואה שהוא נסמך זה כמה וקבלנוהו, והמלך נתנו לדיין בכל זאת האי". וכוונתו על הרב רבי יהודה הנזכר. על פי זה נראה לנו לשער כי הרב Salomon *Judaeus* הנזכר היה בנו של ר' יהודה מאישטרי בונגואה, והוא החכם בונגואה הנחשב בשבט יהודה בין המתוכחים.

נעזוב עתה את ארץ ספרד, היא סדום המערבית, אשר כגן ה' היתה לישראל, ופתאום נהפכה לגי התופת ולנהר גפרית ואש; ונבוא באניות אל הארץ היושבת לה מעבר לים מנגד — היא אפריקה הצפונית. שמה לא ראו היהודים בטובה הרבה, וכאשר כבר הבאנו למעלה (צד 15), חיו חיי עוני וצער — על הארץ ישנו ורובם הלכו יחפים; אבל תחת זה גם נגע קנאת הדת לא פשתה בכל תקף, כמראה אשר ראינו בספרד. הריב"ש יספר (סי' ס"א) כי כאשר באו המונים המונים מאנוסי ספרד לאלגיר, באו קצת מהישמעאלים לבקש מהשר לבל יניחם לרדת (מהאניות) מפני יוקר השער, אז גער בהם השר בנזיפה לאמר: „חשבתי אתכם כמאמינים, ורואה אני שאתם כופרים, וכי אין יכולת באל לזון אלו בכלל כל העולם"? רק מהיהודים יצא חושב עליהם רעה, כי נמצא שמה

איש פ ל ו נ י הבא גם הוא מ מ י ו ר ק ה, ויסת את השר לקחת מהם מס כפולה לגולגלת; אבל בזה עוד לא נתמלאה סאת רשעתו, „כי יום אחד הגיעה ספינה ממיורקה „ובה מ"ה נפשות מאנוסי מיורקה ובלנסיאה וברצלונה והשר היה רצונו להכניסם בעיר „וכו', וזה פ ל ו נ י היה מתאמץ שיעשו הקהל עם השר לבל יניחם לרדת למען ישובו „מיורקה וימנעו הכל מלבא". על האיש פלוני הזה הציג ד"ר גראֶטץ את שם „יצחק בונאשתרוק" עם סימן־השאלה (?), לאמר: כי אולי הוא הוא ר' יצחק בונאשתרוק בעל מחלוקותו של הריב"ש, המוזכר ממנו בהתשובה שלפניה (סי' ס') לא לטובה — אבל חס לו דנימא הכי! זה הרב בונאשתרוק כנראה מוצאו היה מ ק ט ל ו נ י א (מברצלונה) ואליו כונן הריב"ש את תשובתו (סי' ש"א, ברצלונה לחכם ה"ר יצחק בונשתר י"א); וכאשר בא לאלגיר לא היה שמה מ ת ק י פ י העיר אבל — מ ח כ מ י העיר, וכמו שיאמר הריב"ש (סי' נ"ז): „ראיתי לישא וליתן בזה עם ח כ מ י העיר ורבי דוראן נוטה להקל ור' יצחק בונאשתרוק חוכך להחמיר". גם ברגז הריב"ש רחמים יזכור ויאמר בתשובתו (סי' קמ"ו) לרבי מיימון נגאר בקוסטנטינה: „הטיבו הקהל ישמרם צורם אשר עשו לרצות ברצי „כסף ולפיים בדברים את החכם ה"ר בונשתרוק נר"ו יען הוא בחדרי התורה ב ק י ומנכסיו „נקי והוא ק פ ד ן כשמאי"; גם בעל התשב"ץ (ח"א סי' מ"ט—נ"א) יזכיר לטובה את זה ה"ר בונשתרוק. מזה נראה ב ר ו ר כי לא זהו האיש פ ל ו נ י אשר יאמר עליו הריב"ש: „כאשר היה משפטו ב מ י ו ר ק ה כ ל ה י מ י ם לבזות חכמי העיר ולהלעיג עליהם". והקרוב יותר כי כיון בזה הפלוני על ר' צמח דוראן אבי התשב"ץ, שכן יקראהו בתשובתו הקודמת בשם „אשתרוק דוראן" בלי שם תאר כבוד כלל, וגם מוצאו היה ממיורקה.

עתה נבוא להרב הנודד בעצמו. הנה כותבי הדורות יעבירו את הריב"ש ישר מספרד לאלגיר ושמה יושיבוהו עד יום פטירתו. אבל לא כן נראה מספר תשובותיו, שם (סי' ל"ט) נאמר: „וכן תקנתי ב מ ל י א נ ה", ולהלאה (סי' ס'): „ואם אין ספרי אתי כי עדיין הם ב מ ל י א נ ה"; כן בספר התשב"ץ (ח"ב סי' י"ט) נמצא: „ואמת הוא שהרב ז"ל השיב כן בהיותו ב מ ל י א נ ה, ובספרו הדברים האלה תמהתי על הוראתו", והוא מרמז בזה על התשובה בהריב"ש (סי' מ"א). מכל אלה נתברר לנו, כי ישב זמן מה גם בעיר מ ל י א נ ה, אשר לפי דבריו (סי' פ"א) היא נוה יפה ביחום העיר תנם שהיה מקום עלול לחליים למי שלא הורגל בו. ובאמת העיר הזאת נוה יפה היא, כי משכנה היא לרגלי ההר אַטלאַס הקטן, בגובה 875 מעטר מעל פני שטח הים, ובקרבתה גם מעינות רחצה חמים וטובים. לא נוכל להחליט בברור את הזמן שישב הריב"ש במליאנה, אם בראשית בואו לאפריקה תקע שם את אהלו? או כי מאלגיר נדד הלך לשבת בה, ואחרי כן שב לאלגיר מקומו הראשון? כי מספר תשובותיו נראה פנים לכאן ולכאן. מדבריו (סי' א'): „ולא יכולתי להאריך כי אין ספרי אצלי, ולא מצאתי בזאת העיר לא גמרא ולא חדושין ותוספות מיבמות, כי אם ספרי הר"ם ז"ל ופסקי הרא"ש", נראה כי ירמוז על העיר מליאנה, מפני שרחוק הוא לאמר כן על עיר גדולה כאלגיר; והואיל כי התשובה הזאת היא הראשונה שהשיב מאפריקה, הסברא נותנת כי שמה היתה גם ישיבתו הראשונה. אבל תשובתו (סי' ס') תראה לנו פנים אחרות, כי בהתאוננו על ספריו שהם עדיין במליאנה, יאמר: „כי יראתי ל ה ש י ב ם מאימת אל ואלי הרגיל לשאול מעשר מהם שלא כדין"; מהלשון הזה להשיבם — משמע כי היו מקודם באלגיר, ועתה עליו להשיבם למקומם הראשון. סמוכים לזה נוכל למצוא גם בתשובתו האחרת (סי' צ"ט): „ולהיות לבי נשבר בקרבי לפרידה טובה נאבדה לי (אשתו הרבנית מתה עליו), רחפו כל „עצמותי ולא מצאתי ידי להאריך יותר מזה השעור, גם להיותי ג ו ל ה מ מ ק ו מ י ונודד „מקני מפחד חיילות אשר היו בארצנו ואימתם תבעתני"; ולפי זה אפשר לאמר, כי ברת

אז למליאנה עד יעבור זעם המלחמה, ומשם כתב את תשובותיו (סי׳ א׳ מ״א), ותקן את תקנתו (סי׳ ל״ט). כן או כן יהי לא ישב ימים רבים במליאנה, ואת אלגיר בחר לשבתו, ויקו למצוא שמה את המנוחה לעת זקנתו.

גם באלגיר — שם ינוחו עצמותיו — לא מצא את המנוחה השלמה שהיה רוצה בה בחייו. אם אמנם כי בבואו אלגירה קבלוהו ראשי הקהל בכבוד „ויחשיבו אותו ויאמינו בו אף בעסקי קהל״, אבל מיד קפצה עליו רוגזו של האיש פלוני, אשר „תיכף בבואו שם מגמתו להיות ראש וקצין על הקהל, וישם את לבו לגרש אותו מן העיר״. ואף כי „הרבה פעמים נתקבצו גדולי הקהל והר״ר אשתרוק (הוא הרב ר׳ שאול הכהן מטיבו) בתוכם לנדותו על בזיונותיו וחרופיו״, אבל הריב״ש בענות רוחו מנע מהם הדבר באמרו: „שאחרי שעבר עלינו מה שעבר אין לנו להתנהג בשררה זו, אבל ראוי לנו לתת גוינו למכים ולחיינו למורטים ואולי נוכל כפרה״. אמנם המקרה הביא את הריב״ש לצאת מגדרו נגד פלוני, כי כאשר השתדל עם הקהל אצל השר למנוע את האנוסים מלבוא העירה (כאשר הזכרנו למעלה), לא יכול הריב״ש להתאפק ויאמר בפני ארבעה או חמשה אנשים: „הנה השר וגם האלקאדי חפצים להכניסם ויהודים מונעים, בשמתא יהיה בעולם הזה ובבא כל יהודי שיגרום שישובו אלה העניים למיורקה״. ובאמת „המחשבה הרעה היתה יוצאת לידי מעשה, לולא כי ר׳ אשתרוק נ״ע ואחיו ר׳ דוד י״א בטלוה ויצאו לשלום״. כאשר ראה פלוני כי הריב״ש הפר עצתו „עשה עם המעמד שלא יוכל אדם לנדות אם לא ברצון הנאמנים״, ובזה חפץ להכעים את הריב״ש ולאסור את ידיו שיהיה תלוי בדעת הנאמנים; אבל „רבים מהמעמד אשר נגע אלהים בלבם היו אומרים רע „המעשה, כשפרסמו ההסכמה בבית הכנסת כי יראו שימחו בה, אמרו לשליח צבור „שיאמר החכמים במקום הנאמנים״. אז אמר הריב״ש לשליח צבור בקהל: „אחרי שההסכמה היא אם לא ברשות החכמים, הנה אין החכמים בכלל ההסכמה״; על זה ענה פלוני: „אבל הם הראשונים! כי כן הסכימו המעמד״. אחרי הדברים האלה קנא ר׳ אשתרוק על כבוד הריב״ש, וכשהלך לתלמסאן הביא לו כתב הדיינות מאת המלך, ואז תקנו וחדשו תקנות עמו והוציאוהו מן התקנה ההיא. — המלים המצוינים מפנים ומאחור המה דברי הריב״ש בתשובתו (סי׳ ס״א) לרבי עמרם בן מרואס, ואנחנו לא נענה את דינו של זה ר׳ עמרם והוא איש אפרתי; כי על כן בטרם נעיין בדברי מחלוקת הריב״ש דנפישי מילייהו, נפטור את ר׳ עמרם, אשר תולדתו הקצרה נסתבכה על ידי הד״ר יאולוס (במ״ע החדשי לגרעטץ 175 p. 1875).

אלה דבריו שם: „לפי הנראה זה ר׳ עמרם בן מרואס אפרתי — שמו כשם אביו „זקנו שהיה רב באחת מערי אפריקה הצפונית — החליף בראשונה מכתבים מבלנסיאה „את הריב״ש, אחרי כן בא אל התשב״ץ בשאלות מהעיר והראן, ובאחרונה — בערך „ה׳ קפ״ח — כאשר הגיע כבר לימי הגבורות, ערך אליו מכתבים מגרנדה״. בדברים המעטים האלה נמצא הרבה שגיאות: ר׳ עמרם אפרתי הזקן לא היה רב באפריקה אבל — בבלנסיאה, והוא הוא ששאל מהריב״ש (סי׳ שע״ז, שפ״ז, שפ״ט), ואז היה כבר זקן בא בימים, כי הריב״ש בתשובתו לר׳ חסדאי שלמה (סי׳ תמ״ה) יאמר: „כי הוא (ר׳ „עמרם) זקן שקנה חכמה ובעל מעשים וכו׳, וגם כי אתה באת בגבולו, ואם לא ישר „בעיניו עמידתך שם לא היה משנאתו אותך, רק כי זה לו ארבעים שנה הוא גדול „במלכות ההיא״. ומעתה האם אפשר להעלות על הדעת כי זה ר׳ עמרם החליף מכתבים, כחמשים שנה אחרי זה, עם התשב״ץ? אבל באמת ר׳ עמרם הזקן ינוח בשלום בבלנסיאה, ורק נכדו נדד הלך בין יתר הבורחים מספרד לאפריקה ותקע את אהלו בוהראן, ומשם שאל פעמים רבות מהריב״ש (וכן מהתשב״ץ), ואשר באחת מתשובותיו (סי׳ ל״ח) יזכיר את

זקנו: „ומה שאמרת שזקנך הרב ר' עמרם ז"ל צוה וכו', עשה הראוי לרב מובהק וחכם במהר"; הזמנים יחלופו, וגם הנכבד זקן ובא בימים ושב ארצה ספרד — לגרנדה הערבית, ומשם כתב להתשב"ץ (ח"ג סי' י"ג—ך') ואשר נקרא אז בפיו: „החכם הישיש רבי עמרם אפרתי בן מרואס".

עתה נשובה אל אישנו הראשון — הריב"ש! לבלי להחשב בעיני הקוראים כאחד מעורכי הדיינים, וכמלמד סנגוריא על הבעל דין הקרוב אלינו עתה בפינו, על כן מוכרחים אנחנו להביא בתחלה גם את דברי התשב"ץ — הוא הבעל־דין השני, העומד להריב"ש מנגד. התשב"ץ בתשובותיו (ח"א, סי' קנ"ח—קס"ב) סדר את כל טענותיו בענין מנוי הריב"ש לרב במצות המלך, וכה יחל: „לפי שהקהל שאלו ממני כשמינו אותי דיין עליהם „אחר פטירת הרב ר' יצחק בר ששת זלל"ה, שאודה להם שלא אבקש מהמלך ושריו „מאמר צווי נגידות עליהם; אני כותב בכאן מה שנשאתי ונתתי בענין הזה כשהפקיד רבי „שאול הכהן נ"ע את הרב ר' יצחק הנזכר ז"ל בדיינות הקהל י"א על פי צווי מאמר המלך „שהפיק לו מעצמו בלי בקשת הקהל". והנה מתוך טענתו על הרב נשמע גם את שבחו, וזה לשונו (סי' ק"ס): „שאין ספק שהרב ז"ל הוא יחיד בדור ומומחה לרבים „וכו', ואין צריך לומר בדורנו זה שנתמעטו הלבבות ולא אתנו יודע עד מה, אלא אפילו „בדורות הראשונים שהיה לבם כפתחו של אולם, היה כדאי לומר עליו דחשיב „בדורו, וכל אותם התנאים הכתובים בתשובה (תשובת רב שרירא גאון שהביא למעלה) „בזה לא פקפק אדם שיש לו מוח בקדקדו". ומה זה הנה טענותיו? הוא יחקור בענין הזה בארבעה דברים: א) מכח דינא דמלכותא; ב) על פי ההלכה בכלל; ג) ביחס אל הריב"ש בפרט; ד) ומה שיש לדקדק אחר החכם ר' שאול אשר בהשתדלותו היתה זאת הברירה. ועל פי זה יסדר טענותיו על הריב"ש „כי ראוי היה לו להשתדל בכל מאמצי כחו להקל מעליו המשא הזה מכמה טעמים": א) לפי שאי אפשר שלא יבוא לידי אסור, שהרי המלך צוה שלא יהא רשות ליהודי אחר זולתו, ואם כן כשיבא לפניו דין אוהבו או שונאו יצטרך לדונו, ודבר זה אסור מן התורה; ב) שהוא אינו מבין כל הצורך לשון אנשי הארץ וכיון שכן אינו יכול לקבל שום עדות; ג) שאפילו לשום אדם בעולם אינו כשר לדון שהרי אין לו דיין, וכיון שאין דנין אותו הוא אינו יכול לדון. ועל הרב ר' שאול בענין הצווי המסודר על פיו מצא כמה שגגות: א) שהוא קונס למאן דלא ציית דינא ממון רב; ב) שהוא קונס למבייש את הזקן רטל דהב, ובירושלמי לא הזכירו כי אם ליטרא דדהבא, וגם בזה יש שגגה שהוא נתנו לבית האוצר ואינו אלא לזקן; ג) שהוא סדר ותקן שלא יהא רשות לדיין אחר לדון. ובסופו יחתום: „עד כאן כתבתי בזה הענין ולפי שנשתנו הענינים לטוב אחר זה לא כתבתי יותר; וגם העלמתי זה ולא הראיתיו מפני הכבוד ומפני דרכי שלום".

אם נחדור היטב בתוך הדברים האלה אז נראה, כי התשב"ץ לא על הפרט — על הריב"ש יצא לדון, אבל על הכלל כלו — על הרבנות הנסמכת מטעם הממשלה יצא; כאלו חדשה נעשתה בישראל, והריב"ש היה הנסבה לכל זאת. הוא לא ישים אשם נפש הריב"ש כי לקח לו עטרה שאינה הולמתו, או כי משרתו זאת נהפכה בידו לקשת רמיה לדחוק בזה את רגלי יתר תלמידי החכמים, ורק יבוא בטענה על הרב ר' שאול שהוא היה המסדר את הצווי, על אשר הביא בו את התנאים הנזכרים למעלה; ועדיין אין אנו יודעים אם השתמש במו הריב"ש? והנה למותר יחשב לנו לרדת לעמק הפלפול ולבדוק את דברי התשב"ץ, אי אית להו פירכא או לאו? אבל פוק חזי מאי עמא דבר! הנשיא בארץ ישראל, ראשי הגליות בבבל, ראשי הרבנים בספרד ובצרפת, כולם היו נסמכים מטעם הממשלות, ולא עליהם תהיינה טענות התשב"ץ? ועתה אם נביא

עוד בחשבון את דברי הריב"ש שהעתקנו למעלה, כי האיש פלוני תכף בבואו קנא בהריב"ש וישם את לבו לגרש אותו מן העיר (בטרם עוד השיג את צווי המלך), אז נוכל להוציא משפט צדק: כי לא הרבנות הממשלית של הריב"ש הסבה עליו את המחלוקת, אבל המחלוקת עליו היתה הנסבה כי הרב ר' שאול נס לעזרת הריב"ש העלוב בכח המלכות; וכי לא הטענות והפלפולים של התשב"ץ היו המקור לשנאתו הכבושה, אבל השנאה היא האם אשר ילדה את הטענות —. צא ולמד עד כמה עצבו את הריב"ש והעכירו את רוחו, עד כי האיש העניו הזה אשר בכל תשובותיו שלום שלום ידבר, לא יכול להבליג על יגונו, ויאמר בתשובתו לרבי שם טוב הלוי (סי' ק"א): „עם היות למה „שעשה לי רבי דוראן (הוא התשב"ץ) יותר היותי חפץ דכאו מאשר חפצתי „צדקו, עם כל זה לא אעשה תורתי פלסתר להעלים ההיתר ולכפות עליו פסכתר". על פי האנחה שיצאה מקרב לבו הלא נוכל לשפוט על היגון האצור בו!

עוד לנו דבר אחד ביחוסו אל התשב"ץ, והוא מה שיאמרו הרבנים אשר באלגזאייר הנקראת ארגיל (בספרדית), בהקדמתם לספר התשב"ץ: „וגם כי מורנו הריב"ש זלה"ה „גדול הדור היה ונהג נשיאותו ברוב מלכות קטלונייא בצדק ובכשרון, ולהרשב"ץ ז"ל היה „לאב ולפטרון; התם שבט הכא מחוקק כי סלק עצמו מן הרבנות ולהרשב"ץ „ז"ל הניח המעלה והיתרון, לשבת על כסא ההוראה יורה ידרון ידרון". ואנחנו לא נדע מאי נידון בה, כי לפי מה שהעתקנו למעלה את דברי התשב"ץ בעצמו: „כשמינו אותי דיין עליהם אחרי פטירת הרב ר' יצחק בר ששת", אין כל יסוד לדברי המקדימים? ואולי דברו הפעם החכמים בלשון הבאי! כי מלבד זאת עוד לא נתבררה עדותם כראוי, במצאנו אותם מוכחשים ממקום אחר, במה שיאמרו כי התשב"ץ בא לאלגיר מארץ מולדתו עיר ברצלונה, וכידוע מושבו היה במלורקה, ומשם ברח לאפריקה בשעת הגזרה.

הנה לוינו את הריב"ש בכל דרכו הרחוקה והמלאה חתחתים, ולא זזה ידו מתוך ידנו בכל נדודיו הרבים: מבלנסיאה עיר מולדתו לברצלונה עיר רבותיו, מברצלונה מקום ישיבת אמו ומשפחתו לסרגסה עיר רבנותו, משם עוד הפעם לבלנסיאה המקום האחרון לישיבתו בספרד, ואחריו לאפריקה — מליאנה ואלגיר! פה לא נודעו עוד עקבותיו על דרכו בחייו הפרטיים, כי בכל תשובותיו לא נמצא רמז מאומה עליהם, ולכן נחתום לפי שעה את דברינו בפרק הזה.

* *
*

שתי מדות בדעות כותבי התולדות: חנונים וסיטונים! „החוקר החנוני" — המטפל בעבודות רבות וקטנות — ימצה את מדותיו לדרוש אחרי כל צעד וצעד של גבורו נושא חקירתו — מתי ישב פה? אנה פנה שם? כמה ספרים כתב? וכמה תנועות יש בשירו זה או זה? ועל תכונותיו הרוחניות לא ישים כמעט את לבו; אבל לא כן הוא „החוקר הסיטון" — המצמצם את חוג מבטו על ענינים מעטים גדולי הערך — הוא ישתרע בחקירתו כמעט רק על איכות השקפותיו ותכונותיו של בחירו, ואת המתי והאנה יפנה הצדה. והרוצה לצאת ידי כל הבריות? — גם מזה וגם מזה אל ינח ידיו! ובכן אחרי אשר דרשנו הרבה עד כה על דבר דרכי חייו הפרטים והגשמיים של הריב"ש, נשובה לאחור למען עבור בעין בקרת על איכות תכונותיו הרוחניות, ולזה הקדשנו מאמר שני בהכרם הבא.

ווארשא באדש זיו התרמז.

מפני כי החכם ד"ר דוד קויפמאַנן כתב ושנה במ"ע החדשי של גראֶטץ, בדבר מצבת הריב"ש וזמן מותו, על כן שלחתי אליו את העלים הנדפסים — שבם ימצאו הספקות שעוררתי עליה — למען ישים את עינו הטובה עליהם; והוא בחסדו גם מלא אחרי שאלתי, וזהו תורף תשובתו:

. . . . . וראה זה מצאתי להוסיף על דבריך היקרים; מלבד הספק אשר העירות נגד אמתת הפרט אשר נמצא על מצבתו של הריב"ש, כבר הטיל בו ספק מצד אחר הרב בלאך בעיר אלגיר במ"ע לאחינו בני צרפת (R. d. E. J. 8, 280—3). בתשובה קע"א נזכר מעשה יהודי אחד שצחק בצחוק דאוו"ש — עיין מה שכתב על הצחוק הזה החכם גידעמאַן בספרו על יהודי איטליה צד 211 הערה 1; ולבי לא כן יחשוב שזה השקאקקי, כי איככה יוכלו וראו אנשים רבים מיהודי העיר קאליר הצחוק הזה בחצר המלך אשר אין זה דרכו להעשות בפומבי? — בעת אשר עבר מלך שיציליאה באי סרדינייא בעיר Cagliari הנקראת קאליר, ואשר בה ישבו יהודים רבים מעת אשר הגלם שמה קיסר הרומים טיבעריוס; ולהיות אשר צחק היהודי הזה נגד הסכם קהל קאליר נדהו הרב רבי יהודה בן דוד, אשר יותר שהיה רופא אומן עוד שפט את העם והיה רב הרבנים מטעם הממשלה בכל האי. והרב הזה היה צרפתי מבטן ומלידה אשר מקום מושבו היה בתחלה העיר מרשיליא ומשם בא לצפון האי סרדינייא לעיר אלגירי בשנת 1390, כאשר נודענו נאמנה מדברי ימי רופאי העיר מרשיליא. עי' R. d. E. J. 7, 292. ואולי יובן אפוא על ידי זה המעשה אשר יסופר בהשאלה הנזכרת שאחי המנודה בקש והתחנן לאיש צ ר פ ת י יודע ספר היושב אצלו שישיב על דברי הרב. והנה הרב בלאך יאמר שהמלך אשר עבר באי הנזכר היה מאַרטין הראשון, והשנה אשר נעשה בה הדבר היתה שנת 1409, והנהו דוחה בשתי ידים את פרט הציון, אשר האיר לנו אור נגוהות על שנת מות הריב"ש, ויתרוץ משפט כי בעל המצבה טעה לכל הפחות בערך שנה שלמה. ואני לא מצאתי ראיה חותכת בדברים האלה, כי מלבד אשר לא נגלו לנו מצפוני העתים עד אשר נוכל לגזור אומר כי רק המלך הזה ורק השנה הזאת יתאימו עם המסופר בשאלה; ואולי יבקע לנו אור מן הדפטראות אשר נגנזו באוצרות האי סרדינייא, כאשר זכינו לראות אור בהיר בכמה וכמה דברים אשר לא היה להם שחר. ומלבד אשר לא נוכל לבנות על יסוד רעוע כשאלה הזאת אשר צריכה עוד פירוש בכמה דברים, עוד יתנגד אל כל ספק אשר יוטל נגד אמתת שנת מות הריב"ש וציונה הסימן כי לקח. הלא נודע כי סימנים כאלה נעשו גם על שנות מות רש"י ור"ת ורמב"ם ועל שנות הגזרות והרדיפות אשר נרדפו אחינו בני ישראל בכל ארצות פזוריהם, והפרטים האלה היו נזכרים ונרשמים על ספר, ורובם ככולם יצאו מפי בני דורם של המעשים והמאורעות המסומנים, ולא עלה על דעת האחרונים כותבי דברי ימי הדורות לחרש חרשות ולברוא סימנים כאשר עם רוחם. ומדוע נתחכם יותר מבני דורו של הריב"ש ומהפייטן אשר שר את חרוזיו על מות האיש המצויין הזה? הלא אין ספק כי אבא מארי אבן כספי, אם כי לא נדע בברור את ימי חייו, ראה את הריב"ש כאשר יעידו בתי המצבה שנעשתה מלב מלא רגשות צער ואבל על אבדן מופת הדור וראש חכמי ישראל. ומה יקרה המצבה הזאת בעיני בני אלגיר בזכרם זכרון עולמים את שם מחברה, ומי ירע אם לא נחרת שם המשורר על ראש שירו בציון אשר הקימו לכבוד הריב"ש, כי יש דוגמאות שחרתו את שם המשורר גם על מצבות בין העמים, כמו שנמצא: Asteri ex ing[enio] ר"ל רוח המשורר הנקרא כזה חבלה את המצבה הזאת. אצל Kraus בספרו Roma sotterranea p. 58 n. 3. הלא יזהירונו למדי הראיות הנמהרות אשר הובאו על ימי הריב"ש ושנת מותו מן התשובות אשר לא יצאו מעטו של הריב"ש כי אם מפי ר' משה חלאוה, להיות כתונים בדין ושלא לבנות

מגדלים הפורחים באוירן של השערות, ולזרוק הלאה ציון ברור ומקובל, בלי מופת מכריע וחותך.

ובדבר התשובות המיוחסות לריב"ש והשייכות לר' משה חלאוה, כבר העיד בעל התשובות האלה, ר"ל בעל כ"י ליידען №. 50 הראשון, בדברים אשר אין בהם כל ספק: קניתי ספר אחד משו' מבין — והוא כמו ממבין אחד, והחכם רמש"ש הציג מלת sic אצל הדברים הברורים האלה ללא צורך — מכתיבה האשכנזית ומצאתי בתוכו כל התשובות האלו הנחתמות כאן בשם הריב"ש זלה"ה שם הם חתומות בשם הרב משה חאליגואה זלה"ה אשר היה בזמן הריב"ש ז"ל. והרב בלאך ברעוויע הנ"ל לא ידע שהתשובות בכ"י ליידען אינן להריב"ש, ותקן בלי טעם מספיק, כאשר שאל ללא צורך איה איפה ראה הריב"ש את הצרפתי ר' יהודה בן דוד רב האי סרדינייא, על אמרו בתשובתו על אגרת הרב: „ראיתיה כראות הדר פניך וזוהר תמונתך", הלא הדברים ברור מללו כי הריב"ש רק יתאר את שמחתו אשר שמח על מכתבו של הרב הרופא הנ"ל בראות מאור פני הכותב עצמו. וצר לי מאד כי אין עתותי בידי להראות לך כאשר עם נפשי, איך צדקת בשפטך כי אין ראיה נגד הציון הלז מאשת ר' חסדאי שדברו להריב"ש, כי מלבד אשר כמה ר' חסדאי איכא בשוקא, עוד יש להורות כי גם את שם ר' חסדאי קרשקש לא נשא רק הפילוסוף והתורני הנודע, כי אם עוד איש אחד מלבדו, אשר רוח אחרת היתה עמו, כי הוא חשק בקבלה מעשיית והוריד מטר ארצה, והיה בן ביתו של הקב"ה כחוני המעגל, כאשר אברר אי"ה לעת מצוא.

ומי יתן ונזכה לראות עוד בימינו נצורות וספונות על חיי רבינו הריב"ש, ומי יתן ויחפשו אחינו בני אפריקה הצפונית, אשר נמצאו שמה כבר בימינו כמה שכיות החמדה ואוצרות ספרותנו, אשר לא פללנו לראותם עוד. ויבדקו היטב באמתחותיהם אולי נצפן עוד אתם מקור נאמן על דברי ימי הרב הגדול והאדיר הזה ובני דורו, אשר כדאי היה שיצא לאור כל דבר ודבר אשר יצא מפיו הקדוש והטהור, כי מי כמהו בזמנו מורה לצדקה ומפליא להרביץ תורה ולהאדירה! . . . .

דוד קויפמאן.

הקורא יראה לדעת כי החכם הזה דלה רק פלגא, והיא הסתירה שמצאתי לזמן הנזכר בהמצבה, מזה שחי הריב"ש אחרי הרב ר' חסדאי; מה שבאמת גם אנכי הבאתיה רק כזכר לדבר, אבל לא כסתירה מוחלטת. ומה נעשה לאחותה הבכירה והכבירה ממנה? הוא המעשה לסתור שהבאתי למעלה, מהדוגיאות שעשו אז העמים? וראה זה מצאתי עוד תשובה שניה בדבר הדוגיאות האלה (סי' קפ"ה): „כבר שאלני על זה היקר ר' ישועה ב"ר משה י"א, והשבתי לו בארוכה דרך תנס"; ולהלן באותה התשובה הוא אומר: „ואני זה לי יותר משלשים שנה בשכני בסרקסטה, נשאלתי על ראובן שנשבע על דעת המקום", והיא התשובה (סי' תי"ב) שבה התאבל על מות גבירתו הורתו, מה שקבענו למעלה (צד 10) בערך ה' קל"ה — ק"מ ליצירה; הוסף עליהן עוד שלשים שנה ויותר, ונמצא כי עברו כבר את הגבול (ה' קס"ח) הנרשם על המצבה? אמנם יש מקום לבעל דין לחלוק על זה, לתפוס את המועט בשני המספרים ולאמר, כי אמו מתה בשנת קל"ה, והמעשה מהדוגיאות היה כשתים ושלש שנים יותר משלשים, נמצא מכוונת לשנת ה' קס"ח — שנת מות הריב"ש, וכמו שבאמת היא התשובה האחרונה לחלק השלישי; מכל מקום לא חדלנו מלהביא את הציון הזה, אולי ממנו תסתיים שמעתתא דא על ידי אחרים!

הכורם.

אכלה ואכלה.

על דבר ספר המסורה, הנודע בשם: „אכלה ואכלה".

מאת

הכורם.

בשלשה דברים נמשוך את הקורא אל הענין שאנחנו נותנים לו בזה, והוא ספר המסורה בשם: „אכלה ואכלה". באחת, כי המסורה בשם הזה שיצאה כבר כעשרים שנה מלפנינו לאור, על ידי החכם ר' זלמן פֿרענסדארף, אין כל יד ממשמשת בה, ותשעים ותשעה ממאה קוראים, אולי לא שמעו גם את שמעה; שנית — כי הרשימות והציונים שנביא ליסוד מחקרנו זה, המה חדשים מקרוב באו לנו על ידי החכם ד"ר גראֶטץ (Monatsschrift 1887. I.); ועוד בה שלישיה — כי יעלה הפעם על הבמה, בתור מחבר ועוסק הרבה במסורה, איש אשר לא ידענו אותו עד היום רק כנותן בים התלמוד נתיבה, והוא: „רבינו גרשם מאור הגולה".

* * *

הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל! — יפתח החכם גראֶטץ — גם הספר „אכלה ואכלה" נולד עם מזלו המיוחד; הנה במאות הי"ב והי"ג נמצאהו מוזכר מן המחברים פה ושם, אבל מאז והלאה אבד זכרו מתוך הקהל, עד אשר במאה הט"ז נמצא עוד הפעם עקזעמפלאר אחד כדבר יקר; המדקדק ר' אליהו בחור יאמר בהקדמתו השניה לספרו מסורת המסורת: „צמאה לרוות נפשי לא יכלה כי אם מספר אכלה ואכלה והרבה ממנו לקטתי והוא ספר קטן הכמות ורב האיכות"; והוא גם הוא יעיד על המגיה את ספרי מקראות גדולות (וויניציא רפ"ה) יעקב בן חיים ן' אדניה: „גם כל המסורה הנדפסת פה וויניסייאה בעשרים וארבע הגדול רובו אינו אלא מספר ההוא (אכלה ואכלה)". נפלא הדבר כי גם הפעם נשכח זכרו, ולא האמינו עוד את מציאותו בתבל, עד אשר נמצא בימינו בבית עקד הספרים בפאריז, וממנו העתיקו פֿרענסדארף והוציאו לאור (הנובר תרכ"ד); אחרי כן נמצא עוד עקזעמפלאר אחד בבית עקד הספרים בעיר האללע, הגדול מן הראשון וגם שונה ממנו בהרבה דברים. ספר המסורה שהיה בבית העקד בערפֿורט, ועתה הוא בברלין, לא ישוה לספר ההוא, אבל יכיל רשימות מהמסורה הקטנה.

בטרם נבוא לחקירתנו ע"ד מחבר הספר, עלינו לבאר ולהאיר את עצם הכתב־יד ותוכנו; ולאהבת הקצור נקרא את הכתב־יד מהאללע בשם „כי"ה", ואת הנדפס על ידי פֿרענסדארף — ה"פ. שער הספר יחסר בכי"ה, ועל כן לא נוכל לדעת את השם שנקרא עליו, בכל זאת אפשר להחליט לודאי כי נקרא בשם „אכלה ואכלה", כי כמוהו כה"פ, יחלו בהמלים אכלה ואכלה, ואשר על כן תקרא גם ה"פ בזה השם; וכמו שנראה הלאה יכוון הרד"ק על כי"ה, ויקרא אותו בשם „אכלה". הכתב־יד יחלק לשני סדרים (סדרא קדמאה, ס' אחרינא), הראשון יכיל ק"ע סימנים, והשני — שמ"ז; שני מפתחות בראשו

יכילו תוכן עניני הספר (סימני מסורה). בסדר הראשון יבואו על סדר הא"ב מלים שונים, זוגי מלים, או הרבה מלים ביחד, הנמצאים בכתבי הקדש רק לפעמים רחוקות, ואשר יש להם איזה דמיון זה לזה (אלפא ביתא מן חד חד — תרין תרין — מן ג' ד'); לפעמים תחסרנה איזה אותיות מסדר הא"ב (דלוג); ולפעמים אין להם כל סדר (שיטה). הסדר השני יכיל: מלים או זוגי מלים היוצאים משרש אחד, ובאים בהוראות שונות; מלים הבאים לרוב ביחד, לבד פרטים היוצאים מן הכלל (כל קריא.... בר מן). אחרי שני הסדרים האלה, יבוא בכי"ה עלה אחד, אשר בעברו הימני נמצאת הרשימה: „הרא מסורתא דמסר דוסא בן אלעזר בר אפסי"... וסדר כתבי הקדש; ובעברו השני רשום: „זו ממסורה הקטנה" ואחריה רשימות מסוריות כמה עלים (ניכר בהם קלף דיו וכתב אחר), וחסר בסופו.

אחרי המפתח השני על המקום הנשאר חלק, נמצאה רשימה מסורית, בדבר „לא אבה" בלי וי"ו שלש פעמים בתנ"ך, ואחריה: „זאת המסורה אינה במסורה הגדולה זהעתקתיה.... מפי ר' יהודה בר יוסף". מדברי המעתיק האלה, נלמוד לדעת כי כי"ה יקרא בשם „מסורה הגדולה", והוא נגד החלטתנו מלמעלה, כי הכ"י נקרא בשם „אכלה ואכלה? בכל זאת לא נסוג אחור ממנה, מפני כי נמצא למדקדק אחד (ר' יצחק ב"ר יהודה) בס' האשל (כ"י בבית הסימנריום בברעסלוי) יאמר: „נמצאת במסורתא רבתא דספר אכלה ואכלה", ונראה מזה ספר במסורה בעל שני שמות — האחד בעבור תוכנו (מסורה גדולה), והשני בעבור התחלתו (אכלה ואכלה).

החקירה בדבר השמות, אשר בהשקפה שטחית נראה כקלה מסובין, תאיר לנו נתיב על המטרה ששם לו מחבר הספר באספתו. הנה בכל ספרי התנ"ך בכ"י, נמצאות הרשימות המסוריות ארוכות ופרטיות, בגליונות הספרים מלמטה, כמו בספר העתיק לימים מר' משה בן אשר הנמצא בקהירא (משנת ד"א תרנ"ה). הרשימות ההנה נקראו בשם „מסורה הגדולה", להבדילן מן הרשימות הקצרות הבאות בר"ת בין עמודי הספר והנקראות בשם „מסורה קטנה". בעד המעתיקים והסופרים היה הדבר קשה מאד, לדעת בעל פה את כל המסורות, או לחפש אחריהן אנה ואנה במקומות פזוריהן, על כן השכיל איש אחד לעשות, כי אסף את כל הרשימות השונות שעל גליונות הספרים, ויחלקן לסדרים ולסימנים מיוחדים ויכתבם בספר לבד, למען יהיה ביד כל סופר ומעתיק למורה דרך, להכין ספרי הקדש בדיוק ועל פי המסורה. אספה כזאת תקרא בצדק בשם „מסורה גדולה", כי היא תכיל את כל החומרים של המסורה הגדולה אשר בשולי הספרים, ורק בסדר ומשטר חדש; ובכדי להבדילה מן המסורה הגליונית, קראו אותה גם בשם מיוחד לה: „אכלה ואכלה", על שם התחלתה. בשם הזה לא נמצא כי יזכיר אותה אחד מהמחברים שחיו לפני מאה השתים עשרה, עד ר' יוסף בן עקנין; ממחבר ספר הלכות שחיטה שלא נודע לנו בשמו (על פי חקירות ד"ר שטיינשניידער במה"ע לגייגער, I, 237, 316, היה בזמן הרמב"ם); מהר"ד קמחי; מבעל האשל הנזכר למעלה; ואחרי כן במאה הט"ז מר' אליהו בחור. בכל זאת עלינו לדעת, כי לא אל ספר אחד יכוונו כולם, כי כאשר נראה הלאה נמצאו אספות שונות כאלה. מאחת האספות ההנה לקח המגיה יעקב בן חיים, את רוב החמרים למסורתו הנספחת לכתבי הקדש באחרונה, כאשר העיד עליו הבחור.

לפי ידיעתנו עתה, נמצאו לכל הפחות שלש אספות בשם „אכלה ואכלה". פרענסדארף הוכיח כבר ברור בהקדמתו, כי המסורה שהיתה לו להמגיה יעקב בן חיים ליסוד, לא תשוה להכ"י מפאריז שהוציא לאור, ומזה כי היתה בידו מסורה „אכלה ואכלה"

בנוסחא אחרת; וכאשר הכתב־יד הנמצא בהאללע לא ישוה להשנים הראשונים (עודנה לא הוברר כראוי !), אם כן יש לנו כבר שלש נוסחאות שונות.

מפני כי בידינו לא נמצאו רק שתי הנוסחאות: כי"ה, וה"פ — אבל נוסח המגיה נאבדה מאתנו, על כן נסתפק בזה שנשוה שתיהן זו כנגד זו, בכדי לדעת על ידן מי היה אביהן מחוללן. — כאשר אמרנו כבר, יחלק הכ"י האללע את החמרים מהמסורה לשני סדרים: הראשון יכיל את המלים, זוגי מלים, קבוצת מלים, הבאים לפעמים רחוקות בכתבי הקדש, ויש ביניהם דמיון זה; והשני — את המלים הרגילים יותר, ובכל זאת נשתנו בהוראותיהם. אבל לא כן הוא הסדר בהוצאת פרענסדארף! בה לא נמצא את הסדרים הטובים שבהראשונה, החמרים יעלו בלולים כאחד, בשלש מאות שבעים וארבעה סימנים, תחת שבכי"ה נמצא בשני הסדרים ביחד, חמש מאות ושבעה עשר סימנים, כמובא למעלה. עד כאן דברי גרעטץ בקצרה.

עוד נשוב נחזה איש את אחיו, אדוני גרעטץ! אבל פה ירט הדרך לנגדי, ולא אוכל ללוותך בדרך תלך בה עתה, אם כי עד כה הלכתי ב ע ק ב ו ת י ך. מלבד שגם גרעטץ בעצמו הרגיש כי בעל ה"פ היה לפניו ספר בלתי שלם, ועל כן מעיר ביותר מעשרים מקומות: „ולבד ממסורתא", המראה לנו ברור כי הספר שממנו העתיק היה חסר, והוא הוסיף מדעתו; הנה גם מנהג העולם יסכים לזה, כי מחבר מאוחר ישלים את חסרון הראשון, והשני יעשה סדרים יותר נכונים מההולך לפניו; כי על כן אם נמצא את כי"ה מסודר יותר מה"פ, ועם זה ישתוו יחד בהרבה סימנים וסדריהם (מסי' א' עד ע' כמעט סדר אחד להנה, ומשם והלאה פוחת והולך מעט עד כי מסי' קנ"ב ומעלה התפרדו), עלינו להוציא משפט כי ה"פ היתה לעינים לבעל כי"ה, ובכל אשר מצא את סדר ה"פ טוב לפניו הלך בעקבותיו, אבל כאשר ראה אחרי כן, כי לפי המשטר החדש שנותן לספרו (בשני סדרים) לא יסכון לפניו סדרו, הוסיף עוד כמה וכמה רשימות מסוריות, ופרץ לו דרך חדשה, כמראה אשר הראינו עתה בכתב יד האללע. מה ראה גרעטץ על ככה להחליט את ההפך? היא תולדות הנטיה היתירה הנמצאת בכל איש, לחבב את מציאותיו ולתת עליהן הדרת זקנה. לא נמצא חפץ להשתרע בחקירות על דבר קדמות ואחור הספרים, ונעיר רק זאת, כי דעתנו נוטה יותר שהמגיה יעקב בן חיים השתמש בכי"ה, לפי מה שהראה גרעטץ פנים לזה בהערתו שמה. גם לדעתנו לא הבין יפה ד"ר גרעטץ, במה שחשב כי הלשון: „אמר המעתיק.... עכ"ל", הנמצא כמה פעמים במערכת המסורה אשר בסוף התנ"ך, הוא לאיזה מעתיק המסורה שממנו לקח המגיה, אבל באמת הוא לשון המגיה יעקב בן חיים בעצמו, המתחיל בהקדמתו גם כן: „אמר המעתיק".

נבוא עתה לחקירתנו העקרית, מי הוא המחבר של הספר הראשון על המסורה בשם „אכלה ואכלה"? להצלחתנו נמצא רשימות וציונים ע"ד שני אנשים גדולים ומפורסמים בדורותיהם, שעסקו במסורות וכתבו אותנה בספר. הראשון הוא הגאון התלמודי „רבינו גרשם מאור הגולה" (מת בשנת ד"א תשפ"ח), והשני הוא „הרב ר' מנחם מיואני", בן דורו של רבינו תם. ה' ברונס הביא לנו רשימה מעל גליון ח"ח תורה בכ"י (אצל קיניקוט №. 277): „במסורה הגדולה שכתב ר ב י נ ו ג ר ש ם.... ובאותה שכתב ר ב י מ נ ח ם" (Repertorium für bibl. u. morg. Liter. XII p. 271.). עוד יותר נמצא בחומש כ"י אשר לבית מועצות העיר לייפציג (אצל קיניקוט №. 600), ציונים על גליונותיו מאיש החותם עצמו בשם: „מכיר ן' קרישביא, ממסגרה הסדורה על פי סימנים". בספר בראשית (מ"א ב'): „במסורה הגדול שכתב רבינו גרשם מא' הגו' (מאור הגולה)

מ י ד ו מצאתי כתוב בסימן דחד חד מן פ"ט מן חד חד על: ויקצוף פרעה על שני סריסיו"; גם החכם היידנהיים כבר הביא רשימה כזאת: „מצאתי במסרת הגדולה שכתב רבינו גרשם מאור הגולה כתוב בסימן דחד מן פ"ט חד חד על: ויקצוף פרעה על שני סריסיו". ביחוד נכבדה זאת הרשימה בעינינו, על אשר מסרה לנו את מ ס פ ר המלים המחוברים עם על — שמנים ותשעה, מה שלא נמצא במספר הזה מכוון רק בכתב יד האללע (בה"פ — פ"ו, ובמערכת המסורה הנספחה להתנ"ך — צ'), ומזה יחליט גראֶטץ כי הכ"י האללע הוא מעשה ידי רבינו גרשם מאור הגולה *). אבל עוד רשימה אחת נמצאה על גליון כ"י הנזכר, על הפסוק (שמות כ"ח, ל'): „ונתת אֶל חשן המשפט את האורים.... והיו על לב אהרן.... ונשא אהרן על לבו", יציין — „ונתת: כך מצאתי „במסורה שכתב רבינו גרשם, ובאותו שכתב רבי מנחם מיואני בסימן קנ"ג באלפא ביתא „מן חד חד אֶל דלוג מצאתי ונתתה אֶל בה': מכיר. ובסימן אחר של קנ"ח מן י"ח „פסוקים דאית בהון הד אֶל ותרין על מצאתי ה' מחוקה: מכיר". על פי רשימה הזאת המסמנת את מסורתו של רבי מנחם על ידי סימנים, ואת מסורתו של רבינו גרשם תזכיר בסתם, דעתנו יותר נוטה להחליט כי הכ"י האללע הוא מעשה ידי רבי מנחם מיואני; וכמו שנמצא באמת בכ"י הזה (סימן קנ"ח): „מן י"ח פסוקים דאית בהון מן ג' ג' חד אֶל תנינא ותליתא על, ונתת אֶל חשן המשפט". כן נמצא את מחצית הראשונה מן הרשימה בכ"י זה (סימן קנ"ו): „א"ב מן חד חד דילוג אֶל"; ואם כי בהעתקת הרשימה כתוב קנ"ג, אבל כבר העיר הפר' דעליטץ כי ראה אותה על הגליון ואינה ברורה כל כך. — מה שיערער גראֶטץ על זה, כי במסורת רבי מנחם כתוב ונתתה בה"א, ובכ"יה נמצאהו חסר, לאו ערעור הוא בעינינו; כי באמת לא תדין המסורה על תיבת ו נ ת ת, כי אם מובאה לענין אחר (אֶל על ועל), ויוכל היות כי הכתוב במסורת רבי מנחם (בסימן קנ"ג) ונתתה בה"א, הוא רק טעות הסופר, וכמו שבאמת חזר ומחקה בפעם השניה (בסי' קנ"ח). גם הרשימה השלישית הנמצאה בגליון חומש הנ"ל: „בספר שהעתקתי מצאתי י מ ל ו ך מלא ו ל ע ל ם חסר, ו ב מ ס ו ר ה ה ג ד ו ל ה שכתב ר' גרשם וכן ב א ח ד שכתב רבי מנחם מצאתי י מ ל ך חסר ו ל ע ו ל ם מלא", תשוה לכ"י האללע; ו ה א ח ד הכתוב אצל רבי מנחם יהיה כזכר לדבר, כי הוא כתב את המסורה בספר מ י ו ח ד, ולא מסורה גדולה, שסימנה נקבה!

החלטתנו זאת תסיר את הפליאה של גראֶטץ, כי מכל המדקדקים ובעלי מסרה הראשונים, כמו: בני אשר, דוד ב"ר אברהם אלפסי, עלי בן סלימן; כמו כן המדקדקים הספרדיים: מנחם בן סרוק, ר' יהודה חיוג, ר' יונה אבן גנאח, ר' אברהם אבן עזרא ותלמידו ר"ש פרחון; לא נמצא את אחד מהם שיזכיר את ספר „אכלה ואכלה"? כי הדבר פשוט מאד, מפני שלא נתחבר עדנה בימיהם ספר כזה, עד שקמו הסופרים במאה השתים עשרה וחברו ספר כולל את כל הרשימות ויקראהו בשם „אכלה ואכלה"; ואז הביאוהו מיד הר' יוסף עקנין, הרד"ק וחבריו הנחשבים למעלה, והוא הוא הספר (או העתקה ממנו) הנמצא בכתב־יד בהאללע. — נמתח קו ונעשה חשבון! הראשון אשר נסה לאסוף את הרשימות והציונים מעל גליונות הספרים, ולחברם בספר מיוחד למען יהיה כמורה דרך להסופרים והמעתיקים, הוא לדעתנו המחבר ספר המסורה בשם „אכלה ואכלה", הנמצא בכ"י בפאריז והוציאה פרענסדארף לאור; אבל הספר הזה עוד לא בא אל תכלית שלמותו, כי באו בו הציונים והמסורות בלולים יחדיו, גם חסר הרבה רשימות, כי לא הכיל בכלל רק שע"ד סימנים, אז קם הרב רבי מנחם מיואני ועשה סדרים חדשים בספר, ויחלקו

*) ראה הלאה — נד 85 — דברי החכם עסעניין אסתל את דעייתו זאת.

לשני סדרים ביותר מחמש מאות סימנים, כמראה אשר נמצאהו עתה בבית עקד הספרים בהאללע.

ויהי דוד עושה משפט וצדקה, משפט לזה שהחזיר לו ממונו, וצדקה לזה שהוציא גזלה מתחת ידו! גם אנחנו עשינו משפט היום שהחזרנו לרבי מנחם את שלו, אבל צדקה מעטה היא שהוצאנו את הגזלה מתחת יד רבינו גרשם, והוא לא ידע ולא עלה על לבו מעולם להתלבש בטלית שאינו שלו. — אם אמרנו כי המסורה הזאת לא מתחת יד רבינו גרשם יצאה, לא היה בדעתנו לשלול ממנו עם זה גם את עסיקתו בכתיבת ספרים מדויקים עם מסורות על גליונותיהם; כי מלבד הציונים שהבאנו למעלה, אשר יתנו עדיהם כי רבינו גרשם עסק הרבה במסורה, עוד נמצאים כמה ציונים המחזקים את עדות הראשונים. בהחומש כ"י שהזכרנו נמצא (בראשית נ', כ"ח): „במסורה הגדולה שכתב ר' גרשם מאור הגולה מצאתי בא"ב דכתיב יוד במצע תיבותא וקרון ויו ויישם (בארון במצרים)"; אם כי כפי הנראה טעה המעתיק בזה, כי לא נמצא כל פלוגתא בין בעלי המסורה, לחשוב את „ויישם בארון" בין כתיב וקרי, ובודאי הוחלף לו על „ויישם לפניו לאכול" (בראשית כ"ד, ל"ג), על כל פנים נראה עוד הפעם את רגמ"ה כבעל מסורה. אבל לא במסורה לבד עסק רגמ"ה, כי גם כתב ספרים מדויקים לעצמו, וכמו שנמצא ציונים ממנו (Ginsburg, the Masorah, I, p. 604.): „יוסר חֲלב. כן נמצא בחומש אחד שכתב ונקד רבינו גרשם מפריש (ממגנצא?)", וכן ביהושע (כ"א, כ"ה): „וממטה ראובן: אין שני פסוקים הללו כתובים בספר סיני ובספר ר' גרשם" (Ginsb. p. 611.). הר"מ די לונזנו יעיד (מובא במנחת שי, בראשית ל"א, מ"ז): „יגר „שהדותא: בספר ר' גרשם כתוב סהדותא בסמ"ך, ונתן טעם לדבריו כי במסורת הגדולה „אינו מנוי במנין הכתוב שי"ן וקריה סמ"ך. לפיכך נראה לו שהוא בסמ"ך. כן מצאתי „בחומש קדמון כתב יד". ובספר במדבר (א', י"ד) יעיר לונזנו: „ובספר ר' גרשם: אליסף". מכל אלה נראה ברור כי רבינו גרשם כתב ונקד את הספרים לעצמו, למען יצאו צרופים ומזוקקים, עד כי גם אחרים יוכלו לסמוך עליו. על החדוש הזה הערנו בפתיחתנו — כי בעת ובעונה הזאת שעסקו המדקדקים הספרדים, כמו דונש בן לברט ומנחם בן סרוק, בתלמוד לשון העברי ושרשיה; עמל ויגע גאון תלמודי באשכנז להעמיד ספר מדויק על תלו, וכתב בעצם ידו ספרים ומסורות, והוא — רבינו גרשם מאור הגולה, הנודע בכל תפוצות ישראל!

* *
*

באחרונה יעיר גרֶאטץ על הקבלה הנפלאה אשר בפי בעלי המסורה, כי איש אחד בשם ר' המנונא קבל את המסורה מפי המנקדים מארץ ישראל, בזה"ל: „הוא קבל מן מנקדי די גלו מארעא דישראל לבבל דאגליה[ון] רופום (רופוס) כי היכי דלא תהוי אוריתא בארעא דישראל". ואחרי כי לא מצא כל יסוד ושורש להגדה זו, אומר כי בעלי המסורה בדו זאת מלבם, להראות את מלאכתם בעתיקת ימים, ותלו עצמם בהחכמים שגלו מארץ ישראל על ידי הורדוס (תחת הורופס שמצא במסורה של גינסבורג) ובאו לבבל. לא נרבה לתאר במליצות את הזרות בדברי גרֶאטץ אלה, וכי מה ענין זמן הורדוס לקבלת המסורה? אבל לדעתנו הקבלה הזאת יסודתה בדברי התלמוד (נדרים ל"ז): „ויקראו בספר תורת אלהים וכו', ואמרי לה אלו המסורות", ועזרא קבל זאת מהגולים מארץ יהודה, כמו שדרשו (גיטין פ"ח): „צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שהגלה גלות צדקיהו תעדיין גלות יכניה קיימת, דכתיב ביה בגלות יכניה החרש והמסגר אלף, חרש

שבשעה שפותחין נעשו הכל כחרשין, מסגר כיון שסוגרין שוב אינן פותחין, וכמה? אלף!" ונראה מזה לפי דעת בעלי התלמוד, כי בכוונה הגלה נבוכדנצר את החכמים, בכדי שתשתכח התורה בארץ יהודה; ועל כן שקד ה' על הדבר וימהר להגלות את הנשארים שלא תפסק הקבלה במות הראשונים. ע"ד השם הורופום המתנוסס בהאגדה, אולי נמצא רמז בספור יהודית והולופרנס שר צבא של נבוכדנצר מלך אשור, ואף כי שמה יסופר אשר יהודית הרגתו, אבל כידוע „אין מקשין באגדות"!.

ווארשא בחדש השנים עשר התרמ"ז.

לנעילת שערי „הכרם", באה לפני החוברת השביעית ממכ"ע החדשי לגראֶטץ, ומצאתי בה שני חכמים לוחמים באמת נגד החלטתו של הד"ר גראֶטץ, כי מחבר ספר „אכלה ואכלה" הוא רבינו גרשם מאור הגולה; ואם לא בסגנון אחד, אבל בזאת נשתוו כי כבר נודע הספר הזה במאה האחת עשרה, והוא גם נגד החלטתי אני כי נתחבר במאה השתים עשרה? אבל אנסה ליתן בזה את תורף דבריהם וגם תשובתו של גראֶטץ עליהם, אולי אבנה גם אנכי ממנו. — הד"ר נייבויער בא בטענותיו אלה: מחבר הלכות שחיטה שלא נודע בשמו לפי דברי גראֶטץ (למעלה צד 28), היה מעט קודם הרמב"ם; כי הוא באמת ר' שמואל גאמע בעל ההקדמה לספר הערוך (והוא היה מאפֿריקה); ר' יוסף בן עקנין כתב את ספרו באפריקה; בין כתבי־יד של פֿירקוויטש (בפטרבורג, № 619) נמצאה שארית מספר דקדוק בערבית, אשר לפי הנראה הוא מאבן יישוש, ובה מוזכר גם כן המסורה „אכלה ואכלה" בתור ספר מדויק; ר' דוסא מווידין (באחרית המאה הי"ד) כותב: „וגם בהיותי בביניזיאה בא ספר אחד מקטלוניאה ושמו אכלה"; מכל אלה הלא נראה כי הספרדים והמערבים ידעו מהספר הזה, וכנגד זה הצרפתים והאשכנזים לא ידעו ממנו מאומה (הרד"ק השיגה לפי הנראה מספרד). ועתה — ישאל הד"ר נייבויער — היתכן כי מחברה הוא רבינו גרשם מאור הגולה, והוא היה אשכנזי? — הד"ר באֶבער בא רק בטענה אחת — אבל נכבדה — כי הספר „אכלה ואכלה" מוזכר כבר בספר השרשים לר' יונה אבן גנאח (צד 228); והוא גם כן נגד גראֶטץ המחליט כי הספרדים לא ידעו ממנו?

אבל לגראֶטץ לא אבדו כלי מלחמה, וברוב פלפולו הסיר את כל הטענות אחת לאחת. לפי דבריו כתב אבן גאמע את הלכותיו בדרום צרפת, כי נמצאהו מביא פעמים אחדות את ר' יצחק בן בנבנישתי הנרבוני; גם בהדיואן להראב"ע נמצא שני שירים ששר הראב"ע לכבוד אבן גאמע זה, ואם כן בודאי התרועע עמו; וכנגד זה באפֿריקה נרדפו היהודים באמצע המאה הי"ב, ואבן גאמע כאיש יהודי נאמן לדתו ברח בודאי בעת הזאת לצרפת; על אשר ישער נייבויער כי הכתב־יד פֿירקוויטש הוא שארית מאבן יישוש, יאמר גראֶטץ כי הוא ספק ספיקא; ומהספר שבא מקטלוניאה שזכר ר' דוסא אין כל ראיה, כי מאוחר הרבה ואז נתפשטה כבר גם בספרד. את הד"ר באֶבער יפטור גראֶטץ בקצרה, כי היא תוספות מאוחרת בספר השרשים שם.

הקורא יראה כי בתשובותיו של גראֶטץ נוכל להשתמש גם אנחנו, ולעמוד על החלטתנו כי נתחבר במאה השתים עשרה, ורק עלינו להקדימו באיזה עשיריות במספר השנים שקדם אבן גאמע להרמב"ם.

הכורם.

ארבעה עולמות

מחזה מול **מחזה** — **בית** מדרש הרבנים בווילנא **מול בית הישיבה** בְּוָלוֹזִין, יקיף ארבעה עולמות: א) עולם הפוך. **שיר** מאת **יצחק** ראבינאוויץ; ב) עולם העשיה. **יכיל** ארבעה מכתבים (בשתים עשרה פרשיות) שערך החכם ר׳ יצחק אייזיק בן־יעקב, להחכם הנודע ר׳ יצחק בער לעווינזאהן בקרעמניץ [בשפת אשכנז], על דבר בית מדרש הרבנים בווילנא, **ונעתקו** ע״י משה יחזקאל גוטפארב; ג) עולם **האצילות**. **השקפה** על ישיבת וואלאזין בחמשה פרקים, מאת יב״ם; ד) עולם ברור. מאת הכורם.

א) עולם הפוך.

בירא דשתית מיניה,
לא תישדי ביה קלא.
(ב״ק צ״ב)

עוֹדֶנִּי זוֹכֵר אֵלֶּה הַשָּׁנִים! —
כַּד הֲוֵינָא טַלְיָא, בְּלֶכְתִּי לְחֶדֶר,
בִּרְאוֹתִי, תַּלְמִידֵי בָּתֵּי סֵפֶר מְתֻקָּנִים,
קִנְאָתִי בָם — לֹא יָדְעָה כָּל גֶּדֶר.
עַל הוֹרַי, עַל מוֹרַי, אַפִּי חָרָה,
וְקִנְאָה כָּאֵשׁ, בְּעַצְמוֹתַי בָּעֲרָה.
קִנֵּאתִי בַהוֹלְלִים, שִׂיחָם גַּם שִׂיגָם,
קִנֵּאתִי בִּגְדֵי הַשְּׂרָד, בָּם יִתְהַלָּלוּ.
כִּי לִבִּי לִי נִבָּא, כְּמוֹ בַנְּתִי הֲגִינָם,
כִּי נְעָרִים כָּמוֹנִי, בְּעֵינֵיהֶם שָׁפְלוּ.
גַּם בְּעֵינַי חֲשַׁבְתִּים, מִמֶּנִּי נִשְׂגָּבִים.
הַמְעַט לָכֶם אַחַי, כַּפְתּוֹרִים מְזָהָבִים? —
שׁוּרוּ כוֹבָעָם, כּוֹבַע שַׂר צָבָא! —
זֶה יִצְנֹף רַק תַּלְמִיד, הוֹגֶה דָעַת,

לֹא רַבִּים יֶחְכָּמוּ, מֵאַלְפֵי רְבָבָה,
עַד כּוֹבַע יְשׁוּעָה זֶה, כְּנֶקֶל לָגַעַת —
יוֹם יוֹם רְאִיתִים, תַּרְמִילָם עַל גַּבָּם,
עֹז וְהָדָר לְבוּשָׁם, נִקָּיוֹן וָטֹהַר,
הֹלְכִים בֵּית הַסֵּפֶר, לְקַבֵּל פְּנֵי רַבָּם,
וּמֵעֵינֵיהֶם תָּצִיץ, שִׂמְחַת הַנֹּעַר.
וַאֲנִי — כַּצֵּל כְּנָטוּתוֹ, תָּמִיד הָלָכְתִּי,
וְכוֹס הָעֲלָמִים, בִּבְכִי מָסָכְתִּי —
מִזְּדוֹן דּוֹר יָשָׁן, קַשְׁיוּת עֹרֶף אֲבוֹתַי!
צַלְמִי כַּצֵּל, תִּעֲבוּנִי שַׂלְמוֹתַי,
נִיבִי נִבְזֶה, לֹא הָדָר וְלֹא תֹאַר, —
וּכְבָר בְּשַׁחַר יָמַי, בַּאֲבִיב הַנֹּעַר,
כְּצִינוֹק וּמַהְפֶּכֶת, חֲדָרִי רָאִיתִי;
מוֹרִי וּמְלַמְּדִי, כְּשַׂר בֵּית הַסֹּהַר,
וְכַאֲסִיר כֶּלֶא, גַּם בְּעֵינַי הָיִיתִי —
הוֹי מִי יָחוּשׁ קִנְאָה זֹאת, רְקַב עֲצָמוֹת,
בִּלְבַב נַעַר כָּמוֹנִי, רֶגֶשׁ רוֹתֵחַ —
עֵת חוּשָׁיו כָּל הַיּוֹם, יָגוּרוּ מִלְחָמוֹת,
בְּלֶכְתּוֹ לֶחָדֶר, כָּפוּף וְשָׁחוּחַ —

וַחֲדָרִי — כְּמוֹ כָּל חַדְרֵי נְעָרִים כָּמוֹנִי! —
כּוּר לְיַלְדֵי יְשֻׁרוּן, יַלְדֵי עֹנִי —
עוֹד גַּם עַתָּה, זָכוֹר אֶזְכְּרֶנּוּ,
אַף כִּי זֶה כְּבָר, יָצָאתִי מִמֶּנּוּ.
עוֹד אֶזְכֹּר חֶדֶר צַר זֶה, אַרְבַּע בָּאַמָּה,
שָׁם לֹא הִתְגַּנֵּב, אַף קַו אוֹר חַמָּה;
דִּמִּיוֹנוֹ כַּסּוּגַר, אוֹ כְּלוּל הַתַּרְנְגוֹלִים,
הַכְּתָלִים כִּצְלָלִים, הֵפִיצוּ אֵימָה,
שָׁם רָבְצוּ יְלָדִים, קְטַנִּים עִם גְּדוֹלִים,
שָׁמָּה גַּם הָיָה, רֶפֶת לַבְּהֵמָה —
גַּם עֵז הָרַבָּנִית, שָׁם מְנוּחָה מָצָאָה;

אַף כִּי עֵת לְכָל חֵפֶץ, הִיא לֹא יָדְעָה —
כִּי לַהַכְּעִים תַּמְרוּרִים לֵב הַבְּעָלִים,
הִשְׁתּוֹבְבָה הַמִּרְשַׁעַת, לֹא אַחַת, לֹא שְׁתַּיִם,
וַתַּהֲפוֹךְ הַסִּיר, וַתַּטִּיל גְּלָלִים,
וּמֵי שָׁחוּ הִתְפָּרְצוּ, עַד הַבִּרְכַּיִם,
וּמְטַר קְלָלוֹת אָז נִתַּךְ, עַל הַזֵּדוֹנָה,
עַל הַמּוֹרֶה, עַל הָעוֹזֵר, עַל כֻּלָּנוּ יָחַד,
וַתְּהִי צַחֲנָה וּבָאְשָׁה, גַּם מֵי מַדְמֵנָה,
מָגוֹר מִסָּבִיב, מְחִתָּה וָפַחַד. —
בְּהֵיכַל הַכָּבוֹד זֶה, מָעוֹן לָרֹזֶן! —
שָׁם עָמַד מְלַמְּדִי עַל מִשְׁמַרְתּוֹ,
וּבְיָדוֹ מַקֵּל חוֹבְלִים, לְשַׁבֵּר אֶת הָאֹזֶן —
וּמִפִּיו לֹא יָמוּשׁ, קְנֵה מִקְטַרְתּוֹ,
וּבְתִמְרוֹת הֶעָשָׁן, הִכַּרְנוּ כָּל תְּנוּעָה.
יֵשׁ אֲשֶׁר הֶרְאָה לָנוּ סֵבֶר פָּנִים יָפוֹת,
אַךְ עַד אַרְגִּיעָה, הִתְּרָה הָרְצוּעָה —
וּמַכּוֹת לֶחִי עָפוּ, כִּצְפָּרִים עָפוֹת;
וְכֵן הָיָה מִשְׁפָּטוֹ, עִם עֵדֶר הָרְחֵלִים,
אִם פָּגַר הָאֶחָד, תָּקְפָה עָלָיו מִשְׁנָתוֹ,
הִפִּיל חִתִּיתוֹ, לֹא רַק עַל הָעֲצֵלִים,
כִּי עַל כֻּלָּנוּ יַחַד סָמְכָה חֲמָתוֹ,
כְּמוֹ הַתַּלְמִידִים כֻּלָּם אֲשֵׁמִים —
וַעֲוֹן הָאֶחָד, עַל כֻּלָּנוּ הִפְגִּיעַ;
בַּיְהַלֵּךְ עָלֵינוּ פְּחָדִים וָאֵימִים,
וְאִישׁ לֹא נוֹעָז, גַּם יָד לְהָנִיעַ;
אִם עָלָה הַגּוֹרָל, כִּי הָאֶחָד יֵחָבֵט,
עָבַרְנוּ כֻּלָּנוּ תַּחַת הַשָּׁבֶט —

* *
*

כֵּן מִבְחֲרֵי יָמַי, בְּכוּר עֳנִי נִתָּכוּ,
טֶרֶם הֶעֱפוֹתִי עַיִן, וּכְבָר גַּם הָלָכוּ —

אַךְ זֶה מְעַט, עוֹד יֶלֶד הָיִיתִי,
וּמִבְּלִי חֶמְדָּה לַחֶדֶר הָלַכְתִּי,
תְּנוּפַת יַד מוֹרִי, עוֹד לֹא נָשִׁיתִי —
גַּם קִלְלַת הָרַבָּנִית, טֶרֶם שָׁכַחְתִּי,
וּכְבָר יָצָאתִי מִפָּח וְנָפַלְתִּי אֶל פַּחַת,
מְשֻׁלָּח וְנֶעֱזָב, כְּשֶׂיָּה נִדָּחַת —
מֵחַדְרֵי הַצַּר, מְעוֹן אֹפֶל וְצַלְמָוֶת,
מְקוֹם דֶּבֶר הַוּוֹת, בְּאַפִּי שָׁאַפְתִּי,
אֶל בֵּית הַיְשִׁיבָה בָּאתִי לָשֶׁבֶת,
וְצָרוֹת חֲדָשׁוֹת, עַל יְשָׁנוֹת הֶחֱלַפְתִּי;
שָׁמָּה אַלּוּף חָדָשׁ לְרָאשִׁי הִרְכִּיבוּ,
וּבְעָבֵי עֲרָפֶל שְׁמֵי חַיַּי הֵעִיבוּ —
זֶה רֹאשׁ הַיְשִׁיבָה, בַּעַל פָּנִים נִזְעָמִים!
יָדוֹ מֻשְׁלָה בַּכֹּל, כְּשֹׁפֵט רָמִים —
יוֹדֵעַ בְּחָכְמַת הַפַּרְצוּף, לוֹ עַיִן חֹדֶרֶת,
אִם לֹא פָשְׂתָה בְתַלְמִידָיו, צָרַעַת מַמְאֶרֶת;
אִם לֹא סִפְרֵי מִינִים, נוֹשְׂרִים מֵחֵיקָם,
אַךְ מִבָּטוֹ הַחֹדֵר, תָּמִיד שָׁב רֵיקָם —
אַף כִּי הָאוֹרֵב יָשַׁב לָנוּ בֶּחָדֶר:
זֶה פְּקִיד רֹאשׁ הַיְשִׁיבָה, הַמַּשְׁגִּיחַ! —
וְאִם אֶחָד הַתַּלְמִידִים, פָּרַץ הַגָּדֵר
בְּחוֹטְמוֹ הָאָרוֹךְ, הוּא רֶגַע הֵרִיחַ;
בְּשַׁגָּם עִוֵּר הַשֹּׁחַד, עֵינֵי הַפִּקֵּחַ,
לְהַבִּיט אֶל עָמָל, דֶּרֶךְ הָאֶצְבָּעוֹת, —
כִּי יָדַעְנוּ הַקְּטֹרֶת, רֵיחַ הַנִּיחוֹחַ,
לַעֲצוֹר בְּעַד הַמַּגֵּפָה, לְבַל תִּפְרַע פְּרָעוֹת. —
אֲבָל אוֹי לוֹ לַנַּעַר, אִם אֵין לוֹ תְשׁוּרָה לְהָבִיא.
אָז הָרְאָה לָדַעַת. מִי הוּא הַמַּשְׁגִּיחַ! —
לוֹ כֹּחַ הַזְּרוֹעַ, גַּם שְׁאָגָה כַּלָּבִיא,
גַּם לִשּׁוֹךְ עִקְּבוֹת אִישׁ, כְּנָחָשׁ בָּרִיחַ —

אִם בֵּית הַיְשִׁיבָה אַעֲלֶה עַל זִכְרוֹנִי! —
מוֹרָיו, מַשְׁגִּיחָיו, וְתַלְמִידָיו יָחַד —
בְּהַמְרוֹתָם גַּם עַתָּה, עוֹד תִּלַּן עֵינִי,
וִיעוֹרְרוּ בְלִבִּי, שִׁמָּמוֹן וָפַחַד —
אֶזְכֹּר אָרְחָם וְרִבְעָם, עִם כָּל הַסְּדָרִים;
אֵין סֵדֶר לָעֵדֶר, אַךְ תֹּהוּ וָבֹהוּ,
מְהוּמָה וּמְבוּכָה מִכָּל עֲבָרִים,
וְאִישׁ בְּאָחִיו יִתְחָרֶה, לִצְעֹק כָּמֹהוּ —
הַסַּפְסָלִים, הַשֻּׁלְחָנוֹת, בְּחֵלֶב נֶאֱלָחִים,
וְקוּרֵי עַכָּבִישׁ עַל הַמְּנוֹרוֹת נִטָּיו,
וּבְבֵית הַיְשִׁיבָה, עֲלִיּוֹת מְרֻוָּחִים,
שָׁם לְבַחוּרֵי עָנִי, אֹהָלִים יִשְׁלָיו;
הַבַּחוּרִים כֻּלָּם, נָדִים גַּם נָעִים, —
זֶה צוֹחֵחַ כִּבְרוּכְיָא, יְסַלְסֵל לוֹ שֵׂעָר,
וּבְבֹהֶן יָדוֹ כְּמוֹ יִלְחֹם פְּלָאִים;
כֵּן דֶּרֶךְ לִמּוּדוֹ, בְּסוּפָה וָסַעַר —
זֶה הוֹגֶה בְשִׁטָּה, מְהַפֵּךְ וַהֲזָמָה
יַגְדִּל פֶּרַע, עֶשְׁתֹּנוֹתָיו תִּסְעַרְנָה;
וְזֶה יְגַמֵּא אֶרֶץ, יְבַקַּע אֲדָמָה,
בְּשִׁטּוֹת תַּגָּרֵי לוּד, וּמְכַלְיָא קַרְנָא, —
וְזֶה תַּחַת הַגְּמָרָא — לְרַמּוֹת אֶת הַבְּרִיּוֹת,
בִּסְפָרִים הִיצוֹנִים עֵינָיו צוֹפִיּוֹת —
וּכְבוֹנֵי הַמִּגְדָּל, שָׁם תּוֹרָתָם נִבְלָלָה;
נִיגְעוּ לָרִיק, וַיֵּלְדוּ לַבֶּהָלָה. —

* *
*

נִרְדָּף עַל צַוָּאר, מִן הַיְשִׁיבָה בָּרַחְתִּי,
וּפִתְאֹם לְמַשְׂכִּיל, בְּעֵיתִי הָיִיתִי;
עַל הוֹרַי, עַל מוֹרַי, מְרֵרָתִי שָׁפַכְתִּי,
וְעַל עַמִּי הָאֻמְלָל, תַּמְרוּרִים בָּכִיתִי:
דַּרְכֵי הַחִנּוּךְ אֲבֵלוֹת! — צָעַקְתִּי בְחֵמָה —

אֶת עֶגְיֵי הַצֹּאן, אַחֲרֵי הַמִּדְבָּר יִנְהָגוּ,
הַיְשִׁיבוֹת מַדְאִיבוֹת, וּמֵחֲדָרִים אֵימָה —
וּמֵעֹצֶר רָעָה יַלְדֵינוּ יִתְמוֹגָגוּ;
הֲלָהֶם נֶעְגֶּן, הֲלָהֶם נְיַחֲלָה —?
כִּי מוֹרִים, רַבָּנִים, הֵם לָנוּ יִתְּנוּ;
הֵן כְּעִוְרִים יְמַשְׁשׁוּ תָּמִיד בָּאֲפֵלָה
גַּם דַּעַת מַה טּוֹב — הֵם יְמָאֲנוּ" —
כֵּן בִּרְתֹּחַ בִּי דָמִי, הֵעַזְתִּי פָנִים,
וָאֶלְטשׁ אָז עֵינַי, אֶל בֵּית מִדְרַשׁ הָרַבָּנִים! —

וּבֵית מִדְרָשׁ זֶה, יְסָדַתּוּ הַמֶּמְשָׁלָה!
כְּנְגֹהוֹת בָּאֹפֶל, בְּעֵינַי אָז עָלָה —
לוֹ גְדֹלוֹת קִוִּיתִי, יָמִים עַל שָׁנִים,
כִּי יִתֵּן לָנוּ תוֹרָה וְחָכְמָה גַּם יָחַד;
אוֹדֶה לֹא אֵבוֹשׁ, לֹא אֲכַחֵד כָּחַד
כִּי בְּכוֹס הַחֵמָה, מָצָאתִי רְסִיס עֲדָנִים:
רַבָּנִים חִכִּיתִי! — רוּחַ עַמָּם יֵדְעוּ,
עֲנָיִם מְרִי שִׂיחָם, יָבִינוּ יִשְׁמָעוּ —
רַבָּנִים נְאוֹרִים — יוֹדְעִים אֶת הַתּוֹרָה,
לְחָכְמַת עַמָּם, יִתְּנוּ מִשְׁפַּט הַבְּכוֹרָה,
וְעַל מֵי מְנוּחוֹת, צֹאן אֹבְדוֹת יִנְהָגוּ,
הֱיוֹת לָמוֹ לְפֶה, וּלְמַחְסוֹרָם יִדְאָגוּ. —
אֲבָל אֲהָהּ! עוֹלָם הָפוּךְ רָאִיתִי —
נָפְלָה הַמַּסְוֶה, וָאֶפְקַח עֵינָיִם,
שָׁוְא בְּרוּחַ דִּמְיוֹנִי מִגְדָּלִים בָּנִיתִי
פּוֹר הִתְפּוֹרְרוּ לְכָל רוּחוֹת שָׁמָיִם —
נָאָקוּט בְּדוֹר, בְּרֹעִים, וּבְצֹאן מַרְעִיתָם,
עוֹד לִבִּי בִּי יִרְתָּח, אַפִּי עַל תַּבְלִיתָם! —

תִּקְוָתֵנוּ נֶהֶפְכָה כְּקֶשֶׁת רְמִיָּה,
וּבְכַרְמֵנוּ עָלוּ סוּרֵי הַגֶּפֶן נָכְרִיָּה.

* *
*

הַאֵין זֶה עוֹלָם הָפוּךְ, הֲלֹא תַּעֲנוּ רַבּוֹתַי!?
הֲלֹא תַגִּידוּ, לֹא תְנַכְּרוּ אוֹתוֹתַי —
הֵן צַלְמֵי בַלָּהוֹת, לָכֶם תֵּאַרְתִּי
חֲדָרִים וִישִׁיבוֹת, עַל פְּנֵיכֶם הֶעֱבַרְתִּי,
הֶרְאֵיתִי בָם אַךְ פַּחֶתֶת וּמִגְרַעַת,
מוֹרֶה אַכְזָרִי, דִּמְעוֹת יְלָדִים מֻכִּים,
חִנּוּךְ פָּרוּעַ, אֵין סֵדֶר, אֵין דַּעַת. —
אֲבָל שׁוּרוּ, כּוֹכְבֵי נֹגַהּ יִתְנוֹצְצוּ בֵּין חֲשֵׁכִים! —
כַּמָּה עֹרְכֵי דִין, רוֹפְאִים, וְרוֹקְחֵי מִרְקַחַת,
בָּתֵּי הַיְשִׁיבָה אֵלֶּה, נָתְנוּ לָנוּ —
וְתוֹרָתָם שָׁמָּה — עָלְתָה כְּפֹרַחַת,
הִנֵּה מַרְבִּיתָם גַּם חַיִּים אִתָּנוּ —
וַיַּכִּירוּם מְקוֹמָם, בְּכֹל אֲשֶׁר בָּחֲרוּ שָׁבֶת,
בְּתוֹרָה, בְּחָכְמָה, וּבְכָל מְלֶאכֶת מַחֲשֶׁבֶת —
וּבֵית מִדְרַשׁ הָרַבָּנִים, לוּ גְּדֹלוֹת קִוִּינוּ,
כִּי יֵרָאֶה פָּעֳלוֹ עַל בָּנֵינוּ —
הֻרְאָה לָדַעַת, כִּי נִתְעִים הָיִינוּ,
כִּי אַף רַב אֶחָד לֹא יָצָא, כַּאֲשֶׁר עִם לְבָבֵנוּ.

חִדְלוּ נָא אַחַי מִדִּבְרֵי רִיבוֹת,
לָמָּה עַל עַמְּכֶם בְּגָאוֹן תִּתְנַשְּׂאוּ — ?
אִם עִוּוּ נְתִיבוֹת, בְּבָתֵּי הַיְשִׁיבוֹת,
גַּם לֹא בְּבַעַת, חֲדָרִים יְמַלֵּאוּ —
בְּבָתֵּי אֹפֶל אֵלֶּה, רַק פִּתְחוּ חַלּוֹנִים,
בְּעַד הַחֲרַכִּים, הָפֵץ לָמוֹ אוֹרָה;
סַקְּלוּ אֶת הַכֶּרֶם, לְבַל יַעֲלֶה קִמְּשׁוֹנִים,
אַךְ לְחָכְמַת יִשְׂרָאֵל, תְּנוּ מִשְׁפַּט הַבְּכוֹרָה,
הַרְאוּ לָמוֹ מַה טּוֹב, מָה הֵם יֶחְסָרוּ —
אָז נְגֹהוֹת מֵאֹפֶל לָנוּ יַזְהָרוּ;
בְּבָתֵּי כְלָאִים אֵלֶּה, אַךְ צֹהַר תִּפְתָּחוּ,
אָז לֹא תִהְיֶה תּוֹרָתָם, נִמְבְּזָה וְקַלָּה,
וְכִנְטִיעִים מְגֻדָּלִים, בָּנֵינוּ יִפְרָחוּ,
בֵּירָא דְשָׁתִית מִנֵּיהּ, לָא תִשְׁדֵּי בֵּיהּ קָלָא! —

פעלז שושן פורים תרמ"ז לפ"ק.

יצחק ראבינאוויץ.
איש־קאוונא

———

ב) עולם העשיה

יכיל ארבעה מכתבים (בשתים עשרה פרשיות) שערך החכם ר׳ יצחק אייזיק בן־יעקב, להחכם הנודע ר׳ יצחק בער לעווינזאהן בקרעמניץ, ע״ד בית מדרש הרבנים בווילנא (נזכרו בספר זכרונות ריב״ל צד 112).

א.

„בעז״ה! היום יום ה׳ כ״א תמוז תרט״ז לפ״ק (12 יולי 1856) פה ווילנא״.

„אל הארז אשר בלבנון, יפה ענף וחרש מצל, החכמה ודעת בצלו יחסיון, כבוד הרב החכם המפואר דורש טוב לעמו וכו׳ וכו׳ כמוהר״ר יצחק דובער לעווינזאהן נ״י, רוב שלום עד בלי ירח״!

„בש״ק העבר לפנות ערב בא אלי איש אברך ממחוז זיטאמיר, ושאל לי בשם אדוני היקר לשלום; ואני שמעתי שמחתי וששתי כעל כל הון לשמוע משלומו הטוב, ולהקשיב כי עודנו אזור בגבורה לטובת עמו ישראל, וככחו אז ככחו עתה להמליץ טוב בעדם לפני שרי מלכותנו יר״ה; כה יתן ה׳ וכה יוסיף לו כח ועז, ועצמותיו יחליץ יהיה דשן ורענן, כן יחליף כח וכן תחזקנה ידיו להשכיל להיטיב לעם ישראל סלה!

„והנה בהמשך דברי עם האברך הנזכר, נזרקו מפיו דברים בשם רומעכ״ת, והוא היה כמבשר בעיניו, ויגד לי לאמר: „דיע פראטיווניקעס אין ווילנא ווערדען אַללע קאָסטען טראַגען מיסען״! שמעתי ותרגז בטני לקול הדברים האלה; בינותי כי ירזמון מליו אל מתנגדי בית מדרש הרבנים דפה, והמה עונם ישאו; נעויתי משמוע ונפשי נבהלה מאד לראות ברע אשר ימצא את עמי, ויותר מהמה לראות אמת וצדק למרמס רגל, ורשע שקר מרומים ישכון. חשבתי דרכנו וראיתי כי כל זאת באתנו או תבואנו, מבלי שומע לנו פה ומבלי מליץ בינותינו, ואין איש אשר יעצר כח לפני מלך ושרים. וכאשר גם אנכי הכותב אחד מראשי העדה דפה עירנו עתה, ובכן גם אנכי אחד מן המתנגדים לתהלוכות בית מדרש הרבנים דפה כפי האמת; מצאתי נכון לבוא אל אדוני להציע לפניו את כל הענין, ולספר לו כל תהלוכות ביהמ״ד הנזכר למן היום הוסדו ועד עתה; ואדוני חכם כמלאך אלהים להבין הדבר לאשורו וישפוט צדק, ואחרי אשר יקשיב אדוני וישמע גם את צעקת העם, אשר אנחנו ראשי העדה מגישים לפניו, כשופט צדק הנוטה אזן לטענות שני הצדדין בטרם יוציא לאור משפט; אז ידע אדוני שרש דבר, ועיניו תחזינה מישרים לדעת מה מתנגדי בית מדרש הרבנים בווילנא דורשים? ומה עם ישראל בכל ארצנו דורש? הלא רק תורה ויראת ה׳ עם חכמה ומדע; כי טובה חכמה עם תורה ויראת ה׳ ואהבת עמו, להשכילם ולהטיבם ולהרים את קרן ישראל; ומה גם הממשלה הרומטה דורשת מעמנו? הלא רק להיות כל איש ישראל ירא את ה׳, נאמן לאלהיו

ולמלכו ודבק בתורת אבותיו, אוהב חכמה ומדע ואוהב את המלאכה להועיל לו ולזולתו. ואת אלה גם אדוני דורש, נאה דורש ונאה מקיים כל ימי חייו אשר הקדיש להשכיל ולהועיל לעמו, ואחריו בספריו היקרים והנחמדים אשר יעמדו לדור אחרון"!

„ואני זאת מטרת כוונתי בבואי לספר לו את כל ונכחת, למען ידע אדוני את הכל לפי האמת. וזה כל ישעי וחפצי לבעבור נוכל להרהיב עז בנפשנו, לגשת אל אדוני ולבוא להפיל תחנתנו לפניו, להיות הוא למליץ בין הממשלה ובינותינו להגיש עצומותינו לפני הקיר"ה ושריו חפצי אמת ושופטי צדק, דורשי טובת כל אדם וכלל ישראל בתוכם".

„ולבעבור תשמענה אזני אדוני את הדברים כמו שהם — ברורים כשמלה, לא אשא לשוא נפשי להציע לפניו את הענין בלשון הקדש ובמליצה חידות לתפארת הכותב, אבל לנזק עצם הענין, מקצר יד שפתנו הקדושה להוציא בה כל מחשבות האדם באר היטב כנודע; ולכן בחרתי לספר לו כל הענין בלשון אשכנז*) כאשר ידבר איש אל רעהו, כי רק בדרך זה תמצא ידי לספר לו הכל, דבר דבר על אפניו, ואדוני ישא פני וירצני".

I.

אך נפתחו שערי בית המדרש לרבנים בעירנו בשנת 1848 — אך הגיעה השמועה: כי הפקד ר' הירש קאצינעלנבויגען למשגיח על הבית הזה, ור' אד"ם לעבענזאהן למורה ראשי (שניהם נזכרו לטוב בפי ה' מאנדעלשטאמם לפני שר ההשכלה, אשר גם אמנם הקים אותם על משמרת פקודתם זאת), והעם החל לפחוד פחד; לבם נבא להם עתידות לא טובות, ולא קוו עוד כי יעשה הבית הזה פרי ישוה לו, וגם אמנם לא שוא פחדו ולא חנם היתה מגורתם. אם כי שונה היתה סבת הפחד אשר פחדו מפני האחד מהפחד אשר פחדו מפני השני; כי בעוד אשר ה' קאצינעלנבויגען היה בעיני העם לאיש נרפה במלאכתו אשר עטרת המשגיח איננה הולמתו, כי המשרה הזאת דורשת איש כביר כח לב, אשר לא יחת מפני כל וגם שאר רוח לו, הנה היה ה' לעבענזאהן בעיני העם למפלצת האמונה, כי כבר יצא שמו לחפשי בדעותיו, המביט בעיני בוז וקלס על כל אשר ביהדות יסודו ולא לאמונה גבר בארץ. — השלישי, אשר גם אותו זכר ה' מאנדעלשטאמם לטוב לפני שר ההשכלה, אשר הקימו למורה את התלמוד, מאן לקחת את העבודה הזאת על שכמו, ותחתיו הטיף המשגיח בעצמו שתי שנים את לקחו בתלמוד, אלפס, רא"ש וטור לתלמידיו. ואם כי לא ידעו התלמידים מלמודם עד מה, בכל זאת פקדם תמיד לטוב, בתתו להם תמיד את המספר 5 **), ועל הדבר הזה חרה גם אף ה' לעבענזאהן, ויוכיחהו על פניו; אך הוא ענהו תמיד: „עלינו להראות תמיד לפני השרים הגבוהים השומרים עלינו, כי עולים הם התלמידים במעלות השלמות" (שמעתי

---

*) מובן הדבר כי החכם בן־יעקב ככותב מכתב פרטי, יכול להרשות לעצמו לכתוב בשפת אשכנז המורגלה והשגורה בפיו; אבל לא כן הוא בהביאנו אותם הפעם לדפוס בספר הכתוב כלו עברית — כי על כן מתרגום להחכם המליץ ה"ר משה יחזקאל גוטפארב, והוא העתיקם יפה כיד ידיעת השפה הטובה עליו. הדברים שאלו מפי החכם בן־יעקב בעצמו בשפת עברית, נסמם בגליונים („—") מלפניהם ומאחריהם. הכורם.

**) המספר הזה אות הוא לתלמידי בתי הספר כי פוקדים הם על למודם ויודעים את מגמתם על בוריה.

מפי ה' ל"ז בעצמו לא אחת ולא שתים). והאמת נתן להאמר, כי המענות האלה לא הרגיעו את רוח ה' ל"ז — האיש אשר מנעוריו ועד בואו בימים היה הוא בעצמו מלמד להועיל, ואשר מטרתו היתה באמת לראות את תלמידיו עולים למעלה למשכיל, ולא ביד נדיבה חלק את סמני משפטו על שקידת התלמידים בלמודם וידיעתם את משנתם, ופעלו זה אמנם נראה בהדרה על תלמידיו הראשונים, אשר לא מעטה היא ידיעתם בתנ"כ ודקדוק לה"ק.

כראות התלמידים אשר המשגיח לא ישים את לבו ללמודי התלמוד, והמורה הראשי יוסיף עוד לשפוך עליו לעג כמים — כי ראשית עבודתו של ה' ל"ז היתה להשקות את תלמידיו מי רוש הדעות החפשיות, ולא מנע מלטעת בלבות בני הנעורים בוז וקלסה לידיעות התלמודיות, כי תבחל נפשם בתלמוד ובנושאי כליו; כראות התלמידים את כל אלה פנו ערף להתלמוד, וישימו את כל מעינם בלמודי השפות החיות ובחכמות החיצוניות (שמעתי מפי ר' הירש ק"ב האינספעקטאר בעצמו פעמים ושלש).

בין כה וכה ועוד מחלקה אחת נפתחה בבית המדרש, ור' חיים ליב קאצינעלנבויגען (בן המשגיח) הפקד בה למורה ראשי, ועל שכמו נתנה העבודה ללמוד תלמוד ומעט תנ"כ. עוד מחלקה אחת נפתחה ור' גרשון קלאצקא הפקד למורה התלמוד, אז נעשה המשגיח חפשי גם מעבודתו ללמוד אלפס רא"ש וטור. האמנם החל ה' קלאצקא, אשר גם הוא היה בנעוריו מלמד להועיל, להבּיט בעינים פקוחות על למודי התלמידים ולשום את לבו באמת ובתמים להענינים אשר לפניהם, אך לבער את רעת המשפטים הלא־נאמנים (הוא מספר 5 אשר הסכין המשגיח לתת לתלמידיו ביד נדיבה), לא עצר כח גם הוא; ובאמת איככה יכול לעשות כדבר הזה על פני המשגיח, אשר זה שתי שנים הוציא תמיד את משפטו לטוב על שקידת התלמידים על למודם, ועתה יבוא הוא ויטפח על פניו במספר 3 וגם 2 ואולי עוד במספר 1 — ; מלאכים הרעים המעידים על בערות התלמידים ועצלותם? ועוד זאת כי התלמידים פרקו מוסר והשתובבו משובה נצחת, עד כי העיזו פנים בפני מורם ויאיימו עליו, להביא את דבתם עליו רעה אל האדון הדירעקטאר, כי בעל הזיה הוא ושונא את ההשכלה; וכן הכבידו עליו את אכפם לתת להם משפטים טובים (גוטע מיינונגען) כאשר אותה נפשם.

לאט לאט נפתחו עוד ארבע מחלקות וארבעה מורים הפקדו בתוכם, הלא הם: ר' אליהו שטראשון, ר' אידל שערשעווסקי, ר' יודיל בעהאק ור' שמואל יוסף פין. כרבות המורים כן היה כבד על התלמידים לקחת להם את המשפטים הטובים בחזקה, ויחבלו תחבולות וימצאו דרך עקלקלות. הנה כי כן סר גם המכשול האחרון מעל דרך התלמידים, אשר יכול להיות בעוכרם, המשפטים הלא־נאמנים מלאו את הבית ויקנו להם בו זכות אזרח!

II.

התוצאות הראשונות של הבחירה הראשונה, אשר לא עלתה ליפה, היו: כי כל איש בעל הון מפה או איש אשר ישרה נפשו בו לא נתן את בנו לבקר את בית הספר; וגם מבני דלת העם לא באו, כי אם אלה אשר לא מצאו להם דרך אחרת בחיים (כי חמשים תלמידים יוכלו ללמוד בבית הספר על חשבון הממשלה), או גם אלה אשר חפצו להיות חפשים מעבודת הצבא; וכל אשר הוסיפו בשנים האחרונות להרים אנשים לצבא, כן מלאו החדרים בבית הספר מתלמידים.

אנשים אחרים היושבים בערי השדה, כשמעם מרחוק את שמע בית הספר וישלחו את בניהם הנה, היתה רוח אחרת אתם, בהוכחם לדעת, אחרי שנה ושנתים כשוב בניהם הביתה בימי הדרור (פֿעריען) אשר חפשה נתן להם מלמודם, כי שגו ברואה; כי בניהם עשו חיל אך בשפות זרות ובעניני מדע, ואשר אותה ימצאו גם בכל בית ספר אשר באחת מערי השדה, והענינים הנוגעים לנו היהודים לא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב לעולם. הבנים השתובבו, פרצו גדר המוסר והפריעו חקי דרך־ארץ, את אביהם לא יכירו ואת עמם לא ידעו. אבות הבנים האלה לא נתנום לשוב עוד אל בית הספר, כי אם השיבום אל דרך הלמוד אשר היה להם לפנים, או חנכום בדרך המסחר או למדו את ידיהם לאחוז במלאכת יד; לכן לא באו אל בית הספר כי אם בני דלת העם העומדים בשפל המדרגה. ויען כי נפל כבוד המשגיח במאד מאד לרפיון רוחו ועל אשר מטבעו היה איש חנף אשר אך בחלקות ידבר, ואתו יחד נפלו פני המורים העברים, אשר בראשונה נקראו גם הם לכל אספות וגם שאלו עצה מפיהם, ולאחרונה לא שאלו מהם כי אם את חתימת ידם, אשר גם נאלצו לתת אם כי לא ידעו מכל הכתוב בהגליון אשר שמו לפניהם; לכן נתנו הנערים אך בידי המורים והמשגיחים הנוצרים לעשות בהם כטוב בעיניהם, וכל אשר הוסיפו ללכת אל בית הספר, כן הוסיפו להתרחק מעל עמם — מעל עמם האמלל והדל אשר רוו מרמס וממוח עצמותיהם, ומזיעת אפם האכילום והשקום.

בלכתם ברחובות קריה בעתותי המרגעה להטיף לקח לשעות, אז יתאמצו בכל עוז להבדל מבני עמם, ואם מבלי משים יבאו בתוכם לפעמים, אז ימלא פיהם שחוק ולעג על היהודים ועל כל אשר ביהדות מקורו. כאחד הריקים והפוחזים בצוררי היהודים לא יבושו לדבר כן גם בארחם לחברה עם הנוצרים, ולא יכלמו לעטות חרפה על עמם ולתאר את כל עניני היהדות בצבעים שחורים ואיומים, ועוד יעזו את פניהם להבזות את המנהגים הדתיים והחקים הקדושים בעיני העם. במלים מעטות! ב ה י ו ת ם בבית הספר המה מכחשים (הערעטיקער) מלומדים, ו ב צ א ת ם ממנו — שונאי ישראל גמורים בכל לבבם ובכל נפשם; תלמידים נאמנים לאייזענמענגער, אנגעלי, גוצקאָוו, הארטמאַנן ועוד ועוד, ועולים הם עוד עליהם ברשעתם ביתר שאת וביתר עז, כמאמר חז"ל: „שאני ישראל כל שכן דפקר טפי" ! — בבית הזה לא יחסרון גם אחרים אשר אך זה המירו את דתם (נעאָפֿהיטען), ואשר מקרב התלמידים באי שעריו יצאו להתכחש לצור מחצבתם ולעזוב את אמונת ישראל.

והעם המביט בעינים פקוחות על כל עניני בית הספר הזה והשומר את צעדיו תמיד, היוכל אפוא העם הזה להביט על כל אלה במנוחה, להיות שוקט במכונו ולבבו לא יתחמץ בקרבו? היוכל אפוא העם הזה בשומו את לבו אל הדברים כמו שהם, לכבד עוד את ההשכלה ולקשור לה כתרים ולהרימה על נס?!

III.

את תוכן הענינים (פראגראַממע) הראשון, לסדר הלמוד בבתי הספר לרבנים, אשר ערך, אזן ותקן ועד־הרבנים הראשון בס"ט פעטערבורג מאסו פה כלו או מקצתו; ותחתיו החלו ללמוד על פי פראגראממע שניה אשר ערכו (או שנו את הראשונה) וישימו לחק, המורים הראשים: ה"ה חיים ליב קאצינעלנבויגען ושמואל יוסף פין (שניהם המה הצעירים בכל מורי בית הספר בפה). על פיה ילמדו תלמידי בית הספר את כל עניני הלמודים בחמש או שש מחלקות ביחד, במחלקה הששית או השביעית יפרדו התלמידים זהיו לשני ראשים, הראש האחד יתחנכו למורים ואמנים (פדגוגים) ואת השני לרבנים, וכן

יוסיפו ללמוד את תלמודם (שטודיען) ביחר גם בימים הבאים (בטח לא כלם, כי זולת זאת לא אדע מה לחלוקה הזאת בראשית השנה האחרונה ולא בסופה ?). בסוף השנה האחרונה הזאת יעמדו התלמידים העתידים להיות מורים בפעם האחרונה על המבחן; ינסו אותם במסה, ויתנו להם את תעודתם בתור מורים אמנים ויעזבו את בית הספר; והתלמידים העתידים להיות רבנים בישראל ישבו עוד שנה אחת בבית הספר להשתלם בכל הענינים הנוגעים לדת ישראל (או אולי אך בתלמוד ופוסקים לבד, זאת לא אדע בברור), ואז יבקרו עוד שנה שניה בבית אחד מורי ההוראה בפה יום יום, ללמוד מפיו את כל ענפי הדת („היינו כל דיני איסור והיתר, כשר וטרפה, כשר ופסול, וכל דיני קדושין וגטין וכו' וכו'") להלכה למעשה. ועל מורה־הוראה הזה המצוה על הדבר הזה מרב הכולל (גוברענעמענטס-ראבבינער) בפה, להודיע בכתב למנהל בית הספר מדי חדש בחדשו, את משפטו על הנהגת החניכים אשר הפקדו על ידו, על שקידתם ועל השלמות אשר קנו להם בביתו, ובסוף השנה יתן להם את תעודתם על טוב ידיעתם בכל הענינים אשר היה להם ללמוד מפיו, וכי מוכשרים הם לקבל את תעודתם מבית המדרש לרבנים בתור רבנים בישראל.

ככל הדברים האלה שמו לחק בהפראגראממע הזאת.

כאשר כלו בפה לפני שלש וארבע שנים את חק למודם בבית הספר שני התלמידים הראשונים (הלא הם .N. N) היה המורה הוראה בפה ה"ר ישראל גינצבורג נ"י (הממונה גם כן על סדרי גטין וחליצה פה), האיש אשר אותו הוכיח רב הכולל בפה אשר היה בימים ההם, ה"ר ישראל גארדאן ז"ל — הוא אשר בביתו ילמדו החניכים הלכה למעשה (פראקטיצירען). ויעזבו שני החניכים את בית הספר וישכרו להם מעון לא רחוק מבית המשגיח, אשר לא רחוק היה גם מבית הר"י גינצבורג הנ"ל. בבית המשגיח ימצא גם בית תפלה פרטי (מנין), אשר שמה אבוא גם אנכי כותב הטורים האלה להתפלל זה שנים רבות, ואל בית התפלה הזה יבאו גם שני החניכים הנזכרים להתפלל. והנה תחת כי יתאמצו לקנות להם ע"י תפלה בכונה, ביראת ה' וכאלה, את לבות המתפללים לכבדם ולאהבם; תחת זאת עוד יוסיפו לעשות מעשיהם זר מעשיהם, להכאיב את רוחם, להעלות את חמתם, כי יביטו עליהם בשאט נפש, לבזותם בלבם וגם על שפתם תעבור לא לעתים רחוקות תלונה חרישית על הנהגתם הרעה של החניכים. אנכי בעצמי הוכחתים פעמים אחדים על פניהם ואדבר על לבם להיטיב את דרכם ולשפר מעשיהם, כי ישימו את לבם אל תעודתם בעתיד. אך כל אלה היה לשוא, וקולי היה קול קורא במדבר. אז החלו ל'כת אל ר"י גינצבורג הנ"ל כאמור.— להאיש הזה היה במעונו גם בית מדרש קטן, אשר בו יבאו כעשרה או שנים עשר אנשים צעירים לימים לשמוע לקח מפיו, וגם ישבו בבית הזה אחר הלמוד רוב היום לחזור על משנתם ולהכין את למודם ליום הבא כנהוג. שני החניכים האלה אך ברוב עמל יכלו להתקיים בבית הזה בירח הראשון; אז בא המועד להודיע להמנהל על דבר הנהגת החניכים ושקידתם. הר"י גינצבורג אמר להודיע את הדברים כמו שהם, ולבלי לכחד את האמת תחת לשונו, והדבר הזה היה יכול להיות בעוכרי החניכים; ויען כי נוכחו לדעת כי קצרה ידם הפעם לאיים על האיש ולהכביד אכפם עליו כי יכתוב כאשר עם לבבם, כי לא פה הוא המקום ולא זה הוא האיש, לכן לא נשארה לפניהם דרך אחרת, כי אם להתרפס לפניו ולהתחנן על נפשם, לכסות מעט על מעשיהם מבלתי סור גם מן האמת, כי „יהיה הגדי שלם וגם הזאב שבע". גם אמנם העביר האיש הפעם על מדותיו ויעתר לבקשתם, וההודעה הראשונה נשלחה להמנהל בעתה.

עוד ירח ימים עבר עליהם בבית הר"י גינצבורג, ואז נוכחו לדעת כי דלה ורזה

מאד ידיעתם את התלמוד ועניניו, ולעולם לא יוכלו לחכות ולקוות כי ישתלמו בשנה אחת, בכל הענינים הנחוצים למען יהיו ראוים לקבל את תעודתם בתור רבנים; וישפכו את שיחם בחיק המנהל, ויתנו לפניו את צרת לבם. וירא האיש כי הדבר הזה יוכל להיות הסלע אשר אליו תנופצנה כל תקות הבית, ויתבונן כי סכנה נוראה מרחפת גם על כבודו, כי ישפל עד עפר וינחל קלון תחת כבוד, ויתאמץ למצוא עזרה בצרתה — נפק דק ואשכח !—

„המשך יבוא"

„עד פה יבואו דברי היום ולא אוסיף, בשכבר מלא הגליון וכלה הנייר, וגם לבלתי הלאותו ולבלתי הוגיעו בדברינו פעם אחת, ובעוד ימים אחדים אשובה לדבר בו ולערוך לפניו המשך הענין עד תמו, ויכון לבו לשמוע עוד גדולות ונצורות.— ובין כה וכה אני תפלה ואתחנן אל אדוני, להקדים לבוא אל שרי מלכותנו (שר הנהגת המדינה ושר ההשכלה יר"ה), לבקש לעצור לע"ע בעד הרעה הנטויה עלינו, פן יצא משפט מעוקל ושחת לכל עדת עירנו הגדולה הזאת על נקלה חלילה ! ואל יצא הקצף עד אשר ישמע אדוני והגיש לפני כסא כבודם גם את טענות הצד השני וכל עצומותיה, ואז ישפטו עם ישראל בצדק ועדת ווילנא במישרים".

„אף גם זאת אדרש להגיד בזה, כי בקרוא אדוני שלש דלתות אלה הערוכות למעלה, ומה גם אחרי אשר ישמע הכל ועיניו תפקחנה לראות את בית מדרש הרבנים דפה, כי בית מנוגע הוא ומשחתו בו מראשיתו, ולא זה הדרך ישכון אור החכמה וההשכלה בקרב עם ישראל בארצנו; בכל אלה אל יפול לב אדוני ואל ירפו ידיו ואל יאמר שהוא מעוות אשר לא יוכל לתקון חלילה ! כי האמנם למעוות הזה יש עוד תקון, ויש מקוה לישראל להטות ולמשוך את לבם אל ההשכלה ואל כל חכמה ומדע, ויש דרך נכון לשוב לטהר את הבית, לחדשו ולכוננו על מוסדות התורה והחכמה בל ימוט לנצח, כרצון התורה וכרצון הממשלה הרוממה יר"ה וכרצון כל עם ישראל, כאשר אערכה לפניו כל דברי הסדרים החדשים, אחרי כלותי לספר באזניו כל תהלוכות הבית הזה עד עתה. ולמה זה נפול בעינינו ונאמר נואש, אם הסדר הראשון לא הפיק רצון העם; גם בבריאת שמים וארץ: „אמר ר' אבוה מלמד שהיה (הקב"ה) בורא עולמות ומחריבן בורא עולמות ומחריבן, עד שברא את אלו, אמר דין הניין לי, יתהון לא הניין לי (ב"ר פ"ג)". ולכן גם אנחנו הרהבנו עז בנפשנו, ותקותנו חזקה כי לא ישובו דברינו ריקם גם מלפני הממשלה הרוממה יר"ה; אך אם לו אדוני ישמענו, והטה חסדו אלינו להקריב הדברים לפני הפחות והסגנים שרי מעלה הנ"ל, ונתן ידו עמנו ובימין צדקו יתמכנו להוציא הדבר למענהו; אז יפיק רצון מה' ויפיק רצון הממשלה הרוממה יר"ה ורצון כל עם ישראל וכל קהל עדתנו בתוכם".

ב.

„בעז"ה; יום ואו עש"ק זיין מנחם אב תרמ"ז לפ"ק ווילנא".

„המשך למכתבי העבר".

IV.

התקוה האחרונה הנשקפה להעם, לראות את מוריו היוצאים מבתי המדרש לרבנים בתור רבנים אמתים, לרגלי החק הנזכר: אשר הכריח את החניכים ללמוד גם הלכה למעשה, באשר גם בגלל הדבר הזה הועיד הרב ר"י גארדאן ז"ל, את ר"י גינצבורג להדריכם בדרך

זו, למען יוכלו החניכים לשמוע גם הם את הלקח אשר יוסיף להצעירים האחרים בבית מדרשו, ואז יוכלו להרחיב את חוג ידיעתם בתלמוד ופוסקים, ולהשתלם בענינים התלמודיים אשר יחסרון למו — התקוה האחרונה הזאת היתה גם היא למפח נפש להעם, לרגלי הדברים אשר באו ונהיו אחרי כן. כי בסוף הירח השני השחיתו החניכים מרותיהם, עד כי החליט ר"י גינצבורג להתפטר ממשמרתו, ולהשליך מעליו את הענין הרע הזה, אשר היה נגד תכונת רוחו, כי לא יעשה האיש דבר ולא רוחו, והוא את נפשו הציל. ויגד להמשגיח לבקש לו איש אחר תחתיו, למען יוכל אז לעזוב את משרתו ולשבת במנוחת לב, שקט ושאנן בבית מדרשו.

* * *

איש צעיר לימים היה בימים ההם ושמו....... האיש הזה חנך או התחנך בעצמו באחד מבתי המדרש הרבים (קלויזען) אשר בפה ואשר גם למד בו, ואח"כ נשא אשה וגם אז לא מש מבית מדרשו. על פי בע"ב אחדים של בית המדרש הזה, אשר שמו את לבם לחמלה אליו, נתמנה למגיד ומורה הוראה בפרור N. N., ושכרו תשעים קאפ' לחדש. גם את הסך 1,20 רו"כ אשר נתנו לו עד הנה מהצדקה גדולה ומבע"ב אחדים אשר אספו עבורו, גם התמיכה הזאת לא מנעו ממנו גם אז; ועוד זאת כי אשתו היתה רוכלת אל בתי אנשים שונים, אשר מהם היה לחמה נתן, לחם צר ומים לחץ; וכה חי האיש במצור ובמצוק חיי עני כרוב הרבנים ומורי הוראה בישראל. את אשתו לא ראה האיש חיים נעימים, ויתקוטט בה כל היום ויגרה אתה מדון תמיד, ולאחרונה כתב לה ספר כריתות, והיא לא ידעה, וישלחה בעל כרחה, ובעצמו עזב את העיר וישב אל עיר מולדתו. משם שלח הנה את מכתבו, אשר בו יודיע, כי אשתו פזרה דרכה לזרים לרגלי מרכלתה, ואם כן אפוא לו המשפט לגרשה בעל כרחה. הנבלה הזאת שמה את העיר כמרקחה, ולרגלה קם סער נורא בין הרבנים היושבים על מדין, וימהרו ויכתבו להרבנים שמה, אשר גם שמעו לקולם וישימו אותו במאסר ומשם שלח הנה. אולם הוא לא שב מדבריו גם בשובו, ובעמדו לפני כס המשפט של הרבנים, והוא באחת, כי אשתו איננה מצנעת לכת ועל כן יגרשנה מעל פניו. ויהי כי שמו הרבנים את עיניהם בספר הכריתות אשר שלח לאשתו, וימצאו בו שגיאות רבות ויחלטו כלם פה אחד כי פסול הגט מעיקרו „ואין בו ריח גט כלל".

אלה הם קצות דרכי האיש ההוא, ומעט מתכונת רוחו הנחוץ לנו לדעת לרגלי ספורנו.

האיש הזה בא לעתים לא רחוקות לבית המשגיח, אשר לו אספת ספרים עברים גדולה, לעיין בספריו או גם לשאל ממנו אחד מהם; ואת האיש הזה מצא המשגיח לטוב לפניו להקימו תחת ר"י גינצבורג, אשר החליט לעזוב את משמרתו, למען יורה הוא את החניכים הלכה למעשה ולתת להם את תעודתו על ידיעתם את הענינים התלמודיים — והאיש הזה קבל את המשרה הזאת ברב תודה. אבל לדבר הזה היה נחוץ בחירת העדה בפרור N. N., ואולם המה נתנו עיניהם באיש אחר אשר בחרוהו ברוב דעות, והאיש הזה מלבד כי היה מוסמך להוראה, עוד ידיו רב לו בשפת רוסית ובידיעות אחרות, כי עמד למבחן (עקזאמען) ותעודות טובות בידו. — לאיים על העדה הקטנה הזאת, למען לא יעמדו על משפט הבחירה אשר להם, מצאו דרך אחרת.

המשגיח ושני החניכים הפחידו את חברי העדה הזאת, להלשין עליהם לפני הרשות. המלשינות היתה הפעם החרב בידם לעופף אותה על ראשי העדה. והם

התחפכו במזמות בתחבלותיהם, עד כי הצליח להם להשיג את הסכמת הממשלה, לפקוד את החניכים תחת ידי האיש הזה.

אז עמד האיש על משמרתו, והחזיון שנה את צורתו ויקבל צורה אחרת:

תחת כי יבקרו החניכים את מורם בביתו, אשר לשכנו ידרוש כל איש ואיש כי יפלא ממנו דבר בין דין לדין, בעניני אסור והיתר, בעניני קדושין גטין וחליצה; תחת זאת הלך הרב למראה־עינים הזה (קוואזי-ראבבינער) אל בית שני החניכים, ושמה למדו מפיו הלכה למעשה בדברים הנעלמים ממנו ואך אלהים ידע דרכם. האמנם לא מנע מלהודיע מדי חדש בחדשו להמנהל, את משפטו הטוב על דרכי החניכים אשר הפקדו על ידו, וכאשר כלתה להם שנת למודם, נתן על ידם תעודה מגדת ישרם ופעולתם הטובה, והחניכים עמדו עוד הפעם על המבחן, ויקבלו את תעודתם הנותנת להם הרשיון להיות רבנים מומחים בישראל. ויעזבו את בית הספר ויצאו ממנו מעוטרים בעטרת רבנים משכילים.

V.

בלתי תלוים עוד בדעת רבני העם עזבו הרבנים החדשים את בית הספר. אך — אין מנגן בלא עוגב, ואין — רב בלא עדה! ויען כי הממשלה דאגה לטובת המורים למצוא להם מקום להורות, אם בבתי ספר אשר כבר הוקמו או אשר אך זה מקרוב נבראו, לכן חכו גם שני הרבנים החדשים להממשלה, כי תמצא להם עדה לכהן בה פאר; אולם אחרת היתה עם לב המיניסטר, כי לפי דעתו עטרת הרבנות איננה הולמת עוד את שני הרבנים החדשים ההם, לרוך שנותם, ועליהם לשבת עוד חמש שנים בלא משרה, ותחת זאת צוה לתת להם משרת מורים אומנים. ויען כי לפי החק להם המשפט, בתור רבנים, להיות גם מורים ראשים בבית מדרש הרבנים, לכן היתה עבודתם הראשונה ברבנותם — להפציר בהממשלה כי תרחיק מבית מדרש הרבנים שני מורים כאשר ייטב בעיניה ולהפקידם תחתם. והגורל יצא על ר' אליהו שטראשון ור' יודל בעהאק (האחרון הוא אב לשמונה ילדים קטנים, אשר כל מחסורם עליו) לעזוב את משמרתם ולפנות את מקומם לשני הרבנים הצעירים, אשר באו תחתם.

הנבלה הזאת הטילה סער גדול בין העם, ויתקצפו ויתגעשו כי חרה להם עד מאד על התועבה הזאת, וירעישו שמים וארץ על הרב ועל נבחרי העדה, כי לא ישקטו במעונם ויציעו את הדבר לפני גבוה מעל גבוה. — בלוית הסוחרים העברים הגדולים מפה, באנו ומכתב בקשה בידינו אל נציב־הצבא (קריעגס-גובערנער) אז, אשר היה גם האפוטרופוס (קוראטאר) על בתי הספר; אך הוא ענה אותנו דברים קצרים ונמרצים: „הדבר הזה לא לכם הוא"!. והעם אשר חכה לנו בחוץ לשמוע מה בפי השר אלינו, שב בפחי נפש איש לאהלו לשבת דומם כי נטל עליהם, ויוסיפו להביט על בית הספר בגעל ושאט בנפש ובשנאה מסתרת, כבעל חותר תחת כסא כבוד האמונה והדת. ויהי להם בית הספר למקור המשחת אשר ממנו תצא הרעה להרוס את יסודי הדת, ולהשחית כל מדה טובה וישרה ולהכות את בית ישראל לרסיסים.

צעירי בית הספר בראותם כי הממשלה תסך עליהם באברתה ותהי להם למגן תמיד, מאסו בהעם עד מאד, ויבז בעיניהם להסתיר את מעשיהם הרעים מעיני העם ולכסות על מדותיהם הנשחתות, ויעשו כל נבלה ביד רמה ולעיני השמש. החטאת פתחה את שעריה לרוחה באין מפריע לכל פורע מוסר, והיהדות נתעשרה במעשים מתועבים אשר לא ידעה מעולם ולא באו בגבולה מאז ועד היום הזה: שני הרבנים בלו את לילותיהם בשחוק הקוביא ועוד מעשים רעים כאלה, ולא לעולם בבתי ישרים. גם בין הפדגוגים

נמצאו אנשים נלוזי דרך כאלה, אשר גם במקומות אחרים עזרו עזר לא מעט כי ימאס העם בההשכלה ויבעט בארחותיה. את האחד כי רדף תמיד אחרי התענוגים, הרחיקו מעיר ב... עירה פ...; השני הוסר ממשמרתו במ... לרגלי תענוגותיו והתעלסו תמיד באהבים, וישפט גם להמנות את אסירי־הצבא (אררעסטאַנסקי ראָטא), ואז נקו אותו מעונו וישלחוהו למקום אחר; וגם האחרים לא היו מצניעים לכת מההולכים לפניהם. אחד מחניכי הרבנים הלך בתשעה באב מחוץ לעיר, במקום אשר מרבים העם ללכת, ויבא אל בית מרזח אשר בעליו לא מישראל, ויאכל וישת כנפשו שבעו. עוד שני חפץ לעשות מעשה אשר לא יֵעשה. האומנם הגיעה השערוריה הזאת גם עד בית הספר, אך לא נתנו להחניך הנעים הזה כרשעתו וגמולו לא הושב בראשו, כי לא פקדו עליו עונו. עוד שלישי כי לא מצאה ידו לאכול בשר כשר אכל ימים רבים בשר טרפה. אחדים התגאלו בבשר הסרטן (קרעבס) ואת הקליפה השליכו על אחד התנורים אשר בבית הספר, ויהי כי בא המשרת לנקות את הבית וימצא את הקליפה ויבהל מראות, כי ידע כי פגול הוא הסרטן להיהודים ואסור להם באכילה, וימהר להביא את המשגיח ויראהו את הנעשה, אך הוא צוה אותו לנקות את הבית ולזרוק את הקליפה ולשום מחסום לפיו („שמע מינה תרתי"!). ומי ישים מספר להמון המעשים הרעים האחרים אשר המה נגד דת ישראל.

אולם העם יראה וישמע, וגם שמע וגם ראה ויתגעש ויתקצף ויתמרמרו אל הרב. העם ידע נאמנה כי לב הממשלה אך טוב לישראל, וכל מגמתה בהקמת בתי הספר ההם הוא — אך להעלות את עם היהודים בגרם מעלות ההשכלה, ורחוקה היא מכל שמץ מחשבה לא טהורה, להרוס חלילה את חומת הדת ולקעקע את מדות המוסר ולהשביתן מטהרן; ולכן ירעמו העם פנים אל הרב כי יחרוש וידום במכונו, כי לא יודיע את כל הנעשה להממשלה ולא יבקש עזרתה, ובקצפם יגוללו את כל האשמות על ראשו, כי לא יעשה דבר להעביר את הרעה הזאת מקרב בית ישראל, ואשם. הרב, אשר באמת לא טמן גם עד העת ההיא את ידו בצלחת, וישתדל לפני שר ההשכלה (בלא תפונה עוד אז בדבר שני המורים אשר הסירום ממשמרתם), וכאשר לא נתנו לו אזן קשבת מאן לעשות עוד בהענין הזה דבר; אבל לא יכול למשול הפעם ברוחו, וגם לא עצר כח לעמוד בפני העם אשר הדריכוהו מנוחה, ויגמר אמר לנסות עוד הפעם דבר את הממשלה ולעשות צעד אחד אשר אולי יוכל להיות בעוכריו.

VI.

הימים היו ימי אקטאבר או נאוועמבר ש"ע, בשלוח הרב ר"י גארדאן ז"ל לקרוא אותנו בתור נבחרי העם לבוא לפניו. כבואנו אליו לקח תכריך מכתבים אשר היה מונח על השלחן אשר לפניו, ויתן אותו על ידינו לקרוא את הכתוב בו. פתחנו את המכתב ונראה כי יכלכל בתוכו מענה מראש סופרי הממשלה (אבער שטאאטססעקרעטאר) אשר בס"ט פטרבורג, ואשר יודיעהו כי הציע את בקשתו לפני הוד הקיסר יר"ה, והוד מלכותו מצא כי ראויה היא לשום לב אליה וישלחוה לשר ההשכלה. — אז יספר לנו הרב את דבר הסבה אשר העירה אותו לפנות בבקשתו ישר אל הוד הקיסר יר"ה, וגם את פרשת בקשתו אשר בה תאר לפני הוד הקיסר יר"ה, את כל תהלוכות בית המדרש לרבנים ולא כחד ממנו דבר.

„לא אפונה — הוסיף הרב — כי רבים ישפכו עלי את חרון אפם. את כל אלה ידעתי מראש, אולם אין דבר; אנכי אך נכח האמת היה דרכי, ואך את אשר תצוני חובתי לאלהים, להוד מלכותו ולעמי עשיתי, ולבי לא יכני עוד. ועתה הנני להגיד לכם מדוע שלחתי לקרוא אתכם אלי".

„ידעתי כי בבוא מכתב בקשתי לפני נציב הפלך שלנו, אז בלתי ספק יקרא אליו את מנהל בית הספר וישאלהו על כל דבר ודבר, וגם לא נכחד ממני אשר המנהל, או כי יכחיש בעצמו בכל הדברים כלם, או, אם ישרה נפשו בו, יגיד בשפה ברורה, כי לאשר נוגעים רוב דברי התלונה לענינים הפנימים שבדת ואשר לא רבה ידיעתו בם, לכן לא יוכל לדעת אם מיוסדים הם דברי התלונה על יסודות נאמנים, ועליו להציע את הדברים לפני כל המורים העברים של בית הספר. אמנם אנכי ארע נאמנה, כי המה יכחשו כל הדברים כלם, כמו שהם מראשם ועד סופם, ולא ימנעו מלהעיד בבקשתי כי אך מעשה ידי הפאנאטיסמוס היא ורוחו דובר בי. ועתה — הנה נא זקנתי ושבתי, רגלי עומדות על ירכתי קבר וקצי בוא יבוא לא יאחר, ויוכל היות כי אלך בדרך כל הארץ ואינני עוד בחיים, אולי בעת אשר אהיה נחוץ מאד; אי לזאת אעשה את הדבר הזה עליכם לחובה, לבל תסורו מהדרך אשר החלותי אנכי ללכת עליו, כי אם תוסיפו ללכת בדרך הזה בלב אמיץ וברוח כביר העשוי לבלי חת. אדוננו רב החסד וממשלתנו הרוממה אך את הטוב והמועיל ידרשו; חפצים הם לראות את היהודי בתור אדם המעלה, ואת אמונתו לעד קימת. שמחתי מאד לפנים לראות בהקמת בתי ספר עברים בארצנו, והרבה טובה קויתי מהבתים ההם לעמי, אך אהה, אך שוא היתה תוחלתי, ותקותי נהפכה לי לאכזב; כל הדרכים מלאים חתחתים, כל הנתיבות עקלקלות וכל הדברים יגעים, „מדוע קויתי לעשות ענבים ויעש באושים״? ! לכן אדוני, הנה כבר החלונו לעשות, וחלילה לנו לשוב אחורנית או לעמוד באמצע הדרך. כל עוד עודני בחיים, ונשמת שדי עוד תחייני אעשה מצדי את אשר אך תהי לאל ידי, לנהל אתכם בעצתי ולתמוך בידכם בכל לבי ורוחי. אנכי בתור רב, אוכל לעשות בדבר הזה אך מנקודת הדת והאמונה; אולם אתם בתור נבחרי העדה, עליכם החובה להביט על הדבר הזה גם מנקודת הכסף (פעקוניאַר), ולעשות ככל אשר תהי לאל ידכם. הלא אתם ידעתם מה מאד תכבד יד מכס הנרות על עמנו האמלל וביחוד על עדתנו בווילנא, ואתם אפוא זאת עשו: ערכו גם אתם מכתב בקשה להוד הקיסר יר״ה, ותארו לפני הוד מלכותו הרוממה, את מצבה הרע של העדה, וגם מעט מהתוצאות הרעות של בית מדרש הרבנים, ובקשו מהוד מלכותו לשום ברב חסדו את לבו לדברים האלה: הנה יש לנו פה בתי ישיבות טובים אשר כל מחסורם ימלאו מכסף העם, לכן הצעירים אשר יש את נפשם להיות רבנים בישראל, ילמדו את כל הענינים הנוגעים לנו בית ישראל בבתי הישיבות ההם, אשר שם יביטו בעינים פקוחות על הנהגה ישרה ועל מדות המוסר; אולם ינתן להם הרשיון ללמוד את ידיעת השפות וכל דבר חכמה ומדע בבתי הגימנאזיען, ואז בקבלם את תעודתם מבתי הגימנאזיען ההם, ומורי בתי הישיבות ימצאו גם הם כי ידם רב להם גם בכל המקצעות הנחוצים לרב היושב על מדין, א׳ אז יסמכו את ידיהם עליהם ויתנו להם היתר הוראה וישימו את עטרת הרבנות בראשם, ואז יהיו הרבנים ההם כרצון תורתנו הקדושה וכרצון הממשלה יר״ה וכרצון כל עם ישראל״.

אז הראה לנו הרב את העתק בקשתו אשר שלח לאדוננו הקיסר יר״ה, ויקרא אותה לפנינו ונשתומם מאד לשמוע כל הדברים, אשר כתב, ויאמר: „האמנם שמתי את נפשי בכפי, אולם נכבד הדבר מאד מאד ושוה הוא גם לחרף את נפשו עבורו ולהתיצב במקום סכנה. ומה היא הסכנה המרחפת עלינו? ידעתי כי זה הוא גם חפץ הממשלה יר״ה, ואם אך יודע לה הדבר, אז לא תאחר גם ישועתה לבוא״. וישלח אותנו אז הרב אל בת״ו בדברים האלה: „חזקו ונתחזקה בעד תורת אלהינו, בעד כבוד מלכנו ובעד עמנו וה׳ הטוב בעיניו יעשה!״ —

„ההמשך יבוא״

ג.

„בעז"ה היום יום ג' ח"י מנחם אב תרט"ז לפ"ק ווילנא".

„המשך"

VII.

„חכם עדיף מנביא"! כאשר פתר לנו הרב כן היה באמת. מכתב בקשתו בא לידי נציב הפלך, ויקרא למנהל בית הספר לבוא אליו וישם לפניו את המכתב ההוא.

המנהל ספר את כל הדברים בבית הספר, והרבנים החדשים (שלשה או ארבעה במספר) לקחו את העבודה הזאת על שכמם — לבאר את פרטי הדברים לפני שר ההשכלה בעד נציב הפלך. המה כתבו ויבארו ויחלטו כי כל דברי השטנה של הרב ברויים הם מראשם ועד סופם, ואין בהם קורטוב של אמת, כי רוח הפאנאטיסמוס דובר בם ומלתה על לשון הכותב; וגם נזרו אמר, כי לא מלב הרב, אשר הוא איש חכם ונבון תם וישר וסר מרע, יצאו המלים האלה — כי אם מעשה ידי זרים הן, בעלי הזיה ושונאי ההשכלה. אולם כפי הנראה לא הצליח להם למחות את כל האשמות כלן ולבער אחריהן, כי אחדות מהנה היו כה נכרות לעין, עד כי לא יכלו לבטלן בהכחשה בעלמא, ושנויים אחדים נעשי בבית הספר לטובה, והנכבדים בהם היו:

1) עבודת אלהים אשר כבר נשכחה מלבות באי בית הספר שבה להיות כבראשונה, ועל שכם המשגיח נתנה משרת רישרדוכנא (בייאהעלפער), להתפלל עם התלמידים ערב ובקר וצהרים, ואשר על משמרתו עודנו עומד עד היום (משרה נכבדה מאד למשגיח בית ספר!).

2) הרבנים החדשים הניחו את התער מידם, ולא העבירו אותה עוד על פאת זקנם. ועוד שנוים קטנים של מה בכך אשר אינם לא מעלים ולא מורידים, אך למען השלות בשוא את נפשם, וגם את הממשלה הרוממה וגם את העם.

בין כה וכה ונציב הפלך שלח דברו לשר ההשכלה, ויבקש לשלוח מבקר מיוחד מס"ט פטרבורג לחקור ולדרוש אחרי כל דבר ודבר. — הרב שמע את דברי המענה של הנציב לשר ההשכלה, וימהר ויכתוב שני מכתבים וסגנון אחד להם, את האחד לראש סופרי המדינה, והשני להשר הממונה על השכלת העם, ובם שנה את כל הדברים הראשונים ויחזקם בדברים ברורים, אשר אין לפון עוד באמתתם. את הדברים ההם הודיע גם לנו וישאלנו, מדוע לא שלחנו עד היום ההוא את כתב הבקשה אשר יעצנו לשלוח להוד הקיסר יר"ה? כל הדברים האלה עשה הרב שמונה ימים לפני מותו.

* * *

והשמועה באה, כי הנציב אשר היה גם האפוטרופוס על בתי הספר שבכל הפלך, נקרא לכהן פאר במקום אחר; ואיש אחר יבוא תחתיו, אשר על שכמו תנתן אך משרת נציב־הצבא (קריעגסגובערנער), והאפוטרופסות על בתי הספר תנתן על שכם איש אחר.

אז ערכנו גם אנחנו את בקשתנו להוד הקיסר יר"ה, ובסגנון אשר יעץ אותנו הרב ר"י גארדאן ז"ל, ונשלח אותה למקומה המיועד לה.

והקול נשמע, כי שר הצבא האדון פאן גרובער, אשר כבר היה לפנים הרבה שנים האפוטרופוס על בתי הספר אשר ברוסיה הלבנה, ובעצם הדבר היה הוא המיסד את בתי הספר לעברים בפה; כי האדון הזה יבוא הנה להביא משטר וסדר נכון בדברים הנוגעים

לעניני בתי הספר בכלל, לשום לפעמים את לבו גם אל מצב בית מדרש הרבנים, ובראש כל הדברים האלה לחקור ולדרוש על אודות דברי הבקשה של הרב ז"ל, לשנות, להיטיב ועוד ועוד. האמנם נודע האדון פֿאן גרובער לאיש אשר בלבו מצאו קן להם משפטים קדומים (פֿאראורטהיילע) נגד היהודים והיהדות, בכל זאת קוה העם לדבר אתו על אדות הדברים האלה, לפתוח לפניו את כל לבם, לשפוך שיחם בחיקו, לתאר לפניו את הנהגת בית המדרש לרבנים לפנים והיום, ולהוכיח לו באותות ובמופתים נאמנים, כי מן הנמנע הוא אשר הדברים כמו שהם במצבם הנוכחי יהיו לפי רוח הממשלה הרוממה, או לפי חפץ העם. ותקות העם היתה חזקה, כי לא ימנע האדון פֿאן גרובער לשאול גם את פי העם, למען דעת איככה לבער אחרי הסבות של המנהגים הרעים אשר רבו מאד, ולהקדים את פני הרעה בעתיד, למען ישא חפץ הממשלה הרוממה בד בבד עם רוח העם ודעתו; ולכן היו עיני כל העם צופות וכלות לעת בוא האדון פֿאן גרובער הנה.

VIII.

בא היום שקוינוהו! והגענעראל פֿאן גרובער בא. פקידי בית הספר והמורים באו אליו, והוא לא אֵחר לשאלם ולחקרם, לפעמים כלם ביחד ולפעמים איש איש לבדו, וידבר אתם על כל דבר ודבר של כתב האשמה להרב ז"ל. מובן מאליו, כי כחשו את אשר יכלו לכחש, את אשר יכלו לתלות בהפאנאטיסמוס לא אחרו לעשות ולכתוב על חשבונו; אולם אחרי כל זאת עוד נשארו אשמות רבים אשר לא יכלו לבטלם לא בדרך הראשון ולא בדרך האחרון. אז חלקו רבים מהם בינם לבין עצמם, ומובן הדבר כי אשמות רבים מאד נפלו בחלקו של המשגיח בעצמו; אולם הגדול בכלם היה האשם אשר תלה הרב ז"ל בראשו של האיש אשר תארנו אותו למעלה, ואשר אך בתחבולות המשגיח והחניכים הנזכרים ובנכלי מזמותיהם הוקם לכהן במשרת הרבנות. את האיש הזה האשים הרב, כי נתן להחניכים תעודות בלתי נאמנות יען כי אַנטאָקאליע, המקום אשר בו שמש בכתר הרבנות, אך מגרש עיר ווילנא הוא, ומעטים המה מאד השאלות באיסור והיתר אשר יביאו שמה לפני הרב, ודיני גיטין מאן דכר שמם, כי לפי מנהג ישן נושן לא יכתבו בהמגרש ההוא כל גט. עוד זאת! החניכים לא הלכו לדרוש את פי התלמוד והפוסקים בביתו, כי אם הוא בקר אותם בחדרם אשר שכרו להם בעיר.

שר הצבא האדון פֿאן גרובער נוכח לדעת, כי למרות כל ההתנצלות וההכחשות של מורי בית הספר, צדקו דברי התלונות של הרב ברובם, אם מוצאם מהרב בעצמו, אם רוח העם דובר בם, או אם — לפי דבריהם הם — ידי אנשים מהבילים אשר רוח הפֿאנא-טיסמוס צרר אותם בכנפיו היו בכתב האשמה הזה; כי אחרי כל אלה עוד נשאר די והותר אשמות רבים אשר בכחם להעלות את חמת העם על בית הספר, וכי ירגנו באהליהם.

אז ימתיק ה' גרובער סוד ויועץ יחד את מורי בית הספר איך להעביר את הרעה מן הבית, ובמה לשכך את חמת העם ולהשיב אליו את לבם; אך יען כי לא שאל את פי איש אחר זולתי מורי בית הספר לבדם, וגם אותם בעצמם לא התיעץ את כלם ביחד, כי אם המתיק סוד את איש איש לבדו, ועוד זאת כי לא שם את לבו גם לדברי איש כמוגענדהאָלד, אשר הטיף את לקחו בבית הספר הזה בדברי הימים לבני ישראל; יהודי אשכנזי הוא מלדה ומבטן ואין כל עולתה בו, כי אך אמת יהגה חכו; אשר זה יותר משלשים שנה יכהן פה במשרת מבקר לספרים עברים (צענזאר), ויודע הוא היטב את רוח העם אשר בקרבו הוא חי. גם דברי איש רב פעלים הזה לא מצאו אצלו אזן קשבת, כי אם הטה את אזנו ויקשב לדברי הרבנים החדשים לבדם, ואך המה לבדם נהלוהו בעצתם,

יהוא גם הוא הסתפק בהצעותיהם. והאנשים האלה אשר ידעו הוטב את מבוכתו בנוגע להיהודים — הם מצדם ידעו להוציא להם תועלת מזה, ולא מנעו להבזות את כל עם ישראל בעיניו, ולתאר אותם בתור מהבילים בעלי הזיה, אשר אין לשאול בעצתם, כי לא מהם תצא תורה. אחרי כל אלה מי זה יתפלא עוד אם האדון פאן גרובער הלך אחריהם אל כל אשר היה רוחם להטותו, ויתעה אחריהם בארחות עקלקלות אשר הוליכוהו הם, למען לא יראה נכוחה, ואשר על כן לא נודע לו אף אחת מכל הסבות והרעות אשר תצאנה מבית הספר?!

בשאלו למשל: מדוע שנוא כה בית הספר להעם ונבאש ריחו בעיניו, ובמה יוכלו לקנות בכלל את לב העם לאהבה את ההשכלה ואת בתי הספר? אז היתה תשובתם על השאלה הראשונה: יען כי כל בני ישראל אך מחזיקי בנושנות ובעלי הזיה הם. ועל השאלה השניה ענוהו לאמר: יען כי מעטות הנה הזכיות של המורים והרבנים המלומדים, ואם אך יוסיפו להם על זכיותיהם, או אז לא תאחר תשועת ישראל לבוא, ופעולת רבוי הזכיות תראה במהרה בהודה והדרה על לב העם, לאהבה את ההשכלה ולהרימה על נס. — לו אך שאל האדון פאן גרובער את פי העם, או אז ענו לו תשובה קצרה ונכונה: יען כי השחיתו הבנים את דרכם בבית הספר; ואתם זאת עשו! אל תתנו להזנות את לבם מאחרי עמם, אל תסירו אותם מדרכי אבותיהם, אל תוציאו אותם מרשות הוריהם, אל תתנו להשחית את מדותיהם ודרכי מוסרם, כי לא באלה נפש העם חפצה, וגם הממשלה הרוממה לא תחפוץ בזה! והיה אם כה תעשו ויכלו בתי הספר עמוד וגם העם ישוב לאהבה את ההשכלה ולדגול בה.

על שאלת השר בנוגע להאשמה את האשים הרב את הרבנים החדשים, כי לא ידעו מאומה מהידיעות הנחוצות לכל רב בישראל, ענוהו לאמר: „יען כי מעט הוא בעיני העם מספר עניני הלמוד אשר ילמדו בבית הספר, אם כי גדולה היא הפראגראממע במאד מאד, ואשר על כן הציעו לפתוח עוד מחלקה אחת ללמוד בה עוד שנה אחת תלמוד ופוסקים". וכל אלה בעוד העם עומד וצועק ככרוכיא לבלי להרבות בעניני הלמודים, כי אם לשנן להם את אשר כבר למדו ולחזור על משנתם, למען תהי שמורה בלבם ושגורה בפיהם, ותחת כי ירבו בלמודים, ישימו טוב מזה את לבם לתעודתם בעתיד — ועוד דברים טובים כאלה! —

הנה כי כן הציעו אולי עוד דברים טובים ועצות ישרות כמו אלה, אשר המטרה הנכונה מהן והלאה, או כי יתנגדו אליה מן הקצה אל הקצה. וההצעות האלו גם נמצאו טובים וגם נתקבלו.

הנה כי כן התהפכו מזמות בתחבולותיהם לקומם את בית הספר ההרוס, את הבית הזה אשר משחתו בקרבו, ואשר כבר עלה רקבון בו; אך למען הציל את מראהו לעינים, ויוסיפו לפאר אותו וליפותו למען עור בזה את עיני הממשלה הרוממה. אולם לב העם לא טח מהשכיל, והעם ידע, כי אך מחזה כזב הוא ואור מתעה, ולא ילך אחריו כבהמה בבקעה, ובראותו את כל המעשים האלה נעשים לעיניו, ישוב וישאל: במה יוכלו לרפאות את הנגעים האלה? בתחבולות כאלה אשר הם בלא כל מטרה ותכלית, איככה יוכלו להגיע עד התכלית הנרצה ולבוא אל המטרה הנכונה?!

IX.

כחמשה וששה שבועות עברו מאת בא אל עירנו האדון פאן גרובער; ובאחד הימים בהתאסף ראשי העיר ונשואי פנים שבעדה, אנשים נכבדים בעלי צורה, רועי האמונה (גייסטליכע) ואנשים סוחרים להתיעץ בעניני העדה, אז שאלו את פינו להגיד להם על

דבר בית הספר מה הוא. אנחנו, כמובן, לא ידענו להשיב לו מדבר, זולתי כי על פי עצת הרב ז"ל שלחנו מכתב בקשה להוד הקיסר יר"ה, בדבר מכס הנרות ובדבר השנויים אשר לעשות בבית מדרש הרבנים. אז הוסיפו לשאול, אם ראינו את פני ה' גרובער ומה הנה תוצאות ראית הפנים הזה? וכאשר ענינו אותם דבר, כי לא לקחנו עמו דברים וגם את פניו לא ראינו, רעמו ראשי העדה לנו פנים באמרם: „אך נרפים אנחנו"! ועל התנצלותנו, כי הדבר הזה לא לנו הוא, יען כי נוגע הוא להשכלת העם, והענין הזה להרב הוא לענות בו, ענו אותנו דברים נמרצים: כי אחרי אשר הרב איננו עוד אתנו, כי הלך בדרך כל הארץ, ורב חדש טרם נבחר, לכן עלינו בתור נבחרי העדה החובה לדאוג לטובת העם לכל הנוגע אליו; ויספרו לנו את כל הנשמע בין העם, ואת מצב הענינים כמו שהוא כעת אחרי בוא האדון פאן גרובער. ויתיעצו ראשי העדה עוד הפעם ויחלטו לפנות אל שר הצבא הזה במכתב. בהתיעצם אז על סגנון המכתב הזה וענינו, חויתי גם אנכי כותב הטורים האלה את דעתי, ולו שמעו אז לעצתי, אז אולי אחרת היתה הפעם, כי יכולנו להשיג את מטרתנו באופן אחר; אך עצתי נדחתה ברוב דעות, והמכתב נכתב בסגנון כתב האשמה של הרב ז"ל, ועקרי הדברים היו, חסרון ידיעתם של הרבנים החדשים בתלמוד ופוסקים, מדותיהם הנשחתות ומוסרם הרע.

ביום החמשה עשר לירח פעברואר ש"ז, הלכנו אנחנו אחדים מנבחרי העדה וסוחרים נכבדי ארץ בינינו, ונושיט את בקשתנו לידי שר הצבא ה' פאן גרובער; ויקח האדון את כתב האשמה מידינו ויקרא בו, וישם את פניו אלינו לאמר: „אתם תשימו אשם המדות הנשחתות והמוסר הפרוע בראש הרבנים החדשים בלי כל יסוד ובאין רגלים לדבר, ומה הוא האות והמופת אשר תתנו על אמתת דבריכם"? ויפן ויצא. — אז יצאתי אנכי מבין העומדים, ואבוא אחריו אל החדר השני אשר בא אליו, ואבקש אותו כי יתנני לדבר את דברי בשפת אשכנז; ואומר: סלח נא אדוני רב החסד, אם ארהיב עוז בנפשי לבקש מלפניך כי תרשני לדבר דברים אחדים באזניך: איככה יוכל איש לבקש אותות ומופתים בדברים כמו דברי האשמות האלו? אם יראה למשל אחד העם את אחד מתלמידי בית הספר, בבואו בתשעה באב אל בית מרזח אשר לא לבני ישראל מחוץ לעיר ויאכל שמה לשובע נפשו, הלא אז, לפי דבריך, עליו למהר ראשונה להביא את השוטרים כי יכתבו כתב האשמה, ובין כה וכה והתלמיד כבר מלא את כרשו, עזב את הבית וילך לו. וכן הוא הדבר גם בשחוק הקוביא אשר ישימו בו לילות כימים, ולא תמיד בחברת אנשים תמימי דרך; וכן הוא גם בענינים אחרים אשר יראה העם ואין לאל ידו להביא ראיות והוכחות כחק בית המשפט; אולם העם יראה את כל אלה ויתגעש והתקצף. ואספר לו עוד דברים אחדים אשר התפלא והשתומם למשמע אזניו. בענינים אחדים הבינותיו לדעת, כי הדבר אשר אולי הורשה להתלמיד בתור חניך בית המדרש, לא יכשר לאיש המתעתד להיות רב רועה אמונה — אשר עליו לחשב דרכו אשר ילך עליו בעתיד, כי עתיד הוא להיות האיש אשר אותו יקח לו העם למופת לו, למען ממנו יראה וכן יעשה גם הוא. ויתיעץ אתנו השר עוד בדברים אחרים מעניני בית הספר ויפרד מאתנו.

בערב יום ההוא התאספנו עוד הפעם להועץ ולבקש עצה ותחבולה, למען הביא גם ראיות לדברינו, ונחליט לערוך אליו עוד מכתב שני, אשר בו נבקשהו להעמיד את הרבנים החדשים עוד פעם שנית למבחן, לנסותם בדברים הנחוצים לכל רב בישראל לדעתם, ואז יוכח לדעת מה רב הוא חסרון ידיעתם בענינים האלה, ומה מאד יגדל מעשה הרמיה של התעודות אשר נתן להם. — כתב הבקשה הזה נעשה גם הוא, וממחרת היום ההוא, הוא יום הששה עשר לירח פעברואר ש"ז הוגש לשר הצבא פאן גרובער. ככלותו לקרוא את כל הכתוב בו, פנה אלינו ויאמר: „הדברים האלה ראויים הם להשמע"! וידבר אתנו עוד

דברים אחדים ונשב לו דבר דבור על אפניו, ויבטיח לנו לשום את לבו לדברינו וישלחנו בפנים מאירות.

חכינו לתוצאות המכתב השני, אך לשוא! אין קול ואין קשב; מלבד כי קרא הגענראל את מורי בית הספר לבוא לפניו ויקרא באזניהם את דברי המכתב הזה, ויספר להם גם את אשר דברנו אתו בפינו, וידרוש מהם לברר לו את הדבר. המה בלי תפונה חפצו לכחש בכל הדברים ההם ולהכזיבם במלה אחת „ופאנאטיסמוס" שמה; אך לפי הנראה לא מצאה לו לראשונה די המלה האחת הזאת להשר, כי הראה להם את חתימת ידי האנשים אשר כתבו את ידם על המכתב, ויחקור וידרוש אחר תכונת רוח כל אחד מהם, ואם הנקל היה להם לתאר את כלם בשם הנכבד „פאנטיקער", הנה לא כן היה הדבר בנוגע אלי, כי השם „בן־ייעקב" כבר יצא טבעו בעולם, ולא ישא בד בבד עם התואר „פאנאטיסמוס" והדבר הזה היה כבד גם מהם. אולם המהם יבצר כל מזמה? המה חפשו ומצאו סבה נכונה גם לחתימת ידי, והוא: יען כי יעד המיניסטר להשכלת העם בשנת 1848 את בן־ייעקב למורה במחלקה השניה, וכאשר היה אחר כן מקום פנוי לפניו, בקש לתת לו את המשרה הזאת אך בקשתו הושבה ריקם, לכן יטור את עברתו לבית הספר. — בנוגע להבחינה השניה, אמרו לו, כי כל היהודים הלומדים את התלמוד יבארו אותו על דרך ההזיה, והמה ילמדו ויבארו את התלמוד על דרך ההשכלה, ולכן לא יוכל כל רב יהודי לנסותם.

בפטפוטי מלים כאלה שמו לאל את כל דברי המכתב השני, והשר הטה עוד הפעם את לבבו אליהם; המכתבים אשר הגשנו אליו לא נפקדו עוד ולא שם אליהם לב, ובית הספר — כלול בהדרו, יציץ ופרח לגאון ולתפארת.

* * *

עוד דבר אחד!

בעת ההיא נשמע, כי קבל הגענעראל ע"י בית־הרצים מאחד המקומות מכתב סתרים בלי שם כותבו, ובו יגלה הכותב את כל מסתרי בית הספר, כל מעללי הפקידים אשר בו, העלמת הכסף ועוד תועבות אחרות, וכל מעשה ערמה ומרמה עד אחד לא נעדר, וכל דבר ודבר בפרטי פרטיו; על כבוד המנהל הטה קו חשד, וגם לא כסה על הסופר אשר על הבית, ויפשוט ממנו את אדרתו אדרת התום והישר, ויציגו ערום כאשר הוא בכל מעשיו הרעים ובכל מזמותיו המתועבים; וכל אלה בראיות נאמנות ובהוכחות אמתיות, אשר אין לפון בהם. ונוסף על כל אלה נערך המכתב בשפת רוסית צחה ובסגנון יפה ונעים עד מאד, עד כי לא מצא הגענראל די מלים להללו ולשבחו. — כאשר קרא הגענראל את דברי מכתב־הסתרים הזה לפני פקידי בית הספר, הביטו המורים איש בפני רעהו, כמו אמרו לגלות את המגלה טמירין הזה, אשר כל רז מבית הספר לא אנים ליה, ואשר בלא תפונה אך מקרבם יצא, כי מי מבלעדם ידע את כל מסתרי בית הספר ותעלומותיו.

אז האמין העם כי הפעם בא הקץ לכל המעללים הרעים ההם, כי יהיה כותב המגלה מי שיהיה, הלא נפקחו עיני הגענראל לראות נכחה, בהנתן לו די כל האמצעים בוא בעקב הרעה, להרים את המכשלה ולשים את העקוב למישור; לכל הפחות קוו לראות כי יסירו את הסופר ממשמרתו ויוציאוהו את הבית. אך—לא מיניה ולא מקצתיה! יען כי הגענעראל מצא את בית הספר טוב ויפה, והעם היה בעיניו כלו הוזה בהזיות, בן — בדבר הזה היה עלום שמו של הכותב לכסות עינים — לכן לא שם את לבו גם

למכתב סתרים הזה, ובית הספר נשאר את אשר היה — כלו טוב ויפה, יציץ ופרח לגאון ולתפארת!

„ההמשך יבוא"

ד.

„בעז"ה יום ואו כ"ח מנחם אב תרט"ו לפ"ק ווילנא".

„ההמשך וסוף חלק א'"

X.

בעת ההיא קרבו ראשי העדה לבחור להם רב חדש, ויבחרו בר' גרשון אמשטרדם. בין כה וכה בא גם נציב־הצבא (קריענסגובערנער) החדש, והוא הגענעראל אדיוטאנט נאזימאָוו. — בהשתדלותו של אחד מפקידי בית הספר, הציגו לפניו את הרבנים החדשים, אשר מצאו חן בעיניו ויפיקו רצון ממנו בתור משכילים נכבדים, ולפי דעתו היו בעיניו גם רבנים טובים; והם לא אחרו מלבקש ממנו כי יתן להם את משרת הרבנות אשר בפה, אשר נפקד עוד ממלא מקומה, ואולי תמך גם הגענעראל פֿאן גרובער את ידם בדבר הזה; והקול יצא כי גם יש את נפש הגענעראל גובערנאטער למנות את האחד מהם לרב העדה, ואת האחרים בתור נבחרים (דעלעגאטען) לעניני האמונה הישראלית. אז החליטו לפנות אליו במכתב בקשה, ובו יתארו לפניו את תכונת בית הספר ואיכות הרבנים החדשים, חסרון ידיעתם בידיעות הנחוצות לרב בישראל, וארחות חייהם אשר את דרכן בלעו, וגם יזכרו בהמכתב הזה את מכתבי הבקשה ששלחו לה' פֿאן גרובער, ובגללם יעמדו עוד הפעם על המבחן לנסותם. — הגענ' גובערנער חלה אז מעט בבואנו להגיש לו את בקשתנו, ואחד השרים אשר הוא נשען עליהם לקח את מכתב הבקשה מידינו ונשוב לבתינו.

שמנה ימים אחר כן, נקראו לבוא לפניו כל האנשים אשר חתמו את ידם על מכתב הבקשה, ונבוא כלנו עשרה נבחרי העדה, תשעה סוחרים ועוד שני אנשים אשר היו בחירי העדה לפנים, כלנו אחד ועשרים איש. ויקח אותנו הנציב ויביאנו חדר בחדר, ויראה לנו את מכתב הבקשה אשר שלחנו להוד הקיסר יר"ה, ואשר קבל משר הפנים למען יגיד הוא את חוות דעתו עליו; וירבה לדבר על נקיון הרחובות, על מלבושי האנשים, על פאתי הנכריות אשר בראש הנשים, וישאל אותנו גם אודות דברים אחדים הנוגעים למכתב הבקשה ששלחנו אנחנו אליו, ואשר לא ידענו לענות די באר — יען כי לחרפתנו לא היה בין כל האחד ועשרים אנשים אשר עמדנו לפניו, גם אחד אשר יבין לדבר בן בשפת רוסיה, ואשר גם יבין את הענין אשר לפניו, למען יוכל להשיב לו על כל שאלותיו בשפה צחה וברורה. ידיעת נבחרי עדתנו בשפה הרוסית אך מעטה היא, והסוחרים אמנם שפתם אתם אך לא ידעו מהענין אשר לפניהם עד מה, וכאשר אמרתי לפתוח את שפתי ותו אנכי, רמזו לי כי הגענעראל לא ידבר בשפת אשכנז. מכל הדברים הרבים אשר דבר אלינו הנציב שתי שעות רצופות, נוכחנו לדעת כי אך רוח אחד ינשב בם, רוח קרה עזה, רוח הגענעראל גרובער אשר כבר התאמץ לפעול על לב הנציב בדברים הנוגעים לבית הספר ולהרבנים החדשים; נוכחנו לדעת כי כל דבריו אודות נקיון הבתים והרחובות ובדבר הבגדים (לבד פאתי הנכריות אשר מטרה אחרת היתה להן), אך הד קול האדון גרובער הם; ואך סכלות מאין כמוה היתה, לו עלה על לב איש לחשוב, כי הנציב הזה אשר זה שבתו אתנו אך מעט (כשלשה שבועות), והנודע לכל אדם בטוב לבו, כי הנציב הישר באדם הזה יראה את עדת בני ישראל פה אך בתור פֿהאנאטיקער, ואך און יתבונן

בם, וכי בימי שבתו המעטים כבר הצליח לו לחדור אל חייהם הפנימים. אף אמנם הגיד לנו, כי שאל בדבר הרבנים החדשים את פי הגענעראל גרובער, את נציב־העם (צוויל־גובערנער) וגם את הגענעראל המפקד את צבא הזענדארמים, וכל השרים מלאו פיהם את תהלת הרבנים החדשים, ומהללים אותם לאנשים משכילים היודעים פרק בהלכות דרך ארץ (עדים נאמנים על תלמוד ופוסקים!). לאחרונה הבטיח לנו עוד הנציב, כי לא יעמוד לשטנה לנו בדבר בחירת רב חדש, וישלחנו מעל פניו.

אז גמרנו אומר לברר לו את דברינו בכתב, אף מלאנו אחרי דברינו, ונלך אליו בערב פסח שחל להיות בשבת (7 אפריל). על דרכנו פגשנו בנשים רבות נשי הסוחרים ופניהן מועדות גם הן אל הנציב, ומכתב בקשה בידיהן בדבר פאתי הנכריות. בבואנו שמה הוגד לנו כי הגענעראל לא יראה היום כל איש, וכל מכתב בקשה לא יבוא לפניו, וכן ענו לכל איש הבא. אולם כשמעו את דבר בואנו שלח את אחד השרים רואי פניו לקבל את מכתבי הבקשה מידינו ומידי הנשים, ונשוב בדרך אשר באנו.

XI.

חפץ אנכי לבוא אל סוף החלק הראשון מספורי, ולכן לא אאריך עוד בדברים.

האדון פאן גרובער בלא תפונה חוה את דעתו לפי נטות רוחו, אולם נציב הצבא אחרת עשה: את מכתב הבקשה ששלחנו להוד הקיסר יר"ה, נתן על ידי נציב העם לשמוע את חוות דעתו בדבר מכס הנרות; ובדבר חסרון דעתם של הרבנים בעניני הדת ורוע דרכם במדות המוסר, קבל על עצמו לחקור ולדרוש בדבר. אף אמנם בא פעם אחת אל בית הספר אחר מועד הלמוד לעת תפלת המנחה, והם לא ידעו את בואו, וגם מצא את התלמידים המחונכים על חשבון הממשלה, עומדים בתפלה יחד את המשגיח, ובדבר הזה מצא בבית הספר די והותר את הרגש הדתי אשר בקש ואשר לא קוה יותר ממנו. והדבר הזה היה גם דיו כי יראה הנציב את כל האשמות אשר שמנו בראש בית הספר ותלמידיו לדברי שקר וכזב. נוסף על כל אלה הנה לא תפיק עדת בני ישראל בפה בכלל רצון ממנו, ולא רב הוא הערך אשר יערך למו, בגלל איזה מכתבי בקשה אשר שלחו במשך זמן קצר לשר הפנים, כמו בדבר בחירת הרב ובדבר פאתי הנכריות, אשר לא מנעו הנשים מלהתלונן במכתב בקשתן גם עלינו נבחרי העדה; כל הבקשות האלו נשלחו אליו משר הפנים, כמשפט המדינה, וירע בעיניו לראות את העם יושב וכותב ומתלונן מיד באזני השרים הגבוהים על כל דבר קטן וקל הערך, אם אך ידמו כי הוא נגד חקי משפטם, או משפט האנושי בכלל. הדבר אשר באמת היה לכל איש הנושא משרה גבוהה על שכמו לשמוח עליו, בראותו את אמון לב העם למלכו, השם את כל בטחונו בו, המשליך עליו את כל יהבו וישפוך את שיחו בחיק הממשלה הרוממה כבנים אל חיק אמותם; הדבר הזה עזר לנו הפעם לרעה ויתעה את עיני הנציב לראות בנו אך אי־נכחה.

אז יריק הנציב את חצי חמתו על העם, ועלינו הנבחרים שפך את לעגו ביחוד, בתארו אותנו בכל פקודותיו בשם התאר הנכבד „בוערים בעם ובעלי הזיה", והרוח הזה היה גם הרוח החיה בגלוי דעתו על דבר בית הספר ומכס הנרות, אשר שלח בסוף ירח מאי ש"ז אל שר הפנים. — ימים אחרים אחר כן נודע לנו הדבר ונשת עצות בנפשנו מה לעשות, ונחליט לפנות גם אנחנו אל שר הפנים ולהודיעו ברור, כי לא לכחש בדברי הנציב ולשים את דבריו לאל מגמתנו; בתהלותיו לא נשים תהלה, ולא את אשר תישר בעיניו ירע בעינינו, כי לא על השכלתם של הרבנים החדשים אנחנו מתלוננים כי מעטה היא, ואשר אולי למדו בעניני הדעת האלה הרבה יתר מאשר תאוה נפשנו, כי אם על חסרון דעתם בדברים הנחוצים לדעת אותם כל רב או מורה בישראל, ואשר הוא

ראשית מטרתם, על אלה נתלונן; ואך בגלל הדבר הזה בקשנו לבחון עוד הפעם את הרבנים החדשים לנסותם. אם גם לו ישמע שר הפנים לקול בקשתנו וישלח מס"ט פטרבורג איש עתי הנועד אך לדבר הזה; כי גם האיש הזה לא ישים את לבו לדברי תלונותינו הצודקים, אם אך יבואו להראות לפניו בני בית הספר המדברים בשפת רוסית צחה, ואשר בכל תהלוכותיהם בל"ס יפיקו רצון ממנו וישאו חן וחסד לפניו; או אם יבוא אל השרים הגבוהים אשר בפה, אשר לב כלם אך טוב על בית הספר ועל באי שעריו, והעם נבאש בעיניהם, בעוד אשר אנחנו אולי לא נהיה נקראים אליו כלל, או אם גם נבוא לפניו, הלא שפתנו אין אתנו לברר לו כל דבר ודבר בשפת רוסיה למען הוכיח אותו לדעת את דבר התלונה, ועוד ועוד; והפעולה אשר תצא לנו מזה מה היא? אשר על כן אפוא אמרנו לערוך את מכתב הבקשה לשר הפנים אך בסגנון הנזכר, וגם צוינו על סופר העדה לערוך את המכתב בסגנון הזה. אבל עניני העדה הרבים מאד והדורשים את תפקידם מדי יום ביומו, השכיחו כמעט את דבר הבקשה הזאת מלב; ארבעה וחמשה שבועות חלפו ואיש לא זכר את מכתב הבקשה, ואם אולי עלה לפעמים הדבר על לב האחד וישאל עליו — אז פעם השיבו לו: „הסופר לא כלה עוד את מלאכתו", ופעם— „איש פלוני ופלוני לא קרא אותו עוד", עד כי לאחרונה בקר אותי באחד ימי השבת (7 יולי) איש הצעיר לימים אשר בא אלי מאתך ארוני (הנזכר בראשית מכתבי), ויגל את אזני על דבר המתנגדים (פראָטיוואניקעס) בווילנא, או אז התעוררו אנשינו ויֵעורו מתרדמתם. כתב הבקשה נערך, רוב הנבחרים וגם סוחרים רבים חתמו את ידיהם עליו, וביום השלשה עשר לירח יולי נשלח למקומו המיועד לו.

XII.

הנה באנו עד הלום בספורנו, וגם לא נחפוץ ללכת הלאה על דרכנו זה הפעם, אם גם אולי לא נגענו עוד בהרבה דברים השייכים לתכונת בית הספר, ולתכונת רוחם של הרבנים החדשים, כי את הדברים האלה נחשוך לחלקו השני של ספורנו. נדמה נא הפעם בנפשנו כי חלקו הראשון נגמר, ונשימה נא את פנינו להתבונן אל איזה ענינים כוללים של הענין אשר לפנינו.

למען תת לך, ארוני לעווינזאָהן הנכבד, מושג נאמן מהדבר אשר עליו אנכי דן, עלי להוכיח ולערוך לפניך מצב היהודים אשר בפה:

ערך הלמודים של הרבנים היושבים על מדין בוואליניען, ומצב ידיעתם בדברים הנוגעים לעניני היהדות, לא ארע ברור. לפי מעוט ידיעתי את היהודים יושבי חבל ארץ רוסיה הזה, על פי המשפט אשר אוכל להוציא עליהם לפי אשר הורוני נסיעותי הקטנות שמה, ועל פי שבתי בשנת 1835 תשעה שבועות בעיר ברדיטשוב, אז על ממשלתנו אך לקנות, באיזה אופן שיהיה, את לבות ראשי החסידים או „היהודים הטובים", לאהבה את ההשכלה ולהטות את רוחם לבתי הספר, ומצא לה לבוא אל המטרה אשר הציגה לה; והרבנים החדשים חסרי דעת את הדת בעינינו, יהיו בעיניהם ללומדים ומופלגים גדולים. הלא נתנה שמה עדה אחת את כתר הרבנות בראש איש ליטאי בעל־מלאכה, אשר לעניותו הגדולה הלך שמה למצוא את לחמו ממלאכת ידו. אולם לא כן הדבר עמנו בני ליטא פה: בכל מרחבי מדינת ליטא לא תמצא עיר גדולה או קטנה או גם כפר, אשר שמה לא תמצא התורה קן לה, ואשר לא ימצאו בתוכה לומדים גדולים וקטנים. בעירנו ווילנא למשל (אם נחפוץ לקחת אותה לנו לדוגמא כוללת) נוכל לחשוב, כי מלבד הרבנים ומורי ההוראה ראשי הישיבות ומגידי החברות בבתי מדרשים, הגדולים בש"ס, משנה ומקרא וכו'; מלבד שלשה בתי ישיבות המקויימים מהממשלה, אשר בהם

ילמדו יותר ממאתים נערים ועולי ימים מפה ומערים אחרות תלמוד ופוסקים; מלבד כל אלה ימצאו פה לנכון הרבה מאות לומדים ומופלגים גדולים וקטנים, והרבה אלפים יודעי תורה וספר, וכלם המה מהמון העם הפשוט (סוחרים, חנונים, אופים, מחזיקי בתי י"ש וכדומה). כל המורים אשר יטיפו פה בבית המדרש לרבנים ובשערי בתי ספר בתלמוד משנה ומקרא, מוצאם אך מהמון העם הזה. וגם בין בעלי המלאכה בפה ימצאו הרבה יודעי ספר ולומדי תורה, ולא לעתים רחוקות נראה פה אחד בעלי המלאכה יושב ולומד חומש עם רש"י, משניות, עין יעקב וגם מדרש ושלחן ערוך, אם בעצמו או כי יעשה לו רב ויקנה לו חבר; והאיש אשר ילמוד את הספר „חיי אדם" אך ידען קל יקרא גם בפי בעלי המלאכה. זה לא כביר מת בעירנו איש אשר מלאכתו היתה לנקות את ארבות העשן, ויניח אחריו ספר מחמשה עשר ועד עשרים גליונות, אשר יכלכל אספת מאמרים שאסף וחבר מספרי המדות חדשים וגם ישנים. — נערים בני שש ושמונה שנים ילמדו פה על הרוב מקרא עם פירש"י או מצודות או עם ת"א ובאור, דקדוק לה"ק והתחלת גמרא, ויודעים הם את משנתם באר היטב, ולפעמים גם בעל פה. — בני שמונה ועשר שנים יוסיפו על למוד הגמרא, וכל „זמן וזמן" (הוא משך חצי שנה) יראה את פעולתו הטובה על למודי הנערים.

נסורה נא אפוא הפעם אל בתי הספר ונתבונן בם. האב ישלח את בנו בן שמונה או עשר שנים אל בית הספר. האב הסכין לראות את בנו בסוף כל „זמן" מוסיף לקח על משנתו, וקונה לו ידיעה נכבדה במקרא ותלמוד. הבן הזה יבוא אל בית אביו ככלות שנה תמימה מבית הספר ובידו איזה כללי דקדוק, פרשיות אחדות במקרא, פרקים אחדים משניות ומעט קצור (!) חיי אדם; ומה הדמות אשר יערך אפוא האב לבנו המלומד הזה?, כי למודי הכתיבה, השפות והחשבון וגם הידיעות האחרות אשר הביא בנו בידו, אינם דים למלאות בעיני האב את חסרון הלמודים העברים אשר חסר. מה הוא הדמות אשר יערך העם להמורים היוצאים מבתי הספר, בשמעם את חסרון ידיעתם, טעותיהם ושבושיהם אשר התלמידים בעצמם יקראו בראש חוצות וירננו אחריהם ברחובות קריה? איכה יביטו על המורים? איכה יביטו על בתי הספר? אם הרבנים החדשים יטיפו את לקחם בבית מדרש הרבנים פה, האחד מס' חולין והשני אלפס, בעוד אשר שבושיהם וטעותיהם נודעים לכל העם, מי זה יוכל לחכות עוד, כי „בני חדר טובים" ועוד גם בחורי הישיבה ילכו לשמוע לקח בתלמוד ופוסקים ממורים נעורים ורקים כאלה?!

אם מחסרון ידיעתה של ממשלתנו הרוממה את מצב הדברים ההם, תוסיף להאמין כי באמת טוב מאד הוא בית המדרש לרבנים, ולסבת המשפטים הקדומים אשר מצאו קן להם בלבה נגד עם היהודים, לא תשים את לבה לטענותיו ולתלונותיו, אז יותר מודאי הוא, כי לא תשיג את מטרתה לעולם. אם יראה העם כי כה ישפילו פה את שבת הלמודים העברים בשפל המדרגה ולא ישימו לב עליהם, אז יאמר בצדק: ידיעות השפות והידיעות האחרות יוכלו בנינו ללמוד גם בביתם, או בבתי ספר אחרים אשר לעם הארץ, מבלי לשחת את דרכי המוסר והמדות הטובות, אשר בבתי הספר ההם יביטו עליהם בשבע עינים, ולמה לנו כל העול הקשה הזה של מכס הנרות אשר שמו על צוארינו? אחרים ידמו, כי חפץ ממשלתנו הרוממה עם בתי הספר ההם הוא, לרופף את עמודי היהדות ולהחליש את כחה, והוא, להגביל את התורה כלה ולהעמידה אך על הלמודים אשר ילמדו בבית הספר. ולאות על אמתת דבריהם יקחו למו את הפקודה של המיניסטער: לסגור את אחד משלשה בתי הישיבה אשר זכרנו, ולשלוח את תלמידיו אל בית מדרש הרבנים; והיסוד אשר אין לו כל יסוד להפקודה הזאת הוא, יען כי ראש הבית הזה ר' ליפמאן מרגליות, לרפיון גוו או למסחריו אשר לא יתנוהו לעמוד עוד בראש הבית, עזב

את משמרתו, וזה הוא האות, כי הבית הזה לא יצלח עוד. והדבר הזה, יאמר העם, אך הזאנה היא אשר יבקשו, להצר לאט לאט את צעדי היהדות ולבטל תלמוד תורה מישראל. את הדברים האלה שמעתי פעם אחת בעת האספה, אך אנכי הוכחתי אותם לדעת, כי לא זאת היא מטרת הפקודה החדשה הזאת, כי אם יען כי העלו את בית המדרש לרבנים בעיני הממשלה למעלה גבוהה מאד, אשר אין למעלה ממנה, ויתארו אותו לאמר, כי הוא בתכלית השלמות, ולכן ימצא המיניסטר את הפקודה הזאת טובה מאד לפניו, להחליף את הישיבה בבית מדרש הרבנים, ולהביא את תלמידיו אל הבית הזה אשר הוא — בתכלית השלמות. בדברי אלה הנחתי את דעתם, ואחד הנאספים צחק לאמר — לעשות הליטים שלנו לסכלים וחסרי דעת נחוץ מאד: כי יהיה העם מאושר וצולח, כי יאמין בהיהודים הטובים ללכת אחרי רבי החסידים בעינים סגורות, וכי יוזל מחיר המשקים החריפים; וכידוע לכל לא ימצא החוט המשולש הזה בכל רחבי ארץ ליטא. — ובאם יעמוד המיניסטר על דעתו ואף חפצו יהיה לו לקו, אז אמנם ישיג את חפצו בפקודתו, אבל אך חצי חפצו ולא כלו — בית הישיבה אמנם יסגר, אבל אף אחד מתלמידיו לא יבוא אל בית מדרש הרבנים, כי אם יתפזרו אל כל רוח, יבואו אל בתי הישיבה האחרים, או אל בתי המדרש הרבים אשר בפה, או כי ירחיקו ללכת מזה אל בתי הישיבות אשר בערים אחרות, ללמוד שם כחפץ לבם וכאות נפשם.

* * *

אולי תאמר הממשלה להכביד את אכפה על העם ולאכוף את האבות לשלוח את בניהם אל בתי הספר? הבה ואספר באזניך מקרה אחד אשר קרה פה זה לא כביר, מקרה חדש המראה באצבע, כי בדברים הנוגעים לעניני הדת אז עוד כח העם חדש עמו, ולא נופל הוא היהודי של הדור הנכחי במאומה מאבותיו בימי הבינים.

זה פעמים אחדות נזכרו בהספור אשר לפנינו פאתי הנכריות, וזה הדבר:

בבוא אל עירנו נציב המדינה (גענעראל גובערנאטאר) החדש לשכון כבוד בתוכינו, פנו אליו אנשים אחדים וגם נשים מבנות הדור החדש, אשר לפי הנראה עוד תלוים הם בדעת אבותיהם, בבקשתם בפה ובכתב לאסור על הנשים לכסות את ראשיהן בפאתי הנכריות, למען תלכנה פרועי ראש, לגלות את שער ראשן אשר העניק להם הטבע. הנציב גלה לנו את הדבר הזה, אשר מהרנו להודיע להעם, והנשים באו בבקשתן גם הן לפני הנציב ותוכיחנה אותו לדעת, כי גם על פי הברית־חדשה (נייעס טעסטאמענט) אסור להנשים הנשואות ללכת פרועות ראש. — הדבר הזה הביא אמנם את הנציב בין המצרים, אך הוא עמד על דעתו, ויגביל מועד להנשים להסיר את פאתי הנכריות מעל ראשיהן; לראשונה עד היום הראשון לירח מאי, ומאז עד היום הראשון לירח יולי, עד כי תהיה בידן לעשות להן פאר חדש לראשן, שבכות אשר תרדנה עד בדל האזן או מטפחות קטנות. כאשר קרב יום הראשון לירח יולי המתיקו סוד, העמיקו עצה, ויחלטו לעיני באספת רבנים ומו"צ ובע"ב גדולים ונכבדים, להודיע בכל בתי הכנסיות, כי החובה על הנשים לשמוע בקול הממשלה הרוממה, ולבלי למרות את פיה לכל אשר תצוֶּן, כי אם לעשות כחפצה. אולם ללכת בגלוי ראש, כי יראו שערות ראשן החוצה איסור חמור הוא. — אנכי אשר הייתי אז בעת האספה, לא חפצתי להאמין כי באמת יהיה כדבר הזה להודיע את החלטת האספה הזאת בפומבי; אולם הדבר הזה נעשה, בשבת פ' בלק (30 יוני) כרוזא נפק בחיל בכל בתי הכנסיות, אשר הודיע להעם את החלטת האספה, ולמחרתו ביום הראשון לירח יולי נראו ראשי הנשים כלן, צעירות וזקנות, בלא פאתי הנכריות ומכוסים במטפחות קטנות, אבל אחדות מהן נשאו את הפאה הנכרית מתחת

למטפחתן, ולפעמים התגנבה אחת מהנה מעט מתחת להשבכה ותבט בלאט על סביבה הדבר הזה חרה להנציב עד מאד ועשנו עלה באפו על כי לא נעשה כחפצו, ונוסף על כל אלה, הרבנים החדשים ואנשים אחדים צעירים לימים, אשר חפצו לראות את נשותיהן יוצאות וראשן פרוע, הגידו לו, כי לא לפי חקי הדת הוא, כי אם רוח הפאנאטיסמוס הוא הוא אשר הרה וילד את האיסור הזה. ויתגעש הנציב ויתקצף, אבל האיסור כי לא תצאנה הנשים וראשן פרוע, נשאר בתקפו. וזאת תוכל להאמין לי, אדוני, כי בדבר בתי הספר, לא יתן האב את בניו כי יגדלו בלא תורה ובלא מוסר וכי ישחיתו את מדותיהם בגלל איזה תועלת אשר תצא מזה אל האחרים; והאיש אשר אין לו בנים לשלחם אל בית הספר, הלא לא יכריח את רעהו לשלוח את בניו אל בית הספר, למען לא יאבד הוא את זכיותיו אשר היו לו לפנים?

בקצרה! כל עוד לא יוסר צעיף העלטה של פרוד הדעות המכסה על הדבר הזה אשר בין הממשלה להעם; כל עוד לא יבינו הממשלה והעם איש את חפץ רעהו, או—נדברה נא בשפה ברורה: כל עוד הממשלה תראה את העם בתור בעלי הזיה ופאנאטיקער נלהבים, ותאמין אך לדברי המתחדשים ללכת אחריהם בעינים סגורות, וכל עוד לא יראה העם ויוכח מהחפץ הטוב של ממשלתנו הרוממה, כי אך טוב בלבה עליהם, וכי אך תחפוץ לראות את היהודי ואת מוריו עולים למעלה להשכיל, אך אין את נפשה להצר את צעדי דתו ולתת אסורים על ידיה; כל עוד לא יתבררו ויתלבנו הדברים האלה באר היטב, לא נוכל לקוות לראות את היהודי אוהב את ההשכלה.

הלא תראה, לעווינזאהן אדוני, מה מאד נחוץ לכל איש, אשר אך הכח והעז בידו לעשות לטובת הדבר הזה, לעשות ולפשר ולתוך להביא את הענין אל עמק השוה; על כל אוהב אדם, על כל איש אשר טובת עמו נגעה עד לבו וחפץ הוא באושר אמתי, החובה לחקור ולדרוש למצוא תחבולות אשר בכחם להרגיע את הרוחות, להשקיט את סערת הלבבות, לפשט את העקמומיות שבלב, לקרב את הצדדים, לכפר את פניהם, לתַוֵך ולעשות שלום ביניהם. מצד העם בפה וזולתו כבר הוכן ונעשה הכל....... הרבה הוכן ונעשה. כבר מצאו דרך נכון לבתי הספר אשר הוא לרוח העם ולפי חפץ הממשלה הרוממה; הדרך הזה מצא חן בעיני כל ויפק רצון גם מהמתחדשים, לבד העומדים בראש בית הספר (כי בהפקירא ניחא להו). וגם אתה אדוני, בלא תפונה תמצא אותו טוב וישר, בהודיעי אותו לך בחלק השני מספורי. אולם כעת יחסר לנו המליץ, המפשר והמתַוֵך בין הממשלה הרוממה ובין העם; אין לנו איש אשר יוכל להוכיח לממשלתנו הרוממה, כי הסבה אשר תבחל נפש העם למראית עין בהשכלה וימאן לדעתה, הוא, אך יען כי הממשלה הרוממה לא תדע את נפש העם וחפצו, והעם לא יבין את חפץ הממשלה. לנו אין פה כל מאום, כל יחסר לנו; לדבר כן בשפת הארץ לא נדע, להכין הכל בכתב תלוים אנחנו בסופרים, אשר באופן היותר טוב ימשך הדבר לימים רבים. אשר על כן אפוא, אדוננו לעווינזאהן הנכבד, עליך נשליך את יהבנו, אליך נפרוש כפינו בתחנה, להיות המליץ בינינו ובין ממשלתנו הרוממה, לעשות בעד עמנו האמלל ובעד ההשכלה. העם חפץ מאד בהשכלה, אבל מבלי לגעת לרעה בתורתו ודתו, ובלב שלם הננו מאמינים כי זה הוא גם חפץ ורצון ממשלתנו הרוממה. אנא, אל תשליכנו מלפניך לעווינזאהן אדוננו! הנה פה כר נרחב לפניך להוציא את מחשבותיך אשר חשבת וגם גלית על בתי הספר ועל ההשכלה; הנה פה המקום אתך לפאר את עבודתך אשר עבדת עד כה לעמך בעטרת תפארת, אשר הוד והדרה יופיע עוד לדור נולד כי יבוא, ולפני שמש עולם ינון שמך הטוב, כי הגדלת לעשות. הבה! היה נא אתה לנו מול הממשלה הרוממה. צא נא, אדוני לעווינזאהן הנכבד, המערכה ועבוד עבודתך על הרי־

הדת וההשכלה. משוך קסתך, סופר! הודך והדרך, ויורך נפלאות עמך; פתח פיך איש נלבב, אשר רוח כביר אמרי פיך, אתה אביר המליצים בישראל, ויאירו דבריך את חשכת האפלה הפרושה על הענין אשר לפנינו, ואל תעזוב את העת הנכונה, אשר הביאה לידך ההשגחה העליונה להשיב לב המלך אל עמו ולב העם אל מלכם, ולחבר את אהל התורה והחכמה והיה אחד!

„ארכו ורבו הדברים בחלק ראשון מספורי, למען יראה כי פה לא עלתה לנו לתקן מאומה, ועל כן יהיו דברי מעטים בחלק השני אשר אערכה לפניו, לספר לו כל אשר עשינו להטיב את לב העם אל חפץ הממשלה לשמוע בלמודים, וראשי יסודות מסדרים החדשים אשר הצענו לפניהם, ועלתה בידינו כי טובו בעיניהם, ואשר נסינו להקריבם ולשים אותם לפני הקוראַטאָר געג׳ גרובער, ואשר גם הוא בראשית שמעו, שמח לקראתם, והטה אזנו להקשיב ולשמוע; ובב"ז לא עלתה בידינו, כי קצת מורים, המורים הראשונים והרבנים החדשים, הטו את לבבו והשיאוהו לדבר אחר, עד אשר ראינו כי טוב לחשות, חדלנו מדבר אליו".

„והנה לתוגת נפשנו באונו דבריו היקרים מיום ג׳ י"א העבר, וראינו כי קשתה עליו הכתיבה ובנפשו הוא עושה; ואיך נוכל לשאת עליו משא כלל ישראל לצאת ולבוא לפניהם בשער המלך והשרים? ואנחנו לא נדע עוד מה נעשה, בשבבר הגדנו לו כי שומע אין לנו פה, כאשר חזו עיניו בכל המסופר למעלה. ולכן אחלי אדוני, התחזק נא ואל תרף ידיך ממנו, וחושה להושיע את העם הזה בדבריך הנשמעים גם במקום גבוה מעל גבוה, כי איש גדול ונשוא פנים אדוני ודבריך לא ישובו ריקם. וגם את ידינו הרפות תחזק ובעצתך תנחנו ותנהלנו, כי יועץ חכם חרשים ונבון דבר אדוני, וקולך נשמע בכל אפסי ארצנו, וגם עיני כל ישראל עליך, בפרט לעת כזאת, אשר כל שערי הצדק והחסד פתוחים ועומדים להקשיב ולהושיע; ואם לא עכשיו מי יודע מתי עוד"?

* * *

„ואני עד שוב דבריך אלינו לא אוסיף עוד שלוח אליך דבר, אף כי בין כה וכה אסדר כל דברי החלק השני, והיה נכון ליום בוא דבריך ודרשת ושלחתי. ספרו תעודה בישראל בא הלום לבית מדרש הרבנים והנהו ביד הכורך, להכין ממנו מתנות לתלמידים המצוינים בלשון וספר. ככה הגיד לי האינספעקטאָר, ויותר מאלה לא ידע להגיד לו, לא הוא ולא בנו שהוא אחד מהמורים כנודע.— ייטיב ה׳ עמו להחלימו ולהחיותו וישלח מלאכו וירפאהו וישוב לאיתנו, כנפשו ונפש המברכו בכל לב ובכל נפש".

כ הרוש"ת בלו"נ

יצחק אייזיק בן יעקב.

ג) עולם האצילות

השקפה על ישיבת וואלאזין בחמשה פרקים.

מאת יב״ם.

א) הכל תלוי במזל.

כאשר חדרו קדמונינו בעולם ההויה, על ידי אספקלריא מאירה, ובראותם כי לא כל דבר הראוי לכבוד באמת יכובד, וכן כי לא כל דבר המכובד הוא ראוי לכבוד; הוציאו פתגם נעלה: „הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל" ! כלומר: הכל תלוי בסבות חיצוניות, ולכן לא ישקל כל דבר לפי ערכו... הפתגם הזה לא נולד רק על ברכי הדור הזה שבו נאמר, אבל יקפל תחתיו את כל הדורות; ובכל דור ודור הוא כתמונה נאמנה מן תהלוכות העולם. גם בדור הזה האחרון שכבר נזדככו כמה רעיונות ונתלבנו מושגים רבים, לא ישקלו הדברים כפי ערכם העצמי; גם עוד היום הכל תלוי במזל... וכאשר נכנס לטרקלין התולדה, נראה כי רוב דברים הנזכרים בה לשבח, זכו לכך מפאת המזל המשמש לפני ולפנים בעולם ההויה.

בראותנו כי הישיבה המתנוססת בוואָלאָזין, זכתה להעשות לתל שכל הפיות יפנו אליו, ורבים אשר כתבו את השתלשלות והתפתחות התורה בימים האחרונים, העמידוה בשורה הראשונה, ויחשבוה לנופחת רוח חיים בלמוד התוריי וההגיוני; וכנגד זה יורידוה אחרים מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, ויעשוה כחוצצת בין התורה ובין ההשכלה הנאורה. לכן אמרנו לברר היטב ברוח בקרת מתונה, אם באמת פעלה הישיבה על האומה והיהדות לטובה, או רק מזלה גרם... כן לא נדונה ברותחין על אשר לא נטעה שורק את ההשכלה בכרמה, אבל נברר ברוח באר ונכון את כל פעולותיה.

ב) הישיבה וסבת גדלותה.

במה זכתה הישיבה בוואָלאָזין להצטיין מחברותיה, ולהתפרסם ולהיות הבכירת משאר הישיבות? ומה הנה הסבות אשר הסבו לה כח גדול, עד שיצא טבעה בעולם, בתור ישיבה מרכזית שממנה תצא תורה לישראל? השאלה הזאת אינה מן השאלות שאין עליהן תשובה; אבל עלינו לחזור לאחור ולהתבונן על מיסדיה — ונאמר: כל מי שנהירין לו שבילי המחלוקת שהיתה בין הגר״א מווילנא והרש״ז מלאַדי, יודע כי לא היתה להגר״א הכרה נאמנה מן החסידות כמו שהיא; הוא לא ידע כי רוח העם הכלוי... הוליד את החסידות, וכי החסידות אינה באה לעוות ולהסיר את העם מאחרי התורה, אבל — לתקן ולהפיח בה רוח חיים תחת רוח כהה, להשיב את לבם של ישראל אל אביהם שבשמים,

ולהורות אותם כוונת היהדות... הגר"א חשבה כשאר כתה דתית הנפרדת מן הכלל כתה שמטרתה לחתור תחירה תחת כסא היהדות; כי לרוב התבודדותו לא ידע את החסידות רק על פי השמועה, מהולכי רכיל אשר הביאו דבת החסידים רעה, ויצמידו עליהם מעשים אשר לא יעשו, ולכן הרעיש עלימו את העולם.

אמנם, לו גם הכיר את החסידות כמתקנת מה שעוותו הדורות שלפניה, וכבאה לחזק את ידי האומה הרפויה; גם אז, מפאת אהבתו אל הישן ושנאתו להחדש, נלחם עליה בשלילה: לתקוע ולהריע בבית ישראל, כי המאשרת הזאת מתעה היא, וכי החדשה שמקרוב באה, תפצה לטמטם את לב האומה ולהתעותה בתהו לא דרך, וחלילה וחולין לכל איש ישראל לזנות אחריה. אבל בשביל שחשב וסבר, כי היא באה להפוך הקערה על פיה, להסר לב העם מאחרי התורה והתלמוד, ראה כי עליו החובה להלחם עליה גם בחיוב, ולתקוע יתד במקום נאמן להתורה שלא תשתכח מישראל — ואז עלה על לבבו ליסד ישיבה להורה ולתעודה. — ומפני שידע כי בעיר ווילנא הגדולה אשר בה הרגלו בני ישראל בישיבות, לא תהיה לישיבה חדשה הכח לעלות בראש, לכן שכל את ידיו ובחר בעיר הקטנה וואלאזין, להוציא בה מחשבתו הרמה, משני טעמים: א) הוא ראה כי עיר וואלאזין היא חביבה לבני ליטא, מפאת שהיו בה הגאון הנשגב בעל השאגת אריה, שאמרו עליו כי יכול לסדר בדעתו תמצית כל הש"ס בשעה אחת, והגאון הדומה למלאך ה' צבאות הר"ר זלמן (עי' על אודותיו בס' ת"א); שני הגאונים האלה עשו לוואלאזין שם גדול, עד שידמו בני ליטא כי אוירא דוואלאזין מחכים.... ב) הוא ראה שהגאון הר"ר חיים ז"ל הוא מטבעו איש המעלה ויושב בצל התורה ובצל הכסף (חזון נפרץ בימים האלה), לכן בחר בו ובעירו, ליסד שמה אבן־פנה לישיבה רמה; ובכדי למשוך אחריה לבות בני ישראל, צוהו לתקן בה שני דברים: א) כל מי שאינו יכול לפרק הרים ולטחנם זה בזה בפלפולו, לא יכנם לבית המדרש, כי בשעריו לא יבאו רק המצויינים שבדור, שידעו לאמר על כל דבר מ"ט טעמים; ובדבר הזה הצית את אש התשוקה בלבות בני הנעורים להחשב בין המצויינים. זאת ועוד אחרת: ב) הוא ראה כי כבר קצה נפש בני הישיבה בלחם הקלוקל אשר יאכילום בעלי הבתים, וכי רבים לא יחפצו להיות גולים למקום תורה, מפאת שחרפה היא להם ליהנות ממזונות־היומיים (טאָג-שפייז), לכן צוהו לשום לחק להשבית את האכילה היומית ולתת להם אוכל.

ועתה מי זה לא יחפוץ להמנות בין העלוים, וגם לא יהיה מוכרח לצפות לשלחן אחרים? ולכן רבו מאד מספר תלמידיה. ושני הדברים האלה עמדו לה להקימה על עמודים הזקים ולעשות לה שם עולם, ולקבץ אליה תלמידים מצויינים אשר היו אחרי כן למורי העם. אבל במה הטיב משאר הישיבות, אחרי אשר כמוהן צמצם בה את התלמוד בד' אמות של הלכה פשוטה, ולא נתנם לחדור בתוך רוח התלמוד, ומה תועיל לנו כוונתו הטובה לבנות בית לתורת ישראל? האם בכוונה לבד נושעה?

ג) על דבר חכמי הישיבה.

הרבה סופרים הללו את הישיבה הזאת, על אשר יצאו ממנה גדולי הדעת וענקי הרוח, כמו הד"ר הרכבי וכדומה. הראויה התהלה הזאת למי שנאמרה? נסורה ונראה: הן בית ספר אשר נוסד על אדני ההשתכלות, לברר את המושגים ולצרף את השכל, להעיר ולעורר את כשרונות בני הנעורים להתפתח; מבית ספר כזה כי יצאו ויופיעו מאורי הדעת, יכול להתפאר: „כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה"! יען כי הוא נפח באפם רוח

ההשתכלות, וילמדם ללמוד ולהתבונן; אבל בישיבת וואלאזין שאין לה בעולמה אלא ד' אמות של הלכה פשוטה, היא לא פעלה מאומה על מאורי הדעת, ואלה אשר יצאו ממנה, אך במקרה והזדמן יצאו.

ואם נרצה לחקור לאידך גיסא, אז נוציא משפט כזה: כי בראותנו שגדולי דעה באו בהישיבה ללמוד, מי יודע אם לא רבים בעלי כשרון היו בה, והיא.... מי יודע? האם לא כודאי הוא, כי כל גדולי ועלויי הישיבה, אשר באמת הצטיינו בשכלם הכביר והחד, לו הבינו ראשיה את אשר לפניהם וילמדו לתלמידיהם את תורת רוח האומה והתורה, אז בלי ספק עלו עָל על במתי ההשתכלות, והיו לעינים לעמם הנרכה והנענה.

ד) על דבר התקונים בהישיבה.

התשוקה לתקן את פני הישיבה ולתת לה פני סימינריום, גדלה מאד בלבות משכילינו, ובשביל זה שפכו על ראשיה עביט של שופכין; אבל כל אלה החפצים לתקן, המה אנשים בונים בנינים ברוח, ולא ישגיחו אם רוח העם ידרוש זאת, ואם השעה צריכה לכך. כי לו הביטו היטב לעמקו של דבר, ידעו: „כי עוד לא אכשר דרא, ולא יצטרכו עוד יהודי רוסיה לרב שלמד בסימינריום"; ומה מאד נאמנים דברי רבינו הגאון הרנצ"י ברלין, שאמר לי, בעת ששאלתיו על דבר התקונים, כדברים האלה: „כאשר נחפוץ לתקן דבר חדש, עלינו להשקיף על דוגמתו בעולם ההויה, לראות מה פעל ומה יצא ממנו?! וכאשר נראה שזה הדוגמא לא הביא שום תועלת, ואדרבה עוד הֵרע; הכי לא לאולת תחשב לנו לצאת בעקבותיו? הן עינינו הרואות פעולת בתי הספר לרבנים אשר בווילנא ובזיטאָמיר, ואיך נוכל לצ:את בעקבותיהם"?

הדברים האלה אם כי אמתים הם ברובם, ונכר כי יצאו מלב דואג לעמו ולתורתו, ומאיש הרואה את העבר ואת הנולד גם יחד; בכל זאת אינם מאומתים בכולם. כי תקלת בתי הספר להרבנים היתה, מפני שגדשו את הסאה, וכל ראשיה חשבו את התלמוד כטפל, לכן היה כאשר היה; אבל לו רצה באמת רבינו הר"י מסלנט לקחת עליו משרת משגיח ומורה כללי, כי אז בלי שפק קמו בהם תלמודיים מצויינים בעלי תורה וחכמה. ואם כן אין הנדון דומה לראיה!

אמנם כן! לא נוכל לתת לישיבת וואלאזין תמונת סימינריום; אבל במה יצטדק אם נשאלהו: מדוע לא ילמד לבני הישיבה את רוח העם, רוח התורה והיהדות? ולמה ינעל דלתות התורה הזאת לפניהם, הלא תורה היא וללמוד בה המה צריכים? על ראשי הישיבות שקדמוהו לא נוכל לתת את האשמה הזאת בראשם, כי לא נוכל לדרוש מהם דבר שלא הרגישוהו המה בעצמם; אבל הוא החל כבר להרגיש את מושגי היהדות והעם, הוא ידע את רוח ההגיון מהתלמוד וכלליו העמוקים (אשר מעט מהם ישמיע לפעמים בהשעור), ומדוע לא ילמד לתלמידיו מה שלבו מרגיש? הוא ישתדל לציין את תלמידיו, בידיעות פרטי התלמוד על בורים, ומדוע לא ישים לב לטעת בהם שורק ממושגי האומה והיהדות? את הפרטים ילמדם, ואת הכללים הנחוצים לכל רב וראש, לא ילמדם! ומדוע לא ילמדם תולדות ישראל, אשר בהראותה את ההבדל בין רוח הישראלי ובין רוח שאר העמים שנסחפו בזרם התולדה; בהראותה תכונותיו וסגולותיו הנפלאות, תצית בלב התלמידים את רגש האהבה לעמם; על ידי התולדה תפקחנה עיניהם וידעו את עמם ואת צרכיו. נורא הדבר, אלה האנשים אשר המה ראשי האומה והיהדות, לא ידעו מה הוא ישראל? ומה הוא היהדות?

הדמי לבבי הנני כותב את הטורים האלה. אני הגבר למדתי בהישיבה הזאת, אנכי זכיתי לראות קהל גדול מבחורי ישראל המצויינים, יושבים ועוסקים בתורה; בחורים שיש בהם בעלי דעה והשכל, בחורים — בעלי שכל חד ועמוק; ומה מאד נמקו עיני בחוריהן, בראותי רוב קהל גדול הזה, קהל אשר יתעתדו להיות מורי העם; קהל אשר נבדלים המה מכל המית חלד, ומטיילים בגן התורה, לא ידעו אף ידיעה כל שהיא ממושגי היהדות והאומה, או אפילו פרק אחד מתולדות ישראל. ובאשמת מי תלוי הקולר הזה? האם לא צחוק מכאיב לב הוא, שכל התלמידים הרבים בעת יבואו לפרקי האגדות — אשר המה המפתחות לפתוח אוצר התלמוד — ידלגו עליהם כעל דברים שאין בהם צורך; והראשים עומדים ומחשים, ולא יעוררו אותם — כי אם יעמיקו בהם יגלו לפניהם מושגי היהדות והאומה. העבודה! שבאזני שמעתי מעלויי הישיבה, החושבים כי כל העולם לא נברא אלא בשבילם, אומרים: „לו היינו מדפיסים, אז דלגנו על האגדות ולא הדפסנום כלל, כי איזה תועלת יביאו? האגדות לא נבראו אלא בשביל בעלי הבתים הפשוטים, המה צריכים ללמוד „עין יעקב", אבל לא לנו". הדברים האלה יתנו להקורא מושג נאמן מהשקפת רוב בני הישיבה על היהדות והאומה בכלל.

נהירנא כד הוינא בהישיבה, והימים האלה היו ימים טובים לרעיון „ישוב ארץ ישראל", אשר אחז אז בכל ארבע פנות ליטא; גם רבינו הרב נצי"ב התעורר גם הוא ויקדיש שני מאמרים במ"ע „המגיד", לעורר בלבות בני ישראל את רעיון „ישוב ארץ ישראל". המאמרים האלה שפכו רוח שמחה על כל אדירי הלאומיות: חובבי ציון במינסק ובוויטבסק הגישו לו תודה, הר"ר שפ"ר בעל „כנסת ישראל" שלח לו תודה רבה; ולא שמו לבם כי יש לו לרבינו הנצי"ב תעודה יותר רוממה ונשגבה. כי לו ילמד לתלמידיו — אשר רובם עתידים להיות מורי הוראות בישראל — את תורת רוח האומה, לו ינהלם בתוך הטרקלין לתולדות ישראל, כי אז הטיב יותר לרוח הלאומי. המה לא שמו אל לבם, כי איש גדול דעה, גאון מובהק אשר ארבע מאות לבבות נערי בני ישראל מסורים תחת ידו, ובידו לעשותם לאנשים חושבי מחשבות המבינים את עמם ותורתם; איש כזה אינו יוצא ידי חובתו בכתבו מאמרים לטובת רעיון „ישוב ארץ ישראל", ולא זאת תעודתו. — ולמה תחת התודות הרבות אשר יפריזו לו, לא יעוררוהו על הדבר הגדול הזה, העומד ברומו של עולמנו? האין זאת חוליא אחת משדרת הלאומיות? האם לא יצאה גם מזה טובת ישראל ואושר רוחניותו.

אי־צולח הוא עם ישראל, בכל פנה שהוא פונה. גם במקום שתעלה לו ארוכה, ויקנה לו ברמי לבבו דבר שממנו תצא טובה למצבו הגשמי או המוסרי, גם אז לא יוכל להוציא את כל התועליות ממנו. בא וראה — כמה עבודות, כמה כסף, כמה מעשים כבירים ועוד ועוד, צריכים להעשות טרם תכון לישראל ישיבה רוממה, ישיבה אשר תספיק אוכל ומשכן לארבע מאות בחורים; כמה דורות צריכים לעמול טרם יוציאו מכח אל הפועל פעולה רוממה כזאת; וכמה הרפתקאות ותקופות רעות עברו על הישיבה הוואלאזינית. רבות פעמים עמדה להסגר על ידי בני בליעל, וכמה נשפטה באש? אבל היא למרות המקרים הכבירים האלה, אשר גדרו הדרך בעדה, עשתה חיל ותיף בהדרה ותעמוד על עמודים חזקים. ישיבה כזאת, לו ילמדו בה במשטר וסדר, אז פעלה באמת הרבה לטובת הרוחני והמוסרי. אבל האדירים אשר יעמדו בראשה, שכחו את המלאכות הגדולה אשר בידיהם, וילכו לרעות בשדה אחר — לכתוב מאמרים על דבר רעיון „ישוב ארץ ישראל"... וסופרינו המקרישים נפשם על מזבח הלאומיות, מלבד שלא יעוררו אותם על שגיונם, עוד יודו להם וינענעו אליהם בראשם. — אי־צולח הוא עם ישראל!

ה) תועלת שלא בכוונה.

אמנם גם את התועלה הרבה לההשכלה שמביאה; לא נוכל לכחד, כי אין אנחנו מאותם הסופרים שבשביל טינא שהיתה בלבם עליה, דנוה לכף חובה. אנחנו מעריצים את הישיבה, אשר יצאנו ממנה ותלמודנו בידינו; אנחנו מוקירים את המורם מעם — את רבינו הגאון הר"ר נפתלי צבי יהודה ברלין; ורק כי האהבה הזאת לא קלקלה את שורת התבוננותנו, ישפכנו את רוחנו לפני הקורא המבין. אמנם גם את הטוב לא נכחד, ונאמר: הישיבה הביאה הרבה תועלת לההשכלה; ואם כי ראשיה גם מיסדיה לא כוונו לזה לעולם (ואולי היא למורת רוחם!). התועלת היא: „בגלל תלמידיה הרבים מארצות שונות", במספר ארבע מאות צעירי ימים, לא ימלט שלא ימצא בהם משכילים נבוני דבר, והמה יעוררו את האחרים להשכיל. המה מעוררים רגשי התבוננות בלב בחורים כאלה, שאם היו בעירם לא עלה על לבם מעולם להשכיל. זאת ועוד אחרת, הן ההשכלה וההתבוננות תבוא על ידי הקריאה בספרים הרבה, ובאשר שבידי כל אחד ואחד מצויים ספרים אחדים, כולם יחליפו זה עם זה, וכלם יצטרפו לחשבון גדול, ונמצא כל אחד קורא בספרים הרבה. לפיכך כשם שימצאו בהישיבה הרבה עורים, שבאשמת הראשים לא ידעו אף מה מתורת ישראל והולדתו, כן ימצאו בה הרבה חכמים ונבונים הבקיאים בתולדות ישראל. התלמידים מפלך קורלאַנד יפיצו בה ידיעת שפת אשכנז וספרותה, והווילנאים ירחיבו בה השכלת רש"י פין והר"ק שולמאַן. המכ"ע הרבים אשר יבואו לבני הישיבה, בפרט בשפות שונות, יפתחו מושגיהם ועשו אותם לאנשים שלמים. ולפיכך אם כי נחפש בנרות היפים לבדיקה, לא ימצא בהישיבה אף שמץ למוד מדעי והגיוני, בכל זאת נוצצים בה בכל עת נבוני דבר ומשכילים אמתים, היודעים תורת עולם ההויה, תורת החברה בכלל, ותורת ישראל הגשמי והמוסרי בפרט. גם נמצאים בה הרבה נערים יודעים מדעים שלמים ושפות חיות, ככל אלה הלומדים בבתי הספר הגבוהים; ורוב פעמים יקרה כי כל אשר למדו בתוכה שתים או שלש שנים השתלמו במדעים ובשפות, עד כי בצאתם ממנה יבואו תיכף בהמחלקה החמישית או הששית בהגימנזיום. ולא מבעי שימצאו בה הרבה בקיאים בספרות ישראל העתיקה והחדשה, הרבה חוקרים, סופרים, משוררים ומספרים. ובעיני ראיתי ביד אברך אחד פולני ומוכמך, שלש מאות עלים כתוב בהם תוכן ותמצית הפילוסופיה הישראלית, ביחוסה אל היונית, ברוח כביר ונשגב; ותמה אני אם יש בדור הזה, איש אחד אשר העמיק חקור במושגים דקים מן הדקים, כמו זה! לפני קרא הבחור הברעזני את ספוריו הרבים בשפת עבר, המתארים לנו תמונה נאמנה מן חיי היהודים בזמננו, ויציגו לפנינו תמונות בצביונם כדמותם וכצלמם. לפני נקראו הרבה שירים מלאים רגש והתפעלות, כתובים ברוח השירה האמתית. הרבה מאמרים קראתי שעוסקים בשאלות החיים ובהספרות החדשה; וכאשר בקרתי לפעמים את מכירי ומיודעי, מצאתי בידי רבים, ספרים שלמים, זה עוסק בעטהיקא התלמודית, וזה — מעריך דיני ממונות התלמודיים ביחוסם למשפטי העמים; זה עוסק בתולדה, וזה — במחקר ובבקרת; זה כותב לנו שיטות תנאים ואמוראים בכל מקצוע ומקצוע, וזה עוד מנקר באשפת התקונים ומאסף לכל ההיתרים והקולות הנמצאות בתלמוד; זה הולך וחורז את כל כללי המדעים הנמצאים בספרות התלמודית, ואלה עוסקים בלאומיות.

בנוהג שבכל בתי הספר, כשם שקובעים התלמידים עתים ללמוד, כן לא יזנחו גם את החיים; וכאשר יגמרו את השעור, אז יצאו מן עולם האצילות לעולם החיים — לטייל לשחוק ולשעשועים. אמנם הבחור הישראלי אשר נולד על ברכי עם הספר, עם אשר תורתו — חייו; הבחור הזה הוא מניח כל חיי עולם ועוסק בחיי למוד. משתים עשרה עד

ארבע עשרה שעות יושב הבחור ולומד בהישיבה, בכפיפת ראש, בלי מרגוע, בלי הפסק (רק לאכילה); כל היום הוא שואג כארי, יעבוד במוחו עבודות גדולות. במקדש התלמוד העמוק. כבר פנה היום, כבר עבר חצי הליל, כל העיר ישנה, והוא עודנו ער, וגם אחרי פסקו מלמודו, איננו הולך לישון, להת מרגוע לנפשו הנהלאה, ותדד שנתו מעיניו, לקרוא את השחר והמליץ, את הס׳ דור דור ודו״שיו, או בדברי הימים לבני ישראל, ולפעמים גם את ספענסר ובאקל — או יושב וכותב.

I.

חשכת הליל פרושה על פני כל העיר וואָלאָזין, בכל חוצות העיר לא יאיר אף נר אחד; הגשם יורד בחזקה, כמו בא להוסיף ולהגדיל את בצעי המים; רוח סועה מסער, הרוח יליל יזעף אף יצריח, כל עין תישן, כל עפעף ינום, דממת מות שוררת בכל אפסי העיר; וכבר כלה רגל האחרון מן השוק, אבל רגל בחור בן ישיבה עודה משרכת בטיט ורפש, מנעליו מלאים מים, באשר המה קרועים ובלואים; עצמותיו יסערו מקור, באשר אדרת השער אשר לו ממושכנה בבית גמילות החסדים. אומלל! אנה פניך מועדות? ומה זה הדבר אשר המריצך ללכת בחשך, לסבול קור וגשם; ולמה לא תתן מרגוע לנפשך העמלה כל היום, הטרם תדע כי עוד בטרם יעלה השחר, ידפוק המנהל על חלונך: „עד מתי בחור תשכב״?

ומה כל החרדה הזאת, אשר חרד ללכת בחצות הליל, ולא עצרהו הגשם והקור גם המנעלים הקרועים? לא לעשות חוזה עם אהובתו, כי בן ישראל הוא, יודע חובתו, יודע כי לא לו לבקש אהבה; אבל הולך לקחת את „המליץ״ או את „הצפירה״, את „היידישע פרעססע״ „והזעלבסטעמאַנציפאַציאָן״, או לקחת ספר למקרא.

חלילה לכם, חולין הוא לכם, קוראים יקרים, לחשד את הבחור הזה במה שאין בו, כי לא ידע מאומה מדאגת החיים, ולכן הוא נתון ראשו ורובו בעולם הרעיון. לא! הבחור הזה הוא עני מדוכא ומלא צרות כרמון; חובותיו רבו משערות ראשו, כי הוצאותיו מרובות מהכנסתו; הפנקס פתוח, היד כותבת, ובעל הבית דוחק... בעלת הבית מסתכלת בו בבישות... „כבר קצתי בחיי מפני הבחור הזה האוכל ואינו משלם; כבר אכל את ראשנו, ולא נראה אף גרה אחת, נקח את חפציו וצא נאמר לו״! שבחים כאלה מגדת לו בעלת הבית בפניו ושלא בפניו, ועיניו רואות וכלות... הוא רואה כי מלבד שמחיר מאכליו נכתבים כהשער בשני רעבון... עוד נכתבים דברים שלא אכל אותם מעולם, ונפשו עליו תשתפך. הוא רואה כי מאכלו הוא מבושל כמאכל בן דרוסאי, ונושא בשרו בין שניו, כי מה לו לעשות? האושפיזא שלו אוכלת חטימא, והוא בר בי רב אוכל קרירא, ואיננו רשאי לקרוא תגר, כי האושפיזא שלו אינה מרוצה בגוף השדוך כל עיקר, ומבקשת בכל יום ויום שיצא ממנה מבלי השב. אדרת השער אשר לו ממושכן, ואין לו במה ללכת אל בית הישיבה והקור גדול; ולפי דעת היש אומרים חייו אינם חיים, מפני שאין לו אפילו חלוק אחד שלם. הרבה מכתבים כבר כתב לאביו, לפניו שפך מרי לבבו, אבל אין קול ואין קשב. בכל יום ויום ירוץ אל תא הרצים; הרבה בחורים יגילו כי יקבלו מכתבים מהוריהם — לזה יבוא כסף, ולזה צרור חפצים, או תבה מלאה צידה — והוא האומלל שב הביתה בידים ריקנות; בעל הבית כבר עומד מוכן ומזומן על יד הפתח ביד פתוחה לגבות את חובו, והנה הוא רואה את „הבחור שלו״ הולך בפנים זועפים. „עוד הכסף איננו, ומתי יהיה הקץ״? יקבלהו בפנים עקומות.

הבחור האומלל ישכח את בעל הבית וחוסר הכסף ויחל לדאוג לאביו. השפק הנורא החל לקדור את לבבו „בהשמא״ הידוע... פן קרהו אסון? זה שני שבועות אשר ילך

קודר ושחות בלחץ השפק הנורא, ואשר ימוץ לשד נעוריו; והנה האח בא גד! נושא המכתבים ישא אליו מכתב מעיר מולדתו; שמחה נפרזה מתחוללת בלב האומלל, הוא ימהר לקרוע את התכריך, בעודו בכף הנושא יבלענו. אבל מה נמקו עיניו בחוריהן? מה זה התהפכו פניו השחורים (ששזפתם העוני) ללבן? מה זה יגעה בבכי, ואנחה שוברת חצי גופו של אדם מתפרצת מבין בתרי לבבו? הה! אמי מתה ואנה אני בא? הנה כבר הגיע זמן התפלה, הש"ץ כבר סיים „אל תקרי הליכות אלא הלכות", והבחור העני עומד על יד העמוד ויצדיק עליו את הדין, ואומר: „יתגדל ויתקדש שמיה רבא".

על הבחור המדוכא הזה גברה תשוקת הדעת, והנה הוא הולך לקרוא את „המליץ"— נשוב בעוד שעה אחת לאושפיזו, ונמצאהו שוכב על מטה לבנה שבורה, תחתיו שק ממולא בתבן, ומכסהו מלמעלה — בגדו הדק והקרוע; קירות החדר שחורות כעורב, בזויות אחרות ידלוף הגשם; לפניו מוצג שולחן משולש שבור כתות ועקוד, ועליו העמוד מנורה מעשנת אשר זכוכיתה מטולאה בטלאי נייר; הבחור שוכב על מטתו, ימינו תחת לראשו וקורא את „המליץ", מסיימו מקפלו ומניח אותו תחת מראשותיו. מורה השעות כבר השמיע את קול שני; אומלל! כבר באה העת שתישן, אבל הוא עוד לא ינום ולא יישן; יקום ממטתו יזחל אחורי המטה וספר בידו, וקורא בו עוד כשתן שעות, עד כי יפלו עליו חבלי שֵנה ויישן. קוראים! הנר דולק, הספר פתוח (כי מפני אונס שינה שכח לטמנו), נכורה נא ונראה מה הוא הספר הזה? והנה לעיננו „געשיכטע דער יודען" של גראֶטץ — היום קרא את גראֶטץ, ולמחר — את צונץ, הערצפֿעלד, יאָסט, ופֿראנקעל, וכה יתמשכל וישתלם, אם כי צרותיו רבו למאד. ומדוע ולמה יסיח דעתו מצרותיו ויקדיש את נפשו להתלמוד והמדע? מפני תשוקתו העזה לעיון, השתולה בלב הבחור הישראלי.

הנה העברתי לפניך הקורא, תמונה נאמנה מן הממית עצמו באהל הדעת; אך יוכל היות, באשר הוא עודנו מן המתחילים, לכן אחזתו בולמוס התשוקה לדעת, כי על כן אעביר לפניך עוד תמונה אחרת.

II.

החורף חלף עבר, ימי הקיץ באו, היום כבר פנה לערוב; אברך אומלל שוקד על דלתות הישיבה ולומד את התלמוד בזעת אפו, בשעה שרוב בני אדם באים במעמקי היערות להסתר מפני החום הגדול הבוער כאש, הנהו שוכב על מטתו בחדרו המחזיק פחות מד' על ד', בבית העומד בירכתי העיר; מבעד חלון חדרו הפתוח נשקף — מזה הטבע בהדר יפעתו, ומזה — צלמות בתי העיר הנשמות ושחורות כעורב; פה נרדי הגנים יתנו ריחם, קרני השמש אשר החלה לרדת ישפכו על הדשאים הוד והדר, ומפה — הבתים השחורים כשולי קדירה יעוררו רק זועה. אבל פני האברך הצולל בתהום רעיונותיו נכר, כי לא ישים לבו לשתי המחזות ההפכים.

פניו הלבנים כסיד ההיכל יפיקו עצבת נוראה, מצחו הקטן יקמט לרגעים, עיניו בולטות ומפיצות יאוש, ולפתע פתאום תמקנה בחוריהן, ואגלי דמע נראו.

הנך רואה את פני סמל־הדאגה הזה! הרי הוא כבן עשרים, בנוהג שבעולם, צעירים כגילו עוד לא יעברו את גשר החיים הרעוע, ולא ידעו מכל העולם אלא ד' אמות שלהם; והצעיר הזה כבר עבר על „הים הזועף" ואניתו נשברה; הנה כבר ראה חיים ואושר, ועתה נפל שדוד; על כן נמצאהו עתה בוכה מקירות לבו; ולמה לא יבכה?!

לפניו יעברו כבני מרון הימים הטובים שהיו לו (אשר בטרם בואם ההענה תחת ידי אם חורגת), הימים אשר בלה בצל רעיתו האהובה — נפש משכלת בכלי מפואר, אשה שאהבה כנפשו, וכן נפשה היתה קשורה בנפשו; אביה (הוא חותנו) הנמנה בקהל עשירים

עמל למענו להאבילהו ולהשקותו, ולתת לו בית נאה וכלים נאים! הוא בלה ימיו בצל האהבה והאושר; גם בתו הקטנה הברה כחמה, הנעימה לו את החיים; חותנו וחותנתו האצילו לו כבוד למרבה, גם העיר מלאה תהלתו, מפני שמו התורני ומצד פזרו כסף לכל פושט יד.

שלש שנים כשני שכיר ישב בצל האושר, ויחיה חיי נחת ושלוה, והנה קפצה עליו רוגזה של הדעת; תשוקת הדעת אשר התגנבה בתוך לבבו, אלצתו למעט בלמודיו בתורה, ויחל לשקוד בצנעה על דלתות ההשכלה. אבל כאשר נודע הדבר לחותנו מיטיבו, במצאו אותו הוגה בספר „שנאת עולם לעם עולם" (שלפי דעתו פירושו הוא: איך להוליד בלב היהודי את השנאה לעמו...), ויגרשהו מביתו; את רעיתו ובתו האהובות גם כל כספו לקח ממנו, וישלחהו ריקם — והנה עתה הוא בוואלאזין.

מיום ראה את אור החלד, לא יצא מקיר העיר וחוצה כארבע אמות, ועתה הלך גולה בארץ נכריה כערער בערבה; מכיר ומודע אין לו, התלמוד איננו מזין את נפשו, כי רוחו מרחפת על פני הספרות הכללית, ובעל כרחו הוא לומד. מיום ראה בטובה היה רגיל לתת לאחרים משלו, ועתה הנהו מצפה לשלחן אחרים, ובאוצר הישיבה תלויה חיתו.

וראש־הישיבה מסתכל ביה בבישות, מפני הקורצא דאכיל ביה חותנו, כי הציץ ונפגע; והנה עוד מעט וימי הגורל ממשמשים ובאים...

אביו כעס עליו על אשר הוא לומד בליטא, ולא ישלח לו אף גרה אחת; ומלבד שיחיה חיי צער, חיי עוני ודלות, תצר נפשו מאד לאשתו האהובה ולבתו היפה־פיה. האהבה לרעיתו—היא אהבה טהורה; שתי הנפשות האלה דנסיבן בארביסר, היו לבשר אחד; ולכן מה מאד תהמה נפשו בזכרו כי גלמוד הוא ממנה, בתגרת יד חזקה, ונפשו עליו תשתפך, ועיניו יורדות דמע.

מה לך רעי כי פניך זועפים? יאמר אליו רעהו הבא לקראתו פתאום; הנה הבאתיו לך את הספר „עם עולם" להרפ"ם!

מה זה? האם הספר „עם עולם" בידך? ענהו בחדוה רבה, ולבו יתרוקן פתאום מן דאגותיו הרבות.

הנה לפניך!

המנורה תאיר את החדר החשוך, והאברך יושב וקורא בו בשמחה רבה, ומי שלא ראה את פניו המפיקים נוגה, לא ראה גבר שמח מימיו.

אומלל! מה תשמח?

כל בני הנעורים השוקדים על דלתות הדעת, יראו עמל הרבה; אבל עמלם ינעם להם, מפני כי ידעו שמתן שכרם בצדם, ואת פרי מעשיהם יאכלו בעולם הזה. אבל האומלל הזה, מלבד כי לא יעשה את הדעת כקרדום לחפור בה, הנה עוד נהפכה לו לרועץ, וכל עולמו החשוך והצר לא בא לו אלא בשביל הדעת; והוא הוא השוקד על דלתות הדעת לשמה!

III.

היום רד, והלילה בא! לילה שמביא מרפא בכנפיו; הירח יקר הולך יצא להאיר על הארץ ולדרים עליה, כוכבי נשף הפיצו נגהם, רוח צח ינשב, ומראה פני השמים כעין התכלת. כל יושבי עיר וואלאזין הדליקו את הנרות, ומבעד החלונות יהנוצץ אור גדול; כלו מנער ועד זקן יצאו להתענג על הדר הטבע, להריח באילני דמלבלבי, ולהקר מחום היום. גם חומת הישיבה הבנויה לתלפיות לבשה עדיה; באולמה המרובע הלבן כשלג וכצמר צחר, ידלקו כמאה מנורות־נפט מלבד עששיות רבות ונרות אין מספר. נוגה ברקי

מאוריה יוסיפו לוית חן אל חכלילת קירותיה ועמודיה; דממה דקה שוררת בכל פנותיה; כי רוב לומדיה הלכו לטייל בגנות העיר, רק בחורים מעטים כשבלים בודדות עומדים בזויות הישיבה, איש איש נשען על שלחנו הקטן, ומעיין בהמסכת הפתוחה לפניו; וגם מבין ריסי עיני אלה נכר, כי טוב להם שלא ימרו משילמדו, באשר שכבר חטפתם שֵׁנה.

רק שם בירכתי הישיבה על יד תנור החורף, עומד בחור ופניו שחורים, לחיו קמטו ולא עת, ועצמותיו שפו; לומד בנפש חפצה ובלב מרגיש, שואג כארי — וקולות אלהים יתמלטו ממנו, וכל עצמותיו תאמרנה.

מבעד חלונות הישיבה הפתוחים, ישמע קול רעש המטיילים, ההולכים רצוא ושוב. מארמון אדון העיר ישמע קול מנים ועוגב; חצי הליל כמעט הגיע, השעה השתים עשרה חסרה רביעית, והוא על משמרתו עומד ויוסיף ללמוד.

ומדוע לא ילך הוא להתענג על חמדת הליל?!

האם חסר לב הוא? האם יתמיד בלמודיו למען יטול את השם מתמיד? האחז אותו בולמוס „הסמיכה"? או קנאת סופרים אכלתו? או אולי הוא תורני גם אשר ידמה באמת כי לא איברא אינש אלא לגרסא, ושאסור לו להאדם להתענג? וכל הפוסק ממשנתו והולך לטייל על יד האילנות והגירות הנאות, הרי זה מתחייב בנפשו?

אבל מבין עיניו השחורות והמבריקות — סמל דמות המתינות והתמימות המרחף על מצחו הגדול, ואשר עוז וגבורה ילין בו, וממלבושיו הקצרים והנקיים, נכר כי הוא איש מרגיש והוגה דעות.

הוא איננו חסר לב — כי כבר ראה חיים בעיר גדולה, בקר את כל הטיטראות והקרקסיאות, ויודע הוא את החיים בהוד יפים; איננו חפץ ליטול את השם ולהעטר בכתר הרבנות — באשר שבורחת הוא מכל כבוד והדר, ואיננו מבקש כל מטרה. הוא איננו תורני גם, כי כבר קרא ושנה בספרותנו החדשה והכללית, יודע הוא שמלבד התלמוד ישנם למודים נשגבים; יודע הוא הפתגם הירושלמי: „עתיד אדם לתת דין וחשבון על כל מה שראה בעיניו ולא נהנה". ובכל זאת מניח הוא חיי יופי ותענוג — חיים שיש בהם נחת רוח וחלוץ עצמות, ובוחר הוא בחיי למוד ורוח. יען כי התלמוד הוא מזונו וחיי רוחו ונשמתו, ויאהבהו אהבה עזה; יאהבהו — בגלל ידיעהו את גדולתו רוממותו וקדושתו; ולכן טוב לו שעה אחת הגות בו מכל חיי העולם הזה. כבר שקד על דלתות הספריות העתיקות, לפניו נגלו התפתחות והשתלשלות המשפטים והתורות אצל הרומים, הפרסים, היונים. ולכן הוא מתענג על הספרות התלמודית, ומכיר לערוך אותנה מערכה מול מערכה....

הוא לא יבקש בלמודיו מטרה מחוצה לחם, כי אם מוצא הוא את מטרתו ואת אשרו בתוכם. באחד ממכתביו יאמר אלי:

„הנך שואל למטרתי — ואני מה אענה אבתרך?! האיש המבקש מטרה מספרותנו התלמודית, אות היא כי עומד מחוצה לה, ועינו עוד לא שופה את רוממותה... כי אותו האיש אשר בא בטרקלין תלמודנו פנימה, ולבבו מרגיש את רוחו הכביר והנשגב; הוא לא יבקש מטרה מהגותו בו, באשר המטרה היא בתוך הלמוד. בשעה שהגיתי בספרי שפינוזה וקאַנט, אז הייתי אומלל ובקשתי מטרה, יען כי מכל מרבית השתכלותי לא נשאר לי כי אם ד' אמות של השלילה... ועתה כאשר הנני הוגה בתלמודנו ובתולדתנו, וארגיש את גדולת היהדות ופרשת רוממותה, ומתולדתנו — את נפלאות עם ישראל; אז מאושר הנני כי בן אנכי להעם הזה. — לפנים כאשר היה מצבי איתן וטוב, קפצה עלי זקנה בלא עת, באשר הלכתי שחוח תחת משא הקרח הנורא... ועתה למרות מצבי הרע, הנני מלא כח עלומים, וחיי נעימים לי מאד מאד"...

הבחור הנשגב הזה, הוא ממית עצמו באהלה של תורה, וכר' חנינא בן דוסא די לו בקב חרובין מע"ש לע"ש. חמשת הזהובים שיקבל בתור פרס מאוצר הישיבה, לא יספיק לו ללחם צר ומים במשורה — נורא מצבו! נורא מאד! בחדר יפה וגדול יגור בלוית אברך עשיר, אשר לב אבן לו, והגאות נר לרגלו — האברך יפנק נפשו, וכל אשר השאלנה עיניו לא ימנע מהן. והוא — אחרי עבודה ויגיעה רבה, יאכל פת חרבה. האברך שוכב על מטת שן ממוצעת בכרים ובכסתות, והוא — שוכב על מטה שבורה ותחתיו יוצע תבן. והאברך האכזר מלבד כי לא ירחם על בן אדם כדמותו וצלמו, עוד פוסח על ראשו... והוא האמלל לא יקנא כלל באחרים. בנוהג בין בחורי הישיבה, שכל מי שמצבו דחוק, אז ילך אל ראש הישיבה הגזבר והאמרכל על אוצר הכסף, ויבקשהו כי יוסיף לו על הקצבה — והוא יסבול עוני ודחק, אבל לא יבקש נוספות, יען כי איננו חפץ לעשות את תורתו קרדום לחפור בה... כלם ישכירו את עצמם לשעות, ללמד תלמוד ושפת עבר להבחורים העשירים, אשר כנודע, מהם לא תצא תורה; וישנם רבים שבאים ללמוד ונמצאים מלמדים — והוא לא יעשה מלאכתו רמיה, גם איננו שוה לו שכר הלמוד בהפסד הזמן, ולכן בוחר הוא להסתפק במועט.

האדם חזק מצור ונקל לו להשתפק, אם אך בעמל נולד ובעמל גדל; אבל זה האיש אשר גדל בבית עשירים, ומיום גיחו מרחם אמו לא ידע מחסור; איש כזה העוזב חיים כאלה בידים, ובוחר בחיי עוני ודלות כדי ללמוד תורה — תורה שאיננו אוכל פירותיה בעולם הזה, כי אם בעבור שחשקה נפשו בה; את התלמוד ילמוד לא רק למען ידעהו, אבל לשמור ולעשות, זה הוא למוד לשמה!

כל אדם באשר הוא אדם... ויסודו מעפר, התאות והרגשות משהרשות בנפשו עמוק עמוק, איננו שליט ברוחו למזג מחשבותיו עם מעשיו; וגם החכם הנאור השוקד על למודי המדות והמוסר — חכם אשר מחשבותיו נשגבות מאד, גם הוא נאה חושב ולא נאה מקיים... וגם הפרופיסור הדורש מעל הקתדרא על דבר אהבת האדם וחובת האדם לעצמו ולאחרים, גם הוא טבוע ביון התאוות...

והוא הצליח לעשות שווי המשקל בין בינתו ונטיותיו, בין יצרו הטוב — להרע, אצלו המחשבה והמעשה אחוזים ודבוקים זה בזה, ומכלכל נטיותיו במשפט בינתו המפשטת. אוהב הוא את עם ישראל, את תורתו, את ספרותו, את תולדתו, באהבה עזה כמות, אשר רשפיה רשפי אש שלהבת יה, ובמקום שידובר בהן אז נפשו גחלים תלהט, ובהגיגו תבער אש; אך לא באהבה עורת המקלקלת שורת ההתבוננות, ולכן במקום אהבהו תמצא גם יד הבקרת, ורואה הוא את זכות הדברים וחובתן. הן פתאום חדל מללמוד, ועיניו השחורות ימיש מהמסכת ויחל להביט מסביב באהבה, כמו בא לסקור בסקירה כללית את כל הישיבה ולרחוש לה אהבה, באשר שלפניו יעברון כבני מרון כל מעשי בני אדם בלילה הזה. כמה יגזלו ויגנבו, כמה ישדרו וינאפו, כמה יטיילו וישהוללו, כמה ישתו לשכרה ומשחקים בקוביא, כמה טובעים במצולת ים התאוות הנמבזות. הן במקום אחד — בהישיבה — ההצמצם רוח ה', אין בה לא תאוה, ולא קנאה — לא הא ולא הא, כי בני אדם יושבים ועוסקים ברוחניות וכולה אומרת קדוש...

אמנם כשם שעולה על לבבו דברי רפ"ם: „כבוד ותעצומות לכם בתים קדושים, מחסה „ומסתור לשארית ישראל! משם יצאו ויצאו שרידים אשר מבטן אמם קוראו להיות לאור „עמים ולרוח חיים לעצמות יבשות. מי יודע אם לא כבר בענן כלה, כלה רוח ישראל מעל „פני האדמה. מי יודע אם לא נסתמו כבר ארובות האמת מעפרות ההבל והכזב אשר במלוא „חפנים הביאו מורי השקר כאלה וכאלה, נטעו על תלמי לבב בני הנעורים בשם ה' וחזיו, „לולא התעודד העם הקטן והשפל הזה, ובשפל ידיו הצליח להציל תורת אלהיו מתוך

„ההפכה" (שמחת חנף). ואמנם במקום גדולתה שמה ימצא גם שפלתה. וישפיל גם לסיפא דמאמר רפ"ס, שמנה ואמר: „אמנם דרכי הישיבות אבלות מאד, שומרים הפקדו עליהן לבל יתנו לרוח דעת לעבור בהן, ועל כל רעיון ורגש יניפו מקל חובלים" (שם). — יודע הוא, „כי אך מבתי הישיבות תקוה נשקפה לנו כי עוד יחיה רוח ישראל, ובהשבתם ישבת גם דרך ישראל ותורתם, וכל עמל אבותיהם ואבות אבותיהם זה אלף שנים פעמים" (בשפת הנ"ל), ועם כל זה לא נעלם מאתו כי „הנה יעלו גם קוצים כסוחים, ושמיר ושית ירבו בכרמי הישיבות, יען כי בנוטרים את הכרמים, רבים המה אשר לא יצלחו לשומרים וליוגבים; מאה פעמים מאלה אשר דעת ותבונה להם למטע נטעי נעמנים" (בשפת הנ"ל). כבר השמיע מורה השעות שעה השניה, והגמרא נסגרה. הבחור לקחה תחת זרועו, וישם פניו לאושפיזו — נלכה נא בעקבותיו —.

הוא כבר בא לחדרו, כבר פרש את שמיכתו על התבן. אמנם עוד לא ישכב לישן, ולוקח את ס' „דרכי המשנה" של הרז"פ וקורא בו לאור הלבנה, כשעה שלמה, ומבין מצחו אשר יקמט נכר, כי יעבוד במוחו עבודה רבה לישר דבר אחד אשר לא ידע פתרו.

ומי זה יאלצהו להפקיר נפשו כל כך בשביל התלמוד? הימצא מחיתו בחכמתו? „ומה תקות בן־ישיבה בלמודו? עטרת הרבנות תנתן לאחד מאלף, משרת המלמדות נבזה ונמאסה; ולהלקח אחר כבוד לבית איש עשיר, לא יצלח אף ביד אחד מאלף, כי העשירים חובבי תורה מעטים" (בשפת הרפ"ס), האין זאת כי אהבת הדעת היוקדת בקרבו תאלצהו להקדיש נפשו על מזבח הלמוד.

הטיפוס הזה אשר הצגתי לפניך הקורא איננו יליד הדמיון, כאותם הטיפים שלא היו ולא נבראו אלא משל היו — הטיפוס הזה הוא טיפוס, שעוד היום הוא חי וקיים ועומד בוואלאזין וכל בני הישיבה מכירים אותו. ואם בעיניך יפלא, תא ואחוי לך טיפוס אחר, אשר הוא עוד יותר נפלא ממנו.

IV.

באחד מימי חג הסכות, העיר וואלאזין לבשה עדיה, כל יושביה ישירו וירננו, כל בני הישיבה יזמרו, כל תנוקות של בית רבן יחוגו וינועו, ירקדו ויצהלו, ומכל עבר ופנה נשמע רק קול ששון ושמחה, דיצה ורנה, והעיר וואלאזין צהלה ושמחה. בעירות פולין המלאות סחר ומרכולת, שגם בכל השנה תראינה חיים, שמה גם החג בבואו איננו עושה רושם גדול; לא כן בעירות ליטא הקטנות, אשר בכל ימות השנה המה כבית הקברות — לחשובים כמתים; עקבות המסחר לא נודעו, דממת מות שוררת תמיד, גלגל הדלות מנסר בכל יום ויום ברקיע — שמה כאשר יבואו ימי החג, כאשר פת הקיבר יתחלף בפת סולת, וכלמו ילבשו בגדים נקיים, בם עושה החג רושם גדול, באשר שהמה כיוצאים מאפלה לאור גדול. ומה גם החסידים הרגילים ב„יומא דפגרות" — ואין לך יום שלא יהיה מרבה בשמחות מחברו, בכל הקלויזין ישמע קול דיצה וחדוה — שמה ימי החג אינם כפרט היוצאים מן הכלל. לא כן בליטא, אשר אנשיה כחנוטי מצרים, כלמו מנער ועד זקן ילכו קודר תחת משא הדאגה, בכל בתי המדרש שורר רוח עצבת, לכן בבוא הימים הטובים, אז ישמחו עד קצה האחרון; אז יתעורר בהם רוחם הנקפא, אז הרגשתם הטבעית תביא אותם לעולם שכלו „התפעלות", אז ישמחו וירננו ירקדו ויצהלו. אמנם אם כל ערי ליטא הקטנות ישישו הרבה ביו"ט, העיר וואלאזין עלתה על גביהן, באשר בחורי הישיבה הנמצאים בה למכביר, אלה הבחורים האמללים הזרים והנודדים, אשר בכל ימות השנה נתונים ראשם ורובם בעולם הלמוד, כמו שלא ידעו מעולם אחר כלל; המה כאשר ינתן להם חופשה, יתעורר במו רגש השמחה הטמונה, ויוסיפו ששון על שמחת העיר —.

כל העיר וואלאזין מלאה רעש משאון המזמרים, כל בתיה ריקים ולא נשאר בהם אף אדם אחד, רק בחדר אחד יפה העומד בטבור העיר, חדר מרובע וירוק ככרתי אשר כלים ומראות יפות יעטרהו, חדר אשר חלונו האחד פתוח אל גן ירק נחמד ומריח, והשני אל רחוב הווילנאית — יושב על כסא נחמד ונהדר ילד צעיר כבן ארביסר, ילד המלובש בבגדים יקרים וכלו אומר יופי, מצחו הטהור והלבן, עיניו השחורות כעורב, תלתלי שערותיו הדקות כמשי, הרוח העצבת המרחף עליו, ימשכו עינינו אחריו —.

לפניו פתוח חלק אחד „מדברי ימי היהודים" של הפרופיסור גרעטץ. והוא נשען על ידו הקטנה והטהורה, יושב וקורא בו, יושב וקורא בשים לב, ובכל פעם יוציא אנחה חרישית, אנחה אשר ראויה לצאת מפי זקן ושבע ימים, ופתאום יגעה בבכי, ומעיניו יזלו דמעות...

ולמה זה יבכה? האמלל הנהו? האם זכרון אמו המתה באה לפניו? או האם כבר נפל בפח האהבה? לא! הילד הזה הוא מאושר גדול, הוריו המה עשירי וחורי ליטא, והוא כבן יחיד לאמו השיג כל משאלות לבו, וגם עתה בהפרדו מהם כי נפשו חשקה בתורה, טוב לו עד מאד ומאד בכלל, בכל יום בוא הרצים, יקבל מכתבים וכסף, מלבושים וצידה; בכל חודש וחודש יבוא אחד מהוריו לבקרהו, הישיבה לא תכביד עליו אפכה, ושתי שעות מדי יום ביומו ילמד חכמת הזמרה ממזמר משכיל, ולבבו הטהור עוד לא ידע את האהבה.

ולמה זה עיניו יורדות דמע?!

יען כי צרת עמו האמלל, הנרדף והנענה, נגעו אל לבבו.

התקופתנו המגאלת בדם הכתובות בהתולדה אשר קורא, נגעו במיתרי לבבו הרך. נגעו וירעשו, ויבך מקירות לבו —

מאין באה הרגשה לילד בן ארביסר או חמיסר, אשר גדל על ברכי עשירים? ויפנק מנוער נפשו? כי ירגיש בצרת עמו? אם בעיניך הקורא יפלא, בעיני לא יפלא —.

הנער הזה מיום ששכלו החל להתפתח, נכר כי בעל כשרון הוא, כי ה' העניקו בלב רגש ובשכל חד וברור. ובכל זה היה ילד שובב וילך בשרירות לבו, ככל בני עשירים אשר שמנו עבו — ויבעטו; מיום החל להשכיל ולהתבונן, לא ידע כלל מה טיבו של ישראל? ואבותיו לא ספרו לו את ענות עמו האמלל. הוא שגה לדמות כי כל בני ישראל המה עשירים כאבותיו, וכן היה בדורות שלפנים; גם מלמדיו ומוריו דעת, אשר למדוהו את התלמוד ושפתנו העבריה, לא השכילו לפחת רוח חיים בלבבו הרך, ולא השמיעו לו אף מושגים מעטים מתולדתו הארוכה; אכנם מיום בואו ואלאזינה, וירא בענות העיר, בדלות בני הישיבה, אז נודע מעולמות אחרים, אז ראה כי רוב בני עמנו דלים ורשים, ויחל לדאוג — „אם הקב"ה אוהב את ישראל למה לא יפרנסם"?! השאלה הזאת החלה לקנן בלבבו, וממנה בא אל שאלה אחרת, עד כי שאלות רבות הקיפוהו כעכנאי, בשבתו בין אחוות מרעהו, בספרו להם שאלותיו ותמיהותיו, הגידו לו כי ישנו בהישיבה חוקרים ופילוסופים אשר ידעו פתרון כל השאלות, אז נודע עוד הפעם מעולמות אחרים. —

הוא זכר כי הת"ח יכבד בעירו, ולכן לא שכח את מטרת בואו, וישקוד על דלתות התלמוד בנפש חפצה ובלב מרגיש, וייף בהתמדתו על כל המתמידים הגדולים—הוא שמע כי ישנו עולם החקירה, כי ישנו ספרים המבארים ומשמיעים הכל, ויקח לו מבני הישיבה מורה משכיל, אשר כיד הדעת הטובה עליו הצליח ללמדו תורת שפתנו העבריה על בוריה, ויחל לקרות ולשנות בספרותנו באהבה עזה ורבה.

מיום בואו בטרקלין ספרותנו תקפה עליו בל כך רוח ההתמדה, עד כי יומם ולילה, ואף בשעה שהיא לא יום ולא לילה שקד על דלתות הספרים, ומעולם לא מצאו אדם מדבר או מטייל, רק יושב ולומד או קורא. במשך שנת הי"ד קרא רוב תולדתנו הארוכה,

מורו המלמד באר לו כל תקופותיה, ויברר לו כל פרשותיה, אז הזקין הנער ... אז נקשרה נפשו בעבותות אהבה לעמו לתורתו ולספרותו, מאז — על משכבו בלילות, כאשר יתבונן על אומתו ותולדתו האיומה, ערשו יַמסה בדמעותיו.

וגם עתה ביום אשר כלו שמחה, יום אשר גם המתמידים הגדולים יפסקו מלמודם, יושב וקורא תולדתנו, קורא, מרגיש ... ובוכה ...

מה נשגב הוא הילד הזה! מה עצמה פרשת גדולתו! לבבנו יתרגש ויתפעל כאשר נראה בני עליה כאלה למכביר בין עמנו, אשר המה כקוץ מכאיב בעיני כל העמים, וכאשר נציגהו מערכה מול מערכה מול תלמידים אחרים — אז ידעו כי רב לנו רב ... ולכן אחשוב לחובה להציג עוד תמונה אחת נפלאה בצביונה.

V.

באחד מפנות הישיבה, על יד שלחן קטן מתנועע, לומד אחד מהבחורים המצוינים בהתמדה רבה וגדולה, ובכל עת עברו ושובו, הרבה עיני קנאה יביטו עליו מסביב.

ולמה לא יקנאו בבחור שזכה לשלשה כתרים: כתר „משכיל" — כתר „עלוי" — וכתר „עשיר"?! בשעה אשר יתפלפל עם ראש הישיבה בעת הגדת ה„שיעור", אז יתחרשו כל השומעים; בלשון מדברת גדולות יפרק ברוח הגיון, כל „לשיטתות" המגיד במקום שימצאם נגד האמת, ולית נגר ובר נגר דיפרק תשובותיו, וכל כלי יוצר החריפים והמעיילים פילא בקופא דמחטא, עליו לא תצלח — ואינו נוהג כאלה החנפים שגם במצאם סתירה גדולה לדברי רבם יאמרו: „תניא דמסייע לך"! — ובשעה שימצא דברי רבו אמתים וברורים, רק הני מקשנים החפצים להתגדר ולהראות חריפתם החדה, יקיפוהו בשאלות כעכנאי — אז יוציא חרב ההסברה מנרתיקה, וכיד כשרון הסברתו הטובה עליו, יבאר וילבן ויטעים כל דברי רבו, עד כי המקשנים יכבשו פניהם בקרקע ...

בכל אספה „ספרותית" — או „לאומית" שהוא בתוכה, הוא תמיד ראש המדברים, פעם ישא מדברותיו על תולדתנו הארוכה וקורות הימים; ופעם — על השתלשלות והתפתחות ספרותנו החדשה; ופעם — על האומה הישראלית ביחוסה אל יתר העמים; בשעה אשר יבאר רוח התלמוד, השקפותיו על הדת ועל החיים, או יציע את קורות חכמת ישראל בימי הבינים, אז יראה לפנינו כחוקר קר רוח, אשר רחוק הוא מכל רגש ונטיה, ורק בהתבוננות מפשטת ומתינות יעסוק באותם הענינים שהוא דן — ובשעה אשר ידבר מתקופתנו האחרונה, מרוח הלאומי ותוצאותיו החדשות, ממצבו הנורא והאיום, אז אש לפניו תלך, ובהתרגשות נפרזה ובהסתערות גדולה יוציא כל דבריו; ולפעמים יתרגש כל כך, עד כי יחל לבכות בדמעות מאין הפוגות; יבכה! וגם האחרים יענוהו בקול, עד כי תהפך האספה לבית־אבל —.

בכל עת יעבור לפנינו, נראהו מלובש בבגדים יקרים, ותפורים כדין וכהלכה; בימי החורף ילבש אדרת שער אשר מחירה עולה יותר ממאתים כסף, בכל יום בוא הרצים יקבל הרבה כסף, אשר די בו להזין עשרה בני ישיבה.

ולמה זה לא יקנאו בו הבחורים האמללים, אוהבי דעת ותורה, אשר ששה מהם יתכסו בטלית אחת ולומדים תורה?

אמנם מאושר הוא, וראוי לקנאות בו, אך מה זה גוו ידל וירזה בכל יום? מה זה לחיו קָמטו ועיניו נמקו? —

האם חולה הוא? האם ישנה לקותא באחד מאבריו הפנימים? או חולת־האהבה הדביקתו? או ההורה התישה את כחו?

לא! בריא הוא בתכלית הבריאות, את האהבה לא ידע, והתורה לא החלישתו.
ולמה זה עמודי גוו רופפו?!
יען כי רעב הוא ללחם! —
מה זאת? האם נזיר הוא? או אולי הוא פלוסוף שוטה, אשר ידמה באמת שכל המטעיט באכילה הרי זה משובח? או אולי הוא מהני עבברי דשבבי אדינרי, אשר יקמצו בהוצאותיהם למען יצברו הרבה כסף? —
אל החשדהו במה שאין בו! איננו נזיר ולא בן נזיר, את דרך ה„פלוסופים" לא ידע, וכסף איננו אוהב, ומרגלא בפיו: „שקר ההון הבל הכסף".
ומה זה יעשה בכספו הרב?!
האם מבזבז הוא כל כספו לבני עניים שמהם תצא תורה, ולעצמו אינו מניח כלום? (גם מחזות כאלה יראו).
אמנם נדיב הוא, מכספו יעניק לכל פושט יד, אבל הכל במדה ובמשקל, ואם כן הדרא קושיא לדוכתה — איה כספו?!
כספו?...
יבואו נא בסתר לאושפיזו, נחפש באור הנר היפה לבדיקה, אולי נמצאו שמה טמונים באחד מאוצרותיו? —
חדרו הוא חדר יפה, קירותיו ירקרקות, והתקרה בעלת שלל צבעים, כלים יפים ושלחנות מוצגים בכל פנותיו, אך כסף אין ואפילו גרה אחת לא תמצא בו.
רק שם בירכתי החדר, עומדת תיבה גדולה, דלתותיה פתוחות, וספרים למאות יראו בה, ספרים יקרים ומועילים; בה ימצאו גם הרבה זורנאלים עברים ואשכנזים, ספרים ומכ"ע אשר לא ימצאו רק בהביבלתיקות בהעירות הגדולות.
ומאין באו ספרים רבים ויקרים כאלה לבן־ישיבה?
ואולי היא הביבלתיקה של הישיבה, אשר לא היתה, ולא נבראת, רק צריכה להיות?...
האח! מצאנו את חידתנו! הבחור הזה ישקיע כל כספו באוצר הספרים, ובכל יום השיגו כסף מאביו, ישלחהו למינסק או לווילנא, ויקבל ספרים מחירם — ולכן יקמץ בכל מה דאפשר ודלא אפשר.
אל תדמו קוראים יקרים, כי הבולמס לספרים אחזתו, כאלה המשכילים אשר יאבו לאסוף ספרים יקרים, ויכרכום בכרכים יקרים למען ירהיבו כל עין, ובהספרים בעצמם לא יביטו ולא יקראו, וגם אם יתן להם איש מלוא ביתו לא ישאילו ספר למקרא.
לא! הוא קנה ספרים הרבה, באשר זמה נצרכים לו, ובאהבתו את הדעת, הוא מפריז יתר על המדה; ולכן לאחר קריאתו במו ישאיל אותם לכל מבקש, ועוד יתרה יעשה, כי ישתדל להרבות שואלים, למען תפרוץ הדעת — אשר יקדיש נפשו למענה!

מה עצמת מה גברת תשוקת הדעת,
בלבב נערי ישראל זו עם תולעת, וכו'
עמדו על דרכי מיר איישישק וולזין, וכו'
אנה הם עולים? לישן על הארץ
לחיות חיי צער לשאת כל קרץ
זאת התורה אדם כי ימות באהל.
(כל שירי יל"ג).

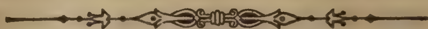
אולם בשעה שבחורים אלה יושבים ועוסקים בהשכלה ובמדעים, יושבים רוב בני

הישיבה וכותבים „לשיטתות"; כל אחד בונה במה לעצמו, מפלפל מקשה ומפרק, ובכולם לא ימצא איזה כלל הגיוני ולמוד תוכני. ומי אשם בזה?...

דכירנא כד הוינא בהישיבה, התעוררו הרבה תורנים משכילים ליסד מכ"ע תורני, אשר בו יבואו חדושים כתובים ברוח הגיון, כללים הנמצאים בש"ס, מאמרים העוסקים בחכמת ישראל וספרתו; וכאשר באו להנצי"ב לבקש, כי ישתדל בעדם רשיון הממשלה על זה, אז גער בם, פן...

התדעו קוראים נכבדים מה הוא „הפן" הזה? לא דבר אשר יוכל להרוס חלילה את מוסדי הישיבה, אבל „פן" יבטלו איזה מבני הישיבה מהשקידה הגשמית, על ידי עסקם בכתיבה. ובאמת האם לא כראי והגון הוא לפני ישיבה גדולה כזאת, שלומדים בה משלש עד ארבע מאות בחורים מצוינים, להוציא כל חדושיהם במכ"ע — בכדי להראות לכל בני ישראל מה היא ישיבת וואָלאָזין? ומה תפעל?

עוד יש לנו הרבה דברים בזה, אבל לא עלינו המלאכה לגמור, ודיינו אם הערנו על דברים אחדים היותר נחוצים, ונקוה כי די במה שהערנו, לתת לפני הקורא השקפה שלמה מפעולת ישיבת וואָלאָזין.—

ד) עולם ברור

מאת

הכורם

הנה נתתי בזה שתי השקפות על שני בתי ישראל — בתים אשר לפי מראיתם החיצוני היו מקבילים איש אל אחיו, ומטרה אחת לשניהם — לחנך רבנים בישראל; אבל בבואנו אל הבית פנימה ראינו מחזה זר — כי כה התהפכו ברוחם מן הקצה אל הקצה, עד כי אין די כה בשמם השוה, להביאם אפילו תחת סוג אחד. המשל אומר: „אם תרצה להודע ממגרעותיו של חבירך, שאל עליו את אנשי מַצותו"; כי השונא לא ישקר בעבור שנאתו, רק זאת שלא יחפה עליו. ועתה הלא קל וחומר הוא על שתי ההשקפות ההנה, כי תצאינה מאנשים האוהבים להבתים האלה — בן־יעקב היה חבר להמשכילים הראשונים בווילנא, והפלאי יב"ם הוא אחד מן תלמידי הישיבה, הכרוך אחריה כבן אחרי אמו יולדתו; ואם המה יעידו לפנינו, כל אחד על הבית שהוא נוטה אחריו, הלא עדותם נאמנה מאד. משל למה הדבר דומה לשתי נשים שלקו בבית דין: אחת קלקלה ואחת אכלה פגי שביעית; אמרה להם אותה שאכלה פגי שביעית — בבקשה מכם הודיעו על מה היא לוקה! הנה העמדתי שתי קטגורים נגד שתי הישיבות ההנה; אבל בוא וראה, כי לא על מה שהראשונה לוקה, השניה לוקה — בן־יעקב צעק מכאב לב, כי כצרעת ממארת הוא בית מדרש הרבנים לישראל, והפלאי יגע ומצא בבית הישיבה מגרעות!

כלל גדול אמרו בעורכי ספרי־העתים: כי גם העורך הוא ערב בעד המאמרים כמו הסופר! וביחוד כשהסופר בעצמו ישים סתר פנים לו, כי אז כל האחריות כמעט היא על העורך, והוא ישא את כל חטאות סופרו. ועתה כי כן לא תשוה האחריות שקבלנו על עצמנו על ידי מכתבי המנוח בן־יעקב, להאחריות — על ידי ההשקפה על ישיבת

זואלאזין הכתובה בידי איש חי עמנו היום, רק כי שם חשך סתרו. כתבי בן־יעקב המה כחומר לתולדות ישראל והשכלתו הראשונה ברוסיה"; אם תמצאינה השקפותיו חן בעיני רבים או גם לא בעיני מעטים, אחת היא לנו — ובלבד כי נראה בהם כבראי מוצק, את מלחמת הדעות ומחשבות בני דור ההוא — החדשים עם הישנים. והדבר הזה — לדעתנו — ימלאו הכתבים האלה את משלחתם באמונה, כי כאשר יספרו לנו זקנינו, היה היה בן־יעקב איש ישר הולך ואיש אמת מצוין, עד שאין לפון בו אולי על פי איזה נטיה צדדית הטה את ספורו מקו יושר האמת; וכן ההעתקה מקבילה יפה להטופס האשכנזי, רק בהשמטת איזה דברים מפני יקרא דחיי. אבל לא כן היא ההשקפה הוואלאזינית אשר לקחנו אותה על אחריותנו, אם לא תמצא חן בעיני רבים, או אף בעיני מעטים, לא ינעם לנו הדבר; כי על כן מצאנו לנחוץ לבאר לפני הקורא את השקפתנו אנחנו, וכן — הסבה אשר הניעתנו להביא את הפלאי לבית מדרשנו, אם כי לא נחלק בהשקפותיו חלק כחלק.

הנה נשמע את הפלאי פה ושם קורא תגר על הישיבה, בזאת — כי ראשיה לא ישימו לבם, לצקת מרוחם על התלמידים ולפחת בם רוח חיים — רוח התורה ורוח עם ישראל ותולדתו. כשאנחנו לעצמנו לא נכחד כי לא נוכל לכוון את הרוחות האלה מה המה לנו? האיש אשר יצורי גוו חזקים, ולא התמכר עוד לרופאי האליל לשאול באוריהם; האיש הזה יעמוד בפני כל הרוחות, ישא ויסבול גם את הרוח־קטב ולא ימעדו קרסוליו. לא כן המה האנשים אשר עמודי גוום רופפו, עליהם לבקש ולדרוש אחרי אויר נקי ורוח מבריא ... — אלופינו המסובלים בתורה ובמצות, היושבים לפני ה' בבית הישיבה, אנשים בריאים ושלמים הם אתנו, אם גם לא ישאפו אל קרבם את הרוחות המבריאים, וכל סמי המרפא אשר התוו לפנינו רופאי האליל. רק אלה האנשים אשר הדביקתם כבר המחלה — מחלת הדעות, אולי בעבורם דרושים הרוחות האלה ומהם יושעו? אבל כולא האי ואולי! הן אמת כל מי שיש לו מוח בקדקדו, לא יכחיש את הדבר כי טוב ויפה הוא לעם שיש לו תולדה, כי כל בניה ידעו אותה ואת רוחה; אבל עלינו להביט על הדבר הזה כעל כל צרכי החיים, שאפשר לבני האדם לחיות גם מבלעדיהם, ובכל זאת כל עם שנתפתח יותר, גם חוג צרכיו יתרחב ביותר — אבל לחשוב זאת בין הרפואות הבדוקות לאריכת חיי עם, או גם להצרכים ההכרחיים, מי מלל לנו? אמנם כן, הפלאי לא הוא הראשון בדמיונו זה, כבר שמענו קולות יותר גדולים יוצאים מפורש מפי הקופצים בראש להיות דַבָּרים לדור — כי יש בכח הרוח הלאומי להחזיק את עם ישראל, אף אם יעזוב את תורתו למעשה ואת מצוותיה לא ינצור; ועוד יחזקו דבריהם במופתים נאמנים מן החיים — כי נמצאו רבים בישראל הרחוקים מאד מהתורה ומצוותיה, ובכל זאת רוחם נאמנה אל עמם לאהבה אותו ולדבקה בו; אבל באמת זהו קל וחומר של חשך, כי אף אם נראה את היהודים הרוחניים האלה כי יהודים המה, הוא רק מפני שנמצאו בצדם אלף ורבבה מימינם, יהודים אמתיים שומרי תורה ונוצרי מצוותיה — אבל מי לידנו יתקע כי מיהודים כמו אלה כשהם לעצמם, ישאר שם וזכר? חוק טבוע הוא בהאבן המגנטי למשוך אליו את הברזל, הברזל הזה ימשוך אליו עוד חתיכת ברזל אחרת, ומחתיכה לחתיכה עד תום חוג פעולת המגנט — וכל אחד לפי רבות כחו, כן יגדל חוג משיכתו; בהשקפה חיצונית נראה כי כל החתיכות האלה, נמשכות בכח שוה אל המגנט המחזיק אותם כולם יחד, אבל באמת כל הקרובה יותר נחזקת בכח יותר גדול, ובהתרחקה מן נקודת המשיכה, כן תחלש תפישתה — כן אם ננסה הפעם להסיר את המגנט הגדול, ונתן תחתיו אחר הקטן ממנו, כי אז תפולנה החתיכות הרחוקות, שכח משיכתן רפה, ותתפורנה לכל רוח באין מחזיק עוד

את בדקיהן! החוק הזה כמו שהוא בהדוממים האלה, כן הוא בהגוף האחד — עם ישראל, המחובר מהאישים הפרטים; מבחוץ נראה אותם כולם אחוזים ודבוקים זה בזה, אבל האם בכח אחד שוה בכולם? התורה היא המרכז אשר משם רועה אבן ישראל, היא תמשוך בכחה, ברב או במעט, גם את אלה אשר עזבוה כבר; אבל אם נחליש את המרכז, מי יודע כמה אברים חלשים יפלו מהגוף בלי ישובו עוד אליו?

נבאר את דברינו: האדם הוא מדיניי מטבעו; ואפילו אותו הפרוש היושב מאחורי התנור בבית המדרש, גם הוא ישא ויתן עם איזה אנשים הקרובים אליו; הוא ברוב פרישותו יפעל מעט גם על אותו החנוני היושב בחנות של מזונות הסמוכה לבית המדרש, כי יקבע עתים לתורה ולתפלה בצבור; החנוני הזה יפעל מבלי משים על היושב בחנות הגדולה בשוק העיר בְּתָוֶךְ, כי ישמור לכל הפחות את עת תפלת השחר בצבור; וכן הלאה יפעלו איש על רעהו, עד כי ימשכו לבית התפלה גם את האנשים הרחוקים מהיהדות, על כל פנים אחת בשנה; היהודים האלה דהוו ליומא, יפעלו על הרחוקים עוד יותר, כי לא יבושו לכל הפחות בשם יהודי ובכבודו יתימרו. ועתה אם נפסח על כל המדרגות ההנה בפעם אחת, נוכל להחליט: „כי לולא הפרוש היושב בבית המדרש בעיר קטנה בקצה ארץ רוסיה, לא היה הדובר בהפרלמנט בצרפת או באנגליה, איש אשר בשם יהודי יכונה. „אמר ר׳ שמעון בן לקיש, אומה זו כגפן נמשלה: זמורות שבה אלו בעלי בתים; אשכולות שבה אלו תלמידי חכמים; עלין שבה אלו עמי הארץ; קנוקנות שבה אלו ריקנים שבישראל"! (חולין ד׳ צ"ב). מובן הדבר כי רק אז יקראו הזמורות, העלים והקנוקנות, על שם הגפן, בשעה שהאשכולות מצויים על העץ — אבל אם אין אשכולות עליו, אז הוא בבלל שאר אילני סרק!

עתה נשובה אל ישיבת וואלאזין!

על פי הדברים אשר הצענו, נראה לדעתנו כי אך למותר הוא לבקש תקונים בהישיבה, ואולי עוד למחסור — בשעה שגלגל החיים עושה את תקופתו הנמרצה, ובכח התקופה ישליך אחור את החלקים הרופפים בו, אז עלינו להגדיל את הכח בהמרכז, שיחזיק בהחלקים האלה לבלי יתפרדו כל כך בנקל. הישיבות בכלל — וישיבת וואלאזין כאחת מהנה — הנה המרכז ונקודת ההשענה שכל בית ישראל נשען עליו, כי על כן חלילה לנגוע בהן כמלא נימא. אם הזמן צרר אותנו בכנפיו, וגם אנחנו מוכרחים עתה לעסוק ברפואות, עלינו להשקות אותנה את החולים, אבל לא את הבריאים והחזקים — תקונים נדרשו לבתי הספר בישראל, לשפוך עליהם רוח חדשה, רוח דעת ויראת ה׳, אבל מה ענין בתי הישיבה אל התקונים?

בעמדנו עתה על ישיבת וואלאזין, לא נחדל מלהעיר על עוד דבר אחד, אשר קצרי הראות לא ישפטו עליו נכונה וימלאו שחוק פיהם, והוא על דבר המשולחים הרבים בכל כנפות הארץ? עד כי ליצני הדור יכחישו בעבור זה את מציאות עשרת השבטים, באמרם: לו היו במציאות בתבל ארצנו, כי אז כבר נתגלו על ידי שלוחי הישיבה הרבים. אבל אנחנו אחרת נביט על הדבר הזה; — המשולחים האלה יביאו תועלת במסעם להארצות הרחוקות, בהאצילם על האובדים והנדחים שמה, רוח דעת ה׳ ואהבת התורה. בבוא המשולח אליהם אחת בשנה, יזכירם בזה כי יהודים המה — צא וחשוב כמה שוחטים בעלי תפלה ומורי הוראות הוקמו שמה במשך השנים האחרונות; ומי פעל כל אלה? הלא רוח המשולחים השפוכה עליהם! על כן כדאי והגון הוא לישיבת וואלאזין להוציא מאתים על מנה על ידי המשולחים הרחוקים האלה, ועם כל זה יצא הפסדם בשכר רוח החיים שיפחו שמה בהעצמות היבשות.

אחרי חוינו דעתנו בדבר ישיבת וואלאזין, בל ישאלו הקוראים: לא ליכתב לא ה"א ולא וי"ו? ילמה נתנו מקום מתחלה להקטגור, עד כי נצטרך אחרי כן לקחת סנגור? אבל שמעו נא דברינו — חכמינו אמרו: „לעולם אל ירבה אדם לספר בשבחו של חברו, שמתוך שבחו הוא בא לידי גנותו"! אבל לא כן הוא הפלאי הזה, הוא החל לספר בגנותה של הישיבה, ומתוך גנותה בא לידי שבחה. בשלש אלה ימשוך עליו הפרק החמישי את עין המבינים: א) בהתמונות היפות שנתן לנו הכותב מחיי בני הישיבה; והלקח אשר יצא מזה — ב) לדורשי התקונים; ג) ולהשוקטים על שמריהם גם יחד.

למותר הוא לנו לדבר בשבח התמונות, כי סימן רע הוא לציר אם מוכרח לכתוב מתחת ליצירי דמיונו — על מה ירמזון! התמונות בולטות ויפות הנה עד כי יכירם גם הקורא הפשוט; ועל כן נשים עין רק על הקוים החוזרים שיהדפו לאחור. לדעתנו מצאנו על ידיהן פתרון נכון להשאלה: איך להרבות השכלה בין יהודי רוסיה? המנקרת עוד במוח רבים מהדואגים לאשרנו. „כי גם לא ידע האדם את עתו כדגים שנאחזים במצודה רעה", אמר הקהלת; ועל כן נקח גם אנחנו את הדגים למשל. מי לא ראה פעם אחת כאשר נפתחה חבית המלאה דגים־מלוחים, ולא התפלא על הסדר הנכון והיפה שבהם — גבנונותו של זה בצד שקערורותו של זה, הכל על פי חוקי החשבון וחכמת המדידה. ומי עשה את כל אלה? מי כבש את הדגים שמה על שפת הים? לא המורים חכמת החשבון בהאוניווירזיטעט אשר באמשטרדם, ולא חכמי החרשים בעיר הבירה האאג אשר בהולאנד; אבל אנשים פשוטים הניחו אותם כמעט בלי סדר וחשבון, ורק חוקי הכבד הקבועים בטבע, המה פעלו והביאו את הסדר היפה הזה; ומי יודע כי לו עמדו שני פרופיסורים על הדוכן שמה ועשו כונים על פי חכמת החשבון, מי יודע אם זכינו לראות מעולם דג מלוח על שלחננו? נשובה עתה לבתי המדרש! בית־מדרש־הרבנים הראנו למדי על הדרך האי־נכונה שבחרו הראשונים להשכיל את ישראל — היא ההשכלה המוכנית. הימים האחרונים הראנו לדעת כי שגה גם בן־יעקב גם הרב ר"י גארדן, במה שתלו את האשם רק בראשי המורים. אל תדין את חבירך עד שתגיע למקומו, אמרו חכמינו; ומי יוכל לדעת את הסבות הנסתרות מעין אנוש — ועצת הרב גרדאן האם נכונה היתה? למעלה (צד 50) יאמר בן־יעקב בשמו: „הנה יש לנו פה בתי ישיבות וכו', אולם ינתן להם הרשיון ללמוד את ידיעת השפות וכל דבר חכמה ומדע בבתי הגימנאזיען"! האם לא חשב וטעה: כי למוד־שלם גימנזיאַלי יוכל נער מבית המדרש ללמוד בשעה שהיא לא יום ולא לילה?! אבל מה אנחנו רואים בבית הישיבה בוואָלאָזין? היא תפעל על ההשכלה במהלכה הטבעי — בלי אומר ודברים, גם בלי רעם ורעש, רב יתר מבתי המדרש להשכלה; כי בעוד שהאחרונים הביאו לנו אנשים משכילים, יחידים העושים רק לעצמם, תביא הישיבה הוואלאזינית רבנים ותורנים משכילים, הפועלים על כל סביבותיהם ברב או במעט — מי ברא לנו את אלה הרבנים הצעירים: רבנים משוררים, רבנים יודעי לשון וספר, רבנים בעלי חשבון? האם לא ידי ישיבת וואלאזין, או גירא דילה, עשתה זאת? כי על כן נשגה מאד אם נחשוב את השם שנקרא להפרק החמישי: „תועלת שלא בכונה", שהוא לגנאי; ההשכלה תביא תועלת יותר רצויה, כשהיא באה לפי דרכה הטבעי ושלא בכונה, מאשר תביא בסופה וסערה על ידי פעולות מוכניות חזקות. אמנם כן, האדם קצר הימים לא יוכל להיות סבלן ימים רבים; וכיון שעלתה על דעת רבים להיטיב ולהשכיל את ישראל, לא הנקל להשקט במכונם ולהביט על הצעדים המדודים שתצעד ההשכלה בדרכה זה הטבעי. אבל עלינו לבלי לשכות, כי אין עסקנו בזה עם איש פרטי או משפחה אחת, אבל — עם עם כלו, עם החי וקיים זה אלפי שנים; ולפני עם כזה, גם יובל שנים

כיום אתמול כי יעבור הוא; ולכן טוב יותר לפניו ללכת בדרך הארוכה והבטוחה, מללכת בקצרה למקום... ה׳ הוא היודע!

על פי הדברים האלה נוכל להוציא משפט — כי אם גם זאת בלבד איננו הוא, לדרוש תיקונים חיצוניים בהישיבה, מה שהיא באמת מתקנת את עצמה בפנימיותה, וההשכלה נקלטת לאט לאט בלבות חניכיה הרבים (כן ירבו!); וקל וחומר, כי הדעה שצמחה בלב רבים — להקים בית מדרש חדש לרבנים — **אין הדעת סובלתה**; אם נכוינו בפושרים איך לא נכוה בחמי חמין?

* * *

עד כה לא דברנו את דברינו אלא כנגד יצר הרע — **הראינו לדורשי תקנים** בהישיבה, כי כבר קדמום רבנן גם בזה, וההשכלה כבר תקעה לה יתד במקום נאמן שמה. אבל עתה נשים פנינו להצד השני — המה הרבנים השוקטים על שמריהם, מדוע המה מחשים? האם בהשכלה מזויפת כזאת כבר באנו אל המנוחה ואל הנחלה? האם לא צחוק מכאיב לב הוא, בראותנו את הפלאי התמים הזה, ירנן מטוב לב על כי פלוני הבחור התמים ילך בחצי הליל לשאול ספר פלוני מעם חבירו, ומה שם הספר כי תדע?... הצעירים התמימים האלה יחלמו חלומות נעימים, כי כבר פתחו את עיניהם ויראו בספרים האלה את האור כי טוב הוא — אבל איך ינודו להם אלה האנשים שפתחו כבר את עיניהם עוד מעט יותר, ויראו איך מדריכיהם אלה הוליכום שולל? עד מתי יהיו לנו למוקש הספרים האלה, המדברים בשם ה׳ ומלתו על לשונם, ושמה — רק שמה — יכניסו את הארס אשר להם, שאחרי כן מעצמו הוא מקיא? נראה בנחמה אם לא בא לפנינו מכתב מאיש צעיר לימים מדרום־מערב רוסיא, בו ישפוך שיחו, כי כאשר ספרי ההשכלה פתחו את עיניו... ועתה ישאל בעצה את הדרך ילך בה. ואם תחפצו לדעת במה פתחו את עיניו? הלא תשמעו את דבריו מלה במלה:

„והנה בטרם הודיעי את דבר בקשתי זאת, לא למותר אחשוב להודיעהו בראשונה את הסבה שהסבה את בקשתי זו; ומאשר הסבה הזאת אחוזה וקשורה בתולדות ימי חיי כשלהבת בגחלת, לכן לא אמנע מלספר בזה טרם כל, גם דברים אחדים מתולדות ימי חיי, ואלה המה: צעיר לימים אנכי, בן עשרים שנה ועשרה חדשים, בעיר קטנה נולדתי לאבות מדור הישן, והם חנכוני ע״פ דרכם וילמדוני אך את התלמוד בדרך הפלפול, ואני ע״י כשרונותי הטובות — ת״ל — בטרם נמלאו לי י״ג שנים כבר פרשתי ידי בים התלמוד כאשר יפרש השוחה את ידיו לשחות במי תהום רבה. העמקתי שאלה קושיות מקושיות שונות על כל „כלומר ו„קס״ד״ שבפירש״י ותוס׳, והגבהתי למעלה על במתי תירוצים שונים על כל „ויש לישב״ ו„דו״ק״ שבמהרש״א ומהר״ם שי״ף באורח פלפולא חריפא, עד כי כשמן תורק היה שמי. במלאות לי שבע עשרה שנה קראו עלי אבותי מועד לשבור בחורי ויביאוני בברית הנשואין, ומן הוא והלאה היה החוב על הורי זוגתי להוריד למעני מן על שלחנם משך כמה שנים, ועלי היה לצאת מפרוזדור התלמוד ולכנוס לטרקלין הפוסקים להשתלם בהוראה, כי „לילד טוב״ לקחוני והתנו עמי ע״ז. בימים ההם אנה ה׳ לידי ספרי השכלה בשפ״ע, וספרים בשפות זרות אחדים, והחלותי לשקוד גם בהם נוסף על שקידתי בלמוד הפוסקים, ובמשך שלשת השנים רכשתי לי ת״ל הידיעות האלה: א) בשפ״ע ורוססיא קניתי לי ידיעה נכונה. ב) בשפות אשכנז, צרפת ופולני קניתי לי ג״כ ידיעה. לעומת זה בלימוד הפוסקים לא עשיתי חיל, כי בפגשי בספרי ההשכלה שת״י מקומות אשר ישפכו עביט של שופכין על למוד הפלפול, לכן בחלה נפשי בפלפולי הט״ז הש״ך והפ״מ; ויען אשר ע״י זאת למודי בפוסקים היה באונס ולא ברצון, לכן לא עשיתי חיל בו. והנה תחת למוד הפלפול נודעתי מדרך למוד אחר, ה״ה דרך הלמוד בהגיון ובקורת, אשר לדברי ספרי ההשכלה שת״י, אך באורם יראה אור תורת ה׳ אור שבעתים; ולכן גמרתי בדעתי לשום גם פני אל מול עבר פני הדרך ההוא, ויען אשר נעלמו ממני איכות ומהות הלמוד ההוא, וגם את שמות הספרים המלמדים את הדרך ההוא לדעה אותו לא אדע, לכן אבקש את מע״כ כי בקבלו מכתבי זה

הודיעני ע"י מכתב בשפה ברורה: א) את איכותו ומהותו של הלימוד בדרך ההגיון ובקורת; ב) את שמות הספרים אשר לדעתו טוב היה למעני להגות בם להשיג באמצעותם מושג עוד יותר בהיר באורחות הלמוד ההוא; ג) עם איזה מפרשים אשר בהגיון ובקורת דרכם אלמד את התלמוד והפוסקים, אשר אובה להשתלם בם כמורה הוראות גמור; ד) ואם למטרה זו להשתלם בפוסקים כמורה הוראות גמור, נחוץ לי דוקא ללמוד את הט"ז, הש"ך והפרי מגדים, או לא? ה) גם יודיעני באיזה פירוש אבחר, מכל המון המפרשים, ללמוד בעזרתו את התנ"ך, אשר אף כי אדע היטב את השפה העבריה, אך ידיעתי זאת ששאבתי מספרי הספרות החדשה, ובתנ"ך טרם הגיתי כראוי; ו) באיזה ספר אבחר להשתלם ע"י בדקדוק ש"ע לאמתתו; ז) באיזה ספרים אבחר להשתלם ע"י בשפות אירופא ודקדוקיהן, בשפות יון ורומי ובלמודים הכוללים· במלה אחת, יואל נא מע"כ להשתדל לעשות למעני ס ד ר־ה ל מ ו ד אשר יהיה לי למורת דרך, ולמפתח מנעולי התלמוד, והשפות, והידיעות הנזכרות, ואשר ע"י יפתחו לפני ארובות שמי התורה והחכמה·····

ואנן מה נענה אבתריה? לפוטרו בלא כלום אי אפשר, ועל כן השבנו לו בקצרה:

„להשיב לך תשובה נכונה על מכתבך, היה עלי לחבר ספר שלם —··· לו ידעתי כי תשמע לעצתי, כי אז יעצתיך ללכת ו ו א ל א ז י נ ה, שמה תמצא פתרון נכון על כל שאלותיך"·

אם השואל מלא אחרי דברינו לא נדע, אבל עתה ראינו ונוכחנו כי גם אנחנו שגינו במשפטנו, בחשבנו כי בוואלאזין ימצא השואל פתרון נכון על כל שאלותיו — אמרנו כי רבים מהיושבים שמה כבר פ ק ח ו את עיניהם, ויראו איך הוליכום המשכילים הראשונים שולל עד כה. אבל מה אנחנו רואים פה, כי תחת המאמינים הראשונים, קם דור אחר מ א מ י ן, ובמי? — במשכילים המאמינים ב ר ו ח ו ת! הדבר הזה לא יהיה קל בעיניכם רבותי! ועליכם לדאוג בעבור זה בעוד מועד. התרופה לזה לא רחוקה היא מכם, אבל קרובה היא אליכם מאד בפיכם ו ב ל ב ב כ ם לעשותה. הנסיון המורה הטוב, הורנו כבר את הדרך נלך בה. הנה כמו שראינו כי ההשכלה המוכנית לא הביאה אותנו אל המטרה; כן נוכחנו כי תרופית מ ו כ נ י ו ת לא תביאנה כל תועלת — במאמרים חוצבי להבות אש על כבוד האמונה כי חולל, לא הועלתם ולא תועילו לעולם. מאמרים כמו אלה, מלבד שלא יביאו כל תועלת, הנה מדרכם לקלקל עוד יותר; כי כן דרך בני האדם להביט על כל איש הנתבע לדין והוא י ת ק צ ף ויתרגז, בלי הביא ר א י ה על דבריו; וימשוך עליו קו חשד הרבה יתר מאשר לו שתק מכל וכל.

הדבר אשר עליכם לעשות עתה, הוא:

להביא במשפט אמת ו ב ר ו ר, את כל אשר יביאו לנו החוקרים השטחיים בתולדות ישראל וספרותו; לא ברעם וברעש כאשר עשיתם — לפעמים — עד כה, אבל — במתינות ובדעה מיושבת, לפי הזמן והמקום שתעמדו, ולפי ההשקפה שיביט ה מ ב ו ק ר על הענין הזה, אם כי יוכל היות שאין דעתכם כדעתו ב ע י ק ר ו. הרפואות ההנה מסוגלות מאד להביא תועלת בדרך ה ט ב ע י — לאט לאט יפקחו הצעירים את עיניהם, כי רק מ א מ י נ י ם היו במאשריהם ויחשבום כמלאכי מרום; אבל באמת גם המה יעברו תחת שבט הבקרת ככל אדם עברו ברית, וחדלה האמונה בהמה. צאו וראו! החקירות ההנה עשו להם חכמי אשכנז ל ע י ק ר כשהן לעצמן, וקל וחומר כי תוכלו להרשות את עצמכם להקדיש מעט זמן עליהן — על כל פנים בתור מ ו ת ר ו ת־ה כ ר ח י ו ת, שאין אתם בני חורין להבטל מהן.

אם דברינו ימצאו מסלות בלב מ ע ט י ם מאלה ששמנו את פנינו אליהם, ר ב ל נ ו ר ב!

ווארשא בחדש הרביעי·

עניני מסורה ודקדוק.

א) ספר אכלה ואכלה. ב) ה"א בסוף תיבותא. ג) קורות הסגל. מלת די בארמית וסורית בתרגומים. ד) אשר אזכיר או אשר תזכיר?

מאת
אברהם עפשטיין

א) ספר אכלה ואכלה.

הספר „אכלה ואכלה" הוא אסיפת כללי המסורה סדורים ע"פ א"ב ושרשים. הקדמונים מביאים אותו פעם בשם „מסורה גדולה", ופעם בשם „אכלה ואכלה", לפי שמתחיל בשתי המלות האלה. הר"ר פרענסדארף הדפיס אותו על פי כתב יד פריס; אחר זה מצאו עוד כ"י אחר באוצר הספרים שבהאללע. אודות הכ"י הזה דבר ברחבה הד"ר גראֶטץ במכתב העתי שלו לחדש יאַנואַר 1887, והשתדל להוכיח שהמחבר של ספר אכלה ואכלה בכלל, ובפרט לפי הנוסח של כתב יד האללע, הוא רבנו גרשום מאור הגולה. התבוננתי בדבריו וראיתי שבמח"כ לא קלע בזה אל האמת. הראיה הראשונה שהוא מביא, היא ממה שכמה ספרים כתבו: כך מצאתי במסורה שכתב רבינו גרשום; או במסורה הגדולה שכתב רבינו גרשום מאור הגולה מידו מצאתי כתוב ... והנה כל החוקרים שדברו מזה הענין עד כה, הבינו מדברי הסופרים שרגמ"ה כתב בידו מסורה שהיתה כבר לפניו, ולא שנה תוארה רק ברר גרסאות ישרות. אבל הד"ר גראֶטץ ימאן בזה וישאל: אם נאמר שרגמ"ה לא עשה בזה שום דבר מדעתו רק כתב מה שמצא בספר אחר, מדוע לא אמרו הכותבים הנזכרים: במסורה שהעתיק רגמ"ה? ואחר שאמרו: במסורה שכתב רגמ"ה, מוכח מזה לפי דעת גראֶטץ, שרגמ"ה חבר מסורה מדעתו. לפי דעת גראֶטץ השתמשו בימי־הבינים על מלאכת הכתיבה רק בלשון העתיק אבל לא בלשון כתב (מ"ע שם צד 18).

ההוכחה הזאת אין לה כל יסוד. כל מי שראה כתבייד ידע שהסופרים כותבים תמיד בסיום הספר: כתבתי זה הספר.. ולא העתקתי זה הספר. ובאמת אין להתפלא אם על הוראת כתיבת ספרים השתמשו במלת כתב. האמנם כשנתבונן יותר בהראיה הזאת של הד"ר גראֶטץ נראה שמוכח ממנה ממש ההפך ממה שהוא רוצה להוכיח. אמת שאם יאמר אדם ד"מ: כתב הרמב"ן בתורת האדם ... אז משמע מזה שהרמב"ן חבר את ס' תורת האדם; אך בענין שלפנינו לא מצאנו שיכתוב איש: כתב רגמ"ה במסורה הגדולה, אבל כותבים תמיד: במסורה הגדולה שכתב רגמ"ה ... אם כן מוכח שרגמ"ה לא חבר רק כתב את המסורה. הד"ר גראֶטץ שואל למה היה לו לרגמ"ה לכתוב מסורה בכתב ידו, ולמה לא צוה לקאליגראף (סופר) להעתיק את המסורה ולהגיה אותה? — על השאלה הזאת נשיב — שרגמ"ה היה חרד לדבר ה' ולא התעצל לעשות דבר נכבד כזה בכבודו ובעצמו, ולנו להחזיק לו טובה עבור זה ועבור שאר תקנותיו. הלא הד"ר גראֶטץ בעצמו

מביא בשם סופר אחד: כן נמצא בחומש אחד שכתב ונקד רבינו גרשום מפריש (ממגנצא), ואם כן כתב בעצמו דברים שלא חבר מדעתו. וכן היה דרך גדולי הראשונים לכתוב גם ספרי מי שקדם להם, בכתב ידם, למען להסר מהם הטעיות — מר' יוסף טוב עלם מביאים התוספות: ובתשובות הגאונים שכתב רבינו יוסף טוב עלם ... והסמ"ג: אמנם בהלכות גדולות שכתב רבינו יוסף טוב עלם (שי"ר הקדמה לתשובות הגאונים ד' ברלין דף ד'); הרי שהשתמשו במלת כתב על כתיבה ולא על חבור, והרי שגדולי ישראל כתבו ספרי זולתם; כי ר"י טוב עלם היה גדול בישראל, והרשב"ם בפירושו למס' ע"ז (כ"י) יכנה אותו בשם ר' יוסף הגדול. רגמ"ה בעצמו היה כותב ספרים — חוץ מן החומש הנזכר כתב עוד משניות, ע' מגן אבות לרשב"ץ פ"ב מ"ד, וז"ל: כתבו כי במשניות שכתב רבינו גרשום ז"ל הגדול היא כתובה כאן. גם כתב בכתב ידו את התלמוד, ע' רש"י סוכה מ"א ע"א: ומצאתי גירסא זו בספר כתב ידו של רבינו גרשום בן יהודה מ"כ. — ראינו אפוא שרגמ"ה כתב בכתב ידו כל התורה שבכתב ושבעל פה, ואין להתפלא אם כתב גם את המסורה שהיא סייג לתורה. המסורה ההיא היתה כבר סדורה לפניו כמו שהיא בס' או"א, והוא נקה אותה מן הטעיות, וכתב אותה — כנראה — בסוף החומש שכתב ונקד.

ההוכחה השנית של הד"ר גראֶטץ היא: שקודם רגמֻ"ה לא היה נמצא שום ספר הכולל עניני המסורה עפ"י א"ב דומה לס' או"א, וא"כ בודאי רק ממנו יבוא הספר הראשון המדבר מעניני המסורה. גם ההוכחה הזאת לא תוכל להתקיים. מדוע יבוא ספר־המסורה הראשון דוקא מרבנו גרשון מ"ה ולא מחכם אחר, והלא ספרים כאלה היו נמצאים זמן רב קודם רגמ"ה? פרק ו', ז', ח', ט' שבמסכת סופרים כוללים כבר עניני מסורה וכללים אודות הנקודות שבתורה והחסרים וכדומה לזה. ספר כזה הוא גם ס' „דקדוקי הטעמים" לר' אהרן בר משה שהוא אחד מבעלי המסורה הראשונים; וגם הוא כולל כללי המסורה המתיחסים אל הנקודות והטעמים והאותיות הגדולות והקטנות וכדומה א). ובודאי היו גם ספרים שנקבצו בהם שאר כללי המסורה והיו דומים לס' או"א. השכל מחייב שבעלי המסורה הראשונים לא כתבו המסורות שלהם תיכף על גליונות התנ"ך, רק כתבו אותן בספרים בפני עצמם, ובמשך הימים לקחו אותן הסופרים מתוך הספרים הנזכרים וכתבו אותן על גליונות התנ"ך במקום הראוי להן. וכן הוא דעת ר' אליה בחור בהקדמתו השלישית למסורת המסורת שלו, וז"ל: אך כתבו דבריהם קונטרס קונטרס ולמדום ברבים ונתפשטו ההעתקות הנה והנה, והכותבים כותבי המקרא לקטו מהם איש כל הישר בעיניו וכתבום סביב הגליונות למעלה ולמטה. — ולפי זה ספרי המסורה קודמים להמסורה הכתובה על הגליונות, וקדמו הרבה לרגמ"ה. וקרוב מאוד שהס' או"א היה כבר לעיני רגמ"ה, ועל כל פנים היה לעיניו ספר דומה לו. התנ"ך משנת ד"א תש"ע (לקוטי קדמוניות רכ"ד), ור' יונה בס' הרקמה שער כ"ב, מדברים ממסורות גדולות וקטנות „ומדברי סופרים"

א) הד"ר גרעטץ במאמ. ו אודות ס' אכלה ואכלה, יכנה את הספר דקדוקי הטעמים בשם „גראממאטיק" (צד 22 בהערה, גם צד 32), כדי להוציא אותו מחזקת ספר־מסורה, שלא היה נמצא לפי דעתו קודם רגמ"ה. אך מה יועיל זה והס' דה"ט מעיד על עצמו שכולל הרבה דברי מסורה. הד"ר גרעטץ בעצמו בקורותיו ח"ד צד 556 יכנה את הספר הזה: Grammatisch-*massoretisches* Werk. ועוד בשנת 1885 כתב הד"ר גרעטץ במ"ע שלו צד 103: Die grammatischen und *massoretischen* Notizen in den Dikduke ha-taamim, ולמה יגרע חלקו כעת? —

או „מספרי חכמים", וכוונתם בזה לספרים דומים לס' או"א. ולא נוכל בשום אופן להפך הסדר ולומר שבעצם וראשונה היתה המסורה כתובה על הגליונות, ושרגמ"ה היה הראשון שהוציאה משם וחבר ס' אכלה ואכלה.

הראיה השלישית שהד"ר גרעטץ מביא, היא, ממה שמצא בכתב יד האללע כמה דברים מובאים במקום אחר בשם המסורה שכתב רגמ"ה. אך אם נניח שרגמ"ה לא חבר רק כתב והעתיק מסורה שהיתה לפניו, אין מזה שום ראיה; ונאמר, שהיה כתוב כן בהמסורה שהיתה לעיני רגמ"ה, וגם בהמסורה שהיתה לעיני בעל ס' או"א, או שלעיני רגמ"ה היה כבר ס' או"א. חוץ לזה יש כמה דברים שמביאים בשם רגמ"ה ואינם בס' אכלה ואכלה ובכתב יד האללע.

והנה הד"ר גרעטץ מביא כאן ראיה שהיא לפי דעתו מכריעה. וזה תארה — על גליון חומש כ"י לייפציג כתוב: במסורה הגדולה שכתב רבינו גרשום מאה"ג מידו מצאתי כתוב בסימן דחד חד מן פ"ט מן חד חד על ויקצוף פרעה על שני סריסיו. ומזה נראה שבמסורה של רגמ"ה נמנו פ"ט מקומות שתבוא מלת על קודם מלה ידועה רק פעם אחת. והנה בס' או"א נמנו רק פ"ו מקומות כאלה, ובמסורה שבסוף תנ"ך מונה תשעים מקומות, ועל כן מצא כאן הד"ר גרעטץ מקום לחזק דעתו במסמרות נטועים באמרו שבכ"י האללע נמסרו ג"כ פ"ט מקומות כמו שהוא במסורת רגמ"ה, כמו שנראה בהמסורה של גינסבורג ח"ב דף 395, ששם נדפס אותו המאמר של כ"י האללע. ומה נלמד מזה? שואל הד"ר גרעטץ, ומשיב: אין זאת כי אם שכתב־יד האללע נובע ממסורתו של רגמ"ה.

נניח כרגע שכן נמצא באמת בכ"י האללע, בכל זאת אין זה מוכיח מאומה; כי אחר שהיו בזה חלוקי דעות, והמסורה תמנה תשעים מקומות, וס' אכלה ואכלה ימנה פ"ו, אם כן אין להתפלא אם שתי מסורות אחרות מונות פ"ט מקומות. וכבר שער הר"ר פרענסדארף (בהערתו לסימן 76) שבמסורת ר"ג נמנו כל המקומות של המסורה רק שהשמיט על המרכבה שבמ"ב ט"ו, לפי ששם כתוב אצלינו אל לא על; ואם כן אין לחשוב את הראיה הזאת למכרעת בשום אופן. אמנם כשנתבונן בהמסורה של גינסבורג אז תתיצב הראיה הזאת לשטן להד"ר גרעטץ. ובלתי נחוצה לזה התבוננות יתרה, רק נחוץ למנות בדיוק המקומות המובאים שם, ואז נראה שהכתב־יד איננו מונה פ"ט, כי אם פ"ז מקומות. כל החילוק שבין הכ"י וס' או"א הוא זה: ס' או"א מונה על אחינו (דה"א י"ג ב'), והכ"י אינו מונה זה (וגם המסורה הסופית אינה מונה זה), כנגד זה מונה הכ"י על אדניו (דה"ב י"ג ו', גם המסורה מונה זה) הבלתי נמנה בס' או"א, ועולה זה כנגד זה. ועוד מונה הכ"י על ימים (דה"ב כ"א ט"ו) הבלתי נמנה בס' או"א, ועולה לפי זה מספר הכ"י פ"ז, ומספר או"א פ"ו, ואין כאן כלל המספר פ"ט של המסורה שבכתב רגמ"ה; והראיה של הד"ר גרעטץ נהפכה לרועץ לו ומכחישה כל דבריו. ראינו אפוא שעֵדי הד"ר גרעטץ העידו בעל כרחם, שלא בטובתן; אבל כשנגנבה עדותם מבלי שנאיים ונגזם עליהם, אזי יגידו לנו: רגמ"ה לא חבר, רק כתב את המסורה!

ב) ה"א בסוף תיבותא.

הצווי משרש ילך הוא לֵךְ, וכאשר יוסיפו על זה ה"א יאמרו לְכָה. הה"א הזאת תורה על החשק והבקשה, כמו שתורה גם בשאר מקומות, כמו: גשה, הביטה, אלכה, כידוע. שלש פעמים יש במקרא לך מלשון הליכה בלא ה"א בסוף, כמו שמסרה המסורה לבראשית כ"ז ל"ז, וז"ל: וכל לשון הליכה כתוב ה"א במ"ג (בר מן ג') וסי' לך נא אתי אל מקום (במדבר כ"ג יד), ויאמר לנערו לך ונקרבה (שופטים י"ט י"ג), לך ונתראה

פנים (דה"ב כ"ה י"ז). ויש טעם לזה, כי הה"א הנוספת על הפעלים תורה על הבקשה, ובשלשת המקומות הנזכרים הוא רק צווי ולא בקשה, כי בלק המלך לא היה מבקש כי אם מצוה לבלעם (במדבר), וכ"כ איש לוי לנערו (שופטים), ואמציה שלח ליואש (לדעת סופר זה) בלשון צווי לְךָ נתראה פנים (דה"ב). ובמ"ב י"ד ז' כתוב לכה בה"א, כי לפי דעת הסופר של מ"ב שלח לו בלשון בקשה כאילו אמר לכה נא ונתראה, כלומר נסה נא כחך. וראה שבמעשה איש לוי מלת לכה שבדברי הנער לאדוניו היא מלאה ה"א: ויאמר הנער אל אדוניו לכה־נא ונסורה, ובדברי איש לוי לנערו כתוב לך חסר ה"א. ובלי ספק קראו הקדמונים בשלשת המקומות הנזכרים לְךָ לא לְךָּ, וע"כ חסרה הה"א.

מלת לך שהוראתה אליך תבוא תמיד בלא ה"א, חוץ מד' מקומות, וז"ל המסורה שם: ולכה ד' כתוב ה"א בסוף תיבותא, וס' ולכה אפוא מה אעשה בני (בראשית כ"ז ל"ז), ולכה אין בשרה מצאת (ש"ב י"ח כ"ב), שמלה לכה קצין (ישעיה ג' ו'), ולכה לישועתה לנו (תלים פ' ג') [א]. ויש להוספת הה"א בארבעת המקומות האלה טעם הגון בפשטות הכתובים; הכותב רצה לחזק הוראת מלת לך, ולאמור לך ולא לאחר, ע"כ הוסיף ה"א בסוף התיבה להורות על זה.

הה"א הזאת היא כעין הקו שאנחנו משימים תחת המלה שנחפוץ שהקורא יתבונן עליה, או כעין שנכתוב איזו מלה באותיות מופרדות למשוך עיני הקורא עליה. וע"כ כתבו ולכה אפוא מה אעשה בני בה"א, בנגוד אל יעקב; וכן לכה אין בשורה מוצאת דשמואל, הוא בנגוד אל הכושי; שמלה לכה, בנגוד לאנשים אחרים שאין להם שמלה; ולכה לישועתה לנו, שלך היא הישועה, רק אתה תושיע לנו ולא אחר.

חכמינו ז"ל ידעו היטב תכונת ההאי"ן שהזכרתי, ואמרו בשוחר טוב מזמור פ': ולכה מלא כתוב שכל הישועה שלך היא. ובויק"ר פ"ט ס"ב: בישע אלהים א"ר אבהו זה אחד מן המקראות שישועתו של הקב"ה ישועתו של ישראל, ולכה לישועתה לנו; ורצונם בזה שהה"א באה לחזק הוראת מלת לך. את הה"א הזאת קראו בשם ה"א ו ד א י ת, היינו ה"א הבאה לחזק הוראת מלת לך שלנוכח זכר; וזה בנגוד אל הה"א שבמלת לכה מלשון הליכה שקראו ה"א ס ת ו מ ה. שמ"ר פ"ג ס"ד: ועתה לכה ואשלחך אל פרעה, א"ר אלעזר לכה ודאית הה"א שבסוף התיבה, לומר אם אין א ת ה גואלם אין אחר גואלם. ובויק"ר פ"א ס"ה: א"ר אלעזר ה"א בסוף תיבותא, לומר שאם אין אתה גואלם אין אחר גואלם; בים עמד לו מן הצד, א"ל הקב"ה ו א ת ה הרם את מטך ובקעהו לומר שאם אין א ת ה בוקעו אין אחר בוקעו... ובירושלמי סוכה פ"ד ה"ג א"ר אבהו לכה לישועתה לנו לך יודייה, צריך להיות וודייה, דומה למלת ודאית שבשמ"ר, ולמלת וודייה שבבמ"ר פ"ב: אבילה וודייה (רד"ל בשמ"ר שם, לעווי אוצה"ש הגדול ערך ודאי) ודומה למלת וודייא שבמסורה [ב]). והנה ר' אלעזר פירש מלת לכה שבפסוק לכה ואשלחך אל פרעה מלשון אליך, וכאלו אמר ה' למשה: ועתה לך אדבר ואשלחך אל פרעה, ודוקא לך, כי אם לא

[א]) במסורה לדה"ב שם מונה ה' יוצאים מן הכלל, ומכניס את הפסוק הלא אחיך רועים בשכם לכה ואשלחך (בראשית לז יג); וזה טעות כי שם הוראת לכה הליכה לא אליך, כמו שהעיר פרענסדארף במסורה שלו שורש ילך. רש"י תהלים פ' מביא ממסורה רק ד' מקומות כנכון.

[ב]) המסורה מסרה עוד כ' או כ"א מקומות שכתוב ה"א אחר הקמ"ץ של כ"ף הנוכח, ראה המסורה על וככה ובעמך (שמות ז כט), ומשתמשת בזה ג"כ בלשון ודייה. ראה מסורה לתהלים (קלט ה) על ותשת עלי כפכה, וז"ל: והוא חד מן מלין דמשמשין ־כה ודייא בסוף תיבותא. ועי' אכלה ואכלה 92: כ' מלין כתבין ודיה בסוף תיבותא, עי' פרענסדארף מסורה מלא ודלי.

תגאל אותם אתה, לא יגאלם איש אחר, וזה נגד פשט הכתוב, כי הוראת לכה כאן היא הליכה. ור"א נדחק להוציאה מפשוטה, לפי שכבר ראינו שבעת שגדול ידבר עם קטן ממנו אזי לא יאמר לְכָה בה"א הבקשה, רק יאמר לך בצווי, ואיך יאמר ה' למשה לכה בלשון בקשה? ועל כן פירש שמלת לכה פה היא מלשון אליך, וההא היא ה"א ודאית לא ה"א הבקשה.

הדרש הזה לא מצא חן בעיני דרשנים אחרים לפי שהוא נגד פשט הכתוב, ועל כן אמרו במדרש עשרת הדברות (ביה"מ ח"א 66): וענוה מניין שנמצאת במשה שנאמר ועתה לכה ואשלחך אל פרעה, אמרו חכמים ה"א של לכה סתומה, ולמה היא סתומה? שבשעה שאמר לו הקב"ה למשה לך וגאול את ישראל, מרוב ענוה שהיתה בו אמר מי אנכי כי אלך אל פרעה וגו'. בעל הדרש הזה מבאר לכה מלשון הליכה ולא מלשון אליך, ושהה"א בסוף התיבה אינה ה"א ודאית רק ה"א הבקשה, שהוא קורא ה"א סתומה; ולבאר ענין הבקשה יאמר, שמשה מרוב ענוה שהיתה בו לא רצה ללכת אל פרעה, ואמר יש במשפחה גדולים ממני, ועל כן הוכרח הקב"ה לכפול דבורו אליו והפציר בו שילך אל פרעה, והרי זה כאילו בקש אותו.

ג) קורות הסגל, מלת די בארמית וסורית ותרגומים.

גרסינן בגיטין פ"ה ע"ב: „אמר אביי האי מאן דכתב גיטא... דיתיהוויין דיתיצביין תלתא תלתא יודין". וכתבו ע"ז בתוס': ואומר ר"י שראה בתיקון גיטין קדמונים דחמשה יודין צריכי, תלתא יודין ביחד בסוף התיבה ואחר הדל"ת ואחר התי"ו דיתיהוויין דיתיצביין וכן כתוב בתיקון שטרות של הר"ר יוסף טוב עלם. ודי תיהוויין הם שתי תיבות ודי במקום אשר, אבל דיתבא על נהר פלוני הכל תיבה אחת, כלומר היושבת, ואין לכתוב די יתבא, אשר יושבת.

רבים שחקו לשלשת היודין הרצופות האלה, אך המתבונן היטב יראה שאין כאן שום דבר מתמיה. בלשון ארמית וסורית סימן נוכחת בעתיד הוא—ין, תקטלין; כשהאות השלישית שבשורש היא ה"א או אל"ף תתחלף בנטיה על יו"ד כמו מן הוה הוית; כל יו"ד מורגשת במבטא תכתב בשתי יודי"ן כדי להראות שאין היו"ד הזאת לסימן התנועה, כי אם יו"ד נעה ומורגשת, כמו מייכיל, הויין. על כן מי שחפץ לכתוב בדיוק נקבה נוכחת בעתיד משורש שלמד הפעל שלו הוא ה"א או אל"ף, הוא מוכרח לכתוב ג' יודין רצופות: יו"ד אחת לסימן נקבה נוכחת, יו"ד אחת במקום למד הפעל, ויו"ד אחת נוספת להורות שהיו"ד הזאת מורגשת במבטא; ועל כן אמר אביי שנחוץ לכתוב תהוויין תצביין בשלש יודי"ן. אמת שגם אלמלי כתבו תהוין בשתי יודי"ן היינו יודעים שהיו"ד היא נעה, אחר שיש פה ב' יודין; אך בכגון זה נוכל לקרות תהוין לנוכחות רבות לא ליחידה, ובהיות שבגיטין נחוצה שמירה יתרה, כדי שלא יוכל בעל הגט לטעון שלא ידע פירושו, על כן אמר אביי שנחוץ לכתוב תהוויין בג' יודי"ן, ואז אי אפשר לפרש באופן אחר רק לנוכחת יחידה. וזהו שכתב רש"י: דאי לא שדיא ביה אלא תרין יודין מתקרי די תהוין נשין בעלמא. רצונו לומר נשים אחרות ולא האשה שהוא מגרש.

זהו דעת אביי, והיא מיוסדת בדקדוק הלשון הארמית. ר' יוסף טוב עלם היה סופר וכתב ספרים כמו שראינו לעיל (אות א'), וידע שהסופרים מוסיפים יו"ד להורות על החירק והצירי והסגל, ועל כן אמר הוא שנחוץ לכתוב יו"ד גם אחר התי"ו שבמלות תיהוויין ותיצביין כדי שהקורא ידע שהתי"ו נקראת בסגל ובחירק. והנה ראיתי בקונטרס „פתשגן כתב תשובה על דבר נוסח הגט" להר"א פֿריעדמאנן, שכתב בצד 13 בזה"ל: ולא חשב נבונה לפי חקי דרכי לשון ארמי וסגנון הכתיבה, כי אין נמצא בכל התרגומים

כ

והמשנה והתלמוד שהיו כותבין יו"ד נחה ונאלמה במקום נקודת סגל. ולפי דבריו טעה והטעה ר"י טוב עלם בצוותו לכתוב יו"ד אחר הסגל שבמלת דיתיהוייין. אך באמת לא טעה בזה ר"י טוב עלם.

נקודת הסגל היא סגולת הנקוד הטברני, ולא נמצאת לא בלשון סורית ולא בלשון ערבית אף לא בהנקוד הבבלי; ד"מ האלף שבעתיד מדבר בעדו מנוקדת בלשון סורית בצירי אֶקטול, ובהנקוד הבבלי בחירק אִשלחך (ירמיה א' ג'), ורק בהנקוד הטברני בסגל אֶשלחך (ע' פינסקער מבוא 63). והנה הנקוד הטברני נתקן בשביל המבטא של לשון הקודש של בני ארץ ישראל, ולא בשביל לשון ארמית וסורית שיש להן כללים וחקים אחרים.

התרגומים לא נוקדו ע"י ממציאי הנקוד שהיו להם כללים ידועים, רק נוקדו ע"י סופרים שהשתמשו בהנקוד הטברני גם אל התרגומים כדי להקל הקריאה. תרגום אונקלוס נוקד בראשונה בהנקוד הבבלי, ור' נתן בר מכיר מאנקונא הפכו להנקוד הטברני, ויצא מזה ערבוב גדול, אותיות או"י נשארו אף על פי שנקדו בתנועות טברניות הבלתי סובלות האותיות ההן, ד"מ חוכמא נקדו החית בקמץ והשאירו הוי"ו המורה על הברת ו. בהכ"י ההוא שיסופר בו המעשה מר' נתן בר מכיר נמצא: אבוהֶין, חֶימתהון, אחֶילתא וכדומה (ברלינר אונקלוס 135). הסגל הוא זמורת זר בהתרגומים, ובמקומו יבא בלשון סורית צירי או חירק; ועל כן נמצא אחר הסגל יו"ד: ביונתן (בראשית מ"א ל"ו) די תהֶויין, ובאונקלוס (במדבר כ' י"ח) לא תֶיעבר, יו"ד אחר הסגל. ולא נאמנה אפוא עדותו של הר"ר פֿריעדמאנן שלא נמצא בכל התרגומין והמשנה והתלמוד שהיו כותבין יו"ד נחה במקום נקודת סג"ל. וגם בלשון חז"ל נמצא הֶיסט, לֶיפתא, והר"א גייגער מעיד שבכתבי־יד קדמונים כתוב תמיד: היתר, היסק, היקף, ביו"ד (אוצר נחמד ח"א 103, וע' שי"ר תולדות ר"א קליר הערה ט'). בתוספתא גיטין פ"א נמצא: בהיתיר יצא, ובירושלמי כתובות פ"ז ה"ז וסוטה פ"ז ה"ר כמה פעמים איפשר ואיפשי ביו"ד. הנקוד הטברני בעצמו מעיד על הסגל שהוא יליד הצירי, כי שניהם מתחלפים זה בזה - מן בֵּן יאמרו בסמיכות בֶּן ומן מעשֶׂה יאמרו בסמיכות מעשֵׂה. וע"כ נמצא גם בכתבי הקודש יו"ד אחר סג"ל: תבאינה (תהלים מ"ה, ירמיה ט'), ותגבינה (יחזקאל ט"ז), והיו"ד באלה המקומות היא „נוספת למשך" (הרד"ק במכלול). וזה אשר כתב ר' אלעזר אשכנזי: ופירוש אותיות המשך שהם נאלמים בכתיבה ונקראים בקריאה ע"י מסורת הנקודות; דמיון זה ועשית כפרת זהב טהור, אלולי מן הנקודות היה צריך להכתב כפי הקריאה ועאשיתה כאפורית... וכן אל"ף ו"ו יו"ד נמשכות בכפרת... וצירי וסגל וחירק תחת היו"ד (מקדמוניות היהודים ח"א 129). ראה שהוא חושב שאחר הסגל שבמלת כפורת נחוצה יו"ד. היוצא מזה שאחר סגל תוכל לבוא יו"ד נחה, ובפרט בלשון ארמית שהסגל הוא במקום הצירי והחירק, ולא טעה ריט"ע בכתבו יו"ד אחר התי"ו שבמלות תיהוייין ותיצביין.

נשאר עוד לבאר דעת ר"י טוב עלם בנוגע למלת די. לפי דעתו נחוץ לכתוב במלת דיתיהוייין ודיתיצביין, די דוקא ביו"ד לפי שהן שתי תיבות, ודי הוא במקום אשר; ומלת דיתבא בלא יו"ד, לפי שהיא תיבה אחת והדל"ת באה במקום ה' הידיעה. ע"ז כתב הר"א פֿריעדמאנן (שם 13): כי אין לדברים אלה יסוד ושרש בדרכי הלשון ולא חלק ונחלה בדקדוק לשון ארמי, כי מלת די בארמי זה פתרונו כמו „אשר" בעברי. ובהתקשר אל השם או אל הפעל יאמר תחת „עד אשר קמתי" — עד שקמתי דבורה (שופטים ה' ז'), וככה משפט מלת די בארמי, ות"י (שם) עד דאשתלחית אנא דבורה. ואף בזאת דרך אחרת למלת די בין כשתבא לבדה ובין כשתבא מחוברה, שהיא תחת ה"א הידיעה, מי האומר שאול ימלךְ עלינו, ת"י מן דין די מבסר... ולכן תרגום היושבת, די יתבא, והוא

הדין בהתקשר, עכ"ל. אנכי לא כן עמדי — עת אראה אצל הקדמונים איזה דבר מתמיה, אתלה זאת בחסרון ידיעתי ואחקור עד מקום שידי מגעת. וכי באמת הוציא ר"י טוב עלם מפיו דברים שאין להם שחר? לא! כל דבריו ישרים ונכחים ומעידים עליו שהוא ידע בכל אחד בתרגומים, אשר נעלם גם מהחכם הגדול שד"ל שהתעסק בהם כל ימיו.

זה לשון הר"ר שד"ל באוהב גר 96: והחלוף הרביעי, כי בדניאל ועזרא מלת די נמצאת תמיד לעצמה בלתי מתחברת לתבה שלאחריה, ובלשון סורי אין מציאות למלת די רק עם הכנויים: דילי דילך דיליה וחבריהם; ובכל שאר מקומות כותבים ד' מחוברת למלה שלאחריה. והמנהג הזה קבלוהו מעתיקי התרגומים, אך לא בקביעות, והם פוסחים בזה על שני הסעפים, גם הנוסחאות מתחלפות הרבה בזה; אבל מעתיקי התלמוד נראה שהלכו בדרך לשון סורי. — ובצד 44 כתב: ודע כי מלת די בדניאל ועזרא היא בכ"מ מלה בפני עצמה, ונוסחאות התרגום מתחלפות הרבה בענין זה, והנכון לכתוב גם בתרגום מלת די נפרדת בכל מקום.

צדקו דבריו שבהלשון הארמית שבכה"ק תבוא מלת די תמיד נפרדת, ושבלשון סורית תבוא מחוברת להמלה שלאחריה; אך בנוגע להתרגומים לא השגיח החכם האמתי ההוא שיש כאן דברים בגו. אף שהנוסחאות מתחלפות בכ"ז נראה ברור שהתרגומים המיוחסים ליונתן מתנהגים בדרך הלשון הסורית, כי ברוב המקומות מלת די מחוברת להמלה שלאחריה, והמקומות שכתוב בהם די בטלים במעוטם, ובודאי יבוא זה משגגת הסופרים. אך יהיה איך שיהיה, בנוגע לתרגום אונקלוס אין כל ספק שהוא ישמור בזה דרך מיוחדת לו ולא יסור ממנה, והיא: כל מקום שכתוב בתורה „אשר" יתרגם הוא „די" תבה בפני עצמה, וכל ה"א הידיעה שאצל הפעל יתרגם אונקלוס באות ד' מחוברת להמלה שלאחריה. ד"מ אשר בו רוח חיים (בראשית ו' י"ז), יתרגם אונקלוס: כל בסרא ד י ביה רוחא דחיי, אבל ומכל החי שתיכף אחר זה; יתרגם: ומכל דחי. מעבר ארנון אשר במדבר היוצא מגבול האמרי (במדבר כ"א י"ג), יתרגם: מעברא דארנון ד י במדברא דנפיק מתחום אמוראה. ועשה כן אונקלוס לפי שלא רצה לזוז אף כחוט השערה מן הכתוב בתורה — „אשר" היא מלה בפני עצמה וע"כ תרגמה גם הוא במלה בפני עצמה היינו במלת „די"; ה"א הידיעה היא רק אות אחת וע"כ תרגמה באות ד'. את הכלל הזה ישמור אונקלוס תמיד ולא ישכחנו. והנה זה היה נעלם מעיני הר"ר שד"ל, גם הר"ר ברלינר לא עמד על זה, אף שהרבה לדבר מהנוסחאות השונות של מלת די (אונקלוס 141). אבל ר' יוסף טוב עלם התבונן היטב על דרכו של אונקלוס וידע מנהגו, ומסבה שתרגום אונקלוס הוא המקובל אצלנו ונקרא „תרגום שלנו", ע"כ צוה ר"י ט"ע לנהוג כמנהגו ולכתוב דיתיהוויין ודיתיצביין יו"ד אחר הדל"ת, לפי שמלת די היא פה תיבה בפני עצמה, יען שתבוא במקום מלת אשר, שאונקלוס יתרגם במלת די; אבל דיתבא צוה לכתוב בלא יו"ד לפי שהדל"ת היא פה במקום ה"א הידיעה, שאונקלוס יתרגם בדל"ת ולא במלת די.

צדקו אפוא דברי ר"י טוב עלם, וההתבוננות בדבריו הועילה לנו למצוא כלל חדש בתרגום אונקלוס. ואל יהי דבר זה קל בעיני הקורא, כי על ידי זה נלמוד לדעת שאונקלוס כבר ידע שיש כותבים מלת די כתיבה נפרדת, ויש כותבים אותה מחוברת להתיבה שלאחריה, והשתמש בשני האופנים האלה כדי שתרגומו יתאים עם העברי. עוד נלמד מזה שאונקלוס השתדל שתרגומו יתאים בכל מה דאפשר גם עם המראה החיצוני של העברי; והנהו דומה בזה אל עקילס שהשתדל גם הוא שבתרגומו היוני יהיה זכר לכל אות ותיבה של העברי, אף ששחת על ידי זה חקי הלשון היונית. ומזה ראיה לדעת האומרים שתרגום אונקלוס ותרגום עקילס שניהם נתחברו ממתרגם אחד ששמו בארמית אונקלוס

וביונית וסורית עקילס, ושתרגם את התורה על פי שטת ר' עקיבא שדרש על כל קוץ וקוץ תילי תילין של הלכות.

ד) אשר אזכיר או אשר תזכיר?

הרנ"ק בסוף ספרו מונה"ז בהערות למאמרים שונים אות ב', כתב וז"ל: בשני מקומות נראה שהיה לקדמונינו במקרא הנוסח, בכל מקום אשר ת ז כ י ר את שמי; האחד באבות שמביא ממנו שאפילו אחד המזכיר את שמו של השם בתורה שכינה שרויה במקומו, והשני בסוכה (דף נ"ג, א') בדברי הלל כשהיה שמח בשמחת בית השואבה, אמר: אם אתה תבוא אל ביתי אני אבוא אל ביתך, אם אתה לא תבוא אל ביתי אני לא אבוא אל ביתך שנא' בכל המקום וכו'.

כנגד זה העירותי בהמגיד לשנת 1860 צד 95, שאני מצאתי ההפך בירושלמי ברכות פ"ד, כי שם אמרו: ר' אבא ר' חייא בש"ר יוחנן צריך אדם להתפלל במקום שהוא מיוחד לתפלה ומה טעם בכל המקום אשר אזכיר את שמי, אשר תזכיר אין כתיב כאן אלא בכל המקום אשר אזכיר. ואם כן נראה ברור שקראו אשר אזכיר, והראיות שהביא הרנ"ק אינן מכריעות, כי אפשר שבאבות הוציאו הדרש שאפילו אחד וכו', מן אבוא אליך וברכתיך הנאמר בלשון יחיד א), ומיתרון מלת כל המרבה לפי דעת ר' חלפתא שאפילו אחד שיושב ועוסק בתורה שכינה שרויה שם. גם אפשר שהלל פירש המקרא כמו שפירש הראב"ע: בכל המקום אשר אשים זכר לשמי ... אם תבוא אל המקום הנזכר לשמי לבקר אותי גם אני אבוא אליך וברכתיך. ואדרבה מדברי הלל נראה שקרא אשר אזכיר, כי אם נאמר שקרא אשר תזכיר אז אין במשמעות הכתוב שה' יבא לבית מי שבא לביתו, כי המובן של כל המקום אשר תזכיר אינו דוקא בית המקדש, והלל אמר אם אתה תבוא אל ב י ת י אני אבוא אל ביתך? אלא ודאי שקרא ג"כ אשר אזכיר ופירשו בכל המקום אשר אבחר שתזכור שמי שם, ואתה ת ב ו א שם, אזי א ב ו א אליך וברכתיך.

בשנת 1861 הוציא הר"ר פיניליש את ספרו דרכה של תורה, ובאות ע"ט הביא ראיות אחרות שהנוסח היה לפני חז"ל אשר תזכיר, ובסוף דבריו כתב: על כרחנו להודות על האמת שהנוסחא הקדומה היתה תזכיר, ורק בזמן מאוחר (אולי בימי רבי ותלמידיו) ב) תקנו הסופרים לכתוב אזכיר במקום תזכיר. והנה הר"ר פיניליש הביא ראיה מספרי וכתב בזה"ל: אמנם מצאתי ברייתא זו (שבסוטה ל"ח) בנוסח אחר בספרי (פ' נשא פסקא כה תברכו) ר' יונתן אומר הרי הוא אומר בכל המקום וגו' עד וברכתיך, זה מקרא מסורס, בכ"מ שאני נגלה עליך שם תהיה מזכיר את שמי, והיכן אני נגלה עליך בבית הבחירה, אף אתה לא תזכיר את שמי כי אם בבהב"ח; מכאן אמרו שם המפורש אסור לאמרו בגבולין. ומזה ראיה נצחת שהיתה נוסחתו תזכיר בתי"ו, ולכן לא יכול לפרשו כסדרו ופשוטו, לפי שהיה קשה לו, וכי אפשר שתהיה השכינה נגלית בכ"מ והוכרח לסרסו ולפרשו: בכה"מ אשר אבוא אליך וברכתיך שם תהיה מזכיר את שמי — ואילו היתה נוסחתו אזכיר לא היה צריך לסרס המקרא רק לפרשהו כסדרו, בכ"מ אשר אתן לך רשות שיזכר בו שם המפורש שלי אבוא וגו' וכמו שפרש"י באמת, עכ"ל. וכנגד זה כתבתי בהמגיד 1865 צד 125 שהרר"פ לא דקדק היטב בהספרי. הספרי מסרס הכתוב ומפרשו כן: בכל המקום אשר אבוא אליך וברכתיך, בכל מקום שאני נגלה עליך ומשרה שכינתי,

---

א) וכן השיב הרשד"ל להר"ר יש"ר שרצה להגיה אשר תזכיר והביא הראיה מאבות (כרם חמד ח' 83).

ב) כנראה סמך את עצמו על דברי בהמגיד שם, וע"כ לא הביא בפירוש את הירושלמי דברכות.

אזכיר את שמי, שם ארשה לך שתהיה מזכיר את שמי. ואין הלשון „שם תהא מזכיר את שמי" כפל מה שכתוב במקרא, כ"א הכונה שבמלות אזכיר את שמי [א]. והסבה שר' יונתן פרס את המקרא ולא פירשו כרש"י היא מובנת מאד. לפי דעתו בא הכתוב הזה ללמד שאין מזכירין את שם המפורש אלא במקום שהקב"ה משרה שם שכינתו, ואם כן השראת השכינה היא התנאי להזכרת השם, ונחוץ להתחיל בזה ולומר: בכל המקום שאשרה שכינתי שם ארשה לך להזכיר את שמי, ולא בכל המקום אשר ארשה לך להזכיר את שמי שם אשרה שכינתי; כי בהמשפט האחרון אין השראת השכינה התנאי להזכרת השם, כי אם להפך הזכרת השם הוא תנאי להשראת השכינה. ועל כן הוכרח ר"י לפרס המקרא כדי שיוציא את הדין הזה ע"פ חקי ההגיון, כדרך ר' ישמעאל ותלמידיו ר' יונתן ור' יאשיה, ע' ספרי מקדמוניות היהודים 52.

הר"ר פיניליש לא ראה שפירש"י הוא לקוח מן המכילתא, וז"ל סוף יתרו: בכל המקום וכו' שאיני נגלה עליך אלא בבית הבחירה [ב], מכאן אמרו שם המפורש אסור להאמר בגבולין. ר' אליעזר בן יעקב אומר אם תבא לביתי אבא לביתך וכו', ומנין אפילו אחד שנאמר בכל המקום וכו'. והנה הרר"פ בעצמו מודה שרק מי שקרא אזכיר יכול לפרש כפירש"י, ואם כן מוכח מן המכילתא שקראו אזכיר ולא תזכיר. האמנם גם הספרי קרא אזכיר רק הוכרח לפרס המקרא כדי שענין השראת השכינה יהיה ראש הכתוב כמו שבארתי. וראה שהמכילתא שלא עשתה כן, הוכרחה להקדים ולאמר: שאיני נגלה עליך אלא בבית הבחירה מכאן אמרו וכו'; כי בלא ההנחה הזאת לא יצא הענין ששם המפורש אסור להאמר בגבולין.

הראיה השנית שהביא הרר"פ, היא מספרי פ' ראה על הפסוק כי אם אל המקום אשר יבחר ה'; ואמרו שם: אין לי במקדש, בגבולין מנין? ת"ל בבה"מ אשר וגו' עד וברכתיך, א"כ למה נאמר לשום את שמו שם לשכנו תדרשו? במקדש אתה אומר בכתבו ובגבולין בכנויו. וכתב ע"ז: ואילו היה קורא אזכיר לא היה יכול לדרוש כלום, כי היה פירושו בבה"מ אשר אבחר בו שיזכר שמי שם, אלא על כרחך שהיה קורא תזכיר, ולכן פירש בב"מ בגבולין אשר תזכיר את שמי בברכת כהנים וכו'.

על הראיה הקלושה הזאת השיבותי בקצור, שדרש מלת כל לרבות הגבולין.

הרר"פ השיב לי בהמגיד שם צד 278 — מן הראיה הראשונה משך את ידו, אך בנוגע להראיה מספרי ראה, עמד בדעתו וכתב שכל דבריו „נכונים ונכחים למבין". והיה בינינו אודות זה מרוץ אגרות — אני כתבתי לו שהמתבונן בספרי יראה שהוא מביא שם שני כתובים המקבילים זה לזה, ומהחילוק שביניהם מוציא את דרשתו. אחר שהספרי מוכיח שהכתוב בראה מדבר בברכת כהנים, הוא שואל: אין לי במקדש בגבולין מנין ת"ל בכל המקום וכו', א"כ למה נאמר לשום שמו שם וכו' וכו'. ונראה מזה ברור שהספרי מעריך הפסוק שביתרו אל הפסוק שבראה, כי שניהם מדברים לפי דעתו מענין אחד, ודורש השנוי שביניהם; ביתרו כתוב בכל המקום, ובראה כי אם אל המקום; ביתרו: אשר אזכיר, ובראה: אשר יבחר ה' אלהיכם מכל שבטיכם; ביתרו: את שמי, ובראה לשום את שמו שם; ביתרו: אבוא אליך וברכתיך (שהיא השראת השכינה), ובראה: לשכנו תדרשו (ע' רמב"ן). מן ההבדל שבין המלות: כי אם אל המקום, והמלות

[א]) על פי הכוונה תרגם גם הירושלמי בכל אתר דתדכרו ית שמי קדישא. והא שלא אמר דתדכר בלשון יחיד כי אם דתדכרו בלשון רבים, כי הוא מתרגם ע"פ הכונה, היינו בכ"מ שארשה לכם להזכיר את שמי. והסורי תרגם בכל אתר דתדכר שמי כאילו קרא תזכיר.

[ב]) כן היא הגירסא בהילקוט ובמכילתא כ"י אשר לי.

בכל המקום הוציא הזכרת השם גם בגבולין. ואח"ז מביא עוד: לשום את שמו שם לשכנו תדרשו, וממעט הזכרת שם המפורש בגבולין שאינה אלא בכנויו.

תרר"פ לא הודה לי על זה. הקורא ישפוט את מי משנינו הצדק.

והנה דברתי עד כה אודות הנוסח שהיה לעיני חז"ל — ובגוף הענין אין ספק שהנוסח אשר אזכיר הוא הנכון. וגם מחכמי הנוצרים יש מי שהחלים שאינו נחוץ להגיה תזכיר, ושאדרבה אזכיר יכשר יותר על פי עומק פשט הכתובים. וכן היה הנוסח לפני אונקלוס והמיוחס ליונתן. גם השבעים קראו אשר אזכיר, רק הם פירשו שבכל מקום וכו', מוסב על וזבחת עליו את עולותיך, היינו שתזבח עולותיך בכל המקום אשר אזכיר את שמי, ואז אבוא אליך וברכתיך. וגם השומרוני קרא אזכיר.

הערות אחדות לספרי מקדמוניות היהודים ח"א*

אמרתי לתת לפני קוראי הכרם איזו הערות שהעירוני ידידי אחר שקראו את ספרי, גם מה שנתחדש אצלי אחר שנדפס.

צד 7 מלמטה. משלש מאות שנה קודם סה"נ ... כארבע מאות שנה קודם סה"נ ... צריך להיות: קודם ח"ה, היינו חרבן הבית, כמו שכתוב תיכף אחר זה: לא יאוחר מר"ן שנה קודם החרבן. בבית תלמוד ח"ב צד 54 נדפס כנכון קודם ח"ה, ובספרי נדפס בטעות קודם סה"נ, ולא השגחתי על זה עד שהשיגו עלי בבן־עמי לחדש מאָרץ, ולא התבוננו שזה ט"ס.

צד 17. בשיר האפודי: לגמליאל שלישי ראש למורים. אני הגהתי חמישי, כי ר"ג בן הלל היה גמליאל חמישי. וכתב לי הר"ר שזח"ה שלדעתו כוונת המשורר היא שהלל היה שלישי לגמליאל הרביעי, ר"ל נכדו, ולפי זה אין צורך להגיה. אך לא אבין הטעם מדוע ייחס את הלל דוקא לגמליאל זה.

צד 30. לשמות הצורים. העירני הפרופֿיסור חוואלסאן, שכעת נודע עוד חודש צורי אחד ושמו זבח שמש.

צד 54. בהערה הבאתי שבמקום וכולא הש"ס שאצלנו, גרסו רש"ג ור"ח וכולא הלמודא. העירני הרר"נ ראבינאוויטץ שכן הוא בכל הדפוסים הישנים, ונשתנה ברפוס בסיליאה מן הצענזור ושהעיר ע"ז בספרו דקדוקי סופרים חגיגה ג' א' אות ו'.

צד 56. בענין רבה ורב יוסף כתב לי הרב הנזכר: „הנכון כדברי מר וכ"ה בשבת קכ"ז ועירובין ע"ח ופ"ח. אך מה שאמר דתנו רבה בספרא ור"י בשאר ספרי דבי רב אין זה פשט פשוט".

צד 57. למנין הסדרים. בקובץ 460 שבוואטיקאן הכולל דרשות ופשטים על התורה וחמש מגילות, מצאתי בדף ט"ז ע"ב: במדרש הדרשא, קנ"ד פסוקים באיכה כמנין שהיה משעה שנשתעבדו מלכי ישראל ומלכי יהודה למלך אשור, מימי אחז עד שחרב הבית קנ"ד שנה, ושנה שחרב הרי קנ"ה, ומוסיפין השיבנו הרי קנ"ה (ע' הערת הר"ר יעללינעק למ"ת סימן כ', ביה"מ ח"ג). ב' פעמים אומרים השיבנו על שם יוסף ה' שנית ידו. ד"א קנ"ד פסוקים כנגד קנ"ד פסוקים שבתורת משה, לפי שעברו על כל התורה גלו ובשגלו התחילו לקונן, כימות עניתנו שמחנו. סליק פירוש של ר' אלעזר הדרשן. — והנה נראה שידבר מהקנ"ד סדרים שבתורה. אך לא אדע אם היה כתוב כן במדרש תרשא, או שזה דרש ר' אלעזר הדרשן. אצלנו יש במ"ת (סימן כ') הדרש הראשון אך לא הדרש השני.

צד 76. העירותי שהמדרש דברים רבה הוא מדרש תנחומא. בהיותי ברומי עיינתי בהתנחומא שבאנגעליקא סימן A. 3. II. ומצאתי שעל ד' ספרים הראשונים הוא שוה עם התנחומא שנדפס כבר, ועל ס' דברים יש בו המדרש רבה לדברים כ"י מינכען וכ"י שלי. ומזה נראה אמתת דברי, שכל המדרשים לדברים נובעים מן הילמדנו, ושיש בלבול בשמותיהם,

ונקראו פעם תנחומא ופעם מדרש רבה. ועפי"ז יש לתקן מה שכתב הר"ר בובער (מבוא להנחומא דף פ') שהכ"י שבאנגעליקא הוא שוה להנדפס, כי בנוגע לס' דברים הוא משונה ממנו. — עוד ראיתי בהמפרש לתרגום אונקלוס הנקרא ס' יאר או פתשגן, שכתב בפ' שלח: ובמדרש אלה הדברים, כמדומה לי שהוא תנחומא, בריש פ' והיה עקב, כך היה דוד מתירא.. שמא ביסרתי אחת מהם ... וזה נמצא בתנהומא שם, רק ששינה וכתב עברתי במקום בסרתי, ומזה נראה שבימי בעל ס' יאר כנו את התנחומא שלנו בשם ד"ר.

צד 89. בענין חלוק הגלגל לד' משולשים, ע' כוזרי מ"ג י"ז: וסדרם במדבר כסדר הגלגלים, ארבעה דגלים כארבעת רבעי הגלגל, וי"ב שבטים כי"ב מזלות. — להברייתות אודות הדגלים ואבני החשן יש לחשוב מה שהר"ר שעכטער מביא במבוא לאדר"נ דף X שבפירוש כ"י אָקספָארד קובץ 388, מזכיר מדרש על האבנים הקבועות בחשן.

צד 105. הדרש על ונאמר אל אדוני, מובא בפוגיא ע"ש בראשית רבה סתם. אך בל"ם הוא מב"ר של רמ"ה כמו שאבאר במ"א.

צד 108. לענין בערה, כתב לי הר"ר גראֶטץ שלא ישר בעיניו פירושי, לפי שבתלמוד נקרא המקום ההוא עיניה רבתי דבירים ובקצת נוסחאות דבירם (סנהדרין ק"ח). השיבותי לו שלדעתי באראם של יוסיפון הוא הוא בערה. וכמו שביונית יאמרו Ammaus מן חמת (נייבויער געאגראפיאה 34) כן אמרו מן בערה Baaros, ובבבל אמרו בירם או גם בירם, לפי שבבבל היה מקום ששמו בירם. ובאמת בכתבי מאמרי אודות בערה, רציתי להביא ראיה לדברי מהשם עיניה רבתי דבירים, אך משכתי ידי מזה, כי לא רציתי להרגות בהשערות כמו שהודעתי בהקדמה; אך על כל פנים אין זה סותר דברי.

מבוא למדרש תדשא. מצאתי בשבלי הלקט שהוציא הר"ש בובער סימן ג', וז"ל: ור' בנימין אחי נר"ו כתב בשם הר"ר מאיר נר"ו, לפי שהאדם נקרא עולם קטן כמו שאמרו בבראשית רבה שכל מה שנעשה במשכן דומה לעולם ולגוף ולאדם, במשכן היו קרשים קבועים בתוך האדנים וכו', הכל כמו שהבאתי בשם בראשית רבתי כ"י. ומזה נראה שהמִדרש הזה היה לעיני הקדמונים ושקראו אותו בשם בראשית רבה, כי בבראשית רבה הנדפס אין מזה דבר.

שם צד X. עוד מובא מרפב"י בכתובות (מ"ו ע"א): „ונשמרת מכל דבר רע, מכאן אמר ר' פנחס בן יאיר אל יהרהר אדם ביום ויבוא לידי טומאה בלילה".

תדשא XXVI. אלו הן כ' בדרום כ' בצפון וי' במערב והם הקרשים וי' במזרח וכו'. העירני הר"ד דובזעוויטץ שאין כל מובן להמלות „והם הקרשים". לפי דעתו זוהי הערת איזה סופר שנכנסה לפנים, וצ"ל עם הקרשים, היינו שיחשוב שבעים עמודים בחצר עם הפרכת ופתח המשכן שנאכרו בפרשת הקרשים והמשכן. ואולי צ"ל והם הקלעים, לפי שפנות דרום וצפון ומערב היו כולן מכוסות בקלעים, לא כן פנת המזרח ששם היה שער החצר כ' אמה והיו קלעים רק על שטח מן ל' אמה. וע"כ בג' פנות הראשונות כתוב: לפאת נגב תימנה קלעים... לפאת צפון באורך קלעים... ורחב החצר לפאת ים קלעים... אבל בפנת מזרח נאמר: ורחב החצר לפאת קדמה מזרחה חמשים אמה, ולא נאמר קלעים. רק אח"כ מבאר כמה קלעים יהיו שם. וע"כ אחר דרום צפון ומערב יאמר בעל מדרש תדשא: והם הקלעים. ואח"כ מונה עוד יו"ד במזרח כו'.

ר' אלעזר אשכנזי.

אססעמאני כתב שקובץ 221 שבוואטיקאן כולל פירוש ר' אלעזר אשכנזי על ס' מראות אלהים לר' חנוך אלקוסטנטיני הידוע, ואחריו כתב כן הר"ר שטיינשניידער בהמזכיר

חי"א 41 גם חי"ב 108. בהיותי ברומי עיינתי בהקובץ ההוא וראיתי שאין זה פירוש על ס' מראות אלהים רק הערות קצרות של ר' אלעזר אשכנזי להחלק השלישי מן המורה נבוכים, והס' „מראות אלהים" בעצמו. דף 16 של הקובץ ההוא מתחיל:

אמר אלעזר הצעיר אשכנזי באתי כמתנצל בהיותי כותב אלו הרמזים וההערות ומגלה לחכם מבין מדעתו ראשי פרקים, גם בחשמל, גם בנפלאות ממני הלכתי, בהיותי נמשך אחר דברי הרב ז"ל בזה כמו שתראה הנה, וגם הרב ז"ל נמשך בזה אחר רבינו הקדוש ורבינא ורב אשי כאשר תראה בראש פרק ע"א מחלק ראשון. גם אני בראותי כי הגלות והשעבוד הולך ורב בעונותינו והחכמות הולכות ומתמעטות וגם דברי הרב אינם (מספיקות) מספיקים אלא ליחידים השרידים אחד מאלף אלפים, ונפלה המחלוקת בשנותיו זה אומר בכה וזה אומר בכה, עד שדברי הרב ז"ל הם כדברי הספר החתום. באתי להעיר הלומד בו מפרק אל פרק וליישבם כתיקונן כאשר צונו ע"ה... בהקדמת המאמר כדי שיהא מזומן ונכון ללומד בלי יגיעה, כדי שלא תאבד האמונה האמתית ברוב טרדותינו, וכדי שלא ניגע לריק ולא נלד לבהלה, אבל המתרשל לא ימצא תועלת באלו הרמזים, כי לא תפתחי שעריהם לרוחה, כי גם סגרתי בפניהם דלתים ובריח, וכן ראוי.

פרק א' מחלקה ג'. ידוע יש מבני אדם אנשים שצורת פניהם וכו', וזה מראיהם דמות אדם (לשון המורה נבוכים). בפ"א מח"א פי' לא הזכיר דמות לשום פנים כי אם לפני אדם, ופי' זאת המלה וצורת אדם להנה שהן בעלי שכל...— מסודות הקמחי (צ"ל ר' חנוך). אדם, מכח השכלי אשר בו. אריה, גבורים עושי דברו. שור, משועבדים לאדוניהם. נשר, קלים לעשות רצונו...

פרק ב'. מסודות ר' חנוך. זכר שראה ד' חיות בפ"ט ובפ"י מח"ב עיין שם ממנין הארבע כנפים בסוף פ' מ"ט מח"א ובפ"ד מח"ב. אמנם הם על הצורה, ר"ל צורתם...

פ"ג. כאשר זכר יחזקאל מתאר המרכבה וכו' ממלת חיות, לפי שמלת חיות אינה מורה אלא על החי...

פ"ד. צריך להעירך על ענין אחד שנטה אליו וכו' מיוחס לשמים כמו שהוא מפורסם (לשון הרמב"ם), פי' תכלת דומה לים, ים דומה לרקיע, רקיע דומה לכסא הכבוד...

פ"ה. ממה שצריך שתתעורר עליו וכו' מהם אמר ואראה וכו', ואין ואראה בכלל וארא...

פ"ו. ודע שקודם שאדבר מענין זה הפרק בענין נבואת ישעיה ע"ה אודיעך מענין נבואת יחזקאל ע"ה, מהיכן היא התחלת מרכבה ראשונה וסופה, וגם התחלת מרכבה שניה וסופה... עד הנה מרכבה שניה.— ואתחיל עתה מענין ישעיה ע"ה בשם ר' חנוך אלקוסטנטיני ע"ה, והוא ענין אחד והשגה אחת ממה שהשיג יחזקאל ע"ה כמו שאמר הרב ז"ל. בשנת מות וגו' רמז יחס השגתו במיתת הרשע, ובאבוד רשעים רנה, ואין הנבואה שורה מתוך עצבות אלא מתוך שמחה... יושב [א] שאין תנועה לנפרד שאינו גוף ולא כח [ב] בגוף... (הפירושים האלה הם קיצור מפירושי ר"ח בס' מראות אלהים).

פ"ז. מכלל מה שצריך לחקור עליו קשרו השגות וכו', עיין בראש פרק ע"א מח"א ובסוף פרק י"א מח"ב.— וממה שצריך להסתכל בו והוא מפתח הכל, ר"ל צורך העזר האלהי(ת)...

אמר חנוך בן שלמה בן אלקוסטנטיני ממשפחת החנוכי לא אליכם כל עוברי דרך וכו' וכו' כל ס' מראות אלהים עם הסיום הידוע: אלו החרוזים יסדם החכם ר' יצחק נר"ו בן דוד: חנוך בעלות לרום שחק... (ע' קאטאלוג Perreau 41).

והנה מכל זה נראה שר' אלעזר אשכנזי לא כתב פירוש לס' מראות אלהים רק פירוש

[א]) על הגליון כתוב סה: בפ' י"א מח"א. [ב]) על הגליון: בפ"ט ופ"כ מח"א.

להמו"נ. הקובץ 221 א) שבוואטיקאן מחזיק פירושו עד סוף פ"ז מח"נ. לא אדע אם באמת לא כתב יותר או שהסופר לא העתיק יותר. גם לא אדע אם ר' אלעזר בעצמו מביא סודות ר' חנוך, או שהסופר הכניסם לתוך פירוש ר"א.

הקובץ 221 כולל ג' ספרים. הספר הראשון מתחיל: סודות שאני מלקט מספר גנת אגוז בעד שלא יכולתי להעתיקו. מדף 16 עד 36 יבוא פירוש ר"א וס' מראות אלהים. בדף 36 כתוב: זה ספר פרדס רמוני החכמה לערוגת בשם המזמה, נאום יעקב בן אלעזר, שאלתני התלמיד הנעים וילד שעשועים לחבר לך ספר ממשלי הנבונים ומזמותם. בדף 56 ע"א: נשלם ס' פרדס רמוני החכמה.. דף 56 ע"ב: אלהים יחנך בני משומעי המוסר ומאזיניהם (וממאזינים ?) החושבים בו ומאמינים... נאום יעקב בן אלעזר, שאלני צמח מנבוני התלמידים, ופרח מבני הנגידים, לאמר: מי יבינני חקת הנפש החכמה עם יצר האדם...

דף 67. נשלם ספר נז (צר ?) תעודות וערוגת רקוח חמודות.

השלמי ספר המורה בעזרת הבורא ביום חמישי בעיר רודוס בשנת חמשת אלפים ומאה ושלשה וארבעים שנה לבריאת עלמא, בחדש אייר בכ' יום ממנו, וכתבתיו אני משה קמחי לר' אליעזר קמחי בני, הרחמן יזכהו לקרות בו הוא ובנו אחריו יצ"ו, אני זאת בריתי אותם אמר י"י.

אחר כל האמור ברור בעיני שר' אלעזר אשכנזי זה הוא הוא ר' אלעזר אשכנזי בעל ס' „צפנת פענח" כ"י שדברתי אודותיו בספרי מצד 125 ואילך; הזמן והמקום מסכימים לזה. הספר צפנת פענח נתחבר בשנת הקכ"ד ונכתב בקריטי שנת הקנ"ט, והקובץ שבוואטיקאן נכתב ברודוס בשנת הקמ"ג. גם הלשון שוה בשניהם; וקרוב שר' אלעזר זה כתב גם ההערה לס' יסוד מספר. עיין המזכיר חי"א 41.

הפר' קויפמאנן הודיעני שנמצאים אצלו פירושים למשלי ואיוב מר' אלעזר אשכנזי.

א ע ׳ ש.

א) הקובץ 250 שבוואטיקאן (עי' רמש"ש המזכיר חי"א) מחזיק רק דף אחד מן הפירוש הזה.

(הערה לצד 86, סוף הערה ב'). הר"ר יש"ר בהחלוץ חלק י"ב ממאן בהפירוש הנזכר על לך יודייה שבירושלמי סוכה, ואומר שמלת ודאי בהמובן שלפנינו נמצאת רק בהזוהר ולא בדברי חז"ל. אך באמת נמצאת כן אצלם בהרבה מקומות, ראה לדוגמא ירושלמי סוטה (פרק ב' הלכה ב'): יכול בדם ודאי. ב"ר פרשה פ"ז: אשר שם הזהב זהב ודאי. שם פרשה מ"ב: כוש ודאי. שם פרשה מ"ה: פרא אדם ודאי. שהש"ר פרשה ג': שלמה ודאי. קה"ר פרשה ט': לראותן ודאי. שם פרשה י': היא אמו ודאי. מדרש שמואל פרשה כ"ג: מיתה ודאי. שם פרשה כ"ה: בנות ישראל ודאי.

(הערה לצד 89, שורה 16 מלמטה). הסופרים צרפו לפעמים מלת די להמלה שלאחריה כשהיא מתחלת ביו"ד, דיעבד לכון (שמות י"ד י"ג), וגם שם כתוב בקצת נוסחאות די יעבד, וכן דיקימנה לה (שם כ"א ח'). ורבינו תם בההכרעות שלו (צד 8) מביא גירסא אחרת: די לא יקיימינה (ברלינר אונקלוס 26). — היוצאים מן הכלל שהזכרתי הם מעט מזער, ויצאו מטעות הסופרים.

אבא אליהו

חקירה כוללת תשובות ושאלות, על דבר הספר „תנא דבי אליהו".

מאת **הכורם**

למה נמשלו דברי תורה כדד? מה דד זה
כל זמן שהתינוק ממשמש בו מוצא
בו חלב, אף דברי תורה כל זמן שאדם
הוגה בהן מוצא בהן טעם! (עירובין נ"ד)

בספר „תנא דבי אליהו" כבר הגו הרבה בני אדם וחכמים גדולים, להפיץ מעט אור על דבר זמנו ותולדות מחברו; אבל דברי תורה כל זמן שאדם הוגה בהן מוצא בהן טעם, על כן לא יפלא כי כל אלה שקדמונו, הניחו גם לנו מקום להתגדר בו — לערוך תשובות על דבריהם המה, ולהעיר על שאלות חדשות שלא שמו על לב.

על דבר ארץ מולדת המחבר, נחלקו החכמים לשלש מפלגות: צונץ בספרו „על הדרשות" (צד 112), רפופורט בתולדות „ר' נתן בעל הערוך" (הערות מ"ג, מ"ד), באבער במ"ע החדשי לפראנקל (.1874, 267), אפנהיים בבית תלמוד (שנה א'), כולם החליטו כי היה בבלי, האַלמוטה במ"ע „נייצייט" (23 №, 1868) גם וויים בספרו דור דור ודורשיו (ח"ג צד 288), יסתפקו בו אם היה בבלי או בן ארץ ישראל; ויעבץ בכנסת ישראל (תרמ"ז) יחליט כי היה מארץ ישראל; אבל גראֶטץ בדברי הימים (ח"ה צד 319), יוליך את המחבר לרומי; ואחריו גידימן בתולדות החנוך (ח"ב, נספח ב'), אם כי לא יחליט שהיה רומי, אבל על כל פנים — איטלקי. ועל זמנו — יחליטו כמעט כולמו, כי היה במאה השמינית לאלף החמישי; לבד מהחכם יעבץ שהקדימו להמאה הרביעית.

מפני כי מחבל החכמים שחשבנו בזה, לא ירדו לעומקה של ההלכה רק שנים — המה החכמים אפנהיים ויעבץ, והאחרון כבר ראה את דברי ההולך לפניו, על כן תקענו את דברי יעבץ ליתד לתלות עליו כל חקירתנו. הראשונים החושבים אותו לבבלי, רק את שטחיות הספר שמו להם לקו, מפני כי נמצא בו פעמים אחדות שהלך בתוך הגולה בבבל; ועל העושים אותו לרומי או איטלקי, מפני כי רוח אירופא נושבת בו (לשונם ממש), נוכל לאמר כי דברי רוח המה באמת.

היסודות שעליהם הטביע יעבץ את אדני חקירתו, המה שני ציונים אשר מצא — מאמר מספר „שבלי הלקט" (בהוצאת הח' בובר, ווילנא תרמ"ז, הוא בסי' ו"ו מענין תפלה): „תנא בסדר אליהו רבה, העטופים ברעב אין רעב אלא מדברי תורה וכו', ועל „אותו הדור הוא אומר לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר וכו', וה"ר בנימין אחי אומר „שראוי לומר בסתר, שלא אמרו אבא אליהו, אלא כנגד דורו של גזרות אמר,

„שגזרו שלא לקרות ק"ש ולא היו יכולין להיות יראי שמים בגלוי, וז"ש וחייבין אנו לומר „לפניך תמיד שמע ישראל וגו' וע"כ הוא אומר ברוך מקדש שמו ברבים, לפי שבשעת „הגזרות אין שמו מקודש ברבים אלא בסתר"; ותשובת רב שר שלום גאון השמורה בסדר רב עמרם (דף י"א): „לומר פעמים באהבה אין מנהג בישיבה ובבל כולה אלא בתפלת „מוסף (בקדושה), מפני שכשנגזרה גזרה שלא לקרות קריאת שמע כל עיקר, היה „קורא אותה ש"ץ בהבלעה בעמידה בכל (קדושה של) תפלת שחרית בין בחול בין „בשבת, כיון שבטלה הגזרה ... אמרו חז"ל שבאותו הדור נקבע אותה במוסף כדי „שיתפרסם הנס לדורות וכו'"; ובהרחבה שיש לתשובה זו בספר הפרדס (סי' ד'): „וכל „הצבור היו אומרים בלחש שלא יבינו המינין וכו' שנתחברו עם היונים והיו מריעים „לנו ובשביל הפחד לא היו יכולים לומר מלכות שמים בקול, כי האורבים ידעו עד ארבע „שעות זמנה לקרות, ואחר ארבע היו האורבים הולכים וישראל מתאספים יחד בסתר „ובפחד ... ובתוך הקדושה היו אומרים פעמים באהבה ... כיון שבטלה והיו פורסין את „שמע בתקיעות (יעבץ הציג בזה סימן השאלה? ונראה כי צ"ל בקביעות) וקול רם „ובלא פחד קבעוה במוסף, ונהגו לאומרה בקול גדול לפרסם כי על הנס תקנוה וכו'". הדברים המעטים האלה, המה לו ליעבץ כמפתח לכל השאלות המתעוררות בדבר ספר „תנא דבי אליהו"; הוא קרא ודקדק באותיותיהם, עד כי גלה על ידיהם את זמן ומקום המחבר, וגם נפלא הדבר — את שמו!

מלשון ה"ר בנימין: „שלא אמרו אבא אליהו", יוכיח פשוט כי שם המחבר היה: „אבא אליהו"; מלשון: „אלא כנגד דורו של גזרות", ישפוט כי הגזרה שלא לקרות ק"ש היתה בדור המחבר. הגזרה הזאת יחשוב לאותה הגזרה בעצמה שבתשובת רב שר שלום, ומפני כי המינין שנתחברו עם היונים לא הקפידו רק על קריאת שמע (יחוד), ועל הקדושה (המשולשת) לא שמו לב, יכיר את מקום אבא אליהו שהיה תחת ממשלת הנוצרים היונים (בארץ ישראל); ומזכרון הנס הנאמר בהתשובה, נראה כי לא היה שם בטול גזרה סתם, כי אם תשועה ביד רמה, ואם כן בודאי היתה זאת בשנת ד"א שצ"ח, כי אז נכבשה הארץ לפני הכליף אָמַאר המחמדי, אשר עיקר היחוד קדוש הוא מאד בעיניהם, על כן נחשב גם כבוש זה להם לישועה, ועל כן שמו את לבם לפרסם הנס לדורות; ומזה יוציא את זמן המחבר להמאה הרביעית להאלף החמישי. על הזמנים הנמצאים בתוך הספר: „ונכנס שעבוד בתוך שני אלפים של ימות בן דוד יותר מז' מאות שנה" (פרק ב'); „משחרב הבית האחרון ועד עכשיו ט' מאות שנה" (פרק ל"א); ואשר עליהם יסמכו כל החכמים לקבוע את זמנו במאה השמינית, לא ישים יעבץ לב; ובצדק יוכיח כי הוא הוספת האחרונים, וכמו שנמצא בתוך הספר עוד זמן אחר הסותר את הקודם: „נמצא משנברא העולם עד עכשיו תשעים עולמות וצ"ד שנים" (פרק וי"ו), שהוא לפי החשבון ד"א תקצ"ד? ובאמת היעלה על הדעת כי האיש אשר ישים סתר פנים לו, ויתלבש בטלית של אליהו ז"ל מה שלמד לרב ענן מחוץ לתבה ובתוך התבה (כתובות ק"ה), יביא מספרים גלויים אשר יענו לו כחשו בפניו? גם על דבר מקומו שלא היה מבבל, יוסיף יעבץ עוד ראיות מסגנון הלשון, הנראה כאיש ובן ארץ אחרת המספר מבבל מה שראה שמה — והכל שריר וקים!

תפסת מרובה לא תפסת! החכם יעבץ מצא ציון אחד ועליו בנה את כל בנינו, ולא ידע כי לא יוכל מלט משא כזה, והיה כי יפול וינועו אמות הספים מקול מפלתו. בהשקפה קלה יראה הקורא, כי לא חשב השבלי לקט באמרו: „אבא אליהו", כי שם המחבר כן היה, אבל הוא כנוי לאליהו הנביא שאליו יחס את הספר, וכמו שנמצא

בתלמוד (סנהדרין קי"ג): „אמר ר' יוסי אבא אליהו קפדן הוה"; כן מה שיפרש יעבץ: „אלא כנגד דורו של גזרות", כי מלת דורו נמשכת על המחבר אבא אליהו, אין לה כל יסוד, כי באמת מלת דורו נסמכה לשל גזרות; וכן יתר דבריו אינם עולים יפה לפי סגנון לשון התלמודי, אבל לא נרחיב את דברינו עליהם, כי באמת מצאנו ציון אחר מפורש הסותר את כל בנינו, והוא בשבלי הלקט השלם (ענין תפלה, סי' מ"ה): „מצאתי בתשובת הגאונים ז"ל, מה שאומרים במוספי שבתות וימים „טובים פעמים ולהיות לכם בקדושה, לפי שבימות רב נחמן גזר יוזגרד מלך פרס שלא „יקראו קריאת שמע לאלתר, מה עשו חכמים שבאותו דור תקנו להבליעו בין כל קדושה, „בין בשחרית בין במוסף בין במנחה, בין בחול בין בשבת ובין ביום טוב, ומאי הבליעה? „רישא שמע ישראל סיפא אני ה' אלהיכם, ולמה תקנוה לאומרה בהבלעה? כדי שלא „תשתכח שמע מפי התנוקות ובקשו רחמים מן השמים ובא תנין בחצי היום ובלע יוזגרד „המלך ובית משכבו ובטלה הגזרה, והיו מתפללין על הסדר ופרסו על שמע כתיקנה „בפרהסיא, ובקשו לסלקה לאלתר שלא לאומרה, אמרו חכמים שבאותו הדור לא נבטל „אותה שלא לאומרה כלל כדי שיתפרסם הנס לדורות, אלא נקבע אותה בתפלת המוספין „וכו'". והנה מי לא יכיר כי למעשה הזה כוון גם רב שר שלום גאון המובא למעלה, ואם כן נתבטלו כל חקירותיו של יעבץ בפעם אחת! כי הגזרה הזאת לא תכוון לא בזמן וגם לא במקום שקבע לנו. רב שרירא גאון באגרתו הנספחה לספר היוחסין, יאמר: „ובתריה רב נחמן בר רב הונא ושכיב בשנת תשס"ו ונפל שמדא וגזר יזגרד „לבטולי שבתא וכו', ושכיב (רב רחומאי) בשנת תש"ס (לשטרות, והוא ד"א ר"ט ליצירה = „449 למה"נ) בעדן שמדא דגזר יזגרד, ובתריה מלך רב סמא בריה דרבא, ובאותו „הפרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן הראשונים וראינו כתוב בספרי זכרוניהם, דבעו „רחמי ובלעיה תנינא ליזגרד מלכא בבי משכבו ובטל שמדא"; מזה נראה כי מקום הגזרה היה בבל ולא ארץ ישראל, כדעת יעבץ, גם הזמן יקדים בערך מאתים שנה מכפי שקבע לנו מעלה? לא נשארה לפנינו דרך אחרת, רק לאמר: כי ההרחבה שנמצא בספר הפרדס לתשובת רב שר שלום, יצאה כשגגה מלפני השליט, שלא ידע זה המעשה מיזגרד מלך פרס, וחשב כי רב שר שלום כוון בזה על הימים הראשונים — עת סבלנו רבות מהיונים הסוריים באמצע ימי הבית השני, ומהיהודים ההיליניים שנתוספו גם המה על לוחצינו אלה; ובאמת לא נמצא בהספרות התלמודית, כי יכנו את ממשלת רומי המזרחית בשם יונים, כי אם להיונים האנטיוכיים.

אולי ילך החבל אחר הדלי? עתה הוברר הדבר כי הגזרה היתה בפרס, ואם כן אולי נמשוך את המחבר שמה, וכדעת צונץ ורפפורט? אבל גם על זה אי־אפשר להסכים בשום אופן, וכמו שנוכיח במופתים חדשים. נפלא הדבר, כי רבות חרשו חורשים על גבי הספר „תנא דבי אליהו", גם חכמים רבים האריכו למעניתם עליו, ולא נתעורר עוד אף אחד מאלה, על דבר זר ונפלא בהספר, והוא: כי לא נזכר בו אפילו פעם אחת השם משיח! עשרות פעמים הביאו הענין להזכיר תקות ישראל לימות המשיח, ובכולם תפס את השם: „בן־דוד", ושם משיח לא יעלה על דל שפתיו? עוד יותר נפלא הדבר, כי כאשר נצרך לו להביא את לשון התלמוד שנמצא בו השם „משיח", יהפוך בלשונו ויקראהו גם כן „בן־דוד" — לדוגמא: לפי שהעוה"ז ששת אלפים שנה, שני אלפים תהו, שני אלפים תורה, ושני אלפים ימות „בן־דוד" וכו', ונכנס שעבוד בתוך שני אלפים של ימות „בן־דוד" יותר מז' מאות שנה" (פרק ב'); מה שבתלמוד נאמר: „ימות המשיח"? או הדרשה על הכתוב: „ויראני ה' ארבעה חרשים וגו' ואלו הן בן־דוד ובן־יוסף ואליהו וכהן צדק" (פרק י"ח), נגד מה שנאמר בתלמוד

(סוכה נ"ב) : „מ ש י ח בן דוד ומ ש י ח בן יוסף" ? ואף במקום אשר הלשון יצא מסורס על ידי זה, לא יחוש כלל, וכמו שיאמר בד"מ (פרק י"ח) : „אותו התינוק (בנה של האלמנה, מ"א י"ז) „בן־יוסף" (ר"ל משיח בן יוסף) היה, ורמז רמזתי לעולם שאני יורד תחלה לבבל ואחרי כן יבוא בן־דוד"; ועוד בהרבה מקומות יתן אותותיו אלה, כי מודר הוא מהשם „משיח" לבלי יזכר ולבלי יפקד! על דבר זר כזה לא נוכל לאמר כי מ ק ר ה הוא, אבל עלינו לחקור אחרי סבה נסתרה אשר הניעתו לזה; וסבה אחרת לא נמצא, כי אם שנזהר לבלי השתמש בשם הזה, אשר השתמשו בו הנוצרים —. הכלל הזה שלא מצאנו בו אפילו י ו צ א א ח ד, הוא כ מ ו פ ת ח ו ת ך בעינינו כי המחבר חיה תחת ממשלה נוצרית. ועדיין צריכין אנו למודעי! באיזה ממשלה נוצרית? האם ברומי המזרחית? או אולי כדעת גרֶאטץ — ברומי המערבית? אבל גם על זה עוד לא נאבדן כלי מלחמה. סגולה מיוחדה נמצא במהלך ספורי מסעותיו; כאשר יביאהו הענין לספר מבבל, יאמר תמיד בלשון ה ל כ ת י : „פעם אחת הייתי מ ה ל ך בכרך גדול שבעולם" (פרק א'), „פעם אחת הייתי מ ה ל ך בתוך הגולה שבבבל" (פרק י"ח); אבל כאשר יספר מירושלים יבוא בו תמיד הלשון י ש ב ת י : „פעם אחת הייתי י ו ש ב בבית המדרש הגדול בירושלים" (פרק ט' ט"ז), „פעם אחת היו רבותינו ושאר החכמים יושבין" (פרק י"ח); מהשתוות שתי הלשונות זו אל זו נראה כי ישיבתו בירושלים (או סמוך לה) היתה בקביעות, ולבבל הלך רק לעתים רחוקות; גם לשונו (פרק ג') : „לעתיד כו' ושבר גוג ומגוג על ה ר י י ש ר א ל, כבר נעשה מקצתו דם ובשר כו' כמו שעינינו ר ו א ו ת ב כ ל י ו ם ת מ י ד", נראה כי מלות : „עינינו רואות בכל יום", נמשך על מה שאמר מקודם : „על הרי ישראל"! ולדעתנו למותר הוא להרבות במופתים כי לא היה איטלקי, מפני שעל ידי ערך זמנו אשר נקבע הלאה, אי־אפשר להעלות על הדעת כי היה בן ארץ המערב. —

אם גדר המחבר בשם „משיח" יש לו יסוד בדבר מ ק ו מ ו, ננסה אפוא לבחנהו גם על דבר ז מ נ ו. אם המחבר לא ישתמש בהשם משיח, אות הוא כי היה בזמן ה ה ת ח ל ה ל ה ר ח ב ת הדת הנוצרית, כי את המחברים מבעלי המדרש המאוחרים לא נמצא שיחוש אחד מהם לדבר הזה. ונפלא הדבר כי גם על זה מצאנו ציון אחד בתוך הספר בעצמו, ואשר על ידו נוכל לעמוד על הזמן שבו חיה המחבר. בסדר אליהו רבא (פרק י"ח) יאמר : „פעם אחת הייתי מהלך בתוך הגולה שבבבל ונכנסתי לעיר גדולה של „ישראל ואין שם פ ר ס י י ם כ ל ל, ומצאתי שם מלמד ת י נ ו ק ו ת אחד, וישבו לפניו „מ א ת י ם נערים שרובן בני שמונה עשרה שנה ובני עשרים שנה; ולשנה האחרת „חזרתי לשם ומצאתי את התלמידים ואין רבם ביניהם אלא בן אחד בלבד שהוא היה בן „בנו, שבשביל מעשיהם המקולקלים של אותן הנערים מת רבן ומהה אשתו ומת בנו ומת „בן בנו ומתו כל הנערים שרובן בני שמונה עשרה ובני עשרים, ולא נשתיירו רק הקטנים „והייתי בוכה ומתאנח עליהם, עד שבא אלי מלאך מן השמים ואמר לי מפני מה אתה „בוכה ומתאנח? אמרתי לו וכי לא אבכה ואתאנח על אלו שבאו לידי מקרא ומשנה ועכשיו „הלכו להם והיו כלא היו, ואמר לי לא יפה עשית שאתה בוכה ומתאבל ומתאנח עליהם „אמרתי לו מפני מה? ואמר לי, שהן עושין ד ב ר י ם מ כ ו ע ר י ם ו ד ב ר י ם ש א י נ ן „ר א ו י ם ו מ ק ו ל ק ל י ן ב ע צ מ ם ו ה י ו מ ו צ י א י ם ש כ ב ת ז ר ע ח נ ם והן „לא יודעין בעצמן שהמיתה משגתן", עד כאן לשונו הנצרך לעניננו. הנה אם המחבר תפס בהמספר : מ א ת י ם, שאין זה מן המספרים המורגלים לאמר בהבאי, כמו : „ששים", „מאה", „שלש מאות", „וארבע מאות", נראה לנו כודאי כי הוא ספור ממעשה שהיה באמת, ורק מפני כי רוצה המחבר להתכמות במסוה אליהו הנביא, הלא עליו

לשנות במעט את פרטיו, למען לא יכירוהו רואיהם, כי הוא הוא הדבר שקרה במקום פלוני ובזמן פלוני. עתה נחקור ונחפש בתולדות ישראל למצוא דוגמא למעשה הזה; והנה יגעת ומצאת תאמין! בסדר עולם זוטא בסופו כתוב לאמר: „ובימיו נהרג מר רב יצחק „ריש מתיבתא, ובההוא יומא נפק רבא הגדול זכר נשיאנו לחיי העולם הבא, „איתחזי ליה עמודא דנורא ונפקו בהדיה ארבע מאה גוברין ועבדו קרבא על פרסאי ואידית „מלכותא, וגבא גזיאתא ז' שנין, ובסוף ז' שנין חטוא הנך דנתקי דהות „בהדיה ואשכחינון דהוו שתויי יין כו' וקא מזנאן ואסתלק „עמודא דנורא דהוה סגי קמיה ונקטוה פרסאי וקטלוה וצלבוה לריש גלותא מר זוטרא „ולריש מתיבתא על גישרא דמחוזא, ופקיד מלכא ושבייה מתא דריש גלותא, „ובההוא יומא איקטיל מר זוטרא ריש גלותא זכר נשיאנו לברכה, ואתיליד ברא וקריות „מר זוטרא על שמיה דאבוה". ועתה מי לא יכיר כרגע כי שני הספורים הולכים למקום אחד — העיר הגדולה של ישראל ואין שם פרסיים כלל, היא מחוזא שבה בחר מר זוטרא הריש גלותא לבירת ממלכתו הקטנה; מלמד התינוקות שרובן היו בני שמונה עשרה ועשרים שנה, הוא הוא רב יצחק ריש מתיבתא על הארבע מאה גוברין; והמה גם המה שבחטאם מתו ולא נשתיירו רק הקטנים, ובן אחד בלבד שהוא היה בן בנו של הריש מתיבתא. הזמן שבו נקרו ויאתיו המעשים האלה, לא נוכל להגביל בפרוטרוט ובדיוק, אבל בכלל נודע לנו כי היתה זאת בערך ד"א ר"מ — ר"נ, עי' בתוה"י לגראֶטץ (ח"ה צד —), ומזה יצא לנו גם זמן מחבר הספר „תנא דבי אליהו", והוא מכוון באמת לזמן ההתחלה להתפשטות דת הנוצרית על ידי מלכי ביצנץ המושלים בארץ.—

הרי זה בא ללמד ונמצא למד! הספור מסדר עולם זוטא בא ללמד על זמן בעל האליהו רבא, ונמצא למד ממנו הבאור על מלת „דנתקי" הכתוב בו, שעד היום לא מצאו כל אנשי חיל את ידיהם לבארו אל נכון; ועתה אם נמצא כי בעל הספר תדב"א, לא ימנע את עצמו מלקרוא את הנערים מבני שמונה עשרה ועשרים שנה בשם: „תינוקות", הלא נוכל להגיה פשוט בסדר עולם זוטא, כי תחת „דנתקי" צ"ל „ינוקי" דהוה בהדיה.—

נשוב אל דברינו, המחבר חיה בהמאה השלישית לאלף החמישי, ואם כן למותר הוא עוד להביא ראיות כי איננו איטלקי, מפני כי בעת ההיא אי אפשר שימצא איש באיטליא הכותב בשפה ברורה ומובנת כבעל הספר הזה, ועל כן אין לנו מקום אחר בעבורו כי אם ארץ ישראל.— אמנם כן, על כי איננו בבלי כבר הבאנו מופת חותך, ממה שלא יזכיר שם משיח; אבל בכדי להוציא מלבן של הבאים אחרינו לבלי יאמרו כי השארנו עוללות, מוכרחים אנחנו להביא עוד דמות ראיה עם שוברה בצדה. באליהו רבא (פרק ו"ו): „מפני מה הוא אומר בשור, וקרבו וכרעיו ירחץ במים? מה בין איל „לשור? שור חסר שתי וערב איל אינו חסר שתי וערב"! והנה בהשקפה שטחית נוכל לאמר, כי המחבר מרמז גם בזה על השתי וערב — אבל אם נתבונן היטב נראה כוונה אחרת בהמשך הדברים האלה. נאמר בתלמוד (חולין נ"ט): „אמר רב „חסדא היה מהלך במדבר ומצא בהמה שפיה גמום ופרסותיה חתוכות בודק בבשרה, אם „מהלך שתי וערב בידוע שהיא טהורה, ואם לאו בידוע שהיא טמאה ובלבד שיכיר „ערוד וכו', והיכא בודק? אמר אביי ואיתימא רב חסדא בכנפי העוקץ". והנה מהכלל שמסר רב חסדא, די לנו אם נדע רק זאת האחת, שלא תמצא בהמה טמאה ובשרה מהלך שתי וערב אלא ערוד, ועל כן אם מצא בהבהמה שבשרה מהלך שתי וערב, בידוע שהיא טהורה; אבל מזה לא נוכל לשפוט כי בכל בהמה טהורה מחוייב שיהא בשרה מהלך שתי וערב; ומה שיאמר רב חסדא: ואם לאו בידוע שהיא טמאה, הוא רק סירכא

דלישנא ממה דאמר לעיל: אם פרסותיה סדוקות בידוע שהיא טהורה ואם לאו בידוע שהיא טמאה, ושמה הוא באמת כלל גדול שנאמר בתורה. אחרי הצעת הדברים נאמר, כי לדעתנו כוון בעל הספר על הכלל הזה, ואמר: מפני מה הוא אומר וקרבו וכרעיו, ובאיל הוא אומר: והקרב והכרעים? על זה משיב: שור חסר שתי וערב (מתחת להעוקץ בהכרעים), ועל כן דייק בו הכתוב: וקרבו וכרעיו של שור יקריב אל המזבח, ואף על פי שאין בשרו מהלך שתי וערב, מפני כי השור ידוע לנו בסימניו שהוא טהור; אבל לא כן איל שאינו חסר שתי וערב, על כן אמרה בו התורה בכלל: והקרב והכרעים כאלה שבשרם מהלך שתי וערב, יקריב אל המזבח אף שלא נדע סימנים אחרים, כי בידוע שהיא טהורה. ובזה רצה לרמז על דברי רב חסדא כי יש לכללו סמך מדברי תורה. ואם כי לא נוכל לתת ערובתנו כי קלענו בזה אל המטרה, אבל על כל פנים בדמות ראיה גם כן לא נוכל להביאו.—

האמת לא תתן אותנו לכחד את הרמזים שנמצא בו גם על זמנו ומקומו נגד החלטתנו, ואף שלא שמו עליהם המבקרים את לבם. בא״ר (פרק ג׳): „ויש שנותנים לו „מאור פנים כאור הלבנה בראש חדש, ויש שנותנים לו כבחמשה להדש, ויש — „כבעשרה להדש, ויש כמו — בחמשה עשר לחדש״. החלוקה המורגלה לאור הלבנה היא לרבעים — המולד, רבע הראשון, רבע השני, וכן הלאה; אבל המחבר הזה יצא לחלק בדרך חדשה — לחמשה חמשה ימים, וזהו לדעתנו סימן ילדות הלקוח משיטת העשיריה (דעקאַדישער צאַהלען זיסטעם). בכל זאת לא נוכל להשחית בחמשה את כל דברינו האמורים למעלה, כי כן נמצא כבר בתלמוד (ב״מ ס״ד): „בעישורייתא חומשייתא״, מפני כי הם היו רגילים בחמשה כדרך שאנו מונים אחד אחד (תוס׳ שם). כן מה שיאמר (א״ר פרק י״ג): „שוב מעשה באדם אחד שהיה מתהרט בעצמו שלא קרא „ולא שנה, פעם אחת הייתי עומד אני והוא וכו׳, אמרו לא יצתה אותה שנה ולא שניה „ולא שלישית עד שעלה אותו איש מבבל לארץ ישראל עמדו ועשאוהו ממונה „מבית קיסר וכו׳ והניח לבניו ולבני בניו ממון הרבה עד סוף כל הדורות״, לא נדע מה לידון בה; הדברים מראים כאילו המחבר עומד בבבל, ויספרו לו מה שקרה להאיש שעלה לארץ ישראל? אבל הספור בכלל סותר את עצמו מיניה וביה, המחבר דבר עם האיש הזה בעצמו, ואחרי כן יספר כי הניח לבניו ולבני בניו ממון הרבה עד סוף כל הדורות?—

עתה נבוא אל הסדר השני, הוא הנקרא בשם: „אליהו זוטא״. המבקרים כבר שדו ביה נרגא, כי רוב הפרקים האחרונים ממנו נתוספו בו עוד בזמן מאוחר מהמאה השמינית לחמישי, הוא הזמן שקבעו לחבור החלק הראשון. החכם ר״י רייפמאנן (הבכורים ש״ב, צד 61) הערה על הפרק כ״ג שנמצא: „אמר הקב״ה לדוד, בשעה שהצרות באות „על ישראל וכו׳, ויאמרו לפני „סדר סליחה״ ואני אענה אותם וכו׳, וגלה לו למשה „סדר „סליחה״ וכו׳, ואומרים לפני „סדר סליחה״ אני אענה אותם״; מלשון זה נראה לו כי נעתקה מהפסיקתא דסליחות המובאה בערוך. החכם אפנהיים (בב״ת שם) יוסיף עוד ראיות לזה שאלה הפרקים הם מזמן מאוחר, ממה שסיפר לנו (פרק י״ז) מילד אחד שנשבה מן הסולטאן, וגם העתיק לנו (פרק כ״ג) ויכוח שהיה לר״י בן קרחה עם הסולטאן, דהיינו שקרא את הקיסר בשם סולטאן, וידוע שאבא סעדיה היה הראשון אשר כנה את עצמו בשם סולטאן, והוא עלה לגדולה בשנת 1012 למספרם, והמחבר דבר משם סולטאן כאילו היה כנוי זה מפורסם בזמנו; עיין שם על יתר דבריו. החכם יעבץ לפי הנראה לא שם לבו על זה, וכאשר תאר לפנינו במליצתו היפה והנשגבה, את מראה דמות המחבר

ותמונת דורו, כלל בו את כל אשר מצא בספרו, ולא הבדיל בין חלקו הראשון והשני — לאמר: שמועה זו נאה וזו אינה נאה; וגם אחרי כן בחתימת מאמרו, כאשר באו לידו גם דברי באַבּער ואפנהיים, כנראה לא ראה את הדברים מאפנהיים שהעתקנו למעלה, ועל כן לא התאמץ לישבם. —

אמנם כן, הפרקים האחרונים לא ינכרו אותותיהם כי נסדרו באופן אחר, אבל הציונים שמצאנו בהחלק הראשון המורים לדעתנו על קדמותו, ימצאו גם בהפרקים האלה — השם משיח יבוא גם פה בבנוי „בן־דוד": „גדולה התורה שהיא נותנת חיים לעושיה ולשומריה בעוה"ז ובעוה"ב ולימות בן־דוד" (פרק י"ז); „באותה שעה מביא הקב"ה את אליהו ובן־דוד צדקנו" (פרק כ"א); „ובשופר עתיד הקב"ה לתקוע בעת שיתגלה בן־דוד צדקנו" (פרק כ"ב). כן מה שנמצא אותו אומר (פרק ט"ז): „אם לקתה החמה בחצי חודש אז הדגים פרים ורבים, יורה לדעתנו על זקנותו, שלא ידע כלל מהנסיון כי בחצי החדש לא תלקה החמה לעולם? — לא נשאר לפנינו עתה רק לסתור את הראיות ההפכיות שהבאנו למעלה; והנה בדבר ראיתו של רייפמאן, הנקל מאד להתפשר עמה; עלינו רק להביא את המלים הנשמטים תחת מסוה: וכו', ונראה כי הדברים יש להם יסוד בתלמוד, וכה דבריו שמה: „מלמד שירד הקב"ה מן הערפל שלו כש"צ שמתעטף בטליתו ועובר לפני התבה וגלה לו למשה סדר סליחה", והוא בתלמוד (ר"ה י"ז): „אמר ר' יוחנן אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור והראה לו למשה סדר תפלה", אלא שהמחבר שנה את הלשון לסדר סליחה, על שם הכתוב אחרי שלש עשרה המדות: „וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו". גם ראיתו של אפנהיים מהשם סולטאן, לא תכבד לדעתנו להגותה מן המסלה, כי מלבד שבספרים אחרים הגירסא באמת קיסר תחת סולטאן, אבל כבר נמצא את התאר שלטון במשנה (קדושין ס"ג), ובספרי במדבר (פיסקא קל"א): „ש. מעשה בשלטון אחד שבא ממדינת הים"; ומה שנכתב בהספר בסמ"ך ואל"ף אחרי הטי"ת אשר לא ככתוב בספרי, אין בכך כלום, כי כל אלה תבואנה על ידי המעתיקים המאוחרים, ולא נוכל לשפוט מזה על קדמות או איחור המחבר. —

* *
*

נסיים במה דפתחנו! הצגנו בראש מאמרנו: „חקירה כוללת תשובות ושאלות", כי אף אם הראנו פנים על קדמות הספר, אבל אין בידינו להחליט הדבר במשפט הרוץ; על כן תשאר חקירתנו רק כמו תשובות ושאלות, ופתיחת מסלה חדשה על שדה החקירה בדבר הספר הנפלא הזה. — בטרם נצא מאת פני הספר נעיר את הד"ר גידימן, כי מה שהעתיק בספרו הנ"ל (צד 53) את ראשית פרק הכ"ח מאליהו רבא, להראות בזה את דרכי המדות והמוסר של המחבר, באמת תלמוד ערוך הוא (יומא פ"ו): „ואהבת את ה' אלהיך שיהא שם שמים מתאהב על ידך", עיין שם כל הענין. —

בחדש העשירי תרמ"ז.

אחרי תתימת מאמרנו בדפוס, בא לידנו הספר „תנא דבי אליהו" דפוס וויניציא משנת שנ"ח (ישמ"ח), והנה שם נמצא באמת „משיח" — תחת השם „בן־דוד" הכתוב לפנינו. אבל מפני כי גם שמה הלשון מגומגם: ימות משיחנו, תחת: ימות המשיח; כן כמה שאין לנו כל סיבה מכרחת לתלות בה את התקון בספרינו, לא נוכל לקבל זאת לסתירה מחלטת לדברינו בפנים; ואולי תקן שמה המגיה מדעתו כאשר ירמז מעט בהקדמתו.

רבי יוחנן מסדר הירושלמי וזמנו.

א.

מסורת עתיקה שגורה בפי המחברים הקדמונים, כי רבי יוחנן היה המיסד את תלמוד הירושלמי והמחברו. הלא כה דברי הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה: וכן עשו חכמי ארץ ישראל מה שעשה רב אשי, וכתבו התלמוד ירושלמי והמחברו הוא ר' יוחנן עכ"ל. וכן כתב עוד בהקדמתו לס' היד: ורבי יוחנן חיבר גמרא הירושלמית בארץ ישראל אחר חורבן הבית בקירוב שלש מאות שנה ע"כ. וכן כתבו הראב"ד בס' הקבלה והר"ש מקינון בס' כריתות (ימ"ע ש"ב) והר"מ ן' זרח בהקדמת צידה לדרך והמאירי בפתיחתו לאבות (באמוראים דור א') ועוד כמה מחברים הבאים אחריהם, כי ר' יוחנן חיבר את תלמוד הירושלמי. והנה הפליאה בזה גלויה לכל מבין, כי איך יתכן להחליט שרבי יוחנן שהיה תלמיד רבי מסדר המשנה הוא המחבר את הירושלמי, בעוד אשר רוב מאמרי התלמוד הזה הם מהחכמים שחיו אחרי ר' יוחנן, וכבר באו בו מאמרים הרבה מהחכמים של דור הששי והשביעי לאמוראים שבא"י שחיו בסוף המאה השניה (לאלף ה'), ור' יוחנן נפטר כבר בשנת ד"א מ'. והנה הרז"פ בס' „מבוא הירושלמי" (דמ"ז ב') יגע להסיר את הזרות שבמסורה הזאת ולפשר בין הקבלה והסברא, וכתב בענין הזה כדברים האלה: כי על כרחך אין הכונה שר' יוחנן חיבר הירושלמי עד גמירא דרוב החכמים הנזכרים בירושלמי מאוחרים לר' יוחנן, והרצון בזה שר' יוחנן יסד התלמוד ירושלמי, כלומר הוא התחיל לסדרו והבאים אחריו השלימוהו. אבל גם בזה אין הדעת נוחה, הלא ר' יוחנן חי בדור הראשון ובדור השני של אמוראים וא"כ אין מקום להסדור בכלל, וכי מצא ר' יוחנן כבר בביר מאמרי חכמים מזמן סוף התנאים עד זמנו אשר להצוהו לגשת אל מלאכת הסדור? אך מאחר שהגדולים האלה יחד עונים ואומרים שר' יוחנן חיבר הירושלמי מסתמא כן היתה קבלה בידם. והנראה להשוות הקבלה והסברא, שאין הכונה על ר' יוחנן דוקא כי אם על ישיבתו, והישיבה נקרא על שם רבה ומיסדה, ור' יוחנן הוא אשר קבע ישיבתו בטבריא, ומימות ר' יוחנן ואילך היה שם עיקר מקום התורה. והמאמר „ר' יוחנן חיבר התלמוד ירושלמי" לא בא להורות ע"פ ההנחה הזאת כי אם שהירושלמי נסדר בטבריא מקום ישיבת ר' יוחנן וגם עמדה על מכונה אחרי תום שאר הישיבות בא"י, ע"כ תוכן דבריו. אולם מה רב הדוחק גם בזה: הא' כי ישיבת טבריא נוסדה עוד בטרם בא ר' יוחנן שמה, כי עוד ר' חייא הגדול החזיק שם ישיבה גדולה ואחריו בא על מקומו חזקיה בנו אשר גם הוא היה גדול מר' יוחנן א) ומדוע זה בחרו בר' יוחנן ליחס את חבור הירושלמי על שמו?

א) ר' חייא רבה קבע ישיבתו בעלותו מבבל בעיר טבריא, ושמה הרביץ את תורתו לתלמידיו עד יום מותו, עי' באיכ"ר (פ"ג), לבתר יומין אתא ר' יהושע בן לוי לטבריא ואיתקבל גבי ר' חייא רבה כו'. וברו"ר (פ"ג) ר' חייא רבה ור"ש בר חלפתא הוו יתבין לעין בהורייתא בסדין בית מדרשא רבה דטבריא כו'. וגם בנו חזקיה היה משכנו בעיר הזאת כדאיתא במגלה (ה') חזקיה קרי בטבריא בארביסר ובחמיסר. ובעיר הזאת מתו ונקברו שניהם כמבואר במ"ק (כ"ה) שמסופר שם כי הביאו מבבל את ארונו של רב הונא למקומם של ר' אמי ור' אסי וקברו אותו אצל ר' חייא ובניו, ור' אמי ור' אסי ידוע כי היה מושבם בטבריא. ואולי בגלל זה לא נתמנה ר' חייא להיות ראש הישיבה בציפורי אחרי מות רבי, יען כי הוא קבע כבר בית ישיבה גדולה בטבריא עוד בימי חיי רבי, ולכן לא רצה לבטל גם אחרי כן (במות רבי) את בית מדרשו הקבוע בעזבו את מקומו בטבריא. ואך לשוא השית נגדו דברים הח' ווייס בס' דדו"ד (ח"ג צד 45) וכתב: כי ר' חייא לא בחר בו רבי מהיותו בבלי עכ"ל. ובאמת שגה הפעם במשפטו, כי לוא היה אצל רבי מום וגנאי למנות לראש בישיבתו אחד מילידי בבל, כי אז לא היה בוחר גם בר' חנינא בר חמא אשר היה גם

והב' גם אם נניח כי הירושלמי נוסד ע"י החכמים שלמדו בישיבת ר' יוחנן דוקא, יהיה הדבר רחוק וזר מאד להרויץ משפט ע"פ זה כי ר' יוחנן סידר את תלמוד הירושלמי, כמו שרחוק וזר לאמר ג"כ כי רב היה מסדר הבבלי יען כי היה ראש חכמי האמוראים שבבבל, ומבית הישיבה אשר יסד בסורא יצאו אחרי כן החכמים אשר חברו את הבבלי. והנה המבקרים החדשים החליטו כי המסורה הזאת כולה אינה מאומתת וממקור לא נאמן מוצאה.

אולם את אשר נחזה לנו אנחנו בזה הוא, כי יען אשר שמור הדבר בפי הקדמונים הנזכרים כי ר' יוחנן סידר הירושלמי, בלי ספק דברי קבלה הם ואין לפקפק באמתתם כלל; וע"כ לצאת מהמבוכה הנזכרת ולהשוות הקבלה עם הסברא הנכונה נראה להחליט: כי ר' יוחנן מסדר הירושלמי אין זה ר' יוחנן הראשון רק הוא ר' יוחנן אחר אשר חי בזמן האמוראים האחרונים אשר בימיהם נחתם הירושלמי. וגם החכם הקדמון בעל כפתור ופרח (פט"ז) אשר התעורר גם הוא על הפליאה שבמסורה הזאת, כתב כדברים האלה וז"ל: ולא מצינו למימר שר' יוחנן בר נפחא הוא רבי יוחנן שהיבר תלמוד הירושלמי שהרי בין חיבור המשנה שהוא לרבי ובין חיבור הירושלמי יש כמו מאתים ושמונים שנה, ור' יוחנן בר נפחא תראהו תלמיד רבי, עכ"ד. וכזה כתב בעל ס' שלשלת הקבלה (בדור רבי) וז"ל: בדור הזה נולד ר' יוחנן שחיבר הגמרא הירושלמית וחיה יותר משלש מאות שנה כמו שנראה מספר התרומה (כצ"ל, ולפנינו נדפס בטעות „בפ' בתרא דיומא", והסה"ד כתב שלא מצא שם ולא נתעורר כי ט"ס הוא, ובס' התרומה (סי' קל"ה) נמצא זה לנכון), וא"כ חיה גם אחר רב אשי, ואומר אולי אין זה ר' יוחנן ר' יוחנן מחבר הירושלמי כו', עכ"ל. אבל מי הוא זה ר' יוחנן השני שהיה מאחרוני האמוראים שבא"י אשר בימיהם נחתם התלמוד הירושלמי ואשר עליו נוכל להעמיס את סדור הירושלמי, לא התעוררו לחקור על הדבר הזה. ואולם לפ"ד נראה כי רבי יוחנן האחרון הוא ר' יוחנן בר מריא הנזכר בירושלמי ומדרשים, שחי באחרית ימי האמוראים הירושלמיים, וברבות הימים נתחלף להמחברים רבי יוחנן בר מריא זה אשר שמו היה זר ובלתי נודע להם, ברבי יוחנן סתמי השגור בפי כל בר בי רב. וכשנערוך את חקירתנו על תולדות החכם הזה וזמנו, נחזה כי הענינים מסכימים היטב למשפטנו, כי רבי יוחנן בר מריא הוא רבי יוחנן מסדר הירושלמי.

ב.

רבי יוחנן בר מריא הנזכר פעמים רבות בירושלמי ובאיזה מקומות גם במדרשים, חי בדור הששי והשביעי לאמוראים שבארץ ישראל; משכנו היה בעיר טבריא עיקר מושב החכמים בעת ההיא, ומצאנוהו פעם אחת שהשיב על דברי רבי יוסי ברבי אבין (קדושין פ"א ה"א) ואמר לפני רבי יוסי ברבי אבין דבר אחד בשם רבי יוחנן (עי' לקמן). ורבי יוסי ברבי אבין היה הראש בישיבת טבריא בדור הששי אחרי מות רבי אבין אביו. מספר מאמרי ר' יוחנן בר מריא בירושלמי רבים הם לפי ערך מאמרי יתר החכמים בני דורו. ומאמריו

הוא בבלי? עי' ירושלמי פאה (פ"ז ה"ג): א"ר חנינא כד סלקית להכא (לא"י) נסבית אזורי כו'. ובכתובות (קי"ב): ר' חנינא (כשעלה לא"י) הוה מתקל מתקליה, עי' תוס' שם. ובירושלמי תענית (פ"ד ה"ב): א"ל (רבי לר' חנינא) הן קרית א"ל קדם רב המנונא דבבל, והכמ"ל. עוד ראיתי בס' הזכרן (שם צד 43) שחקר לדעת מקום מגורו של ר' חייא הגדול אם בדרום או בצפורי או בטבריא ונשאר אצלו הדבר בספק. ועוד שם (צד 51): בני ר' חייא יהודא וחזקיה, הראשון היה חתנו של ר' ינאי ולמד תורה ברבים בצפורי כו', השני (חזקיה) גם הוא קבע לו בית מדרש ונקרא דבי חזקיה, ואולי גם הוא ישב בצפורי, כי נקבר שם (מ"ק כ"ה) עכ"ל. אמנם לפי מה שהוכחנו בזה ברור הדבר כי מושב ר' חייא וחזקיה בנו היו בעיר טבריא וגם שם נקברו כמו שנתבאר.

הם בפאה (פ"א ה"א), תרומות (פי"א ה"א) ונשנה בע"ז (פ"ב ה"ו), כלאים (פ"ט ה"ג [ב]) ונשנה בכתובות (פי"ב ה"ג), בכורים (פ"ב ה"א), שבת (פ"ג ה"א) ונשנה שם (שם ה"ג), שם (פ"ה ה"ג), שם (פי"ט ה"ב), עירובין (פ"ז ה"א), פסחים (פ"ה ה"ו), שם (פ"ז הי"ב), מגילה (פ"א הי"ב), נדרים (פ"ג ה"ט), קדושין (פ"א ה"א), שם (שם ה"ב), סנהדרין (פ"ז הי"ב), ע"ז (פ"א ה"א); וממאמריו אלה נוכל להוציא משפט צדק כי הוא היה מגדולי דורו. ונראה כי אחרי מות רבי יוסי ברבי אבין היה הוא לראש תחתיו בישיבת טבריא. רוב מאמריו הם בשם עצמו, ולפעמים אמר גם בשם אחרים, כמו: בש"ר יוחנן (פאה פ"א ה"א), בש"ר פנחס (פסחים פ"ז הי"ב). וגם הוראותיו הלכה למעשה מובא לפעמים בירושלמי, כמו בעירובין (פ"ז ה"א) הורי ר' יוחנן בר מרייא למיכבש עליו כוף. רוב מאמריו יבואו בסוף הסוגיא, ולעולם לא בא על דבריו ושאלותיו קושיא או תירוץ או תשובה. והדבר הזה מוכיח בעליל כי הוא היה מאחרוני אמוראי א"י, אשר בימיהם ועל ידיהם נחתם תלמוד הירושלמי. רק פעם אחת מצינו כי רבנן דקסרין חולקין עליו (קדושין פ"א ה"ב), והם רבנן דקסרין האחרונים בני דורו. וגם במדרשים בא זכרו ומאמריו איזה פעמים, והם: במדרש ב"ר (פי"ג ס"ד), ויק"ר [ג] (פכ"ב סכ"ז) ונשנה בקה"ר (פ"ה ס"י), עוד בויק"ר (פכ"ב ס"ו) ונשנה באגד"ש (ר"פ י"ג) ובמדרש תהלים [ד] (מז' כ"ז).

והנה בתלמוד בבלי לא מצינו שם רבי יוחנן בר מריא בשום מקום. אולם אחרי החקירה בזה מצאתי כי בא זכר ר' יוחנן זה פעם אחת גם בבבלי, רק שם נזכר על שם מקומו. וזה כי בברכות (נא) איתא: תרגמא רבי יצחק קסקסאה קמיה דר' יוסי בר אבין משמיה דרבי יוחנן משום שנאמר ימלא פי תהלתך (לכן צריך שיהא הפה ריק בשעה שמברך). ובירושלמי שם (פ"ו ה"א) איתא בד"ז: ר' יצחק בר מרי קומי ר' יוסי ברבי אבין בש"ר יוחנן אפי' אוכלין פולטן דכתיב ימלא פי תהלתך. והנה לא מצינו בשום מקום שהיה בדור ההוא, דור הששי לאמוראים, חכם בשם „רבי יצחק בר מרי"; ורבי יצחק בר מריון הנזכר בירושלמי ומדרשים קדם הרבה, כי היה בתחלת דור השלישי ושאל מרבי אלעזר (סוכה פ"ב ה"ה) והיה תלמיד ר' יוסי בר חנינא (פסיקתא דעשר תעשר בכ"י א"פ, ובמ"א). על כן נראה ברור כי הגי' מוטעת כאן, שהיה כתוב בבבלי בר"ת „ר"י קסקסאה" ובירושלמי „ר"י בר מרי", והמעתיקים פתרו אח"כ את הר"ת בטעות „רבי יצחק" ובאמת צ"ל „ר' יוחנן", והוא רבי יוחנן בר מריא הנזכר שחי בדור ההוא; וגם מצאנוהו במקום אתר שהשיב על דברי ר' יוסי ברבי אבין (קדושין פ"א ה"א), וגם מסר לפעמים מאמרים בשם ר' יוחנן (פאה פ"א ה"א). ומצאתי סעד נכון להשערתי מהיוחסין שכן היה לפניו גמ' בנוסחא מדוייקת שכתוב שם להדיא „רבי יוחנן קסקסאה, כמו שכתב (באמוראים אות יו"ד) וז"ל: ר' יוחנן קסקסאה קמיה דר' יוסי בר אבין, נ"א ר' יצחק קסקסאה בברכות אמר ימלא פי תהלתך, שצריך שתהיה הפה רקנית בשעת הברכה עכ"ל. והגי' „רבי יוחנן" היא העיקרית כאמור. והנה בירושלמי נקרא ר' יוחנן זה ע"ש אביו שהיה שמו „מרייא" שהוא כמו בבבלי „מרי", אבל בבבלי יחסוהו ע"ש מקומו „קסקסא". ויש במלה זו כמה נוסחאות שונות כי בגמ' כ"י מינכען הגי' „סקאה", ובר"ה הגי' „קרקוסאה", ובכ"י פאריז הגי' „קטוסכאה", ובבית נתן

[ב]) לפנינו שם הגירסא א"ר יוחנן שעלוניה דרבנן כו', וצ"ל א"ר יוחנן [בר מריא] כמו שהוא לנכון בכתובות שם. ובויק"ר (פכ"ב ס"ג) הגירסא בד"ז א"ר יוחנן בר נורי, וצ"ל בר מריא.

[ג]) לפנינו במדרש ויק"ר הגי' ר' יוחנן בר נורי, וצ"ל „בר מריא", ובקה"ר חסר בטעות תיבות „בר מרי", ונמצא לנכון במאמר זה בכתובות (פי"ב ה"ג) א"ר יוחנן בר מרי, ועי' בהערה שלפני זו.

[ד]) לפנינו במדרש תהלים הגירסא ר' יונתן מייתי לה כו', וצ"ל ר' יוחנן [בר מרי] כמו שהוא לנכון בד"ז במקומות הנזכרים ובירושלמי מגילה (פ"א הי"ב).

„קטופסאה" (דקדוקי סופרים). ויש להוסיף עוד על הנוסחאות שהביא הד"ס, כי ביוחסין (ערך ר' יצחק) הגי' „קסקאה", ובאו"ז הל' סעודה (סי' ר"ו) הגי' „קשישא". וכפי הנוסחא שלפנינו בגמ' „קסקסאה" נזכר המקום הזה עוד הפעם בנדה (סה) „מנימין קסקסאה" (כ"ה גי' היוחסין, אבל לפנינו שם הגי' „קסקנאה" ובירושלמי ברכות (פ"ב ה"ו) הגי' בנימין מנזכייה). אולם לא מצינו בשום מקום שהיו בא"י, מקומות בשמות כאלה, לכן נראה כי צ"ל בזה „פסקאה" והמקום „פסקא" היה בא"י, ומשם היה ר' יצחק פסקאה בן דורו של ר' יוחנן (איכה רבתי פ"א סי' ל"ט). וזוהי עיר מולדתו של רבי יוחנן בר מרי.

ג.

היוצא לנו מכל מה שהצלנו מתולדות רבי יוחנן בר מריא וקורות חייו, הוא: כי חי באחרית ימי האמוראים הירושלמיים. והוא נולד לאביו „מרי" בעיר „פסקא" שבא"י, ומשם ירד לטבריא ולמד בישיבת רבי יוסי בנו של רבי אבין הלוי ראש ישיבת טבריא בעת ההיא. ולפי מה ששערנו היה הוא אחרי מות רבי יוסי בר אבין לראש תחתיו בבית הישיבה הזאת. והנה בעתים הרעות ההן אשר גברו הצרות על היהודים שבא"י מיום ליום, ולרגלי טרדת הפרנסה עקת העוני והמחסור וקושי השעבוד אשר התגברו אז, היתה התורה משתכחת מישראל ותופשי התורה נתמעטו ונתדלדלו מעת אל עת, וכמו שהעיד על זה בעל הירושלמי באמרו: ואנן אפילו רבבינן לא חכמין מבארה מתניתן (מ"ק פ"ג ה"ז); אז נתנו חכמי הדור ההוא ובראשם רבי יוסי ברבי אבין אל לבם לקבץ את כל ההלכות והמאמרים של חכמי הדורות במשך ימי תקופת האמוראים, לסדרם יחדיו ולכתוב אותם על ספר לבל ישתכחו מבני הדורות הבאים ולמען יתקיימו לדור אחרון; ויבחרו לתת את משרת העבודה הכבדה והנכבדה הזאת על שכם ראש הדור רבי יוסי בר אבין, והוא החל לבנות את בית התלמוד הזה [ה]. אולם כל המלאכה לא נגמרה עוד על ידו, כי בעצם ימי עבודתו הלך לעולמו, ובלי תפונה נתנו אחרי כן את המלאכה הזאת להשלימה ע"י הממלא מקומו בישיבתו והזקן שבחכמי הדור, אשר זה היה רבי יוחנן בר מריא הנזכר, והוא בעזרת יתר החכמים בני דורו, ובראשם רבי שמואל בנו של רבי אבין ור' אבא מרי בנו של רבי אבא ור' מתניא בנו של רבי יודן גדולי החכמים שבטבריא בעת ההיא, גמרו את סדור התלמוד דבני מערבא הנודע אצלנו בשם תלמוד הירושלמי, והם הביאוהו לתכלית השלימות כפי שהוא אצלנו היום. ואם אין לנו עוד ראיה גמורה לדבר זה, כי ר' יוחנן בר מריא השלים את סדור הירושלמי, הלא יש זכר לדבר ממה שהקדמונים מיחסים את סדור הירושלמי לרבי יוחנן, אשר בהכרח אינו ר' יוחנן הראשון, כמו שבררנו, רק הוא רבי יוחנן בר מרי הנזכר, כאמור. ויפה מתיחס סדור הירושלמי על שם רבי יוחנן (בר מריא), כי „אין המצוה נקראת אלא על מי שגומרה". וקבלת המחברים הקדמונים אמת.

דינאבורג בחודש ניסן תרמ"ז. יהיאל מיכל כהנא.

ה) עי' בס' דור דור ודורשיו (ח"ג צד 119) שכ' וז"ל: אם נשים לב למספר גדול ממאמרי ר' יוסי בר אבין ההלכותיים, נמצא שהם לרוב כמו חותם השקלא וטריא של הפסקא שבמשנה, וכאופן שנמצא בתלמוד הבבלי, שאחרי השקלא וטריא התלמודי של האמוראים הקודמים מחובר לרוב הכרעת רב אשי. ואחרי שלפי קבלתנו היה רב אשי מסדר הבבלי, קרוב הדבר שזאת ההכרעה היא סימן הסדור והערכה של המעריך; ועתה כשמצאנו המנהג הזה גם בר' יוסי בר בון בירושלמי, לא רחוקה היא ההשערה שהוא היה בבחינת סדור הירושלמי, כערך רב אשי בבחינת סדור הבבלי, עכ"ד.

הנשף

מאמר על דבר זמן בין השמשות.

בזמן סוף היום והתחלת הלילה ומשך בין השמשות נמצא שליש שיטות, אשר נציען בזה בקצרה. השיטה הראשונה היא דעת רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון ורבינו נסים ובנו של הרמב"ם, כפי שהביאם הר"מ אלשקר בתשובותיו (סי' צ"ו); והאחרון שבגאונים הוא הגר"א בביאוריו לשולחן ערוך הסכים על ידיהם, שעד שקיעת כל גלגל חמה תחת האופק הוא יום גמור, ואחר שקיעתו מתחיל בה"ש, והוא נמשך זמן ג' רבעי מיל, אשר המיל הוא ערך 22½ מינוט, או עד צאת שלשה כוכבים בינונים; וביציאת שלשה כוכבים הוא לילה גמור, אפילו לענין מוצאי שבת לעשות מלאכה. דעה שניה היא דעת רבינו תם ע"פ דרך רבינו גרשום מאור הגולה, שאע"פ ששקעה החמה תחת אופקנו עדיין יום גמור, עד אחר משך שלשה מיל ורביע, ואחרי זה מתחיל בה"ש משך מהלך ג' רבעי מיל, או עד צאת ג' כוכבים בינונים. לדעה הזאת הסכימו הרמב"ן בספר תורת האדם, והר"נ בנמוקיו לפרק במה מדליקין ופ' יוה"כ, וספר התרומה בה' תפילין, והרוקח והסמ"ג בה' יוהכ"פ והמ"מ והרדב"ז והשו"ע ונושאי כליו. ודעה שלישית כפי שהבינוה רוב הפוסקים היא דעת הרא"ם בספר יראים, שבה"ש מתחיל בכדי זמן מהלך ג' רבעי מיל לפני שקיעת החמה תחת האופק, והוא נמשך עד שיצאו ג' כוכבים בינונים.

המחבר ס' „מנחת כהן" קבץ את כל השיטות האלה וייחד להן חלק גדול בספרו, והאריך בהן הרבה והסכים להלכה כשיטת ר"ת. עיקר ראית ר"ת הוא מהא דאמרו בפרק משה"ט (דף צ"ד) שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים הוא ד' מילין; ואין לומר שמה שאמרו בשבת (דף ל"ד) ששעורו הוא ג' רבעי מיל בלבד, היינו מן השקיעה עד שיראו ג' כוכבים בינונים ואז הוא תחלת הלילה, אבל מה שאמרו בפסחים שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש מהלך ארבעה מילין, היינו עד צאת כל הכוכבים הבינונים או רובם; אי אפשר לומר כן, שדבר הנראה לחוש הוא שמן השקיעה עד שיראו ג' כוכבים בינונים יש יותר ממהלך ג' רבעי מיל שהוא כרביע שעה; ועוד כי בין יציאת ג' כוכבים בינונים ובין יציאת רובם, הוא פחות משעור ג' מילין ורביע שהוא קרוב לשעה אחת. ועיין בס' מנחת כהן שהאריך הרבה בזה.

כאשר נשים עין בחינתנו על המציאות במדינות אלה, כפי שיגידו לנו חוקרי זמננו, בזמן יציאת הכוכבים, נמצא אותם קרובים לשיטת ר"ת; כי המה חלקו את כל הכוכבים הנראים ברקיע על שבע מדרגות זו למטה מזו, הכוכבים היותר מזהירים יתראו לעינינו ראשונה בתחלת הערב ונקראים מדרגה הראשונה, והכוכבים הנראים לעינינו לאחרונה בחשכת ליל המה נקראים הכוכבים ממדרגה השביעית, וכן תהיינה המדרגות שביניהם; ושערו על פי הנסיון והבחינה את כמות מרחק השמש בעת שקיעתה תחת האופק לכל מדרגה ומדרגה (ומרחק הזה נקרא בשם קשת־המראה), עד שיראו את הכוכבים ממדרגה ההיא. ומובן הוא שלהכוכבים ממדרגה הראשונה תהיה מדת קשת־המראה שלהם היותר קטנה, וכן תהיינה מדות קשת־המראה הולכות ומוסיפות עד שלמדרגה השביעית תהיה מדת קשת המראה היותר גדולה. ומצאתי כתוב בספריהם שקשת המראה מהכוכב היותר מזהיר הידוע בשם נוגה (פענוס) היא 5° מעלות, והוא בזמן 23 מינוטען אחר שקיעת החמה תחת האופק באופק ירושלים, אז נראה כוכב הזה בהיותו מעל האופק; התראות הכוכבים

ממדרגה הראשונה תהיה ערך 56 מינוטען אחר שקיעת החמה, וזמן יציאת הכוכבים ממדרגה השביעית הוא ערך 85 מינוטען, ובכן יהיה ההבדל בין יציאת הכוכבים ממדרגה אחת ובין מדרגה שאחריה ערך 6 מינוטען, והכל על אופק ארץ ישראל; ואע"פ שהשעורים האלה המה בהיותם על האופק, אבל בהיותם על פני הרקיע רחוקים מהאופק בודאי יתראו יותר מהרה, אבל בודאי לא יהא ההבדל גדול כל כך. ולפי זה הלא יקשה קושיא הנזכרת, איככה יראו הכוכבים במשך י"ז מינוטען אחר שקיעת החמה? ומה שהשיב הגר"א ששיעורי התלמוד הוא על אופק בבל וארץ ישראל, אבל הלא גם הזמנים המבוארים המה על אופק ארץ ישראל? אולם לדברי ר"ת שכוכבים הבינונים יתראו אחרי מהלך ג' מילין ורביע (שהוא ערך 66 מינוטען), יהיו השיעורים הנזכרים קרובים אל המציאות.

אבל רבינו הגר"א הכריע דלא כשיטת רבינו תם (ביאוריו לאו"ח סימן רס"א), וכתב דבה"ש מתחיל מתחלת השקיעה תיכף עד הכסיף התחתון, והוא ג' רבעי מיל, באופק בבל ובזמן תקופת ניסן ותשרי; ויציאת הכוכבים דפסחים היינו כל הכוכבים, שאין כל הכוכבים נראים בכל מקום עד שיבא לילה, משיטהר האור לגמרי מחמת קטנות הכוכבים. אבל יציאת הכוכבים דאמרינן בכל מקום שהוא לילה, הוא בג' כוכבים לבד ובינונים, כמ"ש בשבת (שם) והם נראים בהכסיף העליון והשוה לתחתון; ולפי שצריך בקיאות גדולה בזה לידע ג' כוכבים לבד ויהיו בינונים וכמו שכתבו שם בתוספות, לכך נתנו שיעור בהכסיף וכו', והוא כי מן השקיעה עד הלילה אינו אלא ג' רבעי מיל. ואולם במדינתנו הוא יותר לפי שינוי האופקים ושינוי הזמן, כי הזמן של ד' מילין ושל ג' רבעי מיל הכל על אופק שלהם בא"י ובבל, אבל כאן מארכת יותר, וכן הזמן על הימים השוים בתקופת ניסן ותשרי שבהן הכל משתער. זה הוא תוכן שיטת הגר"א, והאחרונים הלכו בשיטתו לבאר את חשבון הפרטי לכל אופק ואופק ממדינתנו.

כבר כתבנו למעלה מה שיש להעיר על דברי הגר"א מהמציאות, והענין יכריחנו להציע לפני הקורא את דברי החוקרים האחרונים בדבר תכונת הנשף. ואלה דברי החכם קעמטץ מורה חכמת הטבע בהאַללע (וכבר הובאו דבריו במאמרנו בכרמל, שנה ששית № 26) ולזאת נקצר פה, וזה לשונו ברלוג: „הנה כל התוכנים הקדמונים יגעו למצוא את „מדת זמן הנשף רק על ידי שעור זמן מרוצת השמש את המרחק מעגול העמודי במדת י"ח „מעלות (18^0) מתחת לאופקנו, ולא שתו את לבבם לחקור אם המרחק הזה הוא בלתי „משתנה בהשתנות העתים וחלופי המקומות. אבל לא כן הדבר, כי סוף הנשף נקרא הרגע „אשר בה הגיע החושך למדרגה ידועה, אשר התוכנים הקדמונים בחרו את הרגע אשר בו „יצאו הכוכבים ממדרגה הששית הסמוכים לנקודת הקדקד (צעניט), אבל זאת תלויה מב' „סגולות: א) מרפיון קרני אור היוצאים מהכוכבים, ב) מחוזק נוגה השמש המרחפת על פני „האויר על ידי שבירת הניצוצות פעם אחר פעם, אשר במדרגה ידועה ימנעו את האור „היוצא מנקודות קטנות מלפעול על עינינו הרגשה חזקה, ולהיות ששתי הסגולות האלה „אחוזות ומשולבות יחד, מפני שבכל אשר ירבו יותר הקיטורים העבים תוך האויר, לעומתם „יהיה מכסיף יותר צבע הרקיע ויחלש יותר האור העובר דרך אויר הזה, ועם זה ירב „יותר אור השמש להתפשט תוך האויר, ולזאת ימשך יותר גם כן זמן הנשף. בתוך מעמקי „א פ ר י ק ה ששמה האויר זך וצלול, עד אשר החכם ברום ראה שמה את הכוכב נוגה „(פֿענוס) בעוד יום, וכן בסענאַריע יבוא שמה הלילה מיד אחר שקיעת החמה, לפי עדות „כל עוברי אורח; וגם פה מעבר הרי אַלפען מזה נשלם הנשף חיש מהר מאד, ובדלמציה „תהיה חשכת ליל אחר משך חצי שעה משקיעת החמה, ועוד יותר מהרה יושלם זמן „הנשף בהארצות שתחת אזור החם בעת היובש, ימשך זמן הנשף רק עד רבע שעה לפי „בחינת אקאסט, ובקוטען ימשך רק עד איזה מינוטען לפי עדות החכם הומבאלד. ונגד

„זה בעברי אפריקה המערבית, לפי חשבון התוכנים ימשך שמה זמן הנשף עד שעה שלמה „למצער, וגם במקום אחד בעצמו זמן הנשף אינו עומד תמיד על שעור אחד, בקיץ שהאדים „החשוכים בודאי עולים יותר מעלה מעת החורף, אזי תרד גם כן השמש שמה יותר „מטה בסוף הנשף מכפי היותה בעת החורף; ולפי בחינת החכם ריקאן לא תהיה השמש „נמוכה כל כך בבוקר כמו בערב, והחכם ריקאל מצא בימים השוים היות המחיר 16° אל „נשף הבוקר והמחיר 20° אל נשף הערב; ובאקלימים שלנו קשה לקצוב הגבול שבין אויר „המונהר מהשמש ובין חלקי האויר הבלתי מקבלים את קרני אורה הישרים", ע"כ תוכן דברי החכם קעמטץ. ונלמד מדבריו שזמן הנשף אין למדין ממדינה אחת על מדינה אחרת, וכן אין למדין מזמן לזמן, ואין מביאין ראיה ממציאות הימים האלה על מציאות השנים אשר לפני 1700 שנים כידוע שגם העתים משתנים.

על פי האמור בזה נשפוט בצדק, כי השעורים הנאמרים בתלמוד על זמן הנשף בימיהם כמו בבבל ככה בארץ ישראל בימיהם, ערך אלף ושבע מאות שנים לפנינו, לא יתכנו לקבלם גם היום בלי בחינה ונסיון. ומה שכתב הגר"א כי השעורים נאמרו רק בבבל וארץ ישראל ובתקופות ניסן ותשרי, ובאו האחרונים וחשבו לפי זה את מדת קשת המראה מאופק ארץ ישראל על פי מדת ג' חלקי מיל גם לשאר אופקים ממדינתנו לכל דיני יום ולילה, לא יתכן זה; כי צריך להבחין בכל מדינה ומדינה לפי תכונתה *), וכן נאמר שהשעור ג' רבעי מיל נאמרו רק בבבל לפי תכונתה ולא בארץ ישראל, אבל בארץ ישראל שעור אחר לזמן בית השמשות. ואיתא בירושלמי (ברכות פ' ת"ה) דרב א"ל לאהוה דאימיה דר' אדא כד תחמי שמשא בריש דיקלא תיהב לי גולתי דנצלי נעילת שערים ושמשי בי רב בריש דיקלי תמן אימא הוא, הכא דמר ר"י האומר לצולה הרבי שהוא זוטא של עולם וכו' על ידי דהוא מאריך בצלותיה סגין הוא מגיע סמוך לנעילת שערי שמים; משמע מהכא שסגולה אחרת יש למדינת בבל שיושבת בשפל. ולפי זה יש לאמר דהא דאמר ר' חנינא הרוצה לידע שיעורו של ר' נחמיה, יניח החמה בראש הר הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה וזה שיעורו של ר' נחמיה, ופירש רש"י ובכדי שירד ויטבול ויעלה הוי לילה. ולכאורה קשה הא אמר ר' נחמיה שעורו מפורש חצי מיל, הכי לא ידעינן חצי מיל כמה הוא? אם כן שעורא דשמואל ג' רבעי מיל נמי צריך לפרושי? אבל לפי דברינו יש לאמר דלא ידעינן על איזה מקום אמר שעורו שאינו רק חצי מיל, ומפרש השיעור על הר הכרמל שכתבו הסופרים ששם האויר זך וצלול משום הכי שמה השיעור קטן מאוד והוא שיעורא דר' נחמיה. ומשמע שר"ת סובר כר' נחמיה וכפי האמור בירושלמי ריש ברכות דסוף חצי מיל דר' נחמיה הוא הרף עין דר' יוסי ופוסק כר' יוסי, ושיעורא דר' יהודה עד הכסיף העליון והשוה לתחתון הוא לפני חצי מיל, אבל לפעמים הוא מעט לפני החצי מיל ולפעמים הוא יותר לפי מזג האויר, ומשום הכי אמר שמואל דבין השמשות דר' יהודה כהנים טובלין בו, אבל אחר בין השמשות לא פסיקא ליה, כפי סברת התוספת שם (ד"ה אלא). ובזה ניחא פירוש רש"י ריש ברכות, בין השמשות דר' יהודה מהלך חצי מיל לפני צאת הכוכבים ודר' יוסי כהרף עין

*) ענין גדול נתן החכם בעל המאמר לענות בו, והוא: כי לא נוכל לקבוע את שעור בין השמשות על ידי החשבון בתמונה כוללת את כל המקומות, אבל צריך להבחין את כל מדינה ומדינה לפי תכונתה, וזהו אמנם דבר קשה ורחוק מאד. אבל אם נעמיק חקור על פי רוח בעלי התלמוד, נמצא מקום להודות זה; כי הם המה לא זכרו בשעוריהם את מדת קשת־הראיה, אבל קבעו ע"פ הבחינה והנסיון כפי שהיה במקום מושבם, על כן גם עלינו לשום את הנסיון לנו לקו, ואין אנו רשאים להחליף שעוריהם במדת הקשת־הראיה — והמה לא דברו, ולחשוב על פיו בכל שאר המדינות אחרי שהוא דבר המשתנה לפי תכונותיהן. הבו"ם.

לפני צאת הכוכבים. ולפי דברינו הוא כפשוטו, שהתחלת בין השמשות דר׳ יהודה הוא לפני צאת הכוכבים כשיעורא דר׳ נחמיה חצי מיל.

בירושלמי ריש ברכות איתא: ר״ש בר חייא בר יהודה בשם ר׳ חנינא התחיל גלגל חמה לשקוע אדם עומד בראש הר הכרמל ויורד וטובל בים הגדול ועולה ואוכל בתרומה חזקה ביום טבל. הרא דתימא בההוא דאזיל ליה בקפנדרא, ברם ההוא דאזיל ליה באיסרטיא לא ברא. והוא המאמר דבבלי אבל חלוק בזה, דהכא לא אמר הרוצה לידע שיעורו של ר׳ נחמיה, וכן הוסיף הכא חזקה ביום טבל, וגם והוא דאזיל ליה באיסרטיא; ומשמעות הלשון דדינא קאמר דבין השמשות מתחיל אחר הטבילה, והוא לשיטת הירושלמי, דסוף חצי מיל דר׳ נחמיה הוא הרף עין דר׳ יוסי ואחר זה מיד הוא צאת הכוכבים והוי לילה; כמו דאיתא התם: „ר׳ חנינא הבריהון דרבנן בעי כמה דאת אמר בערבית נראו שלשה כוכבים אע״פ שהחמה נתונה באמצע הרקיע לילה הוא ומר אף בשחרית כן, א״ר אבא כתיב השמש יצא על הארץ ולוט בא צוערה וכתיב ובא השמש וטהר מקיש יציאתו לביאתו מה ביאתו משיתכסה מן הבריות אף יציאתו לכשיתודע לבריות. א״ר בא כתיב הבוקר אור התורה קראה לאור בוקר. תני ר׳ ישמעאל בבקר בבוקר כדי ליתן תחום לבוקרו של בוקר. אמר רבי יוסי בי ר׳ בון אם אומר ליתן עוביו של רקיע ללילה בין בערבית בין בשחרית, נמצאת אומר שאין היום והלילה שוין, ותני באחד בתקופת ניסן ובאחד בתקופת תשרי היום והלילה שוין, א״ר הונא נלפינא מדרך הארץ שרי מלכא נפיק אע״ג דלא נפק אמרינן דנפק, שרי עלל לא אמרינן דעל עד שעתא דיעול", עכ״ל הירושלמי. ובחידושי הרשב״א מובא ירושלמי הזה לקושיא על שיטת ר״ת, ופירש מה ביאתו משיתכסה מן הבריות, כלומר משנתכסה זריחתה מן הבריות והתחיל להשתקע ברקיע, אף יציאתו משיתודע לבריות, דהיינו משהתחיל לכנוס ברקיע עכ״ל. אבל צריך עיון עליו היאך יפרש השמש יצא שהתחיל לכנוס ברקיע הא כתיב בתורה לפני זה וכמו השחר עלה ויאיצו ואחר זה כתיב השמש יצא, ועל כרחך פירושו על הנץ החמה? ועיין במפרשי המדרש על הכתוב הזה וביחוד בפירוש רש״י ובמזרחי שם. ועוד קשה מנא לן דובא השמש משיתכסה מן הבריות, דהיינו שהתחיל להשתקע ברקיע, וביציאת השמש מספקא ליה? לזאת נראה שצריך להגיה בירושלמי: „מקיש ביאתו ליציאתו מה יציאתו משיתודע לבריות אף ביאתו משיתכסה מן הבריות"; והכי פירושה, שהירושלמי מקשה מאי שנא שחרית מערבית? יהיה בשניהם עובי הרקיע נחשב ללילה או ליום? על זה משני בשלמא בערב מקיש ובא השמש אל השמש יצא על הארץ, כמו שיציאה ודאי כשיתודע לבריות, דהא כתיב מפורש בקרא על הארץ, כך ובא השמש לכשיתכסה מן הבריות; אבל בבוקר התורה קראה לאור בוקר שהדבר תלוי בהתגלות האור לא בצאת הכוכבים, והא דבעינן יציאת הכוכבים משום שיציאת הכוכבים הוא סימן שהשמש התחילה לכנוס בעובי הרקיע. והנה ר׳ חנינא סובר שבצאת הכוכבים הוא לילה, ולפי זה צריך לפרש הא דר׳ חנינא דאמר התם סוף גלגל חמה לשקוע ותחלת גלגל לבנה לעלות שר׳ חנינא הוא רק פירושא קא מפרש דברי רבי, שאמר הלבנה בתקופתה התחיל גלגל חמה לשקוע ותחלת גלגל לבנה לעלות זהו בין השמשות, שפירושו סוף גלגל חמה לשקוע לא התחלת גלגל חמה, והוא כמו שפירש מהר״מ אלשקר בתשובתו שהוא ענין השנוי מראה (פאראללאקסע), שמדתה היא היותר קטנה, שני מינוטען וג׳ רבעי מינוט, אבל השנוי מראה מהשמש הוא רק ″8 זעקונדען, וזמן שקיעת כל הגלגל חמה הוא מן ″30 ′31 עד ″34 ′32, ורוחב הנראה מהירח הוא מן ″6 ′29 עד ″4 ′33, ועל פי השעורים האלה עולה שזמן שקיעת כל גלגל החמה תשלום זמן איחור עליית הירח מדת השנוי מראה בהיותה במדה היותר קטנה, וזהו שאמר שמואל שאי אפשר שתעלה

הירח בעת התקופה כי אם בעת שישלים גלגל חחמה לשקוע כלו תחת האופק. ועוד יש לדבר מהנטיה הידועה בשם רעפֿראקציאן אבל נקצר עתה בזה.

בביאור הגר"א כתוב בזה"ל: דבין השמשות דר' יוסי הוא מה שפירש שמואל כוכב אחר יום שנים בה"ש, שהכוכבים עולים זה אחר זה תיכף, וזהו שאמר כהרף עין, ולעיל אמר שמואל ג' רבעי מיל אליבא דר' יהודה וכאן אליבא דר' יוסי. ולפענ"ד משמע מלשון הירושלמי שיש משך איזה זמן בין יציאת כוכב אחד ליציאת כוכב שני, דאיתא התם, בערב שבת ראה כוכב א' ועשה מלאכה פטור שנים מביא אשם תלוי ג' מביא חטאת וכו'. אם כן משמע שאפשר לעשות מלאכה בין כוכב לכוכב, אע"פ שיש לפרש שהמלאכה היא קצירת גרוגרות או הורדת הפטיש כדאיתא בכריתות, אבל מפני מה לא נפרש בין השמשות דר' יוסי כמו שפירשו בירושלמי ה״ה ר' תנחומא, לטיפה של דם שהיא נתונה על גבי חודה של סייף נחלקה הטיפה לכאן ולכאן זהו בין השמשות, וכפי שהגיה הגר"א בעצמו בהגהותיו להירושלמי שר' תנחומא קא מפרש דברי ר' יוסי, והברייתא דב' כוכבים הוי בין השמשות הוא דברי ר' נחמיה כפי גרסת בה"ג והרשב"א והסמ"ג והכלבו, ונאמר שפשיטא להו דר' יוסי סובר דבצאת הכוכבים הוי לילה, אבל לא ידעינן בכמה כוכבים, ועל זה מביא הברייתא דבג' כוכבים הוי לילה, והא דמביא ראיה מהא דר' יוסי, כבר הגיה הב"ח ע"פ הרי"ף שהנוסחא ר' יוסי ב"ר אבין, אבל בש"ס ההדשים הנדפסים עתה בווילנא יש נוסחא אחרת שיש לקיים ע"י דברי הגר"א. וכן מה שכתב ולפי שצריך בקיאות גדולה בזה לידע ג' כוכבים לבד ויהיו בינונים לכך נתנו שיעור בהכסיף, והמאירי כתב להפך שסימן יציאת ג' כוכבים בינונים הוא יותר ברור וידוע מסימן הכסיף. ובאמת לא נדע איזה בקיאות צריך לזה כיון שבמדינתנו לא נראים אפילו הכוכבים ממדרגה הראשונה כי אם לאחר שקיעת החמה תחת אופקנו, אם כן המה נחשבים לבינונים, והגהתו בגמרא עד דשלים בין השמשות דר' יהודה הוא פלא ולא ידענו ההכרח לזה.

והנה זה כשלשים שנה שכתבתי בקינטרס מיוחד והארכתי בענין הזה הרבה, אחרי זה נזדמן לידי הס' תבואת הארץ מהרב מוהר"י שווארץ, ומצאתיו שהעיר גם כן בכמה דברים מהכתוב למעלה, והוא כתב עלי ספרו הבחינות הרבות שעיין ובחן את המציאות שמה בירושלים. במאמרו דרך מבוא השמש כתב: „מרגע שקיעת החמה עד שהכסיף העליון הוא בערך 14 מינוטען, והשעור הזה הוא שוה בכל משך השנה בין בתקופת טבת ובין בתקופת תמוז, ואע"פ שלפי תורת התכונה ערך הזמן הוא כערך קשת המראה אבל המציאות אין מסכמת לזה, ואח"ז 20 מינוטען אחר השקיעה נראה כוכב אחד שלא נראה קודם השקיעה ומוכח שבינוני הוא, 5 מינוטען אחר שנראה כוכב הראשון נראה השני, 3 מינוטען אחריו נראה כוכב השלישי" עכ"ל שם. וסבת איחור זמן הראותם זה אחר זה, היא ממצביהם לעומת מסלול השמש, שכל אשר יתקרב הכוכב יותר אל השמש יתאחר להתגלות, ולפי זה הבדל הזמן שבין יציאת כוכב אחד ובין יציאת כוכב האחר מאותה המדרגה אינו עומד תמיד על שעור אחד, פעם הוא סמוך ותיכף ופעם הוא אחר איזה זמן בידוע. ומה שתמה במאמרו (דף מ"ד, מ"ה) שהוא נגד דברי התלמוד, לפי דעתי אין זה מן הפלא, שלפני אלף וחמש מאות שנה בערך היה טבע המציאות ותכונת האויר באופן אחר מכפי היותם עתה. ובזה דבריו נכונים שזמן צאת הכוכבים אחר שהכסיף אינו על שיעור אחד עומד תמיד, אבל פעם הוא מיד כדברי הגאון ופעם הוא איזה זמן אחר זה כפי סברת התוספות המובא למעלה דלא פסיקא להו, אבל לא כפי דבריהם שאנן לא ידעינן, אלא שהוא דבר המשתנה לפי תכונת האויר. היוצא לנו מדבריו שדעתו גם כן כדברינו, שאי אפשר לתת שעור וקצב ידוע לזמן בין השמשות לפי ערך קשת המראה ולפי רוחב המדינה כדעת הגר"א וזולתו, אלא שההכרת לבקש השעור לפי תכונת המדינה ולפי

רוב המציאות אשר בכל מדינה ומדינה זמן צאת שלשה כוכבים בינונים, היינו אותם כוכבים שאינם נראים לעולם לפני שקיעת החמה.

בדברי הרמב"ם נתקשו רבים מאנשי השם, וזה לשונו (בה' שבת פ' ה' הלכה ד'): משתשקע החמה עד שיצאו ג' כוכבים בינונים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום, והוא ספק מן היום וספק מן הלילה ודנין בו להחמיר בכל מקום, ולפיכך אין מדליקין בו והעושה בו מלאכה בין השמשות בערב שבת ובמוצאי שבת בשוגג חייב חטאת. וכוכבים אלו לא גדולים הנראים ביום ולא קטנים שאינם נראים אלא בלילה אלא בינונים, ומשיראו ג' כוכבים אלו הבינונים הרי זה לילה ודאי עכ"ל. וזה לשונו בה' קדוש החדש (פ"ב הלכה ט'): ראוהו ב"ד עצמן בסוף יום כ"ט אם עדיין לא יצא כוכב ליל שלשים ב"ד אומרים מקודש שעדיין יום הוא, ואם ראוהו בליל שלשים אחר שיצאו ב' כוכבים, למחר מושיבין ב' דיינין אצל אחד מהן ויעידו הב' בפני הג' ויקדשוהו הג' עכ"ל. לשון הזה מוקשה מלשונו בה' שבת, ששם כתב שמשתשקע החמה הוי בין השמשות; ועוד קשה שמהתהלת לשונו משמע שאם יצא כוכב אחד אין מקדשין אותו, ומסיפא משמע דוקא אם יצאו ב' כוכבים אין מקדשין? ומהר"ל חביב האריך בפירושם וכן הרדב"ז האריך בזה, אבל טרם נבוא אל מטרתנו נציע מקור ומוצא ספקא דבין השמשות. והנראה לפענ"ד שהמקור הוא מפני שידוע שאע"פ ששעורים הרבה המה הלכה למשה מסיני, אפילו הכי יש יוצאים מן הכלל אלא שיש רמז בתורה עליהם ונמסר לחכמי הדורות לשערם כידוע. וכן בענין הזה לפי הכתובים בתורה הוי סימני הערב ביאת השמש כמו לענין אכילת תרומה והשבת העבוט ואכילת הפסח, וביאת השמש פירושו כמו שאמרו בירושלמי כנזכר למעלה משקעה תחת האופק שנתכסה מהבריות; אבל במעשה בראשית כתיב ויקרא אלהים לאור יום ולחושך קרא לילה, ואמרו בריש פסחים למחשיך ובא קרא לילה, וכן כתוב באכילת תרומה ובא השמש וטהר, ודרשו טהר יומא, וכתיב בנחמיה עד צאת הכוכבים, ולפי זה יש לספוקי מתי נקרא מחשיך ובא? ומתי נקרא טהר יומא? ומתי נקרא צאת הכוכבים אם מתחלת צאת הכוכבים או עד שיצאו כולם? ונמסר הדבר לחכמים לשער כפי דעתם, וסובר ר' יהודה שסימן מחשיך ובא הוא בהכסיף התחתון או הכסיף העליון והשוה להתחתון, וסובר ר' יהודה שמהכתוב דנחמיה ליכא למשמע שמא קא מערבי ומחשבי, ולפי זה ליכא לספוקי אלא בשלשה רגעים היינו ברגע שקיעת החמה תחת אופקנו או ברגע הכסיף התחתון או ברגע הכסיף העליון והשוה לתחתון, אבל בין שלשה רגעים האלו ליכא לספוקי אלא או כולו יום או כולו לילה, ויש חלוק גדול בזה לענין ראית זב ולענין מלאכת שבת בע"ש ובמ"ש, וכן לענין ערוב שהניח בין השמשות ונאכל בין השמשות, ועיין ברא"ש (פ' ב"מ). ובזה מיושבת קושית הרשב"א בהדושיו שהקשה לרבה למה לא כלל ר' יהודה ואמר איזהו בין השמשות משתשקע החמה עד שהכסיף העליון והשוה להתחתון, ולפי דברינו ניחא דקא משמע לן דאיכא לספוקי בג' רגעים אלו ולא בכל המשך שמשתשקע החמה עד הכסיף העליון והשוה לתחתון, וכן נדחית בזה ראית רבינו יונה דהלכה כרב יוסף מהא דאביי חזיה לרבא וכו', דאפילו לרבה איכא נפקא מינה בזה, ועיין בחדושי הרשב"א. ולרבה דמספקא ליה לר' יהודה שמא משתשקע החמה הוי לילה אע"פ שכל פני מזרח מאדימין על כרחך צ"ל משום דסבירא ליה לר' יהודה דבא השמש נקרא משתשקע החמה תחת אופקנו ולא דרשינן מחשיך ובא ולא וטהר יומא ולא דרשה דעד צאת הכוכבים הכתוב דעזרא, אבל לרב יוסף יש לאמר דגם ר' יהודה מודה בדרשה דמחשיך ובא והדרשה דוטהר יומא אבל לא בדרשה דעד צאת הכוכבים, ובטעמא דר' נחמיה ור' יוסי לפי דעת חזקיה דכל ההצי מיל דר"נ הוא בספק יש לאמר דמקור הספק הוא, משום שכשהחמה שקעה תחת אופקנו בודאי לא נכנסת מיד תוך חלונות עובי הרקיע (לדעת חז"ל), אלא

אחר שתעבור כל עובי הארץ, ואיתא במדרש שהחמה סמוך לשקיעתה היא טובלת בים אוקינוס, ואם כן החמה הולכת וסובבת עובי הארץ ואח"כ תכנס תוך עובי הרקיע, והיא השקיעה האמתית, ווידוע דבמדת עובי הרקיע פליגי ר' יהודה וחכמים, שר' יהודה סובר שמדתה מהלך חמשים שנה, ורבנן סברי שמדתה מהלך ה' מאות שנה, ור' יהושע סובר שמדתה כ"ב אצבעות, ור' חנינא סובר שהן עשויין כטס, ולפי זה יש לן לספוקי על כל הרף עין שאחר שקיעת החמה, וספקא דר' יוסי כהרף עין הוא מבואר כמפורש בירושלמי כנזכר למעלה, ולפ"ז יש להתמה על הרמב"ם שלא הזכיר מכל זה כלום, וההכרח לומר דלפי ההלכה מר' יוחנן כר' יהודה לענין שבת הוא רק דמספקא לן שמא התחלת הערב היא משקיעת החמה שהוא משתהכסה החמה מן הבריות אבל באידך ספקא לא מספקא לן כלל, מפני שאם דרשינן וטהר יומא בודאי בזה הלכה כר' יוסי והברייתא שהוא צאת הכוכבים, משום הכי לא זכר הרמב"ם רמז לדקדוקים האלה, והספק הוא אם ילפינן מתרומה לכל הדברים התלוים ביום ולילה.

ובדבר הסתירה בלשונותיו מקידוש החדש לשבת יש לישב בדרך הזה. הנה לדעתו דברי רב יהודה אמר שמואל שאמר כוכב אחד יום שנים בין השמשות ג' לילה אינו סותר דבריו שאמר שם שבין השמשות הוא תלתא רבעי מיל, אלא שסובר בזה הלכה כר' יוסי לענין תרומה כמו באכילה ככה לענין טבילה משום דדרשינן וטהר טהר יומא, אלא דלענין שבת מספקא לן אי ילפינן מתרומה או לא. ואל יהיה דבר זה רחוק בעינך קורא משכיל, שזהו דעת המאירי בשבת (פ' ב"מ) וזה לשונו: בין השמשות של ר' יוסי הוא רגע הסמוך ליציאת הכוכבים זה נכנס וזה יוצא, והלכה כמותו לענין שלא לאכול כהנים שטבלו לטומאתן בתרומה התלויה בהעריב שמשו עד גמר בין השמשות, והוא הנקרא הערב שמש הגמור והוא צאת הכוכבים כמו שבארנו בראשון של ברכות, וכן לענין הטבילה אין צריך לטבול בעוד שהשמש נראה עד שיהא הערב השמש אחר טבילה, אלא כל שיטבול קודם צאת הכוכבים, כיון ששעת צאת הכוכבים היא הערב שמשו הבא אחר טבילה וכו', ויש מוכיחים שהטבילה צריכה להיות עם השמש, שהרי אמר אילימא לענין טבילה ספקא וכו', ומ"מ יראה כדברינו הואיל והלכה כמותו בתרומה לכל ענינה, וכן ממה שאמר ליה ר' יהודה לר' מאיר והלא מבעוד יום הם טובלים ואמר ליה מי סברת בין השמשות דידך כמו שכתבנו שם, ע"כ לשון המאירי. ונאמר שדעת הרמב"ם גם כן כך בהא דלענין אכילת תרומה ליכא ספקא כלל דהוא בצאת הכוכבים, אבל בהא דלענין טבילה לא סבירא ליה כוותיה דהמאירי, וכן הוא משמעות לשון הרמב"ם בה' תרומות (פ' ז' הלכה ב'): אין הטמאין אוכלין בתרומה עד שיעריב שמשן ויצאו ג' כוכבים אחר שקיעת החמה, שנאמר ובא השמש וטהר עד שיטהר הרקיע מן האור ואחר יאכל מן הקדשים ע"כ לשון הרמב"ם. משמע מלשון הזה דבזה ליכא ספקא כלל, ועיין בפני משה בריש ברכות על הירושלמי. וכשם שדין הלילה חלוק לענין הערב שמש, כן נמי לענין קידוש החדש, וזה הוכיח מהמתניתין דריש פ' ג' דר"ה מהא דלא הספיקו לומר מקודש עד שחשכה כמו שכתב בפירושו למשנה ההיא: וממה שאתה צריך לדעת כי הירח כשנראה בזמנו והוא יום כ"ט ערבית ונשאר מן היום כדי שיאמרו מקודש מקודש קודם שיראה הכוכבים, כי זה מותר אע"פ שהעריב השמש, כי הלילה אצלנו אינה אלא משעת צאת הכוכבים כמו שבארנו בשני בשבת, ווזכרתי לך זה שלא תחשוב כי קידוש החדש לא יהיה לעולם אלא יום ל', כי אפשר שיהיה קודם ליל ל' כמו שבארנו עכ"ל. א"כ מתניתין אתא כר' מאיר דסובר כר' יוסי בריש ברכות דעיקר הלילה לא הוי אלא בצאת הכוכבים, ורק לענין שבת מספקא לן שמא סגי בביאת השמש. אחרי כתבי זאת שנים הרבה מצאתי שגם המחבר סדר זמנים כתב קרוב לדברינו אבל לא כדברינו ממש.

כ

ומהסתירה שבדברי הרמב"ם עצמו בהלכות קדוש החדש שם, הט אזנך ושמע ישובו. בירושלמי ריש ברכות איתא בזה"ל: הדא דתימר באילין דלית אורחתהון מתחמיא בימָמא ברם באילין דאורחתהון מתחמיא בימָמא לא משערין בהון. א"ר יוסי ב"ר בון ובלחוד דיתחמון תלתא כוכבים בר מן הדא כוכבתא. ופירש הרמב"ן בס' תורת האדם על פי נוסחא אחרת כד מן חדא כוכבתא, שבעינן שיהיו רצופים לתוספת שבת כפי שמובא בר"נ והג"מ ובש"ע. וכמה דחוקים הדברים, הירושלמי לא מיירי מזמן התוספת והיכא רמוז בקרא סימן הזה? ועוד שאר דחוקים שלא נאריך בהם יען כבר הובא ענין הזה במחברים האחרונים. אבל האמת יורה דרכו שגרסתנו והיא גרסת חדושי הרשב"א היא הגרסא הנכונה ונשתבש אצל הרמב"ן במקום בר המלה כד ובמקום הדא המלה חדא מפני התדמות האותיות, וזהו פירושה: ידוע הוא שהירח מפני היותו גוף חשוך שאין לו אור עצמי רק מה שיופיע עליו השמש, לזאת הוא מחליף אורו מלילה ללילה לפי ערך מצבו מול החמה, וכדמיון הזה יקרה גם כן להכוכבי לכת הידועים בשמם נוגה וכוכב, שפעמים אורן גדול עד שאפשר לראותם בעוד השמש על הארץ, ופעמים המה מכוסים באור השמש עד שאי אפשר להכירם מרוב קטנות אורם, ומפני זה אמרו בירושלמי על הכוכב הזה שאין משערין בו מפני שפעמים הוא נראה לפני שקיעת החמה והוא אז מכוכבים הגדולים, ופעמים אינו נראה עד אחר שקיעת החמה והוא אז מכוכבים הקטנים משום הכי אי אפשר לסמוך עליו לקולא רק לחומרא, וכמו שאין משערין בכוכב הזה לקולא, כך הדין בירח שסמוך למולד היא קטנה מאד עד שאינה נראית בעין חפשי ואף בעת צאת הכוכבים היא נראית ויש לה אז דין כוכב בינוני, אבל באמצע החדש כשאורה רב היא נחשבת לכוכב גדול, ומשום הכי דקדק הרמב"ם בלשונו: אם לא נראה שום כוכב אז בודאי הוא יום, שאפילו כשנחשוב את הירח לכוכב בינוני הרי אין לך אלא כוכב אחד והוא יום עדיין ומשום הכי הדין שמקדשין, אבל אם יצא כוכב אחד בינוני זולת הירח הרי לנו ב' כוכבים עם הירח, ולא פסיקא ליה להרמב"ם לאיזה כוכב נחשוב את הירח אם אורו גדול הוא מהכוכבים הגדולים, ואם הוא כוכב קטן, הוא מן הבינונים ואז הוא רק בין השמשות ומשום הכי לא זכרו כלל; אבל אם יש ב' כוכבים לבד הירח אם כן אז הוא הרגע בין השמשות בהיות אור הירח רב, או אז לילה ודאי בהיות אורו קטן משום הכי אין מקדשין ממה נפשך; ומשום הכי דקדק ברישא לומר שעדיין יום הוא, ובסיפא לא אמר כלום משום דלא פסיקא ליה, ובזה דברי הרמב"ם נכונים וברורים.

העולה לענין דינא שדעתו כדעת הגאונים והגר"א שאי אפשר לתת שעור בזמן, רק שבכל מקום ומקום משתשקע החמה תחת האופק כולה ולא מקצתה הוא תחלת בין השמשות, וסוף בין השמשות הוא משיראו ג' כוכבים בינונים, אז הוא התחלת הלילה כפי שמובא בתשובת מהר"ם אלשקר הנזכרת למעלה, בשם החסיד מוהר"א בנו של הרמב"ם.

עתה נבאר שיטת הרא"ם, הנה רוב הפוסקים האחרונים ה"ה הרדב"ז בתשובותיו והב"ח והמנחת כהן ומג"א והגר"א הבינו מדבריו שדעתו היא שמשתשקע החמה תחת האופק הוא לילה ברור, ובכדי מהלך ג' חלקי מיל לפני זה הוא בין השמשות; ומשום הכי תמהו עליו כולם שהוא דבר זר מאד שתהיה השמש על הארץ נראית ויהיה אז בין השמשות, ושנינו במשנה מפורשת וכולן ב"ה מתירין עם השמש, ואיך אמרו משתשקע החמה אם עדיין לא התחילה לשקוע אף על פי שנטתה למטה וקרובה לשקוע תחת האופק, ועוד הרבה קושיות אבל אין כאן המקום להציע כל דבריהם. והמעיין ידרשם בדברי המחברים בס' מנחת כהן ונצח ישראל וביאור הגר"א.

אבל לדעתי בחנם הרעישו עליו, כי דבריו במעט כדברי הגאונים רק שלשונו הוא על פי שיטת חז"ל, שהחמה והלבנה שוקעים בעובי הרקיע דרך חלונותיהם המיוחדים להם

מדי יום ביומו, וכל הכוכבים הנפוצים על פני הרקיע יש מהם קרובים לנו ויש מהם רחוקים מאתנו, ולפי זה ראוי להיות שהכוכבים היותר קרובים יתחילו לצאת מעובי הרקיע מיד אחרי שקיעת החמה, והכוכבים היותר רחוקים יתאחרו לצאת כל כוכב וכוכב לפי מצבו; והנחה שנית שלפי זה אי אפשר לומר שהחמה תכנס בעובי הרקיע מיד אחרי שתשקע תחת האופק, אבל הולכת וסובבת סביב עובי הארץ עד אחר איזה זמן ותכנס בעובי הרקיע כפי שיטת חז"ל. וידוע המחלוקת בין חז"ל במדת עובי הארץ כדאיתא בפרק מי שהיה טמא ובירושלמי ריש ברכות, ולדעת ר' יהודה בירושלמי (שם) שעובי הארץ הוא מהלך חמשים שנה, וכאשר החמה מהלכת בלילה למטה מהארץ תהיה השלמת הי"ב שעות בתקופת ניסן ותשרי עד כדי כ"ג מינוטין אחר שקיעת החמה תחת האופק, ואפילו לר' יהודה שסובר שמהלך החמה בלילה הוא אחורי הכיפה גם כן ההכרח לומר שהיא אינה נכנסת תוך עובי הרקיע מיד אחר שקיעתה תחת האופק, לכן סובר הרא"מ שהסימן המובהק על זה הוא יציאת הכוכבים, שברגע שיתחילו הכוכבים לצאת מאחורי הכיפה לקצה עובי הרקיע מעבר מזה בודאי כבר התחילה החמה לשקוע בקצה עובי הרקיע התחתון מעבר מזה, ואם נראו לנו ג' כוכבים בינונים אז נדע שבודאי כבר התחילו הכוכבים לצאת מעובי הרקיע, ולעומתם בודאי התחילה החמה לשקוע תוך עובי הרקיע למטה והוי לילה מן התורה.

עוד נדבר בקצרה בפירוש הזמן צאת הכוכבים. הנה השם צאת הכוכבים הונח על כל משך הזמן מעת שמתחילים הכוכבים להתראות לנו עד שיתראו לפנינו כל הכוכבים הנראים לעין אנוש החפשי מכל כלי מגדלי הראות, כמו השם עלות השחר בבקר שהוא מתחיל מעת התחלת נוגה השמש עד הנץ החמה, ובלשון הקדש יקרא הזמן צאת הכוכבים בשם נשף, אבל השם ביאת השמש הוא כפשוטו; ועתה פירוש הכתוב דנחמיה מעלות השחר עד צאת הכוכבים יתכן לפרש עד תחלת צאת הכוכבים או עד ועד בכלל — עד סוף צאת הכוכבים. וידוע המחלוקת בגמרא אם עד ועד בכלל כדאיתא בערכין (ד' י"ח) ושאר מקומות בגמרא, ור' יהודה סובר בר"ה (ד' ל') בדרשא דעד עצם היום הזה שעד ועד בכלל, וכן בברכות (ד' כ"ו) לענין פלג המנחה, אם כן פירוש הכתוב דנחמיה עד סוף צאת הכוכבים והוא שעשו המלאכה עד הרגע שיצאו כל הכוכבים; ועיין בפרק השוכר את הפועלים שיש בזה חלוקי מנהגים, ומשום הכי נתן ר' יהודה הסימן לבין השמשות משהכסיף. ויש בזה עוד דברים אבל אין כאן המקום לזה, אבל למאן דיליף מהקרא דנחמיה שזמן הלילה הוא מצאת הכוכבים יפרש כי צאת הכוכבים האמור בנחמיה, פירושו הוּתחלת צאת הכוכבים שהוא בצאת ג' כוכבים בינונים, שאז הוא טהר יומא האמור בתרומה, והחמה כבר נכנסת בעובי הרקיע והוא זמן מהלך אדם בינוני ד' מילין או ה' מילין לפני יציאת כל הכוכבים.

ועל פי זה מבואר שדעת הרא"ם הוא כדברי כל הגאונים ודעת הרמב"ם והגר"א, שהזמן משתשקע החמה האמור לענין תחלת בין השמשות הוא שקיעת החמה תחת האופק; וזהו מה שכתב: „משמתחלת לשקוע שנוטה מעט ומכירין כל בני העולם שרוצה לכנס בעובי הרקיע כשעור ה' מילין שאמרו בפסחים דהיינו קודם שקיעת החמה וכו' ואסיקנא בפ' במה מדליקין אמר רבה בר ב"ח אר"י הלכה כר' יהודה לענין שבת, ובין השמשות דר' יהודה דאמר רב יהודה אמר שמואל לשני חלקי מיל, פי' קודם שקיעת החמה דהיינו מהלך ה' מילין שאמר עולא בפסחים וכו'" עכ"ל, ולפני זה כתב: „ופירוש קודם צאת הכוכבים דעולא לא הוי כמו צאת הכוכבים דעזרא, דההוא דעזרא פירושו תחלת צאתם וכו' וצאת הכוכבים דעולא פירושו שגמרו יציאתם שיצאו החוצה ונראין כולם", ועוד כתב: „ומזה הזקיקו חכמים לפרש צאת הכוכבים דעזרא תחלת כניסתן ולא

סוף צאתן בהראותן, דסברי פירוש צאת הכוכבים כפירוש עלות השחר, ועלות השחר פירושו כשהחמה זורחת לעלות למשול ביום, דהיינו כשנכנסת בעובי הרקיע מבפנים שמתחלת לעלות ולצאת, וכאשר פירוש עלות השחר מתחלת לעלות כך צאת הכוכבים פירושו כשמתחילין לצאת, דהיינו בהכנסם בעובי הרקיע עכ"ל. ולפי שיטתו סוף זמן בין השמשות הוא כתרי תלתי מיל או ג' רבעי מיל אחר שקיעת החמה תחת האופק, כפי דעת כל הפוסקים הנזכרים למעלה.

בחתימת דברינו נדבר מהעולה מכל האמור למעלה, שיש שתי שיטות בדין זמן בין השמשות, אשר שיטה האחת היא דעת רב שרירא גאון ועוד כמה גאונים שחשבנו למעלה, כולם בשיטה אחת שבין השמשות מתחיל תיכף משקעה החמה כולה תחת האופק, וסוף זמן בין השמשות משיראו ג' כוכבים בינונים. אבל איזה הם הבינונים? הנראה לפענ"ד שהבינונים נקראים הכוכבים שאינם נראים לעולם ביום לפני שקיעת החמה תחת האופק, דאי לא תימא הכי מה הועילו חז"ל בדבריהם: „בינונים, ואיזו הם בינונים שאינם נראים ביום, ואיזו הם שאינם נראים ביום בינונים" ואין לדבר סוף, אלא על כרחך אותם הכוכבים שאנו יודעים שאינם נראים לפני שקיעת החמה תחת האופק המה נקראים בינונים, וכיון שאינם נראים לפני שקיעת החמה רק הכוכבים נוגה (פענוס) וזיריוס ומספר הכוכבים ממדרגה הראשונה רק 15 לערך, א"כ הנקל לשער ע"פ מספר הכוכבים זמן הלילה לפי שיטה זו. ושיטה השניה היא מרבינו תם על פי דעת רגמ"ה וכו' והש"ע והאחרונים, כולם סוברים שגם משתשקע החמה תחת האופק עד משך מהלך אדם בינוני ג' מילין ורביע מיל עדיין יום גמור הוא, ואחר זה מתחיל בין השמשות, ובכדי ג' רבעי מיל אחר זה הוי לילה; והשעור ג' כוכבים בינונים אין אנחנו בקיאים איזה המה הבינונים, אבל סוד שיטה הזאת היא הקושיא מפסחים כבר ישבה הרא"מ והגר"א על פי דרך האמת לפענ"ד, ודחו כל ראיותיהם כפי המבואר למעלה. וכן משמעות הירושלמי ריש ברכות דאיתא התם בזה הלשון: „אנן תנינן משעה שהכהנים נכנסין לאכל בתרומתן, תני ר"ח משעה שדרך ב"א נכנסין לאכל פיתן בלילי שבתות, ותני עלה קרובים דבריהם להיות שוין, איתא המי משעה שהכהנים נכנסים לאכל בתרומתן יממא הוא ועם כוכביא הוא משעה שדרך ב"א כו' שעה ותרתי לילא היא ואת אמרת קרובים דבריהן להיות שוין" עכ"ל. הרי מבואר שאחר צאת הכוכבים מזמן אכילת תרומה עדיין יממא הוא, ואיך יפרשו בעלי שיטה הזאת שזמן צאת הכוכבים הוא אחר ד' או ה' מילין אחר שקיעת החמה? אבל לא לי ההדיוט להכריע בין אריות שרי התורה אשר מימיהם אנו שותין, רק עלינו להזכיר את דברינו שאין לתת שעור בזמן כי בכל מקום ומקום לפי תכונתו ולפי מדת נטיתו מהקו השוה, ואי אפשר לדעת גם על פי שיטה הראשונה רק על פי הבחינה והנסיון בכל מקום.

ישראל טראַפּ.

חקר הלכה

בשו"ת חות יאיר (סימן צ"ד), שאל חכם אחד שאלה נכבדה מאד, וז"ל: „לא אוכל עצור ברוחי מלשאול שאלה כללית בפסקי רז"ל בש"ס, והוא: מ"ש בכמה מקומות בדרך כלל גדול הלכה כפלוני, שכולל דבריו בכל מקום שהם, כמ"ש הלכה כר"ע מחבירו, וכן בר' יוסי וכן ברבי. ואיך יתכן זה שיהיה אדם מוצלח בכל דרכיו ומכוון אל מרכז האמת בכל דבריו? ונגד כל לשון אשר תעמוד אתו למשפט מכל אדם מי ומי שיהיה — ירשיע?

דברי כל החולקים עליו ועמו יהיו אין ואפס, שוא ושקר?— אחרי כי הטעות והשגיאה כוללות כל מין אנושי, עד שמבחר הנביאים טעה, ואיך יזכה ילוד אשה לזה?— כל שכן מי הגיד לחז"ל בש"ס שזכה זה למעלה זו?". עכ"ל.

והנה שאלה גדולה שאל החכם הזה, שאלה גדולה ועצומה אשר כבוד התלמוד וקיומו תלוים בה. כי כללי ההלכות הלא המה עמודי התוך אשר חומת התלמוד נשען עליהם; ואם, חלילה, ימושו העמודים ונפלה חומת התלמוד תחתיה, ועלו כל העם איש נגדו, איש ותורתו בידו לפסוק ככל העולה על רוחו!—

נשובה ונראה תירוצו של החות יאיר, ז"ל: „... ומתוך דברי אשר כתבתי בכללי הכללות, שאחד מהם שדוקא במקום שלא פסק הש"ס בפירוש כנגדו וכו', ובקצתם יש תנאים אחרים וכו', נתישבה תמיהתך ומיתרצא קושיתך, כי ידעו חכמי הדור וקבוץ הנבחר שהיה בימי רב אשי ובישיבתו הגדולה נאספו יחד כל המשניות והברייתות והמימרות והפלוגתות שנחלקו בכל חכמי הדורות מאז וגם באותו דור, ובאשר ידעו מגדולת וחוזק כח של איזה תנא פסקו כוותיה בכל מקום שנזכר, והכוונה — אם לא זכרו אצלו שאין הלכה כוותיה בפירוש, או שהלכה כחבירו או שלא הורו באותה סוגיא שאין הלכה כמוהו וכו'", עכ"ל.

והנה הלאה בתשובתו שם, מוצא הרב חו"י בעצמו סתירה לדבריו: „רב הונא ורב נחמן קיי"ל כר"ה באיסורי וכר"נ בדיני. עיין כתובות (דף י"ג וד' נ"א א' ודס"ח ע"ב) דצ"ע מה מקשה הש"ס, הא ידוע דלא נכללו אלו כללות רק במקומות דלא פסק הש"ס הלכה כמאן, ומצוי שהש"ס יפסוק נגד הכלל".

וגם ע"ז יש להתפלא: מדוע באיסורי פסקו כר"ה אף נגד רב נחמן, ובדיני כר"נ אף נגד רב הונא?— והנה מצינו הכרעה כזאת מבעלי התלמוד גם בין רב ושמואל, דקיי"ל הלכה כרב באיסורי וכשמואל בדיני, וכבר חתר למצוא טעם לזה — הרא"ש בב"ק פרק רביעי סימן ד', ודעתו היא: „לפי שידעו ששמואל היה רגיל תמיד לפסוק דינין, ולכך היה מדקדק בהן ויורד לעומקן ומשכיל על כל דבר אמת; וכן רב היה רגיל לדקדק בהוראת איסור והיתר, לכך סמכו על הוראותיו לעניני איסור והיתר".

אך הרב חו"י, כנראה, לא השפיק לו טעם זה. וע"כ הוא אומר בתשובתו שם: „ולולא דמסתפינא אמינא כי שמואל לרוב חקירתו וידיעתו באצטגנינות ורפואות לא היה בקי; אף כי אמר שלא נסתכל באצטגנינות רק כשהיה הולך לעשיית צרכים — מ"מ היתה דעתו משוטטת עד כי היו נהירין ליה שבילי וכו', והיה מופלג בעיון ושיקול הדעת שהוא כח המצייר והמדמה והמפריד בין דבר לדבר בסברא כל דהו. ומצד זה דיני ממונות הם מקצוע גדול דיש חדשים לבקרים, ומעט מזעיר נמצא במשנה ובריתא, וצריך שיקול הדעת קולע אל השערה ולא יחטיא וכו'. ורב היה מלא ברכת ה' במשניות ובריתות עד שאמרו עליו: רב תנא ופליג". *)

ועדיין לא נתקררה דעתי בכל זה: כי לפי דבריהם המה, הרא"ש והחו"י, הנה סמכו בעלי התלמוד בפסקיהם על מדת חכמתו וגדולתו של התנא או האמורא שפסקו הלכה כמותו, ובאמונת אומן האמינו שכל דבריו אמת וצדק, ובאופן זה — קושית החכם השואל במקומה עומדת!—

ואמרתי לנסות אולי נוכל למצוא דרך נכון בכללים אלה. ואומר:

הדעת נותנת, כי כשנאספו חכמי הדורות בימי רבי, לסדר המשנה, ובימי רב

*) לפי דברי רבותינו אלה, הרא"ש והחו"י ז"ל, נוכל להמליץ גם על רב הונא ורב נחמן כן. לפי שידענו שרב הונא היה תלמידו של רב, ור"נ — תלמידו של שמואל, נחלו למו גם כן כל אחד דרך ופיסק רבו, ועיין ב"ב דף ס"ס.

אשי, לסדר את הגמרא — נשאו ונתנו בכל דין ודין בפרט איך לפסוק הלכה קבועה לדורות; למען אשר דור יבוא ימצא הכל מתוקן לפניו, כי רק זה כל כונתם בעמלם. אך לא מצאו כשר לפניהם לסדר כל הדינים בדרך קצרה, מבלי להזכיר שם אומרם רק כפי אשר הסכימו עליהם! — למען אשר ימצא המעיין גם את השקלא וטריא, את העיון והסברא, הטעם ושקול הדעת של כל צדדי החולקים ושיטותיהם בכל הש"ס, ויוכל להוציא מזה היקשים ודמיונים גם לדינים אחרים אשר לא באו עם הספר. אבל אחרי שבאו דברי התלמוד מסובכים ברוב ענין, כפי שמחייב טבע המשא ומתן וההשתלשלות מענין לענין בענינים כאלה, הלא יקשה מאד לזכור כל פסקי הדינים. אם, למשל, מסוגיא אחת יסתעפו עשרים דינים שונים, וכל דין יש לו צד מזכים וצד מחייבים, או צד אוסרים וצד מתירים, ואם יבאו לפסוק בכל דין בפרט הלכה כפלוני ופלוני, הלא תתבלבל דעת המעיין עד כי ילאה למצוא הפתח!—

אשר על כן, למען הקל על הזכרון, מסרו לנו מסדרי התלמוד כללים אחדים שתקנו בטוב טעם ודעת, אשר על פיהם יצא ויבוא המעיין בבית התלמוד, ועל נקלה ימצא הדין עם מי.

והנה כל מי שיש לו ידיעה מושגת מדרכי התלמוד, יבין וידע ויודה כי לא כל הנאמר והנשנה בבתי המדרש והישיבה בימי בעלי התלמוד נכתב בספר מאת מסדרי התלמוד. וכשם שהמאסף והמסדר כל המשניות — רבי, הותיר עוד הרבה דינים וביאורים שלא הכניסם לאוסף המשניות שלו, עד שקמו ר' חייא ור' אושעיא ואספום בקובץ בשם: „תוספתא" או „ברייתא" — כמו כן הותירו מסדרי הגמרא גם הם הרבה סוגיות ומחלוקות שלא הכניסון לאוצר התלמוד, אם כי לא נמצא להן גואל לאספן לבדנה. וכמו שמצינו לרוב שרבי לא חשב במשנתו כי אם שני חולקים — אחד לכל צד, ובכל זאת נמצא בברייתא ובתוספתא עוד שנים שלשה ויותר המחזיקים בשטת האחד, וכנגדם עוד מחזיקים בשטת הצד שכנגדו; כמו כן גם בין החולקים בגמרא לא נחשבו כל האמוראים העומדים בשטת כל אחד ואחד — „ואטו כי רוכלא ליחשב וליזיל"?—

ועתה, יצא כנגה צדקת הכללים המסורים לנו ממסדרי התלמוד. לדעתנו, כשאמרו רז"ל „בדרך כלל גדול הלכה כפלוני", לא עלה מעולם על דעתם לאמר שאותו פלוני כיון בכל דבריו ודרכיו, דעותיו ושטותיו, הכל כאשר לכל, אל מרכז האמת — כי אדם אין צדיק אשר ימלט מטעות ושגיאה ולא יחטא בדבר מן הדברים אל האמת! — אבל רצונם: בכל דבריו ודעותיו שבחנום ובדקום, ונשאו ונתנו בהם, ואחרי שהסכימו עליהם, להיותם לפי ראות עיניהם דברים כנים ואמתיים — הכניסום לבית התלמוד בשם אותו פלוני. אבל ישנם עוד דעות ושיטות רבות מאותו פלוני אשר לא ישרו בעיני המסדרים, ואותן הדעות והשיטות לא הובאו לבית התלמוד, או אם הובאו — לא נכתבו בשם אותו פלוני שפסקו הלכה כמותו כי אם בשם תנא או אמורא אחר מהמחזיקים בשטתו. נקח למשל את הכלל קיי"ל הלכה כרב באיסורי וכשמואל בדיני; ונניח, למשל, שרב ושמואל נחלקו במאה דינים אסור והיתר וכן במאה דינים מדיני ממונות. והנה כשהעבירו המסדרים את כל דברי רב ושמואל בכור הבקורת, הסכימו: כי בששים דינים מד"מ הלכה כשמואל, ובארבעים הנותרים — כרב; וכן בששים דיני או"ה הסכימו לפסוק כרב, ובנותרים כשמואל. ומה עשו? — עמדו וכתבו אלו המאה ועשרים דינים במחלוקת רב ושמואל, ומסרו לנו כלל ע"ז: הלכה כרב באיסורי וכשמואל בדיני, ואת השמונים דינים הנותרים לא כתבו בשם רב ושמואל, אלא בשם אמוראים אחרים מהמחזיקים בשטותיהם, אשר עליהם, על האמוראים ההם, מסרו כלל אחר שיצדק עליהם. ויוכל היות כי היו דינים כאלה אשר המסדרים מצאו

שאין הלכה לא כרב ולא כשמואל, ובעצמם נשאו ונתנו בדבר, ומה שהסכימו — העלו על שלחן התלמוד.

ומעתה, שאלת החכם השואל בחו"י נופלת מאליה, אחרי שלא אח מאחד התנאים והאמוראים זכה למעלה רמה ונשגבה כזו שכל דבריו יהיו אמת וצדק, ורק מאמריהם אם זכו בדין לפני כסא הבקורת נקבעו הלכה לדורות. כן מצאנו טעם מספיק לפסקי רז"ל באיסורי כפלוני ובדיני כפלוני, כי מאת מסדרי התלמוד היתה זאת לבור דברי האחד באו"ה ודברי השני בדיני ממונות, ולקבוע בהם מסמורות.

והנה לא אתהלל בשוא לאמר כי קלעתי אל השערה; כונתי לדעת חז"ל מסדרי התלמוד בסדורם ובכלליהם, ולא החטאתי המטרה; כי ידעתי, כי מרום הדבר הזה מנגדי. אבל השערה היא, השערה קרובה אשר על ידה מצאתי לי פתח לפתור השאלות הקשות והמסובכות בענין זה. ואמרתי להביא את השערתי זאת לפני קהל הקוראים, אולי על ידי יתעוררו החכמים המובהקים למצוא דרך הכללים בזה ים התלמוד הגדול; ומני ומנייהו תסתיים שמעתתא — והיה זה שכרי!

ערב פסח התרמ"ז.   **ישי" איש-ירושלים.**

לתשובת השאלה הזאת השמיענו דבר גדול גם הרב ר' חיים הירשנזאהן במ"ע החדשי המסדרונה (שנה שניה, צד קי"א). וכה יאמר: „ומפני שהיו הסוגיות רבות והדעות „חלוקות ולא היה אפשר לברר הלכה על פי המופת כלל, כי היה לכל אחד כח לעמוד „מהויכוח, ע"כ הסכימו כולם יחד לקבוע ההלכה על פי רוב בנין וכו'. וכשראו שרב ברוב „מקומות באיסורי, שכלו ישר וזך, וכן שמואל בדיני, לא עמדו לברר כל פרט ופרט ודין „ודין שחלקו איך הוא, כי ידעו כי א"א להם בזה, והסכימו לפסוק כרב באיסורי כי הוא „רוב בנין בזה, וכשמואל בדיני כי הוא רוב בנין בזה וכו'. כי לא מפני הכרעת אמתתו „ונצחינו בהויכוח נפסוק כוותיה וכו', רק התורה נתנה חוק זה למעלה מכל חוקי התורה, „וקמת ועלית וגו' אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל למען לא ירבו המחלוקות בישראל". אם כי הדברים כשהם לעצמם אולי אפשר לאמרם, אבל לדעתנו פסע הרב בזה פסיעה גסה לענין השאלה שאנו עומדים בה; היתכן כי רב אשי מסדר התלמוד, לא היה לו הכרע פרטי על כל הלכה והלכה שאסף וקבץ לתוכו, וגם הוא גשש כעור קיר בכלל כוללי כזה? וכן מה יענה הרב על הכללים הקדומים כאלה, שלא יצאו מפי רב אשי, כמו בר"מ: אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן כל מקום ששנה רשב"ג במשנתנו הלכה כמותו וכו'? מי הכריח לו על הכלל הזה? אבל בודאי מפני שבחן ובדק את כל דברי רשב"ג במשנתנו ומצאם כהלכה; וזה לא יתכן, רק אם נאמר כי יתר דבריו שאין הלכה כמותם נשתקעו בדברי אחרים, כהשערת החכם בעל המאמר. — ובאמת השאלה הזאת היא שאלת קדמונים — המה בעלי התלמוד בעצמם (עירובין ד' מ"ו): „ר' יעקב ור' זריקא אמרו הלכה כר"ע מחבירו וכר' יוסי מחביריו וכרבי מחבירו. למאי הילכתא (יש לסמוך עליה להורות הלכה למעשה? או דלמא מסברא בעלמא קאמרי כן? רש"י), ר' אסי אמר הלכה ור' חייא בר אבא אמר מטין ור' יוסי בר חנינא אמר נראין". מזה נראה כי כבר הרגישו בעלי התלמוד את זרות פסק הלכה כוללי כזה; ור' חייא בר אבא ור' יוסי בר חנינא יאמרו כי באמת רק מ ט י ן ו נ ר א י ן הדברים, אבל לא כ פ ס ק הלכה לדורות. —

הבורם.

דברי הכמים.

ביאור ויחש מאמרי חז"ל ותפלותיהם עם קורותם תכונתם ודעותיהם.

מאת אריה ליב פיינשטיין.

בברכות (דף ט"ז) מונה הגמ' והולך, כמה תפלות שאמרו חז"ל אחר תפלתם, כל אחד בזמנו ובסגנון שלו; ואחריהם מביא כמה מאמרי חכמה ומוסר שהיו מורגלים בפיהם, או שאמרום בעת ההזדמן, והכל בלשון צח ואמרים נעימים.

והנה אין ספק כי כל התפלות האמורות כאן לא נערכו מהאומרים להוספה על חבור תפלת י"ח, שכבר היתה ערוכה ושמורה מימות אכה"ג ואין להוסיף עליהם, רק תפלות אלו יצאו מקרב לב האומר ברגשות רוחו והתעוררות צרכיו על פי תכונתו וקורותיו או ע"פ מדותיו ושטתו בדת ואלהות; ולא למותר דקדקה הגמרא להביא אצל כל תפלה זמן ומקום אמירתה שהיה אחר התפלה: בתר דמסיים צלותיה, או בתר דמצלי, להשמיענו שאף שע"פ הדין היה ראוי לאומרה בתוך התפלה כדין שואל צרכיו בשומע תפלה, בכל זאת, מפני כי בתוך התפלה היו מוכרחים לקצר ההוספה, שלא להפסיק הרבה ושלא יתבלבלו כמ"ש ר' זירא (שם כ"ט) אנא יכילנא לחדושי בה מלתא ומסתפינא דילמא מטרידנא; וגם מפני שמצאו נכון לצרף עם בקשת צרכיהם גם בקשתם על צרכי הצבור, כמ"ש אביי (שם) לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי ציבורא, לכן קבעו מקום להוספות — כ"א לפי דעתו — אחר התפלה, כמ"ש: אבל אם בא לומר אחר תפלתו אפי' כסדר של יוה"כ אומר והאריכו למעניתם כרצונם [1]). ויתישבו בזה עוד כמה תמיהות בציוני המאמרים ובגוף עניניהם כמו שיבואר בעזרת השם.

וכבר הואיל בעל פי' עיון יעקב לבאר תפלות ומאמרים אלו בדרך שאמרנו: ליחש כל מאמר לשיטת האומרו; אך נפל במבוכה בסדר קדימת ואחור המאמרים, וגם בכלל — דבריו בלתי מספיקים לישב המאמרים על אפנם. לזאת מצא לבבנו לבאר התפלות והמאמרים בדרך אחד ישר בעינינו, ולישבם לפי זמן ומקור מוצאיהם. ואולם מצאנו מההכרח להעיר כי על פי הראיות וההוכחות שנביא נפלו שנויים בהתיחסות המאמרים לתולדותם, כמו מאמרי רב ורבי, שכפי הגמרא שלנו באו מאמרי רב קודם מאמרי רבי וזה לא יתכן להקדים תלמיד לרבו, ולבד זה מתוכן המאמרים בעצמם מוכח ששניהם ממקור אחד יצאו; ובהכרח לומר שרבינו הקדוש הכינם וגם חקרם גם שניהם בעצם וראשונה, רק רב תלמידו קבל ממנו מאמר אחד מהם לאומרו על קורותיו בעצמו ונתיחש אליו. וכן נפל חלוף במאמרים המתיחשים לרב ספרא ולר' אלכסנדרי כמו שנבאר שם; וכן במאמר רבא אלהי עד שלא נוצרתי הטילו חז"ל בעצמם ספק ביחושו ואמרו: איכא דאמרי הא רב המנונא מצלי לה, וטעמם ונימוקם עמם, כמו שיבואר שם. ובאמת חלוף שמות הדורשים באגדה מצוי מאד. ורבים מהאחרונים מצאו בזה מקום להתגדר בהגהות ותקונים כדי לישב בזה כונת המאמרים וענינם. לדוגמא, מאמר ר' יוחנן בשם רשב"י: אפי' לא קרא אדם אלא ק"ש שחרית וערבית קיים לא ימוש ספר התורה הזה מפיך (מנחות צ"ט) שסותר

[1]) זולת תפלת רבי: יהי"ר וכו' שתצילנו מעזי פנים ומעזות פנים, שאמרו בשבת (דף ל') רבי כי הוה מצלי, לפי שהיתה תפלה קצרה, ועל צרכו לבדו.

ממש דברי רשב"י (ברכות ל"ה) שמפרש לא ימוש ספר התורה דברים ככתבן, ובצדק הגיהו במנחות שם: א"ר יוחנן משמיה דר"ש בן יוצדק, שנמצא בתלמוד כמה מאמרי ר' יוחנן בשמו, ועוד רבות כמוהו. וזה כלל גדול באגדה, שיותר ראוי להגיה ולשנות שם האומר מללחוץ כונת המאמר וענינו בין המצרים ולשבש הדעות. ונמצא בתלמוד כמה פעמים שהדורש שכח שם אבי המאמר ותולדתו, כמו ר' עוירא שאמרו עליו (ברכות דף כ' ופסחים קי"ט): זימנין אמר לה משמיה דר' אמי וזימנין אמר לה משמיה דר' אסי, ורבים כמוהו. וכבר הורגלו המפרשים הראשונים והאחרונים במקום שמצאו סתירה בין מאמרי חכם אחד לישב ולומר שני חכמים היו בשם זה ובלשון רז"ל: חלופי תנא זה ועייל תנא אחר. ואולם כל בעל שכל ישר ראוי שיזהר בלי להרחיק ללכת בדרך זה, אם לא במקום שיש הכרח וצורך גדול, ולא שתהיה מלאכת ההגהה כעיר פרוצה אין חומה וכל הרוצה ליטול כו'. וכל אשר לו לב לדעת מחויב לחקור ולמצא פשר דבר במועצות ודעת לדעת לעות דבר עת להשתמש במלאכת ההגהה ועת לרחוק ממנה, והרבה מהגאונים עשו בן ועלתה בידם (ראה בדקדוקי סופרים ותמצא חלופים ושנויים בשמות האומרים על פי הכ"י השונים לרוב מאד). ואנחנו ע"פ ספרי התלמוד שלנו נסע ונלך לבאר התפלות והמאמרים שלפנינו ככל העולה על רוח אומריהם.

ר' אלעזר בתר דמסיים צלותיה, אמר וכו' שתשכן בפורנו אהבה ואחוה ורעות ותרבה גבולנו בתלמידים וכו'.

לפי דעת העיון יעקב ר' אלעזר זה הוא ר' אלעזר בן פרטא התנא, ומאמר ר' יוחנן שאחריו מיוחש לר' יוחנן בן זכאי; אך דבריו לא יתכנו במה שמקדים ר"א בן פרטא לר"י בן זכאי שהיה קודם לו, עוד בפני הבית; וגם לדבריו אין די באר למאמרי ר"א ור' יוחנן; בשגם כי כל התפלות דכאן הם מאמוראים, מלבד תפלתו של רבי וגם היא נאמרה באמת מרב כמבואר. אך באמת ר' אלעזר זה הוא ר' אלעזר בן פדת האמורא, סתם ר' אלעזר בגמרא (רש"י שבת ד' י"ט, ויבמות צ"ו), ומאמר שאחריו מיוחס לר' יוחנן חברו. ומסייע לדברינו הוא שמאמר ר' אלעזר מדבר מאהבה ושלום בין הת"ח, וכעין זה אמר ר' אלעזר בשם ר' חנינא, הוא ר' חנינא בר חמא ראש הישיבה אחר רבי בצפורי, ת"ח מרבים שלום בעולם (סוף ברכות), שיבואר בסמוך. והענין שבימי ישיבת רבי חנינא היתה מחלוקת בין החכמים: לוי לא רצה לכנוס לישיבה והלך משם לבבל וכן היה מחלוקת בין ר' חנינא ור' חייא (כתובות דף ק"ג); ונשער כי מפני המחלוקת לא רצה ר' אלעזר ללמוד בישיבה, והיה יושב ולומד בשוק העליון של צפורי (עירובין נ"ד), ולסוף הלך משם לטבריא ולמד בישיבת ר' יוחנן וקפץ עליו רוגזו של ר"י מפני שלא אמר ב' דברים בשמו (ביבמות צ"ו, ובירושלמי ברכות שקלים מו"ק), וע"פ הקורות האלו אמר ר' אלעזר בשם ר' חנינא בדרך מוסר ותוכחה ת"ח מרבים שלום בעולם — ומדוע לא יהיה שלום בין הת"ח בעצמם? וגם במאמר שלפנינו פתח דברו בשלום: יה"ר שתשכן בפורנו אהבה ואחוה ושלום כו'. וכפי המסופר בברכות (דף ה'): כשחלה ר"א בא אליו ר' יוחנן וראהו בוכה וא"ל מ"ט קא בכית אי משום מזוני לא כל אדם זוכה כו' ואי משום תורה דלא אפשת; ובארנו שם שר' אלעזר הצטער מאד על שלא היה יכול להחזיק ישיבה בפ"ע, מחמת שהיה עני גדול וחסר מזון, ולכן התפלל לה': „שתרבה גבולנו בתלמידים ותצליח סופנו אחרית ותקוה ושים חלקנו בגן עדן", ע"פ המסופר (בתענית דף כ"ה) שחלש לבו מפני הרעב, והראו לו בחלום י"ג נהרי דמשחא, והקב"ה אמר לו ניחא לך דאפכיה לעלמא, אפשר דתתילד בשעתא דמזוני ואמר לא בעינא. „ותקננו בחבר טוב ויצר טוב בעולמך", בחבר טוב, נגד המחלוקות שהיה לו עם חבריו ר' חנינא ור' יוחנן, ויצר טוב בעולמך, כף הכנוי של בעולמך הוא דרך כבוד כלפי מעלה, וצ"ל בעולמי, רוצה לומר בעולם הזה שלי שהוא

מלא צער ומכאובות תתן לי יצר טוב שלא יסיתני היצר הרע לעבור על דעתך מפני העניות, כמ"ש עניות מעבירה את האדם על דעת קונו, וכמ"ש לו הקב"ה גירי בך גירי להלחם עם יצה"ר ע"ד גירא בעינא דשטנא. „ונשכים ונמצא ייחול לבבנו ליראה את שמך", ע"פ המספור שחלש לבו ונטה כמעט למות, ובמו"ק מספר שנראה אליו מלאך המות, רק חלף שעתיה ולא מת, ע"ז אמר ונשכים ונמצא ייחול לבבנו [2]) ליראה את שמך, כי יראת ה' תוסיף ימים. „ותבא לפניך קורת נפשנו לטובה", בתענית נאמר בשמו, אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה, והוא לאות שהיה קר נפש בטבע ולא חם לבבו להתאונן לפני ה' (וממעם זה היה אוהב שלום והיה תנא דמסייע לר' יוחנן בהיפוך מריש לקיש, ב"מ פ' הפועלים), לכן אמר ותבא לפניך קורת נפשנו, קורת היא מלשון קרירות, מה שאני מקבל עלי הכל באהבה תחשב לי לצדקה וטובה.

ובבאור מלת פורנו הביא המהרש"א שני פירושים: א' מלשון גורל בפרסי, ב' מלשון מטה בארמי, ולשניהם לא פורש מדוע לא אמר בלשון עברי גורל או מטה. ולדעתנו מקור לשון בפורנו בהוראת מטה, הוא על פי משל הדיוט שהיה רגיל בימיהם „וכד רחימתון לא עזיזא פוריא בר שתין גרמידי לא סגי" (סנהדרין דף ז'), ולכן כשמדבר כאן מענין השלום בין החכמים ורבוי התלמידים מזכיר השם פור שבאותו המשל — ור"ל שתשכן במטתנו או בישיבתנו; ועוד גם זאת שדרכם היה לישב על המטות ששכבו עליהם בלילה, ולכן קראו להישיבה מטה, וכן אמר ותרבה גבולנו בתלמידים שלא יצר גבול המקום לשבת יחד.

ר' יוחנן בתר דמסיים צלותיה אמר וכו' שתציץ בבשתנו ותביט ברעתנו ותתלבש ברחמיך כו' ותתאזר בחנינותיך ותבא לפניך מדת טובך וענותנותך.

כפי האמור למעלה, הוא ר' יוחנן ראש האמוראים הנודע ומפורסם בתלמוד ברובי תורתו וצדקתו ובמאמריו ודעותיו במוסר ואלהות. והנה מצאנוהו בכמה מקומות מפליג לדבר בענין השגחה פרטית של הקב"ה על כל ברואיו, ואמר במגילה: כ"מ שאתה מוצא גדולתו של הקב"ה שם אתה מוצא ענותנותו, להורות שפרנסת הברואים מתחלקת לא על פי הטבע ולא ע"פ המזל, רק ברוב ענותנותו פותח את ידו בעצמו ומשביע; ומביא ראיה מפסוק ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה, ומפסוק מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח, נגד דעת הפלוסופים שאין מאמינים בהשגחת הבורא מצד גאותו וגדולתו שלא נאוה לו להשגיח ממכון שבתו על ברואים שפלים אשר בארץ מתחת, ונגד דעת האוצטרולגים והפאטליסטים שהכל תלוי במזל. וכן אמר בריש תענית (לפי הגר"א במעשה תורה) ד' מפתחות לא נמסרו לשליח כו', ור"ל שהם על ידי הקב"ה בעצמו, ובהם מפתח של פרנסה (ולפי הגמרא שלנו, גשמים היינו פרנסה) [3]). וכן אמר ר' יו"ן קשים מזונותיו של אדם כפלים כיולדה, קשים מזונותיו כו' יותר מן הגאולה (פסחים דף קי"ח) נ"כ לכונה זאת: שקשים יותר מיולדה שמפתח של חיה הוא ביד הקב"ה בעצמו ויותר מן הגאולה שהיתה על ידי הקב"ה בכבודו ובעצמו, כמו שכתבתי בההגדה על ועברתי בארץ מצרים. וכן אמר ולמה נקרא שמו הלל הגדול? לפי שהקב"ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזון לכל בריה.

---

[2]) מלת ייחול אין לה מובן, ולדעתי צ"ל ייחוד לבבנו, כמ"ש בברכת אהבה רבה ויחד לבבנו ליראה את שמך, ואולי נתחלף הדלי"ת בלמ"ד כדין דטלנ"ת.

[3]) אף כי בגמרא שם אמר שלשה מפתחות, ע"פ לשון פתיחה שבפסוקים המובאים שם, בכ"ז בענין הנהגת הקב"ה בעצמו ולא על ידי שליח, נמצא עוד כמה דברים שהובאו בתוס' שם; וכן לא חשיב הגאולה שהיא ע"י הקב"ה בעצמו. ויש להאריך בזה, אבל אכ"מ.

וקורות ר' יוחנן ידוע ג"כ שמתו כל בניו ושבאו עליו יסורין (ברכות דף ה'), והיו לו לחרפה לפי שהיה מקום לחשוב עליו שבניו מתים בשביל חטאיו: בבטול תורה ציצית מזוזה ושנאת חנם שבשבילן בניו של אדם מתים (שבת ל"ב), ושבאו עליו יסורין למרק עונותיו ומפני צערו וחם לבו אמר על עצמו נגעים ובנים אינם יסורין של אהבה, ר"ל מפני התחברות היסורין ומיתת הבנים גדל הצער והכאב מאד וכשל כחי מלסבול, ולכן אינם יסורים של אהבה, וכן אמר שם לא הן ולא שכרן — ועל קוטב כונה זו יסובו מאמריו כאן, רק כלל בדיברו גם צרכי הפרנסה שהוא צורך רבים, התלמידים שלו ושאר העניים והאביונים שבדורו, כדי להשתתף בצרת הצבור. ומה נמרצו דברי תפלת ר"י בדבר הפרנסה אחר תפלת י"ח שהיא במקום העבודה בביהמ"ק וכמו שאחר העבודה התפלל הכה"ג שתהא השנה שנה גשומה, שנת טובה ופרנסה, שלא יצטרכו ישראל זל"ז (יומא נ"ג), כן התפלל גם ר' יוחנן על הפרנסה ביחד עם צרכיו. וזה שאמר יה"ר שתציץ בבשתנו ותביט ברעתנו, מלות „שתציץ ותביט" מורות על השגחה הפרטית, „בבשתנו וברעתנו" הוא על מיתת הבנים והיסורין שגרמו לו רעה ובושה יחד, וגם על חוסר הפרנסה שגורמת בושה וכלימה כמו שדרשו כרום זולות כו', כיון שמצטרך לבריות פניו משתנות ככרום; „ותתלבש ברחמיך ותתכסה בעוזך ותתעטף בחסידותך ותתאזר בחנינותיך", גם דברים אלו יסובו על פי שטת ר"י באלהות, כי הפעלים לבש, כסה, אזר, עטף, הם מורים על בגדים ולבושים להגוף, מה שלא יכון לדבר כן על הבי"ת כי אם בדרך כ״של והשאלה, כ"כ המדות רחמים, עוז, חנינות וחסידות, אף שהם מפעולות הנפש והרגשתה בכ"ז לא יתכנו על הש"י, שלא יתפעל ולא ישתנה ברצון — וכל מאמרים אלו הם רק משל ודמיון, לתאר לנו הנהגת הקב"ה את העולם כהנהגת מלך ב"ו היושב על כסאו בלבושי מלכות וברוח שפתיו ישפוט בצדק ובמשפט בחסד וברחמים כפי רצונו וחפצו, כן מנהיג הקב"ה עולמו בחסד וברחמים, בעוז וחנינות, והוא לבדו עשה ועושה לכל המעשים והפעולות אשר יפעל בתבל ארצה ע"פ מדותיו הטובות; נגד דעת הפילוסופים המרחיקים מהבי"ת כל פעולה ושנוי, מצד גדלו, ושוללים ממנו מדות החמלה והחנינה הבאות מהתפעלות הנפש וממשיגי הגוף, ותולים הכל במערכת השמים או המזלות; וכבר נמשכו גם רבים מחכמי ישראל אחרי דעות אלו, כמו ריב"ל ור' חנינא בשלהי שבת שתולים הכל במזל יום או במזל שעה (ובביאורנו על העין יעקב, בארנו כל הענין שם בדרך אחר), והם נשענים בפשטות מקראות רבים בנביאים שמורים כן לפי חיצוניותם ושטחותם. לא כאלה חלק האלהי ר' יוחנן, עם הרחקת הגשמיות וההתפעלות מהבי"ת לא נמנע מליחש לו תוארי חמלה חנינות וחסידות, ע"פ מדותיו ופעולותיו הנמשכות מהם והנראות לנו בחוש (מורה נבוכים ח"א פ' נ"ד); ואף שמדות הקב"ה נבדלות ממדות האדם בהבדל נעלה מאד, כידוע לכל מבין דבר מעט באלהות, בכ"ז ידמום הנביאים והחכמים יחד, כדי לשבר את האוזן, ע"ד שאמרו גדול כח הנביאים שמדמין צורה ליוצרה, וזה שאמר ר"י ותתלבש ברחמיך ותתעטף בחסידותך ותתאזר בחנינותך, ר"ל במדת הרחמים החסד והחנינה המיוחדים לך לבדך, לא כרחמים וחנינות של האדם שבאות מהתפעלות הנפש ורגשותה, ותבא לפניך מדת טובך וענותנותך, מדות הטוב והענוה שבהן תשגיח על השפלים להמציא להם מזון ומחיה. ויתכן שכנוי הנוכח במלות טובך וענותנותך הוא דרך כבוד כלפי מעלה, וכוון ר' יוחנן על עצמו שהיה איש טוב ומטיב, ולכן היה יושב בשערי טבילה כי היכי דליהוי להון בנין שפירין (ברכות כ'), וכן היה ענו מאד עד שאמר כמה פעמים מאן דמתרץ לי כו' מובילנא מאניה לבי מסותא, וז"א ותבא לפניך מדת טובי וענותנותי להמליץ טוב בעדי.

ר' זירא בתר דמסיים צלותיה אמר הכי, יה"ר מלפניך שלא נחטא ולא נבוש ולא נכלם מאבותינו.

בברכת אהבה רבה אנו אומרין ג"כ כעין זה. ויחד לבבנו כו' ולא נבוש ולא נכלם לעולם ועד, ולמה הוסיף ר"ז לאמרו אחר התפלה? אם לא שהיה לו בזה כונה מיוחדת לפי צרכיו. ושתים היו הקוראות המורות על מדת בושה ויראת חטא של ר' זירא, שראו להם תמיד: א) כשהיה בבבל נכספה נפשו לעלות לא"י מפני ששמע מאמר ר' אלעזר הדר בא"י שרוי בלא עון, אך רב יהודה רבו *) מיחה בו ולא נתנו ללכת, באמרו שכל העולה מבבל לא"י עובר בעשה, ור"ז היה מתחבא מפניו מפני הבושה, עד שראה שעורים בחלום וידע כי סרו עוונותיו (ברכות נ"ז); ב) כשבא לא"י רצה ר' אלעזר להסמיכו ולא קבל מפני הבושה ומיראת חטא, עד ששמע מר"א אין אדם עולה לגדולה אלא א"כ מוחלין לו כל עונותיו, ואז קבל הסמיכות (סנהדרין י"ד). ועוד מסופר מהפלגת יראת חטא של ר' זירא, שהיה יושב בתעניות שלא ישלוט בו גיהנם והיה בודק עצמו ושגר תנורא עד שהוחרכו שוקיו (ב"מ פ"ה). ועל פי דרכו זה אזן וחקר לעצמו תפלה שלפנינו, שלא נחטא ולא נבוש ולא נכלם מאבותינו, ר"ל מרבותינו, והם רב יהודה בבבל ור' אלעזר בא"י, מלשון אבי אבי רכב ישראל (מלכים ב' א'). או יותר נכון להגיה, שלא נבוש ולא נכלם מעונותינו, ויתישב בזה שמוש המ"ם מעונותינו, כמו בושו מדרכבם; ובהפלתו זו כוון גם על רבים, כמו באהבה רבה. ולאשר רצה להוסיף בה דברים אמרה אחר ההפלה כמבואר למעלה.

ר' חייא בתר דמצלי אמר הכי, יה"ר שתהא תורתך אומנותנו ואל ידוה לבנו ואל יחשכו עינינו.

כפי המסופר היתה פרנסת ר' חייא משל רבי, שהיה נשיא ורבים היו מאוכלי שולחנו; רק נפש ר' חייא לא ישרה בזה, כי היה לו מזה חרפה ודאבון לב, כמ"ש רב המצפה לשולחן אחרים עולם חשך בעדו (ביצה ל"ב); לכן השהדל למצא מחיתו ע"י אומנות, ובחר לו אומנות כתיבת ספרי הורות ולמוד הינוקות (כהובות ק"ג). ווה כונת תפלהו כאן על עצמו ועל חביריו, „שתהא תורתך אומנותנו", כמ"ש ר' נהוראי (קדושין פ"ב), מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא הורה, ר"ל אומנות של תורה; „ולא ידוה לבנו ולא יחשכו עינינו", כמאמר רב המצפה לשולחן כו' עולם חשך בעדו — וגם כאן אמר זאת אחר התפלה, כדי להוסיף בה דברים לפי הענין (וראה להלן במאמר ר' ספרא).

רב בתר צלותיה אמר הכי, יה"ר מלפניך שתהן לנו חיים ארוכים, חיים של שלום, חיים של טובה, חיים של ברכה, חיים של פרנסה, חיים של חלוץ עצמות, חיים שיש בהם יראת שמים ויראת חטא, חיים שאין בהם בושה וכלימה, חיים של עושר וכבוד, חיים שתהא בנו אהבת תורה ויראת שמים, חיים שתמלא כל משאלות לבנו לטובה.

לבד הפליאה שהבאנו למעלה על שהקדים מאמר רב למאמר רבי, יפלא בעיני מאד: א) על מנהגנו עתה לומר תפלה זו בשבת שמברכין החודש דווקא? ומאין לוקחה ההוספה שתחדש עלינו את החודש שאנו מוסיפין מה שלא נמצא בגמרא? ב) בסדורים שלנו נתוספו בסוף המאמר מלות, בזכות תפלת רב, או בזכות תפלת רבים, ושניהם כמו זר נחשבו, לאיזה צורך מזכיר בתפלה זו שם מיסדה וזכותו או זכות הרבים ולא נמצא כזה בשום תפלה? והן אמת שבל"ם מלות אלו: תפלת רב או הפלת רבי, היו מקודם רשומים בגליון לציין מקור המאמר, והמעתיקים או המדפיסים, מחסרון ידיעה, הכניסום לפנים, וחשבו להתקן הכונה בהוספת מלת „בזכות" ללא טעם, ואחרים שגו עוד יותר ושנו מלת רב או רבי למלת רבים כמו הנוסח שלפנינו; אך גם ע"ז אנו דנין מה ראו לציין שם האומר במאמר זה יותר מבשאר מאמרים ותפלות הנהוגות אצלנו? אם לא שהיה

*) כבר הערנו במאמר „תקון הסדר" (צד 202) דמדברי מזה משמע שלא היה רבו. הכורם

מאמר זה נכבד ויקר אצלם והתחקו על שרשו ומקורו — וכבר אמרנו, שבאמת מיסד מאמר זה הוא רבי, שהוא אמרו בכל עת קרוש החודש כמו שיבואר, והוכו רצוף ענין הגאולה המקוית אז; ורב תלמידו קבל ממנו המאמר, ונהג לאמרו בכל יום אחר התפלה לפי ענינו וצרכיו [4]), ולכן השמיט מלות שתחדש עלינו את החדש הזה שאמר רבי בעת קדוש החדש. ואנחנו מחזיקים במנהג רבי לאמרו בעת שמברכין החודש עם מלות שתחדש עלינו כו'. ולכן ציינו בגליון מלות תפלת רבי, להורות על מקור המאמר ועל ההוספה, לפי שהיא תפלת רבי ולא של רב; והמעתיקים החליפו מלת רבי במלת רבים ע"ד מאמר ר' יוסף (עירובין ע"ה) רבים ברבי איחלף לי ויצא הנוסח הזה.

והנה מצאנו שרבי שלח את ר' חייא לעין טב, וא"ל זיל וקדש יה לירחא, ושלח לי סימנא דוד מלך ישראל חי וקים (ר"ה דף כ"ה), ופירש"י לפי שבמקומו גזרו שלא יקדשו את החודש. ובירושלמי (סנהדרין פ' י"א) מסופר מעשה בכ"ד קרנות של בית רבי שנכנסו לעבר שנה בלוד ונכנסה בם עין הרע עקרוה מיהודה כו' בעו למיעקר סימנא (ראה הגהות הרצ"ח בר"ה) [5]), ומבואר כי היתה גזרה קשה על עבור שנים וקביעות החדשים. והן יפלא על מה דהתא מהחצפה על מצוה זו יותר משאר מצות [6]) ומה טעם הסימן דוד מלך ישראל חי וקים? רק הענין לפי שקדוש החודש מתיחש להגאולה, והוא סימן טוב לישראל שעתידים להתחדש כמותה (ראה עקדה פ' בא שמבאר כמה ענינים שבהם עם ישראל וקורותיו דומה להלבנה), וכן נוהגין לומר יה"ר למלאות פגימת הלבנה ויקוים מקרא ובקשו את ה' אלהיהם ואת דויד מלכם, ומטעם זה תקפה הגזרה על קדוש החודש כדי ליאש לבם מן הגאולה, ובימי רבי אף שכבר בטלו כמה גזירות של אדרייאנוס גזרה זו לא בטלה עוד; ולכן שלח רבי את ר' חייא לעין טב, מקום מוצנע, שיקדש שם החודש, ולהודיעו סימן, דוד מלך ישראל חי וקים, להורות כי יש תקוה שמלכות בית דוד תחזור למקומה. וכפי שבארנו במ"א היתה הקותם על רבי הנשיא שהיה מזרע בית דוד שהוא יהיה הגואל ומושיע, כמו שאמר רב על משיח אי מן חיי הוא כגון רבינו הקדוש (סנהדרין צ"ח), עתיד הקב"ה להעמיד דוד אחר (שם).

ע"פ הקורות האלו אחז צדיק דרכו להתפלל בכל עת קדוש החודש על גאולת ישראל, רק כלל בתפלתו גם עניני נשיאותו וביתו כמו שנבאר: „יה"ר שתחדש עלינו את החודש הזה לטובה ולברכה", שיהיה חדוש הלבנה סימן טוב וברכה לישראל (כי בזמן שהלבנה לוקה סימן רע כו'), ע"ד שהתפלל הכה"ג ביו"כ בצאתו מקה"ק בלי פגע: יה"ר שתהא השנה הזאת כו'; „ותתן לנו חיים ארוכים", ר"ל ימי הגאולה האחרונה שתאריך ימים, וגם כוון על עצמו, שיאריך ה' ימיו ויזכה לראות בגאולת ישראל, לפי שהיה נשיא, והגדולה מקצרת ימים (ירושלמי ברכות) *); „חיים של שלום", שיתבטלו הגזרות בשלום, וכוון גם על

---

4) בהכרמל החדשי שנה ג' מובא במאור יחס מאמר זה לרב ע"פ קורותיו, שהיתה לו אשה רעה במררה הייו, כמבואר שם בהשכל ודעת. אך לא תתישב בזה פליאתנו על שאומרין אותה בשבת שמברכין דוקא.

5) לשון ונכנסה בם עין הרע, הוא שנתגלה הדבר ע"י המלשינים עד שפשטה הגזרה בכל ארץ יהודה, ולפי שדרכם היה לדבר בסימנים, גזרו גם על הסימנים, וזה הלשון בעו למיעקר סימנא.

6) אולי יצאה הגזרה מטעם שקיסרי רומא, יוליוס ואגוסט, התקינו מספר חדשי השנה ולוחות חדשים, והקיסרים העריצים שאחריהם רצו להטיל גם על היהודים שלא היה להם בם חפץ ע"פ תורתם, ולכן שפכו זעמם עליהם, כמו גרעגאר הי"ג שקצף עליהם על שלא קבלו הלוחות שלו.

*) יתכן מפני שר' יהושע בן קרחה ברכו רק שיגיע לחצי ימיו (מגילה כ"ח), לכן התפלל על חיים ארוכים. הכורם

עצמו, שלא יהיה עליו מחלוקת מפני הנשיאות כמו על א"ז ר' גמליאל; „חיים של ברכה חיים של פרנסה", לפי שבימיו היתה בצורת עד שהוכרח לפתוח אוצרותיו לפרנס עניים, לכן התפלל על ברכת גשמים שהוא סימן לגאולה כמ"ש גדול יום הגשמים כיום קבוץ גליות, ועל הפרנסה בכלל כמו שהתפלל הכה"ג שלא יצטרכו עמך ישראל זה לזה; „חיים של חלוץ עצמות" הוא לשון רפואה כמו ועצמותיך יחליץ, וכונתו ג"כ על הגאולה שנמשלה לרפואה, כמו שסמכו בתפלת י"ח רפואה לגאולה מטעם זה (מגילה י"ז), וגם כוון על עצמו שהיה חלש ובעל יסורין גדולין (ב"מ פ' הפועלים) והתפלל לה' שיחלימהו ויחייהו; „חיים שיש בם יראת שמים ויראת חטא" (בדקדוקי סופרים לית מלות יראת שמים, וכן מסתבר, כי יראת שמים מוזכר בסמוך אח"ז, והרתי למה? וצ"ל כאן רק יראת חטא), שהיה מפחד על הגאולה שמא יעכב החטא, וכוון גם על עצמו, ע"פ הנאמר עליו משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא; „חיים שאין בם בושה וכלימה", מכוון על הגלות ועל הפרנסה יחד, כמ"ש בבהמ"ז: רחם ה' אלהינו על ישראל כו' ועל ירושלים כו' רענו זוננו פרנסנו כו', שלא נבוש ולא נכלם מפני חרפת רעב, וכמו שהיקן רבי ברכת אורח לבעה"ב שלא יבוש בעוה"ז ולא יכלם לעוה"ב (ברכות מ"ו), וגם כוון על עצמו שעסק בהלכות והוראה, לכן התפלל שלא יכשל ולא יבוש, ע"ד שאמרו על דוד שמפיבושת היה מכלים פני דוד בהלכה (שם דף ד'); „חיים של עושר וכבוד", מבואר על הגאולה שיחיו ישראל אז בעושר וכבוד, כנבואת ישעיה ושאר הנביאים, וכוון גם על ביתו ובניו, ע"פ מאמר הנוי כו' והעושר והכבוד נאה לצדיקים כו'. ואמר שם אלו ז' מדות נתקיימו ברבי ובניו (אבות פ"ו); „חיים שתהא בנו אהבת תורה ויראת שמים, ע"פ מאמרם לא חרבה ירושלים אלא על שבזו תלמידי חכמים ושלא היה להם בושת פנים, וכל מי שאין בו בושה אין בו יראת שמים (נדרים כ'), וכוון על עצמו ובניו שיהיו אוהבי תורה ויראי ת"ח, ע"פ דרש ר"ע, את ה' אלהיך לרבות ת"ח, וע"פ אמרם, מאן דרחים רבנן הוו ליה בנין רבנן ומאן דדחיל מרבנן הוא עצמו ת"ח (שבת כ"ג), וכפי שבארנו במ"א כל ישע וחפץ רבי היה שיתמנו בניו לנשיאים וראשים ושיהיו דבריהם נשמעים, לכן התפלל שתהא בנו אהבת תורה, ועי"ז יהיו בנינו רבנים, ושתהא בנו יראת שמים, ויהיו דבריהם נשמעים כמ"ש: כל מי שיש בו יראת שמים דבריו נשמעים (ברכות דף ו'); „חיים שתמלא משאלות לבנו לטובה", פה צפונה בקשה על ביאת משיח, גאולה, בנין ביהמ"ק והשבת העבודה, שהיו מוכרחים להתפלל על זאת בהסתר ובקצרה, וכללם במלות „משאלות לבנו לטובה", וכוון גם על שרצה למנות בניו על הצבור בחייו, רק נבצרה ממנו כמו שבארנו במ"א, ומפני הבושה הסתיר דברו זה ג"כ ברמז.

וכבר אמרנו, שהתפלה נמסרה לרב והוא הגה בה תמיד לפי צרכיו, שהאריך ימים והיתה לו אשה רעה וגם היה חולה כמו שביאר הגרמש"ש בהכרמל שנה ג'. ומזה יצאה התיחשות המאמר לרב עם כי מיסדה היה רבי. ובד"ס בכ"י ליתא שלש בקשות האחרונות, חיים של עושר וכבוד, חיים שתהא בנו אהבת תורה כו', חיים שתמלא משאלות לבנו; ולפי דברינו הטעם לפי שרב השמיט ג' בקשות אלו, שלא היו נאותים לצרכו וענינו — ואנחנו מחזיקים בנוסח תפלת רבי, כמבואר.

רבי בתר צלותיה אמר, יה"ר שתצילני מעזי פנים ומעזות פנים כו'.

גם במאמר זה נפלו שינויים: בשבת (דף ל'), ששם מקור (?) המאמר, נאמר רק עד ומעזות פנים, וכאן נתוספו מאמרים: מאדם רע ומחבר רע, ושם נאמר בלשון: רבי כי הוה מצלי, וכאן אמר: בתר צלותיה, הלא דבר הוא! גם הנוסח שלנו משונה מנוסח הגמרא, והוא, שנתוספו מלות היום ובכל יום בתחלתו; וגם מאמר בין שהוא בן ברית כו' ליתא בדקדוקי סופרים, ונתוספו בגרסאות שלנו. והוא אשר דברנו שרבי יסד המאמר בענות צדק על

המאורע שלו, שאחר העיז פניו כו׳, ואף שיכול להענישו העביר על מדתו, רק התפלל לה׳ שיצילהו מעזי פנים כאלה לימים הבאים; ורב תלמידו קבל ממנו המאמר הקצר שאמר רבי בתוך תפלתו, והתקין לו ממנו בנין תפלה ארוכה יותר, בהוספת דברים נאותים לצרכו וקורותיו, ומפני האריכות הוכרח לקבוע לה מקום אחר התפלה, כמבואר למעלה, והוסיף מלות היום ובכל יום מפני צרכו בזה תמיד [7]. „מדין קשה ומבעל דין קשה" הרב החכם ר׳ יעקב רייפמאנן הגיה מדיין קשה, ומכוון על השופטים שהיו אנשים קשים, דיינים ובעלי דינים כאחד (ואולי כונתו כאן על מצבו בסוף ימיו שהיה דיין ואירע לו צער מבעל דין קשה, ראה להלן); „בין שהוא בן ברית ובין שאינו בן ברית", מכוון על שתי הכתות כאחד: א׳ של בי אבידן שהיו שם מכת הצדוקים המחזיקים בברית מילה על פי התורה, ב׳ שלא שמרו ברית מילה. וכן פירש"י כאן: שאינו בן ברית, שאינו מהול.

רב ספרא בתר צלותיה אמר הכי, יה"ר שתשים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה כו׳ והעוסקים בתורה שלא לשמה יהיו עוסקים לשמה. ואח"ז ר׳ אלכסנדרי בתר צלותיה אמר יה"ר כו׳ שתעמידנו בקרן אורה ולא בקרן השכה, ואל ידוה לבנו, ואל יחשכו עינינו; איכא דאמרי הא כו׳.

אזן מלין תבחן, שדברי רב ספרא „שתשים שלום בפמליא של מעלה, ובין העוסקים לשמה כו׳", הן הן הדברים שבסנהדרין (דף צ"ט) בשם ר׳ אלכסנדרי: כל העוסק בתורה לשמה זוכה ועושה שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה; ולפיכך צ"ל כאן: רב ספרא בתר צלותיה אמר יה"ר שתעמידנו בקרן אורה, וא"ד הא רב המנונא מצלי לה, ור׳ אלכסנדרי בתר צלותיה אמר יה"ר שתשים שלום בפמליא כו׳. וע"פ זה יתישבו המאמרים היטב: מאמר הראשון יתיחס לרב ספרא על פי קורותיו שהיה עני ונודד ללחם, וכשעלה לא"י היה סמוך על שולחן ר׳ אבהו העשיר שהיה אוהבו ומגנו והשתדל בעדו שיפטרוהו המוכסים ממס י"ג שנים (ע"ז ד׳), אח"כ חזר משם לבבל והיה רווק הדר בכרך מחוזא מקומו של רבא, וכשצהבו פניו ממאמר ר׳ יוחנן: ג׳ הקב"ה מכריז עליהן כו׳ רווק הדר בכרך, א"ל רבא לאו כגון מר אלא כגון ר׳ חנינא ור׳ אושעיא דהוו אושכפי וכו׳, ומומתייהו בחייכון רבנן קדישי די בארעא דישראל, מזה הבין רב ספרא שישיבתו בבבל מעכבת קדושתו ואור תורתו, על דרך שדרש ר׳ ירמיה על בני בבל: מטול דיתבי בארעא דחשוכא כו׳. וזו היא תפלת רב ספרא כאן יה"ר שתעמידנו בקרן אורה ולא בקרן חשיכה; השם קרן נאמר על א"י ע"ש בקרן בן שמן (ישעיה ה׳), ר"ל שתעמידנו בא"י מקום אורה זו תורה, ולא תעמידנו בבבל מקום חושך ולא אור; ואל ידוה לבנו ואל יחשכו עינינו, שתזמין לנו פרנסתנו בכבוד ולא נצטרך לצפות לשולחן אחרים, שמזה יחשכו עינינו וידוה לבנו כמאמר רב המצפה לשולחן אחרים עולם חשך בעדו (ראה למעלה מאמר ר׳ חייא). אולם איכא דאמרי הא רב המנונא מצלי לה, מפני ב׳ טעמים: א׳ לפי שרב המנונא היה דרכו להאריך בתפלתו, עד שפעם אחת הקפיד רבא עליו ואמר לו מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה (שבת דף י׳), ב׳ שמצאנו שרב חסדא שבח אותו לאדם גדול (קדושין כ"ט), והריש גלותא שאל ממנו באור בפסוק והוא השיב לו דברים נכוחים (שבת קי"ט); ואולם רב ספרא, אף שר׳ אבהו שבח אותו גם כן לאדם גדול, בכ"ז לא ידע להשיב להמינים על תוכחתם, עד שהתנצל ר׳ אבהו, כי אמינא לכו בתנאי, בקראי מי אמרי לכו; לכן מצאו האיכא דאמרי יותר נכון ליחס תפלה זו לרב המנונא, על פי מאורע שאירע לרב המנונא, שסבי

[7]) ובירושלמי מסופר עובדא הוה ברב כו׳ פגעין ביה רומאי כו׳ עד מתי אתה מקיים עם אלין יהודאין כו׳, ואולי ע"ז אמר להלן ומפגע רע.

דנזוניאביישו אותו ואמרו לו לאו המנונא את אלא קרנונא (קדושין כ"ה), ופירש"י מיושבי קרנות, והריטב"א מוסיף באר: המנונא, יתד נאמן בבית המדרש הוא היפוך קרנונא, מקרן שבשוק; לכן אמר כאן בלשון נופל על לשון: שהעמידנו בקרן אורה, בבית המדרש שמשם תצא תורה, ואל תעמידנו בקרן חשכה, שלא תשים חלקנו מיושבי קרנית שבשוק, ואל ידוה לבנו ואל יחשכו עינינו, שלא נבוש ונכלם מפני שכחת הלכה כמו שביישוהו סבי דנזוניא ודמוהו ליושבי קרנות שאין יודעין בהלכה כמו שאמרו (סנהדרין ג') גזירה משום יושבי קרנות, וראה רש"י שם.

ויותר נראה שמאמר איכא דאמרי הא רב המנונא מצלי לה נזדקר ובא לכאן ממקום אחר, וצ"ל אחר מאמר רבא הבא בסמוך: אלהי עד שלא נוצרתי כו' שהוא וידוי דרב המנונא ביוה"כ, וע"ז אמר כאן איכא דאמרי רב המנונא מצלי לה בכל השנה ורבא קבלה ממנו ונהג לאמרה אחר התפלה, וכן אמרו ביומא שם, והיינו וידוי דרבא כולי שתא (ראה בדקדוקי סופרים).

ר' אלכסנדרי בתר צלותיה אמר, רבון העולמים גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך ומי מעכב שאור שבעיסה ושעבוד גליות וכו'. פירש"י שאור שבעיסה יצה"ר שבלבנו המחטיאנו. והוא תמוה, מה התנצלות בזה שהיצה"ר מחטיאנו, הלא הבחירה בידינו להגביר יצ"ט על יצה"ר, ומה הלשון שתצילנו מהם או שתכניעם בלשון רבים? גם מדוע לא כלל ר' אלכסנדרי מאמר זה עם המאמר הקדום לו להיות שניהם מאמר אחד? אך נאמר שבמאמר זה מתאונן על אריכות הגלות ועקבות המשיח, ולפי שמדבר בענין גדול חלק לו מדור בפני עצמו. והוא, ר' אלכסנדרי, היה חבר מובהק לר' יהושע בן לוי, ובתלמוד הרבה מאמרים שאמרו איש בשם חבירו, ובסנהדרין (דף צ"ח) אמר בשם ריב"ל שני דברים, ושם מסופר בשם ריב"ל (אולי גם ספור זה הוא דברי ר' אלכסנדרי) שמצא את אליהו כו', ואח"כ שאל למשיח אימת אתי מר, א"ל היום כו' א"ל אליהו היום אם בקולו תשמעו; ובמדרש שה"ש דרש ר' אלכסנדרי על משכבי בלילות, על הגלות. עכ"פ מבואר כי ר' אלכסנדרי הגה תמיד בענין הגלות והמשיח, ואולי קוה גם כן על הגאולה על ידי רבי שחי בימיו (עיין בסדר הדורות חלק שני ערך ר' אלכסנדרי), וע"ז אמר בתפלתו כאן מאמר שלפנינו שהוא כעין ויכוח וטענה: רבש"ע הלא גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך ולשמוע בקולך, ומי מעכב שאור שבעיסה ושעבוד גליות, שאור שבעיסה ר"ל המינים והמלשינים שבקרבנו שהם מעורבים ומובלעים בנו כמו שאור בעיסה, כי עיסה נאמרה על משפחה כמו כל הארצות עיסה לא"י (קדושין ס"ט), בסבתם ובסבת הגלות והגזירות המעבירות אותנו על דעתנו אין אנחנו יכולים לעשות חובותינו, ומה פשענו שהמשיח לא יבוא, יבוא נא ויכלה קוצים מהכרם. וזהו שאמר יה"ר מלפניך שתצילני מהם, או לפי גירסת העין יעקב שתכניעם מלפנינו ומאחרינו, לפי שהתערבו בתוכנו והמלחמה לנו פנים ואחור, ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם.

ויתכן שר' אלכסנדרי זה הוא ר' אלכסנדרי קרובה המוזכר במדרש שה"ש (פ' ראשו כתם פז), ופירש בעל המתנות כהונה שהיה מחבר קרובות ופיוטים, ולכן אמר דבריו כאן בסגנון מליצה וצחות כדרך הפייטנים.

מר בריה דרבינא בתר צלותיה אמר הכי אלהי נצור לשוני מרע ושפתי מדבר מרמה ולמקללי נפשי תדום ונפשי כעפר לכל תהיה, פתח לבי בתורתך ובמצוותיך תרדוף נפשי וכו', והשב גמולם על ראשם כו', ותצילנו מצרות ושעות קשות וכל מיני פורעניות היוצאות החוצפות המתרגשות בעולם. כן הוא בכ"י שבדקדוקי סופרים. ובגמרא שלנו גירסא אחרת. ובסדורים שלנו אחר התפלה מובא רק עד וקלקל מחשבתם, ועוד נוסחאות שונות בסדורים

שנים. ועל כל פנים נראה שמכל המאמרים שאמרו חז"ל נתקבל למנהג רק מאמר זה שאנו אומרים אותו ג"פ בכל יום.

והענין, שמר בריה דרבינא היה ירא שמים וחסיד גדול, ורב נחמן בר יצחק אמר עליו בב' מקומות וירא שמים יוצא ידי שניהם, ומנו מר בריה דרבינא (ברכות ל"ט ושבת ס"א), והיה נזהר מאד בפיו ובלשונו מדבר שקר, עד שהציגוהו למשל לומר על דבר מסופק לאו מר בריה דרבינא חתם עלה (יבמות כ"ב *)), ולא זזו מחבבו עד שביום חתונתו אמרו עליו הי תורה והי מצוה דמגנו עלן (ברכות ל"א). והנה בפרק הרואה (דף נ"ד) מסופר עליו שכמה פעמים נסע בדרך ופגע בסכנה וניצל בנסים (אולי עמדה לו זכות זהירותו בלשונו, על דרך שאמר שלמה שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו). ועל זה תכון הפלתו כאן, והשתמש בלשון של דוד, מי האיש החפץ חיים „נצור לשונך מרע" כו', וגם ר' אלכסנדרי הכריז מאן בעי חיי נצור לשונך מרע (ע"ז י"ט); „ולמקללי נפשי תדום", כוון על רב המנונא שאמר וי לן דמיתהנן ביום חתונתו, שהוא כעין קללה; „ונפשי כעפר", מפני חסידותו וענוותו; „פתח לבי בתורתך ובמצותיך תרדוף נפשי", כמ"ש עליו הי תורה והי מצוה על שקירתו בתורה ובמצות תמיד; „וכל החושבים עלי רעה (או הקמים עלי לרעה) מהרה הפר עצתם וקלקל מחשבתם", מסופר עליו (בפסחים ס"ח) שהתענה תענית חלום **) כל השנה, והוא מפני שהיה מפחד תמיד מסכנה ובעתוהו חלומות וחזיונות רעים, ולכן התפלל כאן שיצילהו ה' מאויביו וקמיו החושבים עליו רע. ומפני הסכנות שאירעו לו בדרך התפלל תפלה זו שהיא תפלת הדרך, „ותצילנו מכל אויב ואורב בדרך". ולפי גירסת הע"י שלנו נוסף „ותצילני מפגע רע", שלא יפגע בו גמל פרוץ (הרואה שם).

ומפני יקרת המאמר של מר בריה דרבינא המפורסם בחסידות, ויסודתו על הנסים שאירעו לו, נתקבל בקרב ישראל ונתפשט המנהג לאומרו בכל עת צרה וגזירה שהתרגשה לבוא על ישראל, רק נפלו בו שינויים והוספות כדרך כל מנהג להשתנות במקום ובזמן. ומזה באה ההוספה המובאה בדקדוקי סופרים בשם ס' המוסר וכ"י פאריז. ונעיר כי הלשון שעות קשות כאן, או שעות רעות שבמאמר רבש"ע שאומרים ביום טוב בעת פתיחת הארון: „ומשעות רעות המתרגשות לבא לעולם", שלא נמצא בשום מקום עוד, היא העתקה נכונה מן Malheur שבלשון צרפתי, שהוראתו אסון ופגע. ומזה נשער שתפלת רבש"ע שביו"ט ובימים נוראים נתחברו בעת הרדיפות והגזירות בצרפת, כמ"ש ותגזור עלינו גזירות טובות, ותבטל מעלינו כל גזירות קשות, או ותצילנו משעות רעות. וכן ההוספה שבס' המוסר ובכ"י פאריז — יצאה בעת הגזירות שם. וזה אמרו „ותצילני מצרות ושעות קשות, היוצאות, החוצפות, המתרגשות", וביאורו: היוצאות, על גזירות היוצאות מאת ה' מן השמים; החוצפות, מלשון דתא מהחצפה שבדניאל (פרשה ב' ט"ו); והמתרגשות על רדיפות ההמון, שבאים ברגש ושאון והמולה, מלשון רגשו גוים, מרגשת פועלי און, כים נגרש, כמו שראו עינינו בעוה"ר גם בימינו אלה. ואחרי אשר הצרות והגזירות כליל חלפו שם — השמיטו מאמרים הנוספים בשעתם, כי לא היה בם חפץ, ולכן נוסח שלנו הוא עד וקלקל מחשבתם, שנשאר רושם מהנוסח הקדום.

ההוא תלמידא דבתר דמצלי אמר, עצום עיני מראות ברע, ואזני משמוע דברים בטלים, ולבי מהרהר בדבר רע, וכליותי מלחשוב בדבר עבירה, והדרך רגלי אל מצותיך

*) עיין סדר הדורות (חלק שני במקומו) שאין ראיה מזה. **) בגמרא שם נאמר שתא: כולה שתא הוה יתיב בתעניתא. ועיין בסדר הדורות (חלק שני במקומו): והיה מתענה תענית חלום כל השנה חוץ מפורים מעלת ועיו"כ, תוספות והגאונים. הבורם.

ואל צדקותיך, ויפנו רחמיך עלי להיות מהנותרים והנשארים לחיים בירושלים. כל זה הוא בכ"י בדקדוקי סופרים.

אזן מלין תבחן, שכל דברי המאמר הם תפלה ובקשה להנצל מעבירה: „עצום עיני מראות ברע", ע"פ שדרשו ועוצם עיניו מראות ברע זה שאינו מסתכל בנשים (ב"ב נ"ז); „ואזני מלשמוע דברים בטלים", כמ"ש ויתד תהיה לך על אזנך שאם ישמע דבר כו'; „ולבי מלהרהר בדבר רע", ע"פ שדרשו ונשמרת מכל דבר רע שלא יהרהר כו' ושלא יסתכל באשה נאה (כתובות מ"ו), ובספרי ונשמרת מכל דבר רע יכול בטהרות וטומאות ת"ל ערות דבר; „וכליותי מלחשוב בדבר עבירה", לפי שהכליות יועצות, לכן אמר דוד על מעשה דבת שבע אף לילות יסרוני כליותי. אך מי הוא זה התלמיד? ומה שמו כי נדע? ונאמר כי הוא ר' מאיר ששמו וצדקתו נודע בתלמוד, ושנקרא בימי בחורותיו תלמיד (עירובין י"ג), ואח"כ נקרא ר' מאיר לפי שהיה מאיר עיני חכמים בהלכה (שם), ומסופר עליו שהיה מתלוצץ בעוברי עבירה ואתי שטן ואידמי ליה כאיתתא נקט מיצרא ועבר (קידושין פ"א), ובסה"ד מסופר עליו ממקרה לא טהור שאירע לו כשהלך לירושלים בבית ר"י הטבח שהוציאוהו למיתה וניצל ממנה. ועפ"ז יתבאר מאמר שלפנינו, שאמר בבחרותו, לפי שהיה יפה עינים וטוב רואי ופחז יצרו עליו והיה לבו נוקפו פן יכשל בעבירה, לכן התפלל לה' עצום עיני ואזני ולבי כו' והדרך לבי כו', להיות מהנשארים לחיים בירושלים, לפי המאורע שאירע לו בעלותו לירושלים שהיה נכון למות, ועל פי המאורע שבקשו לתלותו מפני אחות אשתו (ע"ז י"ח), ובצדק חסו חז"ל על כבודו והסתירו שמו וזכרו. וקבעו תפלה זו אחר תפלות האמוראים, כדי להסמיכה למאמר ר' מאיר שבא בסמוך, ששניהם בני אב אחד הם, ואותו המאמר שבסמוך לא היה אפשר להקדים, לפי שכאן כלו התפלות שאמרו אחר תפלתם, ומתחילים דברים שהיו שגורים בפיהם בכל עת מצוא, כמו שיבואר.

מרגלא בפומיה דר' מאיר: גמור בכל לבבך ובכל נפשך לדעת דרכי כו' וטהר וקדש עצמך כו'.

עין רואה תעיד, כי חלקי מאמר זה מקבילים לחלקי המאמר הקדום, והם דברי לקח ומוסר שהרעיף כמטר על לבות תלמידיו בעת שכבר הרביץ תורה בישיבה וכבר נקרא שמו ר' מאיר כמבואר למעלה, והנה קרה שאשה אחת באה לבית מדרשו ואמרה אחד מכם קדשני בביאה כו' (סנהדרין י"א), ועי"ז פתח פיו בחכמה להוכיח עצה במלין לתלמידיו שלא יכשלו בעבירה, ואמר להם גמור בכל לבבך, ר"ל בשני יצריך (כדרש חז"ל ברכות נ"ד); לדעת דרכי ולשקוד על התורה, והיא תעמוד לך להצילך, כמ"ש השטן לר"מ (קידושין שם) אי לאו דמכרזי עלך ברקיע הזהרו בר"מ ותורתו כו'; נצור לשונך מרע כו', ע"פ מאמרם: כל המנבל פיו יורד לתוך שוחה עמוקה, ר"ל אשה זונה, עש"ה שוחה עמוקה זונה כו'. ומה נמרצו דבריו כאן שישמרו אבריהם בנקיות וטהרה, נגד דבריו הקודמים עצום עיני ואזני ולבי וכליותי, כן אמר כאן נגד עיניך תהיה יראתי נצור תורתי בלבבך שמור פיך וטהר וקדש עצמך כו' ואז ואני אהיה עמך בכל שעה, כמאמר ר"פ בן יאיר: תורה מביאה לידי פרישות, לידי טהרה, לידי קדושה, ולידי רוח הקדש; ודקדק לומר אהיה עמך בכל שעה, לא בירושלים דוקא, כמו שחותם במאמרו הראשון, רק בכל שעה תמיד.

ר' יוחנן כי הוה מסיים ספרא דאיוב אמר: סוף אדם למות וסוף בהמה לשחיטה והכל למיתה עומדין, אשרי מי שגדל בתורה כו'.

קורות ר' יוחנן ידועות לכל תלמיד, שמתו כל בניו וגם סבל יסורים. והנה אמרו בברכות: אם רואה אדם שיסורין באים עליו יפשפש במעשיו פשפש ולא מצא בידוע שיסורין של אהבה הם; והענין מבואר כי היסורין באים על האדם בשני פנים: או בדרך עונש על

חטאיו, או רק לטובתו להרבות שכרו בעוה"ב, ואז נקראים יסורים של אהבה, כפירש"י כאן. ואולם ר' יוחנן כשבאו עליו היסורים והוא פשפש ולא מצא עון במעשיו וגם בבטול תורה לא יכול לתלות כידוע מרובי תורתו והלכותיו בבבלי ובירושלמי, התחמץ לבבו ואמר לא הן ולא שכרן, ר"ל אין לי חפץ ברבוי השכר לעוה"ב, כי גדל הכאב מאד. ועוד הוסיף להתאונן ואמר נגעים ובנים אינם יסורים של אהבה, ר"ל נגעים ובנים יחד הם יסורים קשים מנשוא ואינם של אהבה, וגם נטה לבו להסכים לתלונות איוב על הקב"ה, שעוות משפטו והביא עליו יסורין על לא חמס עשה, כמ"ש ר' יוחנן על פסוק ותסיתני בו לבלעו חנם: אלמלא מקרא כתוב א"א לאומרו, כאדם שמסיתין אותו וניסת (ב"ב ט"ז, ראה במהרש"א). ונודע גם כן שר' יוחנן היה מעמיק וחוקר באלהות עד תכלית, כמו שכתבנו למעלה; וגם בדבר היסורין השתדל למצוא חקר שדי, לבא עד תכונת הנהגת הקב"ה עם בריותיו, ואזן וחקר בספר איוב, שממנו מקור נפתח לחקירה זו, כי שתים היו קורואותיו גם הוא כמהו: מיתת בניו ויסורי גופו, ולכן התאונן איוב באזני ה' על שיסרו בלא משפט, כי אין עול בכפו. אולם רעיו הוכיחוהו על פניו שרעתו רבה והיסורים באו לו על חטאיו, כידוע להוגה בס' איוב, כי על זה תסובנה דלתות הוכוחים שבין איוב ורעיו; וכל אחד התאמץ לחזק דבריו בראיות והוכחות, אך באחת נבערו כי לא ידעו שהיסורין שבאו עליו היו ממין יסורין של אהבה כדי להרבות שכרו באחריתו (כמו שהיה הסוף באמת שה' ברך את אחרית איוב מראשיתו). ובאמת לפי הדעה בתלמוד ששכר מצוה בהאי עלמא ליכא, היה ראוי שיקבל שכרו בעוה"ב, רק לפי שחרף וגדף לפני ה' נתן לו שכרו בעוה"ז כדי לטורדו מהעוה"ב, כמ"ש חז"ל (ב"ב ט"ו): חסיד היה בעכו"ם ואיוב שמו ולא בא לעולם אלא לקבל שכרו, התחיל מחרף ומגדף כפל לו הקב"ה שכרו בעוה"ז כדי לטורדו כו'. כל זאת ראה ר' יוחנן ויתבונן כשסיים ס' איוב ששם ראה ונוכח כי חרה אף ה' ברעי איוב על שלא דברו נכונה וירשיעו את איוב, ר"ל שחשבוהו לרשע ובאמת היה חסיד והיסורין היו יסורין של אהבה, כי כך היא המדה, שגמול האדם בא לפי מעשיו אחרי הפרד הנפש מהגוף בעולם הנשמות; ואמר בלשון שאלה: „סוף אדם למות וסוף בהמה לשחיטה והכל למיתה הן עומדין" — וא"כ מה מותר האדם מן הבהמה? ומה תקות אנוש הסובל יסורים ומכאובים בחייו, הלא טוב ממנו הנפל? אם לא שרב טוב צפון לעושי טוב בעוה"ב, לשבוע עונג ושכר אין קץ. וטענה זו היא באמת תשובה נצחת להמכחישים בהשארת הנפש, כמו שביאר הרמבמ"ן בקהלת. ואמר קהלת שם: ושבח אני את המתים שכבר מתו מן החיים אשר המה חיים עדנה, ר"ל שחיים בעולם לזמן ושעה, שיאמר עליהם חיים עדנה, אבל על חיים נצחיים לא יכון לדבר כן. „אשרי מי שגדל בתורה גדל בשם טוב ונפטר בשם טוב", אחרי שעיקר הגמול הוא אחר המות, לכן אשרי מי שגדל בתורה שנותנת חיים בעוה"ב, וגם נשאר לו שם טוב בעוה"ז, שיש להנפש מזה ג"כ עונג רוחני גדול. והענין כי גמול האדם ישולם לו בב' פנים: א' טובות גופניות וחומריות, באות על פעולות חומריות, כמו צדקה וג"ח שבגופו ובממונו; ב' תענוגים רוחניים על למוד התורה ומצות שבלב, כי לפי שעושה בהם נחת רוח ליוצרו, לכן שכרו אתו ליהנות מזיו השכינה ולהתענג בשם טוב שנשאר אחריו; ולפי שר' יוחנן לא השאיר בנים לבעבור הזכיר שמו, לכן היה כל ישעו וחפצו שיזכירו שמו ע"י תורתו, ולכן הקפיד על ר' אלעזר שלא אמר שני דברים בשמו כמובא למעלה; „ועליו אמר שלמה: טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו", שמן טוב ר"ל התורה, שטוב מאד השם הבא ע"י שמן טוב שהיא התורה, ואחרי שגמול הטוב בא אחר המיתה, הלא טוב לנו יום המות, שמקרב ישועתנו לבא, מיום הלידה, בעוד ישועתנו רחוקה מאתנו. ומאמר „ועליו אמר שלמה" בארנו במקום אחר שהוא מליצה וצחות על כל ענין השכלי שראוי להתיחש לשלמה,

לא שאמרו שלמה דייקא (ראה ביאורנו על הע"י, מאמר בשעה שתיקן שלמה עירובין ונטילת ידים כו׳).

והנה בע"י הגירסא, א"ר יוחנן כי הוה מסיים ר׳ מאיר ספרא דאיוב אמר כו׳. ולפ"ז מיוחס המאמר לר׳ מאיר. והוא ע"פ שמצאו כתוב בתורתו של ר׳ מאיר, והנה טוב מאד — והנה טוב מות (ב"ר פ"ט). והוא ג"כ מטעם שהזכרנו, שהמות מקרב ומחיש השכר הצפון בעוה"ב, ולמדו ר"מ גם כן מספר איוב. אך יותר מסתבר כגירסת הגמרא: ר"י כי הוה מסיים ספרא דאיוב, כדרך שאר המאמרים, ושם ר"מ נזדקר לכאן בטעות, מפני המאמרים שלפני זה המיוחשים לר׳ מאיר.

מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה: אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר כו׳, אני משכים למלאכתי כו׳, כשם שאינו מתגדר במלאכתו כך איני מתגדר במלאכתי (כן הגירסא בע"י), שמא תאמר אני מרבה והוא ממעיט, שנינו אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוון לבו לשמים.

מאמר זה הוא כספר החתום, מי הם הרבנן דיבנה? אל מי ירמזון במלת וחברי? ומי הוא המדבר עמם שאמרו לו בלשון נוכח שמא תאמר? ואנחנו נחזה כי הרבנן דיבנה הם ר׳ יהודה ור׳ יוסי שנכנסו לכרם ביבנה ללמוד תורה וד"א ולהתיעץ על צפוניהם (ברכות דף ס"ג ושבת דף ל"ג), וגם ר"ש בן יוחאי בעל מחלוקתם נלוה עמם. ונודע דרך רשב"י הרחוקה מדרכיהם, שהיה שוקד על למוד התורה בתדירות, כי מפרש לא ימוש ספר התורה מפיך דברים ככתבן, וקצף רב קצף על עובדי אדמה שמבטלין לימוד התורה בעת עבודתם בשדות, כמ"ש ר"ש אפשר אדם חורש בשעת חרישה וקוצר בשעת קצירה תורה מה ההא עליה, וכשיצא מהמערה וחזי דקא כרבי וזרעי אמר מניחין חיי עולם כו׳ וכל מקום שנתן עיניו מיד נשרף (שבת שם); ולא כן דרך ר׳ יהודה ור׳ יוסי, שהיו חסידים, כי כל מקום שנאמר מעשה בחסיד אחד הוא ר׳ יהודה בר אלעאי, סתם ר׳ יהודה בתלמוד (ב"ק ק"ג), וכן ר׳ יוסי היה חסיד (יוחסין וסה"ד), והרבה מדות חסידות שלו מפוזרות בתלמוד (ראה שבת דף קי"ח), ומפני רוב חסידותם וצדקתם לא רצו ליהנות משל אחרים ואהבו את המלאכה ולא השגיחו על בטול הלימוד בעת העבודה, כי כן מצאנו שהיו עוסקים במלאכה וד"א, ואמרו על ר׳ יהודה כי הוה אזיל לבי מדרשא הוה שקיל גולפא אכתפיה ואמר גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה (נדרים מ"ט), וכן ר׳ יוסי היה מעבד עורות כמ"ש בנו ר׳ ישמעאל: אבא שלחא הוה (שבת מ"ט). וגם במזג ותכונות נפשם נשתנו ר׳ יהודה ור׳ יוסי מר"ש בן יוחאי, שהיה כעסן ומקפיד בדבר מועט (תוס׳ מעילה דף י"ז), אבל ר׳ יהודה ור׳ יוסי היו נוחים ורצוים, וזכר לדבר שר׳ יוסי קרא לאליהו קפדן (סנהדרין דף קי"ג). ומטעם זה קבעו כלל גדול בתלמוד: ר׳ יהודה ור׳ שמעון הלכה כר׳ יהודה, ר׳ יוסי ור׳ שמעון הלכה כר׳ יוסי, על דרך שאמרו: מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן מפני שהיו נוחים ועלובים (עירובין י"ג). ולדעתנו הברייתא (ברכות דף ל׳) חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין שעה אחת כו׳, כוונה ג"כ על ר׳ יהודה ור׳ יוסי. וכששאלו בגמרא שם: וכי מאחר ששוהין ט׳ שעות ביום לתפלה תורתן האיך משתמרת ומלאכתן מתי נעשית, השיבו מתוך שחסידים היו תורתן משתמרת ומלאכתן מתברכת. והוא על דרך שאמרו על שיטת ר׳ ישמעאל בר ר׳ יוסי, שאמר נהוג בם דרך ארץ — ולא דברים ככתבן — ועל זה אמרו הרבה עשו כר׳ שמעון בן יוחאי ולא עלתה בידם כר׳ ישמעאל ועלתה בידם.

וע"פ זה תגלה כוונת הרבנן דיבנה במאמר זה שהיה רגיל בפיהם, והוא לסתור דעת רשב"י בעל מחלוקתם, וכאילו עומד בפניהם ומתוכח עמם, וז"א: „אני בריה וחברי בריה",

כלומר: למה תקצוף על עובד אדמתו שעוסק בחיי שעה חורש וזורע, הלא לא נופל הוא מאתנו, גם הוא יציר כפו של הקב"ה וראוי לחוס עליו; „אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתו בשדה", ומה הפרש בינינו? אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתו, אינו משכים לדברים בטלים כיושבי קרנות רק לעשות מלאכתו שמכבדת בעליה; „כשם שאינו מתגדר במלאכתו כך איני מתגדר במלאכתי", ר"ל אם אמנם כי עבודת האדמה היא אומנות פחותה כמ"ש אין לך אומנות פחותה מן הקרקע (יבמות ס"ג) ואינו מתגדר בה, הלא כן גם מלאכתי היא בזויה כמ"ש אוי לו למי שאומנותו בורסי (קידושין פ"ב). „שמא תאמר אני מרבה והוא ממעיט", הוא תשובה לרשב"י: שמא תבא אלינו בטענה, אני מרבה והוא ממעיט, שמבטל למודו מפני העבודה היתרה? ע"ז שנינו אחד המרבה ואחד הממעיט כו'; עיקר המאמר נאמר לענין קרבנות, שמנחת העני חשובה כקרבן העשיר, ור' יוחנן השתמש בו להשיב לר' אלעזר שהצטער על שלא הרבה ללמוד תורה כרצונו, כמ"ש למעלה בתפלת ר' אלעזר, וכאן היא התשובה נצחת לרשב"י בפי החסידים ר' יהודה ור' יוסי, שבאמת שקדו ללמוד תורה, כמ"ש על ר' יהודה שהיו ששה תלמידים מתכסין בטלית אחד ויושבין לשמוע תורתו, ור' יוסי היה מביא עורות לבית המדרש לישב עליהן, רק לא הפליגו בשקידתם כמו רשב"י, זכוונתם לשם שמים שלא יצטרכו לבריות, וגדול הנהנה מיגיע כפו יותר מיראת שמים (ברכות דף ז').

מרגלא בפומיה דאביי, לעולם יהא אדם ערום ביראה כו' ומדבר שלום כו' ואפילו עם עכו"ם בשוק כו'.

מוצא מאמר זה הוא מתדב"א (אליהו רבא פ' י"ח), ובריש אליהו זוטא נמצא ג"כ כל המאמר במתכונתו, ומבואר משם שמקורו הוא מסדר אליהו ששנה לרב ענן שהיה בימי רב נחמן (כתובות ק"ה), רק אביי היה רגיל לאמרו. וזה המאמר הוא אחיו של מאמר לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר מודה על האמת ודובר אמת בלבבו, שאנו אומרים קודם תפלתנו, והוא גם כן מתדב"א, רק שם קוטב המאמר ה א מ ת, וכאן — ה ש ל ו ם, והאמת והשלום אחים יחדו בהפסוקים: והאמת והשלום אהבו, דברי שלום ואמת.

והענין, אביי היה כהן (חולין דף קל"ג), ולפי שהיה מזרע אהרן היה רודף שלום ואוהב שלום, ואמרו עליו אביי דעסיק בתורה וגמילות חסדים חי שתין שנין (ר"ה דף י"ח), והבאת שלום בין אדם לחבירו הוא בכלל גמ"ח שבגופו, ומטעם זה שלחו לו שלמא מרקיעא, כי פועל אדם ישולם לו. גם מסופר עליו דיהב ידא לסבא ארמאה (קידושין ל"ג), לאות שלא שם פדות בין ישראל לעמים בענין אהבת אדם וכבודו, והוא ג"כ מדרכי שלום שלו, וע"ז יסבו דלתי שני המאמרים שהבאנו — א' לעולם יהא אדם ערום ביראה, שלא יתקוטט עם בני אדם כדרך הקנאים הצבועים, רק יהא ערום להשכיל להיטיב, מענה רך משיב חמה, ומדבר שלום עם אחיו, ואפי' עם נכרי והיא מדת השלום האמתי, על דרך שאמרו מפרנסין עניי נכרים מפני דרכי שלום, כדי שיהא אהוב למטה ונחמד למעלה, שבעבור זה יתקבל על הבריות וישלחו לו שלום משמים — ב' לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר, הוא ג"כ כנגד הצבועים החנפים, הלובשים אדרת יראת שמים רק בגלוי ושבע תועבות בלבם, ויהיה דובר אמת בלבבו בלי מרמה וכחש. לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו כו' מה אנו מה צדקתנו, שלא יתהלל בצדקתו כדרך החנפים. וסוף דברו ברוך המקדש שמו ברבים, רבים חושבים שהוא ברכה לאמרה בשם, אך הגר"א הגיה ברוך המקדש שמו, לפי שהכוונה לברך את האיש המקדש שם שמים ברבים, לא בהחנפים שבמעשיהם מחללים שם שמים ברבים, כי יחשבום לצדיקים. ראה בסדור הגיון לב בשם שבלי לקט, שהמאמר נתקן בדורו של גזרה, שאז היו מוכרחים לעבוד ה' בסתר, והוא דבר נאה ומתקבל.

מרגלא בפומיה דרבא, תכלית תורה תשובה ומעשים טובים, שלא יהא אדם קורא ושונה ובועט באמו ובאביו או ברבו או במי שגדול ממנו כו׳, שנאמר ראשית חכמה יראת ה׳ כו׳, ללומדיהם לא נאמר אלא לעושיהם, לעושים לשמה כו׳.

גם מאמר זה מוצאו בתד״א (אליהו זוטא פ׳ י״ד), וחלו בו שנויים בהלשון, כי שם נאמר: ראשית ואחרית הדברים יראת שמים ומע״ט, שלא יהא אדם קורא ושונה ובועט כו׳ שנאמר ראשית חכמה יראת ה׳ כו׳. ורבא הורגל לומר המאמר לתלמידיו בדרך מוסר, שלא יתגאו בעשרם וחכמתם לבעט בגדולים מהם. ונאותים הדברים להאמר מפי רבא, שהיה עשיר ונכבד בבית המלך עד שקראו לו שבור מלכא (פסחים נ״ד), ואמרו לו מר לאו בהסתר פנים איתיה (חגיגה ה׳), ובכל זאת לא גבה לבו, והיה נכנע לפני רב יוסף, כמסופר עליו דכי הוה מיפטר מרב יוסף הוה אזיל לאחוריה עד דמינגפן כרעיה (יומא נ״ג), וכשכעס רב יוסף עליו הלך לפייסו בערב יו״כ (שם). ולכן באחרית הימים כשהוקם לראש ישיבה בסורא ובפומבדיתא, רצה שילכו תלמידיו באורחותיו ויתנו לו כבוד הראוי לו, וביום חתונת בנו דל כסא לרב פפא ולרב הונא בריה דרב יהושע וקמו מקמיה, ורב מארי ורב פנחס לא קמו מקמיה והקפיד עליהם (קידושין ל״ג). וז״א כאן: תכלית חכמה היא לא להתגדר בה, רק לתשובה ומעשים טובים, שלא יהא קורא ושונא ובועט ברבותיו או במי שגדול ממנו, מפני חכמתו ועשרו, כי אז יהיה למודו שלא לשמה, וכל העוסק בתורה שלא לשמה רק לקנתר נוח לו שלא נברא.

ומה שחסר כאן, והוא, שבתחלה אמר תכלית חכמה כו׳, שממשמע שהחכמה קודמת בזמן ויראת ה׳ היא תכליתה, ומהפסוק ראשית חכמה יראת ה׳ משמע ההיפך שיראת ה׳ היא ראשית להחכמה, וסתירה כזו נמצאה גם בין מאמר: נמנו וגמרו תלמוד גדול שמביא לידי מעשה, שממשמעותו שהלמוד קודם ומביא למעשה אחריו, ובין המאמר באבות כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו כו׳ — גלה שם בתנא דבי אליהו, ששנה לשונו ואמר: ראשית ואחרית הדברים, שלשון זה לא יתכן לפרש על קדימת הזמן, שאיך יתכן שיהיו ראשית ואחרית יחד, רק מורה על סבה ותכלית: ראשית מורה הסבה המעוררת אל הפעולה, ואחרית היא התכלית והמטרה, וזו הוראה אמתית של אחרית בלה״ק, לא מלשון קץ וסוף. ולכן אמר כאן תכלית חכמה כו׳, שיראת ה׳ היא מטרת החכמה, ובפסוק אומר שיראת ה׳ היא סבה להחכמה, כי התכלית גם כן מעוררת הפעולה, ואז היא סבה תכליתית. וכן מ״ש באבות שיראת חטאו קודמת לחכמתו, ר״ל קודמת במחשבת תחלה, כמו שתכלית כל דבר היא אצל הפועל במחשבה קודמת להפעולה.

מרגלא בפומיה דרב, לא כעוה״ז העולם הבא, עוה״ב אין בו לא אכילה ושתיה, לא פריה ורביה כו׳ אלא צדיקים יושבין כו׳.

בענין עולם הבא נחלקו החכמים: לדעת הרמב״ם עולם הבא שבתלמוד הוא עולם הנשמות, ואין לגוף בו חלק כלל, ופירוש הבא הוא שבא אחר הפטירה. ולדעת הרמב״ן הוא עולם שיתחדש אחר תחיית המתים שיחיו בגוף ונפש, רק בלא אכילה ושתיה. ושניהם מסתייעים ממאמר רב שלפנינו: הרמב״ם מפרשו על עונג הנפשות אחר הפטירה, שאין להם אכילה ושתיה, והרמב״ן יאמר כי על הנפשות אין צריך להשמיענו שאין להם אכילה ושתיה, פריה ורביה, ושאר צרכי הגוף, רק מפרש דברי רב על קץ הימין שאחר התחיה. ואולם מדברי רב במקומות אחרים, מבואר דעתו שעולם הבא הוא אחר הפטירה, כמ״ש (שבת קנ״ג): מהספדו של אדם ניכר אם בן עולם הבא הוא, וכן משאלת הגמרא שם: איני והאמר רב לר״ש בר שילא אחים הספדאי דהתם קאימנא, וכן ממאמר רב שם: איזהו בן עולם הבא כו׳ ואזנך תשמענה דבר מאחריך כו׳, ופירש רש״י מאחרי מטתך כשתמות, מכל זה מוכח שעולם הבא שבדברי רב הוא עולם הנשמות, שאז יקבלו

הצדיקים שכרם בתענוגים רוחניים שדומים לתענוגי הגוף, מפני שהנפש נשארה בעצם תומה ומרגשת בחושים רוחניים עונג וצער וכל מושגי הגוף, וגמול הצדיקים הוא, שיחדו בשמחה את פניהם, כמו שישמח האדם בחייו ממשתה יין ומאכלים טובים, וזה מליצת יין המשומר בענביו כו׳ (ברכות ל״ד) כמו שבארנו שם, ולכן אמר רב שם אחים הספדאי דהתם קאימנא, שאהיה שם ואשמע וארגיש דבריך ובכי העם. וזה אמר כאן: העולם הבא של הנשמות, אף שמרגישות עונג כעין הרגשת הגוף בכל זה אין בו תענוגי בשרים גסים ומכוערים, כמו אכילה ושתיה ופריה ורביה, וכן אין בו הרגשות והתפעלות לרע, כמו קנאה שנאה ותחרות, רק צדיקים יושבין ועטרותיהן בראשיהן, שיש להם דמיון לגופים חיים היושבים מלובשים בעטרות, שיש להם מזה עונג גדול, כן יתענגו על ה׳ ויהנו מזיו השכינה כמו מדבר מאכל ומשתה, כמ״ש ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו, שאין הכוונה שאכלו ושתו ממש, רק כפירוש התרגום כאילו אכלין ושתין, רצה לומר כעין הנאת הגוף מאכילה ושתיה.

כי הוו מיפטרי רבנן מבי ר׳ אמי, ואמרי לה מבי ר׳ חנינא, אמרי הכי: עולמך תראה בחייך ואחריתך לחיי העולם הבא, לבך יהגה כו׳.

ענין ברכה זו הוא ברכת הנימוס (גראטולאציאן), שאמרו החכמים לפני ר׳ אמי או ר׳ חנינא כשנתמנה לראש ישיבה. כי ר׳ אמי היה ראש ישיבה במקום ר׳ יוחנן בטבריא (חולין פרק כל הבשר דף קי״א), וכן ר׳ חנינא נעשה ראש ישיבה בצפורי אחר מות רבי (כתובות דף ק״ג), וכפי הנהוג ביום התמנות שר וגדול, שכל גדולי העיר או העם והמדינה מקדמים פניו לברכו בשלום והצלחה, כן באו חכמים לפני הראיש ישיבה כשעלה לגדולה לברכו באושר וטובה. רק הם לא אמרו הברכה כמנהגנו עתה, מיד בבואם לביתו טרם תהו על קנקנו לדעת דרכיו ומחשבותיו אם הוא ראוי לגדולה זו, אך כשנפטרו ממנו אחרי אשר בחנוהו וצרפוהו אמרו לו ברכה נאותה לענין ההתמנות: „עולמך תראה בחייך ואחריתך לחיי העולם הבא", כי התורה נותנת חיים לעושיה בזה ובבא; „לבך יהגה תבונה ופיך ידבר חכמות", מכוון על המעלות שהתורה נקנית בהם: בתלמוד, בבינת הלב ובעריכת שפתים; „עיניך יאירו במאור תורה", שלא יכשל בדבר הלכה, כתפלת ר״נ בן הקנה, שלא יחשכו עיניו מלראות אור האמת ולהתיצב לפני חשובים.

כי הוו מיפטרי רבנן מבי רב חסדא, ואמרי לה מבי ר׳ שמואל בר נחמני, אמרי ליה הכי: אלופינו מסובלים, רב ושמואל ואמרי לה ר׳ יוחנן ור׳ אלעזר, חד אמר אלופינו בתורה, ומסובלים במצות, וחד אמר אלופינו בתורה ומצוות, ומסובלים ביסורין.

גם מאמר זה הוא ברכת נימוס, שאמרו חכמים לרב חסדא או לר״ש בן נחמני ביום שמחת לבו, והוא ביום חתונת אחד מבניו או מבנותיו, כי היו לו בנים ובנות, ושתין הלולי עבד בביתיה (מועד קטן כ״ח), וברכו אותו במזל טוב והצלחה כנהוג. אך מה ענין הברכה הזאת? כי לא יתכן שאמרו לו דברי רב ושמואל או דברי ר׳ יוחנן ור״א בפירוש אלופינו מסובלים שאינו ענין לכאן, וגם לא יתכן שהחכמים שבאו לרב חסדא שכחו שמות האומרים רב ושמואל או ר׳ יוחנן ור״א שהיו בני דורו של רב חסדא. וכל אשר עינים לו יראה שנפל כאן חסרון, והעיקר חסר מן הספר. והוא, כשבאו החכמים לרב חסדא להתעלס אתו באהבים ביום חתונת בנו או בתו, אמרו לו בלשון ברכה פסוקי תהלים שבפרשה קמ״ד מן פסוק אשר בנינו כנטיעים מגודלים בנעוריהם בנותינו כזוית מחוטבות וגו׳ עד סוף הפרשה, שמדובר בם בשבח הבנים והבנות, והעושר והגדולה, ובמעלת המשפחה והיחש. ודברים אלו נאון מאד על רב חסדא שבניו היו ת״ח מגודלים בתורה ודרך ארץ, ובנותיו היו בריאות וטובות ובעלות חן, וכולן נישאו לתלמידי חכמים גדולים כנודע, עד שאמר רב חסדא לדידן בנתן עדיפא (ב״ב קמ״א, וראה רשב״ם ותוס׳ שם), ורבא התפאר

נם כן באשת חיקו בת רב חסדא עד שאמר לבר הדיא לכולהו מחילנא לך בר מברתיה דרב חסדא לא מחילנא לך (ברכות נ"ו), וכן היה עשיר ובעל אוצרות, כמ"ש אי לאו דרמאי שכרא לא איעתרי (פסחים קי"ג), וכל אקלידרי מסר לשמעיה בר מרציבי (גיטין פ"ה). ועיקר הברכה הוא שיראה זרע, קודש מצבתו מתחונת בנו או בתו, ושלא יארע פסול או אסון בקרב משפחתו הגדולה, ושלא יצא ממנו בן שמקדיח תבשילו, כמו שמפרש הגמרא לקמן על אין פרץ ואין יוצאת, וכל ענינים אלו כלולים בפסוקים שזכרנו. רק בדרך אגב, אחרי שהזכיר פסוק אלופינו מסובלים, מוסיף הגמרא דרשות רב ושמואל, או ר' יוחנן ור' אלעזר, על פסוק זה, לא שאמרו זאת החכמים לרב חסדא. וביאור הכתובים לפי זה: אשר בנינו כנטיעים מגודלים, בנותינו כזויות מחוטבות תבנית היכל, על מעלת הבנים והבנות שיהיו יפי תואר ובריאי אולם; מזוינו מלאים מפיקים מזן אל זן, על האוצרות שלו שיהיו מלאים מכל מיני עושר והצאן ירבו לאלפים ולרבבות; אלופינו מסובלים, שיהיו אלופי משפחתו או התלמידים שלו כבדים ומכובדים; אין פרץ ואין יוצאת, שלא ההא סיעתו כסיעת שאול שיצא ממנו דואג ואחיתופל. וחתמו במאמר תהלה על רב חסדא: אשרי העם שככה לו, שיש להם גדולים כאלה.

ולפי דעה האחרת, אמרו הפסוקים בבית ר' שמואל בר נחמני על פי מאורע שבימיו, שהיה רעב ודבר בעולם (תענית דף ח'), ובאו לפניו שיתפלל לה' על צרות אלו, ואמרו היכי נעביד כו' לא מצלינן אהרתי, אך הם ברכוהו בצאתם ברכה כפולה על שני דברים אלו, ואמרו אשר בנינו כנטיעים כו', על דֶבר ותחלואי בנים ובנות שינצלו ממות, ושיתן ה' ברכה וימלאו אסמינו שבע. ועוד אירע בימיו שרב יהודה הטיל שמתא על תלמיד חכם דהוה סני שומעניה, ואחרי מותו רצו להתיר הנידוי רק ר' שמואל בר נחמני מיחה בם (מועד קטן י"ז), לכן ברכו אותו שיהיו תלמידיו מסובלים בתורה ומצוות כר' חנינא בן דוסא, ושלא יצא מהם תלמיד חכם דסני שומעניה כמו דואג ואחיתופל, או שמקדיח הבשילו וכו', וסיימו גם כן פסוק אשרי העם שככה לו, על ר"ש בן נחמני שביטל גזר דין של הדבר והרעב בתפלתו.

שבת (דף י"א). ואמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב, תחת ישמעאל ולא תחת ארם, תחת ארם ולא תחת חבר, תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם, תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה.

מאמר זה משונה בצורתו ומסודר בדרך מליצה ושיר נאוה בחרוזים, אך לא פורש כוונתו וענינו. ויתבאר שאמרו רב על פי תכונתו וקורותיו שנתפרשו במקומות אחרים, כי האריך ימים מאד (לדעה אחת בסה"ד חי ת' שנה), וחליפות שונות עברו ע"ו בצבא ימי חייו: בימי נעוריו היה עוסק במשא ומתן ומסחר, כמבואר מצוואתו לבנו איבו, שהורהו דרך משא ומתן בסחורות כאיש בקי ויודע בטיב מסחרים לאשורם, ומעסקי מסחריו נעשה עשיר (פסחים קי"ג); אחר זה למד תורה בישיבת רבי והיה מראשי תלמידיו של רבי; אחר זה ירד לבבל, וחזר שנית לארץ ישראל בימי ר' חנינא, ואחר כך חזר שנית לבבל ונעשה ראש ישיבה בסוריא, ולסוף נעשה דיין ושפט את ישראל; אלה הם קצות דרכיו וקורותיו. ומהכונת נפשו נודע לנו שהיה איש מכאובות וחולי והיה מאניני הדעת (חולין פ"ז, ומנחות פרק הקומץ), והיה מפחד תמיד מהמות כמו שנבאר, ואולי היתה זאת מאנינות דעתו, על דרך שאמרו על אניני הדעת שחייהם אינם חיים (פסחים דף קי"ג). ודברים אלו משולבים במאמר שלפנינו, ועיקרו הוא פחד המות שהיה נגדו תמיד, ובדרך מליצה כולל קורות חייו בתקופות שונות: „תחת ישמעאל ולא תחת ארם", בהיותו בארץ ישראל תחת מושלים עריצים ממושלי רומיים וסבל עול הגזירות, זכר את הימים הראשונים שהיה סוחר וארח לחברה עם סוחרים ישמעאלים, ערביים או פרסיים, כמ"ש

רש"י בכמה מקומות בפירוש טייעא, סוחר ישמעאל, או סוחר ערבי, שאז היה שוקט ובוטח ולא שמע קול נוגש כמו תחת הרומיים. „תחת ארם ולא תחת חבר", כשבא לבבל היו שם החברים הפרסיים (יבמות ס"ד), אשר הם היו גם רעים בנפשותם ובתואר פניהם, כמסופר בגיטין (דף י"ז) אתא חברא ושקל לשרגא, ופניהם היו דומים למלאכי חבלה (קידושין ע"ב), והיה ירא מפניהם מאד, אז זכר את הרומיים שבארץ ישראל, שהיו לפחות חכמי לב אוהבי חכמה, שהתרועעו עם חכמי ישראל כמו אנטונינוס ורבי. „תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם", בסוף ימיו מצא לו רַע כלבבו מבין החברים הפרסיים, והוא אדרכן, שבמותו אמר רב נתפרדה החבילה (ע"ז י"א), וכשבא שוב לארץ ישראל היה לו צער גדול מר' חנינא שכעס עליו, ואז ראה בחלום שנתלה באילן ואימת מות נפלה עליו מעונש ר' חנינא, ורצה לפייסו ולא התפיים, ואמר במר נפשו תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם, כי צערו עתה גדול יתר מאד. ולאחרונה כששב לסוריא ונעשה דיין, היה מפחד תמיד כל היום שלא יכשל בדינו, עד שאמר בצאתו לבית דינו: בצבו נפשיה לקטלא נפק (יומא פ"ז), וגם קרה לו שעשיר אחד העיז נגדו ולא ציית לדינו וגם חפץ להרע לו, וביותר היה ירא מענוי ועוות דין יתום ואלמנה שפגיעתן ועונשן קשה, כמו שאמר ישעיה יתום לא ישפטו, ונאמר אם ענה תענה אותו והיו נשיכם אלמנות כו', ולכן זכר את הימים הראשונים שהיו טובים מאלה, ואמר „תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה" — שרמעתם מצויה ועונשם גדול.

שם. ואמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב, כל חולי ולא חולי מעיים, כל כאב ולא כאב לב, כל מיחוש ולא מיחוש ראש, כל רעה ולא אשה רעה.

גם מאמר זה יתבאר על פי תכונת רב וקורותיו, שהיה מפחד מהמות ומהיסורין מפני שהיה חולה בחולי מעיים (שבת ד' ק"ח), וגם היה חלש בראשו עד שעל ידי זה שכח מה שלמד מרבו (סנהדרין פ"ב), והיתה לו אשה רעה שמררה את חייו (יבמות ס"ג), והיה לו כאב לב מרוב צערו ויגונו תמיד עד שנעשה רך לב (מעלאַנכאָליש), כמו שבארנו למעלה, וזה אמרו גם כאן בדרך שיר חרוזי, „כל חולי ולא חולי מעיים, כל כאב ולא כאב לב", על יסורין ומכאובות שסבל, „כל מיחוש ולא מיחוש ראש", שעל ידו שכח תלמודו [8]), „כל רעה ולא אשה רעה", והוא מבואר.

---

[8]) אולי זו כוונת המאמר שחש בראשו יעסוק בתורה, שחש בראשו ועלול לשכחה ישקוד לעסוק בתורה תדיר ואז יתקיים תלמודו בידו, כמ"ש הינע בתלמודו לא במהרה הוא שוכח (ירושלמי ברכות פ"ד).

דברים אחדים

על אודות מנחם בן סרוק וספרו „מחברת"

א) מנחם בן סרוק השתמש בתרגומי תורה הבבלי והירושלמי, ובתרגומי נביאים וכתובים, והביאם במחברתו פעם לשבט ופעם לחסד. תרגום תורה הבבלי הביא ג' פעמים בזכרון שם בעליו: א ו נ ק ל ו ס, והן במלות: איתן, זר, טח; במלת איתן רב ריבו מיהודה בן קריש, והראה אשר יהודה בן קריש לא הכיר דרכי אונקלוס ולא ישב בנתיבותיו יע"ש; ובמלת זר כתב על תרגומו: ו פ ת ר ו נ ו ר א ו י ו נ כ ו ן; ובמלת טח: פ ת ר א ו נ ק ל ו ס ע ל פ י ת ח כ מ ו נ י ם, ירמז בזה בלי ספק להכתוב במגלה (ג' א')

תרגום של תורה אונקלוס הגר אמרו מפי רבי אליעזר ורבי יהושע עכ"ל. ושגה אפוא מבקר צעיר במשפטו כי מאחרי חתימת התלמוד עד רש"י לא היה איש אשר יחש תרגום תורה לאונקלוס. וכ"ח פעמים הביאו מבלי אין זכרון גם לשם תרגום (רק המובא במלת אפר). והן במלות: אב. אבח. אזל. אטון. אכל. אשר. אשך (אך לפי נוסח אקספורד המובא בהשמטות). ברם. גף. זן. זר. טות. כמר (שם כתוב לפנינו: כי נכמרו רחמיו אל אחיו (בראשית מ"ג ל'), ענין גלגול, נתגלגלו רחמיו עכ"ל. ובלי ספק צ"ל: איתגוללו רחמוהי, תחת: נתגלגלו רחמיו. הן אין זה כי אם לשון התרגום הבבלי שם ולא לשון מנחם אשר התאמץ מאד לדבר תמיד אך בשפת המקרא הצחה). כס. כפת. נגב. סהר. סק. (יעויין השמטות). פחד. פנק. צד. צל. צלח. קצע. שפק (בשי"ן שמאלית). שר (בשי"ן ימנית). שר (בשי"ן שמאלית). ושש פעמים הביאו אך בשם: הפותרים. או: אנשי פתרון. או: הפותרים הקדמונים. או: ויש מהפותרים. יעויין מלת אף: והשוו הפותרים אף לאפאיהם (דברים ל"ב כ"ו) והעמידו אפאיהם מגזרת אף עכ"ל. והוא בתרגום הבבלי: יחול רוגזי עליהון. ובמלת גבה: ותלה ארץ מצרים (בראשית מ"ז י"ג). אנשי פתרון פתרו ותלה ארץ מצרים יגעה ועיפה ונלאתה ארץ מצרים מפני כובד רעבון, והעמידו המלה מגזרת תלאה (שמות י"ח ח') עכ"ל. והוא בתרגום הבבלי: ואשתלהי עמא דארעא דמצרים. ומלת גנב: גנבתי יום וגנבתי לילה (בראשית ל"א ל"ט) וכו' וגונב איש ומכרו (שמות כ"א ט"ז). אין למלה הזאת כי אם מראה אחד וענין אחד, אבל הפותרים הקדמונים חלקוה לשתי מחלקות. האחד מן לא תגנוב (שמות כ' י"ג) וכו' והשני פתרו בו לשון שמירה וכה אמרו גנבתי יום וגנבתי לילה שמרתי יום ושמרתי לילה, עכ"ל. והוא בתרגום הבבלי: נטרית ביממא ונטרית בליליא. ומלת דע: לא נודעתי להם (שמות ו' ג') וכו' ואנשי פתרון אמרו ושמי ה' לא נודעתי להם לא גליתי להם, עכ"ל. והוא בתרגום הבבלי: לא אודעית להון. ומלת חב: אף חבב עמים (דברים ל"ג ג') וכו' ואנשי פתרון אמרו חבב לשון אהבה עכ"ל. והוא בתרגום הבבלי: אף חביבינון. ומלת כל: ויש מהפותרים שאומרים פן תקדש (דברים כ"ב ט') פן תטמא עכ"ל. והוא בתרגום הבבלי: דלמא תסתאב. ותרגום תורה הירושלמי הביא ב"פ, וגם אותו הביא פעם אחת בשם: אנשי פתרון. והיא במלת גד, וז"ל: השני כזרע גד הוא (במדבר י"א ז') פותרים בו אנשי פתרון, כוסברת עכ"ל. והפעם השנית היא במלת גר. וז"ל: התשיעי כאבני גיר מנפצות וכו' לשון שיד הם. ושדת אותם בשיד (דברים כ"ז ב') עכ"ל. ובלי כל ספק צ"ל אחרי ושדת אותם בשיד תרגומו הירושלמי: ותשועון יתהון בגירא, לראיה על היות גיר שיד. — ותרגומי נביאים הביא ג"פ בזכרון שם תרגום. והן במלות: אדרע. זר. קצף (אך לפי נוסחא אחת המובאה שם בהערת המבאר). ופעם אחת אך בלשון: ומצאנו בלשון ארמית, והיא במלת פשח. ועשר פעמים בשם: הפותרים. או: בעלי הפתרון. או: אנשי פתרון. יעוין מלת אזר. מצאו הפותרים וכו' וגם כה תקנו בפן יפקד עליה (ישעיה כ"ז ג') סברו שהמלה חלופת אותיות והחליפו יו"ד באל"ף וכן פתרו המלה עכ"ל. והוא בתרגום המיוחס ליב"ע, יעו"ש ופי' רש"י. ומלת אפע: והפותרים יחלקו המלה לשנים. כי אמרו אפע (ישעיה מ"א כ"ד) איננו מאפעה, כי פתרון אפע כמו אפס ואין עכ"ל. והוא בתרגום המיוחס ליב"ע: לא מדעם. ומלת אסף (לפי נוסח אקספורד המובא בהשמטות): אספי מארץ כנעתך (ירמיה י' י"ז) וכו' פותרים בו בעלי הפתרון אספי מארץ סחורתך עכ"ל. והוא בתרגום המיוחס ליב"ע: כנושי מארעא סחורתיך. ומלת אראל: הן אראלם צעקו חוצה (ישעיה ל"ג ז') וכו' אנשי פתרון אמרו מלה זאת נחלקת לשנים אֵרָאֶה לָם עכ"ל. והוא בתרגום המיוחס ליב"ע: הא כד אתגלי להון. ושם עוד: וכאשר חלקו הפותרים

הלפיות לשניב, ככה חלקו דרזון (ישעיה ס"ו כ"ד) לשנים והעמידוהו מן די ומן ראיה עכ"ל. והוא בתרגום המיוחש ליב"ע: מסת חזינא. ויעוין שם פי' רש"י. ובמלת גב: ואנשי פתרון וכו' וסר אל משמעתך ונכבד בביתך (ש"א כ"ב י"ד) החליפו סמ"ך בשי"ן, והעמידו הפתרון וכה אמרו שר אל קהלתך עכ"ל. והוא בתרגום המיוחש ליב"ע: ורב על משמעתך. ושם עוד: אכן סר מר המות (ש"א ט"ו ל"ב) גם פה החליפו הפותרים סמ"ך בשי"ן. וכה אמרו אכן סר מר המות. בי אדני שר מר המות בעל המות עכ"ל. והוא בתרגום המיוחש ליב"ע: בבעו רבוני (הוא תרגומו של: בי אדני) מריר מותי. ומלות: בעל המות אשר בדברי מנחם הן סרות טעם, וקרוב מאד כי נוספו ע"י מעתיק שוגג ומשגה אשר קרא בתרגום: מרי דמותא (שפירושו: בעל המות) תחת: מריר מותי. וכונת הפסוק לפי תרגומו היא: אנא שר ואדני! המות הנה הוא מר מאד! ורצה בזה להעיר את רחמיו לבלתי ימיתהו. ומלת חפש: התחפש ובא במלחמה (מ"א כ"ב ל') וכו' אנשי פתרון החליפו בה והוסיפו ואמרו אתחפש ואבא במלחמה עכ"ל. והוא בתרגום המיוחש ליב"ע: אנא אשתני ואיעול בקרבא. ומלת חץ: כי היה דבר המלך נחוץ (ש"א כ"א ט') פתרו בו אנשי פתרון לשון מהרה עכ"ל. והוא בתרגום המיוחש ליב"ע: בבהילו. ומלת שכר (בשי"ן שמאלית). גם שכריה בקרבה כעגלי מרבק (ירמיה מ"ו כ"א). אומרים. בעלי פתרון שכריה כמו גדוליה עכ"ל. והוא בתרגום המיוחש ליב"ע: רברבהא. ותרגומי כתובים הביא שש פעמים בשם: אנשי פתרון או: הפותרים או: ויש מהפותרים. ופעם אחת לא בפירוש אתמר התרגום רק מכללא נדע אשר יצא לו בעקבי בעל התרגום. יעוין מלת אבוי: פתרו אנשי פתרון חלפו עם אניות אבה (איוב ט' כ"ו), ברחו הימים בריחת אניות הנושאות תבואה עכ"ל. והוא בתרגום הארמי: חלפין עם אלפיא (אניות) דטעינין מגדיא. ומלת גב: על גבי חרשו חורשים (תהלים קכ"ט ג') וכו' ואנשי פתרון אמרו על גוי חרשו חורשים. החליפו בי"ת בוא"ו, והעמידו פשר המלה גו עכ"ל. והוא בתרגום הארמי: על גושמי שהוראתו גוי וגופי.— ומלת גש: הפותרים וכו' אומרים כי הגוש והעפר והאבק ענין אחד להם ופתרונם אחד עכ"ל. והוא בתרגום הארמי על וגוש עפר (איוב ז' ה'): וגרגושתא דעפרא. ומלת זר: התוציא מזרות בעתו (איוב ל"ח ל"ב) וכו' ובעלי פתרון וכו' ופותרים גם בזה התוציא מזרות בעתו, החליפו רי"ש בלמ"ד ושמוהו מזלות עכ"ל. והוא בתרגום הארמי: התפיק שטרי מזליא. ומלת כן: השביעי וכנה אשר נטעה ימינך (תהלים פ' ט"ז) וכו' אומרים בעלי פתרון כנה, ונצר, ושורק, ואורן, ענין אחד להם עכ"ל. והוא בתרגום הארמי: ועוברא די נציבת ימינך. ועוברא הוא נצר ושורק. יעוין מתורגמן (שרש עבר ז'). ומלת עבר: ויתכן להיות מגזרתם שורו עבר ולא יגעיל (איוב כ"א) ויש מהפותרים אשר אומרים מלה זאת מלשון משנה (ר"ל מלשון מעוברת. נתעברה) עכ"ל. והוא בתרגום הארמי: תוריה מבטין. וידוע אשר: מבטין הוא לשון עבור והריון. וכל זה בפירוש אתמר. ואשר הוא רק מכללא, הנהו במלת שן שכתוב שם: התשיעי, ואכלתם ישן נושן (ויקרא כ"ו י'). צרעת נושנת היא (שם י"ג י"). ונושנתם בארץ (דברים ד' כ"ה). למנצח על שושן עדות (תהלים ס', א') חדשים גם ישנים (שיר ז' י"ד) עכ"ל. והביאו על שושן עדות בין המלות המורות על ישן מוכיח למדי אשר פירש: שושן מגזרת ישן. ואין לזה מקור כי אם בתרגום הארמי שמתורגם בו: עתיק סהדותא. ועל פי הדברים והאמת האלה ידע כל קורא למחות כעב את הכתוב בלקוטי קדמוניות (שם מנחם בן סרוק) על אודות אנשי פתרון והפותרים הנזכרים במחברת מנחם.

ב) לשון המשנה והספרי ואף גם לשון יוסיפון העברי שם מנחם פעמים למעין לשאב ממנו הוראות מלות המקרא. על אודות לשון משנה יעוין מלות: אפל. גבעל. נף. גרד-

דק. מע. סלד. עצם. עד. פלך. צבט. ועל אודות לשון ספרי יעוין מלת רוח. ועל אודות לשון יוסיפון העברי יעוין מלת דמן. וזה יוכיח ברור היות בעל יוסיפון העברי קדום הרבה לפנים. וללא אמת כתב הרב החכם מוה' שי"ר ז"ל בהערה 7 לתולדות ר' אלעזר הקליר אשר בעל יוסיפון העברי היה אחרי ימי או בימי מנחם בן סרוק יעו"ש.

ג) מלבד אונקלוס לא נזכרו בכל המחברת מהחכמים הקודמים למנחם ומספריהם כי אם רב סעדיה וספרו: פ ת ר ו נ י ם ע"ם א"ב (מלת הג) ור' יהודה בן קריש (מלות: אבח. איתן. אלף. אשף). רב סעדיה נזכר לשבח. יעוין מלת הג: אבל רב סעדיה אשר החביר המלים האלה במחברת ה"א לא יכלתי לדעת מה ראה על ככה, ומה היתה סברתו, ודקדוקי פתרוניו ומרחבי מליצתו יורו על תבונתו, על כן יש מאמתת מוסר ומדרך אמונה לבלתי שום משגה בסדרי עניניו עכ"ל. ובן קריש תמיד לגנאי. יעוין המלות הנ"ל. ובלי שם נזכר בעל ספר יצירה בכנוי: ח כ ם ה ס ו ד. יעוין פתיחת המחברת: וחכמי הסוד הוסיפו עליהם (על אותיות בג"ד כפ"ת) רי"ש וישימו אותם שבע עכ"ל. וזה נמצא אך בספר יצירה. ומשוררים בלתי ידועים בכנוי: מ ח ר י ז י ם. ור"ל עושים חרוזים. יעוין מלת גש. ומרי דברי בשבח רב סעדיה הנמצא במחברת מנחם בן סרוק אעיר, כי הוא מוכיח למדי אשר מנחם בן סרוק לא היה קראי כמשפט מקצת חכמים. הן רב סעדיה גאון היה שנוא נפש הקראים ונזכר תמיד מהם בכנויי גנאי כידוע. ונוסף ע"ז כתבו במלת כל: ויכירו וידעו צדקת אלהינו, בראותם מצות מוגבלות וחקים גדורים, גם לגבולם גדר ולגדרים משמרות, ולמשמרותם חוק, וגם להם תולדות ותולדי תולדות עד תום זוקקי מצרפים, כולם נכוחים, פקודי ד' אמת צדקו יחדו עכ"ל. ואין גדרים לגדרים ומשמרות למשמרות ותולדות ותולדי תולדות כי אם בתורה שבע"פ. ור"ת כנהו בהכרעתו המתחלת: אמר יעקב נשגבה פליאה (צד 8) בשם: ב ע ל ה ל כ ו ת, והפך בזכותו כאשר הפך רבא בזכות צורבא מרבנן (שבת קי"ט א'), ולפעמים גם בלחץ גדול. ומדונש אין כל ראיה, כי מכל השגותיו על מנחם נשקפה כמו שחר שנאתו הגדולה למנחם, וידוע אשר השנאה תעור עיני חכמים והסלף דברי צדיקים ותתן דפי בחף מכל דפי ומום באשר הוא כלו יפה ומום אין בו. והנה פי' מנחם על לא תבשל גדי בחלב אמו (שמות כ"ג י"ט) הכתוב במחברתו (מלת בשל ומלת גד) מובא בפי' הראב"ע שם בשם: ח ס ר י ה ד ע ת, אשר לרוב הוא אצלו כנוי לצדוקים ולקראים. אולם גם ממנו אין ראיה, הן ידוע שטף מליצותיו בהשגות העובר לפעמים על גדות המוסר. וגם יוכל היות, כי לא ידע אז אשר הפירוש הזה הוא מאת מנחם, וכי ראהו אך באחד ספרי הקראים אשר לקחו ממחברת מנחם בלי זכרון שמו. הן כן לא ידע אשר השאלה שהביא בפירושו על לא יומתו אבות על בנים (דברים כ"ד ט"ז) היא שאלת חז"ל (ברכות ז' א'). ולכן כנה את השואלים בכנוי גנאי גדול יעו"ש.

ד) ממחברת מנחם נשקף מעט נוסחאות שונות אשר היו למנחם בספרי קדשנו והמבאר העיר עליהן. ובמלת אזר מובאות שתי נוסחאות שונות בפסוק פן יפקד עליה (ישעיה כ"ז ג'). נוסחת ספרד היא: י פ ק ד. ונוסחת טבריה היא: א פ ק ד. וכתוב עליהן: ואין מי יתבונן הנכוחה זולתי אלהים עכ"ל. ומההתרגום הארמי ומפירוש רש"י שם נראה ברור אשר היתה לפניהם נוסחת טבריה. יעוין בהם היטב.

ה) המוציא לאור את הספר הזה פעם ראשונה והמבארו, הוא הרב החכם הנעלה מוה' צבי פיליפאווסקי ז"ל, עבד בו עבודת פרך, ועשה מלאכתו באמונה ובהשכל ודעת, ויגע מאד לכלול את יפיו וצרף כבר סגיו והסיר כל בדיליו, ולא עזב כל מאומה מהנהוץ לשלמותו, ולא על נקלה ימצא עובד נאמן ופועל חכם כמהו. לזכר עולם יהיה פעלו בספרי קדמונינו ועם שמש ינון שמו, ומשכרתו תהי שלמה מעם אל אמת בעולם האמת.

ובכל זאת השאיר אחריו עוללות מעטות אשר אלה הן: א) במלת אב צ"ל: בעבור רטיבתו ולחותו קליית ו (בלי וא"ו החבור) ור"ל קלייתו באש היא בעבור רטיבתו ולחותו. ב') במלת לאבד צ"ל ומנוס אבד מנהם. תחת: ואבד מנוס מנהם. ואחריהן ציון (איוב י"א כ'). ומקומן צ"ל אחרי מלות: שאול ואבדון. והובאו אפוא משרש אבד שני שמות ופעל אחד. ג') במלת אבר צריך למחוק מן: כנפי נשרים עד: השני, כי אין להן מקום פה ובלי ספק הוצגו בזה אך ממעתיק פוחז ע"י שגרת לשון: ענין כנף הם אשר לפניהן. ד) במלת אגם צ"ל: בהם תסכר. תחת: במה תסכר. ומלת: בהם שבה אל: המסגרות. ה'). במלת אדרזדא: יתעבד אדרזדא (עזרא ז' כ"ג), חותם ערבי הוא ופתרונו לפי ענינו כמשמעו עכ"ל. תחת: חותם ערבי הוא. צ"ל: חותם בלשון ערבי. ככתוב בפי' רש"י על עזרא שם מבלי זכרון שם מחברת מנחם כדרכו במקומות רבים. ושם בדבור המתחיל כל די כתב רש"י. בחותם המלך. והוא פירוש רחוק ודחוק מאד. ו'). במלת אסף כתוב: ונראים דבריהם וכו'. ועל מי תשוב מלת: דבריהם? וזה מוכיח ברור אשר היה כתוב לפניו: ויש מהפותרים, או: אנשי פתרון, או: בעלי פתרון, כדרכו. ז') במלת אראל: ועוברי דרך ואולים לא יתעו עכ"ל. ועל מלת: ואולים כתב המבאר: אולי ועולים או ואולם עכ"ל. ובאמת הוא לשון הכתוב בישעיה (ל"ה ח'): הולך דרך ואווילים לא יתעו. וצ"ל אפוא יו"ד אחר הוא"ו. אחרי כתבי זה ראיתי בתקונים והוספות מידידי ר"ק שכבר העיר הוא ע"ז. ח'). במלת בער: השני כי יבער איש ושלח את בעירו ובער וכו' המבעיר את הבערה וכו' לא תבערו אש וכו' ענין דליקה המה עכ"ל. ומה ענין דליקה אצל כי יבער איש ושלח את בעירו ובער? וברור אשר כי יבער איש ושלח את בעירו ובער צ"ל אם במחלקה הא' ואם במחלקה השלישית לפי פי' רש"י וראב"ע על הפסוק הזה. ט'). במלת בצר: השני ותתצו הבתים לבצר החומה וכו' ומבצר משגב חומותיך וכו' על דברי הבצרות וכו' ובשנת בצרת עכ"ל. ומה ענין ובשנת בצרת אצל לבצר החומה ומבצר משגב חומותיך? ובלי כל ספק צ"ל זה במחלקה הא' המורה על מניעה כי כן שנת בצרת היא שנת מניעת הגשם. י'). במלת טש אשר במלת גלב הרמז אל כנשר יטוש עלי אכל (איוב ט' כ"ו). י"א) במלת דבש: דבשת גמלים וכו' דבש וחלב עכ"ל. מה ענין דבש וחלב אצל דבשת גמלים? ואין ספק אפוא כי יש בזה ב' מחלקות, האחד דבשת גמלים, השני דבש וחלב. י"ב). על משפט רשד"ל ז"ל בספרו בית האוצר שמלאכת מנחם במחברתו רחוקה מאד מן השלמות כתב המו"ל והמבאר בהקדמתו: ונהפוך הוא כי כל המחברת נעשה בשלמות יתרה אשר לא נעשה כמוה בכל ספרי ישראל מני אז ועד היום הזה וכו' בכל שרש המורה על ענינים שונים מנחם מודיע תחלה לכמה מחלקות הוא מתחלק, כלומר לכמה הוראות הוא משמש וכו' על הרוב הוא מקצר הרבה, וכשהענין ידוע אינו מפרש כלום וכו' עכ"ל. לא כן הוא. כי יש במחברת ההיא המון שרשים אשר מנחם איננו מודיע לא בהתחלה ולא בסוף לכמה הוראות הוא משמש אך אומר שהוא מתחלק לשנים או לשלשה או ליותר מחלקות בלי הודעת הוראת כל המחלקות. ומה בצע כי נדע לכמה מחלקות יחלק השרש אם לא נדע רק הוראת אחת מנהן ולפעמים גם הוראת אחת מהן לא נדע? למשל ראה והביטה שרש רט שכתוב בו: מתחלק לב' מחלקות האחד ורטט החזיקה וכו' ענין חיל ורתת הוא לפי הענין. השני. כי ירט הדרך לנגדי וכו' ועל ידי רשעים ירטני עכ"ל. ולא הודיע הוראת השני. וזה איננו ידוע לכל איש, כי הוא קשה מכל המבארים כראשונים כאחרונים, וגם עתה אשר הפירושים רבו כמו רבו אין אתנו עוד עליו פירוש יערב על חכנו. ובשרש שף לא פירש הוראת השלישי והרביעי. ובשרש שק כתב על השלישי שענינו מרוץ ולא הודיענו איכה יתפרש לפ"ז והשק ידי לפי (איוב ל"א כ"ו) המובא שם. וגם לא הודיענו הוראת שרש שקער־

שרש ששא הקשים מאד . וכאלה עוד המונים המונים במחברתו . ואיככה נוכל לאמר עוד עליה היותה עשויה בשלמות יתרה אשר אין כמוה בכל ישראל מני אז ועד היום הזה ? נשימה נא לעמתה השרשים מרד"ק ומהר"ש פרחון ומבן זאב, ונראה למי היתרון .

ו) בתולדות רבנו נתן בעל הערוך להרב החכם שי"ר ז"ל כתוב : ויש קצת ראיה שהשתמש רבנו בס' השרשים לר' יונה בן גנאח הנמצא עוד היום בלשון ערבי עכ"ל . וע"ז בהערה 40 : קרוב אצלי מאד שהשתמש רבנו נתן בכתב אלאצול (ספר השרשים) של ר' יונה וכו', ולכן אחשוב ג"כ שמ"ש רבנו נתן בערך מעפרת : ובעלי מקרא מפרשין ויתחפש באפר (מ"א כ' ל"ט), ממיני מסויות הוא מה שמכסים הראש עם הפנים והכל מכוסה זולת העינים לבדהן עכ"ל . וכן ערך סך ב' : ויבא שאול להסך את רגליו (ש"א כ"ד ד'), בעלי מקרא פירשו שפיכה יציקה ומער עכ"ל . אשר בלי כל ספק אין כונתו לקראים הקוראים עצמם כן, רק למדקדקים ומפרשי הכתובים אשר עסקיהם יותר במקרא מבתלמוד, ירמוז לפירושי ר' יונה בשרשים . וקצת זכר לדבר ששני הפירושים האלה נמצאים ג"כ ברד"ק בפירושיו ובשרשים שלו, ונודע כי רוב באוריו הם מר' יונה עכ"ל . והוא ללא אמת . הן עתה אשר הושת ספר מחברת מנחם בן סרוק למאור פנינו נדע מאד, כי רבנו נתן בעל הערוך אך בו השתמש ולא בס' השרשים אשר לר' יונה בן גנאח . וכי שני הפירושים הנ"ל לקח מספר מחברת מנחם בן סרוק בלשונו . ראה והביטה שמה במלת אפר : ויתחפש באפר וכו' מ י נ י מ ס ו ו ת וכסות המה ה מ כ ס י ם את ה ר א ש ואת ה פ נ י ם ז ו ל ת ה ע י נ י ם ל ב ד ה ן עכ"ל . ובמלת סך : עגל מסכה וכו' ענין י צ י ק ה ו מ ע ר וכו' ומגזרתם וכו' ויבא שאול להסך את רגליו עכ"ל . וכן הכתוב בערך לה ג' : ותלה ארץ כמתלהלה היורה זקים , פי' ענין שגעון עכ"ל , לקוח ממחברת מנחם בן סרוק . יעוין שם (מלת גבה) : ופתרון ותלה ארץ מצרים כה הוא , נבערה ארץ מצרים , נכסלו שוכניה מכובד רעבון כי לא יכלו למצוא מחיה . וגם כה פתרון כמתלהלה היורה זקים , כאדם ה מ ש ת ג ע היורה זקים חצים ומות ואמר הלא משחק אני עכ"ל . וכן יצא לו רבנו נתן בעקבי מחברת מנחם בן סרוק לחשוב שתי אותיות או גם אות אחת לשרש . יעוין הערה 56 לתולדות רבנו נתן . ור' יונה בן גנאח וכל הספרדים חשבו ג' אותיות לשרש כידוע . — עוד כתוב בהערה 40 לתולדות רבנו נתן בעל הערוך : והנה בהקדמת געזעניוס שם מביא בשם ר' יונה לדבר נפלא וחדש ששרש צ פ ר בעברית מורה על סבוב ושוב למקום או זמן שהלך ממנו, וזה ענין ישוב ויצפור אצל גדעון, וכן באה הצפירה וכו', ומזה בלשון משנה (פי"ז דכלים) הקופה משיעשה בה שתי צפירות וכו', וכל זה הוא בערוך ערך צפר א'. ויתכן שרבנו נתן לקחו מספר שרשים לרבנו יונה עכ"ל . וגם זה ללא אמת הנהו, כי כל הכתוב בערך צפר א' כתוב אות באות בפירוש כלים המיוחס לרב האי גאון . וידוע אשר כמעט כל באורי המלות מסדר טהרות אשר בערוך לקוחים מפי' הסדר ההוא המיוחס לרב האי גאון . וגם ר' יונה בן גנאח לקח הדברים על שרש צפר מפירוש הזה .

שעברשין ער"ח סיון תרמ"ז .   יעקב רייפמאנן .

הערות אחדות .

א) בירושלמי (ברכות פ"א) : „וכפיו פרושות השמים, א"ר איבו כגון הדין נקדים היה עומד, אמר ר' אלעזר בר אבינא ככפים הללו שלא חטפו מבנין בית המקדש כלום", עיין בהמפרשים שנדחקו מאד בפירוש המלה „נקדים", ואחר כל הדחוקים ושבוש הגרסאות לא עלה בידם דבר המתקבל . ולדעתנו נראה לומר דבר חדש . הנה זה זמן

דב קראתי בספר — אינני זוכר בעת את שמו — שהאגדה מספרת על אלכסנדר מוקדון, כי צוה לפני מותו להוציא את ידיו מארונו ולפרוש את כפיו, למען הראות לכל, כי אף שמלך בכיפה וכאסוף ביצים עזובות אסף את כל הארץ, בכל זאת לא ירד אחריו כבודו ומאומה לא נשא בעמלו. על כן נראה לומר כי המלה „נקדים" בכאן, לקתה בחלוף אותיות וצ"ל „מקדני"; והאגדה הזאת היתה לנגד עיני הדורש ר' איבו בדרשתו, ולכן דרש: כי שלמה המלך אחר שעמד מכרוע על ברכיו וסיים את תפלתו, פרש את כפיו לעיני יל העם כגון הדין „מקדני" הידוע, הוא המלך אלכסנדר מוקדן. ובא רעהו רבי אלעזר ב"ר אבינא וחקרו ויבאר את כוונתו: „ככפים הללו שלא חטפו מבנין בית המקדש בלום", כלומר אף שהוא היה המוציא והמביא בכל הבנין הגדול והנכבד הזה, ואין קצה לתכונה וכסף וזהב תועפות לו מכל עברים, בכל זאת לא נהנה אפילו באצבע קטנה ובכפיו לא דבק מאום.

ב) ירושלמי (ב"מ פ"א ה"ו) על המשנה דמצא שטר חוב, דר' מאיר סובר אם אין בו אחריות נכסים יחזיר וחכמים סבירי להו דלא יחזיר, איתא התם: א"ר לעזר שאני אומר כתב ללוות ולא לוה, א"ר לעזר אם הלוה מודה הרי זה יחזיר, א"ר לעזר אם הוחזק השטר ביד המלוה הרי זה יחזיר, ותלתהון מתברן". ועיין בפני משה שפירש: „ותלתהון מתברן: אלו השלשה דברים מתברין הן וסותרין זה את זה", ע"ש שדבריו דחוקים מאד וכל מעיין יראה שאין זו כוונת הירושלמי. ולדעתי נראה שכוונת הירושלמי כך היא: דהנה בבבלי (דף י"ג) איתא נמי אמר ר' אלעזר מחלוקת כשאין חייב מודה דרבי מאיר סובר שטר שאין בו אחריות אינו גובה לא ממשעבדי ולא מבני חרי כו', אבל כשחייב מודה דברי הכל יחזור ולא חיישינן לפרעון ולקנוניא כו'; והמימרא של ר' אלעזר בירושלמי דאם הוחזק השטר ביד המלוה דיחזיר, ליתא התם בבבלי בשם ר' אלעזר רק בשם שמואל דהמוצא שטר הקנאה (דהוא כמו שהוחזק ביד המלוה, דליכא למיחש לשמא כתב ללוות ולא לוה) יחזיר. וקאמר התם תניא כוותיה דר' יוחנן, ותיובתא דר' אלעזר בחדא ודשמואל בתרתי; ומקשה הש"ס שם על הא דאמר תיובתא דר' אלעזר בחדא, והא תרתי הוא? ומשני חדא הוא דחד טעם הוא כו', ועיין בתוס' שם (ד"ה הני תרתי) שדחקו מאד בהך שינויא. על כן נראה פשוט שכוונת הירושלמי להך ברייתא המובאה בבבלי שם, שממנה מופרכים כל הנך תלתא מימרי דר' אלעזר כמו דאסיק הבבלי להך דשמואל בתיובתא מההיא ברייתא, רק מה שהבבלי קורא „תרתי" קרי לה הירושלמי „תלת", כי לא ניחא ליה בהך שנויא דחיקא שמשנה התרצן בבבלי שם: חדא הוא משום דחד טעמא הוא. וגם אי נימא שכוונת ר' אלעזר במימרא קמייתא: שאני אומר כתב ללוות ולא לוה, היינו כתב ללוות בניסן ולא לוה עד תשרי, כמו שפירש הפני משה, אף שדחוק הוא מאד כמבואר לכל מעיין בהסוגיא דבבלי (שם ובדף ט"ז) — אפשר לומר דכוונת הירושלמי שגם בזה דברי ר' אלעזר מופרכין ומתברין מהמתניתין דכותבין שטר ללוה אף על פי שאין מלוה עמו ולא חיישינן לשמא כתב ללוות כו', ולא ניחא ליה שנויא דרב אסי דלמא אקרי וכתב, כאביי שם בסוגיא. קצרתי בכל אלה, כי סמכתי על המעיין היטב בסוגיא שיראה אשר בעזרת השם קלעתי בזה אל מטרת האמת.

ד) שבת (דף כ') במשנה: ולא בשמן קיק, ובגמרא שם (דף כ"א): מאי שמן קיק? אמר שמואל שאילתינהו לכל נחותי ימא ואמרו לי עוף אחד יש בכרכי הים וקיק שמו, רב יצחק בריה דרב יהודה אמר משחא דקאזא, ריש לקיש אמר קיקיון דיונה. הנה מזה נראה, שגם בעלי הש"ס לא עמדו בברור על טיבו של השמן קיק ולא קבעו בו מסמרות; וכאשר ידוע כבר מה שכתבו האחרונים שהרשות נתונה לפרש את דברי המשנה שלא כדברי האמוראים. במקום שאינו נוגע להלכה למעשה, על כן נראה לי לומר בזה: הנה

הסופר Herodot (ספר ב׳ סימן 94) יספר לנו, כי באיזה מקומות במדינת מצרים יעשו שמן למאור ממין צמח הנקרא בלשון מצרים Kiki (קיק) וכתב שם: „שהשמן הזה טוב להדלקה כשמן זית, אך ריחו רע במאד", על כן יש לומר שהמשנה כוונה להשמן קיק ההוא, ולפי שריחו רע מאד לכן אין מדליקין בו משום שמא יניחנו ויצא, והדלקת נר בשבת חובה, כדאיתא לקמן (דף כ"ה) לדברי ר׳ ישמעאל. ואף שהחכמים פליגי על רבי ישמעאל וסבירי להו דמדליקין בעטרן ובנפט אף שריחן רע ולא חששו להא דר׳ ישמעאל, איכא למימר דבשמן קיק שריחו רע במאד, כמו שכתב הערָאדָאט, מודים החכמים דאין מדליקין, כמו שמצינו גם לר׳ ישמעאל גופיה שמחלק בין ריחו רע ובין ריחו רע ביותר, שבנפט מודה דמדליקין אף שגם כן ריחו רע ולא פליג אלא בעטרן שריחו רע ביותר, אם כן הכי נמי איכא למימר לרבנן שבשמן קיק שריחו רע עוד ביותר אף מעטרן, מודים הם לר׳ ישמעאל שאין מדליקין בו.

ד) על דבר אשר רבים מהחוקרים והדורשים בתולדות חכמי ישראל, נבוכו לקרא בשם את העיר אשר שכן שם כבוד הפייטן הנודע בישראל „ר׳ אלעזר הקליר", לפי שמנויה וגמורה בסודם, כי הקליר לא הוא התנא ר׳ אלעזר ב"ר שמעון כאשר חשבו רבים וכן שלמים מלפנים, ולא יכירנו מקומו בארץ ישראל, רק הוא אחרון בזמן והוא אחד מהפייטנים אשר התהלכו עלי ארצות החיים בשנות מאות האחרונות באירופא, ומה זה מצאנו לו כי יזכיר שם עירו בשם „קרית ספר"? ועל מדוכה זו ישבו ודרשו דרשות מדרשות שונות ולא עלתה בידם למצוא פתרון החידה הזאת, חידה היא ותהי להם לחידה (עיין בתולדות הקליר להגאון שי"ר)! ולדעתי נראה לשער, כי שם עירו היא העיר „ליווארנא" במדינות איטליה, וטעמי ונמוקי בזה, דהנה ידוע אשר להמלה „Livre" בצרפתית ועוד לשונות הרבה, ההוראה של ספר (בוך) בעברית. וכבר ידוע דרכן של הראשונים להסב שמות ערים מלשון לעז ולקרא להן בשמות עברית, כמו ר׳ שלמה מן „ההר" וכמו „קרית יערים" ועוד כהנה. ולדעתי השערה נכונה היא.

קיוב בחדש אלול תרמ"ז. יעקב צבי יאנָאווסקי.

תורה מציון.

רבי אומר אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו,
יש קנקן חדש מלא ישן וישן שאפילו חדש אין בו.
(אבות פ"ד)

במכתב העתי החדשי „המסדרונה" היוצא לאור בירושלים (חוברת רביעית ש"ב) בא מאמר גדול בן תשעה פרקים, ערוך על השאלה: „אם הבבלי ראה את הירושלמי?" מאת המו"ל הרב ר׳ חיים הירשענזאהן. ויען כי נכבד אלי מ"ע הנועד להגדיל תורה ולהאדירה, וביותר זה אשר ממקום קדוש יהלך, מהעיר אשר מ־נה יצתה תורה לכל ישראל, פניתי את לבי אליו, כי אמרתי — מכ"ע כזה הן לא יבוא בו דבר שאינו מתוקן. ומה השתוממתי לראות כי לא כן הדבר, כי אמנם בא בו המאמר הזה שהוא איננו מתוקן ואיננו מקובל, לא טוב ולא יפה.

כותב המאמר, אמנם נזהר הוא בלשונו שלא ינקש בשנונו, כי על כן ארטודוקסי הוא, תלמודי הוא, חכם שדבורו בנחת ולא נאה ולא יאה לו בהתגלות לבו פעם אחת ולא יסף; אשר על כן מוליך הוא את הקורא מענין לענין, מן הקל אל הכבד עד... אשר

יגלה לנו את לבו ואת חפצו, ופתאום יתהפך כחמר חותם לאמר: גם כי האמת אתי — גם אתם (את הראשונים אשר יחלוק על דבריהם) הצדק, כמתלהלה היורה זקים ואומר הלא משחק אני.

„לא להורות הלכה למעשה באתי — יאמר המו"ל — רק תורה היא וללמוד אני צריך ברוח דעת וברוח באר לברר על פי בקורת נאמנה אם מסדר התלמוד בבלי בעת סדרו היה לפניו תלמוד ירושלמי ונגד עיניו תמיד או לא"?! הלא מצער היא, ועל זה יתאמץ תחלה לתת היתרון לחכמי הירושלמי שכם אחד על חכמי הבבלי, וממילא מובן כי גם גרסותיהם יותר נכונות, ובמקום שיש מחלוקת בנוסחאות יראה לו שגם כללא דאחרי רבים להטות אינו. ואם כן צריכים אנחנו לקבל גרסות הירושלמי למען: „לא נפסוק ההלכה כנגד האמת אהובינו (?) באמת" (צד צ"ט). ושוב יביא ראיות שרק לחכמי הבבלי: „היה קל בעיניהם לשבש המשניות והברייתות, לא כן בעלי תלמוד ירושלמי" (צד ק'). ואם כן „אחרי שנתבאר לו שנוסחות הירושלמי הם נכונות ואמתיות ומדוקדקות אין ספק אילו היה מסדר הבבלי ידע מהתלמוד ירושלמי אשר היה מעורר עליהם" (צד ק"ג). ועל זה יביא ראיות הרבה מספר אחד אשר „בהשגחה מיוחדה (sic!) הובא לפניו בעת עסקו במאמר זה" עד שלבסוף הוא בא לידי החלטה גמורה: „אלא ודאי הבבלי לא ראה מעולם את הירושלמי ולא ידע ממנו" (צד ק"ז). האין די לו בכל אלה?

אמנם כן אין די לו בכל אלה, כי לא זו הדרך ולא זאת המטרה שהוא רוצה בה, איש אשר כמהו לא יסתפק בדבר מועט כזה, אשר במקום שיש בירושלמי שנוי מפורש מהבבלי עלינו לילך אחריו. והוא אחרת יחפוץ, כי גם במקום שהירושלמי מניח את הסוגיא בלי באור ובלי פירוש, ואיננו מעורר כלום, הרי שתיקותו של הירושלמי מורה כי היו לו נוסחאות אחרות, ועל כן לא שקלו ולא טרו, לא בארו ולא פירשו מאומה (צד ק"ח). ובזה הלא נפתח לפניו כר נרחב לבנות עליו השערות שונות איך היתה הגרסא לפני הירושלמי; ומכיון שנתנה רשות לשער — הנה אל כל אשר יהיה רוחו שם יוליך את השערתו. אבל כאן גם התינוק שואל: האמנם יתכן כדבר הזה שמסדרי הבבלי כבואם לחתום התלמוד ולקבוע הלכה לדורות, לא ישתדלו להשיג [1]) דברי החכמים אשר בארץ ישראל ששבחום בכל מקום? ולא כבד היה הדבר מהם כי לא רב הדרך מבבל לארץ ישראל, ובכל אופן הלא לא פסקו מעולם עולים ויורדים מהתם להכא ומהכא להתם? גם על זה נמצא מענה בפי הירשענזאהן כי יען: „שהיתה מחלוקה (!) בין ר' אבין ור' מנא בדבר השערים לסדרא רבא, שרבין עשה השערים האלו מחדש ועלה הרבה הוצאות, והיה ר' מנא מתנגד לזה עד שבעיניו (!) אמר לו וישכח ישראל עושהו וגו' כדאיתא בירושלמי (שקלים סוף פ"ה) — מי יודע עד היכן הגיע פרוד הדעות על ידי זה בין בני בבל לבני ארץ ישראל.....—" (צד קי"א). ובכן: אתרעא דסדרא רבא חריב... ובשביל שני אמוראים פרטיים שנחלקו בדבר מן הדברים, עותו חכמי בבל את הישרה ופסקו הלכה לדורות עולם נגד האמת. השערה נעימה!

ואני טרם אענה על חלומותיו והשערותיו, אמרתי להטיף דברים אחדים על עצם השאלה הזאת: אם הבבלי ראה את הירושלמי, ומה הגיע אליה, ואומר: השאלה הזאת

---

[1]) עיין ברא"ש (פ"ב דחולין סי' ו') שכתב: „כיון שראו חכמי ישראל לעשות סבור קיים אמת, חקרו וחזרו לידע כל הספרים שנכתבו על דברי חכמים וביררו אותם שהם בני סמכא ועל ידם חברו הש"ס". ודבריו אינם צריכים חיזוק! —

כבר נפתרה בחיוב עוד בטרם הולדת אותה, מאת הגאונים הראשונים שהיו קרובים בזמן ובמקום למסדרי וחותמי התלמוד.

רב נסים גאון בהקדמה לספרו „מפתח מנעולי התלמוד", כשהוא בא לבאר שחכמי התלמוד סמכו במקומות רבים על איזה ענין שכבר ביארוהו במקום אחר מהבבלי, יאמר גם כן: „ושמא ענין לא הוא מבואר בתלמודנו, אבל הוא מבואר בתלמוד ארץ ישראל". מפורש יוצא מדבריו שכל כך היה ידוע ביניהם תלמוד הירושלמי עד אשר די היה להם להראות גם עליו ברמיזה. הרי"ף (בסוף מס' ערובין) יאמר: „על גמרא דידן סמכינן דבתרא הוא, ואינהו הוו בקיאי בגמרא דבני מערבא טפי מינן, ואי לאו דקים להו דהאי מימרא דבני מערבא לאו דסמכא הוא לא קא שרו ליה אינהו". רבינו יהונתן בשיטה מקובצת (ב"מ מ"ה, הובא ביד מלאכי) אומר: „אותן רבנן בתראי שסדרו לנו התלמוד בבלי הביאו בו אותן סברות שהן כהלכה הנאמרות בתלמוד ירושלמי". גם במגדל עז (הל' ר"ה, הובא בקצור כללי התלמוד) הביא כן בשם הסכמת הראשונים. מכל אלה נראה, כי דבר זה שהבבלי ראה את הירושלמי, היה אצלם לדבר ברור, ידוע ומפורסם לכל. גם הגאון המבקר הגדול רצ"ה חיות אשר אזן וחקר ותקן הרבה בקורות ישראל וספרותו, גם הגאון החוקר המפורסם רש"י רפופורט החליטו בראיות נכונות שהירושלמי היה כבר נגד עיני חותמי הבבלי (עיין הגהות הגרצ"ח תענית ט"ז, ב"ק ס'). היש עוד ספק בדבר?

אולם דור חדש קם באשכנז, דור האומר „אל תשאל" לאביך ו„אל תשמע" לזקניך; דור אשר למסורת אבות לא ישים לב, ודרישת האמת לא לו לקו; דור אשר רק על הבקורת יחיה, על פיה יצא ועל פיה יבוא, ובדור הזה פרו וישרצו וירבו „מיני מבקרים" הרבה מאד — „מבקרים חפשים", „מבקרים אמתים", „מבקרים נאמנים" ועוד ועוד — הצד השוה שבהם שכלם דורשים תלי תלים של השערות ודמיונות פורחים באויר, על כל מציאה או השערה חדשה, אף מבלי אשר יכניסוה לבית הספק תחילה. המבקרים האלה טענו גם נגד הדבר הזה, ובתבילות ראיות שאין בהם ממש חרצו משפט כי הבבלי לא ראה מעולם את הירושלמי; ולא עוד אלא אפילו הרבנים והגאונים שאחרי התלמוד גם כן לא ראוהו ולא ידעו ממנו, עד שהקראי סלמון בן ירוחם, בסבת המחלוקת שהיתה לו עם רב סעדיה גאון, הלך לארץ ישראל ויביא את התלמוד ירושלמי לבבל, ומאז נפוץ הירושלמי גם בין חכמי בבל. ראה לקוטי קדמוניות לפינסקער (נספחים צד 14) שהביא דברי סלמון, וזה לשונו: „וכבר הכחיש הפתומי (רס"ג) שלא היה בין בית שמאי ובית הלל מלחמה או שהרגו קצתם לקצתם, והבאתי תלמוד סדר מועד לאנשי ארץ ישראל ופתחתי ההלכות שזה המעשה נזכר בהן ופירוש יעקב בן אפרים בזה, והלכתי עמו לבבל לברר איך סלף הפתומי הדברים ליפותן". והחכם הר"ז פראנקל במבוא הירושלמי מהר ויחליט מזה כי עד העת ההיא לא היה כלל הירושלמי בבבל.

אבל כבר הראה טעותם של אלה התכמים המבקרים — הרה"ג ר' אייזיק ראבינאוויץ במאמרו „קבלת אבות" במ"ע בן־עמי (חוברת אפריל־מאי ש"ז), בדברים כנים ונאמנים שאין להזיום אפילו זיז כל שהוא. הוא מראה כי ההלכות גדולות והשאלתות הביאו הרבה פעמים דברי הירושלמי; גם במס' סופרים שנתחברה בימי רבנן סבוראי, מיד אחר חתימת התלמוד, הובאו דברים וענינים רבים מהירושלמי, ולאחרונה גם בבבלי עצמו יש סוגיות שנכר בהן כי לקוחות הנה מהירושלמי. ועל דברי הקראי סלמון יאמר ראבינאוויץ כי גם אם נקיים דבריו (אשר באמת הם מוטלים בספק גדול, אחרי שגם לפינסקער הגיעו מהקראי פירקאוויץ המזייף המפורסם) גם אז אין מהם אפילו התחלת ראיה שרב סעדיה גאון הכחיש או לא ידע מהירושלמי; שהרי סלמון אומר: „לברר איך סלף הפתומי את הדברים ליפותן", ולשון זה אינו עולה על הכחשה לגמרי כי אם על

מחלוקת בפירוש הדבר, ולפיכך הביא סלמון את הירושלמי עם פירוש יעקב בן אפרים להראות שגם הוא מפרש כסלמון. עיין שם בכל דבריו הנאמרים בטוב טעם ודעת. והנה בא המבקר הישן־החדש הזה ויוסף עוד ראיות חדשות, ויחליט לודאי באין ספק שהבבלי לא ראה את הירושלמי. לזאת אמרתי לבחון ולבדוק כל דבריו וראיותיו אחת לאחת נגדה נא לכל קהל הקוראים, לראות היעמדו בפני האמת.

בראשית דבריו הוא תולה את עצמו באילן גדול — הפרי תאר, שכתב: „כל היכא דמפרשא מילתא בתלמודא דידן ובירושלמי, כתלמודא דידן פסקינן, הני מילי לענין משא ומתן דש"ס, אבל במילתא דתליא בחילופי נוסחאות תלינן למימר דברייתא נשתבשה בתלמודא דילן ונוסחא הנכונה היא מאי דמייתי בירושלמי". מהדברים האלה יבין המבקר שגם במקום שיש להכריע מהבבלי איך היתה גרסתם, גם אז אנו הולכין אחר הירושלמי (צד צ"ח). והנה לו גם היה כדבריו גם אז היו בטלין דברי האחד מן האחרונים הזה נגד כל הגאונים ראשונים ואחרונים שאמרו: „כהבבלי קיימא לן בין בגירסא בין בהלכה" (עיין בס' יד מלאכי כללי שני התלמודים, ובפתיחה ג' למהר"ש סיריליאו); אבל לדעתי לא עלה כזאת על דעת הפרי תאר מעולם, וכוונתו פשוטה ומבוארת, שבמקום שאינו מפורש בתלמודא דידן, ואין בזה משא ומתן דש"ס, ואנו מוצאים גירסא נכונה לדעתנו בירושלמי — אז תלינן למימר דברייתא נשתבשה בתלמודא דילן, וצריך לגרום גם בבבלי כמו שהוא בירושלמי. ומה שמביא ראיה „משלשה נוסחאות שמביאין התוס' שמשונה נוסחת הירושלמי מנוסחת גמרא דידן, ודעת התוס' נוטה לנוסחת הירושלמי אם שמישבין על צד הדוחק גם נוסחת הבבלי", והם בתרומות (פ"ה ה"ב) ובגמרא דידן בבורות (דף כ"ב), וביבמות (פי"ב ה"ד) שהוא בבבלי (דף ק"ד) — הנה במקומות אלה אין מהבבלי כל הכרעה להחליט הגרסא להפך מהירושלמי, והתוס' אף כי ראו בקצת ספרים מהבבלי שגם בהם היתה הגרסא כבירושלמי, בכל זאת לא מהרו לשבש הספרים, כי אולי היתה זאת בכוונה ממסדרי הבבלי ואז לא משגחינן בגרסת הירושלמי (עיין בכורות י"ט תוד"ה איש) והשינוי שבין הבבלי (פסחים דף נ"א), דשם הגרסא מוכרחת, להירושלמי (ריש פרק ט' דשביעית) אין זה שינוי כלל, שהרי בגמרא שם מביא „דתניא", ואם כן אין כוונת הגמ' על המשנה דשביעית, וכמו שכתבו התוס' שם דבשני ענינים נפרדים איירו הבבלי והירושלמי.

וכן מה שהוא נותן היתרון בידיעת הנוסחאות הנכונות לחכמי הירושלמי „אחרי כי התלמוד ירושלמי נסדר על ידי ר' יוחנן *) תלמיד רבינו הקדוש, אשר בודאי שמש לפניו בעת סדרו המשניות וידע הנוסח העקרי והפירושים הנכונים, ומכל שכן הברייתות שסדרו ר' חייא ור' אושעיא חביריו ומי ידע הנוסחא העיקרית יותר ממנו" (צד צ"ח) — לא ידע כי רב שהוא ראש וראשון בין האמוראים בבבלי, היה גם כן תלמיד רבינו הקדוש, והית סביב דינו (גיטין נ"ט סנהדרין ל"ו).

והנה בחולין (דף קל"ז): „אמר ר' יוחנן דכירנא כד הוה יתיבנא אחר י"ז שורן אחוריה דרב קמיה דרבי ונפקי זיקוקין דנור מפומיה דרב לפומיה דרבי ומפומיה דרבי לפומיה דרב ולית אנא ידע מה הן אמרין" — ומצינו גם כן (שם דף נ"ד) שאמר ר' יוחנן „כל אותן שנים ששמש אותו תלמיד (רב) בישיבה אני שמשתי בעמידה. ונראה

---

*) יותר יש לתפוש את המבקר הזה על אשר יאחז את החבל בשני ראשיו: ר' יוחנן בדור הראשון של האמוראים הכי סדר את הירושלמי, ואמוראי בבל האחרונים בעת סדורם את הבבלי לא ראו אותו? זהו הדרך שהלכו להם כל המתחפשים באדרת התמימות, להשתמש בעדיות שהם עצמם אינם מאמינים בהן. ועליהם נוכל לאמר כמליצת חז"ל על שאול ובעלת האוב: „יושבה בחיק אהובה ונשבעת בחיי בעלה?! הבורם.

בפירוש הדבר כי אף ששניהם (רב ור' יוחנן) היו תלמידי רבינו הקדוש היושבים לפניו, בכל זה בעת ששמשו אותו, רצה לומר בעת שסדר המשניות או כשבא הלכה למעשה לפניו, אז רק רב, להיותו נמנה בין בית דינו, היה יושב, אבל ר' יוחנן שלא היה מבית דינו היה עומד; וכן כתב הרשב"א (הובא בקיצור כללי התלמוד) שרב היה בחבורת רבינו הקדוש כשסדר המשנה „והוי במניניה כדסתמן", רצה לומר: כשנמנו בב"ד של רבי על דברי היחיד אם לפסוק הלכה כמותו ולסתום דבריו בלשון רבים — גם רב נמנה עמהם, ומכל שכן הברייתות שסדרו ר' חייא, דודו ואלופו, ור' אושעיא, שלא זזה ידו של רב מתוך ידם, וגם רב בעצמו, לדעת הרמב"ם וכן הסכימו האחרונים, חבר הספרא והספרי; ובכל אופן היו הברייתות שגורות בפי התלמידים בבית מדרשו של רב (רש"י חולין ס"ו). ואם כן אשאל גם אני: „מי ידע הנוסחא העקרית יותר ממנו"? —

ומה שנראה להמבקר הזה „לעניות דעתו כי כללא דאחרי רבות להטות הוא דוקא בדבר התלוי בסברא שאין בו אמת מוחלט בעצמותו (?) אבל בדבר מחלוקת בנוסח ברייתא בולם דין עדים יש להם על נוסח הברייתא ובעדים לא שייך אחרי רבים כי תרי כמאה ומאה כתרי", וכתב עוד כי „זה כוונת הברייתא (סנהדרין פ"ח) מתחלה לא היו מרבין מחלוקת בישראל אלא בית דין של שבעים ואחד יושבין בלשכת הגזית וכו'. נשאלה שאלה בפניהם אם שמעו אמרו להם ואם לאו עומדים למנין רבו המטמאים טמאו רבו המטהרים טהרו, משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן רבו מחלוקת בישראל ונעשית התורה כשתי תורות"; והקשה על זה מדוע לא יעמדו גם הם למנין, ועל כן פירש „שהכוונה שלא שמשו כל צרכן ר"ל שעל ידי זה נפל להם ספיקות בהקבלה, ובזה אי אפשר לעמוד למנין כי תרי כמאה ומאה כתרי וכו'"; והוסיף עוד כי זה גם כוונת הרמב"ם בפירוש הברייתא וכו' (צד צ"ט). מחזיקנא ליה טיבותא, שהקדים לומר בראש מאמרו כי לא להורות הלכה למעשה הוא בא... במקום גדולתו שם אתה מוצא ענותנותו! אבל הידע כי לא בדבר אגדיי או דרושיי, אשר כל הרוצה ליטול את השם בא ונוטל, נגע הפעם בדבריו אלה? הידע כי בדבריו אלה הוא רוצה לקעקע את כל הבירה, בירת התורה שבעל פה? — — — ימחול נא הפעם להראות לנו באיזה מקום נשאר הדבר בספק ולא הוכרעה הלכה אם כבית שמאי או כבית הלל? האם יש אצלנו יסוד גדול מזה שהלכה כבית הלל בכל מקום? (לבד המקומות הספורים בש"ס), והלא הרבה יסודי התלמוד בדיני אישות ועריות, חייבי כריתות ומיתות בית דין, תלוים על הכרעה זו, היתכן שדבר שהתנאים הראשונים עמדו עליו ואמרו לר' טרפון כדי היית לחוב בעצמך שעברת (להחמיר) על דברי בית הלל (ברכות י' ב') ואנחנו בשביל איזה סברא כוזבת, נבוא היום להסתפק בזה? — והסברא הזאת מה היא, הלא שרש פרה ראש ולענה! יאמר נא המבקר הזה, האם בכל מס' עדיות או בכל מקום בש"ס שהובא שפלוני העיד על הלכה פלונית, האם נמצא כי הושיבו בית דין לקבל את דבריהם בתורת עדות ובכל דיניה כמו דרישה וחקירה וכדומה? — ומה נעשה אם יבוא האחד ויקבל את דברי מו"ל „המסדרונה" לדברים כנים ונאמנים שהקבלה דין עדות יש לה, ויוסיף אחת וישאל: מורי ורבותי! הרי קיי"ל עדות עד מפי עד איננה כשרה, ואיך אקבל עדותכם כי דין פלוני הלכה למשה מסיני הוא, הלא אתם, מורי ורבותי, לא הייתם בעצמכם על הר סיני, ורק מפי אבותיכם ואבות אבותיכם קבלתם את הדבר הזה, והרי עדות עד מפי עד היא! — והחכמה מאין תמצא?! ומדוע יהרג זקן ממרא כשהוא אומר מפי השמועה והם (הב"ד הגדול) אומרים כך הוא בעינינו (סנהדרין דף פ"ח)[3] ואם יהיו שנים האם ישתנה הדין? ועקביא בן מהללאל

[3] ומה שאמרו שם הטעם „כדי שלא ירבה מחלוקת בישראל" הוא טעם רק על מה שנהרג דלכאורה

שקבלה היתה בידו ושמע מפי המרובין מדוע צוה לבנו לילך אחרי הרבים? (עדיות פ"ה מ"ז); וגם היום, לדבריו, אין לכל רב ומו"ץ להורות ולדון יחידי בדינים המקובלים בדבר שכבר נעשה, שהרי אמרה תורה לא יקום עד אחד באיש, ונפל פותא בבירא! — ומה שיוסיף עוד לאמר כי זאת היא דעת הרמב"ם בכוונת ברייתא זו, אין לי אלא להביא דברי הרמב"ם בהקדמתו הגדולה לפירוש המשניות, יראו הקוראים ויוכחו. זה לשונו שם בד"ה והחלק השלישי: „מי שיחשוב שהדינין שנחלקין בהם כמו כן מקובלים מפי משה, וחושבים שנפלה המחלוקת מדרך טעות ההלכות, או מפני שאחד מהם קבל קבלת אמת והשני טעה בקבלתו, או שכח או לא שמע מפי רבו כל מה שצריך לשמוע, ויביאו ראיה על זה ממה שנאמר (סנהדרין פ"ח ע"ב) משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן רבתה מחלוקת בישראל ונעשית התורה כשתי תורות — זה הדבר מגונה מאד, והוא דברי מי שאין לו שכל ואין בידו עקרים ופוגם באנשים אשר נתקבלו מהם המצות, וכל זה שוא ובטל, ומה שהביאו להאמין באמונה הזאת הנפסדת הוא מיעוט הסתכלותו בדברי החכמים הנמצאים בתלמוד וכו' עכ"ד. הנך רואה, קורא נבון, מה שהרמב"ם קורא למפרש כזה!.

אבל כוונת הברייתא כך היא, כי בעת שהיה בית דין הגדול של שבעים ואחד יושבים בלשכת הגזית שהם עיקר תורה שבעל פה (לשון הרמב"ם ריש ה' ממרים) לא יכלה להיות מחלוקת בישראל[4]. אחרי שכל מה שאמרו הם היו דינים מוחלטים, וכל המאמין במשה רבינו ותורתו חייב לקיים דבריהם (שם), וכל הממרה את פיהם נדון כזקן ממרא, ועל כן היה כל אחד מבטל את דבריו מפני דבריהם. אבל משרבו תלמידי שמאי והלל, היינו באותן ארבעים שנה שקודם החורבן שאז גלתה סנהדרין מלשכת הגזית (שבת דף ט"ו) והם לא שמשו כל צרכן שיוכל צד אחד להכריע את חבירו בדעת — אז רבתה מחלוקת בישראל, אם כי להלכה ולמעשה גם אז היו עומדים למנין והיו עושים כרבים, אבל לבטל דברי המיעוט שוב לא היו יכולים, כי אולי יראו בית דין אחר את דברי המעוט ויסמכו עליהם (עדיות פ"ה מ"ה ועיין בראב"ד שם). וכדברינו מפורש בדברי הרמב"ם (פ"א מהל' ממרים ה"ד) שבמקום שנאמר בברייתא „משרבו תלמידי שמאי והלל" כתב: „משבטל בית דין הגדול". ראה שם כל דבריו[5].

נלך אחריו הלאה. בפרק ג' וד' הוא מחליט כי: „מרוב החסורי מחסרא הנזכרים למאות בתלמוד בבלי אשר אין אף אחד מהם בתלמוד ירושלמי, נראה איך הרגישו חכמי בבל שהמשניות והברייתות לא בא להם כתקונם רק ברוב שבושים וכו' וכו' — לא כן בעלי תלמוד ירושלמי שקבלו המשנה. והברייתא מהתנאים שחברו אותם על כן לא שבשו הגרסאות אף במקום שהיה קשה להם ההבנה, ועל כן לא תמצא אצלם אומר חסורי מחסרא כמו בתלמוד בבלי" (צד ק"ב).

רבות ראינו בימינו אלה חכמים עוסקים בספרות התלמודית שהם „פותחים שערים וקוראים הקדמות ואינם מעמיקים בספרים להבין מטמונותיהם, ועל כן יצא להם משפטים מעוקלים" (לשון הרה"ג ד"ר אויערבאך במבוא לספר האשכול צד XVI); אבל כי ירהיב איש „להכנים את חוטמו" בענין שאין לו אף ידיעה כל שהוא — לא ראינו ולא שמענו

היה לנו לומר שאין לו דין מיתה אחרי שלא מלבו הוא אומר וקבלה היא בידו, ועל זה הוכיח שם מהא דזקן ממרא שרצו ב"ד למחול לו אין יכולין למחול לו כדי שלא ירבה מחלוקת בישראל". —

4) זולת בעניינים ספורים שגם הם בעצמם לא הכריעו, עיין חגיגה (דף ט"ז).

5) ודיוקו של המבקר בדברי הרמב"ם ז"ל במ"ש: „דנין בו בשעתן", הוא פחות מאפס, כי אחרי שאמר ואם לאו, ר"ל שלא היה הדבר ברור להם, על כן דנין בו בשעתן. —

בלתי היום בהמסדרונה. אמנם לא נמצא בירושלמי — אשר סגנון אחר ומלים אחרות לו — מלות „חסורי מחסרא" באותיותיהם, אבל מלא הוא במלים אחרות במובן זה כמו : „לית כאן וכו'" „כיני מתני'"; ואם אמנם החכם פראנקל במבוא הירושלמי שגה לחשוב כי בכל מקום שאומר בירושלמי כיני מתני' הוא רוצה לשבש, ועל כן באה לו האשמה לחרוץ משפט : „כי נקל בעיני הירושלמי לשבש המשנה בקושיא או בדיוק של מה בכך ולפעמים גם בלי קושיא כלל" (הובאו דבריו במאמר הירשענזאהן צד ק"ב) — אבל במקומות רבו מלספור הכוונה גם „בכיני מתני'" לשבש. והנה לא אהיה כי רוכלא ליחשב וליזל, אך קצת מקומות מן הבא בידי אערוך בזה לעיני הקורא : בברכות (פ"ב ה"ד) : א"ר חסדא לית כאן חרש, וכן הוא בתרומות (פ"א ה"א), ובמגילה (פ"ב ה"ה) ועיין בבבלי (דף ט"ו); בכלאים (פ"ב ה"ו) : כיני מתני' אין מקיפין הא לסמוך סומכין; בשביעית (ריש פ"ד) : א"ר יונה הכין צורכא מיתני בראשונה וכו', ועיין בר"מ וברע"ב; ושם (פ"ט ה"ה) : ר' אבין בשם ר' יוחנן לית כאן עלי קנים אלא עלי גפנים וכו' (ופלא על מפרשי המשנה שלא הביאו ירושלמי זה, וברמב"ם ה' שמיטה ויובל פ"ז מביאו); בתרומות (פ"י ה"ו) : אר"י לית כאן נכבשים אלא נשלקים, עיין בר"ש; ושם (פי"א ה"ג) : כיני מתני' אין עושין (כצ"ל) ביכורים וכו', וכן הוא בחלה (סוף פ"ד); בביכורים (פ"ג ה"ד) : רב הונא אמר כיני מתני' ולקח הכהן; בריש עירובין : אפיק רב רישיה מן כוותא אמר לית כן, וכן הוא בבבלי (דף ב'); ביבמות ריש פרק יש מותרות : כיני מתניתא חלל שנשא כשרה ויש לו אח כשר (כצ"ל עיין בש"ד), וכן הוא מתוקן בבבלי עיין פי' המשניות להרמב"ם; ושם (פי"ג ה"ו) : כיני מתניתא וכו' א"ר לעזר לית כאן תנשא, ועיין בבבלי (דף ק"ט); בכתובות (פ"ח ה"ב) : אנן תנינן מוכרת ונותנת וקיים וכו' ובבבלי (דף ע"ח); בב"ק (פ"ג ה"ט) : א"ר לא כיני מתניתא השביח מזיק (וכוונתו להגיה הברייתא שתהיה שתי בבות — השביח וכחש ניזק, השביח וכחש מזיק) וכן הוא מתוקן בבבלי (דף ל"ד); ושם (פ"ה ה"ה) : כיני מתני' עוברין אין יוצאין בשן ועין של אמן; בשבועות (פ"ג ה"ו) : א"ר מני כיני מתני' חייב דברי ריב"ב, ועיין בבבלי (דף כ"ז רש"י ותוס'); ושם (פ"ה ה"א) : כיני מתני' בה ובמוצאה, וכן מגיה בבבלי (ב"ק ק"ה); בהוריות (סוף פ"ב) מגיה המשנה בדברי ר"ש; בנדה (פ"א ה"ו) : כיני מתני' צריכה שתשמש בעדים, ובמשנה שבבבלי הגרסא נכונה; ושם (פ"ב ה"ד) כיני מתני' תשמש ותבדוק לאור הנר, וכן מתקן הבבלי (דף י"ז), ועוד ועוד. —

וכן מה שמספר שם בשבחו של רבא שאין דרכו לשבש המשניות והברייתות (צד ק"א), גם זה חדש הוא אשר המציאו למו המתחכמים העוסקים בספרות התלמודית לשם נוי ולשם יופי, מבלי שיעמיקו לידע ולהבין דבר על בוריו. ומצאנו לרבא שגם הוא משבש משנה וברייתא : כתובות (דף י"א) : תריץ ואימא הכי אם יש עדים כו', גיטין (דף יו"ד) : רבא אמר לעולם תרי כו' וחסורי מחסרא, ושם (דף נ"ד) : ואמר רבא חסורי מחסרא, וכן בסוטה (דף י"א) ובנדה (דף ל"ח) משבש רבא. ועיין בס' יד מלאכי סימן רפ"ד. וכלל הדברים בין בבבלי ובין בירושלמי (עיין תוס' גיטין ע"ד ד"ה חסורי) דקבלה היתה בידם איך ואיפה לשבש. ועיין בערכין (דף כ"ט) : רב גמריה גמיר, וברש"י שם. —

בפרק ה' כבר הגיע לידי באור „שנוסחות הירושלמי הם נכונות ואמיתיות ומדוקדקות, ואם כן — הוא מחליט ואומר — אין ספק אילו היה מסדר הבבלי יודע מהתלמוד ירושלמי אשר היה מעורר עליהם" (צד ק"ג); ועל זה מביא ראיות ממקומות שונים אשר הבבלי נדחק מאד לישב משנה או ברייתא, ולפי גרסת הירושלמי הרי היא פשוטה ומבוארת יפה. הסכת ושמע קורא נבון!

„ראה ברייתא ריש ב"ק : תולדה דקרן מאי היא? נגיפה, נשיכה, רביצה ובעיטה. ומקשה הש"ס מאי שנא נגיחה דקרי לה אב דכתיב כי יגח, נגיפה נמי כתיב כי יגוף,

ומפני נוסח ברייתא זאת דחקי ליה הש"ס לקראי ואוקמה האי נגיפה (דכתיב בקרא) נגיחה הוא רק אדם דאית ליה מזלא כתיב כי יגח בהמה דלית לה מזלא כתיב כי יגוף ומילתא אגב אורחא קמ"ל (קרא) דמועד לאדם הוי מועד לבהמה ומועד לבהמה לא הוי מועד לאדם. ומלבד שהתירוץ בעצמו הוא בדרך רחוק מאד, חז"ל בעצמם הרגישו בו עוד דוחק אף לפי דרכם, כי בשלמא אי הוי אמרינן האי נגיחה נגיפה הוי, שייך דמשום אדם דאית ליה מזלא משנה לכתוב בלשון נקי להורות על מזל בני אדם, אבל לשנות אצל בהמה להורות על רוע מזלה, זה אינו לשון ערומים (sic!) המבואר בריש פסחים, ומפני זה לענ"ד הביא להם לומר ומילתא אגב אורחא קמ"ל דמועד לאדם כו' דהשינוי הלז מורה על זה ודו"ק" (צד ק"ג). והנה לא פירש לנו ה' הירשענזאהן את „הדוחקים" אשר מצא בפירוש חז"ל בבבלי; אבל כמדומה לי שהוא, לא הבין, פשוטו במשמעו, סוגיא זו אשר כל תינוקות של בית רבן יודעים ומבינים אותה, ועל כן היתה אצלו לדחוקה. והנני רואה לחובה עלי לבאר סוגיא זו אם כי פשוטה היא.

שרש „נגח" ידוע כי הוא בא על הכאה בקרן, ובהוראה זו הוא בכל מקום בתנ"ך, אבל שרש „נגף" לא נמצא בשום מקום שיורה על הכאה בקרן, לבד זה „וכי יגף שור איש" שהגמרא דנה עליו; לעומת זה שרש „נגף" מורה על פי רוב מכת מות (ומזה השם מגפה), מה שאין כן בשרש נגח שהוא מורה על מכה רבה אבל לא מכת מות. והנה כשאמרו בברייתא תולדה דקרן היא נגיפה, והכוונה דחיפה בגוף שלא בקרן, הקשה הש"ס נגיפה נמי כתיב כי יגוף, ר"ל וגם דחיפה בגוף תקרא אב, ותירץ האי נגיפה נגיחה היא, ר"ל „כי יגף" האמור בפסוק זה מורה על הכאה בקרן לא בגוף, וזה מוכח ממה שסיים הכתוב בלשון נגח כמו שהביא ברייתא על זה; וכיון שגם יגף זה הוא בקרן, אתיא שפיר הברייתא שחשבה נגיפה — דחיפה בגוף רק לתולדה, ועל זה הקשה מדוע שינה הכתוב לכתוב אצל האדם נגח, ואצל הבהמה — נגף? ובאה התשובה על זה: באדם דאית ליה מזלא ואינו נוח למות כתיב יגח שהוא אינו מורה מכת מות, אבל בבהמה שהיא בטבעה עלולה יותר למות מהאדם כתיב יגוף שהוא מורה מכת מות; ולמדנו מזה ששינה הכתוב דמועד לאדם הוי מועד לבהמה, אבל המועד לבהמה איננו עוד מועד לאדם. הלאיתיך בדברים פשוטים בסוגיא קלה ומובנת אשר בנך או אחיך הצעיר שמח את נפשך בהבינו אותה בפעם אחת לכל פרטיה ודקדוקיה; אבל מה לעשות? והירשענזאהן העביר עלינו את הדרך לאמר „דוחק" הוא, היש משהו של דוחק בדברים כנים ומיוסדים על מוסדות הלשון כאלה? ומעתה אחר שהבבלי הביא ברייתא מפורשת דנגיפה שבקרא היא נגיחה — בקרן, אין מקום עוד למה שהירושלמי מתרץ הך ברייתא: תולדות הקרן של נגיחה ונגיפה — הם נשיכה רביצה וכו', מלבד מה שגם לפירוש הירושלמי קשה קושית הבבלי מאי שנא גבי אדם כתיב כי יגח וגבי בהמה כי יגוף, ולמה פתח בנגיפה וסיים בנגיחה? ויש להעיר עוד בדברי הירושלמי, אבל אין כאן מקומם.

ראיה שניה מביא מהא דשבת (ד' י"ג): „באמת אמרו החזן רואה היכן התינוקות קורין. והאמרת רישא וכו' לא לסדר ראשי פרשיותיו. וכולה פרשה לא? מיתיבי רשב"ג אומר תינוקות של בית רבי היו מסדרין פרשיות וקורין לאור הנר, איבעית אימא ראשי פרשיות ואיבעית אימא שאני תינוקות וכו'". ובירושלמי במקומו מביא הברייתא תני רשב"ג אומר התינוקות מתקנין להם ראשי פסוקיהן לאור הנר, ומזה הוא רואה מפורש כי נוסחת הירושלמי היא כמסקנת התקונים מתלמוד בבלי. הנה כחד ולא העתיק סוף דברי הירושלמי שזה לשונו: „באמת אמרו החזן רואה כו', מהו מתקן ראשי פרקים ופסקין. תני רשב"ג אומר התינוקות מתקינין להן ראשי פסוקיהן לאור הנר. מאי כרון? אילין בעיי דישפי בוצינא ואילן לא בעיי דיטפי בוצינא". והנה הקושיא מאי כרון, שפירושו בכל

מקום מאי טעמא, ור"ל מאי טעמא תינוקות מותרין וגדולים אסורין, אין לה מובן כלל, שהרי גדולים והתינוקות שוים בדיניהם: מותרים בראשי פרשיות ולא בפרשיות שלמות, וכבר נדחקו המפרשים לבאר דברי הירושלמי; אך אין ספק שט"ס הוא בירושלמי וצ"ל כמו שהוא בבבלי: התינוקות מתקינין להם פסוקיהן, ובזה יבוא הכל על נכון. ולא מלבי אני אומר לשבש הירושלמי, כי מצאתי שגם לפני רב נסים גאון היתה הגרסא כך בירושלמי, כי זה לשונו בפירושו שם: „זאת התיובתא (ר"ל שהקשה מתינוקות על חזן) פרקו עליו ב' פירוקין בתלמודנו, ובתלמוד ארץ ישראל פרקו פרוק אחר חביב רציתי לכתבו בכאן, וכן אמרו: אילין בעו וכו', ופי' דבריהם כי התינוקות יתרחקו מן הקריאה ויאהבו שיכבה הנר, ואנו בטוחים בהן כי הם לא יטו את הנר ולפיכך הותר להם לקרות לאור הנר דליכא למיחש שמא יטו, אבל החזן לא יקרא דחיישינן שמא יטה לפי שלא ירצה שיכבה הנר וכו'". הנך רואה שהוא מפרש קושית הירושלמי ממש כקושית הבבלי ומוכרח מזה שלפניו היתה הגרסא כמו שהגהתי. ואמנם כן פסקו כל הפוסקים שתינוקות מותרין לקרות אפילו פרשיות שלמות.

שלישית הביא מהא דשבת (ד' ס"ח) דבמתניתין תנן כל השוכח עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה אינו חייב אלא חטאת אחת; ורב ושמואל דאמרי תרווייהו מתניתין בתינוק שנשבה לבין העכו"ם אבל הכיר ולבסוף שכח חייב על כל שבת ושבת. תנן השוכח עיקר שבת, לאו מכלל דהוה ליה ידיעה מעיקרא, לא מאי כל השוכח עיקר שבת דהיתה שכוחה ממנו עיקרה של שבת. „וכמה רב הדוחק בפירוש זה — יאמר המבקר — ואילו ידע רב אשי מתלמוד ירושלמי איך לא היה מביא ברייתא או נוסח המשנה דהני דבית רבי בירושלמי במקומו, תני דבית רבי כל שאינו יודע עיקר שבת" (צד ק"ד). והנה לא שפיל.... לסיפיה דהירושלמי דקאמר שם בהדיא דרב תני במתניתין „כל השוכח עיקר שבת" והירושלמי הוכיח מזה דשתי הגרסות שוין בכונתן: מרתני כל השוכח ואמר דינו גם בתינוק שנשבה שמע מינה הוא הדא הוא הדא, ר"ל דשוכח ואינו יודע שוים, וכן באמת מסיק בבבלי שם ע"ב; ואיך יביא רב אשי מדתני דבית רבי ראיה לדברי רב שהוא שונה בפירוש במתניתין „כל השוכח"? —.

בפרק ו' הוא מביא ראיה „מיבמות (ד' קט"ו), דאיבעיא להו עד אחד במלחמה מהו? ואחר דחיות הברייתות שרוצה הש"ס לפשוט מהם בעיא זו נשאר בתיקו [7]) — ואילו היה לפני רב אשי תלמוד ירושלמי איך יתאפק מלהביא מעשה מפורשת שרבי התיר במלחמה על פי עד אחד כמבואר בירושלמי שם במקומו" (צד ק"ה). וכן הביא שם מספר אחד שמלקט הרבה איבעיות שבבבלי שנפשטו בירושלמי. הנה הרמב"ן במלחמות (שם ביבמות) פשיט לה להאי איבעיא מברייתא מפורשת בבבלי (דף קכ"ב), וכתב שם: „שמצינו בתלמוד דברים שלא נפשטו בגמ' ופשיטותן יוצא לנו ממקום אחר. וכבר כתבתי מהם בס' הזה במס' ברכות". וזה לשונו במלחמות ברכות (פ' מי שמתו): „ואל תתמה שיש כיוצא בזה בתלמוד בעיות שלא נפשטו במקומן ובמקום אחר מתברר עיקרן, שתים מהן בפרק השולח דאיבעיא להו (ד' מ"ה) אין פודין את השבוים יתר על כדי דמיהן מאי טעמא אי משום דוחקא דצבורא אי משום דלא נגרי בהו, ולא איפשיט ואיפשוט מההיא דתניא במס' כתובות (ד' נ"ב) נשבית והיו מבקשין ממנה עד עשרה ברמיה וכו', וכן כתבו הגאונים שם. ואחרת באותו הפרק (ד' מ"ב) מעוכב גט שחרור אוכל בתרומה או לא ולא איפשיטא כלל, ובמס' כריתות (ד' כ"ד) אמרו קסבר מעוכב גט שחרור אוכל. ועוד בפ' החובל (ד'

[7]) שקר הטיד, כי אין שם „תיקו", ולדעת מהרש"ל ביש"ש ב"ק פ"ב סימן ס' — יש נפקותא בדבר. עיין ביד מלאכי סי' תרל"ה.

פ"ו) ביישנו ישן ומת מהו ולא איפשיטא, ובפ' אלו הן הנחנקין (ד' פ"ה) א"ר ששת ביישו ישן ומת פטור. ובפרק אין בין המודר (ד' ל"ה) איבעיא להו כהני שלוחי דידן הוו או שלוחי דרחמנא הוו ולא איפשיטא, ובמס' קידושין (ד' כ"ג) ובמקום אחר (יומא ד' י"ט) א"ר הונא בריה דרב יהושע הני כהני שלוחי דרחמנא נינהו ולא איפשיטא מיניה בדוכתא. ובגמ' עצמה בפ"ק דערכין (ד' ה') דמי ראשי לגבי מזבח מהו נדון בכבודו וכו' תיקו, והתם אתמר בשמעתא דלעיל (באותו עמוד) והא מבעי בעיא לך? — כי איבעיא לי מקמי דשמעית להא מתניתא השתא דשמעית להא מתניתא לא איבעיא לי, וכיוצא באלה סתומות רבות ומפורשות במקום אחר וכו', ודברי תורה עניים במקומם ועשירים במקום אחר". וכן כתבו התוס' (ע"ז ד' נ"ג, ס"ח), וכן כתבו כל הראשונים. ועתה הטוב טוב פשיטות הירושלמי מכל אלה המקומות שבבבלי? אולם אם תשאלני: הלא על איבעיא זו שביבמות הובא בירושלמי מעשה מפורש שרבי התיר עד אחד במלחמה, ואין זה דומה לפשיטות ממקום אחר שהביא הרמב"ן? על זה אשיבך כי הירשענזאהן לא הבין כל השקלא וטריא לא בהלמודנו ולא בתלמוד ירושלמי, ועל כן אמר כי מעשה מפורש הוא, אולם שם בירושלמי אמר רבי מאן דנשאת נשאת מאן דלא תנשא, ורבו הפירושים בזה ואין כאן מקומם, ועל כל פנים אינו מפורש. וכן הנה כל ראיותיו שהוא מביא שם (פרק ו' וז') כי רבוה כאלה נמצא גם בבבלי עצמו; והרבה מראיותיו פרכתן בצדן [8]) אלא שדי להלאות את הקורא בתשובות וציונים על דברים של מה בכך.

בסוף הפרק השביעי הגיע המבקר עד מרום קץ תאותו. פה הוא מגלה לנו את מערכי לבבו, כי „מה שמצינו כמה משניות קשי (קשות?) ההבנה אשר הבבלי עמל הרבה לישבם (לישבן?) בבמה דחוקים וחסורי מיחסרא וכדומה, ובירושלמי הניח המשנה בלא ביאור ופירוש כלל כאלו דבר פשוט הוא אין מה לעסוק בה והוא פלא. אבל לענ"ד היה להם נוסחות אחרות במשנה. ולדוגמא (ב"ק פ"ה) ארשב"ג אם כן משהאשה יולדת היא משבחת, והבבלי אמר „מאי קאמר" ועמל בכמה דחוקים (דף מ"ט) עיי"ש, ובירושלמי אין זכר לביאור משנה הקשה הלזאת, אמנם לענ"ד שתיבת „א"כ" הכתוב במשנה בא להבבלי בלשון „אם כן" ועי"כ הוכרחו לדחוק בזה הרבה, אמנם לבעלי הירושלמי היה הגרסא „אין כן" ועתה אין מקום להקשות ולישא וליתן והכל על מקומו יבא בשלום, עיין בסוגיא שם ודוק". ומה לעשות לאיש אשר כל דברי התלמוד בבלי דחוקים לו? אולם כל מי שיראה את הסוגיא הזאת יבין כי מתאנה האיש הזה להבבלי, ובאמת לא המשנה היא קשה, ולא הביאורים שעליה דחוקים; אבל מפני שרבה ורבא מצאו ברייתות שבהן מפורשים דברי רשב"ג, וכדי שלא יסתרו דבריו אלה את אלה פתרו המשנה בדברים כנים ופשוטים. ולדברי המחדש הזה אחרי שנותו את טעמו להגיה „אין כן" במקום „אם כן" — תהיה המשנה קשה וזרה (היה לו לאמר: „רשב"ג אומר" ולא „אמר רשב"ג") מלבד מה שיקשה לרשב"ג מדבריו בברייתא. [9])

בפרק ח' וט' ישתרע בהתפלספות יתירה למצוא פתרונים „מדוע אחזו הראשונים

---

[8]) לדוגמא: „בסוכה (ד' י') גבי אבל לנאותה פריך פשיטא, ובירושלמי סוכה (פ"א ה"ד) סבירא ליה לר' חנינא פסולה, ואם כאן דבירושלמי איכא מאן דפסל לא שייך למיפרך פשיטא". והרואה שם בבבלי יראה איך בגמ' שם חפשו למצוא ראיה וסיעתא לזה ודחי לה, אף דפריך פשיטא.

[9]) המעיין יראה כי גם הירושלמי מפרש דברי רשב"ג בלשון שאלה ותימה. שהביא ברייתא: האומר לחבירו שפחה וולדיה אני מוכר לך בניה משביחין אותה, ר' שמעון בן גמליאל אומר קופיזמי (כונן, יסד=κ'αθισμα) היא זו. עיין בפני משה שביאר בלשון תימה, ור"ל: וכי בטוחה היא זו שלא תמות? עיין שם בבבלי.

לפסוק כהבבלי נגד הירושלמי ? ובפרט בה"ג והשאלתות שלא הביאוהו כלל (ראה מה שהבאנו לעיל ממ"ע בן-עמי) וכי נעלם מעיני הגאונים האלה כל דברינו אלה שכתבנו אשר לא חדשנו בהם שום דבר (? !) וכו'. ועל זה יאמר „שמסרה קדומה היתה לפסוק כהבבלי נגד הירושלמי" ; „ולפתור מסרה זו יקדים בהתפלספות על „התלמוד" ומהותו, ומתי „לא למדו תלמוד בתמידות כי אם לפרקים", ומתי התחיל סדור התלמוד בקביעות וכו', ובדברים תפלים ירצה לרפא את שברו לאמר : „אף שידעינן שהבבלי לא ראה את הירושלמי ויש בו ברייתות הרבה ונוסחאות אמיתות שלא היו לפני הבבלי, כל זה אין פועל לנו לשנות הלכה למעשה אם שיועיל לבירור הענין ומציאות האמת וכו'". דברים ראוים למי שאמרם, נאותים ומתקבלים על הלב! יהי לו אשר לו, אנחנו בתומתנו נחזיק ונלך לבטח דרכנו, כי הדור האחרון שחתמו את התלמוד הבבלי ראו את הירושלמי מסודר כמו שהוא לפנינו. אבל סוגיות ושמועות רבות נקבעו בבבלי כפי שנשנו ונאמרו בבתי המדרש והישיבות בימי האמוראים הראשונים, מפני שלא מצאו נחוץ לפניהם לשנותן או להוסיף עליהן (עיין לדוגמא ב"ק ס"ז תוד"ה דתניא) והדברים עתיקים וארוכים.

ואעיר בזה עוד על דבריו (צד קי"א) בדבר המהלוקת שעשה בין רבין ור' מנא „שמצא גם בהלכה (פ"ז דחלה ה"ד) שלא הסכימו יחד" (סימן מובהק!). והנה מס' חלה אינה כי אם ד' פרקים, ובלי ספק טעות סופר בדבריו וצריך לאמר פ"ד דחלה, ושם ה"ד אמנם נמצא מחלוקת בהלכה בין ר' אבין ור' מנא. אבל אם זאת כוונתו לא ידעתי מי הגיד לו כי ר' אבין שעשה הרעא לסדרא רבא הוא ר' אבין בר חייא שנזכר בחלה שם. ובמס' קידושין (ד' מ"ד) אמר דר' אבין סתם איננו ידוע אם הוא ר' אבין בר חייא או אחר. וכן מה שכתב שם „שלא נזכר ר' מנא זה בבבלי בשום מקום", אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא ביה להוציא משפט כזה בענין שאין לו ידיעה של כלום. והרי בתענית (ד' כ"ג) הביאה הגמ' שני ספורים מר' מנא זה, והרי בזבחים (ד' ט') נזכר ר' מנא זה, וכן במועד קטן (ד' כ') ועוד בהרבה מקומות בש"ס נזכר ר' מנא זה. הנה כי כן יאמר עוד : „ואם לא אטעה אומר שלא נזכר בבבלי שום אמורא דבני מערבא אשר מזמן ר' מנא ואילך", אבל אין זה טעות אלא חסרון ידיעה. והלא ר' יוסי בר בון שהיה סוף האמוראים בירושלמי, והוא נזכר בבבלי פעמים אין מספר (מו"ק כ', חולין נ"ד ונ"ה וזבחים ס"ט ועוד ועוד).

ומה שהוא אומר עוד (צד קי"ב) כי בדבריו „הותר השאלה הכללית והקושיא העצומה שהקשה בשו"ת חות יאיר (תשובה צ"ד) על כל כללי הש"ס הלכה כפלוני במקום פלוני והלכה כפלוני מחבירו איך יתכן זה שיהיה אדם מוצלח בכל דרכיו ומכוין אל מרכז האמת בכל דבריו וכו' וכו'" — הרואה יראה כי תירץ פליאה זו בפליאה אחרת גדולה ממנה. ובעיקרה של שאלה זו דברתי במאמר מיוחד (עיין צד 116 מאמר „חקר הלכה" ומה שהערנו שם בסופו. הכורם).

ויתר שגיאותיו הגסות והדקות, הגדולות והקטנות בין בסגנונו ובין בשפתו, בין בזו המחברת ובין במחברות האחרות, מניח אני להמבקרים אשר יבאו אחרי לבקר את כל מאמרי מ"ע המסדרונה, אשר זאת היא חובתם ויעשוה.

וואלאזין, בחדש הנחמה התרמ"ז. ישראל יהונתן ירושלימסקי.

טעות שהחזיקו בה רבים.

החכם ר' עזריה האדומי בספרו הבהיר מ א ו ר ע י נ י ם (סוף פרק מ"ם) יאמר: „כי הנה אחד המרבה ואחד הממעיט בתוספות, כבר המיש את היתד התקועה". על פי הדברים הישרים האלה, אם נמצא כי טעו הסופרים בדברי הימים באחד מן הזמנים ההיסתוריים, אחת היא לנו — אם הוסיפו וגרעו הרבה או טעו ביום אחד, הלא נטו כבר מהנקודה האמתית, ודבריהם צריכים תקון. —

אחד מן הטעותים הקטנים שהחזיקו בו רוב סופרי דברי הימים לשראל, הוא בדבר השנה שבה גזר הקיסר פ י ר ד י נ נ ד הראשון לגרש את כל היהודים מ פ ר א ג בירת ביהם. הראשון אשר יזכיר את הגזרה הזאת, הוא בעל ספר צ מ ח ד ו ד בספרו (חלק ראשון): „שיט, בשנת ההיא בשנת שי"ט יצא הקצף מאת הקיסר ו ר ד י נ נ ד ו ס ז"ל על כל היהודים „אשר היו פה עיר פ ר א ג, אשר בעבור זה יצא דבר מלכות ונתגרשו כל היהודים ממלכותו, „ולא נשאר איש אחד בכל מלכות ב י ה ם, רק פה פראג נשארו לימים מועטים שנים עשר „בעלי בתים וכו'. הגה"ה, אמר המדפיס ש ל מ ה בן לא"א הר"ר מ ר ד כ י כ"ץ ז"ל „הנקרא מ ר ד כ י צ מ ח כבר ידעו שער עמי ההשתדלות והתשועה הגדולה אשר עשה „אדוני אבי ז"ל בענין הגירוש, אשר הוא היה ראש השתדלנים אצל הקיסר דוכסים ושרים, „עד אשר שם נפשו בכפו והלך דרך איטליא עד רומי והביא כתבי רצון מהאפיפיור וכו'". את השנה שי"ט והיא 1559 למה"נ, לקחו כל הסופרים הבאים אחריו עד ד"ר גראֶטץ בכלל, לקבוע בה את זמן הגזרה וכן ההשתדלות, על פי העדות שיצאה מפי בנו הנאמן בדבר; אבל נפלא הדבר, כי כל הסופרים נגררו זה אחרי זה, ולא הרגישו כי בצמח דוד נמצא טעות הדפוס במקום הזה, וצריך להיות: בשנת שי"ח, והוא 1558 למה"נ!

בתשובות הרמ"א (סי' י"ב — ט"ז) נמצא משא ומתן בדבר ה ש ם ר ע שהוציא האיש ז ע ל י ק מ ן על אשתו מ ר י ם בת ר' מ ר ד כ י צ מ ח מפראג. והנה תסמר שערת בשרנו אם נביט בעין חודרת על פני התשובות ההנה; השחתת המדות ודרכי המוסר בין יהודי פראג נראה על כל צעד וצעד, וכבוד התורה ירד מעלות רבות אחורנית שאין למטה הימנה; אבל אין זאת כוונתנו עתה, על כן נבוא לגוף הדבר שאנחנו באים עליו. זה ר' מרדכי וחתנו זעליקמן, הסכימו לבוא בטענותיהם לפני הבי דינא רבא ד ק ר א ק א, המה הגאונים: ר' משה בן יקותיאל איש לנדא, ר' יוסף בעל שארית יוסף, ור' משה איסרלש, ועוד יצטרף עמהם כמהר"ר י צ ח ק ב ר ב צ ל א ל ה ד ר בלאדמיר וכו'. וכמ"ר יצחק לא אסתייע מילתא להצטרף (סי' ט"ו). את הזמן שקבעו מתחלה לא נמצא שמה, אבל בסוף סי' י"ב נאמר: „ואע"פ שטען האב (ר' מרדכי) וכן העידו עליו שמשי פראג וכתבו הנה לזמן „ההוא, ש ה י ה א נ ו ס ב ד ב ר ו ה ו צ ר ך ל ה ש ת ד ל ב ה ש ת ד ל ו ת ה ג ר ו ש, „ובקשו ממנו להרחיב להם הזמן הטוגבל ההוא עד ל"ג ב ע ו מ ר שעבר וכן עשינו וכו'; ומה שנראה לנו פסקנו וחתמנו יום ה' ט"ז ימים לחדש סיון שי"ח לפ"ק". מהלשון: „וכן „ה ע י ד ו עליו שמשי פראג ו כ ת ב ו הנה וכו', ו ב ק ש ו ממנו", נראה כי ר' מרדכי לא היה בזמן הזה (שקודם ל"ג בעומר) בביתו בפראג, ועל כן כתבו השמשים לקראקא והשתדלו בעבורו להרחיב לו את הזמן עד ל"ג בעומר — לזמן שיעלה בידו לשוב מדרכו ואח"כ ללכת לקראקא, והוא מכוון להזמן שיזכיר סופר אלמוני אחד (ציון ח"ב צד 72), שהלך ר' מרדכי לוויען ב י ו ם ה כ פ ו ר י ם ומשם לרומי לעמוד לפני האפיפיור. ע"פ היום בשבוע וההדש שנתנו לנו הב"ד, נראה כי השנה שי"ח היא המכוונת, ועל כן בוראי נפלה טעות הדפוס בספר צמח דוד, וצריך לאמר: בשנת שי"ח!

אם כי לרעתנו יש די כח בהציון הזה בלבד להכריח את התקון בספר צמח דוד,

בכל זאת נתאמץ לעשות עוד סניפים לדבר הזה, על ידי ציונים אחרים שיביאו בדרך הלוכם תועלות היסתוריות בפרקים אחרים מתולדות ישראל מסימן י״ד שם, נראה, כי הגאון ר׳ שכנא מלובלין לא הסכים על כל דברי הפסק מהדיינים דקראקא הנזכרים, ועל זה יאמר הרב נפתלי המכונה הירץ מק״ק בריסק דליטא: „אמת חותמי אשר „חתמתי ושורה אשר רשמתי בשולי פסק הגאון מהר״ר שכנא י״ץ, בסגנון זה — דברי „הגאון הנ״ל נראין בעיני כי הם נוטים אל צד האמת וכו׳; ואני אמרתי בחפזי בטרדת „היריד נראין הדברים, היינו תורף הענין, אבל לא נתתי הסכמה עד אבוא חדר הורתי „אשר שמה כסאות למשפט כלי הקדש וכו׳״. והנה מסי׳ כ״ה מוכח כי הגאון ר׳ שכנא עלה לשמים באחרית שנת שי״ח או בראשית שי״ט (וטעות הוא בצמח דוד האומר: עלה אל האלהים בשנת שי״ז), כמו שיחתום בנו שמה: „כה עתירת אוהב ישראל בן לאדוני „מורי אבי הגאון מוהר״ר שלום המכונה שכנא זצק״ל ה״ה וכו׳, בראש חדש כסליו שי״ט הב״מ„; ואם כן תצא לנו מזה עוד ראיה כי בצמח דוד צ״ל: בשנת שי״ח!

אגב ראינו כי בשנת שי״ח, בטרם עוד נתאחדו היהודים יושבי מדינות השונות: פולין, ליטא, ורוסיה, תחת הנהגת ועד אחד, הידוע בשם: „ועד שלש ארצות״ (עי׳ מה שדברנו מזה בהאסיף תרמ״ו, צד 403), כבר בא הרב מבריסק על היריד בלובלין, ובודאי לא עסק שמה בדברים של מה בכך. כן נתאמתה השערתנו (שם, צד 454), כי מלבד היריד גרמניץ התאספו גם על הירידים האחרים בלובלין; וכמו שנראה בזה, כי היה שמה באמצע הקיץ, אחרי פסק הדיינים שהיה בסימן שי״ח!

עוד לנו ראיה מכרחת מהצמח דוד בעצמו. הנה ראינו את המחבר ישמור בספרו את סדר הדורות והשנים בזה אחר זה, ואם נמצא תיכף אחרי כן כי יאמר: „שי״ח, רבי מאיר מפדובה וכו׳, הוא עלה אל האלהים בשנת שי״ח״; לפי זה מוכרח הוא כי מה שאמר לפני זה שי״ט, הוא טעות סופר וצ״ל: בשנת שי״ח! אמנם כן, בזמן מות הר״מ מפדובה טעה בעל הצמח דוד, כי באמת מת בשנת שכ״ה, כמו שנמצא בס׳ שם הגדולים (מערכת גדולים במקומו), וכמו שנמצאהו עוד חתום (בתשו׳ הרמ״א סי׳ נ״א) ושם יאמר: „ראו דרכיו ראשית דרכו בג׳ מאָרץ אלף ס״א למספרם (שכ״א לב״ע)״; אבל כנראה נמשך בזה אחרי בעל שלשלת הקבלה, אשר בחשבו את הרבנים המפוזרים באיטליה יאמר: „הרב ר׳ מאיר קצינלבויגן ר״י בפדובה חבר ש״ת ומת שנת שי״ח״, וכן נמשך בזה בעל סדר הדורות במקומו. על כל פנים גם מצד זה מוכח כי הגזרה היתה: בשנת שי״ח! הרחמן הוא יגדור פרצותינו ולא נוסיף לדאבה עוד! הכורם.

יסודתו בהררי קדש.

א) הגמרא במס׳ יומא (ל״ו א׳) מביאה תוספתא כיצד סומך, הזבח עומד בצפון וכו׳ ומתודה על חטאת עון חטאת ועל אשם עון אשם ועל עולה כו׳. ועל שלמים לא הזכירה הגמ׳ מאומה, והסברא נותנת שעל כל סמיכה יש דברים אם וידוי עון או וידוי הודאה ושבח. ואחרי כי שלמים אינם באים על חטא ועון ובכ״ז יש בהם סמיכה, מסתברא כי צריך להיות עם הסמיכה דברי שבח והודאה, כי זבח תודה בא על הודות לה׳ מהארבעה הצריכין להודות, וכל שלמים יש מהם שלמי שמחה לשמחת החג אשר חייבה התורה, ויש שלמי נדבה כטוב לב אדם אשר חננו ה׳ בעושר והצלחה בישע וברכה, לקרוא אל הזבח קרוביו ומיודעיו אוהבים ואהובים בשם ה׳, לספר חסדיו וטובותיו אשר עשה עם האיש המקריב. אבל בתלמוד בבלי וירושלמי לא נמצא מאומה בדבר הזה בדבר הוידוי של סמיכת שלמים ותודה, אמנם ברמב״ם ה׳ מעה״ק פ״ג הלכה ט״ו כותב ג״כ מסברא, וזה לשונו: ויראה לי שאומר דברי

שבח על השלמים. ואנכי מצאתי בעזר השם מקרא מפורש בדברי הימים ב׳ (ל׳ כ״ב): שבעת הימים מזבחים זבחי שלמים ומתודים לה׳ וגו׳. ושורש ידה אשר ממנו הפעל מתודה והשם וידוי, אינו לבד על הודאת עון, כ״א גם על שבח; ועקרו על הודות ושבח, וממנו בא על הודאת עון, כי כשהאדם מודה על חטאיו לפני ה׳ הנה זה שבח להשם יתברך. וכן נקרא „ודוי מעשר" „ודוי בכורים", אף כי אין בהם כל ודוי חטא ועון כלל. ומהרמב״ם נעלם המקרא הנ״ל שהבאתי וכוון ברוח קדשו להמקרא והאמת.

ב) בשו״ע או״ח (סי׳ תר״ז סעיף ג׳) מביא המחבר צריך להתוודות מעומד כו׳. וכן הוא בטור סי׳ זה. והמקור לזה מן הגמרא ביומא (פ״ז ב׳) אמר בר המדורי הוה קאימנא קמיה דשמואל והוה יתיב וכי מטי שליחא דצבורא ואמר אבל אנחנו חטאנו קם מיקם. וכן כתב הרא״ש, והר״ן כתב: כתבו הגאונים דמהא שמעינן שחייב אדם לומר הוידוי מעומד. ואנכי מצאתי בע״ה מקרא מלא על זה בנחמיה (ט׳ ב׳): ויעמדו ויתודו וגו׳, מזה נראה כי שמואל לא מנפשו עשה כן, וכל דברי ומעשי חז״ל המה בקבלה איש מפי איש עד הנביאים.

ג) כל הטבילות האמורות בתורה כמו טבילת זב ומצורע וכהן גדול ביום הכפורים והנוגע במשכב הזב, בכולם כתוב רחוץ במים במקום טבילה, עיין ויקרא (ט״ו ה׳, ו׳, ז׳, ח׳ י׳ י״א י״ג ט״ז י״ח כ״ב כ״ז כ״ח) בכל אלו כתוב רחוץ במים, רק בפסוק כ״ח כתוב תטהר ולא כתוב לשון טבילה. ובכהן גדול ביוה״כ (ויקרא ט״ז ד׳ כ״ד) כתוב רחוץ, וכן בסי׳ י״ז פסו׳ ט״ו ט״ז, וכן בסי׳ כ״ב פסו׳ ו׳, והקבלה כי כוונת הכתוב בכל אלה טבילה. והמחדשים ההולכים אחרי דעתם אומרים, כי די לרחוץ היטב במרחץ והטהר בבורית אחרי שכתוב רק רחוץ וטהור; ואנכי בעזר ה׳ מצאתי מקרא מלא, המראה לנו שהקבלה אמתית ואנחנו איננו יודעים את דרכי לשון הקודש ופרושה כנכון, כי נמצא במלכים ב׳ (סי׳ ה׳ פסו׳ י׳): הלוך ורחצת שבע פעמים בירדן וגו׳ ושם פסו׳ י״ג רחץ וטהר, ומה כתוב אחריו שם פסו׳ י״ד, וירד ויטבול בירדן וגו׳ כדבר איש האלהים; הלא רואים אנחנו שכוונת רחוץ היא טבילת הגוף במים. ומזה נוכל לשפוט על שאר דברים שהקבלה מוציאה מפשטות המקרא לפי דעתנו שהקבלה אמת, ואנו איננו יודעים פשט ופירוש הלשון הזה שחיתה לפני אלפי שנים, ויש לי ראיות נכונות לזה אשר הנני להביאם אי״ה בספרי, אשר הנני נכון להוציאו לאור כשיחננו ה׳ בחיים.

ד) המנהג בכל תפוצות ישראל לאמר הצבור שלש עשרה מדות בימי תענית בסליחות ובקריאת הקורא בס״ת בויחל, שהצבור אומר י״ג מדות ה׳ ה׳ וגו׳, המנהג שהקהל אומר י״ג המדות בקול רם מאד. ואף כי שבאמת המעולה שבקולות הוא בינוני ולא רם מאד, כמבואר בירושלמי סוטה (פ״ז ה״ב) וענו הלוים קול רם, המעולה שבקולות, אמר ר׳ יצחק לא קטן ולא גדול אלא בינוני. ופי׳ הגאון בק״ע, המעולה שבקולות, ואין פירוש קול רם הרמת קול אלא לשון רוממות מעלה וחשיבות ובינוני הוא המעולה שבקולות, ע״כ. ומדוע צועקין הקהל בקול באמירת י״ג מדות? ומצאתי בעז״ה מקור לזה בפרקי ר״א (סוף פמ״ו) נמצא „התחיל משה צועק בקול גדול ואמר ה׳ ה׳ וגו" כל הי״ג מדות, וכן הי׳ להם בקבלה בלי ספק, וע״ז סומכין הקהל בכל מקום לומר הי״ג מדות בקול רם. ומזה נראה שכל מנהג יש לו מקום וסמך בדברי רבותינו הראשונים ז״ל.

מינסק בירח אייר תרמ״ז.

דוב בער באמפי.

מוסבי שם.

אין לך דבר שצורך בו לעולם — כמו ה ש ם; אי אפשר להעלות על הדעת השלמה כל שום מושג חומרי או רוחני ב ל י שם, ומכל שכן להבין רעיוניו לזולתו. על כן כל דבר שיצא אל המציאות או שנתפס במחשבה למושג מפשט ונבדל — תיכף ללידתו קריאת השם. כל שפה ולשון איננה רק סך הכל מן השמות של כל הדברים, שנויי פעולותיהם, שלילותיהם ומושגי קשוריהם זה עם זה. השם הוא המגביל את העצם, ועם השנות שמו מעט או הרבה, ישונה המובן ממנו. גם השי"ת שהוא אחד ומיוחד ואין יחידות כמוהו, אמר: וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי הויה לא נודעתי להם.

המדבר, להיותו הנכבד בכל הנבראים, היודע את עצמו, על כן כל אחד ואחד ממינו מצוין בשם לבד ליודעיו ואנשי חברתו. השם הנתן לו אחרי הולדו, נהון לו בפרסום, ולכל עם — דרכיו ומנהגיו באופן קריאת השם. אבותינו הראשונים נקבו שמות יוצאי חלציהם על פי המקום הזמן והשעה: שת — כי שת לי אלהים זרע אחר; נח — זה ינחמנו; שלה — והיה ב כ ז י ב בלדתה אותו, וכן בכל השמות. על פי המנהג הזה נקשרו המעשים והתולדות בשמות הילודים, ובנשאם את שמות הדורות על שפתם היו יכולים לאמר: זה ספר תולדות אדם. אם קרה מקרה נכבד לגבר בימי חייו היה נסבה לשנות שמו כאשר היה עם אברהם, שרה, יעקב, יהושע. גם רבותינו ז"ל מצאו את קורות האנשים בשמותיהם ואמרו: בן יפנה — על שם שפנה מעצת מרגלים, וכדומה הרבה.

ובמדרש (ב"ר פל"ז) שם האחד פלג כי בימיו נפלגה הארץ. ר' יוסי אומר הראשונים על ידי שהיו מכירים את יחוסיהם היו מוציאים שמם לשם המאורע, אבל אנו שאין אנו מכירים את יחוסינו אנו מוציאים על שם אבותינו. וכבר החלו להעלות שמות לנולדים על שם אבותיהם מזמן הבית השני, וכמנהג הזה נהגו גם היונים שליום העשירי ללידת הילד קראוהו על שם אבי אביו וקרובו. ומצאנו בימי הבית השני בין המלכים ושארי משפחות ידועות באומתנו שנקראו בניהם בכמה דורות בשמות ידועים. וכן הנהיגו לקרוא לבניהם על שם הגדולים, ונמצא ביוסיפון, כי לכבוד אלכסנדר המקדוני קראו את כל ילדי הכהנים בשנה ההיא בשם אלכסנדרוס; ובתלמוד (ר"ה י"ח) כי משפחה אחת היתה בירושלים שנקראה על שם ר' יוחנן בן זכאי, וכן נקראו על שם ר' נתן הבבלי הילדים שחיו על ידו בשמו: נתן (שבת קל"ד). כמה שמות של התנאים והאמוראים חוזרים חלילה על שם אבותיהם: שמעון, גמליאל ושמעון, ר' פרטא בן בנו של ר' פרטא הגדול, גוריא בר חמא בר גוריא, רבה בר נחמני קרא לאביי נחמני על שם אביו, ורב נחמן קרא לבנו רבה על שם חותנו רבה בר אבוה, ובמו"ק (כ"ה:) ר' חנין חתניה דבי נשיאה לא הוו ליה בני בעי רחמי והוו ליה, ההוא יומא דבעי למימהליה נח נפשיה כו' אסיקו ליה (להילד) חנן על שמו. וביבמות (כ"די) או אינו אלא לשם: יוסף — קורין אותו יוסף, יוחנן — קורין אותו יוחנן (כמנהג המדינה). וביומא (דף ל"ח) אמר ר' אלעזר על בן קמצר וחבריו דלא מסקינן בשמייהו.

ונראה לי, כי כמו שמצאנו בימים הקדמונים שמות שונים לאיש אחד כמו: יעקב ישראל, בן אוני בנימין, שלמה ידידיה, ירבעל גדעון (וכן בימי הבית השני יוחנן הוא הורקנוס) וכדומה, וביותר חשבו חז"ל לכמה שמות בכתבי הקדש שמתיחסים לאיש אחד כנודע, הגר זו קטורה, אבצן זה בועז, מרדכי הוא בלשן, עזרא הוא מלאכי וכדומה, והשמות הנוספים הם על פי המקרים והמעשים; כן היה נהוג

בעת שנקראו השמות העצמיים על שם האבות, נוספו עליהם עוד שמות לסבות שונות. כן אמרו על ר׳ מאיר ששמו ר׳ נהוראי ונקרא: מאיר על שם שהיה מאיר עיני חכמים בהלכה (עירובין י״ג); יוסף הבבלי הוא איסי בן יהודה, הוא איסי בן גור אריה, הוא איסי בן גמליאל, הוא איסי בן מהללאל, ומה שמו איסי בן עקביה שמו (פסחים קי״ג); שמואל היה נקרא אריוך ושבור מלכא. ולא רק אנשי השם כי גם לבני העם נתנו שמות רבים, כאשר למדנו מגיטין (ל״ד) כי מעשים בכל יום, פה קראו לו יוסף ושם קראו לו יוחנן, לאשה אחת יש קראו לה „שרה״ ואחרים קראוה „מרים״.

וראיתי בסדר הדורות (ע׳ ע׳ איסי) מביא טעם על דבר ריבוי השמות שמצאנו לאחד, כי הוא מפני השמדות והיה להם הכרח לשנות שמם במקומות שונים, אבל לא נראין הדברים; ואולי האומר סמך בזה על מה שמצא להרא״ש (גיטין פ״ד אות ז׳) ז״ל: הא דקתני שהיה משנה שמו, כדמפרש בגמרא, שהיו לו שני שמות, אחד ביהודה ואחד בגליל, שכן דרך בני אדם הבורחים ממקומם מחמת ממון או מחמת מרדין שמשנים את שמם פן יחקרו אחר מקום חנייתן וירדפו אחריהם, ע״כ. אמנם דברי הרא״ש טובים ונכוחים על הברייתא שם: היו לו שני שמות אחד ביהודה ואחד בגליל; וכן על אלה ששלחו בני מדינת הים לרבן גמליאל: בני אדם הבאים משם לכאן ומשנים שמם, יתכן גם כן שהיתה שעת החירום, ומפני שמם נָחֲהוּ הבורחים למדינות הים, על כן נתנו להם שמות חדשים שמה. ואולם, אלה החכמים שישבו במקומם או גם שהלכו למקומות אחרים עם שמותיהם הרבים עליהם, או האשה הנקראת בנהרדעא בשני שמות, אין זאת כי אם מנהג ורצון לבד בלי הכרח. ובמדרש (קה״ר פ״ז): תני, שלשה שמות נקראו לאדם הזה, אחד שקראו לו אביו ואמו ואחד שקראו לו אחרים ואחד שקראו לו בספר תולדות ברייתו; אפשר רצונם בענין האחרון, כי בספר תולדותיו נקרא עוד בשם אחר על פי המאורעות והמקרים; כמו שבספר דברי הימים נקראו אנשים בשמות אחרים מכפי שנקראו בספרים אחרים.

וראינו בתלמוד, שיש שהיו חותמים את שמם לא כפי שנקראו, כמו מר בר רב אשי שחתם: טביומי (ב״ב י״ב:); ויש שלא חתם רק איזה אות מצוין לבד כמו שמצאנו (שם קס״א:) ודילמא בשמא דאבוה חתם וסימנא בעלמא שויה; רב צייר כוורא, ר׳ חנינא צייר חרותא, רב חסדא סמ״ך, רב הושעיא עי״ן כו׳, ובפרשב״ם שם: „והמפרש טעם אמאי צייר כוורא וחרותא, אינו אלא טועה; ושמא על שם מעשיהם, זה נהג לאכול דגים וזה נהג בתמרים״. נפלא הדבר, כי הרשב״ם בעצמו המשוה לנותן טעם טועה, בכל זאת אומר גם הוא טעם לזה? ואולי המפרש ההוא פירש בדרך רחוקה. ומה שכתב הרשב״ם על רב שנהג לאכול דגים כן הוא (שבת קי״ח): במה מענגו? אמר ר״י בריה דרשב״ש משמיה דרב בדגים גדולים.

והנה שמענו הרבה שמות לחכמי התלמוד כשמות החפצים והמאכלים*) והם: טבלא, סחורה, מלאי, לולבא, תמרי, אהינא, דיקולי, גרוגרת, חסא, לחמא, גדיש, בבא, דרגא, שישא, נזא, כרא, סלא, פטיש, בן שלקות, בן קדרה (תוספתא גיטין ספ״ב וע״ש י״א). ונראה, כי כל השמות הללו אינם אלא כנוים ולא שמותיהם העצמיים. ואדמה, כי האנשים האלה היו עוסקים בדברים הנזכרים במסחר או במלאכה, והם כשמות תואר; כי כן ידענו שכן דרכם אז לכנות לאיש כשם הדבר שהיה עסוק בו במשלח ידו. בימי רב היו שני שלחנים הנקראים: דנכוו איסר (ב״ק צ״ח:) כשמות שני מיני מטבעות דנקא (מעה) ואיסר (רביעית המעה). ביתוס בן זונין היה אופה ומוכר מיני מזון (פסחים כ״ר). בר פיולי (תולין צ״ו) זו מלאכתו דפלי ומנקר. טבות רישבא

*) אף אמנם גם בכס״ק מלאנו שמות: גדי, סוסי, גמלי, טר, נר, בקבוק, אלן.

(תענית יו"ד) נראה, כי שם טבות על שם טביא כי היה איש ציד, גם רישבא מלה מורכבת: ריש אבא, ראש היער (ועיין בגליון שם בשם הערוך, ונראין דברינו מדבריו). וכן נראה כי יונה בר תחליפא (חולין דף ל' ע"ש) נקרא בשמות אלו, יען היה צד עיפות ושוחט בחלף (מלה עברית: מחלפות). בבא בן בוטא (נדרים ס"ו:) בלי הפונה הוא כנוי, כי „יהיב אבבא ודאין דיני" (ואיננו בבא בן בוטא שבזמן הורדוס). כן יראה, כי „אבדן" אמוריה של רבי, קראוהו כן להיותו איש אובד, אחרי האסונים הרבים אשר השתרגו עליו; הוא נצטרע, בניו טבעו בים, כלותיו מאנו (יבמות ק"ה) *).

ויותר מזה אראך אמורא אחד: אשיין בר נדבך (ב"ב כ"ב:) ואין ספק אצלי כי אין אלו שמות עצמיים, כי אם כנוי על שם אומנתו כי היה בונה בחומה, ואם תקראו את הכתובים בעזרא (וא"ו ג' ד'): ואשוהי מסובלין וגו' ונדבך די אע — הלא אותיותי לא תנכרו, כי הקורא את שמו היה נגד עיניו המקרא הזה, כי שמו בקרבו. ומתוך זה עמדתי על אמתיות הגירסא בתלמוד שם, כי כן גרסינן בגמרתנו: א"ר ייבא חמוה דאשיין בר נדבך משמיה דרב: כמלא רוחב חלון, אבל ביוחסין ראיתי גורס: „אשיין בר נדבך חמוה דרב ייבא משמיה דרב" — והיא הגירסא הנכונה; כי אשיין בר נדבך הבנאי אמר בשם רב באור בענין בניני חומה.

והנה בין חכמי התלמוד יש עוד מין שמות נוספים שנתנו לבעלי מאמרים על שם איזה מלה ממאמריהם שחדשו, ולפעמים רק כשם לוי או תואר לשמם העקרי. ובסה"ד (ע' אבא יוסי החורם) ז"ל: ספרא אמור ומנחות ל"ז פירש"י כו', ובס' שארית יעקב כתב, כי בבכורות ל"ג חורם זה שחוטמו שקוע כו' ר' יוסי אומר אין חרום אלא שכוחל שתי עיניו באחת, אמרו לו: הפלגת. על כן יש לומר שנקרא ר"י החורם שאמר הדין אצל חורם, להיות לסימן שר"י זה הוא ר"י שאמר הדין אצל חורם שהיה ידוע להם בבית המדרש, עכ"ל.

וראיתי למהר"ץ חיות ז"ל שכתב בהגהותיו וכן במבוא לאגדה (שבספרי עין יעקב החדשים) ז"ל: עוד מצאתי דבר חדש, שהרבה חכמים אשר לא בא זכרם רק לפעמים מועטים בתלמודים בהלכה אחת או באגדה אחת נקראו בכל עת רק על שם ההלכה, כמו ר' יצחק מגדלאה נקרא לדעתי על שם ההלכה שאמר: והוא שעשויין כמגדלים, וכן מצינו חכם אחד אשר שמו ר' זוהמאי מפני שאמר הדין כמו שמזוהם פסול לעבודה כך מזוהם פסול לברכה (ברכות נ"ג:) ונקרא חכם אחד בשם: רחומי מפני ששאל לאביי: הריני נזיר כו' א"ד רחימנא לך כוותיה כו' ועוד הרבה. ודע, כי הוא ענין חדש לא ההעורר בו שום אדם וה' היה בעזרי למצוא מציאה זאת, עכ"ל.

הן אמנם המציאה החדשה הזאת אשר ראה הגאון הזה כבר זכו בה מי שקדמוהו, כי כוון בזה לדעת סה"ד ושא"י ויוחסין שכבר התעוררו על ככה. וז"ל היוחסין (אצל ר"א בן חסמא): ונקרא שמו חסמא מפני שנתסם, במדרש פ' אחרי: אתחסם ר' אלעזר וקראו לו אלעזר חסמא, וגם יש לו הלכה בחסימה פ' הפועלים עכ"ל; וזה דבר נכון ונראה שהיה דרכם לקרוא בשם האומרים על פי מאמרם. ובמנחות (פ"ח) קרא רבי על בנו ר' שמעון: „נר ישראל! מפני שהשיב לו כהלכה בענין נר. ואולם מה שחשב מהרצ"ח ז"ל גם את ר' יצחק מגדלאה בין החכמים האלה, לא נהירא; כי הוא נמצא עוד בכמה מקומות

*) נראה כי אימרתא בת טלי בת כהן שזינתה (סנהדרין נב), אין זה רק כינוי, ואולי היה שמה: רחל או בת רחל, ומפני שלא היתה מהוגנת קראוה בארמית: אימרתא בת טלי, ויש בלשון אימרתא גם רחל גם מורדת בארמית (ע' חולין כ"ח: רש"י ד"ה אימרא).

בהלכה (שבת קל"ט׳ יומא פ"א: נדה ל"ג׳), ומגדלא שם עיר אחת בא"י סמוכה לטבריה, ועל שמה נקרא גם כן חכם אחר: ר׳ יודן מגדלא בירושלמי.

אמנם אחוה את דעי, כי בהרבה מקומות כאלה שנמצא דמיון לשם החכם עם לשון מאמרו, הנה לא השמות נבראו מן המאמרים, כי אם נהפוך הוא! כי רק שם האומר הוא הסבה והמאמר הוא המסובב, ולזה דעתי נוטה יותר. אבאר דברי: הנה נודע בכל התלמוד כי החכמים דברו הרבה פעמים איש איש על פי דרכו, מצבו, תכונותיו ומעשיו, וזה כבר נודע למדי, על כן אעיר רק על שני דברים. בגיטין (כ"ג) על המשנה הכל כשרין להביא את הגט חוץ כו׳ וסומא, שאלו סומא אמאי לא? והשיבו רב ששת ורב יוסף לפרש הדבר, ושניהם היו מאורי עינים. ובירושלמי (פאה פ"ה) אל תסג גבול עולם ר"י ורב יוסף כו׳ כמו רצווחין לסמיא כו׳. בריש מכות: אמר רבה תדע שהרי לא עשו מעשה ונהרגין ומשלמין, א"ר נחמן תדע שהרי ממון ביד בעלים ומשלמין; כי על רבה נאמר (שבת קנ"ו) דעניש וקטיל, ורב נחמן היה דיין ודן דיני ממונות. וכהנה לרוב, כי כך היא דרכם של בני אדם. על כן אני אומר כענין הזה, כי שמא גרים שיאמר איש את מאמרו שיש לו התיחסות וזכר לשמו. הדבר הזה הוא מונח בכח טבע הזכרון והדמיון, על פי התקשרות הרעיונות (אידעענאַססאָציאַטיאָן); כל אדם יעלה במחשבתו במהירות את כל מראה ומושג שיש לו התחברות וקרבה עם הרעיון המרחף בידיעתו. ומה שגור ברעיון יותר משמו? על כן גם ר"י מגדלאה התעורר על הענין: והוא שעשויין כמגדלים. ובברכות (ל"ט) תני תנא קמא דרנב"י מניח את השלמה בתוך הפרוסה כו׳ א"ל שלמן שמך ושלמה משנתך. ובעירובין (ע"ג) מאי טעמא דר"י בן בבא? אמר רב ודניאל בתרע מלכא; שמו בן בבא הזכירו את הכתוב (כי במקום שיאמר העברי: זקני השער אומר הארמי דייני דבבא) ועל ידי זה יצאה ההלכה. וכן מצאנו: א"ר כהנא הואיל ושמעתתא דכהני היא אימא בה מילתא (עירובין ח׳). ויתכן בפסחים (ד׳) ההוא דאמר דון דיני, אמרי, ש"מ מדן קאתי, שנאמר דן ידין; כי להיותו דני וגם על דן נאמר לשון: דן ידין על כן רגילות על לשונו מלות אלו (ולא רק בעת היה לו ריב עם אנשים, עי׳ רש"י). ויש אשר ראינו מפורש, כי כוונו האומרים (או תלמידיהם) להעמיד את שמם במאמריהם ולשומו על נס, כמו: דבי ר׳ שילא אמרי שילה שמו; דבי ר׳ ינאי אמרי ינון שמו; דבי ר׳ חנינא אמרי חנינא שמו. על כי אמרתי כי אנחנו בשם נדגול, ומן השם הוא זה תוצאות המאמר ולא בהפך.

על פי הדברים האלה, לכלם בשם נקרא, מי שיש בו מן השמות הללו ששמם ודבורם קרובים בלשון: בעי רב יוסף ויבוא הבית לעשות מלאכתו כו׳ (שבת מ"ט) ומקרא זה מדבר ביוסף; א"ר חסדא מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין (שם ק"ד), כי רב חסדא חתימתו סמ"ך, כמובא למעלה; א"ר חסדא מדת חסידות (שם ק"ך); א"ר חגא אלו בני אדם שמניחין דברי תורה ועושין כל ימיהם כחגים (שם קנ"א*); א"ר מתנה מאי דכתיב וממדבר מתנה (עירובין כ"ד); א"ר גידל שגידלו בשם המפורש (יומא ס"ט׳); א"ר ירמיה מאשפות ירים אביון (שם פ"ז׳); א"ר עינא ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה (סוכה מ"ח); א"ר יונה יונה בן אמתי כו׳ (ירושלמי שם פ"ה); דרש ר"נ בר כהן כו׳ ואם דומה לכהן (כתובות ק"ה); א"ר יהודה ביהודה כו׳ (שם י"ב); א"ר יהודה היה מתכוין לכתוב את השם וכתב יהודה (גיטין כ׳); ר׳ אלעזר אמר אלה הנחלות אשר נחלו אלעזר וגו׳ (שם ל"ו); ועוד מצאנו לו: ר׳ אלעזר אומר מורידין אותו מגדולתו שנאמר ויאמר אלעזר וגו׳ ולפני אלעזר הכהן וגו׳ (עירובין ס"ג); רב פדא אמר אם

---

*) נגד זה אמר ר׳ חגא: לא נתנו שבתות וימים טובים אלא לאכילה ושתיה, ירושלמי שבת פט"ו ה"ג.

פ ד א ן (נדרים כ"ח:) ; אמר רב יוסף לעולם ילמוד אדם מדעת קונו, שהרי הקב"ה הניח כל הרים וגבעות והשרה שכינתו על הר ס י נ י (סוטה ה'), ורב יוסף מכונה „סיני" כנודע ; אר"י בן לוי המהלך בדרך ואין לו לויה כו' (שם מ"ו) ; א"ר חנין ח ן מקום על יושביו ; א"ר יוחנן (או ר' חנינא לגירסא אחרת) שלש ח נ ו ת הן כו' (שם מ"ז *) ; ממל ? אמר ר"א בר ממל מפרבתא (ב"ב ס"ז ע"ב) ; א"ר קטינא רובע ק ט נ י ת (שם צ"ג) ; בעון מיעקר אוף הדין סימנא א"ר ס י מ ו ן כו' (ירושלמי סנהדרין פ"א) ; רחבה אמר ר"י תורין של ר ח ב ה (חולין ס"ב) ; אשר באת לחסות וגו' ר' ח ס א אמר כו' (מד"ר רות). וכבר הזכרנו גם את אשיין בר נדבך אשר בידו האנך נצב על החומה ואומר הלכה בעניני בנינים. ויש להוסיף עוד מאיזה מקומות, אך אומר די לבלי להלאות את הקורא דלא דייק בשמא.

והנה כבר מצאנו בכתבי הקדש, כי דבר חביב הוא בלשוננו לתלות את המדובר באיזה איש בשמו בלשון נופל על לשון : יפת אלהים ליפת ; דן ידין עמו ; גד גדוד יגודנו ; וירא את הקיני וגו' ושים בסלע קנך, וכדומה הרבה בנביאים. ובתלמוד : בעת חנינתו נאבד חנינא (מו"ק כ"ה). אמר א פ ר י ם ספרא כו' אמרוה קמיה דשבור מלכא, אמר : א פ ר י י ן נמטיה לר"ש (ב"מ קי"ט). ועוד מצאנו בברייתא (סוטה מ"א) : תנא משום ר' נתן כו' שהחניפו ל א ג ר י פ ס המלך, אר"ש בן חלפתא מיום שגברה א ג ר ו פ ה של חנופה כו', תפס מלת אגרופה רק מפני קרבת הלשון : אגריפס, מקודם. וכן כתב הרש"א בחא"ג. ועוד אעיר מקדושין (ל') לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כו', ואין לדברים אלו שום שייכות להענין הקודם, רש"י ז"ל כותב : מילתא באנפי נפשה היא, לבל נבקש למצוא איזה קשר אל הקודם ; אבל לא כתב איזה טעם על דבר סמיכות הפרשה כדרכו תמיד. ולדעתי כל הסמיכות בזה מפני שהמאמר האחרון שיצא ממנו אמר רב ס פ ר א, על כן בחר המסדר לקבוע פה הענין המתחיל בלשון סופרים.

ווארשא אלול תרמ"ז. נחמן צבי געצאוו.

*) המאמר הזה נמצא בירושלמי (יומא פ"ד) בזה הלשון : א"ר אבין אלמלא שנתן הקב"ה חן כל מקום בעיני יושביו לא היתה א"י מתחלקת לעולם, ותני כן : שלש חנות הן, חן אשה בעיני בעלה, חן מקום בעיני יושביו, חן מקח בעיני לוקחיו. ובתלמודנו אנו לומדים : ויאמרו אנשי העיר אל אלישע הנה נא מושב העיר טוב כאשר אדוני רואה והמים רעים והארץ משכלת, וכי מאחר דמים רעים והארץ משכלת — אלא מאי טיבותה ? א"ר חנין חן מקום על יושביו, א"ר יוחנן שלש חנות הן : חן מקום על יושביו, חן אשה על בעלה, חן מקח על לוקחו. לדעתי, כי הירושלמי והבבלי הבינו את המאמר המחוכם הזה כל אחד באופן אחר ; כי על פי הכתוב המבואר בבבלי נבין, כי בכל דבר שכבר הורגל בו האיש ימים רבים, הנה חוט של חן משוך עליו בעיניו, לא יחליפנו ולא ימירנו, ובמובן הזה הוא מרגלא בפומא דאינשי אצלנו. אמנם הירושלמי הבין בו, כי החן הזה הוא קודם למעשה ; רצוני, כי לכל איש ואיש נטיתו וטעמו בבחירת איזה דבר (געפאללען, געשמאק, סימפאטיע) בחן וביופי לפי מבטו, ומה שמוצא חן בעיני האחד לא ימצא בו השני כל חפץ. לולא התכונה הזאת, היו כל בני אדם קופצים רק על דבר אחד או כולם מאסו בדבר אחד, על כן שונות דעות בני אדם. ולזה אמרו : אלמלא חן מקום על יושביו (בעת הבחירה) לא היתה א"י מתחלקת לשלם, וכן בשאר החנות. אבל ברבות הימים, כבר הראנו הנסיון, כי תקון נפש האדם באשר שבעה בו עינו והוא משתוקק לחדשות. ומזה טבעי אהבת המורגל ואהבת החדש. ואם אמנם שתי התכונות מתנגדות זו לזו בטבע האדם, הנה אין פה המקום לבאר מקור הדברים.

הלל הזקן.

רבות סכל כבר האיש הענו הזה, על ידי כותבי תולדותיו בימים האחרונים; החוקרים האלה האצילו מרוחם עליו, כל אחד לפי נטייתו והלך רוחו. והוא? יושב בשמים וישחק על חלומותיהם ודבריהם, ואומר בודאי כי זאת וגם זאת לא עלתה על לבו מעולם! על כן בהערתנו זאת לא נצלול במים שאין להם סוף כהחקירות האלה, אבל נגע בשתי נקודות שאינן תלויות ב ר צ ו ן השופט רק ב י ו ש ר המשפט. ויען כי האחרון שדבר על דבר חיי הלל ופעולותיו, הוא לפי ידיעתנו הד"ר Gabor Goitein בהמאגאזין להד"ר ברלינר (שנת 1884), לכן שמתי אותו למטרה בהערותי אלה השתים.

א) הד"ר יחליט לדבר ברור בעיניו כי התאר „זקן" שנתן להלל, הוא שוה במשמעו להמלה הרומית Senior, והוא בכדי להבדילו בזה מן התנאים המאוחרים שנקראו גם כן בשם „הלל". דעת הד"ר Kämpf (Frankels Monatsschrift II jg.) שהוא תאר ליושב בסנהדרין, כן דעת הד"ר Lewy (ibid. IV jg.) החושב זה לתאר הנשיאות, לא מצאו חן בעיניו מפני טעמים האלה: באחת, מה שמצינו תאר כזה גם לר' אילעאי (חגיגה דף ט"ז) אשר בסנהדרין לא ישב וכתר נשיאות לא נשא על ראשו מעולם; ושנית, כי במקומות שאי אפשר להחליפו להלל במאוחר ממנו יחסר התאר „זקן" (צד 3). אמנם כן, את המגרעות בדברי אחרים יראה בבתי־עינים בהירים, אבל האם החלטתו נקיה היא מכל דופי? נלכה נא ונראה! אילו מצאנו בדורו של הלל עוד איש אחד בשם הזה, אבל צעיר ממנו לימים, כי אז הונח לנו דעת הד"ר לאמר: שבני דורם כנו להראשון בשם „זקן" בכדי להבדילו בזה מהצעיר החי עמו בדור אחד — אבל כאשר לא מצאנו בכל התלמודים את השם הלל עד אחרי כמה דורות, והוא: הלל בן ר' גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא שהוא דור תשיעי להראשון, רחוק הדבר מאד שבני דורו של ה ח י יוסיפו על שם ה מ ת כשלש מאות שנה מלפנים את התאר זקן? עוד מצד אחר יתנודד בנינו זה, והוא: מה שנמצא את שמאי חברו יכונה גם כן בשם הזקן (ביצה ט"ז, כ'; סוכה כ"ח; קדושין מ"ג), ואשר לא נוכל להחליפו באחר, כי לא נמצא בכל שלשלת התנאים השם שמאי מלבד זה האחד? על פי הדברים האלה נוכל להחליט בהיפך מדעת הד"ר, כי התאר „זקן" איננו לסימן ההבדל. לבלי להחשב בין המקלקלים שלא על מנת לתקן, מוכרחים אנחנו להציע גם כן השערה חדשה בדבר זה התאר, ואולי תקובל ברצון לפני קהל הקוראים. „גדול מרבן שמו" אמרו קדמונינו; ועל כן לא נמצא שום תאר: רב, רבי, ורבן, להנשיאים הראשונים שקודם הלל וגם אחריו עד ימי נכדו רבן גמליאל הזקן; והנה מן הראשונים לא העמידו תלמידים הרבה, שישארו אחריהם כבית דין בפני עצמו ותורת רבם בפיהם, עד ימי שמאי והלל שנעשתה התורה כשתי תורות, ונבנו שני בתים: „בית שמאי" „ובית הלל"; התלמידים האלה כשרצו להזכיר את שם רבם, לא יכלו לכנהו בשמו הפרטי: שמאי או הלל, וכמו שאמר ר' יוחנן מפני מה נענש גחזי מפני שקרא לרבו בשמו (סנהדרין ק'), ולכן ה ו ס י פ ו לו את תאר הכבוד הזקן; ואפשר כי קראוהו הזקן סתם בעזיבת שמו הפרטי. ואף על פי שאין ראיה לדבר, זכר לדבר בודאי יש, כי גם התלמידים הצעירים משני הבתים קראו את ההולכים לפניהם בשם: ז ק נ י בית שמאי ו ז ק נ י בית הלל (סוכה כ"ח); וזה יהיה לנו גם לטעם מספיק, מה שיכונו שמאי והלל פעם עם התאר ופעם בלעדו, כי אם האומר דבר בשמו היה אחד מ ת ל מ י ד י ו, אז הוסיף לו גם את תאר הכבוד: הזקן!

ב) בזמן עלית הלל מבבל לירושלים, ישער הד"ר כי עלה שתי פעמים: בראשונה— ללמוד תורה מפי שמעיה ואבטליון. אבל אחרי מות רבותיו אלה, ובאין תקות טובת

נשקפות לו ממשלת הורדוס העריץ, שב לארצו, ועלה שנית לחוג את חג הפסח, בשנה שחל ארבעה עשר להיות בשבת, ואז עלה לנשיאות כמסופר בתלמוד (צד 10). הנה בזה כמו בכל מקום, נרגיש תאותם של המבקרים להתפלסף, או להתפלפל, בדבר ה ד ע ו ת של נושאי מאמריהם, ועל ה מ ע ש י ם שנקרו ויאתיו עמהם יעברו בחפזון, מבלי חקור הרבה איך ומתי היו? בטרם נבוא שנית אל השריטה שעשינו בזה, עלינו להעיר על דבר אחד אשר לפי הנראה לא שמו המבקרים לבם על זה; בהלמוד (סוטה כ"א): „ד כ י א ת א ר ב ד י מ י אמר הלל ושבנא אחי הוו וכו׳. הפיסקא התלמודית הזאת שגורה היא על שפת החוקרים בדבר חיי הלל הנשיא, וכולם קראוה אבל לא דקדקו באותיותיה יפה — הח׳ וויים יאמר בפירוש: „ויהי לו אח ושמו שבנא והיה עוסק בסחורה ולא רצה הלל להשתתף עמו וכו׳, ונפרד ממנו וילך לו ירושלימה" (דדו"ד ח"א צד 155), כן דעת הד"ר מכללא איתמר כי שבנא נשאר בבבל ורק הלל עלה לארץ ישראל (צד 7), ועל זה נשאל היתכן כי ממעשה הנעשה בבבל לא ידעו האמוראים מאומה, עד כי אתא רב דימי (מארץ ישראל) ואמר הלל ושבנא אחי הוו? עוד לנו לשים לב על שבנא; כפי שיוכיח סופו היתה התורה חשובה בעיניו עד שרצה לתת בעבורה את חצי הון ביתו, ואם כן מעיקרא מאי קסבר שלא תכך בידי אחיו הלל, עד אשר הוכרח להשתכר בכל יום בטרפעיק? על ידי שתי השאלות האלה, נוכל לדעתנו להוציא שתי תולדות: א) כי שבנא לא גר בבבל, אבל משכנו היה בירושלים; ומפני שאין לנו עדי ראיה עליו כי היה הדיוט בהחלט, לכן אפשר לשער כי כי הוא הוא שבנא איש ירושלים הנזכר בברייתא (שבת י"ב), וכמו שמצינו את עזריה אף שעסק בפרקמטיא לפרנס את אחיו שמעון, בכל זאת גם הוא בעצמו היה חכם (עיין סדר הדורות ח"ב: שמעון אחי עזריה). ב) בנעורי הלל לא נראו בו כשרונות מיוחדים ללמוד התורה, ולבן כאשר עלה כבן ארבעים שנה מבבל להקדיש כל ימיו לתורה ולתעודה, לא רצה שבנא אחיו להתמכו בזה, כי חשבו לגבר לא יצלח כל ימיו — ועל כן יותר טוב לפניו לעבוד וליהנות מיגיע כפו, ולא להטיל את עצמו על שכם אחרים; וכמו שעשה הורקנוס שהיה עשיר גדול ולא המך בידי ר׳ אליעזר בנו כשברח לירושלים בן שמנה ועשרים שנה ללמוד תורה אצל ר׳ יוחנן בן זכאי (בראשית רבה פ׳ מ"ב). כן בימי היותו כבר בירושלים ושומע לקח מפי שמעיה ואבטליון, לא משך עליו את עיני אחרים לטוב, עד אשר הוכרח ל ש ח ד את שומר בית המדרש, למען יניחנו לבוא בפנים. אמרנו ל ש ח ד, בכדי לשלול בזה את משפט וויים (צד 149) ואחריו הד"ר (צד 8) כי ה ת ק נ ה היתה משמעיה ואבטליון לשלם מ כ ס לשומר הפתח, למעט בזה את מספר השוקדים על דלתותיו, משפט שאין לנו כל ראיה על חיובו; ורק ענותנותו של הלל גרמה לו שלא הניחו שומר הפתח ליכנס בחנם, מפני שלא גלה מתורתו שבתוך מעיו לאיש זר החוצה, וחשבו כי כניסתו לבית המדרש לא תביא לו תועלת מה, רק ידחוק את התלמידים הגדולים באמת. גם אחרי מות שמעיה ואבטליון לא ידעו בירושלים את גדלו ואת כבוד עשרו בתורה, עד כי באותו יום השבת שחל בו ערב פסח ונתעלמה ההלכה, נאמר בירושלמי (פסחים פ"ו): „אמרו יש כאן בבלי אחד והלל שמו וכו׳, אפשר שיש ממנו תוחלת". על פי הצעת הדברים אין לנו כל יסוד להוליך ולהביא את הלל: מבבל לירושלים, ומשם להשיבו לבבל בכדי להעלהו שנית ירושלימה; אבל לדעתנו כיון שעלה שוב לא ירד, רק ענותנותו הגדולה לא נתנה אותו להודע בעיר עד יום המעשה שעלה על כל המדרגות בפעם אחת — עד הנשיאות.

הכורם.

דור וסופריו.

מאת

יעקב הלוי ליפשיץ

א.

סופרי הדורות יספרו לנו אשר בשנות קדם עמלו ויגעו רבים השואפים להון למלאות אוצרותם זהב בלא עמל ויגיעת נפש, למצוא את אבן הפלוסופים בסוד חכמת האלכֿעמיה, להפוך את כל מיני המתכות לזהב. מאות בשנים ברי ריק יגעו למצוא את הסגולה הזאת, עדי הוכיחה חכמת הכֿעמיה בהימים האחרונים באותות ומופתים כי שקר נסכם באבן הפלוסופים, כי ההון והעושר הכסף והזהב לא באבן הפלוסופים ימצא, בלתי אם בחריצת כפים וכשרון המעשה; כסף וזהב ישנם במציאות למרבה, ורק כשרון וחריצות המה הסוד והסגולה להשיגם; והעמלים לצבור הון בתחבולות הבל, הנה גם הבל יהמיון ולריק ולהבל יכלו כחם.

כאשר נואשו השואפים להון משברם למצוא אוצרות חושך בסגולות האלכֿעמיה, החלו לבקש תחבולה אחרת להמציא כח ותנועה תמידית בגלגלי המכונות שיפעלו בכחותיהם הפועלים בלי הרף בתנועה תמידית, מבלי אשר יצטרכו לתת בהם כחות חדשים לבקרים כהקיטור והעלעקטרי, כ"א יחדשו כחותיהם מעצמם בתנועה תמידית, אשר גם בכח ההמצאה הזאת לצבור הון בלא עמל כפים. אולם גם בזה הראה הזמן משוגתם, והחכמה החליטה בנסיון ובמופתים, כי אין בכח אנוש להמציא כח תנועה בלתי מוגבלת. אמנם כן ישנם כחות פועלים חזקים ונמרצים למרבה, כהרוח, המים הקיטור, העלעקטערי, אשר עוז בהם לפעול גדולות ונצורות, ואך לשוא עמלו למצוא סגולות מני חשך, ודים לנו הנגלות, ורק כשרון המעשה וחריצות כפים נדרשו להם, לא יותר.

כהשואפים להון המהבילים אשר אמרו למצוא חוסן כל יקר בהאלכֿעמיה והתנועה התמידית, נמשלו נדמו עתה גם סופרי עמנו בארצנו המתרחקים מן הנסיון והמציאות, מעצימים עיניהם מן הנגלות והידועות וחותרים התירות בספרותם במאמרים וחקירות עצומות, למצוא את סגולת כשרון אנשי המעשה בעמנו, האנשים אשר שאר רוח להם עם הכח והיכולת, הרצון והחפץ, לקחת עליהם עול טרח הציבור לפתור שאלת צרכי עמנו ולשאת משאם וריבותם למפלגותיהם, וגם המה מעלים חרם בידם, ומאומה לא יביאו לעמנו בעמלם, וכהשואפים להון לפנים, תחת להועיל עוד יביאו בלבול הדעות והמושגים ותרבה העזובה.

זה שנים מספר מאז נתחדשה תקופה חדשה על עמנו. צרות רבות ורעות כתומם באו עלינו, סערות תימן, סופות בנגב, וקטב מרירי של שנאה כבושה וגלויה ישוד צהרים, באו בנים עד משבר ואנית אומתנו טובעת בים צרה באין תופש משוט ומחזיק בדקיה. הנה בשעת הדחק למען הציל פלטת ישורון, מצאו סופרינו כר נרחב לחדש משאם ומתנם על דבר אנשי הסגולה בעלי כשרון המעשה, למי הכח והעוז, ולמי הצדקה

לעמוד בראש שאלת האומה ? מי ה־הם אנשי הרוח אוהבי עמם אשר להם המשפט לשאת נס ולחזק כן תרנם, להציל את האניה המטורפת בים זועף הזה ? וגם סופרינו חוקרינו אלה מעלים חרס בידם ומאומה לא יביאו לעמנו במאמריהם ובחקירותיהם, בהתוליהם וגדופיהם, יען כי גם המה כהאלכעמיהיים וחוקרי כח התנועה התמידית מעלימים עיניהם מן „הנסיון והמציאות״, ומחפשים רק לברוא כחות חדשים אשר לא שערום ראשונים, אשר רק בדמיון והזיה יסודם, לכן גם המה בדי ריק ייגעו ומאומה לא יביאו בעמלם; קול דברים בלי הרף ישמע מספרותם חדשים לבקרים ותמלא האזן משמוע, וכאשר באו מן הרוח כן בהבל יסופו והועיל לא יועילו לעמם, למצוא את בעלי הכשרון אשר המה מבקשים ולהפיח בהם רוח חיים, כ״א יועילו להותנו: לבלבל את המושגים, לעוֵת הדעות ולשים את עמנו מרמס לרגלי סופרים נערים תעלולים, לקיים עלינו חזון בן אמוץ ירהבו הנער בזקן כו׳, בעוד אשר באמת הכחות הנאמנים, המלחים והחובלים היודעים להוליך את אנית אומתנו, לא חסרו לעמנו בכל דור ולא יחסרו גם עתה, ורק לאשמת העם, ברשעת פריצי בני עמנו של תקופת השכלת ברלין, הורדו בחזקת היד מלחיה חובליה ותופשי משוטיה, קברניטינו מאז היותנו לגוי; לכן יבקשו עתה ולא ימצאו חובלים זולתם, כעורים יגששו לבקש ולחפש את אנשי הסגולה בעלי כשרון המעשה, בעוד אשר אלה הראוים להיות קברניטים נוכח פניהם המה, ורק מאשר לא יאבו להכיר את הסבות שהחלישו את כח אנשי המעשה הנאמנים, ויעצימו עיניהם בצדיה מראות נכוחה וכשלה ברחוב אמת, על כן יבקשו ולא ימצאו, והנם רק מוליכים שולל את הקוראים התמימים להגדיל המבוכה ולבלבל הדעות והמושגים, לא יותר.

ב.

כל הנמצאים תחת השמש יש להם סגולות עצמיות מיוחדות, הסגולה הפועלת בחומר זה בכח תפעל על השני להפך; ד״מ, חומרי המתכיות, האש ירככם ויתיכם, והמים יקשו אותם ויחזקום, לא כן המה חומרי העפר, המים ירככום וימסום, והאש יחזקם ויקשה אותם. כן הוא גם בטבע סגולות העמים, הרגש אשר יתן עוז ותעצומות לעם זה, ירפה ויחליש את רוח העם השני. את עשו ברך אביו על חרבך תחיה, וישראל יתפאר כי לא בקשתי אבטח וחרבי לא תושיעני; וכפי אשר שמעתי בשם רבינו הגר״ח מוואלאזין זצ״ל בפירוש הפסוק בישעיה (י״ד מ״ז): כל כלי יוצר עליך לא יצלח. אם תאבה אתה יעקב להשתמש בכלי יוצר, עליך לא יצלח! ולהיפך כל לשון תקום אתך למשפט תרשיעי, יען זאת היא נחלת עבדי ה׳! לכן אם נאבה להמתיק סוד בתקנת ישראל להעמיד עליו צופים ומתקנים להניע את רוח רגש האומה הזאת, לא יתכן להניע בכח תנועה אחת שאיננה מסגולותיה העצמיים; ולהיפך אם נניע ונעורר את רוח העם הזה בסגולות כח היפך סגולתו הטבעית, נעשה בו רק פעולה הפכיית, ולא לבד שלא נועיל, כי גם נרע ונשחית עד היסוד בו, וזאת גרמו לנו אוהבינו החדשים, ואת זאת נאבה לבאר בזה.

נשמת האומה הישראלית וחיי רוחה, היא רק התורה, כפי אשר נברך בכל יום אשר בחר בנו כו׳ ונתן לנו את תורתו; מיום עמד ישראל על דעתו על הר סיני לא ידע להוקיר כ״א את התורה, בכל פנותיו אשר פנה, בכל מלחמותיו אשר לחם, בכל הגדולות אשר עשה, רק התורה היתה כל ישעו וחפצו, לכלסלה לרוממה להגדילה ולהאדירה, יען היא נשמתו ורוח חייו, ורק היא לאומיותו האמתית, לכן אם גם המו גוים רעשו ממלכות וסערו להפיצנו ולכלותנו, אבל כל עוד רוח התורה עמד בנו, כל כלי יוצר עלינו לא הצליח, גוים עריצים שנתנו חתתם בארץ החיים, ספו תמו ואבד גם זכרם המה, ותולעה יעקב קם ויתעודד בכל עת וישר שיר נצחון, יען כי לא בקשתו בטח, קשתו ז׳

בקשה, חרבו זו תפלה, אמרו חז"ל. התורה שהחיתה אותנו מיומים, היא תקימנו ונחיה לפניו, גלו לבבל שכינה עמהם, גלו לעילם שכינה עמהם. התורה אשר שמרנוה מכל משמר, היא תנצור את עמה בקדושתה וטהרתה לבל יתבולל בגוים, והיא תתן לו עוז ותעצומות להחזיק במעוז דתו ולאומיותו הנצחי, ולעמוד מול כל משברי הים וגליו.

התורה הזאת נשמת האומה וקיומה, תעמוד להם גם במקום ארץ וממשלה חומרית, וגם בהיותו עם מפוזר ומפורד בין כל העמים בכל קצוי תבל, עכ"ז הנהו עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב, ורק אמונתו ותורתו ירים על נס, לכן יוקיר העם הזה מכל סגולה את גדולי התורה ויכבדם ברגש קדש, יען כי המה גלילי קודש שעליהם מקיפות יריעות התורה והדת, ובאור תורתם צדקה ומרפא ללאומיות הגוי כלו; כפלגי מים בציון כן ישקו את עדרי צאן עמנו הצמאים לשתות ממעיני התורה והתושיה, להחיותם תחיה לאומית, ולעמוד כסלע בלב ים מול כל אויב הרע בקודש.

אם נגולל את תולדות דברי ימי העמים בדורות קדומים, אזי נמצא קורות השתלשלותם רק במלחמות, גבורות ועריצות גבורים אדירים, לא כן אמנם הוא תולדות דברי ימי עמנו, אגודתה נוסדה רק על התורה והתפתחות הרוח. הגבורות והנצחונות, התפארת וההוד שעשו גם גדולי עמנו מאז מעולם, נזכרים ונעשים בספרי קדשנו רק כהכנה להתפתחות רוח התורה והדת. כל עין מישרים תחזה הלא תוכח, כי נביאינו וחז"ל בהתלמוד, ירוממו את צדקות ומפעלות המלך החסיד נעים זמירות ישראל וזרעו אחריו אשר הלכו בדרכיו, החיל והחוסן אשר עשו לבצר את מבצרי הדת ולרומם את קרן התורה, רב יתר מכל הגדולות והגבורות שעשו במלחמותיהם ונצחונותיהם על שדה קטל, בעוד מלכי ישראל זנחו תורה ובחרו בתעתועי העמים, הנה כל גבורותיהם ונצחונותיהם לא עמדו להם להשאיר את עמם לפליטה כיום הזה, וכמעט כי נשכח כל זכר למו. החשמונאים הצדיקים, בצדקותיהם הנפלאות שהחזירו את התורה ליושנה, לא הקימו מצבת זכרון בנס חנוכה לנצחונם החומרי, כ"א הקימו מצבת זכרון לחיי הרוח של עמנו בנס נר חנוכה, לזכרון רגש קודש בנר מצוה ותורה אור.

אבל עוד יותר בולט יראה המתבונן אם ישים השקפתו בתולדות בני עמו, על התקופות האחרונות בזמן הבית השני ואחריו עד כהיום, מה ימצא בהשתלשלות הדורות האלה, מה הוא היסוד של התולדה ההיא, מי המה המבצרים אשר בה התבצרו בני עמנו, תקופה ארוכה של שני אלפים שנה, ובמה לחמו את גוים עריצים ויוכלו למו, הלא היא רק התורה הקדושה והשתלשלותה ע"י גדולי אדירי התורה בכל דור ודור, המה המבעות והתוליות הנאמנות בהשלשלת הגדולה של תולדתנו; כחם וגבורתם האדירה בתורה, נתינת נפשותם עליה, צדקתם אשר פעלו בעמם בעוז רוחה, הם הם שנתנו עוז ותעצומות להעם לעמוד מול שטף משברי הים וגליו; הפעולות הנפלאות האלה רק הן הנה החלק היותר ארוך והיותר נבחר מתולדתנו. הן בתולדות בני עמנו לא יהולל העשיר בעשרו, הגבור בגבורתו, כ"א בהשכל וידוע את התורה, להעמיד תלמידים הרבה, להשקות את צאן עמו מי התורה והתושיה, לעשות צדקות וטוב בעמו ברוח התורה והיראה.

הגדולות והנצורות שעשו לעמנו חכמי המשנה והתלמוד, יקרים וחביבים לסגולות לאומיות ישורון, רב יתר מכבוש ארצות ומבצרים; הן הארצות שכבשו הגבורים העריצים מהעמים, כבר תמו חרבות לנצח, הקיאו את יושביהן ונשכח כל זכר למו, גם עמנו בגלל עזבם את תורתם הקיאה הארץ אותם, ותורת חכמינו המשנה והגמרא לעולם תשב, היא הנושאת את נושאיה גם בארצות פזוריהם, ותשים נזר נצחון וקיום נצחו לעמנו לגאון ולתפארת; גדולת תורת רבותינו גאונינו הראשונים והאחרונים, רש"י הרמב"ם ובעלי התוספות זצ"ל, ותלמידי תלמידיהם במלחמתה של תורה, נעלים בערכם ללאומיתנו

כ

מפעולת גבורים עריצים מרגיזי ארץ; מתורתם אנו חיים, ומהם אור זרוע להיהדות, ונצחיותה כיום הזה, לכן ידע ישראל בכל דור דור להוקיר, לרומם ולנשא, רק את גדולי התורה, אשר רק המה הנם הרוח החיה באופני האומה, ובכל עת צרה ליעקב התרגשה נפשם תחלה לעמוד בפרץ.

כמה דיו נשפך וכמה קולמסים נשברו בדבר החקירה, אם בני ישראל המה בני עם אחד או רק בני דת אחת. החקירה הזאת והויכוחים האלה נולדו רק יען אשר התרחקו מרוח התורה הנאמנה, אבל כל החודר לרוח התורה, הוא יראה כי אין לך גנאי יותר גדול לעצמנו לחשבנו רק כבני עם אחת. לפי רוח התורה, הננו לא רק בני עם אחת כ"א אחים בני אב אחד; התורה תכנה אותנו בנים אתם לה' אלהיכם, ובכל התורה תיחס איש לרעהו רק בשם אחים, כי ימוך אחיך, כי תפגוש שור אחיך כו' וכאלה רבות. כה הורגלו אחינו ע"פ רוח התורה להיות קשורים זה לזה, לא רק בקשר הלאומיות המקשר אותם רק בהיותם משולבים להלאום, ואין לאיש שום קשר ויחס לרעהו כ"א קשר לאומיית, לא כן התקשרות התורה היא תקשר את איש יהודי לרעהו בדבק האחוה הגמורה, וכל החודר לרוח עמו יכיר כי גם רבוי המחלוקת והקטטות ביניהן הוא לא תולדות פחיתות וחסרון, כ"א חסרון להמנות מסבת מעלה גדולה, יען יתחסו כלם לאחים ע"כ תפול קנאתם ביותר כקנאת אח לאחיו, וזאת היא גם סגולת האחדות הנפלאה אשר החיתה את עמנו וחזקה את קיומנו עד כה, יען יתיחס איש לרעהו, לא בקרבת בן לאום, אשר קורבה כזאת תעורר רגש רק בפעולה לאומיית, לא כן קרבת אח לאחיו יתפעל מכל ענין וחפץ הדרוש לאחיו.

מהאמור הלא נוכח כל קורא יקר, כי אם נשתדל למצוא את הסגולה וכח התנועה להניע את עמנו, לעורר בו רגשותיו לפי טבעו, הנה הכח הזה ימצא רק בסגולת התורה לא יותר, ולשוא יבקשו תחבולות לרכך את המתכת ע"י המים, והעפר ע"י האש, פעולות כאלה המה רק הפכיים מנגדיים לטבעם, והעמלים בפעולות הפכיים ברוח עמנו, המה ג"כ ממש כהאלכימיקים לפנים בהשתדלותם למצוא את אבן הפלוסופים וסוד התנועה התמידית. השאלה של חסרון אנשי רגש ורוח בעלי כשרון המעשה להיות כצופים לעינינו, היא רק שאלה חדשה אשר אבותינו ואבות אבותינו לא ידעו טיבה, כהמחלות החדשות אשר מקרוב באו, ומעולם לא חסרו בעמנו אנשי מעשה בכל מקצועות הפעולה והמעשה, הן בנוגע לפעולת צדקה מוגבלת בצרכי העיר ועדה, וכן בנוגע להכלל, ולא חסרו אנשי סגולה כאלה בעמנו גם עתה, לולא שקמו מהרסינו ומחריבינו מקרבנו יצאו לקעקע חומת מבצרי התורה ומחזיקיה ולזרוע זרע עמל בלב האומה, לכן הרפו והחלישו את כח אנשי המעשה ותהי לשאלה.

זה כמאה שנים אשר חדשה נהיתה בקרב עמנו באשכנז, רוח הרעפארעם צרר בכנפיו גם את הרבה מקרב אחינו בהארצות האלה, ויתחרו לחקות את מעשה העמים לתקן גם את דת קדשנו (?). מטרת מבקשי התקונים בעמנו לא היתה לשם קיום עקרי הדת ותקונה, כמו שהיתה מטרת מתקני הדת הנוצרית לשמה, וכמו שהתפארו מתקני עמנו לעיני בני עמם כי יחפצו תקונים גם הם רק למען תוכל הדת לעמוד, ולא כן בדיהם; כל ישעם וחפצם היה החיקוי, ההתדמות, ורגש ההתבוללות הגמורה; או בלשון פשוט, כליון היהדות בהחלט, בהמצאה חדשה שריפת הנשמה וגוף קיים; האנשים האלה תלו א"ע באילן גדול בהפלוסוף ר"מ מדעסוי ויתכנו בשם תלמידי הרמבמ"ן, ומאלה נפוצה ההשכלה הברלינית בעמנו ברוח קטב של כליון היהדות; להגיע אל מטרתם בחרו בתחבולות האלה: להשניא את כל רגשי הדת והיהדות בקרב האומה בעצמה, כל רגש, כל פעולה, כל מנהג, כל שם, כל תואר, אשר ממקור היהדות מוצאם, בזו ושקצו אותם כאלו נובעים המה ממעין נרפש, מתולדות אבות פראים שפלי הרוח והנפש, חסרי טעם כל נועם ויופי;

כ

ואחרי כי קדושים המה בעיני ההמון ע"פ הדת ומורשת קדומים ולא בנקל תותר האומה עליהם, לכן עטלו לנבלם ולשקצם בלֵצנות והתולים, למען להלבישם במחלצות וקשוטי העמים לחקות ולהתדמות להם כמעשה הקופים בכל נמוסיהם. התפלה העומדת לעמנו במקום הקרבנות הקריבו על מזבחה עוגב ומקהלה, החליפו שמותיהם העבריים המצלצלים ממקור כתבי הקדש, בשמות צרפתים. כל נכבדי העמים המתימרים באהבת לאומם, חותרים בכל עוז אחרי מנהגי דורות קדומים, יסלסלום וירוממום לתת על ידיהם עוז ותעצומות ללאומיותם, גם בטרם ידעו יחקרו על מה אדני המנהגים האלה הטבעו; וחכמי עמנו כל השתדלותם היתה בהפך, לבטל ישותם ולאבד את היהדות לדעת, בעד איזה פנים של רצון לפי שעה שיראו להם שכניהם האזרחים. ועתה מי גבר סתום העין אשר לא יראה, כי מטרתם לא היתה לתקן בסים להדת למען תוכל עמוד, אבל — לקעקע. את כל הבירה שתפול תחתיה.

* * *

העם האדיר והנאור ששמע דברות ה' חוצב להבות מפיו, העם שהקימו נביאים חוזי עליון, העם העתיק יומין הזה שאין לך יום בשנה שאין בו זכרון קודש מאותות ומופתים שנעשו לו ובו; העם הנורא הזה, מן הוא והלאה, אשר כל אדירי הגוים שעמדו לכלותו כבר נשכח כל זכר למו, והוא עומד בתקפו וכל הרוחות שבעולם לא זזו אותו ממקומו, הנה אדירי המשכילים מקרבו, השפילו רוחו לבזות ולשקץ את כל ההרגשות המושגים והנמוסים אשר ממקור ישראל מוצאם, וחרפה למו להתראות במו קבל עם בדמותם וצביונם, בלתי אם יפארום ביפיפותם של צעירי העמים, אם גם אין להם כל רגש עצמי בלתי אם יופי צירמונלי אשר נתקבל בחוסן תקופת העם העומד על הפסגה, לא יותר.

למען לקבוע להדעות והנמוסים האלה מסמרות בקרב האומה, למרות דעת היראים והחרדים אשר צעקו חמס נגד הדעות האלה; הרחיבו פה והאריכו לשון לקבוע דעותיהם בקרב האומה, אשר כל שנאת העמים אותנו הוא רק מאשר הננו מתרחקים מהם ומדרכיהם, והיהדות שלנו בולטת בכל מפעל ובכל מדרך כף רגלנו; הרימו על נס פתגם שבדו בשם הפלוסוף מענדעלסאהן: „היה יהודי באהלך, ואדם בצאתך"! מליצה נוקבת ויורדת עד תהום היהדות, שמובנה כי חובה על כל איש ישראל להסתיר יהדותו מעין רואה ולהיות יהודי רק במסתרים, כפי שהורה הנסיון כי אין לפניהם דבר בזיון וגנות גדול מזה כמו להֵראות בהיהדות בגלוי. זאת תורת השכלת ברלין, כי רק כאשר נדמה אל העמים ונחקה את מעשיהם, רק אז יקרבונו ויכירונו לאנשי הכבוד והמעלה, הראוים לקבל את אור „שווי הזכיות" וכל תורת האדם, ונזכה לראות חיים של טובה וברכה בקרב הגוים, ושנאת העמים כליל תחלוף. כה הלכו מחיל אל חיל בהפאנטזיה שלהם, עד כי החליטו ראשי מטיפי ההשכלה הברלינית, כי רק זאת המנוחה וזאת הסגולה האחת להרגיע ישראל, בהסר מעליו כל מנהג ונמוס הנושא סמל דמות ישראל סבא, כי אז יכירו העמים ערכנו וזכות אזרח תפרח לשושנה; ולא דעת וחשבון למו, כי לו שמעו המשכילים האלה משפט מעוקל חסר טעם והגיון כזה מאת היראים והחרדים, כי עתה אלו כל הימים דיו לא הספיקו להם לכתוב ולשפוך בוז ולעג עליהם. הן עפ"י המשפט המעוקל הזה הוכרחנו לאמר כי העמים עומדים במעלה נשאה ונשגבה כזו בההשכלה, עד כי גם מקנאים הם קנאתה פן ח"ו תמצא גם סדק קטן אשר שמה לא תוכל ההשכלה להבקיע ולהפיל קרני אורה, ולכן יעמלו ויתחרו בכל עוז ובכל התחבולות להזריח שמה קרני אורה בחזקת היד, וכה גברה קנאתם לההשכלה עד לשלול מאתנו גם תורת האדם ולהחזיק לערובה את שווי זכיותינו; וע"פ המשפט הזה הוכרחנו עוד לאמר כי העם העומד במדרגת ההשכלה מרום ומאוד נעלה על כל עמי איירופא, הוא עם רומיניה, אשר בגלל קנאת ההשכלה העצומה הטביע כמה נפשות מאחב"י לפני ט"ו

שנה במצולת הדונאי, גם טרם פרצה מגפת האנטיסמיטים בארץ, התחת אשר ע"פ הנסיון האמתי יודעים כל יושבי תבל, כי מעולם לא עמדה כנסת ישראל בשפלת הדעת ח"ו מול כל יתר העמים, ומלבד חכמת תורתנו הק' השגורה כמעט בפי ולבב כל העם הנקראת עם הספר, הנה גם בההשכלה הנימוסיות והמדעים החדשים התפתחו יחד עם כל העמים ועוד העבירום, עד כי על ידי זה עוררו קנאתם. העם אשר מקטנם ועד גדולם יודעים קרוא וכתוב, ורובם בקיאים בליטרטור שלמה, התלמיד מדרשים וספרי מחקר, ומצויינים במדות נעלות ורגשות עדינות, מרוחקים משכרות ומתאוות נמבזות, כפי שהודו כל אלה גם טובי חכמי העמים, על עם כזה נועדו חכמינו משכילינו ופטריוטינו להחליט כי גרועים ופחותים המה מכל העמים, וכי רק בעד זה ישטמונו, ורק כאשר נביא לבב חכמה ונסתיר יהדותנו מבלי שיהיה ריח היהדות נודף בכל מעשינו, רק אז יהיה לנו הצדקה לבקש משפט אזרח ותורת האדם *). משפטים מעוקלים כאלה החליטו משכילי ברלין ולאורם הלכו גם הבאים אחריהם, עד תקופת האנטיסמיטיזמוס והפוגרומים של שנת תרמ"א, אשר פקחו עיניהם כמעט כהודאת כל הסופרים בעצמם, ודברים אשר לדידן הוי מומא לדידהו לא הוי מומא, כי עוד השתבחו בעמם לפטריוטים נעלים צופים לעם הזה, וכל אשר הרבה לשפוך זפת בוערה על עמנו בלצנות מכל קדשי ישראל, בספורים מוזרים, הוא התנשא להתימר לפטריוט יותר נעלה; כי הרי הוא מתכוין רק לטובתנו, לבער הרע מקרבנו, ומי הקשה אל משכילים וישלם? להם מותר הוצאת שם רע, להתכבד בקלון חבירו וכהנה, כי כל האסורים ימחו על קדושת אהבת עמם; כה השחיתו את רוח היהדות וערכו בעיני עצמו, עד כי גם אנשים ישרים ותמימים הורגלו במשפטים ומבטאים כאלה, מבלי הרגיש בעצמם כי סוטרים המה בעצמם על לחייהם ולחיי האומה כלה. על כל מקרה ופגע וכל דבר נפל ביעקב אף שלא בסבתו, מצדיקים עליהם את הדין לאמר: „אבל אשמים אנחנו על נפשותנו"! על כל מעשה פרטי אשר לא ירצה בעיני זולתו חיש יחרוץ המשפט: „הכל אצלנו היהודים"! על כל מעשה נמבזה שיעשה איזה יחיד יגזרו מיד לאמר: „זה פרי היהדות"! „זאת רק אצלנו היהודים"! על כל פעולה רעה ומשחתה של אנשים פרטים אשר יעשו יחידים מיצרם הרע אשר אין כל אומה בעולם נקיה מהם, יצרפו את ערבות הכלל לאמר: „הכל אצלנו היהודים! הכל נמוסי היהדות"! על כל מלאכה משחתה ונמאסה, יאמרו זאת מלאכת היהודים, עד אשר אם לו יצוייר כי יבוא איש מעולם אחר וישמע סגנון דברים הרגיל על שפת רוב האומה עתה, אשר הפתגמים האלה מצאו להם משפט אזרח על שפת רוב האומה מבלי משים לב מה שמוציאים מפיהם, הלא יצייר בנפשו כי היהדות היא אֵם כל חטאת, מקור כל חלאה, וההשכלה תעמול לצרף וללבן את האומה הזאת מחלאת היהדות; לנטוע פחיתות כזאת בנפש האומה, עד להשפיל ולהשניא אותה בעיני עצמה ולסמור בידיה את לחייה, לא פעלו ועשו גם הצוענים בעמם כאשר פעלו ועשו משכילינו בקרבנו. ולהפך בכל פעולה ומעשה אשר ראו צעד להתרוממות, לעזיבת הדת, לפריקת עול, לקלות ראש, להרחקת היהדות, שרו שירי תפארה, ולתוצאות כאלה קראו השכלה, דרור, אור, שמש, חיים, ויופי אירופית; ולכל פעולה דתית מרגש הדת והיהדות ומחזיקיהן, קראו חשך, פַנטיזם, מורדי אור, אזיאטים, אשר כל אלה בעוכרי עמנו מעכבים הגאולה של „שווי הזכיות", לכן קנאים פוגעים בהם כי מעכבים את גאולתן של ישראל.

---

*) מהפך הקלור, יען כי אי־אפשר לקפח מקום יתר הסופרים, לא נוכל להביא בזה ראיות להעתיק את דברי הסופרים המשכילים, מיוחס והגיונם בנגון הזה שזכרנו אפס קצהו, והננו מאריכים במקצוע הזה באחד מספריו אשר אתנו בכתובים, שמה הננו מעתיקים דברי הסופרים ככתבם וכלשונם, והפעם נסמוך על הקוראים הבקיאים אשר די להם הסערה על כל הנ"ל.

מה שגרמה והביאה ההשכלה הברלינית להיהדות באשכנז עוד בראשית צמיחתה, הלא ידוע, כי יותר מעשרת אלפים משפחות מעמנו המירו את דתם בעיר ברלין לבדה במשך שנים מספר; מדבר הבורות ושכחת התורה שמה, לא יאֻמן כי יסופר, עד כי לא על דרך לצנות והתול כ"א באמת נאמר, כי לא ידעו ההמון לתרגם ולהבין ההפרש בין ארור המן לברוך מרדכי; רוח הרעה של המרת הדת כקטב ישוד צהרים שמה גם עתה, ואוכלת את היהדות בכל פה, עד כי בהימים האחרונים פחדו באשכנז גם הריפורמר, רעדה אחזה גם את החנפים להשכלה הגרמנית אלה, לראות באבדן היהדות ר"ל; וזה לפני שנתים קראו גם המה לאספה, לבקש תחבולות לחזק את רגש הדת בקרב צעירי הדור שמה, ואם כי מאומה לא הביאו בעמלם, אך די לנו כי הכירו גם המה כי לפתח ההשכלה הברלינית חטאת כליון היהדות רובצת, ומי יגור לנו אש זרה אוכלת את היהדות בכל פה; נורא ומבהיל הוא החשבון המובא במכ"ע נייצייט מראשי עדת ישראל בוויען, המונים במספר צבא אחינו אשר המירו את דתם בשנת תרמ"ד, עולה חשבון הידועים להם עד מאתים וששים ושלשה, וכלם ממפלגת הנאורים, רופאים, עורכי דין ומורים וכו', כפי שמובא בפרטות במכ"ע המליץ תרמ"ה גליון 30 בהידיעות מחו"ל. זאת פעולת השכלת ברלין, וזאת הטובה שהביאה להאומה והיהדות יחד!

ג.

בדרך משכילי ברלין וברוחם בחרו משכילי עמנו ביתר הארצות ובארצנו בהתקופה האחרונה, חפץ אחד ומטרה אחת פנימית לכלם יחד, עקירת התורה והדת; אפס כי האחרונים סללו להם מסלה חדשה להגיע למחוז חפצם אשר לא שערום הראשונים. המשכילים הברלינים לפי רוח הריפורם אשר שררה אז באשכנז, יסדו גם המה ריפורם בגלוי, הודיעו ופרסמו דעותיהם קבל עם, נתגלה עונם ונתגלה קצם, כי חלק גדול מהם המירו את דתם, וגם שאריתם אשר עוד בשם ישראל יכנו הנה כל יהדותם הוא רק בשמם לא יותר, בלי כל רגש דת כלל, ראו ישראל כי קצצו בנטיעות בפרהסיא ויבדלו מהם, לא יתערב איש ישראל החרד באמונתו במאכלו ובמשתהו עם הריפורמר ובכל ענין הנוגע להדת והאמונה.

אבל האחרונים הבאים אחריהם שמו אל הערמה פניהם, להתהדר בחיצוניותם ליהודים אורתדוכסים גמורים, למען תפוש את לב העם והצעירים, ובקרבם שמו ארבם להפיל חומת היהדות למשואות. לתכלית זו בחרו את הספרות ויהמרו אותה בזיוף צביעות וערמה מבחוץ וכפירה מבית, לסמא את העינים ולבלבל את המושגים, להוליך את צעירי הדור וההמון שולל, התראו בספרותם לעיני העם כאפטרופסים לשפת קדשנו ויסלסלו וירוממו קדושתה ויפעתה; למען צודד נפשות תמימות הבלתי יודעים לבוא עד תכלית כונתם הנסתרה, הרבו חקירות בתולדות גדולי ישראל רבותינו הגאונים הראשינים, ובאלה התראו כחובבי תורה, העמלים לענדה עטרות, לפאר את גדולת רבותינו בקרב האומה, ולקשר מעדנות התורה והחכמה. בתחבולות ערמה כאלה צלחה להם לתת מהלכים לספרותם בקרב צעירי הדור, אם גם גדולי ישראל צעקו חמס והזהירו מלכת בדרך הסופרים האלה כפי שהורה הנסיון.

מה נשגבה מליצת השר דון יצחק אברבנאל על שאלת הנביא חגי: הן ישא איש בשר קדש וגו' ונגע בכנפיו וגו' היקדש? ויענו הכהנים לא! ויאמר אם יגע טמא נפש בכל אלה היטמא? ויענו הכהנים יטמא, ויען גו' כן העם הזה גו', וידוע מחלוקת חז"ל בזה. וע"ז יאמר מהרי"א כי מטבע הקדושה אם יגע איש בדבר קדוש לא ידבק בו שום קדושה, כי הקדושה לא תקלט ע"י מגע חיצוני, כ"א מרגש פנימי, לא כן הוא אמנם הטומאה כי מטמאה גם במגע (יעיין פ' הג' מלבים ז"ל ביתר ביאור), ככה הננו רואים גם בפעולת

הספרות, — להועיל ע"י הספרות הוא דבר קשה מאד, כל הסופרים פה אחד מודים כי הספרות לא פעלה על עמנו להועיל גם במקצת, אבל לקלקל ולהדיח נקל מאד בכח הספרות, כפי שהורה הנסיון. עוד רב יתר מאשר הרעו הברלינים בספרותם, העמיקו שחתו תלמידיהם בתחבולות הערמה והזיוף; כי האחרונים שמו אפר על ספרותם ובחרו בהגיונים, במלות נאומים תוארים ומושגים כאלה, המקובלים באומה וקדושים בקדושת הדת, ובהשתמש בהם לכונתם הפנימית, הנה בשטחיותם ילבבו את עיני הקורא, וכאשר יבואו בקרבם פנימה והיו למרורת פתנים להשחית בקרבו כל רגש קדושת הדת ומורשת אבות, כהתואר „אמונה צרופה" הרגילה על שפתי כל המדברים בשם ההשכלה; בראשית ההשקפה לא יעמוד הקורא על זה, ויצלצל באזניו בנעימות ובצחות מבטאה, אבל לאט לאט המושג הזה כצפעוני יפריש בקרב הקורא, כי מבלי משים לב יקבע אצלו הרגש אשר האמונה צריכה צירוף ולבון מחלאת הבלים וחומרות וכדומה, ומתוך זה יבוא לידי בקרת חפשית וכפירה גמורה.

התואר „תלמידי חכמים" אשר הונח על מושג גדולי התורה, החלו סופרי ספורי הראָמאַנים להשתמש בו לכנות בהם את תלמידי בתי־הספר, „פמליא של מעלה", המושגת על ההשגחה השמימית יכנו אותה על אסיפת בני אדם, הכל למען השפיל והגשים ערך קדושת המושגים הדתיים הנקשרים בנפש האומה כלה מעולם על פי חז"ל, ולהפכם להשתמש בהם לצרכם, להאציל מהודם על ההשכלה, ולאט לאט התגברו בתחבולות להיות מטיפים לעם הזה וקברניטי האומה, ובאחרונה לבשו עוד גאה וגאון להתימר גם לנביאים וחוזים, כפי שיאמר בעל השחר בהתועה „הקראת את דברי ישעיה הנביא ומאפו החוזה"? (יש אתנו דוגמאות כאלה למרבה ממאמרי הסופרים ואין פה מקומם), כונתם בולטת לקבוע הדעה, כי גם הנביאים הקדושים היו גם כן רק מליצים נשגבים ומטיפים, וכי לא נופלים אפוא הסופרים האלה ממעלת הנביאים.

פתגם צרפתי הוא: „גם ידידי ידידַי, ידידֵי המה". אין קדוש ונערץ בהאומה כתורתנו הקדושה, לכן יקרים וחביבים לה גם נושאי דגלה, וגם מלבד ידיעת צדקות וחסידות גדולי התורה חסידי עליון, נעים לכל חובב עמו ותורתו לשמוע, כשיחת חולין על טהרת הקדש, גם קורות גדולי התורה המאורות הגדולים אשר אור תורתם זורח בקרב האומה ומפיהם אנו חיים חיי הרוח והנפש; אבל סופרינו ומשבילינו אשר חבלו תחבולות מזמות און להפיל למשואות את דת קדשנו בתחבולותיהם, הנה בחלקת לשונם בצביעות, חנופה, ערמה, ומזמה, גנבו את דעת הקוראים להוליכם שולל, מבלי התבונן ולעמוד על כונתם איך הם מאבדים לדעת את רוח הדתי מקרב כל הקדוש באומה, ומשאירים רק עצמות וגידים יבשים; כי כל המתבונן במלוא רוחב המובן בספרותם, יראה ויוכח כי רק את „שפת קדשנו ותולדות עמנו" יכנו בשם תורה, ולא את הורת אלהים „התורה והמצוה", ואת דרכי התרמית האלה כסו בתנופה וצביעות, והנם קוראים חמס על מתקני הדת, ועל ההתבוללות, בעוד אשר הם בעצמם העמידו את היהדות על ההיסתוריה והשפה לבד, וזאת היא התורה אשר יקדשוה לצעירי הצאן. התרמית הזאת נוראה היא, הקורא לתומו ידמה כי מקדישים ומעריצים הם את התורה והדת, וע"כ לאט לאט יכנסו דברי התהו האלה אל לבו מתוך הקריאה הנפרצה בדברי מינות המשוחה שמן משחת קדש, עד כי ישאר אצלו מושג התורה ומובן היהדות, רק „השפה וההיסתוריה", שהן הן גופים בלי נפש ורוח. פוק חזי קורא יקר בספרות החדשה, אשר כהקיר בור מימיה, כן תקיר הרעה ותרמיתה, וראית ונוכחת רבות מהמעט אשר אנחנו נותנים לפניך בזה, כי הננו מקצרים הפעם בענין הראוי ושאנחנו מקוים להאריך בו אי"ה במקום אחר. אמנם כן אם זאת התורה הקדושה היא „השפה וההיסתוריה" חלילה, צדקו הסופרים לשיטתם ושטותם בהתהלל לנביאים וחוזים גם הם היום כמלפנים בעמנו!!!

עם בני ישראל רגילים מעולם לתאר להם את רבותינו הראשונים עד האחרונים,

לפי ערך גודל תורתם מאד נעלים מהשגתנו את ערך שכלם וצדקתם, לכן יעמלו סופרינו לספר לפני הצעירים קורות ותולדות רבותינו גדולינו, למען יתוארו בתור אנשים כערכנו, והנם מנקרים ומבקרים למצוא בהם מגרעות לשלול מהם קרושתם, ובבואם לתאר את רבותינו ביתרונות וכשרונות, לא יתארום בהציורים האמתים מפרשת גדולת תורתם צדקתם וחסידותם, כי אם יתארום לפי ערך מעלת חביבותם את ההשכלה, המליצה, והשיר, והתרועעם עם חכמי הדור. כל החודר עמוק לרוח ספרותם יכיר וידע כי שמו לעיקר תכלית ותעודת היהדות רק את ההשכלה, והתורה הקדושה היא רק כאחת המעלות הצדדיות והקנינים המקריים שהאומה משתבחת בהן, אבל לא כנשמתה ועצם חיותה, שהיא וישראל חד, ובלעדי התורה לא יוכל ישראל עמוד, ולהפך אם גם יעזוב את כל מעלותיו ורק אותה ישמור, אז יקום ויחיה, וכמאמרם ז"ל: הלואי אותי עזבו ואת תורתי שמרו. אם תאבה לדקדק אתנו אתה הקורא היקר ולשאול: איפה המקום ואיזה מהסופרים יכתבו ככה? ע"ז נשיבך: קום קרא בכל מאמרי המשכילים, הסר מהם אך צעיף הצביעות והחנופה ותראה כי כלם מדברים בסגנון אחד, הכחישו ברוח התורה ויעמידוה בגלמה וחמרה: „השפה וההסתוריה"! ותעודת ישראל ומטרתו שמו את שיווי הזכיות, אשר זאת ינחל ישראל כאשר יביא לבב חכמה וימצא חן בעיני העמים.

ואחרי אשר מצות וחקי התורה לפי מורשת אבות, המה לפי הלך רוחם רק הבלים והזיות, ועומדים כחומה נגד ההשכלה ומרחיקים את קץ גאולת ישראל, לכן הקדישו הסופרים מלחמה נגד כל הקדוש בישראל, והכל בלשון רמיה ובשפת חנף, כאילו כל מגמתם לרומם את קרן ישראל ואמונתו הצרופה; ולתכלית זאת ישקצו את כל נמוסי האומה ומנהגיה אשר בקודש וחומרי הדת יסודתם, אחרי אשר לדעתם ריח רע של היהדות נודפת מהם; התירו להם את הלצנות, והבדחנות, ההתולים וההוללות, לבזות ולנבל את כל הקדוש בישראל, למען נקותו מחלאתו ולטהרו מטומאתו אשר דבקה בו מימי הבינים אשר עוללו בעפר קרנו, עד כי השפיל (לדעתם) ישראל רוחו וידבק בכל המדות הנמבזות ויהי לנדה בעיני העמים ויבזוהו לאומים, לכן חסד כפול המה עושים כי קמו כאפטרופסים לנקותו ולרחצו למשעי, למען הנחיל את עמנו יש של שיווי הזכיות וכבוד ישראל יתרומם.

אם ראו איזה איש שיתכבד באות הכבוד מאת הממשלה אז קראו הידד! כי האיש הזה מזכה הוא את הרבים ובעבורו תהי ליהודים אורה ושמחה וששון ויקר. אם רקדו איזה אצילים את בנות ישראל העדינות בהקלוב, קראו כי השמש האירה קרני פז גם על חשכת היהודים בימי המאה התשע עשרה, וליהודים היתה אורה, ובזכות הצדקניות האלה עתידים אנחנו להגאל, וכאלה פנטזיות, למרבה הלא הם בספרותם. תכליתם היא הכונה הידועה מאי אהני לנו רבנן, האם בכחם להרחיב זכיות ישראל אם יוסיפו עוד חבורים פלפולים והלכות, הבאלה ירחיבו את זכיותינו כו', כידוע לכל הקוראים. לא כן הצעירים, מהם תקות ישראל, כי הנה ערפל כסה את עמנו, אבל עליהם המשכילים זרח כבוד אירופא ומהודם יאצילו על עמם ולבני ישראל יהיה אור במושבותם. עד אשר באו הפוגרומים וסטרום מתחת לחוטמם, ויבהלו כמתיאשים, ויבחרו לאמר כי אך שם באזיה אור זרוע להאנושיות ולכל מדה נכונה.

„חושך שבטו שונא בנו, ואוהבו שחרו מוסר", אמר החכם מכל אדם, לכן בהרו מאהבינו סופרינו משכילינו בלכתם לבער את הרע מקרבנו (לפי דבריהם) למען נמצא חן בעיני העמים, לספר במאמריהם וספוריהם, רק בגנות עמנו, וכל אשר הרבה לספר בגנות סימן יפה הוא לגודל אהבתו את עמו וחפצו להשכיל להיטיב. כה הלכו מחיל אל חיל לכלות הקוצים מכרם עמנו, במאמריהם, וספוריהם, בשפת קדשנו ובשפת זשארגאן ובאחרונה החלו ליסר את עמנו בקוצים וברקנים בשפת המדינה, כל אשר לא העזו שונאינו

היותר גלוים לדבר על אומתנו, דברו אוהבינו אלה עלינו, למען בער הרע לפי דבריהם. אבל באיזה פנות עמנו מצאו את הרע? שמע קורא יקר ותשתומם, כל רע כל עָול כל רשע כסל, כל מדה גרועה ומשחתה, מצאו רק ביראי ה׳, בתופשי התורה, בהחרדים המדקדקים במצות, וכל מדה נכונה וכל שלימות הנפש מצאו רק בהמלומדים המשכילים החדשים; סגנון אחד לכלם בספוריהם לתאר את הרשעים והעושים עול בתמונות יראי ה׳, לומדים כו׳; וכל ישרי לב כו׳ בתמונות משכילים. ציירים בדוים כאלה נגד החוש, הנסיון והמציאות, לא עשו גם שונאינו היותר גדולים כמו שעשו המה, לעמוד על האמת ולברוח ממנו, להכחיש החוש והמציאות ולתאר ציורים רק לפי הות נפשם ודעותיהם הקדומות, לעקור את התורה והיראה מקרב צעירי הדור. ותחת אשר לו נתנו ציורים נאמנים מתמונת כנסת ישראל, צודקת כפי הנסיון והמציאות הטובים והרעים מכל המפלגות, ובלי רצון וחפץ צדדי בפַנטזיה מבהילה, ענדו עטרות לעצמם; עשו הם ההפך, כי העלימו עיניהם וסגרו פיהם מכל המעלות והמדות, הצדקה והחסד, הטוב והמועיל אשר ביראי ה׳ תופשי התורה וההולכים בדרך אבות, ויחזו בהם רק רע כל הימים, והכל לטובת ישראל כמובן, עד כי שונאינו לוקחים אותם לעדות וראיה כהודאת בעל דין. ולמותר לנו להאריך באלה עתה, אחרי אשר כמעט רוב הסופרים אשר הפוגרומים והאנטיסמיטיזמוס פקחה את עיניהם, והם מודים עתה מפורש כי המכות הגדולות והנאמנות הסבו אלה מאהבינו לנו, כפי אשר נרבה אי"ה להביא במקום אחר עדות פיהם ככתבם וכלשונם, ואת הוידוים שהם מתודים ואומרים כי אבן הפוגרומים פקחו עיניהם כו׳. אבל ההכרה הזאת שדרשה ההשכלה להכירם על ידי פוגרומים, הכירה וידעה האומה מראש על פי רוח רגש הדת הכתוב בתורה ושנוי בנביאים כו׳, ולאות ולעדה הלא היא האומה בעצמה, שעמדה במחאותיה נגד כל מעשי המשכילים כל הימים למרות הפה הרך שלהם אשר פתו את בני עמנו בחלקות להנחילם שווי הזכיות, והלשון הקשה שהראו בכל מיני התחבולות הנזכרות, וישראל עמד כחומה נגדם. אך נעזבה נא את העבר — לאות יותר נאמן הוא גם מצב ההוה, כי הלא גם עתה אשר סופרינו רובם ככלם בפה אחד מודים כי נבוכים היו בארץ, וכי השכלת ברלין הביאה את ישראל עד דכא עד פתחי ההתבוללות הגמורה, עתה אשר באו עלינו דברי (ירמיה ד׳ ל׳): ואת שדוד מה תעשי כי תלבשי שני וגו׳ לשוא תתיפי מאסו בך עוגבים נפשך יבקשו! והם סופרינו מודים על כרחם כי כן הוא גם עתה; האם ישובו הסופרים עתה אל על, אל קדושת תורתנו? האם בהשתדלם עתה להחיות את העצמות היבשות בתחית האומה, משתדלים הם לחבוש לנשברי לב ע"פ מצות התורה הכתובה והמסורה והחזרת הדת כפי מורשת אבות? הם מלהזכיר! רוח ההשכלה הברלינית מדברת גם עתה מתוך גרונם, ורק נתנו לה נגון אחר ותמונה חדשה לא יותר, וכל מועצותיהם ותקוניהם אשר ישימו עתה לפני העם מוזרים המה לרוח האומה כמאז, כי רוח רגש האומה הטבעי, תקלוט ותכיר את הטוב לה גם בלי כל אומר ודברים.

הננו שומעים מאחרינו קול רעש גדול של הנביאים, החוזים, והאפוטרופסים, המציפים עלינו מבול גדול של לצנות ובדחנות, בשריקות ותנועות משונות של הבדחנים והמשחקים, אשר פרצת הדור ורשעת ההשכלה המזויפה משחקת למו, לקרוא להעלולים והוללות באלה: חכמה, השכלה, ספרות ובקרת. כי להצלחת האומה בעתיד, לבלתי תצודדנה נפשות במדה מרובה, שובבה הספרות משובה נצחת ונהפכה לבדחנות, למען התגול ותתועב גם בעיני הצעירים כפי אשר הזילוה גם עתה כל נקיי הדעת; אם כה או כה נעלה נפשנו לשמוע שריקות ההוללים האלה בלא הגיון ישר, בלתי ברחנות לבד. לכן הסב גם אתה, קורא יקר, עיניך ממצב הספרות הנכחי. וכאשר החיינו ה׳ לראות חרפת השכלת ברלין אשר חרפו עקבותיה עוגביה בעצמם, כן נקוה לו כי יראנו בעוד שנים

מספר איך יטפחו הסופרים הבאים, על פניהם של הסופרים הנוכחים היום. אחרי אשר תצא ההוללות מאפס לזרא, ודעת הקהל תפגלם ותשקצם, או אז יבואו טובי הסופרים לדבר אתם בשער. לכן נשובה אל הפרק העבר ונהבונן מה גרמו לנו סופרינו מאהבינו פּריוטינו מהתקופה החולפת עד ימי הפוגרומים, ובאלה נגיע אל מחוז חפצנו למצוא את כח סגולת אנשי המעשה אשר תחפש האומה חפש מחופש.

ד.

בהפרקים הקודמים הלא הוכחנו מה שגרמו להיהדות משכילי ברלין ותלמידיהם הבאים אחריהם בארצנו — כי גרשו כל רגשי קשט ודת מהיהדות, המיתו את רגשי צעירי הדור והסירו בחוקת היד את כח גדולי התורה ואנשי הסגולה והיראה, קול מליהם נחבא מפני תקיפות המשכילים בספרותם, ותחבולותיהם ועלילותיהם לשם יחוד של ההשכלה והצלחת האומה. כל האמצעים היו מותרים להם, והמה גזרו כי רק היראים והחרדים המה בעוכרי האומה, הנם קנאים יעזואיטים, מורדי אור, עגלי מרבק והמה מאפילים בטליתותיהם להחשיך אור שמש ההשכלה מבלי תגיה אורה על האומה, בכל אשר פעלו ועשו גדולי התורה מצאו רק מגרעות וקלקלות; ככה הוכרחו שלומי אמוני ישראל להתחבא עתה בכל מעשיהם מפני צוררינו מבית. על הרבנים והמלמדים עמודי תורת ישראל דברו סרה, וגרמו שיהיו רק רבנים ומורים מסתתרים. ישראל עַם הספר הוכרח ללמוד תורתו בהחבא מתוך צער, רק מפני רבת משכילינו מטיבנו בעל כרחנו. הרבנות הוסרה מגבירה, להמלמדים לא נִתַּן עוד תעודות. ואם נציג מחזה מול מחזה נוסחאות המאמרים של אותם המשכילים בעצמם עד לפני ימי הפוגרומים נגד הרבנים והמלמדים, ומאמריהם בעצמם אחרי הפוגרומים לטובת הרבנים המלמדים והחרדים, כי עתה ידאו ויוכחו כי גם אז ידעו האמת והתכוונו למרוד בה. וברצות ה׳ דרכנו נעתיק דבריהם ונציגם מחזה מול מחזה, והפעם נשען על ידיעת הקוראים, ורק לחוק מעט את דברינו ע״י הוראת בעל דין, נעתיק בזה רק לדוגמא קצור מאמר אחד ממאמרי הסופר המצויין הנודע מל״ל (בהמליץ שנת תרמ״ג גליון 60) במאמר „הלאומיים ומתנגדיהם״, וז״ל:

„שומר אחד יש לישראל בגלותו, והוא שנאת העמים אליו ותולדתו הגהעטטא, כו׳ כו׳, יש לאדם רגש הנקרא פֿארגעפֿיעל, היינו רגש קודמת המבשרת סכנה קרובה, או בכל דבר העתיד לבוא עליו, ובאופן שאמרו חז״ל „אע״ג דאיהו לא חזי מזליה חזי״. הרגש הזה נראה גם אצלנו בראשית צמיחת האַסימילציה, וגם עתה אצל החרדים כו׳ בשעה שלא היה עוד לעיניהם מופת אשר יורה להם כי דקדוק מביא לידי חקירת הפשט, חקירת הפשט לידי חקירה במופלא בכלל כו׳, או שפאות קצרות מביאות לידי אהבת היופי, אהבת היופי מביאה לידי דברים אחרים וכן הלאה. אך אע״ג דאינהו לא חזו מזלם חזא, כי הדרכים החדשים האלה יביאו סוף סוף לאסימילציה מסוכנה כו׳. לא אדבר על התפתחות האסימילציה איך ההתהדרות החיצונית הביאה לשכחת שפת עבר, ולחרפה להקרא בשם ישראל וכו׳ וכו׳, שמות ישראל נעשו לחרפה, וכל בן ובת מבני ישראל של הדור החדש צריך להקרא דוקא בשם אירופי, מאיר הלל דבורה אסתר כו׳ המה שמות מגונים וחרפה לאדם להקרא בהם במאה התשע עשרה, תחת זה כבוד הוא להקרא בשמות מאַקס איילל אריאן מאטווי דרא כו׳. שחוק מכאיב לב הוא לשמוע את בן השמש שבבית הכנסת „בטיססא עסלאר״ נקרא בשם „מאריץ״, ואת העני המחזיר על הפתחים וואַלנער בשם „הערמאן״ כו׳. כבר זכינו שיהיו בנו דועללים, פנוים ופנויות זקנים באים בימים, בנים ובנות עוגבים על ילדי נכר, אנשים חוגגים בפאר והדר את חגי העמים, ומבטלים בשאט נפש חגי ישראל. כבר זכינו לצעירים לימים היוצאים לחול במחולות בחתונות

שאינן שלהם לגמרי, כמו מלחמות לאומים שונים בבעהמען; ומה שרע עוד יותר — להלחם בעד הסוציליזמוס, שאפילו אם לא היה דמיון של הבל ומביא רעה לעולם, אין לנו שום עסק בו, כי מה לנו ולו? זרים אנחנו בעת ממשלת ההון, וזרים נהיה בעת ממשלת העבודה, ואם גם יונח שבעלי ההון אשמים בעניות היינריך השכור וארמהור הבלתי שכור מה לנו ולהם, כזה כן זה יבוזו את בתינו ישברו את כלי ביתנו יקרעו כרינו וכסתותינו, יגרשו אותנו בקול העפ! העפ! כבר זכינו לראות כי שחוק הביליארד ושחוק הקארטי וכיוצא בהם קנו להם זכות אזרחים אצל בני עמנו, ובשעה שמתכנסים איזה מב"י אפילו לאחד ממאהביהם לשמוח אתו שמחה של רשות, ואפילו שמחת אירוסין או שמחת מילה יקריבו תיכף לפניהם את השלחן הירוק עם לוחות משחק. כבר זכינו לראות שהתמוטטה הצניעות כו׳, כללו של דבר כמעט כל המדות המשובחות שהצטיינו בהם בני ישראל, כרחמנות, צניעות, וכיוצא בהן כלו בעשן כו׳, זה פרי האסימילויאציע בזמן הזה. עתה נראה פריה בימים הבאים כו׳ כו׳ הגימנזיסטים שגם עתה בקושי יכולים לקרוא עברית, לא ידעו אפילו מן הא"ב העברית, לא יזכרו שום מנהג ישראל כו׳, ברור הוא בעיני כי מעוט בני ישראל בצרפת בא אך מסבה זו, היינו שרבים מב"י שכחו מחצבתם והנם מאמינים כי הם בני צרפת זרע הגאולים יושבי הארץ עכ"ל. הדברים והאמת האלה שהמה רק נטפי הודאה אחדים מים הוידוים של סופרינו מאז אחרי הפוגרומים, דים להוכיח לפנינו עד כמה החלישה רוח ההשכלה הברלינית, את כח האומה ולשד חיתה העצמית באפס כח ולשד חיים לאומיים לפי רוח סגולת ישרון. חכם היה המלך שלמה מכל האדם על פני האדמה, אבל מקריו הנוראים לפי הגדת חז"ל אשר טלטלוהו טלטלה גבר והלך במקלו ותרמילו ואמר אני קהלת הייתי מלך בירושלים, גרמו שחשבוהו כל העם למשוגע! אם המשכילים החלישו את כח ישראל בכח הזרוע, ובלצנות והוללות בכל הקדוש בישראל, והביאו אבוד היהדות לדעת, מה היה לאל ידי אנשי הסגולה לפעול בעמנו? ועל כן הומכו וישפלו בני עמנו מיום ליום ומשנה לשנה במצבם הרוחני והחומרי יחד, המשכילים ראו וששו כי קטן יעקב וכח אין בידו עוד לגול את אבן המועים הכבדה אשר שמו הרועים האלה על באר התורה, לבלי השקות עדרי צאן עמנו ברוח רגש ממימי הדת והאמונה ויראת ה׳, כי עתה יהיה לאל ידיהם להשתרר על האומה ולהקים עגלי הריפֿורם גם בארצנו, אבל לא הביאו לבב חכמה להכיר כי בהחליש את כח יעקב הרוחני יבא רקב בעצמות הלאום כלו, כפי אשר תורנו תולדת ימי עמנו בכל הזמנים והמדינות, כי כל עוד זרח אור תורה בישראל, נגה אור על רוח האומה אשר נצחה את אויביה החיצונים והפנימים יחד, וכאשר שקעה אורה מפני נסבות חיצוניות ופרעות פנימיות, הלכה האומה הלוך ודל בכמות ואיכות יחד, וכמעט נשכח שם וזכר היהדות, כידוע לכל הבקיאים בתולדות עמנו. וכה הראנו הנסיון גם בארצנו, כי במדה אשר נחלש כח התורה בעמנו בארצנו, בה במדה החלו להרגיש גם חלישת הגוף והעצבים מהמחלות האלה: „חסרון רגש" „אהבה עצמית" „העדר האחדות" „ביטול ישותה" „איבוד יהדותה לדעת" ועוד כאלה וכאלה.

משכילינו וסופרינו החלו להרגיש חלישת האומה ורפיון כחותיה המתמוטטים מיום ליום, אבל לא שתו לבם להשכיל כי מידם זאת להאומה, ותלו הקלקלה רק בהאומה עצמה ובתורתה, כי היא תרפה את כחה ותחליש את רגשותיה, לכן החלו לחפש את הכח הנסתר והנעלם, למצוא את סגולת בעלי הכשרון ואנשי המעשה בקרב האומה, אשר בכחם לאצול מרוחם, הודם והדרם על האומה ולפחת בהם רוח חיים, טרחו עמלו ומצאו כי רק המשכילים המלומדים להם הכח והעוז לעמוד בראש האומה, להם הכח להיות מליצי יושר לעמנו ולעמוד במקום גדולים ולהיות קברניטי האומה. אבל עוד

מעט בא הנסיון וטפח על פניהם, כי הלא רבו בהימים האחרונים בעמנו מלומדים, רופאים יוריסטים, מודרים, סופרים, והמון אספסוף נאורים מגוהצים ומסולסלים אשר נוגה להם ביופי וטעם אירופי! ואים אפוא מליצותיהם? מה המה עושים בעד עמם? וכמעט הרבה מהם נוספים על צרינו (כפי שמודים עתה רוב סופרינו בהספרות החדשה של אחר הפוגרומים). הנה לא שבו הסופרים עד מכיהם ולא הכירו עותתם בכל זאת; טרחו עמלו וחקרו ומצאו כי סבה אחרת ברעת עמנו, הלא הוא השולחן ערוך ומשא החומרות של התלמוד, ע"כ החלה תקופה חדשה, ויקימו את הסופרים ברוח התקונים בדת האלהים, כמושיעים לישראל, ובידם טוב האומה, אבל לא ארכו הימים ויחלו להכיר כי גם הרבה מהצעירים והחדשים המקילים לעצמם את משא השו"ע וגם על תורת משה יאמרו מה משא, ועכ"ז שנואים ובזויים המה, וגם המה אסורים בכל האסורים, והכירו ע"כ כי לא בהקל את משא תורתו מעליו, יושע ישראל תשועת עולמים! בכיה של חנם בכו הסופרים בימי התקופה המאושרה טרם לדת האנטיסמיטיזם, לא היו ימים טובים לישראל בהתקופה החולפת, אבל קום קרא נא קורא יקר הקינות הבכיות והילולות של סופרינו אז, יען כי רוח הריפורם צרר אותם בכנפיו, לכן התגברו להרגיז יצר הרע על יצר הטוב לפתות את עמנו כי בשל דתנו וחומרותיה כל הרעה לעמנו, עדי נוכחו לדעת בעצמם משוגתם, ויפנו למו לבקש את אנשי הסגולה בין אילי הכסף וחלמו להם חלומות נעימים כי יפיחו רוח חיים בהגלמים האינדיפירינטים האלה, שיקחו המה המכשלה תחת ידם. אך באדירנו — אמרו — צדקות ועוז לעמנו, וחלקו להם כבוד מנה אחת אפים וירוממום וינשאום ונתנו להם התהלה והתפארת כקברניטי האומה, עד כי הורגלה האומה להאמין כי אכן יש אחים לצרה לנו אצל גדולי השרים החורים והאצילים בכל אתר ואתר, ובמליצותיהם יחיו את האומה, כי כלום חסר להאומה הלא רק מליצים! לתכלית זה יסדו רבנים לפרקליטים, הריפורמר למליצים, העשירים למליצי יושר, באומר אחד, כי הלא רק מליצים ופרקליטים יחסר לנו לא יותר.

וכאשר הראה הנסיון כי גם לא מנטילי הכסף יש תקוה לישראל! לא מאלה אדירי איומה תושע האומה, וכאשר בושו השואפים להון לפנים מהאלכימיה ומהתנועה התמידית, בושו משכילינו מתקותם למצוא סגולת אנשי הרוח והמעשה בעמנו בהמלומדים, המתקנים, והעשירים; אז לבשו צעירי המשכילים עוז ויתנשאו לפסוע על ראשי עם קודש ולעמוד בעצמם בראש האומה, חפשו ונקרו באשפה, להטיל דופי ומגרעות בכל מפעל בכל מעשה ויתנשאו בעמם: אנחנו נעמוד בראש! תנו לנו הצעירים המשרה וההנהגה, כי הגיעה השעה לנו לנהל את האומה, כי לא בישישים חכמה, הלא עליזי המאה התשע עשרה אנחנו, ורק לנו הרעה והדבור לנהל את העם בדרך ישרה שתפארת לו מן האדם. והנה באו ימי הפוגרומים וסטרום מתחת לאפם, ויכירו עמדתם ומצבם ויתיאשו מכל תקוה ויפוצו לכל רוח; וסופרינו עוסקים מחדש וידיהם מלאים עבודה לבקש את סגולת אנשי המעשה בעמנו, ומאמריהם מלאים תלונות על הרבנים על יראי ה׳ ושחקו ורגזו ואין נחת. ומה נמלץ הוא המשל אשר המשיל הרב החכם הד"ר לעהמאנן מו"ל האיזראליט במיינץ, וז"ל: נער בן טובים הלך שובב בדרך לבו ותאות נפשו עד אשר הקריב נפשו, ובכל זה לא שמע לקול באי בית אביו, אשר הזהירוהו השכם והזהר להנזר מיין ושכר ולשום רסן לתאותיו ולדרוש ברופאים חכמים אולי יגהו ממנו מזור, כי הוא אף כי מחלת השדפון התותה תו במצחו, הוא ככל ידועי המחלה הזאת לא הרגיש מכאוביה. אמנם כן אבותיו ואוהביהם המסו את לבבו, אבל הנערים בני גילו ואשר ארח לחברה אתם ואשר יחד ראו עולמם בחייהם, הקשו והכבידו את לבבו לבלי ילך אחר עצת הזקנים, האומרים אל תשמח בחור בילדותך, אל תטיב לבך בימי בחורותיך.

ברבות הימים כאשר הרגיש חליו אמר אל מרעיו ראו נא כי שלח רזון בי, עד כי מלבושי ובגדי ומדי היו עלי עתה ארוכים ורחבים! אם רק זאת —ענו ואמרו לו— אל תאמר נואש! קרא נא לתופר בגדים והוא יתקן לך בגדיך כמדתך. הנער שמע לעצת הנערים ויתן בגדיו על יד תופר אשר קרע מהם סרח העודף ויעשם כמדתו. אחרי ימים מועטים כאשר בשרו הלך וכחש, ובגדיו אשר תקנם רחבו עוד הפעם, נתנם פעם שנית לתופר, ככה עשה הנער כל הימים וימלא תאות לבו עם מרעיו עדי הקריב נפשו לשחת בלי.

ככה עשו משכילי ברלין והבאים אחריהם, החלישו את כח האומה בתאות הרי־פורם כו' וההתדמות כו', וכאשר החלו להרגיש רפיון כח האומה החלו לבקש אנשי מעשה מאלה שידם היתה במחלת האומה, וכאשר שגו באלה בחרו באחרים תחתיהם, מבלי דעת ומבלי הבין כי עם ישראל אינם תלוים ונשענים בבח אנשים יחידים, כי רק התורה לבדה היא הנותנת חיים בקרב האומה ותקים לה אנשים דגולים הרבה, וכמעט אין איש בעל תורה אם גם מתולדתו חסר הוא כל כשרון ורגש, אשר לא נוכל להשתמש בו גם לצורך הרבים והכלל, רק בכח התורה לבד! היא תפיח רוח חיים במחזיקיה, ותתן נשמה לעם עליה, ומעולם לא חסרו בעמנו אנשי המעשה והכשרון, כל עוד היינו עם התורה והדת במלא המובן. הנצחון וההוד אשר ישא ישראל אשר שר אל עמים ויוכל ונצחיותו עומדת „כפאר־עמוד" בל ימוט לעולם, זו כחו רק לתורתו לא יותר. ע"כ מה לכם סופרים לחצוב בארות נשברים? שובו לאשר העמיקו סרה סופרי ישראל! חזקו את עמודי התורה ומבצר האמונה. או בלשון אחרת, הרפו מלהחליש ומלהרוס בתחבולותיכם את חומת דת קדשנו ומלקרקר את כל הקדוש באומה, אז תשוב האומה ותשאף רוח, תחליף כח ותחזקנה מיתריה מעצמה, ומה גם עתה אשר רוב יראי ה' קלטו גם המה את הידיעות הנימוסיות הדרושות להחיים האירופיים; אך יחדלו נא האדונים התקיפים בעלי־הטובות שלנו מעמנו, מלהיות כסרדיוטים לאכוף את האומה אחרי דעותיהם והגיוניהם כאלו קבלום מסיני, בעוד הראם הנסיון כי תועים ומתעים היו עד כה, והביאו את האומה עד מצב ההתבוללות והכליון ר"ל. בל ישלו נפשותם בהבלים והזיות, ובל יכופו הר כגיגית להאמין להם כי כל מעשיהם הם רק למען הצלחת האומה והרמת קרנה, יכירו וידעו כי בעלי התורה אף אם אולי יחסר להם איזה נמוסים שקדשן תקיפי הגרמניים, אבל טעם ישראל סבא עומד בהם, ולא נופלים הם ברוח ברגש ובמדות ישרות גם מטובי חכמי עם שהוליד את ביסמארק ושטעקער, וסייעתם; ורק בהם תשועת ישראל ותקומתו, ע"פ רוח רגש דתנו ותורתנו, ואז יקום יעקב ויתעודד. רב להם היות אפטרופסים להשכלה הבאה בכח עצמה! רק הכרה ישרה ונאמנה כזאת תתן עוז ותעצומות לעמנו, ובכחה להתפאר ולהתימר באמת וצדק בשם „ת ח י ת ה א ו מ ה", יען כי רק התורה היא נשמת האומה ואור חייה, כמאמר התנא: הפוך בה והפוך בה דכולי בה, ובה תחזי וסיב ובלה בה שאין לך מדה טובה הימנה. וכי תשאלני קורא יקר: הן הלחץ זה הדחק מתחדש בכל יום, ועד כמה נאריך נפשנו עד אשר תתחזק האומה ברוח התורה והאמונה; ע"כ אשאלך גם אני, כדבריך? אם אכל האדם מאכלים ארסיים שהביאו עליו מחלות מסוכנות, העל כן יאכל הלאה עוד יותר, יען כי לא ידע עוד דרך רפואה קרובה? ומה גם כי באמת הנקל עתה להמפלגות להתרצות להתפיים ולהתאחד רב יתר מכל העתים שעברו עלינו, ותחסר רק הכרה נאמנה וישרה ולהסיר הצעיף והמכסה עתיק, שכבשו המשכילים על האומה בחזקת היד.

ה.

כבר אמרנו כי „השפה וההסתוריה" בלתי נחשבות לרוח תורתנו גם במניז המצות,

השפה יקרה היא וקדושה יען היא המפתח לפתוח על ידה שערי התורה, ותלי תלין הלכות תלויין בדקדוק אותיותיה וסגנונה, כמו בסכת, בסכות. וההסתוריה היא רק כפרפראות יפות המענגות ומרחיבות הדעת, אבל לא נתקדשו כלל כגופי מצות. ועכ"ז רק היראים החרדים נצרוה מכל משמר ומסרו נפשותם בעד שפתנו, בלחמם מלחמתה עם הריפורמר, אשר אמנם ראשית השכלתם היתה רק שפת קדשנו, וההסתוריה, שהקדישו רק אותן לתורה שלמה, ועכ"ז כמו זר נחשבו להם עתה, ונשארה השפה בטהרתה רק אצל היראים. עתה נשובה נתבונן מה עשו בחלק ההסתוריה אשר גם בה השתמשו רק לדעותיהם הקדומות וכונתם הידועה, לא לרומם את קרן ישראל ולחבב את האומה על צעירי הדור, כ"א רק להחליש בכחה את רגש הדת. אם נגולל את ספרות משכילי ארצנו במשך תקופת המאה האחרונה, נמצא תמונת דור יתום, דור שפל מאד, חסרי אנשים דגולים באומה, ורק זעיר שם יזהירו אותנו בתהלות ושבח מגדל עוז של איזה משכילים וסופרים, מליצים ובעלי שיר, שהציגו אותם לנס לדגולים באומה, והקורא הנלבב יעמוד משתאה לראות באומה גדולה כזו (כן ירבו), לא ימצאו אנשים מצויינים אשר שאר רוח ורגש להם רק כמלקט שבלים בעמק רפאים — תחת אשר לו לא כבשו את האמת בקרקע ולא הסתירו פנים בזדון מן הנסיון והמציאות המטפחים על פניהם ומראים ההפך, וכתבו בספרותם את הרשום בכתב אמת על לוח לבב האומה כלה ונצבים כמו חיים לעינינו עוד, ותארו את קלסתר פני כנסת ישראל בתארה האמתי בלי כונה ותכלית של דעה קדומה, כי עתה תחת להביא את עמנו עד שערי ההתבוללות ר"ל, היה בכחם לחבב את היהדות על לבב צעירי הדור באופן נעלה ולהרים קרן עמנו גם בלאומים; ראו צעירי הדור ויוכחו עד כמה עשירה היתה אומתנו באנשים דגולים אשר היו מזהירים בשמי היהדות ככוכבים אשר לא יספרו מרוב, עד כי היו מזוינו מלאים בכל עיר ועיר ולפעמים גם בכפרים, אנשים גדולי התורה, צדיקים חסידי עליון, נדיבים אשר כל ישעם וחפצם רק עשות טוב בעמם, פועלי צדקה מצויינים, גדולי אנשי המעשה אשר כל אחד קיים עולם מלא, אנשים דגולים אנשי הרוח והרגש העומדים בפרץ ובהם ישראל יתפאר. אמנם כי גם אנחנו עם בני ישראל קרוצי חומר ולא בני שמים אנחנו, ובהכרח נמצאו גם בתוכינו רעים וחטאים, ועל סופרי העם וחוזי חזיונות להציגם למשל, ולהבזות צלמם; אך הלא היה להם להציג לפנינו ולתאר הטובים והרעים יחד, ואם כה עשו כי עתה הרעים והגרועים כאין וכאפס נחשבו לפי ערך הטובים והמעולים, ולא פעלה הספרות החדשה את הרעה להסב את לב הקוראים אחורנית מעל עמם ותורתם; תחת אשר עתה כל איש אשר הכרתו וידיעתו את עמנו היא רק מפי הספרות החדשה ימצא את עמנו כעיר פרא, עם עני ממעשה, בעלי נפש שפלה העומדים בתחתית המדרגה מכל העמים השפלים; והמעטים הטובים שבנו ציירו לנו רק מאלה המשכילים אשר הנסיון והמציאות יוכיחו כי הציורים האלה המה רק משלים והזיות — האף אין זאת קורא יקר?

ד.

אין חלקנו בסופרי התולדה וגורלנו בחוקרי קדמוניות; אפס מהידיעות הגלויות והמפורסמות, נרהיב עוז לטבול את קצה חודו של עטנו בזכרונות הרשומים על לבב האומה כלה מתקופת המאה האחרונה, לתת מושג נאמן וציור מוחשי מתמונת גדולי ישראל. ואת התקופה האחרונה הזאת, נכנה בשם תקופת רבינו חיים מוואלאזין.

רבינו חיים זה, בילדותו שמש את רבינו הגאון בעל שאגת אריה, ואח"ז יצק מים על ידי אליהו רבינו הגר"א מווילנא. מפעלות רבינו חיים וגדולת תורתו, קדושתו, וחכמתו, נצבים ח י י ם לעיני האומה, ורוחו עודנה מתהלכת בתוכנו היום; אין בית

המדרש בלא חדוש ממנו, אין רעיון קדוש שלא יזכר שמו עליו, אין הצעה ופעולה טובה בתוכינו אשר לא נחרת טבעו וחותמו עליה. ספרו „נפש החיים" נתקבל באומה כמו ספר מראשוני הראשונים, גם מכתמיו ופתגמיו עודם נשואים על שפת כל נקיי הדעת כשיחת חולין של טהרת הקדש, גדולי דורו קראו עליו חכם עדיף מנביא. הוא הקדיש נפשו ומאודו כל ימיו רק בעד עמו ותורתו, יסד ישיבה קדושה בוואלאזין, אשר ירה פנתה בתרומת כספו ונדבות איזה גבירים שעזרו על ידו, וזה כשמונים שנה אשר מהישיבה הזאת תצא תורת חיים למרחוק, כי הקימה תלמידים רבים ובהם גאונים גדולים אמתים חסידים ואנשי מעשה, כר׳ יעקב מקארלין בעל משכנות יעקב, ר׳ יעקב מאיר יאַלאָווקער, ר׳ דוד טעבלי ממינסק בעל בית דוד, ר׳ יוסף מסלוצק, ר׳ זלמן מזאַגער, ועוד רבנים גדולים, צדיקים כבירים שהקימו גם המה תלמידים רבים וגדולי עולם אשר מימיהם אנו שותים כיום הזה. וכגודל תורתו וקדושתו היה חכם מדיני ומדברנא דאומתא בכל עסקי הכלל, הוא החזיק הקופה לצדקה בעד עניי אה"ק, הוא עמד בפרץ תמיד גם במצב עמנו החמרי, ובימי אלכסנדר הראשון נ"ע נסע לספ"ב בדבר עמנו בלוית הגאון האדיר הצדיק כו׳ ר׳ צבי הירש פרילוקער זצ"ל, אחד מהאחים הצדיקים והחסידים: ר׳ ליב, ר׳ וואלף, ור׳ בער, אשר בהיותם כלם אנשים קדושים נקראו בשמותם בפי בני דורם בתאר ארבע חיות הקודש. ספורים רבים ונאמנים ידועים בפי זקני הדור מנסיעתם לפ"ב, אך לא זה המקום לאריכות, כי רק דוגמאות הננו נותנים בזה. בבוא לווילנא הנוכל הנודע בכנויו „הקרימער" צועה ברב כחו להונות ולקחת נפשות בתחבולות ערמה ובנכלי תעתועיו, וציד בפיו בשם אחינו הרחוקים, והרבה מגדולי ווילנא חלקו לו כבוד ויקר עד אין קץ, והגאון החכם הכולל ר׳ חיים, מהר לשלוח רץ ממהר למיודעיו בווילנא הרש להנזר ממנו, כי רואה הוא את הנולד כי עוד מעט ויאכל קורצא ויכם בלשון, וכן היה, ומדבריו לא נפל צרור ארצה. בעבור כוכב מתעה על פני ארצנו, הנקרא בשמו ר׳ ברך הגליציאני, אשר צדד נפשות בקסם אשר על שפתיו, וכל אשר שמעו את דרשותיו החוצבות להבות אש קדש יוצאות מפיו המפיק מרגליות, קדוש אמרו לו, וכנביא המפנה ומישר דרך לתשובה נתנוהו על פי תארו הנורא בהדרת קדש — לברך הלזה, ורק הגאון החכם העדיף מנביא ר"ח ראה בו סימני מסית מעלפים בגדי קדש, זיצו להדפו; וכמעט נשמעה תלונה חרישית על שפת רבים מגדולי הדור על כי הוא ר"ח עומד על דעתו יתר על המדה; והוא לא חת ולא זע מפני כל, עד אשר הגיעו מכתבים מהגאון ר׳ זלמן מרגליות מבראדי, שקרא עליו: ובוצע ברך נאץ ה׳, והזהיר להזהר ממנו, וסוף מעשיו היה כי הנזר לבושת כו׳... ואז הכירו כלם צדקת וחכמת הגר"ח. עליו נוכל לאמר באמת כי עשה עפאָכע בחיי האומה, בסגנון החדש על פי שטת רבינו הגר"א שנתן בסדר הלמוד, באהבת התורה להגדילה ולהאדירה, ברגש האומה שהחיה את העם, להכיר כל אחד חובתו בדאגת וטובת הכלל. מגדולי דורו נזכיר לדוגמא את הגאון האדיר השר הצדיק רבינו יהושע צייטלין משקלאוו בעל ההגהות על הסמ"ק. הגאון האדיר הזה ידיד ואהוב ואיש סודו של המיניסטר הראשי פאָטעמקין, ואין קצה להגדולות והנפלאות אשר יספרו ממנו, מתורתו הכבירה, מצדקתו וחסידותו, ומחכמתו המדינית, והטובה הרבה אשר פעל ואשר עשה בעמו אשר אין פה מקומם להאריך. הגאון החסיד ר׳ יואל אַמציסלאווער, עיר וקדיש, ראש המדברים בכל מקום ובכל ענין לטובת הכלל; זכרונות החסיד הזה יתנו רגש קדש בלב כל שומע. הגאון הנפלא שלשלת היוחסין ר׳ ליב מבריסק, ראש וראשון לכל פועלי טוב בעמו ונשמע קולו בכל מקום.

בעלי־הבתים ברורם, שגם מהם היו גאונים בתורה, הגבירים הצדיקים המפורסמים

גדולי אנשי המעשה ר' ליב ר' בער'ס, ר' זלמן ר' אורי'ס, ר' שמואל יודא'ס מווילנא, ר' ליפא איוויניצער כו' כו', זכרונם הוא סמל דמות הנדיבות הצדקה והרחמים עם כל הסדות שמנו חכמים. הגביר הצדיק ר' ליפא איוויניצער הוא אשר היה ראשון בתומכי הגר"ח להתיסדות הישיבה ולכל צרכי הכלל. הגבירים האלה, אשר בהם התאחדו תורה וגדולה במקום אחד, גם בניהם ותהניהם היו כמותם, ועליהם יאמר הון ועושר בביתם וצדקתם עומדת לעד. גם מאחינו בני הכפרים בדור ההוא נזכיר לדוגמא, את הגאונים המסתתרים הצדיקים וחסידי עליון: ר' משה איוויער, ור' ישעיה זוחאוויצר אשר רבינו הגר"א זכר אותם בחרדת קודש ובהם נתקיים המקרא: וראו כל העמים כי שם ה' נקרא עליך וגו', כפי ההגדה השגורה בפי כל זקני הדור העבר, אשר שכני הצדיק ר' ישעיה, התחרו לתפוש את בהמתו ולהביאה על שדותיהם למען ימהר לבוא לקחתה לביתו, בהאמינם כי אם תצעדנה רגלי הצדיק הזה על שדותיהם, ונשאו מאה שערים פרי ברכה לרגליו. צדקת פזרונו של הצדיק הגביר הפזרן הנפלא ר' חיים באקשטער ושמחת נפשו בעשותו צדקה, לא תתואר באומר ודברים; ובקצרה נאמר עליו, כי שם ר' חיים באקשטער, הוא תואר הצדקה והחסד במלוא המובן האמתי. עניים מרודים ממרחק החליפו כח לזכר שם הנדיב ר' חיים, כי עוד מעט ויבואו לביתו וישכחו רישם ודאגותיהם גם יחד. וכן היה הגביר הנדיב הנפלא ר' יוסף וויאַזינער זכרו לברכה.

מגדולי אנשי המעשה, הגביר המרומם, צדיק ונשגב, מוהר"ר שאול לעווין מקארלין, אשר נוסף על תורתו וצדקת פזרונו בישראל, הקדיש כל ימיו נפשו ומאודו גם יחד לטובת הכלל. עמד במקום גדולים והשליך גם נפשו מנגד בהשתדלותו לטובת בני עמו, לא חכה עד שיעוררוהו כי עוד הוא עורר את אחיו הגבירים, לא נח ולא שקט עד אשר הוציא כנוגה צדקת האסורים הרבים בוויליז, בעלילת הדם שהיתה שמה, כידוע אשר בעבורה נתחבר אז גם הספר אפס דמים להריב"ל לבקשת גדולי הדור. מכל הפעולות הנשגבות של כל גדולי הדור, הגאונים הצדיקים והחסידים, העשירים האפרתים ואנשי המעשה, אשר ככוכבים יזהירו עוד גם עתה שמותיהם ומפעלותיהם הנעלות את זוהר רקיע היהדות, ראוי לחבר ספרים ארוכים מכל אחד ואחד מהם ביחוד, ואנחנו מביאים מהם רק דוגמאות קצרות, כפי שיעלה הזכרון הגלוי על שפת העט.

מדור השני אחר הגר"ח נמצא את המדברנא דאומתא, בנו הגאון הצדיק החכם הכולל ר' יצחק מוואָלאזין, אשר היה כעין דמות דיוקנא קטנה של אביו הגאון ר"ח. גם הוא היה נקרא בכל הגליל ווילנא בשם סתמי הרב, כל מחשבותיו והגיוניו היו תמיד רק לטובת הכלל, בשנת תר"ב נבחר לשבת בועד הרבנים בקמ"ר ספ"ב; החזקתו את הישיבה הק' בוולאזין אשר עשה אזנים לתורה, חכמתו ונועם לקחו ותשובותיו הנפלאות למשכילי דורו, עודם מתהלכים בקרב האומה, ורוחו עוד היא מתהלכת בתוכנו גם עתה. הרב הגאון הצדיק ר' מנחם מענדיל מליבאוויץ אשר נבחר גם הוא בועד הרבנים בשנת תר"ב מגליל רייסין, ואין ספורות לרובי פעליו ועלילותיו הנשגבות בעמו. הגאונים הגדולים שרידי הדור הישן ר' אבלי ור' שאול קאצינעלינבויגען מווילנא; לו היו כל ההומניסטים בכף אחת ור' אבלי בכף שניה הכריע את כלם; כל ימיו ישב על התורה להשיב לשואליו מכל קצוי תבל דבר ה' זו הלכה, וכל רגעיו היו קדושים לטובת מין האנושי, ענותן כהלל ולא הקניטו אדם מימיו. עליו המליץ הגאון ר' יצחק כי היה בבחינת חסד שבחסד, ובעצמו חי חיי צמצום ולחץ, חכם נפלא, גם משליו ומכתמיו המחוכמים והחדים מפליאים ומשמחים כל לב נבון, ועודם מתהלכים בקרבנו. הגאון הקדוש ר' שאול קאצינעלעבויגען גם ראשוני משכילינו אשר ידעוהו פנים אל פנים, זכרו את שמו בחרדת קדש וכרוב תורתו וקדושתו היו חכם חרוץ נפלא מאד, כעדות כל יודעיו ומכיריו המזכירים את שנוניו ודבריו

ומשפטיו המחוכמים. בעלי־הבתים בדור הזה, הגאון המופלא הנגיד ר' דוד ביכאווער בעל הגהות הגרד"ל וביאור על פדר"א ועוד ספרים יקרים, כל ימיו הקדיש לתורה ולתעודה והשליך נפשו מנגד לטובת הכלל. וראש המדברים בכל מקום, אחיו הגביר השוע הנדיב הנפלא ר' אהרן לוריא ממינסק. גיסו הגאון הגביר ר' יקותיאל זיסקינד ממינסק, חבר לועד הרבנים בספ"ב בשנת תרי"ז. הרב הגביר הנדיב המפואר המצוין בתו"י בעל רוח כביר ורגש נעלה ר' שמריהו לוריא; ושארו הרב הגדול בתורה ובתושיה פאר הנדיבים ר' שמריהו צוקערמאן ממאהילעוו. בית לוריא היה כמדבר חפשי לכל לומדי תורה ולכל מבקש עזרה, וכמקור נפתח לכל השתדלות מועצות ודעת בכל עסקי הכלל, וכמוהו שארו צוקערמאן ראש המתנדבים בכל מקום. החסיד הגביר הנכבד ורב העליליה בעמו ר' וואלף ווילענקין מוויטעבסק. הגביר המופלא ותמים במעשיו שוע ונדיב ר' יעקב יוסף היילפערן מבארדיטשוב. אין ספורות לרובי מפעלותיהם לצרכי עמם בימי המצוקות משנת ת"ר עד שנת תרי"ז.

הגביר הצדיק ורב העליליה וגדל המעשה ר' יצחק זעלקינד ממאָנאַסטירצין עמד בפרץ בעת העלילה בעיר „אַמציסלעוו" בשנת תר"ד, אשר השליך נפשו מנגד וימצא נתיבות במקום גדולים להפיל תחנה ובקשה ולהוכיח צדקת העיר ההיא עד אשר הפיק רצון הקיסר ניקאלאי ז"ל לעשות שמה בקרת חדשה פעם שנית, ויוציא כנוגה משפטם. ולזכר התשועה שמה עודם קורים במגילה שנה שנה בג' אדר שקבעוהו לפורים עליהם ועל זרעם כידוע; כאלה וכאלה פעל ועשה רב העליליה הזה, מלבד צדקת פזרונו לכל אדם ליהודים ונוצרים גם יחד, אשר זאת הגדילה שמו, ויהי גדול ומכובד גם אצל גדולי האצילים אשר בהתקרבותו אליהם גדולות עשה לטובת עמו.

הננו קוראים בספר הזכרונות להריב"ל, מכתב מהנכבד המפורסם כו' ר' ליפא זעלצער מוויטעבסק, אשר בשנת תרי"ב מסרו יחידי סגולה מנכבדי עמנו מכתב בקשה להקיסר האדיר ניקאלאי נ"ע בהיותו בעיר „האמלע". גם בתולדות הגאון החה"ב ר' יעקב בריט נמצא זכרון כי גם הוא נסע להאמלע בשנה הנזכרת בדבר מסירת הבקשה להקיסר. הדברים שמה סתומים מעט וחסרים באור, אבל כפי החרות על לוח לבב זקני הדור יודעי דברי עמם, ידענו כי בעת ההיא היתה ארצנו רוסיא נחלקת בתרומת אנשים לצבא לשני זמנים: בתת מחוזי מחצית הארץ האחת אנשים לצבא, לא נתנו מחוזי מחצית הארץ השנית, ובעת נתנו מחוזי המחצית השנית, לא נתנו מחוזי המחצה הראשונה; אך על היהודים כבדה הפקודה להרים מכסת נפשות לצבא כפלים, בשני הזמנים לשתי חצאי הארץ, ובכל פעם מחויבים היהודים להת עשרה לאלף אם גם הנוצרים נתנו רק שבעה לאלף. כן יצאה בעת ההיא הפקודה הידועה בשם פקודת „הראַזריאַדין", הגירוש מהחמשים ווערסט מהגבול, לכן נדבה רוחם של נדיבי עמנו להתיצב לפני הקיסר האדיר ניקולאי, במכתב בקשה חסד ורחמים ומצאו שעה מוכשרת בעת היות הקיסר על חתונת בני ידידיו ואוהביו, המהותנים הגראף פאַסקעוויץ והקניאז וואָראנצאוו, שהיתה „בהאמלע". המתנדבים במסירת הבקשה היו, לפי זכרונות הזקנים, הגאון ר"י בריט, הג' ר' שמריה לוריא, הגביר הנכבד ובעל בעמו ר' פייוול פרידלאנדסקי מדינאבורג, הנכבד ר' ליפא זעלצער, ועוד נכבדי עמנו; ואם כפי שיספר זעלצער במכתבו לא ראו באותו מעשה סימן ברכה ואות לטובה, אבל הנסיון הוכיח כי אחרי שנתים ימים ההעשת הקיסר ניקולאי, ויפטור את היהודים לבד מתת אנשים לצבא בשלשה זמנים אשר נתנו כל עמי הארץ, בגלל אשר העדיפו היהודים עליהם בשלשת מועדי תרומות הצבא, וזה היה פרי בקשת גדולי עמנו הנזכרים.

כבל אלה פעלו ועשו ברגש נעלה, חשובי עמנו גדולי התורה והיראה ברוח הדת

והאמונה אשר סמכתם, בעת האומה לא קראה אותם, ולא העירתם ע"ז ולא הרעישו סופרים עליהם ארץ ומלואה בתהלות ותשבחות, או להפך בהתראות נוראות, כי אם מרגש הדת והלאום. ומה פעלו ועשו משכילינו בימים האלה? קום קרא נא קורא יקר בהספר „חזון למועד" את הפראיעקטין ממשכילי הדור אז באותן הימים ממש, כי שלחו פראיעקטין להרשות יר"ה לאסור הדפסת התלמוד וכל ספרי הראשונים, ועוד הצעות נחוצות כמו אלה. קרא נא קורא יקר את הקול קורא ששלחו חכמי ווילנא אז בימים ההם להריב"ל הנדפס בהזכרונות, ההצעה להפיק רצון הרשות לתת למו הכח לבער את הפאנאטיקים מעמנו, ולהת להם משרות לחיות בכבוד כו', ע"ש.

מתהלוכות גבירי עמנו וסדרי הליכות ביתם נציג לדוגמא את הגבירים המופלאים יראי ה' התמימים ר' יונה איסרלין ובנו הרב הג' ר' שכנא מסלוצק; כדאגתם לבני ביתם דאגו לשלום כל בני העדה, כל איש מצוק אשר בנה בית או השיא בן או בת ידע כי ישיג חלק תמיכה בסך מסוים מהגבירים האלה, וכה נתנו בשמחה עד כי לא הרגיש שום איש כי מקבל הוא מתנת חנם, כי אם כבא בשכרו. מתנות לדרשה שלחו לכל בני העיר מעשיר עד אביון איש לפי ערכו. כל בני העיר מקטון ועד גדול באו לכבדם בכבוד הרגל והם חלקו מנות וכבודים לכל או"א כראוי. כל משוש רוחם וכבודם היה עשות טוב וחסד עם עניים ודכים, ואתם התרועעו ורק בכבודם התימרו; מרתף של יין היה להם בעד החולים העניים והעשירים יחד ממינים מובחרים שלא נמצאו גם בהרבה בתי מסחר; חלקו מנות קמח ובשר לעניים לכל שבתות ומועדי השנה, לכל פושט יד ומבקש, ומתנות לאביונים גם בצנעה לבלי יכירו ויתבוששו.

בין פועלי צדקה המצויינים נזכיר לדוגמא את הצדיק החסיד ר' אפרים הערץ בקאָניגסבערג, והרה"ג הצדיק ר' נחום הוראנדער, אשר עלילותיהם הנפלאות גלוים וידועים לכל הקוראים ולמותר לתארם גם במקצת.

והנה כאשר יקח הסוחר לדוגמא רק איזה גרעינים מגורן מלא וגדוש תבואה ממינים שונים, ככה לקחנו גם אנחנו רק לדוגמא איזה מגדולי ישראל גאונים צדיקים גבירים אנשי מעשה ופועלי טוב בעמם מתוך מדושתם ובני גרנם של כלל האומה, אשר אנשי מופת כאלה היו מזוינו מלאים מפיקים מזן אל זן, בכל הערים הגדולות עם הקטנות וגם בהכפרים, אשר התנוצצו כספירים, וככבבים מזהירים אשר רבו מספור. לעדות נאמנה תהיינה לנו פעולות הצדקה והחסד שהשאירו לנו אבותינו אשר מהם אנו חיים כיום חיי הרוח חיי לאום, ובכחם הכביר תנצח כנסת ישראל גם עתה: בתי כנסיות לתפארה בכל עיר ועיר, בתי מדרשים שבהם בתי עקד ספרים למרבה, בתי תלמוד תורה וישיבות, בתי אספי דלים וזקנים, בתי חולים, חברות לכל מעשה הצדקה והטוב, עד כי על פי חוות דעת הגינירל גובירנטור מקויב השר דאנדאקאוו קארסאקאוו, שהוכיח להמיניסטער שעל הענינים הפנימים בשנת 73, ויאמר כי החברות הרבות למעשה הצדקה והחסד אשר נמצאו בין היהודים, תעצורנה כח להביא עזרה רבה להנדכאים ויביאו תועלת רבה, ויקלו גם על הממשלה לבלי תאלץ היא לדאוג ולהוציא כסף רב להמיכת העניים הרבים. עיין בהזאפיסקא הידועה של ה"ח מ' מרגליות מאדעססא. ככל אלה פעלו ויסדו אבותינו רק מנדבות ידיהם הפתוחות בעת שהפרנסה היתה מצומצמת מאד ורוב בני עמנו היו עניים מרודים לחוצים. גם בהערים הקטנות שנמצאו בהם איזה מנינים מאחינו נמצא בכל אחת דמות דיוקנא קטנה מכל פעולות הצדקה והחסד, כהאברים הקטנים ביציר קטן, למופת על שלימות הבריאה — ככה עומדים גם המה למופת על רוח רגש עמנו, ורק „לועג לרש חרף עושהו", המה המשכילים הסופרים החדשים, המלעיגים ומבקשים מהיצורים הקטנים בנמלים אברים גדולים כחית ראמים, כי יביאום במשפט במכ"ע חדשים לבקרים מדוע לא ישכללו בתי

החסד שלהם, בכל השלימות כהבתי חסד של הממשלה בהערים הגדולות? אשר אך למותר ענות להם בפרטות כאולתם. גבירינו אדירינו גדולינו וכל אנשי המעלה לא התנשאו מעל לעם להתראות כגבוהים ונעלים מהם, והתכבדו רק בהכבוד שרדף אחריהם מאת עמם, עפ"י רגש תורתנו ורוח עמנו; לא בקשו להתהדר בהכבוד מחוץ לעמם, כי רגשות כאלה כמו זר נחשבו למו, ויתכבדו רק בהכבוד אשר נחלו מידי אביר יעקב משם רועה אבן ישראל; לכן היה מצב רוח עמנו איתן!

אילו ציירו ותארו לנו סופרינו את תמונת כנסת ישראל כמו שהיא, או בלשון אחרת, אילו לא לעגו לכל הקדוש באומה, לכל גדולי ישראל רבנן ותלמידיהון, ולכל פעולה צדקה בעמם, על כי לא מצאו בפעולת צדקה אשר לעם עני ודל, את הסדר העשר והכבוד והסלסול אשר רק ביכולת ממשלה גדולה למלאות, כי עתה לא ירד כה קרן עמנו בביטול ישותם בעיני עצמם ואבוד היהדות לדעת בין הצעירים, ולא חסרו לנו אנשי מעשה לכל פעולה בפרט ובכלל; גם עשירינו לא עברו ופרצו גבולם לבקש כבוד מעמים זולתם ולהתביש בכבוד עמם ולהתנכר לצור מחצבתם, די היה להם להתימר להתהדר ולהתקשט בפעולת צדקה וחסד כפי מורשת אבות, ולאכול פירותיהם בעולם הזה בקנות להם כתר שם טוב בעמם, ככל נכבדי עמנו אשר זכרונם חרות על לבב האומה מדור דור; לחרפה ולגנות שאין למעלה הימנה היתה לכל בעל בעמיו אם לא זכה להציב לו יד ושם טוב בתולדות ימי עמנו, להצטיין במעשה הטוב והחסד ולהנחיל שמו הטוב לבניו אחריו. ואז לא היינו כיום הזה כיתומים ואין אב, ולא חסרו לנו פועלי צדק אנשי מעשה הדואגים בעד האומה לכל משאלותיה.

גם עתה אל יעשו סופרינו בנפשותם שקר! הן בכל תלונותיהם הרבות אשר הננו שומעים מהם על חסרון רגש הלאומיות והאסימילציה רק קול דברים הננו שומעים, קול דברים בלי תמונה, הברות בודדות, צורות מופשטות, אותיות בלי תנועות; כי מה הנה ההצעות והעצות שלהם? קום קרא נא קורא יקר בכל מאמריהם, והמצא כי גם עתה מעמידים הם את היהדות רק על השפה וההסתוריה לא יותר, בעוד אשר הנסיון מטפח על פניהם! כי הלא עינינו רואות כי רבו כמו רבו עתה יודעי שפת עבר, ומה פעלו בעמם? מהם גם הרבה אשר ראשית חטאת המה לישראל.

ישנם שני מושגים: הנמנע, והאפשר. מן הנמנע אין לנו כל חפץ לדבר. למשל: להשתדל להעמיד אנשים דגולים כהאברבנאל, ר' מנשה בן ישראל; דברים כאלה נעלים המה מכח בן אדם, והם רק מתת אלהים העומד ושותלם, דור דור ומנהיגיו דור דור ודורשיו, ואין לנו עסק בנמנעות. אפס האפשר, אם גם כבד הוא מאד להשיגו, החובה על כל חובב עמו להתחרות ולעמול לקרב את האפשר בכל אשר לאל ידו.

להעמיד עתה אנשי המעשה גבירים עשירים ישרנים ברגש היהדות הנאמנה כהשועים מהדור העבר, הדבר הזה אפשר הוא מאד, לו יתחרו הסופרים בלב תמים ורוח ישר ונאמן. יש לנו עשירים עתה שועים ונכבדים מאד וגם דגולים במעלות ונמוסים לרוח העת, ולו ירעיפו עליהם טל של תחיה ברוח היהדות, כפי שהארכנו לדבר באופן הזה, כי עתה יהיו לנו אנשי סגולה כאלה בכל מקצועות המעשה והטוב בעמנו, אם רק יחזירו את היהדות לפי רוחה ולהשיב המדה של כבוד היהדות לקדמותה.

כל הלאומיים השונים מתחרים בכל עוז להפש אחרי נמוסי לאומיותיהם הקדמונים ולהחזיר עטרתם ליושנה, יתחרו נא גם דורשי טובת עמנו באמת להחזיר עטרת היהדות כפי רוח עמנו ותורתנו.

ישנם שני מיני עוסקים בצרכי הצבור: א) לשם מצוה כפי הנהוג באומה מדור דור; ב) יליד התקופה החדשה להתגאות ולמצוא חן בעיני העמים ולזכות באותות הכבוד

כ

מן הממשלה יר"ה. הנסיון יורנו בתולדות עמנו, כי כל עוד התנהגו בני עמנו עפ"י רוח רגש היהדות הנאמנה והיו כל מעשיהם לשמה, נמצאו בעמנו פועלים עוסקים בצרכי הצבור והאומה גם במסירת נפש בהצנע ובלי פרסום כללי, כי הלא בוחן כליות הוא יודע ומה להם יותר, ולא חסרו לעמנו עוסקים לכל פעולה ומעשה ודבר נפל ביעקב; לא כן משקמו העוסקים החרשים, והסופרים שרו להם שירי תפארה לא בעבור פעולותיהם באמת, כי אם לפי שיטתם הקרומה למען השפיל את כל פעולת צדקה של הדור הישן ולהבזותם ולהשפיל ערכם בעיני הדור החדש, הנה קמו החדשים כאפוטרופסים לעמם, ולכן כל ענין שיש לו צלצול וברק לעיני העמים אם גם כל רוח חיים אין בו, כל פעולה שיש לה תקוה להשיג בעבורה אות כבוד מן הממשלה יר"ה, לכל אלה יש קופצים הרבה; אבל הפעולות הנאמנות בעד עמם לכל צרכיהם ומשאלותם, הדרושים להעשות רק לשמה ולשם מצוה, ישארו כנשמות ערטילאות, ולשוא נחר גרון כל הסופרים מצעוק אל גדולי עמנו לעשותם ושומע אין להם.

רגילות הנה האומנות העבריות עת תישנינה את הילדים בנענעם ערישתם, לשיר למו שירים ערבים, השיר של הגדי הלבן מתחת ערשותם, מסחרם מצמוקים ושקדים, ותורתם מנופת צופים אומנותם, וכיד ההרגל הטובה עליהן אינן מביאות את תוכן השירה בכור בחינתן, כמה הרפתקאות יעברו על הילד טרם יהיה לאיש חיל בתורה ולעלות על במתי העושר. חז"ל אמרו אלף נכנסין לבית הספר אחד יוצא לגמרא, כן לו גם ירגיש הילד כונת הפזמון הזה, היגיעה העצומה הנשקפת לו משקידתו על התורה העולה לו להאדם רק ע"י חיי צער, אז לא הפיל הפזמון הזה תנומה על עפעפיו, ועוד התרגשו כל מורשי לבבו ולא ירע שלו — אולם כהילד כהאומנת שניהם בלתי מכירים ומעמיקים חקר כלל, לכן יפיל השיר הזה חבלי שֵׁנה על הילד והאומנת כאחד; ככה המה גם מאמרי הרבה סופרינו, אשר יביעו ידברו השכם ודבר על יקרת ערך „אנשי המעשה" בעמנו, והתלונות הרבות על העדרם מסבת חסרון רגש הלאומי, אשר בגלל זה אנו נמקים והננו כאניה סוערה בלב ים זועף באין תופש משוט ומחזיק תורן, מבלי דעת והכרה נאמנה בעצם סגולת ותנאי אנשי המעשה; לכן יהיה גורל המאמרים האלה כגורל הפזמונים של האומנות להפיל חבלי שֵׁנה על הסופרים והקוראים ביחד; זה יוצא ידי חובתו כי נמנה בין הסופרים וכתב מאמר לטובת בני עמו, וזה יוצא ידי חובת הקריאה, ולעומת שבאו כן הלכו, מבלי כל תנועה קלה לטובת האומה, יען כי כל הגיוניהם באו רק מציורי רוח רגש הסופרים לפי דעותיהם הקדומות, המתנגדות אל הנסיון והמציאות לפי הלך רוח אומתנו באמת.

אם חפצים אנחנו למצוא דבר חפץ, עלינו להכיר ערכו, מהותו וצורתו, ואז נדע התחבולות איך להשיגו. רוב הסופרים והקוראים משיגים ומכירים את יקרת ערך אנשי המעשה רק מצד תכלית פעולותיהם הטובים, אבל חסרים המה הכרה שלמה בתכונתם ומהותם העצמי, והתנאים הרבים הדרושים להויתם; לכן אינם מכירים הכרה שלמה את האנשים אשר המה מבקשים, והרבה פעמים מחסרון ידיעה והכרה, מחבלים המה בעצמם את הסגולות אשר אליהם הם נושאים את נפשם, ומחלישים ומאבדים בידים את כחותיהם, ולפעמים רק בהעדרם מכירים המה ערך האבדה שאבדה להם; כמה רודפים ומקטריגים עמדו לו להצדיק רב העליליה כו' ר' נחום הוראדנער, כמה התקלסו בו במכ"ע העברים, ורק אחרי מותו הכירו פעלו גם הסופרים המשכילים ובשמו יתהללו, וכיוצא בו הרבה אשר למותר להאריך וידועים וגלויים לקהל הקוראים.

נקל מאד להמבקר להתאונן מדוע לא ימצאו אנשי המעשה לפי חפץ משאלות האומה, אבל לא נקל להיות איש מעשה. חז"ל יציגו לנו את אנשי המעשה בשורה אחת עם החסידים, כמאמרם בסוכה: „חסידים ואנשי מעשה היו כו'". הנה כי כן הדרו חז"ל

כדרכם, אל פנימיות החפץ הזה ויתנו לנו מושג מערך „אנשי המעשה" כי עומדים המה בשורה אחת עם החסידים, שהנם ג"כ רק שרידים בדור ואין חזיונם נפרץ הרבה. הבה נתבונן נא בעצמנו, לא נרבה בחקירות והגיונים, רק נשים לב אל הנסיון והמציאות, אזי נכיר את האמת ולא נהיה כחולמים בהקיץ.

האהבה היותר עצומה השוררת בתבל, היא אהבת האדם את עצמו! הדאגה היותר גדולה, היא דאגת האדם בעד עצמו! ההשתדלות וההתחרות היותר עצומות, היא השתדלות האדם בעד עצמו! אין בתבל עוד אוכלי מן, אנשים אשר שמלתם לא תבלה עליהם, שיהיו מופנים ופנויים להעמים עליהם טורח זולתם (זולת המלוים וגם המה דאגותיהם מרובות משערות ראשם). כל עמל האדם לפיהו, כסוס שוטף במרוצתו ירוץ כל אחד לבקש טרפו וצרכיו המרובים; כל אחד ואחד מאיזה מדרגה שיהיה, אם דל אם עשיר, איננו חפשי במעשיו חופש גמור, ואסור הוא אם מעט אם הרבה בדעת בני ביתו, בדעת קרוביו ומשפחתו, בדעת מכיריו ומיודעיו, בדעת בעלי משאו ומתנו, אשר מהם מוצא לחמו, וכיוצא באלה הרבה; ולא כל אשר יעלה על דעתו ירשוהו המה לעשותו, או כי גם מראש מורא יעלה על ראשו, בידעו כי המעשה הזה יתנגד לרוחם וחפצם. גם העשירים והגבירים אשר לעיני העניים יתראו כמאושרים וחפשים מאין כמוהם, הנה יַראנו הנסיון כי המה משועבדים כעבדים נרצעים לכל אלה המקרים והמונעים עוד עשרת מונים, ועשירינו החדשים סובלים עוד קושי השעבוד כפלי כפלים לצאת ידי חובת העלמות, המורות, והנשים העדינות והכבודות, מלבד עסקיהם המרובים המסובלים בהמון טרדות ודאגות:

א) העשירים המה מפונקים וחושבים באמת כי מחומר אחר קורצו ודמיהם סומק טפי. אם ירגיש העשיר חלי קטן ידמה כי אין בעל יסורים גדול ממנו, וידמה כי החובה גם להשמש והירח שיטריחו את עצמם לגהות ממנו מזור. אם תהיה לו איזה שמחה קלה יאבה כי אז ירננו אתו כל עצי יער: מטרודים מסובלים כאלה היש לנו מה לקוות?

ב) אם נסית אתה הקורא לפעמים להיות מעשה לאיזה פעולת צדקה, אזי תזכור ותכיר כי מי שנתן נדבה הגונה על ידך, היית מלא רגש תודה והכרת טובה כאלו עשה הטובה הזאת רק אתך ממש, וכן להיפך; והפועל צדקה אשר לא ירגיש כזאת הנה נכר בכל פעלו מומים גלויים, לכן החפץ לעשות איזה פעולה בעסקי הצבור והכלל, שתהיה פעולתו אמת להוציא דבר למענהו מלובן ומזורז כראוי, עליו לעשות בהמעשה הזאת ממש כבשל עצמו; לכן על החפץ לעשות איזה פעולה טובה ומעשה רצויה בעד הצבור, עליו באותה שעה לשכוח את עצמו ולהשליך דאגותיו ומשאלותיו הפרטיים, ולצדד את כל המקרים והסבות המונעות והמפריעות. דברים כאלה אינם מיקירי המציאות, למצוא לפרקים אצל כל אדם ישר פעולה זמנית לפי שעה — את זה נמצא פועל לטובת עניים, זה לטובת החולים וכו' וכו'; אם גם אנשים כאלה המה בכל עיר במדה מצומצמת, ולא אלמן ישראל מישרי לב כאלה — אבל אנשים בעלי רוח וכשרון שיקדישו את חייהם ורובי עתותיהם להיות מגדולי אנשי המעשה, קבועים לטובת הרבים באמת ובתמים, זו היא מדת חסידות גמורה, לכן מנו אותם החכמים יחד עם החסידים בשורה אחת.

אבל גם מלבד הסבות והמקרים השוללים אשר חשבנו, נצבים נגד האנשי מעשה, גם מקרים ומניעות מחייבים, הקשים מהראשונים: כל פעולה בעולם לא יעשה באויר או במדבר כ"א בתוך הישוב, ואין לך פעולה היותר טובה בעולם שלא תפגוש איזה גרם של רעה או תרעומת לאיזה אנשים פרטיים; גם השמש אשר צדקה ומרפא בכנפיה, תכאיב עיני המביטים בה וישתגעו הנפגעים מחמה, ומה גם פעולת צדקה של קרוץ מחומר המתהלך בין החיים; אין לך מדה טובה שלא תכאיב לבב זולתו. קנאה, שנאת חנם, רדיפת

הכבוד, כצפעונים יפרישו ועצומים הרוגיהם; מי מורים נאמנים כהנסיון ותולדות דברי הימים — הנה שני אלה יַראונו לדעת, כי כל גדולי אנשי השם אשר רב טוב פעלו בעמם, כלם נפגעו מהצי מקנאים ושנאת חנם אשר שטמום ורבו בם בעלי חציב שנונים, ולמותר להביא ראיות על דברים מפורסמים; למי אוי, למי אבוי, מחצי לעג הע: ננים — לאנשי הרוח והמעשה! למי פצעים ורדיפות של שנאת חנם — רק לאנשי הרוח והמעשה! וכמו שאמר אביי לרבה: כגון מר דסנו ליה כולהו פומבדיתא כו', פירש"י: משום דמוכח להו במילי דשמיא. את כל המונעים והמפריעים משליכים אנשי המעשה אחרי גֵוּם, משליכים נפשותם מנגד רק למען אהבת הטוב באמת ובתמים, המלא כל חלל לבותם.

אולם עוד רעה חולה, גרועה כמעט מכל אלה אשר חשבנו, אשר יקצר גם כח הסבלנות להכיל, הוא המשפט הכוזב של ההמון, כי סוף סוף מי הם המבלים ימיהם בטוב ובנעימים, וחיים שלוים ושאננים, וימנו גם בין המכובדים? הלא רק האנשים האינדיפירינטים הגמורים! חסרי כל רגש וכל תנועה של פעולה ומעשה מן הקלות שבקל... ואשר למענם אם גם עולם ומלואה ישוב לתהו ובהו, לא יזיזו מתוך ד' אמותם ולא ממחיצתם לדאוג מלבד לנפשם; האנשים האלה עוד ישתבחו בעמם לישרי לב לאמר: אני אינני מתערב בשום דבר וענין! וגם ההמון מחלקים להם כבוד ויציגו אותם לסמל התם והצדק, וגם במותם יהללום בשערים כי לא פגעו אדם ולא גרשו גם זבוב מן הכותל ולא הרימו מוץ מן הארץ, וכאלה שבחים אשר עפ"י הבקרת והבחינה ראויים שבחים כאלה להאמר על בול עץ, על גוש עפר, על אבן דומם, ולא על בן אדם אשר נשמת רוח חיים באפיו — העולם הקטן והמדיני בטבע! אנשים אשר נוכל להאדם רק בשם בעלים לנשותיהם, ואם יחסר בית בקור חולים בעיר כל ידאגו מאומה! אם יחסר בית אוסף זקנים, קופת תמחוי לעניים, תלמוד תורה, מלבוש ערומים, רעב דבר ר"ל כי יהיה, כל תקלה, כל קטטה כל שאלה כללית ר"ל, לא יזיזו האנשים האלה גם זיז כל שהוא ולא יתנועעו גם תנועה קלה! עמלים הם רק לפיהם, ובהמה המה להם, לא עשו טוב מימיהם בנוגע להצבור, ועכ"ז עוד תהלתם מלאה פי ההמון: לתמימים וישרים וכו', והשבחים האלה יספדו גם ספדיא ויעוררו תאניה ואניה, יראו עולמם בחייהם, וגם במותם מכבודם זה לא נפרדו מקרב ההמון; והאנשים המפקירים את כבודם, כהותיהם ועתותם, ועמלים כל ימיהם בעד זולתם כבצרכי עצמם, המה יהיו מטרה לכל חצי לשון: מקנאים, משונאי חנם, ממבקרים מנקרים, לצים הוללים וברחנים, ומצרי עין, המניחים צורי מכשול על כל דרכיהם; ולפעמים יוציאו עליהם גם לעז על ידי חשדים; ובני ביתם ממררים חייהם בתלונותיהם לאמר: האתה הרית את העם, כי כלם ישיחו ידברו בך כו'. אם פועל פעלו אנשי מעשה איזה דבר טוב ונכבד בעבודה עצומה ויגיעת נפש, רבו מבקריהם למפח נפשם, גם מהאינדיפירינטים, וגם מאת אלה המתאוננים והמחפשים אחרי אנשי מעשה! כי העין הצרה מקנאת והושדת, ובלתי נותנת חשבון לנפשה, לאמר: הלא את אנשי מעשה האלה אבקש ולהם אשא את נפשי — כי צרות העין קודמת לחשבון הנפש.

כל אלה המה רק אפס קציהם מכל הפגעים ומרעין בישין והמפריעים הפוגעים את אנשי המעשה, לכן מציאותם יקרה מאד, עד כי חז"ל מנו אותם בשורה אחת עם החסידים; ואם לא השחוק הוא לשמוע תלונות הסופרים בכל עת מדוע יחסרו בנו אנשי המעשה, המראים בזה רק חסרון הכרתם את רוח העם, דעתם את הבריות ותהלוכות התבל יחד.

הסופר בהתרגש לבבו, יעוף על כנפי הדמיון ויצייר בלבבו רק צורות מופשטות של הצדק, המישרים, אהבה לאומית וכל כיוצא בהם מן המדות, וישים כל מעינו אז ביקרת הסגולות האלה רק מצד עצמותם, וישכח באותה שעה כי הסגולות האלה אינם חיים הנושאים את עצמם מבלתי התלבשם בחומר וגוף של רמ"ח אברים כו', וכי פעולתם

איננה בשמים, כי אם פה בשפל, אשר המדות הפחותות: הקנאה התאוה והכבוד, ותולדותיהם: הנקמה, הנטירה, רכילות, הלבנת פנים, הוצאת שם רע, וכאלה וכאלה, ישלטו שלטת ונותנים חתתם בארץ החיים! ומי גבר אשר פעל טוב ולא נספה בלא משפט? האם לא הובא קאלומבוס בשלשלאות של ברזל מאמריקה? האם לא היו כל ימי קופערניק וניוטאן רעים ומרים? וכל אלה רק מחצי מקנאים ושוטנים; את כל אלה שוכחים הסופרים השטים באויר הדמיון, ובוראים להם מושגים של צורות מופשטות, מבלי חומר וצורה, לדון בהם על תורת הנסיון.

נצייר נא ברמיון מוחשי, פלוני איש המעשה פועל ועובד לצרכי בני עמו, הציל עשוקים מיד עושקם כח, טוב אפוא! הוציא כסף הקדשים מידי המבלעים כסף העדה חנם, טוב מאד! עשה סדרים לבל ישתררו התקיפים על החלשים, טוב ויפה! וכדומה הרבה; אבל יתבוננו נא הקוראים: אם הציל עשוקים, הוציא חיל בלע, החליש את כח התקיפים, אבל אים אפוא כל אלה? האם נבלעו בקרח ועדתו? לא! המה נשארו בארץ החיים, האנשים האלה נוגעים בדבר, ועושים בעד עצמם, ומתירים לעצמם כל התחבולות: שקרים, רכילות, הלבנת פנים, הוצאת שם רע, וכל רשע כסל, לחלל ולבזות את פעולת פועלי טוב; ולעומתם מכירי טובה המה מעטים וחלושים, כי המה בלתי נוגעים בדבר מצד עצמותם, כ"א מרגש הטוב ושורת היושר — וידענו כי רגשות הטוב חלשים המה מאד, ומה גם בלי נגיעה עצמית. לכן ע"פ הרוב יגבר הרשע ויוציא משפט מעקל, עד כי גם אותו הסופר המבקש צדק ומשפט, הולך שולל אחרי דעות ומשפטים קדומים מהרשעים והתקיפים.

תקוץ כל נפש היפה לקרוא בכל עת תלונות והצעות הסופרים בכל ענין מפעל ומעשה, לאמר: הבו לנו אנשים חכמים, ישרים ונאמנים, שפרו מעשיכם ועשו סדרים! כאלו היתה מתכונת האומה לאהוב רק השפל והנמבזה, הפרעות והאי־סדרים, אשר ע"כ משתדלים המה לעורר בנו רגש הכבוד, אהבת הטוב, המועיל, היופי והסדר, וכמו היו בעמנו סוגים של אנשים שונים ונבדלים, כמו הסחורות אצל החנוני, אשר אם תבחל נפש הקונה במין הגרוע יאמר להחנוני: אל תחוס על כספי ותן לי הסחורה היפה והמעולה, ככה יאמרו גם המה: בחרו לנו מנהלים מפקחים מהמין הטוב והיפה. אבל כל הדברים הנופלים תחת הבקרת, המה אחת משלשה אלה: א) דברים טובים וישרים ומנהליהם חרוצים ונאמנים, ורק מפני חסרון כים לפי ערך העדה או מניעות אחרות אין ביכלתם להביאם לתכלית השלימות, ונמצא בהם מגרעות בהכרח; ב) דברים הנתנים ת"י אנשים תקיפים ואלמים, ומי זה מחויב לסכן נפשו ללחום עם אלמים תקיפים ומלשינים, בעוד אשר רוב המתאוננים המה בעצמם מחניפים למו ועוד מוסיפים להם עוז ותעצומות; ג) דברים (והמה הרוב) שהמה לפי ערכם, מקומם ומצבם, טובים מאד, ורק הקנאה וצרת העין זורקים בהם מרה, ומטילים בהם דופי, וגם אותן הסופרים והקוראים הנם מתפעלים מדבת המקנאים וצרי העין, הן בדבור והן בכתב, ולא יחזו נכחות, ועל פי משפטים, תלונות והשקפות כאלה עורכים סופרינו מאמריהם נגד הנסיון והמציאות, כ"א בדעות קדומות, מחליטים כי כל אשר עשו ועושים יראי ה', הוא מקור כל רע, כל אשר ימסר בידי החדשים הוא מקור הטוב, הצדק, היופי והסדר; וגם בזה הורה הנסיון ההיפך: יראו נא הקוראים בהשחר שנת תרמ"ב—תרמ"ג החשבונות, כמה אלפים ורבבות דאלארים מכסף התרומה של אחינו שירדו לתהום בימי הרעמים, בעת שלקחו החדשים המשרה, הסדר וההנהגה, אזי יראו ויוכחו כי לו גם ח"ו היתה הצדקה עם כל המוציאים דבה על גבאי הצדקה מיראי ה' שהעלימו כסף הקדשים, לא יעלה ערך הגנבה של כל אלה במשך חמשים שנה, אל אשר חמסו והורידו לתהום אלה הנאורים בשנה אחת;

ועכ"ז, למרות הנסיון והמציאות, כבוא הסופרים לדבר בדבר עמנו, ילכו למו במשפטיהם הקדומים ובמסלותם זו סללו למו, להיות כמתאוננים תמיד להשפיל ערכנו ולבטל ישותנו, תחת אשר לו היתה ספרות סופרינו כפי הנסיון והמציאות באמת; כי עתה הגדילו כבוד עמנו, וגם צעירינו התימרו בכבודה לעיני כל העמים, ולא ירדנו כה פלאים כמו עתה שנתקיימו ר"ל בנו המשנה בסוף מס' סוטה: בת קמה באמה, כלה בחמותה כו', וצעירינו עומדים על עברי פי פחת של התבוללות.

קול ענות הננו שומעים תמיד מאת הסופרים: תקונים! סדרים! וגם בזה הנסיון והמציאות יטפחו על פניהם. הן ברורות העברו אשר לא היו לעמנו מכ"ע עברים שיכריזו על הקלקלה על כל פרצה ותקלה ולהריע להתאסף לעשות תקונים, וטרם הרחיבו הסופרים לדבר ביפיפותם של הסדרים והתקונים, עכ"ז הנה תולדות הדורות העברו יורונו לדעת, כי היו הרבנים וראשי האומה מתאספים תמיד לעשות סדרים וליסד תקונים, הן בנוגע לחיזוק הדת וכן בנוגע במשאלותינו החמריות, הלא המה ערוכים עלי פנקסי הקהלות; לא הניחו דבר גדול ודבר קטן, הן ברוחניות והן בחמריות, שלא דאגו ואזנו וחקרו לתקנם כפי צורך השעה, ומה הננו רואים עתה? מכל הרעשים שהזדעזעה הספרות לא נזדעזעה האומה גם נדנוד כל שהוא, לאיזה תקנה כללית, יען מה? יען כי הספרות וההכרה הפנימית של האומה המה שני הפכים: הספרות תדבר בדעותיה הקדומות, והאומה תביט כפי הנסיון והמציאות. לו דברו גם הסופרים ברוח האומה כפי משאלותיה ורגשותיה הפנימים, ע"פ רוח רגש התורה והדת, כי עתה פעלו כפלים לתושיה — אבל לא כן עתה, אשר כל מאמרי והגיוני הסופרים המה לרוח הקוראים רק לשעשועים, לבלות הזמן או להפיל שֵׁנה ותנומה על עפעפיהם, אבל לא כמתלמדים מתורת הנסיון אשר ראוי לשום לב עליהם; לעומת שבאו כן ילכו, בלתי עושים שום רושם באומה, כפי שמודים כל אלה הסופרים, התולים הקלקלה כי השמן לב העם, מבלי שום לב כי לא בהקוראים האשם כי אם בהסופרים. ועוד נרחיב אי"ה במקום אחר במקצוע הזה.

שונים המה אנשי המעשה בכחותיהם ורגשותיהם. ישנם אנשי „מעשה רגולים" כבירי הרוח והרגש באופן מאד נעלה, אשר כל הסבות שזכרנו משחק למו, לוחמים עם גלי הים ומשבריו ורוחם כנחל שוטף צדקה. הגבורים האלה לא יעצרם כל מונע ומפריע, אהבת הטוב כאש עצור בעצמותם, כלכל לא יוכלו, ואין בכחם לכבוש רגשותיהם למרות כל הסבות והמניעות; בני עליה כאלה המה מעטים, ואין בכח כל תחבולה אנושית לעשותם בכח מלאכותי (כפי שהזכרנו והארכנו במחברתנו דברי שלום ואמת צד 59). הננו מוצאים חכמים משכילים בכל החכמות והמדעים, ועכ"ז חסרים המה כל רגש רוח חיים, לפעול גם פעולה גדולה או קטנה בנוגע לחובת הצבור והכלל, כי הרוח והרגש לא בהחכמה מקורו כ"א בתולדה טבעית: החכמה היא רק צבע יפה תבריק ותיפה את כח המעשה, כי אם יהיו אנשי המעשה גם שלמים במדעים שונים, יהיו מעשיהם יותר מיופים. הרבה חכמים ומלומדים היו לצרפת גדולים מגאמבעטא, עכ"ז לא הצטיין אחד מהם לעמוד להצלת עמו וארצו בעת שגבר האויב, ורק הוא מתוך ד' אמותיו של חכמת המשפטים, עף על כנפי הרוח במגדל הפורח באויר ויצביא את המחנה הגדולה על נהר הלאר, ויחלץ חושים להיות מושל מדיני ולעצור בעמו, וכאלה הרבה בכל עם ועם. לא החכמה תוליד את הרוח, כ"א הרוח מושך אבירים בכחו. וכן הננו רואים גם עתה בעמנו: אַיֵם אפוא מכל חכמינו ומשכילינו אשר יתנדבו לעסוק בצרכי עמם לרוח האומה, ולהביא ישע לעמנו, בעת אשר עמנו מוקף בשאלות כתנורו של עכנאי? הנה גם הסופרים אשר הספרות היא מלאכתם וכשרונם לא כתבו דבר וחצי דבר לטובת עמנו, אשר אמנם כבר נחר גרון הסופרים בעצמם מִצעוק חמס על זה. — אנשי הרוח המה רק מתת אלהים אשר יחונן את בני הדורות. יש

בהולדה דור עשיר באנשי רוח, ולרגלם יתנשאו גם בני דורם; ויש דורות עניים באנשים דגולים כאלה. אבל אין בכח בני אדם לצקת רוח על חכמיהם או מלומדיהם לעשותם על האבנים מעשה ידי יוצר חכם, כפי שהארכנו בזה במחברתנו דברי שלום ואמת — ושוא עמל הסופרים ותלונותיהם, אחרי כי אנשי מופת כאלה המה רק מתת אלהים לבני הדורות אשר יאבה להשפיע למו טובה, ולא בידים יוקחו.

ישנם אנשי מעשה לצד ההפך: ילדי הרשע, בני הקנאה, התאוה, השררה, החופש והכפירה, וכאלה ילדי שחת בנים משחיתים אשר אין קצה לרובי עמלם והשתדלותם הכבירה, ולפעמים גם במסירת נפש, כי התאוה והרשעה כבירי כח המה מהצדק והטוב, וחלילה לנו לחשוב רשע עמל ואון בסוג המעשה והרוח, כי אז הלא לנו לחשוב גם את שודדי לילה ורוצחי נפש ג"כ בסוג אנשי המעשה; אין לנו עסק בילידי התופת, כי הרשעה היא חיי רוחם, והיא תתן למו עוז ותעצומות, אנשי־המעשה כבירי הרוח אשר נדבר בהם אנחנו, כונתנו על אנשי אמת, ישרי לב, תמימי דעים, אנשי רוח ורגש, פועלים באמת שפעולתם אמת — אנשים כאלה במדה בינונית היו לעמנו בכל עת, וישנם גם עתה, לולא הסופרים שהחלישו כחם כפי שאמרנו.

על פי הדברים והאמת אשר תארנו את תכונת אנשי המעשה ויקרת מציאותם, נקל לנו להבין, כי אם אמנם סגולת אנשי המעשה הדגולים מעטים המה, עכ"ז רב לנו כח קדושת התורה לתת עוז ותעצומות לאלה האנשים אשר חננה אותם ההשגחה גם במעט רגש והכנה לכשרון הרוח, שימלאו חובתם לכל מעשה הטוב בעמם, כי את אשר תחסר הרוח תמלא חובת קדושת הדת, לתת כח ותעצומות למו להשליך נפשותם מנגד, למרות כל המניעות והסבות, לעסוק בעד עדתם ועמם באמת.

הנסיון הראנו לדעת (כפי הדוגמאות שהבאנו פה), כי גדולי התורה, וגם הגבירים המפוארים אשר להורה ולאמונה גברו בארץ, שעבדו נפשותם לעמוד בפרץ עמם בכל מעשה הצדקה והטוב, כפי שהראנו בחוש ובנסיון מוחשי; אבל משקמו המשכילים ברוח השכלת ברלין, נתנו היתרון להשכלה על קדושת התורה, באמרם כי את אשר עשתה התורה עטרות לראשה, תעשה ההשכלה עקב לסנדלה, ויתאמרו להעמיד אנשי מופת לעמנו בכח ההשכלה אשר תרים קרנם בכבוד; והנה הראה הנסיון המורה לצדקה, כי שגו וישגו רבים ויתעו את עמנו תהו לא דרך. המשכילים וכל ההולכים לרוח דור החדש, אם יראו באיזה מפעל כי ינחלו כבוד מהעמים דוקא, יחוננו במטבע כבוד מאת הממשלה, או כי המכ"ע לעמים ולעברים ירימו אותם על נס ויהללום בשערים, ישתדלו ויעשו מה, ובוראים פעולות אשר כל רוח אין בהם, וכל מטרתם רק להתיהר; וכל ענין אשר תוכו כברו, רק עצם הטוב, באין רגש כבוד מהעמים, אין מתעורר ואין מתנדב לעשותו, אשר למותר להביא ראיות על כל אלה, כי הלא זה הוא עתה עצם שאלת עמנו הפנימית. — זה הוא פרי ההשכלה אשר העמידה את עמנו על השפה וההסתוריה, למרות הנסיון והרגש הפנימי של אומתנו, אשר רק התורה בפועל ובמעשה, חיי רוחה ונשמתה, והיא הנותנת כח למחזיקיה, לכלכל כל צרכי עמה, ללחום נגד כל הסבות והמקרים הרבים — ורק בזאת נוכל לקוות כי נמצא את הסגולה אשר נבקש, אם יכירו סופרינו את האמת לאמתו, וישליכו דעותיהם הקדומות, רק אז רב טוב יעשו לבית ישראל, ובאלה יבנו את ארמון האחדות אשר המה מבקשים, ולא יהיו בני עמנו כיתומים קטנים באין אפטרופסים, וכעבדים באין ארונים, ורק אז יוכלו הסופרים להתפאר כי הגדילו לעשות בעמם.

נקל מאד להעט לכתוב פראָיעקטין, הנוצה קלת המרוץ היא, והנייר הוא סבלן עצום מאד; אבל על הסופרים לדעת כי לא כל אשר ראוי, הוא גם אפשי! ובעת כתבם איזה פראָיעקט, ישוו נא בלבבם, כי את זה כתב סופר זולתו, ומכוון הוא רק עליך הכותב

שאתה תעשהו ותוציאהו אל המפעל, הלא תשחק הלעג מהסופר הזה ותחשבהו גם למשוגע; ואיככה זה תאבה אתה להעמים עצותיך על זולהך, ועוד תבוא בתלונה ובטרוניא על הגוי כלו, יען אשר לא נעשה פתגם עצתך כה מהרה.

ישנם גדרים, כללים וסוגים, אשר כל אחד יוכל לבוא בטענה למלאות הכלל הזה. למשל העולל הגמול מחלב, יש לו הצדקה לבקש טרפו ומחסורו מהוריו, האב יש לו הצדקה לבקש כבוד מבניו, וכן הרבה, המלוה יש לו הצדקה להיות תובע מאה הלוה; אבל מי נתן הכח להסופרים שיהיה המה רק התובעים? ומי המה הנתבעים? הלא כלל האומה! אם בכח הסופר לכתוב, האם בגלל זה הרשות בידו להיות תובע? ומדוע לא יהיה בעצמו הנתבע? וממי הוא תובע? ומאין יודע הוא אם לא עצתו כבר נבחנה והושלכה אל האשפה אחרי כי הנסיון הראה פחיתותה?.

סופרי כל עם ועם מכירים את ערכם — כל אחד כותב במקצוע שהנהו בה בקי ובעל נסיון; אבל סופרינו כל אשר שפתו אתו הנהו סופר חכם ויועץ, עורך פראָיעקטין וגם בא בטרוניא על כי לא נעשתה עצתו, כאילו כל גדולי האומה מוכרחים להיות כפופים תחת חכמת ספרותו ולשמוע לעצתו. האם אין גרועים המה אומתנו מכל האדם אשר על האדמה כו', היש טעם לספרות כזאת אשר כל עיקרה ועצמותה היא נגד הנסיון והמציאות, ועוד יבואו בטענות מדוע כה שפל הוא כח הספרות בעמנו? ספרות של כל עם ועם היא קולמס לבב האומה, את אשר האומה חושבת יוציאו הסופרים על הגליון בספר — וספרות עמנו היא היפך ממחשבת ורגשת רוב האומה, ותטה אותה רק לדעותיהם הקדומות של הסופרים, ותכאיב לבב האומה בכל מלה והגיון, היש לנו תקוה להעזר בכח הספרות? כל עוד היא במשובתה ובדעותיה הברלינויות!

אחת ע"כ אמרנו, אם יאבו הסופרים באמת להיטיב לעמנו על ידי הספרות, אין דרך אחרת כ"א שיעזבו שיטתם שבת הלכו כארבעים שנה, ויכירו האמת, כי תחית האומה היא רק תחית רגש הדת ברוח התורה כפי מורשת אבות, ואם רק בדרך הזה ילכו, אזי תחליף האומה את רוחה ותחדש כחותיה, וימצאו לנו אנשי סגולה למרבה, ויפרחו כחבצלת אנשי רוח ורגש, בעלי תורה וכשרון המעשה מכל המפלגות. עוד לא אלמן ישראל גם עתה מאנשי סגולה כאלה, רק יגוללו החשך מפני האור ואז תשוב רגש היהדות לתחיה, ויתעודדו ויכירו צעירי הדור כי עוד רוח ישראל חי ועוד יחיו לנצח.—

קאוונא ל"ג למב"י תרמ"ז. יעקב ליפשיץ.

חדוד תלמודי

רבן גמליאל אומר: עשה לך רב, והסתלק מן הספק,
ואל תרבה לעשר אומדות. (אבות פרק א' משנה ט"ז).

כל מי שראה את מאורות המשנה והתלמוד, ימצא רבות בפעמים את החכמים הקדושים בעלי התלמוד „משתעים בלשון חכמה"; כן נמצא אותם לפעמים, כי יגערו „בנזיפה" במתנגדיהם בדבר הלכה, או בדבר הנוגע בינם לבין עצמם; אבל השמוש בלשון „חכמה ונזיפה" ביחד, והוא: „דרך החדוד" (Ironie), נפגוש בתלמוד מעט מזער. את האחד אשר מצאנו משתמש בסגנון החדודי, הוא לדעתנו רבן גמליאל זה העומד בראש; הוא היה נשיא בישראל גם קרוב למלכות רומי; ומעמדו זה הגבוה, הוא שעמד לו לרכוש את הסגנון היפה בדבריו, שכם אחד על יתר אחיו.

כבר הרגישו רבים מהמפרשים את הכבדות במשנה זו, מה ענין: „אל תרבה לעשר אומדות", שהיא אחת מן ההלכות, אל המאמרים האחרים החרוזים באלו הפרקים, שהמה כולם רק מדות ישרות שיבור לו האדם על דרכו בחיים? על כן נראה לדעתנו להטות את דברי המשנה הזאת על מסלה חדשה, שאינה רחוקה גם כן מנקודת האמת.— הנה נמצא בתלמוד (ברכות ד׳ כ"ז): „הא ונעבריה (לרבן גמליאל), מאן נוקים ליה?.... „אלא נוקמיה לר׳ אלעזר בן עזריה דהוא חכם והוא עשיר והוא עשירי לעזרא וכו׳, אתו „ואמרו ליה ניחא ליה למר דליהוי ריש מתיבתא? אמר להו איזיל ואמליך באינשי ביתי; „אזל ואמליך בדביתהו, אמרה ליה דילמא מעברין לך? אמר לה לשתמש אינש יומא חדא „בכסא דמוקרא ולמחר ליתבר; אמרה ליה לית לך חיורתא? ההוא יומא בר תמני סרי „שני הוה". הספור הזה יאיר לנו נתיב על כוונת רבן גמליאל באמרותיו הקצרים וההדים. רבן גמליאל שם לו למטרה בזה את ר׳ אלעזר בן עזריה, שהוקם לנשיא תחתיו, ויאמר על דרך ההתול: א) עשה לך רב! איש צעיר לימים כמוך שאתה צריך לקנות לך רב מקודם, איך תרהיב עז בנפשך לקבל את עול הנשיאות על שכמך? ב) והסתלק מן הספק! הלא גם אשתך הבינה כי תלך כעל שבכה בדרך זה בחרת, ובצדק שאלה: דילמא מעברין לך? כי סוף סוף יתפייסו התלמידים עמדי, ויחזירו לי את עטרת הנשיאות כמקדם, ועל כן טוב לך להסתלק מן הספק; ג) ואל תרבה לעשר אומדות! בזה רמז לר׳ אלעזר בן עזריה לבל יתגאה בעשרו ושבעבורו זכה להנשיאות, כמו שנאמר בתלמוד שם: „דאי אית ליה לפלוחי לבי קיסר אף הוא אזל ופלח", ואמר לו: אל תרבה לעשר אומדות, כלומר: התריסר אלפי עגלי דהוה מעשר ר׳ אלעזר בן עזריה מעדריה כל שתא ושתא (שבת ד׳ נ"ד), הוא רק להתהדר בפני המלך בגאון עשרך, ועל כן לא תניח לגובי מס המלך לספור ולמנות את עדריך, ותתן להם את המעשר רק באומד, ומה שבאמת לא רבו מספר עדריך לפי ערך המעשר.— ועל פי זה יהיה לנו כדמות ראיה לדברי הר"ר אלחנן (בשבת שם, בתוס׳ ד"ה הוה) דמפרש: „הוה מעשר אחר החורבן בהמת ארנונא למלך" ע"ש.

הכורם.

תקון בתרגום סורי

בתרגום סורי על „בְּרִית" (ירמיה ב׳ כ"ב). וכבֹרִית (מלאכי ג׳ ב׳), כתוב לפנינו „כבריתא", ואיך כבריתא". והוא ט"ס, כי „כבריתא" הוא אך תרגום גפרית, וצ"ל תחתיו: „צריפותא". כ"ה בתשובות הגאונים אשר בזכרון לראשונים סי׳ שס"ג, וז"ל: ושאלת שנער דאמר שמואל סרבלא צריפא, פירושו טולסאן אבין נקי. ובלשון סורסי צריפותא נקיות, ומפרשין [ר"ל ומתרגמינן] ותרבי לך בורית ותסגי צריפותא עכ"ל. וכן בערוך (ערך צרוף ו׳) כתוב: שאלת שנער, שמואל אמר סרבלא צריפא, פי׳ ר"ח ר"ל טלית נקי לבן כדמתרגמינן (ר"ל בתרגום סורי כאשר תוכיח לשון תשובות הגאונים הנ"ל, ובעל מוסף הערוך חשב שכונתו היא אל התרגום הארמי המיוחס ליב"ע, ולכן כתב „בנוסחאות שלנו כתוב ומחורי בבוריתא". ובאמת אין כונתו כי אם אל התרגום הסורי) ותרבי לך בורית ותסגי לך צריפותא עכ"ל, והוא לקוח מתשובות הגאונים הנ"ל. וצ"ל לפי זה: ר"ה (בס"א) תחת ר"ח (בהי"ת), ור"ה (בה"א) הוא ר"ת: ורבינו האי, וכן תחת: טלית, צ"ל: טילסאק, ולהוסיף מלת: אבין, ככתוב בתשובות הגאונים הנ"ל. ומלת: לבן אשר בערוך הוא באור מלת: אבין, אשר בתשובות הגאונים. וע"פ כל הדברים האלה נדע אשר רב האי גאון השתמש בתרגום סורי.

שעברשין כ"ג סיון תרמ"ז. יעקב רייפמאנן.

תקון הסדר

הערות והארות ומראה מקומות חדשים לחלק השני מספר „סדר הדורות״.

(המתוקן ומסודר מחדש ע״י הרב נפתלי משכיל לאיתן).

מאת

יצחק רחלין

נהגו הספנים, כי בטרם ישימו בים דרך ובמים עזים נתיבה, יבדקו בפנקסיהם, שבם נרשמו בכתב אמת כל דרכי המסלה אשר בה יבחרו ללכת; ידקדקו במפות השמים וכסליהם, שרק על ידיהן יגיעו למחוז חפצם ולא יתעו בתהו לא דרך; והעולה אל כולנה — המה יתנו את „מורה־שעות־הספני״ ליד מומחים ובקיאים לכוונו ולתקן את מהלכם כי לא יקדים גם לא יאחר אף רגע. אחד מהמורים היקרים אשר לנו על דרך החקירה התלמודית, יחשב בלי ספק הספר „סדר הדורות״ חלק שני (סדר התנאים והאמוראים); ועל כן אם ננסה את כחנו לעלות על שדה החקירה והדרישה בהתלמודים והמדרשים, החובה עלינו מראש לכוון ולתקן את המורה היקר הזה, לבלי נתעה על ידו בשוא, אחרי כי הרב ר״נ משכיל איתן הניח לנו מקום רחב ידים להתגדר בו, וביחוד במקצוע אחד גדול ונכבד בערכו מאד. וזהו: הרב בעל סדר הדורות, אחרי מדורי רוב החכמים, העריך בקצרה ציונים מההתיחסות שהיתה להחכמים זה עם זה, שמזה פינה ויתד להכיר את הרב על פני התלמיד, את הראשון על האחרון וכיוצא, ובדבר הזה הוציא הרב המסדר מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, ולא שם לבו למאות הציונים שמסיבה לא ידענוה לא פורש המקור שמהם נשאבו.—

את כל הדברים האלו שמתי אל לבי, ובעזרת ה׳ מצאה ידי לתת לפני הקורא הנכבד את המחברת הזאת, הכוללת:

א) הוספות.שמות חכמים וסופרים שלא בא זכרם בספרי מסדרי הדורות שעד הנה;

ב) מראה מקום משכן כבוד הרבה מהחכמים הנזכרים בספר היוחסין, והסה״ד כתב עליהם: „לא מצאתי זכרו״;

ג) מראה מקום להרבה מציוני התיחסות החכמים זה לזה כנ״ל;

ד) מקורים נאמנים להרבה מדברי הסה״ד, שהרב המסדר לא מצא מקור מחצבתם;

ה) סדור ופתרון מאמרים וערכים שלמים, אשר גם אחרי סדורו ותקונו של הרב נראים בודדים ומקוטעים, עליונים למטה והתחתונים למעלה;

ו) תקונים הערות והארות בדברי הסה״ד ובדברי הרב המסדר, אשר את הסולת שבהם אני נותן בזה לפני הקוראים.

אות א·

אבא אריכא הוא רב. ד"ג ע"א „ובפסחים (מ' ע"א) קרא ר"נ לרבה אבא וכו', אשר מזה נראה כפרש"י דהא לא היו נקראים בשמם אבא". דבריו תמוהים! שהוא בכבודו ובעצמו במדור רבא בב"ח העתיק מהערוך: כי רבא ורבה, אבא והבה שמם; ועל רבה ברב הונא כתב: שאולי הוא אחד עם ר' אבא בר"ה. ולי אינה ה' ראיה מפורשת לפירש"י מסוף מסכת סנהדרין דאמר שם: אבא איניהו קפדנא, שע"כ נפרש שם כפרש"י: חביבי וגדולי. וע' ירושלמי ב"ק פ"א סה"א. — שם ע"ג „חבירו שמואל". עי' חולין קי"א ובפרש"י שם ד"ה לרבך. — תלמידי רב רבותיו וחביריו. „ר' אבא בר הונא אמר רב (כן כתב היוחסין, לא מצאתי)". יגעתי ומצאתי בירושלמי קידושין ר"פ עשרה יוחסין ובמדבר רבה פ' ס"ה. — „ר' אבא בר כהנא (יוחסין, לא מצאתי)", ראה מה שהערותי במקומו. — „רב דימי (לא מצאתי)". הכוכבי אור התפאר שמצא את החידה הזאת מפורשת בברכות מ"ד א': רב דימי אמר רב. וכד נייס ושכיב אמר להא מילתא, והכוון נקודה המפסקת אפעיתים, דהכי איתא התם: כי אתא רב דימי אמר, רב חתים וכו', וע"ש בפרש"י. — הסה"ד פקד בזה את רב דימי סתם לחוד ואת רב דימי בר יוסף לחוד, וכבר כתב בעצמו במקומם: שרב דימי סתם הוא בר יוסף. — „ר' זירא, וצריך עיון". מפורש הוא בסוכה כ"ד ב': אמר ר' זירא כי הוינן בי רב בבבל הוי אמרי וכו', הרי שלמד בישיבתו והיה תלמידו. — „ר' יעקב בר אדא בר עתליה". שמה לא זכר איזו התיחסות היתה לו עם רב, ועי' מה שהעירותי בערך ר' יעקב בר אדא סתם:

ר' אבא בר כהנא. „ור' חייא בר אבי בשם רב (לא מצאתי)". ועכ"פ מצאתי: ר' אבא בר כהנא משום רב (בראשית רבה ד' ז', ויק"ר ספל"ה), ועי' במדור ר' ברכיה. — „ר' ברכיה בשמו". שמה לא זכר רק „ר' ברכיה ורא"כ" בלי מראה מקום; וכדבריו כאן מצאתי (תנחומא תצא ח' י"א, במד"ר ד' רס"כ). — „לר' ירמיה". הסר המ"מ, ובבבא מציעא י"א ב': קבלה מניה ר' אבא ב"כ מר' ירמיה. — „משום עולא רבה, פתיחתא דאיכה שם". גרסתנו שם: מש"ה דעולא בשם רבי. — ר' אבהו בר כהנא (מנחות נ"ה ב'), ור' אהבה בר כהנא (ויק"ר ר"פ שמיני), אולי הכל אחד:

ר' אבא בר ממל. ד"ו ע"ב „אותיב לר' חייא ב"א (ב"ק י"ט א', ל"ה ב', ק"ו ב')". בדי"ש בעי מניה, ובדל"ה שאל ממנו האיך אמר סומכוס, ולא נזכר שאותביה כי אם בדק"ו:

ר' אבא (סתם). סימן ז'. „מותיב לר' אבהו ולר' אסי". חסר המ"מ, ומצאתי שאותיב לר' אבהו (סנהדרין ו'), אולם לא נזכר שם שאותיב גם לר' אסי, ומכותלי דברי הסה"ד ניכר שמצא מקום דאותיב לשניהם כאחד, דאילו מה דאותיב לר' אסי לחוד אין כאן מקומו לפי סדר הא"ב, והרב הביאו בעצמו במקומו הראוי לו מיד אחר זה. — „מותיב לר' אסי". חסר המ"מ, והוא בגיטין ע"ח ע"ב. — „ורב יהודה בשמו". חסר המ"מ, והוא בקדושין ע"ג ע"ב. — „ושאל לרב יצחק בר שמואל". חסר המ"מ, והוא בכתובות כ"א ב':

ר' אבא בר אחא. „אמר ר' אילעי אמר ראב"א משום רבינו, פרש"י רבי". עי' ברכות כ"ב א' שהביא הסה"ד להלן, ועי' ירושלמי שבת פ"א סה"ד:

ר' אבא בר זבדא. „רבא ורמי ב"ח היו מקשים זה לזה". הסרון הניכר יש כאן, וכצ"ל: היו מקשים זל"ז ושלהוה קמיה דר' אבא בר זבדא, והוא בבבא מציעא ס"ז ע"א:

ר' אבא בר יהודא. „ירושלמי". לא פירש איה הוא בירושלמי, ויגעתי ומצאתי בירושלמי נדרים ראש פרק שני:

אבא בר מרתא. „ובגיטין ל"ז ב', פרע לרבה בשעת שמיטה, ובשביל זה פטרו ריש גלותא מהמעות שהיה חייב וכו', לפי שהיה צורבא מרבנן". לא ידעתי מה שח! שבגיטין שם לא נזכר כלל מהא דפטרו ר"ג וכו', כ"ה בשבת פרק כל כתבי, והעתיק הרב מיד אח"ז:

ר' אבא ברב יהודה. הסה"ד במדור רב הודה ולא בוש שלא מצא מקור לדברי היוחסין „בשם רב". ואנכי מצאתי כן בירושלמי עירובין פרק הדר סה"ו, וע"ש פ"ח הלכה ד':

ר' אבא בר עילאה. מאשר שהסה"ד לא השלים אם היה שם חכם כזה בשלש המציאות, אחרי

שלא מצא זכרו רק פ"א, ובמקום אחר מצא את הענין ההוא בשינוי השם, ע"כ אחשוב לא למותר להעיר שמצאתי את זכרו הטוב עוד שתי פעמים: בירושלמי ראש השנה פ"ד ה"י, ותענית פ"ג ה"ט:

ר' אבא בר אחוה ד"ר יוסי. „שקלים פרק ב' (סה"ה)". החכם הזה לא נזכר בס' היוחסין ורק הסה"ד הוסיפו מדיליה, ודבר הנראה לעינים הוא שהרב בעל סה"ד העתיק את שם החכם הזה ממסכת שקלים שמחת הבבלי, ששם איתא הכי: „ר' אבא ב ר ב י אחוה דר"י", והבין הרב שמלת ברבי נמשכת למטה, שר"ל בן רבי אחוה דר"י, וכפי הנראה אחרי שלא מצא חן בעיניו המאמר רבי בלי הזכרת שם העצם, ע"כ תיקן והעתיק בר אחוה דר"י. אולם באמת אין אנו נזקקין בזה לשום תקון, כי מלת ברבי נמשכת למעלה, ור"ל גדול הדור, כידוע, ור' אבא גדול הדור הזה הוא בעצמו היה אחוה דר"י, וכן בנוסחת הירושלמי שם: אבא מ ר י אחוה דר"י (ופקדו היוחסין באות מ'), ושני הנוסחאות תואמים יחדו, כי מרי שבירושלמי הוא ברבי שבבבלי:

אבדימי דמן חפיא. „בשם רבי לוי". מקור להדברים האלו תמצא במה שכתב בערך ב' סיסיי:

ר' אבהו. סי' ג', „בתוספות בבא בתרא פ"ז א' שהיה תלמיד רבי יוחנן". המקור היותר נאמן לדברי התוספות האלו הוא בש"ס ב"ב ל"ט סע"א במה דאמרינן שם אשכחינהו ריב"ח לתלמידי ר' יוחנן ע"ש. — „ור' חייא בר יוסף, פ"ק דחולין". כן במדור לחב"י הלך הרב בעינים עצומות בעקבות היוחסין ע"ש. ואחרי החפוש ל"מ בפ"ק דחולין זכר שניהם יחד, ואולי צ"ל ר' יצחק ב"י ע"ש. — ס"ו. „אמר ר' אחא בר חנינא". ע"ש כי נהפוך הוא שראב"ח אמר בש"ר אבהו. — „אמר רב הונא". חסר המ"מ, והוא בסוטה כ"ב סע"א. — „ר' זירא בשמו". ממה שכתב הרב במדור ר' זירא נראה שט"ס יש כאן, ותמורת בשמו צ"ל בעי מניה:

אבטולמוס. „והיה רבו של ר' יוסי". כנראה שהסה"ד ל"מ מקור לדברי היוחסין האלו. ונראה דכוונתו להא דגרסינן בעירובין ל"ו כא דידיה (דר' יוסי) הא דרביה, דיקא נמי דקתני אמר ר' יוסי אבטולמוס העיד וכו', וצ"ע שא"כ איך קרא לרבו בשמו? ועי' בהקדמת הסדר הדורות:

אביטל ספרא. „משמיה דרב (ל"מ שאמר בשם רב)". הרב משגיל לאיתן העיר שהיוחסין כוון להך דמ"ק י"ח וכגרסת הרא"ש. ולהכם הלך לטע לספר הרא"ש, כי מלבד שבמקומו מוכח שהגרסא בשם רב פפא הוא ט"ס, שר' אמי שקדם טובא לר"פ מפרש שם דבריו, הנה באגדת עין יעקב הגרסא ג"כ בשם רב, וכבר העירותי בזה כמה פעמים שלפני היוחסין היו נוסחאות הש"ס הספרדיות, שנשארה לנו מהם פליטה בהעין יעקב ובפירוש הר"ר חננאל:

אביי בר אבין. א) היוחסין העתיק מפסחים ל"ד: „אביי בר אבין ור' חנינא ב"א תנו תרומות בי רבה וכו'", ובתוך זה נכנס הסה"ד והעיר: „ובגמרא אביי בר אבא ור' חנינא בר אביי ט"ס היא ובש"ח לא תקנו". והנה אנכי לא מצאתי את הגירסא הזאת אף באחד מכמה ש"ס חדשים וגם ישנים שראיתי; ב) בסוף הערך: „וכ"ה יבמות קי"ט ב', וענין ההוא שם ל"ו א'", התיבות „וכ"ה" בודדים המה כאן; ג) וגם מה משמיענו שהענין ההיא נמצא עוד במקום אחר, אטו מסורות הש"ס קחשיב ואזיל? והיה לו לציין את כל המ"מ זה אחר זה כאשר החל לעשות בזה וכדרכו בכל הספר. ואחרי העיון נראה שבלבול דברים יש כאן עליונים למטה ותחתונים למעלה, וכצ"ל: „וביבמות ל"ו ע"א אביי בר אבא ור' חנינא בר אביי ט"ס הוא וצ"ל בר אבין, וכ"ה שם קי"ט ע"ב, ובש"ח לא תקנו", ובזה יבוא הכל על מקומו בשלום:

אביי הכהן. רס"ד. „נראה דרב יוסף היה ג"כ רבו דאביי". מפורש הוא בפסחים ק"ח סע"א: אמר אביי כי הוינן לבי רב יוסף אמר לן לא צריכיתו (הסיבה בלילי פסחים), מורא רבך כמורא שמים. אולם לפמ"ש הרא"ש שם אין ראיה שהיה רבו מובהק, ועי' רש"י עירובין ס"ו ותוספות ערכין ה' ד"ה והאמר. — ס"ו. „רב אדא בר מרתא קמיה ובעי מניה". לא מצאתי שם חכם כזה. ונראה שצ"ל: רב אדא בר מתנא ק"מ (ר"ת מן קראו מר) ובעי מניה, ויד המעתיקים היתה בזה שלא הבינו את הר"ת. — „חייא בר מניומי". גם שם חכם כזה ל"מ, וצ"ל: ר' חנינא בר מניומי, ומקומו מעט להלן לפי סדר הא"ב, והכרחו שם מוכיח. וגם בזה נראה שהיתה יד המתקנים על

מנת לקלקל, שבאיזה מדפוסים הראשונים הכניסו בטעות את ר' חנינא ב"מ באיזה שורות קודם מקומו הראוי לו לפי סדר הא"ב, והאחרונים נפלו על הטעות הזה, ובהדפיס הגיהו חייא תמורת חנינא, בכדי שיכירהו מקומו. וכדבר הזה— כפי הנראה— נעשתה לעיל מזה בראש הסימן: „אבא בר אבין" שצ"ל: „אביי בר אבין".—„ר' חייא בר הבא תלמידו". ס"ס דמוכח הוא וצ"ל: ר' חייא בר רב הונא.— „אמר לו רב דימי, אמר לו ר"ד בר יוסף". רב דימי המוזכר סתם הוא בר יוסף, ולהכי נתחייב בכפילא.— „רב טוביה ברב טביומי בשמו". לא מצאתי שם חכם כזה, ואולי צ"ל: רב טוביה בר מתנה, רב טביומי בשמו.— „אמר רב (ב"ב קס"ז ב'), מפרש דברי רב (שבת כ"ז סע"ב)". המ"מ האלו נתחלפו.— „רבא בר שרשום ואביו קמיה". תיבת „ואביו" אין לה שחר *), ואולי צ"ל קמיה דאביי ע"ש.— „אמר לרבא בר עזא". חסר המ"מ, והוא בתמורה כ"א א'.— „אמר לרחבא". עי' שם וכפי הנראה רצונו כאן למה שהעתיק שם מב"מ כ"ט רע"ב; אולם משמעות לשון הש"ס שם משמע שאביי כוון דבריו לרב יוסף ולא לרחבה:

ר' אבימי בר טובי. „בש"ר אבהו, ירושלמי אלו מגלחין". עי' סדר הדורות במדור ר' אבודמי בר טובי, וצריך עיון:

ר' אבין בר הונא. „ושם ר' אבין ברב הונא וכו', בודאי תיבות רבי ורב ט"ס". כגרסא הזאת מצאתי עוד הפעם בתנהומא ראה ס"ז:

ר' אבין בר חייא. — „בש"ר ברב יצחק". גם הרב מסכיל לאיתן לא ידע להלום את המלים האלו, ואולי צ"ל; בש"ר שמואל בר יצחק, והוא בירושלמי ר"פ כלל גדול:

ר' אבין בר איהי. „פרק הדר, ע"ל אבהו". חפשתי במדור אבהו בר איהי ולא מצאתי שם זכרו. ומצאתיו ברי"ף פ' הדר (השייך לדע"ד מדפי הש"ס), ובש"ס שם הגרסא: איבות:

ר' אבין. דף י"ד ע"ב. „נראה שהיו בזמן ר' אבהו ב' חכמים ששם ר' אבין אחד זקן ואחד נער (ע"ל רבין סבא)". הזקן היה תלמידו של רבי, כדאיתא בברכות כ"ז ע"ב: אמר ר' אבין פ"א התפלל רבי וכו' ושנה לן פרקין.— „ואמר לו אביי אבין היכלא לימא כי הא מילהא" הרש"ל תמה שאיך יזכור אביי לנגאי את ר' אבין שהיה קדוש לפניו עוד בימי ר' יוחנן? ולא יזכרנו כמי בכבוד ר' אבין או רבין. ע"כ פירש שבימי אביי היה איש ששמו אבין ושהיה קובר את בניו, ואמר אביי שלאותו אבין הקובר את בניו היה ראוי לומר את הדברים שאינם הגונים האלו. ובמחילה מכבוד תורתו, מלבד שעיקר דבריו ליתא, שגם בזמן אביי היה רבין אחד, כמו שנראה ממה שהעתיק הסה"ד לעיל מזה: אזל עם אביי וכו'; עוד לא ידעתי איך יפרנס את הש"ס דחולין שהעתיק הסה"ד אחר זה, שאמר לו אביי לרבין: אבין תכלא אמאי לא אכלית, שע"כ דיבר לנוכח.— „בש"ר אחא". ע"ש שגינה את לשונו, והלך השוה שבהם שבשניהם חסר המ"מ, וכדבריו כאן מצאתי (ירושלמי סוכה פ"ה סה"ז, שמות רבה מ"ד רס"ז, ויק"ר כ' רסי"א, מדרש תלים מזמור ד' ספ"א).— „מותיב לרב הונא", כאן חסר המ"מ, ותמצאהו במה שכתב הסה"ד במדור אבוה דשמואל.— „יתיב עם רב הונא קמיה דר' ירמיה". חסר המ"מ, והוא בשבת ס"ג ב'.— „בעא לזעירא". חסר המ"מ, והוא בשקלים ספ"ד.— „ר' יצחק". הדברים סתומים, וצ"ל: ר' יצחק בר יוסף, או ר' יצחק ברבי, וחסרונם מוכיח.— „אמר ר' ירמיה": חסר המ"מ, והוא בזבחים ב'.— „אמר רב". אחרי שעל הגליון הראשון הגיה הסה"ד בעצמו בצ"ע, ועל הגליון השני ערער ג"כ הרב מל"א, ע"כ אחשוב לא למותר להוסיף שכן נמצא גם בירושלמי ביצה פ"ד ה"ה:

רבין בר חיננא. „קמיה דרב חסדא (לא מצאתי)". מפורש הוא בכתובות נ"ג ע"א: יתיב רבין בר חנינא (על שינוי מקום היו"ד אין להקפיד) קמיה דרב חסדא ויתיב וקאמר משמיה דר"א:

רבין בר שבא. „אסבר לרבא". חסר המ"מ והוא בחולין מ"ח רע"א:

ר' אבשלום. התוספות בכתובות ק"ד ב' כתבו: שבכ"מ גרסינן א ב י ש ל ו ם ביו"ד אחר הבי"ת, דלא מסקינן בשמא ד א ב ש ל ו ם בן דוד שאין לו חלק לעוה"ב (סנהדרין ק"ג ב' לדעת ר' מאיר):

רב אדא בר אבא. „קמיה דרבא וכו' ובבבא

*) עי' ב"ב נ"ב ברשב"ם ד"ה שרשום; ואולי היה לו לבעהס"ד גירסא כזו? הבורם.

בתרא קל"ג ע"א". הרב המסדר שלא היה לפניו — כפי הנראה — רק ש"ס מדפוס ווילנא, העיר שנרשמנו שם בר אהבה; אולם בדפוס ברלין הגרסא כמו שהועתק בסה"ד:

רב אדא דמן יפו. „ואולי הגרסא ר' אבא דמן יפו". הכי עדיף מגיה, שכן הוא הגרסא גם בהרי"ף והרא"ש שם:

אדא בר מניומי. „אמר לרבינא". שתיקתו של הסה"ד הרי היא כהודאה שלא מצא מקור לזה, והוא בחולין ס' א':

אדא דיילא. „פרש"י משמש חכמים, וי"א שואב מים". מתורגמא כפי' הראשון, שכן הוא בירושלמי רפ"ב בשבת: אדא שמשא של ר' אמי.

רב אדא דחוטרא. „שקלים פ"ב", בצדק העיר המסדר הנכבד שנרשמנו שם ה"ו א י ד י דחוטרא. והנני להוסיף שהסה"ד בכבודו ובעצמו פקד את ר' אידי דחוטרא במקומו הראוי לו, ואת מקום משכן כבודו הראה ג"כ לשקלים פ"ב. אולם דע קורא יקר, שמסכת שקלים אף שכולה היא ירושלמית, אבל נוסחאותיה בחיבורה לש"ס בבלי נשתנו מעט מכשהיא בחיבורה להירושלמי (והסה"ד, על פי הרוב, כשמביא נוסח הבבלי לראשונה קורא בשם שקלים סתם, וכשמביא נוסח הירושלמי לראשונה מכנה את הבבלי בשם גמרא, את הכלל הזה נקוט בידך, כי הרב משכיל לאיתן לא ידע מזה והאשים ב"פ את הרב בעל סה"ד חנם). וגם בזה שני נוסחאות המה: בבבלי ה"ד רב א ד א, ובירושלמי רב א י ד י. ואולי היה כתוב כאן בכת"י הסה"ד בעצמו „ועי' אידי" כדרכו בכל כה"ג, ונחסר באשמת המעתיקים:

ר' אושעיא. די"ח ע"ד. „ועוד איך היה בבבל"? בב"ב קל"ו: אמר ריש לקיש לר' יוחנן, כבר תרגמא רב הושעיא בבבל, ריש לקיש לא היה מכבד בתואר הכבוד רב את ר' אושעיא תלמידו של רב יהודה תלמידו של ר' יוחנן (עי' יומא מ"ט א').— די"ט ע"ב. „ור' חנינא בר חמא". שם בגליוני התיחסות החכמים לר' חנינא בר חמא לא פקד את ר' אושעיא, כי אם באות ב' כשמנה את חבריו זכר ג"כ את ר' אושעיא בר חמא, וגם זה בלי שום מ"מ, והבל על דאבדין! ולא כן משמע בפסחים פ"ז ע"ב: אמר לו ההוא מינא לר' חנינא (שהוא בר חמא) וכו', אמר לו רצונך יטפל לך ת ל מ י ד אחד, נטפל לו ר' אושעיא, שמזה נראה שר"א היה תלמידו של רבי חנינא ב"ח. — „בשם רבי, פסק ע"פ קי"ג". צדק הרב המסדר שלא נמצא שם; אולם דברי תורה אף שעניים המה במקום זה עשירים המה במ"א, ומצאתי כן בירושלמי יומא פ"ה ה"ז:

רב אחא בר רב. „שלחה רב אחא ב"ר לקמיה דרבינא וכו'". חסר המ"מ, והוא בקדושין כ"ג. והנה הסה"ד קיצר כאן במקום שהיה לו להאריך. כי לפי האמור שם: אתון דשמיע לכו הא דרב הונא ברב יהושע (תלמידו של רב פפא), יהיו רב אחא בר רב ורבינא דשם אחרונים, ובסוף ערך רב אחא בר רבא החליט הסה"ד שרב אחא בר רב שעם רבינא המה קדמונים? ואף אי נימא שט"ס הוא בקדושין שם ובמקום בר רב צ"ל בר רבא, הנה יש לי עוד להביא ראיה שהיו אחרונים מחולין ל"ג רע"א: דאמר לו רב אחא בר רב לרבינא, דלמא לעולם לא הדר ביה, ור' זירא לדבריו דרבא קאמר, ושם אי אפשר לשבש ולגרוס רבא, שרב אחא בר רבא הוא רבה סתם המוזכר בכל הש"ס (עי' רבה), ואיך יקרא לאביו בשמו?

רב אחא בריה דרבא. „משמיה דגמרא, כרש"י כך קיבל מרבו וכו'". מדברי הרב בעל סה"ד נראה שלא ידע איה הוא מקום משכן כבוד דברי רש"י אלו, והמה ביבמות פ"ו א':

רב אחא בר אבא. „רב חסדא חתנו, וצ"ע שם". עי' סדר הדורות במדור רב חנן בר רבא:

רב אחא בר חנינא. „תלמיד רב הונא". לא מצאתי בכל הספר מקור הדברים האלו, ואדרבה מצאתי: ר' הונא ור' אחא בש"ר אחא בר חנינא (שהש"ר ב' פ' יונתי ש"ו). — „א"ר אמי א"ר אסי א"ר יוחנן (סנהדרין מ"א), א"ר אסי א"ר יוחנן (מנחות ק"ג)". בסנהדרין שם ל"מ כ"א א"ר אחא בר חנינא א"ר אסי וכו'; אולם לא נזכר שם שאמר ר' אמי. ואין לומר שהתיבות „א"ר אמי" המה מילתא באפי נפשיה, וחסר המ"מ למו, שא"כ למה נכפל „א"ר אסי א"ר יוחנן" שתי פעמים? והיה לו רק לציין את שני המ"מ זה אחר זה כדרכו; וגם מדבריו שאחר זה על דברת הש"ס ביבמות שבמקום אמר אביי הגיה שצ"ל ר' אמי, רואים אנו שכתב כן בהטעתו על הגרסא דסנהדרין הנ"ל. וי"

ידים לאמר שגרסא אחרת היתה בזה לפני הסה"ד, שכבר ראינו בזה נוסחאות שונות גם בהרא"ש והר"ן. — „ובנדרים (כ"ב) רב אדא ברבי חנינא, אולי ש"ס". חבר לגרסא הזאת מצאתי בבמדבר רבה ספ"ד:

רב אחא בר אדא. „ומה שכתב היוחסין אמר רב אחא בר אדא אמר רב, טעות סופר". שיוחסין העתיק כן מש"ס קדושין ס"ה, עבודה זרה י"ט (את המ"מ הזה הביא הסה"ד בעצמו בראש הערך, כן אמת שהענין ההוא איתא בסוכה כ"א בנוסח אחר), חולין ע"ו:

רב אחא ברב עויא. „יתיב קמיה דרב אסי (יבמות קי"ז)". כבר העיר גם הרב המסדר דליתא שם לכא; אולם ממה שכתב הסה"ד אחר זה „ואמר משמיה דרב אסי בר חנינא" בוא"ו החיבור נראה שרצונו היה לתאום את הוספתו עם דברי היוחסין כדרכו, כי כן המה תכופים זה לזה בש"ס: יתיב קמיה דרב אסי ואמר משמיה דרב אסי בר חנינא (ועי' במדור האחרון), וא"כ הציון הזה „יבמות קי"ז" אין כאן מקומו להפריד בין הדבקים, וערפל התולתו:

רב אחא בדר"א. „ורב פפא". התיבות האלו משוללי ההבנה הם, ואולי צ"ל: ואמר לרב פפא, והוא בשבת ד"ו:

רב אחא בר זעירא. מכותלי דברי הרב בעל סה"ד ניכר שלא מצא מקום משכן כבוד שם החכם הזה, ומקום הניח לי להתגדר בו, כי הוא בירושלמי שבת ס"פ במה אשה, ושיר השירים רבה ב' פסוק כתפוח:

רב אחא ב"פ. הציון „עירובין כ"ט", מקומו אחרי התיבות „אמר אביי" עיין שם:

רב אחא. „שאל לר' אבא". אצל ר' אבא לא זכר מזה, ונראה שט"ס הוא וצ"ל: לר' אבהו ע"ש, ולא מצאתי מקור לזה; ומצינו: ר' אבהו בש"ר אחא (שקלים פ"ד ה"ח, ומדרש תהלים רמ"ק), ור' אחא בש"ר אבהו (אגדת בראשית פ"כ ס"ג). — „ורב הונא". חסר המ"מ, ומצאתי: רב אחא בש"ר הונא (תנחומא נשא י"ט), ור' הונא בש"ר אחא (ירושלמי סנהדרין פ"ב ה"ו, תנחומא ר"פ ויקרא, בראשית רבה רפמ"ט). — „אמר (צ"ל: משום) רבי יהודה, ברכות י"ג". רבי אחא המוזכר שם הוא תנא דברייתא. — „ר' יהודה בר סימון". חסר המקור, ומצינו: ריב"ס שאמר בשר"א (ב"ר ל"ח סס"ב). — „ור' יהודה בן פזי". חסר המ"מ, ומצינו: שריב"פ אמר בש"ר אחא (ירושלמי נזיר רפ"ה, קדושין פ"ג ה"ג). — „בשם ר' יהושע ב"ל, ירושלמי". מקומו הוא בתענית פ"ק סה"א. ונמצא עוד בב"ר ספכ"ו וסוף שהש"ר. — „ר' יסנא". באות יו"ד לא נפקד שם חכם כזה, ומצאתי: ר' יוסנא בש"ר אחא (ירושלמי ב"מ פ"א ה"ס). — „ר' יעקב בר אביה בשמו". כפי הנראה ט"ס הוא וצ"ל: בר אבא (עי' ר' יעקב בר אבא השלישי); אולם גם כגירסא הזאת מצאתי בירושלמי מגילה פ"א ה"ט. — „שאל לר' סימון". במדור ר' סימון סתם „ורב אחא", והצד השוה שבשם שבשניהם חסר המ"מ, ומצאתי: ר' אחא בש"ר סימון (בראשית רבה ע"ג ד', ואגב"ר פל"ה). — „ר' שמעון בן כרסנא בשמו". כפי הנראה ט"ס הוא וצ"ל: בר סנא ע"ש, אולם כדברים האמורים כאן מצאתי ג"כ בירושלמי עירובין פרק ראשון ה"ז. — „ור' שמואל בר אוניא וכו' ר"ש בר מינא", זכר שמות החכמים האלו שמצא במדור ר"ש בר ינאי, וכולם המה גרסאות שונות בענין אחד, ואי איתא להא ליתא להאי, והסר כאן: ר' שמואל בר חובס. — „בש"ר שמלאי". חסר המ"מ, והוא בשקלים פרק רביעי רה"ד:

ר' אייבו. „אמר ר' חמא בר עוקבא". שם כתב: „אייבו נכד רב" ולו יחד הסה"ד מדור בפ"ע. — „א"ר יוסי בר חנינא (פסחים פ"ו, חולין קכ"ג ע"ש ברש"י)". בשני הציונים האלו לא מצאתי כן, ובפרט לדעת הסה"ד שהחזיק שם בהגרסא הישינה אינייא ע"ש; גם נסתרה ממני כונתו במה שציוה לעיין ברש"י שם. ע"כ נראה שהציונים האלו לא ישבו על מה שקדם להם, וחסורי מיחסרא הכי: „אמר ריש לקיש", ועל זה יבואו הציונים על מקומם בשלום; גם יובן מה שציוה לעיין ברש"י שם, שכוונתו שאם שבש"ס לא נמצא בפירוש אמר ר' אייבו אמר ריש לקיש, הלא מפורש הוא ברש"י שכ"ה כונת הש"ס; וכן באמת פקד הסה"ד את אייבו במדור ריש לקיש ולא זכרו אצל ר"י בר חנינא *). והרב משכיל לאיתן במדור

*) גם הגירסא: „א"ר יוסי ב"ר חנינא" צריכה, וכונתו על מה שאמר (בשני המקומות שהם): א"ר יוסי ב"ר חנינא לא שנו וכו' כנמשך על דברי ר' אייבו. אלא שצ"ל אמר עליו ר' יוסי ב"ר חנינא. הכורם.

האחרון שינה את דרכו לשתוק בכל כי האי גוונא (שאני מלבד מה שמלאה ידי ללקט מש"ס ומדרשים ליוני התיחסות החכמים זה לזה שלא נזכרו בספר סה"ד, עוד מלאתי מאות ליונים שפקדם הסה"ד רק אלא אחד מהם, וחשכתי להוציאם לאור לעת אחרת אי"ה) והעיר שחסר שם: איבו אריב"ח כמבואר בפסחים שם, ולו היה לו לעינים את כל אשר העירנו בזה כי אז טובה היתה לו השתיקה גם בזה. — „ור' יודן ור' סבי בש"ר יאשיה". חסר המ"מ, והוא בפתיחתא דאיכה רבתי סכ"ב:

ר' אייבו בר נגרי. „ור' יודן ור' אייבו משום ר' יוחנן". חסר המ"מ, והוא בבראשית רבה פמ"ד רס"ט:

רב אידי. „רב נתן בר יוסף משמו". שם הכם כזה לא מלאתי. ונראה שצ"ל רב ענן בר יוסף, והסרונו מוכיח:

רב אידי ב"א נגרא. „ואמר לאביי וכו' (מועד קטן ט"ז), אמר לו אביי (חולין נ"ז)". נתחלפו ליוני המראה מקומות:

איבייא. הרב משכיל לאיתן העיר: דשם (בפסחים מ"ו א') מוכח דגרסינן איי בו. וכפי הנראה הלך בעינים עצומות אחרי הגהות הגרי"פ שם; אולם הגרי"פ דרכו הילוה בהוראיתא אולי היו לו ראיות על הגהתו הזאת ממקום אחר; אולם ממקומו שם לא מוכח מידי, עי' בהגהות הרש"ש שם:

ר' אילא. „ר' פנחס בשמו". חסר המ"מ, והוא בירושלמי פסחים ספ"ב. — „בשם ריש לקיש". חסר המ"מ, והוא בירושלמי שבת פרק כלל גדול כמה פעמים, וגיטין פ"ד ה"ד:

ר' אלוני בן טבריי. „עיין לוליאנו". שמה לא מצאתי בדברי הסה"ד איה מקום משכן כבוד החכם הזה, והוא בפמ"ר מ"ד רס"ח:

ר' אלעאי. „מתקיף לאביי, מנחות כ"ה א'". הסורי מיחסרא וצ"ל: מתקיף לר' זירא ואמר לאביי, שכן הוא במנחות שם:

ר' אלעאי בר ברכיה. „סוטה מ"ט, והגרסא שם וברכיה". כגרסת היוחסין היא ג"כ באגדות ע"י, ועי' מ"ש במדור אבישל ספרא:

ר' אלעזר בן ערך. היה יועץ עצות ומתקיימות ומצליחות (מדרש תהלים מזמור א' פסוק והיה כעץ):

ר' אליעזר הגדול. ראש ס"ג. „עי' בפר"א פ"א ופ"ב מה שעשה היאך התחיל ללמוד כשהיה בן כ"ח שנים". התוספות בשבת קי"ד א' כתבו שהפדר"א לא כיון רק שלא עסק עד שנעשה גדול, אבל כבר למד גם בקטנותו:

ר' אלעזר בן עזריה. ס"ס. „ורבינו חננאל אמר כי ר' אליעזר רבו". כן הוא מפורש באבות דר"נ פכ"ה, וע"ש ספי"ט ובדרך ארץ פרק שלישי — „ר' אלעזר בן עזריה קדם טובא לר"מ". מפדר"א פרק מ"ח נראה שהיה עוד בימי ר' יוחנן בן זכאי, וצריך עיון:

ר' אלעזר חסמא. באיכה רבתי ב' פסוק בלע, חשבו בין עשרה הרוגי מלכות לחד מאן דאמר:

ר' אלעזר בר"ש. לא שמע בזילותיה דאורבא מרבנן ושתק (מכות כ"ד א'); ועל ששמע פ"א ושתק נענש לאחר מותו (בבא מציעא פ"ד ב'):

ר' אלעזר בן פדת. סימן ה'. „ואפשר שר"א היה תלמיד חבר לר' יוחנן וע"כ אמר כן, כדאיתא בירושלמי רפ"ק דסנהדרין, תלמיד חבר כגון ר"א לר"י". ול"ע בבבלי בבא בתרא קל"ה ב', דאמר שם: אצטריך ר' אלעזר לאסהודי עליה דר' יוחנן רביה? ולוא שהיה ר' אלעזר תלמיד חבר (חכם כמותו אלא שלמד ממנו דבר או יותר, רש"י עירובין ס"ג רע"א, ועי' רשב"ם ב"ב קנ"ח ע"ב) לר' יוחנן כדברי הירושלמי, הא שפיר הוה יכיל לאסהודי עליה. ובירושלמי סנהדרין פ"ג ה"ח: א"ר יוחנן יפה לימדני ר' אלעזר; — „גם רב היה כמו רבו, בפרק כל הבשר קי"א ב'". משם אדרבה ראיה לסתור, דהא ר' אלעזר אמר שם למר שמואל, לרבך (פרש"י, רב) יהיבית ליה וכו', ומדקאמר לרבך ולא קאמר לרבי, שמע מינה שלא היה תלמידו של רב, (עי' מה שכתב הסה"ד דף ל"ד סע"ב), ומלת „כמו" שביוחסין תעיד שגם הוא לא אמר כן בהחלט, ועי' בפי' רבינו גרשום לב"ב כ"א ב'. — ס"ו. „בעא מרב הונא (יוחסין, לא מצאתי)". ואדרבה מצאתי: רב הונא בש"ר אלעזר (ב"מ כ"ב, מכות ד"י, ויק"ר י"א ז', וסוף פתיחתא דאסתר רבתי). — „ר' חייא רבו". ראה תנחומא ר"פ תשא. — „אמר לר' יהושע ב"ל". חסר המ"מ, והוא בברכות י"ט; ועי' מה שהערתי שם. — „אמר ריש לקיש". עי' חולין ל"ו:

ר' אלעזר בן מנחם. „אמר לר' אבהו (לא מצאתי)". מצאתיו מפורש במדרש תהלים ספ"ח:

רב אמי „אמר לר' יצחק וחבירו". ראה מה שהערותי אצל רב יצחק חבר ר' אמי ור' אסי:

אמימר בריה דמ"י. „אמר לו רב שבת קפדיתו אמנא". חסר המ"מ, והוא בחולין ק"ז. — „רבינא משמו". חסר המ"מ, והוא בגיטין ד"ש:

רב אסי. ס"ד. „ר' אילא בש"ר יסא, ועי' הילא". כאן לא הראה מקור לדבריו, ובמדור ר' אילא הביא היפך מזה: ר' יוסי בש"ר אילא, ולדעת הסה"ד, ר' יוסי האמורא שבירושלמי הוא ר' אסי; גם לא ידעתי לכוונתו במ"ש „עי' הילא", שהר' הילא לא יחד מדור בפ"ע, כ"א כללו עם ר' אילא. ויגעתי ומצאתי כדבריו כאן (בירושלמי גיטין פ"א ה"ד, ופ"ד ה"ד), ור' הילא בש"ר אסי (ירושלמי מו"ק פ"א ה"ב), וא"כ נראה שאיזה חסרון יש בסה"ד במדור ר' אילא. — „א"ר אסי א"ר אלעזר". חסר המ"מ, והוא בברכות כ"ז, ועי' רב יהודה בר שילא. — „ר' מנא תלמידו". דבריו סתומים, ולעיל מזה העתיק ההפך: ר' אסי אמר ר' מני. — „ר' פינחס". סתם ולא פירש גם המ"מ לזה; ואולי כוונתו למה שהעתיק במדור רב הונא: שר"ה ור' חזקיה ור' פינחס הלכו לבקר את ר' יוסי, ולדעתו ר' יוסי האמורא המוזכר סתם בירושלמי הוא ר' אסי שבבבלי. ועי' בסה"ד בערך רב הונא, ועי' ירושלמי בבא מציעא ראש פרק ד':

אפטוריקי ב"ד. „אבוה דרבי אפטוריקי תנא ב"ר חייא (ב"מ ה')", דברי הסה"ד בזה משוללי ההבנה המה, דהכי איתא התם: תא שמע דתנא אבוה דרבי אפטוריקי לדר' חייא וכו'. ור"ל שמהא דתנא אבוה דר"א יש להקשות אדרבי חייא:

רב אשי. ס"ח. „אמר עולא". המ"מ לזה תמצא להלן אצל רבה. — „רפרם קמיה". חסר המ"מ, והוא בכתובות נ"ה; והיותר נכון שצ"ל: רפרם כפיה, ע"ש:

אות ב

ר' בורקי. הציון „וירושלמי פ' כל הצלמים" מקומו בראש הערך, ור"ל שגם שם נמצא: ר' בורקי קומי ר' מנא:

רב ביבי. „נראה קצת שרב ביבי סתם הוא בר אבין וכו'". ולא משמע כן בכריתות ב': רב אחא בדר"א משמיה דרב ביבי וכו', ותני אמר רב ביבי בר אביי הכי; פתח ברב ביבי סתם וסיים ברב ביבי בר אביי, ש"מ שרב ביבי בר אביי נקרא ג"כ רב ביבי סתם. — בהערת המסדר: „דלג המחבר על ר' ביבין בר חייא וכו', ומביאו אצל ר' שמאי". שמה לא הביא רק את ר' בון בר חייא (עי' מה שהערותי שם), שהוא ר' אבין בר חייא, שכבר פקדו הסה"ד במקומו הראוי לו, וגם זכר שם את ר' שמי:

בן המדורי. „ועי' פ"ק דיבמות". הציון הזה אומר דרשוני! ואולי כמשך הוא למה שכתב למטה: „וצ"ע אם האריך כ"כ ימים מזמן שמואל לרבא"; ועל זה ציוה לעיין בפ"ק דיבמות, ששם ד"נ: אמר רבא, ריב"א אמר לי וכו', וכתבו התוספות שם שע"כ תרי ריב"א הוו, שאחד היה רבו של רב וכו', ולא ניחא להו לומר שהאחד האריך ימים מזמן רב לרבא, וא"כ ה"נ צ"ע אם האריך כ"כ ימים מזמן שמואל (שהיה בן דורו של רב) לזמן רבא:

רב ברונא. „ורב חננאל וכו' (פסחים ק"ג), ורב ייבא סבא וכו' (יבמות ק"י)". נתחלפו המ"מ שם עליון למטה ותחתון למעלה:

ר' ברכיה. „בש"ר אבא". חסר המ"מ, והוא במדרש תהלים ס"מ פ"א. — „ור' אסי". ט"ס הוא עי' ר' אמי; וחבל על דאבד המ"מ לזה. — „בש"ר חלבו". מקור לזה תמצא במ"ש הסה"ד במדור ר' שמעון בן יוסינא. — „בש"ר יוחנן בר נגרא". בכל הספר לא נזכר שם חכם כזה, ועי' במדור ר' יוחנן בן זכאי ששם נזכר ר' ברכיה, ולא מצאתי מ"מ לזה:

אות ג

גידל בר בנימין. את שם החכם הזה הוסיף הסה"ד מדיליה, אולם היוחסין לא זכר רק את גידל בר מניומי, ונראה שבר מניומי ובר בנימין אחד הוא, שכן שני נוסחאות המה בענין אחד בשקלים פ"ד, בבבלי מניומי ובירושלמי בנימין, והסה"ד בעצמו ציין את המ"מ אצל שניהם כאחד. ועי' בנימין:

גמליאל זוגא. „שאל לר' יוסי ב"ר בון, ירושלמי שקלים ספ"ג, ובגמרא (ר"ל בנוסח הבבלי) שם נמליון עמא". נמלינו עמא מתן דכר

שמיה ? שהוספות לא נשתנו רק בזה : שבירושלמי שאל לר"י בר בון, ובבבלי לר"י בר ביבי, ושינוי הזה, אם שלא נזכר כאן, נראה שהיה גם לפני הסה"ד. שאל ר"י בר בון זכר את גמליאל זוגא, ואל"ל ר"י בר ביבא זכר את גמליאל (ולא גמליון) זוטא :

ר' גמליאל בר אלעא. „ופ"ק דפסחים איתיא תני קמיה ר' מנא". לפמ"ש הסה"ד במדור ר' חיננא בר סיסא, שאיתיא הוא חיננא, לא נשנה אי אמתא שזהו ר' גמליאל בר חיננא שפקדו הסה"ד להלן, שבעי קומיה ר' מנא :

ר' גמליאל בר בריה דר' מנא. במדור ר' מנא כתב : „התיר נדר לר"ג דקונתה ולר"ג בר בריה". וחסר המ"מ, והוא מועתק מירושלמי נדרים ספ"י. ונראה שהסה"ד הבין את מלות בר בריה מוסבים על ר' מנא ; אולם המעיין בירושלמי שם יוכח שר' גמליאל הוא בר בריה של ר"ג דקונתה ולא של ר' מנא, וכ"פ הפ"מ שם :

ר' גרשון. „בש"ר אחא, ירושלמי ס"פ אחרון דנדרים, ופ"ג דנדרים הי"ב רב אידי בר גרשום". בפרק אחרון ל"מ זכרו כלל, ורק בפ"ג ה"ח נזכר ר' גרשום בש"ר אחא :

אות ד.

דוסתאי ב"ר ינאי. „תלמיד ר' מאיר, שכן וכו' אומר משום ר"מ". מקור יותר נאמן הוא בעירובין ל"ה : הא דידיה (ר' דוסתאי ב"ר ינאי) הא דרביה וכו' דקתני אמר רדב"י משום ר"מ :

רב דימי. „אמר רב דימי אמר רב יצחק בר אבדימי משום רבי". הוא ביבמות מ"ה, וגרסתנו שם משום רבינו. ועי' ר' יצחק בר אבדימי. — „רב דימי אשכחיה לר' ירמיה שהיה שולח לרב יוסף". חסר המ"מ, וכפי הנראה כוונתו להא דתמורה י"ד ; אולם רש"י שם פירש שרב דימי הוא שרצה לשלוח לרב יוסף ולא ר' ירמיה :

רב דניאל בר רב קטינא. „אמר רב וכו', בפא"ע". הרב המסדר הביא בשם הר"מ שטרשון ביאור הגיון הזה, וגם מה דשדי ביה הרמ"ש נרגא ; שהסה"ד לא ראה את אשר לפניו בפ' אלו טריפות שם. ולי נראה שט"ס קטן יש כאן ותמורת בפא"ם צ"ל בפא"נ, ר"ת בפרק איזהו נשך, ששם בדס"ד אמר רב דניאל בר קטינא בשם רב, ובזה לא יזוז הגיון מהמקום אשר הוא מסובן בו. וגם יותר נוח לנו שאשתמיטתיה להרב בעל סה"ד את הש"ס דאלו טריפות הנ"ל, מדנימא שלא ראה את אשר היה לנגדו :

אות ה

רב הונא. סס"ז. „ובספר כריתות דחבירו היה". כן משמע בחולין י"ט ובכורות מ"ד. — „ר' זירא תלמידו". כוונתו להא דאמר ר' זירא (ברכות ל"ט) כי הוינן בי רב הונא ע"ש, וצ"ע שא"כ איך אמר ר' זירא, דרא ר' אבינא תלתיה ואזיל לגביה דרב הונא רביה (גיטין ס"ג), ולא קאמר רבי (עי' מ"ש הסה"ד במדור ר' ישמעאל ב"ר יוסי) ? ואולי היה לו תלמיד חבר, כמ"ש הסה"ד על ר' אלעזר בן פדת. — „רב נחמן בר יעקב היה חבירו וכו' ; ובעירובין ע"ז אמר רב הונא אמר רב נחמן". בגליון שם הוגה של"ל : רבה בר רב הונא אמר רב נחמן, ואף שנמצא עוד הפעם : רב הונא אמר ר"נ (סנהדרין כ"ח), הנה גם שם מצינו בהרי"ף גרסא אחרת, ואולי היא האמתית, כי הרי"ף שנדפס זמן רב אחרי הדפסת הש"ס לא חלו בו כל כך ידי המדפיסים לרעה ; ואדרבה מצינו שר"נ אמר לר"ה מר (בבא בתרא כ"א, ביצה כ"ב), ורב נחמן אמר רב הונא (תמורה ד"י). — „אמר לו רבא בר נתן". ל"מ מקור לזה, ונראה שחסורי מיחסרא ותני הכי : אמר לו רבא בר נתן בר אמי, בעי מניה רבא בר נתן :

רב הונא בריה דרב יהושע. „רב נחמן בר יצחק, כתב ביוחסין שהיה חבירו". נראה שהיוחסין שאב את דבריו אלו מסנהדרין ד"ל ע"ב :

רב הונא אחיו של רב אחאי. על זכר שם החכם הזה בספר היוחסין כתב הסה"ד שלא מצא את מקום משכן כבודו. ואולי צ"ל : אביו של רב אחאי, והוא נזכר בבמדבר רבה רס"פ ובתנחומא שם רס"ב ; או אולי שהיתה שם לפני היוחסין הגרסא כמו שהעתיק כאן :

רב הונא בר יוסף. הסדר הדורות נראה כמסתפק אם היה שם חכם כזה בעולם, אחרי שלא מצא זכרו רק פעם אחת, ובמקום השני הענין ההוא נאמר על שם אחר. ע"כ אחשוב לא למותר להעיר שמצאתי את זכרו הטוב עוד פ"א

במדרש שמואל פ"כ ; כן אתה שבמדרש רות הענין הוא ע"ש ר' חנינא בר"י :

רב הונא ב"ר איקא. ביוחסין מוסיף בזה : שהיה תלמידו של ר' אבהו. וחפשתי ומצאתי כן ברש"י פסחים נ"ב. אולם גם בסה"ד כאן אינו אלא העתקת סופר שכבר זכר את זה בעצמו במדורו של ר' אבהו :

הלל הזקן. ראש ס"ב. „ומצד אמו משפטיה בן שפטיה חמישי לדוד וכו', רבה בראשית פצ"ח". לפנינו שם שר' חייא אתי מן דשפטיה, ועיי' ביפה תואר שם :

הלל הנשיא. „והיה בזמן רבה ואביי". הסה"ד לא מצא מקור לדברי היוחסין האלו. ונראה שלפני היוחסין היתה הגרסא בביצה כ"ו כגרסת הר"ר חננאל וכמו שהגיה הב"ח שם : בעי הלל מרבה (לפנינו מרבא, עי' סה"ד במדור שמא"ז), ואביי השיב לו שם, וע"כ יפה כתב שהיה בזמנם. והגרסא הזאת היא הנכונה, שלגרסתנו הקדים את רבא קודם לאביי, מה שאין דרך הש"ס בזה (כתוס' שבת כ"ג ד"ה גזירה) :

רב המנונא. דנ"ז ע"א. „כתב בספר באר שבע וכו' דרב המנונא גדול מרבא". בנזיר ס"ד אמר לו רבא לרב המנונא מודינא לך, ואם היה רב המנונא גדול ממנו היה רבא אומר מודינא למר :

רב המנונא ספרא. „שאל לר' חנינא". מקהלת רבה ז' פסוק כי העושק, נראה שר' חנינא היה תלמידו של רב המנונא ספרא דבבל, וא"כ מה ששאל רה"ס לר"ח אולי הוא רק למבדקיה, עי' ויקרא רבה כ"ב ו' :

אות ז

ר' זירא. ס"ו. „ור' אבין". חסר המ"מ, ונראה בכונתו להא דנדה מ"ב : דאמר ר' זירא לר"י זיל שייליה לר' אבין דאסברת נהליה וכרכש לי ברישיה. — „ורב יהודא רבו". חסר המ"מ, והוא מפורש בעבודה זרה ע"ז, דאמר ר' זירא כי הוינן בי רב יהודא *). — „ור' יוחנן בן אליקוס". כונתו סתומה, ובפרט לפמ"ש הסה"ד בעצמו שלא מצא את זכרו. ועי' סה"ד במדורו של ר' אבא כס"ד :

ר' זכריה חתניה דריב"ל. „ובשוחר טוב ספ"ב". הדבר הזה היא במדרש שמואל ספ"ב, ומדרש שוחר טוב הוא מדרש תהלים, ועל שנדפסו יחד רגיל המחבר לקרוא את המדרש שמואל ג"כ בשם שוחר טוב, וכמו שנדפס כן בטעות בדפוסים אחדים גם בשער המדרש שמואל :

זעירא. „שאל לר' אימי". חסר המ"מ, וגם הסה"ד לא פקד את ר' אימי רק בין אבות החכמים. וחפשתי ומצאתי כן בירושלמי שבת פ"ו ה"ב, ועי' בכוכבי אור. — „ר' חייא רבו". חסר המ"מ, ועי' זעירי. — „ר' ירמיה תלמידו". הסה"ד לא יחד לר' ירמיה זה מדור בפ"ע, ולשכנו ר' יונה תדרשהו ותמצאהו שמה. — „אמר ר' חנינא". חסר המ"מ, והוא בירוש' יומא פ"ב ה"ב. — „בש"ר יהודא". חסר המ"מ, והוא בירושלמי שבת פ"א ה"א, ריש פ"ב ובפ"ז. — „בשם כהנא, ירושלמי פ' כלל גדול ה"ב". חפשתי ולא מצאתי שם כ"א : זעירא בר חייא בר אשי (הסה"ד לא זכר את שם החכם הזה, אות היא כי כשתנתה גרסתו שם) בשם כהנא, וכהנא פליג עם ר' זעירא. — „בשם מר עוקבא". חסר המ"מ, והוא בירו' מכות פ"ב ה"ז.

זעירי. „בש"ר יוחנן, עי' לעיל". בכל הערך לא נמצא כזאת, ועי' זעירא ; ונראה שצ"ל : ור' יוחנן ; ראה בראש המדור הזה :

אות ח

ר' חוצפית המתורגמן. „כתבו התוספות מן עשרה הרוגי מלכות היה. כותב כי אלישע אחר ראה לשון — של ר' חוצפית המתורגמן — דגריר לה חזיר וכו', ע"כ כתבו שהיה מעשרה ה"מ". אי משום הא לא אריא, דהכי מנלן שהיה מעשרה ה"מ הידועים ? אטו לא הוו הרוגי מלוכה שלא נתנו להקבר יותר מאלו ? אולם באמת דברי התוספות האלו לא בהשערה קלוטה מן האויר יסודם, כ"א מפורשים המה באיכה רבתי פ"ב פסוק בלע, ומדרש תהלים מ"ט פסוק כי דורש :

ר' חזקיה. ס"ד. „ר' יצחק בן אלעזר בשמו". הוא אמר בשם חזקיה ולא רבי חזקיה,

*) עי' שבת (ד' מ"א) : „ר' זירא הוה משתמיט מדרב יהודה וכו'" ; משמע שלא היה רבו, המחבר.

והסה"ד כאן פדות ביניהם. — „ור' פנחס". כוונתו למה שהעתיק במדורו של רב הונא: שהוא ור' חזקיה ור' פנחס הלכו וכו':

ר' חייא. ס"ו. „רב אחאי (ע"ש) בר יאשיה בעי מניה, אחי שונה בביתו ובעי מניה". הדברים כפולים ומבולבלים, ונראה שכצ"ל: אחי שונה בביתו ובעי מיה, עי' ר' אחאי בר יאשיה. — „ר' ביבי בר אבין בשמו". חסר המ"מ, ובנוסח הבבלי שקלים פ' ב' ה"ה: אמר ר' ביבי (שסתמו הוא בר אבין, לדעת הסה"ד) בש"ר חייא בש"ר שמואל בר אבא; אולם הסה"ד בעצמו במדור ר' אבין בר חייא, גילה דעתו שחפש לעיקר את נוסח הירוש' שם: ר' בון בר חייא בש"ר שב"א (הן אמת שע"פ הרוב נותן הסה"ד מקום לשתי הנוסחאות, עי' מה שהעירותי אצל רב אידי דהוצרא), וכן הגיה הגר"א גם בבבלי שם, וטעמו ונימוקו גלוי בהשקפה הראשונה — שאיך יאמר ר' חייא בש"ר שמואל בר אבא שהיה בזמן מאוחר ממנו. ולפי מה שכתבתי במדור ר' חייא בר אבא הכהן, שלפי דעתי ר' חייא המוזכר סתם בין האמוראים בירושלמי הוא ר' חייא בר אבא הידוע בבבלי, יש לקיים שפיר גם נוסח הבבלי, אולם אז לא יהיו מקום כלל לדברי הסה"ד כאן:

ר' חייא בר אבא. ס"ג. „מקרי או מתני בריה ד ר י ב " ל". טעות סופר הוא וצ"ל: ד ר ש ב " ל, והטעות הזה נשנה גם בסוף הסימן הזה. — „לא תמצא בכל הש"ס שיאמר בשם ריש לקיש שום דבר". עכ"פ מצאתי כן בבראשית רבה פ"ק ס"ג. — ס"ד. „ר' אמי אמר לו ולימא מר". עי' יבמות י"ט. — „ר' חנינא רבו, כ"כ היוחסין לא ידעתי מנ"ל". אף שאין ראיה לדבר יש זכר לדבר, במדרש תהלים סמק"ה: ר' חנינא שאל לר' חב"א מהו ויתן להם וכו'; והנה יש לשאול כאן שאלה הויקרא רבה כ"ב ס"ו, שאיך ישאל ר"ח את רחב"א הקטן ממנו, שר' חייא בר אבא תלמיד ר' יוחנן תלמידו של ר' חנינא? מה אית לן למימר שלא שאלו רק למבדקיה, כמו שאמר גם ברבה שם, וא"כ הדעת נותנת שר' חנינא היה רבו של ר' חייא ב"א, וע"כ שם לפניו את משפט הכתוב ושם נסבו. — „אמר רב (גיטין ל"ח)". בצדק העיר המסדר ששם גרסינן ר' חייא בר אבין; אולם דברי תורה אף שעניים המה במקום זה עשירים המה במקום אחר, ולדברי הסה"ד בזה נמצא: חולין נ"ב, כריתות י"ז. — לולי דמסתפינא הוה אמינא ש ר ב י ח י י א ה א מ ו ר א ה מ ו ז כ ר ס ת ם ב י ר ו ש ל מ י ו מ ד ר ש י ם ה ו א ר' ח י י א ב ר א ב א ש ב ב ב ל י: א) בבראשית רבה מ"ס ס': ר' תנחומא אמר בש"ר ח י י א ר ב ה, ור' ברכיה אמר בש"ר ח י י א. אחרי שהוצאנו את עצמנו מכלל ספק וידענו נאמנה שיש ר' חייא סתם שאיננו ר' חייא רבה, בצדק נשפוט שר' חייא ההוא הוא בר אבא, שר' ברכיה רגיל לומר בשמו; ב) בירושלמי עירובין פ"ה ה"ד, תענית רפ"ב ואיכה רבתי פ"ג: דרש ר' יאשיה וכו' אית הכי בר נש דאמר עלי ליסנא בישא קדם ר' יוחנן, הוה תמן ר' חייא ור' אמי ור' יוסי (הוא רב אסי). הדעת נותנת שר' חייא זה הוא בר אבא תלמידו של ר' יוחנן, וכן נזכרו שלשתן בירושלמי עבודה זרה פ"ב ה"ד; ג) ובזה תמה דעתנו במה שמצאנו פעמים רבות: ר' חייא בש"ר יוחנן (עי' כוכבי אור); ר' חייא בש"ר לוי (במד"ר פ"ז סכ"ג. מדרש תהלים מ"ח ר"פ כי בך, ואת ר' חייא בר אבא מצינו ג"כ שאמר בש"ר לוי, בתנחומא כ"ח רס"ח ויקרא רבה כ"ע כס"ח); ר' חייא בש"ר שמואל בר נחמני (מדרש תהלים ר"מ ק"ה):

ר' חייא בר אבין. „כתוב בשו"ת ב"ח סנ"ה, שהיה תלמיד רבא וכו'". צ"ע, ובכתובות פ"ה: אמר לו רבא לבריה דר' חייא בר אבין תא אימר לך מילתא מעליתא דהוה אמור אבוך:

ר' חייא ב"ר הונא. „תלמיד אביי ורבא". אמר משמיה דרבא (נדה מ'), ובכל כה"ג רגיל היוחסין להחליט שהיה תלמידו, עי' ר' דוסתאי בר"י:

ר' חייא. „תנא ר' חייא קמיה דרבא וכו'. ר' חייא זה לא ידעתי מנו, ואולי הוא ברב הונא הנ"ל שהיה תלמיד אביי ורבא, אך ר' חייא ברב הונא נקרא ר ב חייא וזה נקרא ר ב י חייא". אולי באמת ט"ס הוא וצ"ל: רב חייא תני קמיה דרבא, שכן מצינו גם בכתובות ל"ה: א"ל רב חייא לרבא:

רב חייא אריכא. „תמהיה וכו' אתא קמיה דרבא". בכרא"ש שם ר' חייא אריכא מדפתא. ונפקד לפני זה. — „ר' יצחק בן סבלא בשמו, וצ"ע כי ריב"ס נראה שהיה קודם לו, עי'

ר' שמעון ברב זביד". מלאתי רצון צדיק והרא במדור הכות שם העתיק מנדרים ח': א"ר שמעון בר זביד אמר ר' יצחק בן טבלא א"ר חייא אריכא דבי רב אחא א"ר זירא א"ר אלעזר א"ר חנינא א"ר מיאשה משמיה דר' יהודה בר אלעאי. ולולי דמסתפינא הוה אמינא, שר' חייא אריכא דבי רב אחא, הוא ר' חייא רבה הידוע, כלדעת רש"י היה בן ר' אחא סלא מכפרי, ולהאומרים שהיה בן בנו יצדק עוד יותר הלשון דבי רב אחא, שרב אחא היה ראש בית אב, וכל יוצאי חלציו נקראו על שמו (וידוע הוא שלשון נדרים הוא משונה, וגם בהזכרת שמות החכמים מצינו בו זרות, לדוגמא ראה שם ד"נ ע"ב: ההיא דאתת לקמיה דרב יהודא מנהרדעא וכו', אמרה לו שמואל רבך, שנעלה הוא מעל כל ספק שהכונה היא לרב יהודא בר יחזקאל, המוזכר סתם בכל הש"ס, שהיה תלמידו של שמואל, וכאן קוראו בשם עירו נהרדעא, אין זאת אלא שלשון נדרים משונה), ומאחר שכל המוזכרים בזה היו בזמן אחד אין כאן זרות במה שהרב אומר בשם תלמידו, ובפרט בדבר הזה שר' חייא, שמאיזה סיבה לא היה בבית המדרש ולא שמע בעצמו את ההלכה יוצאת מפורשת מפי ר"י בר אלעאי רבו דרבו (רבי), רק שתלמידו ר' זירא סיפר לו ששמע כן איש מפי איש מפי בעל ההלכה בעצמו, הכי יגרע בזה מכבוד ר' חייא אם יאמר דבר בשם אומרו? הלא ר' זירא לא ללמד מעצמו יצא. ובירושלמי נזיר רפ"ה: רבי הוה מתנא וכו' דאמר ר' אמי בש"ר יוחנן:

ר' חייא בר אבויה. „פרש"י בפרק הנשרפין, ר' חייא בר אבויה זקינו של ר' פרידא, חלק (ק"ד)". הריעב"ן בהוספות להיוחסין העתיק ג"כ דברי רש"י אלו, וסיים שם שאיננו יודע היכן מפורש זה בחלק; ובאמת בהשקפה הראשונה אין לפנינו שום יתרון להאמור בחלק על האמור בהנשרפין, ברם כשנעיין בפרק חלק היטב יש לומר שראייתם היא מהא דאמר שם: מפני מה לא מנו את יהויקים (בהוהם שאין להם חלק לעוה"ב), משום דר' חייא בר אבויה (שנתכפר על שלא ניתן לקבורה, „רש"י), דאמר ר' חייא בר אבויה כתוב על גולגלתו של יהויקים זאת ועוד אחרת. זקינו דר' פרידא אשכח גולגלתא וכו', קברה ולא אקברה וכו', אמר גולגלתו של יהויקים היא וכו'. והנה אחרי שעיקר כונת הש"ס הוא לסיפור של זקינו דרבי פרידא, היה לו לאמר מראש: מפני מה וכו', משום דזקינו דר"פ, ומדאמר משום דר' חייא ב"א, שמע מינה שרחב"א הוא זקינו דר"פ, הוא ולא אחר:

ר' חייא אביו של ר' אחא. במדור ר' תנחומא בר אבא הראה הסה"ד את מקום משכן החכם הזה בילמדנו פ' שלח. לפנינו שם סי"ד: ר' חנינא אביו של ר' אחאי, ומהר"ש בהבער במבואו להתנחומא הקדוש העיר שהסה"ד לא זכר את ר' חנינא אביו של ר"א שנזכר שתי פעמים בהתנחומא. ולא ידע שגרסא אחרת היתה בזה לפני הסה"ד, וגם בפ' נשא בהתנחומא המורגל הגרסא רב הונא אבין של ר' אחא:

ר' חייא בריה דרב כהנא. „ובשאריות יוסף ר' חייא בר כהנא וכו', אבל לא מצאתי זכרו בש"ס". יגעתי ומצאתי זכרו הטוב באגדת בראשית פ"ב:

ר' חלבו. „בש"ר יוחנן". חסר המ"מ. והוא בתנחומא תולדות ס', ובראשית רבה מ"ה ד':

ר' חלפתא. „ונקרא אבא חלפתא (סוטה ל"ד)". נגד דברי היוחסין האלו הביא הסה"ד מבכורות כ"ו: אמר ר' יוסי מודה אבא חלפתא, ופרש"י מודה אבא שמו חלפתא, והנה היוחסין דרב נובריה בודאי לא נעלמו ממנו דברי רש"י הנ"ל, אולם כונתו שמהש"ס בסוטה שם מוכח שסתם היה אבא חלפתא, ששם אמר רבי יהודא, אבא חלפתא וכו', ומאחר שלא מצינו את שם ר' יהודא בן חלפתא, שאז היינו מפרשים ג"כ כפרש"י הנ"ל, על כרחנו נודה ששמו היה אבא חלפתא. אולם לפרש"י ליכא למיפרך מינה, שאולי אחז שם בגירסת התוספתא: א"ר יהודא, רבי חלפתא וכו'. והגרי"פ שהגיה בסוטה שם: אמר ר' יוסי במקום אמר ר' יהודא, כפי הנראה הכריחו כן הפרש"י הנ"ל, ויותר טוב היה לו להגיה כבתוספתא הנ"ל:

אבא חלקיה. במכות כ"ד: ופועל צדק, כגון אבא חלקיה:

רב חלקיה ב"ט. דש"ס רע"ד. „ורב חייא בר רב". חסורי מיחסרא ותני הכי: ורב הונא וחייא בר רב, ע"ש:

ר' חמא ב"ר חנינא. „א"ר יצחק, ברכות".

חסר במ"מ, והוא ד' ה'. — בירושלמי שבת פ"ו ה"ב: לפורתי אמרי וכו' עד דרחיה דר' חמא בר חנינא. ופירשו המפרשים שכ"א אמר שב לפי מקומו:

רב חמא. „והגרסא שלפנינו רב אחא". בש"ס שלפני הגרסא כביוחסין. — „אמר עליו רב אחא בר יעקב אמסר עלמא בידי דשפשאי". לולא דמסתפינא הוה אמינא שרב חמא זה הוא רב חמא מנהרדעא (וכן משמע בבבא בתרא ד"ז) שהיה בזמן רב פפא וגם רב אחא בר יעקב היה בזמן ההוא (כחולין ל"ג), ועליו ידקו הדברים אמסר עלמא, כי הוא היה ראש הישיבה. — „אמר רבי חמא א"ר אלעזר וכו', אמר אמימר משמיה דרב חמא. רב חמא זה לא ידעתי מי הוא". כוונתו לדעת האומרים שכל שאמר בשמו היה תלמידו, וא"כ אחרי מלינו שרב חמא היה תלמידו של ר' אלעזר שאמר בשמו, לא נוכל לומר שזהו רב חמא שאמימר היה תלמידו שאמר בשמו, שאיך יאריך ימים כ"כ מזמן ר' אלעזר לאמימר? אולם כבר הכריע הסה"ד שיש בזה הרבה יוצאים מהכלל ואף שאמר בשמיה לא היה תלמידו; וא"כ בלי דוחק נימא שאחד הוא רב חמא שאמר ב"ר אלעזר ורב חמא שאמר אמימר בשמו, והוא רב חמא מנהרדעא, עמ"ש לעיל מזה:

רב חנא קרטיגנאה. „ובירושלמי פ"ק דביצה ה"ה ושבת פט"ז ה"ב, אר"י בר אחא אר"ח קרתיגנאה א"ר הושעיא". והעיר על זה הרב המסדר: „גרסתנו וכו' בשם ר' אושעיא דיסיקיא, וכן בשבת ר' אושעיא דיסיקיא". וכד נייס ושכיב אמר להא מילתא, שתיבת דיסיקא לא קאי אר' אושעיא דלעיל מיניה, כ"א אדבר הלכה דלמטה, וביאורו שק שיש בתוכו מעות וכו':

רב חנן בר רבא. „וצ"ע איך לוה כך לחמיו?" הערוך גריס שם: רב נחמן בר אמי. והיוחסין וגם הסה"ד לא זכרוהו באות נ':

רב חנן ב"ר חסדא. „בשם רב חנן בר רבא וכו' (חולין ס"ג)". גרסתנו שם: אמר רב חנן בר חסדא אמר רב חסדא אמר רב חנן בר רבא; וכן הסה"ד בעצמו אצל רב חנן בר רבא, אחרי שהעתיק את הא דחולין הנ"ל כתב: ושם אמר רב חסדא בשמו:

רב חנן מנהרדעא. „אקלע לבי רב כהנא לפום נהרא וכו', ובב"ב נ"ה ע"ב". הסרו כאן איזה ציונים, כי בב"ב שם לא נמצא כ"א בחולין שם:

רב חיננא בר אידי. „תלמיד שמואל". על דברי היוחסין האלו כתב הסה"ד „לא ידעתי מנא ליה". ומצאתי באגדת עין יעקב יומא סימן י"ח: אמר ר' חנינא בר אידי אמר שמואל, ובכל כה"ג רגיל היוחסין להחליט שהיה תלמידו, ראה לדוגמא ר' דוסתאי ב"ר ינאי. וכבר העירותי בזה כמה פעמים, שלמראה עיני היוחסין היו גרסאות ספרדיות שנשארה לנו מהם שארית באגדות העין יעקב ובפי' הר"ר חננאל:

רב חיננא ב"ר יצחק. „א"ר הונא בשמו, ע"ל יהושע". לא יכולתי לכוון את ציונו, ע"כ אחשוב לא למותר לציין מ"מ לזה (ויקרא רבה פ"י ס"פ, ומדרש תהלים רמ"ק):

ר' חנינא בר חמא. „וא"ל לקרוא את עבדו ומצאו שהרגו והתפלל עליו והחיהו, ויקרא פ"י". חסרון הניכר יש כאן, ראה בסה"ד במדורו של ר' שמעון בן חלפתא. — ס"ד: „ור' יונתן". חסר המ"מ, והוא בעבודה זרה י"ז וכתובות מ"ט, כי דעת בעל הסה"ד נוטה שר' חנינא המוזכר שתם הוא בר חמא. — „ר' לוי בשמו". מקור לזה תמצא בסה"ד במדור ר' יעקב גבולאה. — „בעא מניה ר' שמואל בר נתן אר"ח". המלות בעא מניה אין להם יחוס וקישור לא לפניהם ולא לאחריהם. ואולי נשתרבבו לכאן בטעות מהשורה שלפני זה, וצ"ל שם: שמואל בר נדב חתניה בעי מניה:

ר' חנינא. „א"ר חנינא שאלתי את ר' אליעזר וכו' הגדול חבירו של ר' יהושע, א"כ ר' חנינא זה איני יודע מי הוא". בתנחומא בשלח סכ"ח ובמכילתא שם גרס ר' חנניא, וא"כ נראה שהוא ר' חנניא בן אחי ר' יהושע, שלפעמים נקרא בבבלי גם ר' חנינא (ברכות ס"ג):

ר' חנינא בר פפי. „ר' אבא ור' אבהו ור' אלעי ור' זירא ור' יוחנן וכו'". ראה במדורו של ר' אבא שא"ד שר' זירא לא היה בחבורת החכמים האלו. נראה שמקומו יכירהו להלן בסוף המדור וצ"ל שם: „ור' זירא ור' יוחנן", וחסר שם המ"מ, וכוונתו להא דביצה ל"ח: השכחינהו לר' יוחנן ור"ח בר פפי ור' זירא וכו' דהוו יתבי וקאמרי:

ר' חנינא מסורא. „והיוחסין שכח זכרו". איך יתלונן על היוחסין ששכח זכרו, והוא

בכבודו ועצמו במדור רב אדא מסורא העתיק את דברי היוחסין שבמרוצת דבריו שם זכר את ר' חנינא מסורא. ואין זה כאן אלא השמטת הדפוס:

ר' חנניא. „ושמח שראה בחייו את ר' יוחנן דורש שלמד כל אגדתא". בשה"ש ר' ה' פסוק ידיו רס"ב: חנניה בן אחי ר' יהושע אומר וכו', אמר ר' יוחנן יפה לימדני בן אחי ר"י, וא"כ יתכן לומר שר' חנניה שמח מחכמתו של ר' יוחנן הוא בן אחי ר' יהושע:

רב חסדא. ס"ד. „אבל בתוספות שבת כ"ג רבה חבירו". סמך לדבריהם מיבמות פ"ט וחולין ע"ו שאמר לו רבה לרב חסדא לך ולא קאמר למר. — ס"ה. „הרי נראה שהיה בזמן ר' יוחנן, ואינו מוכח שהיה תלמידו". עי' בבא בתרא כ"א. — „א"ר יהודא". מבואר הוא במה שהעתיק הסה"ד במדור רב חנא. — „לפני ר' יוסי". מקור לזה תמצא בסה"ד במדור ר' שבתי:

חרסום. הסה"ד פקדו רק בתור אב לבנו הכהן ר' אליעזר שהתנוסס בכהונה גדולה ובמדות תרומיות. אולם מהא דגרסינן במס' שמחות פ"ט: אר"י מעשה בימי חרסום וכו', ואי לאו דאדם גדול הוה מאי בעי הכי הלא כמה הרסום איכא בשוקא? וע"כ מלבד בנו ר"א, חשוב הוא בעצמו לקבוע לו מדור מיוחד.

אות ט

ר' טרפון. ס"ה. „הרי שהיה (ר' עקיבא) תלמיד לר' טרפון". עי' רשב"ם ותוספות פסחים קט"ז. — באיכה רבתי פ"ב פסוק בלע בין עשרה הרוגי מלכות לחד מאן דאמר:

אות י

ר' יאשיה דדריה. „בזמן ר' יוחנן". מפורש באיכה רבתי ג' כ': דרש ר' יאשיה וכו' אית הכי חד בר נש דאמר עלי לישנא בישא קדם ר' יוחנן. ומבראשית רבה פ"ק נראה שהיה תלמידו של ר' יוחנן. — „רב כהנא". כונתו למה שהביא בסוף מדור רב כהנא הראשון:

ר' יהודא בר אלעאי. ס"ז. „ר' יוסי שלחו לר' חנינא בן אנטיגנוס", הלשון מקוטע, ראה במדורו של רחב"א, וגם לא לרחב"א כ"א לבנו של רחב"א. — „ר' מני וכו' בש"ר יוסי הגלילי, ירושלמי".

לא פורש גם שם המסכת, והוא מגילה פ"ב ה"ב:

ר' יהודא הנשיא. ס"ג. „ובספר יוחסין קנ"ה א' ג"כ השמטת סופר". הרב המסדר לא ידע לכוון את המקום ביוחסין. ונעלה מעל כל ספק שכוונת הסה"ד הוא לסדר הקבלה מספר יסוד עולם הנספח ליוחסין, שהסה"ד אגב שטפיה לא דק ומכנהו בשם הספר, שכתוב שם (ד' פ"ט רע"ג, ווארשא תרל"ו): „הלל הזקן ונשיא בישראל, ר' שמעון בנו, ר' גמליאל הזקן בנו וכו', ואחרי הזקן שאמרנו היה לראש ר' שמעון בנו אביו של ר' יהודה הנשיא הנקרא רבינו הקדוש". והשמיט את ר' גמליאל דיבנה ואת ר' שמעון בנו. והסדר הקבלה בעצמו להלן ד' צ' סדרן בלי חסרון, וא"כ כאן הוא רק השמטת סופר. ס"ז: „ר' זעירא בשמו". חסר המ"מ, והוא בבראשית רבה ל"ו מ'. — „רב יהודא בשמו". חסר המ"מ, ואם שמצאתי בזאת במדרש תהלים מזמור ע"ח ר"פ ישלח, וע"ש מזמור י"ז ר"פ תפלה; אולם לבי אומר לי שלא זאת היתה כוונת הסה"ד, ורק חסורי מיחסרי והכי קתני: ר' יהודא בן פזי בשמו. וחסרונו מוכיח:

ר' יהודא נשיאה. ס"ג. „ר' יהודא נשיאה היה אמורא תלמיד ר' אמי כמ"ש בעבודה זרה ל"ג ובמנחות כ"ט: בעי מניה ר"י נשיאה מר' אמי החזירן לתוך כבשן אש". איזה ערבוב יש כאן כי השאלה הזאת היא רק בע"ז שם, אולם במנחות שם בעי מניה אחריני:

רב יהודא סתם. „כתב הדורות עולם וכו' שהיה לראש בנהרדעא אחר שמואל". כדבריו כן הוא בנדרים ד"נ ע"ב: הויא איתתא דאתא לקמיה דרב יהודא מנהרדעא וכו', אמרה לו שמואל רבך וכו'. — ס"ה. „ואדא משוחאה אמר וכו'". אין בינה, נראה שצ"ל: אמר לרב אדא משוחאה. — „אמר רב יהודא אמר רב יוסף אמר שמואל, ט"ס ואולי צ"ל אמר רב יוסף אמר רב יהודא". מצאתי עוד הפעם: רב יהודא בש"ר יוסף (במדבר רבה י"ד ג'). — „רב יוסף בר נחמני בזמנו". חפשתי ולא מצאתי שם חכם כזה, וצ"ל: רב יוסף בר נחוניא בעי מניה. וחסרונו מוכיח. — „ור' לוי". חסר המ"מ, ומצינו: רב יהודא בש"ר לוי (קה"ר פ"א פסוק ונתתי את לבי):

ר' יהודא בן פזי. „בש"ר יונתן". חסר המ"מ, והוא בירושלמי שבת פ' במה טומנין רס"ב:

ר' יהודא בר נחמני. „כתובות פ' ב', ס"ז ב'". בלדק העיר הרב המסדר שלא מצא זכרו בהגיון האחרון. ואולי צ"ל: ס"ב, והוא רהטי תיבות מן: סנהדרין ז' ב':

רב יהודא בר סימון. „בזמן ר' יהושע ב"ל". ראה ר' עזריה. — „בש"ר יהודה ב"ר אלפאי". חסר המ"מ, ותמצאהו במדור הנ"ל. — „בש"ר נהוראי". חסר המ"מ, והוא בתנחומא אמור סס"ט:

ר' יהודא בן זבינא. „ור' אמי ור' חנינא ור' יצחק בר חלוב (חולין נ"ט)". הכי איתא התם: ההוא דאתא לקמיה דר"ח, הוה יתיב ר"י בר זבינא אבבא וכו'; כי אתו לקמיה דר' אמי הוה משדר להו קמיה דר"י בן חלוב וכו'. את המילות „כי אתו" רגילים אנחנו לפרש שר"ל: כששהיו השואלים—מי שהם—באים לשאול וכו', וא"כ לא ידעתי התיחסותם של ר' אמי ור"י בר חלוב לר"י בן זבינא, שאין הדעת סובלת לבאר תיבות כי אתו, אריב"ז ואר"ח שנזכרו מקודם:

רב יהודא מהגרוניא. „אתא לקמיה רב הונא בר מניומי". ע"ש שחנן הייתא הוא דאתא לקמיה ולא רב הונא ב"מ, ואולי חסורי מיחסרא הכי וכצ"ל: אתא לקמיה חנן הייתא, עי' רב הונא בר מניומי:

ר' יורן. „בשם ר' יוחנן". חסר המ"מ, ואצל ר' יוחנן הניח הסה"ד את זה בל"ע, ומצאתי כן בבראשית רבה ל"ב ג', ויקרא רבה ל"ג ג', ועי' מה שהעירותי במדור ר' איבו בר נגרי:

ר' יהושע בן הורקנס. „וקרא לר' יהושע ב"ה וכו' אף שהיה ג"כ תלמיד תלמידו". דברי היוחסין האלו לקוחים כהויתם מפירוש המשניות להרמב"ם ספ"ה דסוטה:

ר' יהושע הגרסי. „משרתו של ר' עקיבא. נ"ע באיכה רבתי ג' ס':

ר' יהושע ב"ל. במדרש תהלים סמל"ו מסופר סוף המעשה מפטירת ריב"ל בסגנון אחר מהמסופר מזה בש"ס. — סא"ג. „אבל ברבה סוף שמות וכו' נראה שריב"ל מת ולא נכנס חי לגן עדן וכו', אע"פ שיש לתרץ וכו'". לחנם יגע לתרץ כי פלוגתא מפורשת היא במסכת דרך ארץ זוטא ספ"א. — ס"ס. „ר' אלעזר בן פדת בשמו". חסר המ"מ, והוא בויק"ר כ"א ה'. — „ר' זביד אריב"ל". חסר המ"מ, ובשמות רבה מ"ד פ' ר' זבידא בש"ר יב"ל; אולם הסה"ד באות ז' נתן הדות בין זבידא לזביד, והלד השוה שבהם שבשניהם לא זכר את ר' יהושע ב"ל. — „ר' חלבא בשמו". חסר המ"מ, והוא בקהלת רבה א' פסוק עת ללדת ס"ב. — „ר' יהודה בר אלעאי בשם ריב"ל". הסה"ד הניח את זה בל"ע, „כי ריב"א קשיש מניה טובא". ואולי צ"ל במדרש שם להיפוך: ריב"ל בש"ר יהודה בר אלעאי, כי מצאנו לו חבר במדרש תהלים מי"ח פסוק ארדוף. — „א"ר שמעון בן פזי אריב"ל משום בר קפרא, אמר ריב"ל משום בר קפרא". על השנות הדבר פעמים נראה שפעם הראשונה צ"ל: אריב"ל אמר בר קפרא. ראה במדורו של ר' שמעון ב"פ. — „אמר שמואל בשמו". חסר המ"מ, והוא ברהם איכה רבתי:

ר' יהושע בר נחמן. „אחיו של ר' שמואל". וכתב ע"ז הרב בעל סה"ד: „לא מצאתי". ואנכי מצאתי בעז"ה את זכרו הטוב בירושלמי תענית פ"ב ה"ו, וע"ש שהיה בזמן ר' יהושע בן לוי, וא"כ לא רחוק הוא ג"כ מ"ש היוחסין שהיה אחיו של רשב"נ שהיה ג"כ בזמן ההוא:

ר' יוחנן בן נורי. „ירד להתפלל לפני ר' שמעון ב"ג". עי' ר"ג הזקן. — „אמר ר' יוחנן משום בן עזאי, כתבו התוספות שזהו ר' יוחנן בן נורא ולא ר"י האמורא". ועל דברי התוספות כתב הרב הסה"ד: שאם הכרחם הוא דאיך אמר ר' יוחנן האמורא משום בן עזאי שקדם לו טובא, תמצא שאמר ר"י האמורא משום תנאים הקודמים לב"ע". ומלבד זה הנה מצינו בן עזאי אמורא בזמן ר"י האמורא, שכן בפדר"א פרק מ"ג, אמר בן עזאי בא וראה כח התשובה מרבי שמעון בן לקיש:

ר' יוחנן. „דייק לומר אנא מזרעא דיוסף, ולא אנא מיוסף אתינא וכו', יוסף הוליד עשרה טיפין ע"כ מתו עשרה בני ר"י, וזהו סוד מזרעיה דיוסף והוא רמ"ז". בברכות כ"ה: האי מאן דדחיל מעינא בישא וכו' ולימא הכי וכו' מזרעיה דיוסף אתינא. הרי שכל אדם אומר כן. אלא שאין לדקדק בלשון הלחשים ואין להשיב על הסגולות ועל המטבע שטבעו להם. — ס"ד. „אמרו לו נח נפשיה דרב קרע עליה י"ג מאני, אמר אזל גברא וכו', וכשמת ר' חנינא קרע עליו וכו'". ר' יוחנן לא קרע כ"א עליה דרבי חנינא,

ועליה דרב קרע שמואל ולא ר"י, עי' שמואל ס"ב. — ס"ז. „אע"ג דהתוספות כתבו וכו' דר"י אמורא היה". וכן הוא דעת רש"י בבבא קמא פ"ב. — ס"ט. „משום ר' יוסי בן קסמא". חסר המ"מ, והוא בסנהדרין ק"ג. — „ובתוספות כתובות כתבו, בשלהי נזיר איכא נמי ר' יוחנן שהיה תנא". השה"ד וגם אנחנו כתבנו בסוף ערך ר' יוחנן בן נורא שאין משם ראיה. והנה בעז"ה מצאתי ראיה שלפי דעתי אין עליה תשובה, שביומא ל"ו: אמר ר' דוסתאי בר מתני (שהיה תנא, עי' ברכות ז') בש"ר יוחנן. הרי בודאי שהיה ר"י סתם שהיה תנא. ובשקלים פ"ג ה"ג בנוסח הבבלי: ר' מאיר א"ר יוחנן; אולם בנוסח הירושלמי שם גרים: א"ר מני אר"י. ועי' ר"ש בן גמליאל השני אות ה'. — ס"י. „רב אחא בר עוירא, לא מצאתי שיאמר בשר"י". כ"ה גרסת הב"ח בנדה כ"ז, ובודאי היתה לו בזה לעינים איזה ש"ס קדום. — „רב אחאי, ל"מ שיאמר בשר"י". אולי צ"ל רב אחא בלא יו"ד לבסוף, שמצאנוהו אומר בשם ר"י בירושלמי עירובין פ"ג ה"ד, ושהש"ר פ"ו פסוק חכו רס"ג:

ר' יותנן דיפו. „בזמן ר' סימון". שתיקתו של השה"ד הודאה היא שלא מצא מקור לדברי היוחסין האלו. והוא בבמדבר רבה ב' כ"ד: ר' יוחנן דיפו בעי קומיה ר' פנחס בר חמא בש"ר סימון:

ר' יונה (תלמידו של ר' זעירא). „מגילה ע"ז א"ר יונה א"ר זירא". בש"ס שם לא נמצא כזאת כ"א בעין יעקב שם סכ"ה: א"ר יונה אר"ז וא"נ דויזתא. וכ"ה בהרא"ש שם:

ר' יונתן בן הרכינס. „ומה שאמר על ר' יהושע ועל ר' עקיבא". עי' במדורו של ר' עקיבא ותראה שר' דוסא בן הרכינס הוא שאמר עליו כן *):

ר' יוסי. ס"ד. „כתבו התוספות שמסר נפשו על קדושת השם וכו'" **). במדרש תהלים פ"ט חשבו בין עשרה הרוגי מלכות; אולם באיכה רבתי פסוק בלע לא זכרו. — ס"ז. „ורש"י סנהדרין כ"ד א' פירש שאם היה ר' יוסי חי היה כפוף ויושב לפני רבי מפני הנשיאות, ובסנהדרין שם אמר רבי עליו וכו'". הרב המסדר מצא כאן בדפוסים הקודמים ערבוביא וסדרם כפי שעלה על רוחו, בקעה מצא וגדר בה גדר. אולם לא די לנו שלא תיקן כי אם עוד השחית והרע מאשר היה מלפנים. שכן הוא בדפוסים הקודמים: ורש"י פירש וכו' היה כפוף לרבי (סנהדרין כ"ד) מפני הנשיאות, ובסנהדרין דכ"ד ע"א וכו'. וכראות הרב המסדר את המראה מקום הראשון כי בודד הוא במקומו, עקרו ממקום מושבו והקדימו בדברי היוחסין, ובמקום שהיה כתוב מלפנים: ורש"י פירש, בלי ציון מקום משכן כבודם, עד כי ילאו הקורא למוצאם, מוצאים אנו היום למראה עין ערוך ומסודר: ורש"י סנהדרין (כ"ד א') פירש, ולרגל התיקון הזה באו עוד תיקונים קטנים הערך, והעובר על הדברים האלו אחרי אשר ישתקעו ספרי סדר הדורות מדפוסים הראשונים, בל"ס יחשוב את היוחסין ואת השה"ד לטועים במשנתם, כי פרש"י הנ"ל איננו בסנהדרין שם כי אם בשבת נ"א; ולא די לו להרב משכיל לאיתן שלא עיין בפרש"י במקומו, כי גם לא עיין בגוף ספר היוחסין, שכתב שם: ורש"י פירש וכו', וכן נראה בפ"ג דסנהדרין. הרי שפתיו ברור מללו שהפרש"י איננו בסנהדרין. ונעלה הוא מעל כל ספק שלשון התוספות בנדה י"ד ע"ב אטעיתיה להרב הנ"ל, שבהשקפה ראשונה נראה מדבריהם שהפרש"י הוא בסנהדרין שם. אולם בעיקרא דמילתא כל התיקונים בזה בטלים

---

*) נקודה אחת ואות וי"ו יתרות, הביאו להחכם הזה לתמוה ולהעיר; ובאמת צריך להיות כן: „ועי' ירושלמי יבמות (פרק א' הלכה ו'), מה שאמר על ר' יהושע ועל ר' עקיבא"; וכוונתו מה שאמר עליהם: „מה שלחת לי בני גם בעו מילף ואמרת לי אינון חכמי ישראל"? גם אצל ר' עקיבה הניח הרב משכיל-לאיתן את הדברים מסורסים, וצ"ל שמה „א"ל ר' דוסא בן הרכינס — אתה הוא עקיבה ששמך הולך וכו'. ויונתן בן הרכינס אמר לו — אשריך שזכית לשם ועדיין לא הגעת לרועי בקר". הכורם.

**) אולי כוונת הירושלמי על הא דב"מ (פ"ד): „אבוך ערק לאסיא". ופי' מסר וסכן את נפשו, אבל לא כי נהרג באמת על קדושת השם; וכפירוש השני בתוספות שם: „שמסר נפשו על המילה", שכוונתם בודאי שהעמיד עצמו בסכנה על המילה, הכורם.

ומבוטלים, ורק שאין מסנהדרין שנשנה פעמים ט"ס הוא. — ס"ח. „ר' עקיבא היה רבו". בסנהדרין ל"ח ע"ב: ר' עקיבא עד מתי אתה עושה וכו', ולא חלק לו כבוד הרב:

ר' יוסי ב"ר יהודה. „ופליג על אביו ר' יהודה שהם הוא בר אלעאי, ע"ש ברש"י. „כוונתו לפרש"י בעירובין ס"ז. ול"ע באבות דר"נ פט"ו: ר' יוסי ב"ר יהודה אומר משום ר' יהודה ב"ר אלעאי שאמר משום ר' אלעאי אביו. ואילו ר"י ב"ר יהודה אומר משום ר' יהודה בר אלעאי אביו לא קאמר:

ר' יוסי בן כיפר. „ודוסתאי וזכריה בן קבוטל". חסרון הניכר יש כאן וכצ"ל: ור' דוסתאי בר ינאי ובן בנו של זכריה בן קבוטל:

ר' יוסי בן יהושע. „א"ר יוחנן, משום ר' יוסי בן יהושע וכו'". והעיר המסדר שביוחסין לא זכר הא דאמר בש"ר יוחנן. וכד נייס ושכיב אמר להא מילתא, ונקודה המפסקת אטעיתיה להשוב שהמלים „א"ר יוחנן" נמשכים למעלה, ור"ל: ש"ר יוסי בן יהושע אמר בשר"י, ובאמת נמשכים הם למטה, ור"ל: אמר ר' יוחנן משום ר' יוסי ב"י כמו שהראה ותוכח מהמ"מ שציון הסה"ד:

ר' יוסי ב"ר הנינא. ס"ג. „ור' חלבו". מקור לזה תמצא במה שכתב הסה"ד בערך ר' עוירא:

ר' יוסי ציידנא. „פי' אומנתו לעשות מצודות, או שהיה מצַיידן". אם כי מאד היה נעים לנו לראות את בעלי התלמוד עוסקים במלאכה, ולא על רבנותם לבד יחיו, אך הענג הזה לא יעור את עינינו, והעיקר הוא כפירוש השני, שכן הוא להדיא במסכת שמחות פ"ה הכ"ו: מעשה ביוסי הבבלי שנטמא ויצא תו"ל אלא ר' יוסי בצַיידן:

ר' יוסי בר אבין. „ור' יוסף". חסר המ"מ, ובירושלמי סנהדרין פ"ג ה"ט: ר' יוסי בר בון בשם רב יוסף; אולם הסה"ד יחד לבר בון מדור בפ"ע:

ר' יוסי דמן קסרי. „ובמדרש קהלת כ"ג ב' איסי". הרב המסדר הניח לי מקום להתגדר בו, כי מצאתי כן במדרש שם פ"ח פסוק ומוצא אני:

ר' יוסי ב"ר סימון. „בש"ר יהושע בן לוי". ראה בהערות הרב המסדר, ע"כ אחשוב

לא למותר לציין שכן נמצא עוד במדרש תהלים פ"ז ראש פסוק אזכיר:

רב יוסף בדר"ם מדויל. „תלמיד רב". במדורו של רב הודה הסה"ד שלא מצא מקור לזה. ונראה שדברי היוחסין נובעים מהא דנדה כ"ו: אמר לו שמואל (לרב יוסף בדר"מ מדויל) מאי אמר רב וכו', אמר לו הכי אמר רב וכו'. והנה מלבד שכל היכא שאמר פלוני בשם פלוני רגיל היוחסין להחליט שהיה תלמידו (לדוגמא ראה ר' דוסתאי ב"ר ינאי), הנה גם ממה ששאלו מאי אמר רב, נראה שהיה תלמידו ומאמרי רב שגורים בפיו:

רב יוסף. ס"ז. „רב עוירא במדרשו". לא מצאתי מקור לזה, גם לפי סדר הא"ב אין כאן מקומו. ע"כ נראה שצ"ל: רב אויא במדרשו, ותיבות רב עוירא נראה שנשתרבבו לכאן מהשורה שלאח"ז: רב אחא בר פנחס בר אחא משמיה, שתיבות בר אחא אין להם קישור, וע"כ נראה שצ"ל שם: רב אחא בר פנחס קמיה, אמר לרב אחא ברב עוירא, והכל על מקומו יבוא בשלום. — „רב יהודה רבו". הוא רק בשמעתתא, אבל במעשה מרכבה הוה רב יהודה כייף ליה וקורהו מר, ראה לעיל ס"ו, וידוע שסבי דפומבדיתא הוא רב עינא ורב יהודא; וכה"ג מצינו במו"ק ס"ז: שקורא שמואל את רב עוקבא מר, אע"פ שרב עוקבא היה תלמידו (ראה בפרש"י שם), כיון שבדינא הוה כייף ליה. — „קמיה דעולא". חסר המ"מ, ובסנהדרין ד"ל אמר רב יוסף משמיה דעולא. ואולי ט"ס הוא בסה"ד כאן ותמורת קמיה צ"ל משמיה. — „א"ר שמעון ברבי". חסר המ"מ, והוא ביבמות מ"ד:

רב יימר בר שלמיא. „משמיה דאביי וכו' סוטה כ"ב ברבי שלמיא". ט"ס הוא וצ"ל: סוטה ב', ועי' בהערות שמתחת לדף. — „משמיה דרב, ס"פ במה אשה". לא מצאתי שם:

ר' יעקב. „אמר ר' יהושע ב"ל". חסר המ"מ, והוא בסנהדרין כ', וירושלמי עירובין פ"ח רה"ו:

ר' יעקב איש כפר חנניה. מדברי הרב בעל סה"ד נראה שלא מצא מקום משכן כבודו. ואולי היתה כן הגירסא לפני היוחסין בחגיגה ה' במקום שלפנינו ר' יעקב איש

ספר היוחסין, שלא נזכר גם מהסה"ד:

ר' יעקב בריה דרב אחא. „בש"ר נהוניא דברת חורן, ירושלמי שקלים פ"א ה"א". אגב רשמיה לא דק בלישניה, כי הגרסא הזאת היא רק בשקלים נוסח הבבלי, אולם בנוסח הירושלמי הגירסא לא כן, כאשר העיר בזה הרב המסדר. — „ובש"ר יאשיה". חסר המ"מ, והוא בירושלמי רפ"ק דסוכה ושלהי מגילה. — „ר' שמואל". חסר המ"מ, ובירושלמי ראש השנה פ"ד סה"ה: ר' יעקב בר אחא בשם שמואל:

ר' יעקב ב"ר אידי. „ר' יהושע ב"ל נראה שהיה רבו". שמוכים לזה בירושלמי עבודה זרה פ"ב ה"א: ר' יעקב בר אידי הוה משמיך בריב"ל. — „ורב נחמן בר יצחק הוה פרנסין וכו'". מסדור הדברים כאן ע"פ סדר הא"ב וכן ממה שזכר את ר"י בר אידי אצל רב נחמן בר יצחק ניכר שכן יצא מתחת יד הרב המחבר. ושגגה שיצאה מלפני השליט היא: שמלבד שקשה להאמין שרנב"י היה באותו זמן, הנה באמת מעשה שהיה ברב יצחק בר נחמן היה, וכן העתיק הסה"ד בעצמו את הדברים כמו שהם אצל ר' יצחק ב"נ ואצל ר' ממא אבוה דר' אושעיא:

ר' יעקב בר ארא. „בזמן ר"ל". שתיקתו של הסה"ד כהודאה היא שלא מצא מקור לזה. ואולי צ"ל: בזמן רב, שכן הוא בסנהדרין ס"ו: בעי מניה ר' יעקב בר אדא מרב:

ר' יעקב בריה דר"י בר יחזקאל. „ט"ס עי' ר' יצחק". רצונו למה שכתב במדור ר' יצחק בריה דרב יהודא ב"י: שמה שכתוב ברבה נשא פי"ד ר' יעקב ברב יהודא ט"ס הוא. ואנכי מצאתי עוד הפעם זכר שם החכם הזה במדרש תהלים סמכ"ד. ורחוק שיזדמן ט"ס אחד בשני המקומות, הלא גם שני נביאים אינם מתנבאים בסגנון אחד:

ר' יצחק בן טבלא. הסה"ד עשה את היוחסין לטועה בדבר משנה. ולא על היוחסין תלונתו, כי כל דבריו כמעט אות באות לקוחים מפירוש הר"ר חננאל בפסחים קי"ג, ועי' בהרש"ש שם מ"ש בשם הר"ן, וידוע שכל דברי הר"ח המה דברי קבלה:

ר' יצחק בן אלעזר. „יתיב אקלעים דר' חייא בר אבא". ע"ש שנהפוך הוא. ונראה שידי המעתיקים או המדפיסים היתה בזה להוסיף אות ד', ובכ"י המחבר היה כתוב: יתיב אקלעיה ר' חייא בר אבא, וסגנון הלשון הזה רגיל על שפת הרב בעל סה"ד; לדוגמא במדור ר' יהודה מדפתא כתב: הוה קאים קמיה רבינא, שר"ל שרבינא הוה קאים קמיה דר"י מדפתא, כמ"ש הוא בעצמו במדור רבינא, והרב המסדר לא ידע מזה ע"ש. כן הרגשתי את עלג לשון הרב הסה"ד עוד בדבר אחד המצוי לרוב בכל הספר. לדוגמא במדור עולא: ר' דוסתאי דמן בירי רמי לו, שכונתו שעולא רמי לר"ד דמ"ב; במדור ר' שמואל בר נחמני. ר' אלכסנדרי בשמו, שרצונו דרשב"נ אמר בש"ר אלכסנדרי, ומאשר שהרגשתי שזהו סגנון לשון הסה"ד, ע"כ חשכתי ח"ע להעיר כפעם בפעם על הדבר הזה. — „ר' שגא בר שמואל בר אבדומי שאלו ולר' מני". הדברים האלו מועתקים מהיוחסין במדור ר' שגא; אולם אצל ר' שמואל ב"א כתב שהוא היה השואל, וכן אצל ר' מנא לא זכר את ר' שגא, כ"א את ר' שמואל אבינו. וכ"מ פשטות לשון הירושלמי שממנו נשאבו הדברים האלו:

רב יצחק „חבר ר' אמי ור' אסי". ושתיקתו של הסה"ד ניכר שלא מצא מקור לדברי היוחסין האלו, ואעפ"כ העתיק זאת ג"כ אצל ר' אמי ור' אסי, והאצל ר' אמי הוסיף עוד שר' יצחק אמר בש"ר אמי, בלי שום מ"מ. ואולי צ"ל כאן: אמר ר' אמי ור' אסי. שכן מצינו שאמר בש"ר אמי (שמות (רבה ג' ג', שהש"ר ב' פסוק הנה ס"ב), ובש"ר אסי (בעין יעקב נדה השייך לדל"ם מדפי הש"ס. ובש"ס שם הגירסא א"ר אמי כמה פעמים; אולם כבר ברכתי בזה שלפני היוחסין היו גרסאות הש"ס הספרדי שנשארה לנו שארית מה באגדת הע"י):

רב יצחק בר יוסף. „קמיה ר' חנינא בר פפי". חסר המ"מ, והוא בבבא בתרא קע"ה. — „ורבין ואביי אקלעו לבי רב פפי", (חולין ק"י). לא ידעתי מנ"ל שגם הוא בחברתם בבית רב פפי? ע"ש:

ר' יצחק מגדלאה. „בזמן ר' יוחנן, לא מצאתי". אולי נובעים המה דברי היוחסין מהא דנדה כ"ז: א"ל ר' יוחנן לר"ש לקיש את וכו' מנלן דטהור? אילימא מהא דא"ר שבתאי א"ר יצחק מגדלאה, ואמרי לה א"ר יצחק מגדלאה א"ר שבתאי,

ידעת היוחסין הוא שהואמרי לה הוא מאמר המוסגר מאת מסדר הש"ס, והרצון בזה הוא שיש אומרים שכן א"ר יוחנן, אילמא משא דא"ר יצחק מגדלאה וכו', וא"כ הרי הוא ככל אמר פלוני בשם פלוני, שידוע הוא בדעת היוחסין שהיא שמועה מפה אל פה. ועל שר"י מגדלאה איננו מהמפורסמים ע"כ הייס את זמנו ברבי יוחנן הידוע לכל:

ר' יצחק בר ביסנא. „אמר לר' אמי רבי (זבחים כ')". בפירוש בש"ס לא נמצא שם כן, כ"א בפרש"י, וכבר נכתב שם בגליון שמ"ש הוא ברש"י שם, כי לר' ירמיה הוא דאמר כן, וכן הוא הנכון להמעיין בסוגיא שם:

ר' ירמיה בן אלעזר. „שנים היו, אחד תנא דברייתא". מתנחומא וירא ס"י נראה שהיה עכ"פ בזמן רשב"י:

ר' ירמיה. „ור' אלעזר". חסר המ"מ, ומצאנו: ר' ירמיה בש"ר אלעזר (שבת ס"ג, ע"א ב"מ קי"ג); אמר לר' אלעזר (חולין ל'); ר' אלעזר בשמו (ויק"ר פ"ו סס"ד). — „בשם זעירא". חסר המ"מ, והוא במסכת סופרים פי"ג ה"ה. — „בש"ר חייא הגדול". מקור לזה תמצא במדורו של ר' הונא הכהן. — „בש"ר חייא בר אבא". חסר המ"מ, והוא בירושלמי שבת פ"ב ה"ו, עירובין רפ"ה, ויק"ר כ"ה רס"ב. — „ור' יונה". חסר המ"מ, ובנוסח הירושלמי שקלים רפ"ג: תני ר' יונה קומיה ר' ירמיה. אולם בנוסח הבבלי גרים: משום ר' יונה קומי ר"י, ולא ידענו מי הוא המגיד. — „ר' יוסי בר אבין בזמנו". חסר המ"מ, ובבבא קמא נ"א: אמרי במערבא (הוא ר' ירמיה) משמיה דר' יוסי בר אבין. — „יום שמת רבא בר קיסא אמר לרב חסדא". לא רב ירמיה סתם היה האומר כ"א רב ירמיה מדפתא, ולא לרב חסדא אמר כ"א לרבינא:

ר' ישבב הסופר. „והוא מעשרה הרוגי מלכות". כ"ה במדרש תהלים מ"ט פסוק כי דורש, ואיכה רבתי פסוק בלע. ולשאר דבריו ל"מ מקור:

ר' ישמעאל בן אלישע. ס"א. „והיה מואס בבצע". ליתנא דש"ס במכות כ"ד:

ר' ישמעאל ב"ר יוסי. במכות כ"ד: נוער כפיו מתמוך בשוחד, כגון ר' ישמעאל בר"י. ובמדרש תהלים סט"ו: ושוחד על נקי לא לקח, כגון ר' ישמעאל בר"י, ועיין עוד אודותיו בכתובות ק"ה:

אות כ.

רב כהנא. „תלמיד חבר לרב כמו רב אשי". עי' תוספות שבועות מ"ז ד"ה הוה יתיב. — באות ב' חסר הסה"ד להוכיח מכמה מקומות בירושלמי שרב כהנא חזר לבבל. והוא מפורש בבבלי פסחים נ"ב: רב כפרא נפק מארץ ישראל לחוץ לארץ. לוו בהדיה (נתלוו עמו בהבורה, פרש"י) וכו' ורב כהנא. — סס"ה. „בירושלמי, כשמת השליח יורש לר' יאשיה וכו'". הוא בירושלמי סנהדרין פרק שלישי סה"מ:

רב כהנא האחרון. „ורבו של רב אשי". בכתובות כ': אמר ליה רב כהנא לרב אשי מי דכיר מר, ורב אשי אמר לו מי סברת דעלך קא סמיכנא, וכן בפסחים פ"ו אמר לו רב אשי לרב כהנא ותיבעי לך ולא קאמר למר. ועי' במה שהעתיק הסה"ד להלן מברכות כ"ד. — „אמר למר בריה דרבינא וכו'". הרב המסדר העיר ע"ז: שכן הוא הגרסא בעין יעקב, אבל גרסתנו למר בריה דרב הונא. אמת שכ"ה בדפוס ווילנא, שהרגשתי כמה פעמים שרק הוא לבדו היה למראה עיני הרב המסדר, אולם בשאר הדפוסים לא נשתנה גרסת הש"ס מהע"י:

כלבא שבוע. אתי מדכלב (בראשית רבה נ"ח ה'):

אות ל

לוי. „בש"ר בר עוקבא". ע"ש שאמר בש"ר חמא סתם, והסה"ד בעצמו העתיק שם את דברי הי"מ שר' חמא ההוא איננו בר עוקבא. ע"כ נראה שצ"ל: בש"ר חמא, עי' ר' חמא בר עוקבא. — „ר' פנחס בשמו". חסר המ"מ, והוא בבראשית רבה ב' ז', ויקרא רבה כ"ב ה'.

ר' לוי בר שמואל ב"נ. „פ"ד דברכות כ"ח: אמר לר' הלל שהוא אחיו שהזכיר שם סמוך לזה". הרב המסדר העיר ע"ז: שגרסתנו שם לוי סתם. והנני כבר העירותי כמה פעמים, שהרב הנ"ל תופס לפעמים את הסה"ד רק מפאת שלפי הנראה לא היה למראה עיניו רק ש"ס מדפוס ווילנא, וגם בזה בשאר הדפוסים גרסינן כמ"ש

בשה"ד, ואחרי רבים להטות. כי איך יאמר לוי שהם, שמת קודש שמואל (ברכות י"ח ב'), שלרב יוסף תלמיד תלמידו של שמואל יהיה הדין כך וכך? לוי בר נזירא. „אבל ענין ההוא וכו', א"כ לוי ע"ש". אם כי נודה לו שט"ס הוא שם, עכ"פ לא נודה לו למחות את שם החכם הזה מעל ספרי מסדרי הדורות, כי מצאנו את זכרו הטוב עוד הפעם על ענין אחר, במדרש תהלים ריש מזמור ל"ב.

אות מ

ר' מאיר. ראה במדרש משלי פל"א ממעשה מיתת שני בניו. — „ר' שמעון תלמידו, עי' לעיל". בכל הערך לא מצאתי את זכר ר"ש כ"א באות ה', ומשם נראה שהיה חבירו.

רב מרי ברה דב"ש בר שילת. „בבא בתרא ס"א, ולולי דמסתפינא אמינא שתיבת בר שילת ט"ס הוא". הכס עדיף מנביא! שכן בהרי"ף והרא"ש שם ליתא להא.

מר ינוקא ומר קשישא. „כתבו תוספות כו' הקדים מר ינוקא שנולד בינקותיה של רב חסדא ומר קשישא בזקנותיה". ולפ"ז מר קשישא הוא הצעיר. אולם לרש"י בכתובות פ"ט: להגדול קורין מר קשישא ולהצעיר מר ינוקא. ועי' בהגהות הב"ח שם.

מר בר רב אדא בר אהבה. במדור רב אדא בר אהבה הניח השה"ד את זה בצ"ע. ומצאתי מר בר רב אדא בשבת ק"מ, אולם לא נזכר שם שהוא בר אהבה.

מר בר חייא. „בזמן אמימר". שתיקתו של השה"ד כהודאה היא שלא מצא מקור לדברי היוחסין הללו. ויגעתי ומצאתי: מר בר חייא פליג עם אמימר (חולין מ"ה); ובב"ב קס"ה: אמר אמימר תדע דשלחו מתם וכו' מר בר חייא אמר.

ר' ממל. „ר' אסי בר ממל. צ"ע". כונתו למ"ש במדור ר' חיננא בר אסי, ששם נראה כמסתפק באמתת הגרסא בירושלמי פ"ג דשבת. ויגעתי ומצאתי בירושלמי קידושין פ"א סה"ז: ר' יוסי בר ממל, וידוע שר' יוסי שבירושלמי הוא ר' אסי שבבבלי, וא"כ יש לקיים גם הגרסא בירושלמי שבת הנ"ל.

ר' מנא. „התיר נדר לר"ג דקונתיה ולר"ג בר בריה". חסר המ"מ, והוא בירושלמי נדרים ספ"י — „בעא לר' יודן", חסר המ"מ, והוא בירוש' תענית פ"ב ה"ג, נזיר פ"ב סה"ס — „ר' חנניה לפנינו", חסר המ"מ, והוא בירושלמי פסחים פ"ט ה"ח, חגיגה רפ"ג, בבא בתרא פ"ט ה"ז, — „ר' יוסטא בר שונם בעי ליה, יוסטא בעי מניה דר' מני, או איסטי בר שונם, שקלים פ"א". כפל ובלבל דברים יש כאן וכצ"ל: יוסטי או איסטי בר שונם בעי מניה דר' מני. וכונתו שבשקלים שם בנוסח הבבלי איסטי ובירושלמי יוסטי.

„ר' נחמן בש"ר מני". חסר המ"מ, והוא בירושלמי פסחים ספ"ה, ופ"ז ה"ז, מועד קטן פ"א סה"ה.

ר' מנא דשאב. „בשם ר' יהושע כו', פ' אלו קשרים (לא מצאתי שם)", דברי תורה אם כי עניים המה במקום זה, עשירים המה במ"א, כי מצאתי כזאת בתנחומא בראשית ח'.

ר' מני. „בש"ר לוי שאמר בש"ר אבא, תנחומא תבוא". ממה שכתב השה"ד אצל ר' לוי: א) בש"ר אבא, עי' ר' מני בריה דר' יונה; ב) ר' מני בריה דר' יונה משמיה; ואת כל זאת לא תמצא במדור ר' מני בריה דר"י, נראה ברור שלהגם עשה כאן הרב המסדר מדור מיוחד, ורק הוא אחד עם המדור דלעיל מניה. ונראה בדעת השה"ד, שר' מני סתם הוא בריה דר' יונה, כאשר תוכח ממה שהעתיק בזה מנדרים ט', וכן מוכח מירושלמי שבת פ"ג סה"ד! אולם בעיקרא דמילתא גרסתנו בתנחומא ס"פ תבוא: ר' יונה אבינו של ר' מני בש"ר לוי שאמר וכו'.

ר' מנחם. בלבול דברים יש בכל המדור הזה, וכצ"ל: א"ר הונא בר יהודא א"ר מנחם א"ר אמי (ברכות ח'); א"ר יוסף בר אבא א"ר מנחם א"ר אמי (פ' המדיר ע"ד):

ר' מנחמה. „ובש"ר ביבי בר אבין". חסר המ"מ, ומצאתי שאמר בש"ר ביבי (תנחומא תשא ט'); אולם השה"ד אצל רב ביבי נסתפק אם רב ביבי סתם הוא בר אבין. ואולי תיבת בר אבין הוא מילתא באפי נפשיה, ואותיות ב"ר המה ר"ת מן בשם רבי, ור"ל שר' מנחמה אמר בש"ר אבין, והוא בשהש"ר ה' ר"פ ידיו, ומדרש שמואל פרשה פ"ה:

ר' מתנה. „רב הונא בר מניומי לקמיה". ע"ש שלא רב הונא ב"מ כי אם חזן חייפא הוא דאתא לקמיה:

אות נ

בגרי או נגרי. „עי' ר' אבין בר נגרי". לבר נגרי לא נתיחד מדור בפ"ע כ"א נכלל במדור ר' אבין נגרי, ושם אין זכר לשתי הגרסאות האלו. ע"כ נראה שט"ס הוא וצ"ל: עי' ר' מהון בר נגרא:

רב נחמן. ס"ב. „שמע ר' אמי וכו' וא"ל, (קס"ז)". שמה לא מצאתי, כ"א בברכות מ"ז. — ס"ז. „אבימי בר פפא". לא מצאתי שם חכם כזה, ונראה שצ"ל: אבימי פגע בו, וחסרונו מוכיח. — „ר' אסי חבירו". חסר המ"מ, ואולי הוא נובע מהא דעירובין ל"ב: יתיב וכו' ור' אסי ויתיב רב נחמן גבייהו. — „בש"ר מני". חסר המ"מ, ועי' מה שכתבתי במדור ר' מנא. ובירושלמי שבת רפ"ב. — „רבה בר רב הונא אר"כ". חסר המ"מ, והוא בעירובין פ"ג:

רב נחמן בר יצחק. „ר' אבין בזמנו". לא מצאתי מקור לזה, ואולי צ"ל: אביי בזמנו, וחסרונו מוכיח. — „ר' חייא מהורמין בשמו". ע"פ שלגרסתנו אין כאן מקומו כלל, וגם לגרסת היוחסין לא אמר בשמו, רק אשתעי ליה. — „רבא רבו". בבבא בתרא קנ"ב: אמר לו רנב"י לרבא מאי אחוי לך, ובחולין מ"ט: אמר לו יהא אמרת, ולא קראו מר. ועי' בהגהות בן אריה למבוא התלמוד בענין זה. — „רבה בר שומנא בזמנו". לא מצאתי מקור לזה, ונראה שצ"ל: רבה בר שילתא בזמנו. וחסרונו מוכיח:

ר' נתנאל. „פרקי ר"א פי"ו (צ"ל י"ז) ופכ"ה, א"ר נתנאל ראו אבותיו של משה וכו'. הן אמת שר' נתנאל נזכר בשני המקומות שציין; אולם המאמר הזה איננו שם כ"א בפמ"ח:

אות ס

ר' סימון בן זבדי. „ר' אבא, שביעית פ"ו". והעיר ע"ז הרב המסדר שלא מצא שם רק ר' סימון ור' אבהו יתבי. ולא ראה שהסה"ד בעצמו זכר את ר' סימון אצל ר' אבהו, ולא הזכיר איזה התיחסות היה להם זה לזה, שזה מורה שסמך על מה שפירש כאן; וע"כ נראה שהתיבות: ר' אבא הוא מילתא באפי נפשיה ע"ש, ואחריהם חסרו התיבות: ור' אבהו, וע"ז יסב הגיון שביעית ס"ו. — „בש"ר אייי בר סיסי".

חסר המ"מ, והוא בירושלמי פסחים פ"י סה"ו, יומא פ"ג סה"ס. — „ור' פנחס בר חמא". חסר המ"מ, ובויק"ר פ"כ ס"י: ר' יודן דיפו, בעא מניה ר' פנחס בר חמא בש"ר סימון. אולם לו היה המדרש הזה למראה עיני הרב בעל סה"ד, כי אז היה לו להעתיקו גם אצל ר' יהודא מיפו:

ר' סיסיי. „ר' איבו דמן חיפו, ור' לוי בש"ר סיסיי, ירושלמי ברכות פ"ב". המסדר הנכבד העיר ע"ז: שבגרסתנו שם מ"ד: ר' אבדימי דמן חיפה בש"ר לוי בר סיסי. ולא ראה בהסה"ד בעצמו במדור ר' אבדימי דמ"ח כתב שאמר בש"ר לוי (שהם, שהוא בר סיסי), והדברים האלו נכפלו גם אצל ר' לוי, בלי מ"מ אצל שניהם, ואין זאת שסמך על מ"ש כאן כדרכו, וכגירסת הירושלמי שלפנינו; אולם גם דברי הסה"ד כאן לא בהבל יסודם, כי כן הוא בשם הירושלמי בהרי"ף ברכות פרק שני (השייך לדע"ו מדפי הש"ס). וא"כ נראה בעליל שאיזה השמטת סופר יש כאן:

רב ספרא. „אמר ר' אבא ואותביה לר"א". חסר המ"מ, והוא בכתובות כ"א:

אות ע

עולא. „ר' חייא בר אסי". מה שמדובר אודותיו תמצא במדור ר"ח בר אמי הכהן:

רבנא עוקבא ורבנא נחמיה בני ברתיה דרב. „בבא בתרא נ"א". הב"ח הגיה שם: בני ברתיה דרב חסדא. ולא ידעתי לסוף דעתו, וגם בתוספות שם קמ"ט העתיקו בני ברתיה דרב:

ר' עזריה. מאהבתי את הקיצור לא אהיה כרוכלא ליחשוב את כל הבלבולים והסכסוכים, עליונים למטה ותחתונים למעלה שיש בכל המדור הזה. והנני לסדר מחדש את כל אשר נראה לי שכן יצא מתחת עט הרב המחבר, וזהו: ור' יהודא בר סימון בש"ר יהודא ב"ר עילאי (ילמדנו פרשת נח א' סי"א). בש"ר יהודא ב"ר סימון, בראשית רבה ספמ"ב (ומ"ש שם לפנינו: בש"ר יהודה בש"ר סימון, פשוט שט"ס הוא, כי לא מצאנו לו חבר, וצ"ל בר סימון) ומדרש איכה פסוק גדע בחרי אף וכו' לא ידע האדם את עמו. ור' יוחנן בן הגי ור'

י צ ח ק ב"ר מ ר י ו ן ב ש"ר י ו ס י ב ר ח נ י נ א, י ל מ ד נ ו פ' ר א ה (ר ש י"ז). והקורא הנכבד יוכל גם בטובו להעריך בעצמו את הנוסחא המשובשת והחסרה לעומת הנוסחא המתוקנת אשר אנכי נותן לפניו, ויראה יתרון האחרונה על הראשונה כיתרון האור על החושך. והרב המסדר בהערותיו שמתחת להדף אות ח' קטים ולא ידע מה דאיכא הותיה. הוא ראה את הרבה בראשית ספת"ב ולא התבונן: א) שמה שכתב הסה"ד: ור' יהודה ב"ר סימון, הוא מאמר אחד עם הבא אחריו: בש"ר יהודה בר עילאי, ור"ל שר' עזריה וריב"ש אמרו יחד בש"ר יהודה ב"ע, כאשר תוכח ממה שפירש הסה"ד בעצמו אצל ר' יהודה סתם, וא"כ נראה ברור שהציון מבראשית רבה הנ"ל לא יסוב על הנאמר לפניו, כי לא נמצא שם כזאת; ב) מה שכתב שר' יהודה סתם הוא בר א ל ע א י ולא עילאי, לא ראה שהסה"ד כמעט מיד אחר זה ייחד מדור מיוחד: „ר' עילאי, ר' יהודה בנו". ומי הוא זה אשר יתעקש לומר שלא כיון לר' אלעאי אבי ר' יהודה סתם, שהרבה פעמים נקרא כן בירושלמי, והציונים בזה אך למותר המה. וכן כתב גם הסה"ד במדור ר' יוסי ב"ר יהודה: „ופליג עם אביו ר"י סתם, הוא בר ע ל א י". וכבר כתב הרב המסדר בהקדמתו: ששמות אנשים וכו' לא התיצבו נגד עיני המחבר בתמונתם הנכונה. ובפרט היכא דנקיט לישנא קלילא. בכל מה שתקננו והבאנו את כל הציונים בשלום על מקומם הראוי להם, וגם במה שהוספנו בזה שמות חכמים אחדים, יפתחו לנו מקורים נאמנים בספר סדר הדורות במדור: ר' יהודה סתם, ר' יהודה ב"ש, ר' יוסי בר חנינא ור' יצחק בר מריון, אשר היו עד הנה כספר החתום:

מר עוקבא. „ר' עוקבא בש"ר יהושע ב"ל, ירושלמי פ"ק". חסר שם המסכת, והוא בפ"ק דיומא ה"ב. וצ"ע שהרב בעל סה"ד ייחד לרב עוקבא מדור בפני עצמו?

רב עמרם. הרב המסדר העיר: שלא זכר הסה"ד שהיה תלמידו של רבא, דאיתא במועד קטן כ"ד: אמר לו רב"א לרבא א מ ר ת ל מ י ד ך ר ב ע מ ר ם. ואני אומר שלא ראה הוא מ"ש הסה"ד במדור רבא סס"ע, שט"ס הוא במו"ק שם וצ"ל: א מ ר י ת ל מ י ד ך א מ ר ר ב ע מ ר ם, ור"ל שתלמידי רבא אמרו בשם רב עמרם:

ענני בר ששון. בשמות רבה ג' ו': ע נ נ י א ל ב"ש. ואולי נקרא ענני כדי שלא להזכיר כפעם בפעם את השם א ל לבטלה:

ר' עקיבא. „והתחיל ללמוד כשהיה בן מ' שנה". ראה בראשית רבה פ"א סי"א. — ס"ה. „ביבמות ע"ז אמר לו ר' דוסא בן הרכינס אשריך ר"ע וכו' ולא הגעת לרועה בקר". לא ר' דוסא אמר לו כן כ"א ר' יונתן בן הרכינס *). — ס"ז. „כתב רש"י בפרק הזהב, ר"ע מתלמידי בית שמאי וכו'". בפרש"י פרק הזהב חפשתי ולא מצאתי כ"א בפרק המפקיד ל"ז ע"ב. — ס"ט. „ובתוספות פסחים קע"ז, דקי"ל כר"ע מ ח ב י ר י ו". מסידור הדברים נראה שכן יצא מתחת עט הרב המחבר, וכן היה כתוב באמת בדפוסים הקדמונים, כמ"ש בהגהות הרר"ב פרענקעל שם; אולם כבר מחו לה מאה עוכלי, כי מתוכו ניכר שם שט"ס הוא וצ"ל: מ ח ב י ר ו. — סי"ב. „ר' יהושע רבו". כן הוא בראש השנה כ"ה: אמר לו ר"ע לר' יהושע, רבי הרשיני לומר לפניך דבר ממה שלימדתני. וראה תוספות חגיגה י"ד, ותוספות חדשים למשניות סוטה פ"ה מ"ב. — „ר' נחוניא בן הקנה רבו". לא ידעתי מנא ליה? ואדרבה מדאמרינן בשבועות כ"ו: ר"י ששימש את ר' נחוניא ב"ה וכו', ור' עקיבא ששימש את נחום איש גם זו וכו'. נראה שלא היה רבו:

אות פ

בר פדא. „רב ביבי משמיה דבר פדי, ר' פנחס וכו', מדרש קהלת פ' אי לך ארץ".

גרסתנו: ורב ביבי ו מ ש ו ב ה בש"ר פדת; גם שלא כסדר שכתב הסה"ד ע"ש; ואצל ר' פנחס כתב הסה"ד: ורב ביבי משמיה דבר פדא, והדברים יגעים ולא ידעתי עד תכונתם:

אלו שאמרו בש"ר פדת. „ר' חגי בשמו". חסר המ"מ, והוא במדרש שמואל פי"ד:

ר' פנחס בר חמא. „בש"ר חלקיה הדרומי, ילמדנו פ' קדושים". שם ברה"פ כ'

*) עי' מה שהערנו למעלה אצל ר' יונתן בן הרכינס. המורם.

פנחס סתם, כמו שהעתיק הסה"ד בעצמו במדור ר' חלקיה הדרומי וכפלו אצל ר' פנחס סתם, וזולת זה לא מצאתי שם. — „בש"ר חלקיה בש"ר סימון, שם פרשת משפטים, בשם ר' ראובן". כצ"ל, ועל הדבר האחרון חסר המ"מ, והוא בתנחומא קדושים רס"ו, ועי' מה שהערותי לעיל מזה:

רב פנחס ורב מרי בני רב חסדא. „ולא קמו קמיה דרבא ואקפיד עליהם". חסר המ"מ, והוא בקדושין ל"ב:

ר' פנחס הכהן. „במדרשות". אין חיוני נפרץ כ"כ עד שיהא די לנו בהמ"מ הכללי הזה; ולולא דמסתפינא הוה אמינא שט"ס קל יש כאן וצ"ל: במדרש"ת, ראשי תיבות במדרש תהלים, ששם מפ"ו ר"פ כי אתה, נזכר ר' פנחס הכהן סתם, וזולתו לא מצאתי:

ר' פנחס החבר. „בש"ר יונה". הסה"ד דאה בשתי ידים את דברי היוחסין האלו, כי „לא מצא זכר ר' פנחס החבר, ומה שכתב בש"ר יונה, אין לו שהר". ובמטו מניה דמר בעל הסה"ד, כי לא ראינו אינו ראיה, ודברי היוחסין מפורשים המה בשמות רבה פרשה א' סי"ד:

ר' פנחס בן לוי. „שקלים פ"ב". כ"ה בנוסח הבבלי שם, ובזה הסירותי מעל הסה"ד את תלונת הרב המסדר שלא ידע — כפי מה שהערותי כמה פעמים — שאף שמסכת שקלים כולה ירושלמית היא, עכ"פ יש בה הרבה שינויי נוסחאות בחיבורה להבבלי מבחיבורה להירושלמי, וע"כ הוא מופס לחנם; אולם גם הגירסא הירושלמית בזה: ר' פנחס בש"ר לוי, לא נעלמה מהסה"ד כאשר תראה ממה שכתב במדור ר' לוי:

ר' פנחס הנזכר סתם. „בש"ר חייא בר אבא". חסר המ"מ, והוא בויקרא רבה ל"ב ה', וקהלת רבה סס"ח; ובמדרש שמואל רפ"ה ושסש"ר פ"ד פסוק נן: בש"ר חייא סתם, נראה שהכונה היא לר"ח בר אבא, שיש זה כנגד זה את האמור במדרש שמואל הנ"ל ואת המדרש הנ"ל פכ"ג, ועי' מה שכתבתי בסוף מדור ר' חייא בר אבא. — „ור' יוחנן". נראה הכונתו למה שהעתיק במדור ר' מנחם תנליא. ומצאתי ג"כ שאמר בש"ר יוחנן (תנחומא ר"פ ואתחנן, קה"ר א' פסוק ונתתי). — „ור' ירמיה". הסר המ"מ, ובירושלמי רפ"ב דקדושין: א"ר פנחס אתא עובדא קומי ר' ירמיה וכו'. — „משמיה דרב וכו', ע"ש וצ"ל משמיה דרבא". מה יענה רבינו להא דאסחר רבתי ג' י"ג: ר' פנחס ור' חמא בר גוריא בשם רב, ששם אי אפשר להגיה רבא, שהיה זמן רב אחר ר' חמא בר גוריא:

ר' פרנך. „ור' ברכיה ור' חלבו בש"ר יוחנן". בשני המ"מ שציין לא מצאתי כזאת, וגם הרב המסדר הרגיש בזה; ויגעתי ומצאתי כן מפורש בבראשית רבה נ"ג ס"י:

אות ק·

בן קופיא. לפלא שהרב בעל סה"ד ראה את הילקוט ולא ראה את המדרש תהלים שמשם לקח הילקוט את דבריו, ששם מסופר כל זה על בר קפרא:

בן קפיו. „ע"ל קפיו". לא יכולתי לכוון את מקומו, כי בעל הספר לא יחד לו מדור בפ"ע. הן אמת שכ"ה גרסת הערוך, אולם לפני הסה"ד היתה גרסא אחרת בהערוך. עי' באות א' ערך בר אבין:

בר קפרא. „ר' חנינא בר חמא בשמו". חסר המ"מ, והוא במדרש תהלים סמק"א — „בש"ר ירמיה בן אלעזר (ע"ש) לא מצאתי". פליאה דעת ממני מאחת עם מי יצאו הדברים האחרונים. ובעז"ה מצאתי כדבר הזה בויקרא רבה כ' ס"ח, ובמדבר רבה ב' ססכ"ג:

אות ר

רבא. ס"ב. „נולד יום שמת רב יהודא". בתנחומא בראשית סס"ב: אמר רבא, כי הוין בי רב נחמן וכו'. זכי אתאן בי רב יהודה וכו'. ואולי ט"ס הוא וצ"ל: רבה, שהיה תלמידו של רב יהודא, וגם הוה יתיב בפרקיה דרב נחמן ע"ש. — ס"ג. „מקומו היה במחוזא". והיה גם בפומבדיתא, כדאיתא בב"ק כ"ז: עובדא הוה בפומבדיתא וחייביה רבא. ועי' רש"י מגילה ז'. — ס"ו. „רב ספרא אמר לו משה שפיר קאמרת וכו', ובסוכה ל"ט וביצה ל"ח פרש"י ביקרא דמשה משתבע (וע"ל ר' אושעיא), ויש מפרשים אדם גדול כמשה (ע"ש)". לא יכולתי לכוון מקומו. הפירוש הראשון הוא בפירש"י בביצה שם, אולם בסוכה שם פרש"י: גדול הדור, והוא כסיס מפרשים שהביא. ובחולין ל"ג פרש"י: תלמיד חכם. — הוספה לסי' ט'. הלכה כרב נחמן בר

יצחק נגד רבא, מדהוא בתרא (רש"י ברכות כ"ב, ועי' בפוסקים שם). — ס"א. „רב הונא משמיה דרבא, שבועות י"ח, וצ"ע איזה רב הונא, דר"ה מת קודם שנולד רבא". אולי הוא רבא הקדמון, והגרי"פ שם הגיה רב; ובמגילה ט"ו: מתני ליה רב הונא לרבא, וגם שם יש להגיה לרבה; אולם צ"ע בתמורה ל"א: אמר לו רבא לרב הונא תניא דמסייע לך, ושם על כרחנו נקיים את הגרסא שלפנינו, שרב לא יאמר לרב הונא תלמידו תניא דמסייע, וגם רבה שהיה תלמידו של ר"ה, לא יאמר לו תניא דמסייע לך, כ"א למר, וגם אין לומר שרבא דשם הוא הקדמון, שנזכר שם ביחד עם אביי שאמנו הוא האחרון כידוע. — „רב עוקבא בר חמא לקמיה". חסר המ"מ, והוא בבבא בתרא כ"ט. — „רבה רבו". לעיל באות ה' המאסף לכל רבותיו של רבא נפקד מקום רבה, כי באמת לא מצינו בפירוש שהיה רבו; אולם ממה שמצינו היחסותם זה לזה נשפוט כן: א) כשהיה קטן יתיב קמיה דרבה (ברכות מ"ח, עיין בתוספות שם); ב) בעא מרבה (זבחים פ"ד); ג) משמיה דרבה (בבא מציעא ל"ו); ועי' בזה בסה"ד אות ט', ועי' בהגה"ה להרא"ם משנה פרק כלל גדול ס"ב ורש"י כריתות כ"ה. — „רבינא קראו מר". חסר המ"מ, והוא בברכות ט"ו, עירובין ס"ח. — „אמר שמואל (נדרים ל"ט)". כד ניים ושכיב אמר מר להא מילתא, שאף שנמצאו שם אמר רבא אמר שמואל, אין הכונה שאמר בשמו. וכבר ישב על מדוכה זאת הגרי"פ שם והעיר: שמלת אמר השניה נראית כמיותרת, אלא שלשון נדרים משונה:

רבא בב"ח. „ויש הכרח לזה מש"פ הבית ומש"פ כל היד". לא אדע מי יכריחו שם לזאת *). — „ורב שדר לו פסוקא סגרגרת". אולי עשה לו רב כן מדאמריה דרבב"ח הוא, כמו שעשה כן לשמואל באמריה (חולין כ"ג). — „אמר ריש לקיש (פסחים י"ח)". שמיות עינים לפי שעה היתה לו להרב המסדר שכתב שלא מצא שם כזאת, כי שם נמצאו ושם היו:

רבה. ס"ד. „אמרי ליה כי אזלית לרב חסדא וכו'". הדברים תמוהים, כי חסר שם האומרים, והמה רב הושעיא ור' חנניה ע"ש. — „רב יוסף רבו (כתובות ס"ב)". לא מצאתי שם רק הא דאמר רבא: הא מילתא קשאי בה רבה ורב יוסף כ"ב שנין ולא איפרק עד (שמת רבה) דיתיב רב יוסף ברישא (וסייעוהו מן השמים לפרקה להיות לו לשם, רש"י), ומזה אין אפילו רמז שהיה רבו. ובב"ק ס"ו איתא לזה בשינוי קצת: קשי בה לרב יוסף. והסה"ד בעצמו אצל רב יוסף אחרי שהעתיק באות ו' מכתובות ומבבא קמא הנ"ל, כתב באות ז': רבה וכו' ע"ל שהיה חבירו. ואדרבה יש להוכיח איפכא שרב יוסף היה תלמידו של רבה: א) במגילה ג': אותביה רב יוסף לרבה, וכבר כתב הסה"ד (במדור עולא ורב בר שבא), שכל היכא דאותביה היה תלמידו; ב) ברש"י סוף הוריות: רב יוסף היה עוסק בתורה לפני רבה; ג) רב יוסף קרא לרבה מר (שבת י"ח). ועי' בהגהות הרב משכיל לאיתן אות ס'. — „אצל רב בב"ח". הדברים תמוהים, ובבבא קמא כ"ט: אמר רבה משמיה דרבב"ח:

רבה בר חנן בר אבא. „אמר לאביי ואמרי לרב יוסף". חסר המ"מ, והוא בברכות ס"פ כילד מברכין. — „ורב אויא סבא (סנהדרין ל"ד)". הפשתי ולא מצאתי שם, ובעזהי"ת מצאתי כן בקדושין ל"ט: רב אויא ורבה בר רב חנן מספקי ספוקי להדדי. — שמיות עינים היתה לו להרב משכיל לאיתן שכתב באות ו' מהערותיו שמתחת לדף: שבשני המקומות שציין הסה"ד: עירובין ס"ח, מנחות י"ד, גרסתנו בראשון רבה בר בר חנא, ובשני רב בר חנן, כי בכמה שסי"ן שראיתי כמה מתאימים עם העתקת הסה"ד:

רבה בר אבהו. „והוא במחוזא". מפורש בעירובין ס': רבה בר אבהו מערב לכולא מחוזא:

רבה בר שמואל. „ובשוחר טוב דף ס"ט וכו'". נעלה הוא מעל כל ספק שבכ"י הרב בעל סה"ד היה כתוב בר"ת: רש"ט, שהוא ר"ת ריש סימן ט', וע"פ טעות מסדרי האותיות נתחלף הר' בד' ונעשה דש"ט, והמדפיסים שאח"ז בהאריך להם המקום וכדי שלא להוציא את הנייר חלק כתבו בפירוש דף

*) ההכרח מובן: רבה בר בר חנה הראשון הוא קשיש מרב כדמוכח בסנהדרין (דף ה'): „להלוק לו כבוד לרבה בב"ח". אבל רבא בב"ח השני יאמר הלכה משמיה דרב חנא בגדתאה תלמידו של שמואל (ס"פ הבית), והיה בן דורו של ר' יצחק בריה דרב יהודה (ס"פ כל היד). הכורם.

ש"ס. — „ורב נחמן". חסר הה"מ, ואולי כונתו היא להא דברכות כ"ט: אמר רב נחמן וכו', מתקיף לה רבה בר שמואל. וכסגנון הזה מצינו להשה"ד במדור ר' אלעאי בהתיחסותו לר' זירא, והוא מבאר מתקיף לה כמו מתקיף ליה, ראה רב משרשיא בהתיחסותו לרב יוסף בר אלעאי. וכן מוכח בבבא קמא כ"ו: אמר רב יהודה וכו', מתקיף לה רב נחמן וכו', אמר ליה רב יהודה:

רבה בר יוסף. „אמר רב". כבר העיר הרב המסדר שלפנינו ליתא כן בהמ"מ שציין השה"ד. ובעז"ה מצאתי כן בערכין ה':

רבינא האחרון. היה מארץ ישראל (רש"י מנחות מ"ב). — „כתב בספר באר שבע אשכחן וכו', ובסנהדרין מ"ח ובאלו מציאות כ"ח א"ל רבינא לרבא". כבר העיר הרב משכיל לאיתן שבאלו מציאות ליתא להא. אכן נעלה הוא מעל כל ספק שבכ"י הרב המחבר היה כתוב בר"ה: ובא"מ כ"ה, שכונתו: ובארבע מיתות וכו' (כדרכו לציין את שם הפרק, ובדפוסים הקודמים היה כתוב גם בזה במקום הציון: ובסנהדרין מ"ח שלפני זה — ובפ' נגמר הדין וכו', רק מיד הרב מל"א היתה זאת להחליף את הפרקים על המסכתות), והמדפיסים טעו לקרותו כמו שהוא מצוב לפנינו. שראשי תיבות דדין כדין, ולזה הוכרחו לשנות את הדף מבלי שעיינו בפנים, אחרי שידעו שבפרק אלו מציאות ליתא דף כ"ה, וע"כ יצא המעגל הזה. —

רחבא. בסוף המדור. „א"ל אביי (ב"מ כ"ט)". מפשטות הלשון שם משמע שאביי אמר לרב יוסף ולא לרחבא. — „בעא מרבה". ט"ס הוא וצ"ל: מרבא; הדע שכן הוא, שהשה"ד בעצמו פקד את זה אצל רבא ולא אצל רבה. והרב המסדר לא ידע מזה:

רמי בר אבא. „א"ר אסי (עירובין ק')". אבל בר"ף והאשר"י הגרסא אמר רב אשי. באשר"י שלפני: רמי בר חמא א"ר אסי, ובר"ף מרי בר אבא. ואפשר שבר"ף נתחלפו בטעות רמי במרי:

רפרם. „כפיה לרב אשי, פירש"י הקיפו בראיות (כתובות פ"ו), ובבבא קמא ל"ה פרש"י רב אשי שרף בי ילדותיה שער וכפיה לפלס". מכתובות נ"ה: אזיל רפרם אמרה לשמעתיה קמיה דרב אשי משמע שרפרם היה כפוף לרב אשי, וא"כ מתורצה כפרש"י הראשון:

אות ש

שבחת. „ולא אמר אחד מהם שבחת בני כמורגל בכל הש"ס". האי כללא דכייל לאו דוקא הוא *), שכן מצינו יוצא מהכלל: ברכות כ"ה, סוף בבא קמא, בבא מציעא ע"ז, בבא בתרא קנ"א, סנהדרין פ"א, עבודה זרה ע"ו, נדה כ':

רב שימי מנהרדעא. „רב נחמן בר יצחק אמר משמו". חסר המ"מ, והוא בשבועות י"ב:

ר' שמאי. „בש"ר בון בר חייא, שקלים רפ"ג". כן הוא בנוסחאות הישנות שנמצאות בש"ס החדש דפוס ראם בווילנא. וגרסתנו היא: ר' ביבין בר חייא, ובא"י הבדיל השה"ד בין ר' יוסי בר בון ובר ביבין. ולא זכר השה"ד באות ב' את ר' ביבין בר חייא, וישכחהו להעתיקו שם מספר היוחסין:

שמואל. שס"ב. „שלחו ליה מבי רב לשמואל". יותר מזה מצינו (חולין כ"ג) שרב בעצמו סדר קמיה דשמואל, וע"ש דאתריה דשמואל הוה. — „והרמב"ם כתב: שמואל קיבל מר' חנינא בר חמא". במדרש תהלים קמ"ד: ר' חנינא (שסתמו הוא בר חמא) שאל לר' שמואל מהו שכותה וכו', ואולי שאלו למבדקיה, ראה ויקרא רבה פרשה כ"ב. — ס"ז. „רב חסדא". דבריו סתומים, ובשבת קמ"ד: אמר רב חסדא, מדברי רבינו — שמואל — נלמד. ובזה יובן סומכו על רב רבינו הגדול, שגם שמואל היה רבו. — „רבי נתן קמיה". חסורי מיחסרא וצ"ל: ר' נתן בר אבא קמיה:

ר' שמואל בר אבא. „עבודה זרה ל"ה". ראה בהערה שמתחת לדף, ואולי במקום ל"ה צ"ל ל"ו, והציון הזה שייך להא שהביא לעיל שאמר בש"ר יוחנן:

ר' שמואל ב"א מהגרוניא. „וביומין ים קלת ט"ס". כונתו למה שכתוב שם: ובא

*) עיקר הוכחתו של בעל שה"ד הוא: כי רחוק הדבר שלר' חנינא היה בן בשמו „שבחת", והאיש שעליו בא העד להעיד לפני ר' חנינא גם כן היה שמו „שבחת", ועל שניהם יאמרו אבותיהם בלשון אחד: „שבחת ברי", וע"כ שער מזה כי היה רק איש אחד בשם: „שבחת ברי". הכורם.

הוא ובעל אמו שמו ר' אבא לפני רב יהודה ורב הונא. ונראה שגרסא אחרת היתה שם לפני היוחסין, ועקבותיה עוד נודעו בהרי"ף והרא"ש שכתבו: אתו לקמיה דרב יהודה ע"ש:

רב שמואל ברב יצחק. „בש"ר אסי" (תמיד ל"א). ע"ש ובמדור ר' חיננא כי נהפוך הוא:

ר' שמואל בר נחמני. „ר' אחא בשמו". חסר המ"מ, והוא בתנחומא אמור ס"ט ובראשית רבה מ"ט סס"ב. — „ר' חיננא". לא מצאתי מקור לזה, ואולי צ"ל: ר' חנינא, שמצאנוהו אומר בש"ר שמואל ב"נ, בבראשית רבה מ"ג ה'. — „א"ר יונתן בן אלעזר, ילמדנו פרשת בחוקותי". שם רס"ג שאל ממנו וקראו רבינו, אולם ל"מ שם שיאמר בשמו:

רב שמואל ב"י הנדואה. „א"ר אבא בר זבדא". חסר המ"מ, והוא ביבמות פ"ג. — „ורב דימי". חסר המ"מ, והוא בשבת ל"ח:

רב שמואל ואחיו רב יוסף בני רבא בר בר חנא. כן באות יו"ד נתיחד מדור מיוחד לרב יוסף בן רבב"ח. ואנכי אחרי החיפוש לא מצאתי נזכר בפירוש רב יוסף בב"ח. ונראה שלפני היוחסין היתה הגרסא בקדושין כ"ח: אשכחינהו מר יהודה לרב יוסף ושמואל ב נ י רבא בר בר חנא, שהלשון הזה מורה שרבב"ח היה אב לשניהם. אולם לגרסתנו שם: רב יוסף ושמואל ב ר י ה דרבב"ח, תיבת בריה קאי רק אשמואל, ורב יוסף—בהשקפה הראשונה — הוא ר"י סתם המוזכר בכל הש"ס, שבשבת נ"ט נראה שהיה הכירו של רב שמואל בב"ח. ולפ"ז ע"כ נגרוס שם: אתו קמיה ד ר ב ה (כמו שהוא לפנינו, וכן היה גם לפני הגרי"ף, כדמשמע מהגהותיו בעירובין ס"א) ולא קמיה ד ר ב א, שרב יוסף הידוע לא יביא את ספקותיו ואת הדבר הקשה לפני רבא תלמידו. ועל הסה"ד יש להפליא שכתב להלן: ומר יהודה ו ר ב י ו ס ף ו ר ב א, הרי שדעתו שרב יוסף המוזכר שם הוא ר"י סתם, הוא ולא אחר, וא"כ איך יקיים את הגרסא רבא:

מר שמואל מרי. תיבת מ ר י האחרונה לא נזכרה בכל המקומות שנזדמנו בזה, ורק בנדרים נ"ה בפירוש הר"ן נמצא: שמואל מ ר. — ידוע הוא שמואל הכהן הידוע נקרא ג"כ מר שמואל; אולם זאת לא נוכל להכחיש שהיה עוד הכם שנקרא בשם מר שמואל, אחרון בזמן רבא ותלמידיו; אמנם יש דברים אחדים ממה שהעתיק הסה"ד בזה והמה מתיחסים רק למר שמואל הקדמון: א) מר שמואל שכפתיה להווא שבא על אשתו בנדתה (נדה כ"ה) הוא הקדמון, מדאמרינן שם בענין, למימרא דשמואל מספקא ליה וכו', שאני שמואל דרב גוברים. שהדברים האלו נאמרו שם דף ס"ד על מר שמואל הקדמון בודאי ע"ש; ב) ר' יעקב אבי רב נחמן היה סופר למר שמואל הקדמון, שמר שמואל האחרון היה בזמן רב נחמן בר יצחק תלמיד תלמידו של רב נחמן בר יעקב (הוא רב נחמן סתם לדעת הרבה) תלמידו של שמואל, וכן משמע פשטות הסוגיא שם. — „רב ששא וכו' אקלע לביתיה ולא אכיל". לא ברב פ פ א הוה עובדא כ"א ברב פ פ י ע"ש. — „חד אשתפי בתריה דמר שמואל וכו'". חסר המ"מ, והוא בברכות י"ט:

רב שמואל בר בידרי. בהערות שמתחת להדף כתב המסדר שבמנחות ל"ה גרסתנו שאול בידרי. זהו שכבר כתבתי כ"פ שכפי הנראה היה למראה עיני הרב המסדר רק ש"ס מדפוסי ווילנא ששם הוא כמו שכתב, ובכל שאר הדפוסים מצאתי הגרסא כמו שהעתיק הסה"ד;

רב שמן בר אבא. „תלמיד ר' יוחנן". בכתובות ק"ז משמע שקודם שבא לפני ר' יוחנן היה תלמידו של שמואל:

הסדר הדורות הסיר את התואר ר ב י מעל ב ן ע ז א י וכיבד בו רק את ב ן ז ו מ א. אולם היוחסין שמשם שאב הסה"ד, כבד את שניהם בתואר הכבוד הזה. והנה רש"י בקדושין מ"ט כתב: בן עזאי ובן"ז תלמידים היו ולא באו לכלל סמיכה; והרע"ב בפ"ד דאבות מוסיף, שמשניהם לא נסמכו שיקראו רבי והיו קורים אותם על שם אביהם, ובמחילה מכבודם הרם הסי כללא דכיילי מוכחש הוא ממה שמצינו כ"פ שנקראו בשמם, ולפעמים גם בתואר רבי: ברכות ו'; שבת ל', עדיות ס"א ה"י, יבמות מ"ט, זבחים י"א, מנחות ק"י, ידים פ"ג מ"ה ופ"ד מ"ב. והרמב"ם בהקדמתו להיד ולפירוש המשנה פעם קוראם בתואר רבי ופעם בשמם לבד, עכ"פ לא נתלונן על היוחסין שנתן להם את הכבוד הזה, ואולי גם בסדר הדורות הוא רק השמטת הכותב:

שמעון בן עזאי ס"ג. „תלמיד חבר וכו' פרשב"ם שבתחלה היה תלמידו ולבסוף חבירו". ורש"י בעירובין ס"ג פירש: תלמיד חבר, חכם שכמותו אלא שלמד ממנו דבר אחד או יותר. — „ובירושלמי פ"ק דראש השנה וכו' מהולקים אי מתחלה היה חבר ונתחכם ר"ע או מתחלה היה תלמידו ונתחכם בן עזאי". וזה לשון הר"ר גרשום בפירושו לבבא בתרא קנ"ח: בן עזאי תלמיד חבר היה לר"ע מש"ה לא הלק לו כבוד כ"כ, שהלכו שניהם ללמוד תורה לפני ר"א הגדול, ולפי שהיה ב"ע בחור ולא היה יכול לסבור סברא כר"ע בתלמוד, וגמר גמרא והדר הלך לפני ר"ע להסביר סברא. — „א"ל ר' יוחנן הבל עליך ב"ע שלא שמשת את ר"ע (נדרים ע"ד)". גרסתנו שם: בלשון הזה אמר ב"ע הבל עליך וכו', ור' יוחנן מאן דכר שמיה:

ר' שמעון בן רבינו הקדוש. „וכן אקפיד על בר קפרא ואמרי לה ר' שמואל (נ"ל: ר' ישמעאל) ב"ר יוסי". לגרסא הישנה נמצא הבר במדרש תהלים רמ"ג ול"ע:

ר' שמעון ב"י בן לקוניא. סס"ב. „ובשבת מ"ש א"ר יוחנן בן אלעזר אר"ש ברבי יוסי ב"ל, אולי צ"ל א"ר יוחנן כנ"ל לפני זה". רצוני למה שהעתיק לפני זה מבבא בתרא: ארבב"ח שח לי יוחנן ב"א וכו'. הרב בעל סה"ד פוסח בזה על שתי הסעפים ולכלל החלטה לא בא, שכאן דחה את הגרסא דשבת מפני הגרסא דבבא בתרא, ואצל רבב"ח הגיה בבבא בתרא שם יונתן תחת יוחנן. — ס"ה. „אבל שם בשבועות ענין זה ר' יונתן אחיו בעא וכו', ואפשר תיבת אחיו ט"ס". אנב רהטיה לא דק בלישניה, כי בש"ס שם לא נזכרה תיבת אחיו (והוא רק לשון סיוהסין), כי אם בעי ר' יונתן בן יוסי בן לקוניא מר' שמעון וכו', וכונת הספר הוא שהתיבות בן יוסי בן לקוניא הראשונים ט"ס ויתרים המה:

ר' שמעון. „אולי הוא בן לקיש". עי' כתובות קי"א, וירושלמי פסחים פ"ב רה"ד, יומא פ"ח סה"ו, עבודה זרה פ"ג סה"ב וסה"ח, נדרים פ"ו ה"ד, נזיר פ"ז סה"א וסה"ב:

ר' שמעון בן לקיש. ס"ג. „ריש לקיש הלך לשאול בשלמא דרבי וכו'". בירושלמי ביצה פ"ה ה"ב: ר"י ורשב"ל וכו' לא זכינן דחמינן אנבעסיה דרבי. — ס"ז. „איבו". חסר המ"מ, והוא בפסחים מ"ו, במדבר רבה י"ב סספ"ו. — „משמיה דגברא רבה ומנו ר"ח". כאן מקום המ"מ: עירובין פ', שבשורה הקודמת. — „ר' ירמיה בר אבא אר"ל". חסר המ"מ, והוא בתענית י"ב:

ר' שמעון בן פזי. „ור"א ור' זירא ור"ח בר פפי". בהשקפה הראשונה נראה שכונתו היא למה שהעתיק במדור ר' אבא ס"ב מבילה ל"ח, ואע"כ לא הבנתי מאי שייטייהו דר"ז ור' חנינא ב"פ לר"ש בן פזי, ע"ש. — „רב דימי ארשב"פ אריב"ל. חסר המ"מ, והוא בכתובות כ"ז. — „מר עוקבא שכיח קמיה". חסר המ"מ, והוא בברכות דף י':

ר' שמעון בר ביסנא. הסה"ד לא מצא זכרו וע"כ החליט שט"ס הוא, ומקום הניח לי להתגדר בו, שבעזה"י יגעתי ומצאתי את זכרו הטוב בשקלים פ"ד (בבבלי רה"ו ובירושלמי רה"ג), ובאלפס ס"פ כלל גדול, וכן הגיה הב"ח גם בש"ס שם, ובודאי היה לנגדו איזה ש"ס קדום. אולם לפני הסה"ד היתה הגרסא בשקלים שם: ר"ש בר כרסנא — ע"ש — כי כן היה בש"ס הישנים, אשר נוסחאות הטובות שבו המצא בגליון הש"ס החדש מדפוס האחים ראם בווילנא:

ר' שמעון בן ימינא. „אמר ריש לקיש, פרק כלל גדול". חפשתי ולא מצאתי שם, כ"א בבכורות שליין בראש המדור הזה:

ר' שמעון בן לודיא. „לא מצאתי". אולי תיבת בן ט"ס הוא, ומקום משכן ר' שמעון לודיא הוא בשמות רבה פ"ג ס"ה:

רב ששת. לא היו לו בנים כ"א בנות (יבמות ס"ב ע"ש). — „רב הונא א"ר ששת וכו' ומנחות ל"ט, אך בשס"ח תיקנו שצ"ל רב הונא בר יהודא אמר רב ששת". פליאה דעת ממני איזה ש"ס חדשים היו לפני הרב המחבר, דהכי גרסינן התם: אתמר א"ר הונא בר יהודא אמר רב ששת וכו', חייא בריה דר"נ מתני הכי, אמר רב הונא אר"ש וכו', ועתה אם נתקן בדברי חייא בדר"נ שצ"ל ג"כ רב הונא בר יהודא במקום רב הונא סתם, א"כ מה חידש? ואם חידושו הוא הא דאפילו לא כרך בה וכו', היה לו למסדר הש"ם לומר: וחייא בדר"נ מוסיף בה וכו', מדלא קאמר הכי ש"מ שואפילו אם לא כרך בה הוא סיומא דמילתיה דרבה משמיה דשמואל, שהפסיקו

רב יוסף באמצע דבריו, וחידושו של חייא בדר"נ הוא שלא רב הונא בריה דרב יהודא אמר הא, כ"א רב הונא סתם. — „ואמר לרב ששת וכו'", ב"ק ס"א א". גרסתנו שם: אמר רבא אמר רב ששת:

ר' שמעון ב"ח חוזאה. „ר' לייא בר יהודא בשמו, ירושלמי שבת ס"פ במה בהמה ובמה אשה סס"א". לא נמצא שם חכם כזה, ומ"ש הוא וצ"ל: ר' לייא, רב יהודא בשמו, ור"ל שר' לייא אמר בש"ר שמעון ב"ח וכו'. והגליון מירושלמי פ' במה אשה לא קאי רק אר' לייא, אולם רב יהודא לא נזכר רק בפרק במה בהמה:

אות ת

תודוס איש רומי. במדרש תהלים מכ"ח נמצא מאמר מוסרי בשמו:

רב תחליפא בר מערבא. הגליון „בבא בתרא קע"ד" שבסוף המדור בודד הוא במקומו, כאשר העיר גם הרב המסדר, ואולי צ"ל: „ע"ז או ע"ח", ומקום הגליון הזה הוא לעיל אחרי המלות תני קמיה דר' אבהו:

שמות החכמים שלא נזכרו בספרי מסדרי הדורות שעד הנה.

א **ר' אבא בר מימי.** שיר השירים רבה א':
ד"ה נאוו לחייך בתורים בשעה שמיללין — מדברים — ההלכה אלו עם אלו, כגון ר' אבא בר מימי והבירו: **ר' אבא מרי בצלאה.** מדרש שמואל פי"ג: **ר' אבא בר אלישע.** מוסיף על דברי ריש לקיש (מדרש תהלים מזמור כ"ב פסוק בך בטחו): **ר' אבא החרויזה.** ראה יונה: **ר' אבא בר רב נחמן.** ר' אחא בשמו (ירושלמי שבת פ"ו ה"ג): **ר' אבא חסידא.** בש"ר זעירא (ירושלמי נדרים רפ"ח, ובמדרש שמואל מזמור י"ז גרים בר ר' זעירא, וכנראה שט"ס הוא). **ר' אבין הלוי ברבי.** (שמות רבה פ' י'. במד"ר ב' ר"ס י"ז). **ר' אבין בר רבי חנין.** (מדרש שמואל פי"ז): **ר' אהבא** (מדרש תהלים מזמור מ"ג): **ר' אחא בר זבינא.** בש"ר הושעיה (מדרש שמואל ספכ"ח): **ר' אחא מאקרא דאגמא.** א"ר יוחנן בר חנינא (סנהדרין ל"ה), ועי' בסה"ד במדור ר' יצחק בר חנינא: **ר' אחא בר ר' בא בר ממל.** (ירושלמי שבת פ"ו ה"ו). **ר' אחא בר סימון.** ר' עזריה בשמו (ב"ר ספמ"א): **ר' אליקים.** (מדרש תהלים סמ"א): **ר' אליעזר בן דהבאי** (כלה רבתי ספ"ב): **ר' אלעאי בר שמעיה.** (ויקרא רבה פ"י ס"ה): **ר' אלעזר בר אבין.** בש"ר מאיר, ור' תנחומא בשמו (שמות רבה מ"ז ראש ס"ה): **ר' אשיין.** (מדרש שמואל פ"ז), בש"ר חלקיה (אגדת בראשית ר"פ ס"ט), והסה"ד לא זכרו רק בתור אב לחכמים:

ב **ר' בון בר חייא בריה דר' שמעון** (ירושלמי נזיר פ"ד רס"ד): **ר' בונא זעירא** (ירושלמי סנהדרין פ"ג ה"ה). **בונה בר שילא.** זעירא בשמו (ירושלמי גיטין פ"ב ה"ג): **ר' בירי.** ר' אבא בר כהנא בשמו (בראשית רבה מ"ז ה'), ר' אבא בשמו (שם מ"ה ס"י): **בן רב זביד.** ע"ש: **ר' בנימין.** ר' יודן בשמו (ב"ר פ"ז ס"ו), בש"ר יהודה (מדרש תהלים רמע"ב), ועי' בכוכבי אור בערך זה ובסה"ד — ר' בנימין בר חייא: **בן עזאי.** אמורא. בפר"א פמ"ג: אמר בן עזאי בא וראה כח התשובה מר' שמעון בן לקיש: **ר' ברכיה בר חנינא.** בש"ר יהודה (מדרש תהלים מע"ח ר"פ ישלח): **בר פדיה או בר פהיה.** ראה סה"ד במדור זעירא:

ד **ר' דוסא.** אמורא, שמפרש טעמיה דר' אבהו (בראשית רבה י"ב ס"ו, ובמדב"ר י"ג ססי"ב), ר' ברכיה בשמו (שם ותנחומא עקב ס"ז), ר' הונא בשמו (בראשית רבה ס"פ כ"ה):

ה **ר' הונא בר נירא.** א"ר אלעזר (שבת כ"ד):
רב הונא. תלמיד ר' ירמיה (ראה בסה"ד במדור חזקיה תלמיד ר' ירמיה), ורב יצחק בר יוסף יתיב קמיה דר' ירמיה וקראה דרדקי (גיטין י"א). ואולי הוא רב הונא הכהן שמצאנוהו כ"פ אומר בשם ר' ירמיה: **רב הונא אביו של ר' אחא.** אמרו רבותינו משמו (תנחומא ורבה פ' נשא). והסה"ד לא פקדו רק בתור אב לחכמים: **רב הונא בר אבהו** (מדרש תהלים מל"ב ס"פ אשרי), ואולי הוא אחד עם רב הונא בר אבא שהביא הכוכבי אור: **רב הונא בר פפא** (מדרש תהלים מ"ה ר"פ נגה): **רב הונא בר ירמיה**

(פסחים מ"ג), ומדקדימו שם לר' ירמיה בר אבא, נראה שרב הונא זה איננו בר ירמיה בר אבא שנפקד בסדר הדורות: ר' הושעי' תורגמנא. ר' תנחום ב"ר חייא בשמו (ב"ר כ"א ח'):

ז ר' זבדא. בש"ר אחא (בראשית רבה פ"ו סמ"ח); ר' זבדאי בש"ר לוי (מדרש משלי א' ס"פ יראת); ר' זבדיה בש"ר לוי (מדרש שמואל א'), ועי' מ"ש הכוכבי אור בשם הרד"ל: זעירא בר אבינא. בש"ר ירמיה (ירושלמי שבת פ"א סה"ד). זעירא בר חייא בר אשי. בשם כהנא (ירושלמי שבת פכ"ג ה"ב), ועי' מה שכתבתי בהערותי במדור ר' זעירא:

ח חביבא בר כהן. שקלים פ"ד ה"ז בנוסחת הבבלי, ובירושלמי גרים: ר' בא בר כהן. ואולי מסיבת איזה טעות נתחלף בהבבלי אות ר' באות ח', ובמקום רבי נדפס חבי, ובקרבת אחד אל אחד בדפוס מאוחר יצא הטעות הזאת: ר' חונה בשם חונא. (ירושלמי גיטין פ"א ה"ב). ול"ע. חזקיהו תורגמינא (בראשית רבה ס"ס י"א): ר' חלבו בר חונה. בש"ר יוחנן (ירושלמי נזיר רפ"ג): רבי חלפתא. בש"ר איבו (מדרש תהלים ס"מ כ"ה): רבי חמא. תנא דברייתא (שבת קל"ה): ר' חמא. בש"ר חנינא בר יצחק (ב"ר ס"פ כ"ב), ר' יודן בשמו (מדרש תהלים מי"ח ס"פ מלמד), ר' יונה בשמו (ב"ר ק' סס"ב), לוי בשמו (ב"ר כ"ט סס"ז), ועי' בסה"ד במדור ר' חמא בר עוקבא: ר' חמא חבריהון דרבנן (ירושלמי ראש השנה פ"א סה"א): רב חנינא בר אמי. בש"ר יהושע דסכנין (ב"ר פ"ז ג'): ר' חנינא בריה דר' בחיי (ירושלמי פסחים ספ"ב): ר' חנינא בר ספרא. ר' חנינא בר פפא בשמו (מדרש שמואל ר"פ כ"ה): ר' חנין בר לוי (ירושלמי ביצה ר"פ אין צדין): רב חנן. אמר לאביי (עירובין י"ד), אמר לרבא (פסחים קי"ז) והסה"ד הביא רב חנן שהי' בזמן רב ענן תלמיד רב ושמואל, וא"כ שנים היו:

ט ר' טוביה. בש"ר אבהו (ירושלמי נדה רפ"ק), בש"ר יצחק (קהלת רבה פ"א פסוק ונתתי, ופ"ד פסוק וראיתי).

י ר' יהודה הכהן בר אבין. בש"ר ביבי (מ"ת מק"ו פ' ידפס): ר' יהושע בר חנינא. ור' יהודה בר סימון בש"ר אלעזר (בראשית רבה כ"א ג'): רב יהושע בשם רבא (פסחים כ"ג). ובילקוט ישעיה שע"ה ענין הוא על שם רב יהודה בשם רב: ר' יוחנן שר הבירה. ר' שמואל ב"נ שאלו (מדרש תהלים מ"ג): ר' יוחנן דבית גוברין. ר' יעקב בשמו (בראשית רבה פ"ס ס"ז), ובית גוברין הוא מקום בחו"ל תחת ממשלת אדום (שם ס"ז ו') ר' יונה בר פפא. בש"ר שילא איש כפר תמרתא (אלפסי מסכת מגילה ס"פ ראשון): יונה. בש"ר אבא החרוויזה (שקלים נוסח הבבלי רפ"ו). ר' יונה דכפר אימי (ירושלמי נדרים פ"ד סה"ט): ר' יוסי בן ריב"ל (ירושלמי תענית פ"א ה"ו): ר' יוסי בן טרטם (ויקרא רבה ז' רס"ג): ר' יוסי בן קסריי (שה"ש פ"ו פסוק יפה את ס"ג): ר' יוסי בן תחליפא (מדרש תהלים סמפ"ג): ר' יוסי בן עזי דברדילה (שקלים נוסח הבבלי ספ"ו): ר' יוסי בר פנחם (מדרש תהלים ה' פסוק וישמחו): ר' יעקב ברבי (תנחומא תרומה ט'): ר' יעקב איש כפר חיטיא. בזמן רבינו הקדוש (חגיגה ה'), ועי' מ"ש בהערותי בערך ר' יעקב איש כפר חנניה: ר' יצחק בר פרנך (כלה רבתי רפ"ג): ר' יצחק בר מתנה. הוה מסתמיך ברבי יוחנן (ירושלמי עבודה זרה פ"ג הלכה י"א): ר' ירמיה. תלמיד זעירא, רבה ר' יונה: ר' ישמעאל ב"ר יהושע. ר' אבין בשמו (ויקרא רבה י"א ח'): ר' יששכר (שהש"ר פ"ב פ' הביאני, במד"ר ב' ג', מדרש תהלים ה' פסוק לא יתיצבו, פ' בגאות):

ל ר' לוי בר זכריה (שה"ש רבה א' ס"פ אשכל): ר' לקיש (כריתות י"ב):

מ ר' מנא ברבי, בש"ר אליעזר (תנחומא תצוה י"ג): ר' מרי בר יעקב (מדרש שמואל פי"ג):

נ רב נחמן בר אמי (עירובין ס"ז סע"א, (והיוחסין גרים שם: חנין בר אמי, עי' אולפנא), מועד קטן כ"ב סע"ב לגרסת הערוך): ר' נחמיה בר חנינא (מדרש תהלים מע"ה):

ס סביא. ראה בסה"ד במדור ר' דוסתאי בר ינאי:

ר רבא בר רב חסדא (בראשית רבה פ"פ סי"ג):

ש ר' שלום בר מניומי (מדרש הנעלם בראשית דף קכ"ד ע"ב: ר' שמואל ברבי, בש"ר אחא (בראשית רבה ה' ז'): ר' שמואל חתניה דר' חנינא חבריהון דרבנן (ב"ר ס"פ י"ד). והסה"ד במדור ר' יהושע בר זידל גילה דעתו שר' חנניה חבריהון דרבנן הוא ר"ח סתם, וכן משמע בירושלמי קידושין פ"ג ה"ב: ר' שמואל בר סימון (רות רבה פ"ג דס"ו): ר' שמעון בר אחא, בש"ר חנינא (ירושלמי ע"ז פ"ב ה"ד): ר' שמעון איש כפר עכו. תנא דברייתא (סנהדרין ע"א): ר' שמעון בן שקפא, ר' יודן בשמו (קהלת רבה א' פסוק אין זכרון), והסה"ד שלא הביא זכרו הוא רק באשמת השמטת המדפיסים, כי כבר ייחד בעצמו מדור מיוחד: שקפא, שמעון בנו:

קראלעוועץ בחדש שבט תרמ"ז. [illegible] יצחק רחלין

על שגיונות.

אם נפגוש כפעם בפעם על שדי הספרות שועלים קטנים מחבלים כרם בית ישראל, ובאולתם ורשעתם שופכים בוז וקלון על האיתנים מוסדי עולם בעמנו ומרבים דברי בלע ונאצה על התלמוד וחכמיו, אשר זה לא חזון יקר הוא בימינו אלה; אף אם לבנו עלינו דוי למראה כ"ז, אך אחת היא עוד נחמתנו כי מי מישרי לב ותמימי דרך ישים לב להפריצים בני נבל ובני בלי שם אלה? אשר ילדי שקריהם ופרי אולתם יהיו לאפס ולאין, בהבל באו ובחושך שמם יכוסה ואיש לא יעלם על לב. אולם אם אחד מהמצויינים המתימר בכבוד האומה, חוקר קדמוניות ואוהב חכמתה בכל לב; אם איש כזה יצא מן המערכה להשליך שקוצים על חכמינו רועי ישראל הקדמונים, ועוד בדברי שוא וכזב מבלי דעת דרכי חייהם ומחסרון ידיעה שלמה ונכונה בדברי ימיהם, על זאת יכאב לבנו ותדאב נפשנו מאד כי כמה תמימים וישרים יצוד למדחפות האיש הזה, בהאמינם לתומם כי הדברים שיצאו מפי חכם מצויין כזה כולם ברורים ונאמנים גם בטרם יבחנו ובטרם יבדקו — אם האמת נר לרגלו או כזב מחסהו? על מספר אלה האחרונים נחשוב הפעם למורת רוחנו את החכם המבקר המצויין רא"ה וייס, אשר זה דרכו כפעם בפעם להטיל דופי ולמצוא מגרעות בכל אחד מחכמי התלמוד, וביותר לפעמים עליהם חסרונות במדות ומוסר; וגם בבואו לדבר אודות רב פפא (בס' דור דור ודורשיו ח"ג) אחרי אשר התאמץ להקטין ערכו וגדלו בתורה, כתב (שם צד 206) עוד כדברים האלה: „כאשר לא השיג מעלת רבותיו בחכמת התלמוד אף כן לא השיגם במדות טובות, כבר ראינו למעלה כי רבא רבו הוכיחו על ככה, כי אינו נושא ונותן באמונה עם בני אדם (גיטין ע"ג) וכו'. והנה בהיות מצד האחד משפטו להיות מיראי הוראה, ועשה לפנים משורת הדין (ברכות מ"ה) באיסורים אף בקל שבקלים, אנו רואים מצד השני כי בדברים הנוגעים בממון לא היה מקפיד כ"כ ויצא לפעמים אף חוץ משורת הדין" עכ"ד. אולם מה יענה המבקר הזה על המסופר עליו בכתובות (נ"ז): ההוא גברא דזבין ארעא לרב פפא דאיצטריכו ליה זוזי למיזבן תורי, לסוף לא איצטריכו ליה ואהדריה ניהליה רב פפא לארעיה, ומסיים ע"ז בגמרא „רב פפא לפנים משורת הדין הוא דעבד". מזה נראה בעליל כי רב פפא היה נוהג בכל עניניו לפנים משורת הדין וגם בדברים הנוגעים בממון כפי עדות התלמוד. ורא"ו חטא חטאה גדולה להאמת ונכשל: א) להעיד עדות שקר; ב) בדבר שהוא לגנאי; ג) על אביר חכמי התלמוד. ועד כמה אוהב המבקר לשפוך בגנותם של חכמי התלמוד אנו רואים מזה כי את תוכחת רבא לרב פפא (כנ"ל) זכר שתי פעמים (שם וצד 205), ומה שקרא רבא את רב פפא וחבירו רב הונא בריה דרב יהושע „צדיקים", ואמר עליהם אשריהם לצדיקים (הוריות י':) ועוד מאמרים כאלה לא העלה על שפתיו. מבקרים! הוו מתונים בדין, והזהרו בדבריכם...!

יהיאל מיכל כהנא

שלשה המה נפלאו ממני וארבעה לא ידעתים.

א). בסוכה (ל"ג א'): בעי ר' ירמיה נקטם ראשו (של הדס) מערב יום טוב ועלתה בו תמרה ביום טוב מהו? יש דחוי אצל מצות או לא? ותיפשוט ליה מהא דתנן כסהו ונתגלה פטור מלכסות, כסהו הרוח חייב לכסות וכו' לא שנו אלא שחזר ונתגלה, אבל לא חזר ונתגלה פטור מלכסות. והוינן בה כי חזר ונתגלה אמאי חייב לכסות הואיל ואידחי אידחי? וא"ר פפא זאת אומרת אין דחוי אצל מצות? עכ"ל. קושית ותיפשוט ליה מהא דתנן, פליאה דעת ממני נשגבה לא אוכל לה; כי כרחוק מזרח ממערב רחוק דחוי המצוה אשר בבעיית ר' ירמיה מדחוי המצוה אשר בכסוי הדם. הן בבעיית ר' ירמיה נדחה למבראשונה מצות לקיחת הדס בעבור פסול אשר קרה את ההדס, ויוכל להיות אפוא אשר כבוד מצות אל-הכבוד הוא לבלתי עשות אותן בדברים אשר קרם פעם מקרה הדוחה אתהם מנהן גם אחרי עבור המקרה ההוא, כאשר לא נאוה להשקות את המלך בכלי אשר היה פעם מורא ונגאל. אבל בכסוי הדם לא נדחה למבראשונה המצוה בעבור פסול אשר קרה את הדבר המכסה כי אם בעבור העדר חיובה, כי חיובה הוא אך ברם גלוי ולא בדם מכוסה, ולמה זה לא יכשר לעשותה לעת יולד חיובה בהגלות הדם? מה מכבוד המצוה יהלוך?

ב). בבבא מציעא (נ"ט א'): והיינו דאמר להו רבא לבני מחוזא אוקירו לנשייכו כי היכי דתתעתרו עכ"ל. רבא עצמו העיד על נשי מחוזא „דאכלן ולא עבדן" וקרא עליהן עוד את הפסוק אשר בעמוס ד': שמעו הדבר הזה פרות הבשן אשר בהר שומרון העושקות דלים הרוצצות אביונים (שבת ל"ב סע"ב ול"ג רע"א). ופי' רש"י (שם ד"ה דאכלן ולא עבדן): ונמצאות שגוזלות את בעליהן. ועוד מתוך שמלומדות במאכל ובמשתה גורמות לבעלים לגזול עכ"ל. וקשה אפוא מאד למה זה יעץ פה לכבדן? הנאוה כבוד לנשים שובבות ופרועות ועושקות דלים ורוצצות אביונים? הלא ראוי עוד לשפוך עליהן בוז ולמלא פניהן קלון? ואיככה היה יכול לאמר עוד אשר בעליהן יעשרו וימצאו און למו בהנחילם להן כסא כבוד? הלא נשים שאננות ואוכלות לחם עצלות כאלה מביאות עוד מארה בהון בעליהן במובא למעלה מפי' רש"י על שבת? ומדוע לא יעץ את הנשים לתת יקר למלאכה ולעבידה ולהיות בעמל אנוש למען תעשרנה?

ג). בחולין (ה' א'): וישבו מארץ ישראל נערה קטנה. וקשיא לן קרי לה נערה וקרי לה קטנה? וא"ר פרת קטנה דמן נעורן עכ"ל. קשה ממני מאד, כי מה נאמר על הכתוב שם: וישב בשרו כבשר נער קטן. ובישעיה (י"א ו'): נער קטן נהג בם?

ד). שם (צ"ט סע"ב וק' רע"א): גיד הנשה שנתבשל וליבטול ברובא? בריה שאני. וכן חתיכה של נבלה וכו', ותבטל ברובא וכו', שאני חתיכה הואיל וראויה להתכבד בה לפני האורחים עכ"ל. ובפי' רש"י (צ"ח ב' ד"ה דמדאורייתא) כתוב: ברובא הוה לן לבטולי כדכתיב אחרי רבים להטות (שמות כ"ג) עכ"ל. וכן שם (ד"ה לטעם כעיקר): דהא קים לן מאחרי רבים להטות דבטלי ברובא עכ"ל. וכ"ה בביצה (ג' ב' ד"ה ואפילו) ובזבחים (ע"ב א' ד"ה ופרכינן). ולי קשה זה מאד, כי מה ענין בטול מעוט איסור ברוב היתר אצל אחרי רבים להטות האמור בסנהדרין? הא בסנהדרין הטעם הוא בעבור שרבוי הדעות יסכימו לעולם אל האמת יותר מן המעוט, ככתוב בספר החנוך (מצוה ע"ח); וזה לא יתכן בבטול מעוט איסור ברוב היתר? והנה בספר החנוך כתוב שם עוד: ובחירת רוב זה לפי הדומה הוא כששני הכתות החולקות יודעית בחכמת ההורה בשוה, שאין לומר שכת חכמים מועטת לא הכריע כת בורים מרובה ואפילו כיוצאי מצרים וכו' עכ"ל. ויש לזה מקור ביבמות (י"ד א'), כי כתוב שם: ומאן דאמר עשו (ב"ש כדבריהם) כי אזלינן בתר רובא היכא דכי הדדי נינהו (בחכמה, פי' רש"י), הכא ב"ש מחדדי טפי עכ"ל. אך מ"ד שם לא עשו

ב"ש כדבריהם חלק על החילוק הזה יעו"ש. ונפלא בעיני מאד אשר לא נזכר מזה כל מאומה בחינוך. והנה לפי הדברים האלה ודברי רש"י הנ"ל קשה מאד למה זה לא נלמד גם אסורים חשובים מאחרי רבים להטות, ולאמר: כי רק כאשר האיסור הוא חשוב יותר מההיתר איננו בטל ברוב היתר בעבור היות לו יתרון מן ההיתר במעלת החשיבות ומעלת החשיבות גדול יותר ממעלת רבוי הכמות, אבל כאשר האיסור וההיתר שוים בחשיבות, והוא בהיות גם ההיתר בריה או חתיכה הראויה להתכבד בה לפני האורחים או דרכו לימנות בטל, כאשר הוא בדין אחרי רבים להטות, ולא נוכל אפוא להרץ עוד על גיד הנשה „בריה שאני", ועל חתיכה של נבלה „שאני חתיכה הואיל וראויה להתכבד בה לפני האורחים", יען אשר גם הגידים המותרים הם בריות, וכן החתיכות המותרות הן ראויות להתכבד בהן לפני האורחים, ושוים א"כ אל האיסורים בחשיבות ולמו יש עוד יתרון מן האיסורים ברבוי הכמות? מה בין איסורים חשובים מפאת הדברים הנ"ל ובין אנשים חשובים מפאת חכמתם?

ה). שם (קי"א א'): פירות שלא הוכשרו כתנור שלא נגמרה מלאכתו דמי עכ"ל. ופי' רש"י (ד"ה דאמר רב הונא): הא דהכשר לאו פירכא הוא דהיינו גמר מלאכה דידהו עכ"ל. זה מורה למדי שעוד בימי רז"ל נודע טעם ההכשר אשר חדש הרשב"ם (ויקרא י"א י"ד). וז"ל: אשר יבא עליו מים יטמא, מי שרוצה להת טעם במצות לפי דרך ארץ ולתשובת המינין, לא הזקיק הקב"ה טומאה למיני אוכלים ו מ ש ק י ם (הוא ט"ס וצריך למחקו) עד שתקנם לצורך מאכל, ונתינת מים הוא תחלת תקונם ועיקר חשיבותם לצורך אכילה עכ"ל. ורז"ל לא אמרוהו לתשובת המינין כי אם לטעם אמתי. ועפ"ז מובן אשר אוכלים אינם מקבלים הכ"ר אלא לכשיתלשו (שם ע"ב), כי המים אשר יבאו עליהם בהיותם מחוברים לקרקע אינם מועילים להתקנם לצורך מאכל. אולם קשה להבין דברי רז"ל אשר חשבוהו לטעם אמתי, הלא במסכת מכשירין (פ"ו מ"ה ומ"ו) שנו חכמים, כי גם היוצא מן האזן ומן החוטם ומי רגלים בין גדולים בין קטנים וזובו של זב ורוקו ועוד כאלה מכשירים את האוכלים לקבל טומאה. וכל אלה בוודאי אינם מתקנים את המאכלים? ועוד קשה מאד: הלא משקה סרוח איננו מכשיר, כנמצא בתורת כהנים (שמיני פרשתא ח' הלכה ד'): רבי אליעזר אומר אשר ישתה פרט למשקה סרוח עכ"ל, והובא בספר משנה תורה להרמב"ם הלכות טומאת אוכלין פ"א הלכה ב' (פ"ב הי"ד); ואין לך משקה סרוח כמי רגלים גדולים וקטנים וזובו של זב?

באור מלת סורחת אשר בסוף מסכת כלים.

בסוף מסכת כלים כתוב: של פלייטון שניטל פיה טהורה מפני שהיא סורחת את היד עכ"ל. ופי' הערוך (ערך סרה א'): ח' במקום כ' כאשר נאמר סורכת עכ"ל. ואחריו נמשכו הרמב"ם והר"ש והרא"ש בפירושיהם, יעוין בהם. ואנכי גם סורכת בכ"ף לא אבין ולא אדע איככה הוא מורה על הענין הנרצה בזה. ולכן אחרוץ משפטי שהוא כמו שורחת בשי"ן המורה בלשון ערבי על חתוך וקריעה, יעוין ערוך (ערך שרח): ויהי כיונה פותה אין לב תרגום כיונתא שריחתא דאנסיבו בנהא וליתה לה לב. האשה המבכה על מתה וגורדת ומחתכת את פניה קורין לה בלשון ישמעאל פלנית שרחת וגחהת. ותתיכה של בשר שהיא עבה ורוצה לצלותה מחתכין אותה בסכין בשביל שתצלה יפה, וקורין אותה בלשון ישמעאל משרח עכ"ל.

שעברשין ל"ט למב"י תרמ"ז.

יעקב רייפמאנן

תער הסופר

בקרת על ספרים החדשים שראו אור מקרוב.

עט שקר סופרים

בקרת עזה וטהורה מאת ש"ר בן־חי"ל העדלמי.

סבבוני בכחש אפרים ובמרמה בית ישראל
ויהודה עד רד עם אל ועם קדושים נאמן :
(הושע י"ב א')

נאוה תהלה אמנם להצורה החדשה שלבשה ספרותנו העברית בארצנו, במשך עשרות השנים האחרונות האלה! בה פרו וישרצו וירבו ספרי מקרא לשעשועים במאד מאד; אשר אם נסיר מהם את ספרי הלצים, ברוח הסתה ומלשינות המפעמם, אשר יבאישו את ריח תמימי דרך הדבקים בתורתנו, ויתכבדו בקלונם ע"י ציורי בדאות שאין להם כל שרש וענף בבני אומתנו — אם נסיר ממספרם את אלה, הן הועילו ספרי הקריאה תועלת גדולה ונכבדה, לחבק את שפתנו השרידה היחידה לנו ולהוליד בדמותם סופרים רבים ומועילים, המספרים כבוד סגולתנו, לנטוע בילדי הדור החדש, אהבה לצור מחצבתם והכרה אמתית להמדות התרומיות, שבהן יצטיינו בני עמנו, המגודלים ומחונכים בתורת אל חי בקרבנו מדור דור; אשר לולא הם, מי יודע עד כמה פרצו ויעברו את גבול לאומתם, בשטף למודי בני הנכר אשר השתקעו בם; כהדוגמא המעציבה אשר הראונו אחינו בשאר הארצות, שקדמו לטבוע במצולה הזאת באין מעמד. כי הסגולה המיוחדה לספרי מקרא ספורים, לשעשע את הנפש למשמע אזנים, בלי שים לב וטרחות המחשבה בעמק הגיון, היא אבן־חן למשוך כל אדם אחריהם ולרכוש להם קוראים המונים המונים מאנשי הבטלה, חדשים לבקרים; ועל פי קריאה נפרזה, התועלת מתחתיה תצמח, כי יתחקו הנאומים הנעימים והציורים המרהיבים, על לוח הזכרון למשמרת, עד שתחמנה הנפשות בבאן לשתות מהם לרויה ותלדנה כל צאן־אדם, קוראים ומשתעשעים, סופרים וספרים, שידגו לרוב בקרב הארץ.

אולם „אין שושנה בלא חוחים", יאמר המשל; כי במדה ההיא שמצאה הון והעשירה ספרותנו החדשה, עפ"י קריאה צפה ושטחית לטיול, לרכוש לה המון קוראים מאנשי הבטלה, בה במדה התדלדלה להעני ולהפסיד את בעלי העיון מהוגי ספריה; כי הרגילה אותם בקריאה צפה, בטיילנים קוראים לשעשועים, עד שגם בעניני הגיון, העומדים למבחן בשכל טוב עפ"י משפט בקרת, לא יחושו הקוראים לקמחיהון ויעלעו את התבן ואת הבר גם יחד מבלי משים. מזה שתים רעות תצמחנה: האחת, כי ניר הקריאה הצפה, יצמיח צמח בלי יעשה קמח טחון הדק היטב, מנופה בעיון הגיוני, יען כי אך בדמותה תוליד: סופרים שטחיים, אשר אך חלקת לשון ושפתים למו; ע"כ

אך מעטים המה הסופרים המעמיקים הגיון, שנולדו לספרותנו החדשה; וגם מן המעטים האלה, יש אשר אכף עליהם לכבוש נבואתם, לחתום תורת למודם ולחבוש אותה בטמון, כי אל מי יוציאו את מתקם ותנובתם? ולמי יפזרו את תורתם ושמנם? אם רובי הקוראים שואפים צל מנוחה בשעשועים בשעת קריאתם, ובורחים מן הטרחות והיגיעה שרורש העיון ההגיוני—זאת האחת; אבל השנית עוד רעה מזאת: כי ממנה יצאה החנופה לכל הארץ במלאכת הסופרים לעשות מלאכתם רמיה; וכל מי שאחזו בולמס של סופרים, כמעט שידמה בנפשו את הכשרון לכתוב ספורים למקרא שעשועים, ישלח אצבע גם לחבר כרמות ספרי הגיון לתעתועים, תחת מעשה חנף וחלקת לשון; ויעז להלעים את נפש קוראיו במזון רוחני מקולקל ומעופש לשחתה; בהיות נפשו יודעת מאד, שהכל קוראים ואינם מכוונים את לבם לבדוק ולבחון הדברים, להביאם בפלס המשפט הישר ובכור ההבחנה האמתית; ע"כ יטיח דברים ככל מה שלבו חפץ, בלב בטוח שאין מי שישפוך לו הקיתון על פניו; ובין כך וכך, הארס הצפון במזונו המעופש, יעשה את שלו לשחת את הנפש במשאות שוא ותעתועי כזב.— ומה שיותר רע ומר עוד, אשר בהיות שאין מקצוע בספרותנו ההגיונית, ענין או מחקר, שלא יכנם בגבול שגבלו ראשונים, חכמינו התלמודיים ז"ל, בהשקפותיהם הבהירות, בכל חללו של עולם המחקר וההגיון, ויראת כבוד חכמתם ז"ל שומה על פני כל ישראל קדושים, המאמינים בקדושיהם האמתים אלה וימאנו לשמוע דבר נגד החלטתם, ע"כ יערימו השועלים בפרצותיהם, להכנים כל מעלות רוחם הכוזב בהתפקרותם, תחת מעטה אמרותיהם ז"ל ברמז, או גם במאמר מפורש, שיביאוהו מקוטע, לאחוז את העינים; ולבם של המתעים נכון בטוח, כי הקוראים יעלעו את כל המוגש בכליהם המרעלים, לפי קריאתם הצפה, מבלי כל הבחנה ובדיקה בעצם במקורו וטהרתו; ובזאת יחזקו למו דבר מר, בתרמית משענתם הכוזבה ובחלקת לשון מעט שקר סופרים.

עט שקר סופרים זה, הוליד לנו בדורנו כמה כתבי פלסתר ומאמרי תהו, אשר נוח היה לספרותנו שתהפך שליתם על פניהם ולא יצאו לאויר העולם; אשר אם באנו ללחום כנגד כלם ולהראות בטולם ומעלם, אין אנו מספיקים, מפני טרח המלאכה המרובה ואבדת הזמן, וביותר מפני קוצר יד בהדפסתם; אף גם זאת שבהרבה מהם, הכרעת המשפט בעניניהם, בסברה תליא מילתא, ולא בכל עת יאמץ השכל הישר כח, לנצח את המתעקש, אשר מפי חפצו הוא חי ורצונו הוא המכריע השליט בכל. אי לזאת למען הוכיח לרבים את השחתת ספרותנו החדשה, בחרנו להושיב על ספסל הנאשמים, לפני כל שופט מישרים, את הבן אשר אמץ לו עט שקר סופרים זה, בתמונת הספר:

„משפחת סופרים"

. . . .

כוננתיו והשלמתיו בשנת תרל"ו

„שׂמואל בן אאמו"ר בנימין וואלף הלוי ראׂזענפעלד איש וויטעבסק".

ווילנא שנת תרמ"ג

לא אגזם אם אגיד אשר כהספר זה, לא נראה על שדה ספרותנו מיום היותה; אחיזת עינים ופשוק שפתים, כל אלה חברו לחלל כל קדש ישראל וסגולתו! — ולסמא את העינים יצא להראות טלפיו למוכי עורון, כי את כבוד חכמינו התלמודיים ז"ל

הנהו מעהיץ, ועל מוסדות דבריהם הנהו בונה, אבני בהו, על מנת לסתור את מסורתנו העתיקה מסורת קדומים מאלפי שנים; ובסמיות עינים הזאת, הנהו כמתלהלה מורה זקים חצים ומות, וישלח חציו להעביר כל סייג מתורתנו וכתבי קדשנו, למען היות גדר אבניה, אבני נזר מתנוססות בעטרת שיבה, נהרסה; וכרם ה' צבאות קדוש ישראל, נתן למרמס לרגל השור והחמור, ומשחק לכל מבזה את הקדשים.

כי הנה לא ידע עול בשת, לקרא בשער ספרו זה לאמר: „השנויים הנמצאים פה מחו"ל נגד ספרי כתבי קדש הם עד (1381) תתתקפ"א"
„מהם בתורת משה לבד (556) תקנ"ו" !!

ומה ישמע השומע מקול ברמה הזה? אם לא, כי ספרי הקדש אשר בידינו הם מלאים טעיות ושבושים לאין ספורות! כי הרי כל שנוי בענין דתיי ששנויו מוכרע היותו שלא כדעת חכמינו התלמודיים ז"ל, הוא טעות ושבוש בהחלט ואסור לבא בקהל לנו, כידוע. ומעתה הן על אלף ושלש מאות ושמונים ואחד שבושים, התבררה, לפי עזותו, עדות מפי חכמינו התלמודיים ז"ל, אשר מפיהם אנו חיים בכל הלכות התורה המורשה לנו; הנה אלה המה בודאי שבושים מחלטים; — אבל עוד לא נאמר די באלה, כי אמנם אם היה מודיע לנו את המספר הזה, ממאמר מכוון מהם ז"ל בעצם וראשונה להשמיענו את זאת, היינו למדים ממניינא למעוטי אשר אפס זולתם; ושבושים יותר מהמנויים האלה, אין עוד; אבל בהיות השנויים אך מלוקטים ממנו לאחד אחד ממקומות מפוזרים רק במזדמן, מעתה מי יערב לנו עוד על יתר הנוסחאות שבספרינו הקדושים, שהם על טהרתם? ומי יודע אם לא נפלו בהם עוד טעיות ושבושים למאות או גם לאלפים, אשר לא אנה לנו ההזדמנות עוד להתברר על טעותם? אחרי אשר התחסות בצל המסורה מבטח בוגד הנֶה ועדותה לא נאמנה לנו, לפי היותה מוכחשת בהמון רבה כזה, מפי נאמנים אשר דבריהם חיים וקיימים וקדש המה לנו באמת ובלי כל חולק? כאשר אמנם לא חדל בעל המספחת הזה לרמוז גם על זאת בלבוט שפתיו שבפתח השער; ועוד הרבה כושל להשפיל עד עפר כבוד המסורה, בהמבוא שלו, שבו פער פיו נגדה, ונגד רבותינו הגדולים ראשונים ואחרונים המחזיקים בה.

וביותר כונן חציו למטרתו זאת, להרים על נס את מספר המון השנויים (כלומר! שבושים, כנ"ל—) שנפלו בספרינו בתורת משה לבד (556) תקנ"ו!! אשר לפי"ז עלינו לבא חשבון: הנה סכום הפסוקים של כל התורה עולה חמשת אלפים ושמונה מאות וארבעים וחמשה 5845; ומעתה נראה ונוכחה, כי באה עדות מפי נאמנים ואוטירוטיטים, אשר כל פסוק אחד אחוז מעשרה שבתורה הוא משובש ודאי בהספרים שבידינו! ומי אפוא ערב לנו על התשעה הנותרים? !! קול זה אומר: קרא לכל בוזי תורה, התנגשו ובאו הנה! צהלו ורונו! גילו ושמחו! גלו ראשיכם והעזו מצחכם! כי לא עתה תבושו ולא עתה פניכם יחורו! לא עוד טמאי שפתים יאמר לכם אם תדברו עתק! כי עף אליכם השרף הזה ובידו רצפה ויגע על פיכם, ויאמר: הנה זה נגע על שפתיכם וסר עונכם וחטאתכם כֻּפרה!!

והנה ספר מספחת סופרים הזה, בא לידי (אחרי שמעתי שמעו ברעש גדול בארצות נודי), זה כשלש שנים; כאשר שמתי עיני בו, פניתי את לבי לחטט אחרי תעתועיו במקומותיהם; וכאשר השתוממתי על המראה, הייתי קורא ורושם לעצמי את בטולם לאחד אחד, אשר לשקר לשקר, להבל להבל, איש על מחנהו ועל דגלו, עד עברי את כלם אחד לא נעדר. אבל לסדר את הכל באופן כתוב הדר ומובן לכל קורא זולתי עד שיהיה מוכשר להוצאה על פני חוץ, ראיתי כי המלאכה מרובה לכתוב כרך גדול רב הכמות, שאין עתותי פנויות לכך;

גם מחיר הדפסתו יעלה לסך עצום שאין בכחי ומחזיק בידי אין, כי לא הרי גודר פרץ כהרי פורץ גדר בדור הנאור שאנחנו חיים בו — ובין כה וכה הפרצה קוראה לכל חסרי לב: סורו הנה ותגילו בתהפוכות רע! — לזאת נמצאתי עתה לאשר בקשני בעל הכרם והעירני לשים את השר״ף הזה על נס בתוך כרמו; והיה כל הנשוך, התועה אחרי מדותיו, והביט אל הנחש הזה אשר על הנס, וחי, חיים שיש בהם דעה בינה והשכל, להכחיש בפניו את החי בעזות מצח, חיים שאין בהם בושה וכלימה לסמות את עיני כל חי. — ואף כי בכרם הנטוע לרבים, צר המקום לבעליו לפנות שטח רחב ידים לאחר ככל צרכו, וחובתו לצמצם מקומו של היחיד לבל ידחוק את רגלי הרבים; ואשר ע״כ אך מקצת התעתועים, בשעור אחד אחוז מעשרה, תגל חרפתם במאמרי הזה, כפי קוצר המקום, אמרתי: טובה המקצת מן האפס, אצמצם את פעולתי לקומץ מועט מחזיק מרובה, בשעור שיש בו די לבטל את התעתועים המרעלים, על דבר למוד סתום מן המפורש.

לרגל המלאכה, עלי לחלק את מאמרי זה לשערים:

א) שער הבטולים הכוללים.

1) נשובה אל עקב בשתו, אל פתח שער ספרו אשר קרא בחיל לאמר:

„וספרנו זה כולל כל השנויים בכתבי קדש שנמצאים בדברי חז״ל בעלי התלמוד עד האחרון שבהם, נגד כתבי הקדש שלפנינו עתה ע״פ המסרה, והובאו בספרנו (רובם ככולם) רק אותם השנויים המוכרעים על פי דרשותיהם ומאמריהם, או שנמצא סעד לשנוייהם, אם מאיזה כתבי קדש ישנים ומיושנים כתבי יד, או כיוצא בזה; ולא הובאו פה אותם השנויים היותר קרובים לתלותם בשגיאות הסופרים והמעתיקים״.

וכפל את הדברים העזים האלה גם בדף השני במסירת מפתחות ספרו לאמר:

„ממספר השנויים נגד כתבי קדש שלפנינו, הנמצאות בחבורי בעלי התלמוד עד חתימת תלמוד בבלי״.

הדריך קשתו בלשון מדברת גדולות כזאת, למען הקים עדות נאמנה נגד כתבי קדשינו על פי המסורה, בחותמיהן של בעלי התלמוד! אוטירוטיטים גבורי כח, אשר השפעתם חזקה על כל בית ישראל, שאחרי דבריהם לא ישנו; וממילא כל מלה שנכתבה בשנוי ממה שבאה עדותם עליה, היא משובשת, והספר שנכתבה בו, ספר שאינו מוגה הנהו ואסור להשהותו משום אל תשכן באהלך עולה, ואחר שלשים יום אם לא נתקן טעותו, טעון גניזה, ומכל שכן שאסור לברך על הקריאה בו בצבור, כמבואר בש״ס ופוסקים — ועתה נלכה נא, נתורה ונראה מי המה קרואיו, לגביית עדותו זאת, אף לפי שטותו? ועם ראשית צעדנו זה, כבר נרויח, על דעת כל שופט מישרים ובוחן בצדק, להצעיר את מספר תעתועיו, שיתפאר בספירתם ומנינם בכלל ובפרט, כמו שסופר ומונה מרגליות טובות, עד בקרוב למחציתו —.

כי הנה במספרו הכולל: 1381 הנהו סופר ומונה: תרגום ירושלמי (עה״ת) 36; תרגום יונתן על התורה 295; תרגום כתובים 149; תרגום רב יוסף דה״י 39; מסכתות קטנות 41; כלה רבתי עם ברייתא 6; תנא דבי אליהו רבא 6; אותיות דר׳ עקיבא, מדרש עשרת הדברות וכו׳ 5; מדרש במדבר ודברים רבה 19; זהר חח״ת 51; זהר חדש ויתר ספרי הסוד 28; סך כלם 675.

אשר גם בטרם נבוא במשפט להראות בטול דעותיו בהם בפרט, עלינו לגרוע ממספרו את הסך הזה: וישאר אך מחציתו בקרוב, שזה רק סך 706;

ומהמספר 556 שבתורת משה לבד, יגרע סך 331 שבתרגום יונתן וירושלמי, וישאר רק 225, שזה אך כמו שני חומשין ממנו.— יען כל העדיות האלה (אילו היו מעידים?) אינם עדיות מפי חכמינו התלמודיים ז"ל; כי כל חבורי הספרים האלה (בצורה שהם לפנינו—) אינם מבעלי התלמוד; ועם כל גדולת כבודם והערצת קדושתם אצלנו, אין בהשפעתם עלינו כל תוקף ועוז, כידוע ומפורסם לכל דורש אמת ובוחן בצדק. התרגומים השנים הנקובים, כבר עמדו למבחן המבקרים האמתים (הרב בעל מ"ע, והרב בעל אור לנתיבה, ואחריהם הגאון מהר"צ חיות וזולתם, זכר כלם לברכה), ונמצאו מאוחרים מעיקרם זמן רב אחר חתימת התלמוד בבלי, כמוכח מתוכם, בהכירם מאורעות מזמנים מאוחרים. המסכתות קטנות, מלבד שגם הנה מאוחרות ונתחברו בזמן הגאונים, כמוסכם מכל הגדולים היודעים בינה לעתים, מה שאין המקום כאן להעמיק חקר בזה, אבל זאת נראה לעין כל, כי בצורה שהם לפנינו, נספחים אל הש"ס בקרן זוית, הם מלאים שבושים לעשרות בכל עמוד ועמוד; מדרשי הרבה מס' במדבר ודברים, תנדב"א, אותיות דר"ע, מדעשה"ר ועוד *), כלם מאוחרים מעיקרם זמן רב אחר חתימת התלמוד. ס' הזהר ויתר ספרי הסוד, אם גם לא נהרוס לנגוע עד חקר קדמותם בעצם, אבל ידוע ומפורסם לכל שלא נתגלו בדמותם וצלמם שהם לפנינו עד דורו של הרמב"ן ז"ל, ומי יודע אפוא מה נעשה בנוסחותיהם כל משך היותם חבושים בטמון הרבה מאות בשנים.— ומי זה אפוא העקש שיזיד לכנות על נוסחאות הספרים האלה, את שם נוסחות בעלי התלמוד, עד שיהיה כח בעדותם (אף אם היינו מחליטים שהיו מכוונות מהם בעצם) להכחיש עדות מסורתנו? כל שופט מישרים ימצא בכללות הבטול הזה די להבהיל תעתועיו, אף בזולת מה שבכל פרט ופרט מהם, עש רקבונו בתוכו ומאכולת בטולו תקנן בבטנו מרמה, כאשר נראה להלן מן הדוגמאות שנוכל לצמצם להם אכסניא במאמרנו הזה בס"ד.

2) ביחס אל התרגום המכונה יונתן עה"ת ועמו הירושלמי, בהיותם מלאים על כל גדותיהם דרשות ואגדות רחוקות מפשט הכתוב, ומוסיפים בכל עת מצוא, כדרוש לחפץ דרשתם, דברים בסגנון לשונם, מה שאין זכר למו במקרא שכתוב, הנה כי כן כבר סלקו מעליהם את אחריות השמירה לתרגם לשון הכתוב בצורתו, וחפשים המה בלשונם כחופש כל דרשן ופרשן, אשר רק הבנת הענין, לא העתקת דברים ככתבם, מגמתו.— והגע בעצמך: אם באנו להביא ראיה משנוי לשונו של ת"י על התורה, ולהקים עדות מפיו, על שהיה הלשון גם במקרא משונה לפניו, יש לנו להרבות מספר השנויים בס' דברים לבדו, הרבה יותר ממספר הכולל הבדוי מאת המהביל המתעתע הזה נגד כל כתבי קדשינו כלם יחד—; כי כל הלשונות בספר הזה הכתובים אל כלל האומה בלשון יחיד, הנהו מתרגמם בל' רבים!! פתח את תרגומו ותראה בקאפיטל א' פ' כ"א לבד תשע לשונות של רבים תחת תשע לשונות של יחיד שבפסוק הזה! ואם אינך חס על אבדת זמנך לעבור על תרגומו בכל הספר הזה, אשער נאמנה כי תקבץ הרבה יותר שנויים כאלה, ממספר 1381.— והנה בא המהביל הזה לדקדק עמו על השמטת הוי"ו מתיבת „בשפלתא" (שם פ' ז', ועוד מאות כדומה לזה), אף שבאותו

---

*) לדוגמא על להטיו ותעתועיו: הנה הוא מונה כאן שנויים מס' הקנה במספר תשעה, ובפנים: איוב סי' כ"ח הוא כותב בעצמו בזה"ל: „ואולם כאשר ניכר מספר הקנה שהיה אחר חתימת התלמוד בימי הגאונים, שנויו אינו נכנס בכלל שנויי חז"ל בעלי התלמוד, ויתכן מאד שהקנה שגה ברואה", עכ"ל. ועל כוונתו בכאלה עי' להלן בדברינו בשער הד' § 49.

הפסוק עצמו כאו הוספות ארבע עשרה תיבות שאינם בלשון המקרא ! יאמר כל מי שאין דעתו מטורפת עליו, אם יש בטענה כזאת וכיוצא בה, שום דמות עדות להחליש את תוקף עדותה של המסורה, פקוחת העין על כל קוץ וקוץ ושומרת תפקידה באופן שלמעלה מכח אנושי, לולא עזר אלוה יסעדנו ? !

3) נביא במשפט את כל עיקר מטרתו ומגמת פניו בספרו המספחת הזה; הנה גם אם נניח לו עדי רגע כל שטותו: שהשנויים שהוא מוצא בתרגומים ובספרי חז"ל, הם שנויים מכוונים ומדויקים מהם בדוקא, מה פרי ישוה לנו מהם להלכה או למעשה ? הלא כל ספרו מלא מפה לפה בשנויים שרק באחד מן האוטירוטיטים שלו הם כך, ובכל יתר ספרי קדמונינו הסמוכים לנו, הם כנוסח המקובל לגו עפ"י המסורה [כרגיל על לשונו: באונקלס הוא כך וביונתן בשנוי; או: כי זה לרוב שבעל הספרא והש"ס שונים בנוסחת הכתוב; או: כי מסדר מסכת זו היה לפניו הנוסח כך, ומסדר מסכת פלונית היה לפניו כך, וכדומה להחלטות כאלה, שהוא מדבר מבטנו ומשחיו וספרו מלא מהם—] וא"כ אפוא נשאלהו: מה יושיענו זה ? הלא במה יפה כח של המשנה היחידי, להכריע שנסור מקבלתנו העתיקה ונעשה כדעת יחיד ? האם יגזור עלינו המתעתע הזה, שחובתנו לבקש כמטמונים, אחרי כל שנוי באיזה נוסח שהוא שלא כמסורתנו ועל פיו נכריע לכתוב ספרי קדשנו — ואשר ע"כ הרבה להעז פניו במבואו להטיח דברים עזים וחצופים נגד בעלי המסורה והמחזיקים בה יסודי עולם, למען נשכיל על כונתו זאת ונעשה עפ"י הוראתו ? האם ישתגע לדמות אשר מורי הצדק לעדתנו בית ישראל ישמעו לו ? — אין זאת ! אבל באמת מחשבתו גלויה ונכרת מתוך מעשיו אלה, שכונתו להרוס כל גדר וסייג מסורת מתורתנו ומכתבי קדשנו, לעשותם כספרי הדיוטות ח"ו, שאין מדקדקין בהעתקותיהם שתהיינה מתאימות בנוסח מוגדר ומדוייק על כל קוץ וקוץ; אשר ע"כ יתאמץ בעלילותיו שקר, להראות כי לפני הרבה מבעלי התלמוד, או זולתם מן הקדמונים, אשר אנחנו מעריצים את שם קדשם, היה נוסח משונה מאשר לפני זולתם; וזאת אפוא, אלו עלתה בידו, היתה הוכחה נצחת, כי מקדמי קדם לא היה כל סייג מסורת מקויימת בגזרת חק שלא ישונה ולא יתנסח עוד.— זאת היא כונתו וזאת מטרתו; ועל פיה תכיר את זיוף סימן כשרותו בטלפיו שהוא מראה בחלקת שפתי חנף ומרמה בכל דברי המבוא מתחלה ועד סוף.

4) את תעתועיו ומדוחיו יסמוך פעם בפעם במסעדי כתבי יד מבתי העקד קעניקאט, די ראססי ותורת השומרונים, אשר לפי דבריו יעלה מספרם עד 2000; ושמא אתה סבור, הקורא ! שאותו האיש היה שוקד יום יום בבתי העקד ומשים לילות כימים לחפש ולבקר בין מאות ואלפים כתבי יד ביגיעה ושקידה גדולה; ומהראוי למצער להשגיא פעלו ולשום כבוד לעמלו — אם אתה סבור כך, הנך טועה במח"כ ! כי הנה פיו ענה בו ושפתיו ברור מללו (בצד 136) אשר גוף הספרים כ"י לא ראה ורק מגליון תנ"ך לייפציג שאב את כל בקיאותו.— אנכי הכותב, הדובר עמך בזה, ראיתי גם אני בארצות נודי, תנ"ך כזה המלא נוסחאות מכ"י עד שטח שני שלישים מכל עמוד ועמוד, ונמצא שם נוסחאות משובשות שתקוץ בם כל נפש היפה; ואולי לא בכזיב תהיה השערתי כי כ"י אלה נקבצו מהגלילות השוממות, שנדחו שם יהודים במתי מעט, אשר מפני מעוטם וטלטולם, עלתה להם בקושי גדול לכתוב ספרים וקצרה ידם להגיהם כראוי, מפני היותם נדחים ונפרדים במרחק רב מאחיהם בארצות מושבותיהם, ואובדים נדחים מפני הרחק כאלה בכל דהו סגי להו.— זכורני כי ראיתי בתנ"ך הנזכר בסוף מיכה: ותשליך במצולות ים כל חטאתם, את הסיום „ואת חטאות כל עמך בית ישראל תשליך במקום אשר לא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב לעולם"; שהוא לקוח מנוסח הסליחות וריח מטעמי פייטנות נודף

ממנו, פיימנות נלושה במוב מעם מבצקה של מליצת ירמיה ג' מ"ז. ומן התימה שאותו האיש המתעתע עזב את הנוסחא הזאת והיה לו הוכחה עליה שהיא מסודרת בנוסחת הפייטן בין שני פסוקים ממיכה, שאחריה יסיים: תתן אמת ליעקב חסד לאברהם וגו'.— תשוב לדברינו: כאשר בולמס של סופרים אחזתו לאותו המתעתע לבטא בשפתים ולעשות מרחה, מה עשה? לקח את התנ"ך הזה והתגדר בו במעשי להטיו, עפ"י ספרים עוזרים מראי מקומות הפסוקים בספר קדמונינו ז"ל, התמכר למצוא אחיזה כל שהיא, בעלילות שקר וערמימיות, באיזה ספר קדמון הנערץ והנקדש בעיני כל ישראל, למען חלל כל קדש; ולבו בטח שרובי הקוראים שאינם מכוונים את לבם בקריאתם, ישתוממו על המראה ויאמרו קשר לאשר יאמר הוא קשר, להרוס את גדר מסורתנו העתיקה ולהסירה מגבירה. — ובכן פשתה המספחת הזאת אשר לעינינו!

ב) שער העזות והחוצפה בערמה.

אחרי הבטולים הכוללים, נעשה דרכנו לבטל את תעתועיו ומדוחיו לפרטיהם, אפס קציהם כפי קוצר המקום. השועל המתעתע הזה, הערים להרים על נס את סתימותיו, כאלו הם הלכות פסוקות שהתבררו לו עפ"י חקירותיו בפנים הספר, בראיות מוכיחות ומכריעות; והציג אותם לפתח עינים במבוא ספרו, למען תפרח ותפשה המספחת להרהיב את עין כל קורא בביאה, בכדי שיחמוד לבא אל גנו לאכול פרי מגדיו המרעלים, קרע לו במבואו שלשה עשר חלונות להבקיע דרך אותן החלונות את האור (כלומר: החשך) הגנוז בפנים ספרו; אבל לפי קוצר המקום והפנאי, נציץ פה רק דרך החלון השנים עשר לבדו (וגם ממנו אך מקצתו), אשר בו נשקפה לנו עזותו הנמרצה, לחלל את הקדש, בעזות מצח ובאחיזת עינים, באופן משמים, שלא יאומן כי יסופר, ממציאות זד יהיר כזה, לולא בעיניך, הקורא, תראה! — הנה ידוע ומפורסם, שכל שם משמות הקדש שאינם נמחקים, מחוייב כל סופר, כותב ספרי קדשנו, לקדש את כתיבתו ל„שם קדש" בקדושה מיוחדת; והרבה פרטי דינים מבוארים בהפוסקים, אם באיזה שגגה קרה מעות בכתיבתם, כדת מה לעשות בתקנת היריעה כולה וכו' וכו'. והנה העז פניו המתעתע הזה, להרים על נס בפתח עינים, כי ששים ושלשה שמות הקדושים, אנחנו כותבים בספרי קדשנו בשבוש; יען שאנחנו כותבים אותם על פי המסורה שמסרה לנו במעות ובשנוי ממה שהכריעו „חז"ל", אשר מפיהם אנו חיים בכל פרטי מצות תורתנו, המורשה לנו קהלת יעקב! הלא דבר הוא! ומעתה נפשפש נא במעשיו של אותו האיש ונראה מה יהיו חלומותיו בלהטיו; נעתיק בזה את סתימתותיו אות באות ונרדפה להערות את מקורם אחת אחת מפנים ספרו. זה לשונו:

„חלון י"ב שנויים בין מסרה לחז"ל בשמות הקדש ונחלק על 4.

I שמות שעפ"י מסרה שלפנינו ישנם, ובנוסחות חז"ל אינם:

(א) (שמות ג' ז') ויאמר הויה ראה ובחז"ל ויאמר ראה".

ועתה קרא את מקור הלכתו הפסוקה בפנים ספרו:

„שמות סי' ד' (שם ג' פ' ז') ויאמר ה' ראה, יונתן תרגם ואמר... מגלי וגו' ומלת ה' החסיר ביונתן, מכאן שלא היה לפניו בהמתתרגם, ולסעד קעניקאט 9 № " עכ"ל.

הנה באונקלום ישנו, ובמדרש רבה ותנחומא על אתר, ובשמו"ר פ' מ"ב סי' ה' ועוד במקומות מספרי קדמוננו ז"ל, נזכר הפסוק הזה כמה פעמים כצורתו בתורה שלמה שלנו, ורק שמפני איזה סבה נשמט בת"י (ואולי רק במקצת העתקות, כי אין בידי חומשים ישנים עם ת"י), כבר העז לסתום כהלכה פסוקה אשר בחז"ל [תאר

אוטירומיטי אשר הזכרתו משפיעה תוקף ועוז לעשות כדברי המתואר בו הלכה למעשה; בידוע שלא נתכבד בתואר הזה איש שאיננו מן התנאים והאמוראים מרי דתלמודא—] איננו! האין זאת עדות? אבל בא וראה עזות גדולה מזו עוד בסתימתתו השניה:

„(ב) (שם ל"ה, ו') ויאמר הויה הויה אל ובחז"ל הויה אל". קום קרא את מקורה בספרו:

„סי' צ' (שם ל"ד פ' ו') ה' ה' אל, ובתרגום ירושלמי מביא ה' אל פעם אחת, אם איננו שגגת המעתיקים ורק שכך היה כתוב לפניו, יש סעד לנוסחתו מן קעניקאט № 171." עכ"ל.

גם בפ' מפורסם כזה שדורש ר' יוחנן כפל השמות: „אני הוא קודם שיחטא האדם ואני הוא אחר שיחטא האדם ויעשה תשובה" (ר"ה י"ז ב'), ובו השלמת שלש עשרה מדות של רחמים (עי"ש בתוס') הנערצות ונקדשות בפי כל בית ישראל להרעיש בם בתי כנסותיהם; מתורגם מאונקלוס ויונתן בצביונו ושלמותו — גם את הפסוק הזה העז עז מצח הזה להרים על נס כהלכה פסוקה שעפ"י חז"ל אין בו השם הקדוש רק פעם אחת, ולמה כך? בשביל שבנוסח ת' ירושלמי (שעלול מאד להשמטות בהעתקותיו, כמובן בהיותו רק מלים מקוטעים) מצא כן; ובהערמה כזאת יחתור להרפות מוסדות מסורתנו! האין זאת מעשה תועבה? אבל עוד תשוב תראה תועבות גדולות מאלה בסתימתתו השלישית:

„(ג) (ויקרא ד', כ"ב) הויה אלהיו, ובחז"ל הויה". וקרא את המקור בספרו:

ויקרא סי' ז' (שם ד' פ' כ"ב) „מכל מצות ה' אלהיו (במנחות (דצ"ג ע"א, טעות; סוף המס' ד' ק"י ע"א), תניא אר"ש „ב"ר" (טעות: בן „עזאי") בא וראה מה כתיב בפ' קרבנות, שלא נאמר בהן לא אל ולא אלהים אלא ה' שלא ליתן פה לבע"ד לחלוק, עכ"ל. והוא לכאורה פלא, כי הלא כונת הגמ' באמרה פרשת קרבנות, כונתה סדר ויקרא (?) כי הסדרות נקראות בפי חז"ל פרשיות, ולפי"ז איך נאמר שלא נאמרה בפ' ויקרא אזכרה זולת ה', הלא פה כתוב לפניו ה' אלהיו, אם לא שלפניהם היה חסר מלת אלהיו, ולפי"ז סעד להם ג' ספרים אצל ראססי שחסר שם אלהיו ע"ש (?), הגם שאפשר לדחוק ולומר שכוונתם: לא נזכר אזכרה שהוא ישר זולת ה', אבל אזכרה שאינו השם ישר ורק עם כנוי, כמו אלהיו, שהוא כנוי ליחיד מדבר בעדו (?) אינו בכלל", עכ"ל.

המחבר הנפלא הזה! העלים עיניו מפירש"י ז"ל על אתר: לבעל הדין, לאומרים רשויות הרבה הן והדבר מוכיח, שזה ששמו כך ציום להקריב לו מנחה וזה ששמו כך צוה להקריב לו פרים וזה אילים לכך בכולם ריח ניחוח לה', עכ"ל. הרי שאין הכונה לפרשה מיוחדת בתורה שלא נזכר בה אזכרה אחרת זולת הויה, אבל הכונה שלא נתיחסו הקרבנות לשם אל או לשם אלהים, רק לשם הויה שהוא שם העצם לו ית' לבדו בלי כל שתוף לשום בעל כח זולתו; ומה ענין מה שנזכר ה' אלהיו כאן ביחס המצות „מצות ה' אלהיו" לאחוז בזה את העינים ולבדות פלא במאמר נחמד כזה המובן לכל בר בי רב דחד יומא, ובגללו לעשות מדחה ולהתעות בתהו לא דרך? ואם לא נקצוף על הבור הזה שהתעטף בטפשותו, למען שהאמצעי הזה יתקדש לו לתכליתו, יען שדרכו בכך; אבל זאת היא תועבה גדולה, שגם אחרי החליק אלינו בעיניו למצוא פשר (איך שהוא, כפי שטותו) שבספר תורת חז"ל לא היה חסר השם „אלהיו" כאן, שב על קיאו לחרוז את סתימתתו זאת על נס הלכותיו הפסוקות שהרים בפתח עינים! —

כן סתימתו הרביעית:

„(ד) (שם ט', ו') צוה הויה תעשו, ובחז"ל צוה תעשו". הלוך וקראת את מקורה בספרו.

שם סי' ל"ט (שם ט' פ' ו') „אשר צוה ה' תעשו, ובתיו"נ מתרגם: דין פתגמא די

תעבדון, ומלות צוה ה׳ חסרים אצלו, ואם ברור שאינו טעות המעתיק או הדפוס, קרוב הוא להחליט שלפני היונתן היה כתוב כך בהמתתרגם״, עכ״ל.

גם כאן בעצמו הוא מטיל ספק לשער שזה „טעות המעתיק או הדפוס״, הרי שההשמטה הזאת מוטלת גם לפניו בספק עד שתתברר, אך למען תפוש את ישראל בלבם, שב וסתם משנת שטותו כהלכה פסוקה והרים אותה על הנס!

ברם תא חזי כמה חציף האי גברא להקל ראשו בחלול הקדש בשאט בנפש, מבלי לשום לב אף לחקור לעיין ולחפש האמת! שאילו יגע לעיין הלא מצא שאין כאן השמטה כלל: דברי הת״י כאן מראש הפרשה עד פ׳ ט׳, הם משניות ערוכות בתו״כ על אתר; אשר מפני אריכות העתקתם אטריחך הקורא לעיין שם במקומו ותמצא את כל הדרוש להבנת תרגומו בפסוקים הקודמים; ולהבנת תרגומו בפסוק שאנו עסוקים, לא אמנע טרחתי אני להעתיק את המשנה ו׳ שם כצורתה בלשונה ממש: „ויאמר משה זה הדבר אשר צוה ה׳ תעשו, אמר להם משה לישראל אותו יצר הרע העבירו מלבכם ותהיו כלכם ביראה אחת ובעצה אחת לשרת לפני המקום, כשם שהוא יחידי בעולם כך תהא עבודתכם מיוחדת לפניו שנאמר ומלתם את ערלת לבבכם, מפני מה כי אני ה׳ אלהים הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים, עשיתם כן וירא עליכם כבוד ה׳״ עכ״ל, ואחרי שתשים עינך בדברי הק״א שם תשכיל על כונתם ז״ל: שדייקו להתעורר מהו זה הדבר אשר נצטוו העדה לעשות עכשו? הלא הקרבנות כבר הביאו אל פתח אהל מועד הנזכר למעלה פ׳ ה׳; וכאן לא נזכר שום דבר שיעשו עוד, רק תיכף אמר משה אל אהרן מה שיעשה הוא ולא שום דבר שיעשו העדה? (וכמו שהתעוררו ע״ז גם הראב״ע הרמב״ן והספורנו) והשכילו ז״ל בדרשתם שמאמר: זה הדבר וגו׳, הוא מאמר כולל; ואחרי שדרשו בפ׳ הקודם: „ויקחו את אשר צוה משה בזריזות כו׳, כיון שראו שנתרצה המקום לכפר על עונותיהם קרבו כלם בשמחה ועמדו לפניו, לכך נאמר ויקרבו כ ל ה ע ד ה ו י ע מ ד ו ל פ נ י ה׳״; ע״ז המשיכו בדרשתם ז״ל את כונת מאמרו של משה, שהזהירם בדרך כ ל ל, אשר מעתה תסכימו כלכם בעצה אחת לעשות רק את ז ה ה ד ב ר א ש ר צ ו ה ה׳ ולהעביר מלבכם את היצה״ר המסיתכם לסור ממצותיו, אז וירא אליכם כבוד ה׳ ותזכו להשראת השכינה בקרבכם.— והם הם דברי הת״י: דין פתגמא דתעבדון אעברו ית יצרא בישא מן לבכון, (שזה תרגומו של „אשר צוה ה׳ תעשו״—) ומן יד יתגלי לכון איקר שכינתא דה׳״.— הנך רואה אפוא עזותו וגסותו של הבור הזה! אבל עוד תשוב תראה ערמתו לסמא את העינים בעברת זדון, עוד יותר גדולה מזו בסתימתתו החמישית והששית:

„(ה) (שם י״ט, כ״ב) האשם לפני הויה על, ובחז״ל האשם על״. ראה מקור סתימתתו זאת בספרו:

שם סי׳ ע״ה (שם י״ט פ׳ כ״ב) „וכפר עליו הכהן באיל האשם לפני ה׳ על חטאתו, ובגמרא (כריתות ד״ט, ע״א) מובא ב׳ פעמים מלה במלה זה הכתוב: וכפר עליו הכהן באיל האשם... על חטאתו, והמלות לפני ה׳ חסרים בהשתי פעמים, והגם שבקעניקאט B № 650 ג״כ חסרים, אעפ״כ יותר יש לתלות שאשר חסרים פה איננו מטעם שהוו גם חסרים לפני חז״ל, או שכתבו בלי כונה ורק שחסרים באשר אינם נוגעים לכונת המשמיע אל השומע״ עכ״ל. הרי שבעצמו מבטל חסרונו של קעניקאט ומכריע שלפני חז״ל לא היו חסרים; עם כ״ז בעברת זדון הוא מסמא את העינים לחרוז, כסתם הלכה פסוקה, שב גם את זאת על ה נ ס!— וכן:

„(ו) (שם כ״ה, ד׳) לארץ שבת להויה שדך, ובחז״ל לארץ שדך״. די העתקת לשונו והודאתו בפ״ע בספרו:

סי׳ ק״א (שב כ״ה פ׳ ד׳) „יהיה לארץ שבת לה׳ שדך, ובמ״ק ד״ג רע״א וז״ל:

תולדות לא אסר רחמנא דכתיב (ויקרא כ"ה, ד') ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ... שדך לא תזרע, כאן נשמט מלות שבת לה', והגם שבודאי וודאית הוא שאשר נשמט בגמ' מלות שבת לה' אין שום טעם לזה רק שרצו לקצר, וביותר אשר מלת שבת לה' אינו משמש כלום למאמרם, עם כ"ז אשר ירצה להתעקש ולומר שהטעם אשר השמיטו הוא מחמת שלא היה כתוב לפניהם, ויטעון הראיה שאפילו מלת וגו' אין כאן כדרכם במקום שמקצרים; הנה עד שנמצא בגמרא היפך דברי המתעקש, מצאנו סעד מן קעניקאט № 50 שגם שם איננו מלות שבת לה', הגם שיתכן מאד שאותו הספר שנשמט הוא לא מידיעתו וקבלתו, רק על שהיתה לפניו זאת הגמרא", עכ"ל.

ואחרי כל החלטתו הודאי וודאית הזאת, והודאתו שמי שיאמר בהיפך זה, הוא מתעקש, מה עשה המתלהלה הזד הזה? הוא ירה חצים ומות לשים על הגם בין סתימותיו; שבספרי חז"ל היה חסר שם הקדש הזה!! ומי אפוא הם החז"ל בעיניו? אם לא קעניקאט לבדו, שבכח טעות הכ"י שלו הוא מכריע, לפי שטות עוותו של זה, את כל חכמי ישראל! הגידו נא כל הבוחנים בצדק, אם לא נראה לנו הפלשתי הזה יושב בסתר אהלו משתבח ואומר: „אני חרפתי את מערכות ישראל היום!" „הלא לץ משחק נפלא אני וגו'"..

אחרי ערכתי לפניך הקורא השופט מישרים את שש המערכת הזאת מחזה מול מחזה באריכות, בטח לבי כי די בזה להכיר את עוות מצחו של אותו האיש, ערמתו של הנחש וארסו של השר"ף הזה; למען אשר תדע ובחנת מעצמך, את כל יתר החמשים ושבעה מקומות, שפקר בם לחלל את שמות הקדש שבכתבי קדש לישראל, אשר עם התבוננות קלה ובעזר הבטולים הכוללים שהקדמתי, תגלה לך נבלותו בתעתועי השוא והמדוחים שבהם, אחד לא נעדר.—ואני לפי קוצר המקום והזמן, אין לי לעבור מזה.

אולם אנכי עד אעבור, לא אוכל (למען הקל עליך את דרך הבחינה) לנעול את השער הזה, עד שאכנים בו בטול אשר לפי איכותו, הנהו מבאי השער הסמוך. והוא בפנים ספרו בראשית;

סי' מ"ה (שם י"ח, ג') „ויאמר אדני (מס' ד"א לפי מחזור וויטרי) אחרי הבקור אשר לנו (?) שכל השמות שאינם נמחקים הנזכרים אצל חז"ל בזכרון הכתובים, כמו: אלהים, אל, אדני וכיו"ב, מביאים בספריהם כאשר הם כתובים, זולת שם הויה, אין כותבים אותו ככתבו בכתובים ורק מכנים שם הויה בכנוי ה'. ועפי"ז אינו רחוק להעלות על הדעת שגם אשר מזכיר בעל המס' ד"א פה בפסוק: במקום ויאמר אדני וגו' ויאמר ה' ולא הזכיר שם אד' כאשר מזכירים חכמי התלמוד בכל מקום ככתוב? אפשר לומר שלפני הבעל מס' ד"א היה כתוב ויאמר הויה ולא ויאמר אד', ולראיה לזאת הנוסחא, המה בעקר קעניקאט חמשה נומערין 144. 155. 178. 189. 387. № ואצל ראססי ג' № 4. 9. 193. עכ"ל.

סתם חזיונו השוא „אחרי הבקור אשר לנו", ושוב „באשר מזכירים חכמי התלמוד בכל מקום". ואנחנו נשיב לו: הוציאם נא אלינו ונדעם! כל ההוגים בספרי התלמוד המדרשים וכו' בקטן כגדול יגידון ויעידון כחשו בפניו: „שקר העיד!" לא יראה ולא ימצא שידוקדק בההעתקות מספרי חז"ל לעשות הבדל בהזכרת השם מלשון הכתובים בין הנכתב באד' לבין הנכתב בהויה; וכלם נכתבים בהעתקות רק באות ה' [זולת במקומות שעיקר השקלא וטריא הוא בההבדל שביניהם, שם למען הבנת הענין, מדקדקים לעשות הבדל בכתיבתם בהעתקות; במו לדוגמא בסוגיא דשבועות דף ל"ה ע"ב]. ואם באנו לפרוט את עדי ההזמה נגד בקורו של הבקר הפוקר הזה, אין אנו מספיקים, כי מספרם יעלה למאות, כאשר יראה ויוכח כל הלומד תורה אף לפרקים.—

אבל יש לנו הוכחה נצחת, שדרך ההעתקות לבלי להקפיד ולדקדק בכך: עי׳ ב״ר פ׳ פ״ג סי׳ ה׳, ויק״ר פ׳ כ״ג סי׳ י״א, רות רבה סוף פ׳ ו׳: „וחטאתי לה׳ אכ״כ אלא לאלהים, נשבע ליצרו״. שבאמת היה כתוב במדרש: וחטאתי „לאדוני״ אכ״כ (כמו שהגיה באמת וצדק הרב בעל יד״מ בויק״ר שם), וחשבו המעתיקים שהך „לאדוני״ הוא שם אד׳, ובזהירותם שלא לכתוב אותו בפירוש כתבו „ה״ במקומו, כדרכם בכל מקום לכתוב הזכרת השם בין באד׳ בין בהויה; ואילו כדברי המדיח הזה, הלא היו נזהרים מבלי לשנות ממה שראו כתוב בספר, אף לפי שגגתם בכונתו. — בזאת יצאו למדחפות, לבהלה ולהבל כמעט כל להטיו שבמערכתו 3. בחלון י״ב הזה, גם בהסיר קו תהו הזה ממילא יהרסו כל אבני הבהו מהרבה סימנים שבפנים ספרו, שחס אני על טרחתי ואבדת זמני לחטט אחריהם עכשו ולסדרם בזה לאחר אחד.

ג) שער השקר הכזב והמרמה.

בו אוחז דרך קצרה, במקום האפשר אעתיק רק ראשי פרקים מדבריו המתעים, ואראך לחטט אחריהם במקומותיהם, למען תראה ונוכחת שקרות להטיו בנבליו שבדה לסמות את העינים במבטו לחלל את קדשי בני ישראל.

§ 1, בראשית סי׳ ט׳ (שם ג׳, ט׳) „בזעת אפיך, אונקלוס תרגם בזיעתא דאפך, ואולם היונתן ת׳: בזיעת כף ידך, מכאן מבואר שלפני היונתן היה כתוב לא בזעת אפיך ורק בזיעת כפיך״ כו׳ עכ״ל, והאריך עוד בדברי שגעון.

ואתה הקורא פתח את ס׳ הת׳ יונתן ותראה כי שקר ענה בו; ולא „בזיעת״, רק „בליעות כף ידך״, כתוב בו—ת׳ את הכונה: כי הרי אין הכונה שיטבול פת לחמו בזיעת האף ויאכלנה, רק שזה ציור היגיעה והעמל, שהמתעמל והיגע יזיע אפו —.

§ 2, שם סי׳ כ״ד (שם ז׳ פ׳ כ״ב) „כל אשר נשמת ... ואולם באונקלס תרגם: כל ... נשמתא, והשמיט מלת „די״ שהוא תרגומו של אשר. מבואר הוא שלפני האונקלס „לא הי׳ כתוב בהמתתרגם: כל אשר נשמת, ורק כל ... נשמת״, עכ״ל.

ניתי ספר ונחזי כתוב באונקלס בכל החומש. כל „די״ נשמת; ולעשות להטיו יגע ומצא נוסחא מוטעת ד׳ ווין תרי״ט, ששם התרגום מלא טעות בכל דף ודף, כידוע.

§ 3, שם סי׳ ל׳ (שם י׳, ל״א) „למשפחותם ללשונותם בארצותם, ת׳ אונקלס לארעתהון ... מכאן שלפניו היה כתוב בהמתתרגם לארצותם עם ל׳״, עכ״ל.

שקר! בארעתהון כתוב באונקלס.

§ 4, שם סי׳ מ״ז (שם י״ח, פ׳ ט׳.) „ויאמר אליו איה שרה. (במדבר רבה סוף פ״ג) נקוד על ו׳ שבאליו, ולפי הנמסר לנו: נקוד על א׳ י׳ ו׳ שבאליו״, עכ״ל.

מנקר עינים הנהו בשקריו! בכל ספרי המדרש שראיתי, כתיב: נקוד על „איו״ שבאליו, כמסורתנו.

§ 5, שם סי׳ מ״ח (שם שם פ׳ ט״ו) „ותכחש שרה ... לאמר, תיוב״ע מתרגם: ותכחש שרה בלבה לאמר״, עכ״ל.

תבלול בעיניו לראות מה שלא היה ולא נברא, אף בהמדורא המוטעת ד׳ ווין הנ״ל ליתא!

§ 6, שם סי׳ פ״ז (שם ל״ז, י״ח.) „ובטרם יקרב, כן תרגם יוב״ע עם ו׳ החבור, אבל אונקלוס תרגם בטרם בלא ו׳, הטעם פשוט שלפניו לא היה הו׳, עכ״ל.

שקר! „ו׳ עד לא קריב, כתוב בו כמו במקרא שכתוב.

§ 7, שמות סי׳ ל״ה (שמות י״ג, י״ג.) „כי ... אשר ראיתם, ובירושלמי סוכה (פ׳ ה׳ הל׳ א׳) כתוב: כי את אשר ראיתם, ומי אשר יתעקש כו׳ עכ״ל. שקר!

8 § שם סי' מ"ה (שם ט"ו, י"ד) „ירגזון, ואונקלס תרגם: וירגזון עם ו' החבור, מטעם כי כך היה כתוב לפניו והיא נוסחת שומרונים", עכ"ל.

שקר: שמעו עממיא „ז ע ו" תרגם!

9 § שם סימן מ"ח (שם י"ז, י"ב) „ויהי ידיו, וזה לשון זהר בשלח (דף ס"ו) ויהיו ידיו מבעי ליה (כי ידיו רבים צריך שיהיה „ויהיו" שהוא ג"כ לשון רבים ?) אלא בגין דתליא כלא בימינא, כתיב ו י ה י וכתיב י ד ו בגין דהיא עקרא דכלא", עכ"ל. ועוד האריך בדברי שטות להכנים זיופו בכונת הזהר, ע"ע.

אבל כ"ז עדות שקר היא! בזהר כתוב „כתיב ויהי וכתיב ידיו" (מלא יו"ד, רק המתעתע הזה זייף „י ד ו" חסר)? וע"ז הוא מקשה הלא ידיו (מלא יו"ד) הוא ל"ר וכתיב ויהי ל"י ?, ועי' במכילתא ומה שכתבתי ע"ז במסלות סי' כ"ב. וכן מצאתי אח"כ מפורש במדרש לקח טוב (שיצא לאור ווילנא תר"מ) „ידיו ל' רבוי אמונה ל' יחיד" ? ומסיים כדרשת המכילתא.

10 § שם סי' נ"ד (שם כ', כ"א) „את צאנך ואת בקרך, ת"א ות"י מן ענך ומן תורך. השנוי נגד הכתוב לפנינו הוא שכך היה לפניהם בהמתתרגם, וכן הוא בתורת השמרונים", עכ"ל.

שקר העיד באונקלס, שבאמת מתרגם; ית ענך וית תורך; אבל יונתן שהוא יותר „מפרש" מ„מתרגם", נתן לב שלא יהיה המשמעות כי כל הצאן והבקר אשר לאיש הוא מחויב להקריבם על המזבח, ות' מלת: את, להוראות „מ ן" כמו: כצאתי את העיר (לעיל י', כ"ט.) וכדומה הרבה.

11 § שם סי' ע' (שם כ"ה פ' מ') בתבניתם. ואונקלוס תרגם ע"פ המתתרגם שהיה לפניו, כתבניתם עם כ' ולסעד ששה ספרים של קעניקאט וארבעה של ראססי", עכ"ל.

שקר! בדמותהון תרגם בב'.

12 § שם סי' ק"ח (שם ל"ה, ל"ה) „לעשות כל מלאכת חרש וחשב, וז"ל הגמרא (שבת דף מ"ט ע"ב) לעשות כל ... חרש וחשב (עיין לעיל אות פ"ו).

13 § שם סי' ק"ט (שם) „עשי כל מלאכה, והגמרא (שם) מביא עשי כל המלאכה (עי' ג"כ שם)".

14 § שם סי' ק"י (ל"ו פ' ו') „אל יעשו עוד מ ל א כ ה, ובגמרא (שם) הובא אל יעשו עוד נרבה (עיין באות הנ"ל)", עכ"ל.

יש להשתומם על השקר וסמיות העינים שהשתמשו לו בערבוביא בשלשת הסימנים האלה ועוד בכמה סימנים להלן! יסודתם על דברי שגעון ולבוט שפתים, שהאריך לעיל בסימן פ"ו, אשר מפני קיצת הנפש נמנעתי להטפל בהעתקת אריכות דברים מרבים הבל כאלה; במטו מנך הקורא הבוחן, עשה רצונך כרצונו וכרצוני ועיין עליהם במקומם בסי' הנזכר, תראה ונוכחת כי לא הפרזתי על המדה בספור שבחם, כלומר: גנותם! ועל יסוד אבני בהו כאלה מעיו לבנות מגדלים מעשה להטים, לאחוז את העינים ולאמר „וזה לשון הגמרא", „והגמרא מביא", „ובגמרא הובא", ושם במקומו אומ „והחלטתנו למעשה"!! וכן הוסיף חמש על חטאתיו אלה: להלן ויקרא סי' כ"ז; שם סי' צ"ג; במדבר סי' ט"ז; שם סי' ק"ג; שם סי' ק"ו; אשר בכל אלה לא דובים ולא יער! — עוד גם זאת: בהיותו להוט לשבש המסורה, בדה מלבו כאן בסי' ק"ח למחוק גם תיבת מ ל א כ ת, אשר היא אצלו מן הפקודים במספר הל"ט בסי' פ"ו. — גם מה שהש"ס שקיל וטרי אקרא ד ו ה מ ל א כ ה היתה דים, לא הסיר אולתו ממנו; ושת לו בחלקות, כי „מלת המלאכה הזאת נזכרה אצל המשכן", והבליע בנעימות להטיו, „כי באמת נזכר עוד חמש פעמים בתורה המלאכה", אבל עשה עצמו כלא יודע

שכל החמש פעמים הם נזכרים במלאכת המשכן; ובמה גרע כחם להוציאם מן המנין? אבל מה יועיל הוכח ללץ פושק שפתים המכוון למרוד ולהדיח?!

§ 15 שם סי' קי"ג (שם ל"ו, כ"ט) „אל ראשו, ובתרגום אונקלוס על ראשו. וסעד לנוסחתו הוא בנוסחת השומרונים כו'" עכ"ל.

שקר העיד! אונקלוס מתרגם „בראשיהון", כי שמוש מלת „אל" אין בלשון התרגום, וכל לשון „אל" מתרגם או במלת „עם" או באותיות השמוש, ע' שער ד' § 21.

§ 16 שם סי' קט"ז (שם ל"ז, י"ב) „ויעש זר זהב, תרגם יוב"ע ועבד... דדהב, ומלת זר איננו; קרוב הוא שאשר נחסר פה מלת זר הוא טעות המעתיק שבשגיאה השמיטו (ונצרך לעיין בדפוסים זולת דפוס ווין משנת תרי"ט). ואולם אם איננו טעות, הנה לו סעד מן קעניקאט שני ספרים № 103. 132" עכ"ל.

גם על טעות מוכח מתוכו (שהרי „ועבד דדהב" אין לו שום מובן) שנזדמנה לפונדקי שלה: המהדורא המוטעת ד' ווין תרי"ט, גם עליה בונה יסודות להכחיש את מסורתנו, ומעיז להביא עדות על השבוש מספרים משובשים של קעניקאט.—

§ 17 ויקרא סי' מ' (שם ג', ז') „אם כשב. ואולם בזבחים (ד"ט, ע"א) בפסחים (דנ"ו, ב') מובא זה הפסוק ב' פעמים וגם שם (דצ"ו) מובא ואם כבש ולא כשב, זולת בפסחים (דצ"ו) מובא פ"א הכתוב: אם כשב, וכן בספרא אם כשב, ואולם אחר כ"ז יתכן מאד שאין השנוי בזבחים ובפסחים בסבת המעתיקים, ורק שלפני מסדר היה נמצא ה השנוי, היינו כבש ולא כשב, ולסעד הם בקעניקאט ג' ספרים" כו' עכ"ל.

בשקר משולש ידמה לנקר את העינים! גם בזבחים ד"ט גם בפסחים דף צ"ח מובא כמה פעמים „כשב" ככתוב בתורה שלמה שלנו; ובפסחים נ"ז ב', לא הרגיש הבור הזה שמביא שם פסוק אחר „אם כבש יביא קרבנו", הנאמר אצל חטאת ויקרא ד' ל"ב. רק פע"א במילתא דרבינא מזכיר את הכתוב „אם כבש אם עז" שאין זה העתקה מלשון הכתוב כצורתו, רק מלים מקוטעים, ולא חשו המגיהים בדפוס לדקדק בזה.

§ 18 שם סי' כ"ה (שם ז', י"ב) „התודה חלות. בעל מ"ש מביא מן זהר פ' ויקרא, פ' אלו מנחות, וילקוט ויקרא (רמז תמ"ט) חלת חסר".

§ 19 שם סי' כ"ו (שם) „התודה חלות מצות, מצות לפנינו מלא, ומ"ש מביא מן זהר פ' ויקרא, פ' אלו מנחות, וילקוט ויקרא (רמז תמ"ט) מצת חסר" עכ"ל.

הנה את הזהר כבר הביא לעיל סי' ז', ומה שהוסיף כאן שני סימנים ומביא ממנחות (דף ע"ו, ב'), הוא שקר גמור, אדרבה שם מדייק מה שבמנחת מאפה כתיב מצת חסר (ויקרא ב', ד') ובלחמי תודה (ז', י"ב) כתיב מצות מלא, שניהם כמו בתורה שלמה שלנו, והמתעה הזה אוחז את העינים מדברי המ"ש, שבהיפוך הוא מביא את דברי הרמ"ה המסייע מהגמרא הזאת למסורתנו.

§ 20 שם סי' כ"ח „שור וכשב, ובספרא פ' צו (פ' יו"ד אות ד') כל חלב שור וכשב ועז לא תאכלו (וכשב כתוב בתורה שלפנינו, אבל הספרא מביא הכתוב בלשון: כל חלב שור כשב, היינו מלת כשב בלא ו' החבור) פרט לבהמה טמאה ולחיה ולעוף, עכ"ל. ומשמעות הוצאת הכוונה מן הכתוב, כך הוא: כל חלב שור, פרט לבהמה טמאה; וכשב פרט לחיה; ועז פרט לעופות. עוד לשון הספרא אין לי אלא חלב שור כשב ועז המיוחדים, מנין לרבות את הכלאים? ת"ל שור כשב ועז דברי ר"ע, עכ"ל. נראה מהמאמר, שכוונת רבוי הכלאים יוצא מזה שלא נכתב ו' החבור אצל מלת כשב, אשר לכך הוא חסר ו' להורות כאלו שור כשב הוא ענין גוף אחד (?) המורכב משני גופים מבלי להפרידם היינו כלאים (?) ושעור הכתוב הוא כך: כל חלב שור שהוא גם כשב היינו כלאים (?), ועז, לא תאכלו, ועפי"ז מבואר בכתוב רבוי הכלאים, ורק אז, אם ו' החבור אצל מלת כשב

איננו. ועל פי דרשה ודיוק זה מבואר ומוכרע שלפני הספרא היה כתוב: כל חלב שור כשב בלא ו׳, ולא וכשב עם ו׳, ולא כאשר כתוב בספרים שנמסרו לנו, ששם כתוב: כל חלב שור וכשב; וסעד לנוסחת הספרא הוא נוסחת השומרונים, שנמצא אצלם בשלשה ספרים 670 .221 .65 № ; ואולם עי׳ בגמ׳ (כריתות ד״ד) ששם איתא וכשב, רק מהא לבד לא איריא, כי זה לרוב שבעל הספרא והש״ס שונים בנוסחת הכתוב״, עכ״ל.

בכאן העלה בלהטיו את כל שדי השחת: שקר, שגעון, אחיזת עינים ובורות, גם יחד! הלא עיניו ראו כי שלש פעמים מובא הפסוק בספרא בענין הזה שם כצורתו בתורה שלמה שלנו „שור וכשב ועז״ (וכחש לנו—); רק בדברי ר״ע החסיר במכוון את הו׳ ממלת כשב להורות על למודו, שמפרש הו׳ שבין כשב ועז, לכונת ו׳ החבור: כשב ועז יחד, היינו כלאים הבא מן התיש והרחל, דאתי כלאים מביניהם וע״ז מסיים שם: ואם נפשך לומר? „כלומר ואם לא ישר בעיניך זה דתאמר שהוי״ו היא ו׳ החלוק ולא משמע מינה אלא כל אחד לבדו״ (לשון הקרבן אהרן שם); שבאמת יש לשאול: מאי אולמי׳ דהאי ו׳ של ועז, לפרשו לו׳ החבור, מהוי״ו של וכשב, שהוא בהכרח לחלק, שהרי משור וכשב לא אתי כלאים מביניהם? ע״ז הוא משיב „הרי לך רבוי אחר והוא אומר כל אוכל חלב מן הבהמה, כל מין בהמה בין פשוטה בין כלאים״ (ל׳ הק״א).— והמשוגע מטורף הזה אומר לדבק טוב משור וכשב מה שנמנע בטבע, כאמרז״ל בפירוש בבא קמא דף ע״ם? ! ובריקות מוחו נתעה כשכור בהבנת לשון הק״א שם, „ולזה לא אמר וי״ו בכולם לאמר שהוי״ו אינה לחלק כו׳״, שכונתו: לא אמר ר׳ עקיבא; ורק המוח חשב שכונתו לא אמר הכתוב (מה שאילו כן היה אומר „לא כתב״—) ובזאת תמך מעשה להטיו לאחוז את העינים ולבדות שקר תעתועיו, נורא עלילה! ועוד ימלא פיהו מרמה בסוף לאמר „ואולם עי׳ בגמ׳ כריתות ד״ד ששם איתא וכשב״, כאלו לא ראה שגם כאן בספרא שלש פעמים ככה „וכשב״; ויחמול על שקרותו ולא יעזבנה, עד שהזיד לסיים „רק מהא לבד לא איריא כי זה לרוב שבעל הספרא והש״ס שונים בנוסחת הכתוב״; שמטרת כונתו בבאלה כבר גליתי בשער א׳ אות 3.

21 § שם סי׳ מ״ח (שם י״ב, ו׳) „אל פתח, ובת״א תרגם בתרע ולא לתרע, מכאן נראה שהיה כתוב לפני ת״א את (?) פתח, וסעד ספר א׳ בקעניקאט 84 № ״ עכ״ל.

שקר! לתרע תרגם; ומה שבדה נוסחת „את״, שאף זאת אינה לפי תרגום בתרע? הוא בשביל להשוות לשיבושו של קעניקאט.

22 § שם סי׳ ע״ו (י״ט, כ״ג) וערלתם... ערלתו את פריו, ובגמרא (קדושין דנ״ו ע״ב) וז״ל: שלא יהנה בו ולא יצבע ממנו ולא ידליק בו, מנין? ת״ל וערלתם את ערלתו (ויקרא י״ט, כ״ג) לרבות את כלם, ובתורה שלפנינו כתוב וערלתם... ערלתו וחסר מלת את, והגם שמשמע מגמרא פה אשר „הרבוי את כלם״ הוא מן מלת את, ואולם הובאה זאת הדרשה גם בב״ק (דק״א) ובזה הלשון, ושם הובא הפסוק כאשר הוא בתורה שלפנינו: וערלתם... ערלתו, וחסר שם מלת את; אמנם למען ברר מאמרם „לרבות את כלם״ אחרי שהרבוי מלת את אינו, מאין נלמד? הביא שם גם תשלום הפסוק, והוא „ערלים לא יאכל״ אשר משמע שם מזה שהדרש „לרבות את כלם״, אינו נלמד מן מלת את בין וערלתם את ערלתו, רק מן המשך הפסוק, ולפ״ז יתכן מאד אשר נמצא פה בגמרא קדושין מלת את בין וערלתם, וערלתו, הוא ט״ס מהמעתיקים, ואולם אין לדחות דברי האומר אשר אינו ט״ס, ורק כן היה כתוב לפני חז״ל וערלתם את ערלתו, תחת כי באמת אין ההוכחה שלמה מב״ק שכאן בקדושין היא שגיאת המעתיק, כי יתכן אשר מסדר גמרת נזיקין היה אחר, ולא בזמן אחד ומבטן אחד יצא הסדור, ובעת סדרו היה כתוב לפניו בלא מלת את, ולכן למען הוכיח אמתת קבלת הדרישה „לרבות את כלם״, הוכרח להביא

תשלום הפסוק, אשר שם עוד רבויים לבד מלת את, וסער לנוסחת קדושין בתוספת מלת את, הוא ב' ספרי קעניקאט .103 .9 № מזה בנומער 9 היה כתוב כאשר בתורה שלפנינו בלי מלת את, ונגרר והועמד את, וכן בתורת שומרונים כתוב: וערלתם את ערלתו", עכ"ל הסרוח בסרח עודף מרבה להכיל עד קיצת הנפש.

במטו מנך הקורא הבוחן בצדק הואל נא וטרח לעיין במקור הענין בקדושין שם, בב"ק שם ועוד בפסחים כ"ב; ותשתומם על עברת זדונו לאחוז את העינים בשגעון! ושים לב שמסר נפשו למען מטרתו לומר שמסדר גמרת קדושין היה לפניו הנוסחא כך ומסדר גמרת נזיקין היה לו נוסחא אחרת; שכונתו בזה כבר הודעתיך בשער א' אות 3.

§ 23 שם סי' פ"ט (שם כ"א, י"ג) „ושבה אל בית אביה כנעוריה, ובירושלמי (יבמות פ"ז ה"ד) שתי פעמים (ושם פ"ט ה"ו) וז"ל: ושבה אל בית אביה בנעוריה כו'. אבל במשנה שסדר רבי הנה נוסחת הפסוק הוא כאשר בתורה שלפנינו, היינו כנעוריה עם כ'" עכ"ל.

שקר בדוי מעיקרו וג"כ למטרתו כנ"ל.

§ 24 שם סי' ק"ה (שם כ"ה, ל"ב) „לקונה אותו לדורותיו, וז"ל ספרא (פ' בהר פ"ד אות ז') לקונה אותו יכול לו לבדו ת"ל לדרותיו, אי לדרותיו יכול לדורותיו ולא לו ת"ל ולדורותיו עכ"ל. הנראה מלשון הספרא שעיקר ההוכחה של לו ולדורותיו הוא מן ו' החבור שנמצא עם מלת לדרותיו, ולפנינו בתורתנו איננו" כו', עכ"ל.

שקר! ז"ל הספרא „אי לדרותיו יכול לדורותיו ולא לו ת"ל לקונה אותו", עי"ש בקרבן אהרן.

§ 25 שם סי' קי"ב (שם כ"ז ה' ח') „אשר תשיג יד הנודר, ת"א ויוב"ע ית נודרא, מאשר תרגמו מלת יד על ית, יתכן" כו' עכ"ל.

לא דובים ולא יער! „יד נדרא" מתורגם בשניהם.

§ 26 במדבר סי' ל"ו (שם ט', ג') „ככל חקותיו; ואונקלוס תרגם בכל גזרתיה' כו' עכ"ל.

§ 27 שם סי' ל"ז (שם) „וככל משפטיו, ויוב"ע ת' ובכל" כו' עכ"ל.

§ 28 שם סי' נ"ב (שם י"ד, ל"ז) דבת הארץ רעה, ובת"א חסר מלת רעה" כו' עכ"ל.

שלשתם שקר!

§ 29 שם סי' ע"ב (שם י"ט, י"א) „וטמא שבעת ימים, כן הוא בתורה שלפנינו, ובע"ז (דל"ז ע"ב) מביא זה הפסוק בלשון יטמא שבעת ימים ולא וטמא, ובספרי פ' חקת מביא זה הפסוק כאשר הוא בתורה שלפנינו היינו וטמא, ועכ"ז אין להחליט שאשר כתוב בגמרא יטמא הוא ט"ס, כי מצאנו בבעלי התלמוד בעצמם שהם משונים בנוסחתם" עכ"ל.

ברה שקר בל' התלמוד למען מטרתו הנזכרת בשער א' אות 3.

§ 30 שם סי' ק"ה (שם כ"ח, כ"א) „עשרון תעשה, על פי מסרה אין עליו נקוד, ובבמד"ר (ספ"ג) על עשרון נקוד" עכ"ל.

מנקר את העינים! שם נאמר בפירוש „נקוד על עשרון ראשון של ראשון של חג". והכל יודעים, ואפי' בר בי רב דחד יומא, שבאמרם של „חג" כונתם של „סכות"; כי כן נקרא אצל חז"ל כלם, סתם „חג"; וזה ממש כמסורתנו להלן כ"ט, ט"ו.— ואהניה לרמאה רמיותיה שמובא שם ל' הכתוב בטעות דמוכח, עי"ש. וכרגיל בהעתקות המדרש במעט בכל דף.

§ 31 שם סי' ק"ז (שם כ"ט, ל"א) „ונסכיה, ובתרגום יוב"ע ונסכה, ולסער ששה ספרי קעניקאט וג' ספרי ראססי, מהם שלשה אחרי התקון" עכ"ל.

מבהיל! התרגום הדרשן הזה בהיותו חרד על הרמז של נסכיה בל' רבים, לא חשד

פיו מלפרש „וחמר נסוכה וצלוחיתא דמיא הוון מנסכין ביומא דחגא דמטליא דוכרן טב לרביעא דמטרא״.— וזד יהיר הזה מרבה להביא עדים על שקרותו עוד!

§ 32 שם סי׳ קט״ז (שם ל״א, נ׳) „כלי זהב, ובתרגום כלילא, מכאן שלפניו היה כתוב כליל זהב, ולא כלי זהב״ עכ״ל.

עיניו נמקו ולא ראה שמתרגם: כלי זהב „מאנין דדהב״, ואח״כ מאריך ומוסיף על לה״כ ככל חפצו וכדרכו תמיד.

§ 33 שם סי׳ ק״ל (שם ל״ה, כ״ט) „אלה לכם לחקת משפט לדרותיכם בכל מושבותיכם, ובירושלמי נזיר (פ״ו ה״א) נאמר כאן בכל מושבותיכם, ונאמר להלן (במד׳ ל״ה) והיו אלה... לחקת (עולם) לדורותיכם בכל מושבותיכם עכ״ל, הנה השנוי״ כו׳ עכ״ל, והאריך עוד בפטפוטי הבל לסעד כזביו.

השקרן הזה מצחק בנו! הירושלמי מביא הכתוב כצורתו ושלמותו בתורה שלמה שלנו; ומסיים עוד „מה מושבות שנאמר להלן בתי דינין (גבי מיתת ב״ד כתיב בפ׳ רוצחים, ל׳ הק״ע) אף מושבות שנאמר כאן בבתי דינין הכתוב מדבר — הרי שכל הלמוד הוא מל׳ חקת „משפט״, שבכתוב הדר המובא פה בצביונו.

§ 34 דברים סי׳ ב׳ (שם ב׳, כ״ח) „אכל בכסף תשברני ואכלתי ומים בכסף וגו׳; ובגמרא (ע״ז דף ל״ז ע״ב) איתא וז״ל: והשלקות כו׳ מנה״מ, אר״ח ב״א אר״י, אמר קרא אכל בכסף תשברני ואכלתי וכמים בכסף תתן לי ושתיתי, כמים, מה מים שלא נשתנו״ כו׳ עכ״ל, ועוד להג הרבה בדברי שטות שנלאיתי להעתיקם.

זייף את ל׳ הגמרא! הכתוב מובא כצורתו „ומים״ בכסף וגו׳ וע״ז דורש ההיקש „כמים״, כדרכם ז״ל; וזה השקרן זייף להוסיף כ״ף „וכמים״ בלה״כ המובא; ובזה העמיד שקוץ משומם אשר כל מאן דידע צורתא דשמעתא ירוק לו בפניו.

§ 35 שם סי׳ מ״ה (שם כ״ד, ג׳) „ושלחה מביתו, ואונקלוס תרגם מביתה״, כו׳ עכ״ל, ומרבה עוד דברי שגעון.

שקר וכזב!

§ 36 שם סי׳ נ״ה (שם כ״ח, ס״ג) „להאביד אתכם ולהשמיד אתכם ונסחתם, ואונקלוס תרגם! לאובדא יתכון... ותטלטלון, היינו שחסר באונקלוס ב׳ מלות ולהשמיד אתכם, אם אינו טעות המעתיק מבואר הדבר שלא היו כתובים בהמתתרגם שלו, ורחוק הוא הדבר״, עכ״ל.

בכאן חובתנו להכיר לו תודה שהטיל ספק בדבר שגלוי השקר ומפורש בכל החומשים בת״א: לאובדא יתכון „ולשיצאה יתכון״ ותטלטלון! ולשחק בנו יגע ומצא במהדורא דפוס ווין תרי״ט הידועה לנו שהיא מוחזקת בשבושים בל׳ התרגום בכל דף ודף; אך איזה אמצעי איננו מתקדש בתכליתו?!

§ 37 שם סי׳ נ״ז (שם כ״ט, כ״ג) מה חרי האף, ובירושלמי ביצה (פ״ב סה״ו) איתא ר׳ אדא שמע לה מן הדא, ומה חרי האף הגדול הזה״ וכו׳ עכ״ל, וסיים ע״ז עוד דברי הבל.

אבל הוא שקר מעיקרו!

§ 38 שם סי׳ ס׳ (שם ל״ג, ז׳) „וזאת ליהודה ויאמר שמע ה׳, ובגמרא (סוטה ז׳ ע״ב, ב״ק צ׳, ע״ב. מכות י״א, ע״ב. ספרי פ׳ וזאת הברכה) הובא: וזאת ליהודה... שמע ה׳ בחסרון מלת ויאמר״. עכ״ל.

גם עז פנים הזה, לא מצא עוז לסיים ע״ז כרגיל על לשונו שקר: „אין זאת רק מטעם שלא היה לפניהם בהמתתרגם״. כי באמת הרואה בכל המקומות המצויינים, יראה כי עורבא פרח ועלילת שקר היא!

39 § שם סי׳ ס״א (שם שם י״ג) „שמים מטל, ותרגם יוב״ע שמים מעל, וכן תרגמו אונקלוס וירושלמי, מבואר שלפניהם היה כתוב כך, וכן נמצא שמים מעל בחמשה ספרי קעניקאט״ עכ״ל.

שקר! גם שלשתם תרגמו מטלא דשמיא, אלא שהוסיפו מלים להנעים המליצה איש לפי דרכו.

40 § יהושע סי׳ כ״ח (שם י״ט, מ״ז) „ויקראו ללשם דן, ובגמרא (בכורות נ״ה, ע״א) ויקראו לו ללשם דן, וכן נמצא מספר מקעניקאט 650 № ויקרא לו ללשם דן״. עכ״ל.

עי׳ בגמרא ובעיניך תראה שזה שקר גמור.

41 § שופטים סי׳ י״ב (שם ב׳, ז׳) „את כל מעשה ה׳, ובאדר״נ (פ״א) מביא הפסוק את... מעשה ה׳ בחסרון מלת כל״ כו׳ עכ״ל.

42 § שם סי׳ ט״ז (שם כ״א, י״ב) „אשר לא ידעה, עם ה׳, ובגמ׳ (יבמות ס׳ ע״ב) מובא זה הפסוק בלשון אשר לא ידעו, עם ו׳״.

שניהם שקר!

43 § שמואל א׳ סי׳ י״ז (שם י״ב, ו׳) „ואשר העלה, ובירושלמי (ר״ה פ״ב סה״ה) הובא הפסוק בלשון: אשר העלה בלא ו׳ החבור, ואם אינו שגיאת המעתיק יש סעד מקעניקאט 76. 244 №״ עכ״ל.

שקר!

44 § שמואל ב׳ סי׳ ל״ח (שם ז׳, י״א) „והגיד לך ה׳ כי בית, ותרגומו והגיד לך... כי בית, בחסרון מלת ה׳, וטעם החסרון מובן, כי כך נמצא לפניו״, עכ״ל.

שקר! שם מלא תרגם ככתוב.

45 § ישעי׳ סי׳ ס״ג (שם ס״ג, ו׳) „ואשכרם בחמתי, ובתרגום ואדושינון בחמתי״ כו׳ לא היה כתוב לפניו בהמתתרגם ואשכרם בכ׳ רק ואשברם בב׳״ כו׳ עכ״ל.

בתרגום כתוב „ואדוששנון״; ופתרונו בלבול וטרוף הדעת שכן תרגם גם לעיל י״ט, י״ד: כהתעות שכור בקיאו כמא דטעי רויא ומדשדש בתיובתיה, ולא הועיל הבור הזה בשקרותו כלום.

46 § ירמיה סי׳ י״ח (שם כ״א, ט׳) „והיוצא ונפל על הכשדים, ובסנהדרין (ל״ז, ב׳) והיוצא אל הכשדים, מלת אל בא׳ ולא בע׳, ולסעד שבע ספרים בקעניקאט״, עכ״ל.

שקר! הכתוב מובא שם כתקונו „על״ בעי״ן.—

47 § יחזקאל סי׳ י״ד (שם ח׳, ט״ו) „והמה משתחויתם קדמה, וביומא (ריש ד׳ ע״ז) מובא זה הכתוב בלשון והמה משתחוים קדמה, וכן בשמונה ספרי קעניקאט ובשמונה של ראססי״ כו׳ עכ״ל.

שקר! הכתוב מובא שם כתקונו „משתחויתם״.

48 § ירמיה סי׳ ל״ז (שם נ״א, ג׳) „אֶל ידרך, ובתרגום אַל ידרך, ולסעד ט״ז ספרים מקעניקאט״ עכ״ל.

49 § שם סי׳ ל״ח (שם) „ואֶל יתעל, ובתרגום אַל יתעל, ולסעד כנ״ל״ עכ״ל.

שקר העיד בשניהם! „לה״ ימתח... „ולה״ יסק בה״א כתוב בתרגום; וכן הביא הרד״ק „וי״ת כמו אליה״.

50 § משלי סי׳ י״ט (שם י״ב, ד׳) „אשת חיל עֲטרת בעלה, ובמ״ת (ריש פ׳ חיי שרה) הובא: אשת חיל תפארת בעלה״ עכ״ל.

שקר! בתנחומא שם מובא הכתוב כתקונו „עטרת״.

עדות בחמשים ילדי שקר אלה, שהצבתי לקלון בשער הזה! ודי באלה ללמדנו ק"ו: אם האיש שלא ידע בשת לשקר במילי דעבידי לאיגלויי מספרים הקרובים ומצויים ביד הכל, שנוכל לאמר: ניתי ספר ונחזי, קל וחומר שאבדה האמונה מפיו במה שירחיק עדותו, מכתבי יד הרחוקים שאינם למראה עינינו; ואם נהרהר אחריו לחשוד: פן מקורו אכזב, לא יך לבנו אותנו מעון חושד בכשרים. — ובזאת ננעל את השער הזה.

ד) שער התערובות.

קצרה רוחי להפריד את דברי הבליו ולהגדירם לאחד אחד תחת דגל מיוחד; כי באמת כמעט כל אחד בהם בלול ומעורב מכמה סממנים של ארס גם יחד, למטרת הצד השוה שבהם, להיות במורדי אור האמת ולעשות מרחה. ע"כ הנני מציגם בשער האחרון הזה בערבוביא; והקורא הבוחן בצדק יבחן בעצמו להכיר את איכותם וישפוט מישרים.

1 § בראשית סי' ו' (שם ב', כ"ג) „כי מאיש, התיוב"ע תרגם כאשר הוא: ארום מגבר; ואולם התרגום אונקלוס מתרגם: ארי מבעלא; מכאן נראה שלפני הת"א היה כתוב: כי מאישה, וסעד לנוסחת ת"א, היא נוסחת השמרונים שכתוב שם מאישה" עכ"ל.

מבעלא בא' כתוב באונקלס, לא מבעלה בה"א מפיק ליחס.

2 § שם סי' ז' (שם ג', ז') „עלה תאנה (לשון יחיד). ואולם כאשר אונקלוס בן יונתן תרגמו טרפי לשון רבים, היינו עלי תאנה, מזה להחליט שלפניהם היה כתוב: עלי ביו"ד, וסעד לנוסחתם המה תורת השמרונים ושבעה ספרי קעניקאט, ושלשה מעקד ראססי שכתוב עלי" עכ"ל.

הנני מוסיף על שני התרגומים הקדמונים, עוד שלישי בדור מאוחר: גם הת"א מתרגם „זיא פֿלאָכטען פֿייגענבלאֶטטער", ג"כ בל' רבים; ובחומש שהדפיס בעצמו כתוב „עלה" בה"א. והרש"ד העוזר על ידו, לא העיר ע"ז ב„תקון סופרים" שלו — פלא! האיש הזה אינו מרגיש כי לשון „ויתפרו" דוחקתם, שעל עלה יחידה אין נופל לשון תפירה וחבור; ובהכרח לפרש: שבא כשם המין שלא יתרבה, כמו: כל צאן קדר יקבצו לך (ישעיה ס' ז'), וכן בב"ר סמכו בזה את דרשתם, כמ"ש בתירושי פ' י"ט אות ה' בס"ד (עודנו אתי בכתובים).

3 § שם סי' י"ד (שם ד', ט"ו) „גם מאשר בלשון הב"ר שהובא באות הקודם, לא אמרו בלשון הכתוב לפנינו בתורה: שבעתים יקם, ורק אמרו בלשון יהרג; ובפרט במאמר ר' נחמיה כמעט שאין מקום לדבריו (?) על מלת שבעתים יקם, על כן אין להאשים למי שיעלה על דעתו שלפני בעל המאמר היה כתוב בתורתו במקום שבעתים יקם, יהרג. ובפרט שלמעשה א"א שיצא מזה קלקול, כי כל דבריו לקיים גירסת או נוסחת חז"ל הוא במקום שהם בלי שום חולק עליהם; אבל במקום שנמצא חולק בתנ"ל, אפי' השנוי הוא על פי רבים מחז"ל, חלילה לנגוע מסרה שלפנינו עתה". עכ"ל.

אין אני יכול לעמוד על דעתו: אם הוא חפץ להסיר מן הספר רק מלת „יקם" לבד, להעמיד תחתיה מלת „יהרג" ויהיה כתוב „שבעתים יהרג", כלומר: יהרג שבע הריגות וימות שבע מיתות? או לשפוך חמתו על שתי המלות „שבעתים יקם" כאחת; ותחת שניהם תבא רק המלה האחת „יהרג", מה שזה מסתבר יותר לכאורה? אבל גם

בזאת לא הונח לי; כי לפי הנראה היה לפני „למך", הגירסא כמו בספרים שלנו „שבעתים יקם", שאלולי כן מאין לקח מליצתו (להלן ד', כ"ד) „כי שבעתים יקם קין" ולמך שבעים ושבעה? לענ"ד הנוסחא שהיתה לפני קדמון כזה בכחה להכריע, ומן התימה שלא תמך המחבר הזה בה את נוסחת המסרה? ואולי רמז עליה בדבריו „אבל במקום שנמצא חולק בחז"ל", כאשר ידענו את שיחו כמה התרחב אצלו התאר חז"ל, ובפרט על קדמון כלמך. — את המשפט על דבריו האחרונים כאן שהטה חסד להמסורה, ולהתאימם עם כל יתר דבריו וכל עצם מטרתו במספחת הזאת, אניח להקורא הבוחן בצדק, לשפוט מישרים כלבבו.

§ 4 שם סי' נ"ד (שם כ"א, י"ז) „שמע אלהים אל קול, ת"א ותיוב"ע תרגמו תחת אל קול, ית קול, מזה נראה כי לפניהם היה כתוב את קול", עכ"ל.

לא ידע כי להרחיק את ההגשמה ת': ושמיע קדם ה', ואיך היו יכולים לסיים ע"ז „לקליה"? בהכרח החליפוהו ביחס הפעול ותרגמו את הכונה לאמיתה.

§ 5 שם סי' נ"ה (שם כ"ב, ב') „והעלהו... שם, התיוב"ע תרגם לפי אשר הוא לפנינו: והעלהו שם; ואולם הת"א תרגם: ואסקיה קדמי תמן. הנה מזה אשר הוסיף אונקלס מלת קדמי יבא להחליט שלפני אונקלס היה כתוב בהמתתרגם: והעלהו לפני שם", עכ"ל.

לא הבין שנשמר אונקלס בזה מחשש ע"ז, שהיו עובדיה מקריבים על ההרים. ובכאלה דרך המתרגם הזהיר הזה להוסיף על לשון הכתוב, כידוע.

§ 6 שם סי' ס"ט (שם כ"ו, י"ח) „בארות המים אשר חפרו... בימי, ת' יונתן די חפרו עבדי אבוי בימי; וכן בתורת השומרונים: אשר חפרו עבדי אביו" עכ"ל.

עלילה: התרגום הזה בהיותו גם מפרש, הסביר את לשון הרבים „חפרו", שהכונה על עבדי אברהם.

§ 7 שם סי' ע' (שם כ"ח, י') „וילך חרנה, תרגומי אונקלס ויונתן מסכימים עם הכתוב לפנינו ואזל לחרן, ואולם הת' ירושלמי בתרגומו, אחרי אשר הביא בתרגומו הנסים שנעשו לאבינו יעקב, סיים תרגום הפסוק, לא ואזל לחרן, ורק למיזל לחרן, ומן תרגומו למיזל קרוב מאד לשער ולהחליט, שלפני הירושלמי לא היה כתוב וילך חרנה, ורק היה כתוב ללכת חרנה, והוא גם נוסחת תורת השמרונים: ללכת חרנה", עכ"ל.

לפי דבריו, מאין לקח את הנס מקפיצת הארץ? כאשר כל החמשה נסים שחושב שם, יש להם סמך מלה"כ; וזה הנס הוא מדכתיב: וילך ולא: ללכת. — ול' „למיזל לחרן", גם בראש הפסוק גם בסופו, אינם תרגום של המקרא, רק לשון המתרגם עצמו, כמו שיבין שם המתבונן.

§ 8 שם סי' פ' (שם ל', מ"ג) „ויפרץ האיש מאד מאד, אונקלס תרגם מכוון עם הכתוב על מאד מאד: לחדא לחדא, ויונתן תרגם רק מאד אחד ולא השני, מכאן שבנוסחתו היה כתוב רק פעם אחת מאד, וסעד ליונתן המה, ג' ספרי קעניקאט № 99. 111. 229." עכ"ל.

אבל גם בשמות א', ז', ג"כ ביונתן רק פעם אחת לחדא? ושם אין כל סעד מקעניקאט, כי לא העיר שם כלל ע"ז.

§ 9 שם סי' קט"ז (שם מ"ט, ט') „וכלביא, ובתרגום ירושלמי והיך אריותא (בלשון נקבה, היינו לביאה נקבה) מכאן מבואר שלפני המתרגם לא היה כתוב וכלביא עם א' בסוף שהוא לשון זכר, ורק היה כתוב וכלביאה עם ה' סימן נקבה לסוף, ולכך תרגם ג"כ אריותא נקבה, וסעד לנוסחתו הוא נוסחת השמרונים שכתוב שם וכלביה עם ה' סימן הנקבה", עכ"ל.

עי' באור הרש"ד לת"א „שהאריה הוא הזכר במינו והלביא הנקבה" ; וכן הכריע גם געזעניוס. והאיש הזה, לא הבין שכן תרגום גם אונקלס גם יונתן „כליתא", שהיא הנקבה (עי' תרגום יונתן יחזקאל י"ט, ב') וכן האשכנזי „לאֶווין".— ודבריו אינם כדאי להטפל בהם.

10 § שמות סי' כ"ב (שם י"ב, י"ט) „אוכל... מחמצת, ירושלמי פסחים פ"ב מ"א כתיב (שמות י"ב, כ') כל מחמצת לא תאכלו, לרבות כותח הבבלי ושכר המדי וחומץ האדומי שהוא באזהרה, יכול יהיו בהכרת, ת"ל (שם פ' ט"ו) כי כל אוכל חמץ ונכרתה היינו האוכל חמץ הוא ונכרתה בעונש כרת, אבל האוכל מחמצת, היינו כותח ושכר כו', אינו בעונש כרת? והוא פלא, הלא נאמר מפורש בתוה"ק (שמות י"ב, י"ט) כל אוכל מחמצת ונכרתה, ומה לנו יותר ראיה שגם על מחמצת ענוש כרת? ועפי"ז יצא לנו להחליט אשר לפני בעל הירושלמי היה כתוב בתורתנו כאשר נמצא בשני ספרים שמביא קעניקאט .75 .4 № שכתוב שם (שם) כי כל אוכל חמץ מחמצת ונכרתה, ולא כל אוכל מחמצת לבד ונכרתה, עכ"ל.

במטו מינך קורא אהוב! הואילה נא ופתח גמרא בבלית פסחים מ"ג א', וז"ל: „אי הכי כרת נמי ליחייב דהא כתיב כי כל אוכל מחמצת ונכרתה? ההוא מבעי' לכדתניא" כו', ושוב תראה את הירושלמי שמביא בפנים שמסיים שם „חברייא בעון קומי ר' יונה הכא כתיב כל והכא כתיב כל הכא את מרבה והכא את ממעט? אמר לון כאן ריבה באוכלין כאן ריבה בנאכלין" ע"כ, וז"ל הפ"מ „ואי דדייקת מדכתיב חמץ משמע חמץ גמור דוקא הא כתיב נמי כל אוכל מחמצת ונכרתה ונימא דהאי כל נמי לרבות תערובות חמץ שיהא בכרת? אמר לון, לא כדסלקי אדעתייכו אלא כאן וכאן כל לרבות הוא וכאן ריבה באוכלין האי כל אוכל מחמצת דכרת דמשתעי באוכלין מרבה הוא לאוכלין והיינו לרבות נשים" כו' עכ"ל הפ"מ ועי' עוד שם לשונו למעלה בסמוך שנלאיתי להעתיקו, ותשתומם על חסרון ידיעה של האיש הזה שלא ידע מאי דקאמרי רבנן ומעיז פניו לעשות בלהטיו מדוחים של תהו ובהו!! נורא עלילה!

11 § שם סי' כ"ה (שם י"ב, מ"ב) „... ליל שמורים, ובתרגום ירושלמי מתורגם בהוספת מלת ארום, שהוא תרגומו של כי, והטעם לא זולת, כי לפני ת' ירושלמי היה כתוב כך בהמתתרגם", עכ"ל.

אין זה אלא ערמת עלילה באחיזת עינים! ז"ל התרגום ירושלמי: ליל נטיר ומזומן לפורקן הוא מן קדם ה' באפקתהון דבני ישראל פריקין מארעא דמצרים, „ארום" ארבע לילון אינון כתיבין בספר דכרניא לילא קדמאה" וכו' וכו'; עינינו רואות שתרגם את לשון הכתוב (בהרחבת מלים לפירושא) בלי הוספת מלת „כי"; ובמלת „ארום" התחיל את ספור אגדתא שלו, אשר אחרי השלמתה, סיים לתרגם את המחצית השניה מן הכתוב: „ליל פסחא קדם ה' נטיר ומזמין לכל ישראל לדריהון".— אולם הפעם חלילה לנו לקצוף על אותו האיש; אדרבה עלינו לשבח ולהודות לו על חסדו שלא גזר עלינו להאמין שבתורתו של הת' ירושלמי היה כתוב: „ליל שמור (ל"י) ונכון לגאולה הוא מלפני ה' בהוצאת בני ישראל גאולים מארץ מצרים, הוא ליל פסח לפני ה' שמור (ל"י) ונכון לכל ישראל לדורותם". שכן היא ההעתקה העברית מלשון התרגום; ואם הוא התחסד לותר לנו שנויים רבים ונכבדים כאלה, איך נקצוף אם לא עצר ברוחו מלזייף דבר אחד קטן כזה?!

12 § שם סי' ל"ג (שם י"ג, ט"ו) „ויהי כי הקשה ... פרעה, יונתן תרגם: והוה כד אקשי מימרא דיי' ית לבא דפרעה, מכל וכל אינו מסכים ומכוון עם הכתוב לפנינו,

אולם בזאת אין לספק כי לפני המתרגם היה כתוב: ויהי כי הקשה ה׳ פרעה אשר כן מביא קעניקאט ספר .109 №" עכ"ל.

לא הבין כי ל׳ ההפעיל דחקו להתרגום; והשכיל להמשיך את הנסתר בפעל: הקשה, על: ה׳, הנזכר בפסוק הקודם, ולהשוות כונתו עם מה שנאמר אצל סיחון: כי הקשה ה"א את רוחו וגו׳ (דברים ב׳, ל׳).

§ 13 שם סי׳ ל"ט (שם י"ד, י"ג) „כי אשר ראיתם, בת"א ות"י ותרגום ירושלמי מתורגם כי כאשר ראיתם, עם כ׳ הדמיון, כל הג׳ תרגומים בסגנון אחד, וסעד לדבריהם הוא תורת השמרונים וששה ספרי קעניקאט, ושנים של ראססי .378 .230 № ואחר ההגהה והתקון", עכ"ל.

„כל הג׳ תרגומים בסגנון אחד"! פלא! ואני מוסיף על פליאתו עוד רביעי; גם האשכנזי ת׳ „דען וויא איהר דיא מצרים הייטע געזעהען" — האיש הבדאי הזה לא איכפת ליה אם המתרגמים היו נעשים בדאים כמוהו לתרגם פסוק כ צ ו ר ת ו; אבל הם אמתים ותרגומם אמת והוא בדאי!

§ 14 שם סי׳ מ"א (שם ט"ו, ב׳) „וזמרת, ות"א תקפי ותשבחתי, היינו מלת זמרת עם כנוי מ"ב, נראה שלפניו היה כתוב: וזמרתי, וכן ס׳ קעניקאט", עכ"ל.

וכן ת׳ האשכנזי „מיין זאיטענשפיעל"; ועוד הוסיף לשנות שהחסיר גם הוי"ו מן „וזמרת"? וגם ע"ז לסיים את הסיום שנזכר בסי׳ הקודם.

§ 15 שם סי׳ מ"ג (שם שם י"א) „עשה פלא, ובמכילתא פ׳ שירה (ספ"ח) איתא עושה פלא, עשה לא כתיב כאן רק עושה, אלא עשה ועושה בכל דור", עכ"ל.

בהוכחתו זאת עשה פלא לצחק בנו! הדיוק הוא מהנקוד.

§ 16 שם סי׳ נ"א (שם י"ט, כ"ה) „וירד משה... אל העם, ובת׳ יוב"ע תרגם: ונחת משה מן ט ו ר א לות עמא, מלות מן טורא שהוא התרגום של מן ה ה ר, הוסיף יונתן כי כך היה לפניו בהמתתרגם, וכן הוא בנוסחת השמרונים, וכן ספר אחד אצל קעניקאט, עכ"ל.

עלינו לשבח שלא הביא לנו מקור גם על הששה תיבות „קרבו קבילו אורייתא עם עשרתי דברייא", שביונתן! ועוד מאות מקומות שמוסיף מלים על ל׳ הכתוב בדרכו לפרש ולא נשמר מעלילות אותו האיש.

§ 17 שם סי׳ ס"ז (שמות כ"ד, י"ב) „להורתם (מ"ו) וז"ל הזהר (ויקרא ד"מ ע"ב להרתם, כתיב חסר, כד"א ואל חדר הרתי תושבע"פ, מבואר שדורש להרתם מן אשה הרה ודורש כך מפני שלפני הזהר הוא חסר, ואולם לפנינו להורתם מלא ו"ק", עכ"ל.

השכיל לחשוב שכונת הזהר „חסר" הוא על ו׳ קמאה, אף שעיניו לא נמקו לראות שגם „הורתי" מלא ו׳ אחר הה"א; ולמטרתו זייף את ל׳ הזהר והעתיק „הרתי" חסר שני הווי"ן, מה שזה שקר: שהזהר מביא „הורתי" כדכתיב בקרא; ודרשתו מחסרון הו׳ אחר הר׳, יש לקרות הר׳ בקמץ.

§ 18 שם סי׳ ע"א (כ"ו, ג׳) „חמש היריעות תהיין חוברות אשה אל אחותה ואונקלם ויונתן תרגמו חמש וגו׳ חדא עם חדא", עכ"ל.

§ 19 שם סי׳ ע"ב (שם) „וחמש יריעות חברת אשה אל אחתה ובת"א ובת"י חדא עם חדא", עכ"ל.

§ 20 שם ע"ג (שם פ׳ ו׳) ועשית חמשים וגו׳ אשה אל אחתה ות"א ותיו"נ חדא עם חדא, מזה שמשונה ת"א ויונתן מן לשון התורה אשה אל אחותה וכו׳ עכ"ל, והאריך בפטפוטי הבל.

לא ידעתי מה דמות אערך לפטפוטיו אלה, כתרנגולת בשעה שצריכה להטיל

ביצתה; אבל הוא לא הוליד כלום ורק לאחוז את העינים להרבות מספר תעתועיו, אף שבעצמו מורה שאין כאן כל שנוי בכל שלשת הסימנים.

§ 21 שם סי' ע"ז (שם כ"ח, ג') „תדבר אל כל חכמי לב, יונתן תרגם עם כל, היינו את כל חכמי לב וגו', וסעד לנוסחתו המה של קעניקאט ד' ספרי קדש שכתוב את כל כו'" עכ"ל.

ומדוע שתק מאונקלס? הלא גם הוא תרגם כך; אבל מי יאמין לו שבאמת הוא אינו יודע כזה, שלא ידע אשר כל ל': דבר אל, תרגומו: מלל „עם"; וכן כל שמוש מלת „אֶל", אין לו מציאות בלשון התרגום, כמ"ש לעיל שער ג' § 15. וזה דבר שתינוקות שב"ר יודעים, אבל לעשות להטיו הוא מתהולל ומשתולל; כי סמוך לבו בטוח בהקורא המתנמנם שלא יבדוק אחריו.

§ 22 שם סי' ע"ט (שם כ"ט, י"א) „ה' ... פתח אהל מועד, תרגם יונתן לתרע משכן זמנא, היינו אל פתח אהל מועד, וכן הוא בס' אחד בקעניקאט" עכ"ל.

וכן אונקלס: בתרע, וכן האשכנזי: „פֿאָר" דעם איינגאנגע, ואין זאת אלא עלילה של תהו.

§ 23 שם סי' פ"א (שם שם י"ח) „ריח ניחוח, ואונקלס ויונתן תרגמו, לאתקבלא ברעוא, שהוא תרגום של לריח ניחוח, וסעד מן ארבעה ספרי קעניקאט, וכן ד' ספרי ראססי ואה"ת" עכ"ל.

נורא עלילה! להחרים את הל' מכאן אף שהוא מוכרח לשמושו; וכי איך יאמרו „אתקבלא ברעוא"? הלא אז היה משמעו ל' עבר?

§ 24 שם סי' פ"ג (שם שם ל"ט) „הכבש האחד, ובזבחים (דף י"א סע"ב) איתא מדכתיב את הכבש אחד" כו' עכ"ל.

ומי ערב לו שאין כונתם לקרא דבמדבר כ"ח, ד'?

§ 25 שם סי' צ"א (שם ל"ד, י"ח) „אשר צויתיך, ת"א ותיו"נ תרגמו כאשר צויתיך עם כ', וסעד לנוסחתם תורת שמרונים ואחד עשר ספרי קעניקאט ושמנה ספרי ראססי, ואחר התקון, ועוד" עכ"ל.

ואני מוסיף עוד: וכן האשכנזי: „וויא" איך דיר געבאטען האבע, הכי סגי בלאו הכי? הלא כן כונת הכתוב.

§ 26 שם צ"ב (שם שם כ') ולא יראו, ובתרגום ירושלמי מתורגם לא יראו, וכן נמצא לא בלא ו' החבור בקעניקאט 181 № עכ"ל.

צחוק עשה לנו בזה! ז"ל ת' הירושלמי „עמי בית ישראל לית אתון רשאין למיחמי י"י אלהיכון ריקנין מן כל מצוה" — ועתה הגע עצמך אם תוכל להכנים אפילו וא"ו דכתיבא אאופתא במליצתו המוסריית הזאת, שאינה כלל תרגומו של הכתוב רק אסמכתא דאגדתא.

§ 27 ויקרא סי' ג' (שם א', י') „מן הכבשים או מן העזים, ובספרא הנ"ל (עמוד י"ז אות ב') מן הכבשים ומן העזים (ולא או), הרי אלו מעוטים, פרט לחולה ולמוקצה ולזקן ולמזוהם. ד' פרטים נזכרים כאן, ולהם נצרך ד' מעוטים, וכן הם: ג' מן, הרי הם ג' מעוטין, ואצל העזים נאמר ומן, הנה הו' הוא עוד מעוט אחד, ס"ה ד' מעוטין, וכ"ז הוא לפי נוסחת הספרא שכתוב ומן, וסעד לנוסחת ספרא בקעניקאט, (תמורה דכ"ח ע"ב)", עכ"ל.

תחלה נאמר: כי למטרת להטיו זייף את ל' הספרא; שם נאמר: „מן הצאן ומן הכבשים ומן העזים", בו' גם לפני „מן" הכבשים, אשר לפי"ז כבר היה לו חמשה מעוטים? על כן זייף להשמיט אחת — אבל הוא לא הבין ששני הווי"ן הנוספים

הם מלשון הספרא עצמו, שבם יחבר את שלש מלות „מן" הכתובים בקרא שימנו למספר שלשה מעוטין: לחולה, לזקן, למזוהם, ששלשה אלה נתמעטו משלש פעמים „מן" שבהאי קרא. אבל „מוקצה" לא גרסינן כאן, כמ"ש הק"א ודבריו מוכרחים, שהרי „מוקצה" כבר נתמעט מקרא דלעיל (פ' ב') וכל הספרא שם „מן הצאן להוציא את המוקצה". עי"ש פ' ב' אות י"א. ועי' כאן בק"א שמפרש בטוב טעם ועביד צריכותא, והאיש הזה למרות האמת והנכוחה הקדים לפרוש מצודת שקריו „ד' פרטים נזכרים כאן"; כי הכל יתקדש לו לתכליתו.

29 § שם סי' ד' (שם שם י"ג) „והקריב הכהן את הכל והקטיר המזבחה, ובגמרא (פסחים דס"ה ע"ב, חגיגה די"א ע"א (אינו שם), יומא דכ"ז ע"א, זבחים ד"ד, י"ד, כ"ד, מנחות דף י') מובא הפסוק: והקריב הכהן את הכל... המזבחה (ומלת והקטיר נשמט) וז"ל וכו' וכן בכל המקומות, היתכן שבכולם שהם שבעה מקומות יהיה טעות המעתיקים, ועל פי זה מוכרחים אנו לומר שלפני מסדרי הש"ס אצל רובם היה כתוב בס' התורה אשר להם בחסרון מלת והקטיר; זולת בעירובין (דנ"ד) ובספרא מובא הכתוב כאשר הוא בס"ת שלפנינו", כו' עכ"ל והאריך בלהטי הבליו כדרכו ומטרתו להרבות מחלקות בספרי חז"ל עצמם.

אבל מה נורא עלילת האיש הזה! הש"ס נקט המלים הנצרכים לכונתו; ובדיוק השמיט בלשונו מלת „והקטיר", למען קרב את מלת „המזבחה" למלת „והקריב", ללמד שגם הולכת אברים לכבש פסולה בזר; אשר בהזכרת מלת „והקטיר", יחלש דיוקו של הלמוד הזה. וכדרכם ז"ל דרך כל בעלי הגיון הדייקנים בהוכחת למודיהם. ועי' מ"ש המתעתע הזה עצמו להלן סי' כ"ד בלהג הרבה, אבל לשונו קשת רמיה בלהטיה, תתהפך כחמר חותם בפיו למטרת מדוחיו ככל אשר יחפוץ להתעות בשקר.

29 § שם סי' מ"ז (שם י"ב, ב') „דבר אל בני ישראל לאמר אשה כי תזריע, ז"ל ספרא ריש פ' תזריע, דבר אל בני ישראל, בני ישראל בענין הזה ואין העכו"ם בענין הזה, בני ישראל, אין לי אלא ישראל מנין לרבות את הגיורות ואת השפחות בין משוחררות ובין אין משוחררות, ת"ל ואשה, ואשה כי תזריע וילדה זכר, עכ"ל הגמ' (?). ממאמר הספרא מבואר באר היטב, שכונת הרבוי הוא מן ו' של ואשה, כי אחרי אשר אמר דבר אל בני ישראל הנה מאשר לא נכתב ישראל לבד, שאין העכו"ם בכלל זה, לפי"ז היה אפשר להעלות על הדעת, שהכתוב דבר אל בני ישראל כו', ולא כתיב דבר אל ישראל אשה, שאז היה מבואר דכוונת אשה היא איזה שתהיה אף גויה ושפחה, אבל עתה שכתוב בני ישראל אשה, הכוונה הוא דוקא בנות ישראל לבד ולא על אינן בנות ישראל? לכך בא בכתוב ואשה עם ו' החבור להוסיף אף אינן בני ברית, מזה יצא לנו להחליט שלפני הספרא היה כתוב כאן ואשה, לא כאשר הוא לפנינו שכתוב אשה" עכ"ל.

השמעת מימיך דברי שגעון באלה ממאן דגמיר צורתא דשמעתא? אף כי לכתבם בספר ולהדפיסם. — ועי' בק"א שם שמפרש הדברים כהלכתם, ומדבריו תבין שהווי"ן הנוספים הם טעותי הדפוס, ולא היו בספר שהיה לפניו, כי לולי כן היה מתעורר ע"ז לכהפ"ח, וברגיל טעיות הדפוס כאלה כמעט בכל דף ממהדורות של ת"כ. אבל המתעתע הזה מצא מקום להשתגע בגללם למען מטרתו, למרות האמת והנכוחה.

30 § שם סי' צ"ז (שם כ"ג, מ"ד) אל... בני ישראל (בחסרון מלת כל קודם בנ"י) ובגמ' כו' כו' אריכות לשון ולבוש שפתים שנלאיתי להעתיקם.

הראה אל ששה מקומות בש"ס שמובא בהם הכתוב בצורתו שלמה אתנו, ולא ידעתי כונתו בזה. ואחז בצפרניו במלת „כל" שנזדמנה בטעות במהדורות המוטעות של

הספרא ולבט בשפתיו דברי שגעון ורעות רוח; ולבסוף מסיים: „ועי' מנחות שם תבין שדרשת הספרא מסכמת גם עם חסרון מלת כל", כאלו העמיק לעיין בדבר קשה ושיטה עמוקה והצליח ואשכח מרגניתא טבא — וכ"ז רק אחיזות עינים לפני קורא מתנמנם·

§ 31 במדבר סי' נ"ג (שם י"ד, מ"ד) „וארון ברית (בתורה שלפנינו מלא) ובתרגום אונקלס ובזהר שלח לך (דף קנ"ז ע"א) וארן ברית חסר, ולפי הזהר לא נמצא מלא כלל" עכ"ל.

הגידו נא לי קוראים ישרים מה חפצו להוכיח מתרגום אונקלס כאן על חסרון הוי"ו בתיבת וארון ??

§ 32 שם סי' נ"ד (שם ט"ו, ג') „לעשות... ריח ניחוח, ויונב"ע תרגם למעבד רעותא דמרי עלמא לאתקבל ברעוא, מן מלת רעותא דמארי עלמא, קרוב להחליט, שהיה כתוב לפני היונתן עוד איזה מלות, ולכה"פ מלת לו, היינו לעשות לו ריח ניחוח, וכן בקעניקאט .69 №. לעשות לו" עכ"ל.

אחי הקוראים האהובים, רחמנים בני רחמנים! עשו נא עמו חסד והוסיפו לו תיבה אחת! ואם לא מצד הדין והיושר, אבל מצד רחמנות לכהפ"ח מלה זעירא רק בת שתי אותיות! הלא מצער היא ותחי נפשו.

§ 33 שם סי' נ"ז, אם בדיחא דעתך הקורא, קרא את דברי שגעונותיו כאן, אשר מפני האריכות ומפני קיצת הנפש נמנעתי להעתיקם ותראה כמה רב חיליה דההוא גברא ומי הוא שיצא ללחום נגד המסורה: כמשתגע בראש כל חוצות!

§ 34 שם סי' ס"א (שם י"ז, ה') „למען אשר... לא יקרב, ובבמד"ר (פ"ה „סי' ד'") וז"ל: אל תכריתו את שבט משפחת הקהתי, למה הוא מזכיר הדבר, אלא צפה הקב"ה שקרח עומד ממשפחת קהת וחולק על משה, ומשה עתיד לבקש לפני האלהים שתבלע הארץ אותו, א"ל הקב"ה תן דעתך זכרון לבני ישראל למען אשר לו לא יקרב איש זר (במד' י"ז, ה') חסר קרייא כלום מהו לו? א"ל הקב"ה למשה לו אני שומע, אבל לכל השבט איני שומע, והוא פלא, הלא לפי הספרים שלפנינו אין כאן בפסוק מלת לו? ועי"ז החלטנו שלפניו היה כתוב מלת לו והוא למען אשר לו לא יקרב, וכן כתוב בספר קעניקאט .156 №. עכ"ל.

כמה אחיזות עינים יש כאן, זייף את לשון המדרש והוסיף בו מלת „לך", (ובאותיות גדולות מנקרות עינים) שלא היה ולא נברא —; השמיט מלת „וגו'" הכתוב במדרש אחר לא יקרב איש זר וגו'; גם הפסיק הדבור ולא השלים המאמר: אבל לכל השבט איני שומע „לך", וכל זה רק להתעות ולהדיח בתהו, כי האיש הזה לא הבין (או: עשה עצמו כאין מבין) שכונת המדרש במלת „וגו'", על סוף הפסוק כאשר דבר ה' ביד משה „לו"; וע"ז הוא שואל: חסר קרייא כלום מהו „לו", כאשר באמת כל מפרשי הפשט טרחו הרבה בהבנת מלת „לו" הזאת שנראה כמיותרת ומחוסרת הבנה; והמדרש מישבה בדרשתו, ששב על קרח, שנזכר למעלה בסמוך, וע"ז הוא דורש „לו (לקרח) אני שומע (לעשות לו כאשר בקשת) אבל לכל השבט איני שומע לך" להכריתם ולאבדם, וזהו מה שנאמר כאן: אל תכריתו את שבט משפחות הקהתי, ועי' במסלותי מה שכתבתי הערה י"ג אות כ' אדרשה דתלמודין סנהדרין ק"י א', ממלת לו הזאת. — והוא מביא עוד סמך לזיופו מקעניקאט, אשר אם באמת הוא כן אין לך ראיה גדולה מזו על השתבשות הכ"י שלו.

§ 35 שם סי' ס"ג (שם י"ח, י') „כל זכר... יאכל אתו, ובמנחות (ריש דפ"ג) וז"ל כו'. אם חסר משוגעים אתה הקורא, פקח עיניך וראה שם את המשתולל מתהולל ומרקד בשמן המשחית; ומעצמך תתעורר לגעור בשטן הזה השולח יד בכתבי קודש.

36 § שם סי' פ"ז (שם כ"ג, ט') „ומגבעות אשורנו (מלא ו'), ובזהר בלק (דר"ג ע"ב) אומר גבעת (חסר ו') סמא דכולא ההוא עלאה דכולא" עכ"ל.

כונת הזהר על „גבעת" עולם בברכת יוסף (בראשית מ"ט, כ"ו) שהוא באמת ח' ו'; ועל „ומגבעות דכאן, מסיים שם תיכף: ומגבעות באות ו'; ועוד שם למטה „ומגבעות שלים באת ו'", עי' בזהר על מקומו שם.

37 § שם סי' צ' (שם כ"ד, ב') „וישא בלעם את עיניו מלא דמלא, וז"ל זהר בלק (דף ר"ב ע"ב) וישא בלעם את עיניו עינו כתיב ההוא עינא בישא דבעא לאסתכלא עלייהו", עכ"ל.

הזהר מדייק שכל המאמר „וישא בלעם את עיניו", הוא מיותר, אחרי שנאמר: וישת אל המדבר פניו, היה די שיאמר וירא את ישראל שוכן וגו'? ודורש מזה, שכונת הכתוב שנשא עליהם עינו הרעה בהם, עינו הרעה שלא יכלה לראות בטובתם והיה מכוון להזיקם בעין רעה; אבל: וירא את ישראל שוכן לשבטיו, שבטא דיוסף דלא שלטא בהו עינא בישא כו', שבטא דבנימין כו' דלא דחיל מעינא בישא כו', עי"ש כל הענין.

38 § דברים סי' י"ג (שם ו', י"ד) „אחרי אלהים אחרים, ותרגום אונקלוס ויונתן אחרי אלהי אחרים, וכן הוא אצל ראססי ספר №. 178", עכ"ל.

ומה יענה לתרגום להלן ז', ד'. י"א, ט"ז, כ"ח. ועוד ועוד? בכלם ת': אלהים אחרים „טעות עממיא". וגם להבל כזה מצא סעד!

39 § שם סי' כ"ד (שם י"א ל.) „אצל אלוני מרה ... והשמרונים או הכותים זייפו פה מלת מול שכם" כו' כו'.

גם בכאן מצדד בזכות הכותים והשמרונים לאמר אשר הוקירו התורה למאד שלא להוסיף ולגרוע ממנה, אבל פה כו', זה למען הקים את דבריו לעיל שמות סי' ע"ג: שהזרתם נאמנה לו מאד —.

40 § שם סי' מ"ד (שם כ"ד, ב.) „ויצאה מביתו והלכה והיתה, ובגמרא (קדושין ריש ד"ה, ד"ט ע"ב, דמ"א, דמ"ד, דע"ח, גיטין דע"ח ודפ"ג) איתא אמר קרא ויצאה... והיתה, היינו שהשתי תיבות: מביתו והלכה חסרים בגמרא" כו', עכ"ל.

האריך בדברי הבל בזדון ערמה ומרמה. עי' עליהם אם תרצה ותשפוט. וכאן הודה שלא ראה גוף הספרים כ"י „ורק בגליון תנ"ך לייפציג".

41 § שם סי' נ"א (שם כ"ו, ז.) „את ענינו ואת עמלנו ואת לחצנו, ויונתן ואונקלס תרגמו: צערן ולעותן ודוחקן, היינו ענינו ועמלנו ולחצנו בחסרון מלת את" וכו', עכ"ל.

לא הבין שאחרי שת' „וגלי קדמוהי", בהכרח להשמיט את כי' הפעול בלשונם.

42 § שם סי' ס"ו (שם ל"ד, י"ב) ולכל המורא, תרגם ירושלמי ולכל חזוותא, היינו לכל המראה, ולא לכל המורא, וכן הוא בתורת שמרונים לכל המראה". עכ"ל,

האיש הזה רדף וחתר לשבש גם את הפסוק האחרון בסיום התורה, שעפ"י הנהוג עושים את הסיום בקבוץ והירות, שמחלקים האותיות אחד אחד להקרואים הנאספים ומדקדקים בכתיבתו בכל אופן היותר מעולה; אבל מה אהניה ליה? רק שגלה קלונו להראות לכל שמוחו ריק! תרגום של „מוראים" „חזוונין" בכל אתר ואתר: דברים ד', ל"ד; כ"ו, ח'; ירמיה ל"ב, כ"א. כן באונקלוס וכן ביונתן בן עוזיאל האמתי והמדומה. וריק המוח הזה מעז לחלוק על המסורה ולהרפות יסודותיה! ?

43 § שמואל ב' סי' ס"ב (שם כ"ג, ח') „ישב בשבת תחכמוני וגו'. ובבמדרש רבה (פ' כ"ג) ותנחומא (סדר מסעי וסדר דברים) איתא וז"ל: מי היה שברח למזבח ונהרג יואב, שנאמר והשמועה באה עד יואב וגו' ויברח אל אהל ה'. תחכמוני ראש השלשי לא

היה יודע שכתוב בתורה מעם מזבחי תקחנו למות? — והוא פלא, מה ענין יואב לשבת תחכמוני, ועיין ספרנו חקת התורה (פ"ח לוח ה') ממאמרים תמוהים (סי' ח'), ושם מבואר שלפניהם היה כתוב פה לא, ישב בשבת תחכמוני, רק, יואב בשבת תחכמוני", עכ"ל.

„פלא! מה ענין יואב לשבת תחכמוני?" ישאל שאינו יודע לשאול הזה; ומצונו לעיין בספרו חקת התורה — אבל עד שנעיין בספר הבליו ומדוחיו, טוב שנעיין בפירוש הרד"ק ז"ל במקומו; אחרי שהביא דברי חז"ל במו"ק ט"ז, כתב: „ויש מרבותינו ז"ל שאמרו כי על יואב אמרו זה הפסוק שהיה חכם גדול וראש סנהדרין שנאמר תחכמוני ראש השלשי!". וזולת מה שאין דבריהם ז"ל צריכין חזוק, היא גם מילתא דמסתברא שפיר; שבאמת יפלא מה שלא נזכר שם יואב, שהיה ראש הגבורים של דוד, במספר גבוריו כאן? עם היות שני אחיו: אבישי ועשהאל, שלפי המסופר בכתובים לא הגיעו למעלת גבורתו של אחיהם זה הגדול והראש, נזכרים כאן ומתיחסים על שמו? והשכילו ז"ל אשר להיות שבסוף כעס המלך דוד על יואב וקללו, גם צוה לשלמה בנו שלא יוריד שיבתו בשלום שאול — היה הדבר מגונה שימנה המודח והמנודה הזה במספר גבורי המלך ולהכבד במקומו הראוי לו לפי גבורתו הנשאה מעל כל יתר הגבורים, להמנות ראש וראשון מכלם; לזאת החכים הכתוב לבל יחמוס משפטו ולהושיבו ראש וראשון לכל הגבורים, שזה מקומו הראוי לו, אבל לא הזכיר את שמו בפירוש רק כנה עליו בהתארים הנכבדים הנאותים לו, שהתכבד בם לפי פעולותיו התרומיות (כדרך המלכים לחלק תארי כבוד ותהלה למצויניהם, איש איש לפי ערך הצטיינותו במעלליו הטובים) — אשר בודאי היה מפורסם לכל בתארי כבודו אלה בזמנו; ובעצה הזאת בא הכל על מקומו ואפניו כראוי —.

44 § מלכים א' סי' כ"ג (שם י"ט, ג'.) „וַיַּרְא ויקם וילך, ובזהר ויגש (דר"ט ע"א) וַיַּרְא ויקם וגו' וז"ל: א"ר חייא וכי אליהו כיון דאיהו גזר וקוב"ה מקיים, היאך דחיל מאיזבל" כו', והאריך בדברי שגעון שאין שוה להעתיקם.

עי' בזהר שם בפנים ותראה שב"ז עלילת שקר שבדה בלהטיו להדיח ולהתעות בתהו, עד שאין כדאי לטפל בבטולה.

45 § ישעיה סי' א' (שם א', ד'.) „הוי גוי", ובמדרש (שו"ט) הובא הגוי, שתי המלות הוי גוי הם מלה אחת הגוי, והוא לא בפירוש אתמר במדרש (שוח"ט פ' א') ורק ממשמעות הענין שאמר שם רבי (צ"ל ר"י בן קרחה) אשר עשרים הוי נמצא בכ"ק (צ"ל „בספר ישעיה", כן כתוב בשוח"ט שם), ובאמת הם יותר עפ"י מסרה, וחפשנו ומצאנו שיש ספרים שלא נמצא בהם, כמו זה ההוי שבישעיה, נמצא בקעניקאט ספר א' .№ 136 שאין שם הוי, ורק הוי גוי היא מלה אחת הגוי, וכיו"ב, עכ"ל.

המדיח הזה אסור בבבלי קסם לעַוֵּת את הישרה ולהתעות בדרך עקש ופתלתל! ריב"ק אומר שם „עשרים אשרי כתוב בספר תהלים כנגד עשרים הוי שבספר ישעיה", שזה אמנם נגוד יפה ממלים שהוראתם הפוכה: מלת „אשרי" מאשרת את בעליה ומספרת בטובתו ותהלתו, ולהיפוך מלת „הוי" מגנה את בעליה ומספרת ברעתו וגנותו; ממילא מובן שהנגוד הזה לא יתכן רק על העשרים „הוי" שבספר ישעיה, שבאו להוראת הגנות והקובלנא, משא"כ מלת „הוי" האחרונה „הוי כל צמא לכו למים ואשר אין לו כסף לכו שברו ואכלו ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב", שהיא קריאה לטובה, וכל כי האי „הוי" נשמע ונתבשר בכל יום ובכל עת ובכל שעה, היתכן אפוא להציגה כמתנגדת למלת „אשרי"? — בבקשה ממך הקורא! קח את ספר

הקונקורדנציה וראית ונוכחת שכל העשרים „הוי" בזולת האחרון הזה, רחמנא ליצלן ולשיזבן מנהון; וכנגדם יוצגו העשרים „אשרי", שיהא רעוא שיאושר חלקנו בהם! ועי' מ"ש בס"ד להלן בתהלים § 49

§ 46 שם סי' מ"ג (שם נ"א, ז') „ומגדפתם אל תחתו, ובתרגום ומאתרברבותהון שהוא תרגום ומגדולתם, מ ב ו א ר שלפניו היה כתוב ומגדלתם", עכ"ל.

הוי לץ יהיר! תא חזי במלכים ב' י"ט, כ"ב; ישעיה ל"ז, כ"ג: את מי חרפת וגדפת, תרגומו: ית מן חסדתא וית מן „אתרברבתא" — הלא יסכר פיך? או שתאמר שגם שם היה כתוב לפניו; את מי חרפת „וגדלת"? בוחן צדיק!?

§ 47 ירמיה סי' י"ט (שם כ"ב, ט') „הויה אלהיהם, ובסנהדרין (ד' ל"ח ע"ב) ויאמר על אשר עזבו ברית ה' אלהי אבותם. והנה בפסוק זה נגד הכתוב בכ"ק שלפנינו נמצא ג' שנוים: א) בגמרא כתוב ויאמר, ובכ"ק שלפנינו כתוב ואמרו; ב) בגמרא חסר מלת את קודם מלת ברית, ובכ"ק כתוב מלת את, והוא, את בריתי. ואולם על אלו השני שנוים באשר אין לנו סעד וחזוק לומר שע"פ נוסחת הגמרא היה כתוב בכ"ק לפני בעל המאמר, לכך שלא להרבות בשנוים במקום שאין להכריע, הנחנו כאשר הוא, ולתלות השני שנוים אלו בשגיאת המעתיקים ומגיהים; אולם על השנוי השלישי בזה הפסוק, והוא: שבגמרא הובא הפסוק הויה אלהי אבותם ובכ"ק כתוב הויה אלהיהם, מצאנו סעד לנוסחתם, בכ"ק שמביא קעניקאט תשעה ספרים, ועוד ס' אחד שאחר התקון, ומספרי ראססי עם שאחר התקון תשעה ספרים, סך הכל י"ט ספרים שכתוב בהם כבגמרא", עכ"ל.

מרא דאברהם! איש עור הזה בא לצחק בנו! זיוף, סמיות עינים והתעטף בפתיות עזרו לו בלהטיו כאן; כחס על טרחתך, הקורא, הנני לתת את טרחתי כַּפָּרָה ואעתיק לך לשון הש"ס כצורתו, ז"ל: „אר"י א"ר אדם הראשון כו' ר' יצחק אמר משוך בערלתו היה כתיב הכא והמה כאדם עברו ברית וכתיב התם את בריתי הפר, רב נחמן אמר כופר בעיקר היה כתיב הכא עברו ברית וכתיב (את בריתי הפר) ואומר על אשר עברו „את" ברית ה' אלהי אבותם", עכ"ל הגמרא אות באות. שלשת המלים „את בריתי הפר", בדברי רב נחמן מוקפין חצאי עגולין, ונרשם בצדם „רש"ל מוחק זה", ובצדק, כנראה לעין שנשתרבבו מהא דקדם בדברי ר' יצחק; ובסבת יתורם, שגה איזה מגיה לעשות מתיבת „ו א מ ר ו", שאחריהם, תיבת „ו א ו מ ר", כנאות לבוא על פסוק שני המובא אחרי הראשון לראיה על ענין אחד, וזה מילתא דשכיחא בהעתקות הש"ס שנצרפו ונתלבנו בחלופי גירסאות מההעתקות הישנות; אבל מה עשה המתעתע הזה? זייף את מלת „ו א ו מ ר" למלת „ו י א מ ר", השמיט את מלת „את" הכתובה בין „עברו" ובין „ברית", ויצאו לו מזה ש נ י שנוים, אשר מבלי מצוא עליהם סעד מכ"י משובשים, נהג עמנו בטובת עין, לוַתר לנו לבלי הרבות את המספר בשניהם, אבל אחרי ה ו י ת ו ר הגדול הזה, מי אפוא יהין עוד להתחטא לפניו ולבקש עוד ויתור שלישי גדול כזה לבלי שים לב על שנוי נמרץ מן „הויה א ל ה י ה ם" על „הויה א ל ה י א ב ו ת ם"? — אוי אויל! רב נחמן מביא כתוב הדר בתורתנו „ואמרו על אשר עזבו את ברית הויה א ל ה י א ב ו ת ם" שבפ' נצבים (כ"ט, כ"ד) המוקדם מהפ' שבירמיה; ואם המרשים בצד שגה לציין בירמיה, אנן מה איכפת לן? הוי זד יהיר! האם בלהטי כזב כאלה אתה אומר להרוס חומת ה מ ס ו ר ה העתיקה ולשבש ספרי קדשנו?!

§ 48. יחזקאל סי' ס"ג (שם מ"ג, ג') „וכמראה המראה אשר ראיתי [כמראה אשר ראיתי] בבואי לשחת את העיר ומראות כמראה אשר ראיתי אל נהר וגו', ובזהר מקץ (דקצ"ו ע"א) וז"ל: ת"ח מה כתיב והנה כבוד אלהי ישראל וגו' מה כתיב בתריה: וכמראה המראה אשר ראיתי ... בבואי לשחת העיר ומראות כמראה אשר ראיתי על נהר כבר,

כל אלין מראות אינון שית דאינון כו', עכ"ל. מבואר מזה בדברי הזהר שבזה הפסוק נזכר ששה פעמים שרש ראה מכוון, לרמז ולכוון על הששה מדרגות שבין נבואה לחלום, ואולם באמת נזכר בזה הפסוק שרש ראה לא ששה פעמים רק שמונה, פעמים כאשר הפסוק הוא פה לעיני הקורא, היינו שנשמט מלשון הזהר אשר מוסגר פה אצלנו בשני חצאי לבנה מלות [כמראה אשר ראיתי]; ואולם סעד לנוסחת הזהר, הנה מצאנו בארבע ספרים משל קאניקאט №. 1. 30. 93. 113. אשר חסרים שם אלו שלש התיבות „במראה אשר ראיתי" שהמה מוסגרים אצלנו", עכ"ל.

לאחוז את העינים הוא מדבר מבטנו להסביר כונת הזהר על הפעמים שנזכר כאן שרש ראה, ועל קו תהו זה יסד אבני בהו למחוק שלש תיבות מן הכתוב, ובקכם שעל שפתיו לעוות הישרה והפשוט הפסיק את לשון הזהר במלת „וכו'" ולא השלים לשונו „דאינון מראות", נשתתק מלבטא את התיבה האחרונה הזאת, מפני שבה נגלה כונת הזהר לשש פעמים „מראה", הנזכרים בכתוב הזה, היינו ארבע פעמים „מראה" בל"י ופעם אחת „מראות" בל"ר ומעוט רבים שנים, הרי כאן ששה מראות; וכרגיל בדרשות חז"ל אסמכתות כאלה לעשרות ולמאות — . ובויק"ר פ' א' סי' י"ד חושב תשע איספקלריות (לא מראות—) שחושב שמונה פעמים לשון „ראה", וחד מנהון מראות בל"ר, חושב בשתים כנ"ל, סך כולם תשע, וכפי' המ"כ שם. ומה אהניה לרמאה ברמיותיה? !

49 § תהלים סי' ל"ו, ל"ז, ל"ח, ל"ט, מ'. בחמשת הסימנים האלה הוא מרבה הבלים ומרוחים ומשתמש בכל להטיו לשבש חמשה פסוקים בס' תהלים להשמיט בם תיבת „אשרי", הנזכרת בספר הזה עשרים וחמש פעמים, שזה סותר לדברי השוח"ט פ' א' בזה"ל: „תני דבי ר' יהושע בן קרחה עשרים אשרי כתיב בספר תהלים כנגד עשרים הוי שבספר ישעיה, אמר ר' תמה אני היאך למדנו ר' יהושע עשרים אשרי כתיב, ואני אומר עשרים ושתים ולמה כנגד עשרים ושתים אותיות" כו', עכ"ל השוח"ט. וכאשר באמת הדברים מפליאים, כמו שבכלל התעורר ע"ז הרש"ש ז"ל בויק"ר פ' ל"ד סי' א' ואחריו הרזו"ו ז"ל שנדחק בדוחק גדול עי"ש ותבחין; וכאן מצא המתעתע הזה מקום להראות להטיו ומרוחיו בדברי הבל ולהג הרבה המעוררים קיצת הנפש לנפש היפה; אשר ע"כ ומפני האריכות שלבט בם בשפתיו קרוב לשלשה עמודים, נמנעתי להעתיקם, יעיין עליהם מי שירצה בפנים המספחת [עוד גם זאת שכבר קרבתי אל גבול מספר החמשים שגבלתי לי בשער הזה והחלותי לצעוד בפסיעות גסות, פסחתי על הרבה ענינים שהיו ראויים לגלות קלונם ברבים, מאפס מקום ופנאי; אף שבכ"ז כמדומה לי שאעבור את הגבול, אבל לא בדברים תפלים השורטים שרטת בנפש היפה—]. ולמען המעיין בפנים אעורר: שבמספר „אשרי" שהוא מוחק, הוא מונה בסי' ל"ז את „אשרי" משכיל אל דל (שם מ"א, ב') ויסעדנו מקעניקאט №. 76, שתחת „אשרי" כתוב „אשר" משכיל בלא „י"— והנה זה ה„אשרי" הוא אשר עליו יאמר המדרש בויק"ר שם: שמכולם לא נטל אפוכי אלא זה — ועמו מונה המדרש רק כ"ב פעמים? ! והשתומם עוד על עזותו של האיש הזה: שבסוף סימן מ' הוא בעצמו מביא את המדרש הזה בלשונו, ולא ידע עול בושת להראות לכל כי מצחק הוא בנו, לעשות נחת רוח להלצים בני בריתו אשר לצון חמדו להם; כדרכו בכמה מקומות בהמספחת הזאת! !

אולם למען הישרה והנכוחה, לא אחדל להעתיק בזה את הרשום בתירושי (אהי בכתובים) בויקרא רבה שם על אתר וז"ל שם: באמת נזכר בס' תהלים כ"ה פעמים „אשרי"; אבל כשנתבונן, נמצא בהם שלשה שאין להביאם במספר, בהחלט, ועוד שנים שתלוים בשקול הדעת אם לחשבם אם לא; כי באמת לאו שמא גרים ולא חומר מבטא המלה, רק הענין שעליו נאמר האשור והשבח. (עי' מ"ש לעיל 45 § בענין

מתנגדו   מלת „הוי״—) . ואלה הם השלשה המחלטים להוציאם מן המספר : א׳) במז׳ ל״ב , „אשרי נשוי פשע כסוי חטאה״, בא עליו כפלו ובאורו (כדרך המליצות) , „אשרי אדם לא יחשב ה׳ לו עון״ וגו׳, ואין בו ענין חדש שיאושר נוסף על הענין שכבר אִשר אותו „אשרי״ הקודם , כי שניהם לדבר אחד נתכונו , ויחשבו במספר רק לאחד ולא לשנים ; ב׳) במז׳ קל״ז, ח׳, „אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו״, בא עליו כפלו ובאורו בפ׳ ט׳ : מהו הגמול ? „אשרי שיאחז ונפץ את עולליך אל הסלע״, ואין כאן ענין חדש ונוסף ; ג׳) במז׳ קמ״ד, ט״ו, „אשרי העם שככה לו״ ומבאר : מה אני מכוון במלת „ככה״ ? היינו „אשרי העם שה׳ אלהיו״, הרי האשור על ענין אחד. הנה על שלשה אלה לא יפול ספק שכפלם לא ירבה את מספר הענינים המאושרים. אבל יש עוד שנים שתלוים בשקול הדעת , והם : א׳) במז׳ פ״ד נזכר ג׳ פעמים „אשרי״, בפ׳ ה׳ „אשרי יושבי ביתך״ וגו׳, פ׳ ו׳ „אשרי אדם עוז לו בך״ וגו׳ , ופ׳ י״ג „אשרי אדם בטח בך״ ; הנה פ׳ ה׳ ופ׳ ו׳ הם שני ענינים נפרדים בהחלט, אבל פ׳ י״ג, לפי שטח הכונה הוא ענין אחד עם פ׳ ו׳, כי ענין שניהם הוא הבטחון בה׳ ; אבל אם נעמיק בהבנת כונתם, יש הפרש ביניהם : הא׳ בפ׳ ו׳ הוא מאשר רק את האיש המאמץ בטחונו בעומק הגיון ומוצא עוז בבטחונו עפ״י עיונים הגיוניים „במסלות בלבבו״ פנימה ; ובפ׳ י״ג מוסיף לאַשֵר גם את הבוטח בה׳ בלי חשבון ועיון, רק בידיעה שטחית , שה׳ „לא ימנע הטוב להולכים בתמים״, עי׳ בכתובים פנימה. וכן ב׳) במזמור קי״ט „אשרי תמימי דרך ההלכים בתורת ה׳, אשרי נצרי עדתיו בכל לב ידרשוהו״, לפי שטחם , כונתם לענין אחד : לאשר את שומרי תורה ומקיימים מצותה בכל דרכיהם ופעולותיהם ; אבל אם נעמיק בם, נכיר שהראשון מאשר רק את התמימים בדרכי התורה , כלומר שאינם מרשים לעצמם לחקור בשקול דעתם אם גם שכלם ותבונתם יסכימו ליושר דרכיה ומשפטיה , כי ייראו לנפשותם פן ילכו בחקר בינתם ויכשלו ; ובא השני ומוסיף לאשר גם את המתבוננים בחקר תבונתם לעמוד על יושר עדיות התורה (עי׳ מסלותינו סוף סי׳ נ״ה ותשכיל על פנימות הוראת השם „עדות״, ותבין היטב גם כאן—) בתנאי אם „בכל לב ידרשוהו״, כלומר שיעמיקו להתבונן על ישרם בכל לב , שלא יתעם יצרם ותאות לבם ההמרית מדרך האמת הישרה והנכוחה — . וזאת היא הפלוגתא בין ריב״ק ורבי בשוח״ט (שהעתקנו למעלה) : ריב״ק מנה מספר „האשרי״, לפי הכונה השטחית שבמז׳ פ״ד וקי״ט, והוציא ממספרם את הכפולים הנזכרים ; ובא רבי ואמר : תמה אני היאך למדנו ר״י עשרים אשרי כתיב ? ואני אומר עשרים ושתים ; שאין זאת מחלוקת במציאות, אבל היא מילתא דתליא בסברא ובשקול הדעת לרדת אל עומקם של הענינים המאושרים. וכמבואר בדברינו בס״ד באר היטב בישר ונכוחה. — שוב ראיתי ביפ״ת שכותב : „דכל דכתיב בחד מזמור לא חשיב אלא חד זימנא, ולהכי אשרי נשוי פשע ואשרי אדם לא יחשב ה׳ לו עון לא מיחשב אלא חד ; וכן אשרי יושבי ביתך ואשרי אדם עוז לו בך ; וכן אשרי העם שככה לו אשרי העם שה׳ אלהיו״ עכ״ל , ובמח״כ לא דק, שלפי״ז היו לו להוציא עוד שנים : במז׳ פ״ד יש שלשה והי״ל להוציא שנים תחת הא׳ שהוציא ממנו ; וכן במז׳ קל״ז יש שנים ; ולפי מה שנחשב „אשרי האיש ולמה רגשו גוים חדא פרשה״ (ברכות ט׳, ב׳) יש להוציא מהמספר עוד שלישי , ויהיה סך המוצאים ששה.— עוד יש דברים בזה אבל אין מקום להאריך בם כאן ,

50 § שם סי׳ מ״ו (שם מ״ד, י׳) „אף זנחת , ותרגומו אך זנחת , ופעד מן קעניקאט № 121. וראססי . 480 №״ עכ״ל.

עי׳ ת״י דברים ז׳, כ׳. ושם אין הענין סובל להחליף מלת „גם״ במלת „אך״ ; אלא

שמלת „לחור" יש לה גם הוראת הרבוי, כמו מלת „ברם", עי' במדבר ט"ז, י"ד, באונקלס ות"י, ועי' עוד בשניהם ויקהל כ"ו, מ"ד.

51 § שם סי' פ"ג (שם ע"ח, ל"ו) „ויפתוהו בפיהם, לפי בעלי מסורה הם חציין של פסוקים בתהלים, ולפי חז"ל בקדושין (דף ל') ומסכת סופרים חציין של פסוקים הוא... סי' פ"ד (שם פ' ל"ח) (היינו עם שני פסוקים קודם) והוא: והוא רחום יכפר עון, (עי' בספרנו זה בהמבוא חלון י"ג אות ב') עכ"ל.

עשיתי כאשר צוני ועיינתי שם וז"ל: „ואולם הנראה שאין ביניהם, היינו בין בעלי המסרה וחז"ל, שנוי במספר הפסוקים, ורק שלפני חז"ל (פסוק ל"ו וכן ל"ז) לא היה כתוב לפניהם בתהלים, ולכך במקום (פסוק ל"ו) העמידו (פסוק ל"ח) והוא רחום, וסעד לנוסחת חז"ל על חסרון שני הפסוקים, המה בתנכי"ן שהביא קענניקאט תחת № 25 שם חסר (פ' ל"ו) ותנ"ך תחת № 255 שם חסר (פסוק ל"ז), לפי"ז יצא והוא רחום (פסוק ל"ח)" עכ"ל שם.

לא אדע אכנהו: אם משוגע, או מצחק? היעיז מי שאין דעתו מטורפת למחוק שני פסוקים מתהלים הדרושים לחפציהם: בפי שמואל (תענית ח' א'); בפי ר' מאיר (שמות רבה פ' מ"ב סי' ח'); בפי ר' ברכיה בשם ר' לוי (שיה"ש ז', פ' ח'); ובאיכ"ר בפ' כי לא ענה מלבו. את אלה המקומות זכרתי לפום שיטפא, והבקיאים בודאי ימצאו עוד איזה מקומות; והנה בא האיש הזה ועקרם מן הספר, יען וביען מצא תנכי"ן משובשים ?!

52 § שם סי' ק"ד (שם ק"ב, י') „כי אפר כלחם אכלתי, ובתדא"ר (פ"ב) איתא וז"ל: אלה דברי דוד האחרונים, אמרו בעשרים ושתים שנה שנסתלקה רוה"ק מדוד מלך ישראל, בכל יום ויום היה מוריד דמעות ואוכל פתו באפר, שנא' כי אפר כלחם אכלתי. מן זה המאמר משמע שלפני בעל המאמר היה כתוב לא כלחם עם כ', ורק עם ב': בלחם; ועוד יותר נראה שבמקום הכתוב אצלנו אפר כלחם, היה כתוב לפניו לחם באפר, מסכים עם המאמר: ואוכל פתו באפר; ובהרבה כ"ק של קענניקאט נמצא באחד מהן לחם באפר, ועוד בד' ספרים כתוב אפר בלחם, וכן בעקד ראססי בשנים עשר ספרים כתוב אפר בלחם" עכ"ל.

אחשוב למשפט כי בדבריו אלה הוא קורא ואומר לכל: „שימו עלי משמר! כי משוגע אני!"; אבל זאת תורת המשחקים בפומבי, שמשתדלים להרבות לעג משחקם, כי היא תפארת מלאכתם — „אפר בלחם" „מטבל האפר בתוך הלחם"; ובמאמר, כתוב „ואוכל פתו באפר", ע"כ מצא גם ספר אחד שכתוב „לחם באפר"; ובעל המאמר מביא הכתוב בצורתו שלמה אתנו „אפר כלחם אכלתי" — „העוד לא תבינו כי מצחק משתגע אני" ?!

53 § שם סי' קכ"ג וסי' קכ"ד. נלאיתי ולא אֵלְאֶה את הקורא בהעתקתם כאן; ומי שירצה, יקרא אותם מתוך ספרו המספחת פנימה, ובעצמו יחרוץ עליהם את המשפט הנזכר בסעיף הקודם. — ועל שגעונו בסי' קכ"ד, אוסיף עוד, אשר גם לפי שטותו, הנהו נדמה בזה לתינוק טיפש המקיף בידו השמאלית להראות על אזנו הימנית: הלא לפניו בסמוך, לפני תהלה לדוד, כתוב „אשרי העם שככה לו"; ומה מכריחו להמשיך כתוב רחוק ממנו פ"ד „מרוחק ששים ואחד קאפיטליך" ? — אלא מחורתא כאמור בסעיף 52 §. ועי' ברכות ל"ב, ע"ב, ובתוס' שם ד"ה קודם.

והנה הגיע לי זמן נעילת שערים, כי כבר ארכו הדברים; וע"כ הנני פוסע פסיעה גסה, פוסח על הרבה מתעתועיו ומדלג אל המפתן לצאת מן השער; אבל אעצרך עוד כרגע בענין אחד אשר בו נקבצו כל סימני השגעון של הנדון לפנינו, ובו בחתום המאמר.

54 § קהלת סי' ד' (שם ב', כ"ד) „והראה את נפשו טוב, ובויקרא רבה (פ"ד) ובקהלת רבה (פסוק גם שמש) איתא וז"ל: א"ר יהושע דסכנין בשם ר' לוי ששה פעמים כתיב כאן נפש נגד ששת ימי בראשית, אמר הקב"ה לנפש כל מה שבראתי בששת ימי בראשית לא בראתי אלא בזכותך, עכ"ל. זה הדרש הוא ע"פ וגם הנפש לא תמלא (קהלת ו', פסוק ז') ואומר שם המדרש, ששה פעמים כתיב כאן (רצונו בספר קהלת) נפש; והוא פלא, כי באמת הלא נזכר נפש בספר קהלת ז' פעמים ולא ששה פעמים, והם: א) (ב', כ"ד) נפשו; ב) (ד', ח') נפש; ג) (ו', ב') לנפשו; ד) (שם ג') ונפשו; ה) (שם ז') הנפש; ו) (שם ט') נפש; ז) (ז', כ"ח) נפשי; היינו ס"ה ז"פ ולא ו"פ. מזה יצא לנו לשער, אשר לבעל המאמר היה מקובל אשר הכתוב לפנינו (ב', כ"ד) והראה את נפשו טוב, ששתי מלות את נפשו צריכים להיות חסרים, או שהיו חסרים בכ"ק אשר לפניו, וכן בספר אחד משל קעניקאט 27 № חסר שם מלות את נפשו, ורק כתוב: אין טוב באדם שיאכל ושתה והראה... טוב בעמלו וגו'" עכ"ל.

ראשית, תדע ובחנת שהאיש הזה, מעתיק את לשון המדרש בסגנונו שבויקרא רבה ולא בסגנונו שבקה"ר; ע"כ העתיק הלשון: ששה פעמים כתיב „כאן" נפש, שבקה"ר אין זכר למלת „כאן"; כן העתיק: „כאן נפש... נגד", אך פעם אחת „נפש", ובקה"ר הלשון: „בה נפש נפש כנגד", שתי פעמים תיבת „נפש"; גם הלשון „לא בראתי אלא בזכותך", הוא מויק"ר, כי בקה"ר הלשון „בשבילך בראתי" — הנך רואה בעיניך ברור, כי בשעת העתקתו את המאמר היה ספר ויקרא רבה מונח לפניו; כאשר באמת עיקר מקומו של המאמר שם הנהו (וכמו שלא העלים גם הוא לציין מקומו גם מויק"ר—). אבל הערים בנכליו למטרת תעתועיו להסגיר פרושו מבטנו מרמה על מלת „כאן" „רצונו בספר קהלת" (מה שאין זכר למלת „כאן" בקה"ר כלל, כאמור—), למען התעות את הקורא באחיזות עינים. שבאמת כונת המדרש בויקרא רבה במלת „כאן", הוא כאן בפרשה אשמות דקאי בה המדרש שם, וכתיב בה ששה פעמים: נפש; א) ונפש כי תחטא (ריש פ' ה' פ' א'); ב) או נפש אשר תגע (שם פ' ב'); ג) או נפש כי תשבע (שם פ' ד'); ד) נפש כי תמעל מעל (שם פ' ט"ו); ה) ואם נפש כי תחטא (שם פ' י"ז); ו) נפש כי תחטא ומעלה מעל (שם פ' כ"א); ובכונתו על פרשה דקאי בה, אומר בלשון „כאן" (וכן פי' הרז"ו) — אבל כשנעתק כל המאמר כולו לקה"ר בשביל הכתוב „גם הנפש לא תמלא", ששם מקומו, השמיטו את מלת „כאן", כי שם אין „כאן" המקום שנזכר בו ששה פעמים נפש — אבל רמזו על כונתם לפרשת אשמות, שבה עיקר מקומו של המאמר, באמרם „כתיב בה נפש נפש", שהכפל מורה על רבוי מלת „נפש", בפרשה שעליה נאמרה הדרשה הזאת. ולמותר הוא להעיר שזה דרך המדרש והירושלמי להעתיק את דרשותיהם כמה פעמים בכל המקומות שמוצאים איזה שייכות למו, כי זה דבר ידוע ומפורסם לכל העוסקים בם. ושלום על שלומי אמוני ישראל!

ובזה נסגור השער ונחתום המאמר.

האומנם קשה עלי מאד פרידתי מכם, קוראים חביבים! באמצע הדרך; כי אמנם ידעתי אשר גם אחרי המון העדים, יותר ממאה, שהבאתי בזה לענות כחשו לפניכם, עוד לא הוגד לכם אף החצי, גם מהענינים המתיחסים לבוא אל השערים שפתחתי; ושער ההבל, עודנו סגור, לא פתחתיו עוד מפני גודל כמותו — אבל בטחתי שעם מה שקראתם בזה יהי לבכם ער והרגשתכם לטושה להביא בכור הבחינה את כל יתר תעתועיו והבליו; ובעזר הבטולים הכוללים שבשער הא', תכירו ותדעו כי לא גזמתי

באמרי בראש המאמר: שמצאתי את דבריו כלם בטלים ומבוטלים לא נשאר בהם עד אחד — זולת אלה הענינים שכבר דמתי דינם למזור במסלותי בס"ד. ובכן תשעשעני תקותי כי השלמתי פעולתי במאמרי הזה.

ועתה קוראים תמימי דרך, השכילו! דעו וראו כי הספר הזה, היה בכלל הספרים החדשים כתבי פלסתר ומאמרי תהו המתחדשים לבקרים, לבקר את כל דבר הקדוש מקדמי קדם; למען אשר יקל להם לתת דופי בהמעשים, המדות והמוסרים, שהנחילונו קדמונינו בספריהם שהתקדשו לנו בקדושת סופריהם קדושי עליון והטהרו במחשבותיהם ופעולותיהם הטהורות מכל שמצה, מיצר הלב ומתאות בשרים; אשר אנשי שחץ, בני תרבות הדור החדש, דור טהור בעיניו חפצו, דור מחדש מדותיו לפי הנאתו ותאותו, דור הנותן מוסר אמת המצרף ומטהר את הלב, מרמס לרגליו — אנשי שחץ אלה, לשבים בעיניהם המדות התמימות והישרות שחנכו אבותינו אותנו בהם; על כן ישאפו להוגות אותנה מן המסלה, יחפשו עלילות לעקור מטעי קדם מכרם בית ישראל — אבל יען כי ייראו את בית אביהם ומולדתם המיוחסה, מעשות זאת לעיני השמש, יערימו לבא במחתרת: יחתרו מתחת מוסדות המורשה מאבות, יחבלו תחבולות און להראות בלטיהם כדמות תמונת ילדי רוחם הזונה גם בדברי קדמונינו חכז"ל, למען תפוש את ישראל בלבם, כדוגמא אשר הראתם לדעת בתחבולות מרמה שנגלו לפניכם בזה. — ועתה הנה הספר לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כלו יצא! קראו תמימי דרך לשעשועיכם בספרי המקרא המתחדשים, ככל אות נפשכם, ינעמו לכם חבלי השנה שהמה מפילים על עיניכם, בתנאי שלא תשחקו על משבתי אחיכם נוצרי תורה ושומרי מצוה, בציורי הבדאות שמקצתם מעלילים עליהם להבאיש ריחם —; אולם בפגעכם בספרות החדשה, ספר בדמות הגיוני, אשר שיח ושיג לו על אודות חכמינו הקדמונים ז"ל, והוא מקיל ראשו בכבודם, או מעיז פניו ליחס להם איזה פעולה, דבור ומחשבה, נגד המדות המוסריות, האמונות המקובלות מאבות, זַכות המעללים, טהרת הלב והצניעות— ותומך החלטתו מאיזה מאמר ומראה מקום מדבריהם ז"ל — אז הקיצו! העבירו שנה מעיניכם! קומו על רגליכם צאו וראו! בדקו את עדות המאמר המובא, במקומו המקוריי! ומובטחני אשר על הרוב, אם תתבוננו בינה בפרשת המאמר, המשכו למעלה ולמטה ולאיזה ענין נאמר, אז יבקע עליכם אור האמת ותגלה תרמיתו של הסופר הערום ההוא — ואם לפעמים גם אחרי ההתבוננות, יקשה מכם לעמוד על עומק ישרו של בעל המאמר, חובתכם להכיר קוצר השגתכם ומעוט שקידתכם בתורה וחכמה בטהרה, ולעומת זה את תועפות רום ערכם של הקטנים שבתלמידי חכמינו הראשונים ז"ל, קדושת שקידתם, טהרת מדותיהם וצחות תבונתם, אשר חלילה וחלילה לכל מי שחפץ אמת בטוחות ובסתום חכמה, לתלות בוקי סריקי באנשי קדש, עבדי אלהים אמת אלה! — ובתם לבב תענו על כל מופלא מכם בדוגמת מענה המשורר הקדוש על תורת אלהיו: פלאות עדותיך על כן נצרתם נפשי!

אם כה תעשו, אחיכם אני! עבד לעובדי ה' באמת ותמים ואוהב דבק מאד לישרי לב.

שמחה ראובן בן־חי"ל עדעלמאן.

כנסת ישראל. ספר זכרון הוא לבני ישראל, זכרון ראשי אלפי נדולי העם וכו' מימות הנאונים עד היום הזה וכו'. מאת שמואל יוסף פין. חוברות ראשונת ושניה. ווארשא תרם"ז. (מחיר כל חוברת 35 קאפ', אדרעס להמוציאים לאור: Н. Г. Закоу, Мурановъ № 14, או А. Цукерману, Налевки № 37.)

והאמר רב חסדא, לא ליסתור איניש בי
כנישתא עד דבני בי כנישתא
אחריתי? אי בעית אימא תיותא
חזא ביה! (ב"ב דף ג' ע"ב).

הספר הכללי הזה שחכינו עליו זה כשלש שנים, מעת יצאה המודעה המבשרת צאתו לאור, הוא יחיד במינו בהספרות החרשה. אמנם כן, כבר נמצא אתנו ספרים אחדים ממין הזה, אבל בכולם רק פרטים פרטים נתנו לנו. — בעל „שם הגדולים" הראשון, הביא לנו המון שמות מגאונים קדמונים ואחרונים, אבל רק את אלה שמצא הוא בעצמו בבקיאותו הנפלאה, או אלה שחדש בהם דבר מה לפי שקול דעתו; בעל „תולדות גדולי ישראל" והנספח אליו „זכר צדיק לברכה", מפני שהיו מילידי איטליה, וחן מקום על יושביו, לכן שמו רוב מעיינם בהרבנים בני ארצם; בעל „עמודי העבודה", שמו מוכיח עליו, כי רשם לפנינו רק שמות ראשי הפייטנים עם מספר פיוטיהם הנמצאים בספרי התפלות (עבודה שבלב); בעל „שם הגדולים החדש", מפני חסידותו, העמיק הרחיב את ספרו לספר רק נפלאות מרבי החסידים; גם החכם שד"ל שהנחיל לנו את „אוצרו הטוב", יאצור בו רק שמות הפייטנים והגאונים הקדמונים; כן כל העובדים בצבא העבודה הזאת הביאו לנו רק חוליות מהשלשלת הגדולה, עד שבא החכם הגדול רבי שמואל יוסף פין ונתן לנו ספר כללי, ספר המקיף את כל ראשי אלפי ישראל: אדירי התורה, חכמי הטבע, מיטיבי נגן, דוברי צחות, מתקנים המקלקלים, חסידים ואנשי מעשה וכו' וכו', כלם נקבצו באו הנה, איש לא נעדר.

בשתי החוברות המונחות לפנינו, נשלם אות האל"ף מסדר הא"ב, אשר יוכל, לדעתנו, להחשב כחלק אחד שלם מהמספר הכללי; על כן הרשות נתונה לנו להכניסו לדיר להתבקר, ולא יאמר עלינו כי אין מראין לו לאדם חצי־מלאכה — ואולי באמת החובה היא להביאו עתה במשפט הבקרת, בעוד יש לאל יד המחבר להיטיב ולתקן את דרכו הלאה, ולא לחכות עד כי יצא כלו לאור, ואחרי כן לזרות מלח על פצעיו, לא לעזר ולא להועיל.

אי זכאי וגורלי עלה לכתוב בקרת על ספר כזה בשפת העמים, כי אז לא היה עלי להקדים הקדמות כלל; ספרות העמים גדולה ועשירה היא באיכותה כמו בכמותה, ספרים בכל ענפי המדעים יוצאים לאלפים יום יום; הבקרת אוחזת בעקבם בגיחם מרחם אמם, גם הרוב מקהל הקוראים יודעים המה כבר מההרגל והנסיון, מה לבקש או לדרוש מספר הבא לפניהם, ואם כן המה בבחינת פרעה — את החלום יורעים, ומהמבקר יבקשו רק את הפתרון. אבל לא כן היא ספרותנו העניה, הרוב מקהל הקוראים עוד לא קרא הרבה, כי על כן לא ידע כלל מה לדרוש מהמחבר וספרו, והוא בבחינת

נבוכדנאצר — המבקר מוכרח לחלום בעבורו את החלום, ואחרי כן גם להגיד לו את הפתרון עליו.

בהקדמתי זאת אפתח פה לשאינם יודעים לשאול, ובכן:

מחבר אשר לא יסתפק בזה שספרו יקרא מההמון קריאה ארעית, בעת שכבו על המטה לנוח מעמל היום, או בשעה שהוא מיסב בסעודה, ויעבור דרך עמודי הספר לקרוא אחת הנה ואחת הנה — מעשה נפלא מפלוני, או הגדה מעוררת תמהון מאלמוני; אבל חפצו הוא כי ספרו יהיה לעינים גם לאלה החכמים המבינים מדעתם, ושיהיה להם לכלי חפץ בעבודתם; מחבר ספר כזה הוא עומד תחת גדרים ותנאים ידועים, לשמור אותם ולעשותם; ואם לא ישמור את כלם, או על כל פנים את רובם, לא יבוא לעולם לא המחבר גם לא ספרו להמטרה ששם לו מראש, ותקותו תשאר מעל.

הנאמנות. והוא כי הקורא יוכל להשען על דברי הספר, ולבטוח במחברו כי חש לקימחיה ואמרתו צרופה, עד שאפשר לקחת את דבריו ליסוד לענין אחר, הוא התנאי הראשון המקיף את כל הספרים למיניהם; וביתר שאת ימשוך עליו התנאי הזה את עין הבוחן בספר הכללי, שתחלת ברייתו לא היתה רק להיות ליסודות. — נקח בדרך משל, כי מצאנו בספר כזה המונח לפנינו, במקומות אחדים פה ושם, שלא דקדק המחבר יפה יפה, ואולי עוד נלכד ברשת השגיאה; כי אז זאת העב הקטנה ככף איש, תקדיר את שמי הספר בכלל ויאבד את ערכו. כי השגיאה במקום אחד תעורר בנו פחד על כל צעד וצעד, וכבעל שבכה נלך בהספר; ומה יסכון לנו מורה דרך כזה בעוד שלא נוכל להניח את מקל הבולשין מידינו? עוד צעד אחד, לו נסדר הספר על ידי חברת חכמים, כנהוג בין העמים, כי אז לא אבד את חזקתו בהמצא בו שגיאות אחרות באיזה ערכים; כי אם האחד נתקל ונפל לא ימשוך אחריו את השני ואת השלישי כי יפלו עמו; לא כן הוא בעורך אחד, השגיאות לא ללמד על עצמן תצאנה, אבל — על הכלל כלו.

התכנית. והוא הסדר והמשטר שנבחר בהספר, מה לקרב ומה לרחק, במקום הראוי להאריך שאינו רשאי לקצר, והוא הדין שלא להאריך במקום שגם המקצר לא הפסיד, ותולדותיהן כיוצא בהן; הוא התנאי השני ההולך אחרי הראשון. הנה בהשקפה ראשונה נראה כי כל איש הגדול מחבירו, גם מקומו שיקח בהספר יגדל ממנו; אבל באמת לא כן הוא בספרותנו הצעירה, שחמרים לבנין עוד לא נאספו כראוי, בה נקח לנו לקו — כל איש אשר תולדתו נעלמה יותר מחבירו, להקדיש מקום יותר גדול לחקירות בעבורו. — נשים פנינו לצד אחר, בספר כללי כזה הלא אי אפשר הוא להרחיב בתולדות כל חכם וחכם כמו בתולדה פרטית, ואם כן מחויב המחבר להבדיל בין דברים העקריים ובין ספורים צדדיים שאפשר להעלים עין מהם. אמנם כן, ישנם אנשים שזכו לשם בהתולדה, לא בעבור גדלם בתורה ובחכמה, או בעבור מפעלותיהם לטובת מין האנושי בכלל, או — בעד אחיהם בפרט, כי אם בעבור הספורים הצדדיים שנקשרו בתולדות ימי חייהם הפרטים; מין אנשים כאלה המה כספורים צדדיים להתולדה הכללית, לפסות עליהם אי אפשר, אבל גם להרחיב הדרוש בעבורם אי־נכון.

השלמות. והיא לבלי להשאיר אחריו לקט שכחה ופאה ועוללות, לאסוף את כל האבנים המפוזרות בשדה הספרות ולהביאן הנה, הוא כתנאי שלישי בהספר. האדם הוא בשר ודם ולא יוכל להתהלל בהשלמות הכללית, זאת ידענו גם אנחנו — בשר ודם; בכל זאת יקטן ערך הספר עם נעולל אחריו הרבה, ולא תצדיק אותו הפרזה ביום דין, כמו שלא ינצל מחבר פלוני מבקרת על ספרו המלא שגיאות, אף על פי שזכר בהקדמתו את דברי נעים זמירות ישראל — „שגיאות מי יבין"!

הזהירות. הזהירות לבלי לנטות לכל מפלגה מהמפלגות השונות, גם הוא אחד מהתנאים הדרושים מהספר. מפני שספר ממין הזה הוא רק כמפתח גדול להספרות הכוללת, לכן אין בו שום משוא פנים או חלוק כבוד להאחד יתר על חבריו; ובדרך משל אם לפי סדר האלפא ביתא, ילך חכם קראי בראש, ואחריו גאון תלמודי, או מיטיב נגן — קודם חסיד ומקובל, אין בכך כלום, ורק אם נולד — ומת יהודי כבר קנה את מקומו ויבוא בקהל לנו. בכמו זה צריך המחבר להזהר מאד לבלי נרגיש בו נטיה לאחת הקצוות; ובדרך משל, כמו שידבר בקרת־רוח על מקובל פלוני, כן לא ישרוף בהבל פיו בדברו מרב מתקן אלמוני. התולדה סבלנית היא, כל החי ופועל בה, כרצונה או למורת רוחה, למספר בניה תחשבם, ותעלם זכרון בספר; אבל חלילה לה להטיל קנאה בין הבנים, וקל וחומר לבכר את בן הפשוט על בן הבכור.

הנקיות. והיא ההשגחה היתרה שיצא ספר חשוב כזה נקי משגיאות, וביחוד בפרטי השנה, שהטעות בהם לא יוכל להתברר מתוכו, הוא דבר שאינו צריך לפני ולפנים; ובכל זאת מצאנו לנכון להעיר את הקורא, מפני כי נראה שהמוציאים לאור לא שמו לב על זה כלל.

עתה נבוא אל הספר פנימה, ונראה אם המחבר התחייב את עצמו על התנאים הראשיים האלה.

כאשר קראנו בהספר שתים ושלש דלתות, מצאנו בו, לדעתנו, שני חסרונות גדולים, והמה: א) כל מה שידע החכם המחבר העלה וכתבו בספר; ב) לא כתב מאומה מה שלא ידע. בהשקפה הראשונה יחשוב הקורא את משפטנו למשפט הפוך, וכי תעלה על הדעת, כי המחבר יכתוב בספרו דברים שלא ידעם? ואת אשר ידע ישמרם בלבו ולא יוציאם החוצה? אבל לאט לנו הקורא, הסכת ושמע ואחרי כן תבין את משפטנו. — נקח למשל את הערך: „הר"ר אברהם ב"ר שמשון הכהן, המכונה דוקטור אלבערט כהן" (מצד 31 והלאה). תולדתו תשתרע על יתר מששה עמודי הספר; מובן הדבר כי ירד עמו לחייו בפרטים ופרטי פרטים — מה שהחכם הגדול הבארון האממער, (פורגשטאל!) מחבר ספר דברי הימים למלכי בית העתאמאנים, קרבהו כמו נגיד, והפיק רצון בעבורו מהבארון ר' שלמה ראטהשילד לשאת אותו בהוצאות הדרך לפאריז, וגם מכספו נתן לו חמשים פלארין; מה שברומי היה מבקר כמעט בכל יום ויום את הקארדינאל מעצעופאנטי (אשר ידע לשמוע ולדבר חמשים ושלש לשונות שונות), והשתעשע בחברתו כמה שעות; מה שפעל ועשה צדקות על השבון אחרים — המה בית ראטהשילד; ומה שהעיר את נכבדי הקהל (בקאנסטאנטינאפאל) ליסד בקהלתם בית ספר לנערי בני ישראל . . . „הר"ר אליעזר בהרב ר' מרדכי הלוי, הידוע בשם דוקטור לעווי" (מצד 126 והלאה). תולדתו גם היא חצבה עמודיה שבעה, ואחזה דרכה כהתולדה ההולכת לפניה. והנה חלילה לנו לפגום בכבוד האנשים הנכבדים האלה (להבדיל בין החיים למתים), אבל רק שתים נשאל: אם בספר כללי נרבה כל כך בתולדותיהם, אם כן מה הנחת לתולדותיהם הפרטיות? ואם ככה אתה עושה להם, יקצר המצע מהשתרע את תולדות הענקים הגדולים? — נקח עוד אחד לדוגמא: „הר"ר אברהם יעקב ב"ר חנוך העניך שטערן" (צד 65). האיש הזה עשה לו באמת שם בימיו: בשיחו ושיגו עם רוזני ונסיכי פולין, בעוד שלא שנה את מלבושיו ולא נגע בפאת זקנו המגודל; במכונת החשבון שחשב ומצא, ועוד מכונות אחדות שלא יצאו לפעולות ידים. נעניתי לכם עצמות אברהם יעקב בן חנוך! כל הספורים בתולדות ימי חייו, נוכל לחשוב לדעתנו רק לצדדיים בהתולדה הכללית; הספור בדבר המצאתו את מכונת החשבון, כי התעורר לזה על ידי המקרה, שסוכן בבית האוצר

להממשלה בווין חשב וטעה, ומיראתו פן יחשרוהו בהעלם הסך הזה שלח יד בנפשו, ישאר רק ספור יפה, אבל אין זה הלכה למעשה; מכונת החשבון הראשונה כבר המציא פאסקאל לפני מאתים שנה, ואחריו עוד חכמים שונים המציאו ותקנוה על פי שיטות שונות, עד כי יש לה ספר דברי הימים מיוחד לה לבדה; גם יתר הדברים שיסופר שמה על ארותיו (ביחוס אצילי פולין אליו) לא יתנשאו מעל ספורים צדדיים. ואם באנו ללמוד ולהוציא תועלת מהם לתולדות ישראל בפולין, לדעתנו, רק את צד השלילה שבו נראה כמו בראי, והוא: המעמד השפל שעמד בו היהודי, וכמגבוה הביט עליו האציל הפולני, עד כי אם מצא את יהודי אחד מהם יודע בשפת הארץ גם מחשב חשבונות, השתאה למראה עיניו, ויבדילהו לטוב שכם אחד יתר על אחיו — הוא הדבר אשר אמרנו כי נמצא בהספר את החסרון: „כל מה שידע החכם המחבר העלה וכתבו בספר".

נשים עתה עין לצד אחר! שלשה אחים לנו בצרפת: אַדאלף קרמיע, אַדאלף פֿראַנק, ויוליוס אָפפערט; כולם חכמים וידועים, וכולם יקראו בשמות אשר לא לבני ישראל. נראה איך יתנהג עמם המחבר — את „אדאלף קרמיע" השמיט לאות יו"ד, ויצוה לעיין: ר' יצחק משה (הוא טעות וצ"ל אהרן) אַדאלף כרמיו; הלא יקח המחבר בסדורו את שם הקדש מהעריסה לו לעיקר. את „אַדאלף פֿראַנק" כנראה לא ידע משם הקדש שלו, כי על כן לקח את השם שהתכנה בו (אדאלף) לעיקר, ויעמידהו באות האל"ף. ע"ד „יוליוס אָפפערט" כנראה הסתפק כבר, כי אולי המיר דתו (הד"ר יאסט בכרם חמד חלק ט' אמר עליו כבר: ולא ידעתי אם הוא עודנו מבני עדתנו?), ולכן נהג עמו מנהג הנוצרים לסדרו על פי שם המשפחה, ויביאהו גם כן לאות האל"ף בשם אָפפערט מקודם. והנה מלבד כי אי־סדרים כאלה יתעו את המחפש אנה ואנה, עד כי ילאה למצוא הפתח, אבל היתכן כי בספר כללי כזה שיעמוד לדור דור, נתרשל להודע מדבר קל, כמו שמותיהם העברים, ולהקריב לפני הקהל לחם מגואל? וזהו החסרון השני שאמרנו: „לא כתב מאומה מה שלא ידע" ולא רצה כלל להודע.

אתרתי תלת אינש לא מיתפס! למופת על החסרון השני, עלינו להראות על כמה ערכים שהשמיטם מכל וכל, מה שלא נמצא כל סיבה נכונה על זה. הנה ראינו את המחבר כי לא מנע את עצמו מלהביא במספר גם את חכמי הקראים, כמו ר' אברהם הטרוקי, ר' אברהם ירושלמי, ר' אהרן ב"ר יוסף (הראשון), ר' אהרן ב"ר אליהו (צ"ל אליה כמו שהעיר הח' אב"ג בספרו צד 154) ניקומודיאו (האחרון), ור' אליהו ב"ר משה בישייצי. ועתה אבינו מאד לדעת, מפני מה מצאו אלה חן בעיניו יותר מאחיהם שהשאיר אחריו הפרוץ מרובה על העומד? לו גם נאמר, כי מחכמי הקראים בחר רק את הגדולים והנפלאים שבהם, אבל גם בזה עוד לא הונח לנו, מדוע השמיט את הקראי „אבן אלתרס מקסטיליא"? והוא באמת כדבר נפלא בתולדות ישראל, כי היה מתחלה רבני; וכמו שכתב הראב"ד בסדר הקבלה: „והלך לשם (לארץ הצבי) כסיל אחד מקסטילא נקרא אבן אל תראס וראה את הרשע אלפרג והוא הסיתו והדיחו וכו', ונשארה אשתו הארורה והיו קוראין אותה אל מאלמה וסומכין עליה בקבלתה"; וע"ז העיר גם הרש"פ בלקוטי קדמוניות (צד ר"כ): דבר חדוש השמיענו הראב"ד ז"ל שאחר מותו של בן תראס היתה גם אשתו אוחזת מעשי בעלה בידה". היתכן כי מפני שהראב"ד קורא אותו כסיל לכן לא ישא אותו המחבר על דל שפתיו? איש המתחרה עם רעהו בשחוק האישקקי (שאַך), האם יתן את חברו לגזול ממנו את אבנו מפני כי היא סדוקה או פגומה מעט? אבן אלתראס גם הוא אבן אחת להתולדה, יהיה חכם או כסיל אחת היא לנו. — גם בד"מ איה איפה ירעו „אפרים ואלישע", מהחכמים הירושלמים (ר' אפרים ר' אלישע ור' חנוכה) שבאו לקרים, כפי הכ"י שנמצא אצל אב"ן רש"ף, והוכיח בראיות

הכרמל שנת ב׳ גליון 40) שהיו רבניים ? ואף אם נטיל ספק במציאותיו וחקירותיו, בכל זאת לפטרם בלא כלום אי אפשר, והיה לו להביאם ולהעיר עליהם; כי אם באמת האנשים האלה היו ונבראו (יהיו רבניים או קראים אחת היא לנו!) הלא יד ושם להם בתולדות היהודים בקרים.

והנה ליחשב וליזל את כל הערכים והשמות שחסרו באות זה האל״ף, תקצר היריעה; גם החפוש אחריהם יקח זמן רב יותר מכפי שעלה להמחבר זמן חבורו, כי על פי הרוב השמות הנשמטים מפוזרים הנה והנה (עיין בר״מ: בנחלת שד״ל בהמגזין לד״ר ברלינר; ובספר אבן שמואל להר״ר א״ל פרומקין, ותמצא כמה שמות חדשים). אבל על אלה נשים עין (גם כן לא על כולם כי רבו), על השמות שהמחבר בעצמו יביאם בתוך ערכים אחרים ושכח לבנות להם בית בפני עצמם; והדבר הזה אל יהיה קל בעיניך, הלא המנוח בן־יעקב עשה לו יד ושם בהספרות, בדבר שסדר מחדש את ספרי „שם הגדולים וועד לחכמים״ להגאון אזולאי, וכל שם גדול או ספר שנבלע באחרים, בנה לו בית לבדו? ועתה למה זה הניח החכם המחבר מקום להתגדר בו? בר״מ מיד בדף הראשון, מביא בערך „אבא מרי״ שלשלת יחוסו: „יצחק בן מהור״ר אליה חלפן רופא אומן בן מהור״ר אבא מרי חלפן הרופא (הוא זה שלפנינו) בן הגאון מוהר״ר אליה חלפן בן הגאון מוהר״ר אבא מרי חלפן זצ״ל מיוצאי גלות ספרד״; הרי לפנינו תרי „אליה״ ותרי „אבא מרי״, ובית לא נבנה רק בעד אחד אחד מהם, כי הר״ר אליה מנחם ב״ר אבא מרי חלפן דילמדיגו המובא צד 111 שמה, לפי הנראה אין זה שלפנינו שמוצאו מספרד. בערך „הר״ר אליהו הלוי״ (צד 114): „מוהר״ר אלעזר קאפסאלי״ (רבו של הר״א מזרחי), וגם הוא לא זכה לשם בפני עצמו. —

משל לאחד שאמרו לו זקנך מגודל, אמר להם יהיה כנגד המשחיתים! כן נמצא את החכם המחבר יביא לנו חכמים וזקנים שתי פעמים, למען יהיו כשלומים כנגד הנשמטים. בר״מ „הר״ר אבטליון בן הגאון הרופא השר ר׳ מרדכי ממודינא״ גם „הר״ר אבטליון ב״ר שלמה מקונסיליו מק״ק רוויגו״, הוא איש אחד המתראה לנו בזה בדו פרצופין; סבת הטעות היא כי המחבר לקח אותם מספר „תולדות גדולי ישראל״, וכנודע נספח להספר הזה גם הספר „זכר צדיק לברכה״, עמוד מזה ועמוד מזה בסירוגין, ופעמים רבות נמצא רשימות קצרות גם בזה וגם בזה על איש אחד, וכחפזה חשבם המחבר לשנים. ובאמת לא נזכר בס׳ „זכר צדיק לברכה״ כי שם אביו היה „שלמה״ — ורק אגב טרדת ההעתקה נספחו שלא בכוונה התיבות „ב״ר שלמה״, וזה נתן מקום להמחבר לחזק את הטעות ולחשבם לשנים, אחרי כי מצא את ר׳ אבטליון האחד שהוא בן השר „ר׳ מרדכי״; אבל כל המעיין בספר הכפול הנזכר, יכיר כרגע כי הוא הוא האחד שנמצאת תשובתו בספר „פלגי מים״ ע״ד המקוה דרווינא משנת שס״ד.

ר׳ אבטליון זה הואיל ואתא לידנו נימא ביה מילתא, אף כי טענתנו זאת אינה ממין הטענות שאנחנו עוסקין בהנה עתה. החכם המחבר יעתיק מס׳ תג״י את דברי הר״ר יהודה אריה ממודינא שהיה בן אחיו (של ר׳ אבטליון): „ור׳ עזריה מן האדומים שמזכירו בספרו מאור עינים קבל ממנו (מר׳ אבטליון) רוב חכמתו, ורוב הספר קמח שטחן בריחים של רבו המובהק הגאון ר׳ אבטליון וכו׳, ונפטר בפיראר‍א בן שמונים ושתים שנה בשנת ה׳ שע״ח״ (בתג״י כתיב שע״א ?). לפי דעתנו העדות הזאת צריכה לפנים: הן ר׳ אבטליון מת בשנת שע״א בהיותו בן פ״ב, ואם כן נולד בשנת ר״צ בערך, ור׳ עזריה נולד בשנת ע״ר בערך; ומה רבה הזרות כי התלמיד יגדל מרבו המובהק בעשרים שנה? אמנם כן, לא הרהבנו בנפשנו עז, לסתור עדות מפורשת

על ידי איזה תמיה, לולא כי המודינא כבר נחשד לכותב מה שאינו חושב — ועל כל פנים היה לו להמחבר להעיר ע"ז את הקורא.

נשוב להכפולים! „הר"ר אברהם אסכנדרני" (צד 12), רב גדול ומפורסם בדורו, תלמידו של הרב ר' אברהם מונסון וכו', הוא הוא „הר"ר אברהם בן הרופא יוסף סכנדרי" (צד 43) במצרים. רב מובהק ופסקן גדול וזקן מופלג, תלמיד הרב ר' אברהם מונסון (השני) וכו', כאשר יראה המעיין שם. ידוע פתגם הדיפלומטי: „לא נברא הלשון בהאדם אלא לכסות על המטמוניות שבלב"; כן לא נשנה, לדעתנו, הערך פעמים, אלא לסבך את הקורא יותר· בפעם השניה נמצא אחרי ר"א מונסון את ההוספה בשני חצאי לבנה: (השני); והנה לולא ההוספה אז הבין הקורא מעצמו כי בודאי הוא תלמידו של ר' אברהם מונסון הראשון, מפני כי הר"א אסכנדרי חי באחרית המאה הרביעית, והר"ר בעל קורא הדורות למד בישיבתו קרוב לשנה אחת בשנת ה' ת"ד והרר"א מונסון הראשון חיה גם כן בהמאה הרביעית (עיין בערכו); אבל לא כן הר"א מונסון השני, הוא חיה בסוף המאה החמישית (עיין בערכו). הא לא נתנה ההוספה אלא לסבך את הקורא יותר! — „הר"ר אברהם ב"ר יהודה אבן חיים" (צד 27) חכם ספרדי קדמון, חבר ספר על המסורה וכו', הוא הוא „הר"ר אברהם ב"ר יהודה בן חיים" (הבא אחרי הקודם מיד), מן הסופרים החכמים בתחלת המאה הראשונה וכו', כאשר יראה הקורא במעט עיון.

הכפולים האלה ישליכו צל מאחריהם, עד כי כמעט יש בהם די כח לעורר ספק בנאמנות המחבר — אבל נלכה נא הלאה! „הר"ר אברהם בן (קדוש אל) הר"ר מאיר דבלמש", בסוף המאה השלישית לששי, נולד בלעקקי (צ"ל בלעצצי = Lecci) במלכות נעאפאל וכו', חבר ספר „מקנה אברהם" (צ"ל אברם) בדקדוק, והדפיסו בוויניציא שנת רפ"ג עם העתקה ללשון רומית (צד 18). בזה קצר מעט במקום שהיה לו להאריך ולבאר — כי נדפס אז בשתי מהדורות: האחת עברית לבדה והשניה בהעתקה (עי' אוצה"ס במקומו), עם חכם שכמותו מדקדקין עוד יותר: למה לא זכר כי המחבר לא זכה להשלים ספרו, ובסופו נמצא פרק אחד שלם מעשה ידי אחר, החותם: „מה שהיה פה וויניציא העיר המהוללה בחדש תמוז רפ"ג. אני הוא המדבר הצעיר מכל בני משפחתי בחק ונימוס, קלונימוס בר רבי דוד לבית קלונימוס". וזו היא עדות נאמנה על שנת מותו. מה שיאמר המחבר הלאה כי בעל „מקנה אברם" העתיק מלשון עברית אל לשון רומית את הספר Jsagogikon Astronomicon לפטאלמעאוס, כנראה הוא טעות הדפוס וצ"ל מלשון ערבית. דבר חדוש גדול השמיענו המחבר כלאחר יד, בדברו על דבר הראב"ד הלוי בעל „סדר הקבלה" (צד 19), והוא כי מת על קדוש השם בעצם ימי עלומיו בשנת תתק"ד. מפני שכל כותבי התולדות יאמרו בפה אחד כי הראב"ד מת על קדוש השם זקן ושבע ימים בשנת תתק"ם, והמחבר לא הזכיר אותם, גם לא נתן לנו את המקור לחדושו הוא; על כן יאמר לבנו כי שגגה פשוטה יצאה מלפני השליט הזה, ולא כיון את לבו לחדש כלל. — ע"ד הספר בלשון רומית (Almanach perpetum) שכתב הר"א זכותי בעל „ס' יוחסין", יאמר המחבר (צד 23) כי החכם ר' יוסף וייזינו העתיקו ללשון ספרד ונדפס באותיות עבריות בהוספות לספר שארית יוסף. כנראה ערוב פרשיות כתוב כאן: ר' יוסף וויזינו העתיקו ללשון ספרד, לעברית העתיקו איש אחר (עיין קאססעל צד 330), ובהוספות לספר שארית יוסף הוא בכתיבת־יד בלשון ספרדית אצל אורי חי סארוואל (עיין באוצר הספרים, אות ש' מספר 182). גם מה שיאמר כי „ס' היוחסין" נתחבר בשנת הרפ"ד, הוא שלא בדיוק, כי על השער נדפס: „הכינו גם חקרו וכו' בשנת סד"ר הדורות"; ובעד מביני דבר גם

זאת לחטאה תחשב, מה שלא ירשום מקום הדפוס הראשון (בקונסטנטינופול) בשעה שהוא רושם זמנו (שכ"ו).

הרי שבא ואמר מלתי ולא טבלתי, צריך להביא ראיה, דחיישינן שמא ערבי מהול הוא! הנה הביא לנו המחבר במחיצתו את „הר"ר אברהם הזרקיל" (צד 24), אחד מגדולי חכמי התכונה בראש המאה התשיעית לאלף החמישי בטוליטולה וכו'. לדעתנו צריך להביא ראיה על האיש הזה כי אחינו הוא, דחיישינן שמא ערבי מהול הוא? המקור להשם „אברהם הזרקיל" מצא המחבר בספר „יסוד עולם" לר"י הישראלי (מאמר ד', פרק ז'), ושמה רק חכים יתקרי אבל רבי לא יתקרי, מה שאין זה דרכו עם כל חכם עברי? וזו היא כמעט כראיה מכרחת בעינינו, כי החכם הזה ערבי הוא באמת, וכמו שנמצא להחכם אל בטרוגי הערבי בספרו בתכונה הנעתק ללשון הקדש, מביא שם: „אבו יצחק איבראהם בן יחיא, הידוע באלזרקלה", וכן בכל ספרי התכונה משנות הבינים קוראים לו: „איברהם ארזכל", ולא נמצא עליו כל רמז כי ממעי יהודה יצא זה: „אברהם הזרקיל"? כי על כן כל עוד שלא נביא ראיה שעברי הוא, הרי הוא בחזקת ערבי, ולא יבוא בקהל לנו! — אין כל חדש תחת השמש! בטעות זה כבר נלכד אחד מגדולי הדור שלפנינו, והוא רמ"צ פינליש בכרם חמד (חוברת ט', צד 107), כי על ידו נתרבן ג"כ זה הערבי, ורבי אברהם הזרקיל יקראהו. (על הערבי הזה, העירנו ידידנו החכם רח"י בארנשטיין).

עוד לנו אחד, והוא אברהם העברי (צד 30): „הר"ר אברהם ב"ר נתן הירחי", נתישב בטוליטולה והיה אחד הדיינים עם הר"ר יצחק בן הר"ר מאיר אבן מיגש הלוי ור' מאיר בן הרב טודרוס הלוי, ושם, בשנת ששים וארבע לפרט היצירה (במאה הראשונה לאלף הששי), התחיל לחבר ספרו אשר קראו „מנהיג העולם" ונודע בשם „המנהיג". הפרט הזה מוכחש מתוכו, כי אם ישב בדיינות יחד עם הרב מאיר הלוי, שמת בשנת ה' אלפים וד' לב"ע (כאשר תעיד מצבתו בס' אבני זכרון להרשד"ל), אי אפשר הוא כי כששים שנה אחרי כן יתחיל הוא לחבר ספר. ומוכחש הוא מס' המנהיג, כי כבר העיר ע"ז הרחיד"א בשם הגדולים (מערכת ספרים, מ"ם 139): „ועתה בא לידי ס' המנהיג „שנדפס בקושטנדינא שנת רע"ט ושם ראיתי בהקדמתו שכתב הרב ז"ל שחיבר הס' בשנת „ס"ד לפרט היצירה ע"ש, וכן ראיתי שכתב בהל' סובה אות נ"ט, והקרוב אלי כי הס"ד „הוא מסוף אלף ה' והיה שנת תתקס"ד. ואח"כ ראיתי בסי' קנ"ב בנסח הגט שנת „דתתקס"ה". גם מוכחש הוא מהמחבר בעצמו, כי למעלה (צד 27) כתב על הר"ר אברהם ב"ר יהודה בן חיים שחבר קובץ כולל מאמרים שונים, ואחד מהם הוא: הלכות תפילין וטגלה וגטין וסעודה מספר המנהיג לר"א אבן ירחי, ובסוף הקובץ נזכר פרט זמן כתיבתו, נשלם יום ה' לחדש סיון שנת כ"ב לאלף הששי, והוא כארבעים ושתים שנה קודם חבור ס' המנהיג בעצמו? ע"פ העדות המשולשת הזאת נראה כי מה שיאמר הרחיד"א: „והקרוב אלי כי הס"ד הוא מסוף אלף ה' והיה שנת תתקס"ד", לאו דוקא קרוב הוא אבל בודאי כן הוא! — פרט הקטן הזה כשהוא לעצמו לא היה שוה לבנות עליו דיק ולשפוך סוללה להוריד עז מבטחו; אבל באמת הדבר הזה, שמחבר יתפוס את הפרט הקטן וישמיט גם את המאות, ללמד על הכלל כלו יצא — והנה דוגמא! מחבר ספר החסידים יאמר (סי' תק"ב): „אחד היה קורא את בניו אחר הפרט של שנים, כגון אם היה י"ד לפרט היה קורא שמו דוד והיו מתים". וכאשר המחבר תפס דוקא בהשם דוד, ולא בשמות: אבא, בחיי, לוי, הלל, דניאל, נראה כי המחבר עמד בשנים אחדות אחרי זו (י"ד), ועתה היה לנו זמן קבוע לחבור ס'

החסידים (בערך כ׳ לאלף הששי), לולא זה הפרט מס׳ המנהיג, המראה לנו שאפשר הוא כי פרטי המאות נשמטו, ונפל פותא בבירא!

לרדת לעומקן של הלכות הביבלוגרפיה, אין זאת מלאכתנו, ועל כן נניח מקום לאחרים להתגדר בהנה, ואנחנו נשים פנינו לצד אחר.

אמר רבי הרבה תורה למדתי מרבותי, ומחבירי יותר מהם, ומתלמידי יותר מכולם! אמנם כן, עם ישראל יוכל להחשב לרבותיו של העמים הצעירים אשר מסביב, כי הוא עשה מלוכה ויחיה חיים מסודרים, חיים שאין בהם בושה וכלמה בהתולדה — בעת שעמים אחרים עוד הלכו חצאי ערומים ולא יתבוששו, אבל גם בזאת יתפאר ישראל כי היה מלמד להועיל, והעמיד תלמידים חכמים מחוכמים, עד כי יוכל ללמוד עתה מתלמידיו יותר מכלם; כי על כן, לדעתנו, לא לכלמה נחשבה לו להחכם המחבר לו לקח לו לקו ולהתכנית את ספרי העמים ממין הזה, ונתן גם לספרו סדר נכון וסגנון יפה לפי הטעם הטוב. — בד״מ סדר הערכין, שהוא כנפש להגולם, לא נחשב בעיניו לענין נכבד לענות בו; ובמה שבחר בזה בסדר של העמים (וגם בזה הפרוץ מרובה), והוא לסדר על שם המשפחה, לאי־סדרים יחשב בישראל, מפני כי לרוב חכמי ישראל יחסר שם המשפחה; ועתה כאשר נרצה לחפש בד״מ, אחרי איש בשם אברהם בלי כנוי, כי אז מוכרחים אנחנו להוציא את כל בעלי אות אברהם (מצד 6 עד 70) ולמשש על כל אחד ואחד. — גם בסגנון הספור לא בחר בטופס ידוע כמו בספרי העמים, אבל לפעמים יבוא בארוכה ברוב ענין שלא יכירם מקומם בספר כללי; לדוגמא החתימה בתולדות הגאון מווילנא (צד 110): „המתבונן על כל אשר יצא מיד רבנו וכו׳, ויכולה היא פעולתו בעולם העיוני, אם היתה מוצאת גואלים מבינים ומשכילים איש איש כברכתו, לברוא לה עולם חדש בחכמת ישראל, עולם שכולו ישר ואין נפתל בו, אבל עוד לא קמו לה גואלים כאלו וכו׳״. מאן חשיב בתלמודיים מאן ספין במשכילים ומאן רקיע במקובלים להבין דברים נשגבים כוללים וקצרים כאלה! כן לא נוכל להבין מדוע בחר דוקא בגייגער את מליצתו: „ובעודו מלא כח את רוח חכמה (הלשון מגומגם), נקרא לעמוד לפני אל דעות ותוכן עלילות״, כאילו עם כל החכמים האחרים אין לו להאל דעות כל מגע ומשא, וימותו סתם.

עבירה גוררת עבירה! מפני שהחכם המחבר חטא חטא לאחד מחקי התכנית בספר כזה, והיא: שלא ציין בסוף כל ערך וערך באיזה ספר נמצא אותו ביתר באור ובהרחבת הדברים, נכשל גם בעבירה אחרת לאחד מחקי הזהירות, והוא: כי נשא פנים לרבות מהנפשות הקרובות אליו; ולכן כאשר הגיע תור החכם ר״א גייגער, בא בין המצרים — להסתפק בו במנין ספריו לבד אי אפשר, לציין איה איפה נמצא את תולדתו ופעולותיו ברחבה לא עלה על דעתו, ויבנה לו המחבר בימה לפי שעה, ויעמוד עליה וידרוש בעצמו על דבר שיטות גייגער, בהשתלשלות יסוד היהדות בימי הבית השני, הצדוקים והפרושים וההלכות הקדומות וכו׳ וכו׳ — האם יכירם מקומם פה?!

ארמאי אמנקירותא קפדי! גם בדבר הזה (הנקיות משגיאות), כפי הנראה, לא רצה לחקות אותם — ועל כן יפרו וישרצו בו שגיאות הדפוס ושגיאות מפליטת הקולמוס למרבה. בד״מ: צד 10 — בליל י״ב ה׳ תרכ״א, וחסר החדש „טבת״; צד 35 — „משרא קסרין״ וצ״ל „משרא קטרין״; צד 70 — לתלמוד „הענציקלאפעדיא״ אין לה כל מובן; צד 78 — ש׳ „תקס״ג״ וצ״ל „תקס״ו״; צד 92 — „רב אחאי גאון משבחא״ וצ״ל „רב אחא משבחא״; צד 121 — „הר״ר אליעזר אזכרי״ וצ״ל „אלעזר אזכרי״; צד 130 — התקנות

הידועות משנת „תק"פ" וצ"ל „תתק"פ; צד 142 — על מס' „פסחים" וחסר „וקרושין"; מלבד שגיאות קטנות אין מספר.

אלה הדברים אשר אמרנו להעיר את החכם המחבר ואת המוציאים לאור, אם דברינו ימצאו מקום בלבם וישפרו מעשיהם להלאה, והיה זה שכרנו!

בחדש העשירי תרמ"ז.

קורות עם ישורון ותולדות ספרתו. מימי גלות בבל הָחֵל עד היום הזה. בשלשה חלקים. כתוב אשכנזית ע"י הרב הגדול החכם המפורסם אדם המעלה הבלשן הנפלא ד"ר ר' דוד קאססעל מבערלין. ומתורגם עברית מאת **דוד ב"ר ירמיה ראדנער יליד ווילנא. ווילנא תרמ"ו.**

שגיון לדוד: שגיונות לדוד מיבעי ליה?
אלא אמר דוד (רדנער) „שגיון אחד
שגיתי שלקחתי לי עטרה שאינה הולמתי.
(מדרש, ויכי סעס כמם הונגים)

אמרו עליו על איש יהודי כפרי אחד, שאמר לאשתו: אמנם דוים וסחופים אנחנו בעולם הזה, וה' הוא היודע, אולי גם לא נירש חלק בעולם הבא, כי אז, הה! איך נשא עין בפני שכנינו האכרים! — אחת היא לנו אם הדבר יצא מפי הכפרי, או כי משל הוא בפי העירנים, אבל סגולה אחת מתכונת נפש האדם טבועה בו: כי ה ב ו ש ה איש מפני רעהו אם תקותו תשאר מעל, תאכל אותו רב יתר מהדבר בעצמו שהוא י ח ס ר ממנו. — לא נוכל לכחד, קורא נכבד, כי רוח הכפרי דובר בנו היום: אמנם אבדה תקותנו! ספר „קורות עם ישרון" בשפת עבר אין לנו עוד כאשר קוינו עד היום — אבל הה! איך נשא עין, אנחנו כ ל יושבי ר ו ס י ה, בפני אחינו שכנינו ה א ש כ נ ז י ם! אמנם ל כ ב ו ד לא זכינו מעולם מאת אחינו ההם, כי יביטו מגבוה עלינו, ועל כן לא ידעו מכל הנעשה בספרתנו, ולא יקראו מאומה כל הכתוב עברית מאתנו, אבל כ ד י ב ז י ו ן וקצף כי יבוא ב ע ל (קאססעל) השור ויעמוד על ש ו ר ו (—), מה הוא המשפט אשר יוציא ה ו א מהפרט על ה כ ל ל כלו? — לגול מעט את חרפתנו, ה ח ו ב ה ע ל י נ ו ב נ י ר ו ס י ה לדבר היום משפטים את המעתיק, על אשר לקח לו את עטרת המעתיקים (עטרה של קוצים) שאינה הולמתו, ע"ד תבוא אמו:..

אם נחפוץ לדבר בלשון המליצים מהשנים האחרונות, הלא לנו לאמר: אחרי הרעמים והפרעות בנגב, נראתה „תנועה גדולה" בין אחינו יושבי רוסיה, והיא בדבר „השאלה" לחבר (או להעתיק) ספר „דברי הימים לבני ישראל", בשפות עברית ורוססית! לא נעורר עתה עוד שאלה, אם התנועה הגדולה היא ט ב ע י ת, ועלתה על אופק ספרותנו מאליה, מפני כי העם הרגיש מעצמו את נחיצתה, או — תנועה מלאכותית, האחד עורר אותה והוציא קול, ויבואו אחריו סופרים אחרים להשמיע קולם, כי זה דרכו של תינוק לצעוק כששומע קול תינוק חברו; על כל פנים נראה כי השאלה כבר יצאה ברב או מעט מעולם המחשבה אל — המעשה: אגודה אחת בפיטרבורג הוציאה את חלק החמישי מגראֶטץ בהעתקה רוססית; במ"ע החדשי „השקפה עברית" החל חלק הששי

מגראֶטץ לראות אור; קאססעל בהעתקה (לא ידעתי אכנה!); הלק השמיני מגראֶטץ במ"ע ההרשי „בן־עמי" בהעתקה עברית; קאַרפעלעס בקול ראשון במ"ע החדשי „המזרח" בהעתקה רוססית; וקאַרפעלעס בקול שני (עברית) ע"י בית מערכות „הצפירה", לעתיד לבוא; מלבד האספה באדעססא מהמחלקה „מפיצי השכלה בין יהודי רוסיה", שהתעוררה לכתוב תולדות ישראל בשפת רוסיה.

אם חכמה אין כאן, אבל זקנה יש כאן! אם הספר „קורות עם ישורון" בהעתקתו הנכחית, אינו שוה בעינינו לתלות עליו כל שלטי הגבורים — השקפות על תולדות ישראל בכלל — אבל על כל פנים זקנה יש כאן, כי הוא הוא הראשון שיצא בהעתקה שלמה משפת אשכנז, ואם כי לכלל עברית לא בא.

אוי לנו אם נאמר, ואוי — אם לא נאמר! טבע האדם בכלל הוא לחקות איש את רעהו בלי דעת וחשבון, וכן הוא סגולת עם ישראל לחקות כל דבר כקוף את אחיו מבני עם הארץ. לא נשא דעה למרחוק ולהחל מראשית תולדות ישראל, רק נסב עינינו מעט להביט מאחרינו, במספר שנים כששים או כשבעים מלפנינו; המתקנים הראשונים באשכנז, מסרו נפשם בד"מ על הדבר — לעקור את הביטה ממקומה; האם תביא זאת איזה תועלת למעשה? או כי הוא כבוד יותר לעמוד ואחוריהם כלפי ההיכל? אין זאת רק תולדות החקוי! לפני עשרים שנה נשמע גם כן קול מהיכל ספרותנו ברוסיה: תקונים! תקונים! האם לא חזרו היום כבר בתשובה, הדרשנים האלה? גם זאת רק תולדות החקוי היתה! היום היה ישראל לעם וללאום — על פי מצות הסופרים — וכאשר אין כל עם בלי ספר „דברי הימים", על כן המצוה לחקות את יתר העמים, ולתת ספר לעם ישראל שנקראהו „דברי הימים", מבלי הבט מאומה על הסדר והתכנית הדרוש לנו בני ישראל יושבי רוסיה; האין זה רק כמעשה הילדה — תקפל את מטפחתה ותחבקה בין זרועותיה, לחקות בזה את אמה אשר בן חובקת? שאלת חבור „דברי־הימים" אינה שאלה פרטית ומיוחדת, אבל ראשה ורובה הוא בתוך שאלת „החנוך" בכלל, ועל כן כמו שלא נוכל ליקח עתה לנו למשל, את סדר „החנוך" באשכנז כיובל שנים מלפנים, מפני כי נראה בעליל מה שעלתה להם — כן חלילה לנו לשום לקו בכתיבת „דברי הימים" את „הגעשיכטע" האשכנזית, לבלי נהם באחריתה.

אם יאמרו לך חכמה בגוים תאמין! ועל כן אם נראה את העמים אשר מסביבותינו, סדרו לבתי ספריהם „דברי הימים" ממינים שונים — בעד בתי הספר לנערים לבד, ולנערות לבד; לבתי הגימנזיום בסדר זה, ולבתי ספר רעאַלים בסדר אחר; לתלמידים בבתי הספר לתכסיסי מלחמה בשיטה זו, ולבתי הסימינריום בשיטה אחרת; הלא לנו לדעת כי לא דבר ריק הוא. אמנם כן, כי אלכסנדר המקדוני מת בשנת 323 לפני מה"נ, וממלכת רומי המערבית נפלה בשנת 476 למה"נ; או כי ממלכת רוסיה נוסדה בשנת 862, ופעטר הגדול מת בשנת 1725 למה"נ; את כל אלה נמצא בכל ספרי „דברי הימים", אבל בסדריהם ובהשקפותיהם לא ישתוו לעולם. ספר דברי הימים הוא כראי העינים להאדם, הוא ירחיב את מעגל מבטו הלאה הלאה — בו יראה לדעת, כי הוא רק כנקודה אחת קטנה ביחוס התולדה הכללית; כי נמצאו אנשים בעלי רוח כביר, שמסרו נפשם קדש בעד טובת מין האנושי הכללי; או כי עמים גדולים אשר התמכרו לתועבות ולתענוגי בשרים תמם הלכו ונמחה שמם מתחת שמי ה'; כן עוד משלים ודוגמאות ימצא בהתולדה, מהם ילמוד ויבין לסדר דרכי החיים לו לעצמו, וביחוסו אל הכלל כלו — ולכן לא ראי זה כראי זה, ספר דברי הימים המחובר בעבור נערות, לא יביא את התועלת הרצויה בעד הנערים. נראה בד"מ בספר דה"י בעבור ילדות קטנות, המכיל לא יותר מחמשים או ששים

עלים, ונמצא את הספור בדבר הקיסר קאנראד (1140 למה"נ): „כאשר לכד את המבצר וויינסבורג, חשב להעביר בשלה את כל הגברים, ורק את הנשים הניח שתצאנה משם, וכל אחת לא תקח עמה רק משא אשר תוכל שאת על כתפה — אז מצאו הנשים התחבולה להציל את בעליהן מהורג, ותקח כל אחת את בעלה על כתפה וכו'"; מה שלא נמצא אותו בספרי דברי הימים הגדולים מהם, המחוברים בעבור הנערים; בדה"י לבית ספר רעאַלי, נמצא יותר מהולדות החכמים הממציאים חדשות בהעבודה וחרשת המעשה; ובדה"י לסימינריום נמצא קדושים ומעונים בעבור הדת (מאַרטירער) יותר; כל ספר לפי מטרתו ולפי התועלת שיביא להחניכים, למען ימצא לו כל אחד משל בהתולדה, אשר יתחרה אתו בהליכתו על מסלת החיים שבחר בה. כן הוא בדברי הימים הכוללים, וכן הדבר בדברי הימים הפרטיים לכל עם ועם לבדו.

על פי הדברים האלה, הראנו לדעת, כי ספר דברי הימים לא יאסף מרשימות וקורות שונות, ואחרי כן להציק אותנה בדפוס לחברן לאחת; אבל דברי הימים ניתן לדרוש ולפחת בו רוח חיים, ואשר יאציל אחרי כן מרוחו על דופקי דלתותיו.

בטרם נבוא אל מטרתנו, עלינו להעיר את הקורא על עוד דבר אחד. דברי ימינו שונים המה במאד מאד, מדברי ימי יתר העמים החיים אתנו היום; אם בשתי מאות השנים קודם מספר הנוצרים, לקחנו חלק גדול בדברי ימי יתר העמים, וערכנו בעולם המדיני היה נכבד מאד; אבל מעת גלינו מארצנו גלות שלמה, אבדנו את עמדתנו בהתולדה הכללית, כי היינו רק למתפעלים ממנה, אבל כפועלים בה נעלה על הבמה לפעמים רחוקות מאד — וככה אבדנו כבר את ההרגש לחיים מדיניים, עד כי נמצאים רבים מאתנו, אם יקראו בדברי ימי הבית השני, והמלחמות אשר נלחמו עם הרומים עושקיהם כח, יתחמץ לבבם בקרבם על הקנאים, המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם בהתולדה, על אשר לא נתנו את צואריהם בעול הרומים למען יניחו לנו לישב בשלוה ולעסוק בתורה; ועתה כי כן לא נשאר לנו חלק בהתולדה—במלוא מובנה—רק תולדות חיינו הפנימיים ותולדות הספרות. אמנם נשמח בחלקנו זה, וגם הוא יתן לנו די חמר לבנות ממנו ארמון תולדתנו; אבל הלא לנו לבלי לשכוח כי בהספרות טבועה ותתומה גם הדת, ושהיא רק החגורה האחת אשר תחגור אותנו בכל משך ימי נדודינו, לבלי להפרד איש מרעהו לדרכים לא ישובו עוד -- על כן החובה על כותב התולדה להיות נזהר מאד בבואו להטיף מלתו בדבר הסופרים והספרים, אשר במשך הימים הולידו מפלגות שונות בישראל, למען לא יחטיא המטרה ויביא רעה חלילה תחת אשר הוא חשבה לטובה.

עתה תתעורר בנו השאלה, בעד מי נכתוב דברי הימים בשפת עבר? בעד האבות? או בעבור הבנים? — העמים השוקטים על שמריהם, בתי ספריהם מתוקנים וערוכים בכל, וכל בניהם ובנותיהם יבקרו במו, עד כי רק המעט מהם ישמעו לקח מפי מורים פרטיים; להם נוכל לחלק את דברי הימים בקו — בספר דברי הימים הנכתב למען איש גדול בשנים לא ישלח התלמיד בו יד, כי די לו להפקיע את עצמו בלמודיו בבית הספר, וכן האב לא ישתמש לעולם עם ספרי הלמוד של בנו; אבל לא כן הוא עמנו בני ישראל ברוסיה, לבנינו לא נוכל לצוות ספר זה תקרא, ואת זה לא תקרא; על פי רוב חפשים המה בזמן ובלמודיהם, ויקראו מכל הבא בידם, כי על כן כל ספר הלקוח במחיר לא גבוה, נחשב לקנין ילדים וגופו צריך בדיקה. —

הנה ספר „קורות עם ישרון" לד"ר קאססעל, מונח לפנינו בהעתקה, אשר ה' רדנער יקראה — עברית; בטרם נבוא להוציא משפט ע"ד טיב ההעתקה, נשים עין על הספר

בכלל, אם כשר וראוי הוא, להיות לנו למאיר נתיב בתולדות ישראל? לפי דעתנו נוכל לאמר — במתינות ואחרי ישוב הדעת — כי לא נמצא בעד הספר אף מפלגה אחת קוראים אשר נאמר עליה כי היא תמצא בו תועלת; בהספר הזה כבושים ודחוקים שברים ושברי שברים מחמרים היסתוריים; בכל עמוד ועמוד יעברו לפנינו כבני מרון שמות חכמים שונים, ואיש את אחיו ידחקון באפס מקום — מתולדות חיינו הפנימיים אין שם זכר. ועתה — בעד נ ע ר י ם לא יסכון כלל, כי יסובל מוחם במשא רב כזה, ועל כן גם המעט שהיה להם לדעת באמת, כאשר באו כן יהלכו למו, וישאר למו רק כובד ראש; בעד א נ ש י ם מגודלים ובעלי דעת, לא תבוא כל תועלת מעצמות יבשות כאלה, כי לא נוכל לחשבהו רק כ ר ש י מ ת סופרים וספרים גדולה; ובתור רשימה לא יוכלו ה ח כ מ י ם להשתמש בה, כי אינה מדויקת כראוי, והרבה הרבה יש להתקנה. — גם הסדר שבו בחר המחבר לא ימצא חן בעינינו — הזמן הוא רוח החיה בכל ספור, ואם נדעה בד"מ כל תולדותיו של איזה איש, אבל יחסר לנו הזמן שבו חיה בערך, תתראה לנו גם תולדתו כמו מבעד להערפל — על כן על הכותב היסתוריה כוללת מדינות רבות, לחלק את הזמן לתקופות קצרות, ויסבב בהנה את כל הארצות אחת לאחת, עד כי ישאר להקורא תמונה שלמה מכל האנשים שפעלו בתקופה זאת, וע"י האחד יזכור גם את השני. אבל לא כן הוא בהספר הזה — בד"מ בפרק ע"א החל מתולדות היהודים בספרד, והוא בערך 900 למה"נ, וכותב והולך עד בואו לאיטליה בפרק ק"ו, והוא בערך 1500 למה"נ; אחרי כן ישוב אחור את כל התקופה הגדולה הזאת, ויחל מתולדות היהודים בצרפת מימי המערָאווינגים והקאַראָלינגים — ועל ידי זה יודע להקורא הר"ר אליהו דילמדיגו, קודם רבינו גרשום מאור הגולה? כסניף לחסרון הזה נוכל לחשב גם זאת, שנהג המחבר להזכיר אצל כל ספר קדמון, את שמות הספרים שחברו עליו האחרונים; כמו בדרך משל אצל סדור המשנה (199), יספר לנו כי ראַבע העתיקה אשכנזית; ואצל ס' „מלות ההגיון" להרמב"ם (צד 296) יזכיר את באור הרמבמ"ן ותרגומו האשכנזי עליו — וזה יבלבל את הקורא ברב או מעט.

ספר הזה אם הוא מסודר ככה לבלי הביא כל ת ו ע ל ת, אבל להסב נזק יש בו די כח הרבה! התולדה לא נבראה לעשות ריוח בין הדבקים, ואדרבה מטרתה היא לקרב את הרחוקים, ולמשוך את המפלגות אשה אל רעותה, שתהיינה לגוף אחד שלם — ומה זר הוא הדבר אשר נקרא בד"מ בפרק קמ"ד מספרו, ע"ד החסידים והחסידות! אנחנו ברוסיה אנו חיים, אשר החסידים יספרו את מספרם לרבואות ולמאות אלפים, ולמדנו לדעת את מגרעותיהם, אבל גם את כל מ ע ל ו ת י ה ם, שבהם יוכלו להתפאר נגד אחרים — אם נקרא מעל הספר הזה, יתראו לפנינו כאחת הכתות אשר בהודו. ואלה דבריו בהעתקת רדנער (צד 573): „בתור מיסד הבר החסידות אשר שת בערפלי המסתרים סתרו — ועוד אין איש שהפיץ אור נגה על דרכי החסידות בראשית כוננה — יזכר בפי סופרים רבים שם רבם ר' ישראל מעזיבוז ויכונה בשם „בעל שם" (לאמר עושה פלא), ובקצר מלים יקרא בשם „בעש"ט". בשבתו ימים רבים במקומות בודדים הרחק מאדם העיר, גם מאשר מבנה גוו לא איתן היה, לכן רעדו עצמותיו לפעמים ויעף ביעף ברוח דמיונו ויחזה לו תמונות אשר על פניו עברו בשעיפי ליל, ויאמין כי ממרום יגלו את אזנו את אשר יקרה לימים יבואו, וינהרו אליו אנשים וכו'. ויהי כאשר רבו כמו רבו בעלי בריתו ויהיו לפלגה גדולה אשר שלחה יונקותיה עד למרחוק, נמצאו ביניהם גם אנשי מרמה... בראש המפלגה ההיא עמד רבם ר' דוב בער (בערוש) במעזריטש אשר ביד הרוצים משך את לבות בני העם אחריו וכו'. עוד מעט הציצו כעשב מארץ אנשים אשר השתררו גם השתרר על אחיהם בעלי בריתם בשם „רבי" או „צדיק". על שם „רבי" אחד, ר' אהרן קארלינער (עיר קטנה לא

רחוקה מפינסק) יקראו בעלי בריתו בשם „קארלינער". אלה תולדות החסידות של הד"ר קאססעל, כתובות בסגנון הסופר טציטוס בתולדות יציאת בני ישראל ממצרים.— נקח עוד דוגמא אחת: חכמת הקבלה, אם כי דרכיה נסתרו מעינינו, אבל זאת נדע כי רבים מגדולינו יאמרו קדוש לה והיא חכמתם אשר בה יתפארו; ואיך ירהיב איש בנפשו לדרוש במעשה בראשית בפומבי, בעמדו על רגל אחת, בעד נערים צעירים, ולבאר להם בקצרה את יסודות חכמת הקבלה? בפרק התשעים יעתיק רדנער (כנראה להלן חלו בפרק הזה ידי מעתיק אחר) כדברים האלה: „להאלהים העז והמשרה מבלי ראשית, הנעלם רב יתר מכל הנעלמים, או יקרא גם בשם „אין", מאשר כל הארץ וכל אשר בה מאין מוצאם. האין הוא אחד ולא יפרד לחלקים ואין תכלית לו (אין סוף). כבוד האלהים מלא את כל מקום הארץ, או הוא המקום בעצמו, ולמען הוציא את דבריו לפעלם, לפעול ולעשות, ר"ל להביע רוחו (לשלח דברו בארץ) ובזאת להוסיף עז ותעצומות למפעלותיו, שב אל קרבו, למען ישאר מקום התבל ריק". גם האם לא צחוק מכאיב לב הוא, בדברו על הר"ר „אייזיק מירנא" בעל המנהגים (צד 428) יוסיף עוד: „ואומרים אמור כי נפש בתו ערגה אל נסיך אשכנזי אחד צעיר לימים, והוא גם הוא השיב אהבה אל חיקה", ואת המקור יציין בגראֶטץ. אם לא נתעצל המחבר מלהביא ספור פרטי כזה בתולדה קצרה, הלא דבר הוא! בדבר חדושו לא נוכל לאמר, כי מה חדוש הוא זה שעלמה תאהב לעלם; אבל בודאי כי תקחנה ממנה בנות ישראל מוסר. ואולם ישמע נא הקורא את הספור בגראֶטץ (חלק ח', צד 10, בהעתקת מ"ע „בן־עמי"): „אחד מבני הנסיכים הגדולים נשא עין אל בתו היפה־פיה ויאהב אותה כנפשו, הרב נעתר לתת לו לאשה אם יהיה שוה לה, לאמר: אם יתגייר ויעשה חיל בלמודי התורה וכו'; אחרי כי התגייר קיים הרב את הבטחתו ויתן את בתו לו לאשה; אבל הדבר נודע להקיסר וחרץ עליו משפט מות". והוא הספור בדבר „גר הצדק מטירנא"! האם הבין המחבר את אשר לפניו? בספור כזה אם אמרת אלפ"א הלא תאמר גם בית"א!

על פי הדברים האלה יוכח הקורא, כי רחוקים אנחנו מאד מהמטרה, בהביאנו ספר כזה תחת כנפי שפת עבר — ורק באחת הטיב עמנו המעתיק, כי שכל את ידיו כזה בהעתקתו, עד כי כמעט לא יבין אותה הקורא הפשוט, והקורא המבין לא מפי ספר כמוהו יחיה, ויבין את אשר לפניו.—

מה משפטך על האיש הצעיר היושב ממולנו? — שאל אחד את רעהו היושב עמו אצל שולחן אחד בבית הקאַפֿעע — האם גרמני? צרפתי? או בריטני הוא? והוא ידבר כן בשלשת השפות ההנה! אם על פי שפתו אוציא משפט — השיבו בשחוק — אז החלטתי עליו: כי איננו גרמני! איננו צרפתי! גם בריטני איננו. גרמני איננו, כי תחסר לו הנגינה הגרמנית הנכונה; צרפתי איננו, כי הצרפתי משנאתו העצומה להגרמנים, לא ידבר בשפתם לעולם; ובריטני איננו, כי אין זה דרך הבריטנים בכלל להרבות בדברים! — את המשפט הזה נוכל להוציא גם על „החכם המעתיק את הספר „קורות עם ישרון" מאשכנזית לעברית"; שפת אשכנז לא ידע מאומה, כי נמצא מקומות לאלפים, שלא הבין כלל מה שכתוב בהאריגינל; שפת עבר ידע רק מעט, כי נכיר בשפתו את כל הגרמניזמים שממנה העתיק; וחכם בהיסתוריה בודאי איננו, כי נכשל בדברים שבר בי רב דחד יומא ידע אותם.

אמנם כן, המעתיק תלה על עצמו קמיעות דאיתמחי, להשמר מן המזיקין — מן המבקרים; בהקדמתו כתב לעצמו קמיע ארוכה עם שמות אחדים שאינם נמחקים וזה נוסחה:

„אולם אנכי תכנתי את רוח המו"ל העברים: את המליץ חכם הלבב הרב ר' ש"ר

סמאלענסקין ידעתי ודברתי אתו פנים אל פנים ונוכחתי לדעת כי ישר באדם ויקר רוח הנהו, ולא ישכין בכתבו החדשי עולה לתת מקום לבקרת הצופה נגדי מבלי לקבל את תשובתי, גם האדם המעלה הבלשן וסופר מהיר הרה"ח ר' דוד גארדאן נ"י בא אתי בכתובים ובין שורות מכתביו יצהירו תום ויושר. והרב התוכן המפורסם הרת"ג החי רח"ז סלאנימסקי (ה' יאריך ימיו ויבלה שנותיו בנעימים לשמחת לב כל מוקיריו המתימרים בכבודו) נודע בשערים לתהלה והוא איש נכבד בעמו וטהר לב, וחברו ועוזרו בהצפירה הרה"ח הנכבד וישר באדם המהולל ר' נחום סאקאלאוו נ"י גם הוא אדם המעלה ויקר רוח, ואקוה כי גם הרב החכם המפורסם כליל המדעים איש אשר רוח חכמה ודעת נוספה בו כמהור"ר אלכסנדר צעדערבוים נ"י מו"ל מ"ע „המליץ" גם הוא נכח האמת דרכו, ואם אחד המבקרים אשר עינו צרה וכו'".

קמיע זו איתמחית כבר בתלתא זימני ובתלתא גברי... ובסופו: אזהרה!

„מי האיש אשר יהין להדפיס את דברי הספר הזה בלי רשיוני, ענש יענש כפי חקי הממשלה יר"ה. דוד ראדנער".

גם הכתוב הזה רק נגד המבקרים נאמר, כי אטו ברשיעי עסקינן שישלחו יד במלאכת רעם? אבל זו היא אזהרה למבקרים; כי באמת אי אפשר לכתוב עליו בקרת שלמה, אם לא נביא את כל דברי הספר, ולהראות שגיאותיו! אבל כמו שנשים צדקניות לא היו בפיתקא של חוה, כן לא היינו בפיתקא של רדנער, ולא נשים לב לקמיעתו כלל; ובדבר האזהרה והאיסור, מצאנו היתר ברור: כי נביא את דבריו בפחות מכזית בכדי אכילת פרס! ומלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע ואין עונשין על פחות מכשיעור.

* * *

אין בעל הנס מכיר בנסו! הידע המעתיק את הנס שקרה לו מיד בפתיחתו? יבוא נא אלי ואראהו. המעתיק יציין על הפרק הראשון: „גלות בבל החל בשנות ג' אלפים קע"ד — רכ"ד לב"ע (536—586 לפני מ"ה)". פה עמוד עמדי, מאין לקחת את המספר ג"א וקע"ד לזמן חרבן בית־הראשון? החשבון המורגל אצלנו (שאין לפחות ממנו), הוא: בתמ"ח גאולים, ר"ל ב' אלפים ותמ"ח יצאנו ממצרים; הוסיף עליהן ת"פ שנה עד בנין הבית (מלכים א' ה'); עוד ת"י שנה שעמד הבית (לפ"ד התלמוד); וא"כ בכללן אתה מוצא ג"א של"ח? אבל הדבר פשוט מאד, ד"ר קאססעל רשם את זמן החרבן 586 לפני מספר הנהוג; מה עשה המעתיק, חבר את המספר 586 עם 1886= 2472, אח"כ חסר אותו מן המספר 5646, שהוא המספר לב"ע משנה העברה, ויצא לו: 3174 = 2472 — 5646. ועתה לו עלה חלילה בדעת קאססעל להחל את תולדותיו מאדם הראשון, כי אז היה כותב בודאי: אדם הראשון נולד 3973 קודם מה"נ, נוסיף עליהן עוד 1886 שאחרי הספירה, ויעלה בידך = 5859, והוא — כי אדם הראשון נולד 213 שנים קודם בריאת העולם! ומה עשה אז רדנער? הדבר הזה יעיד לנו למדי על אי־ידיעתו של המעתיק בתולדות ישראל, עד דלא ידע כי המבקרים לא קבלו את המספר המורגל לב"ע, והמה יחשבו כי הבית השני עמד בערך שש מאות שנה, תחת אשר לפי המורגל נחשב רק על ת"כ שנה (עי' במס' ע"ז ט'), ומזה יצא לו לקאססעל כי הורבן בית ראשון היה בשנת 586 לפני מה"נ — ואין כדי להאריך בדבר שכל בר בי רב ידע אותו.

הקורא יראה ויתפלא עוד יותר, כי קאססעל בעצמו ירמוז על זה (§ 5 d.): „נאהמען דיע מייסטען יודישען כראָנאָלאָגען"... רוב (מייסטען) מכלל דאיכא מיעוטא דלא? אבל גברא כרדנער דלא חלי ולא מרגיש, לא הבין שמה עד מה, וכותב להלן

דברים שילאו כל חכמי לב לפתרם (צד 28): „ולמספר הנוצרים, אשר גם המה החלו לחשוב ולמנות חשבון חדש למספר שנותיהם, אשר משיחם נולד בשנת 312 אחרי מספר ימי ממשלת היונים, עשו חשבון נכון על נקלה, והוא אם נגרע מספר השנים ההולכות אחריהן ממספר 312, ואז יודע אל נכון מספר השנים לפני לדת משיחם, או נוסיף מספר השנים אחרי לדת משיחם למספר 312 להיונים, ויודע לנו מספר השנים אחרי לדת משיחם". מאן דמסביר לי האי תרגומא, מובילנא מאניה אבתריה! קאססעל יאמר: „אונד אין דיע כ̄ריסטליכ̄ע אֶרא, אינדעם מאן דאס זעלייציידישע דאַטום פֿאָן 312 אבציעהט, אום דאס יאַהר פֿאָר כ̄ריסטוס, אדער 312 דאַפֿאן אַבציעהט, אום דאס יאַהר נאַך כ̄ריסטוס צו ערהאַלטען". וכוונת קאססעל היא פשוטה, כי אם יש לנו זמן למנין השטרות, ונרצה לכוונו עם מספר הנוצרים, אז אם מספר השנים לשטרות הוא פחות מן 312, נגרע אותו מן 312, והנותר הוא מספר השנים קודם הספירה; ואם מספר השנים לשטרות הוא יותר מן 312, נגרע 312 ממנו, והנותר הוא מספר השנים אחרי הספירה. בזה הראה לנו את כחו הגדול, כי בהעתיקו מאשכנזית לעברית, תגדל ההעתקה כפלים מהאריגינל, וגם אז לא נבינה!

שלשה תנאים במעתיק חכם: יבין את הלשון שממנה הוא מעתיק; יבין את הלשון שאליה הוא מעתיק; ויבין את הענין שבו הוא עסוק; וחלופיהן — ! על פי המשל האחד שהבאנו, ישפוט הקורא אם ימצא בהמעתיק אף אחד משלשת התנאים האלה, ועל כן לבנו יסיתנו בשפק אם ידרוש מאתנו כי נעביר לפניו את כל המגרעות אחת לאחת. לדעתנו תהיינה די והותר אלה המסוימות בחסרון ידיעה, או אלה שתעוררנה צחוק להקורא; ורק את הפרק הראשון נבדוק מעט יותר מהאחרים.

רוח המליצה שאחזה את המעתיק, תוליכהו שולל לזייף את האריגינל, ועמו — את הענין; כמו שיתחיל את ראש ספרו: „יותר משמונה מאות שנה ישב עם ישראל על אדמת הקדש תחת מושליו אשר מקרבו יצאו"; המלים המפוזרים אין להם שחר, כי תחת מושלים ישב ישראל רק כחמש מאות שנה, מימי שאול והלאה; וקודם לו עמדו להם זקנים ושופטים או נשתעבדו להגוים אשר מסביבותיהם — וכן יאמר קאססעל: „מעהר אַלס אכ̄ט יאהרהונדערטע וואר איזראעל אין בעזיטצע דעם הייליגען לאַנדעם געוועזען". או היש טעם בהמליצה: „על דבר הפרעות אשר עשו שמות בממלכת ישראל, אשר הנביאים אליהו ואלישע כבר הוקמו לצופים להעם, נאמו נאום בקול חוצב להבות אש והגידו לבית ישראל חטאתם, ביתר עז החוזים הושע ועמוס" (צד 3); ובהאריגינל — „מיט דען צושטאֶנדען אים רייכע איזראעל, דעם שאָן דיע פראָפֿעטען אליהו אונד אלישע אנגעהאֶרטען, בעשאֶפֿטיגען זיך דיע פראָפֿעטען הושע אונד עמוס". או: „החדשות והצפונות אשר גלו לנו מושכי בשבט סופר מבני היונים המעלפות בצעיף הנפלאות ובמסתרי הערפל, נודעו לנו בימינו בשפתי נאמנים על ידי חכמי תרשים אשר יד ושם להם בחכמת כתב אשורית־בבלית ולשונה הנודעת בשם כתב-היתדות (קייל-שריפט) אשר הפיצו אור נוגה על מחשכי הנסתרות ההן" (שם); ובהאריגינל: „דיע פֿאבעלהאַפֿטען נאכ̄ריכ̄טען גריעכ̄ישער שריפֿטשטעללער זינד אין דער נייערען צייט דורך דיע ענטציפֿפֿערונג דער אַססיריש-באבילאָנישען קיילשריפֿטען וועזענטליך בעריכ̄טיגט אונד ערגאֶנצט וואָרדען". וככה לא ידע העני הזה גם פרק מכתבי הקדש, עד כי יעתיק (צד 5): „ממלכת יהודה עמדה על כנה (מעת הפילו הארץ בגורל) שלש מאות ותשעים שנה"; מה שקאססעל יאמר: (זייט דער טהיילונג), והוא מעת נחלקה ממלכת ישראל מעל יהודה, בימי רחבעם וירבעם; או המליצה המשברת את האוזן (שם): החל (ירמיהו) לכהן פאר במשמרת הנבואה להטיף לקח לבני עמו; בשנת ג"א קל"ג לב"ע

(הוא על פי חשבונו הקודם), וכארבעים שנה עשה חיל בעבודת ה׳, אכן חזיונותיו הנשאים הגביהו עוף למרום קצם בימי יהויקים וצדקיהו"; ומה נאמר לפתיות כזו, כאשר רצה להגיד לנו כי ירמיהו כתב ספר קינות (שם), יתרגם את קאססעל כצורתו: „יצאו מפיו גם שירי־תוגה (איכה, קינות)". ומה נאמר ומה נדבר למליצה כזאת: „לסופרו (של ירמיהו) הנאמן ברוך בן נריה עשו עול הסופרים האחרונים, אשר ברוח דמיונם בראו מלבם כתבים אחדים הנקראים, כתבי קדש האחרונים, וכתוכם גם שם ברוך יקרא על אחד הכתבים ההם וכו׳ (שם)"; תחת המלים המעטים שבקאססעל: „זיינעם טרייען שרייבער ברוך ווארדע שפעטער איינע אפאקריפישע שריפט אונטערגעשאבען"... נהפוך את העלה לעברו השני, ונמצא: „אכן נשואי פנים בקרבם (בתוך גולי בבל) אשר שאר רוח למו, אם אך משכו עליהם שמץ דבר חשד כי בסתר נפתה לבם להעיר ולעורר את רוח בני העם למרוד בנבוכדנאצר מלך בבל, אז רגליהם הגשו לנחושתים וישימו אותם בבתי הכלא" (צד 6); דבר חדוש השמיענו המעתיק, כי הגולים בבבל נסו למרוד במלכם? ומה יאמר קאססעל: „אבער דיע פארנעהמערען אונד געבילדעטערען, פאן דענען מאן אננאהם, דאס זיע דיע אנשטיפטער דער עמפארונג געגען נבוכדנאצר געוועזען... והוא כי נחשבו למעוררי המרד בעודם על אדמתם בארץ יהודה. להדיוטות מעוררת צחוק נוכל לחשב מה שיכתוב בהערה 4 צד 17 — „ב־רת, בשפת יון באריס"; והנה בתחלה חשבנו זאת לטעות הדפוס, וצ"ל: בירה, אבל כאשר ראינו את האריגינל מצאנו שמה את טעות הדפוס: ב־רת, ומפני שלא הבין הוראתה, חקה אותו כקוף ויצייר אחריו תמונה כזו: ב־רת; ולילדות — מה שיאמר בהערה 5 צד 22: „ומה גם שמות החדשים אשר יכתבו בהלוחות אשר לפנינו כיום"; מפני שידע כי על הלוחות הנקחים בעד קאפ׳ אחת נדפס מתחת Календарь, וע"כ תרגם מקאס-סעל: „דיע נאך יעטצט אים יודישען קאלענדאר געברויכליכען מאנאטסנאמען...

כי המעתיק לא ישמיע לאזניו מה שהוא מוציא מפיו, יראנו למדי המשלים האלה: בדברו ע"ד היהודים במצרים, יאמר — „אריסטובל מפאנעאס, היושב באחת הערים בקרבת גלת הירדן" (צד 71), וכי מה ענין גלת הירדן למצרים? קאס. יאמר: „אריסטבול אוים פאנעאס, אן דען קוועללען דעם ירדן, דער אין אלכסנדריען זיך מיט ערפאלג... „תלו בקיר מנורה ושרשרת זהב תחתיה" (צד 73); ימים רבים היינו מצטערים, אנשי אלכסנדריא שפקחים היו מה ראו לשטות זה, לתלות (בודאי ע"י חבל) מנורה בקיר, ותחתיה שרשרת זהב? עד שבא קאס. ופירשה לנו: „איינע האנגע-לאמפע אן איינער גאלדענען קעטטע אנגעבראכט וואר".— „הוא (יוסף בן מתתיהו) וארבעים איש מבעלי בריתו החישו מפלט למו ביום גבר האויב במערה, וכאשר נבעו מצפוניו החל לדבר שלום עם אנשי אספסיונוס על אודות אפני דבר המבצר עת ינתן בידי הרומאים. אכן חברי יוסף הכהן גזרו אמר כי יקר בעיניהם המותה מלמגן המצודה בידי האויב, עד כי יוסף הטה את לבותם כי לפי הגורל אשר יפילו ביניהם ימיתו איש את אחיו; ועל פי הגורל אשר יוכל היות כי ה׳ כוננהו לברכה שיצא באחרונה, חית יוסף (עם עוד איש אחד) באור תראה" (צד 161); מלבד מליצתו הנפלאה, נשאל את המעתיק אם ישמע מה שידבר: הנה המצודה כבר הבקעה, והמה חשו מפלט להם במערה, ומה המה אפני השלום על אודותה? כן אם מאמין הוא בהשגחה פרטית, מה זה שיאמר — יוכל היות כי ה׳ כוננהו לברכה, האם יוכל היות באופן אחר? נשאל את האשכנזי: „אבער זיינע גענאססען ערקלארטען, דען טאדט דער איבערגאבע (למסור את נפשם) פארציעהען צו וואללען, זא דאס יוסף זיע בערעדעטע, זיך נאך דעם לאזע איינער פאם אנדערן טאדטען צו לאססען; דאס לאז, דאס פיעללייכט

נ ע ש י ק ט ג ע ל י י ט ע ט ו ו א ר ד ע, ענטשיד"... המעתיק כאיש תם לא עלה על לבו לחשוד את יוסף הכהן, אולי הסב בערמה כי יעלה עליו הגורל באחרונה, כמו שחשדהו קאססעל הערום.— תמימותו זו הביאה אותו להעיר במקום אחר (צד 216): „המאמר הזה (הנעתק בפנים) קשה להולמו גם בשפת אשכנז. ולפי דעתי כוונת הרב המחבר היא: כי אם היהודים קימו וקבלו עליהם דברי התלמוד, הלא לא היה מקום לדברי הפוסקים הראשונים והאחרונים אשר יתנו צו לצו; כמו שלא נוכל להגיד ולהחליט אשר דברי החקים האחרונים בכתבי הקדש המה האחרונים ועליהם אין להוסיף, באשר חכמי התלמוד עוד הוסיפו למדי וד"ל". חסיד שוטה! חסיד, המודה על האמת ואומר בפירוש כי דבריו המועתקים המה קשים להולמם ולא יבינם בעצמו, ושוטה, הלא קאס. יחיה לארך ימים ולא בשמים הוא, ועל מה זה לא שאלהו כי יבאר לו בשפת עבר את כוונתו? אבל הפלא ופלא, כי את הערתו המבררת יותר, לא נבין גם עתה, ומדבריו הקשים בגוף הספר, נבין באמת את כוונת קאססעל; הוא יאמר מקודם, כי את שנת ד"א ר"ם יחשבו לשנת חתימת התלמוד, וע"ז יאמר הלאה: אם התלמוד נ ח ת ם אז באמת, ל ב ל י י ו ס י פ ו ע ל י ו ו ל א י ג ר ע ו מ מ נ ו, לא נתברר עדנה כראוי, כמו שלא נדע מתי נ ח ת מ ו כתבי הקדש בהחלט; ובהאריג': „פאן איינעם אייגענטליכען אבשלוסס אונד איינער דאמיט אין פערבינדונג שטעהענדען אנערקעננונג דעם זעלבען אלס פיר זאממטליכע יודען פערפפליכטענד, ווירד עבענזא וועניג וויע פאן איינעם אבשלוסס דעם ביבלישען „קאנאן" בעריכטעט".— הלאה יאמר (צד 316): „לעמת מושלמני אחד אשר לא נודע לנו בשמו חבר הרשב"א ספר קטן, אשר בו ישים אשם נפש הכהנים שבידם לבדם נתנו ספרי כתבי הקדש כשנות מאות רבות, כי בזדון לב הוסיפו ושנו דברים רבים בהם ללא אמת". נצייר בדמיוננו כי כתוב כן באמת בהאריג', אבל איך לא התעורר בלבו השאלה, האם אפשר להיות כי ה ר ש ב"א יאמר כדברים האלה? אנוד לך ד"ר קאססעל! בידי מי נפלת? הלא כה היו דבריך: „איינען אונבעקאנגטען געבליעבענען מאסלעם טראט ער מיט איינער קליינערן שריפט ענטגעגען, וועלכע בעזאנדערס דעם פארווארפע בעגעגנען זאלטע, דאסס דיע פריעסטער... או: „הוא (ה"ר שמעון דוראן) יהגה אך נכאים בעת הקשיבה אזנו כי בין אחיו בני אמונתו, ו ה ו א ב א ר ץ מ ו ל ד ת ו מ ע ו ף צ ו ק ה, חדלו לנצור חקי הדת" (צד 338); אדוני המעתיק! מפני ששמעתי עליך שבעל מליץ אתה, מהו זה: והוא בארץ מולדתו מעוף צוקה? אמנם ידעתי כי תצווני לעיין בהמבאר שלך, והוא האריג': „בעטריבענדער נאך וואר פיר איהן דיע וואהרנעהמונג, דאסס אונטער זיינען גלויבענסגענאססען, נ א מ ע נ ט ל י ך א י ן ז י י נ ע ר ע נ ג ע ר ן ה י י מ א ט, לייכטפערטיגע בעהאנדלונג.— עד מה נוכל ללמוד מספרו ידיעות בדברי הימים, נשפוט מהמעתיק בעצמו, כי לא למד מספרו כלום, למשל: „כמו ממאת ה ח מ ש ע ש ר ה והלאה החישו מפלט למו היהודים בספרד, מחמת קנאת החשכים נ ו ס ע י ה צ ל ב, בתוגרמה וארצות הקדם לחסות בצל המשלמנים" (422). לכאורה כבר היה לו להמעתיק לדעת מספרו כי „מסעי הצלב" היו בהמאות: י"א, י"ב, י"ג ככתוב למעלה בפרקי ק"א ק"ב; וכי בספרד לא היו מעולם נוסעי הצלב? אבל אי־ידיעתו הוליכתהו שולל, מפני שקרא בהאריג': „גלייכוויע פאם 15 יאהרהונדערט אן דיע יודען אוים שפאניען זיך פאר דעם פאנאטיזמוס או. ז. וו. נאך דער טירקיי"... וחשב כי הוא „קרייצפאהרער". כחתימה להמגרעות ממין הזה, נביא עוד דוגמא: „הר"ר רפאל הלוי מהנובר ויקרא גם בשם אמאנוענזים פאן לייבניץ" (543). שיקרא איש עברי פשוט בשם כבוד ומוזר כזה, הוא חדוש שאפילו המעתיק היה לו להתעורר על זה, אבל ישמע נא הקורא — אמאנוענזים היא מלה זרה משפת רומי, ונקרא

ככה בראשונה העבדים שהשתמשו במו אדוניהם למלאכות נכבדות, כמו: לסופרים ולכותבים ועוד, ועתה יקראו כן תלמידים העוזרים לרבם, לשנן ליתר התלמידים, או לחשב את חשבונותיהם; ולזה יאמר קאססעל כי הר' רפאל הלוי היה: אַמאַנוענזים פאַן לייבניץ, ור"ל שהיה עוזרו וחושב חשבונותיו של החכם והפילוסוף הנודע לייבניץ; זה הוא החלום, וזה — שברו!

הר"ר רפאל הלוי מהנובר הואיל ואתא לידן, אמרנו להביא אבן ציון אחת לתולדות ימי חייו, המתגוללת בשדה לא יעברו בו כותבי דברי הימים לישראל, והוא בספר: Fortsetzung der Rechenkunst etz. von A. G. Kästner. Göttingen. 1801. שם (צד 33) יתנה המחבר את תהלתו, ויאמר: „הספר ל ל מ ו ד י ה ח ש ב ו ן מרפאל „הלוי (שהוציא מאיר אהרן לאור, הנובר 1783), יכיל את הלמודים: איך לסדר את „האברים השונים בחשבון ערך־משולש־המשולב. את הלמודים האלה גלה רפאל הלוי רק „להלמידיו הקרובים אליו, והוא — משה אהרן, הודיעם בדפוס גלוי לכל. רפאל הלוי „כבר נודע בעיר מולדתו הנובר, לאיש אשר בכשרונותיו הנעלים השתמש לייבניץ, וגם „פעל עליהם להתפתחותם. הספר הנזכר כן יתר ספריו שאזכירם בלמודי המגבילים „(לוגריטמן), יעידו עליו כי היה בעל חשבון מבין דבר. אוצר ספריו הרבים, אשר גם „אנכי השגתי אחדים מהם, הכיל ספרים יקרים בפלוסופיה ובחשבון. אמנם כן, מספריו „שראו אור לא ראיתי דבר אשר יגיד עליו, כי היה רועה את האיש אשר המציא את „החשבון־בלי־תבלית (ר"ל לייבניץ). הוא מת בהנובר בשנת 1779 למה"נ 17 לחדש „מאי, בשנת ה ת ש ע י ם ו א ר ב ע לימי חייו; וישאיר אחריו שם וזכר, לאיש אמונים „הדורש טוב לכל הנברא בצלם אלהים". (על הציון הזה העירנו ידידנו החכם רה"י בארנשטיין).

אי־ידיעתו הנראית על כל צעד, הסיר מעליו חרפות כאלה, אשר לאחרים תחשבנה לגדולות, כמו בד"מ: „ספרי החשמונאים" יכנה תמיד בשם „ס' המכבים" כהנוצרים; „מגדל סטרטון" יכנה „מגדל שטעאטאני" (צד 111), מפני שבהאריג' במקום הזה הוא טעות ה ד פ ו ס (Steaton); „יוחנן מגוש חלב" בשם „יוחנן הגיסקאלי" (צד 164); שיטת הפילוסופיא הדתית להערבים הידועה בשם „אלקלאם", ובמורה נבוכים נזכרים פעמים רבות האנשים ההולכים בעקבותיה בשם „המדברים", וגם המעתיק בעצמו יביאם (צד 294), יעתיק בתמימות: למודי דת הפילוסופיא ל ה ח כ ם קעלאַם (צד 238); את „סבל הירושה" לקבלת הקראים, יעתיק „מורשה ממוריהם" (צד 239); על השם „קרובץ" (צד 255), יעיר מדעתו: „לאמר, קול רנה וישועה באהלי צדיקים", מפני כי בודאי ראה כן ב ס י ד ו ר נהורא; את הסימנים ליתד ושתי תנועות, יציג כסדרן בהאריג' — משמאל לימין (צד 274); את „פֿאֶלקערוואַנדערונג" יעתיק מסעי עמי אייראפא (צד 376); כי רש"י יכונה בשם „פרשנדתא" לא ישכח לציין: (אסתר קאפיטעל ט', פסוק ז'); על הספר „חית קנה" יאמר: „י"א קורות דוד ראובני ושלמה מולכו עם שתי תמונות (Visionen) אשר דמות החיות להן"; דברים כאלה נשגבים המה ממנו, ולא נוכל לבקש מבעל כלי קטן ואין לו, שיתן לנו כלי גדול!

אבל את אשר יפלא בעינינו עליו ביותר, הוא כי לא נכיר בהעתקתו איזה סימן כי למד לכל הפחות בנערותו פרקים אחדים משנה או תלמוד. ובד"מ, דברי שמעון הצדיק באבות יעתיק — „על שלשה דברים אדני הארץ הטבעו: על התורה, ועל עבודת ה', ואהבת חסד" (צד 33); על מה שאמרו שיוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית (שבת י"ד), ימליץ ככה: „ידיהם כוננו סדרים ישרים אשר בכל תקף ועז יצוו להיהודים במפגיע להבדל מקהל הגוים עובדי האלילים" (צד 57); על ינאי המלך

שנסך את המים על גבי רגליו (הרמז בסוכה ד' מ"ח) ורגמוהו כל העם באתרוגיהן, יאמר: כי זרו כפות תמרים על פניו (צד 87). או את המאמר הידוע: אל תתיראי מן הפרושים וכו' (סוטה כ"ב), יעתיק: „אל תפחדי ואל תגורי לא מן הפרושים ולא מעברים „אחרים אשר לא יחד כבודם בקהל הפרושים, כי אם מהצבועים אשר ידמו להפרושים „הלובשים אדרת שער למען כחש, המתקדשים והמטהרים ושבע תועבות בלבם, העושים „מעשה זמרי (בן סלוא) ומבקשים שכר כפינחס (הכהן)" (צד 89). על מה שנאמר בתלמוד (פסחים ס"ד): „חוץ מטמא ושהיה בדרך רחוקה, ואין לך כל פסח ופסח שלא נמנו עליו יותר מעשרה בני אדם", יאמר ככה: „באשר אנשים רבים לרגלי נסבות שונות לא יכלו לקחת שה לבית אבות, לכן כעשרה אנשים יכסו על השה" (צד 171). על הדמאי יאמר: „פירות אשר התבוללו יחדו והמעשר ינתן בספק" (צד 197). „מעלין פילא בקופא דמחטא", יעתיק בשפת עבר צחה: „שמו את השנהב בפי מחט" (שם 217). כי רב האי גאון חבר ספר בהלכות בשם „מקח וממכר", יעתיק: „נסה לערוך חקים אחרים לשמרם ולעשותם לדור דור לפי רוח התלמוד" (צד 247). כאשר יאמר קאס' כי להמדרשים בראשית ויקרא שנתחברו מכבר, נתוספו בזה אחרי זה: לדברים, שמות, במדבר; יעתיק: „נוספו ברבות הימים (לפי חשבון השנים לדעת בערך מוקדם ומאוחר) המדרש לספר החמישי (דברים רבא) ולספר הרביעי (במדבר רבא) לתורת משה" (צד 250). לא התעצל מלהודיע לנו כי „הושענות אומרים בעת יסבו את בית התפלה בחג האסיף" (צד 253). אם קאס' יאמר על „מבוא התלמוד" לר"ש הנגיד, לפי הנראה היה בו גם חלק היסתוריי, יעתיק הוא: „וכפי הנראה דברים אחדים מהם באמת מפיו יצאו" (צד 272). ועוד נפלא הדבר כי הלאה (צד 287) יאמר המעתיק בעצמו: „וכפי הנראה היו לו (להראב"ד בסדר הקבלה) לעינים דברי ר' שמואל הנגיד במבוא התלמוד" (פרק ע"ה). את פירוש המלות „מורה נבוכים" יבאר לנו בשני חצאי לבנה: „(נותן לתועי רוח בינה)"; „ובחלק השני ישא מדברותיו: אם התבל נוסדה בעת הכתובה בתורת משה או מוצאה מימי עולם (פאן יעהער)" (צד 293), ולא ידע כי כל זה נכלל בשתי מלים: „חדוש וקדמות"! לבאר לנו את תכונת הס' „באר הגולה" אשר מסביב להשו"ע, יאמר: „בו יראה המחבר את הדברים בספר התלמוד שהיו מעין לא אכזב להה"ר יוסף קארו בעל „השלחן ערוך" בדברי חקי הדת אשר שם לפני בני ישראל" (צד 506): ולהודיע לנו כי אביו של הרמ"ד היה סופר סת"ם, יאמר לנו בפירוש: „כותב ספרי התורה לבתי־התפלה בכתב אשורית על הגליון, יריעות" (צד 551). העבודה! כי על פי כל הדברים האלה הוצאנו משפט, כי המעתיק, למשפחת הקראים יחשב, לולא הודיענו בהקדמתו כי נמנה הוא לאחת המשפחות הנכבדות בישראל.

כל מה שרופא מומחה עושה לחולה, עשינו כבר להעתקה, אבל שכחנו עוד אחת ממספר הרפואות, ועל כן מוכרחים אנחנו להשלים עתה. והוא: המעתיק שכח מכל וכל, כי כותב הוא ספר דברי הימים אשר יעמוד לדור דור; ואיך נשתומם בר"ם, כי כל הגאונים הרבנים והמקובלים משנות הבינים עד ימינו אלה (רק הגר"א מווילנא זכה מלפניו להקרא בשם „החכם הגדול והנכבד"), כן רפופורט וצונץ ודומיהם לא זכו מלפניו תאר כבוד רק — „ה"ר", ורבים מהסופרים שיחיו אתנו היום, יעטר בכתרי כבוד: „החכמים הגדולים", „המליצים והבלשנים"... נבלה עשה בישראל!

עוד על דבר אחד עלינו להעיר את הקורא, כי בפרק התשעים שנשמט לאחרית ההעתקה, נראה ברור כי חלו בו ידי מעתיק אחר. את הסגנון הדיפלומטי שבחר בו, לתלות את קללתו באחרים, ולהת בפי המערערים והמתנגדים, את הטענות נגד ספר הזוהר וחכמת הקבלה בכלל, כמו: עוד זאת יוסיפו המערערים וכו'. עוד

זאת יהלוננו המערערים. גם יוכיחו המערערים וכו׳. לזאת אפוא יחליטו המערערים וכו׳. מה שקאססעל יאמר כן על דעת עצמו! גם סגנון השפה שוכר במקומות אחדים בקלותו וקצורו, העיר בנו את הספק כי נמסר הפרק לאיש אחר לתקנו, ואולי היא היא הסיבה שנשמט לסופו.— בטרם נצא מאת פני הקורא, נמסור מודעה: חלילה לכם לחשוב כי סיימנו לכולהו שבחי דמרא, או בררנו כבר את הגדולות שבהמגרעות; בההעתקה לא נמצא אחד אחוז ממאה שנוכל לאמר עליו: ראה זה טוב הוא! ובמבול כזה, מי זה יוכל להבטיח שזכה לצוד לכל הפחות את כל הגדולות שבהנה.

לקיים מה שנאמר: בהדי הוצא לקי כרבא, עלינו להעיר את ד״ר קאססעל על דבר אחד שישנה וישלש בספרו, כי Cyrene היא היא Kairovan (צד 247,241 ועוד), זו מנין לו? בכל המפות הישנות נרשמה Cyrene בארץ בארקא, והעיר Kairovan היא בטריפולוס, מערבה מהראשונה בכמה וכמה עשיריות פרסאות?

בחדש העשירי תרמ״ז.

אורים גדולים. כולל ביאורים ישרים וחקירות עמוקות בעקרי הלכות, וכמה כללים ושרשים ולמודים הדורכים (המישרים?) דרך סלולה וישרה בים התלמוד, וכל ההוגה בהם יאמר מאור גדול ראיתי בים התלמוד. מטני הצעיר באלפי יהודה, יצחק יעקב בלא״א הרב מו״ה שלמה נפתלי נ״י ריינעס אב״ד דק״ק לידא בעהמ״ח ספר עדות ביעקב ב״ח, וספרי חותם תכנית ב״ח, וספר שערי אורה. ווילנא תרמ״ז.

לו חפצנו להשתמש בדרך ההלצה, אז אמרנו כי השם שקרא הגאון המחבר לספרו, הוא ההפך מן המחבר וספרו. השמש המאור הגדול הלא עומדת היא על מקומה ולא המוש, ורק לנו בני האדם נראית כהולכת ומתנועעת; אבל לא כן הוא הספר הזה שלפנינו, מחברו נראה כאחד הרבנים העומדים על מקומם שלא צעדו עוד צעד אחד לפנים, אבל ספרו הראה לנו כי נשגה ברואה, וכי באמת גם הוא התנועע ממקומו לרוח העת. — אם נראה את אחד החכמים כי יחבר ספר כזה, לא נתמה על החפץ, כי מפני שעל פי הרוב חברי מדע המה בפלפול ובמשא ומתן של ההלכה, על כן יפשפשו ויחפשו אחרי כללים ופרפראות בהספרות התלמודית להטפל במו; אבל על המחבר שלפנינו לא נוכל להוציא את המשפט הזה, כי באמת כחו רב הוא בפלפול כאחד הרבנים הגדולים בימינו, כאשר הראה לנו כעשרים שנה לפנים, בספר פלפולי בשם „עדות ביעקב״; ועתה כי ראינו אותו כי הוא לקח לו דרך חדשה במשא ומתן של ההלכה, להראות על פי דרכי ההגיון את אמתות ההלכות ועקריהן, עליו נוכל לאמר באמת: כי התנועע ממקומו לרוח העת! עלת לקרתא אזל בנמוסה, יאמרו בעלי המדרש, וכן נאמר גם אנחנו להגאון המחבר: אם יצאת לרעות בשדה אחר, הלא תקבל על עצמך את חומרי המקום שבאת לשם! הרבנים ועמהם הספרות הפלפולית פטורים היו עד כה מכל משפט בקרת, ומנדו בלו והלך לא שליט למרמא עליהון; אבל ספרך הבנוי על כללי ההגיון ודרך חדשה יקראו לה, עתה אל תפרוש עצמך מן הצבור ובוא אתנו לחדר הבקרת.

אחד מחכמי החרשים אמר כלל גדול בהלכות ההמצאות החדשות, והוא — כמו

שעל הממציא איזה מכונה להיות בעל כשרון ומומחה לאותו דבר, להשלים אותה בכל פרטיה ודקדוקיה; כן עליו להיות בר דעת להוציא ממנה את התועליות, ולהת לה מהלכים בין העם אשר עדנה לא הסכינו בה.— הגאון המחבר את הספר הזה המונח לפנינו, נקט רק פלגא דהאי כללא בידיה — כאשר נעבור על ספרו משער אל שער, נראה אותו כבעל כשרון גדול ומומחה לאותו דבר שהוא עסוק בו, להמציא כללים נפלאים ולמודים הגיונים בדיני ממונות שבתלמוד; אבל את התנאי השני לא ידע — כפי הנראה — ולתת מהלכים להכללים והלמודים האלה בין קהל הלומרים אשר לא הסכינו בהם עדנה, לא שם המחבר על לבו.

האלהים עשה את האדם ישר והמה בקשו חשבונות רבים! האלהים הטביע בהאדם נפש ישרה, המרגשת מטבעה להבדיל בין הערך והסדר הנאה, ובין האי־סדרים. העין שלא ראתה מעולם את למודי האור והצבעים בספרי הטבע, בכל זאת יודעת היא מטבעה להבדיל בין הצבעים היפים והאי־יפים -- דין הניא לה ודין לא הניא לה; גם האזן שלא שמעה מעולם את חכמת השמע, יודעת להבדיל בין קול נערך ומסודר ובין קול רעש והמולה, הראשון יעורר בה רגשי נעימות, והשני — רק זועה ופחד! אבל המה בקשו חשבונות רבים, לבאר על ידם מדוע ולמה הקול הזה יפה ונעים הוא להאזן השומעת, וזה — ישרוט בה שרטת! וכן הלאה הלאה ... כאלפים שנה עוסקים אנחנו בהתלמוד וממשמשים בו, כמה אלפים הלכות נתחדשו בו, וכמה רבואות סברות ישרות נולדו על ברכיו; וכלנו לא ידענו עד היום הזה, כי סברא פלונית בתלמוד יש לה יסוד בדרכי ההגיון, והחלוק שמצא פלוני בין הלכה זאת לחברתה, הוא טבוע בלמודי הנפש ומשפטיה, עד שבא המחבר ופירש לנו כל אלה בכללים קצרים. אמנם כן, המחבר הממציא לנו כללים חדשים בדיני שלי ושלך, אבל אם הצליח למשוך אחריו בזה את דורשי התלמוד ללכת בדרכיו, הדבר מסופק מאד בעינינו. השוחה הרגיל לפרש ידיו ולשחות, לא ישמע עוד בקול האיש הקורא אליו טרם צאתו המימה: בוא ואלמדך את חקי הכבד ותנועת הנוזלים, את כבד גוף האדם בערך המים; למען תדע איך להחזיק את ידיך, ולהרחיב את החזה על ידי הנשימה! כן הוא משפט הרגיל לשחות בים התלמוד, הוא לא יתן את עליו בנחושתי הכללים, עד שיברר לו המחבר מתחלה את המעקשים אשר על דרכו בלעדי הכללים האלה — וזה אמנם לא שם המחבר על לבו כלל.

הנקל מאד לחלק עצות ולשאול שאלות — יאמר אלי הקורא — אבל תורה היא וללמוד אנו צריכים: למה לא הפך המחבר את הסדר בספרו — בתחלה להציע לפנינו שיטות שלמות מההלמוד, ולהראות כי על פי הלמוד המורגל אצלנו, לא נמצא את ידינו ורגלינו בבית המדרש, ואחרי כן לבאר אותנה על פי כלליו החדשים ולישר הדוריהן; כי אז משך אחריו רבים וכן שלמים ללכת בעקבותיו — אבל הוא לא כן עשה; הוא מסר לנו בספרו זה את הכללים בתכלית הקצור, ואת השיטות שתתבארנה על ידיהם, יראה מקום בספריו הגדולים אשר אתו בכתובים. ועתה חוששני מאד, אם התלמודי הזה החשרן בטבעו, יאריך את רוחו לשנן עתה את הכללים הקצרים, שאין בהם קשור וחבור להתפס בהמוח, ורק מפני זה כי אחרי כן יוכל לעיין בגופי הספרים אשר את המחבר בכתובים („משפטי ה' אמת", „ערכי המושגים", „משה ובני ישראל", ועוד ועוד!). הוא הדבר אשר אמרנו מראש, כי את התנאי השני — לתת מהלכים להמצאה חדשה — לא ידע המחבר, על כן יצא ספרו כמו שיצא בתמונתו זאת.

* * *

לבלי התראות כיהודה ועוד לקרא, על כן לא נחשוב ונזיל את הדברים הטובים

שנמצאו בו, כי כלום להסכמתנו הוא צריך? אבל נצמצם את מבטנו רק על הדברים שלא מצאו חן בעינינו, ואשר לפי דעתנו לא קלע בהם המחבר אל המטרה.

דו״ירנא כד הוינא טליא, יושב לפני רבי ולומד במשנת: „ארבעה אבות נזיקין וכו׳״, לא עלה על דעתי מעולם לשאול אותו: במה זכה ראובן בהשור כי יקרא שלו, עד כי שמעון מחויב לשלם מכיסו לראובן, בעד הנזק שהסב לו שורו? מפני כי למדתי זאת בקל וחומר מסברא דנפשאי: „ומה ההפוח שנתנה לי אמי הוא שלי ולא של חיים חברי! קל וחומר לראובן ששלם ממון בעד השור, אינו דין שהוא שלו״? אבל עתה כאשר באנו כבר לכלל דעת כאחד האדם, נבקש חשבונות רבים ונשאל את המחבר מיד בפרק הראשון מספרו, שבו „יבאר החלקים הראשיים שיש בחלק המשפטים״, מאין באת לחלקים: „א) חיובים, על ידי איזה דברים יתחייב איש לשלם לחבירו כסף וכו׳; ב) סכסוכים, „כמה מיני סכסוכים אפשר להיות בין איש לרעהו; ג) בירורים, כמה מיני בירורים „יש וכו׳; ד) ההפקעה מרשויות, באיזה אופן אפשר שיפקע בו רשות הבעלים „מקניניו; ה) ההכנסה לרשויות, איך יש להם להפצים ורכושים, להכנס לאיזה „רשות וכו׳; ו) ההעתקה, איך נעתקים החפצים והנכסים מרשות לרשות״; בטרם בארת לנו את החלק הראשי שממנו תוצאות לכל אלה שחשבת, והוא: הקנין, אשר לכל אדם יש משפט על חפציו עד שיקראו שלו? מנדלזואהן בספרו ירושלים (העתקת שוחר טוב לישראל, צד 13) יאמר כדברים האלה: „א) כשרון „נפשו ותכונותיה (כן יש לצָר משפט שלם על ציוריו, לכותב על הכשר כתיבתו וכדומה); „ב) כל אשר יחדש האדם על ידי הכשרון אשר לו, או כי ישלים וייטיב הדבר הנמצא „כבר וייפהו (אם יעבוד יזרע וישמור הזרוע מכל נזק, וכן כל תבואות חריצתו ושקידתו); „ג) קניני הטבע אשר יקשרו בה עם תבואת חריצתו ומעשי ידיו, עד כי לא יוכלו הפרד „מבלי סתירת והריסת מעשי ידיו, ובזה זכה גם בקניני הטבע. (עד״מ לבונה בנין על אדמת „הפקר יש משפט שלם גם על האדמה אשר בנה עליה וזכה בה לצמיתות, כי אי אפשר „לקחת ממנו את האדמה בלתי סתירת בנינו, תולדות חריצתו ושקידתו, אשר לו משפט „שלם עליה). אלה המה קניניו העצמיים, אשר גם במצב הטבעי, בטרם נהיה כל ברית, „כל חווה בין האנשים, הורמו מעל קניני ההפקר אשר כל הרוצה יבוא ויזכה בהם״. מלבד הקנינים הטבעיים האלה, עוד נראה שלשלת גדולה של יסודות, בקנינים הבאים לו להאדם על ידי הבריתות הכלליות שכרתו חברות האדם בכלל ואישים פרטים ביחוד. על כל אלה פסח המחבר, ויבוא מהר אל החיובים שיחויב האיש השני אל הראשון?

והנה כפי שיאמר המחבר הלאה בדף השני: „ספרי זה לא נוצר לבאר כאו״א „מהכללים הנ״ל, כי בכל כלל וכלל יש הרבה לדבר, ופה יעדתי ספרי זה לדבר רק מאחד „מחלקים הראשים היינו מחלק הרביעי, והוא חלק של מטרת התשלומין וכו׳״; כי על כן נבוא גם אנחנו אל החלק הזה. „בענין תשלומין — יאמר המחבר — יש שני „מיני מטרות: א) מטרת המקבל, ב) מטרת הנותן, דכל שילום הוא ענין „מצטרף בין שני אנשים, ויש בזה מקבל ונותן, ומובן מאליו דאפשר להיות בזה שתי „מטרות: א) מטרת המקבל, ב) מטרת הנותן, דסתם התשלומין הוא בגלל המקבל, כי „מצד שלקח ממנו כסף או שיש תחת ידו כסף חבירו או שהפסיד לו, מחויב לראות „שיוחזר לו כספו, וממילא מחויב ליתן, נמצא דעיקר מטרת הנתינה הוא בגלל שיבא „הכסף ליד המקבל; אמנם יש מין תשלומין אשר המטרה בזה הוא רק עצם הנתינה מצד „הנותן, והיינו דיש חיובים כאלה שאין לומר בהם דתכלית הנתינה הוא בשביל המקבל „שיבא הכסף לידו, ובחיובים כאלה יש לומר דמטרת חיוב התשלומין הוא רק מצד הנותן „דיש לראות שהוא יתן, ורק דממילא יש לו ליתן להבע״ד שלו״. עוד גדרים אחדים יביא

המחבר, הנוגעים להחלוקה הראשית הזאת, והמה: „א) הפעולה, הוא עצם העשיה
„והפעולה; ב) הנמשך, כי כל פעולה באשר שהיא ממשיית ומציאותיית נשארה
„ומתקיימת אח״כ, וא״כ יש מזה ענין נמשך; ג) ההתרשמות, כי כל פעולה נעשית
„מהפועל לאיזה תכלית רוחני, וא״כ יש מהפעולה איזה רושם על הפועל"; אמנם כן,
הכללים כשהם לעצמם יפים המה, אבל כאשר בא המחבר הפעם להביא דוגמא על
זה משיטת התלמוד, לא נדע מה היה לו? אלה דבריו שמה (דף ג׳): „בגיטין (ד׳ ע״ד)
„איתא, בעי מיניה ר״א מר׳ יוחנן הרי זה גיטך ע״מ שתתני לי מאתים זוז וחזר ואמר לה
„מחולים לך מהו? ... א״ל אינה מגורשת. איתיביה, האומר לחברו קונם שאתה נהנה
„לי אם אי אתה נותן לבני כור אחד של חטין ושתי חביות של יין, ר׳ מאיר אומר אסור
„עד שיתן, וחכ״א אף זה יכול להתיר את נדרו שלא על פי חכם, ואומר: הריני כאלו
„התקבלתי? הכי השתא — התם לצעורא קא מכוון ולא ציערה! הכא משום הרווחה הוא
„והא לא איצטריך! הנה הכא עמדו על חלוקות של הפעולה המטרותיית וע״פ זה ראוי לחלק
„בין גטין לנדרים, דבנדרים הוי הקבלה המטרה, דהוא נותן רק למטרת המקבל שהוא
„יקבל כדי שיהיה בידו, אבל בגיטין הוי למטרת הנתינה; ולא עוד אלא שחדרו בפה גם
„בחלקי המטרות, והעמידו את המטרה על חלק ההתרשמות, וראו אשר בגטין הוי
„המטרה משום התרשמות הצער של הנותן, ובנדרים הוי המטרה משום התרשמות העונג
„של המקבל וכו׳, ועל כן מחילת המקבל יכולה למלאות מקום מטרת הקבלה שהוא מצד
„רושם הנאה בעת שהמקבל חפץ בזה, ויש לו מזה קורת רוח כי מזה מתקיים רצונו,
„אבל לעולם לא תמלא המחילה מקום מטרת הנתינה, דסוף סוף נשאר החפץ תחת ידו
„ואין לו שום צער וכו׳".

הגאון המחבר יתראה בזה לעינינו כאותם הפילוסופים הטבעיים בדורות הראשונים! המה לא נסו מעולם את הטבע בעצמת ידיהם, אבל התפלספו עליה מחוצה לה, וכה בארו לנו את כל הזיונות הטבע הנפלאים על פי דרכי הפלוסופיה; מדוע חמר זה ידלק וזה לא ידלק? מפני שבחמר זה ימצא כח המדליק ובזה — לא ימצא! מדוע חמר זה יעוף למעלה, וזה ירד מטה? מפני שבחמר זה ימצא הכח המושכו למעלה, וזה — למטה! וכמו שאחרי ההתפלסופות לא ידעו יותר מאשר ידעו לפני כן, כמו כן יבאר לנו המחבר שיטה בתלמוד על פי כלליו החדשים, ובינתנו קצרה גם עתה להבין את הלוקו מהפעולות המטרותיות: ומאי פסקא דבנדרים הוי הקבלה המטרה, אבל בגטין הוי למטרת הנתינה? ואם כן הדרא קושיא לדוכתה? אבל באמת החלוק שבין גטין ונדרים הוא פשוט מאד — בלי כל הכללים דכייל לנו המחבר — ר׳ יוחנן יביט על עקימת שפתיו של המתנה, ומזה יצאה לו ההלכה: בגט נראה כי הבעל נתן כבר את הגט לאשתו והרחיקה ממנו; וע״ז יתנה עוד תנאי ע״מ שתתן לו מאתים זוז — גלה דעתו בזה דלצעורא קא מכוון! מפני שאם כיון זאת רק להנאתו — שיקבל מאתים זוז — כי אז לא נתן לה את הגט עד שנתנה לו המאתים זוז מקודם. אבל לא כן הוא בנדרים שהתנה כי חבירו לא יהנה ממנו עד שיתן לבנו מקודם כור אחד ל׳ חטין ושתי חביות של יין, מוכח מזה כי עיקר כוונתו הוא משום הרווחה!

המחבר כבעל תלמוד, אם הביאו הענין להתראות כתגר, לא עשה כמנהג התגרים בימינו שמראים את השבח ואחרי כן נותנים את הפסלת, אבל נהג כתגר על פי התלמוד, שמראה את הפסלת תחלה, ואחרי כן מראה את השבח — את דבריו העמוקים השאיר לו באוצרו, ואת המשל הזה שיביא אינו דומה לעצם החקירה שהוא עומד בה. הבה ונראה! כל מצוות התורה נחלקות לשתים: א) שבין אדם למקום (איסורים) ב) ושבין אדם לחברו (דיני ממונות), מובן הדבר כי אין חכמה ואין עצה ואין

תבונה נגד המצות שבין אדם למקום, אבל לא כן הוא במצות שבחלק השני, כיון שהוא רק בדברים הנוגעים לחברו, על כן הרשות גם ביד חברו למחול ולבטל את כל זכיותיו שיש לו; ולא בית דין של מטה גם לא בית דין של מעלה נזקקין להם. אמנם יש דברים הרבה, אם כי תחלתם ועיקרם הוא דיני ממונות פשוטים, אבל נופם נוטה לרשות אחרת — איסורים, עד שהאיש הזה שהוא בעצמו גרם להאסור שיולד, אבד את זכותו כבר ולא יוכל עוד לבטלו. נקח למשל את שתי ההלכות שהביא בזה המחבר — גטין ונדרים; תחלתם הנה דיני ממונות פשוטים — האיש קנה את האשה לעצמו והתחייב לה בדברים שהאיש מחויב לאשתו; והנודר הרחיק את המודר ממנו אפילו בדברים שאחרים אינם מקפידים על זה; הדברים האלה הלא לחלק השני יחשבו, ובכל זאת כיון שיצאו הדברים מפיו יצאו מכלל ממון ובאו לכלל האיסורים, עד שאין לו עוד רשות למחול או לבטל את דבריו הראשונים, אם לא על ידי תנאים ידועים על פי חקי הדת. אחרי בואנו עד כה, נחקור עתה בסוגיא דגטין, בדבר התנאים: „על מנת שתתני לי מאתים זוז", „ואם אי אתה נותן לבני כור אחד וכו'"; המשא והמתן הזה על איזה מחלקה יחשב? האם היא שאלה דתית? או חקירה בדיני ממונות? — על פי עומק פשוטה של סוגיא זו נראה, כי אין בה ריח של תביעת ממון, אבל כל החקירה תתצמצם על צד האיסור שבה; בר"מ: הבעל שנתן גט לאשתו על מנת שתתן לו מאתים זוז, ופשטה ידה וקבלה קדושין מאחר בטרם עוד נתנה להבעל את המאתים זוז שהתנה עמה בנתינתו את הגט, האם יוכל הבעל לתבוע אותה בבית דין את המעות? מפני שאם תחשוב את הגט לקיים הלא עליה למלאות עתה את התנאי? אבל באמת הדבר תלוי בפלוגתא דרב הונא ורב יהודה שם — רב הונא אמר, והיא התן! דהיינו אם תתן את המעות אחרי כן הוי הגט למפרע, ואם כן הקדושין תופסין בה; ורב יהודה אמר, לכשתתן! דהיינו בזמן שהתן את המעות אז מתגרשת (אם עדיין לא נשרף או נתקרע הגט) ואם כן לא תפסי בה קדושין הקודמים. על כל פנים נראה כי אין בזה כל צל חקירה בתביעת ממון, אבל היא שאלה פשוטה בעניני אישות. נקח למשל את חציה השני של הסוגיא: האומר לחברו קונם שאתה נהנה לי אם אי אתה נותן לבני כור אחד וכו', והלך חבירו ונהנה ממנו בטרם שנתן את הכור, האם יוכל לתבוע ממנו בבית דין שיתן, דכיון שנהנה התחייב עצמו בזה ליתן? ואם כן הלא גם פה פשטה השאלה צורה ממונית ותבוא לגבול הנדרים! ועתה נשאל את המחבר, מה למשל הזה לעניני כלליו בדיני ממונות? ועוד נפלא יותר כי לפי הנראה הרגיש מעט את החלוק הזה להלאה לענין רבית, ויאמר: „נראה דמתערבים בזה שני ענינים שונים: „א) ענין מצוה, דהוי כמו כל מצות שבתורה שיסודם הוא בין אדם למקום וכו', „ב) ענין ממון, דכיון דהוא מחוייב להשיב את הכסף ממילא יש בידו כסף חבירו ומחוייב „להשיב לו".

אמנם נסה המחבר להביא לנו גם שיטות אחדות בתלמוד, לבארן בטוב טעם על ידי כלליו החדשים; אבל הדוגמאות האלה תעידנה על חסרון הסדר וההגיון בדבריו. הנה בסוף פרק ד' מספרו (דף י"ב) הביא את הסוגיא דבבא מציעא: „אמר רבה מפני מה אמרה הורה מודה במקצת הטענה ישבע", ועורר עליה את הפליאה הידועה: על פירוש רש"י דאמר ששאלת רבה היא דהוה לן לפוטרו משבועה משום דהוי כמשיב אבידה, והוא תמוה מאד דהא כל עיקר דבר זה (דמשיב אבידה פטור משבועה) הוא רק מדרבנן; בן הציע עוד פליאות אחדות בדברי הסוגיא הזאת שכבר דשו בהן רבים. כה הניח אותנו עומדים וחרדים על ישוב דברי השיטה הזאת, והחל להעביר לפנינו כבני מרון את כליו החדשים שהמציא לחבש את שבריה ופצעיה, עד אשר בא לפרק י"ד (דף ע"ד), שמה חזר לבאר הענין דהודאה במקצת. תמצית ישובו על פירש"י בזה, הוא: שאין כוונת רש"י

בדבריו „דהוי כמשיב אבידה", על המשנה דפרק הנזקין שאמרו שם דפטור משבועה, אבל גם רש"י בא מכח הסברא והשכל הישר להאמינו במגו דאי בעי כפר, כדברי התוספות, ורק בחר במלות מלאכותיות „דהוי כמשיב אבידה" לסבר את האזן, כי „המגו „היותר מתקבל ומובן הוא ענין משיב אבדה, דכל משיב אבדה אם נטיל עליו שבועה „בעת שהשיב מעצמו ומדעתו יהיה זה כמו עמל ואון ונגוד עצום נגד דרכי היושר; ואין „בזה שום מחלוקת בין רש"י ותוספות, והוא רק מחלוקת מלותיי, כאשר בארתי בספרי „דיש כמה מיני מחלוקות ומהן חשבתי דיש מחלקת מלותיי". אבל טרה טרייה ההוא גברא והוליך אותנו בדרך רחוקה כזו, ובא למסקנא פשוטה שאין לנו צורך עתה לכל דבריו הקודמים? ועוד נפלא הדבר כי החדוש הזה לבחור במלות מלאכותיות שהוא באמת דבר הראוי לשום עליו לב במשא ומתן התלמודי, אין לו להמחבר בו אלא חדושו, ולמצוא חברים לו עלינו לטייל אחריו עוד הפעם בספריו אשר אתו בכתובים? ואולם בכדי להניח דעת הקוראים שאינם סבלנים לצפות מתי יראו הספרים האלה אור, אמרנו להביא חבר אחד לחדושו זה, שכבר קנה לו זכות אזרח בהספרות התלמודית, והוא המשפט המלאכותי: „כאשר זמם ולא כאשר עשה"! ההלכה הידועה בעדים זוממים שאם לא הרגו נהרגים ואם הרגו אין נהרגים, יביאו לנו כל מפרשי התלמוד במלים קצרים: כאשר זמם ולא כאשר עשה! הדברים האלה יתנו מקום לחשוב כי המעוט הוא מהפעל זמם; אבל באמת כאשר נראה מהמשנה בפרק קמא דמכות, עיקר המעוט הוא מלאחיו, והרי אחיו קיים? על כן ברור הוא בעינינו כי את המשפט הקצר: „כאשר זמם ולא כאשר עשה", המציאו להם לבאר על ידו את ההלכה: לא הרגו וכו', והוא רק כמו Terminus technicus ותו לא מידי!

* * *

בחתימת דברינו עלינו לחזור על הראשונות, ונאמר: בספר הזה נמצאים כללים יקרים המאירים נתיב בספרות התלמודית, ורק יחסר בו הסדר והסגנון אשר בהם יחזיק את הקורא כי לא יפנר מלכת אחריו.

בחדש הרביעי תרמ"ז

על נהרות בבל. ששם ישבו אבותינו הרבה מאות שנה. דברי ימי בבל ועתותיה, מצב בני ישראל בין העמים בארץ ההיא וכו' וכו', מאת נחמן צבי נעצאוו. ווארשא. תרמ"ז.

שני כוכבים חדשים התראו על אופק ספרותנו ההדשה, המה: הסופר והספר הזה המונח לפנינו; הסופר החכם נעצאָוו בא כאורח חדש לבית המדרש, והיסוד שבחר לספרו גם כן חדש הוא בספרות בני ארצנו. מעקימת שפתיו של אדם נכר שתלמיד חכם הוא, ומן היסוד בלבד שלקח לו המחבר, נראה כי הוא איש שיודע את אשר לפניו במה לבחיר. ברוך בואכם אורחים נכבדים!

אמר ר' יונתן היוצר הזה כשהוא בודק את הכבשן שלו אינו בודק את הכלים המרועעים, למה? שאינו מספיק להקיש עליו אחת עד שהוא שוברו! ומה הוא בודק? בקנקנים ברורים, שאפילו הוא מקיש עליו כמה פעמים אינו שוברו (בראשית רבה פרשה נ"ה)! אבל במה דברים אמורים כשהבודק הוא הוא היוצר בעצמו, אינו מכה על המרועעים דחיים עלייהו דילמא פקעי; לא כן הוא כשהקונה בא לבדוק את הקנקנים, לא יבדיל בין

המרועעים והברורים אבל יקיש על כולם, וזה שעמד בנסיון יקחהו אליו, ואת הנפקעים יורה הלאה ככלי אין חפץ בו. על פי המשל האמור בזה נראה כי ישגו מאד אלה האוחזים בשיטה: כי הבקרת צריכה לנהוג טובת עין עם מחברים מ ב כ ר י ם, בכדי שלא תרפינה ידיהם מכתוב עוד, ונמצא אתה מכשילם לעתיד לבוא; אבל באמת על הבקרת החובה להקיש על כל ספר חדש הבא מבית הדפוס, ואם המרועעים לא יעמדו בנסיון וישברו שבירה עולמית אין בכך כלום, ובלבד כי ישארו לנו ה ב ר ו ר י ם ואף אם מעטים יהיו רב לנו רב!

* *

מחבר הספר לקח לו ענין יקר לענות בו והוא: לספר בקצרה את תולדות היהודים בבבל בימי חכמי התלמוד. בחמשת הפרקים הקצרים יעבור במעוף עין על כל אלה: א) דברי ימי בבל ועתותיה; ב) מלכות פרס; ג) על דבר ראשי הגולה; ד) דרך וחיי בני עמנו שמה; ה) נתיבות אור על הישיבות שכוננו האמוראים הראשונים עד ימי חתימת התלמוד. כפלים בכמות, ועוד הרבה יותר באיכות, יכילו ההערות הרבות להערות את המקור לדבריו בתוך הספר פנימה, ותסתעפנה לפעמים גם מהלאה לחוג מטרתו אשר הציב לו בספרו.

בטרם נבוא לדבר על פ ר ט י הספר הזה, עלינו לחוות דעתנו על כ ל ל ו; ונאמר כי נכיר במחברו את עליתו הראשונה על שדה הספרות, רצוננו לאמר: כי אי־סדרים שוררים בו בכל פנותיו ומקצעותיו! שפע רב כזה ממקורים וציונים בשני התלמודים ויתר סעיפיהם, לו באו בידי אחד מבעלי המלאכה הרגילים והמחונכים לזה, כי אז לא נערך הספר בזהב מחירו. בדרך משל: אם הספר בגדלו כמו שהוא, היה קטן מהכיל את כל הדברים שרצה המחבר להטביע בו, וקל וחומר עתה אם צמצם את גופו ב פ ח ו ת מ ש ל י ש ממנו, ובהערות הרבות ובודדות השתרע בנותר? אמנם כן, ההערות כשהן לעצמן נמצא רבות מהנה יפות ונעימות, אבל יצא שכרן בהפסד על ידי זה הסדר הספורי בפנים הספר. כן לא נוכל להכיר את דרכו לטובה, במה שבחר בדרך אחינו שבאשכנז, להציע לפני הקורא את מליצת עצמו, וכיסוד לה יציין רק את המקום בתלמוד, מה שהם רשאים ולא אנחנו — אנחנו כאשר נדבר עברית באזני העם, עלינו לשלב בתוך דברינו הציונים שנביא ליסוד, ולהציעם בלשונם לפני הקורא, למען יוכל להוכח כי לא הולכנו אותו שולל לפי חפץ נטיותינו. נקח לדוגמא מה שיביא המחבר (צד 32): „גם בני ישראל היו נאמנים למלכיהם גם בצבא יצאו וילחמו נגד האויב (סנהדרין ד׳ צ״ז)"; אבל לו הציע את הדברים כלשונם שם: „אמר לי (אדם אחד) לחיילות של פרס נ ש כ ר ת י", כי אז לבנו יסיתנו בשפק, אם נסכים למה שהוציא המחבר מזה; כי מלשון נ ש כ ר ת י לחיילות, משמע שהשכיר את עצמו ל ש מ ש את החיילות (כמו להראותם הדרך או להספיק להם מים ומזון) אבל לא ל ה ל ח ם בין שורותיהם — וכנראה זה הוא שדחק לו לרש״י לפרש שם: „לחיילות של פרס נשכרתי, שהייתי גולייר (מ ש ר ת לאיש מלחמה, עיין בערוך במקומו) ל א ח ד מהם". כתולדה יוצאות מזה ההסרון, הוא מה שדחק עצמו לתרגם ולחרוז בחרוזים את משלי העם המובאים בתלמוד, ועל ידי זה יאבדו את נעימותיהם. לדוגמא (צד 59): „לא לנצח גאוה, ימכור בן בנך שעוה, ולבך לא התן לדאבה", והוא התרגום ממאמר התלמוד: „בר ברך קירא ליזבון ואת לא תצטער (סנהדרין דף צ״ה)"; „שבע שנים הרעב גבר, ועל מפתן איש־אמן לא עבר (צד 60)", והוא העתקת: „שב שני הוה כפנא ואבבא דאומנא לא חליף (סנהדרין ד׳ כ״ט)"; ועוד רבות כהנה. אם אמנם כי את החסרון הזה לא נוכל להעלות במאזנים יחד את הראשון, בכל זאת חטאת היא לחקי היופי

ודרך הארץ לדבר על ידי המליץ, בשעה שהנשאל יבין את שפת השואל גם בלעדיו. אי־רגילותו בעבודת סופרים נכרת גם בזה, מה שלא ידע לשמור את עצמו מבלי לצאת מן המעגל אשר עשה לו בספרו. הן כל הספר אומר בקרת בדברי תולדות ישראל, ומה לו לדרוש בבית הבקרת? ההערות הראשונות (צד 23) אשר בהנה יבאר בדרך הדרוש את מאמרי חז"ל: „אמר ר' אלעזר אמר רב, אדם הראשון גופו מבבל וכו' (סנהדרין ד' ל"ח)"; „דור הפלגה וכו' מאי עבוד? אמרי דבי ר' שילא, אמרו נבנה מגדול וכו' (שם ד' ק"ט)". ההערות ההנה לו היו מהעידית שבמין, גם כן לא תנקינה מהא דאמר ליה ר' חייא לרב: „בר פחתי לאו אמינא לך כי קאי רבי בהא מסכת לא תשייליה במסכת אחריתי"! וקל וחומר שמין הזה בכלל לא יצא מעולם מכלל בינונית; אין זאת רק תולדות התאוה להראות בפעם הראשונה את כל כבוד עשרו, אשר רכש לו ברוב ימים בשבתו בסתר אהלו.

תכונה נפלאה נראה בהמחבר הזה, כי אם שכלו הוא כברק, חקירתו תגביה עוף לשמי מרומים, ועיניו משוטטות בכל; אבל פעמים רבות תקצצנה לפתע פתאום כנפי חקירתו, ועל הארץ יעמוד מבלי יוכל למוש ממקומו. בדרך משל (צד 118): „אעיר בזה „על הא דאמר ר' אבהו מאי כרוב כרביא שכן בבבל קורין לינוקא רביא (סוכה ד' ה'), הלא „בארץ ישראל עוד יותר שמענו לשון רביא? במשנה (תמיד פ"א): והרובין שומרין „שם, ובירושלמי בכמה מקומות רובא במקום ינוקא". והנה אם כי השאלה היא שלא כענין העומד בו עתה, בכל זאת שאלת חכם היא; אבל הנקדנין תופסים אותו על כך, למה נאבדו לו כלי מלחמה מבלי יוכל להשיב כהלכה. ניחוי אנן! דברי ר' אבהו אלה נאמרו בסוכה שם על הכרובים דכפורת שעשה משה, אבל נמצא אותם עוד במקום אחר (חגיגה ד' י"ג) על הכרובים שראה יחזקאל על נהר כבר. ומעתה נבין היטב מה שדחק לו לר' אבהו לאמר: שכן בבבל, מפני שבאמת היה קשה בעיניו לגזור אומר כי בכתבי הקדש ישתמשו במלה ארמית? ועל זה הוסיף: שכן בבבל, ומראה נבואת יחזקאל היה בבבל על נהר כבר, ולכן נשתרבבה בדבורו גם כן מלה בבלית! לפי זה מצאנו הכרע לפירוש הראשון של רש"י (מועד קטן ד' כ"ה): „שהיה כבר, כלומר ההיא שעתא הוה (הנבואה בחוץ לארץ) ולא יותר", עיין שם. ובדרך אגב יצא לנו כלל חדש בדרכי התלמוד, שהשתמשו בדברי האומר במקום אחד, גם למקום אחר; כי לפי דברינו עתה עיקר דבריו של ר' אבהו היה על הכרובים דיחזקאל, והתלמוד בסוכה הסב אותם גם על הכרובים דמשה!

המחבר לא גרע עיניו גם מהסימנים הנמצאים בתלמוד, מה שרוב העוסקים בו יעברו עליהם מבלי משים. אבל גם פה נלכד בפח בדרך מעופו הנמהר. וכה דבריו (צד 123): „סנהדרין ל"ד: סימן, משפט, מענה, מטה. לפי הנראה מסמן בזה שלשה ענינים „שמדובר בהם שם: על זמן הדין, הראוי לדון, מה נקרא דין וכו'"; עיין שם כי הלך בדרך רחוקה ודחוקה מאד. ובאמת העיר שם יפה המהרש"א: „והסימן, משפט, מענה, מטה, אתלתא אמר ר' אחא בר פפא דבסוגיין". ואנו נפרש לו להמחבר: אמר ר' חייא (צ"ל אחא) בר פפא דאמר קרא ושפטו (שם ד' ל"ד); .... דאמר קרא לא תענה (שם ד' ל"ו ע"א); .... דאמר קרא לא תטה (שם ע"ב). והנה ראיה לית בה מעשה, וקל וחומר מה שלא ראה המחבר את דברי המהרש"א, הוא לאו שאין בו מעשה ואין לוקין עליו; אבל על זה נתפוס אותו, כי הוא דבר פשוט שהיה יכול לכוון זה מדעתו, והוא בחר לו תחתיו דרך עקלתון? כן לא נמצא קורת רוח בדבריו (שם) על הסימן (מכות ד' י') „אשי ללמוד רבינא ללמד" שהוא מרמז על הא דבבא מציעא (ד' פ"ו): „רב אשי ורבינא סוף הוראה, וסימנך עד אבוא אל מקדשי אל אבינה לאחריתם"; ועוד יתאמר כי

בלא פירושו אין להסימן כל אחיזה שלא יתחלפו . ואנחנו נאמר כי דבריו רחוקים למאד כמו שיראה המעיין שם, והסימן יש לו אחיזה יפה גם בלא פירושו. על הכתוב : „מי אוהב בהמון לו תבואה", דרש רב אשי : „כל האוהב ל ל מ ו ד בהמון", ורבינא : „כל האוהב ל ל מ ד בהמון"; לדברי רב א ש י מביא התלמוד ראיה : „והיינו דאמר ר' י ו ס י ב"ר חנינא" ועל דברי ר ב י נ א — ראיה : „והיינו דאמר ר ב י"; ועל זה מנח הגמרא סימנא : רב א ש י ללמוד והיינו דאמר ר' יוסי, ור ב י נ א ללמד והיינו דאמר ר ב י ! כי על ידי שמות המסייעים נזכור היטב גם שמות האומרים ה ד ו מ י ם להם ולא נחליפם עוד. לדבריו המחודדים ואינם מלובנים נוכל לחשב גם מה שיאמר : „בעוד מחיר נזמים היה ע ש ר ת מונים מחלקת ארץ קטנה (צד 62) ; ואת המקור לזה יערה (צד 73) : „לישדר לי מר ע ש ר ה זוזי דמתרמי לי קטינא ד א ר ע א למיזבן (בבא מציעא ע"ה)" ; וכנגד זה מצינו (שם ד' נ"א) : „ההוא גברא דהוה נקיט כ י פ י לזבנני קרי שיתין ושוו ח מ ש י ן, וזה לא היו תכשיטין יקרים כי נמכרו בשוק כסחורה שיש עליה קופצים רבים". והנה מלבד כי בספרי ההשבון להעמים המסיחים לפי תומם נמצא תמונה כזאת : 5=10 : 50, הסותר את חשבונו עד ה ח צ י, אבל גם ממקומו אינו מוכרע שבן היה מחיר הקרקע באמת ; ובכלל נראה כי רב אשי רצה רק ל נ ס ו ת את רבינא אי מקיים כל מה דאמור רבנן, ע"ש היטב. כן לא דקדק בלשונו במה שאמר (צד 90) : „מיום ירד רב לבבל וכו', ובימי רב ירד גם רבה בר בר חנה ברשיון רבי לבבל (סנהדרין ה')"; כי משם מוכח שרבה בר בר חנה ירד לבבל ק ו ד ם רב ? בהחלטתו על עולא כי ארץ מולדתו היתה בבל (שם), לא נדע מאי נדון בה; כי מהמסופר בתלמוד (תענית ד' ט') : „עולא איקלעי לבבל חזא פורחות אמר להו „פנו מאני דהשתא אתו מיטרא לסוף לא אתא מיטרא, אמר כי היכי דמשקרי בבלאי הכי „משקרי מיטרייהו. עולא איקלעי לבבל חזי מלי צנא דתמרי בזוזא, אמר מלא צנא דדובשא „בזוזא ובבלאי לא עסקי באורייתא ? בלילא צערוהו, אמר מלא צנא דסכינא בזוזא ובבלאי „עסקי באורייתא" ? מכל אלה נראה כי בבל לא היתה ארץ מולדתו, עד שלא ידע כלל את תכונת אוירה וטבע פירותיה בטרם בואו שמה ? ובעמדנו עתה אצל עולא עלינו להעיר את המחבר, כי מה שחידש בפירוש דברי עולא (סנהדרין כ"ו) : „מחשבה מ ו ע ל ת אפילו לדברי תורה", מועלה מלשון מ ע י ל ה; הוא פירוש היש מפרשים (בתוס' שם במקומו) : „מועלה משקרת ולא הצלח". — בטרם נבוא לחקירה אחת נכבדה בדברי הספר נעיר על עוד שני דברים ודיינו. מה שרוצה לפרש דברי רבא (גטין ד' ע"ג וכתובות דף פ"ה) : „קאקי חיורי משלחי גלימי דאינשי" ? הוא על שם מלבושיהם הלבנים (מפני כי תלמידי הכמים שבבבל היו עטופי לבנים), רחוק הוא מאד בעינינו ; כי לפי משמעות הלשון נראה שרבא יאמר זה בדרך ההול ושחוק, ומדוע יכנם בשם כזה שהוא לכבוד להם ? כן לא נוכל להתפשר עם פירוש רש"י שאמר על זה : „לפי שהיו זקנים", כי רבא הוה קשיש מינייהו טובא ; רב פפא היה תלמידו של רבא ומלך אחריו כמה שנים, וכן רב הונא בריה דרב יהושע היה חבר לרב פפא, ואתו מבי מדרשא ביחד, כנראה היה שוה בשנותיו אליו ? על כן נראה לנו לאמר אחת משתי אלה : א) מצינו לרב הונא בריה דרב יהושע שאמר : „הני מולייתא דבי בירי ודבי נ ר ש א ז ק נ ו ן" (עירובין ד' נ"ו), וכמו כן שבתו של רב פפא היתה בנרש, ובודאי הזקין גם הוא בלא עת על ידי המעלות והמורדות שהיו שמה (עיין עירובין שם) ; ועל זה יהתל במו רבא ויאמר : קאקי חיורי ! כלומר העמידו על דעתכם את הדין כאילו הייתם אנשים באים בימים בעלי דעת מיושבת, ובאמת הנכם עוד צעירים לימים, ולמה התגאו בזקנכם הלבן שנתחור בלי עת ! ב) אפשר כי קאקי ח י ו ר י הוא כנוי לאנשים צעירים לימים, בעלי פנים חלקים טרם צמח להם הזקן, והוא בנגוד לאנשים מגודלים הנקראים בלשון בני האדם : ש ח ו ר י הראש, כדתנן בנדרים (דף ל') :

„הגורר משחורי הראש אסור בקרחין ובבעלי שיבות, ומותר בנשים ובקטנים, שאין נקראין שחורי הראש אלא אנשים״! — ומה שיחליט המחבר על מצב ישראל בבבל (בימים הראשונים טרם נתיסדו שמה הישיבות) בחכמה ובדעת שהיה בשפל המדרגה (צד 57), ויביא ראיה מהמדרש (במדבר פרשה ד׳): „מעשה באדם אחד שהיה מתחרט שלא קרא ולא שנה וכו׳״. זה המעשה הוא באמת מאוחר הרבה אחרי זמן התלמוד, ומקורו הוא בספר „תנא דבי אליהו״ המאוחר (ראה מאמרנו „אבא אליהו״ מצד 96 והלאה), אשר ממנו לקח בעל המדרש המאוחר עוד הרבה ממנו.

עוד אחת יש בספרו אשר ראוי לשים עין עליה, והיא: בדבר „הולכי אושא״, שהמחבר תקע עצמו לדבר הלכה זו יותר מדי, ובדברים מעטים החליט אותה, מה שבאמת היא צריכה עוד לפני ולפנים. ואלה דבריו (צד 93): „נודע בכל הש״ס כי מימי רבי נקבע מושב „הנשיא ובית הועד הגדול בטבריא. אמנם נראה ממקומות אחדים, כי נאספו לפעמים „באושא, שגלו לה הסנהדרין בימי טריאנוס ואחרי כן שנית בימי הדריאנוס (עיין ראש השנה „ל״א), כי כן נמצא בבבא בתרא ריש פרק חזקת הבתים, אמר ר׳ יוחנן שמעתי מהולכי „אושא, שמענו מזה כי היו אז חכמים שנקראו: הולכי אושא, ואמרם: מאן הולכי אושא? „ר׳ ישמעאל! אין הפירוש כי עליו כוון ר׳ יוחנן, אלא כלומר הולכי אושא הם בשיטתו. „ובאמת התנאים שהיו מסנהדרי אושא לא יתוארו „הולכי אושא״, רק בימי ר׳ יוחנן הלכו „להתאסף שם לעתים. וכן (כתובות ד׳ נ׳): אשכחיה רב יצחק בר יוסף לר׳ אבהו דהוה „קאי באוכלסא דאושא. והנה בזמן התחלת אושא, נראה כדעת „סדר הדורות״ שהוא מזמן „רבן גמליאל דיבנה וכרש״י, אף שהרש״ל רפופורט (ערך מלין ע׳ אושא) משיג על זה „ודעתו שהתחילה רק בימי ר׳ שמעון בן גמליאל, הנה נעלם ממנו ספרי מפורש (פ׳ „הברכה): כבר שלחה המלכות שני סרדיוטות כו׳, הלכו אצל רבן גמליאל לאושא״. מרגליות טובה היתה בידך ובקשת לאבדה ממנו! אבן ציון אחת להולדות הסנהדרין מצאנו בדברי ר׳ יוחנן אלה, והבקש לאבדה בידים ולאמר כי לא עליו (על ר׳ ישמעאל) כוון ר׳ יוחנן? ומשום מה? מפני כי מצינו לר׳ אבהו גם כן דהוה קאי באוכלסא דאושא! וכאשר הענין הזה הוא נכבד בעינינו על כן נקח לנו החופש להשתרע עליו מעט יותר מהראוי בבקרת דברי זולתנו.

בתלמוד (ראש השנה דף ל״א): „וכנגדן (כנגד העשר מסעות שגלתה שכינה) גלתה „סנהדרין, מגמרא! מלשכת הגזית לחנות, ומחנות לירושלים, ומירושלים ליבנה, ומיבנה „לאושא, ומאושא ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא לשפרעם, ומשפרעם לבית שערים, „ומבית שערים לצפורי, ומצפורי לטבריא, וטבריא עמוקה מכולן שנאמר ושפלת מארץ „תדברי, ר׳ אלעזר אומר שש גליות״. והנה בטרם שנלך מזה הלאה, נעיר כי לדעתנו אין בזה מחלוקת בהמציאות, מה שיאמר ר׳ אלעזר רק שש גליות, ור׳ יוחנן שאמר עשר; אלא מפני שר׳ יוחנן רצה לכוון את הגליות כנגד העשר מסעות של שכינה, טרח ומנה את מספר הישיבות השונות, ועל כן חשב: לשכת הגזית וחנות וירושלים לשלש, ויבנה ואושא לשתים שתים, אבל לא כן ר׳ אלעזר שרצה לסמוך על הכתוב „כי השח יושבי מרום״, המרמז רק לשש, הוא חשב רק את המקומות בכלל, ונמצא כי לשכת הגזית וחנות וירושלים הוא מקום אחד, ויבנה ואושא — רק לאחד אחד, ובכללם אתה מוצא שש! דברי ר׳ יוחנן אלה מקיפים זמן בתולדות הסנהדרין יותר ממאתים שנה — מזמן ארבעים שנה קודם שנחרב הבית (ג״א תש״צ בערך), שגלתה הסנהדרין וישבה לה בחנויות (ע״ז ח׳), עד ימי ר׳ יוחנן שאז גלתה גלות האחרונה לטבריא (בראשית

המאה הראשונה לאלף החמישי), ועליה אמר ר׳ יוחנן (ר״ה שם): „ומשם עתידין ליגאל״, שנראה מזה כי כוון על הישיבה שהיתה בימיו בטבריא. אבל כמו שבשתי הקצוות האלה מצאנו בנקל את זמנן, כן יכבד עלינו לעמת זה לכוון את הזמנים שבינתיים, ולקבוע מסמרות מתי גלו מפה ומשם, עד כי כל חכמי לב נלאו למצוא הפתח.

אמנם כן מצאנו מפתח אחד קטן, אשר אולי יצלח בידינו לבוא על ידו אל הפתח אשר אנחנו מבקשים. בסנהדרין (ד׳ י״ד) יספר התלמוד: „פעם אחת גזרה המלכות גזרה „על ישראל שכל הסומך יהרג וכל הנסמך יהרג ועיר שסומכין בה תחרב והתחומין שסומכין „בהן יעקרו. מה עשה יהודה בן בבא? הלך וישב לו בין שני הרים גדולים ובין שתי „עיירות גדולות ובין שני תחומי שבת — בין אושא לשפרעם וסמך שם חמשה זקנים, „ואלה הם: ר׳ מאיר ור׳ יהודה ור׳ שמעון ור׳ יוסי ור׳ אלעזר בן שמוע — ר׳ אויא הוסיף „אף ר׳ נחמיה — כיון שהכירו אויביהם בהם, אמר להם: בני רוצו! אמרו לו: רבי! מה „תהא עליך? אמר להם הריני מוטל לפניהם כאבן שאין לה הופכים. אמרו לא זזו משם „עד שנעצו בו שלש מאות לונביאות של ברזל ועשאוהו ככברה״. הנה ממה שמסופר בזה כי ישב לו בין אושא לשפרעם, נראה כי שני המקומות האלה היו ידועים כבר להאויבים למקום מושב הסנהדרין, ועל כן הפקידו שומרים לשום עין עליהן לבלי יתאספו שמה; ולזה בחר לו ר׳ יהודה בן בבא מקום בין שתי העיירות ההנה; כי לולא היתה שפרעם מקום למושב הסנהדרין, מה זה תפס המספר את העיר הזאת דוקא, וכי לא היו גם כן עיירות אחרות סמוכות אלה אלה? המעשה דר׳ יהודה בן בבא היה שנים מעטות אחר חרבן ביתר, שאז גזר אדריינוס שלא יעסקו ישראל בתורה ובכללה גם על הסמיכה. ועתה נשוב אל התלמוד ראש השנה ונשאל: איה איפה היה מקום הסנהדרין בימי ר׳ שמעון בן גמליאל אבי רבי? כי לפי מה שאמרנו ישבה הסנהדרין בשפרעם עוד קודם מות רבי יהודה בן בבא, ובית שערים שזכר התלמוד הוא מקומו של רבי, ומה היא הסנהדרין באותם הימים בינתיים?

להגדיל את המבוכה נעיר על עוד איזה מקומות בתלמוד, המראים כי ישבו ביבנה אחר חרבן ביתר. בברכות (דף ס״ג) ובשבת (דף ל״ג) שנינו: „כשנכנסו רבותינו „לכרם ביבנה, היה שם ר׳ יהודה ור׳ יוסי ור׳ נחמיה זר׳ שמעון וכו׳, פתח ר׳ יהודה „ראש המדברים בכל מקום״. מלשון הזה משמע שנכנסו עתה ליבנה לקבוע להם מקום חדש למושבם; וזה לא יתכן רק בשנים אחדות אחרי חרבן ביתר ונתבטלו הגזרות, אז התאספו השרידים האחדים שנמלטו מחרב האויב, ויעשו להם מרכז חדש ביבנה להפיץ משם תורת אל חי. עוד מוכח מתוכם שהיה זה אחר חרבן ביתר, ממה דאמר התם פתח ר׳ יהודה ראש המדברים; ור׳ יהודה זכה לזה מצד המלכות, ובאותה שעה נגזר על ר׳ שמעון שיהרג, וטשא במערתא תליסר שנין (שבת ל״ג); וכאשר מצינו במס׳ מעילה (דף י״ז) שהלך ר׳ שמעון לרומא להשתדל על בטול הגזרות של אדריינוס, על כרחנו מוכרחים אנו לאמר דההוא מעשה דמעילה קדים להא דשבת, כי איך יתכן שאחרי שנגזר עליו שיהרג יעמיד עצמו בסכנה וילך לרומא? ועל פי זה מה שפירש רש״י (במעילה שם): „שהוא מלומד בנסים, שנעשו לו נסים במערה כדגרסינן בפרק במה מדליקין״, אי אפשר לאמרו; ולדעתנו הנסים המה מה שנעשו לו בעת ברח מפני הרודפים כשסמכו ר׳ יהודה בן בבא, והוא ניצל מידם. ואחרי שכשנכנסו לכרם ביבנה נקרא כבר ר׳ יהודה „ראש המדברים״, היתה זאת בודאי איזה זמן אחרי בטול הגזרות על ידי ר׳ שמעון; על כל פנים ראינו כי ישבו ביבנה ישיבת קבע אחרי חרבן ביתר. עוד פעם נמצא אותם ביבנה, דאמר רב מתנה (ברכות מ״ח): „אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב״, ועל כרחך שהיה שם בית דין קבוע להתקן תקנה כזו העומדת לדורות. ומה

שרוצה החכם רא"ה וויים להגיה: תקנו ב א ו ש א הטוב והמטיב (דור דור ודורשיו חלק ב׳ צד), הוא דבר רחוק מאד להגיה כן בשלשה מקומות בתלמוד המביא כן בדברי רב מתנה.

עוד קודם ליבנה נמצא אותם ב א ו ש א (גם בן א ח ר י גזרותיו של אדרינוס). במדרש (שה"ש פ׳ סמכוני באשישות): „בשלפי הגזרה נתכנסו רבותינו לאושא, ואלה הן: „ר׳ יהודה ור׳ נחמיה ר׳ מאיר ור׳ יוסי ור׳ שמעון בן יוחאי ור׳ אלעזר בנו של ר׳ יוסי „הגלילי ור׳ אליעזר בן יעקב. שלחו אצל זקני הגליל ואמרו כל מי שהוא למד יבא וילמד „וכל מי שאינו למד יבא וילמוד; נתכנסו ולמדו, כיון שהגיע זמנם להפטר, אמרו מקום „שנתקבלנו בתוכו אנו מניחים אותו ריקם? חלקו כבוד לר׳ יהודה שהיה בן עיר ולא „שהיה גדול מהם בתורה אלא מקומו של אדם הוא מכבדו". מהמעשה הזה ששלחו לזקני הגליל, ושגם למדו בפומבי, נראה כי היה תיכף אחרי שנתבטלה הגזרה, התכנסו לאושא והודיעו מזה לכל התלמידים למען יתאספו תחת הדגל; ולפי זה מה שאמר המדרש ש ל פ י הגזרה פירושו הוא: א ח ר י ת הגזרה כי נתבטלה זה מקרוב.

הקורא את דברינו אלה יראה וישתומם עלינו באזלנו בתר איפכא — בראשונה הנחנו ליסוד רק על פי ההשערה והסברא, כי ישיבת שפרעם היתה קודם חרבן ביתר; ואחרי כן נביא בעצמנו ראיות לסתור, וכי נמצא אותם אחריו באושא וביבנה? אבל כתר לי זעיר ואחר אחוך מה שהבאנו לזה. בתלמוד כתב־יד שממנו מעתיק בעל הספר „דקדוקי סופרים" לא נמצא כלל המלות: „מאושא ליבנה ומיבנה לאושא", והוא מעיר שם כי גם בש"ס דפוס וויניציא בסיליאה ובנבשתי ליתא, ורק המהרש"א הוסיף זאת על פי פירוש רש"י; אבל לפי גירסא זו הלא יחסר לו להמספר עשר גליות ונמצא רק שמונה? כן לפי גרסתינו בגמרא לא נוכל לכוון בזמן את כל המקומות האלה, ולהראות על הסיבות שהביאון לנוע אנה ואנה? על פי כל אלה עלה על לבנו לשער ולאמר כי כן צריך להיות בגמרא (ראש השנה שם):.... „מירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא לשפרעם, ומשפרעם לאושא, ומאושא ליבנה, ומיבנה לבית שערים"..... ועתה יבוא הכל על נכון.

ונחל מהגלות הראשונה! הגלות הראשונה הגלתה מלשכת הגזית:

א) ל ח נ ו ת (שם מקום בירושלים, רש"י סנהדרין דף מ"א), בכדי שלא תהא עליהם החובה לדון דיני נפשות (דכיון דחזו דנפישי רוצחין ולא היו מספיקין לדון, רש"י). מחנות:

ב) ל י ר ו ש ל י ם (בודאי על פי מצב המקום בעת המלחמות והשגושים הוכרחו לעזוב אותו). אחרי כן כאשר התפרצה המרידה בירושלים איזה שנים קודם החרבן, ראתה הסנהדרין לבחור לה מקום במוח משאון המורדים, ולבלי למשוך עליהם קו חשד מאת הרומאים כי גם ידם תכון עם המורדים, העתיקו את מושבם מירושלים מכל וכל, וישבו למו בעיר:

ג) י ב נ ה שהיא קרובה אל חוף הים, אולי למען יוכלו למלט את נפשם על נקלה ביום צר. הראיה האחת המכרחת כי כבר קודם החרבן גלתה הסנהדרין וישבה לה ביבנה, היא: מה שר׳ יוחנן בן זכאי בקש מאספסינוס שיתן לו את י ב נ ה ו ח כ מ י ה. ביבנה ישבה לה הסנהדרין במנוחה מבחוץ קרוב ליובל שנים — אחרי שמת ר׳ יוחנן בן זכאי איזה שנים אחר החרבן, נתמנה ר׳ גמליאל לנשיא, ועמד בנשיאותו עד אשר פרצה מריבה בין תלמידי החכמים, ונתמנה ר׳ אלעזר בן עזריה תחתיו לנשיא; אחרי כן נתפייסו עמו והעלוהו לגדולתו כיבוע. איזה שנים קודם חרבן ביתר כאשר מרידת בר־כוכבא הכתה שרש בארץ, ומצאה לה אזן קשבת גם בבית המדרש — כר׳ עקיבא ותלמידיו הרבים, אז

דאוה רבן גמליאל לבחור להסנהדרין מושב חדש; וכמו שרבן גמליאל הזקן עזב אז את ירושלים ויבחר ביבנה, כן עזב הוא עתה את יבנה והלך :

ד) לאושא, להראות בזה כי ידו לא תכון עם הקושרים. ועל אותה שעה אמרו (בבא בתרא דף כ"ח) : „מאן הולכי אושא ר' ישמעאל" ! ואין הכוונה בזה כי רק ר' ישמעאל הלך לאושא, אבל הוא בא רק למעט כי ר' עקיבא לא הלך לאושא; כי במשנה שם פליגי ר' עקיבא ור' ישמעאל בענין חזקה, על כן כשבא ר' יוחנן והעיד מהולכי אושא בדין חזקה, אמרה הגמרא : מאן הולכי אושא ר' ישמעאל, ולא ר' עקיבא שהוא לא הלך לאושא, רק נמשך אחרי בר כוכבא ולחם מלחמותיו. ימי שבת הסנהדרין באושא היו ספורים, כי במשך שנים מעטות נלכדה ביתר (135 למה"נ) ואדריינוס גזר על עסק התורה, אז לא יכלה עוד הסנהדרין לעמוד בגלוי, על כן עזבו גם את אושא ויבואו :

ה) לשפרעם. אבל גם שם השיגום רודפיהם ואורבים קמו להם מכל עבריהם, אז מסר נפשו ר' יהודה בן בבא על הסמיכה, ויאסף אליו את תלמידיו המיוחדים, ומיד אחרי הסמיכה ברחו לנפשם, והסנהדרין בטלה לזמן מה מכל וכל. בימים הראשונים למלוך אנטונינוס פיוס אחרי מות אדרינוס, נסו אחדים מחכמי ישראל להשתדל לפניו לבטל את גזרותיו של ההולך לפניו; לפי הנראה הלכו אז ר' שמעון בן יוחאי וחבריו לרומא (מעילה שם), וחפצם הצליח בידם להסיר את רוע הגזרה מעל ישראל. אחרי השיגם את הרשיון לקבוע ישיבה חדשה הלכו :

ו) לאושא מקומו של ר' יהודה, ושלחו לזקני הגליל כי יתאספו כל תלמיד ומבין ללמד וללמוד, כדברי המדרש שהבאנו למעלה. מה שבחרו הפעם באושא הוא משני טעמים : א) כי רוב החכמים היו אז בגליל, ואושא גם כן מקומה היא בגליל העליון; ב) כי לא חשבו עוד את בטול הגזרה לפי שעה כדבר קיים, וכמו שנמצא באמת כי יהודה בן שמוע וחבריו הוכרחו להשתדלות חדשה על בטול הגזרות האלה (ראש השנה ד' י"ט), ועל כן היו יראים לעורר קנאה ולהתאסף ליבנה, שהיתה ידועה למקום מושב הסנהדרין כיובל שנים שלם, ויבחרו באושא שבה ישבו מלפנים רק מעט. ימי שבתם היו גם הפעם רק מעט, כי לא נמצא זכר רב לישיבתם שמה. בישיבתם זו קרה מה שיסופר בתלמוד (ראש השנה ד' ל"ב) : „וכשקדשו בית דין את השנה באושא וכו', אמר ר' שמעון בן גמליאל כך היו נוהגין ביבנה". וכן מה שנמצא בהוריות (דף י"ג) שרבן שמעון בן גמליאל תקן למעט בהכבוד שיחלקו להחכם (ר' מאיר) ולהאב בית דין (ר' נתן), ועל ידו נסתבב הדבר כי הוציאו את ר' מאיר ור' נתן מבית המדרש. כנראה קרה כל אלה בשבתם אז באושא, כי כשבאו ליבנה לא נמנה ר' מאיר בין הנכנסים לכרם, ובודאי לא היה עוד בחיים בעת ההיא. לפי הנראה היה באושא גם המעשה המסופר בשבת (דף ל"ג) : „דיתבי ר' יהודה ור' יוסי ור' שמעון ויתיב יהודה בן גרים גבייהו, פתח ר' יהודה ואמר כמה נאים מעשיהן וכו'"; אשר בהשקפה הראשונה נראה כזר מה רצה ר' יהודה בפתיחתו זו? ועוד נפלא מה שפתח ר' יהודה בטרם שזכה להיות „ראש המדברים" מטעם המלכות? אבל בודאי היתה אז ישיבתם באושא מקומו של ר' יהודה, וחלקו לו כבוד כדברי המדרש שהבאנו למעלה. ר' יהודה פתח לכבוד מלכות רומי, שבטלה את הגזרה והרשתה למו להתאסף בישיבה; אבל ר' שמעון שראה בעיניו את גאון רומא ופחזותה, בהלכו יחד עם חבריו לרומי, לא יכול לעצור ברוחו והשיב : „כל מה שתקנו וכו'". וכאשר נשמעו דבריו למלכות אז יצא הקצף על כל הישיבה באושא : ר' שמעון שגנה יהרג, ר' יוסי ששתק יגלה לצפורי, כלומר ישוב לצפורי עיר מולדתו, ולא יצא מקיר העיר וחוצה; ורק ר' יהודה נתעלה, ומאז והלאה היה לראש המדברים בכל מקום, אפילו ביבנה שלא היתה מקומו וגם אם לא הוא הגדול שבחבריו. בעת ההיא יתכן שהלך יהודה בן שמוע

וחבריו, ונטל עצה ממטרונית אחת וכו׳, כמסופר בתלמוד (ראש השנה י״ט), ואותו היום שנתבטלה הגזרה עשאוהו יום טוב; אז שבו למקום ישיבתם הראשונה אחרי ירושלים, והיא:

ז) ליבנה. בתחלת בואם ליבנה הסתתר עוד ר׳ שמעון מפני אימת המלכות, ולכן כשנכנסו רבותינו לכרם ופתחו בכבוד האכסניא (ברכות ס״ג), לא נמצא את ר׳ שמעון בחברתם, וכן כשאמרו שם עתידה תורה שתשתכח מישראל (שבת קל״ח) לא היה באותו המעמד, אבל נמצא אותו בברייתא מיוחדת (שם): „תניא ר׳ שמעון בן יוחאי אומר חס ושלום שתשתכח תורה מישראל״! שמה ישבו כפי הנראה כל ימי ר׳ שמעון בן גמליאל, עד שקם בנו ר׳ יהודה הנשיא והעתיק את מושבו:

ח) לבית שערים. אבל היה קשה עליו ישיבתו בבית שערים והלך:

ט) לציפורי דמידליא ובסים אוירא. אחרי מותו טולטלה הישיבה:

י) לטבריא. ועל זה אמר ר׳ יוחנן: „ומשם עתידין ליגאל שנאמר התנערי מעפר קומי שבי״!

* * *

אחרי הצעת דברים האלה יוכח הקורא, כי דברי ר׳ יוחנן (בראש השנה שם) המה מיוסדים כולם על יסודות היסתוריים, ולא דברי אגדה בעלמא; וכי התקון שחדשנו בהם מוכרח הוא, עד שאי־אפשר להסתפק עוד באמתתו.

עתה נשובה לדברי המחבר שלפנינו! ר׳ יוחנן זה המספר בראש השנה מכל העשר גליות שגלתה הסנהדרין, הוא יספר גם כן בבבא בתרא מה ששמע מהולכי אושא בדבר דין חזקה; אבל אין כוונתו בזה כי שמע זאת מפיהם ממש, כי אם — מה שאמרו בשמם. ולפי זה דברי הערתו שהעתקנו למעלה אין להם כל יסוד מתחלתם ועד סופם: הסנהדרין גלתה לאושא בפעם השניה, לא בימי הדריינוס כדברי המחבר, אבל אחרי מותו בימי אנטנינוס פיוס המולך אחריו, ואחרי שנתבטלו כבר גזרותיו של הדריינוס כמו שכתבנו למעלה; לחדודו בכוונת דברי ר׳ יוחנן: שמעתי מהולכי אושא, כלומר הולכי אושא המה בשיטתו, אין כל יסוד, ובאמת דוקא על ר׳ ישמעאל שהיה מהולכי אושא בפעם הראשונה כוון ר׳ יוחנן, וכוונתו: שמעתי בשם הולכי אושא; וכן למה שיאמר: כי בימי ר׳ יוחנן הלכו להתאסף שם לעתים, לא נמצא כל מקור לזה, ואם כן הלא למותר הוא לבקש סתירות לדבריו, ועליו להביא ראיה. אמנם כן, בדברי ימי גלות הסנהדרין לאושא וליבנה, לא הוא האחד אשר נטה מדרך הישרה, כי אם כל כותבי התולדות שגו זה בכה וזה בכה; אבל זאת היא חובתנו לבלי נמשך איש אחרי אחיו כהסומים הללו. אנחנו המחונכים על ברכי התלמוד ונושאי כליו, הרגלנו לבקר אחרי כל הגה היוצא מפיהם, ולא נאמין להם על דברתם, וכל שכן שאין אנו רשאים להשען על דברי המבקרים האחרונים, מבלי שנבחין מתחלה כל דבור ודבור ולהוכח אם הצדק אתם. —

הארכנו מעט בספורנו בדבר העשר גליות, בכדי לתת להקורא מושג יפה מהן, ולהראות על הכרחות התקון שתקננו בדברי ר׳ יוחנן; אבל קצרנו הרבה בתולדותיהן הפרטיות, כי אין פה המקום. זו היא דרך ארוכה וקצרה.

בחדש החמישי תרמ״ז.

פרשת העבור

מאת חיים יחיאל בארנשטיין

סדר העבור לבני ישראל ודרך חשבון שנותיהם נתן תמיד לחכמי דור ודור ענין לענות בו, וגם עתה לא חדל עוד ממשוך אחריו עיני החוקרים המתחקים על שרשי חכמת ישראל, אשר יוסיפו לחקור ולדרוש אחר כל סתום ולהוציא לאור כל תעלומה; ודברי תורה כל זמן שאדם ממשמש בהם הוא מוצא בהם טעם, וגם העוסקים בחקירת הענין הנכבד הזה לא יצאו בידים ריקניות, ואיש איש מהם יביא פרי בעמלו. הנה לנגד עינינו שני ספרים נפתחים:

מקדמוניות היהודים, מאת אברהם עפשטיין. חלק ראשון, וויען תרמ"ז.
Математическая Теорія еврейскаго Календаря, изслѣдованіе Іосифа Лурье. Могилевъ на Днѣпрѣ 1887 г.

שני הספרים האלה רחוקים זה מזה כרחוק מזרח מן המערב, בשפתם, בסגנונם ובתכונתם, אולם שניהם מתכונים לדבר אחד, להפיץ אור על ענין העבור בישראל. האחד יכונן לבבו לחקר קדמוניות חשבון העתים לבני ישראל ומוצאותיו מקדם מימי עולם, ובספרו המכלכל חקירות שונות בספרות ישראל יקדיש מקום בראש: „לחדשי ושנת ישראל", וכחכם ומבקר תלמודי יחקור על מקורם וחליפותיהם והעתים אשר עברו עליהם, מיום היות ישראל לעם עד הוסד אצלו החשבון הקבוע הנודע לנו כיום; והשני לא ידרוש ראשונות וקדמוניות לא יתבונן, אך ישים עיניו אל חשבון העבור באשר הוא עתה, ירד לעומקה של הלכה על פי יסודות החשבון; וכחכם מהנדס בקי ורגיל יראה את ידו בחכמה הזאת, ויעביר לפנינו כבני מרון תמונות וסמניות שונות, אשר המציאו החכמים האחרונים, לגלות על ידיהן סגולות החשבון הקדמון והעתיק אשר בידינו; או אם נשתמש בפתגם השגור עתה בפי כל: להביא יפיותו של יפת באהלי שם.

קורות חשבון העבור, אשר היה הולך ומשתנה תמיד, פושט צורה ולובש צורה, רחבו ונסבו מאד, ושלוחותיהן נטשו אל כל עבר; והחפץ לעמוד עליהן, עליו לקרוא ספרים הרבה מאד מזמנים שונים בלשון עם ועם, ספרים אשר אין חזיונם נפרץ, ואשר ימצאו רק באוצרות הספרים הגדולים אחד במדינה ושנים בממלכה, מלבד זאת עליו לבקש ולמצוא חשבונות רבים בחכמת התכונה, להביא במשפט עיוני הקדמונים והשקפותיהם ולהעריכם עם היסודות אשר עליהם נשען חשבון העבור אצלנו. על כן לא יפלא הדבר אם גם המחבר לא הגיע למרום קץ הענין הנכבד הזה ולא בא אל חקר תהומותיו, ואם לא נתן מדה אחת וקצב אחד לכל פרטיו: האריך הרבה בענין חשבון העתים בזמן המקרא, על סדר העבור בימי המשנה והתלמוד עבר בקצרה, ועל החשבון המסור בידינו לא כתב מאומה. גם אנחנו אשר יצאנו בזה לבקר את מאמרו ולעולל אחריו נלך בעקבותיו, ובכן נסתפק פה בשימנו עין על זמן המקרא לבד, ואולי נשוב עוד לדבר על יתר קורות העבור כאשר נמצא שעת הכשר.

והנה היה דבר מוסכם אצל כל החכמים שבני ישראל היו מונים חדשיהם ללבנה, ולמען השוות את שנותיהם עם שנות החמה הוסיפו מזמן לזמן חדש אחד; אולם בימים האחרונים קמו חכמים ידועים: Seyffarth, Böttcher, Crödner והתאמצו להוכיח את ההפך, שישראל היתה להם שנת החמה מעולם כשנת המצרים: י"ב חודש בני שלשים יום ואל החדש האחרון הוסיפו חמשה ימים משלימים למנין שס"ה. בשיטה הזאת אחז גם הרחז"ם במ"ע בית תלמוד (תרמ"א צד 253), וראיותיו: שבחשבון המבול נחשבו חמשה חרשים לק"ן יום, ובתורה מצינו במקום אחד „ובכתה את אביה ואת אמה ירח ימים" ובמקום אחר הוא אומר „ויבכו את אהרן שלשים יום", אשר לפ"ז אין להכחיש שבחשבון הזה נהגו ב"י כמו המצרים, וע"כ לא היה לו למשה להזכיר בתורה סדר החדשים שהיה ידוע ורגילים בו מאז בהיותם במצרים, רק צוה בתורה לשנות מסדר המצרים שהתחילו השנה מן החדש הראשון לעלות הנילוס והוא בחדש תשרי לערך [1]), וכן נראה מספר היובלים המשתדל להחזיק בסדר הקביעות לפי חדשי החמה הנהוג מאז, ואומר על אותם המעברים את השנה שהם מקלקלים את השנים והמועדות. ולפי דעת רחז"ם נהגו בחשבון הזה עד שובם מגלות בבל, אשר אז העלו עמהם שמות החדשים וסדרם בבבל לפי חדשי הלבנה ונקבעה התחלת השנה מאחד בתשרי כמו שהוא אצל הפרסיים.

נגד הדעת הזאת יצא החכם עפשטיין במאמרו אשר לפנינו, ולעומת הראיות הרפויות שהביאו החכמים הנזכרים, יביא הוא ראיות אחרות המוכיחות להפך:

א) כל העמים יוצאי ירך שם מנו ללבנה, ומדוע יהיו היהודים יוצאים מן הכלל?

ב) הערבים היונים והרומיים הקדמונים וכן עמים אחרים שמנו ללבנה, חושבים את הימים מביאת השמש שהיא זמן התראות הלבנה, ולכן נוכל לשפוט כי גם ישראל המונים תחלת היום משקה"ח היו מונים ללבנה [2]).

ג) חלוקת הזמן לשבוע נהוגה רק בעמים המונים ללבנה, ועל כן נראה שאצל

[1]) כן לשון רחז"ם, וכן הביא החכם עפשטיין (צד 30) חדש תוט מקביל לחדש סעפטעמבער; אבל דברי שניהם אינם מדוקדקים: החדש הראשון תות היה מתחיל אצל המצרים ביום 20 יולי, ביום שכוכב הכלב (סיריוס) עולה ביום (בעמוד השחר, העליאקישער אויפגאנג, אבל לא עם שקיעת החמה ככתוב בשגיאה ביסודי העבור צד 8), אשר בעת ההיא יחלו מי הנילוס לעלות (ולכן היה אצל המצרים שם אחד לכוכב הכלב סיריוס ולנילוס — סיריס או שיריס, הדומה לשם שיחור שהוא שם הנילוס בלשון עברי — אידעלער, כרהנאלאגיע ח"ב צד 593), אולם מפני שלא הביאו המצרים בחשבונם רביעית היום העודפת על שס"ה, היה ראש שנתם נעתק כל ארבע שנים יום אחד לאחוריו, ולא חזר ליום 20 יולי כ"א אחר עבור 1461 שנים מצריות. ראש החדש תות חל ביום 20 יולי בשנת 1322 לפני ספה"נ, ובשנת 139 אחרי ספירתם. ובכ"ז נתערב להחכמים רחז"ם ורא"ע החדש המצרי בחדש האלכסנדרי, אשר נתקן בערך שלשים שנה לפני סה"נ באלכסנדריא של מצרים, אשר אז החליפו את השנה הנעתקת (Annus Vagus) בשנה קבועה (פעסטעס יאהר) ע"י שהוסיפו בכל ארבע שנים יום אחד על חמשת ימי ההשלום, ומן העת ההיא חל לפי החשבון הזה יום הראשון לחדש תות ביום 29 אויגוסט, ולכן תלמי המשתמש בסדר החשבון החדש של האלכסנדריים חושב את תות מקביל לחדש סעפטעמבער (עיין אידעלער I-141).

[2]) מצאנו את הבבליים והסינים מונים ללבנה ובכ"ז מתחילים את היום מהנה"ח (עיין Baylly בספר Histoire de l'astronomie ancienne צד 38; גומפאך, דיא צייטרעכנונג דער באבי-לאניער אונד אססירער צד 31), אבל כי העם המונה לחמה יחל את היום מבערב, לא מצאנו.

המצרים נשכח כמעט ענין השבוע, וגם הרומים לא ידעו ממנה עד שקבלו הדת הנוצרית [3].

ד) החג שנהגו בני ישראל לעשות בר"ח מורה על מנותם ללבנה, כי רק העמים שמנו ללבנה עשו חג בהראות הירח החדש.

ה) השם חדש הוראתו בלשון צורית הלבנה החדשה, שכן השם *Νουμηνίος* נקרא בצורית בן חדש (הראיות ב׳ ג׳ ה׳ הביא גם הח׳ שווארץ בס׳ דער יידישע קאלענדער צד 6).

ו) אילו מנו ישראל לחמה והוסיפו חמשה ימים בסוף כל שנה, מדוע לא מצאנו זכר להם במקרא? ובפרט שכל העמים שהיו מונים לחמה עשו את הימים האלה לחג!

ז) אף שקבלו ישראל שמות חדשיהם מן הבבליים בכ"ז לא עזבו מנהגם למנות חדשיהם מניסן, ובאמת גם הבבליים התחילו חדשיהם מניסן.

אלה הם קצות דברי החכם ר"א עפשטיין לקיים את הדעה הקדומה שישראל מנו מעולם ללבנה, ואם אמנם לא כל ראיותיו שוות לטובה, ויש בהן ראיות שכל אחת לעצמה אינה מכרחת, בכ"ז בהצטרפן יחד הן עולות לחשבון גדול; ואנכי בטרם אדבר על הענין הזה בכלל ארחיב את הראיות האלה ואוסיף עליהן חדשות, אשר לדעתי רב כחן להכריע את הכף ולהוציא את הדבר מידי ספק. ואלו הן:

א) נזכרה במקרא שתי פעמים מלת כסא, והמפרשים שלא מצאו לה רעיה פרשוה כפי ענינה. פעם אחת מצאנוה במשלי (ז׳ כ׳): ליום הכסא יבוא ביתו, והיטיב לפרשה ר׳ משה קמחי (בפירוש המיוחס בטעות לראב"ע) שהוא ראש החדש שהיה להם חג, והוא כמו וביום החדש יפתח (יחזקאל מ"ו א׳), מתי יעבר החדש (עמוס ח׳ ה׳); והמתרגם הרומי (Vulgata) תרגמה Plenilunium חצי החדש, אבל לא מצאנו שהיה מנהג לישראל לחוג אותו, זולת חג המצות והסכות אשר נקראו בשמות מיוחדים. בפעם השנית מצאנו: תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו (תהלים פ"א ד׳) ופרשוה רז"ל והמתרגם הארמי לראש השנה שהחדש מתכסה בו. וכן מורה ראש המקרא תקעו בחדש שופר, כאשר ראינו שמלת חדש הוראתה ר"ח, וכן העתיקו היוני, הרומי, הסורי והערבי, ומלת בכסה תרגמו חג סתם, זולת הסורי שתרגם בכסאא, והעתיקו הרומי בפוליגלוטא של ואלטאן Novilunium יום המולד, ראש הדש. אולם מענין המזמור נראה שהוא מיוסד על חג הפסח, וכן בארו רבים מן האחרונים, וכן פירש ר׳ יצחק סאטנוב בפירושו שהוציא לאור בברלין שנת תקנ"ד על שם הרשב"ם (כי כן אהב האיש הזה להתלות תמיד באילן גדול!), ע"כ אמרו שפירוש בחדש במיוחד שבהדשים והוא ניסן, ומלת כסה הוראתה חצי החדש, והביאו ראיה מלשון סורית (סאטנוב לא ידע סורית ופירש מדעתו שהכוונה לערב פסח שהוא כעין מכסה ומסך ליכנס בו לחג הפסח!) כי כן היא הוראת מלת כסאא, מלוא הירח, יום ארבעה עשר לחדש (קסטלי בהיפטוגלוטון, פירסט בשם עיסא בר עלי) או יום חמשה עשר בחדש (תרגום הפשיטא מ"א י"ב ל"ד; אסתר ט׳ כ"א). ואולם נמצא פעם אחת שתרגם הסורי וביום העשרים ושלשה לחדש השביעי (דהי"א ז׳ י׳) וביומא דכסאא בירחא דתשרי [4]). כאשר נצרף יחד את כל האמור נראה כי מלת כסא כוללת הוראות שונות:

---

[3]) וכן נמצא השבוע אצל הבבליים, הסודים והסינים (עיין Baylly צד 336, 63; אידעלער I-88) המונים ללבנה, ולהפך הפרסיים המונים לחמה אין להם שבוע; אבל מצאנו אצלם רושם שגם הם היה להם שבוע בימים קדמונים (בעת שמנו עוד ללבנה), כי בין שלשים ימי החדש, יש לכל אחד מהם שם מיוחד, כמו שיש לרוב העמים שמות מיוחדים לימי השבוע, נמצא כי היום הראשון, השמיני, החמשה עשר, והשלשה ועשרים יקראו בשמות אלהיהם (אידעלער II-517).

[4]) החכם ר׳ אברהם יפה המכונה ד"ר היבש בבאורו לתרגום הסורי לחמש מגלות שנדפס בפראג (שנת תרכ"ו) נגע בהוראת מלת כסא, ובביאורו למגלת אסתר (ט׳ כ"א) כתב: „וממה שנמצא על

יום המולד, חצי החדש, וכ"ג בו, ונוכל להוציא מזה משפט, כי עיקר הוראתה הונח על שנוי תמונת הירח בארבעת רבעי החדש (Syzygien & Quadraturen), א"כ על כרחנו אמר שהיו ישראל מונים חדשיהם ללבנה, ואז בא ראש החדש בזמן המולד, חמשה עשר בו בזמן המלוא וכ"ב או כ"ג בו ברבע השלישי, ולולא זאת אין מקום כלל למלה כזאת בלשון, ומאין באו לה הוראותיה השונות? ואיזה ענין יקבצן ויכנסן יחד למלה אחת, אם העם המשתמש בה היה מונה לחמה, שאין לחדשיה יחס כלל עם השתנות תמונת הירח שעל פיה הונחה המלה הזאת?

ב) בעבר הנהר ישבו אבותינו מעולם, וארץ כשדים היתה מכורותיו ומולדותיו של אברהם אבינו, צור ממנו חצבנו. הארץ הזאת אשר היתה לשממות עולם, נשכחה ימים רבים מלב, וכל מעשה תקפה וגבורת מלכיה ועריצותם, כל חכמת חכמיה, אשפיה והוברי שמיה, אתה ירדו שאולה, ספו תמו מן בלהות. אולם הימים האחרונים הופיעו נהרה גם על מחשכי הארץ הזאת, לוחות חומר לאלפים ולרבבות, אשר כתבו עליהם

וביום עשרים ותלתה לחדש שביעי ת"ס וביומא דכסא בה בירחא דתשרי, רצה החכם מיכאעליס להוכיח שכסא דירחא הוא כל הזמן ממלואה של לבנה עד שתתמעט ותתכסה מעיני הרואה, והעד שנאמר כאן על יום כ"ג של החדש כסא, וטעות הוא ביד החכם הנ"ל, ואם היה נותן עין ולב על השינוי הבא שם בתרגום סורי בפסוק הקודם, היה רואה כי כסא גם שם הוא י ו ם ט"ו ש ל ה ח ד ש, כי על ויעשו ביום השמיני עצרת כי חנוכת המזבח עשו שבעת ימים והחג שבעת ימים (שם פסוק ט') ת"ס שבעא יומין דעאדא ושבעא יומין דהודתה דביתא הלין והלין הוא חשבנהון ארבעת עסר יומין, ועל החשבון הזה של י"ד י מ י ם ב ח ד ש שלא נמצא במקרא אמר אח"כ וביומא דכסא בה בירחא דתשרי, נראה לעין שכוונתו על יום החמשה עשר, והערבי שהעתיק בעקבות הסורי תרגם שם נצף אלשהר שהוא חציו של חדש". אמת הדבר כי המתרגם שנה קצת את הפסוק ט' כי צרף אליו את הכתוב במלכים (א' ח' ס"ה) כאשר שנה גם את הפסוק ח' ותרגם ועבד שלימון בה בזבנא הו עאדא שבעא יומין וכלה איסראיל עמה כנושתא רורבתא מן אנטיוכי ועדמא לנחלא דמצרין ק ד ם מ ר י א א ל ה ן שבעא יומין דעאדא ושבעא יומין דהודתא דביתא וכו', על פי האמור במלכים שם; אבל בשום אופן לא נתכון לומר כי יום שלוח העם היה ב ח מ ש ה ע ש ר ל ח ד ש שהרי גם במלכים אשר משם העתיק, נמצא ביום השמיני (עצרת כ"ב לחדש) שלח את העם, והמתרגם עצמו אומר בפירוש שבתוך ארבעת עשר הימים הנזכרים נכללו ימי שבעת ימי הסכות (שבעא יומין דעאדא) וא"כ לא יכול לשלח את העם לפני יום כ"ב; ואכל היותר נוכל לומר כי לדעת הסורי חגגו בראשונה חג הסכות ואחריו ימי החנוכה (וכן נראה קצת מסדר לשונו שבעא יומין דעאדא ושבעא יומין דהודתה דביתא) וביום השמיני לחנוכת הבית שלח את העם בכ"ט בתשרי זמן מולד מרחשון, אבל גם זה לא יסתור דברינו, כי עכ"פ נראה מזה שבלשון סורית היתה מלת כסא כוללת יום המולד ומלוא הירח (Syzygien) ומהם נקיש על שני הרבעים האחרים (Quadraturen); אבל אין אנו צריכים לזה, ויותר קרוב כי כוונת המתרגם ביומא דכסא על יום כ"ב או כ"ג לחדש, ומן הערבי אין ראיה, כי המתרגם המאוחר הזה העתיק מתוך הסורי ולא הבינו יפה, והנה ע"פ רוב במקום שנמצא שנוי בת"ס נמצא דוגמתו או קצת רושם ממנו ביוני, ופה אין כל שנוי בין היוני ובין ספרינו. וראוי הדבר שהאנשים בספק בידם לעיין באוצר השרשים הגדול לל"ס היוצא עתה לאור ע"י Payne Smith ישימו את לבם לעיין על הוראת מלת כסא בספרות הסורית, ואולי ימצאו ראיה לדברינו. — בדרך אגב אעיר על דברי החכם יפה שכתב עוד: „והחכם גיזיניוס אומר: סירים כסא דער פירצעהנטע טאג דעם מאנאטס, דער פאללמאנד, וממה שכתבתי מוכח שצריך לתקן דער פינפצעהנטע טאג", עכ"ל. וממה שכתבתי אני בשם קספלי ושיבא בר עלי מוכח שאין צריך לתקן כלל בדברי גיזיניוס.

הכשדים את ספריהם, כאשר העיד על זה פליניוס ויקרא את שמם Latercula coctilia (לבנים שרופות), לוחות אשר היו שמורים וערוכים במשטר וסדרים, בבתי שכיות מלכי בבל ואשור, כמו אוצרות ספרים בימינו, יצאו עתה ממעמקי האדמה, ומהם ומשבריהם נעשתה ספרות שלמה, אשר תגלה לנו חדשות ונצורות מיום ליום. מן הלוחות האלה נראה, כי ספורי תורתנו הקדושה בספר בראשית היו מסורים ומקובלים בעם עוד בימים מקדם לפני מתן תורה, אולם היו מעורבים בחלומות ודברי רוח, ולא היו נקיים מזמה ותבל ומהבלי עצבי הגוים אשר אלהות הרבה און להם; השמיעות הספורים והאגדות האלה אשר התהלכו בעם נצרפו בתורתנו כהצרף כסף ויטהרו מכל שמץ זמה ותועבות הגוים ופנים חדשות נתנו להם, וגם במקום אשר שמועות הבבליים נושאות בד בבד עם דברי תורתנו, וכמעט שפה אחת ודברים אחדים להם, יראה יתרון תורתנו כיתרון האור מן החשך; רוח עועים מסוך על אגדות הכשדים [5], ורוח חן צדק ומשפט ומישרים שפוכה על ספורי תורתנו — אלהי בבל ואשור הרבים והעצומים עושים מעשים אשר לא יעשו כנות עליהם הרוח לטובה או לרעה, בלא דעת ובלא תבונה בלי משפט וחשבון, ואלהי ישראל אל יחיד ומיוחד, ישפוט תבל בצדק, עושה חסד להולכים בתמים, ומשחיתי דרכם בעונם ימקו; והחפץ לדעת את יקר תפארת תורתנו וחין ערכה ישוה את הספורים אלה מול אלה ואז יברך בכוונת הלב: ברוך שנתן תורה לעמו ישראל בקדושתו! הנה כי כן נמצא אצל הכשדים ספור הבריאה, גן עדן, חטא הנחש הקדמוני, המבול וההפלגה, אפס קציהם נראה וכולם לא נראה, כי רק שברי לוחות השאיר לנו הזמן למשמרת ומרביתם התקלקלו במקומות שונים מרב ימים, והיטיב אשר דבר יוסף הכהן (במאמרו קדמות היהודים נגד אפיון ספר ראשון סימן י"ט) כי דברי ברוסי הכשדי מסכימים לספורי תורתנו. משיורי הלוחות האלה הננו למדים כי יום השביעי היה קדוש גם לבבליים ונקרא גם אצלם בשם שבת, והוראת המלה מבוארת בלשון אשורי יום מנוחת הלב, ובלשון אכד נאמר בו טעם אחר יום גמר מלאכה. יום השבת היה אסור בעשיית מלאכה, ובדברים רבים

[5]) בספור הבריאה למשל נזכרה בראשונה בריאת אלהיהם לשמותם ולתולדותם: לחמו ולחמו עגמלך (ענו) ואעה, ותורתנו לא הדבר גם על בריאת המלאכים, ובעלי המדרש אשר הזכירו בריאתם הוסיפו לאמר שנבראו בשני או בחמישי שלא יאמרו מיכאל היה מותח בדרומו וכו' (ריש ב"ר). המבול לפי ספור הבבליים לא בא על הארץ בהשאת יושביה כי השחית כל בשר את דרכו, כי אם בעבור רוח רעה על בל אלהיהם, ובקצפו ובחמתו בלא דעת ובלא תבונה נמחה כל היקום אשר על פני האדמה, ולולא האלוה אעה אשר הודיע מראש מחשבת בל לחזיז־אדרא (נח) ויצוהו לעשות לו תבה כי אז לא נשאר זכר לכל בשר אשר על הארץ, ובהודע הדבר לבל התאנף מאד ויאמר להשמיד גם את חזיז־אדרא, אז פרץ ריב בין האלהים הרבים, עד אשר באחרונה נחם בל על הרעה אשר אמר לעשות לחזיז־אדרא! — הספור הבבלי יאמר כי כאשר באו המים נפלה אימתה ופחד גם על האלהים ויבקשו מפלט למו, ובארץ רחב פרצו ויעבורו אל גבהי שחקים, עד כי כרעו קרסו יחדו ככלבים על יד שערי שמים! — במקום שנאמר בתורתנו במלים מעטים וירח ה' את ריח הניחוח, יסופר שם כי האלהים התקבצו ויאתיו כזבובים לקחת חלק בזבח אשר הקריב להם חזיז־אדרא! — רבים הם הספרים שנכתבו על אודות כתבי היהדות ויחוסם לכתבי הקדש, ד"מ: Schrader, Die Keilinschriften und das alte Testament. Dr. Sillem, Das alte Testam. im Lichte der Assyrischen Forschungen. Sayce, Alte Denkmäler im Lichte neuer Forschungen. Mürdten, Kurzgefasste Geschichte Babiloniens und Assyriens. ודומיהם למאות, ובשפת עבר כתב ד"ר ראבין בענין הזה ספר בשם „בכושי הכשדי".

החמירו בו יותר מישראל, (עיין על דבר פרטי המלאכות האסורות אצל Sayce צד 22, ואצל ראבין צד 158). בדבר אחד נבדל שבתם משבתנו, כי לכשדים היו תמיד רק ארבע שבתות בחדש, ולכן לפעמים נחשב להם השבוע לשמנה ימים למען יחול ראש החדש בשבת. — מן הלוחות האלה נודע לנו עוד, כי הבבליים מנו חדשיהם ללבנה ושמות חדשיהם כשמותם אצלנו עתה, וכמו שאמרו (ירושלמי ר"ה פ"א) שעלו עמהם מבבל, ולמען השוות שנת החמה והלבנה הוסיפו מזמן לזמן חדש אחד אחר חדש אדר וקראוהו „ארחו מאקרו שאדרו" (החדש המאוחר לאדר), וכבר היה ידוע עוד לחוקרים בדורות שלפנינו כי הבבליים הקדמונים ידעו את המחזור בעל י"ט שנים (עיין Baylly בספרו Histoire de l'astronomie ancienne צד 65), ונתקיים הדבר ע"י שטרי עגובי שמצאו בבבל מזמן נבונד ודריוש, שנזכר בהם בשנים ידועות חדש אדר שני (עיין דברי החכם עפשטיין צד 14). והחכם גומפאך (בספרו דיא צייטרעכנונג דער באבילאניער אונד אססירער מצד 47 עד 57), אשר בעת כתבו ספרו לא נתגלו עוד שמות חדשי בבל וסדר עבורם, הוכיח ברב דעת מתוך שלשה מקומות בספר אלמגסטי שנזכרו בהם כאחד זמן חדשי המצרים והבבלים, כי במאה השלישית לפני סה"נ היו הכשדים מחשבים חדשיהם על פי ראית הירח שיצאה להם בחשבונם, והשנה היתה מתחלת אצלם מניסן [6], היינו מראש החדש ללבנה שחל בתקופת ניסן (שהיתה אז ביום 25 מערץ) או סמוך לה לפניה, ובכל עת שראו שנמשכה תקופת טבת עד אחד בניסן (ועד בכלל) עברו אותה שנה. והחכם הזה ערך בספרו (צד 50) על פי דברי תלמי אלה לוח לזמן י"ט שנה מזמן 67 לשטרות (3516 לבריאה) עד שנת 85 לשטרות (3534 לבריאה, וכולל לפ"ז כל מחזור קפ"ו שלנו), אשר בו השנים גו"ח אדז"ט מעוברות [7]). ונבדל לפי זה סדר עבור הכשדים מעבורנו אנו, כי תחת אשר אנו איננו מעברים את השנה בלתי אם נמשכה תקופת טבת עד ששה עשר בניסן, הנה

---

[6]) וכן נראה מכתובת אחת המספרת מעשי כרש ושם יאמר: „מחדש ניסן שנת שלש לכרש מלך כל הארץ עד חדש אדר שנת שלש לכרש מלך כל הארץ" (געשיכטע דעם סעמיטישען אלטערטהומס מאת Victor Floigl צד 4), כי הכשדים היו מונים שנות מלכיהם לא מיום שעמדו בו רק אם מניסן שקדם להם, מסכים למה ששנינו מלך שעמד בכ"ט באדר כיון שהגיע אחד בניסן עלתה לו שנה (ר"ה דף ב'). וכן המצרים היו מונים למלכיהם מראש חדש תות שהיה ראשית שנתם (אידעלער I—117, 118). והחכם Mürdten בספרו הנ"ל (צד 65) יאמר כי לעניני אמונה היו מונים מניסן ולעניני חול מתשרי, והוסיף כי יש חושבים טעם הדבר מפני שהעולם נברא בתשרי, ואולי נתחלפו להמחבר הבבליים ביהודים שדבר על אודותם שם ואמר שקבלו חדשיהם מן הבבליים, ועיין בהערה הסמוכה.

[7]) החכם Mürdten מביא בספרו (צד 66) כללי העבור להבבליים כאשר נמצאו כתובים על אחד הלוחות, וז"ל: אם באחד בניסן כוכב הכוכבים (כוכב ידוע להם) מקביל אל הירח אזי השנה נכונה (פשוטה), ואם בשלישי בניסן כוכב הכוכבים מקביל אל הירח אזי השנה מלאה (מעוברת). החכם הזה כותב עוד: „ולמען השוות שנת הלבנה עם החמה הוסיפו בכל שנה רביעית חדש אחד שקראו מאגרו שא אדארו, ובכל שנה שמינית הוסיפו מלבד אדר שני עוד חדש אחד אחר אלול וקראוהו מאגרו שא אולולי. הדברים האלה, שלא מצאתי להם עוד חבר, סותרים לשטרי עגובי שנזכר בהם אדר שני בשנת א' ג' ו' לנבונד ובשנת ה' ח' י"ג וט"ז לדריוש ולא כל ארבע שנים, ואולי עברו בראשונה בכל ד' שנה ואח"כ שנו סדר העבור במצאם מחזור י"ט מדוקדק יותר. אך על זאת אעיר, כי החכם מירדטען לא היה מבין כתב היתדות ואת דבריו לקט מפי ספרים, והחכם פרידריך דעליטש שהגיה את ספרו הקדים לאמר כי אינו מקבל על עצמו אחריות הספר בכללו, ובפרט בדברים הנוגעים בחכמת הבנין, התכונה וסדור חשבון העתים.

הכשדים מעברים אותה אם לא קדמה התקופה לראש החדש [8]). עוד בענין אחד נמצא הבדל בין חשבון הכשדים והעברים, כי תחת אשר אנו מתחילים למנות היום מבערב, התחילו הם למנותו מהנה"ח לפי עדות פליניוס (אידעלער Baylly, I-224 צד 385, גומפאך צד 31), אולם יש רגלים לדבר, כי גם בני עבר קודם מתן תורה חשבו תחלת היום מהנה"ח, כאשר מצאנו בספור הבריאה ויהי ערב ויהי בקר יום אחד וכן בכל ששת ימי בראשית [9]).

---

[8]) גם הקראים הקדמונים שהיו מעברים על האביב, נחלקו בדעותיהם בדבר הזה, מקצתם אמרו שאין מעברים את השנה אלא אם לא ימצא האביב בפסח, ומקצתם אמרו שזמן בקשת האביב הוא בסוף חדש אדר, ואם לא נמצא האביב בר"ח מעברים השנה. הדעה הראשונה „היתה דעת רבינו יוסף הרואה נ"ע, אך חזר מזאת הדעה בסוף ימיו והורה בראיה כי צריך שימצא האביב בראש החדש" (ר' אהרן בר' אליה בספר מצות גדול המכונה „גן עדן", ענין הבדל שנה משנה דף כ"א ע"ב), גם בעל אדרת אליהו (ענין קה"ח פ' ל"ז) אמר: „סוף דבר היוצא מדעות מרבית החכמים שבקשת האביב היה בתשלום חדש אדר", ובכ"ז גלה דעתו להפך אחר הצטדקו לאמר: „חלילה חלילה לא באתי לחלוק על דברי החכמים אמנם האמת הכריחוני בזה". — בעל אדרת אליהו נמשך לפעמים אחרי דעות חכמי הרבנים אשר שתה בצמא את דבריהם, כי לקח תורה מפי הרב רבי מרדכי כומטיאנו, והוא גם הוא התיר הארת הנר בערב שבת (אדרת אליהו, ענין שבת פרק כ').

[9]) כבר עמד על זה המעמיק באמת בפשטי הכתובים הרשב"ם ז"ל, וכתב: „ויהי ערב ויהי בקר, אין כתיב כאן ויהי לילה ויהי יום אלא ויהי ערב שהעריב יום ראשון ושקע האור, ויהי בוקר בוקרו של לילה, שעלה עמוד השחר הרי הושלם יום אחד מן הו' ימים שאמר הק' בי' הדברות ואח"כ התחיל יום שני, ויאמר אלהים יהי רקיע, ולא בא הכתוב לומר שהערב והבקר יום אחד הם כי לא הוצרכנו לפרש אלא היאך היו ששה ימים שהבקיר יום ונגמרה הלילה הרי נגמר יום אחד והתחיל יום שני" (הוצאת ראזין, כ"ח ה"ח צד 44). וקודם לזה אמר: „ויבדל אלהים בין האור ובין החשך שי"ב שעות היה היום ואח"כ הלילה, האור תחלה ואח"כ החשך, שהרי תחלת בריאת העולם היה במאמר יהי אור, וכל חשך שמקודם לכך דכתיב וחשך על פני תהום לא זהו לילה, לחשך קרא לילה, לעולם האור תחלה ואח"כ חשך". — נגד הדעה הזאת יצא הראב"ע בספר „אגרת השבת" הנדפס בכרם חמד ה"ד (מצד 159 עד 173), לערער עליה ולקרוא עליה תגר, ואף כי לא פירש בדבריו שם הרשב"ם, הנה היטיב לראות הח' גרעטץ (ח"ו צד 415) כי אליו ירה חציו ועליו יורו דבריו אשר שם בפי ציר השבת „ולא תשא פני איש". במאמרו זה עשה כמטיל קנאה „להרים מכשול ולהסיר פח ומוקש", כי פחד פן ילמדו מדבריו לחלל ליל השבת „כי אם היה סוף יום הששי בקר יום השביעי יש לנו לשמור הלילה הבא", כאשר באמת כן עשו בזמנו המינים בקפריסין שספר עליהם ר"ב מטודילה שהיו מחללים ליל שבת ושומרים ליל ראשון וישראל מנדין אותן בכל מקום (מסעות ר"ב הוצאת אשרגאלין צד 35). אולם חלילה לרשב"ם מדעה משובשת כזאת אשר משחתה בה מום בה, ובפירוש אמרה תורה בארבעה עשר יום בערב תאכלו מצות עד יום האחד ועשרים לחדש בערב (שמות י"ב י"ח), מערב עד ערב תשבתו שבתכם (ויקרא כ"ג ל"ב), וכן יש להוכיח ממקומות אחרים שיומה של תורה נמנה מערב ועד ערב, ולא היתה כוונת הרשב"ם כ"א לומר שקודם מתן תורה היו ישראל מתחילים למנות היום מהבקר, ועל כן נזכר היום הזה בתורה בספור הבריאה שהיה מסור ומקובל בעם קודם מ"ת, אבל מיום שנתנה תורה נשתנה הדבר, וימי השבת וכל המועדים מתחילים בערב וגומרים בערב; ואך לחנם קרא הראב"ע חמס באמרו: „כי כל ישראל הצדוקים גם הפרושים עמהם (ואני אוסיף כי גם הרשב"ם אמר כך בפירוש) יודעים כי לא נכתבה פרשת בראשית מעשה ה' בכל יום רק בעבור שידעו איך ישמרו את השבת שישבתו כאשר שבת השם הנכבד" (צד 160). ואנכי לא

ואחרי אשר ראינו כי ספורי הבבליים אגדותיהם ומנהגיהם נאחזו בתוך בני ישראל על ידי אברהם אבינו שהביא אותם אתו מאור כשדים, ואחר אשר כמעט כל סדר חשבון העתים אצל הכשדים מתאים עם סדר חשבונם של ישראל, מדוע לא נאמין כי גם בחשבון שנותיהם היה דרך אחד להמה? ומה זה ימריצנו לאמר כי עזבו ישראל חשבונם ויחלו למנות לחמה, בלי ראיה ומופת?

ג) גם הדבר אשר החושבים שישראל מנו לחמה חפצו להסתייע בו, יען ימים רבים התגוררו במצרים, והדעת נותנת שקבלו סדר חשבונם — הדבר הזה אם נשים אליו לב נמצאה „מעשה לסתור" וחזוק לדעת שכנגדם. מודעת היא בקורות מצרים, כי שנים רבות משלו שם ממשל רב עמים אשר ממי שם יצאו ואשר נקראו בשם מלכי הרועים (היקסוס), העמים האלה לפי דעת רבים, ובראשם יוסף הכהן בתשובתו לאפיון, ערבים ועברים היו, ולפי דעת חכמים אחדים תערובות לאומים מארץ כנען וערב (עיין על אודותם בספר „עגיפטען אונד דיא ביכער מאָזעס" להח' עבערס מצד 198 עד 224, ובספר חקרי קדמוניות לר' נפתלי הלוי). לפי דעת החוקרים, בימיהם בא אברהם מצרימה (Sayce בספרו הנ"ל

ידעתי מה ענין זה לזה, כפי הנראה יחשוב הראב"ע, כי לדעת המפרש שהיום קדם ללילה במעשה בראשית, היה הקב"ה כביכול עסוק במעשה הבריאה כל ליל שבת עד הבקר שאז נגמר היום הששי של בריאה, ויוצא מזה משפט שליל שבת מותר בעשית מלאכה, אבל הדבר אינו כן, וממשמעות הכתובים נראה שכל מעשה הבריאה היה רק ביום (ובמדרש נחלקו בדבר אבות העולם, בש"א מחשבה בלילה ומעשה ביום, ובה"א מחשבה ומעשה ביום, ב"ר פי"ג), וכן בבריאת יום הששי מספר הכתוב בריאת בהמה וחיה ויצירת אדם וחוה והברכה אשר ברך אותם אלהים, ומוסיף וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד לומר שכבר נגמרה כל הבריאה, ואח"כ הוא אומר, שאחר כל אלה העריב השמש ונעשה לילה (ויהי ערב) ונמשך הלילה עד למחרתו, ואז נגמר יום הששי של בריאה (ויהי בקר יום הששי) ולזכר כל הדברים צוה ה' לשבות ביום השבת יום תמים, ויען כי לפי משפטי התורה היום נמשך אחר הלילה שלפניו, לכן גם קדושת השבת מתחלת בערב וגומרת בערב. — וכעין דבר תימה אזכיר בזה דברי מחבר נוצרי אחד J. F. L. George (בספרו דיא עלטעסטען יידישען פעסטע, בערלין 1835) הרוצה להוכיח מן המקרא בתשעה לחדש בערב, שנכתבו הדברים בבבל בעת שהיו ישראל מונים מהנס"ח, ולכן קרא הכתוב לערב יום העשירי בשם תשעה לחדש, יען כי יום העשירי לא התחיל אצלם עד הבקר הסמוך (צד 136-141). אילו הכניס עצמו אחד מחכמי ישראל לדקדוקים כאלה היו אומרים עליו כי הוא מעייל פילא בקופא דמחטא, אבל אם אחד ממחברי אשכנז יבנה פלטין על גבעת חול כזאת מבקר אומן יקרא ושכר הרבה יטול, כי הם רשאים ולא אנו! — המחבר לא שם גבול לחקירתו ומחליט כי גם בסוף זמן בית שני היו חושבים את היום קודם ללילה ושהיו ישראל שובתים השבת מליל שבת עד יום הראשון בבקר, אבל ליל שבת לא היה חמור כיומו. מניח אני את ראיות המחבר מספרי ברית החדשה ומדברי יוסיפוס כי את כולן ישא רוח יקח הבל, ומקצתן מוכיחות להפך אילו היה הדבר צריך הוכחה, ולא אביא לפני הקורא כ"א ראיה אחת שהביא (צד 206) ממשנה מפורשת (שמעו שמוע והתמהו!): מציעין את המטות מלילי שבת לשבת, אבל לא משבת למוצאי שבת (שבת דף קי"ג), אשר ממנה נראה בעליל שליל מוצאי שבת היה שייך לשבת, ולהפך ליל שבת שייך ליום הששי, ולכן הותרה בו מלאכה האסורה בשבת עצמו! — עושו ובואו כל תופשי משוט ים התלמוד ושימו כבוד לאיש הזה אשר ברוב חכמתו ידלה פנינים מן הים הזה! אתם שניתם פרקכם מאה פעמים ואחת ולא ירדתם לעומק הדברים, ותפרשו אותם שלא כהוגן, ומחבר אחד אשכנזי אשר אולי לא ראה ספרי התלמוד מעודו, מסיק שמעתתא אליבא דהלכתא ומגלה דברים שלא שמעתן אזן מעולם. —

צד 57) ובימיהם עלה יוסף לגדולה, כי מלך הרועים אפופי (שנזכיר למטה) שמו אדון לכל מצרים (Sayce צד 61); אולם מלכי מצרים אשר החישו מפלט למו בנגב ארצם מפני יד הרועים כי קשתה עליהם, התאזרו עז באחרונה ויפרקו עולם מעל צוארם, ויורישו את אויביהם מארצם, ואת הנשארים בהם העבידו בפרך עד אשר נקרא להם דרור על פי משה עבד ה' אשר הוציאם לחירות ביד רמה. והנה על מלכי הרועים האלה יאמר הכהן המצרי מנתות (Manethos הוראתו בלשון מצרים האהוב לאלוה תות ודומה לשם ידידיה בעברית) כי חשבו את שנותיהם ללבנה, הנה אלה דבריו המובאים מאת הח' Victor Floigl (בספרו געשיכטע דעס סעמיטישען אלטערטהומס צד 43): „כנענים באו עלינו מארץ הקדם, ויכבשו את ארצנו באפס יד ובלי מלחמה כמעט, גם את מוף (Memphis) לקחו, בראשונה משל עלינו בשם היקסוס, אשר פשרו מלך הרועים, מלכם הראשון שליט (Salatis) תשע עשרה שנה ב נ ו ת ש ל ש מ א ו ת ו ח מ ש י ם ו א ר ב ע ה י ו ם, ואחריו בעון (Beon או Benon) ארבעים וארבע שנים, ואפכנן (Apachnan) מלך שלשים ושש שנים ושבעה חדשים, ובשנת ארבע לאפופי (Apophis), היא שנת מאה ושלש למלכיהם כולם (לכבוש הארץ על ידי הרועים), התקוממו עליהם מלכי נוא אמון (Theben) ויעשו אתם מלחמות גדולות ועצומות, ואחרי עבור מאה ואחת וחמשים שנה גברה ידם עליהם בימי מלך הרועים אשית (Aseth) ויגרשום מקץ מאתים ותשע וחמשים שנה ב נ ו ת ש ל ש מ א ו ת א ר ב ע ה ו ח מ ש י ם י ו ם, אשר הן מאתים אחת וחמשים שנה לפי חשבוננו אחרי כבשם את הארץ" (עיין על דברי מנתות גם ביוסיפון בספרו נגד אפיון ספר א' סי' י"ד); ונראה שהשנה הזאת של הרועים, היא היא שנת הלבנה שהביא הח' עפשטיין (צד 4) בשם לעפסיוס שהיתה מתחלת אצלם מהמולד שאחר תקופת תשרי, ואולם השתדלו להשוותה עם שנת החמה, כי 309 חדשי לבנה שוים לכ"ה שנות החמה בנות שס"ה יום, ואין הפרש ביניהם כ"א שעה אחת וקנ"ה חלקי תתר"פ (עיין Baylly צד 405, אידעלער I-182). ואחר עדות ברורה כזאת הלא לזרה תחשב לנו לאמר כי עזבו בני ישראל סדר חשבונם שהיה מקובל בידם מאבותיהם, אשר העלוהו אתם מארם ארץ מכורתם, ויחזיקו בחשבון המצרים אשר היו רחוקים מהם בדרכיהם ובעלילותיהם? כי אם בימי גדולתם דחום בשתי ידים ויהי „תועבת מצרים כל רועה צאן", „ולא יוכלון המצרים לאכול את העברים לחם", ואף כי אחרי נפלם? ומה המריצם כי עשו כדבר הזה, אחרי אשר העמים בני שם הקרובים אליהם, אשר שפה אחת היתה לכולם, וכאשר נקל לשער היו אתם גם אחים לצרה, היו מחשבים כמנהגם את שנותיהם ללבנה? לכל היותר נוכל לומר, כי חדלו בני ישראל במצרים מהוסיף חדש העבור מזמן לזמן, ויחד עם שכניהם הרועים היו מונים ללבנה לבדה, אבל לאמר כי השליכו את חשבונם כלה ויבחרו להם חשבון אחר, אשר דבר לא היה לו עם הקדמון, רחוק הוא מן הדעת.

ד) גם הצורים והצידונים אשר לא יכלו בני ישראל להורישם וישבו בתוכם, וכפי הנראה חיו אתם בשלום, כאשר תוכיח הברית אשר כרת שלמה את חירם מלך צור, ושמות שלשת חדשיהם: בול, זיו ואיתנים, אשר נשארו לנו לפליטה בכתבי קדשנו — גם הם היו מונים ללבנה, כאשר שמענו למעלה מפי מנתות; וזה לא כביר נמצאו אבני שיש על אי כפתור ועליהם כתובים חשבונות והוצאות שונות לשני חדשים: איתנים ופעלת, ונאמר שם כי לחדש ירח אתנם (ראש חדש איתנים) עלו ההוצאות ל א ל ה י ה ל ב נ ה ה ח ד ש ה (פיר דיא גאֶטטער דעס נייאמאנדעס) שנים... וכן לירח חדש פעלת[10]) (עיין

---

[10]) החדש הזה לא נזכר ברשימת חדשי הצורים שהביא הח' עפשטיין (צד 30), וכן נמצא על כתובת אחת המובאה במ"ע צייטשריפט פיר אלטטעסטאמענטליכע וויססענשאפט מאת שטאדע (שנת 1881

Sayce צד 83-84, ובמ"ע (Revue des etudes juives II-126), נראה מפורש שהיו ראשי חדשיהם בזמן המולד, והחכם Floigl (בספרו הנ"ל צד 52-54) מביא עוד שבע ראיות, ורוצה להוכיח מהן ששנת הכנענים היתה בת שנ"ד יום, כאשר ימנו הערבים עד היום הזה, ואם נקיש מזה על העברים שהיה מקום מושבם בין שני העמים האלה (הצורים מצפון והערבים מדרום) נוכל להוציא משפט כי גם המה היו להם חדשי לבנה.

והנה הערבים המונים עתה שנותיהם ללבנה לבד, היו משוים לפנים שנות החמה והלבנה, בהוסיפם לעתים מזומנים חדש אחד לפני חדשם האחרון דו אל חגה (Dsu l'hedsche) שהיה אז מכוון לחדש אלול שלנו, שהיו עולים בו לרגל אל מקדשם קעבה. חדש העבור הזה שהיה נקרא אצלם בשם נשי (Nessi), משרש נשא שהוראתו בערבית העברה ואחור (אידעלער II-497), היו מוסיפים מעת לעת למען יעשו החוגגים דרכם בכושרות „בחדש שהוא כשר להולכי דרכים לא חמה ולא צנה", ובשעה שהפירות מצוים לעולי רגלים; והיה נוהג אצלם עד שיצא כנגדו מחמד בשורה התשיעית (אות ל"ז ל"ח) וערער עליו ובטלו, ויש אומרים שנתבטל עוד קודם לכן (אידעלער II-448, ווייל בספרו מחמד צד XXI 281), והיינו יכולים להביא מזה ראיה על סדר העבור לישראל, לולא שלפי דעת סופרים רבים, למדו הערביים את הדבר הזה מן היהודים אשר דעותיהם נתפשטו מאד בארצות ערב [11]), עד שמדינה שלמה התיהדה וקבלה עליה דת משה וישראל כנודע.

ה) השומרונים או הכותים, העמים אשר הושיב מלך אשור בערי שומרון תחת בני ישראל, אשר התיהדו מפחד האריות אשר השליח ה' בהם ונעשו לגרי אריות, לא ידעו ולא יחפצו לדעת עד היום הזה דבר מספרי היהודים זולת חמשת חומשי תורה; הכותים האלה, כאשר ידענו, מן היום אשר קבלו עליהם תורת משה היו אויבים לישראל, ואת שנאתם אשר הראו להם בראשית בנין הבית השני שמרו נצח, ולא חדלו מכתוב עליהם שטנה בכל עת מצוא, וגם ישראל שלמו להם מדה כנגד מדה ויהדפום באף ובחמה ולא נתנו להם חלק בתוכם, כנודע מדה"י לב"י ומספרי התלמוד, ובכן רחב הפרץ ביניהם מיום ליום ולא פסקה מחלוקת מקרבם, ואין קץ לכל הגזרות וההרחקות אשר גזרו עליהם. בשנאה כבושה וארוכה כזאת, הלא יבין כל איש כי לא היה מקום כי יקבלו השומרונים דבר מישראל, ובכ"ז הננו מוצאים אותם מונים ללבנה, ומוסיפים מזמן לזמן חדש העבור, אלא שסדר חשבונם משונה משלנו. הראשון אשר דבר על אודות סדר עבורם היה ר' דוד בן מרואן אל עראקי (הבבלי) אל מקמץ, שהיה בן דורו של ר' סעדיה גאון, הביא את דבריו הקראי ר' יהודה הדסי (בשנת ד"א תתק"ט) בספרו אשכול הכופר (סי' צ"ז דף מ"א ע"ג, ונדפס שם בטעות דוד בן מרואן אלדקי — עיין אריענט 1847 צד 614), ואלה דבריו: „ומקדשים חדשיהם בעבור, ואומרים כי הוא עבור ירבעם בן נבט מלך ישראל מלכך [12]), וקידוש חדשיהם לדרוש את הירח עת הפרדו מהשמש חרסך, זו נואמים כי

צד 344) עוד שם חדש אחד: בימי 20 לירח זבח שמש.

[11]) על הענין הזה כתב החכם גייגר „ספר מיוחד הנקוב בשם: „וואס האט מוהמד אויס דעם יודענטהומע אויפגענאממען ?". ומלבד אמונת היהודים ודעותיהם אשר עברו אל הערבים, הוא מביא גם מלים רבות מלשון הקדש אשר נאחזו בלשון ערבית, והחכם גרעטץ (ח"ה צד 74) מוסיף עליהן ואומר כי גם מלת נשי שזכרנו מקורה בלשון הקודש, יען חדש העבור בא לישראל על פי נשיאיהם (צד 75), וגם אנחנו נשית עליהן נוספות, מלת ערובה ליום הששי בשבת מלשון ערב שבת (אידעלער II—194), וכן מלת מנהג (אוללמאן בהערותיו לקוראן סורה החמישית, צד 83), וכן סמני הקוראן ופסוקיו הנקראים אצלם בשם Sure, Ajat מלשון שורה ואות (ווייל צד 363).

[12]) בעל אשכול הכופר כתב דבריו בחרוזים שרי טעם המתחילים באותיות אל"ף בי"ת ומסיימים בחרוז ־ךְ.

היא ילידתו והוא עת ראש החדש ובעת ההיא ראויה התפלה והקרבן של העם ולו היה טרם בוא החרסה בשעה ההיא לפניך [13]), והכהן השומרוני משלמה בן אב סכוה הנדפי במכתבו הנדפס באותיות שומרוניות במ"ע „דייטשע פירטעליאהר-שריפט" מאת ד"ר היידענהיים שנת 1861 (№ 1 page 92) יאמר: ונשמר שבע המועדים בעתם על מחשב חשבן האמת חשבן השמש והירח ונדע מן מחשבו ראש כל חדש בחדשו, ולנו על צדיקות חשבננו עדים והם כספות (קדרות בל"ע) השמש והירח דנדע אותם מן חשבנו ונעשה המועדים על חשבננו", ונמצא בידי מכתב אל הכורם מאת החכם ד"ר אדאלף (אלחנן) ברילל, אשר הוציא לאור תרגום שומרוני על התורה, והנה הוא מביא בשם החכם Silvestre de Sacy במ"ע Notices et Extraits des manuscripts de la bibliotheque royale, tom XI page 34-36, „כי הכה"ג של השומרונים שלח בכל שנה ושנה, או לפעמים בכל חצי שנה, לקהלות השומרונים לוח ראשי חדשים אשר בו הודיע להם כל המולדות, והעתיק מכתב אחד אשר כתבו השומרונים להחכם סקאליגער תוכן דבריהם בענין הנ"ל, אשר מתוכם יתראה כי היו בידם לוחות התקופות והמולדות וסדר החשבון הנהוג אצלם תקן אותו הכהן פינחס", והוא לדעת השומרונים פינחס בן אלעזר הכהן. וכן משמע מסדר הדורות אשר הוציא לאור ה"ר נייבויער בשם Chronique Samaritaine Paris 1873 ותחלת דבריו: „זה החשבון העברי (העבור?) אשר בו נדע הימים והחדשים והשנים ירשנו אותו מן פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן (צד 6), ונאמר על פינחס (צד 7), כי הוא הודיע צדיקות הלכות השמש והירח אשר בם נדע המועדים מן השנים והחדשים והימים בחדש הראשון אשר פגע ניסן שנת ב' אלפים שבע מאות וארבע ותשעים שנה ליצירת העולם (והוא השנה אשר בה באו ב"י לארץ כנען)". וכתב עוד החכם הזה: „והנה בשולי מכתב הכהן פנחס בן סלמה משנת 1808 למה"נ (והוא למנין השומרונים 6257 לבריאת עולם) נמצא לוח המולדות והמועדים לשתי שנים וכנראה מדרך החשבון אין שום חילוק בינם לבינינו, וגם היו מעברים חדשים, כדי להשוות שנות הלבנה עם שנות החמה". וכן הביא החכם ר' רפאל קירכהיים בכרמי שומרון (צד 20) את דברי החכם סקאליגער שחשבון קביעתם כסדר חשבון היהודים. אבל כפי הנראה אין דברי סקאליגער מדוקדקים היטב, כי סדר קביעתם מבואר במכתב אחד השומרונים להונטינגטאן הנעתק ללשון אשכנזי מאת החכם ר"פ בעער בספרו המכונה: „געשיכטע, לעהרע אונד מיינונגען אללער רעליגיאָזען סעקטען דער יודען" (ח"א צד 43), ומובא המכתב הזה גם בכרמי שומרון וז"ל: „בעוצם הצמצום אנחנו משמרים עת שיתקבץ הירח עם השמש, אם בלילה או ביום לפני חצות, אם חדושה של לבנה נפלה ביום לפני שעה ששית נעשה אותו היום ר"ח וחדש שלפניו יהיה מכ"ט יום, ואם חדושה נפלה בשעה ששית או לאחריו נעשה ר"ח ממחרת וחדש שלפניו יהיה שלשים יום, אם מולד הלבנה ביום י"א של אדר מחדשי היונים תהיה השנה מעוברת מי"ג חדשים והחדש הבא הוא ראשון לחדשי השנה, ואם המולד ביום י"ב או מלאחריו, תהיה השנה פשוטה, והחדש הזה הוא ראשון למנין החדשים, והיהודים מונים בדרך אחר, השמטות והיובלות מתחילין ביום הראשון בחדש השביעי" ע"כ. הדברים האלה ברורים הם, ומהם נראה כי חשבון השומרונים היה קרוב ודומה לחשבון היהודים אבל לא היה אחד עם סדר חשבונם, והננו רואים כי דחית אד"ו שסבתה משום ירקא ומשום מתיא, וכן דחיות גטר"ד ובט"ו תקפ"ט התלויות בה, לא נמצאו ביד השומרונים, כאשר היה נקל לשפוט מראש, אולם תחת זה הדחיה הידועה

---

[13]) מדברי השומרונים אשר נביא בסמוך, נראה, כי טעות הוא ביד בעל אשכול הכופר, וכי לא עשו הכותים את היום לר"ה אא"כ היה המולד לפני חצות היום, אבל אם היה אח"כ עשו ר"ח למחרתו.

בשם „מולד זקן" והנכללת בכלל : נולד קודם חצות ונולד אחר חצות (ר"ה כ'), שאינה נוהגת אצלנו כ"א בתשרי לבד, נעשתה להם לקו בכל חדשי השנה. עוד זאת ראינו כי השומרונים היו מעברים על התקופה לבדה, ולכן „אם חל המולד ביום י"א של אדר מחדשי היונים" (הכוונה לחדשי היונים הסורים Syromacedonische Monate הנהוגים עד עתה בארץ הקדם, וחדש מארץ נקרא אצלם בשם אדר — והחכם רשי"ף בספר דה"י לב"י ח"א צד 203 בהעתיקו את הדברים האלה התקשה בהם לחנם והציג אצלם סימן השאלה), שאז יחול חג הפסח בכ"ה מארץ יום אחד לפני תקופת ניסן לפי חשבון יוליוס קיסר, אז מעברים השנה, והוא דומה למאמר רב הונא בר אבין (ר"ח כ"א) : „כד חזית דמשכא תקופת טבת עד שיתסר בניסן עברה להההיא שתא"[14]), וזוהי כוונתם במכתבם להחכם סקאליגער בשנת 1676 על קביעת חג הפסח : „ומא נעשה אתו אלא עד נדע אן ישיג יום אחד מן ניסן רומי ולו אלא שביע חג המצות". בדברים המגומגמים האלה אשר אמר עליהם החכם קירכהיים כי הם „בעלוג לשון אין בינה", „וכל לשון קטוע הזה לא יוכל לברר סדר קביעתם אשר דרך אחר להם מן קביעתנו", רצו לאמר : לא נעשה אותו (את חג המצות) רק אם ישיג את היום הראשון של ניסן רומי (הכוונה לחדשי הסורים הנקראים בל"ע שהור אלרום, חדשי הרומים, אידעלער 109-II, וחדש ניסן אצלם מקביל לחדש אפריל) ואף אם לא (ישיגהו) כ"א בשביעי של פסח, כי אם יפול שביעי של פסח באחד באפריל, אז יחול היום הראשון של פסח בכ"ו מארץ ביום התקופה, ואין מעברים את השנה ההיא. ולזה כוונו גם במכתבם הנזכר להונטינגטאן, לפי העתקת בעער (ח"א צד 42) : „וויר ברינגען דיעזעס אפּפער אויף דעם איינציגעם בערגע גריזים אונד בערייטען עס ניכּט עהער צו אלס דען ערסטען טאג דעם מאנאטס ניסן בייא דען גריעכען (?)". והנה החכם בעער לא ידע שומרונית, והעתיק מתוך התרגום הצרפתי וטעה לפעמים, ונראה כי גם פה שגה בהעתקתו, ואין הכוונה לעשיית קרבן הפסח, כי אם לחג הפסח, שאין עושים אותו לפני חדש אפריל של היונים, אם לא יחול עכ"פ סוף החג באחד באפריל, וכמו שאמרו במכתב ההוא עצמו, שאם מולד הלבנה ביום י"א אדר מעברים השנה[15]).

---

[14]) במאה השבע עשרה, בעת שכתבו השומרונים את מכתבם להונטינגטאן, היתה תקופת ניסן האמתית חלה ביום 11 מארץ לחשבון הישן, ולפ"ז היינו יכולים לומר שהיו הכותים נוהגים בעבורם כמו הכשדים שזכרנו למעלה, שהיו מקפידים שיהיה ראש החדש חל בתקופה חדשה; אבל רחוק הדבר שיהיו מדקדקים כל כך בחשבונם, ונראה יותר שהיו משתמשים בתקופה היוליאנית הנהוגה בכל ארצות הקדם, וצר לי כי אין בידי לוחות התקופות והמולדות שחברו השומרונים, כי אז היינו יכולים לברר מדת שנתם וחדשיהם אל נכון.

[15]) ונראה קצת שגם בזמן המשנה היו הכותים עושים מועדיהם ע"פ הדרך הזאת, ולכן התנכלו תמיד לישראל שהיו מקדשים ע"פ הראיה, לסכל עצתם ולהכשילם בעדי שקר, או להוליכם שולל ע"י השאת משואות. ומדברי התוספתא (פסחים פרק שני) המובאה גם במסכת כותים פרק שני (ועיין גם בירושלמי פסחים פ"א ה"א) נראה כי לפעמים עשו הכותים פסחם עם ישראל — אם מלבד התקופה הגיע עוד סימן אחד, האביב או פירות האילן, עיין סנהדרין י"א ע"ב — ולפעמים לא עשו פסחם יחד — כי עברו ישראל את השנה מפני שני הסימנים האחרים או מפני הדרכים וכו' ומפני גליות ישראל שנעקרו ממקומן וכו', והכותים לא עברו מפני שכבר הגיעה תקופה שעליה לבדה הם סומכים — ולפעמים הקדים פסחם יום אחד — מפני שהיו הכותים מקדשים מועדיהם ע"פ חשבון המולד וישראל ע"פ הראיה המאחרת לבוא ערך יום אחד — ולפעמים עכבו פסחם יום אחד — וסבת עכבה זו אינה ברורה היטב, ואם לא נאמר שבשנית

כ

הכנסנו עצמנו בפרטים יותר מדאי אף שאין אנו צריכים להם לדבר שאנו דנין עליו, מפני שהדברים אינם ידועים לרבים וכל אחד מהם כדאי לעצמו שידעהו הקורא, אולם לענינינו הם אך למותר, ודי לנו לראות כי היו השומרונים מחשבים השנה ללבנה ומשוים אותה עם שנת החמה כמנהג ישראל, ומאין בא להם הסדר הזה אם לא היה נהוג בישראל מראש ?— אבל ראוי להעיר כי כבר היו בין השומרונים עוד בזמן הבית השני אנשים אשר החשבון הזה לא ישר בעיניהם ורצו לקבל שנת החמה לבדה, והם כת הדוסתאים, כאשר כתב עליהם אבולפתח כמובא בכרמי שומרון (צד 26-25) : „שבטלו לוחות העבור ועשאו כל חדש משלשים יום ובזה שנו כל חשבון המועדות", וכן נמצאה ביניהם כת הסביים שהיתה מתחלת את שנתה מתשרי ועשתה הפסח בתשרי, חג השבועות בכסלו וחג הסכות בניסן (עיין בספר „יודענטהום אונד יודענכריסטענטהום" מאת ד' א' הילגענפעלד צד 67) .

מכל הדברים שכתבנו עד הנה הננו רואים כי כל הדרכים ינחונו ויביאונו למטרה אחת, ומכל צד שנכנס לחקור על חשבון העתים לישראל ביחוסם לעמים סביבותיהם, נבוא תמיד למסקנא אחת : „כי חשבו ללבנה". כי בבבל אדמת מכורותם, במצרים מקום גרותם ובכנען ארץ אחוזתם, חשבו העמים ללבנה, וככה גם שכניהם הערבים והצורים, וגם השומרונים אשר לא נוכל לחשוד אותם שקבלו חשבונם מהיהודים, נוהגים כמוהם עד היום. ובאמת נראה כי ההשערה שישראל חשבו לחמה, כחשבון המצרים אשר בתוכם ישבו, אין בה כ"א תמונתה החיצונה הנראית יפה למראה עין, אבל אם נשים אליה לב אז נחזה פורחת באויר ואין לה על מה שתסמוך. ברור הוא בעיני כי לולא החפץ לעשות את ישראל לתלמידי המצרים ארוניהם שהחליק אל המבקרים בעיניהם, כי עתה ראו גם הם שהשערתם תלויה על בלימה ; ויפה העיר הח' עפשטיין על טענותיהם הרפויות שהן דומות ממש אל הראיות שהביאו סקאליגער וסיעתו להחליט שגם היונים היו מונים לחמה, מפני שמצאו למקצת משורריהם וסופריהם שחשבו את החדש לשלשים יום ואת השנה לש"ס יום, ובכ"ז אין ספק עתה שהיונים היו מסדרים שנותיהם כמונו (צד 3). וראה זה דבר נפלא כי גם על הכשדים החליטו החכמים : Seyffarth , Letronne שהיתה שנתם שנת החמה, ואחת מן הראיות שהביאו היא כי דיודור אומר שהקף עיר בבל היה שס"ה אסטדין כמנין ימות החמה (יש להפליא כי חכמינו ההולכים בעקבותיהם לא הביאו ראיה כזו כי גם בימי המשנה והתלמוד מנו היהודים לחמה, כי על משקל הקטרת (כריתות דף ו') מנין הלאוין (מכות כ"ג) וצבעי הטווס (ב"ר פ"ז, תנחומא תזריע) ועוד דברים רבים אמרו שהיה שס"ה כמנין ימות החמה !), ובכ"ז נתברר הדבר עתה שהיתה שנתם מקושרת (געבונדענעס יאהר) ונקצבת על פי החמה והלבנה כאחד !—

אולם עוד נשוב נראה, כי לא רק העמים הקרובים לישראל, כי גם הרחוקים מהם אשר דבר לא היה להם עמם חשבו ללבנה, יען כי קרובה היתה להם בטבע הענין. מלבד היונים והרומים, הגליים (כפי עדות פליניוס, עיין אידעלער I־81) הגרמנים והלובים (שם) נמצא גם את ההודיים מסדרים שנותיהם עפ"י החמה והלבנה יחד (מאקס מיללער בספרו „אינדיען" צד 111), ואת הנכבדים בקרבנותיהם היו מקריבים בעת מולד הלבנה ומלואה וכן בתקופת תמוז וטבת, וגם בחרף ובאביב בעת בכור האורז והשעורים (שם צד 107). גם הסינים (חינים) יושבי קצוות, היו חושבים מראש מקדם ללבנה ומשוים שנותיהם עם שנת החמה, ולכן נמצאו אצלם שנים בנות 354 יום ובנות 384 יום (Baylly צד

הגה מעתיק, נלפרך לומר שקרה כן לעתים רחוקים כשמנו ישראל מספר הימים השנים זה אחר זה, כמעשה שעשה רבי פ' השנים בשנה (ערכין מ') .

130) והשתמשו במחזור י"ט מקרם קדמתם (שם צד 349, 122, 65), ולפי דעת לאפלאם (בספרו Exposition du système du monde p. 365) ידעו הסינים את המחזור הזה יותר מאלפים שנה לפני ספה"נ, וגם הח' אידעלער (II-609), המסתפק אם ידעו הסינים את המחזור האמור בזמן קדום כזה, לא יכחיש כי מאז מעולם היו משוים שנת החמה והלבנה יחד. ורגלים לדבר, כי מלבד מחזור י"ט נמצא בידיהם עוד מחזור אחד של ששים שנה, ועל פיו הם מונים שנותיהם באופן זר ונפלא, כי לא יספרו את שנות המחזור במספרים: ראשון, שני, שלישי, כי אם יסמנו כל שנה בסימן מיוחד המורכב משתי מלים, הראשונה מהם לקוחה מחרוזה הכוללת עשרת מלים שונות שלא נודעה הוראתן, והשנית מחרוזה אחרת הכוללת שנים עשר שמות חיות שונות; את המלים האלה ירכיבו כסדר זו עם זו ויעשו מהן צרופים שונים שאינם חוזרים חלילה כ"א אחר ששים שנה, אשר במשך הזמן הזה חזרה חרוזה הראשונה ונשנית שש פעמים והשניה חמש פעמים (Baylly 121-122), ונמצא בספרי הסינים כי בשנת 1684 לפני סה"נ התחיל מחזור ס"ז (שם צד 344). המחזור הזה של ששים שנה הנמצא גם אצל ההודים (שם 111) ואצל הבבליים (ונקרא אצלם בשם Sossos כידוע) אשר הרבה החכם Baylly (צד 331) לדבר עליו, היה משמש לפי דעת הח' גומפאך (צד 38-41) להשוות שנות החמה והלבנה בדרך הגם [16]), וכאשר נגלה הדבר אח"כ כי ששים שנות החמה יתרות על שנות הלבנה ערך שלשת ימים, נעשה מן המחזור הזה מחזור אחר בן שש מאות שנה (Neros) שההבדל באורך השנה אינו עולה גם לארבעה מינוטין. גם בעולם החדש מצאנו את יושבי אי Tahiti בלב הים השקט, שגם אחר שנודעה להם שנת החמה והם מונים על פיה את שנתם על פי זמן בכור פרי עץ הלחם (כמו שחשבו ישראל לאביב השעורים), בכ"ז לא חדלו ממנות חדשיהם ללבנה, ושנתם המתחלת מחדש מארץ מחוקת פעמים שנים עשר חדש ופעמים שלשה עשר (אידעלער I-26). ובאמת בכל העמים הקדמונים אשר דרכי חשבונם נודעים לנו, לא מצאנו כל אומה ולשון בעולם הישן שימנו לחמה זולת המצרים והפרסים, כאשר כתב

---

[16]) אחרי אשר ראינו כי המחזור הזה נמצא אצל העמים הנזכרים ואחרים מלבד אלה (גומפאך שם), לא רחוקה תהיה השערתנו כי אליו כוון גם שמואל בשלחו לר' יוחנן עבורא דשתין שנין (חולין צ"ה), לא כאשר הרגלנו להבין את המספר הזה במספר של גוזמא, ויען כי המחזור הזה נופל בדקדוקו ממחזור י"ט לא שת ר"י אליו לבו ואמר חושבנא בעלמא הוא. — גם על זאת אעיר, כי המאמר בערכין (דף ט'): והאיכא יומא דתלתין שנין, אשר הרחז"ס ביסודי העבור (צד 32) אמר עליו שהוא בלתי מדויק כל כך וכי בלי ספק נתוספו המלות האלו בגמרא, יש לו דוגמא בסדר העבור של הערביים שיש להם מחזור של שלשים שנה, ובמשך השנים האלה הם עושים אחת עשרה שנה מלאות (כבושות) בנות שנ"ה יום והן בהז"י גו"ח אדו"ט והשנים הנותרות הן בנות שנ"ד יום, ולפי זה מדת החדש אצלם כ"ט י"ב תשצ"ג. סדר חשבון עבורם נראה שהוא קדום ונאשר על ידי מחמד (מאלקא כראנאלאגיע סי' 203), והחכם אידעלער (II—502) יאמר שכפי הנראה נתחדש אצלם בימי המלך אלממון במאה השלישית להגרה, אשר בימים ההם קנו להם הערביים ידיעות מדויקות מספרי התכונה של היונים, אבל אינו מביא ראיה לדבריו, ויש מקום לבעל דין לחלוק. ויתכן כי המחזור הזה הוא הוא המחזור בן שלשים שנה שמצאו על כתובת אחת בראזעטטע, אשר בה נקרא המלך תלמי אפיפנוס (אשר לכבודו נכתבה הכתובת בשנת 196 לפני סה"נ) בשם אדון המחזור של שלשים שנה, אשר הודה אידעלער (II—596) כי לא ידע מה הוא, ולדעתי לא רחוק הדבר, כי כמו שהשתדלו המצרים להשוות את חדשי הלבנה עם שנת החמה שלהם שהיתה בת שס"ה יום, על ידי מחזור בן כ"ה, כן רצו להשוותם עם שנת החמה המדויקת יותר והמחוקת שס"ה יום ועוד מספר שעות על ידי מחזור של שלשים שנה.

הסופר הרומי יוליאן : כל העמים האחרים מונים חדשיהם ללבנה , רק אנחנו (הרומים) לבדנו וכן המצרים מחשבים ימי השנה לחמה (איר־עלער 183־I) ; ומיושבי העולם החדש ידענו רק את אנשי פערו ומעקסיקא שהיתה להם שנת החמה בעלת י"ח חדש (אידעלער 63־I). ואחר שכל העמים הקרובים והרחוקים אשר דבר לא היה להם איש עם אחיו הסכימו לחשוב ללבנה, ורובם צרפו אליהם שנת החמה והשוו את שנותיהם עפ"י העבור, נשפוט מזה שהדבר הזה יסודתו בטבע הענין שהניע את כולם לאחוז בחשבון הזה מבלי אשר ידע האחד את חברו מאומה, ומדוע לא נאמין כי הסבה הזאת היא שהיתה גם לבני ישראל לחשוב על פיה את שנותיהם ?

והנה הדעת נותנת שבני אדם באביב נעוריהם בטרם נודעו להם חקות שמים ומשטרם בארץ, לא יכלו למוד את עתותם עפ"י מדה מפשטת (כחדש החמה) שלא היו יכולים לקלוט במוחם, כ"א על פי סמנים ואותות הנגלים לחושיהם, ובראותם את הירח פעם יקר הולך ופעם חשך ישופנו , פעם תאיר מחציתו האחת ופעם — מחציתו השנית, עשו השנויים האלה רושם עליהם , ואחרי הוכחם למראה עיניהם כי הם הולכים ומתחדשים לעתים מזומנים השכילו למוד על ידם עתותיהם ומועדיהם , ובכן יצא להם חדש הלבנה והשבוע הקשור בו קשר אמיץ. אולם לא ארכו הימים וירא האדם כי עתות השנה השונות (זרע וקציר קור וחום קיץ וחרף) אינן תלויות בהשתנות מראה הירח כי אם במצב השמש ביחוסו לארץ, וכאשר נסה לקצוב הזמן שבין עתות השנה השוות על פי מדת חדש הלבנה נוכח לדעת כי יכיל שנים עשר חדש ועוד , ויהי כי לא יכול להשליך מידו את אמת המדה אשר היתה דרושה מאד לחפצו, את חדש הירח, ומה גם כי ראה את המדה השנית הגדולה — השנה — כי לא תשמור מועדיה בצמצום גדול ותקדים או תאחר לפי השתנות האויר אשר לא ידע האדם את עתו, ולא יכול לתת לנפשו דין וחשבון מפעולותיו, השכיל לצרף את שתיהן, לעשות את הירח לעיקר ואת השמש לטפל לו בחשבונו, ויוסף למנות זמנו במספר חדשי לבנה; אך מעת לעת כאשר ראה, כי נעתק חשבונו מן התולדה, וכי לא הגיעה עוד העת הראויה לפרק ההוא הוסיף על חשבונו חדש אחד. בתחלה לא היה בידו לקצוב הוספת הדש העבור מראש, והיה זקוק לשאול בכל פעם את פי מורהו הטבע ולתקן על פיהו את חשבונו; עד אשר ברבות הימים אסף בחפניו את הידיעות הנחוצות, אז באה חכמה בלבו ונסה וגם עלתה בידו לחשוב מראש את השנים הראויות להתעבר, ויעש לו מחזורים שונים אשר הלכו ונשתלמו בידו מעת לעת. אכן נמצאו גם עמים אשר צעדו צעד אחד יותר לפנים, וישליכו אחרי גום את קנה המדה אשר נתן בידם הטבע, ויעשו להם בתבונם קנה מדה אחר אשר איננו נתפס בחוש, אבל מודד את הזמן בדיוק גדול יותר, ובכן יצאה להם שנת החמה. דעת לנבון נקל כי סדר חשבון כזה לא היה יכול להולד ולהתקיים כי אם בעם שהתפתח כל צרכו ועלה במעלת ההשכלה והשלמות, עם שכל דבריו בספר נכתבים, ואין יום אחד הולך אצלו לאבוד שלא ישאיר אחריו רושם בחייו , ולולא זאת הנקל היה לו לטעות תמיד בחשבונו לעזוב או להוסיף ימים אחדים, מבלי היות לו סימן מוחש להתקן המעוות, כדרך שהיה הירח למישר החשבון ומתקן הטעיות לעמים המונים אחריו. קצרו של דבר האדם היה צועד תמיד לפנים, בראשונה קצב עתותיו כאשר הורוהו עיניו במהלך המאורות וחליפות עתות השנה, ואחר קנותו חכמה חלק לו את עתותיו על פי חשבון ויסד לו לוח קבוע לדורות. ועתה היש לנו דבר מוזר מזה, אם נאמר כי עם ישראל בצאתו ממצרים כבר הגיע למעלה גדולה בהשכלה ויהי לו סדר זמנים ערוך בחשבון נכון ומדויק, ואחר כך שב אחורנית במהלכו, ולא זו בלבד כי חזר להשתמש בחשבון הלבנה המסובך (כאשר היטיב להעיר החכם עפשטיין צד 7), כי גם הוסיף לשוב על עקבו וללכת אחרי מראה עיניו לעשות החדשים לא על פי חשבון כי אם על פי הראיה, ולעבר השנה לא על

פי התקופה כי אם גם על האביב ופירות האילן ? דבר אשר לא ראה עוד בכל העמים סביבותיו ? ומאין עלה על לבבם דבר כזה, אשר לא נזכר בתורה, אם לא נהגו כן מאז מעולם ?— כמדומה לנו כי ההתבוננות הזאת לבדה תספיק להוכיח כי היה דרך ישראל מעולם להשוות שנות החמה עם חדשי הלבנה על פי שבועות חקות קציר, וכמוהם נהגו אז עמים רבים, על כן לא הודיעתנו התורה סדר חשבון השנים כי היה נהוג אז בישראל ובעמים, ולכן גם כי ראו אחר כך כי טוב יותר לסדר מועדיהם על פי חשבון, היה קשה להם לפרוש מן המנהג, וגם אחרי אשר גלו ישראל מעל אדמתם ויכבד עליהם מאד להודיע את כל העם המפוזר והמפורד בארצות את קביעת מועדיהם, עשו תקנות שונות, השיאו משואות ושלחו שלוחים למען יחוגו כל ישראל את חגיהם יחד [17]), עד כי באחרונה באשר חזקה עליהם יד ההכרח נאלצו לבטל את מנהגם ולקדש על פי חשבון הראיה ולקבוע לדורות לוח קבוע ומסודר.

ואולם קרוב הדבר כי בכל דור היו בישראל אנשים תאבי חדשות אשר רצו להנהיג בישראל את חשבון שנת החמה הפשוטה תחת שנת הלבנה המקושרת, וכבר ראינו למעלה את „הדוסתאים בזמן בית שני" שבטלו לוחות העבור ועשו כל חדש שלשים יום, ובזה שנו כל חשבון המועדות (כרמי שומרון), ואם נקבל עדות ר' דוד בן מרואן אלמקמץ נטו גם הצדוקים לדרך כזאת: „אף שמו החדשים כולם שלמים משלשים שלשים יום כלל חדשי שנתם ואומרים כמעשה נח בתורתך" (אשה"כ סוף סימן צ"ז), וכדבר הזה הביא החכם נייבויער בספרו „אוים דער פעטערסבורגער ביבליאטהעק" (בחלק האשכנזי צד 16) בשם יפת בן עלי. לא נתפלא אפוא אם גם בעלי הספרים החיצונים, חנוך והיובלים, אשר לא ידענו את מחבריהם, יצאו לחלוק על סדר העבור הנהוג בעם, ויאמרו להביא במקומו חשבון המצרים; ואם נקבל השערת החכמים הרב ר' זכריה פֿראנקעל במ"ע שלו (שנת 1856 חוברת ח') ובעער (המובאת בהקדמת ד"ר ראבין להעתקתו העברית של ספר היובלים) כי מחבר ספר היובלים היה אלכסנדרי, לא יפלא בעינינו כי נמשך אחר השכלת בני ארצו אשר משם יצאה תורת שנת החמה לכל העמים, ויאמר למעת אותה גם על אדמת ישראל, אולם יד המנהג גברה על תאות מבקשי החדשות והשתדלותם עלתה בתהו. בעקבות המחדשים האלה הלך כפי הנראה גם יהודה הפרסי (וזמנו לדעת גרעֶטץ במחצית השניה למאה הששית באלף החמישי), אשר שנת החמה הנהוגה בארצו מצאה חן בעיניו ויחמדה ויאמר לזכות בה את ישראל (דעתו מובאת מהראב"ע באגרת השבת, בספר העבור, בהקדמה לתורה ובפירושו שמות י"ב א', ויקרא כ"ה י"ט, במדבר ג' ל"ט), אולם גם מחשבתו נשאר מעל, אף כי היה האיש הזה מתנהג בקדושה ומתאמר להיות

[17]) לא כן עשו הקראים כי לא הודיעו אלה את אלה את קביעתם על כן נפרדו בעשיית מועדיהם, כאשר ראינו מדברי בעל אדרת אליהו: „והנה אנחנו בעונותינו שאנו הולכים אחר חשבון העבור לפעמים יתקדם או יתאחר מחשבון האביב והאסיף, אמנם אנשי ארץ ישראל ומצרים והרם נהרים והרם צובה שרודפים אחר האביב, לעולם יבוא האביב והחדש הראשון בזמנו" (דף ז' ע"ב); „וכן הקרה בזמננו שנת הר"ס ע"ו למחזור הלכו אנשים מקהלתנו בעיר הקדש ואמרו שבשנת י"ד ממחזור רע"ו שאנו בו והיה לנו עבור היה להם שנה פשוטה, ואין ראוי מזה שנחלים אמונתנו כי הם הולכים אחר הדעת הברור ואנו הולכים אחר דעת ההקרבה, ואיש איש על מקומו יבוא בשלום, והמלות לא נתנו אלא לפי היכולת ואין ראוי למנוע טוב רב מפני רע מעט. סוף דבר פסקו הכל כי היושבים בארץ ישראל לעשות על פי האביב הנמצא בא"י, ואשר הם רחוקים ממנה ללכת אחר חשבון המחזור במעוברות ופשוטות" (ענין קדוש החדש סוף פ"מ). את המחזור י"ט קבלו מן הרבנים כאשר כתב בעל ספר מצות גדול (דף כ"ב) ובעל אדרת אליהו (קה"ח פרק ל"ד).

משיח לישראל. — מן העת ההיא לא ראינו עוד כי נסה איש להמיר את חשבוננו בחשבון שנת החמה, זולת חכם אחד מר משה היוני קפוצתו [18]) אשר גלה דעתו להלכה ולא למעשה „כי דברי ר' יהודה הפרסי נבוכים (צ"ל נכונים) הם במה שאמר שחדשי ישראל הם חדשי חמה ושנותיהם שנות חמה" (אדרת אליהו דף ז' ע"א), „מפני ששמות חדשינו הם חדשי הרומניים ומעט מהם נתחלפו אם ממנו אם מהם, ואלה שמותם: ניסן, אייר, חריזאן (צ"ל חזיראן), תמוז, אב, אלול, תשרן ראשון, תשרן שני, קנון ראשון, קנון שני, שבט, אדר", (שם, ענין קה"ח פמ"א דף כ"ב ע"ד); וכוונתו לחדשי הנוצרים הסורים כאשר הבאנו למעלה (צד 301) בשם החכם אידעלער, ואשר היו נקראים בשמות האלה (אידעלער I-430, וספר העבור להנשיא צד 101), וכן נקראו בשנויים מעטים אצל הקפוטקים (אידעלער שם 440). הקראי העוין את מר משה מצא מקום לגבות את חובו ללעוג על איש חרמו ולאמר עליו: „ולא ידע זה הסכל כי השמות המשותפים לא ישתתפו אלא בשם לבד, אמנם בגדר הם מתחלפים" (שם); אבל גם החכם מר משה גם הקראי המלגלג עליו לא ידעו כי גם הסורים היתה להם בראשונה שנת הלבנה, וחדשיהם חדשי לבנה, וכי רק אחרי אשר קבלו שנת החמה של יוליוס קיסר בימי ממשלת הרומיים עשו חדשיהם חדשי חמה וקראום בשמות אשר קראו בראשונה לחדשי הלבנה (אידעלער 433, I-409).

יחד עם השנוי אשר שנו עולי בבל סדר חשבון החדשים שנו לפי דעת הרחו"ם גם את ראש שנתם, ותחת אשר היה להם בראשונה ראש השנה בניסן הנה בעלותם מבבל „קבעו להם התחלת השנה מאחד בתשרי כ מ ו ש ה ו א א צ ל ה פ ר ס י ם" (ב"ת תרמ"א צד 253, יסוה"ע צד 7), אולם גם ההשערה הזאת אין לנו בה אלא חרושה. הן אמנם ידענו עתה כי צדקה דעת חז"ל כי שמות החדשים עלו בידם מבבל, בכ"ז נשגה מאד בהחליטנו, כי קבלו אז גם את ראש שנתם מן הבבליים והתחילו למנות כמותם מתשרי; והיטיב אשר דבר החכם עפשטיין „כי בכ"ז לא עזבו מנהגם הישן למנות חדשיהם מניסן". הננו רואים, כי גם סופרי הגולה הקוראים לחדשיהם כשמות אשר קראו להם הכשדים ניסן, סיון וכו', מחזיקים בסדר מנין החדשים בשיטה הקדומה ואומרים בחדש הראשון הוא חדש ניסן (אסתר ג' ז') וכן בשאר החדשים (זכריה א' ז', ז' א'; אסתר ב' ט"ז, ג' י"ג, ח' ט', ט' א'), ולא עוד אלא שגם „בספרים שנכתבו מכאן ואילך" הננו מוצאים עוד את המנין הזה לחדשים (חשמונאים א', ד', נ"ב; י' כ"א; ב', ט"ו, ל"ז), הדבר הזה מראה בעליל כי גם אחרי הגלות היו מונים חדשיהם מניסן ולא מתשרי. החכם עפשטיין מוסיף עוד: „ובאמת גם ה ב ב ל י י ם התחילו למנות חדשיהם מניסן", הנה פה נתן

---

[18]) החכם הזה היה איש ריב ואיש מדון לקראים וחבר פירוש על התורה המובא מבעל אדרת אליהו המשיב עליו פעמים רבות, גם עשה פיוט לפסח תחלתו: אמרי הגיוני אשיר (צונץ ליט. געשיכטע צד 509). ובענין זמנו כתב החכם גרעטץ (חלק ח' צד 276): „צונץ זעטצט פֿעלשליך משה קפוצאטו איש 1365 (סינאג. פאעזיע זייטע 224 [צ"ל 324])", ואמר כי מדברי בשיצי המתוכח עמו נראה שהיה בן דורו (בערך 1490) והביא דבריו באדרת אליהו (דף ז' פ"א): „שהיה (מר משה היוני) אחרון וזמנו קרוב לזמננו". אמנם מלבד שאין בדברים אלה אף ריח הוכחה, יש לתמוה על החכם הזה במאד כי לא קרא דברי בשיצי עמוד אחד קודם לזה (דף ו' ע"ד): „שהחכם רבינו אהרן (בעל המבחר שזכר בראשונה) היה קודם זמן מר משה יותר מס' שנה". בעל המבחר כתב פירושו בשנת ה"א נ"ד, כמו שהזכיר בשירו בראש הספר ובחתימת ספרו וכאשר נראה מפירושו לפרשת בא: „זה לי ארבע עשרה שנה קודם זה הפירוש שנת ל"ם בפרט", והוא שנת 1294 (בטעות נמצא אצל גרעטץ (חלק ז' צד 304) שנת 1289), ע"כ קפוצאטו שהיה יותר מס' שנה אחריו היה בערך שנת 1360, וע"ז סמך הח' צונץ בספריו הנזכרים.

מקום להתו לאיש שטענוהו בחטים והודה בשעורים, הרהו"ם מביא ראיה מן הפרסים והוא משיבו מן הבבליים? אולם בכל זאת להח' עפשטיין הצדקה, כי גם אם נאמר שהתחלת השנה מאחד בתשרי קבלו מאת הפרסים, גם אז לא נרויח כלום, כי שמות החדשים בלי כל ספק נלקחו מאת הבבליים, כי כן מצאנום עתה רשומים על לוחות כתבי היתדות, לא כן שמות חדשי הפרסים המשונים מהם לגמרי[19]), אם כן בעלות ישראל מבבל, ערב רב עלה אתם: חדשים מבבל וראש השנה מפרס? ושתים רעות עשו ישראל, עזבו שיטה שמורה בכל וערוכה, ויבחרו להם שיטה מקובצת מעמים מאוספת מגוים הנופלת ממנה בפשטות חשבונה! — ואם מן הפרסים למדו וחשבונם מצא חן בעיניהם, מדוע השליכו אחרי גום שנת החמה שהיתה נהוגה גם בפרס? — אולם כל המשא והמתן הזה אך למותר, כי אמנם גם הפרסים היו מונים חדשיהם מניסן.

להוציא מלב בעלי אמנה אסדר בזה קורות חשבון השנים להפרסים כפי אשר חקרו ומצאו חכמי העמים בענין זה:

הפרסים הראשונים עד ימי איזדגר מלכם (11 להגרה 632 לספה"נ) חשבו את ראש שנתם מחג הנורוז (Norus) שהוראתו יום הֶחָדָשׁ[20]), שחל אצלם תמיד בחדש האביב בתחלתו באמצעו או בסופו; ויען כי שנתם היתה בת שס"ה יום (י"ב חדש בני שלשים יום וחמשה ימים משלימים) ומדת שנת החמה נחשבה אצלם לשס"ה יום ורביע, לכן תקנו להם מחזור בן ק"ך שנה שקראוהו בשם מחזור העבור (דֶוֶר אֶל כֶבְשׁ) שבסופו

---

19) ואלה שמותם: פרורדין, ארד־בהשת, חרדד, תיר, מרדד, שהריר, מהר, אבן, אדר, די, בהמן, אספן־דרמד, והם מוסיפים לכל חדש מלת מאה שבאורה חדש, וחמשת ימי התשלום נקראים אצלם בשם אנדר־גהת, ובזה נוכל לתקן את הטעיות שנפלו בספר העבור לר"א הנשיא צד 104–107.

20) החג הזה נזכר גם בירושלמי (ע"ז פ"א ה"ב) ואמרו שם נורוז במדי ב' באדר, ובפרס כ' באדר. והנה הח' אידעלער (II—538) מביא שבלוחות השנה להפרסים נמצא רשום נורוז חורזמי (שם מקום בפרס) אצל יום תשעה עשר לפרורדין גללי (לחשבון החדש של גלל־אדין), והוא משער כי הוא מיוחס אל אחד ממושלי המדינה הזאת, אשר במאה השתים עשרה ובתחלית המאה השלשה עשרה עשה מלוכה בפני עצמה, אבל מקור החג הזה וסבתו לא נודעו לנו; והנה מדברי הירושלמי ראינו כי גם בימיהם היה הבדל י"ח יום בין המדיים והפרסיים. — מדי דברי בשם נורוז אציע לפני הקורא השערת הח' דערענבורג על המקרא באחד לחדש הראשון הוא יְסֻד המעלה מבבל (עזרא ז' ט'), אשר נוכל לשאת עליה את המשל האיטלקי: Si non e vero e bene trovato לאמר: אם איננה אמת הלא היא מחוכמה. החכם הזה העיר על הנקוד המוזר של מלת יסד וכן על הטעם המפסיק שבמלה הזאת, וישער שבמקום מלת יסד רצו הסופרים להכניס מלת נֻרֻם והיא כעין באור למלות באחד לחדש הראשון שלפניה, כמו בחדש הראשון הוא חדש ניסן, ולכן נקדו בפנים מלת יסד בנקוד נרם כדין הנהוג בקרי וכתיב, שנקודות הקרי נמצאות תחת אותיות הכתיב, והיה כתוב בחוץ על הגליון נרם קרי ונשמט אחר כך מפני שהיתה הוראתה סתומה ואינה מובנת אז (עיין גייגער צייטשריפט V—229 בשם Journal Asiatique). ולהחכם אפפערט דעת אחרת שם, והוא רוצה לדמות מלת יסד למלת יְסֻדן שם חדש הנמצא כתוב על אחת מכתובות היתדות מזמן סיליקוס פילופטר (הרביעי) ערך 180 לפני סה"נ, והיה נראה לו כי היה החדש הזה מתאים לחדש מרחשון המסומן בכתב היתדות בציור רעיוני (אידעאגראם) שעניני חדש היסוד (גרינדונגסמאנאט), אולם המקרא בעזרא עומד לנגדו. ואולי לא רחוקה תהיה השערתי כי נקרא כן חדש ניסן יען הוא יסוד וראש לכל חדשי השנה, כאשר ראינו כי גם הפרסיים החלו מנין חדשיהם מניסן.

עברו את השנה ועשוה בת י"ג חדשים וחמשה ימים, למען יחול חגם באביב.

אולם ענין עבורם היה משונה מסדר עבורם של עמים אחרים. כל העמים שהיו מעברים שנותיהם מזמן לזמן נתנו לחדש העבור שם בפני עצמו, ושנתם החלה תמיד בחדש אחד שהיה להם לעולם ראש לחדשים ולשנים (ד"מ ניסן אצל ישראל), והפרסים לא קראו לחדש עבורם שם מיוחד, ותחלת מנין החדשים לא היתה תלויה בראשית שנתם, כי היו חושבים את החדשים כסדרם זה אחר זה מבלי שום לב כי אחר זה תתחיל השנה בחדש אחר. לכן במשך כל המחזור הראשון היתה השנה מתחלת בחדש פרורדין ומסיימת בחדש אספן־דרמד (שהיה בן ל"ה יום), את השנה האחרונה עברו ועשוה בת י"ג חדש וחמשה ימים, והעתיקו את הנורוס לפניו בשלשים יום, ע"כ התחילה שנת העבור ההיא בחדש פרורדין וסיימה בפרורדין בתוספת חמשת הימים שהיו בראשונה בחדש אספן־דרמד ועתה העתיקום לחדש פרורדין שנעשה מעתה לסוף השנה; בכל משך המחזור השני היו השנים מתחילות בחדש ארד־בהשת, ומסיימות בחדש פרורדין, עד שבסוף המחזור עברו את השנה והעתיקו עוד הפעם את ראש שנתם, והתחילה שנת העבור ההיא בחדש ארד־בהשת וסיימה בארד־בהשת שהוסיפו אליו ימי התשלום; בכל המחזור השלישי היו השנים מתחילות בחרדד ומסיימות בארד־בהשת וכו׳, עד שבמשך 1440 שנה, שהיו נקראים אצלם בשם השנה האלהית (סַאל חֻדָאִיי), עבר חג הנורוס את כל חדשי השנה בשמרו תמיד את מועדו לחול בעת האביב; ראש המחזור הגדול או השנה האלהית היה לעדות כתב־עדין בערך 960 שנה לפני איזדגר, 329 לפני סה"נ. — הסדר הזה היה נוהג אצלם עד כבוש הערבים את מדינת פרס מיד מלכה איזדגר (אשר ישב על כסאו בשנת 11 להגרה באחד לחדש פרורדין שחל אז ביום 16 יוני שנת 632), והיה הדבר במחזור הקטן השמיני שהתחיל ערך מאה שנים לפני איזדגר (כי בימי המלך נושירואן שהיה באמצע המאה הששית לסה"נ היתה שנת העבור), על כן היו השנים מתחילות באדר ומסיימות באבן, אשר הוסיפו לו חמשת ימי התשלום, וכבר עמדו אז קרוב לסוף המחזור וראש חדש אדר חל אז ביום 13 פעברואר, והיה ראוי להם לעבר את השנה בקרוב ולהעתיק את הנורוס לראש חדש די שחל אז ביום 15 מארץ, שהיה אז זמן התקופה, אלא שנטרפה להם השעה שהיתה שעת חירום והערביים כבשו מלכותם. — מעת כבישת הערבים את פרס הנהיגו שם את דרכי ספירתם ללבנה לבד, ובכ"ז הפרסים האדוקים באמונתם הקודמת השתמשו בקדם בספירתם לחמה, אולם חדלו מלעבר ומהעתיק את הנורוס וימי התשלום מחדש לחדש; ומלבד זאת ש נ ו א ת ר א ש ש נ ת ם, ותחת אשר בראשונה היו מונים מניסן התחילו אח"כ למנות שנותיהם מיום עלות איזדגר מלכם האחרון על כסא מלכותו (באחד לחדש פרורדין, 16 יוני 632). מן העת ההיא נשתנתה שנתם ונעשתה לבעלת שס"ה יום בלי עבור מזמן לזמן, והיתה מתחלת מעתה תמיד באחד לחדש פרורדין ומסיימת בחדש אספן־דרמד, ונבדלה משנת המצרים רק בזאת, כי חמשת ימי התשלום לא היו בסוף השנה כי אם השאירום בסוף חדש אבן במקום שהיו בעת חדלו מעבר. אולם גם ההבדל הזה פסק בשנת 375 לאיזדגר היא 1006 לסה"נ, שאז חל ראש שנתם (ראש חדש פרורדין) בתקופת ניסן (15 מארץ) ואז הסכימו התוכנים להעתיק את ימי התשלום לחדש אספן־דרמד אשר היה אצלם זה כביר לסוף השנה, ונשארה אצלם השנה הנעתקת הזאת בת שס"ה יום כשנת המצרים בכל פרטיה עד שנת 448 לאיזדגר 1079 לסה"נ, שאז התחיל חדש פרורדין שמונה עשר יום קודם התקופה, ואז חדש הסולטן גלל עדין מלך שאה (Dschelal Edin Malekh schah) את חג הנורוס שכבר נשכח וקבעו שיהיה להם מעתה ראש השנה ויחול תמיד באחד לחדש פרורדין ביום תקופת ניסן, ותקן את המחזור הידוע בן ל"ג שנים שהמציא התוכן עמר חיים שבמשך המחזור הזה עשו שמנה שנים בנוה

שס"ו יום וכ"ה בנות שס"ה יום. — אולם גם החשבון הזה נדחה מפני חשבון שנת הלבנה של הערביים, והנם מונים עתה ככל אחיהם בני אמונתם בעלי דת מחמד ללבנה לבד.

הארכתי בספור קורות חשבון העתים להפרסים מפני שני דברים — האחד, למען הראות, כי בכל צבא חליפותיהם לא ראינו אף פעם אחת שיתחילו השנה מתשרי, והשנית, למען הערות מקור שגיאה אחת בדברי הראב"ע באגרת השבת (כ"ח צד 165) אשר נתעה לאמר כי הפרסים יחלו שנתם מתקופת תמוז, ואחריו נמשך כפי הנראה הרחו"ם ביסודי העבור (צד 52), וממה שכתבנו יראה הקורא שאינו כן. והנה את דברי הראב"ע נוכל לישב עוד ברוחק כי נודע לו על ידי סופרי הערבים, כי בראשית ימי מלכות איזדגר (שנעשתה להם לתאריך חדש) חל ר"ח פרורדין בתקופת תמוז (16 יוני), ולא שם לבו כי הוא הולך ונעתק יום אחד בכל ארבע שנים, עד אשר בשנת 375 לאיזדגר כבר נעתק לתקופת ניסן (15 מאֶרץ)[21], אבל את דברי הרחו"ם: שכבר בימי שמואל ירחינאה היו הפרסים מתחילים שנותיהם מתקופת תמוז, אי אפשר להצדיק בשום אופן, רק כי נמשך אחר הראב"ע ולא חש לבדוק אחריו.

אולם נראים דברי החכם עפשטיין, כי לפנים בישראל היה ראש השנה בתשרי, באשר עשו יושבי סוריא וצור, אשקלון, מוקדון ומצרים (צד 9), וכן הסינים מתחילים שנתם מתקופת תשרי (Baylly צד 123), וראיה לדבר חג האסיף בצאת השנה, ויום הזכרון אשר היה נכבד מאד לבני ישראל, ויחגוהו בתקע שופר; אולם בצאת ישראל ממצרים צותנו התורה להתחיל השנה מניסן לזכרון גאולתנו ופדות נפשנו, ולא היתה כוונתה לדעתי שיעקר תשרי ממקומו אלא שתהא יציאת מצרים עיקר וחשבון הקודם טפל לו — באחת, כי קשה לעקור את הנטוע אשר הכה שרש בעם, ובשנית, כי לענין עבודת האדמה זמן האסיף מסוגל יותר להיות אחרית השנה, ובכן היו לישראל מזמן מתן תורה שני ראשי שנים: ניסן ראשון לחדשים ולשנים[22] למלכים ולרגלים וכו', ותשרי ר"ה לשמיטין וליובלות וכו', וכן כתוב בת"י פסוק בירח האיתנים בחג (מ"א ח' ב') בירחא דעתיקיא דקרן ליה ירחא קדמאה בחגא, וכען הוא ירחא שביעאה; וכן יאמר יוסיפון (בקדמוניות א' ג' ג'): בחדש השני אשר יקראו לו היונים דיוס, והיהודים מרחשון *Μαρσουάνη*, כי כן הגבילו המצרים את השנה. אולם משה ישים את החדש ניסן הנקרא קסאנטיקוס ראש וראשון למועדיו, יען אז הוציא את ישראל ממצרים[23]; ובגלל הדבר הזה יחל לספור מהחדש הזה בכל דבר אשר יסודתו בדת האלהים, אבל בדברי חול בעניני מקח וממכר ושאר דברים לא שנה את סדר החשבון הקדמון.

---

[21]) ר"א הנשיא היה בקי יותר בחשבון הפרסים, והציע בספרו (צד 105—107) יסודותיו בדיוק כראוי, ועל פיהם מצא שבשנת ד"א של"ב (632 לסה"נ) חל ראש חדש פרורדין ביום ג' כ"ה בסיון, ובשנת ד"א תתפ"ג (בזמן חבור הספר) חל יום ראשון לפרורדין ביום ד' י"ט לאדר ראשון.

[22]) אל ימהר הקורא להשיב על דברי ממה שאמרו במשנה (ריש ר"ה) באחד בתשרי ר"ה לשנים, כי מלבד שנחלקו בגמרא בבאורה, הנה תלמוד ערוך הוא בידינו: תני שמואל ופליג בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים, מכאן שמונים חדשים ליציאת מצרים, אין לי אלא חדשים שנים מנין?.. אין לי אלא לשעה לדורות מנין?.. (ירושלמי ר"ה פ"א ה"א, וכ"ה במכילתא פרשת יתרו פסוק בחדש השלישי).

[23]) הדקדוק שדקדקה התורה למנות השנים מניסן גם בענינים שמענינם מתחיל מחדש אחר הביא את המפרשים במבוכה אשר לא יכלו להקים משם גזרותיהם: נאמר בפרשת שמטה וצויתי את ברכתי לכם בשנה הששית ועשת את התבואה לשלש השנים, וזרעתם את השנה השמינית ואכלתם מן התבואה ישן עד השנה התשיעית עד בוא תבואתה תאכלו ישן (ויקרא כ"ה כ"א כ"ב). הכתוב

כ

החכם עפשטיין מוסיף לאמר, כי לפני מתן תורה היתה השנה לישראל בת שנ"ד יום, והתחילה מאחד בתשרי, ואח"כ הוסיפו עליה עשרה ימים והעלוה לשס"ד יום, אולם אין ראיותיו מוכיחות. הראשונה מהן אומרת: „כי מספור המבול נראה שהיתה אצל ישראל שנה בעלת שס"ד יום והתחילה מתשרי, כי המבול התחיל בי"ז לחדש השני, וכלה בכ"ז לחדש השני, הרי י"ב חדשי לבנה ועשרה ימים, כמו שהעירו כבר על זה כמה חוקרים" (צד 9). אמת הדבר, כי כבר חשב כזאת יהודה הפרסי, אולם היטיב

וזרעתם את השנה השמינית הזקיק את המפרשים לאמר שבשמטה פשוטה הוא מדבר ולא בשמטה שאחריה יובל, שאז השנה השמינית אסורה בזריעה, אבל אז לא היה צורך בברכה לשלש שנים ודי היה בברכה לשתי שנים, ע"כ אמרו שהכוונה לשלש שנים מקוטעות שהן שתי שנים מיום ליום; אולם יקשה מדוע לא הבטיחה התורה ברכתה לארבע שנים בשמטה שאחריה יובל? ורנה"ו בבאורו הרגיש בזה, ורצה לאמר שהכתוב מדבר בשני האופנים: בשמטה פשוטה ובשמטה שאחריה יובל, אבל דבריו דחוקים כ"כ עד כי למותר להשיב עליהם. והקראים שהובאו דבריהם בפירוש הראב"ע רצו להחליט שהשמטה מתחלת מניסן ונאסרה בניסן גם אסיפת תבואת השנה הששית, אבל כבר היטיב הראב"ע להוכיח טעותם. גם המקרא הקודם וכי תאמרו מה נאכל בשנה השביעית היה אבן מעמסה לכל המפרשים והוצרכו לתקן הלשון: וכי תאמרו בשביעית מה נאכל בשמינית, ורנה"ו נדחק לפרש: איך נוכל לאכול לחמנו בשמחה ובלי דאגה בשנה השביעית.

אולם פירוש הכתובים פשוט וברור: למנין השנים האמורות בפרשה, השנה מתחלת בניסן ומסיימת באדר, אבל לענין שמטה ויובל השנה מתחלת בתשרי ומסיימת באלול, ולכן בתשרי שלפני ניסן המתחיל את השנה השביעית לחשבון השנים החלה השמטה ונאסרה הזריעה, וחזרה והותרה בשמטה פשוטה, בתשרי שאחר ניסן של השנה השביעית היא, וביובל, בתשרי שאחר ניסן שבו תתחיל השנה השמינית. והכתוב שם בפי ישראל את השאלה בזמן שמטה פשוטה: מה נאכל בשנה השביעית? הן בתשרי הקודם לא נזרע א"כ לא נאסף כל תבואה בניסן שבו תתחיל השנה השביעית למנין השנים ונחסר לחם כל השנה השביעית מיום ליום עד ניסן שבו תתחיל השנה השמינית, אשר אז יאספו התבואה הנזרעת בתשרי הקודם שהיה באמצע השנה השביעית, וקל וחומר שתפול השאלה בשמטה שאחריה יובל; והכתוב מבטיח כי לא לבד בשמטה פשוטה אבל גם בשמטה שאחריה יובל לא יחסר לחמם, כי יצוה ה' את ברכתו בשנה הששית, בתבואה הנקצרת בניסן שבו תתחיל השנה הששית, ותספיק עד ניסן שבו תתחיל השנה התשיעית (שלש שנים מיום ליום) כי אז יקצרו את התבואה אשר יזרע בתשרי הקודם היינו בחצי השנה השמינית לחשבון השנים.

הפירוש הזה היה ברור בעיני כ"כ עד כי נפלאתי תמיד כי לא עמד עליו אחד מהמפרשים. אולם אתה כאשר עיינתי בספרי חכמי בני מקרא ראיתי כי כבר קדמני בעל המבחר, ואלה דבריו: „והשנים הנזכרות הם בתקון שנות הבריאה, כי אם עבר חצי השנה הששית תכנס שנת השמטה ובהשלמתה (כאלו חצי שנה) [תכנס] שנת היובל ואם תשלים שנת היובל (תכנס) [באה חצי שנה] השמינית ותהיה הזריעה בחצי השמינית והתבואה תבוא בתחלת שנה תשיעית". הדברים המסוגרים בחצאי עגולה והריח הם מדעתי, ודברי המפרש בעל טירת כסף אינם מובנים. בעקבות בעל המבחר יצא בעל כתר תורה (בפירושו לפ' בהר) וספר גן עדן (ענין שמיטה ויובל) ובעל אדרת אליהו (ענין שמטה ויובל), ושניהם הרבו להשיב תשובות נכוחות על האומרים שהשמטה מתחלת מניסן, אשר כפי מה ששמענו מפי הראב"ע קראים היו, והננו רואים כי הקראים האחרונים חזרו בהם מאשר גזרו קדמוניהם והתקרבו בענין זה לדברי הקבלה, ופירשו על פיהם את המקראות על פי פשוטם. אולם נפלא הדבר כי בפירוש המקרא: וכי תאמרו מה נאכל בשנה השביעית, נמשכו גם הם אחרי המפרשים ופרשו: וכי תאמרו בשביעית מה נאכל בשמינית, אף כי על פי דרכם היה נקל להם לבאר את המקרא הזה באופן פשוט מאד כמו שפירשנוהו.

הראב"ע להשיב עליו ואמר: „וזה המספר (תוספת עשרה ימים) סותר דבריו כי הנה הוא מודה (צ"ל מורה) כי החדש הוא ללבנה" (אגרת השבת צד 163), כי „נוסף עליהם י"א ימים ששנת החמה יתרה על שנת הלבנה" (הראב"ד בעדיות פ"ב מ"י). ויש לתמוה על החכם עפשטיין, שלמעלה (צד 4) התנגד לדעת רחז"ם האומר ששנת המבול היתה בת שס"ה יום, ורחה ראייתו שהביא מחמשת חדשי המבול שנחשבו לק"ן יום (גם את הראיה הזאת הביא יהודה הפרסי), ועתה מבלי משים שב גם הוא להחזיק בה? אתמהה! — ראייתו השנית היא, ממה שאנו רואים שיוהכ"פ היה נחשב לישראל גם הוא לראש השנה, ומוכיח מזה „כי נודע להם ענין שנת החמה והגבילו אותה על שס"ד ימים כדי שיעלו להם נ"ב שבועות שלמות לשנה, ולמען להשוות שנת הלבנה עם שנת החמה, הוסיפו אחר כל שנה לבנית יו"ד ימים והתחילו למנות את השנה מיוהכ"פ, העשרת ימים עלו למנין השנה הקודמת ומנו מיוהכ"פ שנ"ד ימים ועשו ר"ה ללבנה, ואחר עשרת ימים עשו ר"ה לשנת השמש, הראש השנה שבא' בתשרי הוא שנשאר מימי קדם, עת מנו לשנה רק שנ"ד ימים, ור"ה שביום כפור הוא ראש שנת החמה בעלת שס"ד ימים" (צד 11). ואני לא אבין ענין ההשויה הזאת, ואיך התלכדו על ידה שנת החמה והלבנה והיו לאחדים — נניח שאחר שנגמרה השנה באחד בתשרי עשו ר"ה ללבנה, והוסיפו עשרה ימים ועשו שוב ר"ה לחמה בתקופת תשרי, הנה לא ימלט הדבר משתי חלוקות, או שהתחילו את השנה החדשה מאחד בתשרי שהיה ר"ה ללבנה, או מעשרה בו שהיה ר"ה לחמה. באופן הראשון נמצא בשנה הסמוכה הבדל בין מולד תשרי ובין תקופתו כדי עשרים יום, ואילו רצו לחוג ר"ה לחמה ביום תקופתה, אז היו צריכים לעשותו בעשרים בתשרי, ובשנה שלאחריה באחד במרחשון, וכן בכל שנה ושנה היה יוהכ"פ הולך ונעתק לפניו בעשרה ימים הפך מן המבואר בתורה שהיה יוהכ"פ תמיד בעשור לחדש השביעי. באופן השני, אילו התחילו השנה החדשה מיוהכ"פ, ומנו ממנו שנ"ד ימים ועשו ר"ה ללבנה ועשרה ימים אח"כ ר"ה לחמה, הנה אז היה יהכ"פ חל כהוגן בתקופת תשרי, אבל היום הראשון בתשרי שהוא ר"ה ללבנה, לא היה אז בתחלת החרש בעת הראות הלבנה החדשה כי אם עשרה ימים אחרי הראותה, ובשנה שאחריה עשרים יום אחר הראיה, ומה ענין ר"ה כזה ללבנה, אחר שהיה חל בכל פעם בזמן אחר בחדש הלבנה? אם לא שיאמר החכם עפשטיין שאחר שעמדו על שנת החמה השליכו את שנת הלבנה אחרי גום מכל וכל, ולא חשו כלל לראיית הלבנה החדשה ומנו רק לחמה, אבל גם אז קושיתנו במקומה עומדת, מה טיבו של ר"ה באחד בתשרי, אחר שר"ה לחמה חל תמיד בתקופת תשרי ביוה"כ? ומדוע לא התקינו להם שיוה"כ שהוא ראש השנה ותקופתה יהיה גם הראשון לחדש? ועוד אילו קבלו ישראל בחשבונם שנת החמה וחדשיה, איך חזרו אחר זמן מתן תורה לחדשי הלבנה, אשר על זה אמר החכם עפשטיין למעלה (צד 7) שאין דוגמא לזה בקורות הימים?

כפי הנראה נזקק החכם עפשטיין לזה משני טעמים. האחד, שבספר חנוך והיובלים נמצא שחשבו את השנה לשס"ד יום, ואף כי למעלה (צד 8) אמר שהמחברים האלה לא ידעו דבר מסוד העבור, ונמשכו אחר שנת יוליוס קיסר, בכ"ז נשא להם פנים ואומר כי גם לישראל היתה שנה כזאת. הדבר השני, הוא — יען כי הוא מוצא שאין עבודת יוהכ"פ מתאמת עם עיקרי תורת משה, ורואה בה שארית אמונת היהודים לפני מתן תורה, והעזאזל שהוא סמאל אחר הוא לדעתו עם כִּיון (Keiwân) של הערבים הפרסים והבבלים ועם סטורן של הרומים, המכונה אצל סנחוניתון בשם ישראל, והוא מזל שבתי הממונה[24]) על

[24]) המעיין במקור היים יראה מפורש, כי אמנם שבתי הוא מזל ישראל, אבל עזאזל איננו שבתי

היהודים, לפי דעת מקור חיים פ׳ אחרי; וכמו שעמים אחרים הקדישו ראשית שנתם לאלהות הממונה על העת, וקראו על שמו החדש הראשון של שנתם: המצרים — תות, הכרתים — הרמס, הצורים — בל, הקפוטקיים — אשמן, הבבלים — ארח־שמנא, והרומים — ינוורוס, כן חגגו היהודים קודם מתן תורה חג לשבתאי הממונה על העת בשמו אצל היונים Kronos[25]) וקראו את יהכ״פ שבת שבתון (וכן הקדישו לו את יום השבת Dies Saturnis), ושבתאי ממונה על כח הרע ע״כ הקריבו לו קרבנות שיכפר על עונותיהם ויצילם מכל רע; ומשה לא היה יכול לעקור את המנהג הקדום הזה לגמרי, והוצרך לשאת לו פנים ולהשאירו, אך הסב אותו לעבודת ה׳ לבדו, והגורל לעזאזל כעין „ולא יזבחו עוד את זבחיהם לשעירים". גם שנה את טבע החג, ותחת אשר העמים הקדמונים שמחו בעת ההיא באכילה ושתיה, צוה לבני ישראל לענות בו את נפשותיהם; ובכ״ז נשאר עוד בעם רושם המנהג הקדום, „ולא היו ימים טובים לישראל כט״ו באב[26]) וכיוה״כ, שבהם בנות ישראל יוצאות בכלי לבן שאולים וחולות בכרמים וכו׳"; ושאילת המלבושים, שלא יהיה חלוק בין עניות ועשירות, דומה למנהג הרומיים בחג הסטורנליא, שהאדונים שמשו את עבדיהם להראות שכולם חפשים ואין הבדל בין אדון לעבד.

הנה בכל היד ובכל הפלפול הגדול אשר הראה המחבר לעיני כל קוראיו, לא אירא מהטיל ספק בכל השערתו. האלהים אשר לשמם הקדישו העמים את החדש הראשון, תות, הרמס, אשמן, יאנוס, סטורן ובל, כלם כאחד נחשבו בעיניהם לאלהי החסד והרחמים. תות המצרי (הוא הרמס היוני ואשמן הצורי) היה הנכבד בכל אלהי מצרים, אלהי האמת החכמה והמדע, סופר השמים ומסדר הזמנים, רוח המשפט והסדרים, השם משטרו בתבל כולה, הוא המציא את הלשון ואת המכתב, ויור את בני האדם כל החכמות והמדעים וכל מלאכת חרש וחושב וחוקי עבודת האלהים; הוא אלהי המשפט בעולם הזה והוא הגומל לאיש חסד כמפעלו בעולם הבא. יאנוס הרומי הוא אלהי האור והשמש, הסבה הראשונה לכל ענין, ולא תהיה אחרית לדבר אם לא צוה הוא את הברכה בראשיתו, כי ממנו מעשי גבר כוננו ולו נתכנו עלילות; וסטורן רעו היה אבי עבודת האדמה ומגן בעדה, מגדיל תורה והשכלה ומאדירן בתבל, ובימיהם היתה עת הזהב לבני אדם. גם

הממונה על הטוב כ״א מאדים שהוא כח הרע, ולכן נצטוו בני ישראל להקריב לשניהם שעמדו ביהכ״פ בבית אחד על פי משפטי הכוכבים ובעלי האצטגנינות, וכן כתב פירסט בפרשיו שבעיר הדם (Edessa, בלשון סורי אורהי ובתלמוד קדושין י״ב אורית) היה מאדים נקרא בשם עזז ואשתו בשם עזיזא.

25) המחבר יחשוב כמו רבים לפניו מקור השם ממלת *Χρονοσ* שהוראתה עת, אבל הדבר אינו כן ומקורו ממלת *Κραυνο* שהוראתה בכור לפי שהיה ממונה על בשול הפירות וכן Saturn מגזר ממלת Satus שהוראתה זרע (זאאט).

26) גם חגיגת חמשה עשר באב לא היתה סבתה ידועה אל נכון, ונחלקו עליה בתלמוד בבלי וירושלמי (סוף תענית) מה טיבה. ולדעתי יתכן כי הענין הובא מבבל, כי לפי עדות ברוסי הכשדי (מובא בספר דיא לייטרעכנונג דער באבילאניער אונד אססירער מאת גומפאך לד 57,58) היה להבבלים חג העבדים והאדונים (דיענער־הערן־פעסט), אשר יקרא אצלם בשם סאקעא, אשר בו נתן חפש לעבדים, ואדוניהם היו סרים למשמעתם; החג הזה חל ביום ששה עשר לחדש לאוס הוא אב (ולדעת לעפסיוס ביום ט״ו) בעת מלוא הלבנה, והגוהו חמשת ימים רצופים בשמחה ובמשתה, בהוללות רבה ובמשובה נצחת (ועיין גם Kleuker בספר Zend-Avesta III Theil Seite 248), וקרוב הדבר כי קבלו בני ישראל את החג הזה מאתם, אחרי הסירם מהם כל פגול וכל טמא ויעשוהו קדש לחיי משפחה כאשר אבה רוח עם ישראל.

בל נחשב לכשרים לבורא ומסדר מעשי בראשית, אדון העולמים ואלהי האלהים. סוף דבר כל אלהי העמים האלה היו מקור כל טוב בעיני עובדיהם, לא כן חלק עזאזל אשר שכן חררים במדבר בארץ גזרה שם הרגיעה לילית ושעיר אל רעהו יקרא, האם אליו יקדיש ב"י ראש שנתם? — גם כל הענין הנעשה בשעיר וסדר הקרבתו, נתינת העונות על ראשו, דחיפתו מראש הצוק כפי הקבלה, וכן כל האגדות הנמצאות בדברי חז"ל ובספרים החיצונים (כספר חנוך), יעידו למדי כי השבוהו למקור כל רע; ונמצאו לו ריעים רבים בהבלי אגדות הגוים, כמו טיפון יצור בלהות ומזיק נורא, מחולל סופה וסערה ורוח זלעפות וחוצב להבות אש מפי הררי שרפה, מאה ראשי תנינים לו, עיניו כידודי אש, לשונותיו הרבות שחורות מפיח וקול נהמו אימה, מתאוה להשתרר על אלהים ואדם, אולם אלהי האלהים (צעאוס) הטילו וישליכהו אל ארץ תחתיות (טאַרטאַראָס) וברקיו רב ויפצפצהו. וכן פאַן אלהי היער שוכן מערות צורים ומפיל אימתה ופחד על כל בשר, בגיחו מרחם יצא בעל קרנים וזקן שער וזנב, ורגלי עזים וחוטם עקלקל לו עד כי נבעתה אמו בלדתה אותו ותברח. גם השעירים אשר במקרא דומים אל הסטירים (Satyren) אשר ליונים, שהם מזיקים אויבי אדם ומעוררי פחד וזועה, מוראים ונגאלים ומגדלי פרע שער ראשם, וחוטם חרום וסולד אזנים חדודות וזנב עז להם, וכמוהם היה גם העזאזל כאשר יורה עליו שמו לדעת הראב"ע, המשותף לשם שעיר (ויעוין שרשי לבנון שרש עזז דברים נכוחים). וגם אמנם נראה שענין עזאזל היה משרידי אמונת ישראל הקדומה אשר הביאו אתם ממצרים, „אשר גם הם הזילו והתעיבו את טיפון ורק לעתים רחוקות הקריבו לו לפי עדות פלוטארך קרבנות למען שכך חמתו ולבל יתחרו במרעים, ולכן היה גם החמור מתועבות מצרים ובשנאה הדפוהו, יען שערותיו אדומים כטיפון אדון המראה האדומה אשר היתה לשמצה בעיניהם כי אות היא להם על נגע הצרעת, ולכן היה להם לחק עולם להשליך בכל שנה חמור אחד מראש צורים למען ישבר מפרקתו וימות" (שבילי עולם ח"ב בתחלתו). וכהני מצרים לשחד את בעל צפון (טיפון) הקדישו לו חמורים אדומים אשר השליכו מראש ההר ובכנוי Shotim השליכו מראש ההר שעיר אשר קראו גם הם Hazazel לכפר על חטאות העם„ (ד"ר ראבין, מעשה בראשית 79), וגם נתינת העון בראש הקרבן נמצאה אצל המצרים (עיין פירסט בבאורו, גם העווערניקס שפעציעללע איינלייטונג אין דעם פענטאטייך צד 415). ממוצא הדברים האלה נראה, כי אמנם בעיקר הדבר יש ידים להשערה, שענין העזאזל מקורו באמונת ישראל הקדומה אשר העלו אתם ממצרים, אבל התולדה שהוציא ממנה החכם עפשטיין שיוהכ"פ שהיה נחשב לראשית השנה היה מקודש לעזאזל אינה מחוורת כלל, והשכל הישר מכחישה, כי לא נמצא לה דמיון בעמים אחרים שיקדישו ראשית שנתם לרוח משחית ומחבל מקור כל רע בעולם.

וראוי להעיר כי גם אצל הערבים נמצא חג בעשור לחדש הראשון (מהרם) ונקרא בשם עשורא, והיה להם יום צום עוד לפני בוא מחמד, והחכם וייל בספרו „מחמד" בהערה 116 יאמר, שכפי הנראה הלכו בזה אחר היהודים; אולם עוואלד בספרו „אלטער-טהימער דעם פאָלקעם ישראל" (צד 364) יחשוב, כי נשאר להם המנהג הזה עוד מזמן שלפני משה; והפרסים עושים חג מיום הראשון עד יום העשירי, והם להם ימי תשובה ואבל, והם מצרפים אליו מות חוסין אשר מת ביום העשירי למהרם. השומרונים קוראים את הימים שבין ר"ה ליוהכ"פ בשם עשרת יומי הסליחות (היידענהיים, דייטשע פירטעל-יאהר שריפט 286-288–II).

ובעיקר דברי הח' עפשטיין מצאתי לו חבר אשר קדמו בהשערה זו זה כבר, והוא החכם ציפסער במ"ע אָריענט לשנת 1850 (צד 536), מובאים דבריו בספר „דער יידישע קאַלענדער מאת שוואַרץ (שנת 1872 צד 12-13). החכם ציפסער מוסיף עוד זרות בענין

הזה ובורא לו ברמיונו שיטה חדשה בעבוד. לפי שיטתו, גם היום החסר למנין שס"ה גם רביעית היום העודפת לא ילכו לאבוד, כי בכל שנת השמטה הוסיפו שבוע אחד שנתקבץ מן היום העודף, ובשנת היובל הוסיפו שבועים: שבוע אחד שנתקבץ בשבע השנים האחרונות מן היום העודף, ושבוע אחד שנתקבץ מן השעות העודפות, שהן לפי דעת הח' ציפסער שש שעות 12½ מינוטין (מפני שהוא חושב מדת השנה לא בערך נקודת הפגישה כי אם בערך המזלות, שאין לה ענין כלל לכאן, ואף על פי כן אינו מוצא אלא ששה ימים ולא שבעה ימים הצריכים לו). החכם ציפסער בעצמו מודה שאין קיום לשיטתו ולא אמרה כי אם „לולא הקבלה", אבל גם אחר ההתנצלות הזאת דבר תימה הוא לראות אנשים של צורה מספיקים בהשערות זרות כאלו.

ענין היובל נתן מקום לחכמי העתים לחשוב שהוא כעין מחזור להשוות על ידו שנות החמה והלבנה, וכבר נסו בדבר הזה את ידם החכם פראַנק והח' גאטטערער והביאם אידעלער (I-504) וכן גם החכם צוקערמאן שהביאו הח' שווארץ (צד 11). החכמים האלה קבלו דעת ר' יהודה (נדרים ס"א) ששנת החמשים עולה לכאן ולכאן, ואין בין יובל לחברו כ"א מ"ט שנה, ואחר שהשוו שנות החמה והלבנה זו לזו, מצאו שמ"ט שנות החמה (הח' צוקערמאן לקח מדתה המדויקת שס"ה ימים ה' שעות 48 מינוטין 46,15 סעקונדין) שוות בקירוב להרי"ח חרשי לבנה, ואין הבדל ביניהם כ"א יום אחד ושמנה שעות; אולם החכם שווארץ חוכך בהשערה זו מפני שדעת חכמים שבין יובל ליובל חמשים שנה מחוורת בעיניו יותר, ולכן הוא מעמיד השערה אחרת: לפי דעתו חמשים שנות החמה שהן 18262½ יום כוללות בתוכן חמשים שנות הלבנה בנות שנ"ד יום, ומלבד זאת י"ט חרשי עבור: י"א חדש בני שלשים יום ושמנה בני כ"ט יום, ס"ה 18262 יום. אבל שכח המחבר בחפזו דבר קטן, והוא שהשעות היתרות על שנ"ד יום אשר בו להן ויבטלן בלבו לא אבדו מן העולם ועתידות הן לתבוע את עלבונן ממנו, ולא תכלינה תקופתן יחד עם סוף שנת השמטה כ"א תאחרנה לבוא שבעה עשר יום (כי 619 חדשי לבנה עולים 18279½ יום) ויהיה ראש החדש יומים אחר מלוא הלבנה! והנה הח' שווארץ בעצמו איננו קובע מסמרות בהשערתו מטעם אחר, מפני שהוא מטיל ספק, ובצדק אם כבר בעת ההיא הביאו בחשבון רביעית היום העודפת, ותקנו להם שנה קבועה בת שס"ה יום ורביע (ומכש"כ שלא תתכן בעיניו דעת החכם צוקערמאן המיחס להם מדת השנה המדויקת, שלא היתה ידועה להם אז). אבל אחר שבא לידי מדה זו הלא נקל היה לו למצוא במספר חמשים שנות היובל לפי דעת חכמים, מחזור אשר ישוה במעט בצמצום שנות הלבנה עם שנות החמה ה מ צ ר י ו ת, כי אין בין חמשים שנה בנות שס"ה יום ובין 618 חדשי לבנה כ"א דבר מועט: שתי שעות ש"ח חלקי תתר"פ, ואחר שלפי דעת שווארץ הסברא נותנת שלא הביאו אז בחשבון את רביעית היום, וכאשר באמת כן חשבו המצרים, מדוע לא נאמר שהיובל היה משוה את השנים הנעתקות ההן עם שנות הלבנה, ומה גם כי מצאנו אצל המצרים מחזור בן כ"ה שנה שאינו אלא חציו של מחזור היובל! —

בטרם נכלה מאמרנו נעיר אזן הקוראים על דעת החכם גראֶטץ בענין חשבון העתים לבני ישראל, כפי אשר חוה דעתו בהערותיו לספרו „תולדות היהודים" (ח"א הערה 19). לפי דעתו היו עשרת השבטים אשר נקרעו מיהודה מונים חדשיהם ושנותם לחמה, כי ירבעם בן נבט אשר ישב ימים רבים במצרים למד את דרכיהם, ועל כן עשה לו לאלהים את עגלי הזהב, כאשר נתנו גם במצרים כבוד אלהים לשור אשר כנוהו בשם „אפיס", וכן הנהיג בארצו גם את סדר חשבונם; אולם ביהודה היו מונים חדשי לבנה ועשו את השנה משנ"ד יום. ואם נשאל הלא התורה קבעה מפורש את חג המצות בחדש האביב? הנה נמצא תשובה ערוכה, כי הכתוב בעצמו אומר „כי לא נעשה כפסח הזה מימי השופטים אשר שפטו את

ישראל וכל ימי מלכי ישראל ומלכי יהודה" (מ"ב כ"ג, אבל שם בפסח יאשיהו הכתוב מדבר !), „כי מימי שלמה בן דויד מלך ישראל לא כזאת בירושלים" (דהי"ב ל'). והחכם גראֶטץ מטעים את הדברים ואומר: כי יען לא סרו הבמות עד ימי חזקיהו והעם היו מזבחים ומקטרים בבמות, ולא חגגו את החג יחד במקום אחד, על כן עשה כל איש כאשר ישר בעיניו, וזבח את פסחו באביב שחל להיות בחשבונו, ועל כן לא הכה החק הכתוב בתורה „שמור את חדש האביב" שרש בחיי העם, ונשאר רק כעין דרוש וקבל שכר, עד בוא חזקיהו מלך יהודה ויסר את הבמות ויאמר ליהודה ולירושלים לפני המזבח הזה תשתחוו, אז עשו כל הקהל כאחד את הפסח ביום אחד; אף עשה חזקיהו את הדבר הזה לחק, ותקן סדר עבור שנים שלא היה נוהג עד זמנו, וזהו שאמרו (ברכות י') חזקיה עבר ניסן בניסן. על החלטתו, כי מימי חזקיהו ואילך היתה ביהודה שנת הלבנה המקושרת, מצא החכם גראֶטץ ראיה נכחה, כי משך הזמן משנת חמש עשרה לחזקיהו עד י"א לצדקיהו ישא בד בבד עם משך הזמן שבין השנה האחרונה למראדך בלאדן (Mardokempados), אשר שלח מלאכים אל חזקיהו, עד שנת י"ט לנבוכדנאצר, לפי רשימת מלכי בבל אצל תלמי המצרי; א"כ מוכרח כי מדת השנה ביהודה היתה שוה למדתה בבבל שהיתה שנה מקושרת.— אולם הגם ההשערה הראשונה מוכרחת במופתים? הדבר אשר חפץ הח' גראֶטץ להסתייע ממנו, הוא השוית שנות מלכי יהודה וישראל, אשר לא ישאו במאזנים יחד, והחכם גראֶטץ, על פי השערותיו והגהותיו בכתבי הקודש, יאמין כי כביר מצאה ידו להוכיח, כי מלכות ירבעם בן יואש נמשכה לס"ג שנים של מלכי יהודה, אולם במקרא נחשבה מלכותו רק למ"א שנה, על כן יחליט גראֶטץ (בעקבות הח' בונזען) כי היה כתוב בראשונה ס"א ונשתנה המספר למ"א; א"כ ס"א שנה של מלכי ישראל היו שוות לס"ג של מלכי יהודה, כיצד יתקיימו שני המקראות הללו? אמור מעתה שביהודה היו מונים ללבנה ובישראל לחמה! — והנה החקירה בענין השוית השנים של מלכי יהודה וישראל היא כמים שאין להם סוף, וחכמים רבים אשר התאמרו בלבבם לנקוב ולרדת עד התהום, היו טרף להמון גליהם, והמאושרים בהם צללו במים אדירים והעלו חרס בידם, „נבוכות כל עשתונות ונבהלות כל החשבונות, וכל סרעפים וכל הרהורים נלאים למצוא בה שעורים"! לא נפלאת אפוא כי החפצים לתת במים עזים אלה נתיבה, ולשום את כל המעקשים למישור על פי פשוטו של מקרא, לא ימלטו מהשתמש כפעם בפעם „בסכינא חריפא דמפסקא קראי", אך אל נא נשכח, כי כל ההשערות האלה הן כהררים התלוים בשערה; ובענינגו, ההנחה שהניחו חכמים רבים, שהמספרים היו כתובים בראשונה באותיות, ועל כן היו נוחים להתחלף — ההנחה הזאת, אשר החכם גראֶטץ ידמה כי מצא לה ראיה מוכיחה (צד 475), עודנה צריכה לפנים ולפני ולפנים. המנהג לסמן את המספרים ע"י אותיות נמצא רק בספרי האחרונים, ומי יודע אם לא קבלוהו מן היונים שגם הם היו נוהגים כן. ואף שבעל מוסף הערוך (ערך זיטא) יחשוב כי מצא „ראיה ברורה שהיונים לקחו מספר האותיות מן העברים, אחרי אשר זיטא (זיין יונית) להם אות ששי (כי ואו אין להם) ואיטא (חית יונית) אות שביעי אך במספר זיטא איטא כמו זיין חית", בכ"ז אין ראיתו מכרחת, כי לדעת החכם קאַנטאָר (מאטהעמאטישע ביי-טראֶגע צום קולטור לעבען דער פֿאֶלקער צד 117) היתה עוד ליונים אות ואו בעת החלם לסמן המספרים ע"י אותיות, ואח"כ הסירוה מתוך אלפא ביתא שלהם, ולא נשארה אצלם כ"א לענין החשבון; וראיה לזה כי את אות הקוף (אשר גם אותה הסירו אח"כ מתוך האלפא ביתא) חשבו לתשעים ואות ריש (ϱ) למאה, מפני שקודם לכן אבדה אצלם אות הצדי. אמנם הצורים השתמשו בסמנים מיוחדים למספרים, אבל לא באותיות [27]), וציינו

[27]) הקורא העברי אשר יחפוץ להוכח בדבר הזה למראה עיניו, יוכל לראות העתקת מגלת אמן־עזר

בכתובותיהם את האחדים ע"י קוים נצבים ואת העשרות ע"י קוים שוכבים כידוע, וכן נמצאו הסמנים האלה גם על אבני המשקל שנמצאו בחרבות בבל בארמון נמרוד, אשר נרשמו עליהם משקליהם בכתב היתדות בלשון כשדים גם בכתב ובלשון צורי (עיין לעווי געשיכטע דער יידישען מינצען צד 149). הנה כי כן עיקר ההנחה מסופקת מאד וקל וחומר בן בנו של קל וחומר התולדה היוצאת ממנה!

בשיטת החכם גראֶטץ אחז גם הח' Victor Floigl (בספרו דיא כראנאלאגיע דער ביבעל) אף כי לא מטעמו (לפי דעת החכם הזה לא מלך ירבעם כי אם ל"א שנה!!), והוסיף להביא ראיה כי כן ימנו גם הערבים ללבנה לבד ומיחסים חשבונם לאברהם אבינו (!) (צד 8). אולם לדעתו לא חזקיה תקן את חשבון העבור כי אם אחז אביו אשר אהב לחקות את מעשי הגוים, הוא אחז אשר הקים בעירו צל המעלות אשר הביא אתו מבבל, הוא אחז אשר הלך לקראת תגלת פלאסר מלך אשור דומשק וישלח „אל אוריה הכהן את דמות המזבח ואת תבניתו לכל מעשהו" — מ"ב ט"ז יו"ד — (שם צד 81); ואת השאלה של חג הפסח בחדש האביב הוא דוחה בקש (געשיכטע דעס סעמיטישען אלטערטהומס צד 52), באמרו כי גם הערבים המונים ללבנה היו חוגגים את עלייתם למיכא בזמן קצוב בשנה, ולא חדלו בעבור זאת למנות חדשיהם ושנותיהם ללבנה לבד, כי אם העתיקו את זמן חגם מעת לעת [28]), ובדרך כזאת היה גם הפסח חל תמיד בחדש האביב גם בלי עבור. ידעתי כי יש להשיב עליו כי התורה הושבת תמיד את חג המצות, בחדש הראשון, ולפי דבריו היה הפסח חל כסדר בכל חדשי השנה, אבל יגורתי להקיף את החכם הזה בשאלות, מדעתי את החכמים כמוהו המלאים תשובות כרמון, ואם אלחצהו אל הקיר יענה ויאמר כי המקרא שמור את חדש האביב מאוחר לזמנו של אחז, כי כחמר ביד היוצר ספרי הקדש ביד מבקרי אשכנז ומי יאמר להם מה תעשו! —

אחרי כל הדברים האלה אחשוב למשפט כי בכלל צדקו מאד דברי הח' עפשטיין, המחזיק בדעה הקדומה המקובלת בינינו כי עיקר סדר העבור שבידינו היה מאז מעולם מורשה קהלת יעקב, ונשתנה ונתחלף מזמן לזמן על ידי שנוים שאינם עקריים לפי צורך השעה עד שקבל את צורתו האחרונה אשר בידינו עתה.

באחרונה אמרתי להעיר על שני דברים שהביא הח' עפשטיין מספרי הקדמונים ולא עמד על כוונתם, ואלה הם:

בצד 17 העתיק חרוז אחד מספר „חשב האפוד" (כתב יד), שנזכר בו חשבון העבור שתקן ר' הלל בר' יהודה נשיאה, ונאמר בו: „ותן תודה להלל בן יהודה לגמליאל שלישי ראש למורים". וחשב הח' עפשטיין כי למ"ד היחס במלת „לגמליאל" מוסבה למלות „ותן תודה", והעלה מזה „שלפי דעת האפודי נשתתף בזה גם ר' גמליאל בנו", ולפי שר' גמליאל השלישי היה זמן רב לפניו, הגיה: לגמליאל חמישי. וכל זה אינו, ובאור הדברים פשוט כביעתא בכותחא, והכונה: תנו תודה להלל בן יהודה, שהוא שלישי לגמליאל, ר"ל נכדו של ר' גמליאל שהיה אביו של ר' יהודה נשיאה, והוא כמו עשירי לעזרא (ברכות כ"ז) וכדומה.

אצל ידועים המצאה באותיות עבריות ואשוריות בספר „מלכת עולם" לרי"א ראללער, שם ימצא כי המספר ארבעה עשר רשום ע"י קו אחד שוכב וארבעה קוים עומדים.

[28]) החכם Floigl יאחז בדעת שפרענגער המפרש את דברי הקוראן שרמזנו עליהם למעלה באופן אחר, ואומר שהערבים לא היו מעברים השנה על ידי הוספת חדש אחד כאשר עשו היהודים כ"א על ידי העתקת חדש עלייתם לרגל מחדש לחדש כל שתים ושלש שנה (ע"ד שהעתיקו הפרסים את חג הנורוס מעת לעת כאשר זכרנו למעלה).

בצד 18 הביא דברי בעל אשכול הכופר, וז"ל: „וישב רבן גמליאל וחבריו אנשי סיעתו וחשבו חשבון גו"ח וג"ב עב"ג", והגיה גו"ח אדז"ט. אולם בדברי סהל בן מצליח שמהם שאב הדסי את דבריו נאמר (לקוטי קדמוניות צד 42): „ועשו מחזור ג' כ"ט כ"ג", והגיה שם רש"פ שצ"ל גו"ח אדז"ט או בהז"י גו"ח, ושניהם לא כוונו אל האמת, ובלי ספק צ"ל ג' כ"ט ב"ג, והוא אחד עם ג"ב גג"ג ב"ג ומסכים עם דברי ר"א בברייתא שהעתיק בעל יסוד עולם (מ"ד פ"ב), והביאה הח' עפשטיין במקומו: „שנות העבור שלש שתים שלש שלש שלש שתים שלש"; וכן כתוב בתשובת רב האי גאון הנעתקת בספר העבור לר' אברהם הנשיא (צד 97) וז"ל: „ומהם אמרו וכו', איך אנו מקרבין שנת הלבנה לשנת החמה בהאסף היהרונות, טוב לשום מעמד אחד שיבין את הדבר ונהגו ג"ב ג"ג ג"ב ג'" עכ"ל.

בדבר החדש ירח־שמש וגמליאל שלישי כבר העיר החכם המחבר בעצמו (ראה למעלה צד 92), הכורם.

נשים עתה פנינו אל ספרו של החכם לוריא, אשר אמרנו עליו בראשית דברינו כי ישא ויתן רק בסדר העבור באשר הוא עתה, או במלים אחרות: בחשבון לוחות השנים ובמלאכת תקונם לכל משפטם וחוקותם.

הנני רואה את פני הקוראים כי ישתוממו על דברי האחרונים ויתמהו איש אל רעהו: הזה האיש אשר אמר עליו המבקר כי הוא בקי ורגיל בהנדסה, והוא כאחד מנערי בית המדרש יושב ועוסק בחשבון לוחות השנים את אשר כבר עשוהו, ומפנה לבו לבטלה לדבר על מלאכת חשבון העבור, אשר כבר חרץ עליו אדוננו הרמב"ם ז"ל את משפטו: שאפילו תינוקות של בית רבן מגיעין עד סופו בשלשה וארבעה ימים (הל' קה"ח פי"א ה"ד)? — אך לאט נא לי קוראי היקרים! לו מצאתי ביד המחבר רק את משפטי הדחיות וחשוב תקופות ומולדות לבד, כי אז לא הייתי מטפל בספרו וידי לא נגעה בו לטובה או לרעה. אולם בכל אשר הרבה כל איש אשר לו ידים לעבוד בכרם הזה בלא לב ולב עוד השאירו עוללות ויניחו מקום להתגדר בו; והנה זה בא ה' לוריא וימצא אשכלות טובים ויפים; אפס כי ירא מוצאם כי אם ישימם לפני הקהל כאשר הם יבטלו במעוטם „ואיידי דזוטרי מירכסי", ויוסף עליהם כהמה מאשר בצרו הכורמים אשר לפניו, ויקרב לפנינו את הכל בכלי יפה ונחמד, ובכן יצא הספר הזה הכולל בתוכו דבר שלם: חשבון העבור לכל פרטיו מהחל ועד כלה, למען ימצא בו כל איש את אשר הוא מבקש.

אף אמנם יודע ה' לוריא את נפש קוראיו „ויודע להלוך נגד רוחו של כל אחד ואחד" ולאיש איש מהם יתן חלקו — למתחילים, אשר בנין העולם ותכונתו זרו להם, הציע בראש ספרו את היסודות הראשונים בלשון קלה ומובנת, מבלי בקש חשבונות רבים במדידת הגופים ובמשולשים הכדורים; לאנשים שבאו לכאן ותלמודם בידם מבית הספר, ערך משפטי החשבון עפ"י התרת משוות שאינן קצובות; ולחכמים אשר כבר נכנסו לטרקלין יַחַד מדור בפני עצמו, אשר כלל יפיו, ויעטרהו ויפארהו בתמונות ומכלולים (פֿאָרמעלן אונד אינטעגראַלע) מכל עבריו מסביב, ויערוך לפניהם שולחן מלא מזן אל זן כל מגד שמים: חוקי חכמת התנועה ומהלך הכוכבים במסלותם, אף ימתיק אתם סוד, על דברת מוסדי חשבון העבור ותוצאות חכמת התכונה, במה יתאימו יחד ובמה יפרדו אלה מאלה. ואף כי הקרואים אשר הקדיש ה' לוריא הפעם, ויאמר להראותם את יקר תפארת גדולתו, לא ירבו להשתומם על המראה, כי את כל אלה כבר ראתה עינם המשוטטת בכל, ובסתר לבם ידעו גם למי כל התכונה הרבה הלזו, בכ"ז יתענגו על כל הטוב הזה ויהיו שמחים וטובי לב, וכאורח טוב יברכו את בעל הבית, „שכל מה שטרח לא טרח אלא בשבילם".

את כל אלה הכין המחבר להמון קוראיו, אולם גם למבקר נתן מנה אחת אפים, הלא המה חדושיו אשר בשבילם נברא כל הספר.

בטרם נבוא אל החדשות אשר מצא המחבר, צריכים אנו לדבר דברים מעטים על עיקרי חשבון העבור.

מודעת היא כי האדנים אשר עליהם הטבעה כל מלאכת העבור המה ארבעת הדחיות הגורמות לר"ה שידחה מיום מולדו לפניו יום אחד או יומים, והן: לא אד"ו ראש, מולד זקן, ותולדותיהן גטר"ד בשנה פשוטה, ובט"ו תקפ"ט במעוברת; ואנכי לא אאריך לא בטעמן ולא בבאורן, בהיותן ידועות לכל בר בי רב דחד יומא.

והנה רוב „בעלי העברונות", אשר מלבד ארבעת הדחיות האלה „אין בידם רק מלאכת הקבוץ לבד" כדבר הרמב"ם בפירושו למשנה (ר"ה פ"ב), בבואם לקצוב קביעת השנה יחשבו את מולדה ואת מולד השנה שאחריה, ועל פיהם יקצבו את שני ראשי השנים, ולפי מספר הימים שביניהם ימצאו אם השנה סדורה, שלמה או חסרה; אולם החכמים המבינים דבר מתוך דבר דקדקו בארבעת הדחיות האלה יותר, ומצאו כי מולד אחד יספיק לקצוב על ידו סימן קביעת השנה. ומבלי להכנים את עצמנו לבאר טעמם של דברים אשר כל חכם יבינם מדעתו, הנני לשום תוצאות דבריהם בלוח הקטן הזה, שהוא לוח הגבולים [29].

№ 1.

קביעה	א' ד' ט' י"ב ט"ו פשוטות שאחרי עבור	ב' ה' ו' י"ג ט"ז פשוטות שלפני עבור	ז' י"ח פשוטות שלפניהן ולאחריהן עבור	גו"ח אדז"ט שנים מעוברות
בש }	א' ט' ר"ד 1,38287	א' ט' ר"ד 1,38287	א' ט' ר"ד 1,38287	א' כ' תצ"א 1,85227
גכ }	ב' ט"ו תקפ"ט 2,64772	ב' י"ח 2,75000	ב' ט"ו תקפ"ט 2,64772	ב' י"ח 2,75000
הכ (הח) }	ג' ט' ר"ד 3,38287	ג' ט' ר"ד 3,38287	ג' ט' ר"ד 3,38287	ג' י"ח 3,75000
הש }	ה' ט' ר"ד 5,38287	ה' ט' ר"ד 5,38287	ה' ט' ר"ד 5,38287	ד' י"א תרצ"ה 4,48515
זח }	ה' י"ח 5,75000	ה' י"ח 5,75000	ה' י"ח 5,75000	ה' י"ח 5,75000
זש }	ו' ת"ח 6,01570	ו' ט' ר"ד 6,38287	ו' ט' ר"ד 6,38287	ו' כ' תצ"א 6,85227
בח }	ז' י"ח 7,75000	ז' י"ח 7,75000	ז' י"ח 7,75000	ז' י"ח 7,75000

בלוח הזה נפרדו י"ט שנות המחזור לארבעה מינים הערוכים בערוגות מיוחדות אשר בכל אחת מהן נרשמו גבולי המולדות לכל אחת משבע הקביעות. ככה ד"מ בשנות א' ד' ט'

---

[29]) ענין הגבולים האלה נתבאר בספר יסוד עולם (מ"ד פ"י), ונזכר קודם לזה בספר העבור לר"א הנשיא (מאמר שני שער עשירי) אלא שלא נסדרו בלוח. ובכרם חמד ה"ט (צד 42—41) נמצא פיוט מר' יוסי אלנהרואנאי על ענין ארבעת הדחיות בכלל (מחרוז א' עד ד') והגבולים האלה בפרט (מחרוז ה' עד ט'); ומחברו היה קדמון, כי בשנת א' תקי"ד לשטרות (ד"א תתקס"ג לבריאה) כתב עליו חכם אחד ושמו רב סעדיה באור, כאשר זכר החכם שטיינשניידער שם. — בפיוט הזה נפלו שגיאות והנני לתקנם בזה: צד 41 נכתב כמה פעמים תחא"ו וצ"ל ח"ח וא"ו (והוא ו' ח"ח); צד 42 כתוב שנו בריה וצ"ל שנות בריאה או שני בריאה; תוספת הד"י, וצ"ל תוספת בהר"ד.

י"ב ט"ו שהשנים שלפניהן היו מעוברות, נמצא שאם חל מולד תשרי מן א' ט' ר"ד עד בט"ו תקפ"ט, אז תהיה קביעת השנה ב"ש, ואם חל מן ב' ט"ו תקפ"ט עד ג' ט' ר"ד, אז תהיה קביעתה ג"כ, וכן כל קביעה וקביעה נמצא כנגדה בתוך ארבעת הערוגות את גבולה המיוחד לה (הקביעה ה"ח הנתונה במסגרת מוסבה רק אל השנים המעוברות הערוכות בערוגה האחרונה). על יד כל אחד מן הגבולים הרשומים על פי ימי השבוע, השעות והחלקים, הצבנו גם ציוני מספר שבהם נתחלפו השעות והחלקים בשברי מעשר של היום.

אחר הצעה זו נעביר לפני הקורא לראשונה את התמונה שהמציא ה' לוריא למצוא על ידה לכל יום ויום מחדשי העברים את היום המכוון לו בחדשי הנוצרים. הדרך אשר בחר לו המחבר הוא זה:

1) כל מחזור קטן של לבנה, הכולל בתוכו 6939 יום 16 שעות 595 חלקים, שוה אל 18,9998347 שנים יוליאניות בנות שס"ה יום ורביע;

2) כל שנה פשוטה שמדתה שנ"ד יום ח' שעות תתע"ו חלקים = 0,9702043 ושנה מעוברת שמדתה שפ"ג יום כ"א שעות תקפ"ט חלקים = 1,0510546 שנים יוליאניות. ואם נזכור כי השנים גו"ח אדז"ט מעוברות, נוכל לסדר לנו הלוח הבא, המראה לנו כמה שנים יוליאניות נכללות במספר ידוע משנות מחזור הלבנה;

№ 2.

R	r	R	r	R	r
1	0,9702043	7	6,9531307	13	12,9360571
2	1,9404086	8	8,0041853	14	13,9871117
3	2,9914632	9	8,9743896	15	14,9573160
4	3,9616675	10	9,9445939	16	15,9275203
5	4,9318718	11	10,9956485	17	16,9785749
6	5,9829264	12	11,9658528	18	17,9487792

3) חשבון השנים לענין זה מתחיל מראש שנת 3763 לבריאה, שהיא שנה ראשונה למחזור קצ"ט, ומולד תשרי שלה חל ביום 25 סעפטעמבער שנת 2 לנוצרים בחלק 0,761342 ביום, או 1,7324062 שנה יוליאנית אחרי ראשית חשבון הנוצרים; את השנה הזאת נשים לעיקר בכל חשבונותינו.

ועתה אם נסמן מספר שנת היצירה באות A, את המנה היוצאת מחלוקת A—3763 על ידי 19, שהיא מספר המחזורים שעברו משנת העיקר, באות B, את השאריה באות R, את השנים היוליאניות הנכללות במספר R של שנות המחזור, או המספר הנמצא בלוח נגד שנת המחזור המכוונת למספר R, בשם r, ואת השנים היוליאניות שעברו מראשית ספירת הנוצרים ע"י A_1, אז תצא לנו המשוה הזאת:

$$(I)\quad A_1 = 18,9998347B + r + 1,7324062$$

את השיעור A_1 היוצא מתוך המשוה הזאת הכולל בתוכו שלמים ושברים נפריד לחלקים שונים ונעשה:

$$A_1 = 4C + c + s$$

השיעור 4C כולל את מספר השנים המתחלקות בשוה על ארבעה, c מספר שלם הנשאר מן החלוקה ואינו מגיע לארבעה, s שבר מעשר שאחדותו היא השנה היוליאנית; ואז כאשר נחפוץ לדעת באיזה יום בשנה ובאיזה חלק ביום יחול מולד תשרי של השנה

המרובעת, נכפול את השבר s ע"י $365\frac{1}{4}$ שהוא מספר הימים הנכללים בשנה יוליאנית שלקחנו לנו למדה, ולכל אחת מן השנים c שלא הגיעו לארבע נחשוב רביעית היום העודפת על שס"ה יום, שלא נכנסה עוד לעבור, ונוסיף את הרביעיות האלה על המכפלה $365\frac{1}{4}s$, המספר השלם הנולד מן הפעולה הזאת המורה על מספר הימים השלמים שעברו מראשית שנת הנוצרים עד מולד תשרי, נסמן באות S_1, את השבר המורה על חלקי היום שחל בהם המולד ע"י s_1, ואת מספר השנים השלמות $(4C + c)$ ע"י S, ואז יהיה:

$$A_1 = 4C + c + s = S + S_1 + s_1 \quad (30$$

ואחר שידענו באיזה יום בחדשי הנוצרים ובאיזה חלק ממנו חל המולד, נבקש את יום השבוע המכוון לו. והנה ראש השנה הראשונה לנוצרים חל ביום השבת, והוא הולך ונעתק לפניו בכל שנה פשוטה ביום אחד, ובשנה כבושה בשני ימים, ובכל ארבע שנים בחמשה ימים, נמצא עפ"ז ראש השנה $S + 1$ לנוצרים שאנו דנים עליה נופל ביום $\left(\frac{7 + 5C + c}{7}\right)_R$ לשבוע (הציון R אשר מימין למסגרת בשפוליה מורה על השארית הנולדת מחלוקת $7 + 5C + c$ על ידי 7) ויום $S_1 + 1$ בשנה הזאת — ביום $\left(\frac{7 + 5C + c + S_1}{7}\right)_R = \left(\frac{7 + S + C + S_1}{7}\right)_R = \left(\frac{S + S_1 + C}{7}\right)_R$ בשבוע. ואם נסמן את יום השבוע הנמצא ע"י T ומולד תשרי ע"י M נמצא $M = T + s_1$, ואחרי אשר נודע לנו מולד תשרי נוכל למצוא ע"י לוח (I) אם נדחה ר"ה ממקומו, ובכמה נדחה, וקביעת השנה המבוקשת בכלל, ואם על פי הלוח הזה נמצא קביעת ראש השנה ביום Y לשבוע, אז יחול ראש השנה ביום $S_1 + Y - T + 1$ לראשית שנת $S + 1$ לנוצרים.

משל. חפצנו לדעת באיזה יום מחדש הנוצרים חל ר"ה של שנת תרמ"ז, ומה תהיה קביעת השנה הזאת?

פה $B = 99$, $R = 3$ ע"כ יהיה:

$$A_1 = 99 \times 18,9998347 + 2,9914632 + 1,7324062 = 1885,7075047$$

---

[30]) דרך חשבוננו זה פשוט ומובן, אולם החכם לוריא השתמש באופן אחר, ויען כי גם אנחנו השתמשנו בו במשלים אשר שאלנו מספרו, הננו לבאר על מה נוסד סדר חשבונו — מפני שהשנים הנכללות בתמונה הן כולן בנות שס"ה יום ורביע, אבל השנים המנויות אצלנו אינן ממין אחד, קבוצת כל ארבע שנים שאחת מהן כבושה עולה 1461 יום, וכ"א מהן $365\frac{1}{4}$, אבל השנים הפחותות מארבע הן בנות שס"ה יום בלבד, לכן בכל פעם אשר נעבור מן השנים היוליאנות מתוך התמונה אל השנים הנהוגות במנינו, נצטרך לשנות את השנים של התמונה שלא הגיעו לארבע משס"ה יום ורביע לשס"ה יום בלבד, ולהפך בכל עת אשר נרצה להעמיד את השנים הנהוגות בינינו בתוך התמונה, צריכים אנו לשנות את השנים שלא הגיעו לארבע משס"ה יום לשס"ה ורביע. אל המטרה הזאת יגיע ה' לוריא בדרך זה: באופן הראשון הוא כופל את השנים שלא הגיעו לארבע $s + c$ ע"י $365\frac{1}{4}$ ומחלק ע"י 365 $\left(\frac{365\frac{1}{4}(c + s)}{365}\right)$ או מה שהוא ענין אחד, הוא מוסיף על השיעור $s + c$ חלק $1/_{1460}$ ממנו, ובהחליפו אחרי כן את השבר לימים ולחלקים הוא כופלם לא על ידי $365\frac{1}{4}$ כי אם על ידי 365; באופן השני הוא כופל את השנים שלא הגיעו לארבע $n + c$ ע"י 365 ומחלק על ידי $365\frac{1}{4}$, או מה שהוא דבר אחד הוא גורע מן השיעור $n + c$ חלק $1/_{1461}$ ממנו $\left(\frac{\frac{1}{4}}{365}\right)$ והכל הולך אל מקום אחד.

אל השארית 1,7075047 הנולדת מחלוקת A_1 ע"י 4 נוסיף (עפ"י דרך המחבר שזכרנו בהערה) חלק $\frac{1}{1460}$ או 0,0011695 ונמצא $A_1 = 1885,7086742$; נכפול 0,7086742 ע"י 365 , ונמצא $s_1 = 0,660830$; $S_1 = 258$. יום השבוע שבו חל מולד תשרי הוא : $T = \left(\frac{S + S_1 + C}{7}\right)_R$, או : $T = \left(\frac{1885 + 258 + 471}{7}\right)_R = 3$, נבקש בלוח (I) את הקביעה למולד 3,660830 ויען כי $R + 1 = 4$ נבקש בערוגה המסומנת למעלה באותיות א' ד' ט' י"ב ט"ו ונמצא ה"כ, ולפי זה ראש השנה לעברים אחר ראש השנה לנוצרים $S_1 + Y - T + 1 = 258 + 5 - 3 + 1 = 261$.

בדרך כזאת נפתור גם את השאלה ההפוכה : למצוא את היום בחדשי העברים המכוון לזמן $A + n$ לחשבון הנוצרים, אשר A מורה על מספר שנים שלמות, n הוא שבר המורה על חלק השנה שעבר מן השנה $A + 1$.

מן המשוה (I) יצא לנו :

$$\text{(II)}\quad r_1 = A_1 - 18,9998347B - 1,7324062$$

ויען כי השנים $A + n$ הנתונות לנו ואשר נחפוץ לכללן בסימן A_1 אינן ממין אחד : השנים $4C$ הנכללות בהן הן בנות שס"ה ורביע, והשנים $c + n$ בנות שס"ה לבד, והתמונה נוסדה על השנה שמדתה שס"ה יום ורביע, ע"כ נעשה את שני המינים למין אחד ע"י שנכפול את $c + n$ ע"י 365 ונחלק על ידי $365\frac{1}{4}$, או מה שהוא דבר אחד, ע"י שנגרע מן השיעור הזה חלק $\frac{1}{1461}$ ממנו $\left(\frac{\frac{1}{4}}{365\frac{1}{4}}\right)$ ונמצא לפי זה:

$$r_1 = A_1 - \frac{c + n}{1461} - 18,9998347B - 1,7324062$$

האות r_1 מורה כאשר אמרנו למעלה על מספר השנים היוליאניות שעברו ממחזור הלבנה, וע"י לוח (II) נוכל למצוא את שנות העברים המכוונות לו, ואשר כנינו אותן למעלה בשם R, והיתרון מן r_1 שבתמונה על r שבלוח מורה על חלק השנה שעבר ממולד תשרי עד היום הנתון בחדשי הנוצרים.

את היתרון הזה נכפול ע"י $365\frac{1}{4}$, ונסמן את המכפלה היוצאת $U + u$ אשר U מורה על הימים השלמים שעברו ממולד תשרי, u על חלקי היום. נבקש מולד תשרי ע"פ הדרך האמורה למעלה, ויודע לנו אם נקבע ר"ה ביום המולד או נדחה וגם סימן קביעת השנה; נכנה את המולד בשם M, ויום קביעת ר"ה בשם X, וכאשר נביא בחשבון גם את רביעית היום, שיום העברים המתחיל בערב, מקדים את יום הנוצרים המתחיל בחצות הלילה, אז נמצא את מספר הימים שעברו מר"ה עד היום המבוקש המכוון לזמן הנתון לפי חדשי הנוצרים $U + u + 0,25 + M - X = U_1 + u_1$ אשר גם הפעם ציינו ע"י U_1 מספר הימים השלמים, וע"י u_1 חלק מן היום, ויחול לפי זה היום המבוקש ביום $U_1 + 1$ לתשרי. מובן מעצמו כי אם $U_1 + 1$ הוא יותר משלשים, אז יחול בחדש מן החדשים שאחר תשרי.

משל. מתי חל יום 28 מארץ 1887? — פה $A = 1886$; $n = \frac{86}{365} = 0,2356164$; את השנים הנותרות אחרי חלוקת A על ידי 4 בצרוף השבר n העולות יחד 2,2356164 שהן בנות שס"ה יום, נחליף לשנים שמדתן שס"ה ורביע, ע"י שנגרע מהן חלק $\frac{1}{1461}$ היינו

0.0015303 ונמצא:

$A_1 - 0,0015303 - 1,7324062 =$

ויען כי $B = 99$ ע"כ נגרע מזה $99 \times 18,9998347$

$A + n - 1,7339365 = 1884,5016799$

$1880,9836353$

נשאר $r_1 = 3,5180446$

ונמצא בלוח (II) אצל שנות המחזור R $r = 2,9914662$

נמצא הזמן שעבר ממולד תשרי עד 28 מאֶרץ $r_1 - r = 0,5265784$

נכפול את השבר הזה ע"י $365\frac{1}{4}$ ונמצא $U + u = 192,33385635$

המולד של חדש תשרי הוא כאשר מצאנו למעלה $M = 3,6660830$ וקביעת השנה ה"כ, ונמצא את הימים שעברו מר"ה עד 28 מאֶרץ:

$$U_1 + u_1 = U + u + 0,25 + M - X = 191,24993935$$

ולפ"ז יום 28 מאֶרץ חל ביום $U_1 + 1 = 192$ לתשרי או בט"ו בניסן.

זהו תמצית דבריו של הח' לוריא שהאריך בהם יותר (צד 99 עד 113) וגם נתן לוחות מסייעים להקל את החשבון, ואשר אין לנו חפץ בהם, כי כל כוונתנו להודיע רק את תוכן הענין, וכמדומה לנו כי בזה יצאנו את חובתנו כראוי, וקוראי דברינו יבינום לאשורם.

והנה החכם לוריא בחפצו להראות את יתרון תמונתו, חפש מגרעות בתמונות שנתנו בענין זה החכמים גוים ורחז"ם, והוא מוצא בהן שני מומים — האחד כי הם יחשבו את יתרון שנות הבריאה על מנין הנוצרים שוה תמיד 3760 שנים, בעת אשר ההבדל הזה הולך ורב, יען מדת שנת יוליוס גדולה משנת היהודים שעה ותפ"ה חלקים למחזור קטן; והמחבר מוצא כי בזמן קרוב בעוד 3700 מחזורים יגדל ההבדל הזה לשנה אחת! אמנם על הדבר הזה לא ידוה לבנו, ובתשובת אבישי לדוד נחם את ה' לוריא לאמר: בר ברך קירא ליזבן ואת לא תצטער (סנהדרין צ"ה), ואם בנינו אשר יקומו אלפים דור אחרינו, עוד יהיו צריכים להשוות את שני החשבונות יחד, אז ישיתו עצות בנפשם; ואם לא ישם אלוה כל חכמה, יש תקוה כי יבינו מדעתם להוסיף שנה אחת על חשבון אבותיהם. המום השני אשר מצא ה' לוריא בתמונות גוים ורחז"ם הוא, כי אינן מדויקות כחוט השערה ויש בהן קירוב מעט (הקורא יעמוד על מקום הקירוב הזה מהספר בעצמו, ולנו צר המקום פה להאריך בו). אבן הקירוב הזה דבר מועט הוא ואין להקפיד עליו כל כך במעשה.

אבל בכל זאת יש יתרון גדול לתמונת ה' לוריא מתמונות החכמים גוים ורחז"ם, יתרון אשר לא הרגיש בו המחבר בעצמו, כי תחת אשר שם יעשה המחשב מעשה קוף בעלמא, יחבר ויחסר יכפול ויחלק, כאלו היו הדברים גזירת הכתוב, מבלי דעת מדוע ולמה, ולפתח השבון כזה השגיאה רובצת; הנה פה יעשה הוא את מעשהו בדעת ובחשבון כי יודע הוא את אשר לפניו „מלתא בטעמא", והמחשבה מצטרפת למעשה והמעשה מעורר הכונה, על כן ילך לבטח דרכו ולא יכשל, והדבר הזה לבדו די הוא לבכר את תמונת ה' לוריא על פני כל אלה שקדמוהו.

נשים נא עתה עין על הילד השני הנולד להח' לוריא.

באמרי „הילד השני" עלי לפרש את דברי, כי כוונתי שני במעלה, אם את מאמר חכמינו „הכל לפי רוב המעשה" נשים לנו לקו. אבן ראשון הוא לאביו, ואותו הציג לפנינו לראשונה, גם ילד שעשועים הוא לו, ויתפאר בו בכל עת מצוא. כי אמנם יפה תאר ויפה מראה הוא וחכמתו תאיר פניו; בן חכם כזה ישמח אב גם ימצא חן בעיני כל רואיו, אך בדבר אחד נופל הוא מאחיו כי חכמתו מרובה ממעשיו ודעתו גדולה מתועלתו, וגם כי רובי תורותיו חדשות הן רק בעיני אביו, וכבר קדמוהו אחרים והוא לא ידע.

נעבר נא על דבריו אחד אחד ונשמעה מה בפיו.

אם נציין מולד שנת $1 + m$ במחזור הראשון לבריאה בציון $M_{o,m}$, ונבקש לדעת

מולד שנת $m+1$ במחזור $X+1$, ואת המולד הזה נציין בציון $M_{x,m}$, הנה דעת לנבון נקל כי נצטרך להוסיף למולד $M_{o,m}$ את כל היתרונות של X מחזורים, ולהוציא מן הקבוצה את כל השבועות השלמים הנמצאים בהם; ובהיות יתרון מחזור אחד ב׳ י״ו הקצ״ה $= 69715$ חלקים, ושבוע אחד 181440 חלקים, נמצא:

$$\text{(III)}\quad M_{x,m}=\left(\frac{M_{o,m}+69715X}{181440}\right)_R$$

ולהפך, אם נודע לנו מולד תשרי של שנת $m+1$ במחזור $X+1$, ונרצה לדעת את מנין המחזורים X שעברו מתחלת הבריאה עד המחזור ההוא, הנה יצא לנו מן המשוה (III):

$$\text{(IV)}\quad M_{x,m}=M_{o,m}+69715X-181440Y$$

$$\text{או:}\quad 69715X-181440Y=M_{x,m}-M_{o,m}$$

אשר האות Y מורה על מנין השבועות השלמים שאנו צריכים להוציא מן היתרונות שנתקבצו מן X מחזורים שעברו. המשוה הזאת אינה קצובה וכוללת שני נעלמים X, Y ששניהם כפי תנאי השאלה הם מספרים שלמים; ויען כי שתי הידות הכופלות את השיעורים X, Y יש להם יד משותפת 5, אם כן גם השיעור $M_{x,m}-M_{o,m}$ מתחלק בלי שארית על ידי 5, כידוע בדיני התרת המשוות שאינן קצובות, ויהיה לפי זה:

$$13943X-36288Y=\frac{M_{x,m}-M_{o,m}}{5}=N$$

וכאשר נתירה כמשפט נמצא:

$$\text{(V)}\quad X=6215N+36288t$$

$$\text{או:}\quad X=\left(\frac{6215\,N}{36288}\right)_R$$

הח׳ לוריא, אשר כפי הנראה נתעלמה ממנו לשעה הלכה זו, שהשיעור $M_{x,m}-M_{o,m}$ מוכרח להתחלק בלי שארית על ידי 5, האריך בדבר הזה בשמנה עמודים, התר התירות הרבה ונטה מדרך ההתרה הפשוטה שלא לצורך, מלבד לוח אחד המחזיק ששה עמודים שערך אך למותר.

המשוות האלה כוללות לפי דברי ה׳ לוריא כל חשבון העבור, ועל פיהן נוכל להתיר שתי השאלות האלה:

א) למצוא לכל סימן הקביעה הנתון את כל השנים המיוחדות לו בשנות העולם;

ב) למצוא לכל שנה ושנה משנות העולם סימן הקביעה המיוחד לה.

ההוא דסליק מיניה נפרש ברישא.

נניח, כי חפצנו לדעת קביעת שנת $m+1$ למחזור $X+1$, הנה מצאנו למעלה, כי מולד תשרי שלה הוא:

$$M_{x,m}=\left(\frac{M_{o,m}+69715X}{181440}\right)_R$$

ואחר שנדע מולדה הנה נדע גם קביעתה על פי לוח הגבולים (№ 1).

אבל לפי זה, אם נחפוץ לדעת קביעות כל י״ט השנים שבמחזור $X+1$, נצטרך לתת לשיעור $M_{o,m}$ אשר בתוך המשוה תשעה עשר מחירים שונים, ולבקש גבוליהם בלוח; לכן השכיל החכם לוריא לתת להגבולים אשר בלוח (№ 1) פנים אחרות, ותקנם למצוא על ידם קביעות כל שנות המחזור על ידי ידיעת מולד המחזור הראשון בלבד, על פי הדרך הזאת:

תחת אשר גבולי הלוח (№ 1) נקצבו למולד השנה שאנו רוצים לדעת את קביעתה או לשיעור $M_{x,m}$, העתיק ה׳ לוריא את הגבולים האלה לשיעור $M_{x,m} - M_{o,m}$, בגרעו מן הגבולים אשר בלוח את השיעור $M_{o,m}$. השיעור הזה שוה למולד בהר״ד שנוספו עליו יתרונות הימים השעות והחלקים שנתקבצו מראש המחזור עד התחלת שנת $1 + m$ במחזור, ולפי זה השיעור $M_{x,m} - M_{o,m}$ שוה למולד ראש המחזור $1 + X$ פחות בהר״ד. נבאר את דברינו במשלים. היתרונות שנתקבצו מראש המחזור עד השנה העשירית עולים א׳ כ״א תקמ״ג, ועם בהר״ד יעלו ד׳ ב׳ תשמ״ז, נגרעם מן הגבולים שבערוגה השניה (הכוללת בתוך השנים האחרות גם שנת י׳ למחזור), ונהפוך את הימים והשעות לחלקים, ולמען לא יצאו לנו שיעורים משוללים נוסיף לכולם שבוע אחד $= 181440$ חלקים שאינם מפסידים בענין קביעת השנים, ואז יתחלפו לנו הגבולים לאלה:

בש	גכ	הכ	הש	זח	זש	בח
110697	146133	162537	214377	223893	240297	275733

אם נעשה כן לגבולי שנת ט״ז, שהיא בת מינה של שנת י׳ ושוה לה בגבוליה, ונגרע מהם ה׳ ט׳ כ״ט, יתרון ט״ו שנה יחד עם מולד בהר״ד, ונוסיף לכל אחד מהגבולים 181440, אז יצאו לנו הגבולים החדשים האלה:

77935	113371	129775	181615	191131	207535	242971

כמשפט הזה עשה החכם לוריא עם כל השנים האחרות, וערך על הדבר הזה לוח מיוחד לכל שנות המחזור; וכאשר יחפוץ לדעת קביעת שנה $1 + m$ במחזור $1 + X$ יבקש מחיר המשוה הזאת שאינה אלא שנוי צורה של התמונה (III):

$$M_{x,m} - M_{o,m} = \left(\frac{69715X}{181440}\right)_R$$

בשומו החת השיעורים X, $M_{o,m}$, $M_{x,m}$ את מחיריהם, והמחיר היוצא לשעור $M_{x,m} - M_{o,m}$ יתן לו קביעת השנה עפ״י הגבול המכוון לו בלוח החדש הערוך על ידו.

מלבד הלוח הזה סדר ה׳ לוריא עוד לוח אחר הדומה בכל פרטיו לראשון, אלא שכל מספר קטן חמש פעמים ממספר הלוח הראשון, והוא מכוון לשעור:

$N = \frac{M_{x\,m} - M_{o,m}}{5}$. אחד מן הלוחות האלה הוא מלאכה שאינה צריכה.

ההמצאה הזאת היא מחוכמת, אולם ה׳ לוריא אשר לא קרא הרבה בספרי המעברים שקדמוהו, נתעה בשוא לחשוב כי הוא מצאה וכולה שלו; ובאמת כבר הובא הדבר הזה בספר יסוד עולם (מ״ד פ״י) בשם קדמוני המעברים. על פי הדברים האלה נערך שם לוח הנקרא בשם לוח בעל קל״ג מעמדות, יען כי הגבולים בלוח (№ 1) שהיה מספרם כ״ח רחבו ונסבו ונעשו לקל״ג; כי גבולי כל מין מארבעת המינים שהיו שוים זה לזה בראשונה, נשתנו על ידי גרעון היתרונות שנתקבצו מראש המחזור השונים לכל שנה ושנה מאותו המין בעצמו (את מולד בהר״ד לא גרעו המעברים ההם), ובכן יצאו לכל שנה משנות המחזור שבעה גבולים שונים ומספר כולם קל״ג (19×7). ד״מ, גבולי השנים י׳ וט״ז שהיו שוים בתחלה, בהעתקם למולד ראש המחזור נשתנו זה מזה, כי מן הראשונה נגרעו היתרונות של תשע שנים העולים א׳ כ״א תקמ״ג, ומן השניה היתרונות של חמש עשרה שנה העולים ג׳ ג׳ תתנ״ה, ועל ידי זה נשתנו הגבולים ההם לגבולים חדשים אלה:

	בש	גכ	הכ	הש	זח	זש	בח
שנה י׳)	ו׳ י״א תשמ״א	ז׳ כ׳ תקל״ז	א׳ י״א תשמ״א	ג׳ י״א תשמ״א	ג׳ כ׳ תקל״ז	ד׳ י״א תשמ״א	ה״ב תקל״ז

בש גכ דפ הש זש

ש"ז) ה' ה' שע"ט, ו' י"ד קע"ה, ז' ה' שע"ט, ב' ה' שע"ט, ב' י"ד כע"ה,

זש בח

ג' ה' שע"ט, ד' י"ד קע"ה,

כאשר יערוך הקורא את שתי השורות האלה שהוצאנו מן הלוח הנמצא ביסוד עולם (ה"ב צד 21 ברלין הר"ו), עם שתי השורות שהוצאנו למעלה מן הלוח של ה' לוריא, נראה כי אין בין זה לזה אלא גרעין בהר"ד, לפעמים הוספת שבוע שלם או 181440 חלקים, והלוף הימים והשעות לחלקים, ולא יותר; ומה הדש בזה ה' לוריא? — ואם גם לא ראה ספר יסוד עולם, היה יכול לעמוד על הדבר הזה מספר יסודי העבור לרחז"ס, שהוא משתמש בו פעמים רבות, כי שם (צד 20—19) נזכר תוכן ענין הלוח בעל קל"ג מעמדות שאמרנו.

אבל המעברים הקדמונים ההם עשו עוד יותר מאשר עשה ה' לוריא האחרון, כי על ידי הלוח בעל קל"ג מעמדות הזה, מצאו שקביעות כל המחזורים השונות, אי אפשר שישתנו כי אם על ס"א פנים; ותקנו על פי הסגולה הזאת לוח אחר שכנוהו בעל ס"א ראשים, אשר על ידו נמצא את כל קביעות שנות המחזור על פי ידיעת גבול המולד בראש המחזור בלבד בלי שום חפוש כלל; הלוח הזה נתבאר ביסוד עולם במקום שהזכרנו ונמצא ערוך בלוח הששי בסוף הספר, ונעתק כצורתו בספר Tables du Calendrier juif מאת הרב איזידאָר לאֶב Tableau V, ובשנוי קצת בספר „דער יודישע קאלענדער" מאת שווארץ (צד 80, 82, 83) ובגרעון מולד בהר"ד וחלוף הזמן בשברי מעשר בספר „מועד מועדים" מאת פיליפאווסקי (צד ל"ז ולוח ח').

מכל הדברים האלה נראה, כי המעברים הראשונים הוציאו מתחת ידם דבר שלם ומתוקן, בעת אשר ה' לוריא האחרון לא העלה בידו כי אם חצי דבר. ואם על פי הלוחות האלה נוציא משפט, אז מבלי אשר נחפוץ להקטין את ערך ה' לוריא, נתן צדק למאמר הידוע: טובה צפרנן של ראשונים...

מתוך המשוה (V) שיש לה אצל ה' לוריא פנים אחרות במקצת, הוציא ה' לוריא תולדה נכבדה ומצא תקופה חדשה גדולה הכוללת את כל הקביעות השונות כל ימי עולם; כי אחר עבור 36,288 מחזורים, כל קביעות השנים שבות ומתחדשות זו אחר זו, כסדר שהיו בראשונה. אולם התקופה החדשה הזאת, שה' לוריא לא זז מחבבה אף שעה אחת, ומתגאה בה בכל עת, נידעה לקדמונים וגם לאחרונים אשר כל אחד מהם מצאה על פי דרכו; ראה בספר יסוד עולם להישראלי (מ"ד פ"ד ופ"י, ומ"ה פ"ד) ובספר René Martin מאת Mémoire sur le Calendrier hébraïque. Angers 1863 צד 106 הובא בספר הרב איזידאָר לאֶב הנזכר (צד 5), ובספר מועד מועדים (צד ל"א).

הוא הדבר אשר אמרתי, כי ברובי דבריו כבר קדמוהו אחרים והוא לא ידע!

אולם התת זאת מצא המחבר חדשות בהתרת השאלה השניה: למצוא לכל קביעה נתונה את השנים המיוחדות לה בתקופת העבור.

נניח ד"ם, כי חפצנו לדעת את כל השנים המעוברות שקביעתן ז"ח, הנה כאשר נבקש בערוגה הרביעית מלוח הגבולים (№ 1), הכוללת את השנים המעוברות, נמצא את הגבול הקצוב לקביעה הזאת מן ה' י"ח עד ו' כ' תצ"א, וכאשר נגרע מן הגבול הזה את היתרונות שנתקבצו עד כל אחת מן השנים המעוברות גו"ח אדז"ט, אז נמצא את גבול המולד הנעתק לשנה הראשונה מן המחזור, המכוון לקביעה הזאת. נגרע ממנו גם מולד בהר"ד ונוסיף שבוע אחד, נמצא את השיעור $M_{x,m} - M_{o,m}$, נחלקהו על ידי 5 ונמצא גבולי השיעור N; וכאשר נגרע בכל שנה את שני גבולי N זה מזה הקטן מן הגדול, תצא לנו הערוגה האחרונה בלוח (№ 3).

№ 3.

שנות המחזור	גבולי לוח № 1	יתרונות שנות המחזור	גבולי המולד הנעתק לראש המחזור	גבולי השעור $M_{x,m}—M_{o,m}$	גבולי השעור N	ההבדל בין ב׳ הגבולים
ג	מן ה׳ י״ח עד ו׳ כ׳ תצ״א	א׳ י״ז תרע״ב ״	ד׳ ת״ח ה׳ ב׳ תתצ״ט	228084 256655	45617 51331	5714
ו	מן ה׳ י״ח עד ו׳ כ׳ תצ״א	ב׳ ח׳ תתנ״ג ״	ג׳ ט׳ רכ״ז ד׳ י״א תשי״ח	211703 240274	42341 48055	5714
ח	מן ה׳ י״ח עד ו׳ כ׳ תצ״א	ה׳ ט״ו קנ״ח ״	ז׳ ב׳ תתקכ״ב א׳ ה׳ של״ג	127078 155649	25416 31130	5714
יא	מן ה׳ י״ח עד ו׳ כ׳ תצ״א	ו׳ ו׳ של״ט ״	ו׳ י״א תשמ״א ז׳ י״ד קנ״ב	292137 320708	58428 64142	5714
יד	מן ה׳ י״ח עד ו׳ כ׳ תצ״א	ו׳ כ״א תק״ב ״	ה׳ כ׳ תק״ס ו׳ כ״ב תתרנ״א	275756 304327	55152 60866	5714
יז	מן ה׳ י״ח עד ו׳ כ׳ תצ״א	ז׳ י״ב תש״א ״	ה׳ ה׳ שע״ט ו׳ ז׳ תת״ע	259375 287946	51875 57590	5715
יט	מן ה׳ י״ח עד ו׳ כ׳ תצ״א	ג׳ י״ט ו׳ ״	א׳ כ״ב תתרע״ד ג׳ א׳ תפ״ה	174750 203321	34950 40665	5715
						40000

והנה ראינו למעלה, כי אם נתון לנו מולד תשרי בשנת כך וכך למחזור, אבל לא ידענו באיזה מחזור הוא, אז נוכל למצאו על פי המשוה:

$$X = \left(\frac{6215\ N}{36288}\right)_R$$

לכן אם נציג במשוה הזאת, במקום N, את כל המספרים הנכללים בתוך הגבולים, אשר מספרם הודנו הערוגה האחרונה בלוח № 3, נמצא את כל השנים המעוברות המכוונות לקביעת ז״ח.

כל אלה הם דברים חדשים ומחוכמים יפים ונחמדים, ויאתה תהלה לה׳ לוריא כי נתן דעתו לשאלה שלא נתעורר עליה אדם עד עתה; אולם אם נשים לבנו אל התועלת היוצאת מהתרתה, אזי נראה כי כמוה כאין. מן הערוגה האחרונה בלוח № 3 נראה, כי בשנה השלישית למחזור לבדה נמצאו במשך תקופת העבור (36288 מחזורים) 5714 שנים המכוונות לקביעת ז״ח, כמנין המספרים הנכללים בין שני הגבולים, וכמספר הזה נמצא ביתר השנים המעוברות; ואם נרצה למצוא את כל השנים המכוונות לקביעה זו, נצטרך להעמיד את כל אחד מהמספרים הנכללים בתוך כל הגבולים זה אחר זה, במקום השיעור N, ולבצע את מעשה החשבון ארבעים אלף פעמים, כמספר השנים היוצא מקבוצת הערוגה האחרונה בלוח № 3, עד אשר תקוץ נפש המחשב בעמלו, ומה יתרון לו שיעמול לרוח ולאבד הזמן בחשבונות שאין בהם תועלת? והוא אשר דברתי, כי הילד הזה הנולד לה׳ לוריא חכמתו מרובה ממעשיו!

אבל יפה מאד התולדה שהוציא הח׳ לוריא מחקירתו זאת, והיא למצוא את מספר השנים המאוחרות לכל קביעה וקביעה בתקופת 36288 מחזורים, מבלי שים לב אל אופן סדורם במשך הזמן הזה, למקומותן בשמותן. אם נעשה לכל הקביעות, כמשפט אשר עשינו לקביעת ז״ח בשנים מעוברות, נמצא:

שנים פשוטות			שנים מעוברות		
קביעת	בש״ה	מספר השנים 81334	קביעת	בש״ז	מספר השנים 32576
"	גכ״ה	" 43081	"	גכ״ז	" 36288
"	הכ״ז	" 124416	"	הח״א	" 26677
"	הש״א	" 22839	"	הש״ג	" 45899
"	זח״א	" 29853	"	זח״ג	" 40000
"	זש״ג	" 94563	"	זש״ה	" 32576
"	בח״ז	" 39370	"	בח״ה	" 40000
סך כל השנים הפשוטות		435456	סך כל השנים המעוברות		254016

עוד ילד יולד על ברכי ה׳ לוריא, וגם הוא טוב תאר ונבון דבר, אולם כגורל אחיו היה גם גורלו, כי בטרם יצא עוד לאויר העולם באו אחרים לפניו ויקחו ברכתו.

לפי חשבון המולדות, כל המחזורים שוים זה לזה במדת ארכם (רל״ה חדשים בני כ״ט י״ב תשצ״ג), אבל במעשה אין הדבר כן. מצד אחד ישתנו המחזורים זה מזה יען כי „ימים אתה מונה לחדשים ואי אתה מונה שעות לחדשים", ומצד השני יסבו ארבעת הדחיות הגרמות (פערטורבאציאנען) שונות במחזור האמצעי ומוציאות אותו ממדתו; וכבר ראינו שאין ההגרמות האלה חוזרות לקדמתן בלתי אם אחר תקופה גדולה בת 36288 מחזורים. חקירות המחבר הביאוהו לחקור על הענין הזה, וכדי הדבר כי נציע אותו בקצרה לפני קוראינו.

אם מחזור אחד נתון לנו ונחפוץ לדעת את מספר ימיו, אז די לנו לבקש את מולד השנה הראשונה ממנו, וכאשר נוסיף עליו יתרון מחזור אחד ב׳ י״ו תקצ״ה, אז יצא לנו גם מולד ראש השנה הראשונה של המחזור הסמוך לו, ועל פיהם נוכל לקצוב קביעת שני ראשי השנים, ולדעת על נקלה את מספר הימים אשר ביניהם, כאשר נראה בלוח אשר לפנינו.

גבול מולד ראש מחזור $x\perp1$ $(M_{x,o})$	גבול מולד ראש מחזור $x\perp2$ $(M_{x\perp1,o})$	קביעת ר״ה של מחזור $x\perp1$	קביעת ר״ה של מחזור $x\perp2$	מספר ימי המחזור	גבול השעור x	ההבדל בין גבול לחברו
ז׳ י״ח	ג׳ י׳ תקנ״ה	ב	ה	6940	28688	9837
ב׳ ט״ו תקפ״ט	ב׳ ח׳ ק״ד	ג	ה	6939	38525	2140
ג׳ ח׳ תפ״ס	ה׳ י״ח	ג	ז	6941	40665	1671
ג׳ ט׳ ר״ד	ו׳ ט׳ תשנ״ט	ה	ז	6939	42336	8697
ב׳ ט׳ תפ״ב	ז׳ י״ח	ה	ב	6941	51033	3575
ה׳ י״ח	ט׳ י׳ סקל״ב	ז	ב	6939	54608	6262
ו׳ כ״ב סתרע״ד	ב׳ ט״ו תקפ״ט	ז	ג	6940	60870	3811
ז׳ ס״ו תכס״ט	ג׳ ט׳ ר״ד	ז	ה	6942	64681	295
						36288

בשתי הערוגות הראשונות רשומים גבולי ראש המחזור $X \perp 1$, המסומן בציון $M_{x,o}$, וראש המחזור $X + 2$, המסומן בציון $M_{x\perp1,o}$. הגבולים האלה נלקחו מן הערוגה הראשונה אשר בלוח № 1, אלא שיצאו מהם גבולים אחרים, שאינם מולידים שנוי בקביעת יום ראש השנה, כי אם בחדשי מרחשון וכסלו (שהם לפעמים שלמים, חסרים או סדורים) שאין להם ענין להנדון אשר לפנינו; וכנגדם נולדו לנו גבולים חדשים, על ידי הערכת גבולי שני המחזורים זה לזה; למען הבדל ביניהם בסקירה ראשונה, רשמנו את הגבולים החדשים באותיות רש״י. בערוגה השלישית והרביעית נרשמו ימי השבוע ששני ראשי

השנים חלים בהם. בחמישית מספר הימים של המחזור ההוא. בששית מולד ראש מחזור $1 + X$ פחות בהר"ד מוחלף לחלקים ומחולק על ידי 5, והוא השעור $N = \frac{M_{x,0} - M_{\theta,0}}{5}$ ובאחרונה הבדל מחירי N בין האחד לחברו הסמוך לו המורה על מספר המחזורים הנכללים בגבול ההוא.

כאשר נקבץ את כל המחזורים איש איש למינו נמצא:

סך המחזורים בני	6939	יום	17099
"	6940	"	13648
"	6941	"	5246
"	6942	"	295
		ס"ה	36288

ה' לוריא מתענג עד מאד במציאתו זו, וישמח אלי גיל, כי גלה מחזור הכולל בתוכו 6942 יום, אשר לא שערוהו כל ההולכים לפניו. ואנחנו, אף כי צר לנו להשבית משושו, לא נוכל להעלים מאת הקוראים, כי בעיקר הדבר כבר קדמוהו החכם פיליפאווסקי בספר האסיף לשנת תר"ח, ובספר מועד מועדים (צד ל' ל"ב), ואחריו הרב החכם איזידאָר לאֶב בספר שהזכרנו אשר בלוח בעל ס"א ראשים (Tableau V) רשם אצל כל אחד מהגבולים את ימי המחזור. אולם שני החכמים האלה לא ברו לנו את הדרך אשר באו בה אל המציאה הזאת, ומי יודע אם לא הגיעו אליה במקרה, ע"כ יתרון לה' לוריא עליהם, כי יצא לו הדבר על ידי עיונו וחקירתו בחכמה ובדעת.

אולם אף כי הרבה ה' לוריא לחקור ולדרוש בחשבון העבור, והעמיק הרחיב לנתחו ולפסגו (אַנאַליזירען) לכל פרטיו ודקדוקיו ברוח חכמה ובינה, בכל זאת לא בצע עוד את כל מעשהו וישאר עוד פרט אחד אשר לא עבר עליו, והוא למצוא לכל מולד את החדש המכוון לו בשנות עולם, ואנכי אבוא אחריו ומלאתי את דבריו.

החקירה הזאת לא חדשה היא, וכבר התעסק בה בעל יסוד עולם, אולם יען דרכי החשבון הכולל לא נשתלמו עוד בימיו הוצרך לערוך על הענין הזה לוחות מיוחדים, ואנחנו לרגל המלאכה אשר לפנינו נתיר את השאלה על פי תמונה אחת כוללת.

אם M מורה על המולד הראשון בהר"ד, X על מספר החדשים שעברו מזמן הבריאה עד החדש שידענו את מולדו M_1, הנה אחרי שמולד אחד נעתק מחבירו בשיעור א' י"ב תשצ"ג $= 39673$ חלקים, ומספר החלקים הנכללים בשבוע אחד $= 181440$ נמצא על נקלה:

$$M_1 = \left(\frac{M + 39673\,X}{181440}\right)_R$$

את הכלל הזה נוכל לכתוב בתמונה אחרת:

$$M_1 = M + 39673\,X - 181440\,Y$$

אשר Y מורה על מספר הפעמים שהחולק 181440 נמצא בתוך המחולק $M + 39673\,X$. אם נתיר את השאלה כדין המשוות שאינן קצובות נמצא:

$$X = 74377\,(M_1 - M) + 181440\,t$$

או:

$$X = \left[\frac{74377\,(M_1 - M)}{181440}\right]_R$$

מן המשוות האלה נראה בסקירה ראשונה שאין מולדות החדשים חוזרים חלילה כי אם אחרי 181440 חדשים, וכן מצא החכם הישראלי שם, וכן הוא בספר העבור להר'

יצחק ב"ר אהרן שהיה בשנת ה"א כ"ח „אשר מכאן הוא מלמד אדם דעת כל מולד מסוים מתי היה ויהיה" (מאור עינים פ"מ), וכן דבר על זה הרב בעל „מרכבת המשנה" בקונטרס ברכות בחשבון (דף ד').

כל הדברים האלה הם תרומיות מכל החדשות והמועילות אשר נקבצו בספר החכם לוריא. דעת לנבון נקל, כי התאמצנו לקצר עלינו את הדרך, ולפעמים בראנו לנו מסלות אחרות, ורוב הדברים והתמונות נשתנו ממראיתם, ופנים חדשות נתנו להם; כי לו אמרנו ללכת אחרי המחבר עקב בצד גודל, כי אז היה לנו להעתיק כמעט את כל ספרו. ובלבבנו נתברך, כי אם לא הרויח הענין על ידי קצורו, עכ"פ לא הפסיד; כי כנסנו זצמצמנו במקום הצר הזה, כל דבר טוב ומועיל אשר הביא ה' לוריא בידו, לא נעדר מאומה, בלתי הלוחות המסייעים, שאינם עשוים כי אם להקל את טרח העבודה, והרוצה להעזר בם יחזור על הספר ההוא וימצא את אשר הוא מבקש. נקוה, כי לא ירע מעשנו זה בעיני ה' לוריא, ועוד ישמח לבבו בקרבו, בראותו ילדיו מעשי ידיו לבושים מחלצות חדשות, ומדברים בלשון הקדש אל אחיהם בני בריתם, וגם הקוראים העברים ידעו להוקיר מעבדו, וכמאמר חז"ל: „חמרא למריה וטיבותא לשקייה" יחזיקו טובה גם להמבקר אשר נעשה סרסור בין המחבר ובינם.

מכל אשר הגדנו עד הנה נוכחו הקוראים לדעת כי המטעמים אשר עשה לנו החכם לוריא נעמו לחכנו ויערבו לנו, ולעיני כל הקהל הננו מודים לו ומברכים שמו. אולם עוד חפץ לשמח את לב קרואיו מיין רקחו, ויאמר בלבבו, כי נברך עליו ברכת הטוב והמטיב, אכן כאשר תהינו על קנקנו מצאנוהו — חומץ.

כל זמן שהמחבר מטייל בתוך שדהו, הוא הולך לבטח דרכו, ואם לפעמים יובילנו בדרך כבושה לרבים ובלבבו ידמה כי פלס לו נתיב לא ידעו עיט, אין רע, והרי זה בכלל „זה נהנה וזה לא חסר"; ואם גם לפעמים ירט הדרך לנגדו, וילך ארחות עקלקלות, ויסוב את ההדורים אשר יצרו ידיו, לא נשית לב, כי סוף סוף הלא נגיע למחוז חפצנו, והענין הלא שוה בהפסד מועט הזה. אולם כאשר יעזוב מקומו ויצא חוץ לתחומו אז נראהו נכשל ונתקל בדרך הלוכו. אמנם ידע המחבר את נפשו, ובעת שומו לדרך פעמיו, גמר בלבו לבלתי לכת בשדה אחר, ולבלתי הכנים עצמו בחקירות על התיסדות העבור וקורותיו (צד VII). אולם קשה לאדם לכבוש את יצרו, וגם האיש אשר לא יתור אחרי מראה עיניו, יקרה מקרהו, כי ישכח נפשו, ויבוא לתומו ללקט אורות בשדה, אם תאוה הן לעינים, ובעודו בכפו יבלען, ולא ישיב אל לבו אולי פקיעות שדה הן, אשר משחתן בהן; כאלה ראינו רבות, ובכל פעם תעלינה מבלי משים מחשבות על לבנו, מי יודע אם לא כמקרה הזה גם אנו יקרנו?... גם החכם לוריא לא יכול למשול ברוחו, ובלכתו בדרכו וימצא גפן שדה ויחמדהו ויקטוף מאשכלותיו וישחט אותם אל כוס ויתן לפנינו למען נתענג על יין משתהו.

החכם לוריא כונן לבבו למצוא על פי חשבונות התכונה דבר שנתחכמו עליו חכמים רבים: מתי נוסד חשבון המולדות בישראל. ואחרי אשר יחוה לנו באמרים מעטים, כי חדש הירח איננו שומר את מדתו, ומפני שנוי מרחקי המרכזים במסלול הארץ, הוא הולך ומתקצר תמיד עד עת מועד, ישים לפנינו את דברי התוכן לאפלאס, אשר שם לדבר הזה חוק ומשפט, בתמונה קצרה המחזקת את המרובה. על פי התמונה הזאת נקל לקצוב את השנוי במהלך הירח מאות בשנים לפני שנת 1800 ולאחריה, על פי שתי התמונות האלה:

$$-(10'',7232t^2 - 0'',01936t^3) \quad (I)$$

$$10'',7232t^2 + 0'',01936t^3 \quad (II)$$

אשר האות t מורה בתמונה (I) על מספר מאות השנים שעברו לפני שנת 1800, ובתמונה (II) על מאות השנים שתעבורנה אחריה (צד 42—39).

הננו מוכרחים להכנס לתוך דברי המחבר, אשר הרשה לו לשנות ממטבע שטבע לאפלאס ולהוסיף עליה מעט, ושכח כי כל המוסיף גורע. לאפלאס נתן רק תמונה אחת (II), וה׳ לוריא הוסיף את השניה מדעתו, אחר שדן דין בעצמו: אם בזמן העתיד לבוא אנו צריכים להוסיף, הדין נותן כי בזמן העבר עלינו לגרוע, והלך בזה אחרי החכם רחז״ס (אף כי לא הזכיר את שמו) אשר נתעה גם הוא לחשוב כן בספרו תולדות השמים (הוצאה ראשונה דף ס״ג ע״ב), ונעלם ממנו כי הרחז״ס בעצמו במכתבו להחכם רצ״מ פיניליש, חזר ותקן את דבריו בכ״ח (ח״ט צד 34). אבל החכם לוריא לא כוון אל האמת, תמונת לאפלאס אחת היא לזמנים שעברו ושעתידים לבוא, אך דעת לנבון נקל כי אם נשתמש בה לזמנים שעברו, אז יהיה t משולל, וישתנה האבר השני, הכולל את t במדרגה שלישית, מחיוב לשלילה, אבל האבר הראשון, שאות t נכנס בו במדרגה זוגית, אינו משתנה לעולם. ואף כי הדברים האלה פשוטים הם, וסבתם וטעמם עוד יבוארו באשר יבוא לפנינו, בכל זה להוציא מלב החכם לוריא, אעיר על דברי החכם מעביום (המהולל בגלל המצאתו חשבון חדש בשם באריצענטרישער קאלקול) האומר כן בפירוש בספרו „דיא עלעמענטע דער מעכאניק דעס היממעלס״ (צד 210), בהביאו את התמונה הזאת בשם Damoiseau בשנוי מעט ($10'',8786 + 0'',015981t^3$).

אחרי אשר שמנו את המעקשים בדברי ה׳ לוריא למישור, נשובה אל התוצאות אשר חפץ להוציא מתוך התמונה הזאת.

בראשונה יחפוץ המחבר למצוא על ידה את הזמן x שהיתה אז מדת החדש מכוונת כ״ט י״ב תשצ״ג, ויאמר כי מפני שבמאה שנות החמה נמצאו 1237 חדשי לבנה, לכן אם במקום t נשים בה בתחלה x, ואחרי כן $^1/_{1237} + x$, ונגרע את שתי המשוות זו מזו, אחרי אשר נעזוב את השעורים שהשבר $^1/_{1237}$ עולה בה למדרגה מפני קטנם, אזי נמצא את ההבדל שבין מהלך הירח בחדש בזמן x ובין מהלכו בחדש בזמן 1801:

$$10'',7232\,\frac{2x}{1237} - 0'',01936\,\frac{3x^2}{1237}$$

וכאשר נוסיף את הזמן הנחוץ לירח לעבור את הקשת הזאת על מדת החדש בשנת 1801, נמצא מדת החדש בזמן x [31].

בדרך הזאת מצא החכם לוריא, שאם נעשה x=17 אז נמצא כי היתה מדת החדש במאה השניה לספה״נ גדולה חצי סקונדרא ממדתו בשנת 1801, והיתה מכוונת כ״ט י״ב תשצ״ג, ומביא מזה ראיה, שחשבון המולדות נתקן במאה השניה לספה״נ.

ענין החשבון הזה אינו חדש, וכבר הביאו החכם רצ״מ פיניליש בכ״ח (ח״ט צד 88) ושווארץ (צד 114, 12), אבל לא קבעו בו מסמרות כאשר עשה ה׳ לוריא. והנה

---

[31]) בזמן הזה הוא $0'',03413x - 0'',0000924x^2$, ובלוחות הירח של בורקהארדט שעל פיהם היו מעריכים תוכני השמים את לוחותיהם, המכונים בשם „בערלינער אסטראנאמישע יאהרביכער״, עד שנת 1863, נמצאה תמונה אחרת למדת החדש:

$$29^d\,12^h\,44'\,2'',854788 - 0''0,28434i - 0,0000885i^2$$

אשר האות i מורה על מספר מאות השנים לא אחרי שנת 1800 כי אם אחרי שנת 1700 (עיין בספר Chronologie מאת Matzka § 13), וכאשר נעשה בתמונה הזאת את i לשולל, תשתנה לזאת:

$$29^d\,12^h\,44'\,2'',854788 + 0'',028434i - 0,0000885i^2$$

מצד דקדוק החשבון הכל אמת הכל נכון, כי בדרך מקרה השגיאה שזכרנו ששגה המחבר בהבנת תמונת לאפלאס אינה מעלה ולא מורדת בענין הבדל מדת החדש — אבל על המופת שרוצה להביא מזה על זמן התיסדות המולדות, יש מקום לבעל דין לחלוק; כי כל איש יודה כי רחוק לומר שהיו הקדמונים מדקדקים כל כך בחשבונם עד דקים ודקי דקים, והרי לפנינו התוכן היפרכוס הגדול בכל תוכני קדם קוצב את מדת החדש $29^d\ 12^h\ 44'\ 3'',26$. ואילו רצינו לקצוב את זמנו על פי דרך החכם לוריא כי אז מצאנוהו במאה השלישית אחרי ספה"נ, בעת אשר כולנו יודעים כי היה במאה השניה לפני ספה"נ! —

החכם לוריא לא אמר די בהוכחתו האחת, ולא הרפה מתמונת לאפלאס, עד שמצא בה הוכחה אחרת חזקה מן הראשונה. דבר ידוע הוא כי על ידי תוספת מהירות תנועת הירח והתקצרות מדת החדש, מולד העבור המיוסד על מדת החדש כ"ט י"ב תשצ"ג, הולך ונעתק מן המולד האמצעי לפניו, ובשנת 1801 עלה ההבדל לערך 5913 סקונדין; ועל פיהו רוצה המחבר למצוא זמן התיסדות חשבון המולדות. והנה הוא משיב ידו על תמונת לאפלאס, ואומר, כי אם נעמיד בה 17 במקום t אז נמצא את ההבדל במהלך הירח מן המאה השניה עד המאה התשע עשרה $14''\ 53'$ [32]) ואם נחליף את הקשת הזאת בזמן, אז נמצאה שוה שעה אחת ל"ו מינוטען כשיעור ההבדל בין המולד האמצעי ובין מולד העבור (צד 146), הרי מכאן עוד ראיה שזמן התיסדות המולדות היה במאה הב' לספה"נ.

אולם החכם לוריא עבר גם הפעם על דברי חכמים שהזהירונו לומר דבר בשם אומרו — ונענש. כל הדברים האלה, שהקורא סבור כי יד המחבר חוללתם, לקוחים מספר תוה"ש להחכם רחז"ם (הוצאה ראשונה דף ס"ג) אשר משם לקח גם את לוחות מהלכי שני המאורות כאשר כתב בהערתו (צד 113). אולם החכם רחז"ם טעה שם בספרו כמה טעיות, וה' לוריא הלך אחריו בעינים עצומות ויעש מדחה.

לברר דברי, הנני מוכרח לבאר ענין תמונת לאפלאס וסדר שמושה, אף כי היא פשוטה מאד ואינה צריכה לפירוש. עיקר תועלת התמונה הזאת היא למצוא על ידה את מקום הירח האמצעי לכל עת שנרצה; אם נחפוץ לדעת מקום הירח האמצעי בזמן t לפני שנת 1801 — שנת העיקר, אז נצטרך לגרוע מן המקום L שהיה בו הירח בזמן העיקר, את הדרך שעשה הירח בזמן t שנים, היוצאת מכפילת הזמן t על מדת תנועת הירח באחדות הזמן שנציינה באות m, או את המכפלה mt; ויען כי מדת התנועה הזאת m היא שעור הולך ומשתנה תמיד, על כן בחר לאפלאס למדה את מהירות התנועה שהיתה לירח בשנת *1801*. אבל אם על פי המהירות הזאת הגדולה נחשוב את הדרך שעשה הירח במהלכו, אז תהיה המכפלה mt גדולה יותר מדאי, כי במשך העת t היתה תנועת הירח מתונה מאשר היא בשנת *1801*, וא"כ פיחת הירח במשך העת ההיא במהלכו, ולא עשה כל הדרך השוה להמכפלה mt כי אם פחות ממנה מעט mt—c. נגרע את השיעור הזה mt—c ממקום הירח L בזמן העיקר בשנת 1801, ונציין את המקום האמצעי המתוקן בזמן t באות L_1, נמצא:

$$L_1 = L - (mt - c) = L - mt + c$$

השיעור c היא הקשת $10''7232t^2 - 0,01936t^3$ הרמוזה בתמונת לאפלאס ואותה אנו צריכין להוסיף.

---

[32]) לפי התמונה שנתן ה' לוריא בעצמו לפנים שעברו $(10'',7232t^2 - 0'',01936t^3)$ — לא תעלה הקשת הזאת כי אם $4''\ 50'$. אבל גם בזה הלך בעינים עצומות אחרי הרחז"ם שהעלים ידו את השיעור $53'14''$ מפני שנתן לפנים שעברו את התמונה $(10'',7232t^2 + 0,01936t^3)$ — וע"כ נמצא ה' לוריא סותר דברי עצמו.

וכן אם נניח שנודע לנו מולד אחד אמצעי בשנת 1801, ונחפוץ למצוא רגע מולד אמצעי בזמן t קודם לכן, נדמה בדעתנו בראשונה, כאילו היתה מדה אחת לכל החדשים שעברו בין שני הזמנים — כמדת החדש בשנת *1801*, ונחליף את כל החדשים לימים לשעות ולחלקיהן; אולם יען כי כל אחד מן החדשים ההם היה גדול מעט מן החדש בשנת *1801*, אשר לקחנו לנו למדה, על כן צריכים אנו להוסיף את הזמן הנחוץ לירח לעבור את הקשת שפיחת במהלכו שאמרנו למעלה, והזמן הזה שוה:

$$21,1113t^2 - 0'',038114t^3$$

ונלמוד מזה כי תמונת לאפלאס מורה לנו על ההבדל שבין הזמן שעבר בין שני המולדות באמת, ובין הזמן היוצא לנו אם נחשוב את כל החדשים כמדת החדש בשנת *1801*, שהוא קצר ממדת החדש בשנים שקדמו לשנה ההיא.

חזרנו ושנינו על דברינו כמה פעמים, ובכל פעם נטינו קו תחת המלים „מדת החדש בשנת 1801", לעורר עליהן את לב הקורא, כי פה הוא מקום טעותו של רחז"ס ולוריא הנמשך אחריו, אשר שגו לחשוב, כי הקשת הנכללת בתמונת לאפלאס תמלא להם את השיעור 5913 סקונדין שהתאחר מולד העבור ממולד האמצעי, או במלין אחרות: את ההבדל שבין הזמן העבר באמת בין שני המולדות (ממולד היסודי המתבקש עד המולד האמצעי הנכון בשנת 1801) ובין הזמן היוצא לנו אם נחשוב את כל החדשים כמדת חדש העבור; והחליפו בשגגה מדת החדש בשנת *1801* במדתו לפי חשבון העבור (כ"ט י"ב תשצ"ג), על כן יצא משפט מעוקל.

על כל הדברים האלה העיר כבר החכם רצ"מ פיניליש במכתביו שנדפסו בכ"ח ח"ט, שהרבה להשיב בהם על החכם רחז"ס; אולם בכל אריכות דבריו לא גלה מקום טעותו של הרחז"ס, ולא הערה את מקורה, על כן אין דבריו שם מובנים לרבים.

על פי הדברים שאמרנו יש לסדר את המשוה באופן אחר, ומאליו מובן, כי גם תוצאותיה תהיינה אחרות, מאשר מצא הרחז"ס וה' לוריא.

הזמן שעבר מן המולד היסודי המתבקש עד המולד האמצעי שאנו אומרים למצוא על ידו את הזמן ההוא, והוא המולד האמצעי בשנת 1801, הוא, אם נציין את מדת החדש בשנת 1801 על ידי p:

$$T = 1237tp + 21'',11113t^2 - 0'',038114t^3 \quad (I)$$

ומפני שמולד האמצעי חל בימינו לפני מולד העבור בשעור "5913, על כן אם נציין את מדת חדש העבור באמת p_1, נמצא הזמן T שעבר מרגע המולד האמצעי היסודי עד רגע המולד האמצעי הנתון:

$$T = 1237\,t\,p_1 - 5913'' \quad (II)$$

נגרע משוה (I) ממשוה (II) ונמצא:

$$1237\,(p_1 - p) - 21'',1113t^2 + 0'',038114t^3 = 5913''$$

ויען כי $p_1 - p$ שהוא ההבדל בין מדת חדש העבור ובין מדת החדש האמצעי בזמן העיקר הוא $0'',4969$ ע"כ יהיה:

$$(A) \quad 614'',624t - 21'',1113t^2 + 0'',038114t^3 = 5913''$$

בשגגת החכמים רחז"ס ולוריא, שלא הבדילו בין מדת העבור ובין מדת החדש בשנת 1801, נעשה $p_1 - p = 0$, והאבר הראשון $614'',624t$ היה לאפס ויאבד אצלם מהוך המשוה, והוא הביאם לידי קלקול חשבונות, עד אשר דמו למצוא מופת על זמן התיסדות העבור במקום אשר אין שם שמץ מנהו.

ובאמת אילו היה בידינו למצוא זמן התיסדות המולדות על פי התאחרות מולד העבור, כי אז לא מצאנוהו כי אם על פי התמונה אשר נתַנו בזה למשוה (A). אבל לא עלה ביד החכם רצמ"פ למצוא מחיר מספיק להתרת המשוה הזאת, וכאשר נסה להעמיד במקום t מחירים שונים מן 13 עד 17 נוכח לדעת, כי המחירים השונים האלה לא יולידו שנוי רב במשוה, ולעולם ישאר הבדל בין שני עבריה המגיע עד 23 מינוטין, ונראה מזה שכל העתים האלה שוות לענין הגבלת זמן התיסדות חשבון המולדות שכולן אינן מתאימות, ולכן החזיק החכם רצמ"פ במעוז הקבלה שהביא הישראלי בשם רב האי גאון, כי נוסד חשבון העבור בערך ד"א ר"ס ליצירה.

ויש להצטער כי לו טרח החכם רצמ"פ להתיר את המשוה שמצא כדין המשוות ממדרגה שלישית, כי אז ראה שיש לה שרש אחד (לא יותר) = 523,66; ונשפוט מזה, כי נתיסדו המולדות יותר מן 52450 שנים לפנינו, וכבר היו אז חכמים גדולים בישראל שדקדקו במרת החדש כחוט השערה! —

מכל אלה יראה הקורא וישפוט, כי כל דברי החכמים רחז"ס ולוריא בענין זמן התיסדות המולדות אין להם על מה שיסמוכו.

ואחרי אשר הרבינו לדבר בענין זה לא נמוש ממנו, עד אם הביאונו את דעות שני החכמים רצמ"פ ורחז"ס על אודות ההבדל של 23 מינוטין, הנשאר עוד אחר כל החשבונות, בין המולד האמצעי הנכון ובין מולד העבור, ונדעה ונבחנה את דרכיהם.

החכם הרצמ"פ חשב לתת להם סבה, מפני שלא ידעו עוד אז את „ההשבתה השנתית (ווארִיאַציאָן)" שגלה התוכן טיכֹאָ די בראַהי, הגורמת הבדל בערך שעור כזה. והרחז"ס השיב עליו, כי מי יגיד לו כי הבוחנים טעו אז בעת שהיה אורך אמצע השמש פחות מן 180^0 (כ"ח ה"ט צד 35) שאז שעור ההשבתה הוא להוסיף. אולם כל עין תראה כי התשובה הזאת אינה כלום, כי ההבדל בעצמו יביאנו לידי החלטה כזו; מלבד כי הדעת נותנת כי עשו את השקפותיהם בשעה שהיו צריכים אליהן ביותר — בחדש תשרי שכל המועדים תלוים בו, ואז ההשבתה להוסיף בערך שעור השוה להבדל האמור. אבל בכל זאת דברי הרצמ"פ אינם יוצאים מכלל השערה, עד שיתברר לנו מקור חשבוננו ממקום אחר.

אולם החכם רחז"ס שהעיד על עצמו כי „מצא פתרונים לכל השאלות המבוכות והסכסוכים" בחכמת העבור (האסיף תרמ"ה צד 16 עיי"ש), מצא גם למבוכה הזאת תוצאות בדרכים מדרכים שונים. בראשונה החליט כי חשבון המולדות נוסד „לא על קצה המזרח ולא על טבור הארץ, גם לא על אופק ירושלים — רק על מקום הישיבות שבבבל", וכי כן נראה גם דעת הרמב"ם כי בעיקרים שיסד הוא נוטה מחשבון המקובל אצלנו (הצפירה תרכ"ב צד 23 בתשובתו להחכם שדא"ר), והבטיח לברר הדבר באורך ביסודי העבור מהדורא תנינא. בהשקפה ראשונה אין דבריו נמנעים, כי ההבדל בין אורך ירושלים ובבל עולה $8^0\ 30'$, השוה בזמן 34 מינוטין, ונשתנה ההבדל מן 23 אל 11 מינוטין; אולם כאשר נשים לבנו לדעת הקדמונים בענין הבדל האורך בין ירושלים ובבל, אז נראה כי ההחלטה הזאת מיוסדת על אדני שוא. תלמי המצרי בגיאוגרפיה שלו חושב אורך בבל מן האיים המאושרים 79^0 ואורך ירושלים 66^0 [33]), וההבדל 13 שביניהם עולה בזמן 52 מינוטין; וכמהו קצב את אורך שני המקומות האלה התוכן אלבתיני בשנת 880 למה"נ, ברשימתו הגדולה הנדפסת בלשון ערבי בספר Géographie du moyen âge par

[33]) יען כי לוחות תלמי אינם מצוים בידי כל, לכן למען תת ידים לכל איש לבחון דברי, אעיר על דברי החכם ר"ע האדומי (אמרי בינה פי"א) בהביאו גם אורך ירושלים ובבל לפי דעת תלמי כמוני.

Joachim Lelewel, Epilogue p. p. 64-93. ורושם הארץ הפרסי אמזאל וערוס (בשנת 1250) ברשימתו הנדפסת בלוחות הנספחים למפות Lelewel קוצב אורך בבל 70° ואורך ירושלים 56° 30′ וההבדל ביניהם עולה 13° 30′; ואורך אלאנבר שהיא פומבדיתא מקום ישיבת בבל (עיין דברינו בהאסיף תרמ"ז צד 403) נקצב אצלו 69° 30′, וההבדל עולה 13°; והרחז"ס בעצמו ביסוה"ע (מ"ת צד 56) חושב את ההבדל בין ירושלים ובבל י"ד מעלות. אם כן כל האומר להמלט מן המבוכה על ידי העתקת חשבון העבור מירושלים לבבל אינו אלא טועה! אולם בספר יסודי העבור (מ"ת הערה א׳ בסוף הספר) אשר הבטיח החכם רחז"ס לברר שם דעתו בארוכה, וכן במכ"ע לפראַנקעל (1864 p. p. 133—144) היתה פתאום רוח אחרת עמו, כי מצא התחבולה מחוכמת יותר. הוא מצא מולד אחד שיסד לו התוכן תלמי באלמגסטי על שנת ג"א י"ד, אשר יצא לו על פי השקפתו שעשה בשנת 132 לנוצרים, וחשב ממנו 879 שנים למפרע עד השנה הראשונה לנבונאסר, שהיא שנת ג"א י"ד ליצירה. המולד ההוא חל אצל תלמי ביום השבת 5 שעות 42 מינוטין 48 סקונדין אחר חצות הלילה, וכאשר נעתיקהו לאופק ירושלים היושבת למזרחה של אלכסנדריא, נמצא מולד ניסן של שנת ג"א י"ד ביום השבת שש שעות ומחצה בבקר, מכוון למולד העבור שחל אז ברגע ההוא! אבל גם פה באו המינוטין — שמולד העבור יתר על המולד הנכון שמצאם הרצמ"פ — ונשתטחו לפני הרחז"ס; כי בהיות מרחק ירושלים מאלכסנדריא 5° 20′ וההבדל הזה עולה בזמן $21\frac{1}{3}$ מינוטין, אם כן היה המולד בירושלים בשש שעות ארבעה מינוטין, ונמצא הבדל 26 מינוטין בין שני המולדות קרוב להבדל שמצאנו למעלה. מה עשה רחז"ס לקשי הערף האלה? הבליעם בין התחומים, ואמר כי הבדל אורך אלכסנדריא מאורך ירושלים אצל הקדמונים היה י"א וג׳ רבעי מעלה[34]).

אבל הבה נא ונראה היאמנו דבריו? הנה תלמי בעצמו בגיאוגרפיה שלו חושב אורך אלכסנדריא 60° 30′ ואורך ירושלים 66°, וההבדל ביניהם 5° 30′, וכמהו חשב התוכן אלבתיני ברשימתו הנזכרת, והחכם אבו געפר מחמד בן מוסי אלחורזמי (בשנת 833) בספרו כתאב רשם אלרבע אלמעמור (ספר רשימת רובע הישוב) הנדפס בלשון ערבי אצל לעלעוועל בספרו הנ"ל (צד 60-48) מתרחק מעט מן האמת וחושב את מרחק שני המקומות האלה 4° 40′ (51° 20′—56°). ובלוחות לעלעוועל הנספחים למפותיו נזכר חבל רושמי הארץ, מצרים ערבים ופרסים, מראש המאה התשיעית עד סוף המאה השלש עשרה, והיוצא מדברי כולם כי מרחק שני המקומות האלה הוא מארבע עד חמש מעלות; ונראה מזה כי המרחק הזה היה ידוע בקירוב גדול לכל הקדמונים ולא היה בו ספק כלל, ואילו העתיקו מיסדי העבור את מולד תלמי מאלכסנדריא לירושלים כי אז בלי ספק קבעוהו בסוף השעה הששית בבקר. וכבר העירותי על הדבר הזה את אזן הרב החכם רחז"ס, וכפי הנראה ישוב לאחוז עתה בשיטתו הראשונה כי נתיסדו המולדות על אופק בבל. אולם כאשר ראינו גם היא לא תצלח, כי הבדל אורך בבל ואלכסנדריא לפי דעת כל הקדמונים הוא 18° 30′ העולה בזמן שעה ורבע, ואילו העתיקו מולד תלמי מאלכסנדריא לבבל כי אז קצבוהו בשבע שעות ולא בשש ומחצה! —

ובאמת נפלא הדבר כי הרחז"ס החושב את דבריו כמשפט הנדסי שאין להרהר אחריו, מחליף מעת לעת דעותיו כלבוש, כאשר ראינו; ולא עוד אלא שבמקום אחד מצאנוהו מתקרב לדעת הרצמ"פ מתנגדו, ואומר, שהתאחרות מולד העבור סבתה לא התקצרות מדת החדש בלבד, כי אם גם יען „חשבון המולדות על פי מהלך אמצע הירח אצל

---

[34]) ובהערה ג׳ שם ובמ"ע הנזכר (צד 134) חזר מדבריו שכתב בתשובתו להשד"ל, ואמר כי מדברי הרמב"ס נראה שחשבון המולדות נוסד על טבור הארץ מסכים לדעת הישראלי, ולא על אופק בבל!

הקדמונים היה מעורב עם השבתות שונות אשר לא ידעו עדיין בימיהם" (תוה"ש מהדורא הנינא צד 91 בהערה), הנה הוא אוחז החבל בשני ראשיו ומרכיב דעתו עם דעת החכם רצמ"פ, ובכל זאת הוא מראה מקום לספרו יסוה"ע מ"ת, ונמצא סותר דברי עצמו תוך כדי דבור? כי אם דבריו ביסוה"ע נכוחים ומדוקדקים אז אין לו צרך וענין כלל לבקש סבה אחרת בהשבתות שנעלמו מן הקדמונים. ובכלל ראוי להחכם הרחז"ם לברר דעתו, ולהודיע איזו משיטותיו השונות הוא מבטל ובאיזו מהן הוא מחזיק, כי בדבר הזה שהוא תופס בכל פעם שיטה אחרת ואינו מבטל את הראשונות וכורך את כולן ביחד, הוא מבלבל את הקורא עד אשר לא יוכל למצוא ידיו ורגליו בכל הענין הזה.

אך נשובה נא אל החכם לוריא! עוד במקום אחד נכנס החכם הזה לרשות שאינה שלו ולא יצא משם בשלום.

אחרי אשר בצע המחבר את כל מעשהו, שם אל לבו באחרונה לבדוק אחר חשבון עבורנו ולבחון את מדרגת דקדוקו; והנה מצא כי שנתנו שמדתה לפי חשבון העבור שס"ה יום ה' שעות תתקצ"ז חלקים גדולה יותר מן הראוי בשעור 0,0046 ביום, ויחש עתידות כי סוף חשבון עבורנו להתמוטט אם לא נדאג לתקנו מעת לעת. דעת לנבון נקל כי כל הדברים האלה הם רק „הלכתא למשיחא", והננו נושאים ונותנים בהם רק בדרך דרוש וקבל שכר, אבל נשמעה נא עצת ה' לוריא. הנה הוא מוצא כי אחר כל 81 מחזורים שהם 1539 שנים יגדל היתרון הזה ויתקבץ עד 7,0794 יום, על כן יציע לפנינו לקצר מקץ כל 81 מחזורים את חדש אלול בשבעה ימים ולהעמידו על כ"ב יום (צד 152); ומוסיף לאמר כי גרעון שבוע אחד לא יוליד כל שנוי בסדר חשבוננו, כי קביעת השנה תלויה רק באיזה חלק מחלקי השבוע יחול המולד. אבל „לפום חורפא" שכח החכם לוריא כי אז יחול ראש השנה וכל ראשי החדשים הבאים לא בזמן המולד כי אם ז' ימים קודם לכן, וכל חשבון הלבנה ימוט ויפול באפס יד! — אכן אילו היו ישראל על אדמתם וסנהדרין על מכונה, ואילו לא שבו לעבר ע"פ הראיה והאביב והיו רוצים לעשות שנותיהם על פי חשבון, כי אז מצאו דרכים אחרים נכונים הרבה יותר לקרב את שנות החמה והלבנה ולהשוותן יחד. ואילו היינו בסנהדרין כי אז הצענו להנהיג תחת מחזור י"ט, מחזור אחר אשר אמנם ארוך הוא ממנו הרבה אבל מדויק כחוט השערה, והוא מחזור בן 687 שנה אשר יכלול בתוכו 434 שנים פשוטות 253 מעוברות. ונבאר את דברינו בקצרה — מדת החדש לפי דעת התוכן יוחנן טוביה מאיר הנודע בשם Tobias Mayer הוא $29^d\ 12^h\ 44'\ 2'',8283$ ושנת החמה שס"ה יום ה' שעות 48 מינוטין 48 סקונדין, וערך השעור האחרון אל הראשון הוא 12,36826773, נחליף את שבר המעשר בשבר מרותק או שבר נמשך (קעטטענברוך אדער קאנטינו-אירליכער ברוך) ונמצא את המחירים האלה $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{4}{11}$ $\frac{7}{19}$ $\frac{123}{334}$ $\frac{253}{687}$. ארבעת השברים הראשונים מדוק־קים רק מעט; השבר החמישי $^7/_{19}$ אשר עליו נוסד עבורנו מדוקדק מהם וכאשר נשוב להחליפו בשבר מעשר יעלה 0,368421 אם כן הוא גדול בשעור 0,000153 יותר מדאי; השבר הששי $\frac{123}{334}$ מדוקדק עוד יותר, כי מחירו 0,3682635, ואינו קטן מן הראוי כי אם בשיעור 0,000043. אולם השבר האחרון $\frac{253}{687}$ הוא מצומצם כמעט ומחירו = 0,36826783 ונדול רק בשעור קטן מאד 0,0000001 אשר כלא הוא נחשב. ואם את המחזור בעל י"ט שנים כינו מפני חשיבותו בשם מספר הזהב (אידעלער בשם דוראנטים I-197), כי עתה נוכל לכנות את המחזור בן 687 שנים בשם „מרגניתא דלית לה טימי". לא נשאר לנו אפוא כי אם לבקש את סדור השנים המעוברות בתוך המחזור הזה, אבל יען כבר ארך מאמרנו מאשר הגבלנו לנו מראש נחשוב את פרטי הדברים

למותר ודי לנו כי הראינו את היסוד הראשי אשר עליו היה יכול להוסד סדר העבור מכוון ומדויק, והרוצה לעמוד על עיקרי הדברים יעיין בספרו של החכם מאצקא (שהבאנו פעמים אחדות) בסימן 23, וימצא דבר דבור על אפניו. מובן הדבר כי אילו נתקבל חשבון כזה כי אז נשתנו הרחיות גטר"ד ובטו"ת תקפ"ט לאחרות, אבל בידוע ששתי הדחיות האלה הן רק טפלות בחשבון העבור ואינן אלא תולדות משתי הדחיות הראשיות: אד"ו ומולד זקן, ואילו נתקבלה מדה אחרת לחדש ולמחזור, כי אז הולידו שתי הדחיות האלה תולדות אחרות ברוח הרעיון הראשי אשר כל סדר העבור נשען עליו.

עוד שגיאה אחת קטנה מצאנו בספר החכם לוריא. אחרי אשר באר כהוגן את השם מולד, באמרו, כי הוא רגע קבוץ החמה והלבנה, יוסיף לאמר „או בדיוק יותר (точнѣе) רגע הראות הלבנה החדשה ברקיע אחרי הקבוץ" (צד 17). הגדר הזה שהחכם לוריא אומר עליו שהוא „מדויק יותר" אינו אלא שבוש, אף אם כדבריו מצאנו גם אצל אידעלער (I-543-544). ולא אדע אם משם לקח לוריא את דבריו או כוון לשגיאה זו מדעתו.

ווארשא בחדש בול התרמ"ח. חיים יחיאל בארנשטיין.

הערות שנשמטו ממקומן.

(לצד 291 שורה 4 מלמטה). ובדבר הזה נתעה גם יוסיפוס החושב את ראשית שנת היהודים לעניני חול — לאחת עם ראש שנת המצרים כאשר הבאנו דבריו (צד 309).

(לצד 292 שורה 19). והמתרגם הרומי הלך בזה בעקבות עקילום שתרגם מלות ליום הכסה ἡμέρα πανσελήνου פאנזעלענאו (הובא תרגומו זה אצל גרעטץ בתולדות היהודים ח"ב צד 322).

(לצד 301 שורה 7). תקופת ניסן לדעת שמואל חלה תמיד בשנה ראשונה למחזור חמה בתחלת ליל כ"ו מארץ, בשניה בחצות ליל כ"ו בו, בשלישית בכ"ו בו בתחלת היום, וברביעית שהיא שנה כבושה (פעברואר בן כ"ט יום) ביום כ"ה בו בחצות היום, וכן היא חוזרת חלילה. ולפ"ז סופרי השומרונים האומרים שהם מעברים את השנה אם מולד הלבנה חל ביום י"א מארץ, כוונתם לרוב השנים, מפני שאז יחול הפסח בכ"ה מארץ, יום לפני התקופה, אבל בשנה כבושה אין מעברים אא"כ חל המולד בעשירי לחדש מארץ או קודם, אבל כשחל ביום י"א אז יחול הפסח בכ"ה שהוא יום התקופה ואין צורך להם לעבר.

והנה אמרתי כדבר פשוט שתקופת שמואל אחת היא עם תקופת יוליום קיסר, ועלי לברר החלטתי, מפני שכבר נחלקו בזה החכמים ולא העלו בידם דבר ברור. החכם אידעלער שיצא לדון על התקופה הזאת ע"פ ההבדל בין תקופת ת ש ר י האמתית ובין תקופת שמואל, החליט שנתיסדה במאה השלישית לספה"נ (I-554) והוא זמנו של שמואל; והחכם פיניליס יצא לבקש זמן התיסדות התקופה הזאת, ע"פ ההבדל שבין תקופת נ י ס ן האמתית ובין תקופת שמואל, ומצא שנתיסדה בשנת ג"א ת"ן, שנה ראשונה לתאריך השטרות (כ"ח ה"ט צד 32). הננו רואים מזה, כי אם את התקופה האמתית נשים לנו קו, אז תשתנינה תוצאות חקירותנו לפי התקופה אשר נצא ממנה בחשבוננו. אולם היטיב מהם לעשות החכם רחז"ס, שמצא עפ"י ההבדל בין תקופות שמואל ובין התקופות האמצעיות שבזמננו, שנתיסדה תקופת שמואל בערך 45 לפסה"נ בזמנו של יוליום קיסר (תוס"ש הוצאה ראשונה צד ס"ד, יסודי העבור צד 42), אבל לא חזק את דבריו בראיה מחייבת, ולכן אינם יוצאים מכלל השערה; ולא נתפלא אפוא אם לא נתקררה בה גם דעת הרחז"ס ובקש לתקופת שמואל שמוצאה ממקום אחר, ורצה למצוא קשר בינה ובין העיקר שקבע לו תלמי המצרי בספר אלמגסטי למהלכי המאורות. את העיקר הקדמון הזה, אשר יצא לתלמי אחר שחשב מזמנו למפרע 879 שנים שכל אחת מהן מדתה שס"ה יום ה' שעות נ"ה מינוטין וי"ב סקונדין, העתיק רחז"ס לתקופת שמואל והוסיף לחשוב ממנו למפרע עד תחלת חשבון הבריאה, בחשבו כל שנה לשס"ה יום ורביע כשמואל (והרכיב אפוא מין בשאינו מינו), ועל ידי שלקח את ההבדל בין אלכסנדריא של מצרים ובין ירושלים יותר מפי שנים ממה שהוא באמת, וממה שקצב תלמי בעצמו כאשר העירונו למעלה (צד 334), יצא לו בדיוק שתקופת שמואל הראשונה קדמה למולד ז' ט' תרמ"ב! אולם הרחז"ס לא היה צריך כלל להכנס לפרצה דחוקה כזו, והשערתו שתקופת שמואל נלקחה מתקופת יוליום קיסר נאמנה מאד, ואנכי מצאתי לה ראיה נאמנה שכמעט אין להרהר אחריה, וזאת היא: לפי עדות פליניום וקאלומעללא (המובאים אצל אידעללער II-124), בשעה שתקן יוליום קיסר את לוח החדש לרומיים בשנת 45 לספה"נ, והוא שנת ג"א תשט"ז לבריאה, קבע תקופת טבת ביום השמיני לפני ר"ה יאנואר

(ante diem VIII Calendas Januar) שהוא מכוון ליום 25 דעצעמבער, והתקופות (Cardines) האחרות גם כן ביום השמיני לפני ראש החדש הסמוך: ביום 25 מארץ, 24 יוני, 24 סעפטעמבער; וכשאתה חושב תקופות שמואל לשנה ההיא אתה מוצא תקופת תשרי ביום 24 סעפטעמבער (21 שעה), תקופת טבת 25 דעצעמבער (4½ שעות), תקופת ניסן 25 מארץ (12 שעות) ותקופת תמוז 24 יוני (19½ שעות), מכוון עם עדות פליניוס וקאלומעללא! — השעות הנוספות במסגרות מתחילות מחצות הלילה כחשבון הרומיים. — והנה החכם אידעלער במקום ההוא מצא שתקופת טבת של יוליוס היתה מאוחרת מן התקופה האמתית יותר מיום התים, ולכן שער שלא מצאה הסאסיגענעס מעצמו כי אם לקחה מתוכנים אחרים שקדמוהו, ואולי מהיפרכוס, וכן מצא שתקופת ניסן שלו היתה מאוחרת מן התקופה האמתית יותר מיום אחד, וכנגדן קדמה תקופת תמוז את התקופה האמתית יום אחד ותקופת תשרי שני ימים, ולכן החליט שסאסיגענעס קבע את תקופותיו האחרות גם כן ביום השמיני לפני ר"ח (VIII Calendas) למען בא לכוון תמונה אחת (דער גלייכפערמיגקייט וועגען), ולדעתי לא כוון יפה. תקופות יוליוס קיסר אינן התקופות האמתיות כ"א האמצעיות, וכאשר נחשוב למפרע מהיום עד זמנו, נמצא שבשנת ג"א תשס"ז בתקופת תשרי חלה התקופה ביום 24 סעפטעמבער 8 שעות בערב, לפי זמנה של אלכסנדריא עיר מושבו של סאסיגענעס, והתקופה שמואל או יוליוס קיסר חלה בשעה 9 בערב, ונמצא ביניהן רק הבדל מועט, שעה אחת, וכן עולה ההבדל הזה בכל יתר התקופות, וההבדל הזה קטן מאד, ואם נניח שהתוכן סאסיגענעס עשה התקופותיו כחמש שנים קודם שתקן החשבון בערך 50 קודם לספה"נ, אז יבוטל גם ההבדל הקטן הזה ונמצא שתקופתו מצומצמת לגמרי עם מה שיצא לנו בחשבוננו.

(לצד 303 שורה 1). וכן אנשי יאפאן יש להם מחזור י"ט עם שבע שנים מעוברות (Baylly p. 521 בשם ספרי המסעות). ובמקום אחר יזכיר סופר תולדות חכמת התכונה הזה, כי מלבד היוונים היה המחזור הזה ידוע לעמים שונים: גיפטים וכשדים, ערבים והודים, סינים ואחרים (צד 65), אבל במקומם לא הודיענו את המקור אשר ממנו שאב דבריו, ונותן מקום להרהר אחריהם. גם הפריז מאד על המדה בחפצו להוכיח על ידי הדבר הזה, ועל ידי מופתים אחרים הדומים לו, כי היתה חכמת התכונה מפותחת לבני אדם עוד לפני דור המבול, ויחד לזה פרק מיוחד בשם „התכונה לפני המבול" (De l'Astronomie Antediluvienne).

(לצד 303 שורה 6 מלמטה). אחר מלת „לחלוק" נשמטו הדברים האלה: ואילו רצו לתקן להם סדר עבור בזמן אלמאמון (830 לספה"נ), בעת אשר חכמת התכונה עלתה כפורחת בארצות הישמעאלים, עד כי התוכנים ערבו את לבבם לעשות דבר שלא קדמום כל עם ולשון לפניהם, וגם חכמי הדורות שעמדו אחריהם לא מלאו עוז בנפשם לשוב ולחדש את מפעלם עד המאה השמונה עשרה, והוא למצוא קצב ומדה לכדור הארץ, או אם נשתמש בלשון פדר"א (פרק ל') „למדוד את הארץ בחבלים" — בעת אשר נראה את חכמי הערבים כי ירוצו ולא ייגעו לברוא חדשות בחכמה, עד כי התוכן אלבתאני (880 לספה"נ) מצא את ידיו לקצוב כמעט בדיוק גמור מדת השנה — אם בזמן ההוא רצו לתקן להם סדר חשבון השנים, כי אז יכלו לדקדק יותר ולמצוא מחזור מדויק יתר הרבה מאד ומצומצם כמעט לגמרי, והוא מחזור של ע"ט שנה, הכולל חמשים שנה בנות שנ"ד יום וכ"ט שנה בנות שנ"ה יום. שנת הלבנה כזאת איננה גדולה מן האמתית כי אם 2½ סקונדין, תחת אשר במחזור של שלשים שנה שנת הלבנה קצרה בשעור 34 סקונדין (עיין בספר כראנאלאגיע מאת Wilhelm Matzka סימן 22).

(לצד 304 שורה 3). אולם גם אנשי מעקסיקא הנקראים אזטקים (Azteken) חשבו בראשונה חדשיהם ללבנה, וכנו את הזמן מיום שראות הלבנה עד יום העלמה בשם Metzli שהוראתו לבנה וחדש, ואת שנותיהם קצבו על פי מעמד עשבי השדה ותבואתה, וקראו את השנה בשם Xihuitl (תבואה חדשה). אולם בשנת 5097 לבריאת עולם (מתי יחל אצלם חשבון הבריאה?) נאספו חכמיהם בעיר Huchuetlapallan ונמנו וגמרו לתקן את חשבון השנים כמו שהיה נהוג לפי דעתם בעת רשתם את הארץ. מן העת ההיא הנהיגו שנת החמה שחלקוה לשמנה עשר חדש בני עשרים יום, שכל אחד היה לו שם מיוחד, ובסוף השנה הוסיפו חמשה ימים שלא היה לכל אחד מהם שם בפני עצמו, וקראו בכלל בשם nemontemi שהוראתו ימים באין בהם סימן ברכה. החדש היה נחלק אצלם גם לארבעה שבועות בני חמשה ימים, והימים המסמנים תחלת השבוע היו מכונים כסדר בשמות: שפן, קנה, חלמיש ובית, אשר יזכרו עוד לפנינו. ולמען הביא בחשבון את רביעית היום העודפת על שס"ה, היה להם מחזור בן נ"ב שנה שהוסיפו בסופו שלשה עשר יום (ויש אומרים שנים עשר וחצי!?) שנתקבצו במשך המחזור. כל שנה משנות המחזור היתה מכונה בשם מרכב משתי מלים, שאחת מהן לקוחה מחרוזת הכוללת ארבעה דברים: שפן, קנה, חלמיש ובית (שהיו מורים גם על ארבעת עתות השנה ועל ארבעת היסודות אדמ"ע), והשנית מחרוזת שניה שהיתה כוללת שמות המספר מאחד עד שלשה עשר; ככה דרך משל נקראה השנה השביעית בשם: תשעה־שפן, והשנה השמנה עשרה — חמשה־קנה. שני מחזורים כאלה

בין נקראים בשם עת (Siècle) ובלשונם Huchuetilitzli. את הדברים האלה הוצאתי ממכ"ע פולני Wędrowiec (שנת 1877, №№ 41-43), וראשי פרקים נמצאים אצל Baylly, בספרו Histoire de l'astronomie moderne I, p. 285-87, והעתקתים פה בקצרה מפני הדמיון הנפלא בפרטים רבים בין סדר חשבונם ובין כמה דברים שהזכרנו במאמרנו, ומהם יראה הקורא כי מקרה אחד היה גם לעם עם יושבי העולם הישן, שחשבו גם הם בראשונה לחמה וללבנה כאחד בחשבון הגס המוטבע בטבע הענין, ואחרי כן תקנו חשבונם לחמה לבד. ונפלא הדבר לראות כי רוח בני האדם העולה למעלה במעגלי החכמה והמדע, יאחז לו תמיד כמעט דרך אחת, וכל העמים והלשונות הרחוקים זה מזה אשר לא נמצא כל קשר ביניהם ודבר לא היה להם איש את אחיו, עושים דרכם ומתקרבים אל שלמותם בנתיבות שונות מעט מזער, אבל מקבילות אשה אל אחותה ואל המסלה הראשה המובילה את מבחר היצורים אל מחוז חפצו, ואל המטרה הנשגבה תעודתו בחיים.

(לצד 309 שורה 10). המספרים המובאים בספר העבור צריכים תקון וטעותם מוכחת מתוכם, כי כ"ט סיון ד"א שנ"ב (שהיה מולד תשרי שלה ב' ו' פ"א וקביעתה ב"ש מעוברת) חל ביום ו' לא ביום ג', וי"ט אדר ראשון ד"א תתפ"ג (שמולד תשרי שלה א' י"ג ר"ן וקביעתה ב"ח מעוברת) חל ביום ו' לא ביום ד'. ובאמת ראש חדש פרורדין בשנת ד"א שנ"ב חל ביום ג' כ"ב סיון המכוון ליום 16 יוני (ובספר העבור נזכר בטעות י"ט מן יוניה), כי ראש השנה אצלנו חל אז ביום 2 סיפטמבר. ולזה מסכימים גם דברי הנשיא שכתב כי ראש חדש פרורדין בשנת ד"א ש"ל חל ביום הראשון באחד בתמוז; וראש חדש פרורדין בשנת ד"א תתפ"ג חל ביום ד' י"ז אדר ראשון, והוא ביום 14 פעברואר, כי ראש השנה אצלנו חל אז ביום 4 סיפטמבר. וכן מראים גם דברי הנשיא בעצמו שמצא מולד אדר ראשון ב' ד' תשקע"ס ותחלת היום הראשון של חדש פרורדין י"ו י"ט ק"ה אחר המולד, ומוסיף לאמר, התחל למנות מיום שני (בשבוע) אשר הוא המולד והוא יום קבוע החדש יכלה לך החשבון ביום ד' ונראה לך שחדש אפרוזדין (צ"ל פרורדין וכן כתוב שם תמיד החדש הזה בטעות) נופל יום רביעי י"ט [צ"ל י"ז] לאדר ראשון".

(לצד 320 שורה 18). ויש להעיר כי השארית היוצאת מחלוקת $19:(A-3763)$ שוה לשארית היוצאת מחלוקת $19:(A-1)$ כי $A-3763 = 19\times198-(A-1)$. ויען כי שנות העבור גו"ח אדז"ט נוסדו על חלוקת A על ידי 19, לכן כאשר נבקש בלוח את קביעת השנה על ידי השארית R עלינו להוסיף עליה 1 ולעשותה $R+1$ או לפחות 1 מן השנים הרשומות למעלה בשורה הראשונה מלוח הגבולים.

צד 293 שורה 1 הסר — או אם לא חלה ביום החדש. צד 295 שורה 9 חסר — (אידעלער I-210). צד 380 שורה 24 צ"ל פעברואר. שם שורה 25 צ"ל 18 מארץ.

שירות דודים.

מאת החכמים החוקרים

הר"ר יוסף הלוי בפרים, והר"ר אברהם עפשטיין בוויען.

הר"א עפשטיין שלח את ספרו „מקדמוניות היהודים" להחוקר המפורסם הר"ר יוסף הלוי Prof. à l'Ecole des Hautes-Etudes והוא שלח לו בתשובתו את השר הזה:

סִפְרְךָ אוֹצַר הֲמֻדוֹת מָלֵא בְרָכָה כְּמֶגֶד שָׁמַיִם
כָּל פְּנִינֵי תַעֲנוּגִים יִתְנוֹצְצוּ בוֹ בְּאוֹר שִׁבְעָתַיִם
מוֹצְאֵיהֶם יִלָּמְדוּ בֵין סוֹרוֹת מְכֻסִּים כְּחֹשֶׁךְ מִצְרַיִם
וּשְׁעָרִים סֻגְּרוּ תָם — אָז יִפָּתְחוּ חִישׁ בְּלִי שִׂים יָדַיִם.

J. Halévy.

את השיר הזה קבל הראע"ש בהיותו באיטליא בסאררענטא הסמוך לנעאפעל, והשיב לו:

אל החוקר המפורסם מ' יוסף הלוי בפרים.

לְנֶגְדִּי יַם גָּדוֹל וְרָחָב, גַּלָּיו יִמְחֲאוּ כָף,
פַּעַם כִּדְמָמָה דַקָּה, פַּעַם כַּחֲרוֹן אָף.
מִתְּהוֹם מַיִם רֹאשׁ יָרִימוּ אֳנִיּוֹת הַיָּם,
לִימִינִי כְּכִבְשָׁן יֶעְשַׁן הַר נִשָּׂא וָרָם.

הוּא כִּסָּה בְאֶפְרוֹ פָּאמְפֶּעיִי, עִיר גְּדוֹלָה לָאֵל,
שָׁפַךְ עָלֶיהָ חֲמָתוֹ, וַיְשִׂימֶהָ לְתֵל.
כְּאַלְפַּיִם שָׁנָה עָבְרוּ, וְהִיא נִצֶּבֶת עוֹד,
חָרְבוֹתֶיהָ רָאִיתִי וְהִשְׁתּוֹמַמְתִּי מְאֹד.

נַפְשִׁי הִשְׁתּוֹחֲחָה מְאֹד, הָיִיתִי כְּחוֹלֵם חֲלוֹם,
כִּי רֶגַע שָׂמַחְתִּי וְנֶאֱנַחְתִּי — אֵין בִּי מְתוֹם.
וְעֵת בָּאַנִי שִׁירְךָ, אָז אָמַרְתִּי כִּי כֵן:
יֵשׁ גַּן עֵדֶן בָּאָרֶץ, מָלֵא חֶסֶד וָחֵן.

אברהם עפשטיין

אז שלח לו הלוי את השיר הנחמד הזה:

אל החוקר המהולל אברהם עפשטיין הי"ו.

הַחֲלוֹם חָלַמְתִּי, אִם אָזַל דֵּעִי?
בִּצְפוֹן חֲשַׁבְתִּיךָ, בֵּין רִגְבֵי קֶרַח;
וְהִנְּךָ בַנֶּגֶב, עַל שַׁדְמוֹת פּוֹמְפֵּיאִי,
מַבִּיט נִפְלְאוֹת קֶדֶם, וּפְנֵי סוֹכְרוֹת פֶּרַח;
הַגֶּד־נָא דְּבַר אֱמֶת, וְאַל תְּהָתֵל, רֵעִי,
הַחֲלוֹם חָלַמְתִּי, אִם אָזַל דֵּעִי?

לְנֶגְדְּךָ יָם מְהוֹלָל, מִתְהַפֵּךְ לִרְגָעִים
פַּעַם יִדֹּם, פַּעַם יֶהֱמֶה כְּמַפּוּחַ;
וּלְשֶׁטֶף אֶרֶץ רַבָּה יְדַלֵּג עַל סְלָעִים,
גַּלֵּי עֹז יִזְרֹק, כִּזְרֹק נַעַר תַּפּוּחַ:
הַגֶּד־נָא דְּבַר אֱמֶת, וְאַל תְּהָתֵל, רֵעִי;
הַחֲלוֹם חָלַמְתִּי, אִם אָזַל דֵּעִי?

מִשְּׂמֹאלְךָ אִיִּים, מִתְּהוֹם יָרִימוּ רֹאשׁ;
יָבֹזּוּ לִגְאוֹן הַיָּם, וְעוֹדִים עֲדָיֵימוֹ;
וּבְעַנְפֵי אֵלָה, הַרְחֵק מֵעֵין אֱנוֹשׁ,
צִפֳּרִים יִבְנוּ קֵן וְחוֹגְגִים בְּלוּלוֹתֵימוֹ;

הַגֶּד־נָא דְּבַר אֱמֶת, וְאַל תְּהָתֵל, רֵעִי:
הַחֲלוֹם חָלַמְתִּי, אִם אֻוַּל דֵּעִי?

מִימִינְךָ הַר רָם, יְמַלֵּט אֵשׁ מִבִּטְנוֹ:
מוֹקֵד עוֹלָמִים, מִתַּחַת לְעִמְקֵי מָיִם:
וְעֵת יִקְצֹף יִבְקִיעַ עַמּוּד עֲשָׁנוֹ,
וַיַּמְטֵר פַּחֵי מָוֶת לְכָל רוּחוֹת שָׁמָיִם:
הַגֶּד־נָא דְּבַר אֱמֶת, וְאַל תְּהָתֵל, רֵעִי:
הַחֲלוֹם חָלַמְתִּי, אִם אֻוַּל דֵּעִי:

לְרַגְלְךָ קִרְיָה, נִקְבְּרָה בְּאֵפֶר הַמּוֹקֵד
זֶה אַלְפַּיִם שָׁנָה פִּתְאֹם, הִיא וְיוֹשְׁבֶיהָ:
וְעַתָּה קָמָה מִקִּבְרָהּ, וַתִּשְׂחַק לְאֵיד:
וְהָמוֹן עָלֵז יִתְהַלֵּךְ בִּרְחוֹבוֹתֶיהָ:
הַגֶּד־נָא דְּבַר אֱמֶת; וְאַל תְּהָתֵל, רֵעִי:
הַחֲלוֹם חָלַמְתִּי, אִם אֻוַּל דֵּעִי:

אוּלַי עֵר אָנֹכִי, וְגַם יֵשׁ בִּי דֵעִי:
אוּלַי הַגְּנֻבָה הִבְרִיחֵךְ מִקֶּרַח:
וַתֹּאמַר: אֲשׁוּטָה בְּחָרְבוֹת פּוֹמְפֵּיאִי,
לְהַבִּיט נִפְלְאוֹת קֶדֶם וּפְנֵי מוֹכְרוֹת פֶּרַח.
אַךְ כֵּן דִּבַּרְתָּ, וְלֹא הֵתַלְתָּ, רֵעִי:
אָמְנָם עֵר אָנֹכִי, וְגַם יֵשׁ בִּי דֵעִי:

יוסף הלוי

תקון

(לצד 336 סוף הערה הראשונה) — ויש להצדיקו כי כוונתו לשנת הלבנה אשר התחילה אצל המצרים עם המולד שאחר תקופת תשרי כמו שכתבנו (צד 298).

לוח

לשנת ה׳תרמ״ח לב״ע

שנת חמשת אלפים ושש מאות וארבעים ושמונה.

היא

שנה חמישית למחזור קטן של רצ״ח ללבנה, שנת העשרים למחזור גדול של ר״ב לחמה, ושנה ששית לשמטה לדעת הגאונים ז״ל ולמנהג יושבי ארץ ישראל יצ״ו.

הקביעות: בח״ג פשוטה; ימיה שנ״ג; ושבתותיה נ׳.

בלוח הזה ימצא הקורא: ימי השבוע ושבתות השנה, עם סדר הפרשיות, החדשים, והמולדות, התקופות והשאלה, המועדים והצומות, וכו׳ וכו׳, כמו כן ראשי חדשים ולוח הקראים; ראשי חדשים וחגי הרוססים באותיות ושפת רוסיה; ראשי חדשים וחגי הנוצרים הקאטולים באותיות ושפת פולנית; וראשי חדשים וחגי המחמרנים (הטורקים); גם זמני שקיעת החמה בכל ערבי שבתות וימים טובים על אופק ווארשא, וכל הערים השוכנות 52° לרחב צפון.

Высокоторжественные неприсутственные дни.

Ноября 14-го. Рожденіе Ея Императорскаго Величества Государыни Императрицы МАРІИ ӨЕОДОРОВНЫ.

Декабря 6-го. Тезоименитство Его Императорскаго Высочества Государя Наслѣдника Цесаревича НИКОЛАЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА.

Января 1-го. Новый Годъ.

Февраля 26-го. Рожденіе Его Императорскаго Величества Государя Императора АЛЕКСАНДРА III АЛЕКСАНДРОВИЧА.

Марта 2-го. Восшествіе на Престолъ Его Императорскаго Величества Государя Императора АЛЕКСАНДРА III АЛЕКСАНДРОВИЧА.

Мая 6-го. Рожденіе Его Императорскаго Высочества Государя Наслѣдника Цесаревича НИКОЛАЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА.

Мая 15-го. Коронованіе Ихъ Императорскихъ Величествъ Государя Императора АЛЕКСАНДРА III АЛЕКСАНДРОВИЧА и Государыни Императрицы МАРІИ ӨЕОДОРОВНЫ.

Іюля 22-го. Тезоименитство Ея Императорскаго Величества Государыни Императрицы МАРІИ ӨЕОДОРОВНЫ.

Августа 30-го. Тезоименитство Его Императорскаго Величества Государя Императора АЛЕКСАНДРА III АЛЕКСАНДРОВИЧА.

תרמ״ח — מזל— תשרי — מאזנים (ל׳ יום) — 1887

מולדו—מוצש״ק מ״ז רגעים י׳ חלקים על שעה ז׳ בערב.

זק״ל כל ליל ערב סכות. — התקופה בשעה ט׳ בערב ג׳ דחוה״מ י״ט בו.

מספר תו״ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי׳	שקיעת החמה בחופק וורשא: שעה	מינוט	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
19	Wrzesień September СЕНТЯБРЬ א׳ תשרי ר״ה לקראים, א׳ מאהארעם	7	6	04	א	ב	א׳ דראש השנה (תשליך)
20	וראש השנה 1305 למחמדים Рождество Пресв. Богород.	8	6	03	ב	ג	ב׳ דראש השנה
21		9	6	01	ג	ד	צום גדליה
22		10			ד	ה	
23		11	5	57	ה	ו	
24		12	5	55	ו	ז	וילך
25		13			ז	א	
26	Воздвиж. Честн. Кр.	14			ח	ב	
27		15	5	47	ט	ג	ערב יום כפור א״א מ״ל ולמנצח (וא״א תחנון עד אחר אסרו חג)
28	יום כפור לקראים, צום האשורא, או יום הזכרון להריגת הוססיין למחמדים	16	5	45	י	ד	יום כפור
29	Michała Arch.	17			יא	ה	
30		18	5	40	יב	ו	
1	Październik October	19	5	38	יג	ז	האזינו
2	ג׳ ימים המאושרים למחמדים	20	5	36	יד	א	ערב סכות
3	א׳ דסכות לקראים	21	5	33	טו	ב	א׳ דסכות (למען אמתך)
4		22	5	30	טז	ג	ב׳ דסכות (אבן שתיה)
5		23			יז	ד	א׳ דחוה״מ (אערוך שועי)
6		24			יח	ה	ב׳ דחוה״מ (אום אני חומה)
7	חוה״מ לקראים	25	5	23	יט	ו	ג׳ דחוה״מ (אל למושעות)
8		26	5	21	כ	ז	שחוה״מ, קהלת, (אום נצורה)
9		27	5	18	כא	א	הושענא רבה
10	בא״י קורין וזאת הברכה ועושין ש״ת	28	5	16	כב	ב	שמיני עצרת (עשר, גשם) במוסף מתחילין לומר משיב הרוח
11	שע״צ וש״ת לקראים צום גדלית לקראים	29	5	13	כג	ג	שמחת תורה (וזאת הברכה)
12		30			כד	ד	אסרו חג
13	Покровъ Пр. Богород. ОКТЯБРЬ	1			כה	ה	
14		2	5	07	כו	ו	
15		3	5	05	כז	ז	בראשית ומבה״ח וא״א יה״ר (ומתחילין לומר ברכי נפשי)
16		4			כח	א	
17		5			כט	ב	ער״ח וא״צ במנחת
18		6			ל	ג	א׳ דר״ח מרחשון

2

1887 מזל — מרחשון — עקרב (כ"ט יום) **הרמ"ח**

מולדו—יום ב' ל"א רגעים י"א חלקים על שעה ח' בבקר.

זק"ל עד כ"ג רגעים על שעה ב' אחר חצות ליל ג' י"ד בו.

מספר חו"ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי'	שקיעת החמה בהופק והדפה: שעה	מינוט	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
	Październik October ОКТЯБРЬ						
19	ר"ח מרחשון לקראים, א' סאפאר למחמדים	7			א	ד	ב' ראש חדש
20		8			ב	ה	
21		9	4	53	ג	ו	
22		10	4	50	ד	ז	נח ומברכין בה"ב
23		11			ה	א	
24		12			ו	ב	תענית שני קמא
25		13			ז	ג	
26		14			ח	ד	
27		15			ט	ה	תענית חמישי
28	Szymona i Tadeusza	16	4	38	י	ו	
29		17	4	36	יא	ז	לך לך
30		18			יב	א	
31		19			יג	ב	תענית שני בתרא
1	Listopad November Wszystkich Św.	20			יד	ג	
2	ג' ימים המאושרים למחמדים	21			טו	ד	
3	Казан. Ик. Пр. Богород.	22			טז	ה	
4		23	4	25	יז	ו	
5		24	4	:3	יח	ז	וירא ואהבת
6	Opieki N. M. P.	25			יט	א	
7		26			כ	ב	
8		27			כא	ג	
9		28			כב	ד	המסופק אם אמר משיב הרוח א"צ לחזור
10		29			כג	ה	
11		30	4	13	כד	ו	
12		31	4	12	כה	ז	חיי שרה ומבה"ח וג"א אה"ד
13	Stanislawa K. НОЯБРЬ	1			כו	א	
14		2			כז	ב	
15		3			כח	ג	
16	חג השופר למחמדים	4			כט	ד	ער"ח כסלו יופ"ק וא"צ במנחה

1887 — תרמ״ח — כסלו — מזל — קשת (כ״ט יום)

מולדו—ליל ד׳ ט״ז רגעים י״ב חלקים על שעה ט׳ בלילה.

זק״ל כל ליל ד׳ י״ד בו.

מספר יו״ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי׳	שקיעת החמה בחופק וואהרשא (שעה מינוט)	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
17	Listopad November НОЯБРЬ ד״ח כסלו לקראים, א׳ רעבי-אל אוול למחמדים	5		א	ה	ראש חדש
18		6	4 03	ב	ו	
19		7	4 02	ג	ז	תולדות
20	Соб. Арх. Мих.	8		ד	א	
21	Ofiarow. N. M. P.	9		ה	ב	
22		10		ו	ג	
23		11		ז	ד	
24		12		ח	ה	
25		13	3 55	ט	ו	
26		14	3 53	י	ז	ויצא
27	הלילה הקדוש למחמדים	15		יא	א	
28	יום הולדת ויום המיתה למחמד	16		יב	ב	
29		17		יג	ג	
30	ג׳ ימים המאושרים למחמדים	18		יד	ד	
1	Grudzień Dezember	19		טו	ה	
2		20	3 48	טז	ו	
3	Введ. во Хр. Пр. Богород.	21	3 48	יז	ז	וישלח
4		22		יח	א	
5		23		יט	ב	תשאלה (מתחילין לומר טל ומטר אור ליום ב׳)
6	Mikołaja B.	24		כ	ג	
7		25		כא	ד	
8		26		כב	ה	
9		27	3 46	כג	ו	
10		28	3 46	כד	ז	וישב ומבה״ח וג״א אה״ר וצ״צ ערב חנוכה
11		29		כה	א	א׳ דחנוכה הלל שלם כל שמונה
12		30		כו	ב	
13	ДЕКАБРЬ	1		כז	ג	
14		2		כח	ד	
15		3		כט	ה	ער״ח. שבט א״א יוכ״ק

תרמ״ח — מזל — טבת — גדי (כ״ט יום) — 1887/8

מולדו—יום ה׳ נ״ט רגעים י״ג חלקים על שעה ט׳ בבקר.

זק״ל עד כ״ח רגעים על שעה ד׳ אח״ל ליל ו׳ ט״ו בו .—התקופה שעה ד׳ וחצי אח״ל לילה כ״ב בו .

מספר חו״ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי	שקיעת החמה בהופק והלכות (שעה)	(מינוט)	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
	Grudzień Dezember ДЕКАБРЬ		שעה	מינוט			
16	ר״ח טבת לקראים	4	3	45	א	ו	ראש הדש נר חנוכה קודם לשל שבת
17	א׳ רעבי-אל אחר למחמדים	5	3	45	ב	ז	מקץ שבת הנוכה וא״א א״ת וצ״צ
18	Николая Чуд.	6			ג	א	זאת חנוכה
19		7			ד	ב	
20		8			ה	ג	
21		9			ו	ד	
22		10			ז	ה	
23		11	3	47	ח	ו	
24		12	3	48	ט	ז	ויגש
25	Narodz. Ohr. Pana תענית לקראים	13	3	49	י	א	תענית עשרה בטבת
26	Szczepana Męcz.	14			יא	ב	
27	Jana Ewangelisty	15			יב	ג	
28		16			יג	ד	
29		17			יד	ה	
30	ג׳ ימים המאושרים למחמדים	18	3	54	טו	ו	
31		19	3	55	טז	ז	ויחי
1	Styczeń Januar Nowy Rok 1888.	20			יז	א	
2		21			יח	ב	
3		22			יט	ג	
4		23			כ	ד	
5		24			כא	ה	
6	Trzech Króli Рожд. Г. Іисуса Христа	25	4	01	כב	ו	
7	Собр. Пр. Богород.	26	4	03	כג	ז	שמות ומבה״ח וא״א את״ר
8	Ап. Первом. Стефана	27			כד	א	
9		28			כה	ב	המפסיק אב אמר מו״ם א״צ לחזור
10		29			כו	ג	
11		30			כז	ד	
12		31			כח	ה	יוכ״ק מוקדם
13	ЯНВАРЬ 1888. Новый годъ.	1	4	11	כט	ו	ער״ח שבט

תרמ״ח מזל — שבט — דלי (ל׳ יום) 1888

מולדו—ליל ש״ק מ״ג רגעים י״ד חלקים על שעה י׳ בלילה.

זק״ל כל ליל ש״ק ט״ו בו.

מספר חו״ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי׳	שקיעת החמה בהופק וותרנה: שעה	מינוט	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
	Styczeń Januar ЯНВАРЬ						
14	ר״ח שבט לקראים	2	4	13	א	ז	וארא שבת ר״ח וא״א א״ה וצ״צ
15	א׳ דזעמאדי אל אוול למחמדים	3			ב	א	
16		4			ג	ב	
17		5			ד	ג	
18	Богоявленіе Госп.	6			ה	ד	
19		7			ו	ה	
20		8	4	23	ז	ו	
21	יום הולדת אלי המחמדי	9	4	25	ח	ז	בא
22		10			ט	א	
23		11			י	ב	
24		12			יא	ג	
25		13			יב	ד	
26		14			יג	ה	
27		15	4	35	יד	ו	
28	ג׳ ימים המאושרים למחמדים	16	4	37	טו	ז	בשלח שבת שירה, חמשה עשר
29	יום מות אלי המחמדי	17			טז	א	
30		18			יז	ב	
31		19			יח	ג	
1	Luty Februar	20			יט	ד	
2	Oczyszczenie N. M. P.	21			כ	ה	
3		22	4	48	כא	ו	
4		23	4	50	כב	ז	יתרו
5		24			כג	א	
6		25			כד	ב	
7		26			כה	ג	
8		27			כו	ד	
9		28			כז	ה	יוכ״ק מוקדם
10		29	5	02	כח	ו	
11		30	5	04	כט	ז	משפטים שקלים מבה״ח וא״א א״ה וצ״צ
12		31			ל	א	א׳ דראש חדש אדר

1888 (כ"ט יום) מזל — אדר — דגים תרמ"ח

מולדו—יום א' כ"ז רגעים ט"ז חלקים על שעה י"א בבקר.

זק"ל עד מ"ט רגעים על שעה ה' בבקר יום ב' מ"ו כו.

מספר חו"ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי'	שקיעת החמה בהופק והרפת: שעה	מינוט	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
	Luty Februar						
13	ФЕВРАЛЬ ר"ח אדר לקראים	1			א	ב	ב' דראש חדש
14	Срѣт. Госп., א' דזעמאדי-אל אחר למחמדים המלאך גבריאל נראה למחמד	2			ב	ג	
15	Popielec	3			ג	ד	
16		4			ד	ה	
17		5	5	14	ה	ו	
18		6	5	16	ו	ז	תרומה הפסקה
19		7			ז	א	
20		8			ח	ב	
21		9			ט	ג	
22	יום הולדת אבו בכר המחמדי	10			י	ד	
23		11	5	26	יא	ה	תענית אסתר מוקדם
24		12	5	28	יב	ו	
25		13	5	30	יג	ז	תצוה זכור וא"א א"ה וצ"צ
26	פורים לקראים	14			יד	א	פורים
27	ג' ימים המאושרים למחמדים	15			טו	ב	שושן פורים (א"נ וא"א למנצח)
28		16			טז	ג	
29		17			יז	ד	
1	Marzec März	18			יח	ה	
2		19	5	40	יט	ו	
3		20	5	42	כ	ז	תשא פרה וא"א אה"ד
4	יום הולדת פאטימא המהמרית	21			כא	א	
5		22			כב	ב	
6		23			כג	ג	
7		24			כד	ד	
8		25			כה	ה	
9		26	5	50	כו	ו	
10		27	5	52	כז	ז	ויקהל פקודי פ' החדש ומבה"ח וא"א אה"ד
11	Мясопустъ	28			כח	א	
12		29			כט	ב	ער"ח ניסן יוכ"ק וא"נ במנחה

תרמ״ח מזל — ניסן — טלה (ל׳ יום) 1888

מולדו—ליל ג׳ י״א רגעים ט״ז חלקים על שעה י״ב בלילה.

זק״ל כל ליל ש׳ דפסח. — התקופה בחלות היום כ״ס בו.

מספר הנו״ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי׳	שקיעת החמה בחופק וורשא: שעה	מינוט	ימי החדש	ימי השבוע		לוח העברים
	Marzec März							
13	MAPTЪ ר״ח ניסן לקראים	1			א	ג		ראש חדש וא״כ וא״א א״ה וצ״צ כל החדש
14	א׳ רערשאב למחמדים	2			ב	ד		
15		3			ג	ה		
16		4	5	59	ד	ו		
17	ליל הנסתרות למחמדים	5	6	06	ה	ז		ויקרא ופנוית
18	Сыропустъ	6			ו	א		
19	Józ. Obl. N. M. P.	7			ז	ב		
20		8			ח	ג		
21		9			ט	ד		
22		10			י	ה		
23		11	6	15	יא	ו		
24		12	6	17	יב	ז		צו שבת הגדול פוסקין לומר ב״נ ואומרים ע״ה, בערבית א״א ויה״נ וא״ק
25		13			יג	א		ליל בדיקת חמץ
26		14	6	20	יד	ב		ערב פסח ת״ב א״א מ״ל
27	א׳ דפסח לקראים· ג׳ימים המאושרים למחמדים	15	6	22	טו	ג		א׳ דפסח (משכו) של
28		16	*ימי הספירה		טז	ד	*א	ב׳ דפסח (שור או כשב)
29		17			יז	ה	ב	א׳ דחוה״מ (קדש לי)
30	חוה״מ לקראים	18	6	27	יח	ו	ג	ב׳ דחוה״מ (אם כסף)
31		19	6	29	יט	ז	ד	שבת חוה״מ שה״ש (פסל)
1	Kwiecień April Wielkanoc	20	6	31	כ	א	ה	ד׳ דחוה״מ (במדברא)
2	שביעי עצרת לקראים	21	6	33	כא	ב	ו	שביעי של פסח (בשלח)
3		22			כב	ג	ז	אחרון של פסח (כל הבכור) הזכרת נשמות
4		23			כג	ד	ח	אסרו חג
5		24			כד	ה	ט	
6	Благовѣщеніе Пр. Богород.	25	6	39	כה	ו	י	
7		26	6	41	כו	ז	יא	שמיני מבה״ח פרק א׳
8		27			כז	א	יב	
9	Zwiastowanie N. M. P.	28			כח	ב	יג	
10	מחמד התחיל נבואתו	29			כט	ג	יד	ער״ח
11	ליל התנשאות מחמד למרום	30			ל	ד	טו	א׳ דראש חדש אייר

תרמ״ח   מזל — אייר — שור (כ״ט יום)   1888

מולדו—יום ד׳ נ״ה רגעים י״ז חלקים על שעה י״ב ביום.

זק״ל כל ליל ס׳ ס״ו נו.

מספר חו״ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי׳	שקיעת החמה בלופק ולארשא: שעה	מינוט	ימי החדש	ימי השבוע	ימי הספי׳	לוח העברים
	Kwiecień April МАРТЪ		שעה	מינוט				
12	ר״ח אייר לקראים	31			א	ה	טז	ב׳ דראש חדש
13	АПРѢЛЬ א׳ שאבאן למחמדים	1	6	52	ב	ו	יז	
14		2	6	54	ג	ז	יח	תזריע ומצורע ומברכים בה״ב פרק ב׳
15	נולד הוססיין המחמדי	3			ד	א	יט	
16		4			ה	ב	כ	תענית שני קמא
17		5			ו	ג	כא	
18		6			ז	ד	כב	
19		7			ח	ה	כג	תענית חמישי
20		8	7	04	ט	ו	כד	
21		9	7	06	י	ז	כה	אחרי וקדושים פרק ג׳
22		10			יא	א	כו	
23		11			יב	ב	כז	תענית שני בתרא
24		12			יג	ג	כח	
25		13			יד	ד	כט	
26	ג׳ ימים המאושרים למחמדים	14			טו	ה	ל	
27	ליל קבל מחמד את הקאראן	15	7	16	טז	ו	לא	
28		16	7	18	יז	ז	לב	אמור פרק ד׳ וא״א צ״צ
29		17			יח	א	לג	ל״ג בעומר וא״נ
30		18			יט	ב	לד	
1	Maj Mai	19			כ	ג	לה	
2		20			כא	ד	לו	
3		21			כב	ה	לז	
4		22	7	24	כג	ו	לח	
5	Вел. мч. Георгія Побѣд.	23	7	25	כד	ז	לט	בהר ובחקותי ומבה״ח ואומרים א״ח, פרק ה׳
6	Свѣт. Воскр.	24			כה	א	מ	
7	Свѣт. Понед.	25			כו	ב	מא	
8	Stanisława Свѣт. Вторн.	26			כז	ג	מב	
9		27			כח	ד	מג	
10	Wniebowstąpienie	28			כט	ה	מד	ער״ח סיון יוכ״ק וא״נ במנחה

תרמ״ח — מזל — סיון — האומים (ל׳ יום) ♊ — 1888

מולדו—ליל ו׳ מ׳ רגעים על שעה א׳ אחר חצות לילה.

זק״ל כל ליל ו׳ פ״ו טו.

לוח העברים	ימי ספי׳	ימי השבוע	ימי החדש	שקיעת החמה בהופק ווארשה שעה	מינוט	מספר הרוסי׳	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר חו״ל
							Maj Mai / АПРѢЛЬ	
ראש החדש וא״ב עד אחר א״ח	מה	ו	א	7	38	29	ר״ח סיון לקראים	11
במדבר וא״א צ״צ פרק ו׳	מו	ז	ב	7	40	30	א׳ ראמאדזאן למחמרים, תענית בכל החדש	12
ג׳ ימי הגבלה	מז	א	ג			1	МАЙ	13
	מח	ב	ד			2		14
ערב שבועות	מט	ג	ה	7	45	3	שליחת הקאראן	15
א׳ דשבועות (אקדמות)		ד	ו	7	46	4		16
ב׳ דשבועות (רות)		ה	ז			5		17
אסרו חג		ו	ח	7	49	6	קבלת התורה למחמרים	18
נשא פרק א׳		ז	ט	7	51	7		19
		א	י			8	חג השבועות לקראים — Zielone Św.	20
		ב	יא			9	Świąteczny	21
		ג	יב			10		22
		ד	יג			11		23
		ה	יד			12		24
		ו	טו	7	58	13	ג׳ ימים המאושרים למחמרים	25
בהעלותך פרק ב׳		ז	טז	8	00	14		26
		א	יז			15	Św. Trójcy	27
		ב	יח			16		28
		ג	יט			17		29
תענית כ׳ סיון		ד	כ			18		30
		ה	כא			19	Boże ciało	31
		ו	כב	8	09	20	Czerwiec Juni	1
שלח ומכה״ח וא״א אה״ר, פרק ג׳		ז	כג	8	10	21		2
		א	כד			22		3
		ב	כה			23		4
		ג	כו			24		5
		ד	כז			25		6
יוכ״ק מוקדם		ה	כח			26	ליל הגבורות למחמרים	7
ער״ח		ו	כט	8	15	27		8
שר״ח תמוז קרח. וא״א אה״ר תצ״צ, פרק ד׳		ז	ל	8	16	28	יום אבל למחמרים מפלתם אצל וויען 1683	9

הרמ״ח מזל — תמוז — סרטן (כ״ט יום) 1888

מולדו—יום ש״ק כ״ד רגעים וחלק א׳ על שעה ב׳ אחר חצות היום.

זק״ל כל ליל א׳ ט״ו בו. — התקופה בשעה ז׳ ומחצי אחר חצות היום כ״ז בו.

מספר תו״ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי׳	שקיעת החמה בלוצק ווארשא שעה	מינוט	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
	Czerwiec Juni МАЙ						
10	ר״ח תמוז לקראים	29			א	א	ב׳ דראש חדש
11	א׳ שעוואל ובייראם קטן למחמדים .	30			ב	ב	
12		31			ג	ג	
13	Июнь	1			ד	ד	
14	Вознес. Госп.	2			ה	ה	
15		3	8	18	ו	ו	
16		4	8	19	ז	ז	חקת פרק ח׳
17	מות גמוי המחמדי	5			ח	א	
18	תענית לקראים	6			ט	ב	
19		7			י	ג	
20		8			יא	ד	
21		9			יב	ה	
22		10	8	23	יג	ו	
23		11	8	23	יד	ז	בלק פרק י׳
24	Св. Тройцы ג׳ ימים המאושרים למחמדים Narodz. św. Jana Chrzc.	12			טו	א	
25		13			טז	ב	
26		14			יז	ג	תענית שבעה עשר בתמוז
27		15			יח	ד	
28		16			יט	ה	
29	Piotra i Pawła	17	8	22	כ	ו	
30		18	8	21	כא	ז	פינחס פרק א׳
	Lipiec Juli						
1		19			כב	א	
2		20			כג	ב	
3		21			כד	ג	
4		22			כה	ד	
5		23			כו	ה	
6	Рожд. Іоанна Крест.	24	8	19	כז	ו	
7		25	8	18	כח	ז	מטות ומסעי ומבה״ח וא״א א״ה פרק ב׳
8		26			כט	א	ער״ח אב יוכ״ק וא״נ במנחה

תרמ״ח — מזל — אב — אריה (ל׳ יום) — 1888

מולדו—ליל ב׳ ח׳ רגעים ב׳ חלקים על שעה ג׳ אחר חצות לילה.

זק״ל עד ל׳ רגעים על שעה ט׳ ליל ג׳ ס״ז בו.

מספר חו״ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי	שקיעת החמה בחופק וולהינ: שעה	מינוט	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
	Lipiec Juli — Іюнь						
9	ר״ח אב לקראים	27			א	ב	ראש חדש
10	א׳ דזולקאדי למחמדים	28			ב	ג	
11		29			ג	ד	
12		30			ד	ה	
13	Іюль	1	8	15	ה	ו	
14	יסד אברהם את הקאאבא למחמדים	2	8	14	ו	ז	דברים שבת חזון, פרק ג׳
15		3			ז	א	
16	עבר משה את הנילוס למחמדים	4			ח	ב	ערב ת״ב וא״נ במנחה
17		5			ט	ג	תשעה באב
18	תענית לקראים	6			י	ד	
19		7			יא	ה	
20		8	8	08	יב	ו	
21		9	8	07	יג	ז	ואתחנן נחמו, פרק ד׳
22		10			יד	א	א״נ במנחה.
23	ג׳ ימים המאושרים למחמדים (10–12)	11			טו	ב	חמשת עשר
24		12			טז	ג	
25		13			יז	ד	
26		14			יח	ה	
27		15	7	58	יט	ו	
28		16	7	56	כ	ז	עקב פרק ה׳
29		17			כא	א	
30		18			כב	ב	
31		19			כג	ג	
1	Sierpień August	20			כד	ד	
2		21			כה	ה	
3		22	7	47	כו	ו	
4		23	7	45	כז	ז	ראה ומבה״ח וא״א את״ר, פרק ו׳
5		24			כח	א	
6	Przemienienie Pańskie	25			כט	ב	ער״ח יוכ״ק
7		26			ל	ג	א׳ דר״ח אלול

תרמ"ח מזל — אלול — בתולה (כ"ט יום) 1888

מולדו—יום ג' נ"ב רגעים ג' חלקים על שעה ג' אחר חצות היום.

זק"ל כל ליל ד' ס"ו כו.

מספר חו"ל	לוח לנוצרים: יונים ורומים; לקראים ולמחמדים.	מספר הרוסי'	שקיעת החמה בחופק וואַרשאַ (שעה מינוט)	ימי החדש	ימי השבוע	לוח העברים
8	Sierpień August ИЮЛЬ ר"ח אלול לקראים	27		א	ד	ב' דראש חדש מתחילין לתקוע ואומרים לדוד ה' אורי עד שמע"צ
9	א' דזולגירשע למחמדים	28		ב	ה	
10		29	7 34	ג	ו	
11		30	7 32	ד	ז	שופטים פ"ק א'
12		31		ה	א	
13	АВГУСТЪ	1		ו	ב	
14		2		ז	ג	
15	Wniebowzięcie N. P. M.	3		ח	ד	
16	ההתגלות למחמדים	4		ט	ה	
17		5	7 20	י	ו	
18	Преображеніе Господне בייראם גדול למחמדים	6	7 18	יא	ז	תצא פרק ב'
19		7		יב	א	
20		8		יג	ב	
21	ג' ימים המאושרים למחמדים	9		יד	ג	
22		10		טו	ד	
23		11		טז	ה	
24		12	7 05	יז	ו	
25		13	7 03	יח	ז	תבא פרק ג' וד'
26	חג הנחל למחמדים	14		יט	א	
27	Успеніе Пресв. Богородицы	15		כ	ב	
28		16		כא	ג	
29		17		כב	ד	
30	חג ברית השלום למחמדים	18		כג	ה	
31		19	6 50	כד	ו	
1	Wrzesień September	20	6 48	כה	ז	נצבים וילך פרק ה' ו'
2	טבעת אלי למחמדים	21		כו	א	משכימין לסליחות
3		22		כז	ב	
4		23		כח	ג	
5		24	6 40	כט	ד	ערב ראש השנה תרמ"ט, זכור ברית וא"ג

ИМПЕРАТОРСКІЙ РОССІЙСКІЙ ДОМЪ.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО АЛЕКСАНДРЪ III АЛЕКСАНДРОВИЧЪ, Благочестивѣйшій Государь Императоръ, Самодержецъ Всероссійскій, Царь Польскій, Великій Князь Финляндскій, родился 26 Февраля 1845 г., взошелъ на престолъ 2 Марта 1881 г., короновался 15 Мая 1883 г.

ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО Благочестивѣйшая Государыня Императрица МАРІЯ ѲЕОДОРОВНА, родилась 14 Ноября 1847 г.

Его Императорское Высочество Благовѣрный Государь Наслѣдникъ Цесаревичъ и Великій Князь НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ, родился 6 Мая 1868 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Георгій Александровичъ**, родился 27 Апрѣля 1871 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Михаилъ Александровичъ**, родился 22 Ноября 1878 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княжна **Ксенія Александровна**, родилась 25 Марта 1875 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княжна **Ольга Александровна**, родилась 1 Іюня 1882 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Владиміръ Александровичъ**, родился 10 Апрѣля 1847 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Марія Павловна**, родилась 2 Мая 1854 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Кириллъ Владиміровичъ**, родился 12 Октября 1876 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Борисъ Владиміровичъ**, родился 12 Ноября 1877 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Андрей Владиміровичъ**, родился 2 Мая 1879 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княжна **Елена Владиміровна**, родилась 17 Января 1882 года.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Алексѣй Александровичъ**, родился 2 Января 1850 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Сергѣй Александровичъ**, родился 29 Апрѣля 1857 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Елизавета Георгіевна**, родилась 1 Іюня 1861 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Павелъ Александровичъ**, родился 21 Сентября 1860 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Марія Александровна**, родилась 5 Октября 1853 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Константинъ Николаевичъ**, родился 9 Сентября 1827 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Александра Іосифовна**, родилась 26 Іюня 1830 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Николай Константиновичъ**, родился 2 Февраля 1850 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Константинъ Константиновичъ**, родился 10 Августа 1858 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Елизавета Маврикіевна**, родилась 13 Января 1865 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Дмитрій Константиновичъ**, родился 1 Іюня 1860 г.

Ея Королевское Величество **Ольга Константиновна**, родилась 22 Августа 1851 года.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Вѣра Константиновна**, родилась 4 Февраля 1854 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Николай Николаевичъ** Старшій, родился 27 Іюля 1831 года.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Александра Петровна**, родилась 31 Мая 1838 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Николай Николаевичъ** Младшій, родился 6 Ноября 1856 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Петръ Николаевичъ**, родился 10 Января 1864 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Михаилъ Николаевичъ**, родился 13 Октября 1832 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Ольга Ѳеодоровна**, родилась 8 Сентября 1839 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Николай Михаиловичъ**, родился 14 Апрѣля 1859 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Анастасія Михаиловна** родилась 16 Іюля 1860 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Михаилъ Михаиловичъ**, родился 4 Октября 1861 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Георгій Михаиловичъ**, родился 11 Августа 1863 года.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Александръ Михаиловичъ**, родился 1 Апрѣля 1866 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Сергій Михаиловичъ**, родился 25 Сентября 1869 г.

Его Императорское Высочество Великій Князь **Алексѣй Михаиловичъ**, родился 16 Декабря 1875 г.

Ея Королевское Величество **Ольга Николаевна**, родилась 30 Августа 1822 г.

Ея Императорское Высочество Великая Княгиня **Екатерина Михаиловна**, родилась 16 Августа 1827 г.

Дѣти покойной Великой Княгини **Маріи Николаевны**: Ихъ Императорскія Высочества Князья и Княгини Романовскіе, Герцоги и Герцогини Лейхтенбергскіе:

Николай Максимиліановичъ, родился 23 Іюля 1843 г.
Евгеній Максимиліановичъ, родился 27 Января 1847 г.
Георгій Максимиліановичъ, родился 17 Февраля 1852 г.
Марія Максимиліановна, родилась 4 Октября 1841 г.
Евгенія Максимиліановна, родилась 20 Марта 1845 г.

לאֹתֹת ולמועדים.

מאמר על דבר קדוש וקביעות ההדשים.

מאת ישראל טראָפּ.

סדר עבור השנים וקביעת החרשים שבידינו היום, הסכימו כמעט כל הגאונים הראשונים והאחרונים שעקריו המה הלכה למשה מסיני; ומחלקותם רק בפרטי החשבון, אם גם פרטי החשבון המה הלכה למשה מסיני או רק עקריו? ובכדי שלא להלאות את הקורא נעתיק בזה רק דברי הגאונים המיוחדים בהם ובקצור נמרץ.

הראשון מהם שהגיעו דבריו אלינו בענין הזה הוא רבינו סעדיה גאון (האַלפּיומי), כפי המובא בספר יסוד עולם (מאמר ד׳ פרק ו׳) בזה הלשון: דע כי הגאון ר׳ סעדיה ואחרים שהודו לו וכו׳, יאמרו כי מעולם וכו׳, לא קדשו ב״ד ראשי חדשים וכו׳, על פי ראית הלבנה החדשה וכו׳, אלא על פי חשבון המתוקן הזה המסור בידינו מקדמונינו ז״ל, וכפי משפטיו והלכותיו הנוהגות בזמן הזה מעבור השנים במחזור על הסדר גו״ח אדז״ט ודחית ראש השנה מימי אד״ו ושאר הדחיות הנוהגות בזמן הזה וכו׳, ואמר הגאון ז״ל שהיה כל זה קבוע מהר סיני ונמסר בקבלה איש מפי איש ממשה רבינו ע״ה, שנמסרו לו על פה מפי הגבורה. ע״כ לשונו בקצרה. והנה דעתו נדחית מרוב הגאונים הבאים אחריו, ואלה דברי רב האי גאון כפי המובא בתשובות הגאונים שהוציאו לאור חברת מק״נ (סימן א׳) וזה לשון השאלה בהמשך הדברים: רבינו סעדיה ז״ל אמר בפירושו כי אין ספק מעיקרא, אלא הקב״ה צוה את משה עבדו והוא אמר לישראל כי בארץ יהיה להם יום אחד ובחוץ לארץ שני ימים, וכן היו מעולם כל ישראל עושין בלא ספק על העבור ועל החשבון, עד שיצאו המינים ובקשו חכמים להראותם כי ראית הירח והחשבון אחד הוא והיו עושין כל אותן הדברים שעשה ר״ג וכו׳, ואחר כך חזרו לעמוד על עיקרן כמו שאמר הקב״ה וכו׳. וזה לשון תשובתו ע״ז: כך ראינו כי זה שאמרתם שכתב ר״ס ז״ל קנה הוא שרחה את אפיקורס, ואמת הדבר כן הוא כי עבור שנה ועבור חדש החזירו הקב״ה לבית דין, שאם יעברו את השנה מעוברת ואם עזבוה היא פשוטה ואם עברו את החדש הוא מעובר ואם חסרוהו הוא מחוסר וכו׳, ולכך אמר בתורה אשר תקראו אותם הם מועדי ה׳ וכו׳, והחשבון הזה שבידינו שהוא סוד העבור היה בידיהן של ישראל מימות משה רבינו, ומוזהרין לעשות לפיהו כשיראו ב״ד והוא מדוקדק בכל מחזור י״ט שנה ושבעה חדשים יתרים, כדי שיצא המחזור ותעמוד שנת הלבנה נכח שנת החמה, ואין ביניהן אלא שעה ותפ״ה חלקים בלבד וכו׳, וכשנצרכין ומעברים שנים שלא כבסדר סוד העבור אשר בידינו יושבין אחר כך בסור הצורך ופורעין מה שלוו מן השנים עד שמעמידים שנת הלבנה כנגד שנת החמה בסוף אותו המחזור או שלאחריו, שלא יהיה ביניהם אלא שעה ותפ״ה חלקים וכו׳. וג״כ בחדשים היו להם ג׳ פנים: הראשון חשבון עבור זה שעמנו היום, כי הפשוטה לעולם אין בה פחות מה׳ מעוברים ידועים, ואין בה פחות מה׳ חסרים ידועים, ומרחשון וכסלו כמשפטן ואדר א׳ מלא במעוברת, כשרואין לקבוע כדת הזאת היו קובעין והיא ההפושה; והשני ראית הירח, כשרואין לקדש

על הראיה מקדשין; והשלישי לפי מה שרואין לא מזה ולא מזה מה שעשו עשו אלא שחוזרין לדת, ומבלי צורך מצוה לקדש על הראיה ואין להם לרחק מן הראיה יותר מב׳ ימים וכו׳. ע״כ לשון רבינו האי הנצרך לענינינו. וכן מביא בעל מאור עינים בספרו המצרף (מאמר ב׳ פרק י״א) בשם הנשיא (מאמר ג׳ שער ז׳) בשם רב האי גאון בזה״ל: הוי יודע כי החשבון הזה אשר בידינו לא מאדם הראשון ירשנוהו ואין אנו יודעים היאך נעשה בימיו, אבל משה רבינו ע״ה למד את ישראל עקרו של עבור, והגיד להם מה שכבר נעשה בעבורים מעת אדם עד־העת ההיא, אשר עם מה שהוקדם או נתאחר כשאתה מצרפו יגיע אל מעמד החשבון זה בימי משה, ואף על פי שנתן להם הסדר הזה הזהירם כי כל זמן שהסנהדרין קיימת יש להם לשנות המסורת ולהקדים ולאחר את העבור וכו׳, ואנו יודעים כי ראשונינו כבר עברו שלא כסדר הזה וצוו אותנו להיות אוחזים בחשבון התקופה בכל מחזור שעה ותפ״ה חלקים, וגם בחשבון המולדות אוחזים לכל מחזור ב׳ ט״ז תקצ״ה, ואף על פי שהם שנו בצרכיהם אנו אוחזים כסדר הזה לשנים הראשונות מלפני משה גם אחריו עד ימי הלל שהיה בשנת תר״ע לשטרות, כי מאותה שעה לא הקדימו ולא אחרו אלא אחזו הסדר הזה שהיה בידם, כי סוף חשבון הראשונים לזה הוא מגיע, עד כאן לשון המצרף. — דעת הר״ח גאון קרובה לדעת ר׳ סעדיה לזאת לא נעתיק את דבריו, וידרשם הקורא מפירוש רבינו בחיי בפרשת בא ושם בדברי האברבנאל. ונעתיק את דברי הרמב״ם בהלכותיו (קדוש החדש פרק ה׳), וזה לשונו: ודבר זה הלכה למשה מסיני הוא שבזמן שיש סנהדרין קובעין על פי הראיה ובזמן שאין שם סנהדרין קובעין על פי חשבון זה שאנו מחשבין בו היום ואין נזקקין לראיה, אלא פעמים שהיה יום שקובעין בו בחשבון זה הוא יום הראיה או קודם לו ביום או אחריו ביום. ע״כ לשונו.

וזה לשון הראב״ע בספר העבור שלו (דף י״א): האמתי מה שהעתיקו קדמונינו ז״ל כי כאשר היו ישראל בארץ היה עיקר הקביעות לבית דין ודבר קבלה היה בידם שיעברו ז׳ שנים במחזור וכו׳, גם כן היה בקבלה אם הינו במקומות שאין שם בית דין נעשה קביעותינו בחשבון העבור כי קבלו אבותינו מפי הנביאים וכו׳, כי גם אנחנו נקבע בדרך חשבון העבור המסור בידינו מאבותינו הלכה למשה מסיני שנעשה כן בגלותנו, עכ״ל. ועוד יותר מזה ימצא הקורא בספר העבור להנשיא ובס׳ יסוד עולם וזולתם, כפי שמובא באריכות בספר מאור עינים (פרק מ׳) ובספרו המצרף שהאריך שמה לעקר ולשרש המסורה הזאת בלי השאיר ממנה שורש וענף, ואסף כמעט כל הסברות בהענין הזה מה שאפשר להאמר, עד שכל דברי האחרונים נכללים בהם. והנה מחבר „החולץ״ ערך מלחמה כבדה נגדו בהלחמו עם החלוצים, אבל הוא חשב כי בלקחו אל חכו שופר להכות בשוט לשונו בחרפות וגדופים בזה בלבד אך בדבר שפתים ינצח את המלחמה; יחשוב כאשר יכנה את המאור עינים בשם מעור עינים! עקש ופתלתול! וכיוצא בזה יסתום בהם פיות כל המבקרים החוקרים בענין הנכבד הזה. לזאת נחשוב כי לא למותר יהיו דברינו ודברי כל דורש האמת בזה, לבקש המקורים אשר מהם שאבו הגאונים והחכמים הראשונים את המסורה העתיקה הזאת, שהחשבון שבידינו עקריו הלכה למשה מסיני ולדעת כוונתה ופירושה, ותקותנו כי ימצאו הקוראים הישרים בהם דברי חפץ.

עקרי החשבון שבידינו הם אלה:

א) היות מדת החדש האמצעי כ״ט יום י״ב שעות תשצ״ג חלקים מן חלקי תתר״פ בשעה;

ב) היות מולד תשרי הראשון ליצירה סימנו בהר״ד, פירושו שהמולד הזה היה ביום ב׳ ה׳ שעות ר״ד חלקים מחלקי תתר״פ בשעה;

ג) לדחות יום ראש השנה מפני ד׳ דחיות: דחיה ראשונה היא כשיבוא מולד תשרי להיות בח״י שעות על היום וממנו ומעלה, ידחה ראש השנה למחרתו, הדחיה הזאת ידועה

בשמה „מולד זקן״; דחיה שניה, אם יפול ראש השנה באחד מימי אד״ו ידחה למחרתו, וכן כשיהיה המולד ביום שלפניהם אחר חצות היום וידחה מיומו מפני טעם הדחיה הראשונה, ידחה אז גם כן מימים האלה למחרתם; דחיה שלישית, אם מולד תשרי חל להיות בשנה פשוטה ביום ג׳ ט׳ שעות ר״ד חלקים ומאז והלאה, אז ידחה ראש השנה ליום ה׳, וסימנה ידוע, גטר״ד; דחיה רביעית היא ב׳ ט״ו תקפ״ט, פירושה, כשיחול מולד תשרי שאחרי שנה מעוברת ביום ב׳ ט״ו שעות תקפ״ט חלקים ויותר, אז ידחה ראש השנה למחרתו;

ד) לעבר בכל מחזור מן י״ט שנים שבע שנים ע״י חדש אחד, היינו שתהיינה שנות המחזור: שנה השלישית, הששית, השמינית, האחת עשרה, הארבע עשרה, השבע עשרה, והתשע עשרה, כל שבע השנים האלה תהיינה בנות י״ג חדשים. וסימנם גו״ח אדז״ט.

אלה המה עיקרי החשבון שבידינו, ובהם נחלקו חכמי העבור אם כולם המה הלכה למשה מסיני או מקצתם? ואם מקצתם מי ומי המה? או כולם המה רק מעשה מיסדי החשבון הזה.

הנה מקור העיקר הראשון ממדת החדש היותו כ״ט יום י״ב שעות תשצ״ג חלקי תתר״פ, הוא ברייתא מפורשת בבבלי מס׳ ר״ה (דף כ״ה) בזה״ל: תנו רבנן פעם אחת נתקשרו שמים בעבים ונראית דמות לבנה בכ״ט לחדש כסבורים העם לומר ראש חדש ובקשו בית דין לקדשו, אמר להם רבן גמליאל כך מקובלני מבית אבי אבא אין חדשה של לבנה פחותה מכ״ט יום ומחצה ושני שלישי שעה וע״ג חלקים ע״כ לשון הברייתא. וכתב החכם חז״ס בספרו יסודי העבור בהערה לאות כ״ח, וזה לשונו: נראה שבצדק העיר הגאון מוהר״ד בספרו נו״נ (סימן רי״ג) היות הע״ג חלקים גרסת האחרונים המוסיפים לשבח בגמרא, ובאמת השעורים ב׳ ידות שעה [בגמרא גרסינן שני שלישי שעה], עם ע״ג חלקים אין להם התחברות זה לזה, ועל כל פנים היה מהראוי לפרש מאיזה חלקים בשעה, כי התחלקות השעה על תתר״פ חלקים לא נמצא נזכר בשום מקום, וכזה נוכל לשפוט גם כן על הגמרא דערכין (דף ט׳) דפריך על ההיא דאחרים והאיכא יומא דשעי ויומא דתלתין שנין, והכוונה מן יומא דשעי על המתקבץ מן השתי ידות שעה, ויומא דתלתין שנין על המתקבץ מן הע״ג חלקים, והוא בלתי מדויק כ״כ (יעוין רש״י שם) ויותר היה לו לומר יומא דשעי ויומא דחלקים או יומא דתלת שנין ויומא דתלתין שנין, ובלי ספק נתוספו המלות האחרונות בגמרא עכ״ל. וחזק את דבריו בהשחר שנה ד׳ צד 384 עיי״ש.

הנה כאשר יתבונן הקורא בדבריהם ימצא שמפני שלש ראיות יסירו המלות ע״ג חלקים מהברייתא: א) מפני שלא פירשו איזו חלקים המה ואין רמז בתלמוד מחלוקת השעה על תתר״פ חלקים; ב) מפני נוסחת הברייתא המובאת בס׳ העבור ובפירוש הראב״ע מדת החדש רק כ״ט יום ומחצה וב׳ ידות שעה בלבד בלי הע״ג חלקים; ג) מלשונות הפדר״א שכל החשבונות שמה בלי הע״ג חלקים, וכן מובא שם דברי ר׳ משה הדרשן בזה״ל: ועוד אין מונין ע״ג חלקים אלא כ״ט יום וחצי וב׳ ידות שעה בלבד הם מונין בכל סוד העבור של תנאים, וכן למדנו מתוך הברייתא של שמואל ירחינאה שלא היו מונין ע״ג חלקים בחדש אלא הב׳ ידות שעה בלבד וכו׳, ואל תתמה במנותן הקדמונים מולד הראשון בהתחלת ליל ד׳, שכל שאינו מונה עגי״ן לחדשים, אינו מוציא ז׳ ט׳ תרמ״ב להקדמת חמה, וכן אתה מוצא בברייתא דשמואל וכו׳.

טרם שנביא בכור הבחינה את ראיותיהם, נראה נא אם יצוייר בשכל להאמין שחכמי התלמוד יחזיקו מדת החדש היותה רק כ״ט יום ומחצה וב׳ ידות שעה בלבד? הנה הישראלי בס׳ יסוד עולם שלו (מאמר ג׳ פרק י״ב) הביא בשם בטלמיאום שכתב שדעת קדמוני האומות שהיו מונים ללבנה, מתחלה סברו שזמן החדש הוא כ״ט יום ומחצה בלבד, ולא

עמדו על הסברא הזאת אלא זמן מועט, מפני שהכחיש אותם העיון; חזרו לומר שמדת החדש עודפת עוד בכדי שני שלישי שעה, ועמדו על סברא הזאת ימים רבים עד שמצאו חכמיהם אחרי כן בעיונם שהיא עודפת עוד בכדי חומש שליש שעה, עד שתהא מדת החדש כ"ט יום ומחצה ומ"ד רגעים מס' רגעים בשעה, שהם מחלקי העיבור תשצ"ב; וע"ל זה הסכימה דעתם איזה זמן, עד שבא היפרכוס ומצא שני לקויים שהיו זמן המשך ביניהם ארוך מאוד, והיה הזמן ההוא כולל הקפות שלמות לירח בחלופו, ולפי כן היה כולל חדשים אמתים שלמים, וכשחלק מספר ימי הזמן הארוך ההוא על מספר ההקפות שהיו בו (מספר החדשים), מצא שמספר הזמן הנמשך הארוך הזה הוא קכ"ו אלף יום וז' ימים ועוד שעה ($126,007\frac{1}{24}$ יום), שמספר חדשיו הוא ארבעת אלפים מאתים ששים ושבעה (4267), וחלק מספר הימים על מספר החדשים האמור ועלה בידו מדת זמן החדש האמצעי לפי מחקר הזה, הוא כ"ט יום י"ב שעות ורגע אחד מששים רגעים ביום ונ' שניים מרגע זה וח' שלישיים ומ' רביעיים וכ' חמשיים בקירוב, וזמן הזה לפי חשבון העיבור הוא כ"ט יום ומחצה ותשצ"ג חלקים פחות כגון רגע אחד מי"ג רגעים בחלק קירוב ובדיוק הוא $\frac{91}{4267}$ ע"כ תוכן דברי היסוד עולם. וכן הביא החכם חז"ס בספרו שם הוצאה שניה, והוסיף לבאר שחשבון היפרכוס הזה נעשה על פי השוית זמן לקוי לבנה אחד שבחן בזמנו עם לקוי לבנה קדמון מאד מעיוני הכלדיים שקדמו לו (חיה בכדי ק"מ שנה לפני ספירת הנוצרים) בזמן שמ"ה שנה. והוסיף לבאר שם בהערה שבטלמיאוס עצמו דקדק יותר אחרי חשבונות היפרכוס בחשבון המהלכים, ולקח מדת החדש כ"ט יום ומחצה ועוד 1 ראשון 50 שניים 8 שלישיים 20 רביעיים מן חלקי היום, וכשיקבץ כל החלקים האלו לשבר אחד פשוט מן חלקי השעות הנהוג אצלינו נמצא קבוצם $\frac{793}{1080}$ והוא תשצ"ג חלקי התר"פ, ע"כ תוכן דבריו.

והחכם ב"ג פירש יותר את הענין הזה (המגיד שנה ששית № 36) שמביא שם מדברי בטלמיאוס זמן ארבעה לקויי לבנה מהשמונה לקויים שהביאו מבבל, שעליהם תמך היפרכוס חשבונותיו; לקוי הראשון היה [אמצע הלקוי] ט"ו ימים ושבע שעות שכ"ז חלקים אחר המולד אדר שני שנת ג' אלפים וארבעים ליצירה, לקוי השלישי היה י"ד יום וי"ב שעות ושבעים וששה חלקים אחר מולד אלול (שהיה אמצע הלקוי שלש שעות וחצי קודם הלילה) שנת ג"א וארבעים ואחת ליצירה, לקוי הרביעי היה שני חמישיים שעה קודם חצי הלילה והיה זה י"ד יום וח' שעות תקנ"ד חלקים אחר מולד כסלו שנת ג"א שני מאות וששים ליצירה, לקוי החמישי היה אמצע הלקוי בחצי שעה ששית מהלילה והיה זה ט"ו יום ושבע שעות ותרמ"ט חלקים אחר מולד אייר שנת ג"א ומאתים ושבעים ליצירה. וראה שבשני אלפים ושמונה מאות וארבעים וששה חדשים שעברו בין לקוי הראשון ללקוי החמישי לא הוסיפו על חשבון החדש כ"ט יום י"ב תשצ"ג כי אם שכ"ב חלקים שעולה לחדש אחד כערך חלק עשירי מחלק אחד מתתר"פ, ובא וראה שבין שהלבנה באה בארוכה או בקצרה תמיד עבר בין לקוי אחד ללקוי אחר כמוהו חדשים שלמים מן כ"ט יום י"ב שעות תשצ"ג לא יותר ולא פחות, וזה כבר מצאו בבבל יותר מד' מאות שנה קודם היפרכוס בימי הנביאים ירמיה ויחזקאל וחגי וזכריה ומלאכי שהיו אז בבבל, והיה זה לפניהם מה שהיפרכוס קבל מפי השמועה. זהו תוכן דברי החכם ב"ג. וכן יספר לנו התוכן לאַפּלאַס בספרו קורות התכונה, שחכמי הכלדיים חשבו מדת החדש כ"ט יום י"ב שעות $794\frac{58}{223}$ חלקי התר"פ ע"פ חשבון התקופה המכונה להם בשם (סאראס) כן 223 חדשים בזמן 18 שנים $50\frac{5}{6}$ ימים או $6585\frac{1}{3}$ ימים, ומדת השנה $365\frac{1}{4}$ ימים וחכמי מצרים הקדמונים חשבו מדתה ע"פ התקופה מן 25 שנים 309 ירחים ועולה מדתה כ"ט יום ומחצה 796_{89} חלקי תתר"פ ע"ב. העולה לנו מכל האמור בזה, שעוד לפני היפרכוס ידעו ממדת

החדש היותה יותר מב' ידות שעה, מהם חשבו העודף רק ע"ב חלקי תתר"פ ומהם חשבו עוד יותר, ועתה היתכן שבית דין דר' גמליאל דיבנה שהיה זמן רב אחרי היפרכוס יחשבו מדת החדש רק ב' ידות שעה בלבד הוספה על כ"ט יום ומחצה? ואם עוד תקטן בעיניך קורא משכיל הראיה הזאת נסורה נא הלאה למאמרי חז"ל מענין זה ;

בשבת (דף פ"ז) איתא פלוגתא דתנאי ר' יוסי וחכמים באיזה יום יצאו אבותינו ממצרים אם ביום ה' או ביום ו', או מתי היה ראש חדש ניסן ביום ה' או ביום ו'? ובגמרא מייתי ברייתא מסדר עולם שניסן שבו יצאו ממצרים היה בערב שבת וריש ירחא דאייר בחד בשבתא וריש ירחא דסיון בתרי בשבא ומוקי לה כרבנן דר' יוסי. והנה בגמרא לא פירשו מאי טעמייהו דפליגי אם בפירושא דקראי או במסורת הקבלה דמר קבל הכי מרבו ומר קבל הכי מרבו, ומצאתי בפירוש הראב"ע לפרשת המן (ט"ז א') בזה"ל: „ויסעו אמר הגאון ר' סעדיה כי טעם להזכיר בט"ו להחדש השני להודיע כי ביום חמישי בשבוע יצאו ישראל ממצרים, והנה יום ראשון לחדש ניסן היה יום ה' ואייר יום ששי ושבת, והנה ביום השבת באו מדבר סין והתרעמו בחנותם ואמר להם משה כי בערב תאכלו בשר ובבקר ירד המן, והנה ראוי להיותו יום ראשון בעבור שאמר והיה ביום הששי כי היה יום ששי והיה ששי לירידת המן, ומה שאמר הגאון נקבלהו בעבור הקבלה ולא בעבור פירושו, כי מי הגיד לו כי ממחרת בואם אל מדבר סין ירד המן אולי עמדו שם ד' ימים או יותר והחל המן לרדת ביום ראשון כי מיום רדתו נחל לספור עכ"ל. אבל בגמרא שבת (שם) מפרשי כפירוש ר' סעדיה כמו שמפורש שם בברייתא, ת"ש ויסעו מאלים ויבואו וגו', בט"ו יום לחדש השני ואותו היום שבת היה דכתיב ובקר וראיתם את כבוד ה' וכתיב ששת ימים תלקטוהו ע"כ. ועיין בתוספות ע"ם ד"ה כאשר צוך במרה וד"ה וכתיב ששת ימים תלקטוהו, וכן איתא במכילתא פ' בשלח ובסדר עולם, דילפינן ממלת יום שהיה בשבת או באחד בשבת. ורש"י פירש התם (על הא דאמרו התם מדחמיסר בניסן ה' בשבת ריש ירחא דאייר שבתא וכו') שהרי ניסן מלא הוא לעולם, א"כ מאן דסובר שניסן שבו יצאו ממצרים היה בע"ש מנא ליה הא? ועל כרחך שהיה להם בקבלה דבר זה או כדילפינן במכילתא.

במכילתא פרשת החדש איתא בזה"ל: „ר' ישמעאל אומר משה הראה את החדש לישראל ואמר להם כזה היו רואין וקובעין את החדש לדורות, ר' עקיבא אומר זה אחד מג' דברים שנתקשה משה והראהו המקום את כולם באצבע וכו', ר' שמעון ב"י אומר והלא כל הדברות שנדבר עם משה לא נדבר עמו אלא ביום, החדש הזה הראהו בלילה, וכיצד היה מדבר עמו ביום והראהו החדש בלילה? ר' אלעזר אומר נדבר עמו עם חשכה והראהו החדש בחשכה ע"כ. ולשון רש"י בפירושו על כתוב זה: הזה, נתקשה משה על מולד הלבנה באיזה שעור תראה ותהיה ראויה לקדש והראה לו באצבע את הלבנה ברקיע ואמר לו כזה ראה וקדש וכו', והוא על פי הפסיקתא המובא בילקוט פרשת בא (רמז קצ"א): „אר"ש ב"נ שנה שיצאו ישראל ממצרים היתה התקופה בלילה בתחלת הלילה ומולד הלבנה היה ביום ד' בחצות היום והתחילו חדש הלבנה וחדש התקופה בליל ה' שווין; ועוד שם: ר"ש בר"א כל חדש שנולד משש שעות ולמטה יש כח בעין לראות משש שעות ולמעלה אין כח בעין לראותו, ואותו החדש נולד משש שעות ולמעלה ולא היה כח בעין לראותו והראה לו הקב"ה באצבע ואמר לו החדש הזה, ע"כ. והן הן דברי רש"י, והמזרחי האריך בזה ולא הזכיר את הפסיקתא הזאת. והנה לפי דברי המכילתא לדעת ר' ישמעאל נתקדש החדש הזה ע"פ הראיה וכן לדברי ר' עקיבא, ובמנחות איתא הדרשא דר' עקיבא בשם תנא דבי ר' ישמעאל ור' שמעון שאומר איך החדש הזה הראהו בלילה, משום שאי אפשר לראותה ביום, משמע שפליג על דרשא דר' עקיבא, שאם היה כל זה במראה הנבואה היפלא מה' דבר? ועל כרחך סובר שנתקדש החדש ביום על פי ראית

משה ואהרן את הירח בלילה שלפני זה, והוא לשיטתו בר״ה (דף כ״ב) כדאיתא בירושלמי התם (פרק א׳ ה״ג) ר׳ שמעון אומר האב ובנו כשרין לעדות החדש וכו׳ טעם דר׳ שמעון כתחלתה ויאמר החדש הזה לכם ראש חדשים, ופירש בעל קרבן העדה כמו שהיה עדות החדש הראשון שהיה במצרים על ידי משה ואהרן שהיו אחים ע״כ. ולפי זה יסבור ר״ש שראש חדש ניסן דשנת יציאת מצרים היה ביום ו׳, משום דבליל ה׳ לא היה באפשר לראות הירח, כן לדברי הפסיקתא וכן לפי שיבואר להלן שמולד האמתי מחדש ניסן משנת יציאת מצרים היה בבקר יום חמישי, ועל כן ראוהו בליל ו׳ ולמחר ביום ו׳ דבר ה׳ עם משה ונתקדש החדש לדעת ר׳ שמעון, וכן יתכן לדברי ר׳ אלעזר, וצ״ע בזה. אבל למאן דסובר שהראה למשה את הירח במראה הנבואה, כמו שכתב הרמב״ם בהלכותיו, על כרחך שנתקדש החדש ביום ה׳ כדברי הפסיקתא או בסוף יום ה׳. היוצא לנו מכל האמור למעלה, שהיה מוסכם או מקובל אצלם שר״ח ניסן דיציאת מצרים היה באחד משני הימים או יום ה׳ או יום ו׳ ור״ח אייר היה ביום השבת או ביום א׳, אם כן על כרחך היה המולד במשך יום ה׳ או בלילו. ועתה יתקבצו כל המגיהים המסירים הע״ג חלקים מהשם״ם ויורנו היתכן זאת? ר׳ גמליאל דיבנה היה בערך אלף ת״ל שנים אחר שנת יציאת מצרים שהוא ע״ה מחזורים ואם נחשוב מדת החדש רק כ״ט יום ומחצה ושתי ידות שעה בלבד, יהיה ההבדל קרוב לחמשים יום, כמו שכתב הראב״ע בפרשת החדש, ויהיה נופל המולד בזמן ר׳ גמליאל דיבנה כתשעה ימים לפני המולד הנכון, ואיככה יעלה על הדעת שחז״ל שקדשו על פי הראיה ושקדו ושמרו על ראית הירח בכל חדש וחדש בזמנו לא הרגישו הבדל גדול כזה?, וגם אם תגרע מדת החדש רק בעשרה חלקים יהיה גם כן ההבדל $6^3/_4$ ימים ויותר מעט, ולא תעלה לזה ארוכת החכם ר׳ צבי מנחם פינליש (המגיד שנה ששית 40 №) שקלקול חשבונות יש כאן כדברי המבקר הגדול בעל מאור עינים, מפני שדברינו הם מדעת חז״ל, ואיך צדקו בעיניהם שתי מסורות אלה: החזיקו ששנת יציאת מצרים היא ב״א תמ״ח, והאמינו שמדת החדש היא רק כ״ט יום ומחצה ושתי ידות שעה בלבד, ולא הרגישו ששתי המסורות האלה מכחישות זו את זו? וכל שכן שקשה לומר עליהם שלא בחנו החשבונות על פי העיונים מהלקוים שעברו ושהיו בימיהם, ואף על פי שלא האמינו באותות השמים, האם מפני זה לא ישימו עיניהם עליהם לברר החשבונות מזמן קדוש החדש על ידיהן, כדברי החכם פינליש? ועיין בתוספות (ר״ה ט׳) שהעירו גם כן בזה על מחלוקת ר״א ור׳ יהושע.

נשאר לנו עתה לברר אמתת דברי הפסיקתא שמולד ניסן משנת יציאת מצרים היה כחצות יום ד׳, הנה כבר העיר בעל מאור עינים בספרו (פרק ל״ה) ובמצרף שלו (מאמר ב׳ פרק ד׳) בשם הר״י לטיף שאין חשבון העבור שבידנו מסכים עם המסורה דפסיקתא שהמולד ניסן דשנת יציאת מצרים היה ביום ד׳, שהלא מפורסם בדברי חז״ל שיצאו ממצרים בשנת ב״א תמ״ח, וע״פ חשבון העבור שבידנו עולה היות המולד הזה א׳ י״ט 1027 חלקי תתר״פ, והסימן משנת ב״א תמ״ט הוא ז׳ י״ז הקל״ו חלקים, ושניהם אינם מסכימים עם הקבלה שהיה ר״ח ניסן ביום ה׳ או ביום ו׳, ויום המולד ביום ד׳. אבל מצאנו מרפא להקושיא הגדולה הזאת בדברי היוחסין שהביא בשם התשב״ץ בספרו יבין שמועה, שכבר הקדימם בענין זה, ואמר ששנת יציאת מצרים היתה בשנת ב״א ת״נ, ולא הביא טעמו ומקורו; וכן כתב כבר החכם ב״ג מדעתו (המגיד שנה ז׳ 31, 30 №) שבשנת ב״א ת״נ יצאו בני ישראל ממצרים, מטעם הזה, מפני שמולד ניסן מסנה היה סימנו ה׳ ב׳ של״ב חלקי התר״פ, מפני שחשבון הסדר עולם והתלמוד הוא למולד וי״ד לא בהר״ד, ואם נחשוב ב״א תמ״ח שנים שלמות מניסן של וי״ד עד ניסן משנת יציאת מצרים תמצא שהיא היתה שנת ב״א תמ״ט לחשבון וי״ד או שנת ב״א ת״נ לחשבון בהר״ד. וכבר הסכימו גדולי חכמי

התלמוד כמו הרלב"ח בתשובותיו בענין שנת השמיטה ומפרשי השו"ע לחו"מ (סי' ס"ז), הדרישה וביאור הגר"א, שחשבונות מדרשי חז"ל והגאונים המה לחשבון וי"ד. והמפרש להלכות ק"ה (פרק ה' הלכה ה') הביא ג' דעות בחשבון השנים. וכן משמע מלשון הפסיקתא המובא בילקוט תהלים (רמז תשל"ח) דא"ר סימון בחשבונותיך אלינו, כל אותן אלפים וד' מאות ומ"ח שנה עד שלא יצאו ממצרים היה הקב"ה יושב ומחשב חשבונות ומעבר עבורים וכו', כיון שיצאו ישראל ממצרים מסר להם הה"ד ויאמר וגו' לאמר, מהו לאמר? אמר להם הקב"ה מכאן ואילך הרי הם מסורים לכם שנאמר החדש הזה לכם ראש חדשים, ע"כ לשון הפסיקתא. משמע שעברו ב"א תמ"ח שנים שלמות עד שיצאו בני ישראל ממצרים, וכן איתא בפדר"א (פרק י"א) שהשנה הזאת היתה שנת י"ז למחזור העבור. א"כ היתה שנת ח"י לחשבון בהר"ד שהיא שנת ב"א ת"נ לב"ע. ואם תאמר לפי זה יתקלקלו החשבונות לענין שמיטה? אבל יש לאמר ששנת ת"נ נכללה במספר השנים ד' מאות פ' שנים דבנין הבית הראשון, ומשום הכי לא חשבו רק ב"א תמ"ט לחשבון בהר"ד כמו שנחשוב שנת ת"ך דבית שני לשנות בית שני אף על פי שבה נחרב הבית לדעת הרמב"ם, עיין ביאור הגר"א (שם). וכן הוא החשבון בתשובת הרלב"ח בלוח השנים שלו, שעברו ארבעים שנים שלמות מבנין הבית עד התחלת חשבון שטרות, ועברו ג' אלפים תמ"ח שנים שלמות מתחלת היצירה של אדם הראשון, והכל לחשבון וי"ד.

העולה לנו מכל האמור למעלה שמולד ניסן משנת יציאת מצרים היה סימנו ה' ב' של"ב חלקי תתר"פ, פירושו שמולד ניסן ההוא היה שתי שעות ושלש מאות ושלשים ושנים חלקי תתר"פ מתחלת ליל ה', ומה שאמרו בפסיקתא הנזכרת שהמולד ההוא היה כחצות יום ד', מפני שהם לא חשבו הט' תרמ"ב ממולד ניסן הראשון, אלא שהראשונים חשבו היות מולד ניסן הראשון בתחלת ליל ד' משום הכי עלה להם המולד ניסן דשנת יציאת מצרים כחצות יום ד', ואף על פי שלפי זה היה המולד שעה אחת עם ש"י חלקי תתר"פ לפני חצות יום ד', לא חשבו זאת, מפני שהיה ידוע להם שמדת החדשים שלפני יציאת מצרים היתה מעט יותר מן כ"ט יום ומחצה ותשצ"ג חלקי תתר"פ, ולהלן יבואר יותר הענין הזה.

עתה נסורה נא אל ראיתם מהא שלא פירשו איזה חלקים המה, הלא התחלקות השעה על תתר"פ חלקים לא נזכר בשום מקום! אמנם קושיא חזקה היא, אבל ראשונה הלא נשאלה את המביאים ראיה ומוכיחים מזה שהמלות ע"ג חלקים המה נוספות בזמן מאוחר, ולטעמייהו מי ניחא, מפני מה לא פירשו המוסיפים איזה חלקים המה? האם אלה המוסיפים המלות ע"ג חלקים לא ידעו מראש כי שאול ישאלו איזה חלקים המה? ויכירו מיד זיופו מתוכו שיד זרים שלטו בהם, וידוע שבימי הגאונים הקדמונים עוד לא נתפרסמו פרטי החשבון שבידינו והיה להם לפרש ע"ג חלקי תתר"פ? ולפי דעתנו אדרבה מזה נוכל להוכיח להיפך שהיא נוסחת הברייתא בעצמה, וקצרו בזה כמו שקצרו בכל ענייני העבור, כמו שיבואר לפנינו, ודי למצוא רק רמז קצת מזה. והנה רש"י פירש במס' ערכין (על הא דפריך התם והאיכא יומא דתלתין שנין) בזה"ל: „שהרי מן התתע"ו חלקים צא התתס"ד מכל תתע"ו תמצא יום לשלשים שנה וכו' הרי לשלשים תתס"ד כ"ד שעות שהן יום אחר", והפרכא היא רק על ע"ב חלקי תתר"פ שהוא חלק חמישית משליש שעה או $^1/_{15}$ שעה, וכשנכפילו על מספר החדשים מהלתין שנין המה ש"ס חדשים ($^{72}/_{1080} \times 360 = 24$) יתקבץ מזה יום שלם; וכבר היטיב להעיר בזה החולץ, שמפרכא הזאת מוכח שמדת החדש מן כ"ט יום ומחצה וב' ידות שעה עם $^1/_5$ משליש שעה או ע"ב חלקי תתר"פ היתה מפורסמת אז בימיהם, שבמשך ש"ס חדשים יתקבץ מהעודף על ב' ידות שעה עוד יום שלם. והנה התחלקות האחרות על ש"ס חלקים היתה ידועה גם להקדמונים, כמו שחלקו סובב העגולה על ש"ס חלקים, וכן גם את השנה חלקו על חלקים כאלה, וכן איתא בברכות (דף ל"ב):

„אמר לה וכו׳ בתי י״ב מזלות בראתי ברקיע ועל כל מזל ומזל בראתי לו שלשים חיל, ועל כל חיל וחיל וכו׳, הרי לך 12 × 30 = 360! לזאת נאמר שמה שאמרו התם בערכין יומא דתלתין שנין, פירושו, החלקים מהתחלקות השליש שעה על ש״ס חלקים שהמה מספר ההרשים מתלתין שנין, והענין הזה היה ידוע להם מהברייתא דר׳ גמליאל (בראש השנה), שמה שאמרו התם ע״ג חלקים הכוונה על התחלקות שליש שעה על ש״ס חלקים, ומפני זה לא כללום יחד עם השתי ידות שעה ולא אמרו תשצ״ג חלקים. ולפי המובא למעלה בשם היסוד עולם, שעוד לפני היפרכוס חשבו מדת החדש ע״ב חלקי תתר״פ, יש לומר שזה היה גם כן דעת הב״ד דר׳ גמליאל שסברו לקדש החדש, מפני שחשבו משנת העיקר משנת יציאת מצרים מדת החדש כ״ט יום ומחצה עם ע״ב חלקי תתר״פ, שההבדל מן 75 מחזורים הוא ערך יותר מן ט״ז שעות, ועל פי זה היה באפשרי לראות ירח החדש אז, ואמר להם ר׳ גמליאל שאין חידושה של לבנה פחותה מן כ״ט יום ומחצה וע״ג חלקים, והב״ד שפיר ידעו איזה חלקים המה, שהמה $^{1}/_{360}$ משליש שעה, ומפני זה קצר ר׳ גמליאל כדרכם בענין הזה, כהא דתניא בסוד העבור (ר״ה כ׳): „נולד קודם חצות או אחר חצות" ופירש רש״י התם: „סוד העבור, ברייתא שנויה ברמזים. נולד קודם חצות או לאחר חצות, כך שנוי בה ורמז בעלמא הוא לומר קודם חצות הלוק מלאחר חצות", וכן בשבת (דף ל״ה) איתא: „שיעור בה״ש בכמה? אמר רבה וכו׳ ג׳ חלקי מיל וכו׳, ור״י אמר ב׳ חלקי מיל"! ופריך התם בגמרא: מאי ג׳ חלקי מיל? אילימא ג׳ פלגי מיל? וכו׳ אלא ג׳ רבעי מיל! מאי ב׳ חלקי מיל? וכו׳ אלא תרי תלתי מיל! הרי שלא פירש שמואל איזה חלקים המה מפני שהתלמידים ידעו כוונתו, ואף על פי שהגמרא פרשה התם, יש לומר מפני ששעור בין השמשות לכל מסור, מה שאין כן קדוש החדש שמסורה רק לבית דין.

נשובה נא לראיות הנשארות שהוכיחו מהן שהמלות ע״ג חלקים נוספות. הנה הוכיחו ממה שנמצא בברייתא דשמואל ובפדר״א, מדת החדש כ״ט יום ומחצה וב׳ ידות שעה בלבד בלי הע״ג חלקים. אמנם נחקור נא ראשונה על הברייתא דשמואל לדעת מי הכינה ומתי נתחברה? הנה חכמי הזמן שלפנינו האמינו שהיא פרי עט שמואל ירחינאה, וכן שערו רבים מהראשונים כפי שמובא במ״ע „היונה", ורק האחד מצאתי מחכמי זמנינו, את הח׳ ר״י רייפמאן בספרו „פשר דבר", שהרהיב עוז בנפשו לומר שהיא מיוחסת בשקר או בטעות אל שמואל ירחינאה, אבל חברה אחד מהגאונים הקדמונים שהיה שמו שמואל, אשר האחד הוא מר שמואל מבני בניו של אמימר בסורא בשנת ד״א ת״צ, והשני הוא ר׳ שמואל בר מרי בפומבדיתא בשנת ד״א תק״ח, שכתב עליו רבינו האי גאון בתשובתו המובאה בהכותב לע״י (חגיגה פ״ב) שהרבה לקרות בספרי העמים, כך שיער החכם הנזכר. ועתה שזכינו לראות הברייתא הזאת נמצא זיופה מתוכה, ונראה שיפה כיון הח׳ הזה ויפה שיער, ממה שנמצא בה (ריש פ׳ ה׳) בזה״ל: „בשנת ד״א תקל״ו שנה שוו חמה ולבנה שמיטות ותקופות וכו׳, מן ד״א תקל״ו שנה ואילך שנה א׳ וכו׳". ומי זה יראה שנת עיקר כזאת ולא יודה שהיה מחברה עוד חי קרוב לשנה הזאת, היא ד״א תקל״ו; ומי זה גבר משכיל יתעקש ויאמר כי שמואל ירחינאה יתן עיקר לחשבונותיו שנה מאוחרת ממנו משך חמש מאות שנה. לזאת לא נחטא אם נאמר שהמוציא לאור שמח שמחה של הנם על המציאה הזאת שמצא, ועוד נוכחנו ממנה שמחברה היה מאמין ביותר בחכמת האצטגנינות (אסטראלאגיה), וידענו גם כן שהחכם ר׳ שבתי דונולו היה גם כן רופא ודבוק בהחכמה הזאת מאד, וכל המחברים הקדמונים שהזכירו הברייתא הזאת שאבו כל דבריהם רק מדברי ר׳ שבתי הרופא; לזאת מי יודע מי הוא מחבר הברייתא הזאת: גאון? או חכם בחכמת האסטרלוגיה? לכן הלא נקבל לאמונה התנצלות הנשיא, שכל החשבונות ממנה המה רק לדעת עניני החזיון והנסיון, על דרך שהביאו מפרשי הפדר״א בשם הר״ר משה חיים לוצאטו והגר״א, שנאמרו על ענינים

פנימיים וכחות עליונים ולא על פי פשוטם; ככה נאמר גם אנחנו בהתנצלות, שדבריו נאמרו לא על פי פשוטם רק על ענינים השפלים — על כללי החזיון (אסטראלאגיה), וכל חשבונותיהם מיוסדים על ספורים עתיקים ונסיונות ישנות מאד על פי סדר זמנים מימים קדמונים, על פי מדת השנה משס"ה יום ורביע ומדת החדש כ"ט יום ומחצה וב' ידות שעה, ואין להביא ראיה מהם על מדת השנה והחדש המדוקדקת שסמכו עליה היושבים בסוד העבור. וכן ראיתם מהפדר"א חלושה מאד, ונבוא עליהם מב' פנים: לאלה המקדישים אותו עד ר' אליעזר בן הורקנוס התנא מתלמידי ר' יוחנן בן זכאי שכל דבריו ממקום קדוש יהלכו, ממה ששמע מרבותיו, להם נאמר הלא נמצא שמה גם כן החשבון מע"ג חלקים וחשבון מחזור העבור מי"ט שנים; ולאלה המאחרים זמן חבורו לזמן הגאונים, ואלה אשר יודו שבאו בתוכו דברים נוספים מהאחרונים, להם נאמר מי יודע איזה הם הדברים הנוספים ואיזה הדברים העתיקים? מבואר מזה שכל ראיותיהם חלושות מאד להגיה על ידיהן את לשון התלמוד אשר דבריהם נצורים לנו מדור דור; אף על פי שמצאנו בדברי הראשונים שהחליטו על איזה לשונות ממנו שהמה נוספות מרבנן סבוראי, די לנו במה שהחליטו המה, אבל מפני זה לא נמחוק אנחנו בראיות הלושות ושדופות קדים כאלה, אשר ידענו שכן היתה נוסחת הגאונים הקדמונים, המה ר' סעדיה גאון ורב האי גאון ור"ח והנשיא; וגם ר' משה הדרשן היה גורס כך, שאילו היתה גרסתו בגמרא בלי הע"ג חלקים היה לו להזכיר את המפורש בתלמוד, ולא להביא ממרחק לחמו מהברייתא? ועל כרחך שדעתו היא שנמצאות ברייתות ישנות שחשבו מדת החדש רק ב' ידות שעה בלבד, ועל פי זה יגע לישב בדרך רחוקה מאד המסורה שהמולד מחדש ניסן דשנת יציאת מצרים היה ביום ד', נגד חשבון העבור שבידינו כמו שנזכר למעלה.

אחרי שבארנו אמתת הקבלה מר"ג ממדת החדש היותו כ"ט יום ומחצה ושני שלישי שעה וע"ג חלקים, נבאר את מקור העיקר השני היות מולד תשרי הראשון בהר"ד, או תולדתו היות מולד ניסן שאחריו ד' ט' תרמ"ב, והוא שמולד ניסן הראשון ליצירה היה תרמ"ב חלקי תתר"פ משעה העשירית מליל יום ד'. נבחין נא העיקר הזה על פי החשבון לפי בחינת תוכני זמננו; הנה כבר שקלו וטרו חכמי הדור שלפנינו בחשבון המולד שבידנו, שהוא מתאחר אחר המולד הנכון מהתוכנים בבדי שעה אחת 38 מינוטען 33 סעקונדען, או 5913 סעקונדען; וטעם ההעתקה הזאת וסבתה כבר ביאר החכם חז"ם בספרו „תולדות השמים" בסופו, שהיא מסגולת השתנות מהלך הירח האמצעי הידועה בשמה (אקצעלעראטיאן דער מיטטעלער בעוועגונג דעס מאָנדעס) שמצאה ראשונה התוכן האַללע שמדת החדש האמצעי הולכת ומתקצרת מחדש לחדש, והתוכן לאפלאס מסר לנו תמונה כוללת על השנוי הזה היותה ח^2 $(10''_{7232})$ — ח^3 $(0''_{01936})$, אשר ח יורה על מספר המאות־שנים שעברו כבר מן 1800 והלאה, או על מספר השנים שלפני שנת 1800; ותורה התמונה הזאת על מדת אורך הקשת או ההבדל שבין מקום ירח הנמצא בחשבון לפי שיעור תנועתו בשנת 1800 ובין מקומו האמצעי הנכון בזמן המבוקש, ואחרי התוכן לאפלאס מצאו תוכני זמננו האנגלים האנזען, אדאמס ודילאוני מגרעות בתמונה הזאת, ומסרו לנו תחתיה התמונה ח^2 $(12''_{18})$ ועוד אברים קטנים ממדרגות השעור ח. והנה בפרטי חשבון התמונה הזאת כבר האריך החכם פינליש במכתביו (כרם חמד חלק ט') ובעלי המגיד (שנה י"א № 12) לזאת נקצר בהם — נקח לנו התמונה:

ח^2 $(12''_{18})$ — ח^3 $(0''_{02})$ ונחליפנה על מדת הזמן לפי ערך מהלך הירח היומי שלה ביום אחד 12^{0}_{190049} נמצא מחירה ח^2 $(1438'''_{7298})$ — ח^3 $(2''_{40})$. נניח היות ח $=$ 5600 או 56, תולד לנו היות 56^2 $(1438'''_{7298})$ — 56^3 $(2'''_{40})$ $= 4090378'''$ מספר הטערצין הנוסף על העת ממהלך הירח במשך השנים שמשנת העיקר 1800 עד

תחלת הבריאה על המחיר העולה ע"פ החשבון ממדת החדש בשנת העיקר שהיתה אז מדתה 29 יום, 12 שעה 44′, 2″, $50'''_{188}$. ומפני היות החדש תשצ"ג שהוא 29 יום, 12 שעה 44′, 3″, 20‴ ועולה ההבדל ביניהם $29'''_{812}$ ובכל מאה שנה יתקבץ מזה עד $36875'''_{95340}$ ובמשך 56 מאות שנים יתקבץ מהבדל הזה עד $2065053'''_{390}$, נגרע הבדל זה ממחיר הנזכר 4090378‴ תהיה השארית 2025325‴ = 9,22′,35″,25‴ שעות, נצרף לזה ההבדל שבין מולד העבור ובין מולד התוכנים בעת העיקר שהוא 1,38′ שעה, כמו שבארו חכמי זמננו (כרם חמד שם), יעלה לנו כל ההבדל 11,00′,35″,26‴ שעות, והוא שרגע מולד ניסן הראשון ליצירה היה מוקדם לרגע המולד העולה על פי חשבון העבור שבידינו; ותחת שלפי חשבון העבור סימנו הוא ד׳ ט׳ תרמ"ב, יהיה סימנו הנכון ג׳ כ"ב תרנ"ז, וזה יורה לנו שהמסורה העתיקה היות מולד ניסן הראשון ליצירה תחלת ליל ד׳ היא יותר קרובה אל האמת מהמסורה הצעירה ממנה היותה ט׳ שעות תרמ"ב חלקי תתר"פ אחר תחלת ליל ד׳, אבל אם שהיא יותר קרובה אל האמת היא עדיין בלתי מסכמת עם חשבון התוכנים, וע"כ גם שתיהן אינן הלכה למשה מסיני, אך הנה ילדי הבחינה והנסיון מבני תמותה כפי שעלה בחשבונם בזמנים שונים, וכשנחשוב על פי החשבון המבואר למעלה נמצא היות מדת החדש בשנת ד"א ר"פ ליצירה בקירוב גדול כ"ט יום ומחצה תשצ"ג חלקי התר"פ כמדת חדש העבור שבידנו, וכשנחשוב ההוספה על שנת ב"א ת"נ עולה ע"פ החשבון הזה 2 שעות 35′, 54″, 33‴, או 2 שעות תרמ"ו חלקי תתר"פ בקירוב, ואחר גרעון ההוספה הזאת מן ט׳ תרמ"ב ישאר שבעת אלפים תקנ"ו חלקי תתר"פ בקירוב, נחלק הנשאר הזה על מספר החדשים מן ב׳ אלפים ת"נ שנה שהמה 30920 חדשים עולה המנת 0,25, וזה יורה לנו כי לו עשו נסיון בשנת ב"א ת"נ וחשבו ממנה למפרע ע"פ מדת החדש כ"ט יום ומחצה שתי ידות שעה ¼73 חלקי תתר"פ, עלה להם מולד ניסן הראשון ליצירה תחלת ליל ד׳, תחת אשר מדת החדש היה אז בקירוב 29 יום ומחצה 44′ מינוט 4″ סעק׳ $1'''_{3728}$ יותר מחדש העבור $41'''_{3728}$ קרוב אל ⅕ חלק תתר"פ אשר ההבדל קטן מאד. ולזאת לא רחוק הוא לומר שבעת קביעות התחלת החשבון משנת יציאת מצרים קבעו לעיקר את זמן מולד ניסן ההוא תחלת ליל חמשי בשבוע אשר עתה הוא לפי חשבון העיבור שלנו ה׳ ב׳ של"ב וחשבו אחר זה את החשבון מתחלת הבריאה ע"פ הנחת היות מולד ניסן הראשון תחלת ליל ד׳ ומדת החדש 29 יום, 12 שעה, ¼793 חלקי תתר"פ כמבואר למעלה, שההבדל הוא רק 140 חלקי תתר"פ, וחשבון הילקוט שמולד ניסן משנת יציאת מצרים היה אחר חצות יום ד׳, עולה על פי מדת החדש 793 חלקים, ומולד ניסן הראשון היה תחלת ליל ד׳, וההבדל הוא קטן מאד וחשבו שהיתה מדת החדש אז מעט יותר מן 793 חלקים על פי הדרשה שנתקשה משה עד שהראהו הקב"ה באצבע, ומה שקשה בדברי הפסיקתא בדבר התקופה ידובר להלן בעז"ה. והנה נשאר לנו להעיר את הקוראים המשכילים דורשי האמת כי כל החשבונות האלה הנם רק בקירוב לא בדקדוק גדול, מפני שהתמונה שחשבנו על ידיה היא בעלת אברים רבים ממדרגת שיעור הזמן ח; אבל כל הדקדוקים האלה לא יקלקלו את מטרת החשבון שהמסורה הראשונה שמולד ניסן הראשון היה בתחלת ליל ד׳, היא יותר קרובה לאמת מהמסורה האחרת הצעירה ממנה היא ד׳ ט׳ תרמ"ב שהביאו לנו האחרונים.

טרם נעבור הלאה מענין הזה נבאר את זמן מולד ניסן האמתי משנת יציאת מצרים לפי הנחתנו שהיתה בשנת ב"א ת"נ. הנה ההבדל שבין המולד האמצעי והאמתי מחדש ניסן נקצבת על פי התמונה הזאת אשר לפנינו:

מולד האמתי = א — בקע ם (6^{0}_{403}) + בקע ם (1^{0}_{341}) — בקע M (0^{0}_{187}) — מנת מסלול השמש. אשר א יורה על מהלך הירח האמצעי, ם על מסלול הירח, M על מסלול השמש, לבד השבתות קטנות אשר לגודל קטנם לא יקלקלו החשבון.

נבקש המחירים על פי יסודות הרמב"ם בהלכות קה"ח (פרק ט"ז) על פי עקרים שלו, שהוא תחלת ליל יום ה' ג' ניסן משנת י"ז ממחזור ר"ם (היא שנת ד"א תתקל"ח), וסימן מולד ההוא היה ג' א' תשכ"א והיה אז מסלול הירח "84°,28',42 ועולה מזה שמסלול הירח בעת רגע מולד הראשון ליצירה היה "268°,53',58 כפי החשבון שלפנינו על פי לוחות ספר תכונת השמים, והרי לך החשבון מעקרי הרמב"ם:

העיקר	268° . 53' . 58"
200 מחזורים	177° . 26' . 16"
50 "	224° . 21' . 34"
9 "	241° . 59' . 5"
16 שנים	45° . 51' . 31"
7 חדשים	180° . 42' . 57"
1 יום	13° . 3' . 54"
22 שעות	11° . 58' . 34"
20 מינוטען	0° . 10' . 53"
סך הכל	1164° . 28' . 42"
נגרע 3 הקפות שלמות	1080°
נשאר	84° . 28' . 42" כדברי הרמב"ם.

חשבון מסלול הירח משנת יציאת מצרים

העיקר	268° . 53' . 58"
100 מחזורים	88° . 43' . 8"
20 "	295° . 5' . 51"
8 "	17° . 44' . 38"
17 שנים	21° . 28' . 25"
6 חדשים	154° 53' 57"
11 שעות	5° . 59' . 17"
10 מינוט	0° . 5' . 26"
	852° . 54' 40"
נגרע 2 הקפות שלמות	720
נשאר	132° . 54' . 40"

מהלך השמש

העיקר	165° . 22' . 5"
100 מחזורים	8° . 24' . 29"
20 "	1° . 40' . 54"
8 "	0° . 40' . 22"
17 שנים	352° . 24' . 56"
6 חדשים	174° . 38' 26"
11 שעות	0° . 27' . 6"
סך הכל	703° . 49' . 18"
נגרע הקפה שלמה	360° . — . —
נשאר	343° . 49' . 18"
המנת אחר נכיון מצב הרום (45°)	1° 40'
יהיה	345° 29' . 18"

וכן נמצא כשנקח מהלך הירח מן 128 מחזורים 17 שנים 6 חדשים . 343° . 22' 17"

וכן נמצא כשנקח מהלך הירח מן 128 מחזורים 17 שנים 6 חדשים	343° . 22' 17"
מן 11 שעות	6° . 2' . 21"
10 מינוטען	. 5' 26"
	349° . 29' . 59"
נגרע השעורים האלה	4° . 1' . 42"
ישאר כמהלך השמש בקירוב	345° . 28' . 17"

המנת לזה הוא	4° . 51'
נגרע השבתה השניה מהירח	. 59'
נשאר	3° . 52'
השבתה השנתית	9' . 42"
	4° . 1' . 42"

העולה לנו שמולד האמתי נתאחר בי"א שעות ועשרה מינוטען בקירוב, והוא שמולד ניסן האמתי משנת יציאת מצרים היה בבקר יום ה' כשעה אחת לפני הנץ החמה, לפי האמור למעלה שמולד ניסן הזה האמצעי היה בתחלת ליל ה', ולפי זה לא היה

באפשרי לראות הירח החדש בסוף יום ה׳ או אפילו בתחלת ליל ו׳ על פי דרך טבעי זולת על פי נס, כמו שדרשו הזה — שנתקשה משה והראהו הקב"ה באצבע. והיה ראש חדש ניסן הזה או ביום ה׳ או ביום ו׳ כדאיתא בשבת (שם), אבל בזה כולא עלמא לא פליגי שהמולד היה במשך ליל ה׳.

החכם חז"ס כתב בספרו יסודי העבור (מה"ת) בהוספות, שחכמי העבור יסדו הסימן בהר"ד על פי לוחות האלמגיסטי, מפני שבשנת עקרו הוא ג"א י"ד ליצירה היה מולד ניסן לפי חשבונו ביום ז׳ 5 שעות ‎42′ מינוט ‎48″ אחר חצות הלילה באופק של אלכסנדריא, ובאופק ירושלים שהיא למזרח ממנה י"א מעלות עם ג׳ רבעי מעלה אצל הקדמונים, חל המולד לפי זה ביום ז׳ בבקר ו׳ שעות ומחצה; וכשנחשוב ממנו למפרע יצא לנו המולד הראשון בהר"ד מכוון, ונפלא הדבר שהמולד העקרי הזה נפל בחשבון העבור מכוון על מספר שלם י"ב שעות ומחצה בלי חלקי תתר"פ, ע"כ תוכן דבריו. ובעיני יפלא מאד על דבריו אשר התפאר במקור הזה! הנה לפי דברי בטלמיאוס אורך העיר אלכסנדריא $60\frac{1}{2}°$ בקירוב, ואורך ירושלים הוא $66°$ וההבדל ביניהם לכל היותר הוא רק שש מעלות, ומאין באה להם טעות גדולה כזאת לחשוב ההבדל ביניהם $11^3/_4$ מעלות? ומי המה הקדמונים שחשבו כזאת? הנה העיר אלכסנדריא היא עיר מלאה חכמים, מקום מגורי החכמים היפרכוס ובטלמיאוס, והעיר ירושלים עיר הקודש לנו, בודאי היו גם שתיהן ידועות במדת ארכן ותכונתן לפי מצב החכמה אז, ואיך טעו טעות גדולה כזאת? וגם הטעם השני שהתפאר עליו שנפל מולד העיקר מחשבון בטלמיאוס על חשבון ישר בלי חלקי תתר"פ, מי יתן ונדע מה לחכמי העבור לעיקר בטלמיאוס אשר שנותיהם מנו רק ליציאת מצרים או לבנין הבית או לשטרות או לחורבן הבית, ומה זה הפלא שצדדו לתפוס חשבון ישר? ויותר נכון לומר שצדדו להתפוס חשבון ישר וי"ד! וההכרח לומר שלא עליו בנו יסודם אלא על עיונים אחרים היותר מאוחרים ומדוקדקים בעיניהם.

מה שיש להעיר על דברינו ממה שכבר העיר החכם פינליש על דברי החכם ב"ג (המגיד שנה ז׳ № 38) מהא דאיתא בשבת (שם) שראש חדש ניסן מהשנה השניה מיציאת מצרים היתה ביום א׳ לכולא עלמא וסימן מולדה הוא ב׳ ח׳ תתע"ו והמולד האמתי היה ביום ב׳ כ׳ שעות בקירוב, לפי שיטת הגמרא שהיתה פשוטה, ואם כן איך היה ראש חדש ביום א׳ ביום שלפני המולד האמתי? ומוכח מזה שהיה להם חשבון אחר, אבל כבר הקדימו הגאון בעל יערות דבש בקושיא הזאת (בסיומא דשיתא סדרי משנה בט"ו מנחם אב תקל"ה, חלק שני) והאריך שמה בתירוצו ע"ש, ולא נאריך בזה עתה. אבל הלא דברינו משיטת חז"ל שכתבו מפורש שהשנה הראשונה היתה על פי הראיה כמפורש במכילתא, ובודאי היה ראש חדש רק ביום ה׳ או ביום ו׳ כפי קבלת חז"ל, אם כן אין כאן השגה כלל.

העולה לנו מכל הנאמר למעלה: א) שהמסורה היותר עתיקה היא, שר"ח ניסן משנת יציאת מצרים היה ביום ה׳ או ביום ו׳ והמולד היה במשך ליל ה׳ בתחלתו או בסופו, ועל זה יש רמז בתורה מלת הזה; ב) מולד ניסן הראשון ליצירה היה בתחלת ליל ד׳ ביום שנתלו המאורות; ג) מדת החדש היתה יותר מן כ"ט יום ומחצה ותשצ"ג חלקי תתר"פ; ד) מדת החדש הולכת ופוחתת עד שבימי מתקני העבור שבידינו עלה ההבדל אל ט׳ שעות הרמ"ב חלקי תתר"פ, ובשנת יציאת מצרים עלה השינוי יותר מן ז׳ שעות ומפני זה נשנית בברייתא דר׳ גמליאל בר"ה: „אין פחותה" ולא אמר בשפה ברורה ומפורשת שמדתה כך וכך, וגם בעת תקון החשבון שבידינו קבעו על פי הבחנה והקירוב היותה תשצ"ג חלקי תתר"פ בשעה.

אחרי הצעת העקרים על פי הבחינה והנסיון, נציע הקדמות תורניות להפיץ אור על אמרם באיזה דברים היותם הלכה למשה מסיני. איתא בירושלמי פאה (פרק ג׳) בשם ר׳ יוחנן: „אם באה הלכה תחת ידיך ואין אתה יודע מה טיבה אל תפליגנה לדבר אחר, שהרי כמה הלכות נאמרו למשה מסיני וכולן משוקעות במשנה". וזה לשון רבינו האי גאון שהובא בס׳ תמים דעים (סימן קי"ט): „הדבר שאנו יוצאין מידי חובותינו וכו׳, נכון הוא „וברור בידינו ירושה משולשת ומקובלת מאבות לבנים דורות רצופים מישראל מימי הנביאים „עד עכשיו וכו׳, וכיון שמעשה הזה בידינו נכון והלכה למשה מסיני כי יצאו ידי חובתם „כבר סר כל קושיא וכו׳, ויותר מכל ראיה מזה פוק חזי מאי עמא דבר זהו העיקר והסמך, „ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין זה ומה שעלה מהם „ויתורץ כאשר את נפשותינו מוטב, ואם יש בהם כלום שלא יתכוון כאשר בלבבנו ולא „יתברר בראיה אינו עוקר את העיקר". וזה לשון הרמב"ם בפירוש המשנה (במשנה דסוף עדיות), על המחלוקת שם אמר ר׳ יהושע מקובל אני מר׳ יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו הלכה למשה מסיני שאין אליהו בא וכו׳, אלא לרחק המקורבין בזרוע וכו׳. וכתב על זה הרמב"ם בזה"ל: „לא נשמע ממשה רבינו ע"ה זה הלשון, אבל שמע ממנו „זה הענין, פירוש שמשה סיפר בביאת המשיח ולשון התורה אם יהיה נדחך וגו׳, ושב „ה׳ אלהיך את שבותך וגו׳, והגיד להם גם כן מפי הגבורה וכו׳, שיקדים אותו האיש לישר „לו הארץ והוא אליהו, והודיע להם שהאיש ההוא לא יוסיף ולא יגרע בתורה אבל יסלק „החמסים בלבד; ואין בזה מחלוקת ולא הכחשה, אבל נפלה המחלוקת ברעות שמסיר מה „הם". הרי לך יסוד תואר הלכה למשה מסיני על הדבר הבלתי ידוע טעמו של דבר, ודרך המחלוקת בזה אשר נבוכו בו גדולי המחברים עיין בתשובת חו"י, מפני שההלכה נאמרת בלשון כללי וקצר ולא בענינים פרטיים. ועל פי זה יבואר לנו גם הענין שאנחנו עוסקים בו, שבודאי לא היתה הלכה למשה מסיני בזה בפרט כל החשבון כפי המובא ביסוד עולם בשם ר׳ סעדיה גאון, אלא היתה ההלכה ענין כולל לקדש חדשים על ידי עדי ראיה או על ידי חשבון כפי שיראו בית דין בכל דור ודור, ומפני זה נפלה המחלוקת בין החכמים ואחרים, כפי שנזכר בתלמוד, שחכמים סברי שמצוה לקדש על פי הראיה היכי דאפשר ואחרים סברי שאין מצוה לקדש על פי הראיה, אבל כולא עלמא מודו שאם בלתי אפשר לקדש על פי הראיה מאיזה טעם בודאי מקדשין על פי חשבון, ובודאי היו ימים רבים לישראל גם לפני חורבן הבית שהיו מוכרחים לקדש על פי חשבון, וכן כשיש איזה טעם לקדש על פי הראיה מודים גם אחרים שבודאי מקדשין על פי הראיה, ובודאי היו ימים רבים שגם אחרים מודים שקדשו על פי הראיה, כמו שיעידו משניות הרבה ומעשיות הנמצא בהם, ומפני זה נפלה המחלוקת מתי קדשו על פי הראיה ומתי קדשו על פי חשבון ועל פי איזו עיקרים חשבו?

בזמן תקון החשבון על פי הקביעות שבידינו כבר האריכו הראשונים והאחרונים. בספר העבור להנשיא מובא בשם רב האי גאון שנעשה בשנת תר"ע לשטרות שהוא ד׳ אלפים ק"ך לבריאת עולם, על ידי הלל הנשיא, וכן הוא דעת הרמב"ן והר"ן והריטב"א בחדושיהם; ולדבריהם הא דאיתא במס׳ ביצה והשתא דידעינן בקביעא דירחא, כונתם על תקון זה שבידינו היום. אבל אין כן דעת רש"י, אלא שהיו בקיאין בחשבון הראיה ולא קאי על החשבון שבידינו. והגאון מוהר"ז מרגליות בתשובותיו לחלק או"ח (סימן נ"א) כתב בדעת הרמב"ם שלדעתו תקון החשבון נעשה על ידי הלל הנשיא בימי אביי ורבא, ואולי בשנוי איזה פרטים, אבל אז עדיין הסתירו בני ארץ ישראל את עקרי החשבון עד כי גם גדולי האמוראים מבבל לא ידעו, רק גדולי ארץ ישראל כמו רב ספרא (פסחים נ"ד), ולא בטלו את השלוחים, הכל כמו שנהגו בזמן הראיה; ועל פי זה ניחא שלא היו בני הגולה

בקיאים בקביעא דירחא עד כי איזה מהם עשו יום הכפורים שני ימים. וכל זה היה נמשך עד סוף ימי חכמי התלמוד, עד אחר ימי רב אשי ורבינא, שהמה נקראים סוף חכמי הגמרא בהקדמת הרמב"ם לחבורו הגדול; ורק אחר זה כשבטלו שמה בית דין קבוע פרסמו כל פרטי החשבון לכל ישראל ואז התחילו כל ישראל לחשוב חשבון זה. זהו תוכן דבריו שמעמים בדעת הרמב"ם. ומשמע שלדעתו גם דעת הרמב"ם כדעת רב האי גאון. אבל כבר העירו חכמי זמננו שכל זה דוחק, שלא נזכר בתלמוד יסודי העבור, ואיך אפשר שלא ימצאו יסודי החשבון הזה בגמרתנו?

לזאת ננסה לפרש מאמרי התלמוד הנאמרים בענין הזה באופן שיסכימו עם יסודי החשבון הזה. וכבר הארכנו בפירושי מאמרים האלה מענין הזה בעלי הכרמל שנה ששית, אף שהחכם חז"ס לא הודה לנו ועמד על דעתו שרק פירושו הוא הצודק בעיניו; אבל גם אנחנו עומדים על דעתנו שמאמרי התלמוד בבלי וירושלמי לא יתפרשו בלי דוחק רק על פי דברינו, ונציעם בזה בקצרה לפי מטרתנו. זה לשון הגמרא: אמר שמואל יכילנא לתקוני לכולא גולה, א"ל אבא אבוה דר' שמלאי לשמואל ידע מר האי מלתא דתניא בסוד העבור נולד קודם חצות או נולד אחר חצות? א"ל לא! א"ל מדהא לא ידע מר איכא מילי אחרנייתא דלא ידע מר! כי סליק ר' זירא שלח להו צריך שיהא לילה ויום מן החדש, וזו שאמר אבא אבוה דר' שמלאי, מחשבין את תולדתו, נולד קודם חצות בידוע שנראה סמוך לשקיעת החמה, לא נולד קודם חצות בידוע שלא נראה סמוך לשקיעת החמה. למאי נפקא מינה? אמר רב אשי לאכחושי סהדי. אמר ר' זירא אמר רב נחמן כ"ד שעי מיכסי סיהרא, לדידן שית מעתיקא ותמני סרי מחדתא, לדידהו שית מחדתא ותמני סרי מעתיקתא. למאי נפקא מינה? אמר ר"א לאכחושי סהדי. אמר מר צריך שיהא לילה ויום מן החדש. מנלן? א"ר יוחנן: מערב עד ערב. ריש לקיש אמר: עד יום האחד ועשרים לחדש בערב. מאי בינייהו? אביי אמר משמעות דורשין איכא בינייהו, רבא אמר חצות לילה איכא בינייהו". ע"כ לשון הגמרא.

במאמרנו „הנשף" (ח"א צד 115) הבאנו דברי החכמים קעמטץ, אראגא, בשם הרבה תוכנים מפורסמים, שקשת הראיה משתנה לפי הזמן והמקום שנוי גדול מאד, לא לפי ערך נטית האופקים רק לפי תכונת האויר מהמקומות השונים. והחכם אראגא ובעל „אמונת חכמים" מביאים בשם הרבה תוכנים שא"א להכחיש עדות הספן הנודע אמעריגש ועספוצי שראה איזה פעמים במדינות אמעריקא תחת חגורת המזלות הלבנה החדשה ערבית והישנה שחרית הקודם. ועפ"ז יפורשו דברי ר' זירא כפשוטם. אמר ר"ז מחשבין את תולדתו, פירוש מולד האמתי, אם נולד קודם חצות בידוע שנראה סמוך לשקיעת החמה, פירוש אפשר הדבר שיראו ירח החדשה בערב ואין מכחישין את העדים שהעידו שראו אותה, אבל לא נולד קודם חצות בידוע שלא נראה סמוך לשקיעת החמה ומכחישין את העדים שהעידו שראוה סמוך לשקיעת החמה. זהו פירושא דרישא דסוד העבור נולד קודם חצות. וממילא יפורש גם הסיפא נולד אחר חצות, שאם מולד האמתי היה אחר חצות באפשר שיראו ירח הישן שחרית בבקר לפני הנץ החמה ואם לא נולד אחר חצות בודאי לא יראו ירח הישן שחרית, והן הן הדברים הנאמרים בירושלמי (פרק שני) על מתניתין מעשה שבאו שנים ואמרו ראינוהו שחרית במזרח וערבית במערב אמר ר' יוחנן בן נורי עדי שקר הם כשבאו ליבנה קבלן ר' גמליאל. ואמרו על זה התם: „אמר ר' שמלאי טעמא דר' יוחנן בן נורי כל חדש „שנולד קודם לשש שעות אין כח בעין לראות את הישן, ותני כן נראה ישן בשחרית לא „נראה חדש בין הערבים, נראה חדש בין הערבים לא נראה ישן בשחרית, אר"ח ברב"א „ולמה קבלן ר"ג שכן מסורת בידו מאבותיו פעמים מהלך בקצרה פעמים מהלך בארוכה". ובודאי פירוש ראינוהו שחרית במזרח וערבית במערב ביום אחד היו, והא דאמרו קודם

לשש שעות פירושו ביום, שכמו שצריך לראית הערב שיהא המולד לפניו שש שעות כך צריך לראית הישן שחרית שיהא המולד לא פחות משש שעות שלמות לאחריו, ובזה אין מקום לספק כלל, אבל בטעמא דר׳ גמליאל שקבלם יש לעיין.

בהכחשת העדים שהעידו שראו שחרית במזרח וערבית במערב יש עוד תנאי אחד, זהוא, דוקא שיראו העדים שתי הראיות במקום אחד אבל אם העידו שנים שראו שחרית במזרח העולם וערבית במקום אחר שהוא במערב העולם אינם מכחישין זה את זה כלום, שיתכן היות ששתי העדיות אמת הן, שהרי ידוע שכל רגעי היום מקדימים במדינות המזרחיות כמו בבל, ומאחרים במדינות המערביות כמו ארץ ישראל, ולפי זה ישתנה גם כן ענין המולד, ואם יהיה המולד בבבל כחצי שעה אחר חצות היום יהיה המולד בארץ ישראל שהיא מערבית לבבל בערך חצי שעה לפני חצות היום, וכן בכל המקומות שהמה באורכים שונים, ולפי זה אם העידו שראו ירח הישן בבקר בבבל ואחר זה ראו את הירח החדש בערב בארץ ישראל, שתי העדיות אמת הן, מפני שבבבל היה המולד אחר חצות היום, ובארץ ישראל היה המולד לפני חצות היום, והנה מקום ר׳ יוחנן בן נורי הוא בבית שערים שהוא בחלקו של זבולן שהוא מזרחי ליבנה שהוא מארץ פלשתים שהיא במערב, ויתכן שבבית שערים ראו בבקר את הישן ולא החדש בערבית, אבל ביבנה ראו בערב את ירח החדש אבל שמה לא ראו את הישן בבקר יום ההוא, מפני שבבית שערים היה המולד אחר חצות היום, וביבנה היה המולד לפני חצות היום *), לכן נאמר שר׳ יוחנן בן נורי שאמר עדי שקר הם, לא מפני עדותם, אלא שהוא בעצמו ראה את הישן שחרית במקומו בבית שערים, כמו שפירשו המפרשים בסיפא דמתניתין לא כפירוש הרמב״ם שמה שלא נראה בליל עבורו ידעו מפי העדים, אלא כפירוש רש״י שהיו מצפים בית דין והעם שתהא מגולה ויראוה מאחר שהעדים ראוה ביום ולא נראה להם עכ״ל רש״י, כך נפרש גם ברישא, שלא מפי העדים בלבד ידעו שנראית שחרית אלא שבית דין בעצמם ראוהו בבית שערים שחרית בבקר, אבל ביבנה שהיא במערב לא נראית הישנה שחרית, והעדים גם כן לא עמדו במקום אחד, אלא שהלכו ממזרח העולם למערב, או ששטו על הים וראו שתי הראיות דרך הליכתם, ויתכן שהעדים לא ספרו לר׳ גמליאל שראו הישנה שחרית, ומשום הכי קבלם ביבנה, או כפי דברי הרמב״ם בפירוש המשנה (שם) שזה לשונו שם: „ור״ג לפי שדקדק זה הענין ידע שאפשר שיראה אותה הלילה וקבל דבריהם באמרם ראינוהו ערבית במערב, ולא השגיח לאמרם שחרית במזרח, כי התורה לא הטריחה אותנו לשאול העדים על ראיתם שחרית, ולא היתה אמונתו שכזבו אבל האמין שנראה להם דבר בדמות ירח וכו׳, וכאשר קבל ר״ג עדותן שנראה ערבית הרחיקו חכמים זה הדבר לפי שלא היה בין הראיה ובין הקבוץ זמן הראיה לפי חשבונם הגדול, והוא הודיעם העיקר ואמר פעמים בא בארוכה ופעמים בא בקצרה". וכן דבריו בהלכותיו. וביוצא בזה כתב המאור בר״ה (שם). ואמר להם ר״ג המסורה מפני שחבריו הקשו לו מצד החשבון שעולה גם במקום ר׳ גמליאל ביבנה שהמולד היה שמה אחר חצות היום, על זה אמר להם תשובתו שאין אנו יודעים בדקדוק מהלך הלבנה מפני שיש לה שנויים קטנים שאין אנו יכולים לכוון על פי חשבון, כמו שבאמת נתגלו משפטים רבים במהלכה בימינו, ומפני זה אף על פי שיש הבדל קטן על פי החשבון, אי אפשר להכחיש העדים על פי זה, וזהו שאמרו בבבלי שמש ידע מבואו ירח לא ידע מבואו, ועל מה שידוע בחשבון לא שייך לומר לא ידע מבואו, אבל גם ר״ג מודה

---

*) אבל הוא קשה דוחק איך היו ביום אחד בבית שערים וביבנה הרחוקות זו מזו ערך מעלה אחת, וההכרח לומר ששטו על הים, או ע״י סוסים ופרדים. (הדברים בעיקרם דחוקים מאד, כי בית שערים היא מזרחית ליבנה כחצי מעלה והקדים הזריחה רק כשני מינוט, גם פירושו דחוק. המורה).

לכלל הברייתא נראה ישן שחרית לא נראה חדש ערבית, ור"ג לא טעה כלל במעשה זה.
ועתה נבוא למאמר א"ר זירא אמר רב נחמן כ"ד שעי מיכסי סיהרא, פירושו שהלבנה לעולם מכוסה לא פחות מן כ"ד שעות, מפני שאם המולד רגע לפני חצות הלילה מליל יום א' אז נראה ירח הישן בבקר יום השבת, והחדש יתכן לראותו רק בבקר יום א' כפירוש רש"י, אע"פ שאצלנו דבר נמנע הוא לראות החדש בתחלת החודש בבקר וכן הישן בסוף החודש בערב, הוא רק מפני שקשת הראיה מהירח אצלנו הוא מהלך ח"י שעות, ומפני זה יצא הירח על הארץ אחרי השמש ויתכסה באור החמה, אבל אז בימי חכמי התלמוד שקשת הראיה היה רק מהלך שש שעות אפשר היות שיצא על הארץ לפני השמש על פי משפטי מצעדי המזלות, וכן הישן בערב שלפני המולד יוכל להתראות לפעמים לפי מצבו אז, אבל אם המולד סמוך לחצות היום לא יתכן זאת, רק באופקים הנוטים לצפון יתכן היות זה הפלא. אבל על כל פנים פחות מן כ"ד שעות אי אפשר להיות שיראו הישן והחדש ביום אחד, וזהו הכלל דר' יוחנן בן נורי שהעדים שהעידו שראוהו שחרית במזרח וערבית במערב עדי שקר המה; ואחר זה התחילו לבאר טעמא דר' גמליאל שיש חלוק במקומות, שיתכן היות שיראו במקום אחד את הירח שחרית בצד מזרח העולם וגם יראו ירח החדש בערב אותו יום בצד מערב העולם, ואי אפשר להכחיש את העדים ממה שראו את הישן במזרח העולם, וזהו כונת סוף דבריו החילוק שבין לדידן ודידהו, וזהו פירושו, לדידן שית מעתיקא ותמני סרי מחדתא והוא בהיות בבבל שהוא למזרח העולם מולד האמתי אחר חצות לילה ראו שמה הירח הישן בערב שלפני המולד [פירוש שהוא באפשרות לראות לפעמים], אבל ירח החדש לא יראו עד הערב שאחר המולד שהוא ח"י שעות אחר המולד האמתי, אבל בארץ ישראל שהיא למערב מדינת בבל היה בחדש ההוא המולד האמתי לפני חצות לילה אם כן ראו ירח הישן בבקר שלפני המולד ההוא שהוא לדידהו תמני סרי מעתיקא אבל ירח החדש ראו בבקר שאחר המולד ההוא שהוא שית מחדתא, וכן בהיות המולד האמתי בבבל אחר חצות היום יראו ירח הישן בבקר שלפני המולד ולא יראו החדש בערב שאחר המולד, אבל בארץ ישראל שהיה אז המולד ההוא לפני חצות היום יראו ירח החדש בערב שאחר המולד [ג"כ פירושו לפעמים רק לפי מצב המאורות] ואי אפשר להכחיש העדים שהעידו שראוהו שחרית בבבל וערבית בארץ ישראל, וזהו ענין דר' גמליאל.
נשובה עתה למאמר השלישי להא דשלח ר"ז שצריך שיהיה לילה ויום מן החדש, טרם נחל לבאר כונתו נאמר שבזה דבר נכונה בעל ס' „בקרת התלמוד", שהיו ימים רבים לישראל שלא היה באפשרי לקדש על פי הראיה מפני שהיה שעת חירום ומלחמות או שאר מניעות והיתה להם מסורה מפי אבותיהם יסודי ועיקרי החשבון, וכמו שרמז הרמב"ם בהלכותיו שבשעה שאין סנהדרין היה להם רשות לקבוע על פי החשבון לא על פי הראיה, אבל פעמים היה יום הקבוע לפני הראיה ופעמים היה אחריו, ומפני זה שקלו וטרו בהם ר' יוחנן וריש לקיש ושמואל, שבימיהם כבר נשמע אי שלום, ובי"י נתפזרו לארצות רחוקות ובקשו עיקרי החשבון מלפנים, שהיה מקודם שנשכח בימי השלום בעת שקבעו על פי הראיה, והזרו ויסדו. — הנה ידוע מדברי הראב"ע והר"י אברבנאל בפירושיהם לפ' בא שחשבון החדש יתכן על פי ג' אופנים: א) על פי חשבון המולד; ב) על ידי התחלת ראית הירח החדש; ג) על ידי התכסות הירח הישן. וכן ימצא הקורא ג' דעות האלה בספרי הקראים (גראֶטץ חלק ה', נאטע IV 18) על כת המשוי או עבו העמרנים שהיו בערך בשנת ד"א ת"ר, שאצלם ראש חדש מתחיל בשקיעת ירח הישן, וסמכו בזה על הכתוב בכסה ליום חגנו, ושמואל שהתפאר לתקוני לכולא גולה לא נדע לאיזה אופן כיון, אבל יהיה האופן איזה שיהיה היה לו לדעת הבדל הזמן שבין התחלת יום ר"ח ובין התכסות הישן והתגלות ירח החדש, ואבא אבוה דר' שמלאי שאלו כהוגן, ידע מר הא דנולד קודם

חצות וכו׳ ? ופליאה גדולה זאת על שמואל דנהירין לו כל שבילי דרקיעא ולא ידע זאת ! אבל כך הוא הענין, ששמואל בודאי ידע זאת במקומו ובזמנו על פי המצוי להיות בבבל וארץ ישראל שמדת הבדל הזה הוא ערך ח״י שעות כדברי היסוד עולם, או שעור ט״ז שעות כפי הנמצא בפדר״א (פרק ז׳) דאיתא התם בזה״ל: „אין הלבנה חסרה מן השמים אלא כהרף עין אפילו יש בה כמלא החוט סובבת במזרח ובמערב ואין כח בעין לראות הלבנה ח׳ שעות גדולות בין בראש המולד ובין בסוף המולד לבנה". והמפרשים לא ידעו לפרש מהו ענין שעות הגדולות, אבל הוא כפי הנמצא בשם ברייתא דשמואל ששעה אחת גדולה היא שתי שעות שלנו ועיין בשו״ת התשב״ץ (חלק א׳ סימן קל״ה); אם כן פירוש ח׳ שעות גדולות הוא ט״ז שעות שלנו והוא קרוב לשעור הראשונים. ובברייתא הנקראת בשם ברייתא דשמואל הקטן איתא בזה״ל: „ונכנסה חמה ולבנה בחיל אחד וחפרה הלבנה ואור החמה יהיה שבעתים מרחוק שבעה חיל מלפניו או מאחריו נראה מציץ על המצנפת", מבואר הוא שההבדל הוא י״ד שעות שלנו, וכן הוא קרוב לזה דעת שמידט תוכן זמננו. ולפי זה לא יפלא שוב על שמואל שלא ידע הברייתא דסוד העבור המיוסדת על איזה מקרה מיוחד בלתי מפורסם, ושמואל ידע ההבדל שבזמנו שיש לחשוש לה בתקון החשבון ולא חיישינן לדבר הבלתי מצוי רק לעתים רחוקות, וזהו דברי ר׳ זירא דהא דתניא בסוד העבור הוא נפקא מינה רק לאכחושי סהדי שלענין הזה חוששין גם לדבר הבלתי מצוי, אבל לענין תקון החשבון אין לנו לדעת זאת, אלא העיקר שצריך שיהיה לילה ויום מן החדש.

פירוש העיקר הזה הוא כפירוש התוספות שצריך שיהיה לילה ויום מן החדש אז יהיה יום ההוא ראש חדש, אבל אם יהיה המולד האמצעי אפילו רגע אחד אחר התחלת הלילה כבר נפסל היום ההוא מהיות ראש חדש, והטעם לזה הוא כדי שלא יראו ירח הישן בבקר יום ראש חדש כמו שפירש רש״י התם לפי דרכו על פי סמך מן הכתוב בכסה ליום חגנו כנזכר למעלה, ולתקן עיקר זה ההכרח לקבל ליסוד מדת זמן קשת הראיה על פי מדה האמצעית כנזכר למעלה שהיא ט״ז שעות, ומפני שכבר הרגישו שמדת החדש משתנה מזמן לזמן עד שבימיהם כבר נתקבץ ההבדל לשעור עשרה שעות פחות מעט, וכן ההבדל שבין מולד האמצעי ומולד האמתי הוא י״ד שעות בקירוב, אם כן ההכרח היה לתקן שיהא מולד האמצעי לפי חשבונם שתחלתו מליל ד׳ (לא ט׳ תרמ״ב) לא יותר מן ד׳ שעות אחר התחלת ליל ראש חדש, מפני שכשנצרף את הט׳ שעות תרמ״ב חלקים עם הי״ד שעות ההבדל שבין מולד האמצעי והאמתי ועוד ד׳ שעות יהיה בס״ה מולד האמתי ט״ז שעות בקירוב מבקר יום ר״ח אשר באפשרי לפעמים לראות ירח הישן בבקר של יום ראש חדש, ואין לך לעג וקלס יותר מזה על תיקון החשבון כמו שהרעישו הקראים בדורנו עלינו במקרה כזה על החשבון שלנו, והיה די לנו לתקן שלא יהיה המולד אחר ד׳ שעות אחר התחלת ליל ראש חדש, אבל מפני שרצו ליסד העיקר הזה על עת מיוחדת ומובדלת בדיני התורה לזאת קבעו עת הזאת על התחלת הלילה על סמך הכתוב מערב עד ערב או על הכתוב עד כ״א לחדש בערב, ולאביי לריש לקיש סגי שיהא המולד לפני התחלת חצות הלילה שאז יהיה מולד האמתי אחר בוקר יום ראש חדש פחות ח״י שעות, וישוב לא יראו את הישן ברוב הפעמים כפי דעת תוכנים הראשונים ובודאי הכתובים האלו הנה רק אסמכתות בעלמא, כמו שמשמע מפירוש רש״י שמהכתובים ילפינן רק שהיום הולך אחר הלילה, ועיין בתשב״ץ (חלק א׳ סימן ק״ז) ושאר מקומות שם, וכל זה לפי שיטתם שחשבו מהתחלת ליל ד׳ לא על פי הסימן ט׳ תרמ״ב, אבל בהחשבון שבידינו בטל עיקר הזה ותחתיו יסדו העיקר מפסול מולד זקן, מפני שאחר שנתפרסם חשבון המולד והיו מוכרחים להוסיף על מולד ניסן הראשון ט׳ שעות תרמ״ב חלקים כפי שעלה בחשבונם

ולא נשאר להם רק ההבדל שבין מולד האמצעי והאמתי שהוא ערך י"ד שעות, היה די להם בתקון הדחיה ממולד זקן שהוא ח"י שעות, שאז יהיה המולד ניסן שלפניו י"ג שעות תרמ"ב חלקים; נצרף לזה ההבדל שבין מולד האמצעי והאמתי ערך י"ד שעות תל"ח חלקים, יעלה לנו ט"ז שעות עד הבקר של יום ראש חדש ניסן שהוא הגבול מראית ירח הישן עד רגע מולד האמתי ומפני זה ידחה למחרתו. ולפי שעת חצות היום היא גם כן עת מיוחדת בדיני התורה, כמו לענין קרבנות, סגי בהכי ולא בעינן לילה ויום מן החדש כמו בתקנה הראשונה.

ועתה אחרי בואנו הלום נקל למצוא כל עקרי החשבון שלהם מבוארים בתלמוד. עיקר הראשון, שמולד ניסן הראשון ליצירה היה בתחלת ליל ד' כפי המובא במאמרי חז"ל ולא היה להם הסימן וי"ד. עיקר השני, מדת החדש היתה להם כמו אצלנו כ"ט שעות ומחצה וב' ידות שעה וע"ג חלקי תתר"פ, ובמשך שלשים שנה יתוספו אחד עשר חדשים מלאים על סדר החדשים אחד מלא ואחד חסר כמפורש במס' ערכין (דף ט'). עיקר השלישי, שצריך שיהיה לילה ויום מן החדש, והוא שיהיה מולד האמצעי רגע אחד לפני התחלת ליל יום ראש חדש. ונשאר לנו לדעת איך היו נוהגים בדחיות אד"ו שנמצא מחלוקת בזה בדברי חז"ל בירושלמי ובבלי, וכבר האריך בזה המחבר בקורת התלמוד באות אד"ו ודעתו היא שבימים הראשונים היו רבים קובעים חדשים, כמו שר' יהושע ור' דוסא בן הרכינס קבעו כל אחד כפי חשבונו על פי הראיה, אלא שר' גמליאל גזר שלא יקבעו החדש רק על דרך אחד כמו שיקבע הנשיא, אבל לא הועילה לו תקנתו שהרי חנניה עבר שנים בנהרדעא שהיא חוץ לארץ, וכן רבי עקיבא עבר שנים בחוץ לארץ, וכן מדהוצרך ר' סימן בירושלמי (סוכה פרק ה') לומר להני דמחשבין חשבון הקביעות הבו דעתכון דלא תעבדון יום תקיעה ולא יום ערבה בשבת וכו', כפי המובא בתוספות סוכה. אבל איני יודע מנין להמחבר הזה שר' יהושע ור' דוסא קבעו קביעות בפני עצמם? הלא הם סברו שר' גמליאל טעה וקביעותו בטלה, וכן כתב הרמב"ם שהדבר מסור לבית דין הגדול; אף על פי שמהמעשה דחנניה משמע דשלא ברשות בית דין דארץ ישראל קבע חדשים, ועיין ברמב"ן בס' המצות במצות קדוש החדש; והלא זהו דרך בני המקרא כפי המובא באברבנאל פ' החדש כמו שהאריך שמה בבטול דעתם. וכפי הנראה מדברי הראשונים הדבר מסור רק לבית דין הגדול שבכל דור ודור כדברי הר"ח, כפי שמובא בפירוש בחיי על פרשת החדש, אבל היו בזה תקנות שונות בזמנים שונים על פי הכרעת בית דין הגדול שבכל דור, פעם הסכימו בית דין לדחות משום ערבה שלא יחול בשבת, ופעם אחרת הסכימו בית דין באופן אחר, ובכל פעם שנעשה תקנה חדשה מהרו להודיע לכל בני הגולה. והנה מדברי הירושלמי מגילה (פרק א' הלכה ב') א"ר יוסה אין כאן חל להיות ביום שני וכן אין כאן חל להיות בשבת ולא אמר אין כאן חל להיות ביום ד' משמע מזה שבימיו נתקבלו רק הדחיות ד' ו' ולא הדחיה א' כדברי רבין בבבלי סוכה (דף מ"ג) דאיקלע; ובר הדיא דאתא ואמר לא איקלע משום שאז הסכימו בית דין לקבל גם הדחיה א', אבל הדחיות ד"ו משמע שנתקבלו לבית דין. ובירושלמי ע"ז (פרק קמא סוף הלכה א') איתא: „אין נימר דהוה בשבתא לית יכיל דאת מחשב ואת משכח צומא רבא בחד בשבא, ומה בה ולית ר' חוניה מיקל למאן דמעבר ליה מן אתריה? א"ר יוחנן בר מריא אנא חשב יתיה ולא הוה בשובתא" משמע מזה שגם בדחיה ו' נחלקו. וכן דוחק לומר שר' חוניה מיקל לבית דין הגדול היושבים בסוד העבור ומשמע מזה לכאורה כדברי בקורת התלמוד שרבים היו מחשבין, אבל יתכן היות שזאת היתה בשעת חירום וימי המלחמות שלא היו בית דין קבוע והיה הדבר מוטל על כל בית דין שבארץ ישראל והיו אז רבים המחשבין, ומהם היו גם בית דין הבלתי גדול בתורה ובחכמה, וכן היה גם המעשה דחנניה, ומשום הכי

קבע בעצמו חדשים ועבר שנים מפני שלא הניח כמותו; ורק אח"כ כששקטה המלחמה והבית דין הגדול שבו למקום המיוחד להם, אז שלחו לו שיניח זאת לבית דין שבארץ ישראל ועל פי זה נתחדשו המחלוקת בהלכותיהן. וכן משמע מדברי ר' יוסה הנזכר, שהחדשים מפסח עד חג הסוכות היו מסודרים כסדר, אחד מלא ואחד חסר כמו אצלנו, באופן שכמו שאין ד"ו ראש השנה כך לא ב"ד חג הפסח, וידוע מחלוקת רש"י ותוספות בזה בפסחים (דף נ"ט). אבל ב' הדחיות גטר"ד ובט"ו תקפ"ט משמע שלא היו נוהגים כלל כמו שכתבו בתוספות ערכין. והמחבר בקורת התלמוד כתב (אות ו' עמוד 69): „ואפילו בימי רב שרירא גאון ובימי התוספות נראה שהוסיפו לתקן בחשבון כולל וברור, עיין ערכין (דף ט') בתוספות ד"ה ה"נ, שבימי הגמרא היו עושין ח' מלאים ואח"כ יסדו שלא להוסיף על ז' מלאים בשנה". ולא ידעתי מנין לו כל זה הלא כל פרטי החשבון שבידינו מובא בדברי רב סעדיה גאון?

ונשאר לנו לבאר הא דאמרו בביצה (ד' ה'): „והשתא דידעינן בקביעא דירחא מ"ט עבדינן תרי יומי משום דשלחו מתם הזהרו במנהג אבותיכם בידיכם זמנין דגזרו המלכות גזרה ואתי לאקלקולי". ורש"י פירש לפי שיטתו גזרה שלא יתעסקו בתורה וישתכח סוד העבור מכם, אבל לפי דברי רב האי גאון שהקביעות היתה על ידי חשבון הוא דוחק גדול לפרש כך שמא ישתכח, וכבר עמדו האחרונים על דבר זה, אבל כבר ביאר יפה פירושו הגאון הנזכר בתשובתו שיצא לאור ע"י חברת מקיצי נרדמים, וזה לשונו: והא ששאלנו בשמועה זו (ביצה דף ה') והאידנא דידעינן בקביעא דירחא מ"ט קא עבדינן תרי יומי? ויש לדבר זה שתי תשובות, אחת מהן כי גם עכשיו פעמים שיהיה שמד שם ויצטרכו לשנות ויתקלקל הדבר, וזהו שאמרו זמנין דגמרי(?) וגזרי שמדא ומתקלקל מלתא; ותשובה האחרת כי הנביאים צוו את ישראל שבחוץ לארץ ואין אנו יודעין אמתת עלת הדבר בודאי, ואף אין אנו יודעים כי בודאי סרה העלה שזה הדבר תלוי בה כדי שנסיר אותה בסורה; והלכה מועתקת היא ממשה רבינו ע"ה מפי הגבורה כל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו וכו' עכשיו מנין לנו בית דין כבית דינו של דניאל ושל יחזקאל. וגם הלכה היא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו עד שיהא גדול ממנו בחכמה ובמנין, ודברים אלו אילו היתה גזרה מבית דין, ועכשיו שהם דברי נביאים, אם בדבר ה' עשו הנביאים מי זה יבטלם? ולזאת אמרו רבותינו שלחו מתם אל תשנו מנהג אבותיכם, עכ"ל התשובה. הרי לך שני טעמים ברורים ומפורשים, מלשונו משמע שדעתו כדעת הראב"ד בה' ממרים שאם בטל הטעם מהגזרה יכולין גם בית דין קטן לבטל את הגזרה לא כדעת הרמב"ם. והנה טעם השני מהגמרא לא שייך רק בימים שהיה עדיין בית דין סמוכים והיו יכולים לשנות החשבון בעת הצורך, אבל אנחנו שאין לנו בית דין סמוכים, ואי אפשר בשום אופן לשנות החשבון לא נשאר לנו רק טעם הראשון, ולפי גירסת הגאון הם שני טעמים בגמרא כמו שכבר העיר המח' דקדוקי סופרים.

הקביעות על פי החשבון הזה היתה נמשכת מספר שנים לא מעט, ובלתי ידוע בברור כמה רק על פי השערה, וכן אף על פי שהיתה כבר מתוקנת הקביעות הזאת בכל זאת היו מוכרחים לשנותה לפעמים, אם מפני ראית ירח הישן לפעמים בבקר של יום ראש השנה או מפני שאר טעמים, וזהו שאמרו בגמרא שפעם אחת כוונו אותם שהתענו שני ימים יוה"כ. ולפי דעתנו נגמר חשבון הזה שבידינו היום, אחר חתימת התלמוד ע"י הנשיא מר זוטרא שהיה בשנת ד"א ר"פ שהלך אז לארץ ישראל לפי דברי הפסיקתא זוטרתי, בלי דעת לחוקרי דברי הימים מה מעשהו שמה אז, ויתכן היות שבגלל תקון החשבון הזה בארץ ישראל היתה נסיעתו שמה, משום כי מציון תצא תורה; והוא היה ראש הסנהדרין שבימי והוא קרוב לימי יוסטיניאן מלך ביצאנץ שישב על כסא הקסרים בשנת ד"א רפ"ז (...

למספרם, אשר הוא גזר על היהודים גזרות רבות, ואחת מהן היתה לבל יחוגו את חג הפסח לפני הנוצרים, והיא היתה בשנת ד"א ש' (540 למספרם) בערך, ובכל שנה ושנה אשר בו חל חג ההוא לפני חג הנוצרים, היתה עת צרה ליהודים וחגם נהפך לאבל. ומפני שאז בחנו גם כן הנוצרים (בשנת 530 למס"ה) את חשבונם, ותקנו לוחותיהם ונתפרסם אז ביותר חשבון מהלכי המאורות, היו מוכרחים להוסיף על העיקר שלהם, הוא מולד ניסן הראשון ליצירה, כפי שעלה בחשבונם ט' שעות תרמ"ב חלקי תתר"פ, ונולד להם מזה הסימן בהר"ד או וי"ד למולד תשרי הראשון. ובכדי שלא יראו ירח הישן בחדש ניסן, פסלו מולד זקן, והוסיפו עוד שתי דחיות חדשות גטר"ד ב' ט"ו תקפ"ט, בכדי שלא תהיה השנה יותר מן שנ"ה ימים. ובעבורי השנים קיימו וקבלו חשבון המחזור מן י"ט שנים עם הסימן גו"ח אדז"ט, והוקם כל חשבון העבור שבידינו היום עד בוא הגואל במהרה בימינו.

ישראל טראָפּ.

מָצָא אוֹ מוֹצֵא?

כֵּן שָׁאֹל שָׁאֲלוּ בְּיִשְׂרָאֵל לְפָנִים,
עֵת לָקַח לוֹ אִשָּׁה חֲדָשָׁה הַגֶּבֶר;
וְכָכָה אֶשְׁאַל לִידִידַי הַנֶּאֱמָנִים,
לְסוֹפְרֵי יִשְׂרָאֵל וּלְכָל חוֹבְרֵי חָבֶר.

אַחַי הַסּוֹפְרִים אַל לְהָשִׁיב תִּבְהָלוּ:
כִּי לֹא שָׁפְרָה נַחֲלַתְכֶם, מַר הַחֶבֶל!
אַל תְּקַנְּאוּ בַּסְּפָרִים כָּבוֹד יִנְחָלוּ
וּמְלֵאִים לַהַג הַרְבֵּה, מַרְבִּים הָבֶל.

אַל תֶּחֱזוּ מַהֲתַלּוֹת, חֹנֶף וָשֶׁקֶר
אַל תָּשִׂימוּ לֵב מָה אֹהֵב הֶהָמוֹן;
לֹא תְבוּאָתָם תְּבַקְשׁוּ אַךְ אֱמֶת וָחֵקֶר,
לֹא בֶצַע־כֶּסֶף, לֹא אַהֲבַת הַמָּמוֹן.

הָאֱמֶת וְהַנְּכֹחָה הֵן גְּמוּל הַיְשָׁרִים —
כִּי אֵין שְׂכַרְכֶם אִתְּכֶם אַל תִּתְאוֹנְנוּ!
אִם בַּר לְבַבְכֶם רַק אָז תָּשִׁיבוּ אֲמָרִים:
מָצָאנוּ טוֹב, כָּל הוֹן יָקָר מָצָאנוּ!

*

יושבי הארץ.

א״ל רב לאיבו בריה טרחי בך בשמעתא ולא מיסתייע מלתא, תא אגמרך מילי דעלמא. (פסחים דף קי״ג)

חייב אדם ללמד את בנו ישוב מדינה. (מכילתא כא)

כל איש השורר בביתו, יודע מוצאיו ומובאיו ולכלכל דבריו במשפט; ידאג להגן על קניניו מבית ומחוץ, יוסיף דעת ותחבולות יקנה במהלך עסקיו ויתאמץ להרחיב תמיד חוג פעולותיו; יחשוב חשבונותיו ויפלס מעגליו, יתן טרף לביתו וחק לנערותיו, וכל אחד על משמרתו יעמוד ועל תפקידו. כתבנית המשפחה הפרטית, כן תבנית הממלכה כולה: איש איש ממלאכתו אשר הוא עושה, מרבה חיל ארצו, ישחד לה מכחו ומוסיף לה עוז ותעצומות, והיא עורכת שלחן לפני כל אחד, תקדיש קרואיה; הממלכה תראה לכל איש דרכו ומסלתו, תכונן צעדיהם, הגונן ותסוכך עליהם באברותיה וגבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם. אמנם כאשר כל איש חבר לחברת־האדם ועצם מעצמי הממלכה, עד אשר נוכל לחשוב את הממלכה למשפחה אחת מרובה באוכלסין — כן גם כל ממלכה מתוקנה, איננה בודדת במועדיה; כל ממלכות אירופא יש להן דברים זו עם זו כל הימים, והנה שלובות ואחוזות יחד כל עת שלום בארץ. על כן, כל איש נבון דבר בל יסתפק בעולמו הקטן ובארבע אמותיו, כי אם יפתח לו אשנב להביט אל כל סביביו לדעת מכל המעשים והתנועות בארץ ובמרחבי תבל. ואם כן הדבר בכל הזמנים, מה גם בעת ההוה ובדורנו זה! לעת כזאת אשר ביד ההמצאות החדשות רחוקים נעשו קרובים והעם עובר מקצה הארץ ועד קצה כבעל עב קל; המסחר הוא הבריח התיכון מעיר לעיר וממלכה לממלכה, ומים עד ים ועד אפסי ארץ; כתבי העתים הרבים יביאו לנו חדשות לבקרים, יגידו מכל הנעשה והנשמע בכל שעה ושעה, בעולם המסחר והמעשה, בחכמות ומדעים, בכל מלאכת חרש וחושב, בדברי המדינות, וקול המונם של ראשי המדברים נשמע למרחוק — לעת כזאת, כל איש יושב כאן ורואה דברים באספמיא, מיסב על מטתו וצופה ומביט מסוף העולם ועד סופו... ואולם הננו יודעים כי לא לכל אדם נהירין שבילי עולם כשבילי עירו ומבואו, ולא כישיבת האדם בביתו ישיבתו על חוג הארץ כלה; כי רק אחרי ידיעות שונות עובר לקריאתן ידע כל איש להתחקות על שרשי הענינים השונים, ולהבין ולערוך תועלת כל דבר ומעשה וערכם הראוי; רק אחרי הקדמות נחוצות בכל סדרי ממלכה ושריה, במשפטי כל ממשלה כמותה ואיכותה ובמצב יושביהן — יקנה לו הקורא מושג נאמן על אדותיהם, ירכוש לו ידיעה ברורה על דבר מעמד התנועה בתוך החברה העולה במעלות ההשכלה, ויהי גמיר וסביר על דבר השתלמות כל הדברים אשר העולם קיים עליהם. את המטרה הזאת שמנו לנגד עינינו לבנות את הפרוזדור לכל הנכנס לטרקלין של הידיעות הללו, והנה לפניכם תמונה נאמנה מפני החברה וסדרי המדינה (זאָציאַלע אונד פאָליטישע געשטאַלטונג) באירופא, ועל דרכיהם אור נגה.

א) מלכותא דארעא.

ממלכות אירופא. סדרי הממלכות. המחוקקים או באי כח העם. המחוקקים בארצות ריפובליק. שבט הממשלה. פקידי השלטון. החיל.

ממלכות אירופא.

חלק העולם אשר נקראהו: אירופא, כולל בתוכו שבעים ושש ממלכות. מהן חמשים ואחת נאחדות בשתי ממלכות־הברית (ממלכת אשכנז ואגודת־הברית של שווייץ), שתים בממלכה משותפת (רעאַל־אוניאָן) התלכדו (אוסטריה ואונגריה), ארבע בתיחסות זו לזו על ידי מושל אחד (פערזאָנאַל־אוניאן) השליט על שתים שתים ביחד, (שוועדען ונרוזגיה, נידרלנד ולוקסמבורג) וממלכה אחת עומדת תחת שבט ממשלת טירקייא (בולגריה). שש מן הממלכות האלה נקראות „ממשלות אדירות" (גראָססמאַכטע), יען יתר שאת להן על אחיותיהן בגודל ארצותיהן וברוב תושביהן, והן: רוסיה; אשכנז; אוסטריה־אונגריה; בריטניה־הגדולה ואירלנד; צרפת; איטליה.

ממלכות אירופא הראשיות הנה:

1) קיסריות רוסיה באירופא, כוללת את רוסיא העצמית, ממלכת פולין ופינלנד, 59 פלכים (губерніи), ארץ הקוקים הדנים, וארבע ערים עומדות בפני עצמן (градо-начальства) — אדעססא, סעבאַסטאפאל, קערטש, טאגאנראג.

שטח רוסיה האירופית 5,389.628 קילומטר מרובעים. מספר יושביה 87,500,000 נפש.
ערי הבירה: ס'-פטרבורג 1,000,000 תושבים; מאסקווא 800,000; ווארשוי 440,000).

2) פינלנד הנסיכות הגדולה, עם 8 גלילות (לאָנען).

שטחה: 370,604 ק"מ מרובעים. יושביה 2,145,000.
עיר הבירה: העלסינגפֿארס 47,000 תושבים.

3) אוסטריה־אונגריה המורכבת משני חלקים וקשורות יחד על ידי מלך אחד לשניהן ועניניהן המשותפים (על פי הברית משנת 1867). הקיסריות אוסטריה כוללת בקרבה 17 מדינות השולחות צירים אל סוד הממלכה; וממלכת אונגריה וארצותיה: הנסיכות הגדולה זיבנבירגן, ממלכת קרואַטיה וסלאוואניה ועיר פיומע וסביבותיה. על פי החלוקה הפנימית (אדמיניסטרציה) תתחלק אוסטריה על 327 גלילות (בעצירקע ולהם יתחשבו 32 ערים עומדות בפני עצמן), וארצות אונגריה — על 71 גלילות (קאמיטאַטע) 6 נפות (דיסטריקטע), 47 עדי־גלילות חפשיות. — שתי הארצות האָטטומניות (בוסניה והרצגווינה) נעתקו לאוסטריה לשום בהן משטרה ולהעמיד שם צבאותיה (שלום ברלין משנת 1878).

שטחה: 674,411 ק"מ מרובעים. יושביה 40,500,000 נפש.
ערי הבירה: ווין 1,000,000. בודאפעסט 430,000 תושבים.

4) קיסריות אשכנז כוללת הממלכות שבאו עמה בברית (בשנת 1871), והן יחד עשרים ושש.

פרוסיה עם 12 מדינות (פראָווינצען), השבות ומתחלקות על 34 גלילות (בעצירקע), גליל מדינת האהענצאָללערן העומד בפני עצמו ונוף עיר ברלין.

שטחה: 348,330 קמ"מ. יושביה 28,314,000 נפש. עיר הבירה: ברלין 1,300,000 תושבים.

ממלכת באייערן — 8 גלילות.

שטחה: 75,663 קמ"מ. יושביה: 5,416,000 נפש. עיר הבירה: מינכען 260,000 תושבים.

ממלכת זאכסן — 4 גלילות.

שטחה: 14,992 קמ"מ. יושביה: 3,179,200 נפש. עיר הבירה: דרעזדען 246,000 תושבים.

ממלכת ווירטעמבערג — 4 גלילות (קרייזען).
שטחה : 19,503 קמ"מ . יושביה 1,994,849 נפש . עיר הבירה : שטוטטגארט 126,000 תושבים .

הנשיאות הגדולה (גראססהערצאגטהום) באַרען — 4 מדינות (לאַנדעסקאמיססיאראטען), 11 גלילות.
שטחה : 15,081 קמ"מ . יושביה : 1,600,000 נפש . עיר הבירה : קארלסרוהע 57,000 תושבים .

הנשיאות הגדולה העססען — 3 מדינות.
שטחה 7,682 קמ"מ. יושביה 957,000 נפש. עיר הבירה : דארמשטאדט 44,000 תושבים.

הנשיאות הגדולה מעקלענבורג־שווערין, כוללת : שווערין, גינסטראוו, נסיכות שווערין, נוף ראָסטאָק, ווייםאַר.
שטחה : 13,303 קמ"מ . יושביה 575,140 נפש. עיר הבירה : שווערין 32,000 תושבים.

הנשיאות הגדולה מעקלענבורג־סטרעליטץ כוללת : נשיאות סטרעליץ ונסיכות רציבורג.
שטחה : 2,929 קמ"מ . יושביה : 98,371 נפש . עיר הבירה : נייסטרעליץ 9,000 תושבים .

הנשיאות הגדולה אָלדנבורג — 3 גלילות : נשיאות אלדנבורג, נסיכות ליבעק, נסיכות בירקענפֿעלד.
שטחה : 6,420 קמ"מ. יושביה : 341,250 נפש . עיר הבירה : אלדנבורג 21,000 תושבים.

ממלכת טהירינגען : נשיאות הגדולה זאכסן־ווייםאר־אייזענאך ; הנשיאות : זאכסן־מיינינגען ; זאכסן־קאבורג־גאָטהא ; זאכסן־אלטענבורג ; נסיכות שווארצבורג־רודאלשטאדט ושווארצבורג־זאנדערסהויזען ; רייס הקו העתיק והצעיר (אָלטערע אונד יינגערע ליניע).
שטחה : 12,294 קמ"מ . יושביה : 1,211,680 נפש . עיר הבירה : גערא 34,000 בו'ייס הצעירה.

נשיאות ברוינשווייג.
שטחה : 3,690 קמ"מ . יושביה 372,580 נפש . עיר הבירה : ברוינשווייג 85,000.

נשיאות אַנהאלט.
שטחה : 2,387 קמ"מ . יושביה 247,600 נפש . עיר הבירה : דעסוי 28,000.

נסיכות וואַלדק־פירמאנט.
שטחה : 1,221 קמ"מ . יושביה : 56,565 נפש . עיר הבירה : אַראָלזען 3,000 תושבים.

נסיכות ליפפע.
שטחה : 1,222 קמ"מ . יושביה : 123,250 נפש . עיר הבירה : דעטמאָלד 9,000 תושבים.

נסיכות שוימבורג־ליפפע.
שטחה : 339 קמ"מ . יושביה 37,200 נפש . עיר הבירה : ביקעבורג 5,000 תושבים.

עיר החופש המבורג.
שטחה : 401 קמ"מ . יושביה 518,700 נפש . עיר הבירה : המבורג 306,000 תושבים.

עיר החופש ברעמען.
שטחה : 255 קמ"מ . יושביה : 166,400 נפש . עיר הבירה : ברעמען 135,000 תושבים.

עיר החופש ליבעק.
שטחה : 297 קמ"מ . יושביה : 67,658 נפש . עיר הבירה : ליבעק 55,000 תושבים.

מדינת הממלכה עלזאַס־לוטרינגיה שלשה גלילות.
שטחה : 14,509 קמ"מ. יושביה : 1,563,200 . עיר הבירה : שטרסבורג 112,000 תושבים.
שטח גרמניא כלה 545,000 קמ"מ. יושביה 47,000,000 נפש.

5) בריטניה הגדולה ואירלנד. כוללת מטלכת אנגליה, נסיכות וואַלעס, ממלכות שאטלנד ואירלנד, האיים בים הבריטי (מאַל ואיי התעלה), הארצות הנלוות לה : אי הילגולנד, מבצר גיבראַלטר ומאַלטא. אנגליה, וואַלעס, שאטלנד ואירלנד מתחלקות על 117 אחוזות־הרוזנים (גראַפֿשאַפֿטען).
שטח אנגליה עם וואלעס : 151,020 קמ"מ . יושביה : 27,499,041 נפש . שאטלנד שטחה : 78,895 קמ"מ . יושביה : 3,997,736 נפש . אירלנד שטחה : 84,252 קמ"מ . יושביה : 4,918,338 נפש.

מאן ואיי התעלה 784 קמ"מ. יושביהן: 141,260 נפש. עיר הבירה לונדון 4,080,000.
דובלין 350,000. (שטח בריטניה כולה: 314,000,000 קמ"מ. תושביה: 36,324,000).

6) הכנסיה החפשית צרפת. מתחלקת על 87 מחלקות (דעפארטאמענטס).
שטחה: 528,572 קמ"מ. יושביה: 37,405,000 נפש. עיר הבירה: פאריז 2,300,000.

7) ממלכת איטליה. מדינותיה 16, ועל פי החלוקה הפנימית תתחלקנה על 69 גלילות.
שטחה: 289,172 קמ"מ. יושביה: 29,365,000. עיר הבירה: רומא 300,000 תושבים.

8) ממלכת שוועדען. 24 גלילות (לֶאנע) ונוף עיר שטאקהאלם.
שטחה: 450,574 קמ"מ. יושביה: 4,565,668 נפש. עיר הבירה שטאקהאלם 180,000 תושבים.

9) ממלכת נורוויגיה. 6 גלילות (סטיפטערן).
שטחה: 325,423 קמ"מ. יושביה 1,923,000. עיר הבירה: כריסטיניה 124,000 תושבים.

10) דאַניה. כוננה מן הארץ הראשה (איי זעלאַנד, בארנהאלם, פיהנען, לאנגע-לאנד, לאללאנד, פאַלסטער, חצי־אי ייטלאנד) והנלוות לה (איי פאַראע, אי איסלאנד).
שטחה: 232,879 קמ"מ. יושביה 2,173,000 נפש. עיר הבירה: קאפענהאגען 280,000 תושבים.

11) ממלכת נידרלנד. 11 גלילות.
שטחה: 33,000 קמ"מ. יושביה 4,280,000 נפש. עיר הבירה: אמשטרדם 400,000, האאג 135,000 תושבים.

12) הנשיאות הגדולה לוקסעמבורג. 3 גלילות.
שטחה: 2,587 קמ"מ. יושביה 210,000 נפש. עיר הבירה: לוקסעמבורג 17,000 תושבים.

13) ממלכת בלגיה 9 גלילות.
שטחה: 29,457 קמ"מ. יושביה 5,790,000 נפש. עיר הבירה: בריססעל 400,000 תושבים.

14) אגורת ארצות הברית של שווייץ. כוללת 23 מדינות (קאנטאָנע).
שטחה: 41,390 קמ"מ. יושביה 2,890,000 נפש. הערים הגדולות: בערן 44,000, ציריך 75,000 תושבים.

15) נסיכות ליכטנשטיין.
שטחה: 178 קמ"מ. יושביה 9,024 נפש. עיר הבירה: וואדוץ 1,000 תושבים.

16) נסיכות מאָנאַקא.
שטחה: 22 קמ"מ. יושביה 11,000 נפש. עיר הבירה: מאנאקא 3,000 תושבים.

17) הכנסיה החפשית סאַן-מאַרינא. תחת מחסה איטליה.
שטחה: 86 קמ"מ. יושביה 8,000. עיר הבירה: מארינא 1,000 תושבים.

18) הכנסיה חפשית אנדאררא. תחת מחסה צרפת.
שטחה: 452 קמ"מ. יושביה 6,000 נפש. עיר הבירה: אנדאררא לא-ווייעייא 600 תושבים.

19) ממלכת ספרד. כוללת 14 מדינות.
שטחה: 500,443 קמ"מ. יושביה 16,730,000 נפש. עיר הבירה: מדריד 400,000 תושבים.

20) ממלכת פורטוגל. 6 מדינות.
שטחה: 92,346 קמ"מ. יושביה 4,800,000 נפש. עיר הבירה: ליסבון 190,000 תושבים.

21) ממלכת יון (גריכענלאנד) התכוננה מן הארצות: פעלאפאָנעז (מאָרעאַ), יון הצפונית, מן טהעססאליא הלקוחה מטירקייא (בשנת 1881), ומן חלק עפירוס, מלבד זה האיים: אייבעאַ, הציקלאַדים ואיי יאָניא.
שטחה: 64,688 קמ"מ. יושביה 2,080,000 נפש. עיר הבירה: אתונא 85,000 תושבים.

22) ממלכת רומיניה. כוללת מלדוי, וואלאכיי ודאָברודשא. 32 נפות.
שטחה: 129,947 קמ"מ. יושביה 5,460,000 נפש. עיר הבירה: בוקארעסט 220,000 תושבים.

23) ממלכת סערביה. 21 גלילות (קרייזען).
שטחה: 48,582 קמ"מ. יושביה 1,900,000 נפש. עיר הבירה: בעלגראד 35,000 תושבים.

24) נסיכות מאנטאנעגרא. 23 גלילות.
שטחה: 9,030 קמ"מ. יושביה 245,000 נפש. עיר הבירה: צעטיניא 2,000 תושבים.

25) קיסרית טירקייא, כוללת באירופא גליל קנסטנטינופל, המדינות העתיקות טראַציא (ווילאַייעט אדריאַנאפאל), מקדוניא (ווילאַייעט סאַלאָניקי), אלבאַניא (הווילאַיעטים: קאָסאָווא, מאָנאַסטיר, סקוטאַרי ויאַנינאַ), שארית טהעססאַליא (הסאַנדזשאַק העומר בפ"ע סערפידזשע) וגליל קרעטאַ.

שטחה: 172,224 קמ"מ. יושביה 4,660,000 נפש. עיר הבירה: קנסטנטינופל 1,000,000 תושבים.

26) נסיכות בולגריה ורומיליה המזרחית תחת שבט טירקייא.

שטח בולגריה: 73,972 קמ"מ. יושביה 2,008,000 נפש. עיר הבירה: סופיה 21,000 תושבים.

רומיליה המזרחית. שטחה: 35,901 קמ"מ. יושביה 1,000,000 נפש. עיר הבירה: פיליפופול 62,000 תושבים.

סדרי הממלכות (שטאַאַטספערפאַססונג).

החקים היסודים ומשפטי המלכים.

הסדרים והאופנים המציינים ומכוננים חקי איזה ממלכה, נקראים חקים יסודיים (גרינדגעזעטצע). החקים האלה יש מהם גם עתיקים וקדמונים, אשר יסדו המלכים הראשונים בכל ממלכה, ועליהם נוספו הערות וחדושים בדורות האחרונים. למשל בארצנו החקים היסודיים, הם: חקי איוואַן I משנת 1476 על דבר אי־התחלקות הממלכה; חקי ירושת הכסא מיום 5 אפריל 1797 עם נוספות הקיסר אלכסנדר I מיום 20 מאַרץ 1820; ההלכות בעד מחוזות ים הבלטי: קורלנד ליפלנד ועסטלנד; מכתב הגלוי של הקיסר אלכסנדר II על חרות העבדים מן 19 פיברואר 1861; דבר המלכות מן 1 יאַנוואר 1864 על דבר בתי החנוך המחוזיים. על ידי החקים היסודיים, מיוחדים תארי הממלכה (שטאַאַטספאָרם), כן בנוגע לדבר השלטון וכן באופן צאתו לפעולה. על פי תואר השלטון של הממלכה יתחלקו הממלכות לממשלת־מלך (מאָנאַרכיע) ולכנסיות חפשיות (רעפובליק). האחרונות יתחלקו עוד לשתים: א) ממשלת־עם (דעמאָקראַטיע); ב) ממשלת האצילים (אַריסטאָקראַטיע). ממשלות מלך הנה מגבלות ובלתי מגבלות. בלתי מגבלות שלש הנה: רוסיה, מונטוניגרו, ומונאקה. מגבלות ארבעים ושתים; מהן שלשים ותשע — על ידי באי כח העם, ושלש (פינלנד ושתי הנסיכות הגדולות מיקלנבורג) — על ידי אנשי המעמד והכהונה (שטאֶנדע). ריפובליקות שלשים ואחת: שווייץ (23 הגלילות); צרפת; פרייבורג; וואַלים; שלשת ערי החפש האשכנזיות; סאן מארינא ואנדארא ממשלת אצילים.

בכל ממלכות אירופא אשר ימשול מלך בהנה, יורישו המלכים את המלוכה ליורשיהם ממשפחתם (דינאַסטיא); אמנם חק ומשפט לירושת הכסא. על פי החקים ההם, משפט הירושה (Juccession) לבכור הנחלה והיורש הראשון; לבד בממלכת טירקייא, אשר שם זקן־המשפחה מן הזכרים הנולד בין זרע המלוכה הוא יורש הכסא (סעניאָראַט). זכות הירושה נחלקת לשלשה מינים: קרבת האב (אגנאַטיאן), קרבת האם (קאגנאַטיאן), וסדר המעורב. חק קרבת־האב, לא יתן לכל בת מלך או בן־מלך מצד האם לגשת אל הכסא; כי רק הזכרים נוחלים ומנחילים האבות לבניהם. חק עולם הוא בממלכות: איטליה, שוועדען־נארוועגען, דאַניא, בעלגיה, זכסן־וויימאר, בממלכות הנשיאות של זכסן, מעקלנבורג, אלדנבורג, אנהאַלט, רייס, ליפע, לוקסמבורג, ליכטנשטיין, רומיניה, סרביה, מונטוניגרא, טירקייא ובולגריה. חק קרבת־האם של סדר הירושה יתן משפט אחד לאיש ולאשה ממשפחת המלוכה, וכל הקרוב יותר לבית המלכות גם מצד האם לו היתרון לרשת הכסא; ואולם בן־המלך הצעיר קודם לבת־המלך הבכירה הנמצאים במדרגה אחת. הסדר הזה נוהג בארצות: בריטניה, ספרד ופורטוגל. סדר המעורב, יפליא גם הוא בין קרבת־האב לקרבת־האם; אמנם אם כבר נגדע החטר האחרון לבית המלכות מן הזכרים, אז תקרבנה גם במות המלך אל הירושה, או בני־המלך הקרובים קרבת־אם

אל המשפחה. המשפט הזה שורר בארצות: רוסיה, אוסטריה-אונגריה, פרוסיה, באיירן, זכסן, ווירטמבערג, באדען, העססען, ברוינשווייג, שווארצבורג, שוימבורג-ליפע, וואלדעק, נידרלנד, ארץ יון ומאנאקא.

בממלכות רבות תלויה זכות הירושה של הכסא בהכרת הדת; על מושל הארץ להיות נאמן לאמונה השלטת בארץ ההיא. אין לך ממלכה אשר יורש הכסא יפסל בשנים, לבד מטירקייא. ואולם אם גם שם מלך נקרא עליו לא יהי נגיד ומצוה בפועל עד מלאת לו שניו (מן 16 שנה כמו ברוסיה עד 20 כמו במונטנגרא). ובטרם היותו לאיש יעמוד האפוטרופוס או המושל בשמו (רעגענט) על גבו.

וזה משפט המלך מאת העם:

א) המלך הוא גוף מקודש. אין רשות לחלל כבודו מאומה, והוא נעלה מכל דין וחשבון על מעשיו. לעמת זה בממלכה מגבלה, חק הוא כי על המיניסטריום לענות על פעולות משרתו ולשמור על חקי באי כח העם. למטרה זו יחתום המיניסטר על כל מעשה (אקט) של הממשלה ועל ידי זה הוא מקבל עליו את אחריותו;

ב) כל היוצא מפי השליט אין להשיב ואין לתובעו לדין;

ג) להמלך „הוד-מלכות" (מאיעסטאט), התואר היותר גדול בממלכה. בעקב התואר הזה יגיעו לו משפטי הכבוד הקשורים עמו: כבוד גופו, שם „גדול", חותם הממלכה, חצר המלכות, והוא יחלק אותות הכבוד והמעלה למצטיינים, והוא מטביע מטבעות הארץ;

ד) משפטו ושאתו יוצא בפנים הממלכה וחוצה וכל אשר יגזור אומר כן יקום (סופפעראניטאט). רק בממלכות מגבלות נחוצה גם הסכמת באי כח העם ואנשי המעמד לקיים כל חק ומשפט. להמלך משפט החנינה והסליחה; הוא יוצא בראש החיל ומפקד צבאותיו; יעורר מלחמות או יכרות ברית שלום עם יתר הממלכות;

ה) המלך הוא ראש משפחתו ולו ההשגחה על כל בני המלוכה.

המחוקקים או באי כח העם.

בכל הממלכות המגבלות (קאנסטיטוציאנעללע), למען הוציא לפעולה משפטים ודינים ולחוות דעת בכל דברי האזרחים וצרכיהם, יקראו קריאי־מועד אל בית הועד (לאנדטאג, רייכסטאג, רייכסראטה, פארלאמענט) אשר הוא בית אחד או נחלק לשתי לשכות (קאממערן). במקום שנמצאות שתי לשכות, אז ללשכה הראשונה יקראו אישים כאלה, הגדולים על פי תולדותם ויחוסם (בני־מלך, אצילים גבוהים) או על פי משרתם (כמו כהנים גדולים, בעלי פקודה גבוהה, באים מצד קהלות גדולות), על כן יד ושם להם על פי החק לשבת בבית הזה, או מן אישים כאלה הקרואים מן המלך או הנבחרים מאזרחי הממלכה. אמנם ללשכה השניה יבואו רק המורשים (אבגעארדענטע) אשר יבחרו העם מקרבם (אבל איש אחד לא ישב בשני מקומות). הבחירה היא על שני דרכים, אם ישרה (דירעקט): שהבוחרים בעצמם יבחרו תיכף את הנבחר, או בלתי ישרה: שהבחירה מכופלת, הבוחרים יבחרו בוררים והבוררים הם יבחרו את המורשים.

בכל הממלכות יש תנאים מיוחדים, אשר על פיהם משפט הבחירה, כן בבוררי הנבחרים (אקטיווע וואהלרעכט) וכן בהנבחרים לבית הועד (פאסיווע וואהלרעכט). ברוב הממלכות משפט הבחירה מגבל בדינים רבים, אמנם יש מקומות, כמו באיטליה, אשר חרות הבחירה אינה מגבלת. הנבחרים יבוחרו בכל הממלכות למשך שנים ידועות (לעגיסלאטור פעריאדע), וכתום שנות הבחירה יוכלו להבחר עוד הפעם.

הזכיות המדיניות אשר להנבחרים (אנשי המעמד) הנה בכלל:

א) משפט חוות דעת והחלטת החקים. בלי הסכמת באי כח העם לא יצא כל חק, לא יבחן, לא ישונה פניו ולא יבטל;

ב) העמידה על המנין בדבר ההכנסות וההוצאות; הרמת מסים והעברתם; לעשות הלואות או לחדול וע"ד ההוצאה מרשות את הון הממלכה ועשרה; ראית החשבונות של סוכני הממלכה וחובותיה;

ג) להציע דברים הנחוצים לחדש ולתקן בהחקים ולשומם לפני המלך לקיימם;

ד) משפט חוות דעת על דבר כל משא ומתן בנוגע למסחר, או לותר על איזה ארץ מן הממלכה, או על כל שינוי בהחקים העומדים, או גזרות על הצבור ומעמסה על הממלכה;

ה) לערוך מכתבים אל המלך, אשר תוכנם טובת המדינה, והנמצאים בחוג פעולתם של באי כח העם (משפט הפעטיטיאָן); או להראות למלך כל בדק בהנהגת הממלכה אשר נחוץ לחזקו ולהמיר כל אבן נגף בדרך הממלכה ומשפטיה, ולקבול נגד נושאי המשרה אשר עותו הישרה (משפט העמידה בפריץ).

ו) המשפט להכנס בתוך הדברים (אינטערפעלאטיאן), או לבקש דין וחשבון מאת הממשלה על מעשיה ותקונה בחיי העם.

ז) המשפט לקבל כתבי בקשה (פעטיטיאָן) וטענות מכל יושבי הממלכה.

ח) המשפט לקבול על המיניסטריום. בממלכות כאלה השולחות נבחרים, אשר שם על המיניסטריום כל אחריות מעשיהם (פֿעראנטוואָרטליך), הנה יש הצדקה לבאי כח העם לתבוע בדין את המיניסטרים או יתר בעלי הפקודות הגבוהות, אם עשו שלא כדת. מלבד יפוי הכח הזה במשפטי הנבחרים עוד יש להם בממלכות שונות היכולת להקים מושל בשם המלך (רעגענטשאַפֿט) או אפוטרופסיא, ולעשות סדרים ע"ד ירושת הכסא.

לעמת באי כח העם, יש להעומד בראש הממלכה הזכיות הגדולות האלה: 1) לקרוא את באי כח העם לבוא לאספת הועד; 2) המשפט לפתוח את שערי הלשכות, לסגרם, לקבוע זמן או להתיר אגודת הועד; 3) משפט הפתיחה בדבר חקים והצעות אחרות; 4) משפט החתימה (סאנקטיאן) והפרסום של ההחלטות מבאי כח העם ומשפט המאון באיזה החלטה (Veto).

היושבים ראשונה בסוד הועד (פּראֶזידענטען) בשתי הלשכות יבחרו מאת המלך ומקרב הנבחרים. בדעות יושבי הלשכות הולכים אחרי הרוב, רק בדברים העומדים ברום עולם, יכריעו שתי שלישיות או שלש רביעיות של האספה.

אחרי הדברים הכלליים האלה, נביאה פה את החקים הפרטיים לכל ממלכה וממלכה, ע"ד אגודת באי כח העם או אנשי־המעמד (פֿאלקספֿערטרעטונג, שטאָנדע).

1) אוסטריה־אונגריה. בכל אחת מן ממלכות־התאומים האלה, יש בית־ועד לקריאי העם. (בעסטרייך הרייכֿסראַטה ובאונגארן הרייכֿסטאג). מבלעדי אלה, יש גם במדינות היחידיות שבאוסטריה בתי־ועדיהם (לאנדטאַגע). כח המחוקקים אשר לשני הועדים יצא לפעולה בכל דבר הנוגע אל הכלל כלו ע"י שתי חבורות מורשים (דעלעגאטיאנען); חברי כל אחת ששים איש (עשרים עשרים מבתי־האדונים מאוסטריה ואונגריה, ארבעים ארבעים מבתי הנבחרים משתי הממלכות). שנה בשנה יקראו מאת הקיסר לוויען ולבודאפעסט חליפות. בית־הועד שבאוסטריה יסודהו לשכת־האצילים (הערנהויז) ולשכת הנבחרים (אבגעאָרדנעטענהויז). חברי בית האצילים המה, בני בית המלך שהגיעו לשנות איש, בעלי הנכסים הגדולים בארץ ממשפחות האצילים, אשר יחלק להם הקיסר את מעלת הישיבה בסוד הועד; הכהנים הגדולים (ערצבישאָפֿע אונד בישאָפֿע), אשר מדרגות נסיכות

(פירסטליכער ראַנג) למו; האנשים אשר על ידי הצטיינם בעלילותיהם בדברי הממלכה או בעניני כנסית־הדת, בחכמה ובחרשת המעשה, נתן להם מאת הקיסר כבוד הישיבה בהועד כל ימי חייהם. לעת הזאת ימנה בית־האצילים 209 חברים. לבית הנבחרים יבואו 353 חברים, הנבחרים ע"פ חקי הבחירה בכל מדינה ומדינה על 6 שנים. בית־הועד שבאונגריה יסודתו גם כן שתי לשכות הנקראות: הבית העליון (אבערהויז, מאגנאטענטאַפעל) והבית התחתון (אונטערהויז, אבגעארדנעטענהויז). באי הבית העליון הם כעת 736 חברים מגדולי המלכות מהנסיכים והנשיאים או המשמשים בכהונה גדולה; בבית־הנבחרים ישבו 413 חברים הנבחרים בגלילות אונגארן וזיבענבירגען ועריהן, 40 נבחרים מסלאווניה וקרואטיה, ס"ה 453 איש נבחרים על שלש שנים.

2) ארץ אשכנז. בית־הועד (רייכסטאג) האשכנזי יקרא אליו בשם הקיסר 397 חברים מדי שנה בשנה. פרייססען השלח 236 נבחרים; בייערן 48; זאכסען 23; ווירטעמבערג 17; עלזאס־לאטהרינגען 15; באדען 14; העססען 9; מעקלענבורג־שווערין 6; וויימאר, אלדענבורג, ברוינשווייג, האמבורג, כל אחת 3; מייגינגען, קאבורג־גאטהא, אנהאלט, כל אחת 2; וכל יתר ארצות הברית כל אחת 1 איש. המשך הבחירה בתור מחוקק (לעגיסלאַטור פעריאָדע) על שלש שנים.

פרייססען. בית־מועד (לאנדטאג) קריאי אזרחי הממלכה, כולל בית־האדונים ובית הנבחרים. הראשון, יבואו שעריו 291 חברים אנשי שם: א) בני־המלך מלאי־שנים, ממשפחת המלך; ב) הנקראים מן המלך ע"פ משפט הירושה אשר להם; ראשי המשפחות המיוחסות מן הנשיאים והנסיכים ובעלי הנכסים הגדולים; ג) אנשים המיועדים מאת המלך לבוא בסוד הועד כל ימי חייהם; בית הנבחרים יתכונן על ידי 433 חברים.

בייערן. בית־המועד משתי לשכות. בבית האדונים ישבו 70 חברים ובבית־הנבחרים 159. יקראו להתאסף למצער פעם אחת בשלש שנים.

זאכסן. בית־המועד משתי לשכות. כעת יושבי בית־האדונים 47 איש, בית־הנבחרים 80. ע"פ רוב יבואו אחת בשנתים ימים.

ווירטעמבערג. בית־המועד שתי לשכות. בית־האדונים (קאַממער דער שטאנדעס-הערךן) 38 איש. בית־הנבחרים 93 חברים. אחת בשלש שנים יתאספו.

באַדען. קריאי מועד יבואו לשתי לשכות. הראשונה תספור כעת אישיה 30 והשנית אישיה 63 נבחרים; על משך ארבע שנים.

העססען. קריאיה נקרשו ללשכות שתים, בראשונה יתאספו 36 איש מרוזני ומיוחסי הממלכה והכהנים; בלשכה השניה נספור חמשים איש ברורים לשש שנים. למצער אחת לשנים שלש יבואו אנשי המעמד אל שערי הבית.

מעקלענבורג. שתי נשיאות הגדולות (גראססהערצאגטהימער) של מעקלענבורג יקדישו יחד את קריאיהן לבית־הועד. נבחרי המדינה (לאנדשטאַנדע) יתאספו חליפות שנה אחר שנה, בקריות שטערנבערג ומאלכין ולוערים אחרים. הנבחרים יצאו מן האצילים האדירים (ריטטערשאפט) ומן המדינה (לאַנדשאפט). בנסיכות ראטצעבורג אספה מיוחדת — 21 חברים.

אָלדענבורג. בית־הועד (לאנדטאג) מתאחד בלשכה אחת, אישיה 34 הנבחרים למשך שלש שנים. למקצה שלש שנים חוזרים חלילה להתאסף.

זאכסן־וויימאר־אייזענאך. נבחרים 31. משך הבחירה 3 שנים. לשלש שנים אספה אחת.

זאכסן מייגינגען. 24 נבחרים למשך 6 שנים. כל שלש שנים האסיפה מתחדשת.

זאכסן־קאבורג־גאטהא. כל נשיאות בפני עצמה יש לה נבחריה; אמנם לענינים

הנוגעים להכלל יתאחדו יחד. נבחרי קאבורג 11, גאטהא 19, נבררים למשך 4 שנה. האספות לראש ולסוף ארבע שנות הבחירה, פעמים.

זאכסן אלטענבורג. אישי בחיריה 30, הבאים להתאסף אחת לשלש שנים, והן משך עת בחירתם (לעגיסלאטיאן פעריאדע).

ברוינשוויג. 46 נבחרים, נבררים לשש שנים. וקרואים אחת לשלש.

אנהאלט. 36 קריאיה, אחת לשלש שנים.

שווארצבורג־רודאלשטאדט. 16 נבחרים. משך הבחירה וזמן האספה משלש לשלש.

שווארצבורג־זאנדערסהויזען. 5 נבחרים מאת הנסיכים לכל ימי חייהם, ועוד 10 נבחרים למשך ארבע שנים. ושנות האספה לשנה השנית והרביעית.

רייס השורה הישנה (אֶלטערעליניע). בבית הועד 12 נבחרים, אשר משך בחירתם 6 שנה. וכל שלש שנים יתאספו יחד.

רייס השורה הצעירה (יינגערעליניע). בית־הועד עומד על ידי נסיך אחד, שלשה נבחרים מן משלמי המסים היותר גדולים, 12 נבחרים מיתר העם, האספות לשלש שנים וכן משך הבחירה.

וואלדעק פירמאנט. בית־הועד מן 15 נבחרים לשלש שנים. הועד מדי שנה בשנה.

ליפפע. בית־הועד יכוננו 21 נבחרים לשנים ארבע, ומועד האסיפה לכל שתי שנים.

שוימבורג־ליפפע. 15 נבחרים לשש שנה הבאים להתאסף מדי שנים בשנה.

עלזס־לוטהרינגען. כל חקי המדינה בעד עלזס־לוטהרינגען יוצאים מאת הקיסר, עם הסכמת כל ועד ארצות הברית, אם גם המחלקה המדינית (לאנדעס אויסשוסס) נענעה לזה בראשה. המחלקה הזאת תמנה אישיה במספר 58 הנבחרים על שלש שנים.

3) ממלכת בריטניה. אנשי המעמד (פֿאלקספֿערטרעטונג) של בריטניה הגדולה ואירלנד יכוננו את בית־המדברים (פארלאַמענט), אשר יחלק לבית העליון ולבית התחתון. בבית העליון יבואו לשבת הלורדים ועליהם ראש המדברים הוא הקנצלר הגדול, והם: 1) הבאים בכח הירושה או ע"י קריאת המלכות — בני־המלך וכל נושאי שם לורד; 2) בכח משרתם — הכהנים הגדולים מקאנטערבורי ויאָרק ועוד 24 בישופים אנגליקנים מענגלנד וואלים; 3) בכח הבחירה העולמית — 28 במקום־לורדים אירים; 4) בכח הבחירה לימות הפרלמנט — 16 במקום־לורדים שאטטים. הבאים במקום הלורדים מאירלנד ושאטלנד נבחרים מהם בעצמם. סך הכולל מאישי הבית העליון (1882) — 516. הבית התחתון יאסוף בקרבו 658 נבחרים מכל המקומות (ענגלאנד תשלח 493, שאטטלנד 60, אירלנד 105) ומהם 9 איש מבתי המדרש הגבוהים של אקספֿורד קאַמברידזש, לונדון, עדינבורג, גלאזגאוו, אבערדין, ס'־אנדרעאוס ודובלין. — הפרלמנט יתאסף מדי שנה בשנה ותקופתו שבע שנים. לכל פרלמנט חדש תהיינה בחירות חדשות אל הבית התחתון; לאיי ים הבריטי בחירות מיוחדות.

4) איטליה. הפרלמנט הלאומי האיטליני יתחלק לשתי לשכות: הסינט ובית־המורשים (דעפוטירטע). לבית הסינט יבואו בני־המלך (פרינצען), אשר לשנת העשרים ואחת יש להם משפט הישיבה ולשנת העשרים וחמש משפט הדעה (שטיממע), ובעלי מדרגה ידועה המיועדים מאת המלך לכל ימי חייהם, אשר כבר הגיעו לשנת בינה (40 שנה). סך הכולל מאישי הסינט בעת שנ"ט. בית־המורשים אישיו 508 הנבחרים לשלש שנים. לשערי הפרלמנט יבואו בכל שנה.

5) פֿינלנד. לבית־הועד יעלו 261 אישים הנבחרים מן מדרגת האדירים (ריטטער־שאַפֿט), מן מדרגת הכהנים הלוטרנים, מן האזרחים ומן האכרים, העליה כל חמש שנים.

6) שוועדען. לבית הועד (רייכֿסטאג) שתי לשכות בעד המתאספים, השומרים יום

בואם 15 יאנואר בכל שנה, בלי קריאה מיוחדת. באי הלשכה הראשונה יבוחרו לתשע שנים, איש אחד איש אחד מן 30,000 יושבי הארץ, בעל עשר ונכסים במדרגה ידועה, ושנותיו לא פחות מן 35 שנה. נבחרי הלשכה השנית, בחירתם לשלש שנים וכשרים לשנת החמש ועשרים לחייהם. לעת הזאת תמנה הלשכה הראשונה 139, והשנית 206 איש.

7) נארוועגען. נבחרי האספה (סטארטהינג) הנורוויגית יתאספו יחד בכל שנה ואז יפרדו לשתי חבורות. מכל מספר הנבחרים אשר יגיעו לסך 114 יתפקדו החלק הרביעי מהם (לאַגטהינג) לבד, ושלשת הרבעים יצטרפו למנין לבד (אָדעלסטהינג), וכל טהינג אספותיו נבדלות. משך הבחירה 3 שנים.

8) דאֶנעמארק. בית־הועד הנפתח בכל שנה, יתחלק לשנים: אספת־העם (פֿאלקס-טהינג) המונה את סך אישיה 104 הנבחרים לשלש שנים, ואספת־המדינה (לאנדסטהינג) אשר תמנה את אישיה 66 הנבחרים לשמונה שנים. רק בן חמש ועשרים כשר לדבר שתי הלשכות. לאי איסלנד אספה מיוחדת (אלטהינג) הכוללת 36 נבחרים, ומתחלקת לשתי לשכות.

9) נידערלנד. באי כח העם פה, יקראו את שמם „הממלכות הכלליות" (גענעראל-שטאַאטען) ונחלקים לשתי לשכות ומתאספים אחת בשנה. אישי הלשכה הראשונה 39 נבהרים למשך 9 שנים, ולשכה השנית נבחריה לע"ע 86, משך בחירתם 4 שנים.

10) לוקסעמבורג. באי כח העם יתאספו יחד בלשכת הנבחרים 42 איש ובחירתם לשש שנים.

11) בילגיה. בית־הועד יתחלק ללשכת הסינט וללשכת באי כח העם. חברי הסינט יבוחרו לשמונה שנים ובתוכם ישב יורש העצר משנת העשרים ואחת לימי חייו, אך למשפט דעה־מחלטת יגיע רק בהיותו בן עשרים וחמש. הנבחרים יבוחרו לארבע שנים ומספרם כעת 138 ואל הסינט ימנו מחציתם. בכל שנה יתאחדו הלשכות לכל עצה ותושיה.

12) ליכטענשטיין. יתאספו פה בכל שנה 15 איש הנבחרים לשנים ארבע.

13) ספרד. כח המחוקקים ביד המלך והקאָרטעס יחדו. הקארטעס יחלק לשתי לשכות: לשכת הסינט ולשכת אספת־המורשים (קאנגרעסס דער דעפוטירטען). הסינט יתכונן מגדולי המלכות, בני המלך, האצילים רבי היחש (גראנדען), נושאי פקודות גבוהות במדינה בחיל ועל הים, כהנים גדולים, מיניסטרים ומלאכי־מלך, העשירים בעלי הון רב, ועוד. הן מאלה אשר עילוים מעצמם או אשר המלך הושיבם ויגבהו, לא יעלו על סך 180, וכמספר הזה גם הסינטורים הנבחרים על ידי בחירה בתוך אגודות הארצות (שטאאסקאָרפאראטיאנען). בכלל המה משלש מדרגות: 1) סינטורים בזכות אבות; 2) בחסד המלך, אשר נשאו לכל ימי חייהם; 3) הנבחרים מאת בוררי המדינות (פראווינ-ציאל פֿאלקספֿערטרעטונג), אבל רק ממדרגות ידועות. באי הקאנגרעס של המורשים המה: הנבחרים בתוך ספרד העצמית, בקובא, פארטא-ריקא, על משך 5 שנים, נבחר אחד אחוז מארבעים אלף תושבים. הקאנגרעס מונה כעת 431 איש. הקארטעס יתאסף לכל שנה.

14) פרטוגל. כמו בספרד, כן אנשי המעמד של פרטוגל הם הקארטעס, הכולל לשכת האבות (Pairs) ולשכת המורשים. הפערים הם: יורש העצר ואֶחיו מבן חמש ועשרים ומעלה, הכהנים הראשים (ערצבישאָפֿע ובישאָפֿע) והחברים הנחנים מאת המלך לדורות למעלה זו, בלי מספר מגבל, מבני שלשים ומעלה; אלה האחרונים לא יזכו לגדולה, כי אם נושאי משרה גבוהה במלכות, בעלי נכסים ואחוזות או הון רב, והכנסה 800,000 רייס, או בעלי מסחר ומכסם למלכות 1,400,000 רייס. כעת נמנים

בה 154 אישים. — לשכת המורשים תמנה 149 נבחרים מאת העם לשנים ארבע. הקאָרטעס יתאסף מדי שנה בשנה.

15) גריכּענלנד. באי כח העם בארץ יון הם 245 במספר, הנאספים בכל שנה; נבחרים מאת הלאום לשנים ארבע.

16) רומיניה. האספה הלאומית (נאטיאנאלפערזאממלונג) כוללת הסינט ואספת המורשים. הסינט יתכונן: מן יורשי הכסא, הכהנים היותר גדולים, שני העומדים בראש שני בתי המדרש הגבוהים וששים איש מבעלי נכסים גדולים ובינונים. מנין המורשים 138 איש. משך הסינטורים 8 שנה, ומשך המורשים 4 שנה. אחת בשנה אספתם.

17) סערביה. האספה הלאומית (Народная Скупщина) היא רגילה או גדולה. הרגילה מתאספת לבעלגרד בכל שנה, מחבריה יקראו מאת המלך 45 איש, ויתרם 128 יבוחרו מן העם לשנים שלש. אמנם להאספה הגדולה, יתאספו אנשיה רק לרגלי מקרים נכבדים מאד; נבחרים כלם מן העם ומספרם ארבעתים מן האספה הרגילה. על אנשי כנסת הגדולה לבחור את נסיכם או עומד במקומו ולחדש דבר בסדרי הממלכה.

18) תורקיא. הקנסטיטוציאן משנת 1876 יסדה את האספה הכללית (גענעראלפער-זאמלונג) לנותנת החקים (געזעטצגעבענדער קאָרפער), ומתחלקת ללשכת הסינט וללשכת המורשים. אמנם כאשר אספה זו אין לה מקום כעת בעולם המעשה, כי מציאות בית-הועד התורקי נתן רק לדרוש, על כן נקצר הפעם בדרוש זה.

על אי קרעטא יש בית־ועד העומד תחת מחסה השולטן, בו 80 אישים (נוצרים 49 ומושלמנים 31), ובחירתם מאת הזקנים על שנים שתים.

19) בולגריה. אספת־העם היא רגילה או גדולה; הראשונה מאספת קריאיה בכל שנה מן הנבחרים על שנים שלש. אמנם משנת 1882 נבחריה כמספר נפותיה (56) וזמנם שש שנים. ואם נכבדות ידובר על דבר שינויים בסדרי הממשלה, להקים מושל חדש או עומד במקומו, על הצבת הגבולות, אז מספרם פי שנים מן האספה הרגילה. מאז התחברה לה רומיליא המזרחית, שולחת היא נבחריה לסופיא.

המחוקקים בארצות ריפובליקניות.

1) צרפת. בהכנסיה החפשית של צרפת כל חקי המדינה נזכרים ונעשים בשתי לשכות, בלשכת הסינט ובלשכת מורשי העם, ויוצאים לפעולה על ידי ראש הכנסיה (פרעזידענט). שתי הלשכות יתלכדו יחד בעת ברירת ראש הכנסיה או בעת בקורת סדרי הממלכה (פערפאססונג). בלשכת המורשים יבואו הנבחרים מבני חמש ועשרים שנה למשך שנים ארבע, אחד אחוז ממספר מאה אלף איש; אלגיר בוחרת ששה, הקולוניות 10. ס"ה 565 איש.

גופו של הסינט 300 איש. מהם 218 מן מחלקות הארץ (דעפּאַרטאמענטס), 7 מאלגיר והקולוניות, 75 מן האספה הלאומית. הראשונים בחירתם לשמונה שנים והאחרונים לכל ימי חייהם. סינטור לא יהיה רק צרפתי בן ארבעים עם כל משפטי אזרחי המדינה.

לשתי הלשכות יתאספו ביום השלישי לשבוע השני בחדש יאנואר; אספותיהם בפומבי; אישיה מקבלים פרס היום (דיאָטען) ובעד דבריהם וגלוי דעתם לא יתנו דין וחשבון; כן אין הרשות למשכם לעונש, לשומם במאסר, בלי הסכמת הלשכה.

את ראש הכנסיה תקים האספה הלאומית (נאטיאָנאלפערזאמלונג) לתקופת שבע

שנים. ההצעות לחוקק חקים יפתחו הפרעזידענט וחברי שתי הלשכות יחד; הוא יפרסם החקים, ישמור עליהם ועל בטחון קיומם. לו משפט החנינה, ואולם הסליחות (אמנעסטיען) תנתנה רק על ידי חק ומשפט. הוא יתן דברו על דבר המעוז והנשק, והוא מפקד שריו על החיל ועל הליכות המדינה (ציוויל). הוא יושב ראש בכל חגיגה לאומית; כל צירי הממלכות עמו שיגם ושיחם; הוא לוקח דברים על כל משא ומתן בין הממלכות, והוא חותם על דברי הברית (ראטיפיקאציאָן). כל בריתות שלום או מסחר, אם הנוגעים לאוצרות הממלכה ואם למצב איש צרפתי ומשפט רכושו בממלכה בחוץ לארץ, רק אז עז ותעצומות למו, אם יש לזה הסכמת שתי הלשכות. אם תשיג יד הממלכה איזה ארץ, או תחליף או תתננה לאחרים, נחוץ לזה חק כתוב. הפרעזידענט לא יקרא ממלכה לריב בטרם יסכימו לזה שתי הלשכות. בכחו לאחר מועד אספת הלשכות, ובדעה אחת עם הסינט יוכל להתיר אגודת המורשים.

2) שווייץ. שבט המושלים בארץ הזאת ביד אספת ארצות הברית. בידה הכח לנתינת החקים וכל הסדרים בפנים הממלכה וחוצה. משך תשעים יום מאז יגלה איזה חק יוכלו 30,000 אזרחים או 8 ארצות (קאנטאָנע) לדרוש להציע לפני העם אם לקרבו או לרחקו. אספת ארצות הברית יסודתה מן סוד־הלאומי וסוד הממונים. סוד הלאומי מונה כיום 145 איש, אחד אחוז מעשרים אלף, נבחרים לשלש שנים. סוד הממונים (שטאֶנדעראַטה) כולל 44 נבחרים מן הקאנטנים. שתי המועצות מתאספות בכל שנה, בוררות ראשיהן ומתוַכחות כל אחת לבדה. אך בדברים נחוצים ביותר יתאחדו יחד.

הממשלה העליונה ביד סוד־הברית (בונדעסראטה), אשר אישיה שבעה, הנקראים מן האספות לשנים שלש.

3) ערי ברית החפשיות (האנזע-שטאֶדטע). שבט הממשלה ביד הסינט ובאי כח העם; יחדו יחוקקו חקים, יבארו ישנו ויסירו כל חק ומשפט. הסינט הוא המוציא לפעולה. אישיו (בהמבורג 16, ליבעק 14, ברעמען 17) יבוחרו לכל ימי חייהם. באי כח העם, בהמבורג 160, בברעמען 150, בליבעק 120 איש.

4) אנדאררא. שבט הממשלה ביד המועצה הכללית. 24 איש נבחריה, אשר בחירתם לשנים ארבע; היושבים ראשונה הם שני סנדקים (Syndici), אשר הראשון הוא המוציא לפעולה את החוקים (פּאָלציהענרע געוואלט).

5) סאַן-מארינא: כח נתינת החקים ביד המועצה הגדולה, אשר אישיה 60. להוציא החקים לפעולה יפקדו שני שרים מתוך המועצה, וכל אחד ישאר על משמרתו חצי שנה.

שבט הממשלה.

בממלכת־מלך שבט הממשלה ביד המלך לבדו, ורק בידו להוציא את החקים והמשפטים מכח אל הפועל, על ידי שריו עושי רצונו. במדרגה ראשונה יעמוד המיני־סטעריום. נושאי המשרה הזו יתאחדו בסוד־המיניסטריום, בעת יעמדו על הפרק ענינים נכבדים בהממלכה, ועליהם יושב ראשונה ראש־המיניסטריום או המלך בעצמו, ובארצנו נקרא ועד־המיניסטריום (Комитетъ Министровъ). בבריטניה ואירלנד עומד במקום ועד־המיניסטריום ה ח ד ר (קאבינעט), ויושביו: לורד האוצרות (מיניסטר הראשון), לורד קנצלר הגדול, הלורד היושב ראשונה בסוד־הסתר, שומר ההותם, מזכירי הממלכה, קנצלר האוצר, לורד הים, ראש הבי־דואר הכללי, ראשי המסחר והנהגת הקהלות, המזכיר הראשי מאירלנד והקנצלר של ההערצגות לאנקאסטר.

במטלכת אשכנז, עומד קנצלר הממלכה בראש כל הנהגת המדינה.

בשש עשרה ממלכות נמצא אצל סוד המיניסטריום עוד ועד גבוה: סוד הממלכה. חבריו נקראו מאת המלך; בכמה ממלכות יועדו לו אנשי־שם ידועים ביחס תולדותיהם.

דבר סוד הממלכה הוא להתיעץ על אודות חקים חדשים, הגבלות ההנהגה, ושארי שאלות נכבדות, או לחרוץ משפט במקרים ידועים, ביחוד בכל וכוח בין בתי הדינים ובעלי הפקודות מבלי בוא לעמק השוה. ואולם ברוסיה סוד הממלכה (Государств. Совѣтъ) רק לעצה לבד, וכן הוא בפרוסיה, ברוינשווייג, עלזס-לאטהרינגען, נידערלנד, מונטניגרא, פארטוגל ובולגריה, ובממלכות אלה להחליט משפט יחוו דֵע אגודת המיניסטר־יום יחד או שארי בעלי פקודות לזה.

סדרי הממשלה להוציא אל הפועל בצרפת הם כמו בממלכות־מלך, לבד כי שם העומד בראש ההנהגה הוא ראש הריפובליק. על יד ועד המיניסטריום עומד סוד־הממלכה, אשר מלבד כח המועצה (קאנזולטאטיווע קאמפעטענץ), בידו להציע חקים חדשים, להגיד משפט חרוץ על כל ריב וקובלנא בדבר הנהגה בממלכה, ועל כל בטול (אננולירונג) מעשי הפקודות שהפריזו על מדת שלטונם.

להכריע במחלוקת בין שרי־הפקודות ושלטוני־המשפט נמצא בית־דין הגדול מיוחד.

סדרי פקידי השלטון.

ארץ רוסיה. העומדים בראש השלטון הם עשרה מיניסטרים היושבים בעיר המלוכה ס׳-פטרבורג. ואלה הם: 1) על חצר המלך (Министерство Двора Его Императорскаго Величества); 2) להענינים החיצונים (Мин. иностр. дѣлъ); 3) לעניני המלחמה (Военное Мин.); 4) לחיל הים (Морское Мин.); 5) להענינים הפנימים (תחתיו גם עניני הדתות אי־פראַוואסלוויות, הפאסט, הטעלגראף והבנינים הגדולים), (Минист. внутр. дѣлъ); 6) להשכלת העם (Минист. народн. просвѣщенія); 7) על האוצרות (תחתיו גם המסחר וחרשת המעשה, Минист. финансовъ); 8) על נכסי הממלכה (תחתיו גם בניני הכפרים והיערות (לאנד-אונד פָארסטווירטהשאַפט) וספוני ההרים (בערגוועזען), Минист. Государ. Имуществъ); 9) התחברות הדרכים ביבשה ובים (Минист. путей сообщенія); 10) המשפטים (Минист. юстиціи). עניני האמונה הפראוואסלווית הם תחת ידי הסינודה הקדושה. וראית החשבונות תחת יד הפקידות אשר להקיסר בעצמו.

פינלנד. הממשלה העליונה אשר ביד הקיסר מסורה ביד הועד הפינלנדי בפטר־בורג, ובראשו המזכיר של מיניסטריום הממלכה. בתוך הארץ עומד בראש הממשלה הגענעראל-גובערנטור בהעלסינגפָארס והוא ראש הסינט. הסינט יתחלק לשתי מחלקות, למשפטים ולכלכלת המדינה. תחת יד האחרונה ששה בתי־סופרים (בירא): עניני התושבים, האוצרות, החשבונות, החיל, בתי־התפלות, עבודת האדמה ומלאכות לצרכי הרבים.

ממלכת אוסטריה-אונגריה. השלטון על שתי הארצות יחד הוא בידי שלשה מיניסטרים כוללים היושבים בווין. והם: המיניסטר לבית הקיסר ולענינים החיצונים; לעניני מלחמה; לעניני האוצרות. המיניסטריום של המלחמה, נחלק לארבע חלוקות (זעקציאן) לחיל היבשה, וחלוקה אחת לחיל הים (מאַרינע). המשגיח הכללי על כל החיל (גענעראל-אינספעקטאר) עומד בפני עצמו, ולו ההשגחה נתונה על החיל הכללי על מעלותיו וכשרון מהלכיו ולנהל נסיונות צבא־רב. לראית החשבונות עומד חצר־החשבון

העליון של הקיסר. בעד ממלכת אוסטריה לבדה, נמצאים שבעה מיניסטרים והם: על הענינים הפנימים (ובזה דברי הבריאות (סאניטאֶט), הדרכים, המים והבנינים הגדולים); השכלה והלמודים (ובזה דברי המדעים והמלאכות היפות); של המסחר (מסחר, אומנות, מהלך־האניות, מסלות הברזל, פאסט וטעלעגראפים); של עבודת האדמה (בניני הכפרים והיערות, העבודה ההררית, נכסי הממלכה); של הגנת הארץ (עניני חובות הצבא, מלואי החיל, זאנדאַרמערי וההגנה הכללית); של המשפטים, ושל האוצרות (פינאנסען) תחתיו גם משרפות המלח (זאלינען).

בעד ממלכת אונגריה נמצאים תשעה מיניסטרים ומושבם בבודא-פעסט, והם: על הענינים הפנימים; בעד ההשכלה והלמודים; על עבודת האדמה האומנות והמסחר; על המלאכות לצרכי הרבים והתחברות הארצות; על הגנת הארץ; על המשפטים; על האוצרות; על קרואַטיא-סלאווניא (בלא אמתחת — פאָרטפייל); ומיניסטר הבינים לתווך בין הנזכרים ובין מיניסטרי אוסטריה; מושב זה האחרון בווין.

ממלכת אשכנז. הנהגת הממשלה וההשגחה על כל דברי הממלכה נתונות על שכם הקאנצלר (רייכסקאנצלער). — הפקודות העליונות של הממלכה אלה הן: הפקודה על הענינים החיצונים (אויסווארטיגעס אַמט); הפקודה על הענינים הפנימים (רייכסאמט דעס איננערן), לה שתי מחלקות: המחלקה המרכזית (צענטראל אבטהיילונג), והמחלקה לעניני הכלכלה (ווירטשאפטליכע); הפקודה על המשפטים (יוסטיץ אַמט); הפקודה על אוצר הממלכה (רייכסשאץ אַמט); הפקודה על בתי הרצים (רייכספאָסט אַמט) והטעלעגראַפים; הפקודה על מסלות הברזל, להשגיח עליהן ועל החקים הנוגעים להן; הפקודה על מסלות הברזל אשר להממלכה; הפקודה על דברי הים (אדמיראליטאֶט). להן נלוו: התנהלות קרן־הקימת של זקני החיל (רייכס אינוואלידען-פאָנד), ועד חובות הממלכה (רייכסשולדען-קאמיסיאָן), הממונה על בית ההלואה של הממלכה (רייכסבאנק-קוראַטאריום), חצר החשבונות של הממלכה (רעכנונגסהאָף דעס דייטשען רייכעס) מושב כל בעלי הפקודה בברלין. הנהגת עניני המלחמה נתונה בידי המיניסטרים בפרייססען, באיירן, זאכסן, ווירטעמבערג.

פרייססען. ההנהגה העליונה בידי תשעה מיניסטרים, אשר מושבם בברלין. המי-ניסטר לענינים החיצונים; לאוצרות; לענינים הרוחנים, הלמוד והרפואה; למסחר ולאומנות (האנדעל אונד געווערבע); לענינים הפנימים; למשפטים; למלחמה; לבניני הכפרים (לאנדווירטשאפט), הנכסים (דאמאֶנען) והיערות; והמיניסטר למלאכות צרכי הרבים (אָפפענטליכע ארבייטען).

בייערן. לה ששה מיניסטרים עומדים בראש השלטון הגבוה: לחצר המלך, לענינים החיצונים, למשפטים, לענינים פנימים, לעניני הכנסיה הדתית ובתי־הספר, לאוצרות ולמלחמה; כלם מושבם במינכען.

זאכסן. ששה מיניסטרים היושבים בדרעזדען: המיניסטר לענינים החיצונים, לענינים הפנימים (גם בעד בניני הכפרים אומנות ומסחר), ללמוד העם וההשכלה, בעד המשפטים (גם לדברי מסלות הברזל והבנינים ומחצבי ההרים) ובעד המלהמה.

ווירטעמבערג. ששה מיניסטרים בשטוטטגארט: בעד המשפטים, בעד הענינים החיצונים (גם לדברי בית־המלכות), בעד הענינים הפנימים (גם לבניני הכפרים חרושת ומסחר), בעד הכנסיה ובתי־הספר, בעד האוצרות ולעניני המלחמה.

באדען. השלטון העליון בקארלסרוהע בידי שלשה מיניסטרים: למשפטים, להשכלה ולענינים פנימים. הנוגע לחצר המלכות ולענינים החיצונים נחתכים על פי אגודת המיניסטרים.

העססען. בדארמשטאַדט נמצא המיניסטריום של הממלכה, אשר העומד בראשו

(פרעזידענט) הוא המיניסטר לבית ההערצאג וענינים החיצונים, שר הפנימי, המשפט והאוצרות.

ביתר מלכות אשכנז, המושלים העומדים בראש הנהגות המדינות הם:

מעקלענבורג-שווערין, ארבעה מיניסטרים: בעד ענינים החיצונים, בעד ענינים הפנימים (גם בעד אומנות, מסחר, כלכלת הארץ, מסלות ברזל ומעבר ספינות), בעד האוצרות, בעד המשפטים (גם בעד השכלה ועניני חכמת הרפואה). מחלקת החיל (מיליטאַר-דעפּאַרטאַמענט). — מעקלענבורג-סטרעליץ. מיניסטריום של הממלכה (שטאַאטס מיניסטריום) בנייסטרעליץ, תחתיה פקודות שונות. — אלדענבורג. מיניסטריום של המדינה בחמש מחלקות: בעד בית־ההערצאג הגדול ועניני החוץ, משפטים, כנסיות ובתי־ספר, ענינים הפנימים, האוצרות. — זאכסען-וויימאר-אייזענאך. מיניסטריום של המדינה עם ארבע מחלקות: בעד בית ההערצאג הגדול וההשכלה, הענינים החיצונים והפנימים, המשפטים והאוצרות. — זאכסען-מייניגען. המיניסטריום של המדינה בחמש מחלקות: בעד בית המושל וענינים חיצונים, ענינים הפנימים, המשפטים והאוצרות. — זאכסען-קאבורג-גאטהא. המיניסטריום של המדינה שתי מחלקות לו: האחת עוסקת בעניני הנשיאות הגדולה קאבורג, והשנית בעניני הנשיאות הגדולה גאטהא (האחרונה בעל שלש חלוקות: לענינים הפנימים והמשפטים, לדת ובתי־ספר, לאוצרות ונכסים); עוד מפלגה אחת על בית־הנשיא. — זכסן-אלטענבורג. מיניסטריום בעל שלש מחלקות: בעד בית־הנשיא, בעד עניני חוץ ופנים והשכלה, בעד המשפטים והאוצרות. — ברוינשווייג. מיניסטריום של המדינה, אשר תחתיו כמה פקודות ככליות. — אנהאלט. המיניסטריום של המדינה בדעסוי, אשר תחתיו המשרה של פנים ושל בתי־הלמודים, בית־מדרש הדתי (קאנסיסטאריום) והנהגת האוצרות (פינאנס-דירעקטאריום). — שווארצבורג-רודאלשטאדט. המיניסטריום בעל ארבע מחלקות: לפנים, למשפטים, לאוצר, לכנסיה ולבתי־ספר. שווארצבורג-זאנדערסהויזען. המיניסטריום בעל חמש מחלקות: לעניני בית הנסיך וחוץ, לפנים, לאוצרות, לכנסיה ולבתי־ספר ולמשפטים. — רייס שורה ראשונה. ממשלת המדינה, חדר הסתרים (געהיים קאבינעט, לעניני בית הנסיך), לשכת הנסיך (בעד הנכסים) ובית המדרש (קאנסיסטאריום) כלם בגרייץ. — רייס השורה הצעירה. המיניסטריום בגערא בעל חמש מחלקות: לבית הנסיך, למשפטים, לפנים, לעניני הדת ובתי־הספר ולאוצרות. — ואלדעק-פירמאנט: הנהגת המדינה (לאנדעס דירעקטאריום), לשכת נכסי הנסיך, ובית־המדרש באראָלזען. — ליפפע: המיניסטריום של חדר הנסיך בדעטמאלד, תחתיו המשרה והנהגת נכסי הנחלה (פידעי קאָמיסס) ובית־המדרש לדת ולמודים. — שוימבורג-ליפפע. משרת המדינה, לשכת ההכנסות (רענטקאַממער) ובית המדרש. — ערי הברית החפשיות: בכל עיר חפשית הסינט ותחתיו הפקודות הפרטיות, ולפעמים יתחברו להן חברים מן האזרחים (בירגערשאפט). — עלזס-לאטהרינגען: הנציב אשר העמיד הקיסר בשטראסבורג, אשר תחתיו המיניסטריום המתחלק למחלקות ארבע: לפנים ולהשכלה, למשפטים, לאוצרות ונכסים, לאומנות בניני הכפרים ולמלאכות צרכי הרבים.

בריטניה ואירלנד. הפקודות המרכזיות (צענטראל בעהאָרדען) של הנהגת המדינה אחת עשרה הן בלונדון: לשכת האוצר (the Treasury), הפקודה הפנימית (Home office), הפקודה החיצונה (Foreigon office), הפקודה על הקולוניות (Colonial office), גם בעד הארצות הטפלות שבאירופא. הפקודה ההודית (India office), הפקודה בעד המלחמה (War office), הפקודה על הים (Admiralti office), הפקודה על המסחר (Board of trade) גם בעד מעבר האניות ומסלות הברזל. ועד הלמודים (Kommittee of Concil on Edukation. הפקודה על עניני העדה (Lord Government Board),

גם בעד עניני צדקה. הפקודה על בתי־הרצים הכללית (Postmaster General). מלבד זה, הנה הלורד קאנצלר הגדול (Lord High Chancellor) שורר על ענינים אדמניסט־רטיווים בהממלכה. לעמת זה החלוקה של נגיד הצבא (Departament of the Officer Commanting in Chiet}, היא המשגחת על תכסיסי הצבא.

צרפת. פה עומדים על משמרת הממשלה אחד עשר מיניסטרים בפאריז: על המשפטים וההשכלה, על הענינים החיצונים, על הפנימים (כולל גם הנהגת אלגיר), על האוצרות, על המלחמה, על הים והקולוניות, על הלמודים והמלאכות היפות, על המלאכות לצרכי הרבים (אֶפּפענטליכע ארבייט), עניני הדרכים ומעבר אניות בפנים הארץ, חפי המסחר, בניני המים, העבודה בהרים ומסלות הברזל, על עבודת האדמה (בניני הכפרים והיערות), על המסחר (מסחר, חרשת, פקדונות (שפאַרקאַססען), משמרת הבריאות והסטטיסטיק הכללית), על בתי־הרצים (פאסט וטעלעגראף). פקודות עומדות בפני עצמן, הן: חצר־החשבונות ובית דין הגדול להכריע במחלוקת בין בעלי פקודות שונות.

איטליה. הממשלה המרכזית העליונה בידי תשעה מיניסטרים היושבים ברומא, והם: על הענינים החיצונים, על הפנימים, שר החסד, המשפטים וההשכלה, על האוצרות, על המלחמה, על הים, על למוד העם, על המלאכות הגלויות (בנינים, דרכים, מסלות ברזל, תעלות, נהרות, הפאָסט והטיליגרפים), של עבודת האדמה, חרשת המעשה ועניני המסחר.

שוועדען. הממשלה העליונה ביד סוד הממלכה בשטאקהאלם, אשר בו יתיעצו על עניני הממלכה בכלל (מלבד ענינים מדיניים והנוגע להחיל) והמלך יחליט דבר. בעד הסעיפים הפרטיים של הממשלה יש שבע מחלקות תחת הנהגת בעלי סוד הממשלה, והן: לענינים החיצונים, למשפטים (גם לעניני הדפוס), המחלקה על דבר הגנת הארץ, הגנת הים, המחלקה הפנימית (מבנה הכפרים (לאנדווירטהשאַפט) העבודה בהרים, אומנות, מסחר, ספנות, בנינים ומסלות ברזל), מחלקת האוצרות (גם בעד הפאסט והטעלעגראף) ומחלקת הכנסיה (לדת, ללמודים, לרפואה, לצדקה, וחכמה וחרושת מעשה).

נארוועגען. בראש ממשלת המדינה נמצא סוד הממלכה ושבעה מחבריו מפקחים על המחלקות: בעד בתי־התפלות ובתי־החנוך, בעד המשפטים ומשטרת המדינה (פאָליציי) גם דברי הרפואה, בעד ענינים הפנימים, בעד האוצרות והמסים, בעד החיל, בעד הים והובלת המכתבים ובעד ההשגחה (רעוויזיאן). מפלגה אחת של סוד הממלכה המחוברת ממיניסטר אחד ושני יועצי הממלכה, מקומה אצל המלך בשטאקהאלם; ראשי מחלקות ההנהגה (שעפּס דער פּערוואלטונגס-דעפארטאמענטס) מושבם בקריסטיאנא.

דענעמארק. להממלכה הזאת שמונה מיניסטרים היושבים בקאפענהאגען: בעד הענינים הפנימים, בעד עניני המלחמה, בעד הצי, בעד האוצרות (גם ע"ד הנהגת הקולוניות), בעד המשפטים (גם ע"ד חובת הצבא, הפאליציי, ועניני הרפואה), בעד הענינים הפנימים (גם על דבר הטבת עבודת האדמה (לאנדעסקולטור), אומנות, מסחר, בי־דואר טעלעגרפים, מסלות הברזל ועניני גרענלנד), בעד בתי־התפלה ועניני החנוך והלמוד ועל דברי איסלנד.

נידערלנד. פה תתנהג הממשלה על ידי שמונה מיניסטרים היושבים בהאַאג, והם: המיניסטר של הענינים החיצונים, המיניסטר שעל המשפטים (גם בעד מנהגי התפלה (קולטוס), פאליציי, ציד (יאַגד), דיגות (פישעריי), ועניני האצילים (ארעלסואַבען); המיניסטער שעל הענינים הפנימים (גם בעד החנוך ודברי הרפואה); המיניסטר שעל הצי (מאַרינע); שעל האוצרות; שעל המלחמה; שעל הקולוניות; המיניסטר שעל בניני המים, המסחר והאומנות (גם מסלות הברזל, פאָסט והטליגרפים).

לוקסעמבורג. הממשלה העליונה (ביד הנסיך הגדול (גראססהערצאג) בלוקסעמבורג), מחוברת מן מיניסטר המדינה ושלשה מנהלים כוללים (גענעראַל דירעקטארען), אשר המה עומדים בראש ההנהגה של ענפי המשרה הנחלקים למחלקות (דיוויזיאן) חמש (ענינים חיצונים, פנימים, משפטים ולמוד, אוצרות, בנינים לצרכי הרבים).

בעלגיה. שבעה מיניסטרים המנה הממלכה הזאת ומושבם בבריססעל, ואלה הם: על הענינים החיצונים (גם בעד המסחר); על הענינים הפנימים (גם בעד עבודת האדמה והאומנות); החנוך הכללי; המשפטים (גם בעד מנהגי התפלה, הבטחון הגלוי, ובתי־החסד); האוצרות; המלחמה והמלאכות לצרכי הרבים (הבנינים הגדולים, דרכי היבשה והים, מסלות הברזל, פאסט, טעלעגראף, הצי, ועבודת ההרים).

שווייץ. כל עסקי סוד הברית בבערן (פקודת הממשלה העליונה של ארצות הברית, איידגענאססענשאַפט) נחלקים למחלקות (דעפאַרטאמענטס) שבע בין אנשי הסוד, המה: המחלקה המדינית (פאָליטישע) בעד הענינים החיצונים, המחלקה הפנימית (גם בעד העבודה הדתית (קולטוס) ולעניני הבנינים), המחלקה של המשפטים והמשמרות (פאליציי), המחלקה של החיל, המחלקה של האוצרות והמסים, המחלקה של המסחר ועבודת האדמה, המחלקה של הובלת־המכתבים ומסלות הברזל. בגלילות (קאַנטאנע) היחידות כוננו ועדים על כל עניני הנהגה תחת פקודת הממשלה העליונה ואישיה.

ליכטענשטיין. פקודת ההנהגה של הנסיכות היא הממשלה בפאדוץ (Vaduz), אשר הראש הוא סוכן המדינה (לאנדעספערוועזער), ועל צוארו קולר המיניסטריום תלוי. נכסי המלכות (דאמאֶניום) יגיעו לעסקי חצר הנסיך בוויען, אשר שם גם מקום המשפט (רעקורס-אינסטאַנץ) ביחס עניני פנים המדינה (אדמיניסטראציאן).

מאנאקא. הממשלה מתנהגת על ידי שר־נגיד (גענעראל גובערנער); לימינו המזכיר הגדול, מזכיר המדינה ושר הרכוש הגדול. הוא יושב ראשונה בסוד המדינה.

סאן-מארינא. ההנהגה ביד שר אחד (Kapitani Regenti), מזכיר המדינה הפנימי, מזכיר המדינה החיצוני ולהאוצרות, שר הרכוש הגדול (גענעראל שאַצמייסטער) ופקיד החלוצים.

אנדאָררא. ההנהגה ביד הסנדיקוס הראשון.

ספרד. שמונה מיניסטרים יכהנו במדריד, והמה: המיניסטריום שעל עניני הממלכה (שטאַאַטסמיניסטריום, דברי בית המלך ועניני החוץ); המיניסטריום של החסד והמשפטים (גם למנהגים דתיים); המיניסטריום שעל עניני המלחמה; המיניסטריום שעל הים; המיניסטריום שעל האוצרות; המיניסטריום לפנים (Ministerio de la Gabernocion, גם לפאסט ומיליגרפים), המיניסטריום לכלכלת העם (עבודת האדמה, הטבת היערות, העבודה בהרים, אומניות, מסחר, מסלות ברזל, בנינים ודברי החנוך); והמיניסטריום שעל הקולוניות (Ministerio de Ultramar).

פארטוגל. שבעה מיניסטרים בזה ומושבם בליסבון: בעד האוצרות; לעניני הפנים (גם בעד עניני הלמוד); בעד עניני הכנסיה הדתית והמשפטים; בעד עניני המלחמה; בעד הים וארצות מעבר לים; בעד ענינים החיצונים; בעד המלאכות לצרכי הרבים מסחר ואומניות.

גריכענלנד. שבעה מיניסטרים בה וחצר־החשבונות, כלם באתונא (אטהען). המיניסטר עניני חוץ, למשפטים, לעניני הפנים, לדת ולמודים, לאוצרות, למלחמה ולים.

רומיניה. שמונה מיניסטרים בבוקארעסט. לעניני הפנים (גם לפאסט וטעלעגראף); לדת ולמודים; לעבודת האדמה, אומניות מסחר ונכסים; למלאכות צרכי הרבים; למשפטים; לאוצרות; למלחמה ולעניני חוץ.

סערביה. שמונה מיניסטרים בבילגרד, ופקודה עליונה לראית החשבונות. מיניסט־

לעניני החוץ, לעניני הפנים, לדת ולמודים, למשפטים, לאוצרות, לעניני המלחמה. למלאכות צרכי הרבים, לכלכלת העם.

מונטינינגרא. לנסיכות זו ששה מיניסטרים בציטיניא: למשפטים ולבית הנסיך, לעניני הפנים למסחר ובנינים, לחוץ, למלחמה, לאוצרות, לדת ולמודים.

תורקיא. תשעה מיניסטרים עומדים בקנסטנטינופול על הממשלה: לעניני החוץ, לעניני הפנים, ללמודים, למסחר ועבודת האדמה, למלאכות צרכי הרבים, למשפטים, לאוצרות, למלחמה ולים.

על האי קרעטא יושב שר הסולטאן הנקרא על חמש שנים. לימינו סוד־ההנהגה מבעלי פקודות שונות.

בולגריה. שבעה מיניסטרים בסופיא: לעניני החוץ ולדת, לעניני הפנים, ללמודים, למלאכות צרכי הרבים, לאוצרות, למשפטים, למלחמה.

בוסניה-הירציגווינא. ההנהגה העליונה היא ביד המיניסטריום לאוצרות הממלכה של אוסטריה־אונגריה. הממשלה בפנים המדינה נמצאת בסאראיעווא, אשר שם נחלקת לשלש מחלקות: להנהגה פנימית, לאוצרות, ולמשפטים.

החיל.

על דבר אוסף כחות המלחמה נוכל להבדיל בממלכות אירופא את השיטות הבאות:

1) השיטה של חובת הצבא הכללית איר־נקי, והיא: א) חיל עומד תמיד, כמו ברוסיה ופינלנד, אוסטריה-אונגריה, אשכנז, צרפת, איטליה, נארוועגען, דאַנעמארק, גריכענלנד, רומיניה, סערביה, מונטינינגרא, בולגריה, אוסט-רומיליה, בוסניה־הירציגווינא, סאן-מארינא ומאנאקא; ב) חיל בלתי עומד, אם צבא סדורי (רעגולאַר) כמו בשווייץ, או בלתי סדר כי אם כל העם יעברו חלוצים כמו באנדאררא;

2) השיטה של חובת הצבא הכללית עם הפדיון והתמורה (לאָזקויף אונד שטעלל-פערטרעטונג) בספרד, פארטוגל וטירקיי;

3) שיטת המתנדבים (אססענטירונג) בעד החיל הנמצא, וקשורה עם שיטת החובה הכללית ביחס הגנת האזרחים (בירגערוועהר) כמו בנידערלנד ובעלגיה;

4) שיטת הבחירה הקשורה עם החובה הכללית כמו בשוועדען;

5) שיטת הבחירה והמתנדבים כמו בבריטניה ואירלנד;

6) שיטת המתנדבים כמו בנשיאות הגדולה לוקסעמבורג. בנסיכות ליכטענשטיין אין כל חיל, כי משנת 1868 הותרו כל יושביה מחובת הצבא.

על פי שיטת חובת העבודה בצבא אי־נקי, יבוא כל אזרח בגפו בצבא ואחר לא ימלא מקומו. על החיל העומד (שטעהענדעס העער) להיות נכונים תמיד ליום קרב, אף כי הנמצאים בחיל המלואים (רעזערפע) קבלו רשיון לשוב לביתם; הדבר האחרון נוהג גם בחיל מגני־ארץ (לאנדוועהר), אשר בעת שלום הם נקראים רק להתרגל ולהפקד במספר, ובממלכות אחרות עומד חוטר החיל (שטאַב).

רוסיה. כל עבדי רוסיה בלי הבדל המצב מבני עשרים ואחת שנה יצאו בצבא. החיל המזוין יתבונן מן הצבא העומד וחלוצי הממלכה, הראשון יחלק לחיל המדינה ולהצי. על מחנות המדינה העומדים יתחשבו: 1) החיל המסודר הנמלא כל שנה על ידי הקריאה; 2) חיל המלואים, אשר תעודתם להציב החיל המסודר (רעגולאָרע) על בסים המלחמה ולאנשיה הרשיון להשאר בביתם עד מלאת כל שנות עבודתם; 3) גדודי הקוקים;

4) הגדודים המסודרים משבטי עמים אח־ים (הטמירים מקרים והבשקירים). חיל הים כולל הגייסות הפועלים אקטיווע) והמלואים. מלבד הקזקים, שנות העבודה לחיל המדינה 15 שנה (שש שנים בעבודה ותשע במלואים); בחיל טורקעסטאן ואיזה מחוזות אחרות באזיה ועל הצי עשר שנים (7 שנות עבודה 3 במלואים. חלוצי הממלכה (Ополченіе) הקרואים בעת מלחמה על ידי מכתב גלוי מהקיסר, יהכונן מכל הגברים מבני עשרים עד ארבעים שנה אשר כח בידם להחזיק נשק ואינם ממספר החיל העומד. החיל הזה יחלק לשתי מדרגות, אשר הראשונה מיועדת לעשות חלקי גדודים, או למלא החסרון ולחזק בדקי החיל העומד, והיא מן הצעירים בני כ"א — כ"ד שנה: השנית, מן הבאים בשנים ונותנת אנשים (מאננשאפט) בעד מגני הארץ. הקזקים הם אנשי חיל מיום הולדם וגומרים עבודתם אם במקומות מושבותיהם או חוצה להם; להם תחשב מדרגת העובדים בצבא וגם מדרגת מגני הממלכה למצב החלוצים. הראשונים יבואו לעבוד בשנת השמונה עשרה ומשך העבודה עשרים שנה.

בפינלנד. חובת העבודה חלה על כל איש מבן עשרים ואחת שנה, מלבד הלאַפפען ויושבי אולעאַבאָרג. משך שנות העבודה — שלש שנים בחיל הפועל, ושתים בחיל המלואים, ומאז והלאה עד שנת הארבעים בצבא הממלכה, אשר תעודתם רק להגן על ארצם.

אוסטריה-אונגריה. בשני חלקי הממלכה סדר אחד לשיטת הצבא. חובת העבודה חלה אחרי מלאת עשרים שנה לאיש; חופשה עתית נתונה רק למקרים ידועים במשפחה. כל החיל המזוין יסתעף לחיל עומד, צי המלחמה (מאַרינע), מלואים (ערזאַצרעזערווע למלאות הגרעון ביום מלחמה), צבא המדינה (לאנרוועהר) והגנת הארץ (לאנדשטורם). שנות העבודה עשר שנה: 3 בפועל; 7 במלואים. בצי־המלחמה תשע שנים: מזה 4 בשדרות החיל; 5 במלואים (רעזערווע). במלואי התשלום (ערזאַטצדעזערווע) 10 שנים. צבא המדינה (לאַנדוועהר) ימלא: א) ע"י ההעתקה את בני המלואים ומלואי־התשלום אחרי כלות שנותיהם לעבודת שתי שנים; ב) משמרות שונות במשך 12 שנות עבודה; ג) ע"י המתנדבים על שנים שתים או למשך המלחמה, אשר כבר עמדו על משמרותיהם. צבא־ההגנה (לאנדשטורם) בזמן שיש מלחמה, ורק בטיראל ופאָראַרלבערג ובארצות אונגריה, שם משנת 18 ועד חמשים, ופה מן המתנדבים בעם.

ארץ ממלכת אשכנז. חובת עבודת הצבא (וועהרפפליכט) תחל משנת השבע־עשרה עד הארבעים ושתים לשנות החיים. במשך העת הזאת מחויב כל אשכנזי לעבוד עבודה 12 שנה: בחיל העומד או בצי בפועל 3 שנה; במלואי החיל העומד או הצי 4 שנה; בצבא המדינה 5 שנה. האנשים ההם, אשר נשארו מן המספר או אשר נשלחו לביתם בימי שלום יראו מקומם במלואי התשלום או צבא הים מדרגה II עד שנת 31. חובת החיל (מיליטערפפליכט) להבחר בצבא העומד או בצי, תחל עם כלות שנת העשרים. כל אלה ממחויבי העבודה אשר לא נקראו לעבודה ביבשה ובים, עליהם להפקד בצבא הגנת־המדינה (לאנדשטורם) ומהם ימלאו חיל־המדינה לעת הצורך.

בריטניה הגדולה ואירלנד. הכח המזוין (בעוואַפפנעטע מאַכט) של הממלכה יסודתו מן החיל המסודר, מן מחנות העזר (הילפסטרופפען), אשר להם יתחשבו חיל האזרחים (מיליץ) והמתנדבים, ומן צי המלחמה. החיל המסודר (רעגולאָרע ארמעע) ימלא רק מן הנשכרים לצבא. כל איש חיל הנשכר לעבודה לא יהי פחות מבן תשע עשרה שנה ולא יותר על עשרים וחמש. חובת העבודה 12 שנה: שבע בפועל וחמש במלואים. אמנם חיל הרוכבים (קאוואלעריע-גאַרדע) יעבדו תחת דגליהם 12 שנים תמימות, ובעד כל איש חיל העומד בהודו יארך זמן עבודהו 8 שנים. — בתוך חיל האזרחים (מיליץ) יבוא כל בריטני מבן 18 שנה עד 35 (חוץ מן הפערים, הכהנים, עורכי דין וכו'). לאיי התעלה (קאנאַל אינזעלן)

חיל אזרחים לבד.— למחנה המתנדבים תתמוך הממלכה ותתן להם כלי נשק.

צרפת. כל איש צרפתי הראוי לעבודה מחויב לצאת בצבא מבן עשרים שנה עד שנת הארבעים: 9 שנה בפועל, 11 שנה בחיל הגבול. — צי־המלחמה ימלא על ידי קרואיו, על ידי המתנדבים ועל ידי אלה האנשים אשר העמיד סגן המלחמה מן ההערכה (קאנטינגענט) השנתית.

איטליה. כח המזוין על היבשה: החיל העומד, חיל האזרחים דנייד (מאביל-מיליץ) וחיל האזרחים על הגבול (טעררִיטאָריאַל-מיליץ) המוכנים למצור. כל אזרחי הממלכה הראוים לעבודת הצבא יבואו על הפקודים משנת העשרים עד השלשים ותשע. על פי הגורל או על פי חקים מיוחדים, יתחלקו למדרגות שלש: המדרגה הראשונה, הנערכת שנה שנה; השנית, כונסת הראוים לעבודה הנשארים אחרי הפטרם מן המדרגה הראשונה והשלישית; השלישית, כוללת את הנשלחים מן החיל העומד וחיל האזרחים הנד לסבת עניני משפחה.— שנות העבודה בחיל העומד ובחיל־האזרחים הנד (מאביל-מיליץ) הן רצופות (פערמאַנענט) תחת הנשק משך שמונה שנים בסעיפי עבודה אחרים (כמו עושי נשק, מנגנים, משגיחים כו׳), או לזמן ארעי בעבודה ובחופש, והוא בעד הקרואים למדרגה ראשונה. בני המדרגה השנית יבואו בחיל העומד לשמנה שנים, בחיל האזרחים הנד לארבע שנים, אבל בזמן ששלום בעולם עת חופשתם איננה קביעה. ככלות שנות העבודה בחיל העומד וחיל־האזרחים הנד יבואו בני שתי המדרגות לשבע שנים בחיל הגבול, אשר שם הנלקחים להמדרגה השלישית לבד יעבדו 19 שנה להקרא לבחינות קצרות. צי־המלחמה כולל את הנכתבים לחיל הים, ולפי מספרי הגורל יחשבו אם למדרגה הראשונה עם 4 שנות עבודה 6 שנות חופש, או למדרגה השנית 10 שנות עבודה וחופש בימי שלום.

שוועדען. חיל שוועדען כולל את הנקראים (געוואָרבענע), הנחלקים (קאנטאָנירטע) והנכתבים (קאנסקריבציאנירטע), גם את חיל מגני־הארץ (לאנדוועהר) מגאטהלנד. החיל הקרוא ימָלא על ידי המתנדבים ועבודתם משמרת הפנים (גאַרניזאָן). חיל הנחלקים הם בעלי הנכסים או היושבים על נכסי המלכות ומקבלים פרס בית ושדה. הוצאות הנשק והמַדים על הממשלה, ועבודתם כל עוד ראוים לעבודה. הנכתבים או חיל המלואים יתכוננו מבני 20 עד 25 שנה, הבאים להתלמד בימי שלום לפרקים ובימי מלחמה ידרשו להשלים הגדודים העיקרים ולמשמרת ולעמוד במבצרים. מגני הארץ מאי גאָטהלנד כוללים כל יושביה מבני 18 עד 60 שנה. במובן הרחב יתחשבו לצבא המדינה חיל אזרחי שטאָקהאָלם ומחנה הרובים המתנדבים. אנשי צי־המלחמה ימלאו על ידי הקריאה; בעד המלואים וחיל הים עומדת חובת היציאה הכללית.

נארוועגען. כל ילידי הממלכה מחויבים לעמוד על הפקודים מבני עשרים ושתים שנה, למשך 10 שנים (7 בשדרות הצבא 3 בחלוצים). לעבודת המשמרת יבואו המתנדבים למשך 5 שנה בעת זמן הלמוד של תכסיסי מלחמה, מגבל בבית־ספר (50—90 ימים) ובחינות נשק 30 יום בשנה. להפקד בצבא החלוצים החובה עד 45—50 שנה. חיל־הים יעבדו משנת 22—35.

דענעמרק. חובת הצבא כללית, ובשנת 22 לימי חיי איש תחל העבודה עד שנת 38 — 8 שנה בשדרות, 8 בתוך חיל החזוק, הדומה לחיל חלוצי־המדינה באשכנז. זמן העבודה העצמית בפועל קצר מאד. אם יעלה אויב בשערי הממלכה, על כל איש אשר בידו לשאת נשק לעמוד במערכה עד בן חמשים.

נידערלנד. חיל היבשה וחיל הים ימלאו על ידי קריאת מתנדבים (פֿרייוויללִיגע) למשך 6—12 שנה ועל ידי לקיחת חיל המיליץ. הרשיון להעמיד איש אחר במקומו או להחליף מספרים (נוממערן). בעד המיליץ תחל שנת העבוד

העבודה 5 שנה ועל הצי 4 שנה. יש חיל אזרחים שתעודתם להגן על ארצם ביום צר ומלחמה ולהחזיק השלום בפנים הארץ ביום שלום, וכוללים את כל העם מבן חמש ועשרים ומעלה עד בן שלשים וחמש שנה. להגנה כללית (לאנדשטורם) מחויבים כל הנידערלנדים מבני 19 עד 50 שנים.

לוקסעמבורג. החיל הקטן העומד ימלא חסרונו על ידי מתנדבים.

בעלגיה. לקיחת בני החיל פה מאת מתנדבים לשנים חמש ועל ידי הקרואים בכל שנה. שנות העבודה להאחרונים 8 שנה, יחלו משנת 19. יש רשיון לתת כפר כסף או איש אחר. על יד החיל מחנה האזרחים כוננה, אשר בה יעבוד כל בעלגי מבן 21—50.

שווייץ. כל איש ואיש בה, יצא לצבא העבודה אחרי שנת העשרים ועד יום מלאות לו שנת הארבעים וארבע. חיל ארצות־הברית יתחלק למחלקות שתים: חיל היציאה ומגני־הארץ. גדודי היציאה נמשכים מן האנשים של החיל בשתים עשרה שנות העבודה הראשונות (מלבד הרוכבים העובדים רק 10 שנה), ומגני־הארץ (לאַנדוועהר) ימשכו מבני השנים הנשארות. העבודה בפועל — מלבד מועדי הלמודים תחת הפקידים — הוא, הכניסה לבתי־הספר של הלקוחים לצבא, למודי החזרה, והבחינות הגדולות.

ספרד. חובת העבודה בצבא תחל ביום מלאת שנת העשרים. כסף פדיון נפש יוקח, וגם את יפדה איש. משך שנות העבודה 12 שנה; מזה 3 שנה בחיל הפועל, 3 בחיל המלואים הפועל, 6 במלואים השניים, אשר באלה האחרונים יבואו גם בני חיל אשר לא עמדו תחת הדגל. על פי הדברים האלה הוא גם תשלום צי־המלחמה מקרב היל יושבי הים.

פארטוגל. גם פה החל חובת הצבא משנת העשרים; כפר נפש כסף או איש. על יד הגדודים המסודרים לזמן עבודת 8 שנה (3 בפועל 5 במלואים מדרגה הראשונה) יעמוד היל מלואים (מדרגה II) מן יוצאי הגורל גם כן 8 שנות עבודה.

אנדאררא. כל איש מבן 16 עד 60 שנה יעבדו להגן על הארץ.

גריכּענלאנד. הכח המזוין כונן משלשה חלקים: החיל הפועל, מגני הארץ (לאנד-וועהר) וחיל הים. כל איש יוני הראוי לעבודה יעבוד משנת העשרים עד שנת הארבעים בחיל הרגלי, שנה אחת תחת הדגל, שמונה שנים במלואי החיל הפועל, 10 שנים במגני הארץ. צי־המלחמה ימלא על ידי מתנדבים, ואחרי כן על ידי יושבי איי הים.

רומיניה. פה יחלקו ארבעה יסודות: החיל הקיים, חיל הגבול, המיליץ, חיל ערי המדינה. חובת הצבא כללית, והתחלתה בשנת העשרים ואחת עד ארבעים ושש. הגורל יוציא משפט העבודה אם לחיל הקיים אם לחיל הגבול. משך העבודה עד מלאת 30 שנה (בחיל הקיים בפועל 3 שנה, בחיל הגבול 4, בין הרוכבים מן האחרונים 5), אחרי כן יגיעו שנות המלואים. המיליץ מקפת עד מלאת 36 שנה, אלה אשר לא נקראו לעבודות הנזכרות. מחנה האזרחים כוללת יושבי הערים, הקריאה בקהלות המדינה מבני 27—46 שנה.

סערביה. חובת העבודה מבן עשרים עד חמשים, בקריאות שלש: 1) החיל הפועל מבן 20—30; 2) מבן 30—37 שנה; 3) הקריאה להכרח גדול, להגן על הארץ, מבן 37—50 שנה. זמן העבודה שתי שנים.

מונטוניגרא. כל ילידי הארץ הגברים מן 17 עד 60 שנה בכלל החיוב, אשר בימי השלום נאספים רק להתרגל.

טירקייא. חובת הצבא הכללית משנת העשרים, חלה באמת רק על המושלמנים, אבל היהודים והנוצרים יבוחרו רק לחיל הים והרשות בידם לתת כפרם. אמנם בחיל העומד יכולים גם המושלמנים לפדות נפשם. כל שנות העבודה 20 שנה: 6 שנים בחיל העומד (ניזאם); בחיל מגני־ארץ (רעדיף) ארבע ארבע שנים בשתי קריאות; 6 שנים להגנת המדינה

(בפועל ובמלואים). על צי־המלחמה יעבדו: 5 שנה בפועל, 3 במלואים, 4 במגני ארץ. ס"ה 12.

בולגריה. כל הבולגרים נושאים בעול חובת הצבא, לבד המושלמנים שהם יוכלו לשלם כופר. חובת הצבא משנת 20 עד 40 שנה. וזמן העבודה בחיל הרגלי והרוכבים 10 שנה ובגדודים אחרים 8 (בפועל ובמלואים). הגנת־הארץ חלה עד שנת החמשים, כוללת בני המלואים אשר מלאו עבודתם וכל אשר לא עברו בצבא.

בוסניה והירציגווינא. חובת צבא כללית להגן על הארץ ועל ממלכת אוסטריה-אונגריה. הקריאה בשנת העשרים; זמן העבודה 3 בשדרות החיל, 9 במלואים.

עֹצם החיל.

המספרים הבאים יורו לנו את עוצם כל חיל ממלכה וממלכה ביבשה ובים, בעת שלום ובעת מלחמה.

הממלכות	במצב השלום (איש)	במצב המלחמה (איש)	צי-הים (אניות)
רוסיה	859,500	2,455,700	370
צרפת	500,725	1,886,236	341
אשכנז	449,239	1,507,909	108
אוסטריה-אונגריה	302,802	1,166,349	79
איטליה	265,873	1,085,112	112
בריטניה הגדולה ואירלנד	197,167	709,724	635
תורקיא	148,000	758,000	130
ספרד	125,054	452,239	166
נידערלנד	56,500	199,927	109
בעלגיה	46,424	237,521	—
שוועדען	41,377	205,841	157
רומיניה	38,400	207,500	—
פרטוגל	33,962	76,699	23
גריכענלנד	29,289	100,000	60
בולגריה ואוסט-רומיליה	22,836	80,000	—
סערביה	17,017	201,013	—
דאניה	17,000	55,000	67
נארוועגן	12,000	38,280	83
בוסניה-הירציגווינא	2,892	—	—
מונטוניגרא	2,500	34,293	—
סאן-מארינא	950	—	—
לוקסעמבורג	413	—	—
מאנאקא	119	—	—
שווייץ	—	202,400	—
אנדאררא	—	—	—
סך הכל	3,170,039	11,659,743	2,440

ב) ישוב המדינה.

תנועת הישוב, עלי אדמות, חרשת הגוים, הליכות המסחר והכסף, התחברות הארצות, בתי הלמוד.

ריבוי ומיעוט העם (דיכטיגקייט דער בעפאָלקערונג).

עובי *) יושבי הארץ (פאָלקס דיכטיגקייט), הוא היחס של עם־רב אל שטח הארץ אשר יושב עליו, הוא מקושר יחד עם אמצעי הפרנסה והקיום הנתונים לעם מאת ארצהו. כל הממלכות אשר טובם בידן בחרשת המעשה הרבה ובמסחר רב ועצום, או אוירן ומזגן יפה ויקר, מצטיינות ברבוי יושביה; והארצות האלה אשר יניקת רוב יושביה מן הקרקע, או ארץ הרים היא ודרים בין החולות, או רעה הארץ ואוכלת יושביה, שם יצערו היושבים ומעטו.

*) מלשון פסח מעובין (פסחים ס"ד), ופירש"י ע ב על שם שהעם רב.

ממלכות אירופא, מלבד הקטנות, מסודרות לענין זה על פי הסדר הבא; על כל קילומטר אחד מרובע (Km^2) יגיעו יושבים:

בעלגיה	187	רומיניה	41
נידערלנד	125	סרביה	35
בריטניה הגדולה ואירלנד .	112	ספרד	33
איטליה	96	גריכענלד, בולגריה	31
ממלכת אשכנז	84	טירקייא	26
לוקסמבורג	81	מונטעניגרא	25
צרפת	71	בוסניה והירצגווינא	23
שווייץ	69	רוסיה	16
אוסטריה-אונגריה	61	שוועדען	10
דאַניה (זולת איסלנד) . . .	51	נאָרוועגן	6
פרטוגל	49	פינלנד	5

הבדלים רחוקים נראה כמובן בין חלקי הארץ הפרטיים של הממלכות השונות, ומבלי נאריך בחשבונות נחשוב בזה רק איזה ממלכות.

באוסטריה-אונגריה יתמעט הישוב בארכה ממערב למזרח; בארצות של חרשת המעשה רבו בה היושבים. על כל קילומטר מרובע יחיו באוסטריה:

באוסטריה הנמוכה (נידערעסטרייך) 118; שלעזיען 110; בעהמען 107; מעהרען 97; גאליציה 76; אוסטריה העליונה 63; בוקווינא 55; שטייערמרק 54; אונגריה-זיבנבירגן 49; קראַין 48; קרואטיה-סלאווניה 45; דאלמציה 37; קאָרנטען 34; טיראל ופאָראַלבערג 31; זאַלצבורג 23.

באשכנז הישוב מרובה באוכלסין באמצע הממלכה ובדרומה, ובגליל דיסלדורף יגורו עד 291 איש על ק"מ מרובע, בצוויקוי 240; לעומת זה לצפון ובלינעבורג ומעקלנבורג-שטרעליץ יגורו רק כדי 34. הממלכות הפרטיות באשכנז יסודרו יושביה על כל קילומטר מרובע:

זאַכסן	198	באַדען	104
העססען	122	ווירטמבערג	101
עלזס לוטרינגיה	108	נסיכות ליפפע	101

אנהאַלט	99	בייערן	69
ממלכות טהירינגן	95	אלדנבורג	52
ברוינשוויג	95	וואַלדעק-פירמאָנט	50
פרוסיה	78	מעקלנבורג	41

בבריטניה הגדולה ואירלנד יושבי אנגליה הם המרובים (על כל ק"מ מרובע 187 יושבים); אמנם חזק הרבוי למזרח ומתמעט בפנים הארץ. הקצוות (עקסטרעמע) הם (לבד עיר הבירה) 31—710. וואַלים ואירלנד ממוצעות בישובן (61—71 על כל Km²), ובשאָטלנד ימעט יותר ומה גם על המקומות הגבוהים.

בצרפת מתרבה הישוב במקומות המצוינים בבתי־המלאכה או רבי המרכולת, בן מבלי חשוב המחלקה של זיינע (זיינע דיפּרטמנט) הכוללת את קרית פּאַרים, תמנה המחלקה הצפונית 282 יושבים על כל ק"מ מרובע, מחלקת רהאָנע 266, מחלקת זיינע הנמוכה 135. מחלקות הררי־אלף הנמוכים והעליונים (נידערע אונד אבערע אַלפּען) מעוטות הישוב; ושם המלאכה ועבודת האדמה בשפל נמצאו.

באיטליה ינוע רבוי הישוב בין 28 (על האי סרדיניה) ובין 161 (בקמפניה).

שינוים גדולים יותר מבכל הארצות נפגוש בארצנו הגדולה רוסיה. בעת נדרוש ע"ד רבוי ומעוט הישוב פה, נמצא במדינות העקריות קיוב ומסקווא 50—60 יושבים על כל ק"מ מרובע, במדינות פולין 57, ובגליל ווארשא עולה עד 85. אמנם במדינת ארכּאַנגלסק שוקע עד 40 יושבים על עשרת קילומטר מרובעים. בפינלנד משתנה מן 17 איש על ק"מ מרובע לדרומה (בגליל נילאַנד), עד איש אחד על שטח כזה לצפון (בגליל אולעאַבארג).

על הדרך הזה גם בחצי־אי הסקנדינאַווי. בשוועדען כל רבוי העם בגליל סאַלמעהוס (74 איש על כל Km²) והמעוט בגליל נאָבאָטען (1 איש). בנארוועגן נמצא הרבוי — 40 איש על כל קמ"מ, עד התמעטו על 60 איש לשטח עשרת קמ"מ.

מכל הממלכות הצפוניות ישוב דאניה הוא המרובה. במחוזות אחדים נמצא 85 איש על כל קמ"מ; אמנם לעמת זה על אי איסלנד יגורו 70 איש על 10 קמ"מ.

כבר אמרנו כי נידרלנד ובלגיה הן מן הממלכות המיושבות ביותר. בגלילות הולנד הצפונית והדרומית יעלה הישוב עד 276 על כל קמ"מ. בבלגיה בגלילות בראַבאנט, אָסט-פלאנדרן והענעגוי 262 עד 300 יושבים על כל קמ"מ.

בשווייץ רוב הישוב בנוף גענף (364), והמעט בנוף גרויבינדן (13). בספרד הרוב בגליל פונטיווידראַ (100), והמעוט בגליל ציודד-ריאַל (12), בפרטוגל מן 13—198.

הישוב לפי המין.

דבר ברור ומנוסה הוא, כי בכל הארצות נולדים זכרים יותר מן הנקבות, ואם נוציא במספר את העם בימי הילדות אז נמצא את הזכרים יתרים על הנקבות. אבל הנסיון יורה גם כן, כי השנוי הזה הולך ומשתווה על ידי זה, מה שבשנות החיים הראשינות יד המות נטויה יותר על הילדים מאשר על הילדות, וכבר בטרם נמלאו שנותיהם להשתלמות הגוף (בין השנה העשירית והארבע עשרה לחייהם) העמד שווי המשקל בין המינים. כן הורנו הנסיון, כי במדרגות הגבוהות בשנות החיים רבו הנקבות על הזכרים; וההכרעה הזאת היא רבת־הערך עד כי ברוב ממלכות אירופא נמצא את מספר הנקבות יותר בישוב הכללי. למען הבין יסוד המראה הזה, נשים לב כמה יעברו כן העולם בעתות המלחמה, אשר רק דרכו של איש לעשות מלחמה; נתבונן על עבודות הפרך ועסקיהם התלוים בסכנה, אשר רק האנשים ישאו אליהם את נפשם, ועל תשוקת הנסיעה וטלטלה גבר הקשה.

בכלל נוכל להגיד, כי כן הוא הסדר התמידי, אשר בין העמים הלאטינים, הסלאַווים הדרומים והיונים, נמצא שווי המשקל או הכרעת הכף של מין הזכרים על הנקבות; ונגד זה בין העמים הגרמנים והסלאַווים הצפונים, ההגרים והפינים, נמצא את מין הנקבות הולך ורב מן הצפון לדרום, (ויוצא מן הכלל רק חצי־האי הפירנאֵי).

הישוב לפי המין בממלכות אירופא הם:

ממלכות	זכרים	נקבות	סך הכל
רוסיה (1882)	40,941,000	41,883,000	82,824,000
אשכנז (1880)	22,185,433	23,048,628	45,234,061
אוסטריה-אונגריה (1880)	18,619,527	19,263,699	37,883,226
צרפת (1876)	18,373,639	18,532,149	36,905,788
בריטניה הגדולה ואירלנד (1881)	17,011,130	17,922,659	35,003,789
איטליה (1881)	14,265,523	14,193,928	28,459,451
ספרד (1877)	8,126,182	8,487,499	16,613,681
בלגיה (1880)	2,758,413	2,761,431	5,519,844
רומיניה (1878)	2,765,000	2,611,000	5,376,000
שוועדען (1881)	2,215,990	2,356,255	4,572,245
פארטוגל (1878)	2,175,829	2,374,870	4,550,699
נידרלנד (1882)	2,034,790	2,079,287	4,114,077
שווייץ (1882)	1,394,626	1,451,476	2,846,102
פינלנד (1880)	1,008,243	1,052,539	2,060,782
בולגריה (1881)	1,023,730	975,253	1,998,983
דאניה (1880)	967,360	1,001,679	1,969,039
נאָרוועגן (1880)	929,000	984,500	1,913,500
סערביה (1880)	865,422	834,850	1,700,272
גריכענלנד (1879)	880,952	798,518	1,679,470
בוסניה הירצינגווינא (1879)	633,001	550,651	1,183,652
לוקסמבורג (1880)	105,080	104,490	209,570

לפי זה על כל אלף נפש זכרים נמצא נפשות נקבות:

בפארטוגל	1,091	נידרלנד	1,021
שוועדען	1,063	צרפת	1,008
נארוועגען	1,060	בעלגיה	1,001
בריטניה הגדולה ואירלנד	1,058	איטליה	995
ספרד	1,044	לוקסמבורג	994
פינלנד	1,043	סערביה	988
שווייץ	1,041	בולגריה	952
אשכנז	1,039	רומיניה	944
דאניה	1,035	גריכענלנד	906
אוסטריה-אונגריה	1,034	בוסניה-הירצגווינא	869
רוסיה	1,023		

הלאומים (נאַציאָנאַליטאֶטען).

החלק הגדול מיושבי אירופא הוא משלש קבוצות־עמים, אשר ימצאו תמיד בשווי המשקל, וכוללים 90_5 אחוזים למאה מן הישוב הכללי, הם: עמי גרמניה 31_9, הלאַטינים 30, הסלאַווים 28_6 אחוזים למאה. ליתר העמים אשר נפגוש בחלק התבל הזה יגיע 9_5 אחוזים למאה.

כל עמי אירופא הנחשבים למספר 330,000,000 איש, נוכל לחלק בקרוב לפי לשונותיהם בדרך זה:

עמי גרמניה	105,130,000
אשכנזים הולנדים ופלאֶמים	63,205,000
אנגלים	32,980,000
סקנדינאַווים	8,945,000
העמים הלאַטינים	98,948,000
צרפתים עם וואַלאָנים	40,280,000
איטלינים	29,570,000
ספרדים ופורטוגיזים	20,810,000
רומינים	8,240,000
ריטורומנים (לאַדינר)	48,000
העמים הסלאַווים	94,355,000
סלאווים צפונים	
רוסים עם רוטינים	65,270,000
פולנים	11,580,000
טשעכים, מעהרים וסלאָווקים	7,220,000
וועגדים־סאָרבים	130,000
סלאווים דרומים	
קרואַטים וסערבים	6,030,000
בולגרים	2,865,000
סלאָוועגים	1,260,000
מאגיאַרים	6,575,000
עמים פינים	5,415,000
תורקים וטטרים	4,760,000
יהודים (שברוסיה, רומיניה, סערביה, יון, ותורקיא)	3,474,000
יונים	3,125,000
ליטים ולאַטישים	3,150,000
קעלטים	1,942,000
אַלבנים	1,316,000
עמים שונים	1,686,000

ביחס לאומיותיהם נוכל לחלק ממלכות אירופא (מלבד הקטנות ביותר) על ארבע מדרגות. המדרגה הראשונה כוללת ממלכות כאלה אשר העמים בקרבן שוים יחד (האָמאָגען), או אשר בהן מספר העמים המדברים בלשון אחרת הם המעטים; לה תתחשבנה: שוועדען, נארוועגן, דאניה, נידרלנד, לוקסמבורג, צרפת, איטליה, ספרד, פורטוגל, ומונטינגרא; המדרגה השנית כוללת הממלכות, אשר אמנם משפט הבכורה לשפה אחת, אבל בקרבן חלק גדול מעמים רבים המדברים בשפות אחרות; להן נחשוב: רוסיה, אשכנז, בריטניה ואירלנד, גריכענלנד וסערביה; המדרגה השלישית כוללת הממלכות אשר שתים שלש שפות יחד הן השוררות והשלטות בארץ, והן: בעלגיה שווייץ; המדרגה הרביעית הן הממלכות מתערובות עמים שונים, והן: אוסטריה־אונגריה, תורקיא, בולגריה ורומיניה.

תנועת הישוב (בעוועגונג דער בעפאָלקערונג).

בהמלים „תנועת הישוב" נבין את התרבות העם או התמעטו באיזה ממלכה. התרבות והתמעטות יושבי איזה ממלכה באות בדרך טבעי, לפי היחס שבין הנולדים אל המתים, וכן לפי היציאה לחוץ או בוא פנים חדשות ממדינות אחרות.

מסבבי התנועה הזאת המה על פי זה: הנשואים, מקרי הנולדים והמתים, וכן היציאה והביאה. ידיעת המסבבים האלה המה אמצעים נעלים לשפוט על ידם על דבר מצב החברה (סאציאַלער צושטאַנד) של איזה ממלכה.

א) הנשואים.

יחס מספר הנשואים אל כל יושבי הארץ, תלוי בכלל מן האמצעים הנחוצים לחיי האדם — אם בנקל או בכבדות ישיגום; על כן ממספר הנשואין בכל מדינה, נבין מה רב כחה להחיות המשפחה ולבנות בית לאיש. המספרים האלה יהיו לנו לקנה־המדה למוד את המצב החומרי המתוקן של הממלכות; יען על פי רוב התרבות הנשואים תעיד על הצלחת הארץ וטוב המדות בה. אמנם על פי קנה־המדה הזה אין מדמים זו לזו, רק ממלכות כאלה השוות בטבע העם ומזג הארץ; יען הנשואים רבים הם גם בעקב השתלמות גופנית מהירה, מעוט הצרכים של היושבים, או קלות הדעת לקחת אשה בטרם בנה בית.

הנשואים לא ינשאו בד בבד עם התרבות יושבי המדינה, כי בכלל כל מה שירבה ויפרוץ העם, כן קשים מזונותיהם כקריעת ים סוף; בכל זאת בארצות רבות נראה כי אף אם מתרבה העם, אך להיות שם יד היושבים חרוצה במסחר, ואומנות ועבודת האדמה וחרשת המעשה פורחות למעלה, על כן הזווגים עולים יפה, וקול חתן וכלה ישמע יותר מבארץ אשר קלו יושביה.

מלבד זה גם מקרים חיצונים פועלים הרבה על יחס המספרים האלה. בשנים הטובות, שנות שבע ושבר בר למכביר נראה טוב המספרים; לעמת זה, בשנות בצורת וימי רעבון, רעש מלחמות, דבר הוות וכל מיני פורעניות המתרגשות ובאות לעולם, יצערו הנשואין ושבת משוש חתנים.

מן ההשקפה שלפנינו נדע את היחס של הנשואים אל כל יושבי הארץ, בממלכות אירופא הפרטיות, בכל שנה ושנה בחשבון אמצעי (דורכשניטליך). לכל עשרת אלפים תושבים יגיעו נשואין:

סרביה	114	דאַניה	78
אונגריה	102	איטליה	75
רוסיה	99	שווייץ, פרטוגל	75
זאַכסן	93	עלזס, ספרד	74
טהירינגן	90	בעלגיה	73
אשכנז, בייערן	87	שוטלנד	71
אוסטריה, ווירטמבערג	85	נאָרוועגן	69
אנגליה, באַדען	82	רומיניה	67
פרוסיה נידערלנד	81	שוועדען	66
פינלנד	80	גריכענלנד	61
צרפת, פולין	79	אירלנד	49

ב) כמה יעברון וכמה יבראון.

גם יחס התולדות אל יושבי הארץ משתנה, לא רק בכל ממלכה כי גם בכל חלק בממלכה, בכל שנה ושנה יגיעו בחשבון אמצעי לכל אלף תושבים מספר נולדים:

רוסיה	50	אשכנז, טהירינגן	36
אונגריה, סערביה, ווירטמבערג	43	אנגליה, וואלים, שוטלנד	35
זאַכסן, פולין	42	פינלנד, פרטוגל	35
אוסטריה, פרוסיה, בייערן	39	עלזס, לוטרינגיה	34
באַדען	38	בלגיה	32
איטליה	37	שווייץ, דאַניה	31
		שוועדען, נאָרוועגן	30

רומיניה	30	אירלנד	27
גריכענלנד	29	צרפת	26

על דבר יחס מין הנולדים, נראה ברוב הממלכות דרכים שוים. בחשבון האמצעי נגד מאה נקבות יולדו זכרים: בגריכענלנד 111, ברומיניה 110, בספרד 107, באוסטריה, עלזס-לותרינגיה, שוטלנד, אירלנד, איטליה וסרביה 106, באנגליה ובוואלים ווירטמבערג 104, בנידרלנד 103, פולין 101, באשכנז, צרפת, רוסיה, אונגריה וכל יתר הממלכות הנזכרות מקודם 105.

יחס התולדות הכשרות (בנשואין) אל הפסולות (בלא חופה וקדושין), אף אמנם הוא תלוי הרבה ממצבים חיצוניים, אם נקל דבר הנשואין או כבד מאד, בכל זאת יהי לנו לקנה־מדה ידוע לדעת את מצב המוסרי והמדות של הארץ; בענין זה לא נעריך את התולדות הפסולות אל מספר העם, כי אם עלינו להעריך מספרן אל התולדות בעצמן. על אלף תולדות (מלבד יוצאי דופן) תבאנה בחשבון אמצעי תולדות פסולות:

בייערן	158	צרפת	73
אוסטריה	135	אונגריה, איטליה, בלגיה	72
זאַכסן	133	עלזס-לותרינגיה	71
ווירטמבערג	110	ספרד	57
דאַניה	108	אנגליה עם וואלים	53
טהירינגן	105	שווייץ	47
שוועדען	102	רומיניה	40
באַדען	100	נידרלנד	34
שוטלנד	91	רוסיה	29
אשכנז	87	אירלנד	27
נאָרוועגן	85	גריכענלנד	13
פרוסיה, פינלנד	77	סרביה	5

בפרשנו מן ספר הנולדים לפתוח ספרי מתים, נחל על דבר מספר הנפלים. לכל אלף תולדות בחשבון האמצעי יפלו בנפלים:

נידרלנד	51	בייערן, דאניה	34
צרפת	45	באַדען	33
עלזס, בלגיה	44	שוועדען	31
טהירינגן, שווייץ	43	פינלנד	29
זאַכסן	42	איטליה	27
פרוסיה	41	אוסטריה	23
אשכנז	39	רומיניה	19
ווירטמבערג	38	אונגריה	14
נאָרוועגן	36	ספרד	1

היחס של המתים אל מספר יושבי הארץ בממלכות אירופא נתון תחת ידי שנויים רבים בכלל, ואיננו שומר סדרו כמו יחס הנולדים; יען על הראשון יפעלו מקרים חיצונים כמו מגפות, מלחמות, חרב ורעב וכל משלחת רעה. המספר הבינוני מן המתים בכל שנה מכל אלף תושבים:

אונגריה	38	איטליה, ספרד	30
רוסיה	37	זאַכסן	29
ווירטמבערג, סרביה	32	אשכנז, פרוסיה, באַדען	27
אוסטריה, בייערן	31	פולין, פינלנד, רומיניה	27

עלזס, שווייץ 26	גריפענלנד 21
טהירינגן 25	דאניה 20
צרפת, נידרלנד, פרטוגל . . . 24	שוועדען 19
בלגיה 23	אירלנד 18
אנגליה, וואלים, שוטלנד . . . 22	נארוועגן 17

ואם נכונן השקפתנו אל מין המתים, אז נראה כי לכל מאה מתים מן הנקבות ימותו הזכרים:

רומיניה 114	בייערן, צרפת, בלגיה . . . 107
סרביה 113	ווירטטבערג, באדען 106
גריפענלנד 111	איטליה, ספרד 106
זאכסן 110	רוסיה, שוועדען, נידרלנד . . 104
אשכנז, טהירינגן 109	פינלנד, נארוועגן, דאניה . . 103
אוסטריה, אונגריה, פרוסיה . 108	עלזס-לוטרינגיה 102
אנגליה עם וואלים, שווייץ . 108	שוטלנד, אירלנד 100

ג) הנכנסים והיוצאים (איין-אונד אוים וואנדערונג).

היציאה והביאה בכללה פועלת אך מעט מזעיר על התרבות והתמעטות התושבים באירופא. על דבר מספר הנכנסים (איינוואנדערער) אין לנו ידיעות מדויקות ביותר, אבל זאת ברור, כי כף היציאה מכרעת את הכניסה; ורק בממלכות כאלה תמשוך הכניסה את השקפתנו, במקום אשר הארץ עוד רחבת ידים למלאות ידי עובדים להעמידם על הקרקע. המטרה הראשית של היציאה היא אדמת אמיריקה בארצות הברית; כי רשימות היוצאים בחופי בריטניה ואשכנז (המבורג וברעמען), התחנות הראשיות בעד פליטי (עמיגראנטען) אירופא, תראינה המספרים בעד משך עשרת השנים 1873—1882:

	המספר הכללי מן היוצאים	מזה אל ארצות הברית באמיריקה	
החופים הבריטים .	2,486,550	1,702,773	68,0 %
ברעמען	525,410	508,325	96,2 "
המבורג	353,413	307,151	87,0 "

מן המספר הזה יגיע להיוצאים מעמי בריטניה 1,798,042 נפש.

הסכום היותר גדול של היוצאים יציגו לפנינו ממלכות בריטניה ואירלנד, ממלכת אשכנז, שוועדן ונארוועגן, אשר לעומתן כל יציאות הממלכות האחרות כאין נחשבו. על פי השטטיסטיק הנערכת בוואשינגטון נודע לנו, כי סך הכולל מן כל הבאים בעשרת השנים הנזכרות 1873—1882 אל ארצות הברית באמיריקא, עולה לחשבון 3,544,458 איש, ומהם יתחשבו על יוצאי אירופא 2,820,296. אלה האחרונים יתחלקו ככה:

ממלכת בריטניה . . . 1,021,615	דאניה 46,801
אשכנז 955,634	שווייץ 44,511
שוועדן ונארוועגן . . . 332,417	נידרלנד 31,753
אוסטריה-אונגריה . . . 120,757	בעלגיה 8,906
איטליה 96,318	ספרד 4,975
רוסיה ופינלנד 80,625	פרטוגל 4,134
צרפת 70,977	גריפענלנד טירקיי כו' . . 873

התרבות והתמעטות העם.

מן השנוי (דיפֿערענץ) בין מספרי הנולדים והמתים הננו רואים אל נכון, כי כמעט בכל אירופא כלה בני האדם הולכים ורבים על פני האדמה. אמנם הרבוי במררו הישר וקיומו, איננו תלוי רק בהתרבות יתרון הנולדים על המתים, כי אם גם בסבות אחרות, ובפרט מן אריכות הימים הבינונית של בני האדם, ומן מעלות ההשכלה והטבת המצב (קולטור); הרבוי הזה מגבל בהמשך זמן ידוע, מצד אחד על ידי טבע האדם הגופני ומצד השני ממצב תקון המדות (צוויליזאציאן) בחברת האזרחים (לערך שלשה אחוזים למאה בכל שנה נחשב הרבוי בקצה האחרון —מאַקסימום—).

להציג לפניכם את רבוי העם, הננו נותנים את ההשקפה הבאה על כמות העם בממלכות אירופאַ — רובה מן שש עשיריות שנים האחרונות:

הממלכות	זמן	התושבים	הממלכות	זמן	התושבים	הממלכות	זמן	התושבים
רוסיה	1820	52,300,000	זאכסען	1818	1,219,327	אירלנד	1821	6,801,827
	1851	60,670,298		1840	1,709,645		1841	8,196,597
	1870	72,018,331		1861	2,225,240		1861	5,798,967
	1882	82,823,865		1880	2,972,805		1881	5,159,839
פינלנד	1820	1,177,546	ווירטמבערג	1819	1,411,537	צרפת	1821	29,723,000
	1840	1,445,626		1840	1,646,136		1841	33,400,000
	1860	1,746,725		1861	1,720,708		1861	35,821,378
	1880	2,060.782		1880	1,971,118		1881	37,672,048
אוסטריה-אונגריה	1820	27,084,038	באדען	1819	1,032,276	איטליה	1818	18,492,503
	1840	30,800,212		1840	1,296,464		1844	22,936,029
	1860	33,450,000		1861	1,372,540		1861	25,016,801
	1880	37,911,547		1880	1,570,254		1881	28,459,451
אוסטריה	1820	14,202,224	העססען	1819	609,867	שוועדען	1820	2,584,690
	1840	17,002,477		1840	772,032		1840	3,138,887
	1860	19,100,000		1861	818,662		1860	3,859,728
	1880	22,144,244		1880	936,340		1881	4,572,245
אונגריה	1820	12.881,814	עלזוס-לוטהרינגען	1821	1,291,141	נארוועגען	1825	1,051,318
	1840	13,797,735		1841	1,508,052		1845	1,328,471
	1860	14,350,000		1861	1,564,935		1865	1,701,756
	1880	15,738,982		1880	1,566,670		1880	1,913,500
אשכנז	1820	26,291,606	בריטניה ואירלנד	1821	21,272,187	דענעמארק	1820	1,086,531
	1840	32,785,150		1841	27,057,923		1840	1,283,027
	1860	37,745,187		1861	29,321,288		1860	1,600,551
	1880	45,234,061		1881	35,246,633		1880	1,969,039
פרוסיה	1819	14,412,481	אנגליה עם וואלים	1821	12,000,236	נידערלנד	1829	2,613,487
	1840	18,853,233		1841	15,914,148		1849	3,056,879
	1861	22,748,233		1861	20,066,224		1869	3,579,529
	1880	27,279,111		1881	25,968,286		1381	4,114,077
בייערן	1818	3,680,671	שוטלנד	1821	2,091,521	בעלגיה	1831	3,785,814
	1840	4,329,210		1841	2,620,184		1846	4,337,196
	1861	4,657,323		1861	3,062,294		1866	4,827,833
	1880	5,284,778		1881	3,734,441		1880	5,519,844

הממלכות	זמן	תושבים	הממלכות	זמן	תושבים	הממלכות	זמן	תושבים
שווייץ	1837	2,190,258	פרטוגל	1835	3,061,684	רומיניה	1837	3,000,000
	1850	2,392,740		1854	3,499,121		1860	4,124,961
	1860	2,510,494		1878	4,160,315		1878	5,376,000
	1880	2,846,102						
ספרד	1822	11,661,865	גריכענלנד	1828	917,348	סערביה	1834	684,000
	1842	12,054,008		1848	1,208,000		1859	1,100,159
	1860	15,658,531		1879	1,679,470		1880	1,398,864
	1881	16,787,795						

על יסוד המספרים האלה תהיה ההתרבות השנתית במספר אחוז למאה:

סערביה	2_{27}	העססען	0_{88}	רוסיה	0_{94}
רומיניה	1_{93}	באדען	0_{85}	בעלגיה	0_{93}
גריכענלנד	1_{63}	בייערן	0_{70}	איטליה	0_{86}
נארוועגען	1_{49}	ווירטמבערג	0_{65}	פרטוגל	0_{83}
דענעמרק	1_{35}	עלזס לוטהרינגען	0_{36}	ספרד	0_{74}
שוועדען	1_{26}	נידרלנד	1_{10}	שווייץ	0_{69}
פינלנד	1_{25}	בריטניה ואירלנד	1_{09}	אוסטריה-אונגריה	0_{66}
אשכנז	1_{20}	ענגלנד עם וואלים	1_{92}	עסטרייך	0_{93}
זאכסן	2_{32}	שאטלנד	1_{30}	אונגארן	0_{37}
פרוסיה	1_{46}	אירלנד	0_{53}	צרפת	0_{45}

עלי אדמות.

חקות המדינה על דבר הקרקעות (אגראַר-פֿערפֿאַססונג).

בכלל סעיפי התוצאות המקוריות (אורפראָדוקציאָן), אשר נכלל בהן החלק ההוא מן העבודה החומרית של כל עם, שפעולתה להוציא היסודות הטבעים המחוסרים מעשה (ראָהע נאַטורשטאָפֿפֿע), הנה סעיף מבנה הכפרים (לאַנד ווירטשאַפֿט) יחשב להיותר נכבד ורב־הערך; יען מלבד היות הסעיף הזה הראשי למקור המעשה של האדם בכל הממלכות, הוא גם הנותן לנו את הדברים הנחוצים ביותר, המוציא תבואות רבי המחיר ותוצאותיו בטוחות, הוא כולל את עבודת האדמה, עבודת הגנים והפרדסים, הכרמים, דשא השדות ומרעה הבקר והצאן.

מצב שבח הקרקעות (באָדענקולטור) תלוי בהארץ ובטבעה, השמנה היא אם רזה, אדמה פוריה או ארץ תלאובות, וכן בתנאי אוירה ומזגה. אמנם מלבד זה הוא תלוי גם מן סחר הארץ והממכר, מן השמוש עם האמצעים הטובים לתכלית הנרצה, ובחקים ומשפטים ישרים לטובת אדמת הארץ ועובדיה; אלה המה היסודות היותר נכבדים של כל ממלכה ויקומה.

בחקי ממלכת אירופא החלו לתת מקום נכבד לעניני הקרקעות זה יותר ממאה שנה, עד כי באו כלן לידי מדה זו — להכיר כי רק על חקי החפש ינוחו יסודותיהם ויגיעו להשתלמות נעלה. כל איש לו משפט החופש בגופו, בהשתדלותיו ומשאלותיו, בשווי לפני החק, ובמשפט וכשרון הקנין והמעשה, תחת שיטת האריסות והעבדות (פֿיידאַליזם) לפנים.

בממלכת אוסטריה-אונגריה בא הקץ לעבדות האכרים בכל הממלכה (תחת ממשלת הקיסר יוסף השני; ורק בטיראָל, דאַלמציה, ובחלק ארץ החוף של אילירי היה חפש

הקנין של הקרקעות עוד מזמן קדום) וממשא השרים והאדונים. כל ההגבלות הקדומות אשר עמדו על דבר הקנין של נכסי קרקעות, עברו מן הארץ על ידי חק השווי של כל אורחי הממלכה. בנוגע לגודל הקרקעות הנחלקות לבעליהן שוררים שנויים גדולים בהממלכה; בארצות טיראָל ופֿאָראַלבערג נחלקה האדמה לחלקים קטנים, אבל בארצות הצפוניות ובאונגריה הקרקעות גדולות ורחבות ידים מאד.

בפרוסיה הוסרה עבודות הגוף והאדמה (לייב אייגענשאַפֿט אונד גוטסאונטערטהאֶניג-קייט) בשנת 1807, ובמקומה בא החפש בכל דברי הקרקעות ופטור המסים. בשנת 1821 נגמרו סדרי החלוקה הכללית. בגלילות פאָממערן, פאָזען, פרוסיה המזרחית והמערבית והאַנאָווער נראה קרקעות גדולות ומשתרעות מאד, אבל במחוזות טריער, קאָבּ-לענץ וויסבאַדען — היותר קטנות.

בשארי ממלכות אשכנז קורא דרור לארץ מכל חובות הגוף וחובות קרקע, ובברוינשוויג שוררת התרות ראשונה עוד ממאה החמש עשרה, ונכרת המשא אשר היה על הארץ מקדם; לבד במיקלנבורג הנסיבות הגדולה, אשר אמנם משנת 1824 בטלה גם שם העבדות, אבל עוד משא כבד רובץ על קרקע האכרים. בנוגע לחלוקת הקרקע הנה בממלכות המערביות באשכנז הארץ חתוכה וחלוקה לחלקים קטנים, בעת אשר לצפון נמצא אחוזות גדולות. רחבות עד מאד הנה הנחלאות הגדולות במיקלנבורג. באלטנבורג מצב האכרים הטוב היה למשל בפי הבריות, כי שליש כל השדות היא נחלת האכרים; ולעמת זה באַנהאלט כמעט שלישית כל השטח הוא למשפחת המושל ולהממלכה.

בבריטניה הגדולה החלו החקים החפשים לטובת האדמה ועובדיה לצאת לפועל עוד מראשית המאה השלש עשרה. אמנם מצב אכרים עומד בפני עצמו, בא מעט מעט למדרגת חוכרים (פאַכטער). כעת יחלקו שם שלשה מיני בעלי קרקע: בעל הקרקע יקבל אדמתו חפשית מן המלכות (Freeholder), או הוא משלם מס-ירשה (Copyholder), או הוא רק חוכר (Leaseholder). באירלנד התחלקות הקרקעות היא באופן גרוע, ונמצאות בידי מתי מספר; אכרים בעלי קרקעות קטנות כמעט לא ימצאו פה, והאכרים העניים מקבלים שרות בחכירה.

בצרפת הביאה המהפכה המדינית בסוף המאה העברה את תקוני חק האדמות. על ידי האספה הלאומית משנת 1789 בטלה האדנות לכל אופניה ההיו לה מקדם, עם כל החובות ומיני העבדות התלויות בה, כל משפטי הנגישה הארנוניות והשלומים. אמנם התחלקות הקרקעות אשר בצרפת אינה בשלמות והפלגות מצערות מאד.

באיטליה בטלו גם כן הכבישות והשלומים למיום נשב בה רוח החרות מצרפת. פה שוררת שיטת הקולונים (קאָלאָנאַט-סיסטעם), כי רוב האכרים חוכרים שדותיהם מיד בעלי נחלות הגדולות על משך שנים ידועות, והבעלים אוכלים חלק מן הפירות.

ברוסיה אם אמנם עוד על פי חק משנת 1803 נמצאו „אכרים חפשים" (כאלה היו במחוזות הים המזרחי, בביסרביה, אכרי התתרים בקרים, הקולוניסטים הנכרים והעמים הנודדים), ועמהם נשתוו האכרים אשר חלקה להם הממלכה קרקעות ותקחם תחת מחסיה, אבל דרור כל עבדי הארץ יצא ביום 19 פֿיברואר שנת 1861 על פי יסוד דבר מלכות משנת 1857. העבדים קבלו משפט אכרים חפשים, ומאת אדוניהם — שטחי אדמה מיוחדים ונחלות ארץ קטנות לאכול פירותיהן, נגד חובות ידועים וכתובים. מן המצב הזה יוכלו האכרים לצאת ולתת גאולה לאחוזותיהם נגד פריון חובותיהם מעט מעט. בפולין בטלה העבדות משנת 1807 ובזמנים מאוחרים גם כל המסים והחובות. בפֿינלנד חפש האכרים הוא משנים קדמוניות.

בשוועדען ישבו העשירים על אחוזות גדולות, אמנם אצל בעלי הנכסים הגדולים

נשארו גם האכרים במצב טוב ובחפש מוחלט, ומכבר הימים יש להם חרות גמורה בכל עניני האזרחים. בנארוועגן עברו כל המשפטים המבדילים בין האזרחים על פי החקים היסודיים.

בדאַניה נטלו משפטי „נכסי הזכיות" בשנת 1850, ומאז אין כל הבדל בהקרקעות רק בגדלן וקטנן. דרור העבדות של האכרים יצא בשנת 1702.

בנידרלנד, בלוקסמבורג ובלגיה שוררים חקי האדמה החפשים, מעת שלטון הצרפתים שם. בבלגיה האדמה נעבדה רק בשטחים קטנים. רק שלישית האדמה נעבדת מבעליה ושני שלישים מידי החוכרים.

בשווייץ השתחררו האכרים עוד משנים קדמוניות, ומשנת 1798 הופקעו שעבודי הקרקעות ובטלו המעשרות. קרקעות גדולות נמצאו רק באיזה גלילות.

בספרד היה עוד בראשית המאה הזאת חלק גדול מהקרקעות תחת ידי הכהונה (קלערוס), הקהלות ובתי־החסד והממלכה. משנת 1820 החלו המכירות מנכסי בתי התפלות, ועל ידי החק משנת 1855 חזרו ויסדו, וכן הוציאו מתחת „יד המתה" את האדמה ושלומיה; האכרים המה בני חורין ואדונים לנחלותיהם הקטנות או חוכרים כמעט בחלק החמישית מכל הקרקעות.

בפרטוגל חרות האכרים עומדת משנים כבירות; הממשלה תעמול והשתדל להרבות מספר בעלי הקרקעות הקטנים בהקלה עליהם קנין הנכסים, אבל החלק הגדול מאדמת פרטוגל הוא בידי האצילים הגדולים, ורוב הע[illegible]ם המה רק חוכרים.

בארץ יון, מאז גרשו את התורקים נפלו הקרקעות בידי המלכות, ועוד גם עתה בידה חלק גדול מהן.

ברומיניה בטל שעבוד האכרים והקרקע משנת 1864. בסרביה ומונטוניגרא עובדי האדמה המה אדונים חפשים לאדמתם.

בתורקיא נתונות הקרקעות מאת הבעלים (באגי, בעגס) להחוכרים, להוציא לחם מן הארץ; ועליהם לתת למחצה, לשליש, לרביע ולחומש מכל תבואות האדמה; ובאופנים האחרונים השנים, עליהם עוד לעבוד עבודה בשדה. בגלילות ההם אשר וותרה תורקיא למונטוניגרא ולגריכֿענלנד בשנים האחרונות, וכן בבוסניה-הירציגווינא, גם כן שיטת־החכירות הנזכרה. לעמת זה בבולגריה רוב האכרים הנם בעלים חפשים לקרקעותיהם. אמנם חלק רב־הערך בארצות האוטומניות הוא להממלכה או נחלת (וואַקוף) בתי־המצעד (מאַ־שעען) והמוסדות לצדקה. על פי החק משנת 1867 יוכלו גם הנכרים והגרים לקנות קרקעות בממלכת אוטומניה בתנאים ידועים.

האמצעים להרחבת מבנה הכפרים (לאַנדווירטשאַפֿט).

למען הפריחה והעליה של שבח הקרקעות (באָדענקולטור) ומרעה הבהמה, ישתדלו החברות הנוסדות למטרה זו. חברות כאלה כבר קמו במאה העברה להשיג ידיעות ולקנות תחבולות ונסיונות ולהתיעץ בכל הנוגע לענין זה, ולעורר להדרשות ובחינות. פעולותיהם משתרעות על כל חלקי מבנה הכפרים והיערות, או רק על סעיפים אחדים של שבח הקרקעות. להגיע למטרתן ולהשיג תכליתן יתאספו תמיד למועצות, יחברו ספרים, יודיעו בכתבי העתים כל דבר נכבד, יכוננו חגיגות וימים טובים, שערים המצוינים (אויסשטעל-לונגען), חלוקות פרס וכדומה. מספר החברות כעת:

הממלכות	חברות מרכזיות	חברות מחוזיות ולסעיפים	חברות לעניני יערות	חברות אחרות	סך הכל
אוסטריה-אונגריה . .	25 . .	798 . .	12 . .	240 . .	1,075
אשכנז	137 . .	2,648 . .	22 . .	860 . .	3,667

הממלכות	חברות מרכזיות	חברות מחוזיות ולסעיפים	חברות לעניני יערות	חברות אחרות	סך הכל
בריטניה ואירלנד	108	—	—	38	146
צרפת	121	—	2	835	958
איטליה	35	—	—	169	204
רוסיה	45	17	1	19	82
פינלנד	1	—	—	—	1
שוועדען	27	—	—	—	27
נארוועגן	1	18	—	—	19
דאַניה	4	37	—	33	74
נידערלנד	13	194	—	4	211
לוקסעמבורג	2	—	—	—	2
בעלגיה	17	25	—	127	169
שווייץ	6	158	1	248	413
ספרד	2	73	1	9	85
פרטוגל	1	—	—	21	22
גריכענלנד	1	—	—	—	1
רומיניה	—	32	—	—	32
סך הכל	546	4,000	39	2,603	7,188

בארץ צרפת ובעיר החפש ברעמען נמצאות לשכות בעד עניני האדמה והכפרים עומדות מטעם הממשלה (אפיציעלל). בצרפת יש בכל גליל לשכה כזאת אשר חבריה נקראו מן החורים (נאָטאַבעלן), עובדי האדמה ובעלי הקרקעות. גם בספרד נוסדו לשכות כאלה, אמנם נאחדות עם הלשכות ההן אשר לחרשת המעשה ולמסחר.

בכמה ממלכות התכוננו ועדים מרכזיים מאנשים מומחים לדבר, ותעודתם לעמוד לימין הממשלה במועצות ודעת למען הרחבת מבנה הכפרים והיערות ותמיכתן לפקח לטובת עניניהם ולקחת דברים עם החברות.

לחנך איקונומים טובים וחרוצים הוקמו בתי־למוד למבנה הכפרים, ובתי־בחינה ודוגמאות להיות למופת לבעלי הקרקעות ועבודותיהם. גם למען מרעה הבהמה (פיהצוכט) נעשו תקנות נחוצות להרחיב ולהאדיר את העסק הזה.

כן בכל ממלכה וממלכה, בתי־ההלואה לעסקי האדמה המה מתנאי ההתפתחות של כחות תוצאותיהן (פראָדוקציאנסקראַפטע). בתי הלואות אלה ימציאו כסף לאדוני הקרקע נגד משכנות הנכסים, למען יוכלו להשביח אדמתם ולבנות הבנינים הנחוצים או למטרות אחרות; ובתי־הכסף האלה נוסדו על אופנים שונים. בהרבה ממלכות נמצא גם קרן קימת לעזור (הילפספאָנדס) להמוך את בעלי הנכסים הקטנים אשר מטה ידם ויאבדו את הונם בענין רע מבלי אשמתם.

שונים מן האמצעים הנזכרים, המה בתי־הבטחון לאחריות האש, הברד, ומגפת הבהמה ונוגעים להבעלים ישר (דירעקט). עצם הבטחון (פערזיכערונגסוועזען) יצא בראשונה באנגליה קודם מכל הממלכות, לרגלי חופש התנועה; אבל גם בצרפת, בממלכות אשכנז, בנידרלנד, ובעת האחרונה גם באוסטריה־אונגריה רב מאד מספר בתי־הבטחון. ביחס אל הממשלות, המה בתים פרטים: כמו באוסטריה־אונגריה, בריטניה, צרפת; או בתי המדינה: כמו באשכנז, הנוסדים שם בעד כל גליל ופלך, והחובה מוטלת שם על כל הבעלים לקחת חלק בהם.

בסוף הפרק הזה נתן בזה רשימה אחת על דבר היקף של שטחי הארמה המוציאים פרי והשטחים הבורים בכל הממלכות בעת הזאת :

הממלכות	קרקעות מוציאות פירות %	קרקעות מוציאות פירות Km²	קרקעות בורות %	קרקעות בורות Km²	ס"ה ק"מ מרובע
רוסיה	71_7	3,596,474	28_3	1,419,550	5,016,024
אוסטריה-אונגריה	93_8	583,327	6_2	38,679	622,006
אשכנז	93_7	505,667	6_3	35,004	540,671
צרפת	84_3	445,959	15_7	82,613	528,572
ספרד	79_6	404,900	20_4	103,167	508,067
שוועדען	48_2	215,521	51_8	227,297	442,818
פינלנד	64_4	241,000	35_6	132,604	373,604
נארוועגן	28_9	92,010	71_1	226,185	318,195
בריטניה ואירלנד	65_1	205,157	34_9	109,794	314,951
איטליה	86_9	257,831	13_1	38,492	296,323
רומיניה	68_3	89,750	31_7	41,652	131,402
פארטוגל	51_8	46,420	48_2	43,205	89,625
בוסניה-הירצינגווינא	86_0	44,821	14_0	7,281	52,102
גריעכנלנד	41_1	21,192	58_9	30,127	51,319
שווייץ	71_6	29,638	28_4	11,752	41,390
דאניה	75_3	28,830	24_7	9,453	38,283
נידרלנד	67_5	22,373	32_5	10,627	33,000
בלגיה	81_4	24,012	18_6	5,443	29,455
לוקסמבורג	95_5	2,475	4_5	112	2,587

אדמת זרועה הגדולה ביותר נמצא על פי זה בלוקסמבורג, אוסטריה-אונגריה, אשכנז, בוסניה, איטליה, צרפת ובלגיה. וזאת לדעת כי בענין זה נקרא שטח (אַרעאַ) בלתי־זרוע לא לבד לשדות צחיחות, כי אם גם לשטחי בנינים, דרכים, מימות, וכדומה.

חרשת הגוים.

בדברנו על דבר כל „מלאכת חרש וחושב" או „חרשת המעשה" (געווערבליכע אינדוסטריע), נבין במלים האלה את החלק ההוא מן העבודה החמרית של איזה עם, אשר עסקיו עם גולמי ופשוטי היסודות והגרמים הטבעים לתאר אותם ולשנות פניהם ומראיהם, ועל ידי החבור והפרוד או שינוי הצורה יצא כלי חפץ רב־ערך. בעבודת חרשת המעשה יחלקו מינים שנים : את מלאכת היד (האנד ווערק) קלת הערך, ואת עבודת בתי המלאכה (פאבריקען). בסוג הראשון נעשית המלאכה על ידי יחידים ביגיע כפיהם על פי רוב אשר עשו אצבעותיהם, וחוג פעולתם מצער; לא כן סוג השני, כי תוצאות המלאכה על ידי עובדים רבים ובעזר סכומי כסף גדולים ועל ידי מכונות שונות, וכר נרחב לפניה להגדיל הפעולה ולהאדירה.

חרשת המעשה הוא האמצעי הראשי לטובת מצב העם והצלחתו, בהיותו מרבה את שווי ומחיר נכסי כל עם, ובזה הוא מעורר וגורם להעלות את התוצאות המקוריות (אורפראדוקציאָן) לפעולה גדולה ונמרצה. ביחס המדרגה של התפתחותה עומדות בריטניה, צרפת, בעלגיה, שווייץ וממלכת אשכנז בשורה הראשונה; בממלכות האלה של „חרשת המעשה", עלתה העבודה הזאת לרומו של עולם המלאכות, ומוטות כנפיה שלחה למרחוק. עליהם נלותה אוסטריה, אשר כמה ארצות בקרבה (מאֶהרן, שלעזיען, נידער-

אַסטרייך, פֿאָראַלבערג), יחשבו לארצות אינדוסטריות, הסחורות הנעשות בבתי־המלאכה פה זכו לשם במסחר העולם, כי רב ערכן. בארצנו, ארץ רוסיה, התרוממה חרשת המעשה בשנים האחרונות למעלה נכבדה; אמנם עבודתה היא רק לפנימיות המדינה ולארצות המזרח שכנותיה. בסעיפים שונים מצטיינות גם ספרד, איטליה, שוועדן ונידר־לנד, בעת אשר הארצות: נארוועגען, דאַנעמרק ופרטוגל צועדות כעת אחורנית, וארץ אונגריה עורנה במצב ההתפתחות בנוגע אל המלאכה במובנה הרחב. בארץ יון עומדת חרשת המעשה במדרגה שניה; אבל בארצות דאנוי התחתון וממלכות הבאַלקאַן עומדת בשפלה במצב הילדות, וידי יושביה עושות במלאכה בדברים היותר הכרחיים, אבל לא תעשינה תושיה להיות גם להתנוסס.

על דבר הסדרים של הממלכות בעניני חרשת המעשה (געווערבעפֿערפֿאססונג), בנוגע להתנאים שנקשרו בהן יציאות הפעולות האלה, הנה זה מאות בשנים אשר התכוננו באירופא כתות של בעלי אומנות (צינפֿטע, איננונגען). הן אמנם לפנים (בזמן הבית) מצאנו בין היהודים יושבי אלכסנדריה של מצרים חבורות חבורות של בעלי מלאכה: זהבין בפני עצמן, כספים בפני עצמן, טרסיים בפני עצמן, נפחים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן — למען כבוא אכסנאי או הֵלך עני יכיר את בני אומנתו. ואולם מטרת הכתות באירופא, למען החזיק משפט המלאכה ההיא רק בידיהן, ולשמור על החקים הנוגעים לאחיזת סעיף עבודה ידועה והעסק בו. מאת הכתות האלה יצאה בראשית המאה הזאת „שטת הזכות והרשיון" (קאנצעססיאנססיסטעם), אשר על ידה נעשו החבורות תלויות מן הממשלה וגם חקים חקקו בעדיהן; ולפיהם כל מלאכה ומלאכה מחויבת להשיג רשיון הרשות, ובעלי המלאכה מחויבים להראות הכשרים ידועים וכתובים להגיע לזכותם (קאנצעססיאן). שיטה שלישית יש, והיא „חפשיות המלאכות" (געווערבעפֿרייהייט), אשר נוסדה בראשונה באנגליה וצרפת, וכבר מצאה לה מהלכים כעת ברוב ארצות אירופא; ועל פיה יוכל כל איש להמנות ולהכתב בספר בעלי המלאכה, בלי כל הגבלה, בלי כל ראיה, אחד זכרים ואחד נקבות בכל מקום ובכל זמן.

בארץ רוסיה עומדת בתקפה שיטת הרשיון, והחבורות (Цехи) אשר הנהיגה הקיסרית יעקאטערינא II על פי הסדרים שבאשכנז, וחובה על כל בעל מלאכה בעירות להכתב בתוך החבורה, אם אמנם אין הכרח כי הבא להסתפח על איזה מלאכה יהיה תלמיד של בעל מלאכה מוסמך מבין בעלי החבורה. אמנם בפֿינלנד המלאכה חפשית על פי החוק מן 31 מארט 1879.

בממלכת אוסטריה־אונגריה שוררת חפשיות האומנות, במקום החבורות לפנים נוסדו אגודות „בעלי אומנות אחת" (גענאססענשאַפֿטען) מעיר אחת או יותר, אבל אין גבול ומחיצה לפני כל הבא לאחוז באיזה מלאכה; כי מטרתם רק טובת הכלל, ולהווך בכל ריב בין הרב ותלמידו, ליסד בתי ספר לאומנות, לסמוך בידי נופלים ועוד (הסדרים האלה עומדים להשתנות).

בממלכת אשכנז, ינוחו ספרי החקים הנוגעים לאומניות, על יסודות החפש. על פי החקים ההם המתיחסים לחבורות המלאכה, הנה אלה העוסקים תמיד במלאכה, יוכלו להתאסף יחד למען הרחבת עניניהם הכללים. תעודות החבורות ותכונת הנהגתם מסודרת על פי חוקי החבורות (איננונגססטאַטוט).

בממלכת בריטניה יצאה חפשיות האומניות קודם לכל הארצות התיכוניות. מעגל רחב ידים לההלכות ההן אשר קבעו חקי בריטניה, על דבר התקונים להגין על הבריאות ובטחון הגוף העובדים בבתי־המלאכה, והעובדים מן הילדים והנשים.

בצרפת אָשר החק משנת 1791 את חרות המלאכות. במקום החבורות לפנים על בעל המלאכה לשלם בעד תעודת־המלאכה (פאַטענט), אבל נאסרו אספות בעלי

המלאכה. הממשלה דואגת בעד הבריאות בין העובדים בבתי־המלאכה ומגינה על הפועלים.
באיטליה נעשו סדרי בעלי האומניות על פי דוגמת צרפת. כן שורר החפש בכל ממלכות אירופא, זולתי בסערביה ותורקיא ינוחו עוד חקי חרשת המעשה על שיטות הרשיון וההבורות (צונפט אונד קאנצעססיאנס-סיסטעמע).

לתכלית הרחבת חרשת המעשה ולהעלותה, התכוננו ועדים שונים אשר הקימה הממשלה (אפיציעלל), או אגודות חפשיות הפועלות לטובתה.
על הראשונים יתיחסו — מלבד החבורות או חֶבר־עיר (קארפאראַציאן), אשר פעולותיהן רק לטובת מלאכות פרטיות — לשכות־המסחר והאומנות (האנדעלס אונד געווערבע-קאַממערן) הנוסדות כעת בהרבה ממלכות אירופא, ומטרתן הענינים הכוללים של כל בעלי אומנות ומסחר, אשר מקרבם יבוחרו החברים יושבי הלשכה לעמוד במקומם ולפקח על חפציהם; ביחוד להיות לעזר להרשות על דבר הרחבת המסחר והאומנות והרמת קרנם על ידי הודעות נאמנות, הצעות וחוות דעת.
בממלכות שונות שם „לשכות־המסחר" קורא להן, אף אמנם מגמת פניהן לא רק המסחר לבד.
בצרפת עומדות על יד לשכות־המסחר, לשכות־המלאכה, אבל אין ההבדל בעצם פעולותיהן כי אם מה שהראשונות מקיפות מחלקה (דעפאַרטאמענט) שלמה או מחוז, בעת שהאחרונות מיועדות רק למקומות אחדים או איזה גלילות ביחד; מלבד זה, כח לשכות־המסחר יותר רב על שדה־המסחר. מטרת הלשכות הנבדלות בערי החפש באשכנז ובלייפציג, היא המסחר או האינדוסטרי, והלשכות אשר בספרד אשר בהן גם חברים מלדה, מפקחות גם על עניני בניני הכפרים (לאַנדווירטשאַפט).
בבריטניה-הגדולה בעלגיה וגענף לשכות המסחר נחשבו לחברות חפשיות, אם אמנם מטרתן כמטרת החבורות שיסדו המלכיות. רוב לשכות־המסחר הבריטניות קשורות להחברה: Association of Chambers of Commerce אשר למען הגיע לדעה אחת בשאלות נכבדות יהאספו בכל שנה לאספה ראשית בלונדון, ובאספות שונות בשארי מקומות.
בממלכת אשכנז קם משנת 1861 „ועד המסחר האשכנזי" למטה מרכזי (צענטראַל-אָרגאַן), אשר מטרתו לתת עז ותעצומות לענינים הכלליים של המסחר והאינדוסטרי באשכנז, ופעולותיו יוצאות מברלין. — באוסטריה יש המשפט ללשכות המסחר והאומנות להתאסף למועצות כלליות.
המצב של לשכות המסחר והאומנות בזמן ההוה נדע על פי הרשימה הבאה:

ממלכות	לשכות מסחר ואומנות	לשכות מסחר	לשכות אומנות	סך הכל
אוסטריה-אונגריה . .	44	—	—	44
אוסטריה	29			29
אונגריה	15			15
ממלכות אשכנז . . .	23	114	7	144
פרוסיה	—	81	—	81
בייערן	8	—	—	8
זאַכסן	4	1	1	6
ווירטמבערג	8	—	—	8
באַדען	—	16	—	16
העססען	—	6	—	6

ממלכות	לשכות מסחר ואומנות	לשכות מסחר	לשכות אומנות	סך הכל
עלזס-לוטרינגיה . . .	—	4	2	6
יתר הממלכות . . .	3	6	4	13
בריטניה ואירלנד . .	2	67	—	69
צרפת	—	86	78	164
איטליה	73	—	—	73
נידערלנד	71	—	—	71
לוקסמבורג	—	1	—	1
בעלגיה	5	5	—	10
ספרד	49	—	—	49
גריכענלנד	—	10	—	10
רומיניה	—	14	—	14
סרביה	2	—	—	2
טירקייא	—	4	—	4

מן החברות הרבות של העוסקים באומניות, אשר קבלת החברים היא חפשית, נזכירה בזה בשם: בארצנו, את החברה להרחבת המסחר וכל יגיע כפים ברוסיה („Общество для поощренія торговли и ремеслъ“), אשר בסט'-פיטרבורג; באשכנז האגודה המרכזית של בעלי אינדוסטרי (צענטראלפֿערבאַנד דייטשער אינדוס-טריעללער), הכוללת חברות, לשכות ואנשים יחידים, ומושבה בברלין; החברות השונות בברלין, פאטסדאַם, מאגדעבורג, ערפֿורט, ברעסלוי, גאָרליץ, קאָניגסבערג, דאנציג, דארטמונד, קאָלן, באַרמען, עססען, וויסבאַדען, האַנאווער, מינכֿען, נירענבערג, שטוטטגאַרט והמבורג. האגודה מבעלי אומניות בזאַכסן וטהירינגען, חברת המלאכה של המדינה בבאַדען ובהעססען, חברות חכמת־חרש וחושב (פאָליטעכֿנישע געזעללשאַפֿטען) בברלין, שטעטטין, פֿרנקפֿורט דמיין ולייפציג; באוסטריה חברות המלאכה בווין, לינץ, גראץ, פראג, רייכֿנבערג, ברין וביליץ-ביאלא (כל החברות סך 135); באונגריה חברת האינדוסטרי של המדינה ואגודת המלאכה של המדינה בבודאפעסט; בבריטניה-הגדולה חמשים ושש חברות של הלואה מסחר ומלאכה (Trade Protection Societies); בצרפת החברה להרמת האינדוסטרי הלאומית בפאריז, לשכות הסנדקות (סינדיקאט-קאממערן) בערים שונות; באיטליה החברה לעבודת האדמה אינדוסטרי ומסחר אשר בטורין, ובית המדרש לאומנות ומאנופֿקטור (אקאדעמיע פֿיר געווערבע אונד מאנופֿאקטור) בפֿלארענץ; בשוועדן החברה לחרשת ואומנות בשטאקהאלם; בנארוועגן החברה להצלחת נארוועגן בקריסטיאנא; בדענאָמארק חברת האינדוסטרי בקפענהאגען; בנידרלנד החברה להרבות בתי־מלאכה ואומניות־יד והחברות של האינדוסטריה הנידרלנדית בהאַאג ובהאַארלעם; בבעלגיה הלשכות הרבות לפקח על האומניות אשר מרכז להן בבריססעל (Union Syndicale) המשתדל בכל האמצעים לתועלת חפציהן; בשווייץ החברה לטובת הכלל אשר בציריך; בספרד חברת האינדוסטרי במדריד. על יד החברות האלה נמצאו בממלכות רבות ועדים (קאָללעגיען) מיודעים ומומחים, אשר בהם עצה ותושיה להממשלה בכל הנוגע לפעול טוב בדברי המסחר והמלאכה; כאלה יש בפרייסן, בזאַכֿסן, בווירטעמברג, בהעססען, בצרפת ובעלגיה, באיטליה ובספרד.

כאמצעים להגדיל ולהאדיר את האינדוסטרי והאומנות, נחשוב את השערים המעוטרים (אויסשטעללונגען) או ההעמדה והערכה של כל תוצאות האינדוסטרי, בתי־אוסף לדברי אומנות (געווערבע-מוזעען) וקבוצות של דוגמאות ותכניות (מוסטערן אונד מאָדעללען). בתי־אוסף נמצאו בווין, בברין, ברייכֿנבערג, בלעמבערג וקראקא ובבודאפעסט; בברלין, דרעזדען, לייפציג, נירנבערג, קייזרסלויטערן, שטוטטגארט, שוואביש-גמונד,

ואולם; קארלסרוהע, המבורג; בלונדון ופאריז, טורין ובריססעל; ובארצנו בקרית מאסקווא.

תנועת המסחר.

בנשאנו על שפתנו את „המסחר", נבין בזה את הסעיף ההוא מן העבודה החומרית של כל עם, שיסודתה בממכר וקנין, הכנסה תמורה וחליפין של התוצאות הטבעיות או הנעשות בידי אדם. המסחר נחלק למסחר פנימי (בינגענהאַנדעל) ולמסחר חיצוני היוצא, בא, ועובר בין ארצות שונות מזו לזו (איין־אויס־אונד דורכפֿוהר האַנדל). וזה האחרון בנוגע להרחבתו והתפתחותו הרבה, הוא תלוי בכללים ותקונים שונים, אשר בראשם יתחשבו החקים המדינים של המסחר (האנדעלספאליטיק) הדרושים לחפץ הממלכה ונגבלים על ידי המכסים (צאָללטאַריפֿען) ובריתות המסחר ומעבר האניות (האַנדעלס אונד שיפֿפֿאַהרטספֿערטראַגע).

מן האמצעים להרמת קרן המסחר נחשוב: את ימי השוק והירידים, אשר אמנם מאז רבו מסלות הברזל בארץ אבדו את ערכם ההיה להם בימי קדם; מסלות הברזל, הובלת המכתבים (פאסט) והטלגרפים; בתי־הכסף וההלואות (באנקען אונד קרעדיט אנ-שטאלטען); בתי־אסף הסוחרים (באָרזען); יועצי המלכיות (קאנזולאַטען) המפקחים עין בחוץ לארץ על מסחר ארצותיהם; חברות המסחר, בתי־האחריות של הובלת הסחורות וכדומה. סוף דבר, לתכלית עלות המסחר תועיל גם הישרת המטבעות, המדות והמשקלים.

התרחבות המהירה של בנין מסלות הברזל, המסתעפות בכל קצות הארצות, והולכות ומתפשטות באירופא, במשך הזמן משנת 1843—1885 תראה לעינינו אל נכון, על ידי הלוח אשר לפנינו:

ממלכות	1843	1863 ק"מ	1883 של הממלכה	1883 פרטיות	1883 יחד.	1885 קמ"מ
רוסיה	27	3,387	1,021	21,873	22,894	26,575
פינלנד	—	—	1,132	40	1,172	1,324
אשכנז	1,070	12,635	23,000	11,676	34,676	37,134
אוסטריה-אונגריה	378	5,262	3,942	15,793	19,735	23,398
בריטניה הגדולה ואירלנד	4,660	18,580	—	29,621	29,621	30,514
צרפת	600	11,094	2,084	26,554	28,638	31,257
איטליה	33	2,946	5,830	3,434	9,264	9,925
שוועדען	—	886	2,232	3,886	6,118	6,600
נאָרוועגן	—	275	1,309	68	1,377	1,562
דענעמארק	—	462	985	665	1,650	1,944
נידרלנד	46	346	1,052	959	2,011	2,219
לוקסמבורג	—	161	—	399	399	435
בלגיה	438	1,943	2,888	1,294	4,182	4,366
שווייץ	—	1,135	84	2,802	2,886	3,024
ספרד	—	2,728	—	7,848	7,848	8,387
פרטוגל	—	204	—	1,673	1,673	1,906
נידרלנד	—	—	—	12	12	338
רומיניה	—	—	921	553	1,474	1,602
תורקיא	—	64		1,140	1,140	1,696
בולגריה				224	224	—
סרביה	—	—	—	—	—	466
בוסניה-הירציגווינא	—	—	—	—	—	370

מעבר־האניות.

מצב אניות־המסחר בשנים הרשומות למטה, כל אחת מחוקת במדת הטאָננע:

ממלכות	בשנת	הספינות	טאָננע
בריטניה הגדולה ואירלנד	1884	24,654	7,409,251
בעלגיה	1884	62	86,360
דענעמארק	1885	3,289	281,344
אשכנז	1885	4,257	1,294,288
צרפת	1884	15,222	1,003,679
יון	1883	3,224	250,143
איטליה	1884	7,287	971,001
נידערלנד	1884	780	307,726
אוסטריה-אונגריה	1884	2,316	306,603
פרטוגל	1885	491	31,802
רומיניה	1885	22	5,020
רוסיה ופינלנד	1883	3,936	880,817
שוועדען	1883	4,182	551,926
נאָרוועגן	1884	7,884	1,583,434
ספרד	1884	2,328	430,123
תורקיא	1885	423	77,749

מרוץ־המכתבים והטילגרפים.

כל ממלכות אירופא התאחדו באגודה אחת (מיום 1 יוני 1878) לתכלית חליפות האגרות (וועלטפאסט-פעראיין). אל הברית הזאת באו גם מלבד אירופא: מחוזות רוסיה ותורקיא באזיה, הודו הבריטית, קאנאדא ושארי נחלות אנגליה, אלגיר, הקולוניות של צרפת, של נידרלנד, של ספרד, של פורטוגל ודאַניה, כל ממלכות אַמיריקא (חוץ מבאליוויא), פרס, אַפגאניסטן, בעלודזיסטן, קשמיר, בירמא, טיבעט הקטנה, חלקים מכינא, יאפוניא, יאסקאָם, מצרים, כמה מקומות מטונים, מאַרוקא, זנזיבאר והאַוואַי.

על יד האגודה הזאת עשו ממלכות: אוסטריה-אונגריה, אשכנז לוקסמבורג, קשר יותר צר להשתוות יחד בקצב השלומים (טאַקסירונג) ובדבר ההלכות המדיניות עם הנוסעים והמכתבים.

להרחבת פעולת הטילגרפיה בין המדינות, וביחוד על דבר השתוות השלומים באו ממלכות אירופא באגודה אחת משנת 1866. גם פה באו מלבד אירופא: הודו הבריטית ההולנדית, פרס, יאפאן, סיאם, קכינחינא, אלגיר, מצרים, קאַפלנד, נאַטאַל, ברזיליה, נייזעעלנד, הקולוניה וויקטריה, ונחלות רוסיה ותורקיא באזיה.

הממלכות	מספר בי-דואר	ארך חוטי הט"ג במדת ק"מ.	
רוסיה ופינלנד	5,008	248,470	(1884)
בריטניה הגדולה	16,434	250,231	(1884)
אוסטריה-אונגריה	8,417	162,003	(1885)
אשכנז	15,428	288,012	(1884)
צרפת	6,587	249,753	(1884)
איטליה	3,609	98,000	(1884)
בעלגיה	873	30,934	(1885)
בולגריה	61	3,503	(1882)
דענעמרק	696	10,782	(1884)
גריכענלנד	213	6,293	(1884)

הממלכות	מספר בי־דואר	ארך חוטי הט"ג במדת ק"מ.
נידרלנד	1,281	16,510 (1885)
פרטוגל	1,051	11,612 (1883)
רומיניה	185	10,866 (1884)
שוועדען	1,971	20,871 (1884)
נארוועגען	1,070	16,036 (1884)
שווייץ	2,936	16,554 (1883)
סערביה	54	3,813 (1884)
ספרד	2,699	43,446 (1884)
טירקיי (1882)	702	52,142 (1883)

בתי־ספר לעם.

בשומנו עין על בתי־הספר לעם, הנה בנוגע למטרתם וחוג פעולתם נוכל לחלקם לבתי־ספר נמוכים וגבוהים, הראשונים (בתי־ספר כלליים יסודיים) תעודתם להביא בלב בני הנעורים את הידיעות ההן הנחוצות והכרחיות לכל איש בן־דעת למען חייו האזרחיים כאיש באנשים חבר לחברת־האדם; אמנם האחרונים (בתי־ספר לאזרחים, שניים) תעודתם, אם לחנך את הצעירים ולהכינם לבתי־המדרש העליונים, או לתת להם מדעים נעלים מן הלמודים של בתי־ספר הנמוכים, גם אם לא יבקרו את בתי־המדרש.

הקמת בתי־הספר לעם והספקתם, מוטלת על פי רוב על הקהלות, אם אמנם גם הממלכה והגלילות תומכות בידיהם למכביר. כן יש הרבה בתי־ספר ברוסיה ובבריטניה וטירקיי, אשר יחזיקו חבורות דתיות או בתי־המקלט, ובכל מקום נמצאו בתי־למוד העומדים על ידי יחידים או מוסדות.

ברוב הממלכות החובה על כל נער בהגיעו לפרק הלמוד לבקר את בית־הספר (אָבליגאַטאָריש). רק בארץ רוסיה (מלבד גלילות הבאַלטיות) בפינלנד, נידרלנד, בעלגיה, סערביה, ובריטניה, (מלבד שוטלנד) אין אונס לבקר בתי הספר.

על מצב התלמידים בממלכות השונות באירופא יודיעו לנו המספרים האלה:

הארצות	שנות הנעורים	בתי־ספר	תלמידים	לאלף איש יגיעו תלמידים
רוסיה	6—14	35,000	1,800,000	23
אשכנז	6—14	57,000	7,100,000	157
פרוסיה	6—14	33,040	4,339,729	159
צרפת	6—13	73,764	4,949,591	133
בריטניה הגדולה ואירלנד	—	28,784	4,301,578	123
אנגליה וואלים	—	18,062	3,372,990	130
שוטלנד	5—13	3,074	475,021	125
אירלנד	—	7,648	453,567	88
אוסטריה-אונגריה	—	33,580	4,113,967	109
אוסטריה	6—14	16,492	2,377,624	107
אונגריה	6—12	17.088	1,736,343	110
איטליה	6—12	48,530	2,057,977	73
ספרד	6—13	29,828	1,769,602	106
בלגיה	6—13	5,729	687,749	126
שוועדן	7—14	9,549	667,844	146
נידרלנד	6—12	3,880	544,615	134
שווייץ	6—16	4,799	454,211	157
נאָרוועגן	7—14½	6,617	256,393	135

הארצות	שנות הנעורים	בתי־ספר	תלמידים	לאלף איש יגיעו תלמידים
דענעמארק	7—14	2,940	231,935	123
פרטוגל	7—15	3,510	198,131	46
פינלנד	7—14	1,493	151,892	73
רומיניה	6—13	2,730	119,897	22
בולגריה	—	1,432	92,550	66
גריכענלנד	5—12	1,605	89,673	50
אוסט-רומיליה	—	867	54,415	74
סרביה	6—12	660	38,579	22
בוסניה-הירצגווינא	—	770	33,000	28

בתי הלמוד.

בתי הספר ללמודים (גימנאַזיען) ובתי הספר הריאַלים (רעאַלשולען), המה בתי־למוד־כללים ומטרתם אחת, לתמוך ביד החנוך הדתי והמוסרי של בני הנעורים ולהשכילם ביסודות המדעים. אמנם בזה שונים המה — כי הראשונים יתנו להחניכים השכלה כללית גבוהה על פי השפות העתיקות והמובהקות (קלאַססישע), ותעודתם להכשיר את התלמידים לבוא לבתי־מדרש־החכמה (אוניווערזיטאֶטען); אבל תכלית בתי־ספר הריאלים לתת השכלה כללית גבוהה, אשר יסודתה חכמת השעורים וידיעת הטבע (מאַטהעמאַטיש וויססענשאַפטליך), ותעודתם להכשיר את התלמידים לבתי מדרש של חרשת המעשה והמלאכות (טעכנישע האָכשולען).

ב ר ו ס י ה, יחלקו הלמודים בבתי הגימנזיום לשמנה מחלקות (קלאַססען), בבתי הפרוגימנזיום 4—6 מחלקות, ובבתי ספר הריאלים 6—7 מחלקות. מספר בתי הלמוד בשנת 1880: בתי גימנזיום 129; פרוגימנזיות 77; בתי ספר ריאלים 67; וסימינרים 53; בסך הכל 78,062 תלמידים. בפינלנד נמצאו בתי־למוד ההכנה (ליצעען) בעלי שבע או שמנה מחלקות, ובבתי-ריאלים משך זמן הלמוד שנתים או חמש שנים. מצבם בשנת 1880: 25 ליצעען; 20 ריאלים. עם 4,422 תלמידים.

ב א ו ס ט ר י ה - א ו נ ג ר י ה, נחלקים בתי הגימנזיום השלמים לעליונים ולתחתונים, כל אחד בעל ארבע מחלקות; וכמו כן בתי ספר הריאלים השלמים יתחלקו לשנים, בהראשון שלש מחלקות, ובהשני ארבע. מצבם באוסטריה בשנת 1882: בתי גימנזיום 129; גימנזיום ריאַלים 36; בתי ספר ריאלים 80. ובאונגריה: 153 גימנזיום; 8 ריאל-גימנזיות; 39 בתי ספר ריאלים. בסך הכל 107,703 תלמידים.

מ מ ל כ ו ת א ש כ נ ז. בתי הלמוד בפרוסיה יתחלקו על פי הסדרים החדשים ככה: 1) בתי גימנזיום ריאלים, בתי ספר ריאלים עליונים בלי השפה הלאַטינית. בכל אלה משך זמן הלמודים תשע שנים; 2) בתי גימנזיום מכינים (פראָגימנאזיען), בתי־הכנה ריאלים (רעאל-פראָגימנאזיען), בתי ספר ריאלים (רעאל שולען). לכל אלה זמן למודם שבע שנים; 3) בתי־ספר עליונים של האזרחים, ובהם משך זמן הלמודים שש שנים. בבייערן נמצאים: בתי למוד (שטודיען אנשטאַלטען) בעלי תשע מחלקות: חמש התחתונות יקראו בתי ספר לאטינים, וארבע העליונות — בתי גימנזיום; בתי ספר לאטינים בודדים; בתי גימנזיום ריאלים בעלי שש מחלקות; בתי חנוך (ליצעען) דומים להפרוגימנזיום בפרוסיה; גימנזיום ריאלים; בתי חנוך ריאלים; ועוד בתי ספר בעלי שמות שונים. — בזאַכסן ויתר הממלכות סדרי בתי הלמוד המה כמו בפרוסיה. מצב בתי הספר באשכנז לשנת 1882: גימנזיות 385; פרוגימנזיות 186; גימנזיות ריאליות 283; בתי ספר ריא-לים גבוהים 205; בתי ספר אזרחים 68; סך התלמידים 231,214 במספר.

בריטניה הגדולה ואירלנד. מצב בתי הספר לשנת 1882: בתי ספר למדעים 1403; בתי אומנות 183; 466 מחלקות ללמודי האומנות. עם 139,306 תלמידים.

צרפת. הלמודים הקלאַסים עם הריאַלים התאחדו בבתי ההכנה (ליצעען) והישיבות של הקהלות (קאמונאל-קאלעגיען); להראשונים תשע שנות למוד והם בתי חנוך של הממלכה, אבל האחרונים עמוסים על הקהלות וישיגו עזר מהממלכה; המה ימלאו גם בן כל חפץ הלמודים כמו בבתי ההכנה, אבל יש מהם שלמודיהם בלתי שלמים. מלבד זה יש הרבה בתי למוד חפשים אשר עליהם יתחשבו גם הסימנריות. מצבם לשנת 1880: בתי הכנה 79; ישיבות הקהלות 244; בתי ספר חפשים ללמודי חול 493; 306 ללמודי הדת. עם 157,957 תלמידים.

איטליה. ללמוד הקלאַסי שתי מדרגות: הנמוכה בבתי הגימנזיום, והעליונה בבתי ההכנה. בהראשונים ימנו חמש שנות למוד, ובהאחרונים — שלשה. החנוך הריאלי הוא בבתי למוד המלאכה (טעכֿנישע שולען) בשלשת שנים, ואשר גם המה המכינים לבוא בבתי מדרש למלאכה. מצבם לשנת 1880: בתי הכנה 278; גימנזיות 692; 315 בתי חנוך למלאכה. עם 68,982 תלמידים.

שוועדען. התאחדו בתי הגימנזיום עם הריאלים, וזה שמם: בתי למוד כלליים (אלגעמיינע לעהראַנשטאַלטען), והם שלמים (גבוהים) בעלי שבע מדרגות ותשע שנות למוד; ואי־שלמים (נמוכים) בעלי שלש או ארבע מדרגות. מטרה אחת עם אלה האחרונים, לה„פדגוגים", בעלי מדרגה אחת או שתים. מלבד הבתים מטעם הממשלה, נמצאים גם בתי ספר פרטיים בעבור החנוך האמצעי (זעקונדאֶר אונטערריכֿט). מצבם לשנת 1880: שלמים 34; בעלי חמש ושלש מדרגות 44; 18 פרגוגיים. עם 15,512 תלמידים.

נארוועגן. נמצאים כעת שבעה עשר „בתי ספר בעד השכלה כללית גבוהה" מטעם הממשלה; 22 בתי ספר אמצעים של הקהלות; 3 בתי ספר גבוהים. עם 7,019 תלמידים.

דאַניה. נמצאים כעת 13 בתי ספר מטעם הממשלה (בתי גימנזיום לאטינים וריאַלים), 10 בתי ספר לאטינים וריאלים, ועוד 17 ריאלים.

נידרלנד. החנוך הקלאַסי בבתי הגימנזיום עם שש שנות למוד, ובפרוגימנזיות עם ארבע שנות למוד; והריאלי בבתי־ספר האזרחים הגבוהים. מצבם לשנת 1881: בתי גימנזיום 24; פרוגימנזיות 5; 59 בתי ספר להאזרחים. עם 6,371 תלמידים.

בנשיאות הגדולה לוקסמבורג נמצאים: בית ועד לחכמים (אַטהענאָום) עם שתי מדרגות גבוהות ושש מדרגות גימנזילות, וכמספר הזה לאומנות (געווערבע שול־קלאַססען); ושתי פרוגימנזיות. בשלשת הבתים האלה ימצאו לערך 1,100 תלמידים.

בעלגיה. נחלקים בתי למוד האמצעים לבתי ועד (אטהענאען) ולישיבות (קאָל־לעגיען). בית הועד יחלק לשתי מחלקות: לרוחנית (הומאַנישע) ולגשמית (געווערבליכֿע), בכל אחת חמש מדרגות לחמשת שנות הלמוד, וגם שתי מדרגות מכינות להנה. מצבם לשנת 1882: בתי ספר בכלל 163; עם 29,520 תלמידים.

שווייץ. ערוכים בתי הגימנזיום והריאלים בגלילות שונות על פי דרך האשכנזים או הצרפתים. מצבם בשנת 1832 בתי גימנזיום 40; ריאלים 26; בתי הכנה 28. עם 9,880 תלמידים.

ספרד. הלמודים המובהקים והריאליים המה בבתים הנקראים „Institutos de segunda ensenanza" במספר 61, עם 33,468 תלמידים. על ידיהם „Collegios" בבתי כפר פרטיים.

פ ר ט ו ג ל. נמצאים 21 בתי הכנה (ליצען) מטעם הממשלה, בזמן למוד לחמש שנים; ומלבד זה בתי ספר פרטים העוסקים על פי רוב בלמודים ריאליים. סך הכל 9,274 תלמידים.

ג ר י ע כֿ נ ל נ ד. נמצאים 34 בתי גימנזיום, 117 בתי ספר הילניים. עם 8,497 תלמידים.

ר ו מ י נ י ה. נמצאים מלבד בתי הסימנריים (9), בתי הכנה בעלי שבע מדרגות (7), ובתי גימנזיום בעלי ארבע מדרגות (19). 5,697 תלמידים.

ס ע ר ב י ה. נמצאים כעת: 3 בתי גימנזיום בעלי שבע מדרגות; 18 פרוגימנזיות; 2 ריאל גימנזיות; ושני בתי ספר ריאלים. במספר 3,990 תלמידים.

מ ו נ ט י נ י ג ר א. נוסד בשנת 1881 בציטיניא הגימנזיום הראשונה.

ב ת ו ר ק י א, יתחלקו בתי הלמוד על פי החקים החדשים: 1) לבתי ספר בינונים, והתלמידים מעורבים מבני המושלמנים ומן בני יתר האמונות, עם שלש שנות למוד, והפלך (וויאַלעט) מחזיק אותם; בכל פלך ימצא בית הכנה הכולל מחלקה מכינה ומחלקה גבוהה; ובה תמצא פלגה ספרותית ופלגה של חשבון וידיעות הטבע (מאטהעמאטיש-נאטורוויססענשאַפטליך), וזמן למודם ימשך לשלש שנים. מלבד זה נמצאו להנוצרים הרבה בתי ספר הדומים להמערבים.

ב ו ל ג ר י ה. נמצא בית גימנזיום אחד בעל שלש מדרגות; ארבעה ריאליים בעלי 5—7 מדרגות; ושני ריאליים תחתיים. מצבם בשנת 1882: 1,860 תלמידים.

ר ו מ י ל י ה ה מ ז ר ח י ת. נמצאים שני בתים ריאליים עם 1,216 תלמידים.

ב ב ו ס נ י ה - ה י ר צ י ג ו ו י נ א יש גימנזיה ריאלית אחת בסיראַיעווא על חשבון המדינה, כן גימנזיה יונית מזרחית; וגימנזיה אחת קטולית בטראַוווניק, ועוד 42 בתי ספר מחמדים.

בתי מדרש הראשים (אוניווערזיטעטען).

תעודות בתי המדרש בכלל, הנה ללמד את האנשים שכבר נבחנו בהרבה ידיעות בבתי הספר, להשתלם בכל החכמות, ולמצער בסעיפים הראשיים מהן, על ידי דרשות ובחינות, ובדרך זה להגיע למעלת החכמה. רוב בתי המדרש נוסדו מן המלכות, ובהם מחלקות שונות (פאַקולטעטען), אבל לא בכל מקום באופן אחד.

ב ר ו ס י ה יש שמנה בתי מדרש והם: בס"ט פיטרבורג (נוסד בשנת 1819); מאסקווא (1755); קאַזאַן (1804); חרקוב (1804); קיוב (1833); ווארשא (1869); אדעססא (1864); ובדאָרפט (1632). בהם יורו 709 מורים (דאָצענטען), ולערך 10,500 תלמידים ישקדו על דלתותיהם. ששה הראשונים יחלקו לארבע מחלקות (פאַקולטעטען): א) חכמת דברי הימים והלשונות (היסתוריה-פילולגית); ב) חכמת השעורים והטבע (פיזיק-מטהימטית); ג) תורת המשפטים (יורי); ד) הרפואה (מעדיצין). במקום מחלקת הרפואה נמצאה בסט' פיטרבורג המחלקה ללשונות המזרחית (אָריענטאלישע שפראַכֿען); ובדאָרפט נמצאה עוד מחלקה חמישית ללמודי דת העוונגילית (טהעאָלאָגיע). אמנם ידיעות דת היונית והרומית נדרשות באקדמיות וסימנריות. בית המדרש בהילסינגפורס (בפינלנד) הוא בתבנית הדאָרפטי.

בממלכות אשכנז נמצאים עשרים בתי מדרש והם: בפרוסיה — ברלין (נוסד 1809), גרייפסוואַלד (1456), האַללע (1694), ברעסלוי (1702), קאָניגסבערג (1544), באָנן (1818), מארבורג (1527), גאָטטינגען (1737), קיעל (1665); בבייערן — מינכֿען (1472), ווירצבורג (1402), ערלאנגען (1743); בזאַכסן — לייפציג (1409); בווירטעמ-

בערג— מיבינגען (1777) ; בבאַדען— היידלבערג (1386) , פֿרייבורג (1457) ; בהעססען— גיעסען (1607) ; במיקלנבורג — ראָסטאָק (1419) ; במהירינגען — יענאַ (1548) ; בעלזס-לוטהרינגיה — שטרסבורג (1872) . בכל אחד ואחד נמצאות ארבע מחלקות : א) לדת ; ב) למשפטים ; ג) לרפואה ; ד) ולפילוסופיה . במינכען יש עוד מחלקה לכלכלת המדינה , בטיבינגען — לכלכלת המדינה וחכמת הטבע , ובשטרסבורג — לחכמת השעורים והטבע . עוד שני בתי מדרש בלתי שלמים בפרוסיה : האקרימיה במינסטער (1773) , והליצעאום „הוסיאַנום" בברוינסבערג (1568) . ס"ה יוּת שמה 2,000 מורים , ומספר 26,000 תלמידים .

באוסטריה-אונגריה נמצאים אחד עשר בתי מדרש והם : בווין (נוסד 1365) ; גראַץ (1586) ; אינסברוק (1673) ; פּראַג (שנים : האשכנזי בשנת 1348 , והבאָהמי 1882) ; לעמבערג (1784) ; קראָקוי (1364) ; צערנאוויץ (1875) ; בוראַפּעשט (1635) ; קלויזנבורג (1872) ; אַגראַם (1874) . כוללים ארבע מחלקות : א) לדת ; ב) למשפטים ולחכמת המדינה (רעכֿטס אונד שטאַאַטס-וויססענשאפֿט) ; ג) לרפואה ; ד) ולפילוסופיה . כיוצאים מן הכלל נבצרה בלעמבערג , צערנאוויץ ואַגראַם המחלקה לרפואה ; ובקלויזנבורג — של הדת . בהאחרונים נמצאו מחלקה פילוסופית-פּילולוגית-היסתורית , ומחלקה לחשבון ולטבע . מספר המורים 1,000 , עם 16,000 תלמידים .

בבריטניה הגדולה ואירלנד שונים המה בתי המדרש מן אלה אשר בשאר הארצות . הבתים הם : באנגליה — בתי המדרש באקספֿורד , קאַמברידש , דורהאַם , מאנטשעסטר , והחבורות המחוברות להאוניווירזיטעט בלונדון (University of London) : החבורות Mason Science בלונדון ; והחבורה University College , Kings College College בבירמינגהאַם ; בשוטלנד : בתי המדרש בעדינבורג , גלאסגאוו , אַבערדין וסט' אנדרעאוס ; באירלנד : החבורות (Quens Colleges) המחוברות להאוניווירזיטט האירלנדי (Royal University of Ireland) : בבעלפֿאַסט , קאָרק , וגאַלווי , ובית המדרש (Trinity College) בדובלין . הבתים : University of London וכן Royal University of Ireland מיוחדים המה במינם , כי שם לא ישמעו התלמידים בלמודים רק יבואו לעמוד על המבחן ולקבל את תוארי הכבוד . גם בתי המדרש בשוטלנד הם של הממלכה , ואולם יתר בתי המדרש הבריטים עומדים על מוסדות פרטיים (שטיפֿטונגען) . כל בית מדרש יחולק למחלקות חמש והן : Arts (פילוסופיה) ; Divinity (דת) ; Law (משפטים) ; Medicine (רפואה) ; Science (הטבע) . באחדים מהם תמצא מחלקה לחכמת החרשים (אינזינרים) ; בהישיבה University College בלונדון נמצא בית ספר לידיעות ארץ הודו , ומחלקה לציירים ולמפתחים באבן ; ובבית Kings College מחלקה ללמוד המלאכות היפות וחרשת המעשה .

בבתי מדרש העתיקים באוקספורד וקאַמברידש עוד נשמרים הסדרים מימי הבינים . בכל אחד ישיבות ישיבות של תלמידי חכמים שוכנים בשכונותיהם , שם יתכלכלו ושם ילמדו , ולכל אחת ואחת מוצא כסף (פֿפֿרונד) לבד , לטובת התלמידים המצויינים לתמוך בידיהם בגמרם חק למודיהם עד יכוננו מעמדם . תלמיד חכם כזה יקר „חבר" (Fellows) ומהם יבוחרו המורים הפרטים (Tutors) . באופן זה הוא גם הסדר בבתי המדרש בדורהאַם ומאנטשעסטר ומן החבורה Frinty College בדובלין . סך הכל מורים 500 ותלמידים 18,000 איש .

בצרפת יתחלקו הלמודים הגבוהים לחמש מחלקות : א) לדת ; ב) למשפטים ; ג) לרפואה ; ד) לחכמת השעורים והטבע (Facultes Sciences) ; ה) להספרות או פילוסופיה-היסתוריה-פּילולגיה (Facultes des Lettres) , ולא יתאחדו בבית מדרש אחד לעולם (כל זמן שהם על הוצאות הממלכה) , כי אם כל מחלקה עומדת בפני עצמה .

מספר כל המחלקות האלה הוא : ללמודי דת הקטולית 5 ; לדת הלוטהרית 2 ; למשפטים 13 ; לרפואה 3 ; לרפואה ולמרקחת 3 ; לחכמת השעורים והטבע 15 ; לספרות ולפילוסופיה וכו׳ 15 ; מחלקות גבוהות למרקחת 3; מחלקות שלמות לרפואה ולמרקחת 2 ; מחלקות מכינות לרפואה ולמרקחת 15 . סך הכל 76 מחלקות . מספר המורים 1,200 עם 16,000 תלמידים.

מלבד המחלקות אשר להממשלה, נמצאות כעת מחלקות חפשיות בעד הלמודים הגבוהים הנוסדות מאנשים פרטים או חברות, וכאשר יתאחדו לשלש ביחד, אז עליהן להקרא בשם: „בית מדרש״. כאלה נמצא בפאריז, אנגער , ליאן, ליל וטולוזא „אוניווער-זיטטים חפשים קטולים״. לזה יש לחשוב את הישיבה הגדולה של הממלכה College de France בפאריז (נוסדה 1530), אשר שם ידרשו על דבר חכמת השעורים והטבע , הרפואה, משפט העמים וטבעיהם, יחש המשפטים אלה מול אלה, הכלכלה המדינית (פאָליטישע אָקאנאמיע), כתיבת הארץ, דברי הימים, מדות ומוסר, ידיעת בני האדם (אנטראפאלאָגיע), הלשונות היונית הלטינית והצרפתית, השפות החיות והמזרחיות וספרותיהן. ועוד בפאריז „בית ספר להלכה למעשה בעד הלמודים הגבוהים״, גם כן של הממלכה, ויחלק לחמש מפלגות (סעקציאָן): חכמת החשבון, הטבע והכימיה, תולדות הטבע וחכמת הנפש (נאטורהיסטאריש-פסיכאלאגיש), דברי הימים וחקרי הלשון (היסטא-ריש-פילאלאגיש) והכלכלה (אָקאָנאמיע).

באיטליה יש 21 בתי מדרש — 17 של הממלכה, 4 חפשים המוחזקים מן הגלילות. השלמים יחלקו לארבע מחלקות : א) למשפטים ; ב) לרפואה ולחבוש פצעים ; ג) לחשבון וידיעות הטבע ; ד) פילוסופיה וספרות . למודי הדת המה בהסימנריות. שמות הערים שבהנה נמצאים בתי המדרש : באלאגנא (נוסד 1119); גענוא (1783); זאססארי (1766); טורין (1412); מאצירטא (1824); מודינא (1683); מעססינא (1838); ניאפול (1224); סיענא (1321); פאדובה (1222); פאויא (1361); פאלערמאָ (1447); פיזא (1339); פרמא (1599); קאגליארי (1764); קאטאניא (1445); רומי (1224). בתי מדרש החפשים המה בהערים: אורבינא (1589); פירדא (1824); פערוגיא (1307); קאמערינא (1824). לבתי המדרש האלה נוכל לצרף גם את בית החנוך ללמודים גבוהים בפלורינץ, בעל שלש מפלגות : א) פילוסופיה-פילולגית ; ב) מדיצינית-כירורגית ; ג) לחכמת הטבע. מספר המורים 1700, 12,000 תלמידים.

בשוועדען נמצאים שלשה בתי מדרש, שנים על חשבון הממלכה — באופסאלא (נוסד 1477) ; ובלונד (1666), ואחד חפשי, אשר יסדו ידי חברה בשטאקהאלם בשנת 1878. לנארוועגען אחד בקריסטינא (1811). לבתי המדרש השוועדים ארבע מחלקות : א) לדת; ב) למשפטים ; ג) לרפואה ; ד) ולפילוסופיה. להאחרונה שתי מפלגות : ללמודי השפות , ולחשבון ולטבע. להנורוויגי יש שלש מחלקות כהראשונות, ועוד מחלקה היסתורית-פילוסופית ולחשבון ולידיעות הטבע. בשנת 1882 היו מורים 243, עם 3400 תלמידים.

בדאָניה נמצא בית מדרש אחד בקאפענהאגען (נוסד 1478), כולל חמש מחלקות : א) לדת; ב) למשפטים ולחכמת המדינה ; ג) לרפואה ; ד) לחשבון ; ה) לידיעת הטבע. בו 84 מורים, 1261 תלמידים.

בנידרלנד נמצאים שלשה בתי מדרש להממלכה — בליידען (1575), אוטרעכט (1636) ; גראָנינגען (1641). באמשטרדם שנים : להקהלה (נוסד 1877), וחפשי (1880). סך הכל 182 מורים, עם 1683 תלמידים.

בבעלגיה שני בתי מדרש להממלכה — בגענט (1816) ובליטטיך (1816),

ושני בתי מדרש חפשים — האחד הוקם על ידי הכהנים הראשים בלאָווען (1834), ושני (חפשי מכל אמונה) בבריסעל (1824). סך הכל 253 מורים, עם 4072 תלמידים.

בשווייץ נמצאים ארבעה בתי מדרש — בערן (1834), ציריך (1832), באזעל (1460), וגענף (1559). גם שני בתי ועד לחכמים (אַקאַדעמיען) — לויזאנא (1537), נייּשאַטעל (1866). סך 375 מורים, עם 2000 תלמידים.

בספרד ישנם עשרה בתי מדרש. מחלקותיהם: פילוסופיה וספרות, ידיעות מדויקות (עקסאַקטע), ומשפטים, רפואה ומרקחת הסמים. ואלה הם: במדריד (1498); ברצלונה (1430); סעווילא (1502); וואלענציא (1502); גראנאדא (1526); וואַלאַדאָ-ליד (1346); סאראגוסא (1474); סאַנטיאַגא (1501); סלמאַנקא (1222); אוויעדא (1574). סך הכל 475 מורים, עם 14,000 תלמידים.

בפורטגל בית מדרש אחד בקאימבּרא (1288), ולו חמש מחלקות: למודי דת, משפטים, רפואה, חשבון ופילוסופיה; בו נמצאים 74 מורים, וכאלף תלמידים.

בגריכענלנד בית המדרש באתונא (1837) בעל ארבע מחלקות: לדת, משפטים, רפואה, ופילוסופיה. בו 96 מורים גם 2600 תלמידים.

ברומיניה שני בתי מדרש — בבוקאַרעסט (1857) וביאַססי (1860). בכל אחד ארבע מחלקות: למשפטים, לספרות, לחשבון ולידיעות הטבע. בהם 87 מורים, עם שבע מאות תלמידים.

בסערביה יש „בית ספר גבוה" בבילגראַד (1838) ובו שלש מחלקות: למשפטים, למלאכה (טעכניק), ולפילוסופיא; אשר להאחרונה גם מפלגות חשבון וטבע, והיסתורי-פילולגית. בו 28 מורים עם 168 תלמידים.

בטירקיי יש בית מדרש בקונסטנטינפול (1870) ובו שלש מחלקות: ספרות, משפטים, חשבון וידיעות הטבע.

* * *

אחרי אשר הולכנו את הקורא באירופא לארכה ולרחבה, והראינו את כל סדרי ממלכותיה השונות ומצביהן; עלינו עתה להצטדק לפניו על השיטה שבחרנו בזה, והיא: לתת רק ידיעות כוללות מכל דבר, ולא חקים ודינים פרטים, כאשר הסכין לראות בספרי השנה האירופיים. מנהג ישראל הוא לצייר ולכתוב על כותלי בתי התפלות והמדרשים, תפלות שונות כמו: „אב הרחמים", „ויהי בנסוע הארון", „יהי רצון שתחדש" ועוד כמו אלה; אבל האם ראה הקורא מימיו כי יקרא איש את התפלה מעל הכותל? היודע אותה על פה, יקראה בעל פה, והאינו־יודע יקח את סדר התפלה ויקרא; הא לא נכתבו אלא למלאות את הכותל! כן הוא לדעתנו עם כל הדינים הפרטיים שבספרי השנה, תועלת לא יביאו לשום איש — כי האיש הצריך לאותו דבר יודע על פי רוב יותר ממה שכתוב בהם, והאינו־יודע יקח ספר מיוחד לכל ענף הצריך לו; הא לא נכתבו אלא למלאות את הגליון! על פי השקפתנו זאת עזבנו את כל הדינים הפרטיים, ובחרנו בידיעות הכוללות האלה, שלא נבראו ללמוד מהן הלכה למעשה, רק מרחיבין דעתו של אדם וחוג מבטו. במו יראה כמו בראי את כל ממלכות אירופא, נמוסיהן וסדרי ישיבותיהן בבתי הועדים, החקים הכוללים אשר יושביהן יחיו בהם; ועל פיהן יבין הקורא גם את אשר יקרא מעל מכתבי העתים מידיעות דברי הימים ומכל חללה של רשות, אשר בלעדיהן יהיו בעיניו כדברי הספר החתום.

אם צדקנו בדברינו הלא ישפוט הקורא!

ספר הרפואות.

הקדמת המחבר

רבותי! הנני איש אמת מטבעי ולא אוכל התאפק מהתודות לפניכם מראש, כי לא דוקטור ולא רופא חולים אנכי, אם גם הנני מגיש לפניכם ספר רפואות. באמת כמעט למותר הוא להודיע כי לא רופא הנני, יען כי רוב כותבי ספרי רפואות אינם רופאים, ובאשר הנני כותב ספר רפואות, הלא אות היא כי לא דוקטור הנני, אבל בכל זאת לא מנעתי את ידי מכתוב גם את אשר הוא למותר, כי הנני אוהב מטבעי לחקות את מעשי אחרים, ובעת האחרונה יצאו הרבה ספרים לאור אשר כמעט תשע עשיריות למותר בהם ובכל זאת רבו הקופצים עליהם, אות היא כי המותר איננו למחסור. והנה אם גם מאד מאד יצר לי להודות כי לא דוקטור הנני, יען כי עתה בהיותי איש פשוט הלא עלי לכתוב דברים של טעם בשפה ברורה, לבלי יעקמו הקוראים את חוטמם בקראם את דברי, אשר לא כן היה אם הייתי דוקטור, כי עם הדוקטורים לא ידקדקו הקוראים כחוט השערה, וכל דבריהם אמת וצדק והכל מכירים להם טובה, ושפתי רוב המבקרים תאלמנה נגדם; וגם במעשיהם הפשוטים ישביעו כל איש רצון, — אבל בכל זאת האלצני האמת לבלי הוליך אנשים שולל ולהתודות בפה מלא. אחרי כל אלה הנני רואה, קוראי היקרים, כי תתפלאו עלי איך נועזתי לכתוב ספר רפואות אם אינני דוקטור? האמת אגיד, כי השאלה הזאת עלתה גם על לבי, ותשם מעצור לרוחי עד עתה, אבל בראותי את פלוני הסופר, כי כתב ספר על דבר מחקרי עיר גדולה אם גם איננו יודע מאומה מהעיר הזאת, בראותי כי פלוני הנוסע יספר לנו מנסיעותיו ויגולל לפנינו ספר מלא שגיאות על כל גדותיו, בראותי כי פלוני הכל יכול שלח ידו לדברי ימי עמנו ויצבור דברים כעפר בספר עב על דבר עמנו עם עולם, וכי עוד ידו נטויה לכתוב דברי ימי עמנו ברחבה לדור יבא, אם גם העבודה היא לא לפי כחו, בראותי את מורינו בכל עיר ועיר אשר ילמדו שפת עבר, אם גם לא ידעו ולא יבינו מאומה בשפה הזאת, בראותי כי צאצאים וצפיעות נהיו לסופרים ברב מכ"ע ויציעו הצעות שונות על דבר תקון עמנו ויעודו, אם גם לא ידעו מאומה מחיי עמנו בכלל — בראותי כל אלה אמרתי: הלא לא נופל אנכי מהם ומדוע יגרע חלקי? מדוע אירא רק אנכי? ובכן קרבתי אל המלאכה וגמרתי אותה בעזרת החונן לאדם דעת. יוכל היות כי באמת יחסרו בספרי דברים רבים, אבל מה ממך יהלוך, קורא יקר, אם גם כן הדבר? צא ולמד! הלא הדוקטור יקח ממך רו"ב בעד כל פעם בואו אליך, ובידו נפשך לחיים ולמות, ובכל זאת יקרך לפעמים לראות ולהוכח, כי לא הבין גם את המחלה, ואתה הלא תעמוד לפניו בגלוי ראש ובפיק ברכים ותכבדהו בכבוד אל. אנכי אשר לחנם יגיעי ולא אקח ממך מאומה, ושכרי ממך אולי קללה או קללתים כמשכורת כל סופרינו מיד הקוראים אם אך יעיזו לגעת בכבודם, על אחת כמה וכמה כי לא לעון הוא לי אם אחסר או לא אדע איזה דבר.

עתה אבאר לפניך קורא יקר את תוכן ספרי. הספר הזה אם גם לא תמצא בו הערות בשפת צרפת ואנגליה ופתגמים בשפת אשכנז, בכל זאת הוא לפי דעתי ספר מועיל. בדברים קצרים ונאמנים רשמתי בו את המחלות השונות אשר שמו משטרן בנו בעת החדשה, את השנויים אשר נהיו בגו האדם ובטבעו בעת הזאת, ובארתי בו את אותותיהן, את אפניהן ואת טבען, כל מחלה ומחלה בפני עצמה. לדאבון לבי אוכל רק לבאר את אפני המחלות אבל רפואות תעלה לא אדע לכלן — אבל גם ידיעת המחלות מועילות מאד, כי

אנשים רבים אינם יודעים כי חולים המה, באשר לא ידעו מראות המחלות. המה יקראו את דברי ויראו כי אין שלום בקרבם, אולי יבקשו רפאות תעלה ושב ורפא להם.
ובזה תמה הקדמתי תודה ליוצר נשמתי ולמכיר כונתי. אמן.

ליבוי. לסדר „החל הנגף בעם" תרמ"ז לפ"ק.

המחלות בכלל. המחלות בכלל תחלקנה: לפנימיות ולחיצוניות. מהן ישנן אשר תעניָנה רק את החולה ומכאובן יסבול רק הוא, ויש אשר תעשינה את החולה למזיק גם לאחרים ומחליו יסבלו כל רעיו ומכיריו ובני ביתו. המחלות הפנימיות הנה: מחלת הראש, מחלת הלב, מחלת הלשון ועוד כאלה, — והחיצונות הנה: תשוקת הכתיבה (דיא שרייבזוכט בלעז), מחלת הכבוד, מחלת החקוי ועוד כאלה.

מחלת הראש. מחלת הראש גברה עתה בימינו עד להפליא. ביותר פרצה המחלה בין סוחרי עמנו בכל הערים. החולה הוא בריא בכל אבריו רק ראשו עליו תמיד כגלגל והולך סובב סובב לכל רוח. המחלה הזאת אינה מניחה לו לישון בלילה וגם ביום לא תתן לו מנוח. סבת המחלה היא: בסדרי חיינו, במעונותינו ובבגדינו. אם גם מנויה וגמורה היא כי דירה נאה מועלת לבריאות הגוף, בכל זאת תזיק עתה לבריאות הראש והדריכהו מנוחה. כן גם מעדנים ומשמנים אשר יחזקו את גו האדם המה עתה לרועץ לבריאות הראש, כי הידיעות החדשות במחקרי גו האדם גלו לנו מצפונות, כי הראש הוא עתה כאבר נפרד בגו האדם, אשר לזאת יכאב לו מאד גם עת כל הגו יצא במחול בסוד משחקים, וכמו שער יסער בקרבו גם עת הגו יצהל וישחק בחברת רעים. אמתת המשפט הזה נחזה עתה ברוב ספרי מחברינו הצעירים, כי הספר יעיד כי ידים כתבוהו ופועל הראש לא נחזה בו; ביותר נחזה זאת עתה ברוב ערינו וברוב קהלותינו, כי הראש לא יפעל מאומה עת אשר רוב או כל אברי הקהלה יפעלו לטובת הכלל ולטובה עמנו: והנה אם לפי הדברים האלה נחרוץ משפט, יצא לנו, כי יד הזמן חלה בהראש והשנה את טבעו מכל וכל, והדבר הטוב לכל יצורי הגו ירע להראש; ועד נאמן להחלטה הזאת הוא מעשה שראיתי באיש אחד, אשר קנה לו אדרת שער במחיר שלש מאות כסף ויחם לו מאד בקרה, ובכל זאת נפל למשכב במחלת הראש, רק על ידי אדרת השער ההיא.

רוב חולים כאלה יורישו את מחלתם זאת גם לבניהם אחריהם, ואחרים גם לניניהם ולנכדיהם. בכלל, המחלה הזאת היא מטבעה מחלה מתדבקת, כי קרבת חולה כזה תשיא המחלה גם על אחרים, וביותר הדבק מהחולה ברעיו ובמכיריו אשר המה לו לעזר תמיד; לפעמים יאציל החולה ממחלתו גם על אנשים אשר נגע בהם בפעם הראשונה; וכבר קרה פעמים רבות כי כל המחלה עברה מהחולה על אחרים לרגלי קרבתם, והחולה שב לאיתנו ויהי בריא אולם. . .

תוצאות המחלה הזאת שונות הנה. רבים ממכי המחלה הזאת יפלו לפתע ערומים ויחפים בראש כל חוצות, ורבים יטלטלו טלטלה גבר לרגלי מחלתם לארצות רחוקות מעבר לים ושם ישכבו למעצבה, אחדים ישלחו יד בנפשם מעצמת כאב ראשם.

רפואות תעלה למחלה הזאת היא: לגור בחדר אחד, להזהר ממשמנים וממטתקים, להשתמר מללבוש משי ורקמה, ולהתרחק מכל דבר מזהיר ומבריק; ובאשר המחלה הזאת דומה כמעט למחלת השלשול, כי החולה יוציא כל רגע ורגע הרבה, לכן יתאמץ ויתאפק לבלי הוציא יותר מכפי שהוא מכנים. אחדים נסו לבקש מזור להמחלה הזאת במעיני רחצה בערים שונות וגם מעבר לגבול, אבל ללא הועיל, כי לרגלי נסיעתם זאת גדל עוד יותר כאב ראשם.

סימני המחלה הזאת הם: גופניות וחיצוניות. הגופניות המה: לבנת פנים, עצבת רוח ושער לבן-עוד בימי עלומים; והחיצוניות המה: מרוצת תמיד בשוקים וברחובות ללוות גמילות חסדים על יום או יומים, בית מעון גדול, גליונות ותמונות על הקירות, יריעות רקמה על הרצפה ועל השלחנות, ובגדי מכלול — הן שמלות גבר והן שמלות אשה.

מחלת הלב. מחלת הלב גדולה עתה לכל איש לב. היא תנפץ את הלב על ידי מראה העינים ומשמע האזנים בכל יום. לפנים היה לכל בשר לב בשר, ועתה חלה יד הזמן בלבות בני האדם ותביא בהם שנויים. ישנם עתה אנשים אשר להם לב אבן או לב ברזל, או אין להם כל לב. נפלאת היא, כי תחת אשר עד עתה החליטו, כי אי אפשר אף רגע לאדם לחיות בלי לב, נראה עתה ברור כי חיי אי-לב ארוכים ומאושרים מחיי אנשי לב. לב אדם הוא עתה מחלה נוראה. החולה אשר לו המחלה הזאת נאלץ להסתתר במשאון ובמחשכים, כי חקי היופי והצניעות לא ירשו עוד לצאת בחברת אדם בלי לבוש, לכן לא יכון עת אשר לבו ערום נגד כל. המחלה הזאת תמנע את החולה מהשתכר לחם חקו ולשאוף אור צח. חולים כאלה יחיו חיי בודד, כי לא יכונו בחברת אנשים והנם למשא במחלתם. לחולה כזה טוב אשר יפה לשבת בבית, כי בלכתו בחוץ לסחור או גם בבואו בבית המדרש להתפלל ישוב לביתו בכאב אנוש בלבו. אם נחוץ לו לצאת, טוב מאד לעצום את עיניו ולהכביד את אזניו לבלי יראה או ישמע איזה דבר. מצב חולה כזה מורה מאד, כי אין מנחם לו ואין לו כל עוזר, יען כי האנשים לא יבינו למחלתו באשר אין להם לב, כאשר לא תבין העקרה חבלי לידה, ובשמעם כי יתיפח ויאנח בכאבו יצחקו עליו ויאמרו כי הוא משוגע; גם הרופאים לא יוכלו לגהות ממנו מזור, כי מבשרם לא יחזו המחלה הזאת, כי רבים המה חסרי לב, ולמודם בשבת תחכמוני ללא הועיל למחלה כזאת. המה ידעו רק נתוח לב מת, כי רק מתים ינתחו שמה, וכאב לב חי זר להם...

חולה כזה לא ירפא עד אשר יצלח בידו להמית את לבו בקרבו, או לבנות עליו חיץ ולכסהו בטמון לבלי ישאר לו כל זכר, או להפכהו לאבן, ואז ירפא והיה ככל האדם; אז יוכל לסחור בהשקט ובבטחה, או יוכל לרפא חולים אם הוא רופא, ולבו נכון ובטוח כי יתעשר, אז יוכל לאחוז במשפט אם הוא עורך דין, יוכל ללמד בנקל אם הוא מורה, גם לא יברח עוד מאנשים, כי יוכל גם הוא לתת חתיתו על כל סביביו, אז יוכל לתת כסף בנשך אם הוא מלוה, ויוכל להשתרר אם הוא בעל משרה, ונאמן הוא כי על מקומו לא ישב זר — במלה אחת: אז הוא ככל האדם ואיננו עוד גר בתוכם. אבל לרעת החולים האלה קשה מאד להמית הלב או להמירו באבן, ובכן ישועה רחקה מהם. ומעשה ברוקח אחד אשר חלה במחלת לב אדם, ובכל צרי בית נכאתו לא מצא כל תרופה למחלתו, וכמעט מחצית הונו הלך תמס, עד כי לאחרונה גנבה אשה את לבבו, ומאז הוקל לו ויצלח מאד מאד במסחרו. עוד תרופה אחת למחלה הזאת והוא הכסף, בכסף יוכל החולה הזה להזהר ולשמור את לבו החולה, אבל הנסיון הראה לרוב לדעת כי ברבות הכסף יתקמט הלב, ורוב בעלי הכסף הנם חסרי לב.

מחלת הלשון. המחלה הזאת לא תרע להחולה רק תזיק לאחרים. המחלה הזאת מסגלת להדבק — מפני סבות שונות — ביהודים, החולה יניע בלשונו פעמים אחדות ויזרוק בוז מרה באיש אחד או לפעמים גם בעיר שלמה. החולים אשר לשונם אתם יתנשאו לראשי העדה ויפסעו על ראשי האנשים ברגל גאוה, כי כלם ייראו מחמת לשונם. המחלה הזאת שמה משטרה ברוב הדרשנים והמוכיחים אשר ממנה יסבלו מאות אנשים שעות שלמות בבתי המדרשים. חבלי המחלה הזאת נרגיש גם בקראנו איזה מכ"ע המלא לפעמים רק ריב לשונות, או בקראנו איזה ספר חדש. בספרים כאלה תופיע המחלה בתמונה מהופכת, כי שם נרגיש כאב חסרון לשון... ישנם סופרים אשר חלו במחלת קישוי לשון.

ובקראנו את דבריהם נרגיש טלטלה גבר כהולך על אבנים חדות, רבים יאריכו לשון במחלתם ויענו את נפשותינו שעות שלמות. ישני עתה סופר אחד אשר הוא באמת כבד לשון ועד הביעו הגות רוחו י ג מ ג ם מלים רבים. בעת האחרונה הראה סופר אחד לדעת כי נאמן הפתגם האומר: לשור לשון ארוכה אבל איננו יכול לדבר...

והנה מחלת זריקת המרה בהלשון מסוכנת מאד, באשר תזיק לפתע פתאום ולא נדע גם להזהר ממנה, אבל מחלת הלשון ברוב סופרינו הֵנָּה רק למשא ותשרט בנפש שרטת, ותוצאות המחלה ההיא היא רק אבדן כסף.

מחלת הכתיבה. המחלה הזאה רחבה ונסבה עתה בכל הערים ובכל הכפרים. מוכה מחלה כזאת לא ישקט ולא ינוח, לבו כים סוער וכל רעיוניו כהמות ים לגליו, מתשוקתו העזה לכתוב ולראות דבריו בדפוס. המחלה הזאת היא בעצם מחלה נושנת, וכבר סבלו רבים על ידה, אבל לפנים שלטה רק בגדולים, ועתה גם הקטנים והתינוקות לא ינקו ממנה. מוכי המחלה הזאת שונים המה בטבעם, אחדים בנוח עליהם רוח המחלה, יתהפך בם טבעם לטבע כלב נובח, ובחמה שפוכה יתנפלו על קטון וגדול ויחרפום וינדפום בלי חמלה, יקחו ספרים יקרים ויקרעום לגזרים בחמת רצח וירקו עליהם... באחדים תולד על ידי המחלה הזאת נטיה לגנוב ויגנבו ויגזלו על ימין ועל שמאל, יחטפו מכל הבא בידם, יקחו דברים יקרים וישנום לבלויי סחבות לבלי יכירום האחרים. ומה נפלא הוא לראות איך יצא כפעם בפעם חולה כזה בראש קריה בשמלה תפורה מקרעים שונים, כהמשחקים בבתי מרוץ הסוסים, ובאשר הוא מוכה ממחלתו, לכן יתגאה בלבושו זה ויצעד בגאון, מבלי ראות כי הכל יניעו אחריו ראש ויצחקו עליו. לא יקר הוא לראות גם חולים כאלה המתראים לפני קהל רב ערומים כיום הולדם, וכל הרואה בם תקוץ נפשו למראה עצמותיו השֻׁפות וקרבו הרזו והדל. לפעמים יופיע חולה כזה מכוסה כל גופו רק גלה את.... לרוב יקרה כי חולים כאלה ירימו גם קול שיר ויקראו בגרון כעורב או ייליל כתתול, עד אשר החרשנה אזנינו מקולותיהם האיומים. אחדים יצאו במחול לפני קהל רב ויחוגו ויכרכרו יקפצו וידלגו עד שפך זעה. זה לא כבר כרכר נגד כל העדה מוכה מחלה כזאת, איש גדול ונשא אשר „שמו נודע לתהלה על ארץ רבה, וגדולי איראפא יתנו כבוד לשמו", ויצא במחול ויפזז עם שבט בידו קבל עם, ערום וחשוף שת...

עוד מעשה באיש אחד, אברך עשיר צעיר לימים, אשר נפל למשכב במחלה הזאת, ויחל לדבר גבוהה גבוהה על „סם מות וסם חיים", ויתנפל בחומו על קברי אנשים גדולים וימיל גללים עליהם ויחרפם, ויגנוב וישקר ויתהולל בראש כל חוצות; וכבר החישו רבים לישועתו ויצקו מים קרים על ראשו — אבל ללא הועיל...

מוכי המחלה הזאת יתנפלו לפעמים לא רק על אנשים זרים, כי אם גם על אבותיהם ועל בני משפחתם, ויחרפום ויגדפום וישימום לקלס, ולפעמים יעוללו בעפר קרן עצמם ויתפאו על עצמם כל דברי בלע, כמעשה שהיה בסופר גדול אחד, אשר שם את עצמו ואת בני משפחתו למטרה לחצי לעגו... בעת האחרונה דבקה המחלה גם באשה אחת ותצא במחולות בלבוש שק קרוע...

רפואות העלה להמחלה הזאת עוד לא נמצאה, כי אם גם נסו ליסר איזה חולים לעצור בעדם בחזקה, פרצו עוד יותר גבול, ויתנפלו בחמה שפוכה על הרופא, וכמעט קרעוהו לגזרים. יוכל היות כי הזמן אשר הוליד את המחלה הזאת יוליד גם נהה לה.

מחלת החקוי. המחלה הזאת תמ לבנו להאמין בדברי החוקר דארווין, אשר החליט, כי מוצא האדם הוא ממין הקופים, כי באמת פרצה בעת האחרונה מחלה בקרבנו הנושאת עליה חותם טבע הקופים, לחקות את מעשי אחרים. המחלה הזאת מסוכנת לנו מאד, כי תשים שמות במשפחות שלמות ותמית את מבחר בנינו. חולי

המחלה הזאת יתאמצו לחקות את מעשי אחרים, וביותר את מעשי העמים. לפתע בנפול עליהם המחלה ישנו את שפתם, את שמותיהם ואת בגדיהם עד כי לא יכירום עוד. כל בני העיר ידעו למשל כי שם החולה היה עד עתה מ ש ה, ולפתע ישמעו כי שמו עתה מ א ר ק ו ס, ותחת אשר עד עתה דבר שפת עמו בנקל, ידבר עתה שפת לא ידעו הם ולא ידע גם הוא; בכבדות כהולך על סירים יתנהג בדבורו, ובכל זאת ידבר שפה זרה ושפתו הישנה לא יכול גם לשמוע עוד. לפתע ישונה בחולים כאלה גם טבע קיבתם ללא יוכלו לאכול בשר שחוט בסכין כשר ויאכלו בשר טרפה, ויתאמצו בכל כחם לבלוע גם סרטנים ודגים שונים וכל דבר פגול. אחדים יציגו בביתם במועד ידוע תרזה קטנה וידליקו עליה נרות וישמחו מאד עליה מבלי דעת מדוע. חולים כאלה לא יוכלו לראות בביתם טולים, או אמה עבריה, ויאספו אחרים אל ביתם לרקחות ולטבחות. גם רגש הבושה ישונה בקרבם, כי יחלו להתבושש גם באחיהם ויברחו מפניהם, ורק בחברת זרים ימצאו נחת. המחלה הזאת תזיק גם לחזות עיניהם ולמשמע אזניהם, כי חבריהם יצחקו עליהם וימלאו פניהם קלון והמה לא יראו ולא ישמעו. ביותר תדבק המחלה בעשירים, כנראה לרגלי איזה טבע מיוחד המסוגל למתכות הכסף והזהב; בכל זאת נפגוש חולים כאלה גם בתוך העניים מבלי דעת סבת מחלתם.

בשנים האחרונות נפלה מחלת החקוי גם בעניים, ותשם משטרה בכל החורים והסדקים. מוכי המחלה הזאת יחקו אל מעשי הגבירים וילכו שולל למראה עיניהם. חולים כאלה יעבדו בפרך, בחומר ובלבנים, ואת משכרת עבודתם בשבוע או בירח ימים יתנו במשי ובגלומי תכלת, ויגלמום ויקפלום גם המה לסרח עודף וישימום על אחוריהם, וכה יצאו בשוקים וברחובות כתכיים ארוכי זנב... נורא הוא לאיש בריא לראות איך יוציאו בידיהם את דמם ואת חלבם ויתנום במחיר אמתים רקמה או נוצה אחת לשום על ראשיהם! שפחות רקחות וטבחות תקחנה במחיר עמלן בשנה שלמה, בתי ידים, מחסה מגשם ומשמש, כתנות פסים ושהרונים, כמעשי הפראים באפריקא אשר יתנו את כספם וזהבם במחיר פניני זכוכית. בימי הקיץ תהרוס המחלה הזאת בתים רבים, כי אז תחלינה ה נ ש י ם במחלה הזאת, ורבות תאספנה כסף בעמל ויגיע רב ותסענה הרחק ותשלכנה אותו המימה במי רחצה. רבות תמצאינה לפתע מגרעות בבגדיהן, כי יד המחלה היתה עליהן, ולפתע תשנינה והפרדנה בין הדבקים בשמלותיהן והוספנה עוד מקלעות ופתילים ופעמונים, זאת כמין כף יונית, וזאת כרופן עקומה, ואחרת כהר ההר, וכן תלכנה ותתענגנה ותשובנה לבריאותן. המחלה הזאת תגדיל לפעמים את משפחת הבית, כי לפתע בחלות האשה במחלת החקוי לא תוכל להניק את בנה ותקח מינקת הביתה. נגועי מחלה כזאת מבקשים להם מרפא והרוחה בבתי החזיון ובבתי זמרה ושיר, ובשבתם שמה בשורה הראשונה יחד עם הגבירים ורוח להם. הנסיון הראה לדעת כי המחלה הזאת תזיק לכח הזכרון והשלול את היכולת לראות את הנולד, כי מוכי החלי הזה לא יזכרו את אשר עליהם לשלם, לא יזכרו את נשייהם, לא ידעו ולא יבינו כי הם כורים שוחה לרגלם על ידי חקויים, ובחלים לא יראו את הנולד; והדבר הזה הוא הרעה היותר גדולה אשר תמשך לרגלי המחלה הזאת.

מזעת חולים כאלה פרצו ורבו בעת האחרונה יצורים בלי לב השותים דם אדם, והמה יסבו תמיד את החולים האומללים וימוצו את דמם ו י ש כ ו אותם בלי חמלה. נדודים רבים ישבעו החולים האלה מנושכיהם, כי לפעמים יאכלו את כל בשרם וישאירו מהם רק עצמות יבשות... המחלה הזאת נודעת בשם: מ ח ל ת ה נ ש ך.

מחלת החקוי יצאה מבתי מעונותינו ותרחיב את חוג מושבה גם בבתי התפלה, כי המנהיגים ברוב ערינו נהלו לפתע ולא יוכלו לשאת עוד את מנגינות החזנים הישנים ובעלי התפלה, ויכונו שיר מקהלה והחזן לבוש שחורים וארוכים, וכן גם משוררים לבושים שחורים

ארוכים עם מגבעות בעלות ארבע קצוות על ראשיהם, והיה בהביט המנהינים על המגינה על בגריהם, וחיו ורפא להם. — גם להמחלה הזאת אין עוד כל צרי להועיל. העשירים לא יאבו לקחת צרי אל פיהם, ורק בעת האחרונה נרפאו מעט ממחלתם על ידי רעם פתאום... כי כן ישנן מחלות רבות אשר תרפאנה בעזרת חרדת פתאום; והדלים יקחו כל צרי ללא הועיל. פעמים רבות הושיבום במאסר וגם את כל כלי ביתם לקחו מהם, והמה לא נרפאו עוד....—

מחלת הכבוד, או מחלת הגאָיון. גם המחלה הזאת נושנת היא וכבר הצעידה רבים למלך בלהות, אבל בימינו גברה על אחת שבע ותשם משטרה בקטון ובגדול. מוכה המחלה הזאת ידמה לפתע כי כל בני האדם המה גמדים, והוא אך הוא ענק גדול; כל מעינו הוא לעלות מעלה מעלה ולהגביה עוף, ובאשר אין לאדם כנפים, לכן יטפס על ראשי האדם בידיו וברגליו ויתרגז ויתקצף עליהם בהשליכם אותו מעליהם. חולה כזה הוא מוכה בסנורים, אשר לזאת יקרה לפעמים כי ברמותו לעלות על ראש הר, ירד עמוק לבור אשפתות... רוב חולים כאלה הם כמעט משוללי הדעת, כי בעד דבר חונף אחד, בעד מלה נרפסה אחת, בעד מקום לשבת אך שעות אחדות, אך רגעים אחדים, יתנו מהונם וממיטב כספם, ולבם עוד ישמח ויצהל. ישנם חולים ממין המחלה הזאת אשר המחלה תגרש מקרבם רגשי הרחמים, ובלי חמלה יעברו את בניהם ואת בנותיהם, ימכרום לעבדים ולשפחות, ישימו כבלים ברגליהם, או ישימום לגברים לא יצלחו בימי חייהם. זאת נראה לרוב בהערים הקטנות אשר שָמה תאחזנו למראה העורים והפסחים אשר נהיו לברות לשני חולים כאלה. חולה כזה ידמה תמיד, כי בכל מקום עמדו ולכתו הכל יביטו עליו ויתפלאו עליו, וצל הרים יראה כהרים. לרוב תתפרץ המחלה הזאת בעצם עזה בבוא החולה לבית המדרש; אז לבו כים סוער, ולא ימצא לו מקום לשבת, יבחן בעין בוחנת את האנשים היושבים סביבו ויקחם בעפעפיו. לפעמים ישימו חולים כאלה את בית המדרש כמרקחה בעד דבר קטן, ינצו ויריבו יחד, ולא יקר הוא לראות, כי האחד יכה את רעהו בלשון, וירדפהו בלי חמלה. אבל בתי המדרש המה גם הבתים היחידים אשר חולים כאלה ישיגו שם את תאות לבם וימצאו מרגוע למחלתם; ובאשר חולים כאלה רבים עתה בכל עיר ועיר, לכן יסדו גם בכל עיר ועיר לטובת החולים הרבה בתי מדרש אשר המה בתי מרפא למחלה הזאת...

המחלה הזאת תביא פעמים רבות רעה נוראה על החולה; חולים רבים אבדו במחלתם זאת את כל הונם ורכושם ויהיו חסרי לחם. בערים רבות שפכו דמי מלחמה בשלום לרגלי המחלה הזאת ותפרד בין אחים לנצח. פעמים רבות קרה, כי חולה אחד התהולל בראש כל חוצות וכל העדה היתה לצחוק על ידו... ועל המחלה הזאת החליטו הרופאים אחרי נסיון שנים רבות, כי תושיה רחקה ממנה ואין לה כל רפאות תעלה.

מחלת שנוי הטבע. בעת האחרונה פרצה מחלת שנוי הטבע ביתר עז בקרב בני האדם. מסבה בלתי נודעה ישונה לפתע הטבע האנושי בקרב החולה, ויולד בו טבע חיות שונות, נטיות ופעולות אשר נפלו לחבל מידי הטבע לבהמות ולחיתו יער, לזוחלים ולרמשים. טבע החולה ישונה פעם לטבע אריה או שועל, ופעם לטבעי נחשים ועקרבים וכל רמש. החולה אשר המחלה שנתה את טבעו לטבע אריה, יטרוף ויאכל על ימין ועל שמאל, ישוד משפחות רבות, ישפוך דם ויפצח עצמות ויתן חתיתו בארץ חיים. חולים כאלה נחזה בכל עיר ועיר, ובכל מקום עצומים הרוגיהם. לפי עדות חכמת הרפואה רחבה ונסבה המחלה הזאת רק בעת האחרונה, תחת אשר בשנים הראשונים לא היה חזון כזה נפרץ מאד, כי האדם היה אז עוד בריא בטבעו. המוכים במחלת טבע השועל נחזה לרוב בבתי המדרשים ובאספות טובי העיר. מהלכם הוא כמהלך השועל: ראשיהם כפופים לארץ וגבם עקום

מעט כמו לא ידעו כל רע, אבל לכם מלא תמיד ערמה ומזמה, ביותר גברה מחלת טבע השועל בלב הצעירים והמשכילים החדשים אשר יארבו תמיד לדם תרנגולות... גם המוכים במחלת טבע הנחש רבים הם עתה, חולים כאלה ילכו על גחונם ועפר ילחכו אבל הם נוקמים ונוטרים כנחש, רבים מטילים גם ארס וימיתו אנשים לפתע פתאום — ומעשה באחד שמת מנשיכת חולה כזה אשר הטיל בו ארסו ממרחק כמה אלפים פרסאות וימיתהו בטפה אחת... במחבר אחד הכירו מספרו אשר הוציא לאור, כי הוא חלה במחלת טבע החמור. לפגוש חולים במחלת טבע התוכיי להתגאות רק בזנבו, הוא מעשים בכל יום. זה לא כבר הופיע מבקר אחד אשר כנראה חלה במחלת טבע אשר גרה לא יגר, כי בכל מקום יחפור ויתור רק אחרי גללים... מחלת טבע הדגים לבלוע איש את רעהו נחזה עתה בכל רגע ורגע, וחולים רבים עושים עוד מעשה דגים ידועים אשר ירפשו את המים סביבם לבלתי הראות היטב... כן נחזה בכל רגע מחלת טבע הזבובים, להופיע בזרוח השמש ולהעלם בבואו, לנפול על כל מתוק ולהשבית מנוחת האדם... רוב המלוים הוכו במחלת טבע העלוקה למוץ הדם ולשתותו בכל פה. במשוררים אחדים נולד טבע העורבים לקרוא: קרע קרע! ומעשה באיש גדול אחד אשר חלה במחלת טבע התרנגול לנקר באשפתות ולחפש אחרי גרעין אחד...

עד הנה משכתיך קורא יקר, והארתי לפניך מחלות שונות, יוכל היות כי תמצא ביניהן גם את מחלתך, ובכן אבקש ממך כי לא תתעבר בי ואל תשפוך עלי זעמך, כי לא לך כונתי חלילה, רק את המחלות תארתי, ואם גם אתה חלית באיזה מהמחלות האלה לא בי האשם. והנה אם גם העליתי פה על שפת לשון מחלות רבות, בכל זאת עוד נשארו הרבה אשר לא נגעתי בהן בקצה עטי, כי רבו מארבה ואין ספורות למו. אם יזכני ה׳ לשנה הבאה, ואם ספרי ימצא חן בעיני הקוראים אמלא את אשר חסרתי הפעם ואתן גם את ההמשך ממנו.

מ. מאנאסאוויץ.

אָב לַבָּנִים.

סָרוּחַ עַל עַרְשׂוֹ בְּחֶבְלֵי הַמָּוֶת
שֹׁכֵב מַתִּתְיָהוּ זָקֵן כְּהֲנֵי־יָהּ.
לִבּוֹ בּוֹ חָלָל. עַל פָּנָיו עַצֶּבֶת
נַפְשׁוֹ תִּתְמוֹגָג וְרוּחוֹ הוֹמִיָּה:
עֱנוּת עַמּוֹ רָאָה. מַכְאוֹבוֹ יָדַע
נִיחַל לְהוֹשִׁיעַ – וְהִנֵּהוּ גוֹוֵעַ.

תַּלְתַּלֵּי לְבֶן־כֶּסֶף עַל רֹאשׁוֹ הַכֶּתֶר
נַעֲטֶרֶת הַשֵּׂיבָה כְּבָר לוֹ תִּפְאָרֶת.
וְעוֹד יָדָיו כּוֹנְנוּ חִצִּים עַל יֶתֶר

לִירוֹת בָּמוֹ אוֹיֵב לַעֲזוֹר בַּצָּרָה:
כִּי חֵרֵף צָר יָהּ וַיִּבֶז דְּבַר אֵל
וּלְקַטֵּר לִפְסִילִים צִוָּה לְיִשְׂרָאֵל.

וּבְכֹחַ עֲלוּמִים, זוּ כֹחוֹ לֵאלֹהַּ
רָץ לִקְרַאת נֶשֶׁק זֶה־זְקַן הַגִּבּוֹרִים,
נִקְרָא לַלָּחֶם וְלֹא הִתְמַהְמֵהַּ
נִלְחֶם בְּרֹאשׁ עַמּוֹ כַּאֲרָיוֹת וּנְמֵרִים;
וּבְטֶרֶם עוֹד כִּלָּה מִלְחֶמֶת אֻמָּתוֹ
קֻפַּד הַמָּוְתָה כָּאֹרֶג חַיָּתוֹ.

קָרִים כַּקֶּרַח כָּל בַּדֵּי גֵוֵהוּ,
אַךְ לִבּוֹ לֶהָבָה, שָׁם אֵשׁ יֹקֶדֶת:
אֵשׁ אַהֲבָתוֹ לְעַמּוֹ וּלְדָתֵהוּ
וְנָקָם וְשִׁלֵּם לְהֵרַע בַּקֹּדֶשׁ—
אַהֲבָה וּנְקָמָה מָלֵא לִבֵּהוּ
וְזֹאת הוּא מְצַוֶּה לְבָנָיו אַחֲרֵיהוּ.

וְכִנְצִיבֵי שַׁיִשׁ סְבִיב מִטָּתֵהוּ
בָּנָיו יַעַמְדוּ מוּסָרוֹ לִשְׁמוֹעַ;
וּכְאוֹב מֵאֶרֶץ הֵרִים קוֹלֵהוּ
לְהַטִּיף לְבָנָיו — כִּי הִנּוֹ גוֹוֵעַ —
לְעַמָּם וּלְדָתָם לְחַזֵּק יְדֵיהֶם—
וַיִּפְתַּח אֶת שְׂפָתָיו וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם:

„קֵץ חַיַּי בָּא, עוֹד רֶגַע אֵינֶנִּי,
אֶת עַמִּי אֶעֶזְבָה, גַּם אֶרֶץ אֲבוֹתַי,
לָכֵן שִׁמְעוּנִי רְאוּ נָא מִמֶּנִּי
וַעֲשׂוּ־נָא כָמוֹנִי, צְאוּ־נָא בְּעִקְבוֹתַי.
יְהוּדִים הִנְּכֶם, זֶה שִׁמְכֶם תִּזְכֹּרוּ!
הָבוּ לוֹ כָבוֹד וּבוֹ תִּתְיַמָּרוּ!

שׁוּרוּ נָא פֹה, מַה־קְּטַנָּה לְבָתִּי,
וּמְלֹא רֹחַב תֵּבֵל תָּכִיל קִרְבָּהּ:
שָׁם אַהֲבַת עוֹלָם לְעַמִּי וּלְדָתִי;
אַהֲבָה לְאֹהֲבֶיהָ וְאֵיבָה לְאוֹיְבֶיהָ.
שָׁם גַּם כְּאֵב אָנוּשׁ לְשֶׁבֶר עַמֵּנוּ,
כִּי הָשְׁפַּל, בְּאֶרֶץ יְרוּשַּׁת אֲבוֹתֵינוּ.

מִי יִתֵּן וְדָמַי תְּהוֹם רַבָּה הָיוּ
אֶת סְגוֹר לִבִּי אָז בְּיָדַי קָרַעְתִּי
וְעַל זֵדִים הֵצַפְתִּי לְאָכְלֵנוּ אֹתָיו
וּבְגַלֵּי דְמֵי נַפְשִׁי אוֹיְבֵינוּ טִבַּעְתִּי!
אוֹ לוּ אַנְחוֹת לִבִּי לִסְעָרוֹת תִּהְיֶינָה
וְאוֹיֵב מִתְנַקֵּם לְשַׁמָּה תְּשִׂימֶנָה!

כִּי דִמְעוֹת בְּנֵי עַמִּי בְּשָׂרִי תְּכַלֶּינָה
וְאֶנְקַת חֲלָלָיו תְּבַצַּע חַיָּתִי,
וְנַחַת אֶשְׂבָּעָה עֵת עֵינַי תִּרְאֶינָה
אֲשֶׁר בַּת עַמֵּנוּ, בְּאַרְצָהּ שָׂרָתִי!
כִּי בֵן לוֹ הִנֵּנִי וְזֹאת הִיא תִּפְאַרְתִּי!
בִּכְבוֹדוֹ אֶכָּבֵד, הֶאָח מָה אָשַׁרְתִּי!

כִּי רָם, כִּי נִשָּׂא יִשְׂרָאֵל הִנֵּהוּ
בְּרוּחוֹ וּבְדָתוֹ לוֹ יֶתֶר שְׂאֵת
כְּסֶלַע רוּחֵהוּ, מִי יַכְנִיעֵהוּ?
בְּשׁוֹאָה, בְּסַעַר לֹא יֵדַע רֶתֶת!
כְּסַפִּיר וָנֹפֶךְ בַּת עַמִּי בַּשַּׁעַר
כְּפֶן אַדֶּרֶת בֵּין עֲצֵי יַעַר.

וְדָתוֹ תּוֹרָתוֹ מַה־נַּעֲלִים חֻקֶּיהָ!
אַהֲבָה וָיֹשֶׁר בָּם יַחַד נִצְמָדוּ;
צֶדֶק וּמִשְׁפָּט מִפִּתַּח שְׂפָתֶיהָ,

וְעַל אַהֲבַת־אָדָם יַחַד נוֹסָדוּ –
וְאָהַבְתָּ לְרֵעֲךָ! צִוָּה אֵל רָמִים.
וְזֹאת תִּפְאַרְתֵּנוּ לְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים!

שִׁמְרוּ נָא בָּנַי אֶת דָּתֵנוּ, קָדְשֵׁנוּ!
כִּי הִיא נִשְׁמָתֵנוּ וּבָהּ נִגָּאֵל,
בִּלְעָדֶהָ אֵינֶנּוּ אֶת אֲשֶׁר הִנֵּנוּ,
בָּעַמִּים נִתְבּוֹלֵל וְאֵין עוֹד יִשְׂרָאֵל.
וּדְמֵי אֲבוֹתֵינוּ הַחִנָּם שֻׁפָּכוּ,
לַטֶּבַח הוּבָלוּ לַכְּלָבִים הָשְׁלָכוּ?

הַשָּׁלוֹם אֶהֱבוּ וּבִשְׁמוֹ רַק תִּדְגֹּלוּ
חִדְלוּ רִיב אַחִים וְיֵצֵא גַּם מָדוֹן!
כִּי פִּרְחֵי שָׁלוֹם אֱמֶת בִּמְרִיבָה יִבֹּלוּ
וְתַחַת פְּרִי חֶמֶד יִפְרַח הַזָּדוֹן!
בַּקְּשׁוּ נָא שָׁלוֹם וּשְׁלוֹם אַחִים יֶהִי,
וְתִחְיוּ בַּנְּעִימִים לֹא תֵדְעוּ כָּל נֶהִי!

אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל!... מַה־יָּקָר זִכְרֵךְ!
עֶרֶשׂ עַמֵּנוּ, מְלָכֵינוּ בָּהּ שָׁרוּ;
כָּל הַר, כָּל גֶּבַע וְכָל עֲמָקֶיהָ
יַבִּיעוּ יְדַבְּרוּ זִכְרוֹנוֹת עָבָרוּ.
כָּל אֶרֶז, כָּל אַלּוֹן יַזְכִּירוּ הֲדָרָהּ
כִּי שָׁאֲפוּ רוּחָהּ וַיִּינְקוּ עֲפָרָהּ!

אֶת יָדוֹ הַנְּדִיבָה הַיּוֹצֵר שָׁם פָּתָח
וּנְבִיאִים וְחוֹזִים בָּהּ יַחַד הִטִּיפוּ;
מֵעַל פְּנֵי הֶעָתִיד הֵרִימוּ הַמָּסָךְ
וּכְטַל מִשָּׁמַיִם דִּבְרֵיהֶם הִרְעִיפוּ.
וְנָשִׂיא בְּעַמּוֹ שָׁם בְּמַשָּׂא יָשׁוֹר
וּלְוִיִּם שָׁם שָׁרוּ בְּנֵבֶל עָשׂוֹר!

כָּל צַעַד, כָּל שַׁעַל הוּא סֵפֶר פָּתוּחַ,
בּוֹ יִקְרָא הַיְהוּדִי קוֹרוֹת עַמֵּהוּ.
שָׁם כְּבוֹדוֹ וַהֲדָרוֹ חֲרוּתִים עַל לוּחַ,
כָּל אֶבֶן, כָּל צִיּוּן יִתֵּן עֵדֵיהוּ!
שָׁם יֶחֱזֶה הַיְהוּדִי בְּעֵינַיִם כְּבוֹדֵהוּ
וְנַפְשׁוֹ תִּתְעוֹרֵר לְעַמּוֹ וּלְדָתֵהוּ!" —

דּוּמִיַּת הַשֶּׁקֶט מִסָּבִיב שׂוֹרֶרֶת;
עֵינֵי הַזָּקֵן רֶגַע סֻגָּרוּ,
יָבְשָׁה הַלָּשׁוֹן גְּדוֹלוֹת הַדֹּבֶרֶת
נִקְפְּאוּ בַּדָּיו כְּלַפִּיד בָּעֲרוּ.
כָּבָה אוֹר נַפְשׁוֹ, אָפְסוּ הַחַיִּים,
נַעֲלָה נִשְׁמָתוֹ לִמְרוֹמֵי שָׁמָיִם!

ליבוי. י"ח שבט תרמ"ז.

מ. מאנאסאוויץ.

בעבור חושי בי.

בַּעֲבוּר חוּשַׁי בִּי לָחוּשׁ כָּל־נֹעַם וָיֹפִי
תִּתְחַנֵּן אֵלַי לְהַגִּיד לְךָ מִשְׁפָּטִי בְּמוֹ־פִי,
עַל־דְּבַר סֵפֶר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר כָּתָבְתָּ
וּבְתַכְרִיךְ פַּסִּים לִי אֶשְׁכָּר הִקְרַבְתָּ,
אָמְנָם כֵּן! כָּל חֲמֵשֶׁת חוּשַׁי בִּי נֵעוֹרוּ:
לְמַרְאֵה הַדְּפוּס הַנֶּחְמָד שְׁתֵּי עֵינַי אוֹרוּ,
מִמִּשּׁוּשׁ חֶלְקַת הַנְּיָר וְדֵי נַחַת שָׂבַעְתִּי,
כִּצְלְצְלֵי שֶׁמַע אֶת־צְלִיל הַחֲרוּזִים שָׁמַעְתִּי
וּבְחִכִּי גַּם־טָעַמְתִּי דֵּי הַשֵּׂכֶל וְהַדֵּעָה,
אַךְ בְּאַפִּי הֲרִיחוֹתִי—וָאָרִיחַ רֵיחַ זֵעָה!

ד"ר ש. מאנדעלקערן.

זמן לבנים ומצא שחורים.

ספור מה שקרה.

„— זה לי עשרים שנה עבדתיכם באמונה, לא מריתי חלילה פני בעל בית, הכל ברוך השם על מקומו דבר לא נעדר, לא גנבתי יום ולא גנבתי לילה, חייתי בצר ובמצוק והנני שמח בחלקי, רק דבר אחד חסר לי, והוא: לתת את חייקע בתי לאיש, וכבר עברו שש שנים מעת בקשתיכם יום יום לעזרני להסיר הכבל הזה מעל שכמי, וברוך השם הבטחתוני לעשות בדבר הזה, ומאז עוד ה[illegible]דו מנגד, וישועה בל נעשה עוד. חוסו נא, בעלי בתים, והביאו עצה וגלו מעלי החרפה הזאת, כי בתי כבר הגיעה לפרקה ואל מי אשא עין אם לא אליכם רבים? וכבר באו מים עד נפש, כי אתמול נמלאו לחייקע שמונה עשרה שנה, אללי לי! היא עודנה יושבת בתולה! הלא כבר אבד עליה כלח ואני אנה אסתיר את כלמתי! רחמו עלי ועל שיבתי ועשו פלילה הפעם!".

תפלה קצרה כזאת התפלל שמואל מוכר ספרים הזקן, שמש בבית תפלת החסידים בעיר סופה, לפני זקני העדה מנהלי הבית; והנוסח הזה כנראה כבר שגור על פיו, כי לפי דבריו יתפלל כזה שש שנים; אבל הפעם שֻׁנָּה תפלתו מכל ימות השנה, כי אתמול הגיעה חייקע לשנת השמנה עשרה, והדבר הזה גזל שנה מעיניו כל הלילה. נקל הוא להוציא מפה „בתולה בת שמנה עשרה שנה", אבל לאיש ולאב כשמואל הוא כבד אבן. הוא עוד זוכר כי אשתו ראשע היתה בת אחת עשרה שנה לחתונתה, וזכר לדבר כי ביום המחרת לכלולתה הסירה מעליה את חרוזי פניניה ואת שרשרת הזהב ותלבישן את החתול אשר ברחה כרגע ותעלם, ולשנת השמנה עשרה כבר היתה אם לארבעת ילדים, ובתו עודנה יושבת לשמנה עשרה שנה ואין לה ולד גם בעל אין! הלא יכאב לב האב לראות איך בכל שבת ושבת מובאות נשים בנות עשר ואחת עשרה שנה לבית התפלה בשמחות וגיל תובלנה בלוית מאות נשים, ולבתו אין מנהל מכל בנים אשר למדו בבית התפלה, ואשר כמעט תבע את כל אחד ואחד בפה לפרש כנפיו עליה, והמלאך הגואל עוד לא הופיע. ובאמת במה נופלת חייקע מכל העלמות? עלמה דקה ורזה, בעינים שחורות, פנים שחורים, שערות שחורות, שנים שחורות וגם חוטם לא אפוך ולא קצר. אבל היפלא כי היא רזה? וממה תשמן? מהלחם ומהבצלים? ואיך תהי לבנה? התרחץ גם היא את פניה כשאר הפריצות במים ובבורית בכל יום? ובאשר לא היא אשמה בכל הדברים האלה, הלא איננה מכוערת — כן היתה דעת שמואל השמש; ואם גם היתה מכוערת היהיה לה הדבר הזה למכשול? הם מלהזכיר! האם אל יפי פנים ישא גבר עין? ואם חלילה הגיד לו אחד כי איננו חפץ בה באשר הֵנָּה מכוערת, אז אין כל ספק כי לא בחר בו עוד שמואל בשום אופן — כן היו דבריו תמיד. לפי דעת שמואל אשה היא אשה, והנותן עיניו ביופי עובר על מקרא מלא: שקר החן והבל היופי. והלא בכל התורה איננו מצווים לקחת דוקא יפה־פיה, ואם כן הלא הדבר רשות, ומה לנו לחומרא יתרה עוד? ולולא היו בני נכר, מי יודע אם נבראו נשים יפות מכל וכל, כי רק להם נאה זאת, כמו שמצינו בתורה: וראית בשביה אשת יפת תאר, שמע מינה כי באשת נכרי הכתוב מדבר. ולרגלי שיטתו זאת מלא שמואל צחוק פיו על בחור אחד אשר

הציעו לפניו שרוך והבחור ענה כי הנהו חפץ לראות את המדוברת. „שוטה! — אמר אליו שמואל — אם השרכן הציע לפניך שרוך שמע מינה כי בבתולה הוא מדבר כי הוא לא ישרכך עם בחור, ומה לך עוד? אשה היא אשה! ובכן, לפי דעת שמואל, לא נופלת חייקע מכל העלמות ומדוע יגרע חלקה? אין זאת כי מזלה גרים, והא ראיה, כי לאסונה אין לו אף גרה אחת לתת לה נדה. ואם גם לפי דעתו עון פלילי הוא לקחת נדה, וגם בכל התורה אין שום רמז על זאת; אבל בזאת הצדיק עליו את הדין, כי גם הוא הרש נדה בקחתו את ראשע אשתו, ובכן הלא יראה עין בעין כי חטאו גרם כדכתיב: פוקד עון אבות על בנים. ובאשר כי כן נגזר עליו מן השמים השליך יהבו על החסידים לחלצהו מן המצר, והם הבטיחוהו בכל יום ויום עד בוא היום הגדול והנורא במלאות לחייקע שמנה עשרה שנה, ולא יכול שמואל עוד להתאפק וישפוך מרי שיחו לפני בעלי הבתים מעקת לבו, ודברי[illegible] אשר יצאו מן הלב נכנסו הפעם אל לב הגבאי ובעלי הבתים, וכולם כאחד עשו חוזה לעשות בדבר הזה מהיום והלאה. והעבודה לא רבה היתה הפעם, כי חיימקע הפוני הלומ[illegible] בבית תפלת החסידים זה שלש שנים הואיל לקחת עליו העבודה, לפרוש כנפיו על בת שמואל, אבל רק בתנאי כי יתנו לו מאה רו"כ נדן; ועוד ביום ההוא שמע הפוני מפורש יוצא מפי הגבאי, כי מידו לו מאה רו"כ מזומנים, אשר ישליש שבוע אחד לפני החתונה; ועוד בלי[illegible] הזה נשמעו בבית שמואל קול נפוץ כלים מכלים שונים, קול קורא: מזל טוב! לחיים, לח[illegible]! וקול מסבים ממשתה נשנתם.

עבר ליל, אתא בקר; החמה הופיעה ותבוש למאור [illegible]ני חייקע ושמואל, אשר עוד כסה ביזע מיום אתמול. לו ראה החוזה בן אמוץ את שמואל היום, אז לא אמר עוד: ושמחת לבב כהולך בחליל, רק: ושמחת לבב כשמואל אחרי תנאי בתו. [illegible] ראשית דבר הל[illegible] היתה בתו חייקע לכלה, ושנית הלא נתמלאה תאותו, כי מעודו חשקה [illegible]פשו בבן תירד והפוני הלא הוא כמעט בקי בסדר גמרא, ומה לו עוד? רק עוד דבר א[illegible] חסר לו והו לזכות ולחיות ולראות בעבור החדש ובבוא שעת החתונה למזל. הה, עוד [illegible]ת ימים הרבה פעמים הביט שמואל היום על הלוח הדבוק אל הקיר, ובכל פעם התקצף על [illegible] אשר הדפים פרשת שלח לך ארבעה שבועות אחרי פרשת במדבר, ולו נתנה היום בי שמואל הנהגת העולם אז לא עשה שום דבר רק הניע את גלגל החמה ברגע אחד: פרשת שלח לך ולא יותר. קאלאמבום חכה בכליון עינים לשמוע קול קורא: יבשה. ושמואל חכה לשמוע קול הקורא: שלח לך אנשים — מי משניהם חכה יותר? לא אדע והנה בא היום שקוהו ושמואל שטף כלו ביזע, כי יום החמישי היום, ומחר — הה אלי! - מחר יהיה האות הזה! מחר תובל חייקע בשמחות וגיל לכלולותיה! ומה רבה העבודה בבית! שמואל יושב וקם רצוא ושוב, שואל בעצת אשתו, ובתו תגיד לו את מי לקרוא, יושב וסופר ומונה וזוכר הנשכחות, וכל החסידים יעברו לפניו בזכרונו כבני מרון, ולכלם בשם יקרא איש לא נעדר.

ובעת הזאת ישב הפוני בבית תפלת החסידים ויעמיק מחשבות. הגבאי הבטיחהו להשליש את הכסף שבוע אחד לפני החתונה ואת דברו לא הקים. אם גם העז פנים לשאלהו שאלת הכסף, אבל הגבאי ענהו: „הלא לא אמרתי לך ביד מי אשליש, ובכן השלשתי בידי, האם לא נאמן הנני? ומה לך בשבוע הזה כסף? ביום הששי אמסור לידך הכסף כמדובר; ובהעז הפוני להעמיד פנים כמו יפון בדבר, נתכבד מפי הגבאי בשם אשר לא להזכיר במסבת נשים, ויבאר לו כי גם נדה בתו לא השליש ביד אחר, וכי ברוך השם גדול שמו בעיר ואנשים גדולים ממנו יתנו אמון בו, וכן נשאר הדבר. ואם גם הפוני הגיד בפה מלא כי אם לא יהיה בידו הכסף לא ילך אל החופה, בכל זאת ששון ושמחה בבית שמואל ותרב שם התכונה, ואם המה יעשו הכנות, אות היא כי הכסף איננו חסר.

בכל זאת מי יודע ? אולי לא ידעו גם המחותנים ? — מחשבות כאלה מתרוצצות בלב הפוני ומנוחתו נגולה.

ויהי ערב ויהי בקר יום הששי. בבית התפלה כלו את תפלת השחרית, והגבאי רבי משה ישב אל הגמרא מעוטף בעטרה שעטרה לו אשתו ביום חתונתו. שמואל השמש מלא שמחה על כל גדותיו, וכל עצמותיו תאמרנה: מחותן, מחותן! לא כן החתן הפוני, — עצוב רוח, שקוע במזמותיו הלך אנה ואנה בבית תפלת החסידים, וכמו מלחמה לו בקרב לבו. הלא יום הששי כבר בא, והגבאי עוד לא השליש הכסף, ומתי עוד? לפתע נגש אל ר׳ משה ויאמר:

„סלח נא, ר׳ משה, לדברי הפעם, הלא כבר הגיע המועד האחרון, כי יום הששי היום, אשר בו הבטחתני לתת לי את הכסף, ומתי יהיה האות הזה?״.

— „בוש והכלם! ענה ר׳ משה — איך לא תבוש להיות לי כנושה? הלא חוצפא גדולה היא! הלא לא יעדתי לך השעה למתי אמסור לך הכסף, עוד היום גדול! ואם תדחק את השעה לא תשיג אף גרה עד אחר החתונה, למען תדע לכבד אנשים. ודע לך כי בפשע שפתיך לא אתן לך הכסף עד שבתך במסבת הקרואים״.

— אבל הנני מזהירך עוד פעם, ר׳ משה, כי בלי הכסף לא אלך אל החופה ואף לחנם טרח המחותן, וראה נא לבלי תצא איזה תקלה מהדבר הזה.

— נראה איך יפול דבר — ענה ר׳ משה במנוחה — אבל הנני אומר לך, כי הכסף לא תקבל רק בעת שבתך במסבת הקרואים, יען הנני חפץ לענשך על אשר לא תתן אמון באנשים זקנים ממך.

מזל טוב! מזל טוב! בית שמואל מלא על כל גדותיו. באמצע החדר אשר קירותיו חשבו משחור ומפיח, עמד שלחן ארוך אשר הובא מבית תפלת החסידים, מכוסה במכסה לא־בָבם, סביב השלחן עומדים ספסלים ארוכים, ועליהם יושבים חסידים, בעלי צורה למיניהם ובינונים למיניהם, וכמלך בגדוד יושב הפוני ראש, לבוש מצנפת חדשה, ושפת כתנתו הנראה סביב לצוארו תעיד כי לבש גם כתנת חדשה, מנחת הכלה, הנקראת כתנת החופה. לימינו יושב ר׳ משה, הארגז החי אשר כסף הנדה בתוכו, הדור בלבושו ובאבנטו ומביט בגאון על הנאספים. המחתן שמואל נמוג כלו, יזל מים מפאותיו ומצחו על מים רבים, אבל קרן עור פניו, כי לכבוד החתונה שאל מצנפת עור קופים אשר בשתי כנפים יוצאות ממנה אל מול פניו וקרנים מידה לו, מעיל שחור ורחב פי שנים מגוהו יעטהו והנהו פתוח אל עבר פניו כפתחו של אולם, ששם חברו יחד כל נטפי הזעה אשר נזלו מעל פניו ומעל זקנו ויתחברו יחדו למעין קטן על חֻבו, אשר פלג לשטפו תעלה מתחת האזור אל המכנסים ואל המנעלים אשר לכבוד היום משחם בשמן דגים. על השלחן עומדות צלוחיות אחדות עם מגדנות, והצנצנות חוזרות חלילה אחור וקדם. פני המסבים צהלו, רק פני החתן נפלו. זה כמה פעמים חפץ לפצות את פיו ולדבר אל הגבאי, אבל בכל פעם נאלם דומיה. לאחרונה לא משל עוד ברוחו ויאמר בקול דממה אל הגבאי.

— לא אדע, ר׳ משה, אם כהתל באנוש תהתל בי, כנראה תחפוץ רק לרחותני משעה לשעה, אבל אני באחת כי אחרית השמחה הזאת תהיה תוגה, בלי כסף לא אלך אל החופה, ואם לא תתן עתה הכסף על ידי אעזוב כרגע את מקומי ואצא, רב לנו לצחק בסנורים.

— הנך איש חיל ומצאת חן בעיני! ענה ר׳ משה בצחוק, וידפקהו על שכמו, זאת אהבה, כי הנני רואה כי תצלח בתבל יען תדע להזהר. אבל, בני, את הכסף לא תשיג עתה, ועוד הפעם — רק באשר תדחק את השעה. הכסף הוא בצלחתי ולא תשיגהו עד עמדך תחת החופה לימין הכלה, וראה נא כי הקדושין המה לערבון בידך, אם לא אתן לך

הכסף לא תקדש את חייקע, ומה לך עוד? הכסף לא יחסר, רק לנסותך וליסרך מגמתי, על היותך פחז כמים.

חיימקע חפץ לנסות עוד דבר, אבל ר׳ משה החל להתרונן מיינו נגון חדש וכל החסידים פצחו אחריו רנה וימחאו כף, והצנצנות החלו לחזור חלילה, ותהי שמחה בבית, וקול חיימקע נבלע בין הקולות ומשק השותים וזמרתם לכבוד החתונה, וידום.

הבדחן עם המנגנים באו וינגנו, והבדחן פצה את פיו ויכבד את כל הנאספים בדרך שיר אשר גם שיללער וגאֶטהע יחד לא שרו מעודם כזאת, ויער ויעורר בדברים חסידים אחדים לצאת במחול, נערים וזקנים, והנשים אשר עמדו סביב החלון ואצל הדלת נמוגו בדמעות, ויבכו וישמחו העם למשפחותיהם, ותקם המולה בבית ויללה בחוץ. החתן הובל אל הכלה אשר ישבה באמצע החדר על כר על כסא ויכסה פניה, והנשים השליכו עליו כל אחת מלא שעל שבלת שועל ואחדות גם קטניות, ויצא החתן משם לחופתו אשר אחרי רגעים מעטים הובאה גם חייקע שמה ויעמידוה לימין בחיר נפשה. ר׳ משה עמד אצל החתן אשר רמז לו בעיניו ויניע אליו בראשו להזכירהו את דברו, אבל ר׳ משה עשה את עצמו כלא ידע ויקח את הכוס בידו ויחל לברך ברכת חתנים, והחתן עמד וכל עצמותיו רחפו, כי ראה כי נפל בפח. אבל לא את איש כחיימקע יסובבו בכחש, הוא גמר אומר לבלי קדשה בלי הכסף, ויחכה עד בוא הרגע לקדש, אשר גם בא אחרי כלות ר׳ משה את הברכה הראשונה; ר׳ משה לקח את יד חייקע הימנית ויושט אגורת כסף לחיימקע לקדשה, אבל חיימקע עמד כפסיל עץ ולא הניע ידו.

— מה זה תחכה? שאלהו ר׳ משה — מדוע לא תקח המטבעת לקדשה? או אולי תאמר באמת לבייש ברבים את פני בת ישראל? רב לך דרכך בכל זה ומהר וקדשה ואל תתננה לצחוק. השמעת? ודע לך כי לא אתן לצחק בי.

עיני ר׳ משה הבריקו כעיני חתול ופניו אדמו כתולע. כל הנאספים, אנשים, נשים, טף וילדים, זקנים ונערים התנגשו יחדו ויחלו לעלות איש על שכם רעהו ויתיצבו על בהונות רגליהם ויעמדו נטויי גרון, לראות במחזה המוזר הזה, ותקם תלונה ושאון מסביב. אחדים צחקו, אחרים שרקו, ואחרים פתחו את פיהם ויביטו — והחתן עמד בלי נוע, עיניו הוריד לארץ ולא יענה אף דבר.

— חצוף! קרא ר׳ משה בחמה גדולה — כל המבייש את פני חבירו ברבים אין לו חלק לעולם הבא! שקץ! מהר וקדשה ואל תאחר, פן ארמסך כרמש נבזה! מהר! הנני מצוה עליך!

— איה הכסף? ענה חיימקע כאוב מארץ קולו מבלי הרים גם את עיניו, הלא אמרת בעצמך כי הקדושין המה לערבון בידי, בלי הכסף לא אקדשה!

מהומה ומבוכה קמה תחת החופה, פני ר׳ משה אדמו כדם, פני חייקע הלבינו כשיד וכל עצמותיה רעדו כמו מקור, ראשע הוציאה את ידה מתחת זרועות הכלה ותספוק כפיה, ושמואל אשר מטר זעה נטף ממנו עמד כאיש נדהם ויפתח את פיו וילטוש את עיניו ויבט סביבו כמשוגע, הנשים ספקו כף, ואשה אחת רכת לבב הרימה קול בוכים, והאנשים שרקו ויניעו ראש ויקם שאון כמשק גבים.

— עז פנים! קרא ר׳ משה בקול — מאין יקח שמואל כסף? רצח כזה לא נשמע עוד בישראל! מדוע תשפוך את דמי עלמה נקיה כמים! רוצח! מהר וקדשה, ואם אין אמסרך לעבודת הצבא! חי נפשי! אמסרך, אמסרך כרגע! עוד היום אמסרך!

לקול קריאתו התנועעה כל העדה ותתנודד כמלונה וישמעו מכל עברים קולות שונים, זה מקלל וזה מגדף, זה יאמר כי דינו בסקילה, וזה יריב עמו ויאמר כי בחנק. העומדים מרחוק החלו לדחוק את העומדים לפניהם, ויקם לחץ זה הדחק במחנה, ויהדפו איש את

אחיו בזרוע ובכתף, וידחקו את הקרובים למחותנים ויֶהְדפו גם המחותנים ממקומם, ויעזוב גם החתן עמדתו — ולפתע הרים את רגליו ויחץ את העומדים לפניו בשתי ארבות ידיו, ובמהירות נפלאה סלל לו דרך בחזקה בין הנדחקים מתוך העדה, ויצא מחופתו כגבור לרוץ ארח ויעלם כרגע בין הבתים והחצרות. ראשע השמיעה קול זעקת שבר, חייקע התנועעה כשכורה ותשען בכל מאמצי כחה על זרוע אמה, שמואל הרים את שתי ידיו ויורידן וישום וישאף רוח וירם עיניו לשמים ונבט לארץ וילטוש עיניו אל כל הנאספים. הנשים הרימו קול בכי ותבכינה להולך ולא ישוב עוד, ותזלנה דמעות על גורל חייקע העניה הסוערה, וירימו קול גם הצאצאים והצפיעות אשר ישבו על ידי אמותיהם, כי נדחקו ויבאו במועקה.

— הס! חכו אך רגע! קרא ר' משה בקול, ויפלס לו נתיב בין העומדים ויעלם כחץ מקשת.

בכל עיר ועיר ישנם אנשים אשר יהדרו את פניהם, בראשית מיראה, יען כי לשונם אתם להתנפל על קטון וגדול ולחרפהו בעז פניהם, ואחרי כן יבא הדבר לידי הרגל ואחריו כל אדם ימשך. הנני יודע אנשים רבים אשר יתנו חתיתם באספה בבתי המדרש ובכל מקומות מושבותיהם וכלם ייחלו למו עצתם, אם גם הכל יודעים כי ממקום לא קדוש יהלכון ובכפיהם דבק מאום מעשק שכר שכיר ועוד ועוד. אנשים כאלה יעסקו בצרכי צבור ויחפשו עולות על רבנים ועל שוחטים וישימו את העיר כמרקחה, ומהם תוצאות לכל ריב ומשטמה בקרב העדה, אשר כבהמה בבקעה תרד אחריהם, תראה את הקולות ותענה בקול, לא מאשר הדבר נחוץ רק באשר ר' עוזר ור' לייזר יקראו בגרון, מבלי הרבות חשוב מחשבות: הלא ר' עוזר הוא מטבעו מחרחר ריב ולפעמים גם חדל אישים, הלא מעשיו יטפחו על פניו ויעידו על תכונת נפשו — אבל, הס מלהזכיר! ר' עוזר כבר מוחזק לנכבד העדה, ומי כעם ישראל אשר ההרגל ימשכהו בכחו? נכבדים כאלה רבים בתוכנו ונכבד מוחזק כזה היה גם ר' משה, גבאי בית מדרש החסידים; בילדותו למד בבית המדרש ויהי לשם־דבר בעיר, כי עלה על הגגות וירד למרתפים וידו בכל משלה; בשבתו בלילות בבית המדרש התגנב אל הגנות ויקטוף אבטיחים, וגם בארון המכלת בבית הוריו שלח ידו ויגנוב סיר השומן ויביאהו לבני הישיבה ויאכלו ויתענגו כל הלילה. בבואו לשנות נער, התנכר במעלליו, כי לא נשא פני איש וגם פני זקנים לא הדר, ויעז פנים נגד כל איש אם אך נועז להתנגד לחוֹת דעתו, אשר לזאת זכה לשם „עז פנים" בכל העיר. בהיותו עוד נער החל כבר לחרחר ריב בין בני הישיבה, ויוציא דבה על כל אחד ולפעמים גם על בעלי בתים נכבדים. בבואו בברית התנאים נקרא לעלות לתורה בבית תפלת החסידים, כי אביו היה בעל־בית בעיר, ובעמדו על הבימה קשר יחדו את ציציות הקורא והקרואים ויהיו לקשר אחד; הקרוא לפניו ירד מהבימה וימשוך אחריו את טלית החזן אשר הוא משך גם את טלית החתן בחפצו להרים את טליתו, ויקם שאון על הבימה וכל העדה שרקה ותניע ראש והחתן מחה פיו כמו אין דבר וידום. תיכף אחר החתונה בהתעטפו בפעם הראשונה בטליתו, הראה לכל כי גם הוא בעל בית ובעל דעה בבית התפלה, ומני אז סלל לו דרך ביד חזקה באספה ובין נכבדי העיר והעדה, ויהי הוא הראשון אשר הרים קולו בבית המדרש בהתאסף עיני העדה יחד נכבדי העיר. בראשונה התקצפו על עזותו, וביותר בהודע כפעם בפעם מעשיו ומעלליו בדיני ממונות ובהליכותיו בין אדם לחברו. אבל הוא נלחם בזרוע עוזו נגד מתקוממיו ויוציא נגדם את כלי נשקו: תפלה ארוכה בכונה וביראה שלש פעמים ביום, יסוד חברות שונות, כמובן, להיות גבאי או נושא משרה בתוכן, ועוד חצים כאלה. לאחרונה החל ההרגל לעשות מעשהו, ולאט לאט קורְא לו בשם ר' משה ולא זכרו לו עוד את מעשיו; ותהי עוד להפך, כי החלו עוד להצדיקהו ולפרוש כסות נאה על כל מעלליו. בהקָרֵה כי הלשין על אחד מבעלי

המחרותו ויורידהו לבית האסורים, או בקרוא אחד חמס עליו כי לוה ולא ישלם, או בבוא עוד פעם מעשה מכוער לידו, החליטו השומעים, כי לבטח לא כצעקתה הבאה עשה ר׳ משה, ולבטח טעמו ונמוקו עמו, ואם לא יכלו עוד הצדיקו, אמרו: ומה בכך אם איננו חסיד בכל מעשיו שבין אדם לחברו, אבל בדברים שבין אדם למקום הלא הוא מדקדק כחוט השערה ותפלתו הלא זכה וכונתו רצויה; ויאמינו במשה אף כי בראשונה היה למלה בפיהם במעלליו הרעים. ככה נקדש בעדתו ויהי לכל לראש, וישלישו בידו כסף ויעשוהו לגזבר, לגבאי וליועץ, ואחרי דבריו לא שנו. בעת ספורנו הגיע כבר ר׳ משה לזקנה ויהי לנכבד גמור בבית תפלת החסידים, ויתן חתיתו על כל סביביו, ויגער גם בבעלי בתים וישימו יד לפה, ומה גם חובשי בית המדרש אשר פרש כנפיו עליהם וידאג למצוא לאחדים מאכלם יום יום, ואחדים האכיל גם על שלחנו. חובשי בית המדרש חלו ורגזו מפניו, ואך הציג ר׳ משה את כף רגלו על סף בית התפלה, חדלו מדבר איש את אחיו ויחלו להתנועע ולנגן כל אחד בנגון אחר. אך יותר מכלם ירא ממנו הבחור הקראקי, עלם דק ורזו, בעל פנים ארוכים ולבנים ושערות ראשו אמוצות. הקראקי היה מטבעו מוג לב כשפן, ויירא מפני כל בעל בית, ומה גם מפני ר׳ משה אשר אכל על שלחנו כל שבתות השנה זה שש שנים. מטבעו היה רך לב, ביישן גמור, נוח להתפעל, ודבריו היו מעטים מאד. הוא אהב מאד לשמוע חדשות, ויאמין לכל אשר ספרו לו. הלצים חמדו כפעם בפעם לצון ויספרו לו דברים מבהילים, ויתענגו לראות איך ישתומם ויתפלא לשמע אזן. פעם ספר אחד כי אחורי העיר על דרך המלך באו אניות מלחמה להלחם עם הפריסטאוו ומשרתיו אשר מרדו במלך; — המספר ידע כי בעיני הקראקי, הפריסטאוו הוא עליון על כל הארץ וכל העולם יחיל מפניו — ואחד מהשומעים שאל: „הלא אניות תשחינה בים ואיך יכלו לבוא העירה״? ויענהו המספר: כי לרגלי המרד הביאו את האניות על עגלות. הקראקי התפלא מאד לשמע החדשה הזאת וימהר אחורי העיר לראות את האניות. כה נפתה לבו להאמין לכל דבר, יען מהויות העולם לא ידע מאומה ויבלה כל ימיו בעיר מולדתו ובעיר סופה הקטנה כבף איש, ודבר לא היה לו עם אדם מעולם, לבד בחורי בית המדרש אשר התענגו על סכלותו. כל חמדות העולם לא לקחו את לבבו, רק תאוה אחת משכתהו אחריה, והיא — להתיפות. אבל אל ידמה הקורא כי אהב בגדים יפים וכדומה, הס מלהזכיר! בגדים לא לקחו את לבבו, רק ליפות את זקנו ושערותיו אהב מאד. בהתנועעו כפעם בפעם על הגמרא מרט תמיד באצבעותיו את שערות זקנו הקטן, ולפעמים בתוך למודו קרא מכאב לב: „אוי!״ ויוסף לרנן. את שערותיו סרק במסרק ויגזרן על קרחתו ועל גבחתו בסכינו החד מחוסר מספרים. אביו היה בעל בית ובעל מסחר, ובכל זאת לא שלח לו אף גרה אחת להוצאותיו, כי לפי דבריו הגיע כבר העת לבנו להשתכר לנפשו.

בעת אשר הפוני הובל לחופתו ישב הקראקי בבית תפלת החסידים וימרט אז את זקנו לכבוד ערב שבת וישך את שפתיו מכאב. ללכת אל החופה לא חפץ, בדעתו כי ר׳ משה שם ואולי יראהו ויגער בו על לכתו בטל. מחשבות שונות התרוצצו בבתי נפשו אז לרגלי חתונת הפוני וכמעט קנא בו, לא חלילה וחלילה באשר יהיה לבעל אשה, רק באשר מעתה ימשכהו ר׳ משה חסד, והדבר הזה היה בעיניו יקר מאד, עד כי בראותו כי בחור מצא חן בעיני ר׳ משה, התלקחה שלהבת הקנאה בבתי נפשו ותקש קנאתו מקנאת אוהב לאהובתו. בשבתו שקוע ברוב מחשבותיו נפתחה פתאום הדלת בחזקה ור׳ משה התפרץ הביתה, ופניו אדמים כדם ועיניו מזרות זיקות חמה, וכמעט נפל על הסף בחפזו להתפרץ וישום וישאף רוח, וכחץ מקשת נגש אל הקראקי. הקראקי אשר לא ידע מכל הנעשה התפלץ מאד למראה ר׳ משה, ומה גם למראה פניו האיומים, וידמה כי ר׳ משה ממהר למרוט את

אזניו על שבתו בטל, כאשר עשה כפעם בפעם בצחוק מהול ברגז, וימהר ויכון לקראתו ובצפיתו לקבל ענש כזה עצם את עיניו ויושט את ארבות ידיו. — אבל מה השתומם באחוז בו ר' משה ויאמר לו בקול נגיד ומצוה:

— קראקי! מהר שים עליך את בגדי מועדך ורוץ אחרי, אבל אל תאחר אף רגע!

הקראקי נבהל ותפעם רוחו מבלי דעת מה כל החרדה, אבל לא נועז לשאול את פיו ולהתקומם, כי הלא פי ר' משה מדבר אליו, וימהר וישם עליו את בגדו ויצא עם ר' משה אשר אחז בו וכמעט סחבהו סחוב והשלך. הקראקי רץ אחרי ר' משה וברכיו פקו, כי יראה ורעד באו בו ומחשבות איומות עלו על לבו, וביותר הרגיזתהו מחשבה איומה: אולי יסחבהו ר' משה אל חדר הקהל באשר הגיע המועד להסגיר אנשים לעבודת הצבא והלא ר' משה הוא גם ראש הקהל, ואולי ראה בו איזה חטא, ועוד ועוד, ומי יודע מה חשב עוד בלבו לולא העירהו פתאום מעומק מחשבותיו קול המון אנשים. מה השתומם הקראקי כי לפתע מבלי משים נדחק בין ההמון ויובא תחת החופה לימין חייקע אשר עמדה כל עוד רוחה בה! כחולם חלום עמד בלי נוע ויבט בשממון על סביביו מבלי דעת מה זאת. שמואל וראשע אשתו עמדו כנדהמים וישיתו עיניהם בארץ, מבשתם ומעקת לבם. ההמון עלה מעלה מעלה, אחד על שכם רעהו, וילחצו וידחקו איש את אחיו מבלי דבר דבר, רק פיותיהם פתוחים ועיניהם נטויות לראות הנעשה ואשר יעשה. הקראקי עמד, כל עצמותיו רעדו ופניו הלבינו עוד יותר, אך לפתע נשמע קול ר' משה הקורא הברכה הראשונה, וככלותו קרא אל הקראקי: קדשה!

בפיק ברכים ובחלחלה במתנים הרים הקראקי את עיניו כמו חפץ לדבר דבר, אבל מבטי עיניו פגשו במבטי עיני ר' משה המזרות זיקי אש ויבהל ויתפלץ, ויקח את טבעת הכסף אשר הושיט לו ר' משה ויקדש את חייקע בשפה רפה באימה וביראה — ולפתע נשברה הצנצנת ותקרא הכתובה ויקראו הברכות האחרונות, וקול מזל טוב! מזל טוב! נשמע מכל עברים, קול רנה וישועה מהול בצחוק ותמהון, קול נשים תמחאנה כף, קול נשיקת שמואל את הקראקי, וקול קורא: ר' משה הוא גבר חכם בעז! והחופה נפלה על ראש כלן, ויצאו המחתנים לדרכם, ותסע הכבודה, ותצאנה הנשים במחול, וישמחו וירננו ויעלצו עד בית שמואל השמש, אשר אורו פניו לפתע ויהי נכון לנפול על צואר כל אחד ולנשקהו ולחבקהו בזרועותיו, ויהי שמח וטוב לב כמו לא קרה כל דבר ויכוסה עוד פעם ביזע, ויצהלו כל הנצבים....

שונים המה הרגשות אשר יעיר המקרה הזה בלב רבים. לו יכלו בנותינו וגבירותינו העדינות לקרוא ולהבין בשפת עבר כי אז קראו לבטח: הה אלי! חייקע העניה והאמללה...! והרכות והענוגות אולי עוד התעלפו רגעים אחדים, יען כי כן היא המארע עהה להתעלף מעט לכל הפחות פעם אחת בשבוע, לאות על לב רגש, ומי עוד כבנות ישראל אשר תעשינה בזריזות ובחפץ כפים את כל משפטי המאדע וחקותיה? הלא בפקודתה תשלכנה כל שנה ושנה את מחמדי עיניהן, לנסוע לנוע בערים זרות ובארצות אחרות במעיני רחצה, אם גם תדענה כי הנסיעה הזאת תשים שמות בכים בעליהן... אבל לאשרן לא תלמדנה שפת עבר, יען כי לרגלי איזה הגיון עמוק החליטו, כי אך למותר הוא ללמוד שפתנו, שפה מתה, אשר אין בה כל תועלת, והלמדנה בעת הזאת שפות צרפת אשכנז ושוע וקוע ועוד דברים אחרים אשר המאדע לקחתם תחת צל כנפיה, ואשר מסבה בלתי נודעה נהיו לנחוצות מאד כמרדעת לחמור. זכורינו אשר ריח ההשכלה נודף מהם והמבינים גם יהודית, יקראו לבטח: צר לנו מאד על הקראקי! מה נורא הדבר לבוא בברית הברית עם עלמה בלי דבק אהבה, בלי נטיה פנימית, בלי התאחדות הנפשות והרגשות... אבל לאט לי להקראקי, אברכי היקרים! ראו נא הטובים אתם ממנו? ומה

העשו אתם? הבאמת יד האהבה תמשכבם אחרי בחירת נפשכם? או אולי רק כסף הנדה יקח את לבבכם? הרבה פעמים ראיתי כי נתקתם מוסרות האהבה בחסור איזה מאות למכסת הנדה, כי נטיתכם הפנימית עברה כצל בהודע לכם כי מחמד עיניכם עניה! ובכן לא טובים אתם ממנו ומה זה תנודו לו? ההבדל ביניכם הוא אך כי הוא לקח עלמה עניה ואתם תקחו עלמות עשירות, ועל זאת נודו להקראקי אם תנודו לו, כי מה הוא, מה חייו ומה חיי אלפי קראקים בלי כסף, ואם גם יחכמו ויוסיפו דעת? הראי הוא מצופה כסף, לכן כלם יביטו יראו בו וישימו זר זהב סביבו, אבל מה הוא בלי הכסף? אך זכוכית פשוטה אשר נסע יתרה בה. — „חכמת המסכן בזויה" — אמר החכם מכל אדם, וזאת ישמרו לחק עולם. אדמה לי כי גם חכמת הפתגם הזה ישנה ויעלוהו על שפת לשון רק באשר אומרו היה עשיר, ומי יודע אם גם הוא לא נשכח מלב אם מחברו היה עני! ואולי להכלית זאת הקדים לנו ההודעה: כנסתי לי כסף וזהב . . . — הכסף! הכסף! לא היו עוד בישראל כימים האלה אשר כל האדם עם תורתו וחכמתו כאין הוא אם איננו מצופה כסף. לפנים היו עיני העדה אנשים אשר עיניהם בראשם ואשר תורתם וחכמתם היו להם למאור עינים, מבלי הבט על כיסם אם הוא מלא או נקוב, ועתה מי המה מאשרינו ובמי יבהרו ובקול מי ישמעו? רק בעלי הכסף אשר לבשו עוז כמדם לרגלי עשרם ויגדילו עקב על שרידי יחידי סגולה אשר ישימו בעפר פיהם — כי דלים הם. הביטו נא וראו כל אחד ואחד בעירו, מי המה מנהליה, מי ימשוך אחריו כל אדם ודברי מי נשמעים באהבה? הכרתיך פייטעל החייט! הכרתיך אם גם הגבהת משבך בספסל הראשון ועל ראשך מגבעת גבוהה! מה נכבדת היום בעירך כי אמתחתך מלא, ובכן לא לעון הוא לך עוד כי לבך חסר! . . . הכרתיכם שמערל ובערל סוחרים בבגדים ישנים מלפנים, בחורי עוני נגועים בנוער! הכרתיכם גם באספה בשבתכם ראש לדין את הרב ואת השוחט או את המלמדים העניים הנבזים! מה נעליתם כי מזלכם גרם, ותהיו למורי דרך אם גם דרככם נסתרה..!— אבל דעו כי לא אתכם רק את כספכם יכבדו וזהבכם נתן לכם מורא, ועל פני כל העם רק הוא יכבד. הננו יודעים אתכם ועודנו זוכרים את מעשיכם ועלילותיכם . . . , ותבונת רוחכם ערומה היא לפנינו, רק אשריכם כי זכיתם לדור אשר ילחך עפר זהב ולפניו יכרע ברך, כי נגה לו לעור את העינים. . . . . אבל הס! בחמי נדעכתי ממקומי וחטאתי נגד חקי דרך הארץ לעזוב את הזוג החדש בראש שמחתם; סלחו נא לי קוראי היקרים! הנני ממהר לשוב לספורי.

כהמות ים לגליו יהמו ישקו בבית שמואל. שם שב וילד, בחור ובתולה עור ופסח יחד. נשים עטופות מטפחות ובלי מטפחות עם ילדיהן על זרועותיהן תעמדנה על הסף ובפתח הבית ותדחקנה אשה רעותה. סביב השלחן יושבים זקני בית תפלת החסידים ור' משה בראש ופניו אורו כפני גבור מנצח בשובו משדה קטל. שמואל וראשע ירוצו רצוא ושוב מבעל בית אחד לבעל בית שני ויבקשום לשבת, אם גם ידעו כי צר להם המקום ואין מקום פנוי. על פניהם תלין חדוה ונחת כמקשה ללדת אחרי לדתה בן זכר. בראש השלחן יושב הקראקי ועיניו נטויות על המהומה והשאון סביבו כמו עוד לא ידע את אשר עמו. פניו עורם לבנים ולבו נוקף בקרבו וברוחו אין עוד נכונה. את אשר הרה והגה לבו אז, מי זה יודע? או אולי לא חשב אף מאומה, כי הנהו יושב כמו התקשה כלו לאבן. על חייקע אשר ישבה למולו בעבר השלחן השני לא ירים אף פעם אחת את מבט עיניו, כי כנראה לא קלט עוד בדמיונו כי קשרה אליו מעדנות, וכי מעשהו ומהלכו הקצר מבית התפלה עד החופה עשוהו לבעלה. הוא יזכור כי עשה מעשה, אבל בתמהונו הנהו בעיניו כמעשה יום יום, כמו נקרא למשל לענות „עליכם שלום" על „שלום עליכם" בקדוש לבנה, אשר אחרי המעשה אין עוד דבר. לא כן חייקע ממקום שבתה, היא הבינה ותדע כי איש

קדשה, ובאשר לא ידעה מי הוא, כי הלא בא לפתע פתאום ומבלי משים, חפצה מאד לדעת אותו, אבל מטפחת אמה אשר הוא עתה לצעיף על פניה תשוך בעדה ותחבש פניה במטמון, ולהרימה לא תעז פנים; ובכן נקף גם לבה ופניה שנו מאד. לפתע דפק ר׳ משה על השלחן ויקרא שקצים! החרישו, רבותי, וענו אמן על ברכתי! — ובדברו לקח כוס יין שרף בידו ויברך בקול רם, ויגמאהו בפעם אחת, ויצג את הכוס על השלחן ויקרא:

— עתה מז"ט, מז"ט מחדש, רבותי! מז"ט שמואל וראשע! מז"ט חייקע! איה? מז"ט כל המסבין. תנו תודה, רבותי, הלא גבור חיל אני! לא כן? — אבל ח-ח-ח-א! את החתן כמעט שכחתי! קראקי! מז"ט! ההנך יודע כי זאת היא חתונתך? הנך אמיץ לב וגבור חיל! הביטה נא, שם יושבת חייקע, הלא תדעה? והיא מעתה אשתך! התבין! יתן לך ה׳ ממנה בנים ובני בנים, ועוד נשמח על שמחתם — השמעת? ובדברו הכה על כתף הקראקי ויחבקהו. לקולו התנער הקראקי כמו מתרדמה עזה וישתומם על החדשה כי הוא בעל אשה, ויפתח את פיו ויבט סביבו, ונבט מבלי משים גם על חייקע.

— הידד! קרא אחד וימחא כף — הביטו נא על הקראקי! חי נפשי כי הבים על חייקע! ראו נא כי מה׳ יצא הדבר והוא הוכיח אותה לו!

כל המסבים שחקו ויקראו: לחיים! וכרגע הושיטו עשרות ידים כוסות י"ש להחתן וקראו: שתה חתן! ורב לך להתבושש! הלא דרך כל הארץ היא!

לאט לאט החל הקראקי לקלוט את תכן המעשה, ויבהל לזכר הדבר כי היה לפתע לבעל אשה מבלי שאול את פי הוריו, ומי ידע את אשר יאמר עוד אביו למעשהו זה, ויירא ויצר לו ותפעם רוחו בקרבו ויחפוץ לחשוב מחשבות בלבו ולהביא בחשבון את מעשהו; אבל יד ר׳ משה נגעה בו ותניעהו בחזקה ויקרא: מדוע לא תשתה קראקי? הקראקי אזר חילים ויאמר:

— „איך נהיה הדבר לפתע ואנכי לא ידעתי! ומה יענה אבי לדבר הזה? הלא יתרפני ויזעק חמס!"

— הקראקי צדק בדברו! קרא ר׳ משה — לא יעשה כן במקומנו לחג חג החתונה בלי אבות החתן; ובכן עצתי כי נשלח ביום הראשון בבקר ציר מיוחד לעיר מגורת הורי החתן, להודיעם מהנעשה ולבקשם למהר לבוא כרגע, כי נחכה עליהם, ובבואם נחג את שמחת כלולת בנם משנה ששון.

אבל אולי לא יאמר אביו לדבק טוב? שאל אחד מהנאספים — ואולי יזעק חמס?

— שוטה! ענה ר׳ משה. הדבר הלא נגמר; כלום להסכמתו אנו צריכים? ובכל זאת נקח דברים עמו, ואקוה כי גם הוא יאמר לדבק טוב. לבד כל אלה הלא נחוצה ביאתו הנה לעצם הענין, כי מה יעשה עתה הקראקי? שמואל איננו יכול להחזיקו על שלחנו, וכסף אין להם אף גרה, ומאין יחיו? אביו הוא איש אמיד ובעל מסחר, והוא יהיה להם לעזר בכסף או בדבר אחר. בין כה נשתה ונשמח לכבוד החתונה ונשמח החתן והכלה, כי בעוד שעה יגיע זמן קבלת שבת.

דברי ר׳ משה מצאו חן בעיני כל המסבין, לא באשר המה דברים של טעם רק באשר ר׳ משה דבר אליהם, וימהרו ויחליטו הממנו; וביום א׳ בבקר יצא נרונם הסנדלר כגבור לרוץ אורח קראקה להביא הבשורה הנעימה לאבי החתן. הרץ יצא דחוף ומבהל והמחתנים ישבו לשתות והחתן והכלה נבוכו: זה מיראה וזו מדאגה.

ביום השלישי באה הידיעה מקראק כי אברהם אבי החתן נוסע סופתה ובשערה ובסופה דרכו, כי נבהל ויבעת לשמע הבשורה ולא האמין בה וידמה כי אך בלשון סגי נהור דברו אליו והסבה באמת אחרת. לשמע החדשה הזאת קמה כל עדת החסידים ור׳ משה בראשם וישבו בעגלות והחתן והכלה בתוך, ותסע כל הכבודה בלויה כלי זמר ובדחן אחורי

העיר שלש פרסאות לקדם את פני אבי החתן ברנה ובהמון חוגג בגבורה ובשתי. כל הנוסעים יצאו כגבורי מלחמה ללכוד עיר ור' משה כמפקד צבא מלחמה בראש, ויקרא להעגלון: בערקע! מהר לנסוע! דפוק הסוסים! ושכרך בעד זאת עלית ששי בשבת הזאת, השמעת? וסוסי בערקע הרגישו כרגע ערך עלית ששי, כי ארונם חלק להם ביד נדיבה מהלומות שוטו, ויעלו הרים וירדו בקעות ויבאו בשלום לבית מלון הראשון ויעמדו שם בצפיתם לבוא האורח. בין כה הוציאו צלוחיות י"ש וישתו וירננו וישירו ויצהלו ויצאו גם במחול וימחאו כף, עד כי הצופה הודיע כי עגלה הולכת וקרבה אל המלון. כחץ מקשת חטפו זה צלוחית וזה צנצנת ויהדפו את כלי הזמר בראש, ותצא כל העדה כעדר רחלים הלוך וטפוף לקדם פני הבא. העגלה באה וכרגע החלו המנגנים לנגן והברחן קרא: לכבוד המחותן! והמחותנים נסבו על העגלה ויושיטו את ידיהם להוריד את הנוסע....

— אבל האור עיניכם אין אתכם? קרא לפתע אחד מהמחותנים — דומו, דומו! הרפו! הלא תראו כי אכר ישב פה בעגלה ונוהג אווזים לשוק! —

כל העדה לטשו את עיניהם ויסוגו אחור כתרנגול אשר יפחידוהו באמצע קריאתו, ויביטו על האכר אשר הביט כמשתומם על הנועדים סביבו ומבלי משים הרים את שוטו בידו.

— „ואם אכר מה הוא! קרא ר' משה — אין רע! תנו כוס י"ש ויהנה גם הוא מחתונת הקראקי! יהנה כל העולם מחתונתו, כי ה' הוכיח את הדבר הזה! השמעה? שתה, יורקע! הננו חוגגים פה חג חתונת הקראקי" — וירא באצבעו על החתן, אשר לולא היו המחותנים עמו, לבטח ברח מפני האכר כמטחוי קשת. האכר שמע את הדברים האלה בקר רוח, ובראותו את הכוס נגד עיניו הניח את השוט מידו ויקח את הכוס ויגמאה בפעם אחת, וימח את שפמו בבתי ידיו, ויודה לר' משה ולכל המחותנים, ויקח את חבלי הסוס בידו ויסע הלאה בקר רוח.

— שמעוני, אחי! קרא ר' משה, האכר הוא סמן טוב לנו! הראיתם איך שתה ולא עוה גם פניו? אות היא כי הכל על מקומו יבא בשלום.

לפני הצהרים הגיעה עגלה מכוסה באבק ובתוכה ישב באמת אברהם אבי החתן, אשר מהר סופתה כל עוד נפשו בו לדעת מה נהיתה לבנו. הצופה הודיע מהר להמחותנים, וכחץ מקשת התפרצו כלם החוצה בצלוחיות ובזכוכיות, ובשיר ובכלי זמר התנפלו על העגלה, ור' משה קרא: ר' קרוב, המקראק אתה נוסע לבנך סופתה? אברהם נפעם ויבהל למראה המוזר הזה ולשמע דברי ר' משה, ויען בשפה בלולה: כן, אבל... אבל עוד לא הוציא את ההגה מפיו ור' משה קרא: הרימוהו, רבותי! — וכרגע הורם אברהם בקול נורא: מז"ט, מז"ט, מחותנים! והמנגנים נצחו נגון נעים, והבדחן קרא: „לכבוד המחותן" בשיר ובזמר ובתרווים, ותסע כל העדה עם נשואה על כתף בקול שיר וזמר לבית המלון. אברהם נפעם ויתהלחל עד מאד ולא ידע מה הגיע אליו וביד מי נפל, ויחפוץ לצעוק לכל הפחות „שמע ישראל"! משום ספק שמא נפל בידי שדים — אבל אך נפתחה הדלת נפקחו עיניו ותפתר לו כרגע החידה, כי החתן, אשר נשאר בבית בעצת ר' משה לבלתי הרעיש את אביו ברגע הראשון, מהר אל אביו אשר אך הורד מכתף ויקרא: אבי! מה שלומך? — אברהם חפץ לדבר עם בנו, והשאלה „מה זאת" ? כבר רחפה על פיו, והנה ידים אחדות אחזו בו, ור' משה קרא: „עתה רב לך, אברהם! קודם כל דבר שתה כוס י"ש, ואחרי כן אבאר לך את הכל, אני אני גבאי בית תפלת החסידים אשר על שלחני אכל בנך שש שנים שבתות השנה! השמעת? —

אברהם נסה לבקש לתהו לקחת רק דברים אחדים עם בנו אשר לא ראהו זה שש שנים ולשאלו דברים אחדים, אבל כרגע נשא על כפים אל השלחן, ובמעוף עין כתרוהו

כוסות גדולות וקטנות, וכוס ר׳ משה הופיעה לפתע בין שפתי אברהם ור׳ משה קרא: לא, לא! כל מה שיאמר בעל הבית עשה! עתה הנני פה בעל בית ובשום אופן לא תזוז מפה עד אשר תשתה עמנו כוס יי״ש ומפי תשמע את אשר לך לדעת.

בלי חמדה ישב אברהם על כסא ויקח את הכוס בידו ויגמא מעט ממנה.

כלי זמר! נגנו נגון טוב ושמח! קרא ר׳ משה בקול — ואתה ברחן השמיענו את קולך לכבוד ר׳ אברהם אבי החתן ולכבוד המחותנים! אבל מהרה! ומן המובחר! וכרגע הרדו קירות החדר מרעש המכה בתוף ומקול כלי הזמר ומנגון המסבים אשר התחרו בתוך ויקראו: „לחיים ר׳ אברהם! ויחרד כל הבית ויחרד וישתומם גם אברהם אשר לא ידע מה עמו ויבט סביבו בתמהון.

— לא, לא! לא יעשה כן במקומנו! — קרא ר׳ משה בראותו כי אברהם השאיר בכוס — הריקה עד היסוד ואל תמרה את פי כי הנני פה בעל בית! —

אברהם הריק את הכוס ויחכה בבליון עינים לדעת שרש דבר נמצא פה.

— עתה, רבותי! קרא ר׳ משה — החרישו מעט ותנו לי לספר להמחותן את אשר קרה כי הוא הלא חפץ לדעת;

— ראשית דבר — החל ר׳ משה ויחזק ביד אברהם — ראשית דבר עליך לדעת כי בני אברהם יצחק ויעקב הננו; ישראל הם רחמנים בני רחמנים. שנית הלא נדע ונאמין כי ארבעים יום קודם יצירת הולד בת קול מכרזת ואומרת בת פלוני לפלוני, ובכן הלא יוכיח ה׳ כל זוג וזוג. שלישית, הלא ידוע כי כל המקיים נפש אחת מישראל כאלו קיים עולם מלא — והנה נקרה כי חייקע בת שמואל, השמש בבית מדרשנו זה עשרים שנה, הובלה לחפתה עם חצוף ופוקר, אשר עוד אקוה למסרהו לעבודת הצבא אם אך אשיגהו, והחצוף הזה ברח מתחת החפה וישאיר את חייקע עם אבותיה לחרפות ולדראון. המחזה הזה נורא! ומי ידע אם המקרה הזה לא המית שלש נפשות בפעם אחת; ובאשר ידוע המאמר: במקום שאין איש השתדל להיות איש, מהרתי לקדם פני הרעה, ובחזקה סחבתי אחרי את בנך, אשר הוא זה שש שנים על שלחני, ופקדתי עליו לקדש את העלובה ולפרש כנפיו עליה; ובכן רק בי האשם. הדבר כבר נעשה ואין עוד לשנות ורק עלי תלונתך. אבל עוד לא אדע אם יש לך הצדקה להתאונן עלי, כי הכלה היא בת ישראל כשר, צנועה וחסודה ובת ישראל בכל פרטיה. שמואל הוא איש ירא שמים, אם גם עני, אבל כנראה מזלו גרים. משפחתו ידועה לי, כי הנהו ממשפחה הגונה אשר מרביתה יראים ושלמים. ובאשר הדבר כן היה אות היא כי אותו הוכיח ה׳ ולא עלינו לשנות את דרכו. תיכף אחר המעשה מהרנו להודיעך ולהביאך הנה על ידי שליח מיוחד לחג את יום חתונת בנך, ואקוה לה׳ כי תבטל רצונך מפני רצון המקום אשר כנראה גזר כן מהשמים ולא תשבית את שמחתנו, כי סוף סוף הלא השדוך לא רע הוא, ורק חסרון הכסף הוא חסרונו; אבל לא הכסף הוא העיקר, ויד ה׳ לא תקצר לתת לידידו; ומה גם כי נודע לנו, כי מצבך לא רע ולבטח לא תעזוב את בנך לראות עוני בלי כל עוזר. זה הוא מצב הדבר. — היוצא מדברינו הוא כי הנך פה מחותן וכרגע תראה גם את הכלה — ובדברו קרא בקול: „מהרו הכלה הנה!״

אברהם אבי החתן היה כאיש נדהם אחרי שמעו את תוכן הדבר, ויבט על בנו החתן אשר ישב לא רחוק ממנו, ויורד לארץ את עיניו ויירא מהביט על אביו כנער העומד לפני אביו למשפט על איזה מעשה ילדות או משובת ילדים ויירא כל רגע משוט מוסרו. אלפי רעיונות התרוצצו בקרב לב אברהם, וקצף וויושר התעוררו בו חליפות לרגעים, ויחשוב ויחשב ויחל לשקול הדבר בפלס שכלו לראות מה לעשות, ואם נחוץ לעשות? ומי יודע עד היכן הגיע ברעיונותיו לולא נפתחה דלת החדר השני והופיע שורה ארוכה אנשים ונשים איש

אחרי רעהו, חסידים אחדים בראש ושמואל אחריהם ואחריו אשתו והכלה לפני האחרונה, ויגשו אל השלחן. ההליכה הזאת נסדרה על פי בקשת שמואל אשר מצא לדבריו רמז בתורה, כי כן הופיע גם יעקב לפני עשו אחיו, ובכן הלא בהיר הוא כי הסדר הזה מסוגל להפיק רצון. בהופיע המחתנים הרעימו כלי הזמר והבדחן קרא בגרונו לכבוד כל המחותנים, ובחמו שר גם „לכבוד הכלה היפה כלבנה, אשר תחיה עם בעלה מאה ועשרים שנה, כחנה ואלקנה, ולא ידעו כל רע וסכנה", והמסבים הרעימו: לחיים! לחיים! מז"ט! מז"ט! מז"ט! ר' שמואל וכל המסבים, מז"ט! וימהרו ויעלו על השלחן ועל הספסלים וכל העדה צהלה ושמחה.

והכלה היפה כלבנה עמדה אחורי שמואל אביה וכל עצמותיה רעדו. פני שמואל הפיקו תחנונים וחמלה יחד וכל עצמותיו כמו תאמרנה: חוס נא! חמול נא! אל תקטלני! פיו היה פתוח ועיניו נטיו כמו התכונן לדבר ולבכות אם אך יהיה נחוץ. כל האספה שמה עיניה באברהם ולמוצא שפתיו יחלו; ואברהם ישב בין כה שקוע ברב שרעפיו כמו מלחמה לו בקרב לבו — ולפתע הרים את עיניו ויבט על חייקע אשר התפלצה ממבטו אם גם עיניה נטיו לארץ, ויבט גם על שמואל אשר כמעט החל לבכות בפגוע בו מבט אברהם ויחפוץ לנפול על צוארו ולבקש על חייקע בתו, ויבט גם על שאר המחותנים, ופתאום קם ממושבו ויאמר:

— שמעוני, ארוני! האמת אגיד ולא אכחד, כי אין נפשי אל הדבר הזה, יען כי את בני יעדתי לבת אחותי ולה שלש מאות רו"כ נדה, וגם אנכי חפצתי לתת לו מאה רו"כ, אבל המקרה ירט הדרך לפני, ובכן אולי הוא באמת פועל ה' והוא הוכיח אותה לו, ואיך אשנה אחרי דברו? ובכן הנני נותן בזה את ברכתי לבני ולכלתי ולמחותני. יואל נא ה' לגמור בטוב את אשר החל!

— הידד! הרעים קול גדול למענה על דבריו. מז"ט! מז"ט! ושמואל לא יכול עוד התאפק ויפול מלא קומתו על צואר אברהם ויחל לבכות, ויחבקהו בזרוע כח עד כי כמעט שם מחנק לצוארו וישקהו על כובעו, כי את פניו טמן בחבו בחבקו אותו ויקרא: אורך ה'! יתן לך ה' חיים ארוכים, ונזכה לראות כי בנינו יהיו יראי שמים ויהודים אמתים... כי... ומי ידע מה הגיד עוד לולא הדפהו ר' משה בחזקה בראותו כי אברהם מתנועע ומפרפר התחת אצילי מחבקהו, ויקרא: „שמואל! הלא תשים מחנק לצוארו, הרף ממנו!" ושמואל אשר כמעט נפל לאחוריו מכח הרדיפה התאושש ויקרא: מחותן! בנך זכה במקחו! בתי, ברוך השם, היא יראת שמים ועקרת הבית, בעצמה תכבס כתנות ותלבינן כשלג, תתפור ותטוה ותבשל, תקרא ברוך השם, בסידור ובחומש ובצאינה וראינה כבנות העשירים, וגם יודעת לכתוב מעט, לבד זאת הִנֵה בריאה בכל עצמותיה, חי נפשי, מעודה לא היתה חולה, רק פעם אחת לפני שש שנים חלתה מעט אשתי, אבל המחלה היתה קלה מאד, והִנֵה פקחית, פקחית ממש! — ...

— רב לך לרקד לפני הכלה! שסעהו אחד מהנאספים. כלה כמו שהיא, ודי! נקח נא מעט י"ש, רבותי! חי נפשי כי נחר גרוני בדבר שמואל, ואנכי לא ידעתי כי הנהו כמעט חצי פרעדיגער. לחיים, רבותי!"

כל העדה התנגשה יחד וקול משק שפתים נשמע. אברהם ושמואל חבקו איש את אחיו והחתן בינותיהם וישקו פה אל פה, ר' משה נשק את המחותן ואת החתן והם נשקוהו, וקול „מז"ט!" לא פסק כמעט רבע שעה. פני שמואל אשר הועמו לפני רגע הופיעו כפני השמש אחרי לקוי, וגם פני חייקע אורו ותשמח. אחרי הנשיקות ישבו לשתות והמנגנים הריעו תרועת שמחה וייטיבו לבם ויצהלו; וכטוב לב אברהם ביין קרא: רבותי! הברכה וההצלחה לה' והכסף נתן לבני אדם! הנני ברוך השם איש אמיד והבנים בני, ובכן הנני נותן להם

מאה רו"כ כאשר דמיתי לתת ואם יהי נחוץ אוסיף עוד!" ובדברו הוציא מצלחת את כיסו ויוציא ממנו שטר מאה רו"כ ויתנהו לבנו. כל העדה קראה: הידד! וכחץ מקשת חטפו את אברהם וימשכוהו לאמצע החדר, ויתחברו ויתלכדו וישתרגו יחדו איש בזרוע ובכתף רעהו ויצאו במחול־מעגל ויתופפו ברגליהם על הרצפה, ובתוך המחול הרימו את שמואל על כפיהם ויקראו: הידד!

עבר ליל והשמש הופיעה ותשלח את קויה הראשונים בעד חלון בית המלון, ויפלו על פני הישנים על השלחן ותחתיו על הספסלים ועל התנור, ויחדרו בעד שמורות עיניהם ולא יכלו להעירם משנתם, כי שתו לשכרה והנם ישנים עתה בתרדמה וקול נחרם אימה. בשעה העשירית קם ר' משה ויער ויעורר את המחותנים ויקומו וימחו שֵׁנָה מעיניהם וירחצו ויתפללו ויאכלו וישובו העירה בכובד ראש ממשתה נגינתם. שם חזרו על הראשונות עוד ביתר עז, כי לכבוד אבי החתן הקימו עוד פעם חפה, ויקדש הקראקי עוד פעם את מציאתו וישתו וישמחו כל היום וכל הלילה.

עוד בשבוע הזה ירד הקראקי לאומנת חותנו ויהי למוכר ספרים, ועוד היום תוכל קורא יקר לקנות ממנו תפילין וסדורים וגם איזה ספרי השכלה בנסעך דרך סופה, כי תפגשהו בשוק וברחובות עם תרמילו בידו. וחייקע? לא חייקע אך „חיה מוכרת הספרים" שמה עתה, והיא שמחה ומאשרה, כי כבר קנו להם בית קטן והוא מלא ילדים על כל גדותיו, וגם פרה לא תחסר ברפת, ותחיה חיים נעימים עם בעלה אשר אהבה ויכנֶהָ תמיד בשם „מציאתי". עוד היום לא יעשה דבר בלעדה, ויתפלא תמיד על הרוקח היהודי, פטר חמור, הגר ברחוב הגדול, אשר אהב את אשתו קוניגונדע שלש שנים לפני חתונתם וישבע לה לנוגה הירח תחת האלונים אהבה נצחת, ובאשר הוריה לא אמרו לדבק טוב, ברחו שניהם יחדו ויבאו במסרת ברית החתונה, ועתה הוא גרשה מביתו למען שים קץ לריבותיהם תמיד. „והלא הדבר קל וחומר!" — יאמר תמיד הקראקי — ומה אני אשר מצאתי את מציאתי לפתע פתאום כאשר ירד השלג על הארץ, ובכל זאת אוקירה ואכבדה; על אחת כמה וכמה הרוקח, אשר כמספר חפץ לטרוף את נפשו בכפו בראותו כי הוריה לא יתנוה לו, ויקראה תמיד בשם כל המלאכים והנשמות, אינו דין שיאהבה? תיקו!

ליבוי. ר"ח סיון תרמ"ז. — מ. מאנאסאוויץ

מִכְתָּמִים

ספר החיים.

אֶל־סֵפֶר נִמְשְׁלוּ נִדְמוּ חַיֵּי גֶבֶר
בְּאֶצְבַּע אֱלֹהִים כָּתוּב מִכָּל־עֵבֶר:
הָרְגָעִים הֵם מִלּוֹת, הַשָּׁעוֹת מַאֲמָרוֹת,
הַיָּמִים גִּלְיוֹנוֹת וְהַשָּׁנִים חוֹבָרוֹת;
קְרָאֵהוּ־נָא בְּשׂוּם לֵב וּפְקַח עֵינָיִם,
כִּי גַם־מִלָּה אַחַת לֹא תִקְרָא פַּעֲמָיִם

הדמעות.

הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא יוֹרִיד דְּמָעוֹת מִמְּקוֹר עֵינֵיהוּ,
לֹא יוּכַל לִמְחוֹת דִּמְעָה גַּם מֵעַל־פְּנֵי רֵעֵהוּ!

קרובים נעשו רחוקים.

שְׁבִילֵי הַבַּרְזֶל עַל־כָּל־פְּנֵי תֵבֵל כֻּלָּהּ יַעֲבוֹרוּ,
אֳנִיּוֹת הַקִּיטוֹר אָרְחוֹת יַמִּים תְּעוּפֶינָה כְּצִפֳּרִים,
קְוֵי הַתֶּלֶגְרָף יָם וְיַבָּשָׁה כְּמֵזַח יַחְגּוֹרוּ,
וְהַתֶּלְפוֹן מַגִּיד לְאָדָם שֵׂחוֹ בְּאֹמֶר וּדְבָרִים;
כֵּן הִפְלִיאוּ בְּנֵי הָאָדָם לַעֲשׂוֹת הַפֶּלֶא וָפֶלֶא
שֶׁכָּל־הָאֲרָצוֹת וְהַמְּדִינוֹת כְּמוֹ בְלוּלָאוֹת מְשֻׁלָּבוֹת.
אָכֵן אִם־נָשׁוּב נִתְבּוֹנֵן, מַה־נֶּחֱזֶה בְּכָל־אֵלֶּה?
הֵן כִּלְעֻמַּת שֶׁקָּרְבוּ בְּפִיהֶם כֵּן רָחֲקוּ הַלְּבָבוֹת!

נגד המברכים.

עַל־פִּזְרוֹן שִׁמְעִי אַל־תַּרְבּוּ שִׁירֵי גוּזְמָא וַהֲבָאִי,
אַל־נָא תֵצְאוּ לְפָנָיו חוּצָץ בְּתֻפִּים וּבִמְחוֹלוֹת,
הֲטֶרֶם תֵּדְעוּ כִּי רִבְבוֹת שְׁקָלִים יַכְנִים בַּחֲשָׁאִי
וְאַף אֲגוּרוֹת מִסְפָּר יוֹצִיא לִפְרָקִים בְּקוֹלֵי קוֹלוֹת!

נשיאי קלון.

דֶּרֶךְ הָעִיר קָלוֹן מִדֵּי עָבַרְתִּי
לִרְאוֹת פְּנֵי נְשִׂיאֶיהָ שָׁמָּה סַרְתִּי,
וְהִנֵּה כֻלָּם עֲמוּסֵי בֶטֶן וּבְרִיאֵי בָשָׂר
אָדְמוּ פְנֵיהֶם, חַכְלִילֵי עֵינַיִם מִיָּיִן.
אַךְ רוּחַ אַהֲבַת עַמָּם לָהֶם חָסֵר,
וָאֶקְרָא: „נְשִׂיאִים וְגֶשֶׁם וְרוּחַ אָיִן!"

משיב הרוח.

„רוּחַ אֱלוֹהַּ מִמָּרוֹם יְפַעֲמֵנִי"
יִתְפָּאֵר יָקְטָן יִפְשׂוֹק שְׂפָתַיִם,
אֶפֶס דְּבַר הַכָּתוּב יַזְכִּירֵנִי:
„יַשֵּׁב רוּחוֹ — יִזְּלוּ מָיִם!"

ד"ר ש. מאנדעלקערן.

מדנים בין אחים

ספור

מאת יצחק ראובן פריידזאהן

מי עלה למרום.

בוא נא אתי קורא יקר, אנהגך אביאך אל עיר גדולה במושבות בני ישראל, „כסלון" זה שמה לפנים. עיר מצער היא, גם לא שם לה על פני תבל ולא זכרון לה בדברי הימים, ומדאגה מדבר פן תשליכני מלפניך, ולא תאבה ללכת אחרי במבואות צרות ואפלות, באשר בלי תפונה דרכו רגליך בערים הקטנות, על כן אקדים ואומר כי נחל בכי טוב, במאתים אלף כסף. לשמע הכסף — הקסם המושך — בטח תרוץ אחרי, הכסף יוליך את הקול למרחוק, עד כי ינהרו אליה המונים המונים לראות בגי החזיון.

אבל עוד לבי יסיתני בשפק, פן תכזיבני לאמר, כי „כסלון" לא היתה ולא נבראה, כי לא שמעת שמעה; על כן אומר, האמינו על דברתי, ואם לא, אשבעה לכם בכל קודש כי „כסלון" היא עיר ואם בישראל, דברים עתיקים יקרים נמצאו בה, אבל כל כבודה פנימה, שאונה והמונה וחמודותיה מימי קדם, לה לבדה, ואין לזרים חלק אתה. אולם עת לכל חפץ תחת השמים, גם הסחורה המונחת בקרן זוית ואין דורש אותה, יבוא יום אשר הב הב יאמרו הקונים, הרבו במחירה אך תנו אותה לנו; כן העיר הזאת, פתאום הועלהה מתהום הנשיה, ותעש לה שם כאחת הערים הגדולות הנודעות למשגב בתבל. הן כל עיר אף אם קטנה היא כבף איש, תזכה לשם אם גביר אחד יפרוש כנפיו עליה, ולרגלו שמעה הולך למרחוק! ומה גם „כסלון" היא עלתה על כולנה, היא בין לילה המליטה גביר משכיל, איש אוצרות מחלציה יצא, אחד מאנשיה זכה בגורל מאתים אלף כסף. מקרה כזה חזון יקר הוא אף בערים הגדולות, אשר אלופיה מסובלים שטרי־גורלות למכביר, ושנות דור ינוחו על משכבותם בארגז הברזל ולא עליהם נפל הגורל.

בוא נא קורא יקר כסלונה וראה, אך עת שחוק ועת רקוד בכל חוצותיה; גבריאל הזבולני, הסוכן אשר על בית־הלל עליו השלום, אשר על הלחם לבדו חיה ממשרת כהונתו, ואחרי אשר גם מטה לחמו זה נשבר לרסיסים, עת ירד הלל פלאים ממצבו, הנה פתאום הורם מעפר דלותו, כי מאתים אלף זכה בגורל. מאתים אלף! אטו מילתא זוטרתי הוא? בצלם יחיה איש חיי שלוה ואושר כל ימיו לעולם, ואב לבנים ינחילום לדור שלשים ורבעים.

גבריאל בנה ביתו כמו רמים, ברחוב העיר אצל שער הדגים; בית מדות ועליות מרווחים. על ידו הציב לו בית־מסחר גדול, ובו „חנות" פתוחה, האוצרת בקרבה סחורות יקרי הערך, לא תחסר כל בה, גם פנינים ואבני חפץ, ואין קצה לתכונה. ויהי סחרו ואתננו עם השרים יושבי החצרות אשר מסביב לעיר; והעולה על כולנה כי נתן כספו בנשך, הוא הקסם אשר משך אליו כל האצילים והשרים, אשר שמעו שמעו כי איש

ב

טוב הוא גבריאל, חונן ומלוה כסף בנשך, בכל עת הדרש למו; וינהרו אליו המונים המונים, והוא מלא ספקם די מחסורם לזרוע על שדה קברות התאוה.

בתוך קהל הבאים היו גם השרים המכהנים בבתי הערכאות ובבתי הפקידות, ובכן כולם ידעו להוקיר את האיש הדגול הלזה, וכולם פזרו לו מלוא חפנים תהלה, וכל הגה מפיו כי יצא, קימו וקבלו בעוד יום, ולא הותירו עד הבקר.

מאושרת היא עיר כסלון אשר גבורה הירא וחרד לדבר ה׳, הדורש טוב לעמו ומושך חסד לצדיקים ולחסידים, הוא המושל בכל . . . ובלעדו לא ירים איש ידו, נגיד ומצוה הוא לכולם; כמה ישועות, כמה רוחות, יביא לעדתי. האח! הרבה עמו פדות, והוא יפדה את בני כסלון מכל צרותיהם, באברתו יסך עליהם מחמת נשיאים ושרים, ותחת כנפיו יחסו.

כל עדת כסלון כעם ככהן, כנקלה כנכבד, כהרב כן השמש כולם יתנו כבוד לשמו ועפר רגליו ילחכו — אמנם ר׳ גבריאל ידע את ערכו גם הוא, כי ענקתהו גאוה, וברגל גאוה פסע על ראשי עם קודש, ועיניו היו פקוחות על דרכם; בכל עת מלא פיו תוכחות כי נרפים הם לכל דבר מצוה ועבודת אלהים — ולעתים לא רחוקות אהב להתגולל ולהתנפל על איש ויצודו חרם. בכל זאת בני עירו לא השיאו עליו עון אשמה, ולא מצאו בו עון אשר חטא, יען מה? יען כי גביר הוא, לו נאה גאוה, לו נאוה שגעון ולשנות בדבורו, ולו נאוה תהלה. ועל כולם אנחנו חייבים להודות ולהלל — דברו לרגעים — הן גביר כזה יתפלל, גביר כזה שומר שבת מחללו, ילבש בגד יהודי כשר גם אבנט רחב, גביר כזה יבקר בבית הרב ויטה למוסר אזנו, ואם הרב חפץ ביקרו, אות היא כי הוא ירא אלהים וכל דרכיו משפט.

מי אשר לא ראה ממשלת גביר יהיר בעיר קטנה, לא ראה מושל אדיר, ולא ראה יקר וגדולה מימיו. הוא המושל בכל, עיני כל אליו יביטו, אליו יתבוננו, אלו לאלו שואלים, אלו לאלו ממללים: מה דבר הגביר? מה ענה? מה שאל? איה מקום כבודו? הלך או נסע? בבואו בבית התפלה, כל העם יחפזון חרדים לקראת בואו, וקול קורא הס! פנו מקום! כל בני העיר עבדים נרצעים לו, פחדו ומוראו עליהם, פן יעלה בם חמתו ונגזרו, הן לו העוז והמשרה, להקים תחרות המסחר, וכהנה רבות, מצודות וחרמים על איש־חרמו, ואך ישלח ידו לנגוע בו לרעה, עודו בכפו יתמולל, טרף ורמס ומי יאמר לו מה תעשה?

אמנם הבטחתי את הקוראים, לספר כל חמודות עירנו, אשר עליה אשא את המשא הלזה, ועוד מעט תהאוננו באזני לאמר, זה דרך כל הסופרים, אומרים הרבה ואינם עושים אף המעט, על כן אעביר כל טובה על פניכם.

„כסלון" חמודות רבות אתה. לה שרידי זכרונות קדומים: מקל ורצועה לרדות את החוטאים, מלשכות הקהל לפנים; „בנין עתיק יומין" אשר בו נבעו פרצים רבים, ושעירים ירקדו שם, וכל איש ישר וירא אלהים גם בעצם היום לא יעבור על פניו מבלי שיבדוק בציציותיו; תיש זקן „בכור" ולהקת עזים סביביו, ירעה ברחובות קריה, ולמורת רוח בעליו כל עמל האנשים להטיל מום בקדשים יעלה בתהו, ובריא אולם הנהו; משוגע־חכם הנודע לשם ולתהלה. ואם לא תמצאו נחת בכל אלה, אוסיפה לכם, כי גם עתה נמצא בקרבה לשכה אחת, כדמות לשכת הקהל לפנים, והיא „עלית חנניה" בעל בית־היין.

מני אז עשה חנניה עושר, התחתן עם רבי „ראובן ראש המדברים", והוא אוה עליתו לבית ועד לטובי העיר, וכל צרכי צבור נמנים ונגמרים שם. ובלעדי זאת הקדישה חנניה כלה קדש לה׳: השד"ר מדי בואו יסור שמה, שם בשיר ישתו יין בחגי קדש להצדיקים, שם יעלזו חסידים בכבוד, יצאו במחולות בכל יומא דפגרא באין מכלים דבר . .

אולם ביום הועד ראיתי „בני עליה" והם מעטים, רק שבעה במספר, הלא הם שבעה

טובי העיר אשר על פיהם יקום כל דבר. האחד אשר פיהם יקבנו „ראובן ראש המדברים", יודע מספורי נסים ממופתי הצדיקים, ועל כן קופץ בראש, ומדבר בראש, אוכל בראש, ושותה בראש ובסוף. הרב רבי „ברוך מתיר אסורים", זה שמו אשר יקראו לו עתה אחרי אשר הוציאו עליו דבה כי הוא מורה שלא כהלכה ומתיר אסורים; אולם לפנים מיושבי הלשכה היה. רבי „שלמה אלימלך" החסיד, ובמרוצת הלשון יקראוהו „שלמה המלך". רבי יוסף החריף מלמד, מפרק הרים ומשבר סלעים בעוצם חריפותו. רבי חנוך בנן של קדושים, בן המחבר ספר קדוש אשר על מבוא הספר כתוב, עמוד הימיני, פטיש החזק „בוצינא קדישא". רבי „דוד צמח" הצעיר ואיש עשיר — וחנניה על גביהן עומד, חגור אפוד בד, משרת, מציע את השלחנות ומסדר את הכוסות, מכנים ומוציא, מכנים מלא ומוציא ריקן, ואינו זז משם עד שיעשה המלא ריקן והריקן מלא; ולכבודו היה דורש רבי ראובן ראש המדברים בכבוד אכסניא, עד שנתן אחד מהמסובים בקולו: רבותינו! כבר כלתה פרוטה מן הכים, ויתפרדו איש לאהלו, ולעומת שבאו כן שבו, וכל תקון בעיר לא נודע כי בא אל קרבם.

העיר כסלון, כל יודעיה יתנו עדיהם ויצדקו, כי היא שהולה על נוה אמונה ולאמונה גברה בארץ. יושביה לא חדלו להאמין בשוא נתעה, כל נושא בד קודש, וכל מתחפש באדרת אמונה, מצא לו מקלט בעירם, וינטלוהו וינשאוהו עד שמי רום, וגם העניקוהו מטובם וכספם. וימהרו אליה המונים המונים „בעלי שם", „שלוחי דרבנן", „בעלי גימטריאות", „אנשי ארץ ישראל", ונינים ונכדים להקדושים אשר בארץ, ועוד אנשי מופת רבים קדושים כאלה, חדשים לבקרים לרוח היום מארבע רוחות יבואו, לשכן קדושתם בעיר הנאמנה הזאת; ובכל אלה לא נלאו נשוא, ובשארית כחם נטו שכמם לסבול עולם, יחד עשיר ואביון, מבלי שים עין על ענייהם אשר בקרבם, הסובלים חרפת רעב, כי לא קדושים המה, ומבלי שים עין על האורחים, אולי בין בעלי השם רבים בני בלי שם, ושליחי דרבנן המה גם השולחים בעצמם; אכן בעלי הגימטריאות בטח לא טעו בחשבונם, כי „סולם" בגימ' „ממון", ובלולים יעלו במעלת הסולם.

מעתה הלא תדעו הלא תבינו אשרה שלומה וטובה — ולולא „דוד צמח" אשר קם לשטן להם בימי הביניים, כי העז להרחיק אנשי קודש מעל גבולם, ולהעביר את כסף נדבותם למען עניי עירם ועוד לפעולות און רבים, אז לשלומה אין קץ; אך כגבורים משכילים יצאו חוצץ למולו לסכל עצתו, וירדפוהו עד חרמה והשלום שם על מקומו — שלום במגורה, שלום לכל המונה, מאדם ועד בהמה. גם העזים אשר רעו לבטח לפנים ברחוב העיר, גם עתה ירעו כדברם, ויתבוללו בין ההמון באין מכלים דבר; ואם גם ריב להם תמיד את החנונים בעלי תריסין, בחטפם מהם ככר לחם ורקיק אחד, וידי השוטרים מלאות עבודה להציל את העשוק מיד עושקם, בכל אלה, לא חרצו עליהם משפט להיות כלוא ברפתים, כי רק בערים הנוהים אחר ההשכלה שם לא יתנו להם מדרך כף רגל ברחוב העיר, נרדפים על צואריהם, כמו בעלי ריב ומדון הם להשכלה מעולם — לא כן בכסלון קריה נאמנה, משפט החירות שורר שם בכל עצם תקפו, שם קראו דרור לאדם ולבהמה יחד, איש כל הישר בעיניו יעשה, האנשים עושים מעשה עזים, והעזים — מעשה אדם והתבולותיו, ויהיו לעם אחד.

— סוף דבר לשלום אין קץ אשר תנחל עיר מצער הזאת, ואם גם לא נכחד כי הסכינו לחרחר ריב על דבר מבחרי העליות: „שלישי" „ומפטיר" — הנה מהלל שם ה', מני אז גבריאל הוקם על ועלה והורם למרום קרנו, מני אז שקטה הארץ; כל ריב לא נשמע עוד, כי למי חמדת ישראל, כל חלב ודשן בעליות והקפות והדומה להם, אם לא לגבריאל האחד. כן גם הרב והשוחט, הסגן והשמש ויתר חיות הקדש אשר נוטל עליהם לשית

בחלקות לכל קהל עדתם, עתה פרקו עולם, משא כל העם הזה, וכל דבר חונף אשר הגידו לכל הקהל, אצלו עתה לגבריאל האחד. גבריאל המשל ופחד עמו, עושה שלום במרומיו, ואם הוא ישקיט ומי ירשיע. על כן הרב שוקט על שמריו, יושב בחבוק ידים, ורק בשבת קודש יתקדש בקדושא רבא ובחמרא טבא, והחסידים עליזים כשרפים עומדים מסביב, מתחממים נגד המדורה היוצאת מהבל פיו; כי הוא רמים ישפוט, הוגה דעות, מי גדול ממי? נשמות או מלאכים? וכהתמו לדבר יאמרו האח — חמדה גנוזה היא החסידות, וכל התורה מבלי חסידות תפל מבלי מלח.

רוח העצלות נסכה על הרב תרדמה, אבל בא היום והרב פתח שמורות עיניו, וייקץ כישן לעשות גדולות ונצורות גם הוא.

גביר ירא חטא.

באחד הימים, בקר לא עבות, והרב יושב על מקומו בבית התפלה, בקרן מזרחית דרומית, ופניו רעמו מפיצים תוגה מהולה בקצף, ומבטי עיניו יעופפו בכל פנות הבית.

עד ארגיעה נתן בקולו קול פחדים, שמעיה! יונה! בני חבורה קדישא, קרבו הנה, גשו הנה, הגידו ההיתה כזאת בעירנו, כי שנים מתו עלינו ביום אחד, צדוק הכהן וזרח הלכישי, ההיתה כזאת?

— ל-א.. ה-י-ת-ה כ-ז-א-ת, דובבו שפתי יונה בכבדות. כי בא עתה מבית מועד לכל חי, ובכן המשקה החריף הכבידה את לשונו, כמו מעופרת הוצקה, ולא תתהפך מצד אל צד, קשה להוציא מלה אחת כתיקונה, רק בעזרת נענועי ידיו וראשו, הצליח להראות, כי ל-א ה-י-ת-ה כ-ז-א-ת.

— מקרה בלתי טהור! ענה שמעיה גם הוא חלקו בגרון נחר.

— נחפשה דרכינו ונחקורה — אמר הרב אל כל עם הקהל אשר בבית התפלה; חטאנו עוינו ופשענו!

— לא חדש הוא! ענה ואמר עזרא הצעיר הסופר בבית המועצות, מעשים כאלה קרו הרבה בעירנו, מי יתן ויבולע המות לנצח.

— לך באור אשך! שד משחת — קרא בן־כוזיבא השוחט, בחמה שפוכה — ויעמד פניו מול עזרא, הגם אתה בזקנים כי נשאל בך קדמוניות?

— אם גם לא זקן אנכי, זכור אזכור כי כזאת וכזאת אכל המות, ורבנינו וגדולינו לא עמדו בפרץ מול המלאך המשחית, אשר אלפים בשנים עושה מעשהו ביד רמה מבלי חת מפני כל, ולמה נטפול חטאות על עם ה׳.

— הס! קרא השוחט בחמה שפוכה, דום שקץ עז פנים! הרב אומר נחפשה דרכינו, ואתה אומר אין עון ופשע? לא! בנרות נחפש, נהפך את העיר על יושביה, ונוציא תעלומה לאור.

— עצור במלים! הוסיף רבי יעקב תמים הזקן מול עזרא — צעיר לימים הנך, ועליך להאזין לדברי ישישים. גם גבירנו הישר — באזני שמעתי — שפך כאש חמתו על הרב, באמרו כי מעלים עין מסוררים הוא; היום בבקר שמעתי, כן אזכה לשמוע בשופר המשיח.

— מאד חשקה נפשי לענות דבר — אך מצות החכם מכל חזקה עלי על כן אחריש אתאפק —

— מה תוכל לענות דבר? — ענה השוחט כמנצח — הכרת פניך ענתה בך כי נעתקו מפיך מלים....

— אם כן אפוא מצות החכם עלי להשיב לחורפי דבר, ולקיים מה שנאמר ענה...
— אם כן אפוא לחרחר ריב באנו, ולא לכלות עון ולהתם חטאת בקהלתנו — ענה בן־כוזיבא, בפנותו אל הרב כמבקש עזרתו.
— את מי תגיד מלים? ענה עזרא בשצף קצף, האם לפני תתחפש כי תשים מסוה היראה על פניך?
— אבל הרב השמיע קול מהלומה גדולה על השלחן אשר לפניו, ויהם כל העם; שים משמר על פתח בית התפלה! — נתן בקולו אל השמש — איש אל יצא מזה.
הפקודה נעשתה, והרב קרא בחיל אל כל הקהל, שמעו נא רבותי! גוזרני עליכם בגזרת עירין פתגמא, אשר כל איש היודע ועד, או ראה או ידע מעונות ופשעים בקהלתנו, יבוא ויגיד קבל־עם, ומי אשר יכחיד תחת לשונו, ורבצה בו כל האלה הכתובה בספר תורתנו. בצרה גדולה אנחנו, החל המשחית לבוא אל בתינו לנגוף, החל הנגף.
לשמע הדברים האלה באו אחד אחד ויתוודו על עונם: זה, כי מצא אבדה ולא השיבה לבעליו, וזה כחש בעמיתו בפקדון; ובמר נפשם באו להתנפל לפני הרב.
— אבל שוטים! קרא עליהם בן כוזיבא — כמו חפץ לאמר: בעונות כאלה נחיה ולא נמות, וגם שחוק קל אשר עבר על פני הרב, הראם לדעת כי לא הפיק רצון מחטאיהם, ואך לגדולים וטובים מאלה נפשו שוקקה.
— מה אומר ומה אדבר — אמר שמעיה הקברן אל הרב, ויאנח — במצודה רעה נאחזתי, אודה ולא אבוש כי עיני ראו ולא זר את החוטאים בנפשותם, אך מה אעשה כיום כי לא אוכל לגלות כי בנפשי הוא, הה! לבי יחיל בקרבי.
— לא תגורו מפני איש, כתוב בתורתנו הקדושה — ענה הרב — הגד אשר ראית אל תפל דבר.
— אנא הרף ממני „רבי", הקשית לשאול, לא אוכל להשליך נפשי מנגד, ואני בעל אשה ובנים.
— הוי עז נפש, — קרא הרב, בחמה שפוכה — דבר כרגע, ואם אין תנחם באחרונה.
— אוי לי! אבל הה! הפשיטו עורי מעלי, דושו בשרי בשוטים, נתחוני לנתחים ואני לא אגידו; יגורתי את האיש, ואימתו תבעתני, ולמה אתן חרב בידו להרגני?
כל קהל הנאספים חרדו איש לרעהו, השתוננו כליותיהם לדעת מי הוא זה האיש אשר שמעיה יחרד מפניו כצפור מים?
— חרם! נתן הרב בקולו, שמעו נא כל הקהל הזה, הן פיו ענה בו בפני כל עם ועדה כי ראה את החוטאים, אך לב הותל הטהו להסתיר דבר, ובכן התקדשו להחרימו ולא יבוא בקהל ה' לעולם.
— חזקו עלי דבריכם — קרא שמעיה בקול פחדים ומרגיז לב — אללי לי כי נגזרתי, אגיד ולא אכחד יהי מה! בעיני ראיתי, את אשת...
— אשת מי? קרא הרב בקצף.
— אשת הגביר בעצמה, באישון לילה ואפלה ראיתיה הולכת שלובת ידים עם הפקיד, ועמו נסתרה, הלא רגלים לדבר. הדברים יצאו מפי שמעיה וכרעם בגלגל ההפוצץ בבית התפלה, אימה חשכה נפלה על כל עם הקהל, ורבים התאמרו להחליץ מבין ההמון ולברוח על נפשם, כי נפל פחד גבריאל עליהם; ומה גם אלה אשר פג לבם מהאמין כי אשת הגביר הנודעת לרבים בצדקת פזרונה וביושר לבבה, תעשה שערוריה כזאת?
הרב התגבר כארי ומבלי חת מפני שמע הגביר ואשתו, נתן צו להביאם כרגע.
אך צדיק הוא הרב, התלחשו חד אל אחד, לבו חזק מצור למצות אלהינו, וגם אימת הגביר לא תביא מורך בלבבו, הבו גודל לאיש כזה.

עודם מדברים, והנה הגביר ואשתו הופיעו בכל כבודם והדרם בבית התפלה, וישאל להרב למה הרגזתני לעלות? והגבירה גם היא במבוכה גלויה על פניה נועזה לשאול מה כל החרדה הזאת?

הרב מהר ויקם על רגליו וידבר רתת לאמר: שמע נא גבריאל, בעזרנו החל הנגף, ובהתחקותי על שרש דבר, באו אנשים נאמנים ויתנו עדיהם, כי באשתך ראו שערוריה ואנחנו עונותיה סבלנו.

הדברים יצאו מפי הרב, והגבירה התנודדה ותתנעש כאריה משחית עת יובא אל כלוב ברזל, ספקה כפיה, ובקצפה הוציאה מלים לאמר: נבלים! המערת פריצים לכם הבית הזה כי התאספתם פה לדבר תועה ונבלה? —

— חוצפא יתירה, ענה הרב, ומדחציפא כולי האי, שמע מינה יש ממש בדבר; ועתה דע נא גבריאל כי אסורה עליך איסור עולמי, ואל תאספנה לביתך פן תהיה לך למכשול עון.

— אויה לי! נאנח גבריאל מרה ויספוק כפיו ויאמר, הוי אשת זדון בת בליעל, זדון לבך השיאך לעולל בעפר קרני, חללת לארץ נזרי, הן כל טוב לא אצלתי ממך, הזה הגמול שגמלת לי?

— אויה לי! רעם נורא הלמני! — זעקה הגבירה ולא בכחה, ותך באגרופה על ראשה — הגם אתה נואלת להאמין בעלילות שוא?

— הלא עדים נאמנים יעידו בך משובתך —

— הה! חץ שנון נפל בלבי, עתה אורו עיני, עתה נודע ערמתך ומזמתך לאשת נעוריך, עול בוגד ומרצח, אתה הסבות כל אלה, וגם אחי....

— הס! הס! קרא גבריאל: היא משוגעה, רוחה לא נכון בקרבה, מהרו קראו רופאים הנה, הוציאו כל איש מפה.

— כל הנאספים חיש מהר עזבו את מקומם בפקודת גבריאל, ויצאו החוצה כמו הלומי רעם, משתוממים למראה עיניהם וממשמע אזניהם, לבם ירחש תודה לגבירם הצדיק וישר, אשר לא נשא פני אשתו בחטאה. הרופאים באו ויסגרו הדלת בעדם, ומבלי התבונן בה הרבה, ומבלי להקשיב אמריה, חרצו משפטה כי הוכתה בשגעון מתמהון לבב ופחד פתאום — חיש מהר רתמו הסוסים לעגלת צב וישלחוה לעיר המלך לבית אוסף המשוגעים, וחמת הגביר שככה.

שני ירחים עברו אשר בהם נדדה שנה מעיני הרב, עד אשר השיג ספר כתוב וחתום מטעם מאה רבנים, כי גבריאל חפשי הוא לקחת אשה אחרת כלבבו, כדין משתפית, והכל על מקומו בא בשלום. —

בית־דוד.

להפיץ אור על כל המעשים הנזכרים והנעשים לפנינו, עלינו להסב מבטי עינינו לאחור, לדעת את העבר לפנים, על שני בתי אבות מעיר כסלון, בית־הלל ובית־דוד צמח; כי הם עמודי התוך אשר עליהם נשען כל כבוד תוצאות ספורנו, ורק אז יאיר לנו נתיב, לשפוט מישרים על המעשים הנעשים לפנינו. „העבר", הוא עמוד אש להאיר חשכת ה„הוה" במעשי בני אדם, אשר קורות ימי חייהם הם שרשרת אחת ארוכה, אחוזה ממעשים רבים לאין תכלית —

דוד „צמח" הוא אחד משלומי אמוני עיר „כסלון", תורה וגדולה יחד חנו בבית האיש הלזה בעודו בימי תרפו. כי דוד מוכתר בכתר תורה היה, זאת הלא ידעו כל

הרבנים והמורים הגדולים רועי אבן ישראל, כי כולם פנו אליו בשאלותיהם, וכל הדבר הקשה יביאון אליו, והוא בכחו ועוצם ידו בתלמוד באר להם כל סתום, ובידיעתו הרחבה האיר עיניהם במאור תורה, ורבים הלכו לאורו. נוסף על כל אלה כהן פאר ברכוש גדול אשר רכש ממשלח ידו בעסקי הקבלנות, בנין גשרים ותקון דרכים. ויהי דוד לצפירת תפארה, פאר וכבוד למקומו ולארצו — ביתו היה פתוח לרוחה לכל איש, כגר כאזרח, כעשיר כעני; כל איש נקשה ורעב, מצוק ומר נפש, מצא מפלט בביתו; לפניו לא נכר שוע לפני דל, פני כולם קבל בפנים יפות, הדלת תסוב על צירה תמיד, זה יוצא וזה בא, זה לשאול בעצתו, וזה לבקש עזרה, וכל אחד מצא חפצו, ולא שב נכלם בוש ממבטו. בין קהל הבאים היו גם החסידים, בני רוסיה הלבנה, הם לא הקירו רגלם מביתו, שם יעלזו בכבוד, רוממות רבם בגרונם, וכוס רויה בפיהם, כי גם דוד איש חסיד היה, שומר אמונים להרבי מעודו, ממצות אנשים מלומדה, באשר גודל על ברכי החסידים; וביתר שאת היה מחסה לאחיו האביון הלל המלמד, אשר מעבודת המלמדות מצא לו חית ידו בדוחק, עבודה שאינה מספקת לבעליה לחם לשובע, ועל כן לא חדל דוד להמציא לו עזרתו בכל עת וינהלהו בלחם ובכל מחסורו ולא ידע מחסור.

הימים והעתים אשר רב כחם לעשות גדולות ונצורות בכל חקי החיים ומשטרי מדינות, לא יפלא כי יוכלו לשנות לרעה גם את מצב המלמדות, הנערים עצלים שואפים לבתי הספר, ובעל הבית דוחק מדוע לא כליתם חקכם כמאז ומקדם; גזירת פרעה נתכה על המלמדים, תבן לא ינתן . . . ובכן ימצאו להם תואנות לגרוע משכורתם. בראות דוד צרת נפש אחיו, ויקם כגבור משכיל לחלץ נפש אחיו ממצוקותיו, ויספחהו אל ביתו בעסקי הקבלנות, ובראותו כי לא יצלח למלאכה זו, הרים תרומה מכספו שני אלפים שקל כסף, ויכן לו חנות רבה מכל מכולת, ויניחהו לעבדה ולשמרה ולמצוא ממנה לחמו; תמיד עמד על ימינו לסמכהו, וכל מחסורי העובדים בעסקיו הבונים וחוצבי האבן, לקח הכל בחנותו ובכסף מלא שלם לו — לכן בתקופת שנים מעטות העשיר את הלל, ויהי איש מצליח וחנותו פרץ לרוב עד כי תוכל להתחרות את בתי־המסחר הגדולים בערי הפלך.

מה טוב ומה נעים היה שבת אחים יחדו, הלל ודוד, מצויינים היו בעירם לגאון ולתפארת, ויחיו חיי משפחות, חיים של שמחה, חיים שיש בהם תורה וחסידות; וביתר עז היה הלל שוקד על למודי החסידות, אף כי איש לא מלומד היה, ומעט מזער ידע בתלמוד, ולא הצליח ללמוד ולהבין פרק אחד או משנה אחת לאשורה. אמנם בתורת החסידות אחז בחזק יד, ושמות זעיר אנפין ומטרוניתא, לא משו מפיו, צמצום ומקום פנוי עברו על דל שפתיו לרגעים, ובמועל ידיו ברך את הרבי תמיד, לאמר: יחי רבינו לעולם! בן עמרם נתן לנו את הנגלות, לנו ולבנינו ולנשינו ולטפינו, אבל רבינו פתח לנו אוצרות חשך ומטמוני מסתרים, אשר עין לא ראתה זולתו. וכה הניע בכתפיו תמיד כמתפלא, איך ילמדו המתנגדים תורה? היש טעם בתורה בלא חסידות? אמת דברי רבינו כי תורה בלא חסידות תפל מבלי מלח, תפל מבלי מלח, כן הדבר!

לא אחת הוכיחו דוד על פניו, למה תבלה עתך במופלא ממך, למוד ספרי מוסר הנבוחים למבין. אבל הוא ענה בחמת רוחו פעם בפעם, האם תאמר כי החסידות רק למענך נוצרה, להעמיק חקר? האמנם חקר רבינו תמצא? לא! רחמנא לבא בעי, תורה היא וללמוד אני צריך, אחת היא לי אם אבין או לא, לעת קץ אבין הדברים, אם בגלגול זה או בגלגול אחר.

קצף היה לו לדוד על הלל אחיו על חלומותיו ועל דבריו, אף כי גם הוא היה איש חסיד, אבל אמנם, כי גבוה שמים מעל הארץ כן גבהו דרכי דוד על הלל, ויתרון לו

עליו, כיתרון האור על החשך; בכל תורה חדשה אשר יצא מפי הרבי, הבינה וגם חקרה צרפה כצרף את הכסף, לראות אם זך וישר פעלה, ואם תשא בר בבר עם השכל הישר ועומק חכמת האמת. בכל זאת שלום ושלוה להם מכל עברים, ושני בתי אבות אלה ראו חיים מאושרים, וישישו בשמחה איש באחיו, באשר נפל להם חלקם בחיים חבלים בנעימים.

אולם צל עובר היא הצלחת האדם בעולם, כי אסון ופגע יקח כלם, הרבה שלוחים לפגעי הזמן, וסבות מסבות שונות, אשר מהם לא יסתר איש במסתרים; היאומן כי יסופר אשר מעלית חנניה, אביוני אדם, עניים בכיסם ובדעתם, יצאתה הגזירה החרותה כליון חרוץ על דוד ועל ביתו? היוכל היות? היערכו זבובים מקוצצי כנפים מלחמה את הארי מלך היער? הלא כקצף על פני המים יהיו, כל צורריו יפיח בהם? אבל אמנם כן האסון בכחו כי עז, שוה ומשוה קטן וגדול, ישלח דברו על יד נמלה או יתוש חלש ואין אונים, והוא ימלא משלחתו באמונה, וחילים יגבר כבן ראמים, יען כי האסון אצל מרוהו עליו, ואימת מפגיע ישלח גם על הארי כביר כח לב —

נסבה קלה וקטנה, היתה ראשית מדון בין דוד ויתר האנשים „בני העליה", וכמו מתעבר על ריב לא לו היה, והוא:

העיר כסלון ירדה פלאים אז במצב החיים, כל אנשיה הולכים ודלים, היוקר האמיר, ושכר האדם לא נהיה, ונוסף על ככה רבצו תחת משא המסים אשר שמו עליהם הקדושים המסבבים כדרכם בקדש מימים ימימה, עשיר ורש נפגשו כלם יחד תמכו אותם בצדקת פזרונם, והעני אשר אין כסף לו לא חדל מלתת בערבון את הכר מראשותיו, ופני השד"ר לא יראה ריקם. וימיכו באולתם, ותהי עת צרה לקהל עדתם, נאנחים ונאנקים מתגרת העוני והמחסור אשר כתומם באו עליהם, ורבים אשר ישאו חרפת רעב, במלוא טובן המלה.

לא אחת נסה דוד להושיט יד לעזרה להאמללים, אבל צרור נקוב אין למלאות, ובהיות כי שועת העניים עלתה השמימה, צוה דוד לקרוא עצרה בבית הועד, ובעת אוספו אספה, קרא במר נפשו ויאמר: הבה נתחכמה במה להטיב מצב ענינו, אשר יום יום ירבו ויפרצו, יגועו ברעב לעינינו, עוצו עצה!

— עצתי אחת היא, אמר ראובן ראש המדברים, עצתי! לאסוף כסף שמנה עשר פרוטות לגלגולת ולשלוח ביד איש־דברים פדיונות להרבי, איש אשר כחו בפיו, להעיר חמלה בלבב הרבי, אולי יחום, אולי ירחם.

— כולי האי ואולי? — ענה דוד בלעג — אך פלא יועץ אתה ראובן, זאת אין לכחד.

— לא טובה עצתך — ענה שלמה המלך ואמר — על כל דבר תהו וריק תאמרו לפגוע את אזן הרב ולהדריכהו מנוחה; אך עצתי, לאסוף כסף וליתן לכל איש די מחסורו בכל אשר ישאל לבבו —

— ואיה מוצא לכסף? יועץ משכיל.

— הכל הבל — אמר בן הקדוש — גם זה יעבור, ואתם טרם ראיתם בחבור אבי הצדיק נשמתו בגנזי מרומים, כי העניות יאה לישראל, מצילתם מן החטא, ותביאם לחיי עולם הבא —

דוד לא משל ברוחו הפעם, ובקצפו כי עבר חק נתן בקולו, הוי סכלים פתיים! כסילים מתי תשכילו? הלא זה מוצא דבר אספותיכם פעם בפעם, לאכול ולשתות ולבסומי עד דלא ידעי בין ימין לשמאל. קול דמי אחינו צועקים אלינו, מבקשים אוכל להשיב נפש, ואתם רופאי אליל, תאמרו להריץ פדיונות, או ללמוד בספר שטי כזב, אשר הוציא מרוח

כסיל אדם; בוז לכם! לעג לכם! — ובכן שמעו נא, אחת חרצתי **ועצתי היא תקום**, ראשית דבר להרחיק מעל גבולנו אנשי מופת אשר בלהטיהם ינצלו את עניינו עד קשיטה האחרונה, וגם אם לא יוסיפו עוד לשעות בדברי שקר לחכות עזרה מאין, על נקלה ימצא כל אחד ענין לענות בו. אלף הכסף אשר בידי למען השד"ר, אומר ליסד בית גומלי חסדים, ולתת לכל איש כפי עבודתו, למען ישלח במסחר ידו. בני הנעורים אשר לבם לא צפון משכל ומשכילים על דבר, הם ילכו לבתי הספר, ותורתם אומנתם, אשר ממנה ימצאו חית ידם לעת מצוא; הלא יעצתי, זאת עשו וחיו, נשבע לחם ונהיה טובים בעיני אלהים ואדם.

כקול רעם בגלגל התפוצץ בבית הועד, וכולם נתנו עליו בקול: הוא יצא לחרף מערכות הרבי רבינו הקדוש; הוא יצא לחרף מערכות ישראל, ולעשותם כופרים מלדה ומבטן! הוי עתה נבעו מצפוניו, כי כופר בכל הוא מכבר, הוא יאמר לשלוח יד בכסף רבינו, שומו שמים! הנשמע כזאת? —

— השב כסף רבינו כרגע! — נתן עליו ראש המדברים בקולו — ואם אין? קבר פתוח לרגלך!

— השמר לך מנגוע „בהרבי" ולהרגיזו ממנוחתו, ענה שלמה המלך ואמר, פן יאנף, השמר לך!

— אל תערב את לבך להתחכם נגד גזירותיו של מקום, וליתן כסף להעניים, אמר בן הקדש, דע כי רעה נגד פניך —

— מה לכם כי נזעקתם — נתן הרב ר' ברוך בקול ענות גבורה — הלא דוד דובר מישרים הוא, גם הרבי חפץ למען צדקו להשביע נפש אביונים ולהיותם ברעב —

— עודם שואגים, הומים כדובים כולם ולקול רעשם התנודדו קירות הבית, והנה עוריאל השמש בא ובשורה בפיו כי השד"ר בא והנהו בחצר. פנו מקום! פנו מקום!

דוד מהר לעזוב את הבית יחד עם הרב ר' ברוך, וילכו איש לאהלו, והשרידים נשארו לקדם פני השד"ר בשמחה ובשירים כפעם בפעם ויספרו לו כל המוצאות אותם עם דוד.

ארוכה היתה המלחמה בין דוד ובני עירו, הוא גמר אשר החל לעשות, מכסף הרבי יסד בית־גמילות חסדים, את המסבבים הקדושים הקדושים גרש מהעיר בחרפה, וגם אחד קדוש נורא ונשגב אשר במסעיו מארץ הקדושה עבר דרך עירם ויחלק לכל איש מעפר הקדש, ועוד ספר קדוש אתו, והוא סגולה נוראה לבל תפרץ תבערה בהבית אשר ימצא בו, גם אותו נועז לגרשו מגו, ויצו עליו לבל יעז עוד לבוא בגבולם; ועוד היה למסית ומדיח את בני הנעורים, כי על פיו החלו לשקוד על דלתי בתי הספר. כל אלה הועילו להותו, להעלות אף אנשי ריבו, ולהעיר כל חמתם עליו, והחסידים הגדולים שמחציתם גחלת ומחציתם שלהבת, המה השקט לא ידעו, וישאפו לבלוע חיים את דוד וביתו וכל היקום אשר ברגליו.

את הרב רבי ברוך הדיחו משאתו, על אשר מלא אחרי דוד, ויוציאו עליו דבה, כי הוא מח"ה שלא כהלכה, ומתיר אסורים, ויקראו שמו בישראל „הרב רבי ברוך מתיר אסורים" —

וכה מסבות התהפכו בתחבולותיהם על דוד, וירדפוהו בלי חשך, וגם הצליחו לשלוח במשמניו רזון, כי רגלו על לשונם אל שר הפלך, כי בשקר תרמיתו, יקח כסף משנה מגנזי המלך, ועל כן גם החמשים אלף כסף משה ידו, שמטו שמיטת עולם — על כל פנות שהוא פונה שלחו בו מהומה ומגערת, גם קללת הקדוש אשר גרש חלה בו, כי אחרי אשר הפך עורף לצאת מהעיר, פרצה תבערה נוראה בבית דוד ותאכל עד היסוד, ביתו וכל קנינו, לשמחת לבב כל שונאיו ומנדיו היראים והשלמים. אך אוי לרשע ואוי

לשכנו, כי עוד שלשים בתים עלו על המוקד בקרבת ביתו.

מהיכל תפארה מצא לו דוד מקלט בבית קטן במגרש העיר, אחוזת נחלתו אשר קנה בימי אשרו, ואשר כל זה נשאר לו, אוד מוצל מאש, מכל הונו ורכושו. ובכל זאת, עוד לבו יצוק כמו נחושה, ויוסף להסית ולהדיח בני הנעורים ללכת לבתי הספר, גם למרות רצון אבותיהם, וגם את בניו הקטנים „יוסף ושלמה" נתנם לבית־הספר להקשיב בלמודים, עד כי בני עירו נלאו נשוא את המדיח הזה בעירם, ובתוכם גם הלל אחיו רב ריבו עמו, ומרנים כבריח ארמון מיום ליום יתחזקו; ואחרי כל אלה גמרו אמר כלם פה אחד, ויעידו בו כי יעזוב זר מעשהו, ואם לא, יביאו עליו שואה לא יוכל כפרה, ובהיות כי דוד נתן כתף סוררת ולא אבה הלוך אחרי צו, קראו עצרה מטעם הקהל „בעלית חנניה" לדעה מה יעשה בו, אז נמנו וגמרו ויביאוהו בחרם, ויבדילוהו מכל קהל ישראל בחייו ובמותו.

לשוא התחנן הלל להעביר את רוע הגזירה, ולשוא הכה בשבט פיו את אחיו, ויער למוסר אזנו כי יבוא להתרפס לפני כל הקהל הקדש וחמלה עליו, אבל הוא באחת, כסלע איתן מבלי חת מפני כל, ובכן קבל עליו גם הלל את תוקף החרם; והרב החדש במקום רבי ברוך, העביר קול בכל העיר לאמר, ארור האיש אשר יעשה מקנה וקנין עם דוד זעום ה׳, ורבצה בו כל האלה הכתובה בספר תורתנו, ויתקעו בשופרות, ויענו כל העם אמן. ויהי דוד לאלה ולקללה לעדת כסלון.

— עוד הרבה דברים גזרו באותו היום, גזרו שלא ללמד את בניהם כתבי קדש — כי דוד היה יודע את כל כתבי הקדש בעל פה, ודובר צחות בשפת עבר; גזרו שלא ללמד בניהם תלמוד בטוב טעם — כי דוד היה חכם ומופלג בתלמוד; גזרו שלא ללמד בניהם להבין ולהשכיל בחסידות — יען כי דוד היה משכיל בחסידות.

אם כי חרם הקהל לא הביא מורך בלבב דוד, בכל זאת הצר לו מאד ומאד חרה לו עד מות, בראותו כי קרוביו ואוהביו ינודו ממנו, וגם הלל אחיו אשר חומה היה עליו כל ימי חייו, ואשר עשה עמו חסד לאלפים, גם הוא מנגד נגעו יעמוד, וירא על נפשו לעמוד עמו על רובד אחד; ובהתחמץ לבב דוד, שפך כמים לבו נכח פני ה׳, ויאמר: אלי אלי, למה הרימות ימין צרי עלי, הלא אתה ה׳ בחנת לבבי כי רק הטוב והישר עשיתי, מעוז ומחסה הייתי לעני ואובד, בי נושעו עניי עירנו תשועת עולמים, מכספי וכסף אחרים יסדתי בית גמילות חסדים, גם מגן ומושיע הייתי לבניהם ללמדם לשון וספר, ולמה ה׳ תפליא את מכותי חנם מבית ומחוץ, מכל הוני ורכושי ערומים נותרנו, ובביתי אין מתום, כל ראש לחלי וכל לבב דוי, מוזר הייתי לאחי ונכרי לבני עירי, כי גרשוני מהסתפח בקהל ה׳; ובדברו הוריד כנחל דמעה.

עודנו מדבר אל לבו, והנה אשתו לקראתו תתן בקולה, דוד! עד מתי תשב תתיפח כאשה מצרה, הביטה וראה איך בתנו חנה היקרה אחזתה השבץ וכל עוד נשמתה בה, מהר רוץ אל הרופא, אויה לי, זה כמה העידותי בך, הרף מאף ועזוב חמה, ואל תתגרה מדון בקהל ה׳, ואתה לא שמעת, ועתה דע את הרעה המוצאת אותך —

הה! בתי חנה! נתן דוד בקולו, וכחץ מקשת מהר לרוץ העירה לקרוא לעזרת הרופא, אבל הרופא נסע מזה על יום או יומים, ענהו המלצר אשר על ביתו. אויה לי, ספק כפיו, וישם רגליו כאילות אל רפאל חניכו, אבל מה נשבר לבו בקרבו, כי רפאל קורא אחריו מלא, צא מזה זעום ה׳, ואל תדרוך על סף ביתי.

— רפאל ידידי! בכה ויתחנן דוד לפניו, חוס ורחם, זכר נא כי האלהים בשמים רמים ישפוט, את מי תרדוף? העלה נדף תערוץ? או קנה רצוץ תשבר? הלא כחרס הנשבר נהייתי, גלגל רחמיך ובוא אתי —

— כמעט נכמרו נחומי רפאל כי הכין פעמיו ללכת, אבל עד ארגיעה שב על עקבו

ויאמר: הן' קללה רובצת עלי, לך בשם ה׳ ואל תוסף דבר אלי עוד.

— בלב קרוע שב דוד אל ביתו, והנה הה! בתו מתהפכת בחליה, מתפרפרת מעצמת מכאוביה, ולרגעים תתן במרום קולה, כי גדל עליה הכאב מאד, ועיני דוד ואשתו רואות, בוכים ומבכים, ורפאות תעלה אין אתם — לערב פדה המות בשלום נפשה ממצוקותיה ומענות עניה. — אבל מה נורא היה המחזה כאשר החברה קדישא השיבו פניו מלאספה, ודוד ואשתו נאלצו לטפל בבתם המתה ולהובילה בדרך מרחוק למצוא לה קבר. מי ימלל מצוקות נפשם כאשר כל רואיהם ישאלום המבלי אין קברים בעירכם כי תבואו הנה לבקש אחוזת קבר? — מה הדמות אשר נערוך להם בעת שובם מבית מועד לכל חי דומם יושבים אל העגלה, כצללים חיים חורת מות כסה פניהם, ומלה אין בלשונם —

זמן רב ישבו דומם מחרישים, עד דבורה אשת דוד הפריעה הדומיה, ותאמר: ומה תחשוב עתה לעשות? אנה תלך לבטח דרכך? אל מעונות אריות אל הררי נמרים השואנים לטרף? ועוד מעט ונהיה טרף לשניהם?

צדקת אשתי! — אמר דוד — אמנם הראנו לדעת כי אל עקרבים אנחנו יושבים, זרענו וכספנו אכלו הנחשים הצפעונים האלה — ועתה עלינו להמלט על נפשנו עם שני בנינו הנותרים, פן ישיאו מות עלימו בידים בדרך מהלכם לבית־הספר — נעזוב נא את גוב האריות הזה, ונחיש מפלט לנו עד יעבור הוות, או אולי לנצח. אבל אנה נלך? — שאל אחרי דומיה קטנה — אנה יובילונו רגלינו לעת כזאת? ערומים נותרנו ובמה אפוא נמצא לחם ביתנו בעיר נכריה, הן גם כברת אדמה אין שם לנו אשר תוכל לעשות פרי תבואה, אין עצה ואין תבונה — קונן דוד במר נפשו ויאנק דום.

— האח! אמר דוד אחרי דומיה ממושכה, אורו עיני! התדעי דבורה את אשר אני אומר לעשות? אדמה כי תוחלתי לא ממושכה ולא נכזבה תקותי הפעם, אני אומר להעתיק מגורי לעיר הפלך ולהיות שם עורך דין — הן כבר למדתי למדי נתיב למשפטים ולדבר את אויבים בשער, הן במשך שלש השנים אשר הביאוני שוטני בפלילים, בעלילות ברשע, אשר כפשע היה ביני ובין כליון חרוץ, ובכל זאת מהלל שם ה׳, כי נתן לי לשון למודים ועט סופר מהיר ואגיש עצומותי גבוה על גבוה, וחפצי הצליח להדוף אויבי אחור ואוציא לצדק דיני, ועתה עיני הרואות כי גם זו לטובה, מהעז יצא מתוק.

— גם בעיני ישרה עצתך אמרה דבורה, וזיק תקוה נופח בלבה.

כפיו דבר ובידו מלא, כי לא אחר לעשות, ויקח את אשתו ואת בניו השנים ויתר כלי ביתו הנשארים לפליטה משני התבערה והמחסור יחד, ויעתק מגורו לעיר הפלך.

ימים כבירים לא עברו, והנה שם דוד יצא בכל הערים הקרובות והרחוקות, כי עורך דין מליץ אשר כמוהו אין על עפר משלו, לשונו כתער מלוטש, וכל לשון תקום אתו למשפט תרשיע; גם מאד נעלה באמונת רוחו, וימצא חן וחסד בעיני כל השופטים. וגם היושב ראש כמו נגיד קרבהו ויפקידהו למליץ תמיד, ויהי איש מצליח וכסף תועפות לו.

שש שני חיי שלוה ועושר עברו על דוד בעיר הפלך, שכח את עניו ומרודו מקדם, שכח את „כסלון" ואנשיה, וגם את אחיו אשר שחת רחמיו ממנו ביום צרה, וכמים עברו זכר את כולם.

באחד הימים, ודוד ישב עצור בחדר משכיתו, מאוד עמקו מחשבותיו בהספר אשר לפניו, יושב וכותב בלי הפוגות, לרגעים נאנח, הה! עם עשוק ורצוץ ישראל, כל מעול וחומץ ברגלים ירמסנו, ויהי למרמס לרגלי שור וחמור . . . .

— עודו מדבר אל לבו וישא עיניו וירא והנה הלל אחיו נצב לקראתו ועל פניו צלמות, ויחרד דוד וילפת. ובחמה גלויה שאלהו מה חפצך בביתי איש חרמי? —

— ומה כל החרדה ? שאל הלל —

— יען כי לא פללתי לראות איש צר ואויב בביתי. —

— הלא אחי אתה — ענה הלל — אח לצרה יולד. ועתה אחי יקירי — התנפל הלל לרגליו ויבך — אנא שא נא לפשע אחיך נלגל רחמים וכבוש כעסך וקום לעזרתנו.

— ומה כל החרדה ? שאל דוד.

— אתמול בבקר אך יצאתי מדלתי ביתי והנה ילד מתבוסס בדמו לפתחי.... פחד קראני, ולבי בקרבי נמס כדונג, אך הנה לא עת להאריך לפניך עתה. בגללו הושמו אחדים מאנשי עירנו במאסר, ואמלטה אני לבדי להגיד לך. ועתה אחי אל תזכר לנו את הרעה אשר גמלנוך, כי הסכלנו עשה; הנחש השיאנו, חוס נא עלינו, כי באין מליץ יושר אבדנו כולנו אבדנו, הושיעה נא אחי כי בלהך מושיע אין.

— לשמע הדברים האלה נהפך לב דוד בקרבו, ויפול על צוארי אחיו וישקהו, ויאמר אנכי מגן לך ולכל העם בעבורך, ולא אחריש ולא אשקיט עד אשר אוציא כנגה צדקכם, ושמעו כל העמים בכל מקומות מושבותיהם ולא יוסיפו לדאבה עוד...

כגבור משכיל יצא דוד לישע בני עירו, לא נתן שנת לעיניו, גם ענה בדרך כחו במסעיו לעיר הבירה עד אשר הוציא לצדק דינם, ותהי הרוחה לבני עירו כי חלצו נפשם ממסגר, והעיר כסלון צהלה ושמחה.

— בני כסלון היקרים אשר כבר נוכחו לדעת לב דוד וכי בידו רב להושיע בכל עת צרה וצוקה, בקשוהו לשוב לעירם ויאמרו לכה אתנו, קצין תהיה לנו — רב מטעם הממשלה, וכל מחסורך עלינו. אבל דוד השיב פני כולם ולא אבה שמוע אליהם. וגם לדברי הלל אחיו, אשר התרפס לפניו לקבל עליו משרת סוכן בבית־מסחרו הגדול, לא הלך רוחו, וישאר על מקומו.

אולם תקופה חדשה באה. בסבה קלה וקטנה פרצה מריבה בין דוד ובין היושב ראש; בעת ישבו שאננים בהיכלם ונשאו בשיחם באהבה וידידות נמשבו בוכוח על אודות עם ישראל ומעשיו, ודוד בחומו שכח את כבוד האדון, השופט היושב למולו ויהי לו פיו למחתה, כי הטיח למולו דברים כמתלהמים, עד העיר עליו כל חמתו, ויגזר אומר כי יעזוב מכהן עוד בתור עורך דין. ודוד אשר לא מלא אחרי חפצו, הוסיף עוד להעלות עליו חמתו, וירדפהו בלי חשך עד כי קצרה נפש דוד בעמלו, ויגמר אומר למלא אחר חפץ בני עירו ואחיו, וישב לעירו, עיר דוד, ויבוא לחסות תחת צל אחיו, אשר יאציל מעשרו עליו. ומה שמח לבו בראותו, כי עירו שונה כליל בהקופת הימים האלה, הגדיים הקטנים אשר עזב נעשו תישים בעלי קרנים, חכמים וסופרים, והתישים הזקנים עברו ובטלו מן העולם, ואנשי מצותו מקדם כבלבים לא יוכלו לנבוח; ומעתה אמר דוד, איתן מושבי בעירי הפעם, פה אשב כי אויתיה.

בית־הלל

כבר נודע להקוראים את תכונת נפש הלל ואמונתו הרבה בצדיקים ואנשי מופת, ומה גם ברבו, אשר כמו מלאך ממרום נחשב בעיניו, תמיד שאל בעצתו כמו באורים, וממצותו לא סר ימין ושמאל. וכמו בעינים פקוחות ראה — אמר הלל — כי מני אז העניקוהו הרבי במטבע להצלחה נפתחו לו השמים ויריקו לו ברכה לבלי די, והיא שעמדה לו לרכוש רכוש גדול אשר לא קוה מימיו, שלוש פעמים בשנה נסע אל הרבי לבקר בהיכלו במנחה ההולכת לפניו, מנורת כסף או קערת כסף, מלבד אשר לא יראה פניו ריקם בהיותו על „יהידות"; כן עשה הלל כל הימים, ועל כן התברך בלבבו כי שלחנו ערוך בשני עולמים,

באשר כמוהו אין בתבל, לולא דבר אחד אשר היה כרקב בעצמותיו, בזכרו כי המות לקח את כל בניו הקטנים עם הגדולים ולא הותיר גם אחד, להיות לו לאחרית תקוה בעולם הנצחי; הרעיון הזה פרע פרעות בלבבו. אוי לי מיום הדין, אוי לי מיום התוכחה — דבר תמיד אל לבו — מי יאמר קדיש אחרי, מי יחלצני מאש של גיהנם הבוער כתנור?

הנחמה האחת היתה לו בבתו תמר הקטנה והיפה, אותה שעשע על ברכיו, ויאמר בני את, בך אחרית תקותי וחלקי בחיים. תמר התנכרה במעלליה גם אז כי שאר רוח לה, ולא אחת הביאתהו במצודה, בשאלותיה אשר העתירה עליו למכביר. בבוא עני בפתח ויבקש נדבת יד, ותתמה על החפץ ותאמר, אבי! מדוע יסבב על הפתחים ויחיה חיי צער, ולא יבקש לשבת שאנן בהיכלו?

— באשר כי עני הוא ואין לו לחם לאכול — ענה הלל.

— ומדוע הוא עני ולא עשיר כמוך? הוסיפה לשאול.

— באשר ה׳ לא רצה ליתן לו עושר ונכסים.

— ומדוע לא ייטיב ה׳ לכל בני האדם איש כאחיו?

— באשר נמצא בו עון אשר חטא.

— איזה עון? מה פשעו ומה חטאתו?

— הוא לא יתפלל, לא יקיים מצות ה׳ ותורתו, ועל כן חרה בו אף ה׳.

— אם כן איפוא אבי, צוה עליו להטיב דרכו, ולא יוסיף לדאבה עוד.

— הוא קשה עורף ולא יאזין לשמועתי.

— נפלאת היא בעיני, מי האיש אשר לא יבחר בחיים טובים ויקשה ערפו לרע לו? פליאה דעת ממני.

כה העתירה עליו תמיד בשאלותיה, עד אשר לא יכול מלט משאן.

בהיותה נערה כבת שבע החל ללמדה עברית ולקרוא בספר, למען תוכל להתפלל בסדור תפלות „וצאינה וראינה". אבל היא בשקידתה הרבה ללמודים הפצירה באביה ללמדה כל כתבי קודש באר היטב, למען תוכל להבין בשפת עבר ובינה בספרים — ולמרות רצונו נאלץ להת לה כל חפצה, על כי יחידה היא לו.

כה למדה לדעת כל ספרי הקודש מפורש ושום שכל, ותצלח למשוך בקסת סופר בשפת עבר, ויהי זאת לה לשעשועים; כן ביתר הלמודים הצליחה גם עשתה חיל, כי לא החלה דבר אשר לא באתה עד מרום קצו וכוננה לחקר תכליתו; ובכל עת נאנח הלל, כי לו היתה בן, כי עתה היה לעילוי.

כל יודעיה חשו לה עתידות, כי לגדולות ונצורות נוצרה; והיא גם היא, ברוחה השוטף כנחל, בגדולות ונפלאות ממנה הלכה, ובעינים רמות הביטה על התבל ומלואה; וכל עת חשבה מחשבות להגדיל מעשיה בארץ, ובדמיונות כאלה שגתה תמיד.

בעינים כלות חכה הלל ליום אשר תגדל תמר ותגיע עתה עת דודים, לקשרה מעדנות יחד עם החתן אשר יפול לה חבלים בנעימים; ויחד עם רעיתו, שלובי ידים יוליכוה אל החופה בשמחות וגיל. אך חצי תקותו חיש מהר נוחלה אבדה, כי פתאום מתה עליו אשתו האהובה, טרם ראתה כלולת בתה האחת.

מני אז רופפו ידיו ותמס הלך בלחץ לבבו, מעט מעט החל להוקיר רגליו מבית מסחרו, באמרו מתה אשתי, נפלה עצתי, וידי לא תעשינה עוד תושיה; ובכן גמר אומר לעזוב הליכות ביתו על דוד אחיו, למען יוכל להנזר מכל חמודות התבל, ולהקדיש יתר שנותיו כולם קודש לה׳, על התורה והעבודה; אבל לא ערב לבו לעשות דבר, טרם ישאל בעצת הרבי כדרכו תמיד.

הרבי נאות לחפצו לעשות כן, אבל למרות רצון הלל, הוכיח לו איש אחר תחת

דוד, והוא גבריאל הזבולוני המשרת בביתו כשנתים ימים; ויגזר אומר כי עליו ישליך יהבו, ובו ישים מבטחו, והוא ישא ברכה מאת ד׳. ובראותו כי הלל עמד לבקש על דוד ולהגיד ישרו, נתן בקולו, גזירה היא מלפני! גבריאל יהי אדון לביתך ועל פיו כל הליכותיו, ודוד סופר ומזכיר — זה מעולם המסחר, וזה מעולם הכתיבה.

— הלל לא מרה פי רבו, ובבואו לביתו מהר לקרוא את גבריאל ויאמר, שמע נא גבריאל ידידי, הן זקנתי ושבתי, ועלי להכין צידה לדרך הרחוקה, כי לא לעולם אחיה. ועל כן גמרתי אומר להנזר מכל חמודות התבל ולהקדיש יתר שנותי לתורה ולעבודה, ועתה נחוץ לי איש אמונים אשר אוכל להשליך עליו יהבי, שאלתי את פי הרבי ויורני לבחור אותך לבן משק ביתי, ועל כן הסכת ושמע, ודע חובתך המוטלת עליך: אתה תהיה אדון על ביתי ומושל בכל קניני, ועל פיך ישק כל דבר; ועתה שים לבך אל ביתי, ועיניך תהיינה פקוחות על דרכיו ועלילותיו, ולהחזיק בדק בכל אשר ימצא שם בדק, כי בך אשים מבטחי, משכורתך יהיה מעתה פי שנים מאשר עד כה, ואם מעט לך ואוסיף עוד.

— בענות צדק וכובד ראש לב טהור ורוח נמוכה, נגש גבריאל אל אדוניו ויאמר, אדון נכבד! קטנתי מכל החסדים אשר תאמר לעשות עמדי, ומה אני ומה חיי? כי אתפאר בכחי ועוצם ידי, הן לא בחיל ולא בכח יגבר איש, אך מי יתן ויצו ה׳ את הברכה בכל משלח ידי; בכל כחי אעבדך אדוני, אנכי למענך אדוני, אנכי למענך אבוא באש ובמים —

הדברים המעטים והנמרצים האלה, מצאו חן בעיני הלל, בהוכחו לדעת כי האיש גבריאל ישוה ה׳ לנגדו תמ״ד, ובכן לא יפלא כי הברכה תבוא לרגלו. כן הצליח לגנוב את לבבו כי ציד בפיו —

עצת „הרבי" קמה ונהיתה, גבריאל נעשה לסוכן, נגיד ומצוה על כל בית הלל, למרות רצון דוד ולמרות רצון כל האנשים העובדים שם, וכאשר הציק לדוד להביט צר מעון, שאל את אחיו מה ראה על ככה להרכיב אלוף לראשו איש זר; אז ענה ואמר אנוס הייתי על פי הדבור, ולא יכולתי לשנות.

— פני דוד כשיד הלבינו, כי הבין את הרעה הנשקפת לו, ויקוט בפניו על עזבו את עיר הפלך; אך הנעשה אין להשיב, על כן נשא בשרו בשניו ויחרש דומם. ולעומתו גם בעיני גבריאל היה דוד ואנשיו לשכים ולצנינים בצדיו, על כן חשב מחשבות להרחיקם מעל גבולו ולהגותם מן המסלה; מסבות ההפך בתחבולותיו, אף אמנם לא החטיא המטרה.

מדנים בין אחים.

ימים רבים לא עברו, וגבריאל בא אל אדוניו — הבא מבית הרבי — ופניו מפיקים עצב ודאגה. הלל העיף עיניו בו ויחרד ויאמר: השלום בואך? ובמבוכה גלויה הוסיף לשאול, מה נעשה בבית־מסחרי?

— אין כל חדש ענה גבריאל ויאנח.

— הן דבר לאט עמך אני רואה, ולמה תסתיר ממני, הגד אל תכחד.

— מה אכחד מאדוני, הן לא הוטב מצב עסקנו באלה הימים ועוד הלוך וחסר.

— ומדוע ולמה? האם פג מעמך וריחך נמר לכלכל הליכות ביתי?

— לא אדוני! לא באשמתי מטו יסודותיו, אך איש אחד נצב לשטן לי, וכל עמלי להיטיב מצבו יסכל. מי יודע את התפתה הערוך בלבבי, כי כמו מעל ספר פתוח אקרא את הצפון בחיק העתיד, ואיככה אוכל וראיתי ברעה אשר ימצאך, על כן אדוני הטיבה חסדך האחרון מן הראשון ועזבני לנפשי.

— חידות לי דבריך — ענה הלל — מי הוא האיש החורש עלי רעה ? למה תסובבני בלהג, דַבר בשפה ברורה ואדעה מה לעשות ?

— הקשית לשאול אדוני, הן לא איש ריב ומדון אנכי מעודי, ואיך אשא חרפה על אחיך עצמך ובשרך ? הן הוא חורש עליך רעה, הוא ולא אחר.

— אחי ?! היתכן ? הלא הוא איש ישר ונאמן רוח ומאתו לא תצא הרעות.

— אוי לי אדוני! אוי לי אם אומר, ואוי לי אם לא אומר; אבל הטרם תדע כי מני אז שמתני למושל על ביתך נהפך לאויב לך ומבקש רעתך.

— אוכל להאמין — ענה הלל — כי מאד חרה לו עד מות על אשר לא נתתי המשרה על שכמו, ואיש זר הרכבתי אלוף לראשו; כנים דבריך גבריאל, רגלים לדבר, ועוד גם שנאה נושנה כבושה בלבו ועוד לא כבה גחלתה — אבל הגד נא מה עול מצאת בו לנגדי ?

— אל תאיץ בי אדוני לגלות אזניך, פן אהיה למפגע לשניכם, ועוד אפחד ולא אבטח כי לא יטפול עלי חטאות וישיב אשמו בראשי —

— הקץ לדברי רוח, נתן הלל בקולו, הגד כרגע... ואם לא, תנחם באחרונה!

— לפצעי ולחבורתי נאלצתי לגלות אזניך אדוני, כי זה לא כביר לקחתי דברים עמו, והנה הוא הוגה דעות על דבר הליכות בית-מסחרך, כי נוטה לנפול ותקומה לא תהיה לו; הדברים האלה נתן לי ענין לענות בו להתחקות על שרשו, גם חפצי הצליח בידי, כי אתמול מבלי משים נפל מכתב מחיקו, הרימותיו ואקרא בו שתים שלש דלתות, ותסמר שערת בשרי ומתני מלאו חלחלה, ועתה הא לך את המכתב וקרא בו ותבין את אשר לפניך.

— בידים רועדות לקח הלל את המכתב, והנה בן בלי שם אחד כותב כדברים האלה:

— „ידידי דוד, הסחורה אשר שלחת לי הגיעתני, אבל בדבר הכסף אשר דרשת „ממני אלף כסף, שגית בחשבונך, כי כפי החוזה אשר עשינו מגיע לך רק השליש ממחירם, „ועתה צא וחשוב כי לא יגיעו רק למספר שבע מאות וחמשים כסף. ואתה דע לך כי „לא הפעם הראשון והאחרון אשר קניתי ממך סחורה בסתר, וקונה תמידי כמוני עליך „לשמרו מכל משמר ולעשות לו הנחה, כי מי יאות לחפץ זה בלעדי. ידידך".

— הוי קפדה! נתן הלל בקולו, אויב הקימותי לי בביתי, אורב לנפשי וינקש לכל אשר לי, לא אפונה, כי את חצי הוני ירש ועוד ידו נטויה, המעט לו אלף שקל כסף בשכרו שנה בשנה, הוי עַוָּל בוגד! אבל הבה אשיב גמולו בראשו, אגרשנו מביתי, אגרשנו! כאשר אני יהודי. אחת דברתי לפנים אין אמון באיש אשר אין יראת אלהים בלבבו, כל חסדו כציץ השדה, רק להתפאר ולהתהדר לפני גדולים, ושבע תועבות בלבו, ויעשה במחשך זר מעשהו.

— אל נא באפך אדוני — ענה גבריאל במתק שפתיו — אל תבהל ברוחך זכר נא כי אחיך הוא, עצמך ובשרך, ולא תהיה תפארתך על זו הדרך לגלות נבלותו לעין כל; לאט לך אדוני, הסתר דבר, ונוסיף עוד להתבונן אל כל תהלוכותיו.

כתלמיד מקשיב היה הלל שומע בקול מורו ומלמדו להועיל גבריאל, ויען ויאמר נחני בעצתך מה נוטל עלינו לעשות עוד ?

— עצתי אמונה — אמר גבריאל — כי נחכה עוד ימים, עד אשר יפלו בידינו עוד מכתבים ערוכים אליו... ואז יגלה עמוקות מני חשך ונוציא תעלומה לאור —

— טובה עצתך — אמר הלל — ולא אחר לעשות כדבר גבריאל, ובעוד ימים

אחרים באו בכפו עוד שני מכתבים הנוגעים לדוד, וימהר לקרוא לגבריאל להתבונן במו, לשפוט נכוחות על מטרתם.

— הראשון נפתח.

— „ידידי! קבלתי סחורתך למרות רצוני, כי תדע כי איש ישר אנכי מעודי ועוד ידי „לא נגואלו בגנבות, ורק אתה אשר עמדת עלי כמסית ומדיח השכם ודבר במכתביך „הרבים פתיתני ואפת לראבון נפשי. אבל דע נא כי יסרוני כליותי מוסר אכזרי. ועוד „שתים רעות עשית, כי מלבד אשר תגנוב מבית הלל אדוניך תאמר לגנוב גם ממני, ותחת „השבע מאות אמות משי אשר כתבת, מצאתי רק שש מאות וחמשים, על כן דע לך „כי מעתה אנער כפי מהתארח בחברתך, אשלח לך הכסף ולא אוסיף לשלוח עוד ידי „בעולתה. ידידך" !

— עתה נבעו מצפוניו — זעק הלל ולא בכחו, אוי ואבוי, כל דבר בליעל יצוק בו, ועוד אחי הוא לפצעי ולחבורתי. הה! אנה אוליך את חרפתי?

ויוסף לקרוא המכתב השני, ושם כתוב לאמר:

— „אבי היקר! קראתי מכתבך ושמחתי על כל הטוב הנעשה עמך" — לשמחה מה זו עושה — אמר הלל — מובן הדבר כי גם מאתו לא נעלם מאומה, אך סתר פנים ישים במכתבו, ויבחר לשון ערומים, הוי חברי גנבים! ויוסף לקרוא הלאה — „עתה אבי לא „אוכל להרבות במלים, כי ימי המסה והבחינה באו, ועל כן לא אתן שנת לעיני כי הנני „חוזר תמיד על למודי לילה ויום בלי הפוגות. פעם אחת עמדתי על המבחן והוטב בעיני „המנהל מאד, וימלא פיו תהלתי, ויבטיחני כי כאשר אשלים חק למודי בבית־הספר הזה „יתן לי יד לבוא בשבת־תחכמוני הגבוהה (אוניווערזטעט), ללמוד חכמת הרפואה אשר „בה כל מעיני" — הוי עמל ואון — קרא הלל — וישוך שפמו, בנו התמכר לתועבה להיות רופא, „טוב שברופאים לגיהנם"! ויוסף לקרוא הלאה — „חדשות אשמיעך בקוצר מלים, „כי עלמה אחת מאצילי בני ישראל בעירנו דבקה נפשה בי לאהבה אותי, גם חבה „יתירה נודעת לי מהוריה העשירים, וכבר החלו לדבר על לבי כי אבוא אתה במסורת „הברית. אך ידעת אבי משוגתי וממנה לא אמוש, אני לא אוקיר את הכסף, וכחרודי „חרש נחשבו בעיני, יהי מה! החכמה נר לרגלי תמיד; אחת נשבעתי כי לחם עצלות „לא אוכל בעזרת הכסף, רק לפי כשרון מעשי ופעולתי לטובת בני האדם כן יהיה שכרי, „ועל כן לא אתמכר להעלמה אשר למקנת כסף תחשבני וקנין כספה אהיה. חלילה לי „מעשות זאת רשע כסל, ומה גם כי כבר פציתי פי לתמר בת דודי אהובתי, יקרה היא „בעיני וכל חפצים לא ישוו בה, ועתה ברך בשמי לתמר אהובתי, ובקש נא בעדי „סליחה, כי לא הספיקה לי השעה להריץ אליה אגרת שלום; בעוד ימים אערוך אליה „מכתב ארוך כאות נפשה. בנך יוסף".

הקורא יבין שמץ מנהם מהקולות והזועות הרעמים והרוחות, ובתוכם גם קללות נמרצות, אשר יצאו מפי הלל על דוד, בהתודע לו כי מעל בו מעל וחורש עליו רעה, ועוד יתרה עשה, כי בנו לכד ברשת האהבה את בתו היחידה אוצר כלי חמדתו בחיים, ואשר לכל בה חיי רוחו, ולפי מכתבו הלא כרת עמה ברית בסתר. אלי אלי! זעק הלל מרה, וירקע ברגליו עד כי נעו אמות הספים, אויה לי, אם בתי תמר האחת שובבה משובה נצחת למה לי חיים, ובקצפו רץ כצבי אל בית מסחרו, ובדרכו על סף הבית התנפל על דוד ויתן בקולו, הוי אפיקורס כופר בעיקר! גנב! הרצחת גם ירשת ותגנוב לבבי וכספי יחד, ואל בתי פרש בנך רשת ליד מעגלה, ללכדה בפח... ברח לך כרגע מביתי כי ראות פניך תועבת נפשי.

דוד ממצוקות נפשו לא עצר כח להוציא הגה מפיו, וינס ויצא החוצה.

כולכם גנבים! נתן הלל בקולו על יתר האנשים העובדים שם; חצי הוני ירשתם יירשכם הצלצל, בכורי מות, מלאכי זעם, צאו מזה לא תדרכו על סף ביתי עוד.

האנשים נבהלו נחפזו, כי חץ פתאום היה מכותם ומטה לחמם נשבר כלו, בפחי נפש לקחו משענתם בידם ויצאו ריקם.

בן־נח.

נסורה נא אל עיר „זבול" המפוארה, „עיר הזהב", אשר בשם זה יכנוה כל יודעי גביריה האדירים ורוב עשרם; אבל לא אליהם נתבונן הפעם ולא להיכליהם וארמנותיהם הגדולים והטובים, אך נשים עין על הבית הקטן אשר בשפל גגים גגו, העומד ברחוב התעלה, נשען על עמודי עץ כזקן על משענתו, ואם תבוא הביתה פנימה תראה כי קירותיו התנצלו עדיים טיח הסיד אשר עליהם מרוב ימים. בבית אין כל אך מטה אחת ושני כסאות ושלחן אחד צולע על ירכו, כי לא כל אדם זוכה לשני שלחנות; עוני ומחסור מלאו את הבית ממסד ועד הטפחות, וזאת תורת הבית מבית ומחוץ. על נקלה יבין כל איש כי לא גביר העיר יגור בתוכו אף לא רב העדה ולא שמש הקהל, רק גבר אשר דרכו נסתרה, והוא „נח הרבי" זה שמו עתה. אולם לפנים היה שמו „נח הבהמי", הוא היה איש עני ורוכב על הסוס מכפר לכפר ומחליף שם סוס בפרה ופרה בסוס, ותשובתו העירה היתה בשני סוסים ופרה. ובשאול אותו אשתו מאין לקחת כל הכבוד הזה? על זה השיב תמיד, מה יפלא בעיניך, היד ה' תקצר? ובשאלה אותה שנית אף על פי כן היתה תשובתו: האם העולם קטן מהכיל? .....

נח ידע לפלס נתיבות למלאכתו, כי רועה את הצוענים החרוצים במלאכה זאת וילמד רובי תורתם, גם הצליח בלמודו ויעש חיל; ובעוד ימים מועטים הראה אותותיו אותות כי אומן נפלא הוא, כיד חרוצים עבד עבודתו לילה ויום, ויהי לגנב מומחה זקן ורגיל.

שם נח יצא בכל הערים הקרובות והרחוקות, ופחדו ורהו מפניו כמפני מלך בלהות, כי אין מחסה ומסתור בריח ודלתים אשר יעצרו בעדו, צופה נסתרות, יודע מה בחשוכא ולילה כיום יאיר, אין עצה ואין תבונה ואין שמירה מעולה מועילה להפרות והסוסים, על כלם השליך חכה, כלם באו אל נח אל תיבתו ולא שבו עוד.

מני אז החל נח לראות ברכה במעשי ידיו ומלאכתו הביאה ברכה אל ביתו, ויבן לו נח בית חדש בחכמה, ולו מהלך נעלם למרתף נעלם, ואשר בקרב ימים מועטים מלאהו כל הון יקר. לשוא עמלו כל השופטים והשוטרים לחפש חפש מחופש בביתו, כי שערי היכלו הגנוזים עין לא ראתה זולתו.

בין כה וכה גדלו בניו הקטנים ויחנכם ויחכמם במלאכה זו, והם באות נפש החזיקו בה, מנשרים קלו ומאריות גברו למלאות אחרי חפץ אביהם, ובהיות בן הוקל מעליו עבודתו ותקותו אמצתהו כי בניו יכלכלו שיבתו בעושר וכבוד.

מבניו השלשה האחד הכי נכבד הוא, ויהי כמעין נובע יום יום תחבולות חדשות לבקרים, ואם הוא ישלח ידו גם שדי שחת לא ידבקוהו, ולא נתפש בכף מעודו; וכה אמר נח בשבתו על סיר הבשר ובניו שתילי הזית סביב לשלחנו: בני כולם אהובים, כולם ברורים, כולם גבורים ומשכילים, אבל את גבריאלקע בני אני אוהב מכולם, בן פורת הוא לי, תשעה קבין חכמה ירד לחלקו, והיו ימיו מאה ועשרים.

ימים כבירים לא עברו, ונח עלה בגרם המעלות, כי כבר עזב את מלאכתו כולה, יהי לראש ומורה לחברי גנבים ו„רבי" קראו לו; ותחת אשר בנערותו אהב את המלאכה

עתה החל לאהוב את הרבנות, כי רק תורתו אומנתו ומפיו הם חיים, וממנו חיה גם הוא חיי עושר ושלוה. אולם לא רק הגנבים ידעוהו ל„רבי", כי אם כל האנשים הישרים בלבותם, כל בני העיר מקצה ידעו להוקיר את ה„רבי", בעצתו ישאלו ובמנחה יחלו פניו, ויהי כי גונב לאיש שור או סוס שה או שלמה או כל דבר אשר יאמר כי נגנב ממנו, ובא אל הרבי ופדיונו בידו ויתן כפרו, והוא ינענע לו בראשו לאמר „לך לשלום" המקום ימלא חסרונך, כן יברכהו בברכת „וישמרך" מהיום והלאה, ומעתה ידע כי שלום נוהו, ולמחר בבקר השכם ומצא סוסו או פרתו חבושה ברצועה על יד השער ומום אין בה, ויהי לנס.

מני אז שנה גם תוארו החיצון ויתנהג ברבנות במעיל ארוך בסרח העודף עד הקרקע כאחד השדריי"ם ואבנט רחב יחגור, בכים טלית ותפלין גדול בזרועו הלוך ילך בכל יום להתפלל בבית המדרש אשר להחרש (צעך), כי עליהם התחשב גם הוא, רק מלאכתו קלה ונקית מהמה. באמת אמרו כל אנשי העיר כי מני אז נעשה נח לרבי חדלה הזעקה בעיר, כי רק כופר יקח, גם לא יכביד הרבה יותר מדי, על כן הפיק רצון מאת כל בני עירו, דעת המקום ודעת הקהל נחה הימנו, ושלות השקט לו מכל עברים.

אך בא היום וגבריאלקע נתבע לחובת הצבא, ולהיות חתן הצבא בקשוהו מטעם הקהל; אז התנדבו נח ובנו גבריאל להסתפח אל קהל „החוטפים", לצוד ציד להביא אנשים אל בית השבאים. כשרון מעשיהם הראו פעולתם הרוממה, כי בימים מועטים מלאו את הבית אנשים מפה אל פה, אשר בזרוע עוזם הגירום בחרמם, וכשממית אשר בידים תתפש זבובי קיץ, תגירם אל ביתה בית העכביש, כן היה גבריאלקע גבור ציד לפני קהל „זבול".

לא היו ימים טובים לישראל כאלה שלשת ירחי הבציר, להגבאים והנאמנים החוטפים וכל קהלה קדישא הדא, אך אכול ושתו משמנים וממתקים מכסף הקהל והם ובניהם חיו בנותר כל השנה, על כן רם לבבם ויצהלו איש לרעהו בקול נהקת פרא. וכה היה מלתם על לשונם תמיד בשאלותיהם, הלקחת את העוף בכלוב? ומי הוא העוף אם תחפוץ לדעת קורא יקר, הוא איש כבן ארבעים שנה, בעל אשה ובנים שבעה, אשר אפרוחיו יעלעו דם בהלקח אלופם מעל ראשם ועליהם לגוע ברעב בראש כל חוצות; נורא הוא המחזה ומי יעצור כח לתארה, שמחה וששון ומצהלות אבירים, מספד מר תאניה ואניה בבית אחד ישמע, הכל אוכפו אספה אל מקום אחד אל בית־השבאים; אולם רב לנו ששון ויקר כי נח מודענו המתנשא לכל לראש, גם פה היה לראש החוטפים. התם קוראים לו „רבי" והכא יקראו לו „רבי", נגיד ומצוה הוא לכולם, מאושר כמוהו אין בתבל.

אבל לא לעולם חוסן, בא היום וגם שלות נח כצל עבר, וימי צרה ויגון הגיעוהו, כי מתה עליו אשתו הכשרה, אם הבנים; ואשר מראש שמח על המקרה בדמותו לחדש כנשר נעוריו, אבל עד ארגיעה מחולו נהפך למספד, כי פרצו מדנים בביתו ומיום ליום התהזקו האחים השלשה חד את אחד וכולם יחד את אביהם; תמיד פיהם למהלומות יקראו, קול מכת לחי ושבירת שניים, ראש קרחה וזקן גרוע, בבית ישמע, ואביהם קרח מכאן וקרח מכאן בקרחתו ובגבחתו. ראשית מדון היתה בעבור בית והון אשר בניו בקשו חלקם מיראתם פן יקח אשה חדשה, ועל כן ראו ראשית להם לקחת איש איש חלקו ונחלתו, ויהי ביתו מלא ריב ומדון יום יום, זה שואג כולה שלי, אני יגעתי ומצאתי את כל העושר, וזה אומר אני בכחי ועוצם ידי עשיתי לי החיל הזה, ואביהם לעומתם בקול רעש גדול, שלי שלי הוא ושלכם שלי ואתם כולכם שלי, בנים אתם לאביכם, וכל עודני חי הכל שלי. אבל מה יעשה זקן רפה כח מול שלשה בניו גבורי כח, המה נצלו את

הבית, וכל אחד מלא אמתחתו באשר יוכל שאת, רק עוללות לקט ושכחה נשאר לאביהם האמלל, אשר לעת זקנתו ככלות כחו נשאר גלמוד מאשתו, ערירי מבניו אשר עזבוהו, ונקי מכספו ורכושו אשר רכש בדמי לבבו כל ימי חייו. למען הקל מעליו משא מצוקות נפשו בחר לו סמי־מרפא לרפאות תעלה, אשר לא מפי רופאים שמע שמעם אך מהשכלתו הטובה, כי היה רופא מומחה על פי נסיון. כוס תנחומים שתה לרגעים מצנצנת אחת גדולה, וככלות כלי הבית אשר הכל נתן בערבון ואשר היה לברות לשני הרפואות האלה, הואיל להשיג כסף בנשך לקנות בהם סמי־מרפא רפואת הגוף והנפש.

מעשיו אלה העלו עליו חמת בניו, וכדי בזיון וקצף היה להם לראות את אביהם לעת זקנתו ירד פלאים במעלת רוחו. האם לא לחרפה יחשב זאת לבניו אנשי שם עוסקים בצרכי צבור באמונה, קוני מפטיר, ומוכרי נפשות? אבל ביותר נגע ללב גבריאל כי איסטנים היה מפונק מנוער ולא יכול להביט און באביו, וגם חרד על נחלת אבותיו פן תהפך לזרים בעד משה ידם; אז השכיל לעשות, כי קדם את פני אביו בשמחה ויכן למענו כרה גדולה. אבי חיי רוחי! דבר אליו גבריאל ברחמים גדולים, עזב נא מעשיך למורת רוחנו ובוא אל ביתי ומנוחתי, כל מחסורך עלי וכל טובי לא אאציל ממך. והאב הרחמן התגלגלו רחמיו על בנו האהוב לו מנעוריו, ויען ויאמר, אנא בני שא נא לפשע אביך המחולל בעונות ופשעים אשר עצמו מספר, חטאתי עויתי ופשעתי לפניכם ולפני אלהי ישראל, גדול עוני מנשוא, אספני אל ביתך; בני בני, מביתך לא אמוש, מקיר הבית וחוצה לא אצא, אזמר בתהלים ערב ובוקר וצהרים ישב ורפא לי — ובדברו הוריד כנחל דמעה.

— אבל אבי! הן לא אפונה כי רבים נושיך והם יקחו את ביתך לבשתנו ולחרפת לבבנו, ובכן בוא נא אתי אל בית־המשפט, ותתן לי כתב מאושר ומקוים כי הבית וכל אשר בו לי הוא ואין לזרים חלק אתי.

— אנא כחסדך בני — כל עצתך אמלא — ולא אִחר לעשות כדבר גבריאל, ובשובו מצא שלחן ערוך וכרה גדולה עומדת הכן על השלחן, שניהם ישבו לאכול בשמחה ובטוב לב, ונח שבע רצון ממצבו החדש, כי ארוחת תמיד ינתן לו מאת בנו אשר נחת שולחנו מלא דשן. אבל שמחתו הה! נהפכה למרורת פתנים בקרבו, כי אך לקח כף אחת מהמרק אל פיו הוציא קול מר צורח ויתעה בקיאו, אש לא נופח בער בקרבו כשתי שעות וימת לשחת.

בלי תפונה יבין כל איש כי לא כמות כל אדם מת נח, אך בעזרת גבריאל אשר שם בברותו ראש, ומות בסיר היה. עצת גבריאל קמה ונהיתה, כי קם לו בית אביו לאחוזה, ובלב שוקט ובוטח ברך „ברוך שפטרני" על מות אביו, וישב לו כברכתו אשר ברך אביו לפני שנות מספר. כבוד גדול עשה לו במותו גם בכה יבכה ודמעותיו על לחיו לעין כל, ובכבוד הובל לקברות ותסגור הארץ בעד נח.

ויהי ממחרת והנושים באו וישימו חותם צר על בית נח, אז הגיש גבריאל כתב תעודתו מאושרת ומקוימת כי לו הבית, ובהיות כן החלו להתחקות על שרשו, עד אשר יצא תעלומה לאור כי גבריאל השחית עץ בלחמו; ויחנטו את אביו ויבוקש וימצא כי אמנם כן הוא, וכראות גבריאל כי כלתה אליו הרעה שם נפשו בכפו ויברח חרש מן העיר, עטוף בשמלת אשה נמלט, ועקבותיו לא נודעו.

כצפור נודדת נדד גבריאל מעיר לעיר וממדינה למדינה, גם שנה טעמו ממקום למקום, שם למד לדעת ארחות תבל ותהלוכות הרמיה על ארץ רבה, ויוכח לדעת כי לא על גנבת הסוסים לבדה תחיה הרמיה בעולם, וכי גם בהיכלי גדולים וטובים, שרים זהב להם, יראים וחכמים המצא רמיה קן לה, והיא משחקת ברום עולם המעשה; על כן

מצא לו לנכון להתחפש באדרת אמונה ומסוה היראה על פניו, ויסע מעיר לעיר, והוא גם הוא האיש אשר מכר עפר קודש בכסלון בשם „איש ארץ ישראל". ומעתה הראינו לדעת כי דוד לא שגה ברואה אשר צוה עליו לעזוב את העיר, וגם גבריאל לא שגה ברואה באמרו כי בית דוד יעלה על המוקד. כן התהפך תמיד ממטה לנחש ומנחש למטה. ואחרי כן התחפש לאיש סוחר חסיד ישר ונאמן וימצא לו מקלט בבית־הלל בפקודת הרבי איש עצתו; וגם חרך רמיה צידו, כי הצליח לסכסך איש באיש וגם הקים משחית לחבל לדוד ולכל האנשים משרתיו, וישאר הוא לבדו אדון לבית הלל ומושל בכל קנינו, וכל אשר חפץ עשה וימלא חוריו זהב ומעונותיו טרפה בעצם היום, ותחת אשר עד כה נדד שנה מעיניו לעשות זר מעשהו באישון לילה ואפילה, עתה יעשה מלאכתו ביד רמה לעיני השמש באין מכלים דבר.

אבל הנוכל לא מלא ספקו במו אלה, ויגמר אמר לשית קציר לכל בית הלל, בהלק שפתיו ומרמת ערומיו סבבוהו בכחש ברוב ענין, גם הצליח להשיג ממנו שטרי חוב כתובים וחתומים בעצם ידו על חמשים אלף כסף, נוסף על הכסף אשר בידו מאתים אלף, באמרו כי ברכת הבית גדולה מאד, ועוד מקור אחד נפתח לפניו, סוחרים גדולים יבואו שעריו לקנות סחורתו, ובכן אנוס הוא להרחיב גבול מסחרו ולפאריז פניו מועדות הפעם.

הלל האמין בו אמונת אמון, ולא התבונן אל דרכיו ועלילותיו, כי גחלים הוא חותה על ראשו; ויצר גבריאל את הכסף והשטרות ויסע מעבר לגבול לערוב מערבו, לשמחת לבבו ולשמחת לב הלל אשר לא ידע כי איד נכון לצלעו.

ויהי ביום השלישי בנשף בערב יום, כל בני בית־הלל נמו שנתם, והנה פתאום קול דופק בדלת בחזק יד, פתחו! הדלת נפתחה, ואנשים גדודים מבית הפקידות פרצו הביתה, והפקיד בראשם, וגם נסבו על הבית מבחוץ ויבהילו להביא את הלל לבית־מסחרו, ויחפשו בנרות, ויבוקש וימצא כי הסחורה לא נתרמה ממנה תרומת מכס הגבול, וישימו חותם צר על הסחורה, ואת הלל צוו לחתום על כתב האשמה ויקחו את הסחורה וילכו.

הוי קפדה! — זעק הלל — חץ פתאום מאין בא, אין זאת כי אם דוד רגל על לשונו להשיב לי נקם נקמת כבודו המחולל. אבל אל ישמח אויבי לי, יבוא נא גבריאל לביתי לא ישקוט ולא ינוח עד אשר יוציא כאור משפטנו וישועה קרובה לבוא.

אחרית הלל.

המקרים המעציבים האלה נגעו גם ללב תמר הרכה והענוגה, פרץ על פני פרץ פורצה; עוד לא נרפא הפצע הפתוח לרוחה בקרב לבה עמוק, מאשר דודה הישר גורש בחרפה מבית אביה ומטה לחמו נשבר, והנה שבר על שבר נקרא; לא אחת הוכיחה תמר לאביה צדקת דוד ויושר לבבו, ותעביר על פניו את כל הטובות אשר גמלהו לפנים, ואשר עשה עמו חסד לאלפים, אבל כל דבריה היו כקצף על פני מים, ועוד הועילו להותה, להעלות עליה חמת אביה על אודות האהבה המסותרה בינה לבין יוסף בן דודה. לא אחת הוכיח אותה על פניה לאמר, בתי! איך היה לך מצח אשה זונה לרדוף אהבים? אוי לי! התחולל בדאגה, גם הוציא מפיו דבר מר מי יודע אולי בתי... ואם כן אפוא התעמוד לבה לדבר דבר בעוד אשר ערלה אזנו משמוע, ומה גם בידעו כי אהבת תמר לבית־דוד היא אהבה התלויה בדבר, ובעקבו כרוך גם השנאה לגבריאל. בתי! קרא הלל, אחת דברתי, כל עודני בחיים, כל עוד נשמתי בי ורוח שדי תחייני, לא אעזבך לנפשך לתת יד

לפושעים ולשמור ארחות פריץ. לא אניחך ויהי מה ! אני מפחתיך ורביתיך, ולי הארכה להמותך לחפצי, ארפא משובתך אם תאבה ותמאן, ובכן אל תוסיף לדבר אלי מאומה, לזרות מלח על פצעי, והיה לא תהיה.

פקודת אביה שמרה רוחה ותתן בעפר פיה ולא הוסיפה דבר עוד, אך בבוא כשואה פחדם בליל בלהות, כי לקחו כל אשר להם ויציגום ערומים, לא עצרה ברוחה עוד ותריד בשיחה ותיבב ותקונן. קץ הפלאות בא, את הכל ראיתי בעינים פקוחות גם הגדתי את האותיות לאחור, זה כמה העידותי בך אבי השמר מלכד רגלך, ואתה שחקת לאולתי ותתנני לבת בליעל; עתה עיניך רואות פידך כי כבר היינו מרף לשִׁני הבליעל, אוי לנו כי נגזרנו, כל הון ביתנו לקחו השודדים, וגם נחלתנו האחת תהפך לזרים בעד משה ידם, כי עוד חמשים אלף כסף שטרות הוצאת מידך, מהיכלי עונג ושכיות חמדה נלך לנוע באחת הפנות האפלות, לחבק אשפתות, אובדים מבלי לחם וכסות בקרה, ארץ ארץ פצי פיך ובלעני, כי למה לי חיים מרים ממות.

— בתי ! — זעק האב האומלל, כי דבריה קרעו את לבבו — בתי ! הרגיעי רוחך, שובי הנחמי, הנושים לא יגעו עדינו לרעה, עוד יש לנו רב כהנה וכהנה בידי גבריאל, הוא יביא סחורה למכביר ויעמיד בית מסחרנו על כנו הראשון; קוה אל ה׳ כי הוא ישיב לנו כל חסרוננו.

אין תוחלת ותקוה — קוננה תמר — אם גבריאל פרם מצודתו על הנשאר בביתנו, לא נוכל לקוות עוד כי ישיב לנו את אשר בידו.

— חידות לי דבריך בתי ! למה תחשוד בכשרים, ומה מצאת בו עול ?

— עול ? האם אין די כי גִּזֵּל בית־מסחרנו, האם שודד לילה לא עול הוא ?

— חידות לי דבריך שנית, פליאה דעת ממני מה בצע לגבריאל כי יכנו בלשון ויסגירנו בידי בעלי הפקודות.

— לא בעלי פקודות היו, אך משרתיו עושי רצונו הם, חברי גנבים כולם; אבי שמעני כי מישרים אשפוט.

— אנשים לבושים בגדי שרד, חברי גנבים, השמעת ? חי נפשי כי השנאה מדברת מתוך גרונך, ואם אמנם כן למה החרשת ולא קראת לישועה.

— הוא הדבר אשר הראני לדעת מי הם, כי בחפצי לרוץ לבית הפקודות נסב עלי האנשים ולא נתנוני לצאת חוץ, ואם אמרתי אתן בקולי הראוני כי ישימו מחסום לפי.

— שקר בפיך בתי, השנאה הכבושה תשיאך לחרוץ עליו משפט מעוקל כזה, ולתת דופי באיש היושב לבטח אתנו, לו היה כדבריך לא צוה לי הרבי לספחהו אל ביתי להיות לי למוקש ?

— אם בעיניך יפלא, בעיני לא יפלא — אמרה תמר.

— שימי מחסום לפיך בת בליעל, דבריך מות וקטב (דברי דוד הם, עפרא לפומיה !) אוי ואבוי.

— למי אוי למי אבוי — ענתה תמר — לצוררי רוח בחפניהם, המשמרים הבלי שוא ומוסר הבלים, אך טוב וחסד בראשיתם ואחריתם מרה כלענה.

— הדברים ירדו חדרי לב הלל, אף כי פג לבו מהאמין בתמר, בכל זאת ידע מרת נפשו, כי פחד פחד. נרעש ונפחד הלך בחדרו הנה והנה רצוא ושוב, ותמיד נשקף בעד האשנב לראות מתי יבוא נושא המכתבים ויביא אגרת שלום מגבריאל, כי הכל שלום ואסון ופגע לא קרהו.

— אבל אמנם תמר לא שגתה ברואה, כי בעוד אשר חכה הלל לאגרת שלום, והנה

שמועה לא טובה הגיעתהו: כי גבריאל נתפש בכף אנשי הגדודים מבית הפקודות, הסחורה לקחו ואותו שמו בבור — אז בעטוף לבו נפל כחלל ויתעלף.

ברוב עמל ויגיעה הצליחו להשיב נפשו לתחיה ויפקח את עיניו, אבל מחלתו אנושה; ומה נפלאת היה לראות כי תמר לא הוסיפה להוריד נטפי דמע ולא התאוננה במר גורלה באסון האחרון אשר הכביד, אך ישבה על יד ערשו ובמועצות ודעת כלכלה מחלתו, דרשה ברופאים וביד חרוצים מלאה פקודתם. בעוד שבוע ימים אחרי אשר הלל נפל למשכב, והנה בקול שפל כאוב מארץ, שאל את בתו, האם שב גבריאל מדרכו? וידברו חליפות אודותיו, והנה המבשלת שלחה ראשה החדרה ותאמר בא גד — גבריאל בא, מרחוק נראה לי הולך וקרוב אלינו. עד ארגיעה והנה גבריאל בא וראש לו חפוי וישב על יד ערש החולה, והוא מוחה את הדמעה בצדקת חנף.

— למראה פניו המפיקים זועה שקר ותרמית, מהרה תמר לקום כי גועל נפש אחזתה, ותעזוב את החדר ותשלח את אמתה לקחת עמדתה.

וגבריאל פתח פיהו ויאמר, אדוני! הלא תבין כי צרתי כפולה ומשנה שברון הגיעני, גם מטה לחמי נשבר, עני אנכי ובכפי לא דבק מאום ולא חשבתי ליום רעה, אף לחם לחדש ימים, ובכל זאת אודה לה' חסדו כי נמלטתי בעור שִני מידי השוטרים אשר אבו להסגירני בידי השופטים.

ארורים הם העובדים אשר ממשמרת כהונה ימצאו לחמם, בברכת אדוניהם ובהצלחתו לא יתערבו ואכלו את חקם לחם לפי הטף, ובאסונם יקחו חלק בראש, כי בעת יוסרו מכהונתם לא ימצאו לחם ליום או יומים, אך משענת קנה רצוץ בית־חייהם כמוני היום. אבל דע נא אדוני, הוסיף גבריאל לדבר, חסדך עמדי חרות על לוח לבבי כתוב בעט ברזל ויהיו לזכרון בין עיני תמיד, מי יתן ויאריך ה' ימיך ויוסיף לך שנות חיים. אך... באלהים נשבעתי כי כל עוד נשמתי בי לא אעזוב את בתך את תמר, כחסד אשר עשית עמדי אעשה עמה, לאב רחמן וחומל אהיה לה, ואולי לעת מצוא ארים קרנה בכבוד כאשר ייטיב אלהים עמדי — ובדברו לא גרע עיניו מהלל, ויקו למענה תודה ולהפקידהו לאפיטרופס ולמשגיח על בתו.

— אבל אבי שבשמים חי! — ענה הלל — והוא יהיה לאב לבתי, בידו אפקיד רוחי ונשמתי וחיי בתי והליכות עולמה, הוא אבי יתומים ועליו השלכתי יהבה ולא לאדם בארץ.

— כמדקרות חרב ירדו הדברים בבטנו, כי יקוט כסלו אשר אליו כונן חצי מבטו מכבר. במבוכה גלויה נשך שפמו, לדעת מדוע נהפך לב הלל עליו, אך הלל מהר לתת אות לצאת כי השֵנה תקפתו.

— גבריאל עזב את חדר החולה מלא רגשי קצף מהול בתוגה, ותמר באתה ותרא והנה בידו פסת נייר אשר התאמץ להסתיר תחת הכר בבואה, ויאמר, תמר בתי! שלחי לקרוא לי את דוד אחי הנה, ואולי באו בניו מבית־הספר מעיר הפלך יבואו גם הם; אראה נא אחי טרם אמות.

דוד מהר לבוא, וחורת מות כסתה פניו בראותו את אחרית אחיו הנוראה, ואת הרעה אשר הגיעתו מיד איש נוכל אשר דכא לארץ חיתו. החולה התאמץ בשארית כחו ויחזיק ביד דוד ויאמר: אחי הרבה הסכלתי עשה נגדך, עון על פשע הוספתי, אך לא מזדון לבי עשיתי כי ברוב אולתי שגיתי, כל ימי צבאי תעיתי כשה אובד בהבלים אין מספר למו, שמתי מר למתוק ומתוק למר, אנשי רשע בשקר תרמיתם גנבו את לבבי ויוליכוני שולל כל הימים, עתה רק עתה ביומי האחרון באה חכמה בלבי ואכיר עותתי, אבל הנעשה אין להשיב. ועתה אחי מספר רגעי חוצצו, והדבֵר אין בי, ראה נא בידך

אפקיד אוצר כל כלי חמדתי בחיים, הוני ורכושי, היא תמר בתי, שים עינך עליה, ואומר לדבק טוב עם בנך יוסף, סמוך לבי בטוח בך אחי. אך אחת השמיעני טרם אמות כי תסלח לעוני.

עוד לא כלה דוד לאמר „סלחתי כדבריך", והנה קול נחרת הגרון נשמע ויגוע וימת הלל מות ישרים.

שלש עתות הנה בימי חיי גבר: הילדות, השחרות, והזקנה; הן הנה שלש תקופות בחקי החיים — תקופת הדמיון, והשכל, והיאוש. בהם יתהפך האדם כחומר חותם וממצב למצב ישתנה בענין זר ומפליא ובריאה חדשה יברא. „הילדות" היא תקופת הדמיון, בה יראה את עולם הדמיון משחק לפניו בכל עוז בצבעים מזהירים; התולדה תשורר באזניו שירים נעימים וערבים, כמו אם רחמניה לבר בטנה, על ערש התקוה תישנהו ביעודים טובים אל העתיד, טירות כסף ומגדלי ענג תציג לפני רוח דמיונו, בחלומות נעימים יבלה חמדת הימים האלה, ויפן כה וכה וייקץ והנה חלום. הה! חלום עובר, הוא ישיב אל נפשו, מה שונו פני הדברים ועולם אחר הוא רואה, והוא „השחרות", תקופת השכל; בו שאלת החיים תכביד אכפה על איש, רחיים בצוארו לטחון קמח לכל הנפשות אשר ברגליו, ובאין קמח תפוג תורה ורק שאלות יקחו עמדתה, עיניו יראו זרות בסדר העולם, ואיה אלהי המשפט? שואל לרגעים, ברוב עמל כעס ומכאובים יעברו ימי הבינים האלה והנה התקופה הרשה באה — שער לבן צמח בו והדרת „הזקנה" חופפת עליו, כבוד והדר תעטרהו; אפס כרקב בעצמותיו יבוא בקרבו שם הכבוד הזה, כי כאורח הפונה לעבור יחשב בחברת האדם. האמנם קרב קצי? יאמר, הלא עוד לא כליתי מלאכתי עלי אדמות, עוד לא אכלתי בטובה ולא לחמתי במנעמי חלד; אבל אמנם כן, שמשי נוטה לערוב, כחותי כלות ולאות, ותם לריק כחי בעולמי בדאגת הבל, עבודת עבד עבדתי, עבודת זרים, עבודת התולדה לבדה, עבדים אנחנו להתולדה, את עבודתה אנו עובדים כי לכך נוצרנו, וצר בחנו לפרוק עולה מעל צווארנו; כי מה יתרון לי מכל עמלי? לא רעיון טוב ולא מחזה יקר ולא ידיעה נכונה רכשתי בעולמי, אך הידיעה האחת, כי הכל הבל.

נתבונן נא על תמר הרכה והענוגה, צפור דרור היתה בעוד איתן מושבה בצל הורים ומורים, הנצה כפורחת ברב טוב ואושר ושמחת עולם על ראשה, בגדולות ונפלאות ממנה הלך רוחה, היא היתה כפורטת עלי נבל התולדה כאשר בידה טובה, ותחלום חלומות בהקיץ, ותבן לה בדמיונה היכלי עונג עם סגולות מלכים, איך יחד את אהובה יוסף תשב שלובי ידים מתרפקים באהבה, וקרנים מידה לה להאציל מהודם וטובם על כל בני האדם תחת השמש, על כל איש נקשה ואובד, מצוק ומר נפש, להסיר חרפה וקללה מכל האדם, לנהות מהם מזור ולא יוסיפו לדאבה עוד, ועוד כהנה וכהנה התברכה בלבבה לעשות, להפך את העולם לעדן גן אלהים, והיא תהיה לבית־אלים, סמל דמות החיים והטוב. אבל מי מלל כי מתועפות מרומים תפול משמים ארץ, כשבר נבלים נשברה, נשפל רום עיניה והיא מר לה; ימי „השחרות" באו וחזיונות הילדות הטובים כלו בענן כלו.

* *
*

חזיונות תמר אמנם באו, עוד לא תמו ימי האבל והבכי והנושים באו מארבע כנפות הארץ, כפרץ רחב אתיו עזי פנים ועזי נפש אשר לא ידעה אותם מתמול שלשום. בסופה וסערה באו יחד עם שליח בית־המשפט ויעטו אל השלל, הם מגישים אליו כל דבר חפץ והוא כותב וחותם, וגם על הבית שמו חותם צר ועיני תמר רואות,

לבה נהפך בקרבה ויהי לאבן, רסיסי דמעה לא נראו בעפעפיה כי כבר נחרב מעינה ויבש מקורה.

כאב רחמן וחומל, מהר דוד לאסוף את תמר אל ביתו טרם ראתה את החזיון עד קצו, גם מצא תרופה למכתה להקל משא יגונה אשר לעפר מות ישפתנה, כי נגן דוד בכנור, ובפיו ישיר בשירים בשפת עבר, חרוזים נעימים ומושכלים, והיה כמנגן המנגן, זרם דמעה פרץ מעיניה שטף ועבר ושב ורפא לה; בזאת מצא און לו כפעם בפעם להשקיט סערת רוחה אשר כים נגרש, כנור נעים עם נבל ושירי זמרה בפה היה לה למעין ישועה. הדמעות הם מעין ישועה לכל איש מצוק ומר נפש, יסירו המועקה וכובד האבן מעל לבבו, יפזרו העננים ואור בהיר בשחקים יראה.

יסורים של אהבה.

ימים מספר עברו וקול תרועת שמחה הקיפה את העיר, שמש הקהל רץ כצבי מבית לבית ובידו מגלה עפה, אשר בה נקבו בשמות כל בני העיר קרואים לגבריאל על ראש שמחתו, כי מאתים אלף זכה בגורל, ובתוך קהל הקרואים היו גם דוד ותמר, ויראם לדעת כי לבו טוב עליהם.

דעת לנבון נקל כי השמועה הוסיפה לענות נפש תמר, כי נגלו לפניה כל נכליו ומזמותיו, וגם כי בידעה נאמנה כי מטובם ינוב, ומחורבנם התמלא, מאתים, ומאתים אלף; ובהתחמץ לבבה נפלה על המטה באין אונים כי גדל עליה הכאב מאד.

אולם מי האיש ארך אפים כגבריאל כובש כעסים וחומל דלים כמוהו, הוא לא העיר כל חמתו על דוד ותמר כי הראו לו שנאה גלויה לעין כל, ולא באו על המשתה ביום שמחת לבו; הוא לא קפץ באף רחמיו מבת אדונו, ולא עמד מרחוק ביום שבות זרים חילה, כי אחרי ימים רבים — בעת אשר נדבקו מודעות בכל פנות העיר כי בית הלל עומד להמכר, שלח לקרוא לתמר וידבר על לבה דברים טובים ונחומים, ויבטיחנה כי בכסף מלא יקנה את הבית וכל אשר בו וישיב לה כל כבוד בית אביה בעצם תמו.

כחולמת בהקיץ היתה ברברו כל אלה, אף פחד ורחב לבבה בקרבה, כי לא ידעה עד מה ומה שרש דבר נמצא בו? ותשתחוה לו לאות תודה ותפן לצאת.

— אבל כתרי לי זעיר, עלמה כבודה, אמר גבריאל, ויתרפק עליה באותות אהבה, ומה הגמול אשר תאמרי לשלם לי חלף טובתי וחסדי אשר אעשה עמך? ובדברו לא גרע עיניו ממנה —

פני תמר האדימו כתולע, לחייה כשני תפוחי זהב הצהילו אל עבר פני גבריאל, אשר האהבה יוקדת בקרבו כיקוד אש, כנציב שיש נשארה על עמדה והדבר אין בה.

— אך למה לי להג הרבה — הוסיף גבריאל לדבר — אביעה לך רוחי גבירתי, אגיד ולא אכחד, כי זה כבר רוחי גחלים תלהט לאהבתך כי עזה כמות אהבה, ועל כן מסבות התהפכתי בתחבולותי, הייתי אץ להעשיר רק למען השיג אותך חותם תכנית כל הוד ויופי, גם את אשתי שלחתי מעל פני לפנות מקום לפניך, הא לך כבודה, כל לבבי וסודי הכמוס מרבבות אנשים, ובך חסיה נפשי כי לא תבישני משברי, האף אין זאת?

— הן הן יסורים של אהבה — נאנחה תמר מקירות לבה — ואגלי זעה כסו פניה.

— גבירתי! הוסיף גבריאל לדבר תחנונים, למה תחשה ממני הלא ערום לבבי נגדך, בלעדך עולם חשך בעדי, כספי וזהבי אבני אופל וצלמות, והפנינים צנינים בלעדיך, אליך

הדברים בלבי ואבוא הביתה והנה גבריאל לקראתי בתלונה, הלא הגדתי לך כי אין חפץ לי בשרוכים.

שדוך טוב, אמרתי לו, אך שאני כמעט רגע — עם תמר בת הלל בת טובים ואשה משכלת! פני גבריאל הפיקו רצון וישאלני הלקחת דברים עמה? לקחתי דברים — עניתיו — ועלי להוציא הדבר לפעולות אדם. גבריאל התמלא שמחה על כל גדותיו וישלחני לדבר דבר, ולהביא לו מענה לשון, ואחר צוני פעמים אין מספר להגיד לתמר כי בוא תבוא אליו בלי ישונה חיש מהר. ועתה רבי דוד השיבני דבר למתי יהיו התנאים?

— מלא חדש ימים ואחר אשוב לדבר עמך — ענה דוד — עתה אין עתותי בידי.

רבות עמל השדכן להיות זריז ונשכר, ויעד בדוד למהר, פן תקדמנו אחרת, אך בראותו כי לא הועיל, שב בפחי נפש וילך.

השמעת דברי גבריאל? — אמרה תמר אל דוד, בצאת השדכן — לא פחד שוא פחדתי, הנה הוא קורא לי לבוא אליו, ואם אמרה פיו עד מהרה יצא כברק חצו, ויעולל נוראות לנפשי, עוצה עצה!

— דוד בא במבוכה וילך בחדרו הנה והנה נאחז בסבך רעיוניו.

עודנו עושה כה וכה, ותמר לקחה עט וקסת, ותכתוב כדברים האלה:

„אהובי! חיי רוחי ונשמתי יוסף! מה אספר לך אהובי, נלאיתי נשוא מצוקת „נפשי; נוסף על הרעה אשר הדיח עלינו גבריאל עד הנה, הנה הוא צודה גם את נפשי „לקחתה. הנבל הזה לבו ירחש אהבה אלי בכל תקף, וכל ישעו וחפצו למשכני בשחת „רשתו; וזאת ידעתי נאמנה כי אם איש כגבריאל נצב לשטן לנו על דרך אהבתנו, לא תהיה „לה אחרית ותקוה, ומה כחי כי איחל עוד לראות חיים עמך אהובי, ועתה אהובי בעינים „בלות אחכה אגרתך להשמיעני היום העוד עזרתה בנו, ומאין יבוא עזרי? ואם אין סלח נא „לי בת נעות המרדות, כי עלה על לבי דבר מר, להפרד ממך לנצח..... אפס לא „לנצח, אך נחשוך אהבתנו לעת אחרת, לעת אשר תחלץ נפשנו ממסגרים ובצרור החיים „הנצחיים, מקום לא ישיגונו יד אויבים, שם נתעלס באהבים, אהובתך לנצח״!

מה רב כח האמונה, מה יקר חסדה, היא תאציל מרוחה גם על אלה אשר רוחם זרה לה, בעת תפול התקוה מאפס כח לעשות מעשיה, תקרא את האמונה לעזור לה ותשוב לפעול פעולתה בלבות בני האדם; אחרית כל תקוה היא האמונה, ואם אין אמונה אין תקוה, אחיות תאומות הן מלדה ומבטן.

תמר אשר צללה בכל עת בתהום החכמה על אודות השארת הנפש, תדבר עתה לאהובה כדברים האלה? גדולים חקרי לב לפעולות נפש האדם, מי נתח אותה לנתחיה ומי תכן את רוחה, כל חכמי הנפש עוד לא באו לחקר תכליתה.

ביום השלישי מעת הריצה מכתבה, השחר עלה, ותמר אשר שכבה למעצבה כל הלילה אחוזה בסבך רעיוניה, אך עתה אחז השֵנה שמורות עיניה, והנה קול איש דופק בדלת ברב כח, כל בני הבית הקיצו משנתם נבהלו נחפזו, ודוד עמד על יד הפתח הסגורה על מסגר ויקרא בקול, מי אתה אלמוני? הלנו אם לצרינו? אבל אין קול ועונה.

אין איש — אמר דוד — דמיוננו הוליכנו שולל.

— פתח ונראה — הן לאור לא יקום רוצח לארוב על פתח ביתנו.

— הדלת נפתחה, והנה יוסף שוכב על הארץ וכל רוח אין בקרבו.

הה! יוסף! נתנו תמר ודוד בקולם, הנה הוא מתעלף.

לקול ההמולה התעודד וישאף רוח כתנים להחליף כח, ואחר נתן בקולו, תמר חיי רוחי! האח חיה את רוחי ונשמתי? ואני אמרתי, אבד נצחי, הה! מכתבך המר רוחי וישיבני עד דכא, בהגיעו השלכתי מעלי את בגדי השרד, אף לא הלכתי לבקש רשיון מאת

הוי בוגד! איש צר ואויב אשר בית־אבי הכה חרם על יושביה, הוא נועז לבקש אהבתי, אי שומו שמים, פני האיש כפני הכלב, ולא ידע בשת, האין זאת דודי? אבל דע נא כי אם אין די לצרותי עתה, הנה עוד מצודות ותרמים נכונו לי מאת הבליעל הזה השוגה באהבתי, ואם אשיב פניו ירדפני עד חרמה ויעולל נוראות לנפשי.

יום הולך ויום בא ותמר עצורה בביתה לא תצא החוצה מתרפקת על דודה, גם לא גרעה שיחה ממנו לבקש עצות להנצל מחמת גבריאל המציק, ודוד גם הוא התאונן כי ארכו לו הימים אשר בניו עצורים בבית־הספר, יום לשנה יום לשנה ישתרע בעיניו. הה! מתי ישלים חק למודו, מתי יבוא, ויראו עיני באהבת כלולותיכם לעת זקנתי.

— שמחני כימות עניתנו, קראה דבורה במועל ידיה בשפותה את הסיר, הן כלו עיני מיחל, להוביל את בני אל החופה, אבל לישועתך קויתי ה׳!

עודם מדברים חליפות והנה פנים חדשות בא הביתה, רבי שלום שדכן הופיע בכל כבודו והדרו, הדור בלבושו בבגדי שבת, ומסולסל בשערו, הוא נלעג לשון ומהיר לדבר, ובדברו ינענע בידיו מוליך ומביא מעלה ומוריד כאשר יפרש השותה לשחות.

— צַפְרָא טָבָא, רבִּי דוד, אָמַר השדכן בבואו.

דוד קבלו בסבר פנים יפות כדרכו תמיד ויט לו כסא לשבת, ויאמר מה יש לך טוב לדבר?

— אנכי — אמר השדכן — חי נפשי כי לא אשקר, אנכי לגבריאל איש סודו, אנכי באמונה כבן בית אצלו, הוא לא יעשה דבר בלתי אם יגלה לי סודו, והוא גלה לי רז כי חפץ בתמר בת אחיך; הצעתי לפניו רבנים, גבירים, גדולים, וטובים, והוא באחת בת הלל. יעשה מה שלבו חפץ, אחת היא כי, לי ומי תהיה אשתו, בתולה בלה וערומה, או יפה כלבנה, לי מה לי ולצרה, לי רק שכר השדכנות, בביתו לא הייתי בלתי זה היום ולא אוסיף לראותו עד עולם, האף אין זאת דוד?

— מישרים תשפוט — ענה דוד בשחוק עצור בעצמותיו.

— הלא זה דברי תמיד כי מפתח שפתי מישרים, מישרים אשפוט בכל עת קולע אל השערה, רק אתה דוד תבין לשכל מלי; הצעירים קלי הדעת ילעגו לי באמרם כי אינני מוכשר להיות שדכן, בלי תפונה כי דובר אמת אנכי, איש מעולם העבר הנני, כפי כן לבי שוים.

השעה משחקת לפני — אמר השדכן אל לבו — בשעה טובה ומוצלחת — חתם דבריו — ויקם מלוא קומתו ויפן ללכת.

אבל עד ארגיעה שב על עקבו ויאמר: העיקר שכחתי, לשאול חוות דעתך ברור, ומתי יהיו התנאים למזל טוב?

— לכשירצה ה׳ — אמר דוד — אבל הגד נא „שלום" מי שלחך הלום?

— מי שלחני? גבריאל!

— ומה היה הדברים אשר שם בפיך?

— אמאס את הבעל גאוה כשממית — ענה ואמר השדכן — זה כמה באתי אליו בדבר שדוכים, והוא בכל עת יצא למולי באולם הבית וישלחני בחרפה, באמרו כי אין לו חפץ בשדוכים; אך היום באתי המסדרונה בלאט, הלכתי על בהונות רגלי ואירא לנפשי פן יעיר כל חמתו עלי אשר נועזתי לרמוס חצריו שנית.

בבואי ואשמע והנה קול דברים מעבר לקיר, אנשים מדברים חליפות, קול גבריאל הוא זה, והשני מוזר לי, ואשמע את הקול המוזר מדבר, הן תמר תתן לך כתף סוררת, ועצתך לא תקום ולא תהיה — והנה קול גבריאל למולו מרעים, יהי מה! אחת נשבעתי כי תמר תהיה לי לאשה, אעקור הרים, אהפוך את כולם לתהו ובהו, ותמר לי תהיה. צפנתי

הדברים בלבי ואבוא הביתה והנה גבריאל לקראתי בתלונה, הלא הגדתי לך כי אין חפץ לי בשרוכים.

שדוך טוב, אמרתי לו, אך שאני כמעט רגע — עם תמר בת הלל בת טובים ואשה משכלת! פני גבריאל הפיקו רצון וישאלני הלקחת דברים עמה? לקחתי דברים — עניתיו — ועלי להוציא הדבר לפעולות אדם. גבריאל התמלא שמחה על כל גדותיו וישלחני לדבר דבר, ולהביא לו מענה לשון, ואחר צוני פעמים אין מספר להגיד לתמר כי בוא תבוא אליו בלי ישונה חיש מהר. ועתה רבי דוד השיבני דבר למתי יהיו התנאים?

— מלא חדש ימים ואחר אשוב לדבר עמך — ענה דוד — עתה אין עתותי בידי.

רבות עמל השדכן להיות זריז ונשכר, ויעד בדוד למהר, פן תקדמנו אחרת, אך בראותו כי לא הועיל, שב בפחי נפש וילך.

השמעת דברי גבריאל? — אמרה תמר אל דוד, בצאת השדכן — לא פחד שוא פחדתי, הנה הוא קורא לי לבוא אליו, ואם אמרה פיו עד מהרה יצא כברק חצו, ויעולל נוראות לנפשי, עוצה עצה!

— דוד בא במבוכה וילך בחדרו הנה והנה נאחז בסבך רעיוניו.

עודנו עושה כה וכה, ותמר לקחה עט וקסת, ותכתוב כדברים האלה:

„אהובי! חיי רוחי ונשמתי יוסף! מה אספר לך אהובי, נלאיתי נשוא מצוקת „נפשי; נוסף על הרעה אשר הדיח עלינו גבריאל עד הנה, הנה הוא צודה גם את נפשי „לקחתה. הנבל הזה לבו ירחש אהבה אלי בכל תקף, וכל ישעו וחפצו למשכני בשחת „רשתו; וזאת ידעתי נאמנה כי אם איש כגבריאל נצב לשטן לנו על דרך אהבתנו, לא תהיה „לה אחרית ותקוה, ומה כחי כי איחל עוד לראות חיים עמך אהובי, ועתה אהובי בעינים „כלות אחכה אגרתך להשמיעני היום העוד עזרתה בנו, ומאין יבוא עזרי? ואם אין סלח נא „לי בת נעות המרדות, כי עלה על לבי דבר מר, להפרד ממך לנצח..... אפס לא „לנצח, אך נחשוך אהבתנו לעת אחרת, לעת אשר תחלץ נפשנו ממסגרים ובצרור החיים „הנצחיים, מקום לא ישיגונו יד אויבים, שם נתעלס באהבים, אהובתך לנצח"!

מה רב כח האמונה, מה יקר חסדה, היא תאציל מרוחה גם על אלה אשר רוחם זרה לה, בעת תפול התקוה מאפס כח לעשות מעשיה, תקרא את האמונה לעזור לה ותשוב לפעול פעולתה בלבות בני האדם; אחרית כל תקוה היא האמונה, ואם אין אמונה אין תקוה, אחיות תאומות הן מלדה ומבטן.

תמר אשר צללה בכל עת בתהום החכמה על אודות השארת הנפש, תדבר עתה לאהובה כדברים האלה? גדולים חקרי לב לפעולות נפש האדם, מי נתח אותה לנתחיה ומי תכן את רוחה, כל חכמי הנפש עוד לא באו לחקר תכליתה.

ביום השלישי מעת הריצה מכתבה, השחר עלה, ותמר אשר שכבה למעצבה כל הלילה אחוזה בסבך רעיוניה, אך עתה אחז השנה שמורות עיניה, והנה קול איש דופק בדלת ברב כח, כל בני הבית הקיצו משנתם נבהלו נחפזו, ודוד עמד על יד הפתח הסגורה על מסגר ויקרא בקול, מי אתה אלמוני? הלנו אם לצרינו? אבל אין קול ועונה.

אין איש — אמר דוד — דמיוננו הוליכנו שולל.

— פתח ונראה — הן לאור לא יקום רוצח לארוב על פתח ביתנו.

— הדלת נפתחה, והנה יוסף שוכב על הארץ וכל רוח אין בקרבו.

הה! יוסף! נתנו תמר ודוד בקולם, הנה הוא מתעלף.

לקול ההמולה התעודד וישאף רוח כתנים להחליף כח, ואחר נתן בקולו, תמר חיי רוחי! האח חיה את רוחי ונשמתי? ואני אמרתי, אבד נצחי, הה! מכתבך המר רוחי וישיבני עד דכא, בהגיעו השלכתי מעלי את בגדי השרד, אף לא הלכתי לבקש רשיון מאת

המנהל בבית־הספר, אך שויתי רגלי כאילות אל תחנות מסלת־הברזל, ולאשרי פגעתי ברעי „אדאלף", הגדתי לפניו כל לבבי, והוא אמצני במו פיו לגמור את אשר החלותי לעשות, גם הלוה לי מאה כסף לחפץ זה; בבואי אל פתח ביתי עתה, הפחד אם אמצאך בחיים, כרעם תותח הכה בלבבי ולא נותרה בי כל נשמה —

שעות אחדות נדברו רעים האהובים יחד, ואחר גמרו אמר, לבוא במסרת הברית בעוד יום ההוא. הא לך אמי שטר בן מאה והכיני את הבריה — אמר יוסף — גם שלחי נא לקרוא את מאהבינו וידידינו הנאמנים, עשרה אנשים במספר, וכהיום הזה יצא הדבר לפעלו.

— אך הסתר דבר — אמר דוד אל אשתו — הצניעי לכת, פן יודע לגבריאל ויסכל עצתנו, הכיני את הבריה, ואחר נשלח לקרוא את הקרואים.

עצת יוסף קמה ונהיתה, ובו ביום קרש את תמר בחופה וקדושין „כדת משה וישראל". השולחן ערוך מכל טוב, הקרואים האוכלים למעדנים שבעו וירונו מטוב לב; אפס תמר מררה בבכי, וגם עיני דוד נגרו בלי הפוגות, כי זכר כל המעשים אשר עברו עליו באו ויתיצבו כמו לבוש, זכר בתו חנה אשר אכל המות, זכר אחיו אשר נקטף מתגרת ידי עריצים, זכר הונו ורכושו אשר עלה בתהו; חק חקק הטבע, כי בעת שמחה, תגיח גם התוגה ממחבואי לב ותאסף כחותיה להזכיר נשכחות, וחוג רעיוניה ישתרעו על כל יצורי גו האדם.

החזיון בא עד קצו — הקרואים התפרדו איש לאהלו, והשמועה הקיפה את כל העיר, עד הגיעה גם לאזני גבריאל.

מי ימלל מצוקות לב גבריאל, כמהפכת סדום נהפך לגפרית ואש, ויזעק ויתהולל כמשתגע בזעם־אפו, רקע רגל הכה כף אל כף ונפשו ירעה לו.

שבעת ימי משתה ושמחה עברו על יוסף ותמר, ובהתיעצם על צפונותיהם, גמרו אמר, כי גם תמר תכין אתו דרכה לעיר הפלך, עד השלימו חק למודיו.

בנשף בערב יום, כל אנשי הבית נמו שנתם בתרדמה נעימה, והנה קול דופק בדלת, פתחו! דוד קם בבהלה ויפתח את הדלת הנעולה, והנה פקיד בלוית אנשיו פרץ הביתה וישאל: מי כאן יוסף בן דוד צמח?

— אני יוסף בן דוד — ענה יוסף באמץ־לב — כי לא ידע כל און בנפשו.

— טוב הדבר — ענה השר — עמוד ולבוש ובא אתנו כי רק אותך נבקש.

— מה זאת ועל מה זאת? שאל דוד בחרדה.

— אוי לך, אב אובד — ענה הפקיד — בנך עלם מצואתו לא רוחץ, יערב לבו לתת ידו בקושרים, ואתה לא גערת בו.

— אי שמים! — קרא דוד — מי יעז להוציא דבה על בני הישר ולעולל עליו עלילות ברשע... אתן את נפשי לממיתים אם תמצא בו שמץ דופי, אך הצג לפני שוטני, יבוא נא ויעידני.

— ומדוע ברח מבית־הספר? ולא שאל את פי המנהל? גם בנך השני נמלט ממחרתו גם הוא, ולא נודע מה שרש דבר נמצא בו.

— הה! בני שלמה ברח מבית־הספר? האמנם? אנא אדוני השר, השמיעני דבר אמת איך נפל דבר, ואנכי לא שמעתי מאומה?

— גם אני לא אדע מאומה, רק אחרי אשר חקרנו בבית־הספר על יוסף — על דרכיו ועלילותיו, השיבו לנו דבר, כי עולה לא נמצא בבני „צמח" עד הנה; אך אשר יוסף ברח מבית־הספר מבלי שאל פי המנהל ולמחרתו ברח גם אחיו שלמה, זה יתן ידים לחשוב, כי איזה דבר סתר הוצק בם, אך לא עת להאריך בשיחה, בוא נא יוסף אתנו. ובהתמהמהו

ללכת, האיצו בו בחזקת היד, ומדי עברם הרגישו צרור מכתבים בחיקו, ויתנו אל הפקיד, ויקחו את יוסף וילכו.

דבורה אשת דוד התעלפה עד מות, ועמל הרופאים להשיבה לתחיה נשאר מעל; דוד ותמר נשארו לאנחות, פניהם כסיד הלבינו, כי על כל דבור שיצא מפי הפקיד פרחה נשמתם, ותרב בבית דוד תאניה ואניה.

שומרת יבם.

אוי לך בתי, גדול כים שברך — אמר גבריאל אל תמר, בעת שובו מעיר הבירה, ותמר באה לשמוע ממנו על דבר יוסף — בתי! מי יגהה ממך מזור ומי ירפא לך, האמיני לי כי מאד המו מעי לאהובך, ולבעבור זאת שמתי נפשי בכפי לענות בדרך כחי לעיר הבירה, למען החיש לו ישועה. אבל מה צר לי מאד עליך — הוא הלך בדרך לא ישוב, ואת עלמה צעירה מצרי שאול מצאוך, ותלאות אין מספר סביב שתו עליך; הן מלאת פני קלון, ובכל זאת לא אוכל לקפוץ רחמי ממך, רחמי כובשים כעסי, בשוי לנגד עיני תמיד טל ילדותך ואשרך בימי הנוער; ועתה סלחי נא לי אם אומר כי רוח עועים נמסך בקרבך, והוא יציג לפניך דמיונות בלתי טהורים אשר „מלחמת החיים" תקראם, וכגבור מלחמה תצאי לקראת נשק להכריע עצת האנשים הדורשים טובתך, בעוד אשר אין מלחמה ואין לוחמים, אך שלום מבית ומחוץ; את לבדך הסבות בנפשך כל אלה, האף אין זאת? היתכן דרך כזה?

— אבל במה עקשתי הישרה, אדון נכבד? שאלה תמר, באשר באתי בברית עם בן דוד? האם אין לי הצדקה לתת ידי לאיש אשר אהבתיו סלה?

— בטח עקשת הישרה, באשר שמעת או ידעת כי המלומדים בבתי־הספר והחכמה, כל דבר בליעל יצוק בם, ואחריתם נכרתה בכל עת — זה טובע בנהר, כי ענב על בתולה, וזה יורה כדור אל לבו בעד רגש כבוד, וזה ידו בקושרים ויפול במצודה. המה לא ימותו על מטתם מות ישרים, בגאותם וגאונם יכינו להם מוקשי מות בכל עת; האם לא לשחוק יחשב, כי עלם מצואתו לא רוחץ ישגה בהבלים, ויעיר קנאה לכבוש גוים וממלכות, האם לא לשחוק יחשב? כל השומע יצחק לו.

— הרף נא מלזרות מלח על פצעי, אדון נכבד, ודע כי האלהים בשמים רמים ישפוט, והוא רואה ללבב; אך הגד נא לי מה לקחה אזנך בעיר הבירה על אודות יוסף? ומה אחריתו?

— אבל מה יתן ומה יוסיף לך כי תדעי אחריתו, אם כה ואם כה לא ישוב אליך עוד —

— הלא אסורה אנכי בכבלי העגון וצרורה אהיה עד יום מותי, ואני אוי לי, צעירה אנכי וחפצה בחיים — השכילה תמר להשיב דבר.

— אם באמת ובתמים תדברי ככה, הגידי נא לי אל מי מהמלומדים תפני עתה, ואשר בו בטח לבך כי תהיה שאננה מפחד רעה.

— לא התמכרתי אל המלומדים — ענתה תמר — רק כל איש ישר — ישר בעיני.

— ואם כן אפוא יוכל היות כי גם אותי לא תשליך אחרי גוך, אם רק נפקחו עיניך לדעת מה טוב.

— בכל לבי אדוני, אאות לחפצך, ולך הצדקה לדרוש זאת ממני, אם לך יהיה משפט הגאולה, כי תגאלני מכבלי העגון.

— השבעי נא לי בשם דת קדש ובשם האמונה כי רק אמת יהגה פיך, ואז גדולות ונצורות אשמיעך.

— בי נשבעתי, וכל עצתך אמלא.

— אם כן אפוא הא לך הגליון הזה — ויוציא גליון מחיקו ויאמר: הלא תוכלי לקרוא בשפת עבר?

בידים רועדות לקחה הגליון, והנה כתוב וחתום מטעם שלשה רבנים, כי אחרי אשר דרשו וחקרו, הושם משפט מות ביוסף, והכל כדין וכהלכה על פי נכרים מסיחים לפי תומם. ועוד גליון שני פלפול ארוך על אודות „כתוב בערכאות פלוני מת", והעולה חשר. כי אשת יוסף אלמנה מאישה ומותרת לכל אדם.

תמר התבוננה בהגליון חליפות ותקרא בשום לב, ואחר הכירה ותאמר: אמנם כן חתימת ידי הרבנים דומים להחתימות אשר ראיתי בצרור המכתבים לדודי, נכרים דברי אמת, כי לו חי יוסף לא נאלם דומיה; ולא יכלה עוד להתאפק, והדמעות שטפו ועברו על לחיה, והיא מתופפת על לבה בקול דממה דקה.

— שובי הנחמי בתי, אמר גבריאל, בצלי כל צרה ויגון תשכחי, וכמים עברו תזכרם, אני אעביר כל טובי לפניך ואז תראי ונהרת.

— אבל אדוני, הטרם תדע כי שומרת יבם אנכי מעתה, כי לא ילדתי לאישי.

כחץ שנון נפלו הדברים בלבו ופניו חורו. אבל גבריאל כביר כח לב הבליג על יגונו ויוסף דבר, בתי עליך ללכת אחרי יבמך ותפטור ממנו בחליצה.

— הן הוא נעלם ועקבותיו לא נודעו.

— גם זה ידעתי, אבל אנכי באשר כל ישעי וחפצי לחלצך ממסגרים, אמצאהו ואציגהו לפניך באשר הוא שם, הטרם תדעי כי ממני לא יסתר איש במסתרים.

— האמנם? — דובבו שפתי תמר — אתה תציגהו לפני? אלכה ואבשר לדודי ואחיה את רוחו.

— תוכלי לבשרהו, אבל דעי לך כי עוד אביאך בשבועת האלה כי לי את ולי תהיי לאשה, חלף כל הטובות אשר אני עושה עמך.

— טוב הדבר, נשבעתי ואקיימה — אך הגידה לי לאן אני הולכת, איה מקום מנוחתו?

— מלאי שבוע זאת, בעוד ימים חמשה, אכין לך הדרך, אל המקום אשר שם תמצאי בן דודך, והוא יפתח למוסרך.

כחץ מקשת מהרה תמר לדורה, ותבשרהו כי עוד שלמה חי וגבריאל יציגהו לפניה. לשמחת לב דוד אין קצה, אם גם התוגה ממות יוסף קרעה את לבבו, בכל זאת השמחה הכריעה את הפלס, באשר כי כבר אמרו נואש מיוסף בעוד הימים הראשונים אשר לוקח מעל ראשם, כי כל עמלם לדעה מה נעשה בו נשאר מעל, לכן אפוא מצא לו נוחם בשלמה. תמר בתי! אוכל להאמין כי גבריאל ישיב לנו נדחנו את שלמה, לא לפלא הוא כי מהעז יצא גם מתוק, הן גבריאל לא ישקוט עד אם יכלה דבריו, כי זאת תובילהו אל המטרה, וזה אדיר כל חפצו. ובכן מהרי נא בתי לעשות דרכך לגבריאל, ותני תקוה בלבבו כי תמלאי אחרי חפצו למען ימהר ויחיש מעשהו.

— גבריאל לקח לו מועד בעוד חמשה ימים — אמרה תמר — ולמה לי לרמוס חצריו חנם.

ויהי ביום החמישי ודוד האיץ בתמר לאמר: לכי בתי לכי נא והוציאי לאור תעלומה.

— אבל לבי יך בקרבי הולם פעם — אמרה תמר — יראתי את האיש גבריאל, כדוב שכול אראה פניו, בראותו אותי יסתערו כל יצוריו בקרבו ודמיו בקרבו כסיר ירתיחו. יראתי דודי, לא אלך — על דעתי, מאתו לא יצאו הטובות.

— לכי בתי, למה תשומם, מה ישיאך לבך לדאגת הבל, אך שוא תפחדי פחד, אין פחד.

— למרות רצוני אלך, רק במצותך דודי, ותקם ותצא מר בחמת רוחה. אבל רגעים אחדים עברו והנה תמר שבה.

— מדוע מהרת לבוא? שאל דוד.

— ידעתי כי תשחק לאולתי, ענתה תמר, בבית גבריאל לא הייתי עוד, בלכתי עבר כהן על דרכי, זלעפה אחזתני, ואגמור אומר לשוב, כי עתידות לא טובות תנבא לבי.

— איך נואלת תמר, להאמין בהבלי שוא כאלה, חרפה תשבר לבי, כי את אשר תדגלי בשם משכלת, תשמרי הבלי שוא אשר מוזרות בלבנה חקרוה וישימוה לאות ולמופת, כל השומע יצחק לך.

— יהי מה! אלך ואשיב למשלחי דבר, אבליגה עלי יגוני, למען אמצא חידתי על אודות שלמה — ותלך.

כשתי שעות היתה עצורה תָמר בבית גבריאל בחדר משכיתו והדלת סגורה בעדם, זאת ראו חנניה ושלום השדכן אשר היו בבית גבריאל בעת בואה, ואחרי צאתם עמדו אחורי כתליהם ברחוב העיר ויקשיבו רב קשב, קול דברים היוצאים מן הלב מדברים חליפות, אבל לא שמעו דבר דבור על אפניו. אבל מה השתוממו פתאום בשמעם קול צעקה, קול קורא לישועה, אחי הצילוני! וחלון החדר הנשקף על פני הרחוב נופץ לרסיסים, עם המסגרת יחד נפל לארץ, ותמר שלחה ראשה מבעד החלון אל החוץ, וברב כח הצליחה להמלט החוצה, ותלך הלוך ובכה.

לקול השאון הגיחו מכל העברים, נקבצו באו לדעת מה זה ועל מה זה? אך טרם הצליחו להציל מפיה דבר, שלח גבריאל ראשו בעד החלון, פניו פני להבים, ויתן בקול גאונו, תפשוה! תפשו את המרצחת! היא באה לתקוע סכין בבטני, הלא צויתיכם תפשוה! אל תעמודו.

כראות תמר כי פקודת גבריאל קרובה לבוא, וכי עוד דבריו בשער נשמעים, חמקה עברה ותאחז דרכה הלאה.

— רדפוה! תפשוה! נתן גבריאל בקולו, מאה שקל כסף אתן לאיש התופש בה.

לשמע הכסף, רבים מקלי המרוץ אספו שולי בגדיהם בידם, וירדפו אחריה בשארית כחם, וגם דוד אשר שמע את כל הנעשה החל לרדוף אחריה להשיבה אל ביתו, אבל תמר חגרה שארית כחה, שותה רגליה כאילות, ותנס מנוסת חרב, עד חוץ לעיר; שם ביער הקרוב, חרש מצל, אחזה דרכה בדרכים ונתיבות עקלקלות ותסתר מעיני הרודפים, אשר לא עצרו כח לרדוף עוד ויעמדו מלכת.

הרודפים שבו בפחי נפש, כי צפור נחפה בכסף היתה בידם, וישלחוה מיד — גבריאל היה כמשוגע ממראה עיניו כי נגלה רעתו בקהל, וביותר הצר לדוד כי זה היה החץ האחרון אשר פלח את כבדו, ותשיבהו עד דכא.

„איוב השני" הוא השם אשר הסב דוד לעצמו; ובאמת לו יאה. הודו נהפך למשחית, עצב נבזה ונפוץ מכף רגלו ועד קדקדו, מפלי מצחו קומטו, שערותיו הלבינו כשלג, עיניו כהו, כחו עזבהו, ביתו המלאה תשואות אנשים, הנה הוא חרב ושמם, גלמוד ועריריי נשאר כערער בערבה, הנהו הולך מפנה לפנה וממשש בצהרים, בקול דממה דקה ישורר: „אהלי שודד וכל מיתרי נתקו בני יצאוני ואינם", ואשר לפלא היה לעין רואים ויחשבו למשפט כי בינתו הסתתרה, אבל אמנם לא תכנו את רוחו הנעלה כי גדול דעה היה.

אחר כל אלה מכר דוד את כברת אדמתו ויצרור את הכסף בידו ויעזוב את עיר

„כסלון" ואיש לא ידע אנה פניו מועדת. דוד נסע מעיר לעיר הלוך ונסוע הנגבה, עד בואו להעיר הגדולה היושבת על חוף הים השחור, כי פניו מועדות לארץ הצבי; אבל שם אזל הכסף מכיסו, כי בכל מסעותיו לא לקח מיד איש מאומה, גם מחלה נוראה תקפתהו, אז נאלץ להאסף לבית החולים.

ההתודעות.

ימי הבציר הגיעו, ימים אשר אין חפץ בהם, הארמה התנצלה עדיה מעליה, יבש כל צמח, נבל כל ציץ, הארזים הגבוהים והרעננים השליכו עליהם, והנשארים בראש אמיר נהפכו לירקון כמראה הזהב כי נס ליחם; סמל דמות הזקנה שורר על כל החיים, דלף טורד ומטר סוחף נתך ארצה ויהפך את עפרה למי מדמנה וטיט דרכים. שם בשדה יליל ישימון במסלה העולה מחצר הר-שפר לעיר .N, אחוה דרכה אשה אחת וכד החלב על שכמה, צועה ברב כחה בטיט דרכים, ברכיה כשלו וכחה עזבה גם אימה חשכה נפלה עליה, כי נטו צללי ערב ועוד רחוקה היא ממחוז חפצה. ככלות כחה ישבה להנפש על הסלע העומד תחת אחד השיחים והיא תפושה ברוב שרעפיה, כי עברו לפניה כל מראה הימים שעברו, טובה ואשרה, גם עניה ומרודה מימי קדם ועד עתה.

פתאום התעוררה מקול משק גלגלים במרכבה כבודה אשר לפניה, הרתומה לארבעה סוסים אמיצים גבורי כח; המרכבה עברה על פניה והיא מבלי משים, נאנחה מקירות לב אשר אמנם לאזני השר היושב במרכבה לא הגיעה — אך ששה צעדים לא הרחיקה המרכבה ללכת והאדון נתן צו להרכב לעמוד ואת ראשו שלח החוצה ובידו הורה להאשה לגשת אליו.

-- למה תשבי פה גלמודה? שאל הארון בהביטו בה ברחמים גדולים.

— להנפש מעמל הדרך, אדון נכבד!

— ומה זה בידך?

— כד חלב אני נושאת למכור בעיר .N הקרובה אל בית מעוננו בחצר הר־שפר, באשר הסכנתי יום יום.

— שבי לך פה כבודה, וכד החלב קחי אתך, ואנכי אובילך העירה אל מחוז חפצך.

— למה אהיה עליך למשא ואנכי נכריה.

— סורבה את! שבי לימיני ונשתעה יחד:

האשה ישבה בפקודת האדון.

— ראה אראה בך כי רכה וענוגה היית, מפונקת מנוער — אמר האדון — בלי תפונה ידי הזמן חלו בך והם קמטו פניך בלא עת.

— אם אמרתי אספרה כמו תקצר לנו עתים וימים, אבל זאת אספרה כי רק מתגרת ידי עריצים בליתי, „כסלון" עיר מולדתי, אבי היה איש עשיר נכבד ונשוא פנים, אך אמונתו הרבה באנשי מופת הוליכתהו שולל, בעצת אחד קדוש ספח אבי אל ביתו איש דמים ומרמה, ובנכליו הרבים הדיח עלינו הרעה וינצל כל בית אבי עד בלתי השאיר לנו שריד; אולם כל אלה כאין הם מול התלאות אשר מצאוני אחרי כן בגלל האהבה. הנוכל ההוא גם נועז לבקש אהבתי, ואחרי אשר נתתי לו כתף סוררת ואבוא בברית עם בן דודי הביא עלינו שואה לא אוכל כפרה לעולם. הה! שואה! שוד ושבר, אשר מכום חמתם שותה רוחי גם עתה — ואגלי דמעה התגלגלו מעיניה ברבברה.

— ומה השואה? שאל הארון בלב נשבר.

— הם! לזכרו תבער כמו אש בלבי, כי רגל על לשונו, כי אהובי ידו בקושרים,

ויאסרוהו בנחושתים לעיני וישלחוהו לעיר הבירה.

ברב כח התחפש הארדן להתאפק על רגשותו, אבל לא יכול, קול בכי התפרץ מלבו, הבכי תופף על לבו רגעים אחדים ויאנק דום.

— אבל מה אחריתו? שאל הארדן.

— אחריתו? הה! מות וקטב — ויבכו גם שניהם.

— צר לי מאד — הוסיפה תמר לדבר — צר לי עליך אדוני כי הדאבתי את לבך בספורי קורות חיי האכזורים, הוא הדבר אשר אמרתי לך למה אהיה עליך למשא, הן האיש האמלל למשא כבד הוא על רעהו אם גם לא יבקש עזרה, רק אזנים קשובות לשמוע קורותיו האכזורים.

— לא, כבודה! בחפץ נפש אשמע ואקשיב, ועתה ספרי נא הלאה כל המוצאות אותך.

— האסון הנורא לא הרף ידו מבלע — הוסיפה תמר לספר, הוא ילך בדרך כבושה, ורק עלינו יסול ארחות אידו, כי גם יבמי בן דודי הצעיר ברח מבית־הספר בעיר וו. ועקבותיו לא נודעו עד הנה; לרגלי המקרים האלה מתה דודתי ממצוקות נפשה, ורק אני ודודי נשארנו לאנחות נגשים ונענים מחמת המציק הנוכל ההוא, חרפה תשבר לבי לספר לך אדוני, כי לעת קץ עוד ערב את לבו לעשות בי פועל און כאחד הנבלים... אך תודות לאל המאזרני חיל כי הצלחתי להמלט מביתו ומפח יוקשיו ברוב אונים, הפח נשבר ואני נמלטתי היערה — הקרוב אל העיר.

— על דעתי הסכלת עשו כי ברחת, כבודה! — הפריעה הארדן בדבריה — מה יכול הנוכל עשות לך? הלא היה לאל להוכיח רעתו בקהל ולתתו בפלילים.

— יוכל היות — אמרה תמר — אבל לא נדע מוצא כל דבר, הן לא כל החכמים יחכמו כאשר לא כל הכסילים יכסלו. אבל אמנם כן אחרי רבות מחשבות גמרתי אמר לשוב אל ביתי עת יאמש חשך, כי מצוקות נפש דודי עמד למולי ולא נתנו לי ידים לחשוב אחרת; נשאתי את רגלי לשוב בדרך אשר הלכתי, דרכי מלאה חתחתים, קוצים ברקנים ואלונים עבותים שתו מוקשים ליד מעגלי, אבל אבדתי דרך! בין כה וכה קם גם הרעב ממחבואו להציקני ולהראותני כי ידו בכל שלטת, ואין נסתר מחמתו, חגרתי שארית כחי ללכת הלאה, אבל לא, תם לריק כחי, ואני נפלתי לארץ באין אונים, רפדתי עלי טיט יצועי, ואשכב מבלי נוע.

— שלשה ימים לילה ויום שכבתי כמו חללה שוכבת קבר, דמי עורקי עמדו מלכת ולא חשתי עוד בנפשי רגש חיים, אבל מצילי ספר לי כי עדת דבורים סבבוני, פני כסו חרולים, עורי רגע ויאכל חצי בשרי וכפגר מובס נהייתי, מי יודע אם לא טוב לי אז מעתה, אחרי אשר סר אלי מר המות ויסתר עמל מעיני; אבל לאשרי, או לאסוני, שלח אלהים מלאך לפתוח את קברי ולהשיבני לתחיה. אחד האדונים נקרה לבוא היערה לצוד צידו, וישמע את קול כלבו נובח מרחוק, ויסר לראות, והנה גוית אדם מושלכת כדמות הרוגים, ויחרד ומתניו מלאו חלחלה, אבל חיש קל נוכח לדעת כי עוד רוח חיים באפי, ומבלי התמהמה לקחני על המרכבה ההולכת אחריו.

הרכב דפק הסוסים בפקודת אדונו, ועד מהרה הביאני הארדן אל ביתו במעונות הקיץ, בחצר תל־אביב, ויבהל את הרופאים ואת תמרוקיהם, הרופאים נסו את כחם להשיבני לתחיה, אף עמלם לא עלה בתהו; שבעה ימים לא סרו הרופאים ממני כמעט רגע, ישבו על יד ערשי ויכלכלו את מחלתי במועצות ודעת, ואפקח את עיני.

כאשר חייתי מחליי ואשוב לאיתני, נגלה כספר לפני כל העבר, וזכר כל המעשים שעברו באו לפני ויתיצבו כמו לבוש, אחת מהנה לא נעדרה, זכרתי את עניי ומרודי „בכסלון", זכרתי את דודי וטעי המו לי, זכרתי את כל הנעשה אתי ביער, ואבין כי ארדן

הבית הזה העומד לפני הוא צור גואלי אשר פדה ממות נפשי, ואמהר להתנפל לפניו בבכי ובתחנונים ואומר: מה יקר חסדך אדוני, כי הגדלת לעשות עמדי חסד חנם, כמעשה אלהים מעשיך, כי לקחת עפר מן האדמה ותפח באפיו נשמת חיים ויהי לאדם. דברי מצאו חן בעיני הארון, וימשכני חסד, גם ספר לי כל המוצאות אותי ביער, בעוד אשר הייתי כאבן דומם; הארון אמצני כבת לו וכל טוב לא אצל ממני. מה אספר לך אדוני, כמו בעדן גן אלהים הייתי — ובכל זאת מנוחתי נגזלה, בקרב לבי עמוק תוגה נוראה שתה כליל צלה בתוך צהרים, המעדנים לא מתקו לחכי, והיכל עונג לא שעשע רוחי, בזכרי כי לחם חסר אוכל על שלחן הארון, ומה אחריתי פה? מכתבים רבים הרציתי לדודי ולא השגתי מענה, ואחר שלחתי את רכב הארון בפקודת השר להביא את דודי הנה, אבל מה נשבר לבי בקרבי בבוא הרכב ובפיו מענה, כי הוגד לו אשר דודי נסע ונגלה, עזב את „כסלון", אנה פנה אנה הלך לא נודע, הה! דאגתי לדודי כעש אכלה בקרבי ונפשי עלי תאבל.

הארון מטיבי, הר־שושן הוא שמו וזכרו, הוא יליד אשכנז, וברלין עיר מגורו, ובבוא האביב יבוא אל מעונות הקיץ אשר לו בארץ רוסיה, מדי שנה בשנה, ובאחרית הקיץ מגורו בתל־אביב בקרבת עיר כסלון.

עבר קציר כלה קיץ, וכבר הגיע התור לארוני לשוב לעירו ברלינה, ויכן את מסעו וגם אותי חפץ לקחת עמו, אבל לבי לא נתנני ללכת אחרי איש מוזר לי, לארץ נכריה, כי על כן נשארתי אנכי לבדי.

— עוטיה ועזובה הלכתי כה וכה ובינתי הסתתרה, אנה אני באה? אנה אשא את רגלי ללכת? ואומר לשים פני לעיר .N לעבור ברגל, כי בידי אין אגורה אחת לכלכל נסיעתי, ואגש אל אשה אחת אשר עמדה לפני ואשאל אותה את הדרך אשר אלך ואת המעשה אשר אעשה, מאין אוכל למצוא לחמי בעיר .N.

התאבה ללכת אחרי אל ביתי? — שאלה האשה — אלמנה הנני ושמי דבורה, הנני שוכרת הפרות החולבות בחצר הר־שפר ואבקש לי עוזר במלאכתי, כי רבה היא. בחפץ נפש הלכתי אחרי האשה דבורה, נטיתי לסבל שכמי לכל עבודת פרך בבית ובחוץ, וכן אעמים על שכמי כל יום כד החלב, ואלך ברגל העירה למכור, דבר יום ביומו, אף כי אחוש בנפשי בשת וכלמה, בכל זאת הסכנתי עם בשת הפנים, בושה אנכי, ומלאכתי לא אעזובה. אך שוא תרצו למשפט בני השחץ בגאוה ובגודל לבב לאמר, כי אנשים שפלי הערך לא יחושו בשת בנפשם בהתמכרם למלאכות בזויות, לא! גם הם בנפשם ורוחם לא נופלים מכל האנשים ורגש כבוד גם אתם, אך ידוע הפתגם „ההכרח ירוע ברזל".

לו ראית ארוני את פני דבורה אשת חסדי, כי עתה לאשת בליעל חשבתה; עיניה לפידים בוערות כגחלי אש, בזעם תצעד ארץ, וקול דבריה כקול המולה, כמו פיה למהלומות יקרא; בראשית דרכי על סף ביתה, כדמות התופת היתה בעיני, ותחתי ארגז בשמעי קול דבריה, ואגור מפניה כמפני מלאך בלהות; אבל כאשר הסכנתי עמה, גם תכנתי את רוחה, נוכחתי לדעת כי אשת חן וחסד היא, כאם רחמניה אחשבה בכל עת, בעת רצון ובעת זעם, משא לעיפה תעמים על שכמי כל יום ועבודה קשה תעבוד בי, אבל באין המה לי, באשר נפשי יודעת מאד כי לבה טוב אלי, לא עבודת עבד יכביד משאו על העבד, רק ארדנות הארון לבדו — ידעתי כי תשחק לאולתי ארוני, אם אומר, כי מצאתי מרגוע בביתה, רב יותר מבית הארון מטיבי, יען מה? יען כי יגיע כפי אוכל ולא לחם חסד.

— הנה באנו העירה אל מחוז חפצנו — נתן הרכב בקולו — ויפריע את תמר בדבריה החוצבים להבות אש — פה בית האורחים „אוצר נחמד" (ערמיטאז) ויפתח את דלת המרכבה. הארון ירד מהמרכבה לבוא הביתה, ותמר לקחה את כד החלב אשר שבתהו כמעט, ותקוד

ותשתחו מול פני האדון ותאמר, רב תודות לך על טוב לבבך, ואני הולכת לפרור העיר לבית מלוני.

— אנה את הולכת? — נתן האדון בקולו — אני לא אעזבך, פה עמדי תתארח ותנוחי מעמל הדרך, ואם סורבה את, אגדך כי דבר סתר לי למענך ורב חפץ תמצאי בי.

האדון ותמר באו הביתה פנימה, והיא ישבה עצובת רוח, תפושה ברוב שרעפיה, ובתוכם התבוללו רעיונות מרעיונות שונים, ותחרד לרגעים פן תהיה לה יפיה למוקש ולצור מכשול כאשר עד הנה.

המה ישבו לאכול ארוחת הערב, אבל הארוחה מהם והלאה; האדון לא גרע עיניו מתמר היושבת למולו, עשתונותיו סוערים, ובעת הצר לו לא יכול עוד להתאפק, ויתן את קולו בבכי, הזאת תמר? תמר אחותי היפה־פיה, הנשקפה כמו שחר? ויפול על צוארה ויבך מרה, הה! תמר, איך חשך משחור תארך? איכה יועם הכתם הטוב? התכירני תמר אחותי? התכירני אישון עיני?

— מי אתה ארוני? — הרעימה תמר למולו בקול בוכים — קולך ערב לא מוזר לי, אבל הוד פניך לא ראיתי עד הלום?

— אני שלמה בן דורך, אחותי את, האח! מה נעמה לי השעה הזאת המשחקת לפני כי מצאתיך, האח! מה יקר חסדה?

— האתה שלמה? — נתנה תמר בקולה ותמחא כף בעת נפלה על צואריו גם היא.

הוי אחי והוי אחות הגבירו, האח מה יחזו עיני בך? שר וגדול בישראל, האח, רב לי שובע שמחות, מי הביאך הלום אל מקומי? האמנם ידעת את מכאובי כי חשת לעזרתי, האח בצל אל היית וידעת.

— לא שגית ברואה, אחות יקרה, רוח אלהים נשאני על גפי מרומי ההצלחה, על מרום הררי העושר, שמני לאיש אוצרות. למענך שולחתי הנה, למענך אחותי שולחתי, לרוחתך לישועתך, לפתח מוסרך כבלי העגון, ולהאציל עליך מאשרי וחיית ורבית גם את.

— מה יהגה פיך שלמה? האמנם תאמר כי אתן את לבבי לאחר, לא! הן זכר יוסף נצב כמו חי לפני, עוד לבי ער לאהבתו, כל ימי צבאי לא אשכחהו, ועל כן פה בלבי צר לי המקום מהתכנס אהבת זרים.

— אחות יקרה, הן בכיך לא יעורר רפאים מקברם, וכל עוד חיה אַת עלי אדמות, עליך לבחור בחיים, הן בידי רק התשועה האחת לפטרך בחליצה.

שלשה ימים ימי אהבה וידידות שמחה ותוגה עברו עליהם, ועוד ביום השלישי עצת שלמה יצאתה לפעולות ידים; הרבנים הכינו מושבם כדת וכהלכה לסדר את החליצה, המה קראו את תמר לגשת אליהם, והנה היא כרעה נפלה ותתעלף, ותתעטף כחלל רוחה.

הוי רעם ורעש! הרעישו עמודי הבית; בפקודת שלמה הבהילו את הרופאים לבוא, ותשב רוחה מעט, האין פה עוד רופא? שאל שלמה.

— יש ויש — ענה שומר הסף בבית האורחים — רופא בגרוד בא לא כביר בעירנו, והוא מפליא לעשות בחכמתו כי רבה היא.

— מהרו את הרופא! נתן שלמה בקולו, מהרו אל תעמודו, כל אשר יאמר אלי אתן, אך בוא יבוא.

שעה רבה וארוכה, אשר השתרעה בעיני שלמה כשנה תמימה, עברה, והנה הרופא הגרוד לבוש בגדי השרד בכל כבודו והדרו, הופיע החדרה, ויתן צו להוציא כל איש, אך שלמה לבדו נשאר על עמדו עומד מרעיד ורוחו נבקה בקרבו.

הרופא לקח את יד החולה, וימשש את הדופק, ובידו מורה השעות, הולך ומונה מרוצתו, עד ארגיעה השיב הרופא את המורה שעות אל חיקו ויתן עיניו בחולה. רגעים

אחדים התבונן בפניה, פתאום התפלץ ויחרד חרדה גדולה, וצנצנת הסמים אשר אחז בידו השניה נפלה לארץ ותשבר לרסיסים, ולרגלי התנועה הגדולה הזאת הקיצה תמר משנתה, ותלטוש עיניה המוזרות בפני הרופא פנים החדשות הבא הנה, וכרגע נתנה בקולה, קול מרגיז לב, הה! יוסף! ולא הוסיפה עוד בעטוף עליה נפשה.

— יוסף! נתן שלמה בקולו גם הוא, בנשיקה רבה וארוכה נדבקו הנפשות האלה, הוי אחי! אחי! הגבירו, והוי אשתי אשת נעורי, ולקול יוסף האוחזה בימינו ומדבר אליה באהבה, התעודדה תמר גם היא ותתרפק עליו ותבך בבכי גדול, בכי קורע לב, באין אמר ודברים.

— הה! מה קרה לך אהובתי? איך חשך משחור תארך? ועיניך כמו צבות מבכי תמיד, בלי תפונה צרות רבות ורעות מצאוך.

— צרות תקראם? אלוף נעורי? לא! שגית מאד, הן מצרי שאול כאין ואפס למולם, שבעה מדורי גיהנם תעבור הנפש החוטאת, ותמר שבעים ושבעה. — אבל שמח בי אישי אלוף נעורי — הוסיפה תמר לדבר בשפוק, מברזל ונחשת עֻשיתי, סמל דמות הנצח אנכי, ילעולם אחיה.

— עוד חן וחסד וצחוק נעים הוצק על שפתיך כמו בשחר טל ילדותך, עת אהבת מהתלות — אמר יוסף — עוד יעלת־חן הנך כמאז ומקדם, אך פניך שונו מאד, הה! שושנה בין החוחים היית, גשי הנה רעיה אהובה וארויך דמעתי.

— טרם אשמע כל מאומה מקורותיכם — אמר יוסף — הודיעוני נא העוד אבינו חי? ואיה מקום מנוחתי?

— לו ידעת את קורותי — אמרה תמר — לא שאלת כזאת? — הן פגעי זמני קלעוני ככדור ממקום למקום וכשה אובד תעיתי. הה! אובדים ונדחים היינו, לארבע רוחות השמים גלינו, ונרחקנו איש מעל רעהו.

— האמנם כה? ספרי נא לי כל המוצאות אותך, כי חפצה נפשי לשמוע, באשר ידעתי כי רק בגבריאל תספר.

— אבל מה אחרית גבריאל? — שאל שלמה — האם עודנו מאריך ברשעתו באיתנו הראשון.

— בלי תפונה עוד גדל והעשיר על אחת שבע — אמרה תמר — ועוד רבים מידו נגזרו.

— בלי תפונה יושב עצור בבית־הסהר — אמר יוסף — ישולם לו כפעלו, ועל קדקדו חמסו ירד.

— מבטן מי יצאו הדברים? שאלו גם שניהם, חידות לי דבריך.

— במראה ולא בחידות אדבר עמכם — הנמר האכזר בידי הוא, אשחק בו כצפור, וכלה לא אעשה עמו, אני אראך את מפלת הארי הזה ופחד ורחב לבבך, אבל נחשוך דברינו על אודות גבריאל לעת אחרת, ועתה ספרי נא קורותיך מהחל ועד כלה.

תמר מלאה פקודת יוסף, ותספר כל המוצאות אותה, ובכה תבכה.

ואחר פנה אל שלמה ויאמר, ועתה אחי ספר נא אתה, אל תפל דבר, ואיך הביאך המקרה הנה? הן חוות פניך והגות רוחך יעיד בך, כי סוחר אמעריקאני אתה, ובכן השמיעני אם לא שגיתי ברואה.

הרוצה להעשיר.

בעזבי את בית־הספר בשעה השניה אחר הצהרים כפעם בפעם — החל שלמה לספר — ואני הולך לתומי, חושב מחשבות להנצל כצבי מיד מבית־הספר, כי עיפה

נפשי מעמל השאלות הבאות ברוב ענין מאת המורים, ואשר הלמו ומחצו את ראשי; ואומר לסול לי מסלה בחיים, והנה איש אלמוני לפני, רם הקומה, וישאלני ביראת הכבוד, הלא תלמיד בית־הספר אתה?

— כן הדבר! עניתיו.

— ואם כן אפוא, הגידה נא לי מי כאן יוסף בן דוד מכסלון?

— אני אני הוא — השיבותיו — כי חפצתי לדעת סודו.

— בוא נא עלם יקר אתי, אנהגך אביאך אל בית מלוני, כי דבר סתר לי אליך, ובידי אגרת מאת תמר אהובתך.

שויתי רגלי כאילות ואלך אחרי האיש אשר אחז דרכו בדרכים ונתיבות עקלקלות הנשכחים מני רגל, ואחר פנה כה וכה, וירא כי אין איש, וימסור על ידי מכתב ויאמר, קרוא מהר, כי לא עת לעמוד עתה. פתחתי את המכתב והנה הוא מלא כתמים ומנומר, כנראה דמעות בלי הפוגות נגרו על הכתב, גם נכתב בלי סדרים, אריח על גבי לבנה; עוד לא הכרתי כי מעשה ידי תמר הוא, וטרם קראתיו בשום לב, והאיש קורא בחוקה, לא עת לעמוד! הה! אבי מת! שאגתי מנהמת לבי אוי ואבוי!

— לא עת לקונן, קרא נדחף ומבוהל, „הרודפים" „החוטפים", ימהרו יחישו מעשיהם, המלט על נפשך!

נמשכתי אחרי האיש אשר אחז דרכו הלאה, ובלכתו לחש באזני ויאמר, הטרם תדע את אשר נגזר עליך ואשר חרצו עליך בעירך בעלית חנניה? הלא למסרך לעבודת הצבא באו „החוטפים" הנה.

— עוד לא קראתי את המכתב — אמרתי לו — כי לא אוכל קרוא כתב מנומר בזה.

— אם כן אפוא תאמר עוד לקרוא מכתבים ולהתבונן בהם חליפות — קרא האיש במתחולל בדאגה — על נקלה תפול בידי החוטפים אשר אצל כל פנה יארובו.

— ואנה מפניהם אברח? אנה אחישה מפלט לי? עוצה עצה, האלך אל עיר .S הקריבה?

— לא! מצודה פרוסה על כל הערים הקרובות — אך אם מעט כסף לך, אכין לך הדרך על גבול אשכנז בעיר .K ושם תהיה שאנן מפחד רעה — בעל עגלה אנכי — אמר האיש, ופה עומדים סוסי רתומים, נכונים למסע. — מהרתי לבוא אל העגלה, ואומר נהג ולך אדוני, כי שכרי אתי.

לולא השמועה המעציבה מבית אבי אשר קרע לבבי, כמעט היה בעיני כמוצא שלום ומבשר טוב, כי שמחתי על המקרה, בעזובי את בית־הספר אשר בלה בשרי ועורי, והלמודים כעלוקה מצצו דמי לבבי. כמו ממסגרים יצאתי לשאוף רוח צח, אנסה כחי במסחר אמרתי, אעשה חיל ומאושר אהיה. הסוסים דוהרים ומרכבה מרקדה.

— הנה עיר .K — קרא העגלון בשמחה — לך רד מהעגלה, לך בשם ה', אמור קדיש לנשמת אביך, אך השמר לך מכתוב מכתבים לתמר אהובתך, כי אם יודע מקומך ונגזרת.

— ככל מצותך אעשה! ואמהר לשלם שכרו, ואלך לדרכי.

— בלי תפונה, מאת גבריאל היתה שומה להפריד ביני ובין יוסף, אך ה' סכל עצתו כי השכיל פיך לאמר כי יוסף אתה, אמרה תמר.

— הלכתי לבקש לי מחסה באחד מבתי המסחר, למען אלמדה דרכיהם ואדע עת לכל חפץ — סבבתי מבית לבית, בקשתי, התרפסתי לפניהם, כי הבטחתים לעבוד עבודתי בעד לחם חוקי, אך כולם השיבו פני ריקם; אך האחד שאלני, במה כחך גדול?

— מלומד אנכי! דובר צחות, ומושך בשבט סופר, בשלש שפות חיות, אמרתי לו.

— לא על השפות לבדם נחיה — ענה הגביר — ואין יתרון לבעל לשון, אך איש יודע בטיב בנינים נחוץ לי, ואם מלומד אתה, היה מורה לבני הנעורים.

הלכתי לדרוש נערים ללמדם לשון וספר — רב לנו מורים יותר מתלמידים מקשיבים, ענוני אבות הנערים — לך אל הסוחרים בעלי החנויות ויתנו לך משרה בבית מסחר.

כה הלכתי, עד כי ברכי כשלו מלכת עוד, וראשי עלי כגלגל מאין יבוא עזרי? הגביר הקבלן השיאני להיות מורה, המורים השיאוני להיות סוחר, באמרם, אך טוב לסוחרים, הסוחרים הדיחוני בקש; יגעתי באנחתי, יגעתי ולא הונח לי, מה אעשה כיום? עולם חשך בעדי.

פתאום בא עזרי, כי נעשיתי לרוכל קונה הכל, בכסף זרים; אך הסוחר אשר המציא לי הכסף עשק שכרי, וכל משכורתי היה לצרור נקוב, שתי אגורות ליום נתן בשכרי, ולא הספיק לי אף לחם לשובע נפשי, ובכל זאת הזכיר לי בכל עת, כי קטנתי מכל החסדים אשר הוא עושה עמדי, כי מי יאמין כסף לנער משולח ונעזב כמוני — נלאיתי נשוא את איש חסדי ואת להג שפתיו, כי השביעני במרורים ורעב הייתי ללחם, ומקונה הכל נעשיתי לזוכר חסדי אבות, כי בן טובים אני, ואוכל לחם חסד ימים מספר. אך תמו זכות אבות כאיש אובד עצות נהייתי, ובינתי הסתתרה מה לעשות ולא עשיתי, על כל פנות שאני פונה דרכי נסתרה, האמנם „גבר לא יצלח" אנכי? האם אין לי לב כאחד האנשים החיים מן האויר ומתפרנסים שלא בצער? אין זאת, כי אם מותר האדם אנכי, אורח לא קרוא עלי אדמות, אינני בכתובים בספר התולדה, ועל כן לא אצלה למעני חלק בחיים; מצאתי חידתי אמרתי, זאת ולא אחרת.

אולם לשוא העליתי במצודתי חקירה טובה ונכונה, הקיבה דורשת שלה, בחקירות לא תדע שבעה. אז השלכתי מעל פני רסן הבושה ורגש כבוד, ואבוא בין העושים במלאכה על מסלת הברזל לחצוב בהרים ולתקן הדרכים; כה עבדתי בזעת אפי עד אשר הסכנתי בה ולא ידעתי מחסור.

ימים על שנה עברו, ואני מתנהג כדברי, צרור כספי הקטן הולך וגדול, והנה יום אחד בבקר לא עבות בבקר השכם באתי אל המלאכה, וביד חרוצים עבדתי עבודתי, כי הקול נשמע אשר אדון המסלה יבוא לראות בעושים במלאכה, בחוצבים ובגודרים, ולחנוכת בית־הנתיבות (וואגזאל). האדון בא במרכבה כבודה, ובקול תרועת הידד קדמנו פניו, ה' עמכם גבורי החיל, קרא אלינו, ובעיניו בחן את כל עושי המלאכה, כבני מרון העביר אחד אחד בשבט בקורתו, ובמבט עין חד חדר אל לב כל אחד מאתנו, ואחר שם עיניו עלי ויוסף להתבונן בי — מי אתה גבר צעיר? שאלני. עברי אנכי! — עניתיו — ולא הוספתי דבר.

שחוק אדיר התפרץ מפי השר, ויאמר לא זאת חפצתי לדעת בני, אך מאיזה עיר אתה? אבל בתשובתך הראית לדעת כי לא בן ארצנו אתה.

— היטבת לראות אדוני — עניתיו — נודד אנכי מארץ נכריה, נודד ללחם.

השר הביט עלי בעין חמלה, ויפן וילך.

בנשף בערב יום ביום ההוא עת כלינו מלאכתנו נתנו לנו אשישי יין וחלות לחם למלא בטננו, במצות השר, היטבתי לבי במאכל ומשתה, ואלך לי לבית מלוני סר וזעף, תפוש ברוב שרעפי, כי נפשי התאוה תאוה לעשות גם מחר כדת היום, להטיב לבי בלחם ויין, אך מאין יבוא עזר? השר נסע מזה, ובעד כספי יהי מה, חרם הם לי.

הלילה פרש ענן למסך על חוג שמים, ואור הלבנה יפיץ אור כהה מבעד חשרת ערפל, בכבדות תתנהג, כמו השֵנה אחז שמורות עיניה; תרדמה נעימה תפרוש כנפיה על כל החיים יגעי כח מעבודת היום, גם אני אדרוך בעצלתים, עקב בצד גודל

נבוך בעשתונותיו, והנה פתאום כשלו רגלי במכשול על דרכי, פניתי כה וכה וארא והנה מלתחה לרגלי, הבטתי על כל סביבה לאור הלבנה, והנה אמנם כן מלתחה, מלתחה, פחד קראני, יראה ורעד יבוא בי, מה זה? מהרתי להסיע כפות המנעול, וארא והנה צרורות בספים למכביר, ועוד שטרי המדינות מנשך כסף. תעה לבבי ולא אדע נפשי, בלי תפונה אבדת השר היא אמרתי, אשר דרך עברו במרוצתו ובהחפזו, השליכו המלתחה מהמרכבה, שִׁני התרוצצו בפי מפחד פתאום, חשבתי דרכי מה לעשות, פעם אמרתי לברוח על נפשי עם המלתחה, ופעם אמרתי נבלה היא, הן לא רעב אנכי כי אגנוב למלאות נפשי, אך גמרתי אמר, יהי מה! אשיב הכסף לבעליו, לא אשקוט ולא אנוח עד הקימותי דברי, לקחתי את המלתחה ואסתירה בסתר כנפי, מהרתי לתחנות מסלת הברזל ואסע במרכבת הקיטור אל המקום שם יגור השר ברזילי.

בבואי שמה דרשתי לשכנו, יגעתי ומצאתי נתיבות ביתו, והנה חומה גבוהה ובצורה לפני; בסתר המדרגות עליתי במכפלה השניה, קמתי למשוך בפעמון, והדלת נפתחה משומר הסף לפני, מה חפצך פה? שאלני.

— את השר ברזילי אני מבקש! עניתיו.

— הגידה מה לך ולו, ואומר להשר.

— לא! אך באזני השר אוכל לדבר דברי, כי דבר סתר לי אליו.

דבר סתר! הניע השומר בכתפיו כמתפלא — אם כן אפוא חכה עד אשאל את פיו.

רגעים מספר עברו, והשר יצא לפני באולם הבית בכל כבודו והדרו, וישאלני מה יש לך לבקש?

— אין לי כל לבקש — עניתיו בגאון.

— ואם כן מה חפצך בביתי?

— מציאה מצאתי, הון רב, ויש את נפשי להפקידהו על ידך עד עת ידרש לי.

— השב הכסף לבעליו! אם מציאה מצאת.

— בחפץ נפש השיבותיו לו ידעתי את בעליו.

— אם באמת ובתמים תדבר ככה, אני הוא בעל האבדה, ואלי תשיב הכסף, אצל תחנות מסלת הברזל בקרבת עיר K. אבדתי. דברי השר היוצאים בקר רוח ומנוחה שאננה הביא אותי במבוכה גדולה, ויתן לי ידים לחשוב, כי מעל כה"ע קרא כזאת, ולא הוא בעל האבדה; רגע אמרתי להמלט מבית השר עם צרור כספי, ובכל זאת לא מלאני לבי להתל בהשר, כהתל בנבזה 'וחדל אישים, נתתי לו המלתחה עם הכסף — רק הוצאות דרכי חסר פה, אמרתי לו. השר השיב לי תודה בשפה רפה, ויצו במפגיע לבוא אתו החדרה, ויפתח את הצרור, וכך היה מונה, עשרת אלפים, עשרים אלף, שלשים אלף, עד מאתים אלף, כי היו צרורים יחד שטרות, עשרת אלפים הצרור האחד. בבואי לבית השר נהפכו כל יצורי בקרבי ואהיה כמתעתע, למראה ההיכל הבנוי לתלפיות, דמי עורקי עמדו מלכת מתמהון לבב, כשתי שעות עמדתי מרעיד על מקומי, כפסל שיש נטוע במסמרים, מהמראות הנפלאות אשר חזיתי. כה רעיונות ורגשות מאד נעלות עברו על פני, כחולם בהקיץ הייתי, עד אשר הקיצותי לקול השר, הקורא אותי בחזקה — הפעם השלישית, לפי דבריו — ושחוק קל עבר על פניו לאמר מה נבוכות גבר צעיר? שב לימיני ונשתעה יחד; וישאל השר לשמי ולמולדתי, ויכתוב בספר, ויבטיחני לתת לי עבודה, ואחר הניע במו ראשו, לאות הפרידה, ויקם וילך, ואבין דבר כי עת לי לצאת.

בפיק ברכים עזבתי את ביתו דך ונכלם, כי שלחני ריקם, הוי עול! אמרתי אל לבי, הזה הגמול שנגמלת לי? על עמלי אשר השיבותי לך הון עתק. ואלך לתור לי מקום

לעבודה פה בעיר מגורו; אולם קרבתי אל המלאכה לעשות אותה, וגועל נפש אחזני, סחי ומאוס, עד כי תעיתי בקיאי. הה! מה מאד שניתי, איך נהפכתי לאיש אחר בין שעה, אשאל לנפשי? האם האוצר הנחמד הפיח בקרבי רוח גאה וגאון, או רך וענוג נעשיתי? הלא בכפי לא דבק מאום, לא נהגיתי אף באצבע קטנה, הה! עולם חשך בעדי בזכרי אחריתי, כי העבודה יקרה לי מכל, ואם אותה לא אוכל, אז אבדתי בעניי; לבי יהגה נכאים, ונפשי דלפה מתוגה, והנה איש אחד לפני במצות השר לבוא אליו. השר קורא לי השתוממתי פתאום, השר איש האכזר, כפוי טובה, האם טובתי הוא דורש, בלי תפונה נעדרו מכלי ביתו, ועלי ישים עלילות דברים, ולמרות רצוני הלכתי אליו.

ההיטב חרה לך, על אשר שלחתיך ריקם? שאלני השר.

— מכסף אחרים אין לי כל צדקה לדרוש משכורתי — השיבותיו.

— הבאמת ובתמים תדבר ככה?

— לא אכחד מאדוני — אם אמת אתה מבקש — כי לא אוכל לשמוח על המקרה, כי מני אז הרע לי רעה גדולה.

— ומה הרעה אשר הגיעך? שאל השר בשחוק עצור בעצמותיו, כי מצא חידתי טרם אענה.

— המקרה שנה טעמי ורוחי, כי נהפכתי לאיש אחר, רך וענוג, ונפשי תקוץ בעבודתי הקשה אשר אהבתי סלה — עניתיו.

— אם כן אפוא שאל מה אתן לך?

— אדון נכבד! אם יש את נפשך לעשות עמדי חסד, ספחני אל אחת הכהונות אשר אתך, בכל כחי אעבדך בעד עשרה שקל כסף לחדש, כי יהיו לשובע נפשי די והותר.

— לא ישרה בעיני עצתך — אמר השר — אפס לי עבודה, אך נסה נא דרכי המסחר ואני אהיה לך לעזר להמציא לך כסף בעתו.

— אדוני! דברתי בתומי, נסיתי המסחר, ואבין דבר כי בטנו תכין מרמה והוא רוח החיה באופניו, על כן אהבתי את המלאכה ושנאתי את המסחר תכלית שנאה, להצמיד מרמה. אך מה אעשה כיום ההכרח יאלצני, ההכרח ישים פה לאלם, בורא ניב שפתים, לדבר את אשר לא אחפוץ.

— אין רע — ענה השר — נסה במסחר ותדע ובחנת דרכיו, אם תלמד לשונך לדבר אמת בכל עת, עד אשר תהיה לאיש מופת, גלוי וידוע לרבים, עוד תעשה עושר ברבות הימים — ובדברו הוציא ידו מחיקו ויאמר הא לך מאתים כסף וקנה בר ולחם, הריוח יהיה לך לבדך, אך הכסף לי הם, בכל עת אדרשם תשיבם לי — ראה העידותי בך!

לקחתי את הכסף ואעשה כדבר ארוני, אך לבי יהגה אימה פן אאבד את הכסף ומה אשיב אז לאדוני?

שני ימים עברתי בשוקי העיר, ואומר למי כסף ורוצה בתבואות יפנה אלי, הסוחרים פנו אלי לראות את התבואה, אך מחירם אשר יאמרו פחות מהמחיר אשר שלמתי. עודני עושה כה וכה, והנה איש שלוח אלי מהשר, מלאך פניו בא לקרוא לי, ויאמר בא מהר אל השר, הוא דורש הכסף חזרה.

היטב חרה לי עד מות, הזה הוא חסדו אשר אמר לעשות עמדי, אם ככה הוא עושה לי, אשיב את כספו, יקחהו אופל עם כספו יחד, אך זה בא לצחק בי, או תנואות עלי ימצא.

— המכרת את השעורים? שאלני השר — ולי נחוץ הכסף.

— אדוני! — דברתי באפי — הלא זה דברי אליך מראש כי לא אוכל לנסות מסחר בכסף זרים.

— גבר לא יצלח! קרא השר בשצף קצף, הלא צויתיך עבוד ביד חרוצים, האם אין קונה שעורים בכל גבולנו, עתה פה עמדי הארון הר-שושן, מחפש בנרות אחרי תבואה ואתה לא ידעת, בוא החדרה וקח דברים עמו.

בלי חמדה הלכתי אחריו בחדר האורחים, ואומר להאדון, הרשני נא לשאול את פיך, היש את נפשך לקנות שעורים?

— יש ויש! — ענה האדון — האם הרבה נמצאו באוצרך?

— שלש מאות ככרים! עניתי — ואם מעט לך ואוסיף עוד.

— זה כל הכבודה אשר ברגלך, שחק האדון למולי, לי נחוץ ככרים לאלפים ולרבואות.

— גם זה אוכל להמציא לך.

— שני שקלים לככר, ולא יותר אף גרה אחת, אמר האדון, התמצא די בזה?

— התבוננתי בהאדון אם לא התולים עמו, כי רק השליש מזה שלמתי, ומדוע יתן לי פי שלש, אך עניתיו „די" בשפה רפה, למען אוכל לומר גם אני כי השחוק היה לי.

— נער פוחז! — נתן עלי השר ברזילי בקולו — הלא שמעת דברי האדון כי ידרוש ככרים לרבבות, ואיך תאות במחיר כזה? ומי לידך יתקע אם לא יעלה מחירו רב יותר מאשר יתן לך?

— קצפתי על השר קצף גדול כי יחשבני לנער פוחז לא יבין דבר, בעוד אשר הוא לא ידע מאומה, כי פי שלש אקח ממחירו הקצוב, אך מלים מפי נעתקו להשיב לחורפי דבר, כי האדון הר-שושן לפנינו, ואם אגלה סודי יבולע לי.

— אך תהי זהיר ברוחך למלא כל משאלותי ככל אשר אדרוש מאתך.

— כל משאלותיך אמלא — עניתיו — אך אם מחסור הכסף לא יעצור בעדי.

— אני אוכל לתת כסף — ענה האדון — אם רק השר יערב בעדך.

זאת לא אחפוץ בעד כל כפר — אמר השר — חמש מאות שקל כסף קח ולך, ואל תפגע אוני עוד.

צרתי הכסף בידי, ואלך לי לעשות מסחרי. האדון הר-שושן נהל אותי בכסף די מחסורי, ובעוד זמן לא כביר ראיתי ונוכחתי, כי עושר רב צפון לי לרגלי המסחר הזה; אך נוראות אתפלא, ויחפש רוחי, מה זאת, כי האדון ישלם פי שלש וארבע ממחירו, הלא הוא קורא מכתבי העתים, ובהם כתוב מפורש מחיר התבואות, ואתמה על החפץ, ונפשי כלתה לדעת פתרון החידה הסתומה הזאת. החלותי להתחקות על שרש דבר, וחפצי הצליח בידי להוציא תעלומה לאור, כי השר ברזילי חושב עלי טובה, להעשירני עושר רב, ובמצות פיו ישלם האדון מחיר גדול כזה. כספו בא אלי, הה! התנפלתי לארץ ואגוז ראשי, השר ברזילי, הוא איש חסדי ומטיבי, אשר הרימני מאשפתות, ומעפר דלותי, וידריכני על במתי ההצלחה, ואנכי לא ידעתי; הצדיק והישר הזה, הנעלה מכל בני תמותה, ואשר איש טמא שפתים כמוני אין לו הצדקה להזכיר שמו הקדוש והטהור, עוד נשאתי עליו חרפה, עוד שבע ביום הזכרתי שמו לחרפה, אוי לי! אוי לי! ואבך ברמעות שליש, עד כי חשבתי למוג ברמעות, ובעת חם לבי שויתי רגלי כאילות, וארוץ אל השר התנפלתי לפניו ואנשק כפות רגליו בבכי ובתחנונים לאמר, אנא אדוני! סלח נא לי, לאיש כבד עון כמוני, לך הצדקה ולי בשת הפנים, חסדך גדול עלי ואנכי לא ידעתי, במה אכף ואקדם לך, דמיונך כאל מסתתר, הטוב ומטיב לכל, ועין לא תשורנו — אב רחמן! סלח ומחל!

— מה לך כי נזעקת? נתן השר בקולו, האנכי הריתי אותך, אם אנכי ילדתיך, כי

תקראני אבי אתה, לו ידעתי בך עון, כי עתה זרועי מושלה לי לקחת נקם ולא הרהבתי לסלוח.

אך לשוא תתחפש ארוני! שאגתי מנהמת לב, אך לשוא תתחפש, כבר נגלה סודך כי זה כמה הגדלת לעשות כן.

פני השר רעמו, גם נסה להסב פני הדבר, ובראותו כי ללא הועיל נאלם דומיה.

מה אספר לכם אחי ואחותי היקרים, השר עשרני עושר גדול, וברכוש גדול יצאתי ממנו אשר לא דמיתי ולא קויתי מעולם, שישו אתי משוש, הוני ורכושי עלה עד אלפים ורבואות, ועתה איש אוצרות (באנקיר) אמעריקאני אנכי; שרים, רוזנים, אלי יפנו ללוות כסף, וגם להשר הר-שושן השיבותי לו כחסדו, כי הלויתי לו חמשים רבוא שקל כסף במרבית מעט מוער, שנים למאה.

— האדון הר-שושן! — נתנה תמר בקולה — הלא הוא צור גואלי אשר פדה ממות נפשי ביער; גם זכר האדון ההוא הר-שושן, ולו אחוזת נחלה ומעון קיץ בקרבת עיר כסלון, בין כסלון ובין „זבול".

יוכל היות, יוכל היות, ענה שלמה ואמר, הוא ולא אחר, כי יש לו מעון קיץ נחמד למראה בארץ רוסיא.

הוא ולא אחר! — נתנה תמר בקולה — מאד המו מעי לו, צדיק וישר הוא.

הרוצה להחכים.

אל עיר הפלך שולחתי מביתי — פתח יוסף את דבריו — אל המהפכת והצינוק נתנוני; בדד משמים ישבתי ולא ידעתי מה אחריתי — אבל ישועתי לא הרחיקה חק, כי הוציאוני מבית כלאי לשלחני אל עיר הבירה. שמה עמדתי לפני כסא המשפט לבית-דין הצבא — אבל כאשר יאמר משל הקדמוני: „מי שלא אכל שום אין ריחו נודף", כן הכירוני השופטים כי חף אנכי מפשע, ואצא לחפשי.

מי האיש אשר יאמר, כי ראה את החיים עין בעין? הן כל אדם יחוש בנפשו כי רוח חיים בקרבו, המניעו אל כל רוח; כל איש ירגיש את החיים, וכספוג הזה מתרחב ומתקצר לרגלי המקרים העוברים עליו, אם טובים או רעים; אבל האם יזכור את העת אשר נפח באפיו נשמת חיים? האם ידע את הרגש ההוא הנעלם מעין כל חי? החיים סוד כמוס וקדוש המה — רק אלה המטים למות בעצם תומם ופתאום יקיצו לחיי עולם בין רגע, רק המה ירגישו את החיים ויבואו בסודם!

כאשר הוציא היושב ראשונה במשפט את הדבור: חף הוא מפשע! הרגשתי כמו שולח מלאך ממרום ויפח באפי נשמת חיים. שויתי רגלי כאילות, וארוץ אל בית הסהר להחליף את בגדי הכלא בבגדי הראשונים אשר הפשיטו מעלי, והנה שם שר בית הסוהר לקראתי ויושט לי מכתב. בידים רועדות מהרתי לפתוח את המכתב ואביט על החתום, והנה יד אבינו חותם בו; ובהתחלותי לקרוא שתים ושלש דלתות, הה! תמר מתה ממצוקת נפשה, ואפול על הארץ באין אונים.

חק ידוע הוא ברוב המתעלפים, כי אם אין איש אתו להעירהו ולהקימהו, אז יקום ויתעודד גם בלי עזרת אחרים. גם אנכי קמתי אחרי שכבתי למעצבה זמן מה, חשבתי דרכי אנה אפנה ואנה אברח מפני קשי יומי הרודף אותי בלי חשך? לא אשוב אל עיר מולדתי, אמרתי, יהי מה! משם הקרה הרעה, שם מצאני קשי יומי וידבק בי כצרעת ממארה, לא אוסיף לראותה עוד עד עולם.

ערכתי מכתב לאבי, שפכתי את כל לבי לפניו, ואוחז דרכי ארצה אשכנז מבלי ראות פני איש. רב שבעתי נדודים על דרכי, עוני ומחסור נשאתי סבלתי, התנצלתי את עדיי מעלי למען מלא משאלות הקיבה ולשלם נשיו, הוא הנושה האכזר אשר אין על עפר משלו, ואשר גם בגדי ערומים יפשיט למען חובו הגדול, אך אחרי רב עמל ותלאה הגעתי למחוז חפצי .B.

שם החלותי לשקוד על דלתי בית־שבת־תחכמוני, ללמוד את חכמת הרפואה אשר בה כל מעיַני מנעורי. זקן בית המדרש משכני חסד, יום יום הוספתי לקח על לקחי מפי ספרים, וביותר מפי הנסיון אשר היה נר לרגלי תמיד, מורי ומלמדי להועיל, כי לא החלטתי דבר עד אשר בחנתיו צרפתיו, וכוננתי לחקר תכליתו, ובכן יגעתי ומצאתי נתיבות תעלומות חכמה שכם אחד על בני גילי המקשיבים לקח עמדי. זאת מצאתי ראיתי כי התוגה ממר גורלי אשר מצאה קן לה במעמקי לבבי, היא שמתני לכלי מוכשר לקבל כל חכמה, ורק במעוט תענוג החכמה נקנית, והתוגה תעשה את האדם לפועל מתמיד ולמשכיל על כל דבר. סוף דבר, שקידתי הרבה בלמודים העלתני על, ובמשך ימים לא כבירים השלמתי חקי, וגם תעודה נִתן לי, כי שאר רוח לי בחכמת הרפואה.

אחרי כלותי מעשי שמה, אמרתי לשוב אל ארץ מולדתי ואל בית אבי. עשיתי דרכי מראש לעיר הבירה, לעמוד שמה על המבחן שנית כחק; ובמשך ימי שבתי נודעתי לשם ולתהלה כרופא חכם מפליא לעשות, כי נקרא נקראתי הפעם אל אחד השרים אשר נשא את חליו זה שלשה ירחים, וכל עמל הרופאים לגהות ממנו מזור, עלה בתהו. בבואי אל השר פחד קראני, פחד ורחב לבי בקרבי, כי הכרתיו כרגע כי הוא מלאך מושיעי אשר פדה ממות נפשי בעת עמדי לפני כסא משפטו — אף אמנם התאמצתי בכל כחי להעלות ארוכה למחלתו, וכן הצליח חפצי בידי, ולשמחת לבבי שב לאיתנו ובריא אולם הגהו. השר שמח שמחה גדולה, בהודע לו כי אני הוא אשר חלץ נפשי ממות, ואחר הציגני לפני שרי הצבא, וידבר עלי טובות, וכאשר קרבו ימי המלחמה נקראתי לשרת במחנה בתור רופא־הגדוד, ובכן באתי הנה. עתה עינינו הרואות כי מאת ה' היתה נסבה, גבריאל חשב עלי רעה, להכריתני מארץ החיים, ואלהים חשבה לטובה!

— לזכר שם גבריאל אתנודד — אמרה תמר — כאשר תשא את הבליעל הזה על דל שפתיך, יתרחבו פצעי לבבי האנושים. מי יתן ואחזה בו נקם, או אז תעלה ארוכה למכתי, אבל לא! הוא הרוני לענה, ולנצח לא אשכחהו.

— כאשר אחוה לי תשאף לבלעהו חיים, לו היה לאל ידך — ענה יוסף — ופניו מפיקים מעט זעם — אכן חמת נקם לך רעיתי, וברוגז לא תדע רחם.

— האמנם תמצא בי עון וזדון לב בזה? האם מיטב חלבי ודמי אשר מצין למי חוצות נחשבו בעיניך?

— לא אמצא בך עון, רעיה יקרה, זה דרך נשים לך, אשר עם כל רך לִבם, כעס בחיקם ינוח, והוא יבלע כל עצתם מלהביט נכחות.

— חידות לי דבריך אישון עיני, כי תריב ריבו, כמו תענה בו כי הפליא חסדיו עמך.

— אבל התבונני היטב ותמצא כי מישרים אשפוט, ועלינו להודות לגבריאל ולשלם לו טובה, תחת הטוב והחסד אשר עשה עמנו להרים קרננו בכבוד — האף אין זאת?

— בנתי לרעך — אמרה תמר — אבל האמנם לו יאתה תהלה, באשר כי בחמלתו עלינו, לא נתננו להיות טרף לשניו ולעשות בנו כלה כאות נפשו?

— כן הוא! רעיה יקרה, רבות ראיתי בימי חיי הבלי, והנה מצאתי ראיתי כי קצרה

יר אדם להרע לרעהו, גם שוא תשועתו אם ה׳ לא צוה. בני האדם גם אהבתם גם שנאתם מאפס ותהו יחד כולם, רק כלי מעשה המה ביד הנעלמה אשר תחולל נפלאות בכחה ועין לא תשורנה; ולפעמים גם על ידי איש חורש רעה תמצא לנו רב ישע. ועל כן עלינו לברך את המקרים אשר הביאו לנו חסן ישועות מבלי שים פדות, אם על ידי טובים או רעים הם, התבין את דברי? עני בי עתה, כי לולא גבריאל אשר התנפל עלינו לשדד רבצנו, עוד בחשך ישבנו ולא קמנו היום לראות אור בהיר בשחקים על גפי מרומי ההצלחה?

— אמיץ כח הנך להתוכח, ולא אמצא ידי ורגלי לערוך מלים נגדך, ובכן אסיר גם כעס מלבי; אך היטיבה נא לספר איך נפל בידך עתה, אמרה תמר, ושחוק קל עבר על שפתיה.

— כן בידי הוא כחומר ביד היוצר, וזה הדבר: האיש גבריאל הוא קבלן מאת הממשלה להעמיד את צרכי בית־החולים אשר תחת פקודתו, והנה לא עברו ימים רבים והוא נפל בפח — כי בא עליו כתב שטנה, אשר הוא מזייף את הקמח ויערב במו סיד, ועתה עצור הוא בבית הסהר, ובידי להוציא לאור משפטו.

עוד לא כלה את דבריו, והנה מרכבה כבודה באה ותעמוד על יד השער. הרכב בא הביתה ובידו מכתב מרופא העיר, ומבקש את יוסף לבוא אליו אל בית־החולים כאשר הבטיחהו.

— לא אעזבך, אלוף נעורי! אמרה תמר, ותאחז בימינו; לא אעזבך חיי רוחי, כי בלעדך נפשי עלי תאבל!

— אח יקר! ענה שלמה גם הוא, עוד לא שבענו די עונג מהביט אל פניך היקרים ואיך תעזבנו?

— אבל איך אוכל להשיב פני הרופא הנכבד ולמלאות את פניו קלון? ובכן עצתי שבו עמדי ונסעה יחד.

— טובה עצתך! ענו שלמה ותמר, וישבו שלשתם יחד ויסעו.

האדון „צמח״! נתן הרופא את קולו, ויחזק ביד יוסף בשמחה וידידות; ומי האדון הלזה והגבירה הנצבת עליך?

האדון הזה הוא אחי, באנקיר אמיריקני, והגבירה היא רעיתי — ענה יוסף — והרופא הושיט ידו גם לשלמה ולתמר, ויבואו פלם אל הבית.

כה שטו הלכו ארבעתם מחדר לחדר, עד אשר באו אל מטת איש אחד זקן נענה ונדכא, המתהפך על ציריו זה כבר, וישבו על יד מטתו. עוד המה יביטו יראו בו, ותמר נתנה בקולה, דודי! האח דודי! מי הביאך הלום? אבי! נתנו יוסף ושלמה בקולם ויפלו על צואריו ויבכו. ודוד התעודד מלוא קומתו ויקם, ועיניו יביטו חליפות פעם ביוסף ופעם בשלמה, ואחר נתן בקולו גם הוא: יוסף בני! רב לי, עוד יוסף בני חי! גם אתה? הזה שלמה בני? כתאר פני נדיבים פניכם. תמר בתי! ויפול על צואריהם ויבך.

הרופא השתומם ממראה עיניו, וממשמע אזניו, והם כלם יחד לקחו את אביהם על זרועותיהם וישבו במרכבה ויסעו.

תוכן עלילות.

חסד עשה אלהים עם בני האדם אשר הסתיר מהם את גורלם בחיק העתיד, לו ידע האובד האמלל כי כל ימיו ילך חשכים ותקומה לא תהיה לו, כי אז כרע נפל תחת משא יגונו, וידיו לא תעשינה תושיה; או לו ידע כי ימי הרעה כליל יעבורו, ותשוב עינו

לראות טוב, לא מצא נוחם לנפשו, בשעה קטנה הטובה, חלף כל ימי עניו ומרודו מקדם. האדם כל ימיו הוא מתחולל מפחד תמיד פן יבוא כשואה אידו, או פן יאבד בעניו, ובעת תצר לו מאד תקום התקוה ותלחוש באזנו לאמר, קוה אל ה׳, כי גם עת לחננה — כה התקוה והפחד ילוו אל האדם עד יומו האחרון,

דוד אשר כל ימיו היו כעס ומכאובים עד זקנה ושיבה, בכל זאת שביב תקותו לא כבה נחלתה, ואמיץ לבו היה כי יבוא יום אשר יראה את עולמו בנוי; ולעומת זה פתאום זרח בחשך אורו, שמחתו גדלה וגם עברה חק עד לא יכול כלכל ברוחו, וימצא לו נוחם חלף כל הרעות והמצוקות אשר מצאוהו כל ימי חלדו, כמו מאושר וצולח הוא מלידה ומבטן. — לרגעים בכה על צוארי בניו הנאהבים והנעימים, ומדי דברו בם העיר את אזנם למוסר ויאמר: בני היקרים! שמעו נא מוסר אב גם הפעם לטוב לכם כל הימים, אל נא תרימו למרום קרניכם לעין רואים, וירעשו הרים כי עשרתם עושר גדול; כי למה תתראו, להיות לכם למוקש?

— אבי היקר! — ענה שלמה — למה תתחולל בדאגה למעננו. הן מהלל שם ה׳, יש לי רב באוצרי הטוב, ותקצר יד איש לנגוע בי לרעה.

— ובכל זאת — אמר דוד — ובכל זאת בני, אשרי אדם מפחד תמיד.

— אבי! — אמר יוסף — עת לעשות לי על אודות גבריאל כי עלי נוטל לחרוץ משפטו ודינו ולמסרו ליד השופטים.

— אלכה נא ואראה את מפלת הארי — אמרה תמר — אחזה נקם באיש הדמים הלזה, כי גמולו על ראשו ישוב ועל קדקדו חמסו ירד.

— אל נא באפך — אמר דוד, המשפט לאלהים הוא, והוא ישלם לאיש כמעשהו, אבל לא לנו בני תמותה, עלינו לגמול לחייבים טובות, ורב להוכיח משוגתו עד יכיר עותתו ושב ורפא לו.

נלכה כולנו לראות את שלום גבריאל ידידנו — הוסיף דוד לדבר, ונראה במה נוכל להושיעו. פקודת דוד נעשתה כרגע, במרכבה קלה באו אל בית הסהר ויבואו החדרה מקום גבריאל עצור שם, והנה הוא נופל על המטה עיף נרדם וגלוי עינים, פיו פתוח ופניו נפלו נהפכו לירקון, ומרבה שיחה לעצמו בשפה לא ברורה, ולרגעים יתן קולו בזעקה גדולה ומרה.

חולה הוא — אמר יוסף בהעיפו עיניו בו — ידעתי את המחלה הזאת, היא מחלת מוכי הירח, כל הגות רוחו בהקיץ ידבר מתוך החלום.

— זרח, זרח! השע ממני. נתן גבריאל בקולו משנתו, אל הכני זרח. חמל נא!

— תן תודה מה עשית? ואמלא לך, אמר יוסף כמדבר בעדו.

— בברותך שמתי ראש, הורדתיך דומה בימי עלומיך, למען לא תתיצב לשטן לי על דברי לגרש את אשתי היא אחותך.

כולם השתוממו איש אל רעהו ממשמע אזניהם.

הוי אבי עולה מן הארץ — עטוף לבנים, והלל גם הוא אחריו, מלקחים בוערות בידם, המה ימיתוני, אוי נא אבי חמל נא חוס ורחם. ויאנק דום.

עד ארגיעה נתן במרום קולו. אויה לי מי כל המחנה הזה אשר פגשתי, זקנים עם נערים, טף ונשים ופניהם חמרמרו מני בכי, רודפים אחרי בקרדומות כחוטבי עצים. תנה לי אישי אלוף נעורי, תנה לנו אבינו, יזעקו מרה. ואם אין פה תהא קבורתך.

— תן תודה וסר עונך — הוסיף יוסף לדבר.

— הה! בנעורי שביתי שבי אנשים למוסרם לצבא, בנים מתחת זרועות אביהם, אבות מעל ראש בנים, ודם נפשות נקיים אשר לא עליהם הגורל לעבוד שתיתי לרויה,

אללי לי — הוי שפרה שפרה ! אשת נעורי דולקת אחרי , תאמר לסחבני אל בית דין הגדול למסור דיני לשמים, אויה לי כי נגזרתי, הן עדה בשחק כי בגד בוגדים בגדתי בה, ובאביב ימיה השלכתיה אל בור שאון, אל בית המשוגעים, והיא מתה ממצוקות נפשה, אוי לי מיום הדין.

הוי דוד, דוד. הגם אתה פה? כפרץ רחב תאתיו כולכם עלי, אוי ואבוי, הרביתי להרע לך, גדול עוני מנשוא. את ביתך הצתי במו אש, ומכתבים מזויפים השלחתי עליך לשבור מטה לחמך, הה! צירי אנשי עצתי יקחם אפל, יבלעם בכור מות, המה עזרו לי לרעה, בכל קצוי תבל ובכל פנה מסותרה יצפנו יארובו. אל אלהים! למה רק עלי נתכה כאש חמתך? עולל נא למו כאשר עוללת לי, הן המה היו בעוכרי.

יוסף! אללי לי, הרף נא מערפי אל תכני נפש, חטאתי לך עלם יקר, וגם דמך מידי הנה נדרש, אבל לא, הכני פצעני, מכת פצע וחבורה, כי לך המשפט. הוי בית האוצר — הוסיף לזעוק מרה — חמס ושוד בקרבו, מספר האמללים ממנו רבו משערות ראשי, בזיופים ובעקבה וברמיה לקחתי את הרכוש והנפשות. אויה, וישלח ידו לגוז את ראשו, וייקץ והנה חלום.

רגעים אחדים הביט על כל סביביו בעינים מזורות אימה וישאף רוח, כי פחד מחזיונותיו הנוראים. אבל עד ארגיעה התעודד מלוא קומתו בחיל ורעדה ויאמר, הלא אדוני הרופא. ויסב מבטי עיניו אל הנשארים העומדים סביביו. ויאץ בכח זכרונו לזכור מי הם, כי לא מוזרים לו.

דוד! תמר! יוסף! — נתן גבריאל בקולו — ויספוק כפיו, וימת לבו בקרבו ויהי לאבן.

— שובה למנוחתך, הרגיעה רוחך גבריאל. גבריאל! אמר דוד אליו בשובה ונחת בהחזיקו בידו באהבה — למה נבהלת? ידידנו אתה. לדרוש שלומך באנו לרוחתך לישועתך.

— שתי שעות, עמד גבריאל חפוי ראש, ופניו כבושים בקרקע, כאיש נדהם נאלם דומיה, אך דברי דוד הרכים וחכו ממתקים השיבו את רוחו אליו. ויחליף כח ויתנפל לרגלם מלא קומתו ויאמר, המצאתני דוד? נפלתי בידך הפעם, יוסף הנו הרופא, עשו עמדי ככל העולה על רוחכם, כי לכם הצדקה —

— הוי כסיל ובער! אמר דוד בתלונה, האיש האכזר לא יאמין בטובת לב בני האדם, אחת דברתי ושתים זו תשמע, כי לא אויב אני לך ולא מבקש רעתך, את האלהים אני ירא.

— דוד! אתה הצדיק ואני ואנשי העובדים על ידי הרשעים, בושתי וגם נכלמתי להרים פני אליך ונקוטותי בפני, אשר נואלתי ואשר חטאתי נגדך, ושבע יפול צדיק וקם, נפלת קמת, אבל אחריתי נכרתה.

— האמנם? באמת ובתמים תדבר ככה? כי תנחם על הרעות אשר עשית? אם אמנם כן שובה עד ה' אלהינו כי מקבל שבים הוא. אבל ראשית דבר הרחק עולה מביתך והשב את הגזילות אשר גזלת עד היום.

— הן רבים יתאוננו רע באזני עליך — הוסיף יוסף לדבר — את חילם בלעת ותציגם ככלי ריק, גם הארון הבאראן „הר-שושן" חבלת כל אחוזותיו בקרבת עירנו פה, לא בכסף ולא במחיר אך בשקר תרמיתך ועוד רבות כהנה. ואם כן אפוא לו לעצתי שמעת שים שלום עמהם, לטוב לך, כי אם לא תרחץ בנקיון כפיך לעת כזאת אשר השופטים ימצו את עומק הדין, יהיו לך אנשי מצותיך למזכירי עון ונוספו גם הם על חטאתך זאת, ושחת לך; האם בנת לרעי?

— אדון נכבד, ראה אראה כי טובתי אתה דורש, עליך אשליך יהבי הפעם על דברת הכסף, אך היה עלי מליץ ופדעני מרדת שחת, תן לי אך הנפש והרכוש קח לך.

יוסף צוה במפגיע על גבריאל ליתן לו כתב אמנה על כל האחוזות אשר לו וגם על בית האוצר, לעשות ככל העולה על רוחו באין מפריע.

גבריאל מלא פקודת יוסף ולא שנה אחרי דברו.

ועתה גבריאל — הוסיף יוסף לצוות — מצה חשבון כל המעשים והעלילות אשר עשית ותן לי כתוב מפורש על הגליון.

— אדוני! התנפל גבריאל לרגלי יוסף, האם עוד שוחה אתה כורה לרגלי, המעט לך כל אלה, הביטה וראה כי כחרס הנשבר נהייתי, בבשרי אין מתום, העלה נדף תערוץ?

— כסיל אדם! עודך מאנת להאמין בי אמונת אמן כי רק טובתך אני דורש. רק להשב את הגזילות אחפוץ, ולהעביר אשמתך אשם גזילות, אשם מעילות, לאנשים אשר אשמת להם והסר דמים מביתך לטוב לך.

גבריאל מלא פקודת יוסף, ויקח בידו את הגליון אשר נקבו בו בשמות האנשים העשוקים, ואחר בא אל בית האוצר ויגרש משם את כל האנשים העובדים, ויבוקש וימצא כי הון רב יכיל בקרבו בית האוצר הלזה, אשר השתוממו כולם על עושר גבריאל ואשר לא פלל איש כבה, ויוסף הודיע ברבים מי בעל דברים נגד בית האוצר יבוא אליו.

השמועה עשתה לה כנפים על פני רחבי תבל, וינהרו המונים המונים, וכל אחד הוכיח בצדק את העושק והמרוצה אשר נעשתה לו, ויוסף כלכל דבריו במשפט וישב לכל איש כספו במשקלו. בתוך הבאים היה גם האדון הר-שושן, יוסף הכיר את פניו ויחדה בשמחה אתו, ויכבדהו כיאות, גם תמר התודעה אליו ותמשוך לו חסד, כי השיבו לו כל עשרו ונכסיו, וגם משה יד שלמה עשה לו הנחה לאורך ימים להשלומים בלי מרבית. האדון זכר את המקרה על אודות תמר, ויספר לכולם כל המוצאות אותה. יקר וגדולה נעשה לו, וישב אל מקומו שמח וטוב לב, דמעת העשוקים לא נשמע עוד והכל על מקומו בא בשלום.

— בעוד ימים הציג יוסף את גבריאל לפני השופטים, וידבר עליו טובות, ויבקש רחמים בעדו וישלחוהו לחפשי.

בערום ובחוסר כל שב גבריאל אל עירו, הקמח הָחרם, מבית האוצר לקח איש איש את אשר לו, וינצלוהו כמצולה שאין בה דגים. בית גבריאל בכסלון נתן יוסף לבני זרח הנודדים ללחם, ככלי ריק הוצג עתה; אך יוסף משך לו חסד, כי ארוחת תמיד נתנה לו מאתו מאת הברכה האחת אשר אצל למענו, ויהי לתוכחת מוסר לכל מעול וחומץ. בכל לבו שב אל אל ה׳, ושם דוד ובניו רומם תחת לשונו.

גם דוד בא על מקומו בשלום אל מחוז חפצו אשר ערגה נפשו מימים ימימה, כי שלמה הזיל כסף הרבה מכיסו ויתן על ידו, ויסע לארץ הקדושה!

הדגים הנאחזים במצודה.

ותעשה אדם כדגי הים.
(חבקוק א׳ י״ד)

עַל יַד חוֹף הַנָּהָר יָצָאתִי לָשׂוּחַ
הַקַּיִץ הַקַּיִץ, אַט רְחֵף הָרוּחַ
גָּאוּ הַמַּיִם – מִמְּקוֹמוֹ מָשׁ הַקֶּרַח
וּכְבָר סְבִיבוֹת הַנָּהָר, נִצָּנֵי קַיִץ וָפֶרַח,
הַבְּרִיאָה כֻּלָּהּ, פָּנִים חֲדָשׁוֹת לָבָשָׁה,
מִמָּרוֹם שֻׁלָּחָה – לָנוּ מֻקְטָרָה מֻגָּשָׁה.

לִבִּי הוֹמֶה – יֶהְגֶּה רַבּוֹת מַחֲשָׁבוֹת.
שָׁכַחְתִּי תֵּבֵל וּמְלֹאָהּ – הַשִּׁירוֹת הַנֶּעֱצָבוֹת,
שָׁכַחְתִּי תֵּבֵל וַהֲבָלֶיהָ, מְתִים מֵחָלֶד
וַחֲלֹמוֹת חָלַמְתִּי – כְּמוֹ הָיִיתִי יָלֶד,
כָּל יָפִי כָּל נֹעַם – תַּאֲוָה לָעֵינָיִם
הִרְהִיבוּ לִבָּתִי בִּשְׁלַל צֶבַע רִקְמָתָיִם!

דְּמוּת עָרַכְתִּי לַבְּרִיאָה, דְּמוּת לַטֶּבַע –
דְּמוּת אָדָם, דְּמוּת גֵּיא וָגֶבַע
בְּעֵינֵי רוּחַ אֶת כָּל הַיְקוּם רָאִיתִי –
מַרְאוֹת אֱלֹהִים – בָּאֵלֶּה לֹא נִסִּיתִי,
מִכָּל עֵבֶר וּפִנָּה אַךְ חֹפֶשׁ וּדְרוֹר,
מִכָּל אַפְסִים תִּזְרַח הַשֶּׁמֶשׁ, יָהֵל הָאוֹר.

פֹּה הַנֶּפֶשׁ תִּמָּלֵא, הָרֶגֶשׁ יִתְעוֹרֵר,
עַל עֵצִים רַעֲנַנִּים קוֹל יְשׁוֹרֵר,
צִפֳּרִים עָפוֹת, מִמְּקוֹם דְּרוֹר וָחֹפֶשׁ יְהַלֵּכוּ –
בַּשִּׁיר יִתְּנוּ קוֹלָם – כָּל נֶפֶשׁ יְשַׂמֵּחוּ,
פֹּה הַדְרַת הַבְּרִיאָה, הוֹד הַנֵּצַח,
אַךְ שָׁלוֹם וְשַׁלְוָה – חָרוּת עַל מֶצַח.

פֹּה אָמַרְתִּי, אַךְ שֶׁקֶט, אַךְ שַׁלְוָה,
חִדְלוּ עוֹשֵׂי רֶע, חִדְלוּ בְּנֵי עַוְלָה,

פּה לא יִשָּׁמַע שׁוֹד וָרֶצַח,
אֲנָשִׁים לא יוֹדְשׁוּ — כְּהִדּוּשׁ קֶצַח,
נְעִים הַחֹפֶשׁ, הָאוֹר מָתוֹק לָעֵינָיִם,
פּה חַיֵּי נְשָׁמוֹת — חַיֵּי שָׁמָיִם!

* * *

חִישׁ גָּז הַמַּחֲזֶה — הַתְּמוּנָה הַיָּפָה,
רִגְשׁוֹתַי תֻּמָּם הָלָכוּ, הַטּוֹבָה חָלָפָה,
אֵיכָן חֲמוּדוֹתַי? הַקֶּסֶם הִתְחַמֵּק, הַטּוֹבָה נֶעְדֶּרֶת,
וּבְעֵינֵי בָשָׂר רָאִיתִי, תְּמוּנָה אַחֶרֶת —
אֶל חוֹף הַנָּהָר לִרְאוֹת, עֵינַי יוֹרֶדֶת —
וּתְמוּנַת מַעֲצִיבָה, לְפָנַי עוֹמֶדֶת:

דָּגִים שׁוֹנִים לְמִינֵיהֶם — בַּחַכָּה הֹעֲלוּ,
(הַדַּיָּגִים פֵּרְשׂוּ מִכְמֹרֶת, פִּיהֶם לא שָׁאָלוּ,
לִפְנֵיהֶם הָרֶשֶׁת פְּרוּשָׂה, בָּהּ יִלָּכֵדוּ),
כְּפֶתַע יִתְעוּ אָנֶה וָאָנָה דֶּרֶךְ יֹאבֵדוּ,
הֵמָּה יֹאבוּ לָצֵאת לַמֶּרְחָב — אַךְ הֶבֶל! —
חָפְשָׁתָם שֻׁדָּדָה, נֶאֱחָזִים בִּמְצוּדָה, בַּכֶּבֶל.

מַה נּוֹרָא הַמַּרְאֶה — כָּל לֵב קוֹרֵעַ,
מִבְּשָׂרִי אֶחֱזֶה זֹאת — וְלִבִּי יוֹדֵעַ!
גַּם לְרֶגֶל אֱנוֹשׁ תִּדְרוֹךְ יַבֶּשֶׁת,
עַל כָּל שַׁעַל וָשַׁעַל — מְזוֹרָה הָרֶשֶׁת,
לא יִתְּנוּהוּ לַאֲשֶׁר יִשָּׂאֵהוּ הָרוּחַ לָלֶכֶת,
בַּסַּד נְתוּנָה רַגְלוֹ, בַּצִּינוֹק וּמַהְפֶּכֶת.

אָנֹכִי רַק לָשׂוּחַ יָצָאתִי הַיָּמָּה —
וְאֶת עַמִּי הָאֻמְלָל, רָאִיתִי שָׁמָּה,
כְּנֶסֶת יִשְׂרָאֵל, אָמְנָם לְיוֹנָה דָמְתָה,
אוּלַי בִּימֵי קֶדֶם — בִּימֵי שַׁלְוָתָהּ.
עַתָּה נֶהְפַּךְ הַגַּלְגַּל, הַיּוֹנָה לא תִמְצָא מָנוֹחַ,
וְעַמִּי הָאֻמְלָל — צִיף יָגֵעַ רְפֵה־כֹחַ.

לַדְּגִים הָאֵלֶּה, בַּת עַמִּי בְּרוּמִינְיָא, נִדְמֵית,
רַגְלַיִךְ לִנְחֻשְׁתַּיִם הֻגָּשׁוּ — לֹא תוּכְלִי שְׂאֵת —
כִּי תֹאמְרִי: „צַר לִי הַמָּקוֹם לֹא אוּכַל שֶׁבֶת
הָבָה אֵלְכָה אֶל בֵּית אֵם אֹהֶבֶת“,
יִפָּקְדוּ עָלַיִךְ, עֲוֹן אֶרֶץ מוֹלֶדֶת —
אַהֲבָה לֹא תֵדְעִי, בְּאַרְצֵךְ בּוֹגֶדֶת!

צַר לִי, בַּת עַמִּי, צַר לִי עָלַיִךְ,
הִשָּׁמְרִי נָא הִשָּׁמְרִי גַּם מִמְּאַהֲבָיִךְ,
הַאִם לַעֲצָתָם תְּיַחֲלִי, סֹעֲרָה עֲנִיָּה?
הַאִם כְּבָר בָּא הָאוֹר, בְּאֶרֶץ רוּמַנְיָה,
וְשָׁלֵו שַׁלְאֲנָן בִּמְקוֹם הַתֹּפֶת תּוּכְלִי שֶׁבֶת —
כִּי לְהַיּוֹעֲצִים הָאֵלֶּה תַּטִּי אֹזֶן קַשֶּׁבֶת?!

„אַל תְּמַהֲרִי תַחְפְּזִי לִבְרוֹחַ אֶל אֶרֶץ אַחֶרֶת,
„שׁוּבִי הִתְעַנִּי תַּחַת מֶמְשַׁלְתֵּךְ הַגְּבֶרֶת,
„עוֹד טֶרֶם תֵּדְעִי מַה יִּקְרֵךְ שָׁמָּה,
„הֵן גַּם מִשָּׁם יְגָרְשׁוּךְ אֲחוֹתִי רֻחָמָה“.
זֹאת לָךְ, בַּת עַמִּי, עֲצַת מְאַהֲבַיִךְ,

אַךְ הַאִם גַּם פֹּה, לֹא תִתְעַנִּי, תַּחַת מְעַנַּיִךְ?!...

* * *

בַּת עַמִּי בְּמֶרְחַקִּים בְּרוּמַנְיָה וּמָרְקָה,
(מְקוֹם גֶּזֶל מִשְׁפָּט, כָּל צָרָה וּמוּעָקָה),
כָּל יָמַיִךְ מַכְאוֹבִים — מַחְסוֹר וּדְאָגָה,
חָפְשָׁתֵךְ נִגְזָלָה — כְּיוֹנָה בִּמְעֵי הַדָּגָה.
עֶבֶד עֲבָדִים הִנֵּךְ — זֹאת לָךְ הַתְּעוּדָה!
יָדַיִךְ אֲסוּרוֹת — כַּדָּגִים הַנֶּאֱחָזִים בִּמְצוּדָה.

ווארשא. בחדש הרביעי תרמ"ז.

פנחס ליכטענבערג.

יוֹם הֻלֶּדֶת.

ליום הלדת חותני הרב החכם הנודע לתהלה ר' משה שפירא נ"י בסרהייא, למלאות לו שבעים שנה ביום השבת כ"א כסלו תרמ"ז.

וְהָיוּ יָמָיו מֵאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה:
(בראשית ו' ג')

—०○०—

1.

מֵאָז עַם עוֹלָם בַּגּוֹיִם נָדְדוּ,
הִתְעָרְבוּ בָמוֹ מַעֲשֵׂיהֶם לָמְדוּ,
גַּם אֶל גִּיל כָּעַמִּים לָמְדוּ לִשְׂמֹחַ,
גַּם יַעֲקֹב יָגֵל כִּי נוֹלַד בְּחָלֶד.
אֵיךְ לֹא יָשִׂישׂ אָח לַצָּרָה יוּלָּד,
הֵיךְ יוֹם הִוָּלְדוֹ יוּכַל כֹּל לִשְׁכֹּחַ!

2.

כֵּן שָׁנָה שָׁנָה עַד יוּבַל לַקָּבֶר,
יוֹם הֻלֶּדֶת אוֹתוֹ יָחֹג כָּל גֶּבֶר,
וִירֵאִים בָּעָם יַעֲשׂוּהוּ פַּעֲמָיִם.
כִּי יֵשׁ בָּמוֹ עַל הַסְּעִפִּים פֹּסֵחַ,
אִם לַשֶּׁמֶשׁ יִמְנֶה אוֹ לַיָּרֵחַ,
וּמִשֶּׁפֶק הַיּוֹם יָחֹג יוֹמָיִם.

3.

עָלֶיךָ זְקַן עַמִּים אֶתְמַהּ תָּמֹהַּ,
הֵן לֹא אִתְּךָ חָכְמָה הִשָּׁה אֱלוֹהַּ,
אֵיךְ תִּכְסַל כַּיֶּלֶד חֹג יוֹם הֻלֶּדֶת?!
מַה חֶלְקְךָ פֹּה אִם לֹא בוּז כִּיךָ.
נָע וָנָד בָּאָרֶץ, מָחָר אַיֶּכָּה?!
מַה־לָּגִיל לְצִפּוֹר מִקִּנָּהּ נֹדֶדֶת,

4.

וּלְשִׂמְחָה מַה־זֹּה עֹשָׂה – אֶשְׁאָלֶךָ,
לוּ גַּם הַמְאֻשָּׁר בָּעַמִּים אֶרְאֶךָּ,
הֵן מִבְּלִי עֶצֶב אֵין שִׂמְחָה נִשְׁמַעַת.
הֲנֶעֱצַבְתָּ טֶרֶם עִצְּבוּךָ בְּשִׁלְיִ,
הֲיִכְסֹף הַחֹמֶר לִהְיוֹת לַכְּלִי,
„אַשְׁרֵי מִי שֶׁלֹּא נִבְרָא" זֹאת מוּדַעַת.

5.

מֵעַל סִפְרֵי קֹדֶשׁ דִּרְשׁוּ וְקִרְאוּ,
אִם יוֹם מִשְׁתֶּה זֶה, רִאשֹׁנֵינוּ יָדָעוּ,
רַק „הֻלֶּדֶת פַּרְעֹה" פַּעַם מְצָאנוּ,
גַּם הוּא אוּלַי לֹא יוֹם הֻלַּדְתֵּהוּ,
רַק יֶלֶד יֻלַּד לוֹ יוֹרֵשׁ כִּסְאֵהוּ?
אַךְ כֹּה אוֹ כֹה יְהִי, מַה־לוֹ וָלָנוּ.

6.

יַעֲקֹב עַל אַדְמָתוֹ שׂוֹרֵק נָטוּעַ,
יִפְרַח כַּתָּמָר וּכְעֵץ עַל מַבּוּעַ,
קִרְיַת מוֹעֲדֵהוּ עַל תִּלָּהּ עֹמֶדֶת,
בָּהּ כֹּהֲנִים וּנְבִיאִים שָׂרִים וָמֶלֶךְ,
גִּיל בִּירוּשָׁלַיִם מָשׂוֹשׂ בַּפֶּלֶךְ,
אַךְ אֵין גַּם אֶחָד חֹגֵג יוֹם הֻלֶּדֶת.

7.

וּבְאֶרֶץ רוֹמִים*) יֹשְׁבֶיהָ אֹכֶלֶת
פֹּה מַה־צָּדְקוּ הָהּ דִּבְרֵי הַקֹּהֶלֶת:
„טוֹב טוֹב יוֹם הַמָּוֶת מִיּוֹם הִוָּלְדוֹ"
וּמַה־לְּךָ וְלַגִּיל – אֵפוֹא אֶשְׁאָלֶךָ –
מִשָּׁם גֹּרַשְׁתָּ פֹּה אֹיֵב יַכֶּכָּה,
וּלְלֶחֶם אַיּוֹ יְהוּדִי שָׁב וָיֶלֶד!!

* * *

*) ארץ רומיניה.

8.

„הם! הם! מַר נֶפֶשׁ – אֶשְׁמַע קוֹל כְּרַעַם –
מִי אָשֵׁם בַּדָּבָר כִּי מַר לְךָ הַפַּעַם,
וּבְכָל שִׂמְחַת רֵעַ כֵּן תִּתֵּן־דֹּפִי,
מַה־לְּךָ וּלְקֹהֶלֶת שֶׁרוּחוֹ נֶעֶבֶרֶת,
הֵן גַּם הוּא בְּנֹעַר דִּבֵּר אַחֶרֶת,
לֹא שֶׁקֶר הַגִּיל לֹא הֶבֶל הַיֹּפִי".

9.

„מָתַי יָגֵל אִישׁ אִם לֹא בִּימֵי הִוָּלֵד,
רָאשֵׁי שָׁנִים הֵם לוֹ בִּשְׁנוֹת הֶחָלֶד,
מִקְרָאֵי קֹדֶשׁ וּתְרוּעָה עַל זֶבַח,
מָלוֹן מָלוֹן הֵם בִּנְתִיבַת הַחַיִּים,
וְשְׁלַבֵּי הַסֻּלָּם לִשְׁמֵי שָׁמַיִם,
בֵּין עָבַר לֶעָתִיד אַךְ הֵם הָרֶוַח".

10.

וּבְסֵפֶר חַיִּים הֶעָלִים הִנָּמוֹ,
מִסְפַּר שָׁנֵינוּ. הַסְּפָרוֹת גַּם לָמוֹ,
עָלֵימוֹ הַמִּכְתָּב הֵמָּה מַעֲשֵׂינוּ,
וּלְפִיהֶם יִגְדַּל אוֹ יִקְטַן הַסֵּפֶר,
הִגְדַּלְנוּ לַעֲשׂוֹת אוֹ זִכְרוֹנָם אֵפֶר,
נֶהְפַּךְ הֶעָלֶה, הוּא יוֹם הֻלַּדְתֵּנוּ".

11.

„גַּם הוֹרֵינוּ אוּלַי יוֹם זֶה יָדָעוּ,
אַךְ הֵם לוֹ „זֶבַח מִשְׁפָּחָה" קָרָאוּ,
לוֹ דָוִד מֵרֵעוֹ, נִשְׁאַל עַד בֵּית לָחֶם *
וּלְיַעֲקֹב עֵת צָרָה, גַּם הִיא לֹא נֶצַח,
לֹא עוֹד בְּמַטֵּה יַחְבֹּט כַּקֶּצַח,
אִם עַל הָרָעָה אֱלוֹהַּ יִנָּחֵם".

* * *

*) (שמואל א׳ כ׳ כ"ח).

12.

אָמֵן! לוּ כֵן יְהִי – עָנִיתִי אָנִי –
לוּ גַם יִנָּחֵם כִּי עַד כֹּה עִצְּבָנִי,
הֶאָח! וּכְבָר נִחַמְתִּי גַם אָנֹכִי,
הֵן קָדוֹשׁ הַיּוֹם לִי, זֶה יוֹם קִוִּינוּ,
שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הוּא, יוֹבֵל אָבִינוּ,
עוּרִי נַפְשִׁי, דַּבְּרִי שִׁיר, עֹז תִּדְרֹכִי!

13.

אָז בְּרִבּוֹת אָדָם וּבָנָיו שָׁרְצוּ,
עַד עֶשְׂרִים וּמֵאָה, יָמָיו חָצָּצוּ,
גֵּה הַגְּבוּל, אַךְ מִי יַגִּיעַ עָדֵהוּ,
רַבִּים לֹא יַגִּיעוּ גַּם עַד הַחֵצִי,
מֵהֶם וָהָלְאָה מַטָּרָה וָחֵצִי,
אֶחָד הָיָה מֹשֶׁה הֶאֱרִיךְ יָמֵיהוּ.

14.

מֵאָה וְעֶשְׂרִים כִּשְׁנֵי מֹשֶׁה עִמֵּנוּ,
לְךָ מֹשֶׁה בְּקַו חִלְּקָה יַד יוֹצְרֵנוּ,
יַעַן תּוֹרָתוֹ לֹא תָמוּשׁ מִפִּיךָ,
בָּהּ כְּיוֹנָה תֶּהְגֶּה יוֹמָם וָלַיִל,
וּכְאַנְשֵׁי הַשֵּׁם עָשִׂיתָ בָּהּ חָיִל,
וַיִּקָּשֵׁב נִשְׁמַע, זֶה אֵל אָבִיךָ.

15.

מֵאָה וְעֶשְׂרִים כִּשְׁנֵי מֹשֶׁה עִמֵּנוּ,
לְךָ מֹשֶׁה בְּקַו חִלְּקָה יַד יוֹצְרֵנוּ,
יַעַן עֵדֹתָיו גַּם תִּצּוֹר עַל פִּיהוּ,
צֶדֶק וָיֹשֶׁר כָּל מִשְׁלַח יָדֶךָ,
אַף תֵּדַע שַׁלַּח עַל מַיִם לַחְמֶךָ,
הֱיוֹת עֹז לַדַּל לַיָּתוֹם-אָבִיהוּ.

16.

מֵאָה וְעֶשְׂרִים כִּשְׁנֵי מֹשֶׁה עִמֵּנוּ,
לְךָ אָבִי בְּקַו חִלְּקָה יַד יוֹצְרֵנוּ,

וּטְפָחוֹת שִׁבְעִים הַיּוֹם לְךָ מִדּוֹת,
לוּ יְהִי, כִּי הַחֲמִשִּׁים לְךָ נִשְׁאָרוּ.
תַּחְפֹּרְנָה הָאַחְיוֹת שֶׁכְּבָר עָבָרוּ,
תִּשְׁכַּחְנָה הַשָּׁנִים בָּהֵן דַּלּוֹתָ.

17.

וּבְיָמֶיךָ לוּ, בִּמְהֵרָה נָא יְהִי,
יִשְׁכְּחוּ גַם בָּנֶיךָ יָגוֹן וָנֶהִי,
אִישׁ אִישׁ עִם גַּפְנוֹ וּשְׁתִילֵי זֵיתֵיהוּ,
וּלְשִׁכְנָם תִּדְרֹשׁ וּלְשִׁכְנְךָ־הֵמָּה,
אוֹ כֻלָּם יַחַד, שֶׁבֶת מַה־נָּעֲמָה,
כַּנֶּשֶׁר עַל גּוֹזָלָיו יָעִיר קִנֵּהוּ.

18.

וּבְיָמֶיךָ – עוֹד לִי מִלִּים לֶאֱלוֹהַּ–
מִמְּעוֹנוֹ יַשְׁקִיף יַבִּיט מִגָּבֹהַּ,
אֶל גַּפְנוֹ זֶה, מִמְּצָרַיִם הִסִּיעַ,
בַּל יְאָרֶה עוֹד זָר בַּל זִיז יִרְעֶנָּה,
שָׁם עַל אַדְמָתָהּ יָשׁוּב יִטָּעֶנָּה,
וּכְקֶדֶם מִצִּיּוֹן עָלֶיהָ יוֹפִיעַ.

19.

וּבְיָמֶיךָ – אֲדַבְּרָה אַךְ הַפָּעַם–
יִתֵּן לַעֲוִילִים דַּעַת, לִזְקֵנִים־טַעַם,
וּמָלֵא עַמִּי דֵעָה כַּיָּם מַיִם,
עַתָּה כּוֹס יֶשַׁע אֶשָּׂא וַאֲבָרְכֶךָּ,
וּלְשָׁנָה הַבָּאָה נָשׁוּב נִרְאֶךָּ,
עַל אַדְמַת הַקֹּדֶשׁ בִּירוּשָׁלָיִם.

חֲתָנְךָ אהבך מכבדך ומוקירך כל הימים:
יצחק בן מאיר גאלדמאנן

ווילנא בחדש כסלו תרמ"ז.

כַּךְ מְקַבְּלַנִי!

(הלכה פסוקה)

רָאִיתִי שְׁנֵי לְמוּדֵי־יָהּ בַּתּוֹרָה הוֹגִים
(וּבִלְשׁוֹן לַעַז לָהֶם קוֹרְאִים תֵּאוֹלוֹגִים),

נִלְחָמִים יַחַד מִלְחָמָה קָשָׁה וַאֲרוּכָּה,
לֹא בַחֲנִית וּבַחֶרֶב וְלֹא בְקֶשֶׁת דְּרוּכָה,
אַךְ מִתְוַכְּחִים וּמְקַפְּחִים זֶה אֶת זֶה בַּהֲלָכָה
בּוֹטִים וּמִתְקוֹטְטִים, זֶה אוֹמֵר כֹּה וְזֶה כָּכָה:
זֶה אוֹמֵר גַּן־הָעֵדֶן הוּא נִבְרָא בָרִאשׁוֹנָה,
מָדוֹר לְאָדָם וְחַוָּה שֶׁנִּבְרְאוּ בָאַחֲרוֹנָה,
וְזֶה אוֹמֵר לֹא כִּי אָדָם וְחַוָּה נוֹצְרוּ תְחִלָּה
וְאַחֲרֵי־כֵן הוּשְׁתַל הַפַּרְדֵּס לִפְאֵר וְלִתְהִלָּה;
וְכָל־אֶחָד וְאֶחָד מֵבִיא חֲבִילוֹת שֶׁל־רְאָיוֹת
וּמְחַזֵּק אֶת־דַּעְתּוֹ עַל־יְדֵי פִּלְפּוּלִים וַהֲוָיוֹת...
נָאֶקְרָא: שִׁמְעוּ־נָא רַבּוֹתַי חַכְמֵי חֲרָשִׁים!
אַל־נָא תַרְבּוּ לְדַקְדֵּק בִּפְסוּקִים וּבְמֶדְרָשִׁים,
כַּךְ מְקֻבְּלַנִי מִמּוֹרִי — וּמִמּוֹרִי וְאֵילֵךְ
קַבָּלָה הִיא מֵאִישׁ לְאִישׁ עַד שְׁלֹמֹה הַמֶּלֶךְ —
בְּכָל־מָקוֹם שֶׁיֵּשְׁבוּ אִישׁ וְאִשָּׁה בְּאַהֲבָה יַחַד
לְבָדָד לָבֶטַח בְּאֵין כָּל־מָגוֹר וָפַחַד,
גַּם־בַּמִּדְבָּר בָּעֲרָבָה וּבְאֶרֶץ שְׁמָמָה
שְׁכִינָה שְׁרוּיָה בֵינֵיהֶם וְגַן־הָעֵדֶן שָׁמָּה!

ד"ר ש. מאנדעלקערן.

הוספה ל„הכרם״ תרמ״ח.

המצאה חדשה בעולם המסחר

יעקב מארק,
ליבוי.

מורה הבוכהאלטונג
על ידי חליפות מכתבים.

JACOB MARK
LIBAU.

Brieflicher Unterricht
in der Buchhaltung.

אדוני הנכבד!

בבואי היום לפניך, להעיר אותך על סדר הלמוד החדש אשר בחרתי לי בתורת עריכת ספרי המסחר, על ידי חליפות מכתבים בשפת עבר ביני ובין המתלמד, מצאתי לנכון להקדים גם דברים אחדים על דבר תועלת הבוכהאלטונג בכלל, ועל סדר מערכות ספריה בפרט.

להיועצים היותר נאמנים לכל סוחר בכלכלת עסקיו, יחשבו גם ספרי המסחר שלו, באשר הם יפקחו עיניו להתבונן תמיד על הליכות מסחרו, אם יביא שכר לפעולתו, או כי ייגע לריק ושכרו יצא בהפסדו. ובגלל זה יצא לחק ולא יעבור, אצל כל העמים הנאורים, אשר כל סוחר וסוחר לפי מצבו וערכו מחוייב הוא לנהל ספרי מסחרו בסדר ישר ונכון על פי כללי הבוכהאלטונג; והעובר על זה, ויגיע גם לידי שמיטת כספים (באנקעראט) אף אם לא בזדון, ורק על ידי מקרים שונים התמוטטו עסקיו, בכל זה ענש יענש כדין גוזל את הרבים, יען אבדה האמונה מספריו, שנערכו לא כדת, ונפסלה עדותם על ישרת לבב עורכם, וענשו גדול מאד. אבן העורך ספריו בסדר ישר, ומקרי ופגעי הזמן הביאוהו לידי בליעת עמל זרים, אז חף הוא מפשע, כי נאמן על פנקסו המראה לכל את תומתו וצדקתו. ובימינו אלה אשר לרגלי השנויים הגדולים והנמרצים שנעשו בעולם המעשה נשתנה גם סחר התבל מהחל עד קצה, ועניני המשא ומתן נתפתחו באופן מאד נעלה — נהייתה הבוכהאלטונג לאבן פנה בחפצי המסחר; ומעשים בכל יום אשר בתי־מסחר גדולים ונכבדים נהרסו ונחרבו רק מפני האי סדרים בספרי מסחרם.

ומלבד כל אלה הנה לא גדולות תדרוש הבוכהאלטונג מעורכה, ולהקל באה ולא להחמיר, כי „הסדר הוא חצי המלאכה״, או „נשמת העסק״, על פי פתגם הסוחרים.

וכלל גדול אמרו חכמי הסוחרים בהנהגת הספרים, לבחור תמיד את הדרך היותר קצרה בסדר עריכתם, בכדי שיגיע אל תכלית המעשה בזמן קצר ובעבודה מעטה; וכמו כן יהיו הספרים מסודרים בקצור ובמשטר ישר עד שימציאו לדורשיהם את כל דבר הנדרש להם לדעת בהשקפה קלה מבלי חפוש רב, ובפרט את הענינים הדרושים לכל סוחר לדעתם בכל עת ועת. כמו: סכום כסף המזומן שנמצא בקופת הקאססא (קאססאשראנק), וועכסלען ושטרות אחרים בתיק השטרות (וועכסעל-פארטפעיללע), כמות ואיכות כל סחורה וסחורה הנמצאת באוצר הסחורות (מאגאזין), החשבון עם מכיריו העומדים אתו בברית המסחר (קונדען), כמה מגיע לו וכמה הם נושים בו, אם לא יבובו בפזור הקרעדיט יותר מדאי, או אפשר יקבל הוא קרעדיט מאחרים יותר מכפי הנדרש לחפץ עסקיו, וכדומה לזה מהדברים העומדים ברומו של העסק. ואם הספרים נסדרו ונערכו על פי כללי הבוכהאלטונג, אזי ידע כל האמור במבט אחד, מבלי לחשוב חשבונות רבים.

הקצור וקלות העבודה, כפי שנראה בזה, הם עיקרים למעשה הבוכהאלטונג, וכל מה שנוסיף להגביל את מספר ספרי המסחר, כן נגיע מהר אל תכלית הקצור, אחרי שאין שיעור קצוב במספר הספרים, ותלוי לפי ערך ומעמד העסקים השונים; ודעת לנבון נקל, אשר הספרים הממלאים שפק עסק החנוני במדה דרושה, בל יספיקו בשום אופן לעסקי באנקען ופאבריקען. ואם אמנם בנוגע להספרים־העיקרים (גרונדביכער) אין חלוק ביניהם, כי הכל הולכים למטרה אחת האמורה למעלה, אך בנוגע להספרים־העוזרים (הילפסביכער) הבדל רב יש בין הספרים הדרושים לחפצי עסקים הגדולים והנפרצים בארץ, ובין עסקים הקטנים המקומיים, כאשר אפרש הכל במכתבי הבאים בחלק המעשה (פראקטישען טהייל); וכל אשר אמרתי בזה בתחבולות הקצור יסובו רק על הספרים העיקריים השוים לכל העסקים הקטנים והגדולים, וכי נוכל לצאת ידי חובת הבוכהאלטונג הכפולה רק בעריכת שלשה ספרים, ואלה הם:

א) ספר לרשום בו כל מקרי עסקים הנעשים בכסף מזומן ונקרא Кассовая книга, Cassa-Buch; ב) ספר לרשום בו כל מקרי העסקים אשר נעשו שלא במזומן כי אם בהקפה ונקרא .... Меморіалъ, Memorial, ג) ספר כללי להביא בו בסדר נכון כל הדברים הנרשמים בהשני ספרים הקודמים, ונקרא Главная книга, Haupt-Buch, ועל דבר ביאורם בפרטות עוד נרחיב דברינו בהבאים. הן אמנם כמעט כל מחברי מערכת ספרי מסחר, יפרידו בהנהגת הספרים בין עסק קטן לגדול, אף בנוגע לסדור הספרים העקריים, ובגלל זה יחלקו מערכת הבוכהאלטונג לשתים, להמערכה הפשוטה (איינפאכע) ולהמערכה הכפולה (דאפפעלטע); הראשונה לחפצי עסקים הקטנים המקומיים, כמו עסק החנות, עסקי תבואה והלואת כספים במדה לא גדולה וכדומה; והמערכה הכפולה דוקא רק להעסקים הגדולים הפורשים כנפים במלא רוחב הארץ, כמו עסקי באנקען, פאבריקען ואוצרי סחורות הנמברות לטרבה וכדומה לאלו. אך אנכי לא כן עמדי, ובהמערכה הלזו אשר ערכתי לפניך לא שמתי לב לכל חלומותיהם ודבריהם, כי כבעל

נסיון ובקי היטב במקצעות התורה הזאת, מצאתי את המערכה הפשוטה לאינה מוכשרת כלל למלאות תעורת הבוכהאלטעריע בעסקים קטנים, ועל כן נטיתי אנבי מדרכי המחברים שקדמוני, והנני ללמדך בזה את תורת הבוכהאלטונג הכפולה או האיטאליעניש לכל פרטיה ודקדוקיה, ותוכל להשתמש בה למעשה, אף אם לא חננך ה׳ בעסקים גדולים ונכבדים, כי ערכתיה כל כך בסדר נכון ובמשטר ישר, עד שתמצאנה ליותר קצרה וברורה ממערכותיהם הפשוטות.

אכן גם הם המחזיקים בשטת המערכה הפשוטה יצדקו לפי שיטתם, כי אחרי אשר סכו את דרכי הבוכהאלטונג הכפולה בסירים, והעמיסוה בספרים רבים קשי ההבנה ורבי היגיעה, יען רובם הם מורים בבתי־ספר למסחר, ומעודם לא נוסו לעסוק בה למעשה, ומה מהם יהלוך אם עורכי הספרים ישכימו קום ויאחרו שבת במלאכתם, ומשום „דרוש וקבל שכר" יוסיפו ספרים כהנה וכהנה, ולפי שיטתם אין לך מערכה כפולה פחותה מן עשרה ספרים עיקריים, מלבד חבילות חבילות של ספרים עוזרים, והמקילים שבהם הפחיתו עד שמנה ספרים, וכולם בפתגם אחד „כל המרבה בספרי המסחר הרי זה משובח", ואשר לזאת התקינו את המערכה הפשוטה שהעמידוה על ארבעה וחמשה ספרים לחפץ עסקים הבינונים — אכן אני אחזיק בדעתי, כי המערכה הפשוטה איננה שוה בנזק עבודתה ונוח לה שלא נבראה כלל!

גם זה חלי־רע מצאתי בספרי המחברים ובלמודי המורים: כשיביאו לדוגמא בחלק המעשה הליכות איזה עסק, לא ידרשו אחרי מקרי עסקים שונים, כי אם יתארו רק דוגמאות מענף עסק אחד אשר יקחו למו למשל, ולא ישימו אל לבם כי בעת הראשונה תכבד מאד העבודה לקוראיהם ולמתלמדיהם, אשר למדו את דרך הבוכהאלטעריע מהטהעאָריא בלבד, להשתמש למעשה באותן הדוגמאות הפרטיות שלמדו מרבם לענפי עסקים אחרים, אשר דרכיהם והכנותיהם עודם זרים למו; ובפרט שכל עסק ועסק שונה הוא מחבירו ברב או במעט בסדור הספרים העוזרים, ומהראוי אשר המורה החפץ בהצלחת תלמידו, ושתורתו תהיה שלמה בכל, שיביא בהליכות העסק דוגמאות ומקריים שונים מהעסקים היותר מהלכים בארץ, ובהדבר הגדול הזה יחטיאו כמעט כולם את מטרתם ועל כן תפוג תורה!

אולם המגרעת היותר גדולה אשר נמצאת כמעט בכל ספריהם, ואשר גם יד רבים מהמורים במעל הזה — בדבר שלא יורו להמתלמדים דרכי התיקונים להשגיאות שנולדו ברשימת איזה דבר באיזה מן הספרים; כן — את דרכי ההתחכמות והתחבולות השונות, איך ובאיזה אופן לגלותם אחרי שיודע למו בעת סדור המאָנאַט־בילאַנץ כי נעשתה שגגה באיזה מקום. והם ילמדו רק את המעשה אשר יעשון, וישכחו כי לא נתנה הבוכהאלטעריא למלאכי השרת, וכל אדם אף היותר זהיר עלול לידי איזה שגיאה; ובעיני ראיתי עורכי ספרים הרבה שיבלו חלק גדול מעתותם המנוחות על דרישת מקורי השגיאות, וכמה לילות עמל מנו למו עד שיעלה בידם לגלותן, ורק באשמת מוריהם בדבר שלא מסרו למו איזה כללים,

למען הקל מעליהם את הדרישה והחקירה בכל הספרים ובכל הרשימות שנעשו במו במשך החודש, או במשך שנה שלמה באופן שלא יתאים הבילאנץ השנתי, ועתידים הם ליתן את הדין על הדבר הזה!

ואפוא לא יפלא עוד בעיני כל מבין אשר למרות חפץ הרב שיש למרבית צעירי עמנו להשתלם בהחכמה הזאת, המחיה את בעליה בשופי, בכל זה עוד לא עלתה השעה אף לחלק קטן מהם לאכול מפריה ולשבוע מטובה; כי מלבד כל האמור בזה, הנה עוד שטן אחר יעמוד על דרכי למודם, באשר מרביתם יושבים בערי השדה, במקומות אשר חזון הבוכהאלטעריע לא נפרץ שמה, ומורה מלומד ומנוסה חזון יקר הוא, וללמדה מהספרים שנתחברו לחפץ הלומד מעצמו בלי עזרת מורה, כבר הורה הנסיון לרבים מהצעירים שנסו כחם להשתלם באופן הזה, כי לריק היתה יגיעתם ומאומה לא הביאו בעמלם, יען אינו דומה הלמוד בהידיעה הזו, הדורשת נסיונות ובחינות הרבה, להלמוד בידיעות אחרות, כי מה יעשה הלומד בלי עזרת מורה, כשיגיע בהלך למודו לאיזה פרק אשר יקשה לו להבינו? או באיזה אופן יודע לו בכלות הלמוד אם כבר הגיע לשלימות הידיעה, באופן שיוכל לקבל על עצמו משרת עורך סופרים, אם יזדמן לפניו איזה בית מסחר לשרת בו? האם את המחבר, ובעצתו ישאל? האם המדפיס או הבחור הזעצער יגיד לו? וגם אלו היושבים בהערים הגדולות, גם הם לא יפגשו בכל מקום מורים בקיאים ומומחים, אשר עסקו או יעסקו בעצמם בעבודה הזאת למעשה, ואף אם ימצאו כאלה שיוכלו לסמוך עליהם, בכל זאת עוד מעצורים רבים עומדים לשטן למו: לזה יעבב שכר הגדול שידרשו מורים כאלו בעד הקורזוס, והוא מן 75 עד 100 רו"כ; לזה — ידיעתו המעטה בשפות החיות; ולזה אין עתותיו בידו לשקוד יום יום על דלתות המורה, ועוד מעצורים שונים — ועל כן תושיה נדחה מהם!

סוף דבר, עניני הערכת ספרי המסחר עוד יגעים למרבית סוחרי עמנו, ונחוץ אפוא להקנן ולהכניסן בבתי ישראל! בהתבונני על כל החסרונות והמגרעות האלה — כבוכ-האלטער מנוסה העובד בעצמו זה שנים רבות בהעבודה הזו, בבתי מסחר גדולים ונכבדים אשר למיליאָנען ישתרעו; כבן עמי היודע ומכיר היטב תבונת הסוחרים העברים וצעירי הימים מאחינו ואת הדבר הדרוש למו לדעת בכדי להגיע לרום מעלת סוחר נאור; וכעברי היכול לדבר אל אחיו העברים בשפה המובנת להם — התעוררה בי התשוקה לפעול במקצוע הזה לתועלת בני עמנו; ואחרי אשר, כפי האמור בזה, ממחברת לבד בלי עזרת מורה אי אפשר להגיע אל שלימות הידיעה הזאת, ועל כן סלותי לי דרך חדש בהוראת התורה הזאת, והוא: ללמד את תורת הבוכהאלטונג הכפולה וידיעות שונות מחכמת החשבון הדרושות לה לקרובים והרחוקים על ידי חליפות מכתבים בשפת עבר, בלשון צחה וברורה ומובנת לכל ועל פי מעטהאדע חדשה וקצרה, אשר בושם כזה עוד לא בא בכל הספרים שנתחברו בלמוד התורה הזאת, ואשר בזמן קצר מצא לו

מהלכים בכל מושבות אחינו בארצנו. כי שקדתי על תקנת בני הנעורים בכל הפרטים. — בחלק התורה (טהעאָריע) קבצתי כל חוקי וכללי הבוכהאלטונג במשטר ישר ובאופן קצר ונקל מאד, ובחלק המעשה (פראַקטיק) ערכתי דוגמאות ופֿאקטען ממעשי יום יום בהמקצוע הזה, כי אחרי שאני בעצמי הנני עוסק עוד יום יום בעריכת ספרי המסחר בעסק באנק וקאממיסיאן גדול ונכבד והנודע לתהלה בקרב הארץ, ועל כן לא כבד היה הדבר לפני, לערוך מערכה בחלק המעשה ממקרי עסקים הנעשים יום יום בעולם המסחר, דוגמאות העסקים שיבאו לידי בכל יום להביאם בהספרים. הבאתי למשל הליכות בית מסחר אחד הנפרד לענפי עסקים שונים, כמו: 1) עסק בתבואות הארץ על התחנות (סטא-ציאנען) ממסלת הברזל בארצנו; 2) עסק מקניית ומכירת תבואות וסחורות שונות בערי החוף; 3) עסק בסחורות שונות הנמכרות למרבה (אן–גרא); 4) עסק חנות לממכר מעט מעט; 5) עסק בהלואת כספים על משכנות (לאמבארד-געשעֶפֿט); 6) עסק בשטרי אמנה (וועכסעל-געשעֶפֿט); 7) עסק מקניית ומכירת סחורות שונות בתור קאָממיססיאן (קאממיססיאנס-געשעֶפֿט; 8) עסק אינקאססא, ועוד עסקים שונים מעסקי הבאנקען, מלבד דוגמאות מעסק השפעדיציאן ומשארי עסקים היותר נפרצים בארץ. והתועלת הגדולה אשר תצא להלומד ממערכה כזו נעלה ונכבדה היא עד מאד, באשר תכלכל בתוכה הענינים היותר נחוצים והיותר מועילים להעוסק בעריכת ספרי המסחר, וכשיבוא לפניו לעסוק למעשה באיזה ענף מכל האמור בה, ימצא הכל מתוקן לפניו, ובנקל יוכל לערוך הספרים העוזרים על פי הדוגמאות הנמצאות בהמערכה, כי הנוגע להספרים „העקריים" כבר אמרנו בהקודם, כי שוים הם בעריכותם לכל ענפי עסקים השונים.

ולהוסיף דעת הקדשתי גם פרקים מיוחדים בחלק המעשה, בעבור שארי הידיעות הנחוצות לדעת לעורכי הספרים, כמו: ידיעת חשבונות הקורזען השונים, חשבון הקאנטא-קאררענטאם, חשבוני צינזען באופנים שונים, ועל פי כללים מיוחדים כפי שנהוג בבתי הבאנקען הגדולים, ועוד ענינים נכבדים ונחוצים לכל סוחר לדעתם בזמן הזה; ובפרט הארכתי ביאורי בתולדות השגיאות ותקונם על פי נסיונות שונים, כאשר מצאתי הענין הזה ליקר ונכבד מאד לכל עורכי הספרים, ומכתב שלם הקדשתי בשביל זה בסוף החלק המעשי.

וכן הוא סדר הלמוד: בחמשת המכתבים הראשונים בארתי את ידיעת הבוכ-האלטונג על פי כללי הטהעאריע, ביאורי הספרים והקאנטאם השונות, כללים מיוחדים לעורכי הספרים, כן גם פתרונים להרבה מלות־זרות (פֿרעמדוואָרטער), אשר ישתמשו בהמה הסוחרים הנאורים בימינו אלה באגרותיהם ובדבורם; ובסוף כל מכתב ומכתב ערכתי שאלות שונות מהענין המבואר באותו המכתב, ואשר על המתלמד לפתרן ולהמציא לי פתרונם, ועוד ענינים שונים מחקי הבוכהאלטונג על הדרך העיוני; אבן לא הארכתי הרבה בחלק הזה, כי לא הלמוד עיקר אלא המעשה, ועל כן בשביל חלק המעשה הבא

אחריו הקדשתי עשרים מכתבים, ואשר יכלכלו בתוכם הליכות עסקים שונים על פי דרך המעשה והנסיון, אשר נעשו בבית מסחר אחד הנפרד לענפי עסקים שונים הנזכרים למעלה, במשך שני חדשים; ובכדי למסור איזה מושג מהויות המסחר ומהנעשה בבתי מסחר הגדולים, להצעירים אשר לא טעמו עוד טעם העסק מעודם, לכן המתקתי את הענין, בפתחי לפניהם שערי הבאָרזע ודלתי הבאַנקען ובתי המסחר הגדולים להראות למו מכל הנעשה בתוכם פנימה. על הלמוד בכלל יצקתי רוח ספורי הממשיך את הלב ומקיל את העבודה, בתארי לפניהם עבודת הבוכהאלטער יום יום מעת בואו להקאנטאר עד צאתו משם. תיכף בהתחלת הלמוד בחלק הזה יקבל המתלמד מאתי כל הספרים השונים הדרושים למערכת העסק, ואשר עליו להעריכם בביתו על פי המבואר בהמכתבים, ובראש כל ספר וספר רשמתי בעצמי איזה רשימות אשר יהיו לו לעינים ברשימותיו הלאה. וערכתי אותם בשפת רוססית וכן גם בשפת אשכנז, בהשפה שינהגו ספריהם רובי הסוחרים הנאורים אף בארצנו, ובפרט אלו העוסקים בעסקי תבואות הארץ הנשלחים לחו"ל, והיושבים בערי החוף ובמחוזות ים הקדמוני, ובעיקר הדבר אין שום חלוק בזה, כי חקה אחת ומשפט אחד להבוכהאַלטונג בכל השפות השונות הכתהלכות בארץ וכל אחד יוכל לנהל ספריו באיזה שפה שימצא ליותר נכון לפניו. ולמען שתהא עבודתי בתכלית השלימות, העתקתי באיזה ממכתבי הרבה מלות מלאכותיות לשפת רוסיה ואשכנז. בכלות העבודה מחדש הראשון סדרתי את הפראָבעבילאנץ בן הגענעראל-בילאַנץ ונעילת הספרים כנהוג בפועל. אח"כ יבאו קבוצת עסקים מחדש השני, ואשר על המתלמד להביא רשימתם בספריו בעצמו בלי עזרתי, למען הוכח אם כבר תמצא ידו לערוך ספרים, ולתכלית הזאת בחרתי גם בעסקים מסובבים באופן מאד נעלה. ובכלותו גם זאת עוד עליו לערוך בעצמו מערכת מעסקים שונים ולהביא רשימתם בספריו; ומגמתי בזו לנסותו אם לרגלי הנסיונות הרבות בהליכות העסקים במשך שני חדשים, עלתה בידו להשיג איזה מושג גם בעניני הליכות המסחר (געשאַפטס-קונדע) זולת ידיעת הבוכהאַלטונג, וכשיסדר כל האמור ישלח אלי כל ספריו שהעריכם בביתו ואשים עיני עליהם, ומלבד הבקרת האחרונה הזו עוד אעשה גם בינתיים פעמים אחדים בקרת פתאומית, בדרשי ממנו להמציא לו העתקות מקאָנטאָס אחרים וכדומה לזו. והיה כשאמצא הכל מסודר כחק, אזי יוכל להיות בטוח כי הגיע אל שלימות הידיעה, ואמסור לו אחרי כן תעודה לפי ערך כשרונותיו בידיעת הבוכהאלטונג ובשארי הידיעות הדרושים לה, ומבלי הפרזה אוכל להתפאר כי בבחינה (עקזאמען) כזו עוד לא קדמני שום מורה בתורה הזאת.

שלוח המכתבים תלוי לפי חפץ המתלמד, ועל פי רוב אשלח את המכתבים מחלק הטהעאָריע שנים בשבוע, ומחלק המעשה מן שלשה עד ארבעה, ולפעמים עוד יותר. והעיקר ללמוד ולשנן היטב כל האמור במו, כי בכל מכתב ומכתב ביחוד ימצא הלומד ידיעות נחוצות ומועילות, ואם יקשה ממנו איזה דבר אל יבוש למהר ולשאול את פי במכתב, כי לא הביישן למד, ונכון הנני בכל עת ועת לענותו ולהבינו כל דבר הקשה,

וירשום את דברי שאלותיו על גליון מיוחד, אשר יחלקהו בקו באמצע, ושמו יהיה חתום תחתיו; וירשום בצד הימין דברי שאלותיו, ואחזיר לו אחרי כן את הגליון הזה, וימצא בו תשובות כל שאלה בקצרה מעבר לקו. ולפי זה אין באפשרי להקציב מראש משך זמן הלמוד; אחרים, בעלי כשרונות טובים ובקרוב מקום גמרו את הקורזוס במשך שני חדשים וחצי, ולאחרים היושבים במקומות רחוקות מעיר מגורי התמשך עד חצי שנה, אך על פי רוב יתמשך לבעל כשרון ממוצע ערך ארבעה ירחים. ויוכל כל איש ואיש להשתלם במלאכת הבוכהאלטונג, אף מי שלא הגיע לשלימות איזה שפה, ואיננו דרוש למלאכה הזאת רק ידיעת הקריאה וכתיבה המה בהשפה שיערוך בה ספריו, כן התחלת הכמת החשבון, כמו: חבור, חסור, כפל, חלוק ומעט תשבורת, ומובן אשר למלאכת חליפת מכתבי סוחרים (קויפמאֶננישע-קאָררעספאָנדענץ) דרושה גם השתלמות השפה ועוד כללים מיוחדים לחפץ המעשה הזה.

המחיר בעד כל המכתבים בצרוף תבניות הספרים, הוא חמשה ועשרים רו״כ ובהוספת שלשה רו״כ בעד הוצאת הפאָסטפאָרטאָ. והרחבתי את זמן השלום לארבעה פרקים: בהתחלת הלמוד, היכף אחר קבלת המכתב הזה או בקבלת שני מכתבים הראשונים לשלוח סך 5 רו״כ; בקבלת מכתב השנים עשר — סך 10 רו״כ; בקבלת מכתב העשרים — סך 8 רו״כ והמותר 5 רו״כ בכלות הלמוד, בעת שלוח הספרים לבקרת; ולבני עניים אשר אין ידם משגת לשלם המחיר הזה בשלימות ויש להם כשרונות טובים לעבודת הבוכהאלטעריע, נכון אנכי להוזיל מהמחיר כחמשה רו״כ ויותר. ואם ילמדו שנים או שלשה ביחד, אזי עליהם להוסיף בעד כל אחד ואחד מהנוספים סך 10 רו״כ על המחיר הקצוב, ויקבל כל אחד ואחד עקסעמפלאר ספרים, גם אבקר ואבחון בכלות הלמוד את הספרים של כל אחד ואחד ביחוד. ולמותר לדרוש מאת כל הלוקחים לקח, לבלי למסור לזולתם את מכתבי או את הספרים הערוכים, להעתיקם בלי רשותי, כי בטוח אני על ישרת לבבם ועל אמון רוחם שלא יעשו עולה כזאת.

אם החלטת בדעתך לתת ידך אל למודי, הואל נא להודיעני תיכף, ואז אושיט לך את המכתב הראשון והשני, ואם עוד לא יכולת להוכח מהם על טיב הלמוד, הרשות בידך לחזור מהחלטתך הראשונה, מבלי שתשאר לך שום התחייבות נגדי. אך הנסיון כבר הורנו לדעת, כי מקרה כזה חזון יקר הוא, ועד היום מעטים היו האנשים שהפסיקו למודם אחרי קבלתם את שני המכתבים הראשונים.

רבים שאלוני אם באמת יוכל כל איש ואיש להשתלם כל כך בידיעת הבוכהאלטונג על ידי המכתבים, עד שיוכל לקבל על עצמו משרת עורך־ספר? הנני להשיבם בקצרה, הנסיון הורני לדעת כי כן הוא הדבר, ואלה שנגמרו למודם אצלי על ידי חליפות המכתבים, מלבד שלא נגרע מאומה מידיעתם נגד אלה אשר לקחו מפי ממש, כי אם עוד הוסיפו דעת בפרטים אחדים, באשר כל עיקר המעשה הזו הוא מעשה הכתב, ועל כן מעלה יתירה יש להשאלות והשובות הבאות בכתב על השאלות והשובות היוצאות מהפה, ולרבים עוד עלתה

למו על ידי חליפות המכתבים להתרגל בכתיבה ישרה ותמה הדרושה מאד לחפץ הב־ האלמונג כמובן.

* * *

והיה אם שמוע תשמע אדוני לכל הדבר אשר אלמדך, ואשר מכתבי מראש ועד סופם לא יהיו לך לקריאה בלבד, כי אם גם ללמוד בעיון ו אז אבטיחך נאמנה אשר בכלות זמן למודך תעלה למדרגה בוכהאלטער מומחה במלא המלה, וכשיזדמן לידך איזה בית מסחר לכהן שם פאר, ותכלכל גם דבר עבודתך בה ודעת על פי התורה אשר הוריתיך, אז בלי תפונה ימצא אדונך בך חפץ רב, וא אשריך וטוב לך!

המוקירך ומכבדך, מחכה לתשובתך

Jacob Mark.

אדרעססע אלי:

Jacob Mark, Libau. : או בשפת אשכנז **Яковъ Маркъ, Либава.**

את הנכבד ה׳ יעקב מארק נדע פנים בפנים לאיש נאמן רוח, אשר כל בוטחיו בו לא יאשמו. וביחוד מעלה יתירה נודעת בו, מה שהוא בעצמו עומד ומשמש בתור בוכהאלטער-ראשי באחד מבתי הבאנק הגדולים אשר בליבוי; וכנדע בעניני למוד כאלה גדולה שמושם יותר מלמודם, כי על כן ה׳ מארק המטיל בכל יום ויום בין שורות מספרים חיים, בכתו להאציל גם כן רוח חיים לדורשי לקח ממנו.

הכורם.